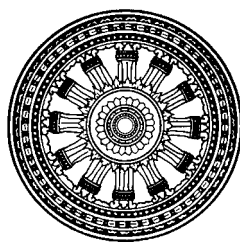

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

(ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-575-029-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

- งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดดลสังข์ กิตฺติทัตฺโต เจ้าอาวาสพระพิเรนทร์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เพิ่มศัพท์และปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๒๗ จำนวน ๙,๔๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ (เพิ่มภาคผนวก) พ.ศ. ๒๕๒๘ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

- พิมพ์ถวายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์”

พิมพ์ครั้งที่ ๔-๙ พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๔๓ จำนวน ๓๑,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ (จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)

ขนาดตัวอักษรธรรมดา ๕,๐๐๐ เล่ม และขนาดตัวอักษรใหญ่ ๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ - มีนาคม ๒๕๕๐ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)

- คณะผู้ศรัทธาร่วมกันจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN 974-575-029-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๒๒ จำนวน ๑,๕๐๐ เล่ม

- งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสเม็ย กิตฺติทตฺโต เจ้าอาวาสพระพิเรนทร์

พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เพิ่มศัพท์และปรับปรุง) พ.ศ. ๒๕๒๗ จำนวน ๙,๔๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๓ (เพิ่มภาคผนวก) พ.ศ. ๒๕๒๘ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

- พิมพ์ถวายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดย “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์”

พิมพ์ครั้งที่ ๔-๗ พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๔๓ จำนวน ๓๑,๕๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๕๔๖ (จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)

ขนาดตัวอักษรธรรมดา ๕,๐๐๐ เล่ม และขนาดตัวอักษรใหญ่ ๕,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๙ - ~~พิมพ์ครั้งที่ ๙~~ มิถุนายน ๒๕๕๑ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)

- คณะผู้ศรัทธาร่วมกันจัดพิมพ์เป็นธรรมทาน จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

บันทึก

ในการชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: ม.ค.-มี.ค. ๒๕๕๐

ก) งานในโครงการ แต่ชะงัก-หาย

ย้อนหลังไปถึง พ.ศ.๒๕๐๖ เมื่อหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ เสร็จแล้ว ผู้จัดทำหนังสือนี้ก็ได้อำนาจงานพจนานุกรมพระพุทธศาสนา งานค้างที่ ๑: เริ่มแรก คิดจะทำพจนานุกรมพระพุทธศาสนาเชิงสารานุกรม ฉบับที่ค่อนข้างสมบูรณ์เลยทีเดียว มีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ โดยเขียนแยกเป็น ๒ คอลัมน์ ซ้าย-พากย์ไทย และ ขวา-พากย์อังกฤษ เริ่ม ๒๙ ก.ย. ๒๕๐๖ ถึง ๑๒ พ.ย. ๒๕๐๗ จบอักษร “บ” (ยังค้างชำระบางคำ) ต้องเข้ารับงานที่มหาจุฬารัตน์ แล้วยุ่งกับงานที่นั่น จนงานพจนานุกรมชะงักแล้วหยุดไปเลย งานค้างที่ ๒: เมื่อเห็นว่ายากจะมีโอกาสทำงานค้างนั้นต่อ จึงคิดใหม่ว่าจะทำฉบับที่มีเพียงพากย์ไทย อย่างย่อ โดยมีภาษาอังกฤษเฉพาะคำแปลศัพท์ใ้แสงเล็บห้อยท้ายไว้ แล้วเริ่มงานใน พ.ศ. --- แต่งานที่มหาจุฬารัตน์ มาก พอทำจบ “ต” ก็ต้องหยุด (ต้นฉบับงานชุดนี้ทั้งหมดหายไปแล้ว)

(ระหว่างนั้น ในปี ๒๕๑๕ โดยคำนิมนต์ของท่านเจ้าคุณเทพกิตติโสภณ ครั้งยังเป็นพระมหาสมบูรณ สมนุญโณ ตกกลางทำประมวลหมวดธรรมออกมาใช้กันไปพลางก่อน ทำให้เกิด *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ [ต่อมาเติมคำว่า ประมวลธรรม]* เสร็จเป็นเล่ม ใน พ.ศ. ๒๕๑๘)

งานค้างที่ ๓: ใน พ.ศ.๒๕๑๙ ไปเป็นนิสิตที่ Swarthmore College เมื่อกลับมาในปี ๒๕๒๑ ตั้งใจหยุดงานอื่นทั้งหมดเพื่อจัดทำสารานุกรมพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นใหม่ ทำเฉพาะพากย์ภาษาไทย มีภาษาอังกฤษเพียงคำแปลศัพท์ในวงเล็บห้อยท้าย พอใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ ก็จบ “ก” รวมได้ ๑๐๕ หน้า กระดาษพิมพ์ดีด และขึ้น “ข” ไปได้เล็กน้อย แล้วหันไปทำคำเกี่ยวกับประวัติเสร็จไปอีก ๘๐ หน้า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นเอง ศาสตราจารย์ ดร. ระวี ภาวิไล จะพิมพ์ *พุทธธรรม* ได้ขอเวลาท่านเพื่อเขียนเพิ่มเติม แล้วการไปบรรยายที่ Harvard University มาแทรก กว่าจะเติมและพิมพ์เสร็จ ลี้เวลา ๓ ปี งานทำพจนานุกรม-สารานุกรมเป็นอันหยุดระงับไป จากนั้น งานด้านอื่นเพิ่มขึ้นตลอดมา

ข) งานใหม่นอกสาย แต่เสร็จ: พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

๑. ยุคพิมพ์ระบบเก่า

ต้นปี ๒๕๒๒ นั้นแหละ เมื่อเห็นว่าคงไม่มีโอกาสฟื้นฟูงานที่ค้าง ก็นึกถึงหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* (สำหรับวิชาใหม่ในหลักสูตรนักธรรม) ที่มหาจุฬารัตน์ พิมพ์ออกมาใน พ.ศ.๒๕๐๓ ซึ่งแทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ วิชาใหม่นั้นก็ถูกยกเลิกเสีย จึงพบหนังสือชุดนั้นเหลือค้างถูกทอดทิ้งอยู่มากมาย เห็นว่า มีข้อมูลพอจะทำเป็นพจนานุกรมเบื้องต้นได้ อย่างน้อยหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์ไปได้มาก จึงตกลงทำงานใหม่ขึ้นที่ง่ายและรวดเร็ว โดยนำหนังสือชุดนั้นทั้ง ๓ เล่ม รวม ๙ ภาค (ศัพท์ น.ธ.ตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค) มาจัดเรียงเป็น

พจนานุกรมเบื้องต้นเล่มเดียว พิมพ์ออกมาก่อน ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านอาจารย์พระครูปลัด สมนัย กิตติพิโต เรียกว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม (เปลี่ยนเป็นชื่อปัจจุบัน ว่าพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗)

หนังสือเล่มนี้ไม่เกี่ยวข้องกับงานที่ทำมาแล้วแต่อย่างใด งานเก่าที่ทำค้างไว้ทั้งหมดถูกพับเก็บเฉยๆ เพราะในกรณีนี้ มุ่งสำหรับผู้เรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ต้องการเพียงศัพท์ พื้นๆ และความหมายสั้นๆ ง่ายๆ จึงคงข้อมูลส่วนใหญ่ไว้ตามหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทยนั้น โดยแก้ไขปรับปรุงอธิบายเพิ่มหรือเขียนขยายบ้างเพียงบางคำ และเติมศัพท์นักธรรมที่ตกหล่นและศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี เข้ามาบ้าง รวมแล้ว เป็นข้อมูลของเก่ากับของใหม่ราวครึ่งต่อครึ่ง

หลังจากพิมพ์ออกมาแล้ว พจนานุกรมเล่มนี้ก็มิใช่ตารางธรรมที่ขึ้นต่อระบบการพิมพ์ยุคนั้น โดยเฉพาะต้นแบบซึ่งอยู่ในแผ่นกระดาษที่ตายตัว แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย การพิมพ์ครั้งต่อๆ มา ต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นต้องแก้ไข ก็แก้ไขเพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งต่อมา แผ่นกระดาษต้นแบบก็ผุเปื่อย โดยเฉพาะพจนานุกรมนี้ ต้นแบบที่ทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่พิมพ์เสร็จ การพิมพ์ต่อๆ มาต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ

แต่กระนั้น พจนานุกรมนี้ยังมีศัพท์และคำอธิบายที่จะต้องเพิ่มอีกมาก เมื่อแก้ไขของเดิมไม่ได้ พอถึงปี ๒๕๒๘ จะพิมพ์ครั้งที่ ๓ จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า) จากนั้นมา ก็ได้แค่พิมพ์ซ้ำเดิมอย่างเดียว

๒. เข้าสู่ยุคข้อมูลคอมพิวเตอร์

เมื่อเวลาผ่านไปมาถึงยุคคอมพิวเตอร์ ก็มองเห็นทางว่าจะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมพจนานุกรมนี้ได้ แต่ก็ต้องรอดูจุดตั้งต้นใหม่ คือพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมในเล่มหนังสือ ลงในคอมพิวเตอร์

แม้จะต้องใช้เวลาและแรงงานมาก ก็มีท่านที่สมัครใจเสียสละ ได้พิมพ์ข้อมูลหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ลงในคอมพิวเตอร์ โดยมีได้นัดหมายกัน เท่าที่ทราบ ๔ ชุด เริ่มด้วยพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ทำงานอยู่หลายปีจนเตรียมข้อมูลเสร็จแล้วมอบมาให้เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑ แล้วก็มีชุดของผู้อื่นตามมาอีก

ทั้งที่มีข้อมูลในคอมพิวเตอร์แล้ว ผู้จัดทำเองก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาผ่านไปจนกระทั่ง รศ. ดร. สมนัย วัฒนวงศ์ ราชบัณฑิต (มีบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวณา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวณา วัฒนวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา วัฒนวงศ์ เป็นผู้ช่วยพิมพ์ข้อมูล) นอกจากพิมพ์ข้อมูลหนังสือลงในคอมพิวเตอร์แล้ว ยังช่วยรับภาระในการพิสูจน์อักษร (ตรวจปฏิรูป) ตลอดเล่ม นอกจากตรวจเองแล้ว ก็ยังหาพระช่วยตรวจทานอีก ให้แน่ใจว่าข้อมูลใหม่ในระบบคอมพิวเตอร์นี้ ตรงกับข้อมูลเดิมในเล่มหนังสือ แล้วในที่สุด พจนานุกรมนี้ก็พิมพ์เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖

เนื่องจากผู้จัดทำเองยังไม่มีเวลาแม้แต่จะตรวจปฏิรูป พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่เสร็จออกมาใน พ.ศ. ๒๕๔๖ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ จึงมีหลักการทั่วไปว่า ให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์เก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม

ค) งานเริ่มเข้าทาง: ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

๑. ผ่านไป ๒๘ ปี จึงถึงที่ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

บัดนี้ เวลาผ่านไป ๒๘ ปีแล้ว นับแต่พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ออกมาครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ข้อมูลส่วนใหญ่ในพจนานุกรมนั้น ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ตั้งใจว่าจะชำระ-เพิ่มเติม แต่ก็ขัดข้องตลอดมา

ในช่วง ๒๔ ปีแรก ติดขัดด้วยระบบการพิมพ์ไม่เอื้อแล้วความบีบคั้นด้านเวลาก็ซ้ำเข้าไป ส่วนในช่วง ๔ ปีที่ติดใกล้กัน ทั้งที่มีข้อมูลสะดวกใช้อยู่ในคอมพิวเตอร์ ก็ติดขัดด้วยขาดเวลาและโอกาส

จนมาถึงขึ้นปีใหม่ ๒๕๕๐ นี้ เมื่อหาโอกาสปลีกตัวจากวัด พอดีโรคทางเดินหายใจกำเริบขึ้นอีก คออักเสบลงไปถึงสายเสียง พูดยากลำบาก ต่อด้วยกล้ามเนื้อยึดสายเสียงอักเสบ โรคยึดเยื่อเกิน ๒ เดือน ได้ไปพักรักษาตัวในชนบทนานหน่อย เป็นโอกาสให้ได้เริ่มงานชำระ-เพิ่มเติมพจนานุกรม แต่ในขั้นนี้เร่งทำเฉพาะส่วนริบด่วนและส่วนที่พบเฉพาะหน้าให้เสร็จไปชิ้นหนึ่งก่อน เรียกว่า “งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑” คิดว่าลุล่วงไปได้ทีหนึ่ง ที่ปิดงานจัดให้พร้อมจะเข้าโรงพิมพ์ได้ทันก่อนโรคจะหาย

๒. อะไรมากับ และจะมาตาม การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑

งานชำระ-เพิ่มเติมนี้ คือการทำให้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มีคุณสมบัติเต็มตามความมุ่งหมาย เพราะหนังสือที่พิมพ์เรื่อยมานั้น จัดทำขึ้นอย่างรวบรัดเพื่อพอใช้ไปพลางก่อน เพียงเป็นข้อมูลพื้นฐานอย่างที่กล่าวแล้ว (มีบ้างบางคำที่มีโอกาสขยายความไปก่อนแล้ว)

เนื่องจากตระหนักว่า จะไม่มีโอกาสทำงานชำระ-เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องให้เสร็จสิ้นไปในคราวเดียว จึงกะว่าจะแบ่งงานนี้เป็น ๓ ช่วง คือ

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑: แก้ไขปรับปรุงข้อขาดตกบกพร่องที่พบเฉพาะหน้า โดยเฉพาะส่วนหลงตาที่บังเอิญพบ และเพิ่มเติมคำศัพท์และคำอธิบายที่ริบด่วน หรือบังเอิญนึกได้

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒: อ่าน-ตรวจตลอดเล่ม เพื่อจะได้มองเห็นจุดและแง่ที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติมทั่วทั้งหมด พร้อมทั้งเพิ่มเติมคำศัพท์ ทั้งที่ตนเองเตรียมไว้สำหรับงานค้างยุคเก่า และบันทึกไว้ระหว่างใช้พจนานุกรมนี้ และที่ท่านผู้ใช้ได้มีน้ำใจบันทึกคำซึ่งค้นไม่พบแล้วรวบรวมส่งมา

การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๓: มุ่งที่การจัดระบบ เพื่อให้สม่ำเสมอ กลมกลืน เป็นแบบแผนอันเดียวกันและทั่วกัน เช่น จะมีคำอ่าน บอกที่มาในคัมภีร์ มีที่มาหรือคำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤต และถ้าเป็นไปได้ บอกคำแปลภาษาอังกฤษของศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ พร้อมทั้งแผนที่และภาพประกอบ

อย่างไรก็ดี เมื่อตกลงยุติงานช่วงที่ ๑ ว่าพอเท่านี้ก่อน (๑๖ มี.ค. ๒๕๕๐) พอดีได้อ่านจดหมายของพระมหานิยม สีสลวโร (เสนารินทร์) ที่ส่งมาตั้งแต่ ๑๘ พ.ย. ๒๕๔๗ ก็มองเห็นว่า ท่านแจ้งคำผิด-ตก ที่สำคัญ แม้จะมากแห่ง ก็ใช้เวลาแก้ไขไม่มาก จึงทำให้เสร็จไปด้วยในคราวนี้ รวมเพิ่มที่แก้ไขอีกราว ๕๐ แห่ง อีกทั้งได้เห็นชัดว่า ด้วยฉันทะของท่านเอง พระมหานิยมตรวจพจนานุกรม โดยเทียบกับเล่มเดิมที่เป็นต้นฉบับไปด้วยนี้ ท่านใช้เวลาอ่านจริงจังละเอียด จนทำให้คิดว่า ในการชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๒ ที่จะอ่านแบบตรวจปฏิพัทธ์ตลอดด้วยนั้น งานส่วนนี้คงเบาลงมาก จะได้มุ่งไป

ที่งานเพิ่มเติม-ปรับปรุงทั่วไป จึงขออนุมัติพระมหานายม สีสลวโร ไว้ ณ ที่นี้

พอจะปิดงาน หันมาดูรายการศัพท์ ๒๘ คำ ที่พระธรรมรักษาแจ้งมาแต่ ก.ค.๒๕๒๙ ว่าไม่พบในพจนานุกรมฯ เป็นศัพท์ในอรรถกถาชาดกแทบทั้งนั้น เห็นว่าน่าจะทำให้เสร็จไปด้วยเลย จึงตัดคำนอกขอบเขตออกไป ๖ แล้วแถมเองอีกราว ๒๐ ใช้เวลาค้น-เขียนจนเสร็จอีก ๔ วัน (ของพระมหานายมราว ๕๐ คำศัพท์ ท่านตรวจใช้เวลามากมาย แต่เพียงแก้คำผิด-ตก ๖.๔๐ ซม. ก็เสร็จ ส่วนของพระธรรมรักษา แจ้งที่ไม่เจอ แม้น้อยคำ แต่ต้องเขียนเพิ่มใหม่ จึงใช้เวลามาก) ขออนุมัติพระธรรมรักษาด้วย

๓. การชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงอะไร

การชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่ ๑ นี้ ได้ทำให้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มีศัพท์ตั้งที่เพิ่มขึ้นและที่มีความเปลี่ยนแปลงราว ๓๑๗ หัวศัพท์ (ไม่นับการแก้คำผิด-ตก ที่พระมหานายมช่วยแจ้งมา อีกราว ๕๐ แห่ง)

หัวศัพท์ ที่มีการปรับแก้ และที่เพิ่มใหม่ มี ตัวอย่าง ดังนี้

กัป, กัลป์	กิริยา	กิเลสพันห้า	คงคา	คณาจารย์	เครื่องราง
ชุมนุมเทวดา	ตัณหา ๑๐๘	ทักขิณาบถ	ที่มนขสุตร	ธรรมราชา	ธัญชาติ
นัมมทา	บริหาร	บุพการ	บุพนิมิตแห่งมรรค	ปกตัตตะ	บัญญัติจะ
ปริตร, ปริตต์	ปัญญา ๓	พรหมจรรย์	มหานที ๕	มหายาน	มาตรา
มานะ	ยถากรรม	ยมุนา	โยนก	โวการ (พม จุโวการ)	สมานฉันท์
สรง	สังคายนา	สังกิริยา	สังจาธิภูฐาน	สีหนาท	สุตะ
หีนยาน	อจิรวดี	อริขฐาน	อริขฐานธรรม	อภิสัมพุทธคาถา	อโศกมหาราช
อาภัพ	อายุ	อายุสังขาร	อาสภิวาจา	อุตราบถ	อุทยาน

การชำระ-เพิ่มเติมนี้ ทำให้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ มีลักษณะคืบเคลื่อนเข้าไปใกล้งานค้างที่ ๓ ซึ่งได้หยุดลงเมื่อใกล้สิ้นปี ๒๕๒๑ เช่น คำ “กัป, กัลป์” ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีคำอธิบาย ๑๒ บรรทัด แต่ในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ขยายเป็น ๑๑๓ บรรทัด เมื่อนำไปเทียบกับฉบับงานค้างที่ ๓ นั้น (ในการเขียนขยายคราวนี้ ไม่ได้หันไปดูงานค้างนั้นเลย) ปรากฏว่า คำอธิบายในฉบับชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ นี้ ยังสั้นกว่าเก่าเกือบครึ่งหนึ่ง

ถ้าต้องการมองให้ชัดว่างานชำระ-เพิ่มเติมมีลักษณะอย่างไร จะดูได้ง่ายที่คำตัวอย่างข้างบนนั้น เฉพาะอย่างยิ่งคำว่า กัป, กัลป์; กิเลสพันห้า; เครื่องราง; ชาดก; ทักขิณาบถ; นัมมทา; บริหาร; ปริตร, ปริตต์; มานะ; ยถากรรม; สังกิริยา; อริขฐาน; อายุ

บัดนี้ งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ ได้เสร็จสิ้นแล้ว โดยกำหนดเอาเองว่าเพียงเท่านี้ แต่งานชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๒ และ ๓ ซึ่งรอข้างหน้า มีมากกว่า และไม่อาจกำหนดว่าจะเสร็จเมื่อใด หากไม่นิราศ-ไม่ได้โอกาสจากโรค ก็กล่าวได้เพียงว่า อยู่ในความตั้งใจที่จะทำต่อไป

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต)

๑๗ มีนาคม ๒๕๕๐

คำปรารภ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

เมื่อกล่าวถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หลายท่านนึกถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ด้วย โดยเข้าใจว่าเป็นหนังสือชุดที่มีสองเล่มรวมกัน แต่แท้จริงเป็นหนังสือที่เกิดขึ้นต่างหากกัน ต่างคราวต่างวาระ และมีความเป็นมาที่ต่างหากจากกัน และต่างแบบต่างลักษณะกัน

ก. ความเป็นมา ช่วงที่ ๑: งานสำเร็จ แต่ขยายไม่ได้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เป็นหนังสือที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นทีละน้อย เริ่มจากหนังสือ *Student's Thai-Pali-English Dictionary of Buddhist Terms* เล่มเล็กๆ ที่จัดทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๕๐๖ ต่อแต่นั้นก็ได้ปรับปรุง-เพิ่มเติม-ขยายขนาดขึ้นเรื่อยๆ และได้ขยายขอบเขตออกไปจนกลายเป็นงานที่มีลักษณะเป็นสารานุกรม

เมื่อเวลาผ่านไปๆ ก็มองเห็นว่างานทำสารานุกรมจะกินเวลายืดเยื้อยาวนานมาก ยิ่งมีงานอื่นแทรกเข้ามาบ่อยๆ ก็ยิ่งยากที่จะมองเห็นความจบสิ้น ในที่สุดจึงตกลงว่าควรทำพจนานุกรมขนาดย่อมๆ ขึ้นพื้นฐานออกมาก่อน และได้รวบรวมคัดเลือกหมวดธรรมมาจัดทำคำอธิบายขึ้น ซึ่งได้รวบรวมกับหนังสือเล่มเล็กเดิมที่สืบมาแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ กลายเป็นภาคหนึ่งๆ ใน ๓ ภาคของหนังสือที่รวมเป็นเล่มเดียวกันอันมีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕

กาลล่วงมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๘ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๔ จึงมีชื่อปัจจุบันว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม เพื่อให้เข้าคู่กับพจนานุกรมอีกเล่มหนึ่งที่เปลี่ยนจากชื่อเดิมมาเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์

ถึงวาระนี้ พจนานุกรมสองเล่มนี้จึงเสมือนเป็นหนังสือที่รวมกันเป็นชุดอันเดียว

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่ว่านั้น เป็นหนังสือที่เกิดขึ้นแบบทั้งเล่มฉับพลันทันที โดยแทรกตัวเข้ามาใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งขยายขอบเขตออกไปจนจะเป็นสารานุกรมนั้น กำลังดำเนินอยู่

เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงเห็นว่างานทำสารานุกรม คงจะกินเวลายืดเยื้อไปอีกนาน และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ที่ทำเสร็จไปแล้ว ก็มีเฉพาะด้านหลักธรรมซึ่งจัดเรียงตามลำดับหมวดธรรม ควรจะมีพจนานุกรมเล่มเล็กๆ ง่ายๆ ว่าด้วยพระพุทธรศาสนาทั่วๆ ไป แบบเรียงตามลำดับอักษร ที่พอใช้ประโยชน์สำหรับผู้เล่าเรียนในขั้นต้น โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ออกมาก่อน

พร้อมนั้นก็พอดีประจวบเหตุผลอีกอย่างหนึ่งมาหนุน คือ ได้เห็นหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรม ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์ออกมาใน พ.ศ. ๒๕๐๓ เหลืออยู่จำนวนมาก และดูเหมือนว่าไม่มีใครเอาใจใส่

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้น ทาง มจร. จัดพิมพ์ขึ้นมาเพื่อสนองความต้องการของนักเรียนนักธรรมที่จะต้องสอบวิชาใหม่ซึ่งเพิ่มเข้ามาในหลักสูตร คือวิชาภาษาไทย แต่แทบจะยังไม่ทันได้เผยแพร่ออกไป วิชาภาษาไทยนั้นก็ถูกยกเลิกเสีย หนังสือชุดนั้นจึงถูกทอดทิ้ง

ได้มองเห็นว่า หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* นั้น ไม่ควรจะถูกทิ้งไปเสียเปล่า ถ้านำมาจัดเรียงใหม่ในรูปพจนานุกรม ก็จะใช้ประโยชน์ได้ อย่างน้อยศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์ที่มีอยู่ก็จะทุ่นแรงทุ่นเวลาในการเก็บศัพท์เป็นอันมาก

โดยนัยนี้ ก็ได้นำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ชุดนั้นทั้ง ๙ ภาค (ศัพท์สำหรับนักธรรมตรี-โท-เอก ชั้นละ ๓ วิชา จึงมีชั้นละ ๓ ภาค พิมพ์รวมเป็นชั้นละเล่ม) มาจัดเรียบเรียงเป็นพจนานุกรมเล่มเดียว ดังได้เล่าไว้แล้วใน “แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอขอบคุณ และอนุโมทนา (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)”

ศัพท์จำนวนมากทีเดียว ที่ง่าย ๆ พื้น ๆ และต้องการเพียงความหมายสั้น ๆ หรือคำอธิบายเพียงเล็กน้อย ได้คงไว้ตามเดิมบ้าง แก้ไขปรับปรุงบ้าง ส่วนศัพท์ที่ต้องการคำอธิบายยาว ๆ ก็เขียนขยาย และศัพท์สำหรับการเรียนนักธรรมที่ตกหล่นหรือศัพท์ทั่วไปอันควรรู้ที่ยังไม่มี ก็เติมเข้ามา รวมเป็นของเก่ากับของใหม่ ประมาณครึ่งต่อครึ่ง จึงเกิดเป็นพจนานุกรม ซึ่งในการพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๒ เรียกชื่อว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม*

ต่อมา ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๗ พจนานุกรมเล่มนั้นได้เปลี่ยนมีชื่ออย่างปัจจุบันว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* คือหนังสือเล่มนี้

เมื่อมีการเผยแพร่มากขึ้น ผู้ขออนุญาตพิมพ์บางแห่งจึงได้นำพจนานุกรมทั้งสองเล่มนี้มาจัดรวมกันเป็นชุด และล่าสุดบางที่ถึงกับทำกล่องใส่รวมกัน

แม้จะมีประวัติแห่งการเกิดขึ้นต่างหากกัน แต่พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีลักษณะที่เหมือนกันอย่างหนึ่ง คือเป็นงานในช่วงระหว่างที่งานทำพจนานุกรมซึ่งต่อเนื่องมาแต่เดิมและขยายออกไปจนกลายเป็นสารานุกรม แสดงอาการว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อต้องรออีกยาวนาน

หลังจากการพิมพ์ลงตัวแล้ว พจนานุกรมสองเล่มนี้ก็มีชะตากรรมอย่างเดียวกัน คือขึ้นต่อระบบการดำเนินงานและการพิมพ์ยุคก่อนนั้น ซึ่งต้นแบบอยู่ในแผนกระดาษที่ตายตัว แก้ไขและขยายขยายได้ยาก ยิ่งเป็นหนังสือขนาดหนาและมีรูปแบบซับซ้อน ก็แทบปรับเปลี่ยนอะไรไม่ได้เลย

ด้วยเหตุนี้ การพิมพ์พจนานุกรมสองเล่มนั้นในครั้งต่อๆ มา จึงต้องพิมพ์ซ้ำตามต้นแบบเดิม ถ้าจำเป็นจริงๆ ที่จะต้องแก้ไข ก็แก้ไขได้เพียง ๔-๕ บรรทัด ยิ่งเมื่อเวลาผ่านมานานขึ้น แผนกระดาษต้นแบบทั้งหมดก็ผุเปื่อยหรือสูญหายไป (ต้นแบบของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ซึ่งทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ได้สูญหายไปตั้งแต่เมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเสร็จสิ้นลง) ทำให้การพิมพ์ต่อจากนั้นต้องใช้วิธีถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งจะได้ตัวหนังสือที่เลื่อนลงลงไปเรื่อยๆ ได้แต่รอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบขึ้นใหม่ โดยจะถือโอกาสเพิ่มเติมด้วยพร้อมกัน

อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* นี้ มีศัพท์และคำอธิบายที่จะเพิ่มมากมาย เมื่อแก้ไขต้นแบบเดิมไม่ได้ ก็จึงใส่ส่วนเพิ่มเข้ามาต่างหากต่อท้ายเล่มในการพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๒๘ โดยทำเป็น “ภาคผนวก” (มีศัพท์ตั้งหรือหัวศัพท์เพิ่ม ๑๒๔ ศัพท์ รวม ๒๔ หน้า ขยายขนาดเล่มหนังสือเฉพาะตัวพจนานุกรมแท้ๆ ขึ้นเป็น ๔๖๖ หน้า) ต่อแต่นั้นมา ก็พิมพ์ซ้ำอย่างที่กล่าวข้างต้น

ข. ความเป็นมา ช่วงที่ ๒: เข้ายุคใหม่ มีฐานที่จะก้าวต่อ

ระหว่างรอเวลาที่พิมพ์ทำต้นแบบใหม่ พร้อมกับเขียนเพิ่มเติม ซึ่งมองไม่เห็นว่าจะมีโอกาสทำได้เมื่อใด กาลก็ล่วงมา จนถึงยุคคอมพิวเตอร์

ระบบคอมพิวเตอร์ได้ช่วยให้การพิมพ์เจริญก้าวหน้าอย่างมหัศจรรย์ ซึ่งแก้ปัญหาสำคัญในการทำพจนานุกรมได้ทั้งหมด โดยเฉพาะ

- การพิมพ์ข้อมูลใหม่ทำได้อย่างดีและคล่องสะดวก
- รักษาข้อมูลใหม่ไม่ให้สูญหายและยืดยาว โดยมิคุณภาพคงเดิม หรือจะปรับให้ดียิ่งขึ้นก็ได้

• ข้อมูลใหม่ที่เก็บไว้ นั้น จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ที่จุดไหนส่วนใด อย่างไร และเมื่อใด ก็ได้ตามปรารถนา

ถึงตอนนี้ ก็เห็นทางที่จะทำให้งานทำพจนานุกรมก้าวต่อไป แต่ก็ต้องรอขั้นตอนสำคัญ คือจุดตั้งต้นครั้งใหม่ ได้แก่การพิมพ์ข้อมูลพจนานุกรมทั้งหมดในเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ซึ่งต้องใช้เวลาและแรงงานมากทีเดียว

ถ้ามีข้อมูลที่พิมพ์ลงในคอมพิวเตอร์ไว้พร้อมแล้ว ถึงจะยังไม่มีเวลาที่จะแก้ไข-ปรับปรุง-เพิ่มเติม ก็อุ่นใจได้ เพราะสามารถเก็บรอไว้ มีโอกาสเมื่อใด ก็ทำได้เมื่อนั้น แต่ต้องเริ่มขึ้นเตรียมข้อมูลนั้นให้ได้ก่อน

ขณะที่ผู้รวบรวมเรียบเรียงเองพิมพ์ผิดไม่เป็น กับยังมีงานอื่นพันตัวรุงรัง ไม่ได้ดำเนินการอันใดในเรื่องนี้ ก็ได้มีท่านที่มีใจรักและท่านที่มองเห็นประโยชน์ ได้พิมพ์ข้อมูล พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ด้วยความสมัครใจของตนเอง โดยมีได้นัดหมาย เท่าที่ทราบ/เท่าที่พบ ๔ ราย เป็น ๔ ชุด คือ

๑. พระมหาเจิม สุวโจ แห่งสถาบันวิจัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้เริ่มจัดทำงานนี้ตั้งแต่ระยะต้นๆ ของยุคแห่งการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทั้งอุปกรณ์และบุคลากรด้านนี้ยังไม่พร้อม ใช้เวลาหลายปี จนในที่สุด ได้มอบข้อมูลที่เตรียมเสร็จแล้วแก่ผู้รวบรวมเรียบเรียง เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๔๑

ข้อมูลที่พระมหาเจิม สุวโจ เตรียมไว้ นี้ ได้จัดวางรูปแบบเสร็จแล้ว รอเพียงงานขั้นที่จะส่งเข้าโรงพิมพ์ รวมทั้งการตรวจครั้งสุดท้าย นับว่าพร้อมพอสมควร แต่ผู้รวบรวมเรียบเรียงก็ไม่มีเวลาตรวจ เวลาที่ผ่านมาเรื่อยๆ

๒. รศ. ดร.สมคิด วัฒนวงศ์ ราชบัณฑิต ได้เตรียมข้อมูลพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (พร้อมทั้งพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) โดยบุตรหญิง-ชาย คือ น.ส.ภาวณา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ญ.ภาวณา วัฒนวงศ์ และน้องชาย คือ นายปัญญา ตั้งแต่ยังเป็น ด.ช.ปัญญา วัฒนวงศ์ ได้ช่วยกันแบ่งเบาภาระด้วยการพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของเล่มหนังสือลงในคอมพิวเตอร์ ภายใต้การดูแลของ ดร.สมคิด วัฒนวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ตรวจความเรียบร้อยและจัดรูปแบบข้อมูลนั้นตามเล่มหนังสืออีกทีหนึ่ง

๓. พระไตรปิฎก (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) ฉบับสมาคมศิษย์เก่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเสร็จออกเผยแพร่ในช่วงต้นของ พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ขอบรรจุ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ไว้ในโปรแกรมด้วย ผู้จัดทำจึงได้พิมพ์ข้อมูลทั้งหมดของหนังสือทั้งสองเล่มนั้นลงในคอมพิวเตอร์ แต่เนื่องจากเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์ จึงไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ

๔. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ในแผ่น CD - ระบบคอมพิวเตอร์) รุ่น ๑.๕ (ในโปรแกรมว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ Version <1.2>) พ.ศ. ๒๕๔๔ จัดทำโดยคณะวิศวกรรมศาสตร์คอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยรังสิต ซึ่งก็ไม่ได้จัดรูปแบบเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ เพราะเป็นข้อมูลสำหรับโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ข้อมูลทั้ง ๔ ชุดนี้ ผู้จัดทำชุดอื่นๆ ได้นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” รวม ๒๔ หน้า ๑๒๔ คำศัพท์ ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาของเล่มตามลำดับอักษรเสร็จเรียบร้อยด้วย

เมื่อมีชุดข้อมูลให้เลือก ก็แน่นอนว่าจะต้องพิจารณาเฉพาะชุดที่จัดรูปแบบไว้แล้วเพื่อการตีพิมพ์อย่างเล่มหนังสือ คือชุดที่ ๑ และชุดที่ ๒

แต่ทั้งที่มีข้อมูลนั้นแล้ว เวลาผ่านไปๆ โดยผู้รวบรวมเรียบเรียงมิได้ดำเนินการใดๆ เพราะว่ามีข้อมูลครบทั้งหมดแล้ว แต่ก็ยังมีงานสุดท้ายในขั้นส่งโรงพิมพ์ โดยเฉพาะการพิสูจน์อักษร (ตรวจปฏิรูป) ตลอดเล่มอีกครั้ง ซึ่งควรเป็นภาระของผู้รวบรวมเรียบเรียงเอง

ถ้าจะให้ผู้รวบรวมเรียบเรียงพิสูจน์อักษรเองอย่างแต่ก่อน การพิมพ์คงต้องรออีกแรมปี หรืออาจจะหลายปี (ยิ่งมาบัดนี้ เมื่อตาทั้งสองเป็นโรคต้อหินซ้ำอีก ก็แทบหมดโอกาส) คงต้องปล่อยให้พิมพ์ครั้งใหม่ด้วยการถ่ายภาพจากหนังสือที่พิมพ์ครั้งก่อนต่อไปอีก

ค. ความเป็นมา ช่วงที่ ๓: พิมพ์ครั้งใหม่ ในระบบใหม่

การพิมพ์ในระบบใหม่คืบหน้า เมื่อ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ช่วยรับภาระขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมที่จะนำเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์

ในงนขั้นสุดท้ายนี้ สำหรับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ซึ่งจัดเรียงใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ และพิมพ์เป็นเล่มหนังสือไปแล้วเป็นครั้งแรก เมื่อกลางปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นั้นผู้รวบรวมเรียบเรียงได้อ่านต้นแบบสุดท้ายก่อนยุค แต่เมื่อมาถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ก็เป็นเวลาสำหรับผู้รวบรวมเรียบเรียงประสบปัญหาจากโรคตามากแล้ว รวมทั้งโรคต้อหิน จึงยกภาระในการตรวจพิสูจน์อ่านต้นแบบแม้แต่ครั้งยุคให้ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ รับดำเนินการทั้งหมด เพียงแต่เมื่อมีข้อผิดพลาดที่น่าสงสัยที่ได้ ก็เฝ้าถามปรึกษาเป็นแต่ละแห่งๆ ไป

พอดีว่า ผู้รับภาระนอกจากมีความละเอียดและทำงานนี้ด้วยใจรักแล้ว ยังเป็นผู้ศึกษาวิจัยเรื่องพจนานุกรมเป็นพิเศษอีกด้วย ยิ่งเมื่อได้คอมพิวเตอร์มาเป็นเครื่องมือ ก็ยิ่งช่วยให้การจัดเรียงพิมพ์ต้นแบบสามารถดำเนินการจนหนังสือเสร็จเป็นเล่มในรูปลักษณะที่ปรากฏอยู่

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่ใช้ข้อมูลอันได้เตรียมขึ้นใหม่ด้วยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์นี้ **โดยหลักการ ได้ตกลงว่าให้คงเนื้อหาไว้อย่างเดิมตามฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า ยังไม่ปรับปรุงหรือเพิ่มเติม** เนื่องจากผู้รวบรวมเรียบเรียงยังไม่มีเวลาที่จะดำเนินการกับคำศัพท์มากมายอันควรเพิ่มและสิ่งที่ควรแก้ไขปรับปรุงต่างๆ ที่บันทึกไว้ระหว่างเวลาที่ผ่านมา และจะรอก็ไม่มีการกำหนด (จุดเน้นหลักอยู่ที่การได้ฐานข้อมูลในระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งทำให้พร้อมและสะดวกที่จะปรับปรุงเพิ่มเติมต่อไป)

ทั้งนี้ มีข้อยกเว้น คือ

๑. นำศัพท์ตั้งและคำอธิบายทั้งหมดใน “ภาคผนวก” ของฉบับเรียงพิมพ์ระบบเก่า มาแทรกเข้าไปในเนื้อหาหลักของเล่มตามลำดับอักษรของศัพท์นั้นๆ (ข้อนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบเท่านั้น ส่วนเนื้อหายังคงเดิม)

๒. เนื่องจากมีศัพท์ตั้ง ๘ คำ ที่ได้รับการปรับปรุงคำอธิบายไว้ก่อนแล้ว จึงนำมาใส่รวมด้วย พร้อมทั้งถือโอกาสแก้ไขเนื้อหาความผิดพลาด ๒-๓ แห่งที่ผู้ใช้พจนานุกรมฉบับนี้ ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์บางท่านได้แจ้งเข้ามานับแต่การพิมพ์ครั้งก่อนๆ ซึ่งขอขอบคุณ-อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

๓. มีการปรับปรุงเพิ่มเติมปลีกย่อยที่พบเห็นกันได้แล้วถือโอกาสทำไปด้วยระหว่างทำงานขั้นสุดท้ายในการจัดทำต้นแบบให้พร้อมก่อนจะส่งเข้ารับการตีพิมพ์ในโรงพิมพ์ กล่าวคือ คำอธิบายเล็กน้อยในบางแห่งซึ่งเห็นว่าควรจะและพอจะให้เสร็จไปได้ในคราวนี้ เฉพาะอย่างยิ่ง

- ได้ปรับคำอธิบายคำว่า ศิลปศาสตร์ และได้้นำคำอธิบายการแบ่งช่วงกาลในพุทธประวัติ คือชุดทวารวดี-วิทูรวิธาน-สันติเกนิทาน ชุดปฐมโพธิกาล-มัชฌิมโพธิกาล-ปัจฉิมโพธิกาล และชุดบุริมกาล-อปปรกาล มาปรับรวมกันไว้ที่ศัพท์ตั้งว่า พุทธประวัติ อีกแห่งหนึ่งด้วย

- ได้แยกความหมายย่อยของศัพท์ตั้งบางคำออกจากกัน เพื่อให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น (เช่น คำว่า พยัญชนะ)

- ได้ตัดศัพท์ตั้งบางคำที่เห็นว่าไม่จำเป็นออก (เช่น วงศกุล, เทวรูปนาคปรก)

๔. เนื่องจากเดิมนั้น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ นี้ จัดทำขึ้นโดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้เล่าเรียนขั้นต้น โดยเฉพาะนักธรรมตรี-โท-เอก ถ้อยคำใดมีในแบบเรียนนักธรรม ก็ได้รับการสะกดตัวโดยคงไว้อย่างเดิมตามแบบเรียนเล่มนั้นๆ เป็นส่วนมาก

แต่ในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ เห็นว่าควรจะคำนึงถึงคนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะนักธรรม จึงตกลงปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น ปฤษณา แก้เป็น ปริศนา)

พร้อมนั้น ตามที่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้หลักไว้ว่า คำที่เป็นศัพท์ธรรมบัญญัติ จะเขียนตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หรือเขียนเต็มรูปอย่างเดิมก็ได้ และในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ แต่เดิมมาเขียนทั้งสองรูป เช่น โลกุตตรธรรม-โลกุตรรวม อริยสังข์-อริยสัง ส่วนในการพิมพ์ตามระบบใหม่ครั้งนี้ ถ้าคำนั้นอยู่ในข้อความอธิบาย ได้ปรับเขียนเป็นรูปเดียวกันทั้งหมด เช่น โลกุตตรธรรม อริยสังข์ ทั้งนี้ เพื่อความสอดคล้องกลมกลืนเป็นอันเดียวกัน แต่ผู้อ่านจะนำไปเขียนเองในรูปที่ประสงค์ก็ได้ตามคำชี้แจงต้นเล่ม

๕. แต่เดิมมาหนังสือนี้มุ่งเพื่อประโยชน์แก่ผู้มีความรู้พื้นฐานทางธรรมอยู่แล้ว โดยเฉพาะนักเรียนนักธรรม ซึ่งถือว่ารู้วิธีอ่านคำบาลีอยู่แล้ว จึงไม่ได้นึกถึงการที่จะแสดงวิธีอ่านคำบาลีนั้นไว้ แต่บัดนี้ได้ตกลงที่จะคำนึงถึงผู้ใช้ทั่วไป

ดังนั้น ในการพิมพ์ครั้งใหม่ด้วยระบบใหม่นี้ จึงได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงศัพท์ตั้งบางคำเพื่อเอื้อแก่ผู้ใช้ที่ยังไม่คุ้นกับวิธีอ่านคำที่มาจากภาษาบาลีสันสกฤต เช่น สมลีสี [สะ-มะ-ลี-สี], โอมสวาท [โอ-มะ-สะ-วาด] แต่เนื่องจากยังเป็นทำนองงานแถม จึงทำเท่าที่นึกได้หรือพบเฉพาะหน้า อาจมีคำศัพท์ทำนองนี้อยู่อีกหลายคำที่ยังมิได้แสดงวิธีอ่านออกเสียงกำกับไว้

อย่างไรก็ตาม ในการพิมพ์ใหม่ครั้งนี้ ได้แทรก “วิธีอ่านคำบาลี” เพิ่มเข้ามาด้วย เพื่อให้ผู้ใช้ทั่วไปทราบหลักพื้นฐานที่พอจะนำไปใช้เป็นแนวทางในการอ่านได้ด้วยตนเอง โดย ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ช่วยรับภาระเขียนมางานขั้นสุดท้ายที่จะเข้าโรงพิมพ์มีความละเอียด ซึ่งต้องใช้เวลาและเรี่ยวแรงกำลังมาก ประกอบกับผู้รับภาระมีงานอื่นที่ต้องรับผิดชอบอีกหลายด้าน นับจากเริ่มงานขั้นสุดท้ายนี้ จนต้นแบบเสร็จเรียบร้อยนำส่งโรงพิมพ์ได้ ก็ใช้เวลาไปหลายเดือน

ทั้งนี้เพราะว่า งานขั้นสุดท้ายก่อนรับการตีพิมพ์มิใช่เพียงการตรวจความถูกต้องของตัวอักษรเท่านั้น นอกจากอ่านปริิพตลอดเล่ม ทวนแล้วทวนอีกหลายเที่ยวแล้ว ได้ถือโอกาสแห่งการพิมพ์ที่เป็นการวางรูปแบบครั้งใหม่และมีคอมพิวเตอร์เป็นอุปกรณ์นี้ ตรวจทานจัดการเกี่ยวกับความสอดคล้องกลมกลืน-สม่ำเสมอ-ครบถ้วน โดยเฉพาะในเรื่องที่เป็นระบบแบบแผน ให้ลงตัวไว้เท่าที่จะทำได้ คือ

ก) ความสอดคล้องกลมกลืน ทั่วๆ ไป ไม่ว่าจะเป็นเครื่องหมายวรรคตอน หรือการพิมพ์คำ-ขนาดตัวอักษร-รูปลักษณะของตัวอักษร ทั้งคำทั่วไปและคำที่ใช้ในการอ้างอิงและอ้างอิง (เช่น ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ) ได้พยายามตรวจและแก้ไขให้สม่ำเสมอทุกแห่ง

ข) ความถูกต้องครบถ้วนทั่วถึง อีกหลายอย่าง ที่ยังอาจตกหล่นหรือข้ามไปในการพิมพ์ระบบเก่า โดยเฉพาะการอ้างอิง ได้ตรวจสอบเท่าที่ทำได้ เช่น ตรวจดูให้แน่ใจว่าศัพท์ตั้งทุกคำที่เป็นธรรมช้อย่อย ได้อ้างอิงถึงหมวดธรรมใหญ่ที่ธรรมช้อย่อยนั้นแยกออกมา

ค) **ระบบการอ้างอิง** ระหว่างศัพท์ตั้ง ได้จัดปรับให้สม่ำเสมอชัดเจนและครบถ้วนยิ่งขึ้น เช่น

- ได้สำรวจคำแสดงการอ้างอิงที่มีอยู่ ซึ่งอยู่ติดเป็น ๔ คำ และนอกจากได้ปรับขนาดและแบบตัวอักษรของคำแสดงการอ้างอิงนั้นให้สม่ำเสมอทั้งหมด กล่าวคือ ดู เทียบ คู่กับ ตรงข้ามกับ แล้ว ยังได้พยายามวางข้อยุติในการใช้คำเหล่านั้นด้วยว่าจะใช้คำไหนในกรณีหรือในขอบเขตใด

ในการนี้ พิจารณาว่า คำที่มักมาคู่กัน และเป็นคำตรงข้ามกันด้วย ในพจนานุกรมนี้ ใช้คำอ้างอิงว่า คู่กับ หรือ ตรงข้ามกับ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยยังไม่ถือข้อยุติเด็ดขาดลงไป เช่น *โลกีย์ธรรม* คู่กับ *โลกุตตรธรรม*, *สังฆธรรม* ตรงข้ามกับ *อสังฆธรรม*

- ใช้การอ้างอิง แทนคำอธิบายบางตอนที่ซ้ำซ้อนเกินจำเป็น หรือช่วยให้ปรับเปลี่ยนคำอธิบายบางแห่งให้สั้นลง (เช่น ตัดคำอธิบายที่ *เบญจศีล* ออก เนื่องจากซ้ำกับ *ศีล ๕* แล้วใช้การอ้างอิงแทน)

นอกจากนั้น ยังมีงานแทรกซ้อนบางอย่างที่ใช้เวลาเพิ่มขึ้นอีกมากที่เดิวนอกเหนือความคาดหมาย เช่น ทุกครั้งที่มีการแก้ไขข้อมูล ซึ่งทำให้ข้อความและถ้อยคำขยับขยายเลื่อนที่ ต้องตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมในการตัดแยกคำท้ายบรรทัด โดยเฉพาะคำศัพท์บาลีสันสกฤต เช่น *ปาฏิโมกข์* และคำประสม เช่น *พระเจ้า นมสัม ถ้ำ โมกข์ เจ้า หรือ สัม* เลื่อนแยกออกไปอยู่ต่างบรรทัด ซึ่งทำให้ผิดหลักอักขรวิธีการเขียนคำบาลีสันสกฤต หรืออาจชวนให้อ่านเข้าใจผิดในกรณีคำประสม ก็ต้องพยายามแก้ไขให้มาอยู่ในบรรทัดเดียวกันครบทั้งคำ หรือใช้วิธีใส่เครื่องหมาย - (ยัติภังค์) หากเป็นคำบาลีสันสกฤตที่พอจะเอื้อให้ตัดแยกได้ เช่น *กุศลธรรม* (ดังในตัวอย่างนี้) และการแก้ไขนี้มักจะส่งผลกระทบต่อคำอื่นอยู่เนืองๆ ทำให้ต้องตรวจดูให้ทั่วซ้ำอีก

อนึ่ง การแก้ไขดังกล่าว ยังส่งผลกระทบต่อไปถึงการจัดหน้าหนังสือโดยรวม ซึ่งพลอยขยับเขยื้อนเปลี่ยนแปลงไปเนื่องจากการตัด เพิ่ม หรือเปลี่ยนแปลงข้อความนั้น อันจะต้องตรวจดูและจัดปรับให้ถูกต้องลงตัวด้วยทุกครั้งเช่นเดียวกัน

การทำงานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ก้าวมาจนถึงขั้นสำเร็จเสร็จสิ้นในบัดนี้ จึงหมายถึงการบำเพ็ญอิทธิบาททั้ง ๔ ของ ดร.สมศีล ฌานวังคะ และบุตรหญิง-บุตรชาย คือ น.ส.ภาวนา ฌานวังคะ และ นายปัญญา ฌานวังคะ ซึ่งขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เป็นอย่างยิ่ง

พร้อมนี้ ขอขอบคุณพระมหาเจิม สุวโจ แห่งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้อุตสาหะวิริยะเตรียมฐานข้อมูลคอมพิวเตอร์ชุดแรกของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* และมอบให้ไว้ แม้จะเป็นชุดที่มีได้นำมาใช้ในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็ถือว่าพระมหาเจิม สุวโจ ได้มีส่วนร่วมในงานนี้ด้วย

อนึ่ง ระหว่างที่แก้ไขทวนทานเพื่อเตรียมต้นแบบสำหรับส่งโรงพิมพ์นี้ พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินศร จินดาปญโญ) และพระภิกษุหลายรูปในวัดญาณเวศกวัน ได้อ่านปฐพีอีกเที่ยวหนึ่ง ช่วยให้การพิสูจน์อักษรถูกต้องเรียบร้อยยิ่งขึ้น จึงขอขอบคุณพระครูปลัดปิฎกวัฒน์และพระภิกษุทุกรูปที่ช่วยงาน ในโอกาสนี้ กระนั้นก็ตาม ก็คงยังมีข้อผิดพลาดหลงเหลืออยู่บ้าง หากผู้ใช้ท่านใดได้พบ ก็ขอได้โปรดแจ้งให้ทราบด้วย เพื่อช่วยให้การพิมพ์ครั้งต่อไปมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* ที่พิมพ์ด้วยระบบใหม่ครั้งนี้ จะเป็นอุปกรณ์อันเกื้อกูลต่อการศึกษา ที่สำเร็จประโยชน์ได้ดียิ่งขึ้น และเป็นปัจจัยหนุนให้เกิดธรรมไฟบุญลย์ เพื่อประโยชน์สุขแก่พหุชนยิ่งขึ้นนานสืบไป

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

บันทึกของผู้เรียบเรียง

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ - พ.ศ. ๒๕๒๗)

๑. หนังสือพิมพ์ฉบับนี้พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๒ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัยกิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ มีชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม แต่ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ทั้งนี้เพราะชื่อเดิมยาวเกินไป เรียกยาก

การที่มีคำสร้อยท้ายชื่อว่า ฉบับประมวลศัพท์ ก็เพื่อป้องกันความสับสน โดยทำให้ต่างออกไปจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ของผู้เรียบเรียงเดียวกัน ซึ่งมีอยู่ก่อน

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เป็นพจนานุกรมซึ่งรวบรวมและอธิบายคำศัพท์ทั่วไปทุกประเภทที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น หลักธรรม พระวินัย พิธีกรรม ประวัติบุคคลสำคัญ ตำนาน และวรรณคดีที่สำคัญ เป็นต้น ต่างจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (จะขยายชื่อเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม) ที่มุ่งรวบรวมและอธิบายเฉพาะแต่หลักธรรมซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา

๒. ศัพท์ที่รวบรวมมาอธิบายในหนังสือนี้ แยกได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑) พุทธศาสนประวัติ มีพุทธประวัติเป็นแกน รวมถึงสาวกประวัติ ประวัติบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา ตลอดจนตำนาน และเรื่องราวที่มาจากวรรณคดีต่างๆ เฉพาะที่คนทั่วไปควรรู้

๒) ธรรม คือหลักคำสอน ทั้งที่มาในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์รุ่นหลังมีอรรถกถาเป็นต้น รวมไปถึงเฉพาะที่ศึกษาเล่าเรียนกันตามปกติ และเพิ่มบางหลักที่น่าสนใจเป็นพิเศษ

๓) วินัย หมายถึง พุทธบัญญัติที่กำกับความประพฤติและความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ และในที่นี้ให้มีความหมายครอบคลุมถึง ขนบธรรมเนียมประเพณี พิธีกรรมบางอย่างที่ได้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวคุณประสานสังคมของชาวพุทธไทยสืบต่อกันมา

นอกจากนี้มีศัพท์เบ็ดเตล็ด เช่น คำกวีซึ่งผูกขึ้นโดยมุ่งความไพเราะ และคำไทยบางคำที่ไม่คุ้นแต่ปรากฏในแบบเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งภิกษุสามเณรจำเป็นต้องรู้ความหมาย เป็นต้น

๓. หนังสือนี้รวมอยู่ในโครงการส่วนตัว ที่จะขยายปรับปรุงก่อนการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้เพิ่มเติมปรับปรุงไปบ้างแล้วบางส่วน แต่ตามที่ตั้งใจไว้ว่าจะปรับปรุงจริงจังและจัดพิมพ์ภายหลัง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (ฉบับประมวลธรรม) ครั้น ดร.สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์เป็นธรรมทานในงานพระราชทานเพลิงศพบิดา ผู้เป็นนุรพการี จึงเป็นเหตุให้การพิมพ์เปลี่ยนลำดับ กลายเป็นว่าหนังสือนี้จะสำเร็จก่อน โดยเบื้องแรกตกลงว่าจะพิมพ์ไปตามฉบับเดิมที่ส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการปรับปรุง แต่ปัญหาข้อยุ่งยากติดขัดที่ทำให้การพิมพ์ล่าช้า ได้กลายเป็นเครื่องช่วยให้ได้โอกาสรีบเร่งระดมงานแทรกเพิ่ม ปรับปรุงแข่งกันไปกับงานแก้ไขปัญหา จนหนังสือนี้มีเนื้อหาเกือบจะครบถ้วนสมบูรณ์ตามความมุ่งหมาย นับว่าเจ้าภาพงานนี้ได้มีอุปการะมากต่อความสำเร็จของงานปรับปรุงหนังสือและการช่วยให้งานเสร็จสิ้นโดยเร็วไม่ยืดเยื้อต่อไป

อย่างไรก็ดี มีผลสืบเนื่องบางอย่างที่ควรทราบไว้ด้วย เพื่อให้รู้จักหนังสือนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น

ก) ในโครงการปรับปรุงเดิม มีข้อพิจารณาอย่างหนึ่งว่า จะรวมศัพท์ที่แปลกในหนังสือ ปฐมสมโพธิกถา และใน มหาเวสสันดรชาดก เข้าด้วยหรือไม่ การพิมพ์ที่เร่งด่วนครั้งนี้ได้ช่วยตัดสินข้อพิจารณานี้ให้ยุติลงได้ทันที คือเป็นอันต้องตัดออกไปก่อน แต่การไม่รวมศัพท์ในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้นเข้ามาก็ไม่ทำให้พจนานุกรมนี้เสียความสมบูรณ์แต่อย่างใด เพราะศัพท์ส่วนมากใน ปฐมสมโพธิกถา และ มหาเวสสันดรชาดก เป็นคำกวีและคำ

จำพวกตำนาน ซึ่งมุ่งความไพเราะหรือเป็นความรู้ประกอบ อันเกินจำเป็นสำหรับการเรียนรู้ในระดับสามัญ ว่าที่จริงศัพท์สองประเภทนั้นเท่าที่มีอยู่เดิมในหนังสือนี้ก็นับว่ามากจนอาจจะทำให้เกิดความสับสนกับศัพท์จำพวกหลักวิชาได้อยู่แล้ว ส่วนความรู้ที่เป็นหลักการของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในวรรณคดี ๒ เรื่องนั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่ในพจนานุกรมนี้แล้วแทบทั้งหมด

ข) การปรับปรุงอย่างเร่งด่วนแข่งกับเวลาที่บีบรัดทำให้เกิดความล้าหลังขึ้นบ้างในอัตราส่วนของการอธิบาย คือ บางคำอธิบายขยายใหม่ยืดยาวมาก เช่น *ไตรปิฎก* ยาวเกิน ๑๐ หน้า แต่บางคำคงอยู่อย่างเดิมซึ่งเมื่อเทียบกันแล้วกลายเป็นสั้นเกินไป เช่น *ไตรสิกขา* ที่อยู่ใกล้กันนั่นเอง และศัพท์บางศัพท์ยังคงตกหล่นหลงตา เช่น *ไตรทศ, ไตรทิพย์* เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ข้อบกพร่องเช่นนี้เหลืออยู่น้อยยิ่ง โดยมากเป็นส่วนที่พิสดารเกินไปมากกว่าจะเป็นส่วนที่หย่อนหรือขาด และถ้ารู้จักค้น ก็สามารถหาความหมายที่ลึกละเอียดออกไปอีกได้ เช่น *ไตรสิกขา* ก็อาจเปิดดูคำย่อยต่อไปอีก คือ *อธิศีลสิกขา, อธิจิตตสิกขา, และ อธิปัญญาสิกขา* ส่วนคำจำพวก *ไตรทศ, ไตรทิพย์* ก็เป็นกึ่งคำกวี ไม่ใช่ศัพท์วิชาการแท้ เพียงแต่หาความหมายของศัพท์ ไม่ต้องอธิบายด้านหลักวิชา อาจปรึกษาพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้

๔. ความหมายและคำอธิบายศัพท์ นอกจากส่วนใหญ่ที่ได้ค้นคว้ารวบรวมและเรียบเรียงขึ้นเป็นเนื้อหาเฉพาะของพจนานุกรมนี้แล้ว มีแหล่งที่ควรทราบอีก คือ

๑) ศัพท์จำนวนหนึ่ง เกี่ยวกับการเรียนการสอนวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย และมีศัพท์ทางวิชาธรรมปนอยู่บ้าง) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วย

๒) ศัพท์บางศัพท์ ที่เห็นว่าความหมายและคำอธิบายในหนังสือ *ศัพท์หลักสุตภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชัดเจนและใช้ได้ดีอยู่ ก็คงไว้ตามนั้น

๓) ศัพท์ที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งผู้ค้นมักต้องการเพียงความหมายของคำศัพท์ ไม่มีเรื่องที่ต้องรู้ในทางหลักวิชามากกว่านั้น หลายแห่งถือตาม *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*

๔) ในขั้นสมบูรณ์ของพจนานุกรมนี้ ได้ตั้งใจไว้ว่าจะแสดงหลักฐานที่มาในคัมภีร์ของเรื่องที่เป็นหลักวิชาไว้ทั้งหมดโดยละเอียด แต่เพราะต้องส่งต้นฉบับเข้าโรงพิมพ์ทันทีที่ก่อนแล้วจึงมีการแทรกเพิ่มปรับปรุงตามโอกาสภายหลัง การบอกที่มาให้ทั่วถึงจึงเป็นไปได้ ครั้งจะแสดงที่มาของเรื่องที่มีโอกาสแทรกเพิ่มหรือปรับปรุงใหม่ ก็จะทำให้เกิดความล้าหลัง ไม่สม่ำเสมอ จึงดไว้ก่อนทั้งหมด ผู้ใช้พจนานุกรมนี้จึงจะพบหลักฐานที่มาบ้างก็เฉพาะที่เป็นเพียงข้อความบอกชื่อหมวดชื่อคัมภีร์ อย่างเป็นทางการหนึ่งของคำอธิบาย ไม่มีตัวเลขบอกเล่ม ข้อ และหน้า ตามระบบการบอกที่มาที่สมบูรณ์

การเพิ่มเติมและปรับปรุงแม้จะได้ทำอย่างรีบเร่งแข่งกับการพิมพ์เท่าที่โอกาสเปิดให้ แต่ก็เห็นว่าใกล้ความครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้เนื้อหาของหนังสือขยายออกไปมากประมาณว่าอีก ๑ ใน ๓ ของฉบับพิมพ์ครั้งแรก มีศัพท์ที่เพิ่มใหม่และปรับปรุงหลายร้อยศัพท์ กระนั้นก็ตาม เมื่อถึงโอกาสก็จะมีปรับปรุงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้กลมกลืนสม่ำเสมอโดยสมบูรณ์และเหมาะสมแก่ผู้ใช้ประโยชน์ทุกระดับ ตั้งแต่เด็กสอนจนถึงชาวบ้าน

อนึ่ง ในการเพิ่มเติมและปรับปรุงนี้ ได้มีท่านผู้เป็นนักสอนนักเผยแพร่ธรรมช่วยบอกแจ้งศัพท์ตกหล่นในการพิมพ์ครั้งก่อนและเสนอศัพท์ที่ควรเพิ่มเติมหรือปรับปรุงคำอธิบายหลายศัพท์ คือ พระมหาอาจารย์ เขมจารี วัดระฆังโฆสิตาราม รองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บอกแจ้งมา ๑๔ ศัพท์ เช่น *จีวรมรดก,*

ดิติยปักกันตกะ, อนาโรจนา, อุโปสถิกภัต เป็นต้น คุณหม่อมอมรา มลิกา เสนอเพิ่มเติม ๒๔ คัมภีร์ เช่น จังหัน, จาร, เจริญพร, ต້อง, ทูกกฎ, ทุพภาสิต, ธิติ, สังฆการี เป็นต้น และเสนอปรับปรุงคำที่อธิบายไม่ชัดเจน อ่านเข้าใจยาก หรือสั้นเกินไป ๒๓ คัมภีร์ เช่น กัมปิยภูมิ, กุฑวะ, คันโพง, ดาวเคราะห์ เป็นต้น นับว่าได้มีส่วนช่วยเสริมให้หนังสือสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ในการพิมพ์ที่เร่งด่วนภายในเวลาที่จำกัด ต่อหน้าปัญหาความยุ่งยากกลับสนในกระบวนการพิมพ์ช่วงต้นที่ไม่ราบรื่นนั้น คุณชุตติมา ฐานะปุระ ได้มีจิตศรัทธาช่วยพิสูจน์อักษรส่วนหนึ่ง (คุณชุตติมา และคุณยงยุทธ ฐานะปุระ ได้บริจาคทุนทรัพย์พิมพ์พจนานุกรมนี้แจกเป็นธรรมทานจำนวนหนึ่งด้วย) คุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ได้ช่วยพิสูจน์อักษรอีกบางส่วน และช่วยติดต่อประสานงานทางด้านโรงพิมพ์ ทางด้านเจ้าภาพ ช่วยเหลือทำธุระให้ลุล่วงไปหลายประการ นับว่าเป็นผู้เกี่ยวกุศลแก่งานพิมพ์หนังสือครั้งนี้เป็นอันมาก

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์เสร็จสิ้นในบัดนี้ ก่อน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ไม่ยี่ดื้อยยาวนานต่อไป ก็เพราะคณะเจ้าภาพงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ซึ่งมี ดร. ลุจันต์ ทั้งสุบุตร เป็นผู้ติดต่อขอพิมพ์ ได้เพียรพยายามเร่งรัดติดตามงานมาโดยตลอด และได้สละทุนทรัพย์เป็นอันมากในการผลักดันให้การพิมพ์ผ่านพ้นปัญหาข้อติดขัดต่างๆ เป็นฐานให้การพิมพ์ส่วนที่จะเพิ่มเติมเป็นไป ได้โดยสะดวกและเสียค่าใช้จ่ายลดน้อยลง

นอกจากนี้ เจ้าภาพที่ขอพิมพ์เผยแพร่อีกหลายราย ก็ล้วนเป็นผู้มีจิตศรัทธาจัดพิมพ์แจกเป็นธรรมทานทั้งสิ้น

เจ้าภาพที่ขอพิมพ์จำนวนมากที่สุด คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แม้จะพิมพ์จำหน่าย มีใช้พิมพ์แจกอย่างให้เปล่า แต่ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อนำผลประโยชน์ไปบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร นับว่าเป็นการกุศลเช่นกัน

นอกจากนี้ เมื่อมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยขาดแคลนทุนที่จะใช้ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก็บังเอิญให้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้ทราบ จึงได้เชิญชวนญาติมิตรของท่าน ร่วมกันตั้ง “กองทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ขึ้น กองทุนนั้นมีจำนวนเงินมากจนพอที่จะใช้พิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เล่มนี้ด้วย เป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้การพิมพ์สำเร็จลุล่วงสมหมาย ทำให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พจนานุกรมทั้งสองเล่มสำหรับจำหน่ายเก็บผลประโยชน์โดยมิต้องลงทุนลงแรงใดๆ เลย

ขออนุโมทนากุศลเจตนา บุญกิริยา และความอุปถัมภ์ของท่านผู้ได้กล่าวนามมาข้างต้น ขอทุกท่านจงประสบจตุรพิธพร เจริญออกงามในธรรมยิ่งขึ้นไป และขอธรรมทานที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญนี้จงเป็นเครื่องชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันชอบธรรมโดยทั่วกัน

พระราชวรมนี
(ประยูรต์ ปยุตโต)

๑๓ ตุลาคม ๒๕๒๗

ควรรูปก่อน

๑. พจนานุกรมนี้ เหมาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม มากกว่าผู้อื่น

คำศัพท์ในวิชานักธรรม ซึ่งการตอบและอธิบายตามแบบแผนมีความสำคัญมากสำหรับผู้เรียนและผู้สอบในระบบนั้น (โดยมากเป็นศัพท์พระวินัย) ในที่นี้มักคัดเอาความหมายและคำอธิบายในแบบเรียนมาลงไว้ด้วยความหมายและคำอธิบายหลายแห่งเขียนอย่างคนรู้จักกัน คือ ผู้มีพื้นความรู้อยู่บ้างแล้ว จึงจะเข้าใจชัดเจนและใช้ประโยชน์ได้เต็มที่

อย่างไรก็ตาม ว่าโดยส่วนใหญ่ คนทั่วไปที่สนใจทางพระศาสนา ก็ใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี

๒. ศัพท์ที่อธิบาย มุ่งวิชาการธรรม พุทธประวัติ และวินัย เป็นใหญ่

ศัพท์ที่ควรอธิบายในวิชาทั้งสามนี้ พยายามให้ครบถ้วน เท่าที่มีในแบบเรียนนักธรรม ทั้งชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก แม้ว่าการจัดทำที่เร่งด่วนยิ่งนี้ ย่อมมีคำตกหล่นหรือแทรกไม่ทันอยู่บ้างเป็นธรรมดา

อย่างไรก็ตาม ศัพท์เกี่ยวกับศาสนพิธีบางอย่าง และเรื่องของคนทั่วไป และนักศึกษาอื่นๆ ควรรู้ ก็ได้เพิ่มเข้ามาอีกมีใช้น้อย เช่น กรวดน้ำ, ผ้าป่า, สังฆทาน, อารามาศิล, อารามพระปริตร, อารามธรรม, วิสุทธิมรรค, จักกวัตติสูตร เป็นต้น

๓. ลำดับศัพท์ เรียงอย่าง พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เว้นต้นศัพท์ มี -ะ

คำที่เป็นต้นศัพท์ หรือแม่ศัพท์ แม้มีประวิสรรชนีย์ ก็เรียงไว้ก่อนคำที่อาศัยต้นศัพท์นั้น เช่น เถาะ เรียงไว้ก่อน เถรวาท; เทวะ เรียงไว้ก่อน เทวดา, เทวทิต เป็นต้น

๔. การสะกดการันต์ มีปะปนกันหลายอย่าง ให้ถือว่าใช้ได้ทั้งหมด

ศัพท์ส่วนมาก เก็บจากแบบเรียนนักธรรม ซึ่งเขียนขึ้นเมื่อศตวรรษล่วงแล้วแทบทั้งสิ้น คือ ก่อนมีพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเวลานาน แบบเรียนเหล่านั้น แม้เขียนคำศัพท์เดียวกันก็สะกดการันต์ไม่เหมือนกัน แต่ก็ถือว่าถูกต้องด้วยกัน อย่างน้อยตามนิยมในเวลานั้น

ยิ่งกว่านั้น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ยังเปิดโอกาสสำหรับคำที่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติให้เขียนเต็มรูปตามภาษาเดิมได้ด้วย

ดังนั้น พึงทราบการสะกดการันต์ไม่คงที่ในหนังสือนี้ ว่าเป็นไปตามแหล่งเดิมที่เก็บถ้อยคำนั้นๆ มา หรือตามรูปคำที่ยอมรับในทางหลักภาษาว่ายังเยื้องไปได้

ตัวอย่างคำเขียนหลายแบบ เช่น กรรมฐาน, กัมมัฏฐาน; อริยสัจ, อริยสัจ; นิคคหะ, นิคหะ; ญัตติกรรม, ญัตติกรรม, ญัตติกรรม; ปริเฉท, ปริเฉท; ธรรมวิชัย, ธรรมวิชัย; จุลลวรรค, จุลลวรรค, จุลลวรรค เป็นต้น

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (ระบบคอมพิวเตอร์) ได้ปรับการสะกดตัวของบางศัพท์ให้เป็นปัจจุบัน (เช่น ปุจฉา แก่เป็น ปริศนา ซึ่งแผลงมาจาก ปริศนา ในสันสกฤต) และในข้อความที่เป็นคำอธิบายของหนังสือหากคำศัพท์ใดปรากฏซ้ำ ได้ปรับการสะกดตัวให้เป็นอย่างเดียวกัน

อนึ่ง คำศัพท์ที่มีหลายรูป เพราะเขียนได้หลายอย่าง เช่น อริยสัจ, อริยสัจ ถือเป็นปฏิบัติดังนี้

• ในคำอธิบายทุกแห่ง เลือกรูปใดรูปหนึ่งให้เป็นอย่างเดียวกันหมด เช่น ในกรณีนี้ ใช้รูป อริยสัจ

- แต่ที่ศัพท์ตั้ง อาจมีรูป *อริยสัง* ด้วย โดยเขียนรูปที่ต่างๆ เรียงไว้ด้วยกัน เป็น “*อริยสัง, อริยสัง*”
- อาจยกรูปที่ต่างขึ้นเป็นศัพท์ตั้งต่างหากด้วย แต่ไม่อธิบาย เพียงอ้างอิงให้ดูรูปศัพท์ที่ถือเป็นหลักใน พจนานุกรมนี้ เช่น “*อริยสัง ดู อริยสัง*”
- ในบางกรณี ได้ชี้แจงไว้ท้ายคำอธิบายของศัพท์ตั้งที่ถือเป็นหลักนั้น ว่าเขียนอย่างนั้นอย่างนี้ก็ได้ เช่น ท้ายคำอธิบายของ “*อริยสัง*” มีข้อความชี้แจงว่า “เขียน *อริยสัง* ก็มี” หรือ “*อริยสัง* ก็เขียน”

ในกรณีที่เขียนศัพท์รูปแปลก และควรทราบว่ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เขียนอย่างไร ได้ชี้แจงกำกับไว้ด้วยว่า พจนานุกรม เขียนอย่างนั้นๆ คำว่า พจนานุกรม ในที่นี้ ฟังทราบว่ หมายถึง พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓, พ.ศ. ๒๕๒๕ และ พ.ศ. ๒๕๔๒

๕. คำที่อ้างอิง มีคำอธิบายในลำดับอักษรของคำนั้น

เมื่อพบคำศัพท์ที่อ้างอิงในคำอธิบายของคำอื่น หลังคำที่แสดงการอ้างอิงคือ ดู เทียบ คู่กับ หรือ ตรงข้าม กับ ฟังค้นหาความหมายของคำที่อ้างอิงนั้นเพิ่มเติม ที่ลำดับอักษรของคำนั้นๆ

นอกจากนี้ การอ้างอิงยังมีในคำบอกเลขข้อในหมวดธรรมภายในวงเล็บท้ายคำอธิบายของศัพท์ต่างๆ เช่น ที่คำ *หมะ* ข้างท้ายมี “(ข้อ ๒ ในฉราวาสธรรม ๔)” ฟังทราบว่ คำเหล่านั้น (ในกรณีนี้ คือ *ฉราวาสธรรม*) ก็มีคำอธิบายอยู่ในลำดับอักษรของตนๆ

๖. พจนานุกรมนี้ เป็นกึ่งสารานุกรม แต่ให้มีลักษณะทางวิชาการเพียงเล็กน้อย

คำอธิบายของคำจำนวนมากในหนังสือนี้ มิใช่แสดงเพียงความหมายของศัพท์หรือถ้อยคำเท่านั้น ยังให้ความรู้อันฟังทราบเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ อีกด้วย เช่น จำนวน ข้อย่อย ประวัตีย่อ สถานที่ และเหตุการณ์แวดล้อม เป็นต้น เข้าลักษณะเป็นสารานุกรม แต่ยังคงชื่อเป็นพจนานุกรมตามความตั้งใจเมื่อเริ่มทำ และเป็นกาณ์จำกัดขอบเขตไว้ ให้หนังสือนี้ยังแตกต่างจาก *สารานุกรมพุทธศาสตร์* ที่จัดทำค้างอยู่

เพื่อทราบว่พจนานุกรมนี้มีลักษณะและขอบเขตอย่างไร ฟังค้นดูศัพท์ต่างๆ เช่น *กรวดน้ำ, จำพรรษา, กาลามสูตร, กาลิก, สารีบุตร, พุทธกิจ, นาลันทา, ลันโดษ, ชีวก, ไตรปิฎก, สังคายนา, ผ้าป่า, ราहुล, วรรค, สังเวช, สังฆราช* เป็นต้น

อนึ่ง หนังสือนี้เกิดขึ้นเนื่องด้วยเหตุการณ์จำเพาะหน้า เรียกได้ว่าเป็นงานฉุกเฉินนอกเหนือไปจากโครงการที่มีอยู่เดิม แม้ว่าจะอิง *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ที่จัดทำค้างอยู่ก็จริง แต่เพราะเป็นงานผุดขึ้นกลางคัน จึงไม่ได้คิดวางรูปร่างแนวหรือวางแผนกาณ์จัดทำไว้ให้ชัดเจน เนื้อหาจึงมีความลักลั่นกันอยู่บ้าง เช่น คำศัพท์ประเภทเดียวกัน บางคำอยู่ต้นเล่มอธิบายสั้น บางคำอยู่ตอนปลายเล่ม อธิบายยาวกว่า ดังนี้ เป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อแรกทำ คิดเพียงแต่จะให้สำเร็จประโยชน์เป็นอุปกรณ์การศึกษาเบื้องต้นและให้มีขนาดไม่หนาหนัก (กะไว้ประมาณ ๒๕๐ หน้า) เพราะเวลาพิมพ์กระชั้นและกำลังทุนจำกัด จึงคิดจำกัดไม่ให้หนังสือมีลักษณะทางวิชาการมากนัก เช่น คำอธิบายศัพท์ให้มีเพียงเท่าที่ควรรู้โดยตรง ไม่มีขยายความเชิงวิชาการ และยังไม่บอกที่มาสำหรับผู้ต้องการค้นคว้าเพิ่มเติม

แม้ว่าบัดนี้ หนังสือนี้จะเป็งานที่บานปลายออกไป แต่โดยทั่วไปยังรักษาลักษณะจำกัดทางวิชาการทั้งสองข้อนี้ไว้ โดยเฉพาะที่มาไม่ได้บอกไว้เลย

อย่างไรก็ดี ได้ตกลงใจว่า ในการพิมพ์ครั้งต่อไป เมื่อมีโอกาส จะเลือกบอกที่มาสำหรับบางเรื่องตามสมควร

วิธีอ่านคำบาลี

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่บรรจุพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน ผู้นับถือพระพุทธศาสนาจึงควรจะรู้ภาษาบาลีพอสมควร หรืออย่างน้อยก็ควรจะรู้วิธีอ่านคำบาลีให้ถูกต้อง ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในการอ่านคำศัพท์ธรรมบัญญัติจำนวนมาก ที่ยืมจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) มาใช้ในภาษาไทย เช่น *อนุப்புพิกถา*, *ปฏิจจสมุขปาठा*

การเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทยและวิธีอ่าน

๑. รูปสระ เมื่อเขียนภาษาบาลีด้วยอักษรไทย สระทุกตัว (ยกเว้น สระ อ) มีทั้งรูป “สระลอย” (คือสระที่ไม่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) และรูป “สระจม” (คือสระที่มีพยัญชนะต้นประสมอยู่ด้วย) ให้ออกเสียงสระตามรูปสระนั้น เช่น *อาภา* [อา-พา], *อิติ* [อิ-ติ], *อุตุ* [อุ-ตุ] ทั้งนี้ก็เช่นเดียวกับในภาษาไทย

ข้อพิเศษที่แปลกจากภาษาไทย คือ “สระ อ” จะปรากฏรูปเมื่อเป็นสระลอย และไม่ปรากฏรูปเมื่อเป็นสระจม ให้ออกเสียงเป็น [อะ] เช่น *อมต* [อะ-มะ-ตะ]

นอกจากนี้ “ตัว อ” ยังใช้เป็นที่ให้สระอื่นเกาะ เมื่อสระนั้นใช้เป็นสระลอย เช่น *เอก* [เอ-กะ], *โอม* [โ-คะ]

๒. รูปพยัญชนะ พยัญชนะเมื่อประสมกับสระใด ก็จะมีรูปสระนั้นปรากฏอยู่ด้วย (ยกเว้นเมื่อประสมกับสระ อ) และให้ออกเสียงพยัญชนะประสมกับสระนั้น เช่น *กรณีย* [กะ-ระ-นียะ]

พยัญชนะที่ใช้โดยไม่มีรูปสระปรากฏอยู่ และไม่มีเครื่องหมาย (พินทุ) กำกับ แสดงว่าประสมกับสระ อ และให้ออกเสียงพยัญชนะนั้นประสมกับ [อะ] เช่น *รัตน* [ระ-ตะ-นะ]

ส่วนพยัญชนะที่มีเครื่องหมาย (พินทุ) กำกับ แสดงว่าไม่มีสระใดประสมอยู่ด้วย ให้ออกเสียงเป็นตัวสะกด เช่น *ธมฺม* [ท่า-มะ], *ปัจจุตฺต* [ปัต-จัต-ตัง] หรือตัวควบกล้ำ เช่น *พฺรหฺม* [พะระ-หมะ] แล้วแต่กรณี ในบางกรณี อาจต้องออกเสียงเป็นทั้งตัวสะกดและตัวควบกล้ำ เช่น *ตตฺร* [ตัต-ตฺระ], *กฺลฺยาณ* [กัน-ลฺยา-นะ]

อนึ่ง รูป *เอยฺย* มักนิยมออกเสียงตามความสะดวก เป็น [โ-ยะ] ก็มี หรือ [เอย-ยะ] ก็มี เช่น *ทกฺขิณฺเยยฺย* ออกเสียงเป็น [ทัก-ขิ-ไน-ยะ] หรือ [ทัก-ขิ-เนย-ยะ] เมื่อยืมเข้ามาใช้ในภาษาไทย จึงปรากฏว่ามีใช้ทั้ง ๒ รูป คือ *ทักขิไนย(บุคคล)* และ *ทักขิเนยย(บุคคล)*

๓. เครื่องหมายนิคหิต เครื่องหมาย ◌ (นิคหิต) ต้องอาศัยสระ และจะปรากฏเฉพาะหลังสระ อ, อิ หรือ อุ ให้ออกเสียงสระนั้นๆ (เป็น [อะ], [อิ] หรือ [อุ] แล้วแต่กรณี) และมี [ง] สะกด เช่น *อํส* [อัง-สะ], *เอวํ* [เอ-วัง], *กํ* [กิง], *วิสุํ* [วิ-สูง]

ตัวอย่างข้อความภาษาบาลีและวิธีอ่าน มีดังนี้

<i>สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา</i>
[สับ-พะ-ปา-ปัต-สะ] [อะ-กะ-ระ-นัง] [กุ-สะ-ลัด-สู-ปะ-ล้า-ปะ-ทา]
<i>สจฺจิตฺตปริโยทปนํ</i>
[สะ-จิต-ตะ-ปะ-ริ-โย-ทะ-ปะ-นัง] [เอ-ตัง] [พุต-ทา-นะ] [สา-สะ-นัง]

การอ่านคำที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต)

หลักพื้นฐานดังกล่าวข้างต้นอาจนำมาประยุกต์กับการอ่านคำไทยที่มาจากภาษาบาลี (และสันสกฤต) โดยอนุโลม แต่ยังคงต้องดัดแปลงให้เข้ากับรูปคำและวิธีออกเสียงแบบไทยด้วย เช่น การออกเสียงอักษรนำในคำว่า *สมุทัย* [สะ-หฺมฺ-ไท] แทนที่จะเป็น [สะ-มฺ-ไท]

นอกจากนี้ หากจะออกเสียงให้ถูกต้องตามความนิยมในวงการศึกษามหาวิทยาลัย ผู้อ่านต้องมีความรู้เพิ่มเติมว่า รูปเดิมของศัพท์คำนั้นเป็นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะต้องทราบว่า พยัญชนะตัวใดมีพินทุกำกับด้วยหรือไม่ เช่น *ปเสนทิ* มีรูปเดิมเป็น *ปเสนทิ* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-เส-นะ-ทิ] ไม่ใช่ [ปะ-เสน-ทิ] แต่ *อนุพุพพิทา* มีรูปเดิมเป็น *อนุพุพพิทา* จึงต้องอ่านว่า [อะ-นุ-ปุบ-พิ-กะ-ธา] ไม่ใช่ [อะ-นุ-ปุบ-พะ-พิ-กะ-ธา] หรือ *ปวิจจสมุบาท* มีรูปเดิมเป็น *ปวิจจสมุบาท* จึงต้องอ่านว่า [ปะ-ติต-จะ-สะ-หฺมฺบ-บาด] ไม่ใช่ [ปะ-ติต-จะ-สะ-หฺมฺบ-ปะ-บาด]

สารบัญ

บันทึก (ในการชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑)			ก
คำปรารภ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)			จ
บันทึกของผู้เรียบเรียง (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ – พ.ศ. ๒๕๒๓)			ฎ
ควรรทราบก่อน			ฑ
วิธีอ่านคำบาลี			ณ
ก	๑	น	๑๕๑
ข	๓๑	บ	๑๗๐
ค	๓๖	ป	๑๘๔
ฅ	๕๔	ผ	๒๔๖
ง	๕๕	พ	๒๕๐
จ	๕๕	ฟ	๒๖๕
ฉ	๖๕	ภ	๒๖๕
ช	๗๕	ม	๒๕๐
ฌ	๘๓	ย	๓๒๓
ณ	๘๓	ร	๓๓๓
ญ	๘๓	ฤ	๓๔๕
ฎ	๕๑	ถ	๓๔๖
ฐ	๕๑	ว	๓๕๑
ด	๕๒	ศ	๓๘๔
ต	๕๖	ส	๓๘๕
ถ	๑๒๐	ห	๔๖๒
ท	๑๒๑	อ	๔๖๖
ธ	๑๓๕		
แถลงการจัดทำหนังสือ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)			๕๓๓
ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๕๓๕
ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์			๕๘๒

ก

กกุธานที แม่น้ำที่พระอานนท์ทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ให้ไปเสวยและสงระชำระพระกาย ในระหว่างเดินทางไปเมืองกุสินารา ในวันปริณิพพาน

กฏัตตาวาปนกรรม *ดู กัตตตาคารม*

กฐิน ตามศัพท์แปลว่า “ไม้สะดึง” คือไม้แบบสำหรับซึ่งเพื่อตัดเย็บจีวร; ในทางพระวินัย ใช้เป็นชื่อเรียกสังฆกรรมอย่างหนึ่ง (ในประเภทอุตติหุตติยกรรม) ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่สงฆ์ผู้จำพรรษาแล้ว เพื่อแสดงออกซึ่งความสามัคคีของภิกษุที่ได้จำพรรษาอยู่ร่วมกัน โดยให้พวกเขาพร้อมใจกันยกมอบผ้าผืนหนึ่งที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ ให้แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในหมู่พวกเขา ที่เป็นผู้มีคุณสมบัติสมควร แล้วภิกษุรูปนั้นนำผ้าที่ได้รับมอบไปทำเป็นจีวร (จะทำเป็นอันตรวาสก หรืออุตราสงค์ หรือสังฆาฏิกก็ได้ และพวกเขาทั้งหมดจะต้องช่วยภิกษุนั้นทำ) ครั้นทำเสร็จแล้ว ภิกษุรูปนั้นแจ้งให้ที่ประชุมสงฆ์ซึ่งได้มอบผ้าแก่เธอ นั้นทราบเพื่ออนุโมทนา เมื่อสงฆ์คือที่ประชุมแห่งภิกษุเหล่านั้นอนุโมทนาแล้ว ก็ทำให้พวกเขาได้สิทธิพิเศษที่จะขยายเขตทำจีวรให้ยาวออกไป (เขตทำจีวรตามปกติ ถึงกลางเดือน ๑๒ ขยาย

ต่อออกไปถึงกลางเดือน ๔); ผ้าที่สงฆ์ยกมอบให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งนั้นเรียกว่า **ผ้ากฐิน** (กฐินทูลสงฆ์); สงฆ์ผู้ประกอบกฐินกรรมต้องมีจำนวนภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป; ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ประกอบกฐินกรรมได้ มีเพียง ๑ เดือนต่อจากสิ้นสุดการจำพรรษา เรียกว่า **เขตกฐิน** คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

ภิกษุผู้กรานกฐินแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๕ ประการ (เหมือนอานิสงส์การจำพรรษา; *ดู จำพรรษา*) ยืดออกไปอีก ๔ เดือน (ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔) และได้โอกาสขยายเขตจีวรกาลออกไปตลอด ๔ เดือนนั้น

คำถวายผ้ากฐิน **แบบสั้นว่า**: “อิมํ, สปริวารํ, กจินจิวรทูลํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม” (ว่า ๓ จบ) แปลว่า “ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอน้อมถวาย ผ้ากฐินจีวรกับทั้งบริวารนี้แก่พระสงฆ์”

แบบยาวว่า: “อิมํ, ฆนฺเต, สปริวารํ, กจินจิวรทูลํ, สงฺฆสฺส, โอโณชยาม, สาธุ โน ฆนฺเต, สจฺโฆ, อิมํ, สปริวารํ, กจินทูลํ, ปฏิกุคฺคหฺตฺวา, ปฏิกุคฺคเหตฺวา จ, อิมินา ทูลเสฺน, กจินํ, อตฺถรตฺถ, อมฺหากํ, ทิฆรตฺถํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า “ข้าแต่

พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขอ
น้อมถวายผ้ากฐินจีวร กับทั้งบริวารนี้แก่
พระสงฆ์ ขอพระสงฆ์จงรับผ้ากฐินกับ
ทั้งบริวารนี้ ของข้าพเจ้าทั้งหลาย ครั้น
รับแล้ว จงกรานกฐินด้วยผ้านี้ เพื่อ
ประโยชน์และความสุข แก่ข้าพเจ้าทั้ง
หลาย ลี้เนกาลนาน เทอญฯ” (เครื่อง
หมาย , ใส่ไว้เพื่อเป็นที่กำหนดที่จะกล่าว
เป็นตอนๆ ในพิธี); กฐิน ก็เขียน

กฐินทาน การทอดกฐิน, การถวายผ้า
กฐิน คือการที่คฤหัสถ์ผู้ศรัทธาหรือแม่
ภิกษุสามเณร นำผ้าไปถวายแก่สงฆ์ผู้จำ
พรรษาแล้ว ณ วัดใดวัดหนึ่ง เพื่อทำ
เป็นผ้ากฐิน เรียกสามัญว่า **ทอดกฐิน**
(นอกจากผ้ากฐินแล้วปัจจุบันนิยมมีของ
ถวายอื่นๆ อีกด้วยจำนวนมาก เรียกว่า
บริวารกฐิน)

กฐินัตถการกรรม การกรานกฐิน

กตญาณ ปรีชากำหนดรู้ว่าได้ทำกิจเสร็จ
แล้ว คือ **ทุกข** ควรกำหนดรู้ ได้รู้แล้ว
สมุทัย ควรละ ได้ละแล้ว **นิโรธ** ควรทำ
ให้แจ้งได้ทำให้แจ้งแล้ว **มรรค** ควร
เจริญ ได้เจริญ คือปฏิบัติหรือทำให้เกิด
แล้ว (ข้อ ๓ ใน ญาณ ๓)

กตเวทิตา ความเป็นคนกตเวทิตา, ความ
เป็นผู้สนองคุณท่าน

กตัญญูตา ความเป็นคนกตัญญู, ความ
เป็นผู้รู้คุณท่าน

กตัญญูกตเวทิตา ความเป็นคนกตัญญู
กตเวทิตา

กตัญญูกตเวทิตา ผู้รู้อุปการะที่ท่านทำแล้ว
และตอบแทน แยกออกเป็น ๒ คือ
กตัญญู รู้คุณท่าน; **กตเวทิตา** ตอบแทน
หรือสนองคุณท่าน; ความกตัญญู
กตเวทิตาว่าโดยขอบเขต แยกได้เป็น ๒
ระดับ คือ กตัญญูกตเวทิตาต่อบุคคลผู้มี
คุณความดีหรืออุปการะต่อตนเป็นส่วน
ตัว อย่างหนึ่ง กตัญญูกตเวทิตาต่อบุคคล
ผู้ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์หรือมีคุณ
ความดีเกื้อกูลแก่ส่วนรวม เช่นที่พระ
เจ้าปเสนทิโกศลทรงแสดงความกตัญญู
กตเวทิตาต่อพระพุทธเจ้าโดยฐานที่ได้ทรง
ประกาศธรรมยังหมู่ชนให้ตั้งอยู่ในกุศล-
กัลยาณธรรม เป็นต้น อย่างหนึ่ง (ข้อ
๒ ในบุคคลหาได้ยาก ๒)

กตัตตากรรม กรรมลัทธิว่าทำ, กรรมที่
เป็นกุศลก็ตามอกุศลก็ตาม ลัทธิที่ว่าทำ
คือไม่ได้ตั้งใจจะให้เป็นอย่างนั้นโดยตรง
หรือมีเจตนาอ่อนไม่ชัดเจน ย่อมให้ผล
ต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่น ท่านเปรียบเสมือน
คนบ้ายิงลูกศร ย่อมไม่มีความหมายจะ
ให้ถูกใคร ทำไปโดยไม่ตั้งใจชัดเจน; **ดู**

กรรม ๑๒

กตัตตาวาปนกรรม ดู **กตัตตากรรม**

กติกา (ในคำว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกา
ของสงฆ์”) ข้อตกลง, ข้อบังคับ, กติกา

ของสงฆ์ในกรณีนี้ คือข้อที่สงฆ์ ๒ อาวาส มีข้อตกลงกันว่า ลากเกิดในอาวาสหนึ่ง สงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย ทายกกล่าวคำถวายว่า “ข้าพเจ้าถวายตามกติกาของสงฆ์” ลากที่ทายกถวายนั้น ย่อมตกเป็นของภิกษุผู้อยู่ในอาวาสที่ทำกติกากันไว้ด้วย

กถา ถ้อยคำ, เรื่อง, คำกล่าว, คำอธิบาย
กถาวัตถุ ถ้อยคำที่ควรพูด, เรื่องที่ควรนำมาสนทนากันในหมู่ภิกษุ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **อัปปัจจนกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย ๒. **สันตุฏฐิกกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ ๓. **ปวิเวกกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายสงัดใจ ๔. **อสังสัคคกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่ ๕. **วิริยารัมภกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารถนาความเพียร ๖. **สีลกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล ๗. **สมาธิกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตมั่น ๘. **ปัญญากถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา ๙. **วิมุตติกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำให้พ้นจากกิเลสและความทุกข์ ๑๐. **วิมุตติญาณทัสสนกถา** ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

กนิฐฐภคินี, กนิษฐภคินี น้องหญิง

กนิฐฐภาดา, กนิษฐภาดา น้องชาย

กบิลดาบส ดาบสที่อยู่ในดงไม้สักกะ

ประเทศหิมพานต์ พระราชบุตรและพระราชบุตรี ของพระเจ้าโอกกากราช พวกกันไปสร้างพระนครใหม่ในที่อยู่ของกบิลดาบส จึงขนานนามพระนครที่สร้างใหม่ว่า **กบิลพัสดุ์** แปลว่า “ที่หรือที่ดินของกบิลดาบส”

กบิลพัสดุ์ เมืองหลวงของแคว้นสักกะหรือศากยะ ที่ได้ชื่อว่า **กบิลพัสดุ์** เพราะเดิมเป็นที่อยู่ของ**กบิลดาบส** บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล

กปิสีสะ ไม้ที่ทำเป็นรูปห้วง ในวันที่พระพุทธเจ้าจะปรินิพพาน พระอานนทเถระยืนเหนี่ยวไม้นี้ร้องไห้เสียใจว่าตนยังไม่สำเร็จพระอรหัตต์ พระพุทธเจ้าก็จักปรินิพพานเสียแล้ว

กพพิงการาหาร ดู **กวิงการาหาร**

กรณียะ เรื่องที่ควรทำ, ข้อที่พึงทำ, กิจ

กรมการ เจ้าพนักงานคณะหนึ่งมีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในระดับหนึ่งๆ เช่น กรมการจังหวัด กรมการอำเภอ เป็นต้น

กรมพระสุรัสวดี ชื่อกรมสมัยโบราณ มีหน้าที่เกี่ยวกับการรวบรวมบัญชีเลขหรือชายฉกรรจ์

กรรโชก ชูเอาด้วยกิริยาหรือวาจาให้กลัว (เพลงมาจาก **กรรโชก**)

กรรณ หู

กรรม การกระทำ หมายถึง การกระทำที่

ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความ
จงใจหรือจงใจทำ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เช่น
ชุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไป
ตาย เป็นกรรม แต่ชุดบ่อน้ำไว้กินใช้
สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม (แต่
ถ้ารู้ที่อยู่ว่า บ่อน้ำที่ตนชุดไว้อยู่ในที่ซึ่งคน
จะพลัดตกได้ง่าย แล้วปล่อยปลະละเลย
มีคนที่ตกลงไปตาย ก็ไม่พ้นเป็นกรรม),
ว่าโดยสาระ กรรมก็คือเจตนา หรือ
เจตนาตนเองเป็นกรรม, การกระทำที่ดี
เรียกว่า *กรรมดี* การกระทำที่ชั่ว เรียกว่า
กรรมชั่ว; เทียบ *กิริยา*

กรรม ๒ กรรมจำแนกตามคุณภาพหรือ
ตามธรรมที่เป็นมูลเหตุมี ๒ คือ ๑.
อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล กรรมชั่ว
คือเกิดจากอกุศลมูล ๒. *กุศลกรรม*
กรรมที่เป็นกุศล กรรมดี คือเกิดจาก
กุศลมูล

กรรม ๓ กรรมจำแนกตามทวารคือทางที่
ทำกรรม มี ๓ คือ ๑. *กายกรรม* การ
กระทำทางกาย ๒. *วจีกรรม* การกระทำ
ทางวาจา ๓. *มโนกรรม* การกระทำทางใจ

กรรม ๑๒ กรรมจำแนกตามหลักเกณฑ์
เกี่ยวกับการให้ผล พระอรุณกถาจารย์
รวบรวมแสดงไว้ ๑๒ อย่าง คือ **หมวดที่**
๑ ว่าโดยปากกาล คือ จำแนกตามเวลาที่
ให้ผล ได้แก่ ๑. *ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม*
กรรมให้ผลในปัจจุบันคือในภพนี้ ๒.

อุปปีชเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพ
ที่จะไปเกิด คือในภพหน้า ๓. *อปราบริย-*
เวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป
๔. *อโหสิกรรม* กรรมเล็กให้ผล **หมวด**
ที่ ๒ ว่าโดยกิจ คือ จำแนกการให้ผลตาม
หน้าที่ ได้แก่ ๕. *ชนกรรม* กรรมแต่ง
ให้เกิดหรือกรรมที่เป็นตัวนำไปเกิด ๖.
อุปถัมภกรรม กรรมสนับสนุน คือเข้า
สนับสนุนหรือซ้ำเติมต่อจากชนกรรม
๗. *อุปปีพกรรม* กรรมบีบคั้น คือเข้ามา
บีบคั้นผลแห่งชนกรรมและอุปถัมภก-
กรรมนั้นให้แปรเปลี่ยนทุเลาเบาลงหรือ
สิ้นเข้า ๘. *อุปฆาตกรรม* กรรมตัด
รอน คือกรรมแรงฝ่ายตรงข้ามที่เข้าตัด
รอนการให้ผลของกรรมสองอย่างนั้นให้
ขาดหรือหยุดไปที่เดียว **หมวดที่ ๓ ว่า**
โดยปากทานปริยาย คือจำแนกตาม
ลำดับความแรงในการให้ผล ได้แก่ ๙.
ครุกรรม กรรมหนักให้ผลก่อน ๑๐.
พหุกรรม หรือ *อาจิณณกรรม* กรรมทำ
มากหรือกรรมชินให้ผลรองลงมา ๑๑.
อาสันนกรรม กรรมจวนเจียน หรือกรรม
ใกล้ตาย ถ้าไม่มีสองข้อก่อนก็จะให้ผล
ก่อนอื่น ๑๒. *กัตตดากรรม* หรือ *กัตตดา-*
วาปนกรรม กรรมลักว่าทำ คือเจตนา
อ่อนหรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ให้ผลต่อ
เมื่อไม่มีกรรมอื่นให้ผล

กรรมกรรม เครื่องลงอาชญา, ของสำหรับ

ใช้ลงโทษ เช่น โข้ ทรวน ชื่อ คา เป็นต้น
กรรมกร บุคคลในคณะซึ่งร่วมกันทำงาน
 บางอย่างที่ได้รับมอบหมาย

กรรมกิเลส กรรมเครื่องเศร้าหมอง, การ
 กระทำที่เป็นเหตุให้เศร้าหมอง มี ๔
 อย่างคือ ๑. **ปาณาติบาต** การทำชีวิตให้
 ตกล่วงคือ ฆ่าฟันสังหารกัน ๒.
อทินนาทาน ถือนำของที่เจ้าของเขามีได้
 ให้ คือลักขโมย ๓. **กาเมสุมิฉาจาร**
 ประพฤติผิดในกาม ๔. **มุสาวาท** พูดเท็จ;
ดู กิหิวินัย

กรรมฐาน ดู **กัมมัญฐาน**

กรรมบถ “กรรมอันเป็นทาง”, กรรมดี
 หรือชั่วซึ่งแรงถึงขั้นที่เป็นทางให้เกิดใน
 สุขคติหรือทุกข์คติ เช่น มุสาวาทคือเจตนา
 พูดเท็จถึงขั้นทำลายตัดรอนประโยชน์
 ของผู้อื่น จึงเป็นกรรมบถ ถ้าไม่ถึงขั้น
 อย่างนี้ ก็เป็นกรรมเท่านั้น ไม่เป็น
 กรรมบถ, มีคำอธิบายแบบครอบคลุม
 ด้วยว่า กรรมทั้งหลายทั่วไป ชื่อว่าเป็น
 กรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุขคติและ
 ทุกคติ และเป็นทางแห่งความสุขความ
 ทุกข์ของผู้ที่เกิดในคตินั้นๆ, กรรมบถ
 แยกเป็น **กุศลกรรมบถ ๑๐** และ
อกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมปัตตะ ดู **กัมมปัตตะ**

กรรมลักษณะ ดู **กัมมลักษณะ**

กรรมวัฏฏ์ ดู **กัมมวัฏฏ์**

กรรมวาจา คำประกาศกิจในท่ามกลาง
 สงฆ์, การสวดประกาศ แบ่งเป็น ๒ คือ
 ญัตติ ๑ อนุสาวนา ๑

กรรมวาจาจารย์ พระอาจารย์ผู้สวด
 กรรมวาจาประกาศในท่ามกลางสงฆ์ใน
 การอุปสมบท

กรรมวาจาวิบัติ เสียเพราะกรรมวาจา,
 กรรมวาจาบกพร่องใช้ไม่ได้

กรรมวาจาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่ง
 กรรมวาจา, คำสวดประกาศถูกต้องใช้ได้

กรรมวาท ผู้ประกาศหลักกรรม หรือผู้
 ถือนำหลักกรรม เช่น ยืนยันว่ากรรมคือ
 การกระทำมีและมีผลจริง ว่าแต่ละคนมี
 กรรมเป็นของตนและเป็นไปตามกรรม
 นั้น ว่าการกระทำเป็นเครื่องตัดสิ้นความ
 ดีเลวสูงทราม (มิใช่ชาติกำเนิดตัดสิน)
 ว่าการกระทำเป็นเหตุปัจจัยให้สำเร็จผล
 (มิใช่สำเร็จด้วยการอ่อนหวานดลบันดาล
 หรือแล้วแต่โชค) เป็นต้น; หลักการแห่ง
 กรรม, การถือหลักกรรม; พระพุทธเจ้า
 ตรัสเรียกพระองค์เอง (อง.ติก.๒๐/๕๗๗/๓๖๙)
 ว่าทรงเป็น **กรรมวาท** (ถือหลักหรือกฎ
 แห่งการกระทำ) **กิริยวาท** (ถือหลักการ
 อันให้กระทำ) และ**วิริยวาท** (ถือหลัก
 ความเพียร); บางทีกล่าวถึงพระกิตติคุณ
 ของพระพุทธเจ้า (เช่น ที.สี.๙/๑๘๒/๑๔๗) ว่า
 ทรงเป็น**กรรมวาท** **กิริยวาท** (คือเป็น
 กรรมวาท และกิริยวาท นั้นเอง ต่างกัน

เพียงว่า กรรมวาท และกิริยวาท เป็นได้ ทั้งคำคุณศัพท์ของบุคคล และคำนาม แสดงหลักการ ส่วนกรรมวาที และกิริยวาที เป็นคุณศัพท์อย่างเดียว)

กรรมวาที *กรรมวาท*

กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม แม้จะมีกรรมต่างๆ ให้ผลอยู่มากมายซับซ้อน ก็สามารถแยกแยะล่วงรู้ได้ว่าอันใดเป็นผลของกรรมใด

กรรมสิทธิ ความเป็นเจ้าของทรัพย์, สิทธิที่ได้ตามกฎหมาย

กรรมมารหะ *กัมมารหะ*

กรรแสง ร้องได้ บัดนี้เขียน *กัมแสง*

กรวดน้ำ ตั้งใจอุทิศบุญกุศลให้แก่ผู้ล่วงลับ พร้อมไปกับหลังรินน้ำเป็นเครื่องหมาย และเป็นเครื่องรวมกระแสจิตที่ตั้งใจอุทิศนั้นให้แน่วแน่; เริ่มรินน้ำเมื่อพระองค์หัวหน้าเริ่มสวดยถา รินน้ำหมดพร้อมกับพระหัวหน้าสวดยถาจบ และพระทั้งหมดเริ่มสวดพร้อมกัน จากนั้นวางที่กรวดน้ำลงแล้วประนมมือรับพรต่อไป; คำกรวดน้ำอย่างสั้นว่า “อิทฺ โน ณาติ นํ โหตุ” แปลว่า “ขอส่วนบุญนี้จงสำเร็จแก่ ... (ออกชื่อผู้ล่วงลับ) และญาติทั้งหลายของข้าพเจ้าเถิด” จะต่ออีกก็ได้ว่า “สุจิตา โหนตุ ณาตโย” แปลว่า “ขอญาติทั้งหลายจงเป็นสุขเถิด”

กระทุ้ หัวข้อ, เค้าเงื่อน

กระแสดความ แนวความ

กระแสดเทศนา แนวเทศนา

กระหย่ง (ในคำว่า “นั่งกระหย่ง”) นั่งคุกเข่าเอาปลายเท้าตั้งลงที่พื้น สันเท้าทั้งสองรับกัน เรียกว่า *นั่งกระโหย่ง* ก็ได้; บางแห่งว่าหมายถึงนั่งยองๆ

กรานกฐิน ซึ่งไม้สะดึง คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม้สะดึง เย็บเสร็จแล้วบอกแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ร่วมใจกันยกผ้าให้เนนามของสงฆ์ เพื่ออนุโมทนา ภิกษุผู้เย็บจีวรเช่นนั้นเรียกว่า *ผู้กราน*

พิธีทำในบัดนี้คือ ภิกษุซึ่งจำพรรษาครบสามเดือนในวัดเดียวกัน (ต้องมีจำนวน ๕ รูปขึ้นไป) ประชุมกันในอุโบสถ พร้อมใจกันยกผ้ากฐินให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งในหมู่พวกเขา ภิกษุรูปนั้นทำกิจ ตั้งแต่ ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อมให้เสร็จในวันนั้น ทำพินทุกับปะอธิฐาน เป็นจีวรครองผืนใดผืนหนึ่งในไตรจีวรแล้วบอกแก่ภิกษุสงฆ์ผู้ยกผ้าให้เพื่ออนุโมทนา และภิกษุนั้นอนุโมทนาแล้วเรียกว่า *กรานกฐิน* ถ้าผ้ากฐินเป็นจีวรสำเร็จรูป กิจที่จะต้อง ชัก กะ ตัด เย็บ ย้อม ก็ไม่มี (*กราน* เป็นภาษาเขมร แปลว่า “ซึ่ง” คือทำให้ตั้ง *กฐิน* เป็นภาษาบาลี แปลว่า “ไม้สะดึง” *กรานกฐิน* ก็คือ “ซึ่งไม้สะดึง” คือเอาผ้าที่จะเย็บเป็นจีวรเข้าซึ่งที่ไม้สะดึง) เขียน

กราลกฐิน บ้างก็มี

กิริยา ในทางไวยากรณ์ คือรูปสันสกฤตของคำว่า *กิริยา*

กรีษ, กรีศ คฤถ อุจฉาระ ชี

กรุณา ความสงสารคิดจะช่วยให้พ้นทุกข์, ความห่วงใย เมื่อเห็นผู้อื่นมีทุกข์ คิดหาทางช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์ของเขา; **ศุ**

พรหมวิหาร

กรูย หลักที่ปักไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายกำหนดแนวทางหรือระยะทาง

กฤดายุค, กฤตยุค **ศุ กัป**

กလာป [กะ-หลาป] ฟอน, มัด, กำ, แล่ง, กลุ่ม, หมวด, หน่วยรวม **1.** ในการเจริญวิปัสสนา การพิจารณาโดยกလာป คือพิจารณาธรรมอย่างรวมๆ โดยรวมเป็นหมวด หรือรวบทั้งกลุ่ม เช่นว่า รูปธรรมทั้งปวง ไม่เที่ยง ฉานธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น มีแล้ว ก็ไม่มี ฯลฯ (มีคำเรียกหลายอย่าง เช่น กလာปวิปัสสนา, กလာปสัมมสนะ, นยวิปัสสนา, สมุททาย-มนสิการ) ซึ่งง่ายกว่าการพิจารณาโดยองค์ หรือโดยแยกรายข้อย่อย เช่นพิจารณาองค์ตามลำดับข้อ หรือเป็นรายข้อ (เรียกว่า อนุปทธรรมวิปัสสนา, อังกโต-สัมมสนะ) **2.** (คำเรียกเต็มว่า “รูปกလာป”), หน่วยรวมรูปธรรมที่เล็กที่สุด, หน่วยรวมเล็กที่สุด ซึ่งมีองค์ประกอบที่จำเพาะแน่นอนมารวมกันขึ้น

อันเป็นส่วนย่อยของรูปธรรมประเภทนั้นๆ โดยที่องค์ประกอบทั้งหมดมี “สหอุตติ” คือมีความเป็นไปร่วมกัน ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกุปปาตะ) ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (เอกนิโรธะ) และมีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว (เอกนิสสยะ); ตามหลักทางอภิธรรมหน่วยรวมรูปธรรมเล็กที่สุด ที่เป็นหน่วยย่อยพื้นฐานของรูปธรรมทั้งปวง ได้แก่ สุธัทธัญญกกลากาป (หน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน) คือกလာปซึ่งประกอบด้วยอวินิพ-โภาครูป ๘ (รูปธรรมแปดอย่างที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไป ไม่สามารถแยกพราออกจากกันได้) อันได้แก่ ปลุวิ อาโป เตโช วาโย วัณณะ คันธะ รสะ โอชา

กလာป คือ หน่วยรวมย่อยของรูปธรรมทั้งหลาย มีอวินิพโภาครูป ๘ นั้นเป็นแกนยื่นพื้น ถ้าไม่มีองค์ประกอบอื่นร่วม ก็เป็นหน่วยรวมหมวด ๘ ล้วน เรียกว่า สุธัทธัญญกกลากาป (สุทธ=ล้วน + ธัญญก=หมวด ๘ + กလာป=หน่วยรวม) ดังกล่าวแล้ว แต่ถ้ามีองค์ประกอบอื่นเข้าร่วมเพิ่มขึ้น ก็เป็นกလာปต่างแบบออกไป โดยที่กလာปแต่ละแบบนั้นมีจำนวนองค์ประกอบร่วมอย่างเดียวกันเท่ากันตายตัว ถ้ามีองค์ประกอบ ๙ ก็เป็น

นวก=หมวด ๙, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๐ ก็
เป็นทสก=หมวด ๑๐, ถ้ามีองค์ประกอบ
๑๑ ก็เป็นเอกาทสก=หมวด ๑๑, ถ้ามี
องค์ประกอบ ๑๒ ก็เป็นทวาทสก=
หมวด ๑๒, ถ้ามีองค์ประกอบ ๑๓ ก็เป็น
เตรสก=หมวด ๑๓

กลาปแยกเป็น ๔ ประเภทตาม
สมุฏฐาน คือ ๑. **กัมมชกลาป** (กลาปที่
เกิดแต่กรรม คือมีกรรมเป็นสมุฏฐาน)
มี ๙ แบบ ได้แก่ **จักขุทสกกลาป** [๘ +
ชีวิตรูป + จักขุปสาทรูป], **โสตทสก~** [๘
+ ชีวิตรูป + โสตปสาทรูป], **ฆานทสก~**
[๘ + ชีวิตรูป + ฆานปสาทรูป], **ชีวหา
ทสก~** [๘ + ชีวิตรูป + ชิวหาปสาทรูป],
กายทสก~ [๘ + ชีวิตรูป + กายปสาทรูป],
อิตถิภาวทสก~ [๘ + ชีวิตรูป + อิตถิ
ภาวรูป], **ปุริสภาวทสก~** [๘ + ชีวิตรูป +
ปุริสภาวรูป], **วัตถุทสก~** [๘ + ชีวิตรูป +
หทยรูป], **ชีวิตนวก~** [๘ + ชีวิตรูป] ๒.
จิตตชกลาป (กลาปที่เกิดแต่จิต) มี ๘ แบบ
ได้แก่ **สุทฐัญจุกกลาป** [๘], **สัททนวก~**
[๘ + สัททรูป], **กายวิญญุตตินวก~** [๘ +
กายวิญญุตติรูป], **วจีวิญญุตติสัทท
ทสก~** [๘ + วจีวิญญุตติรูป + สัททรูป],
ลหุตาทีเอกาทสก~ [๘ + วิการรูป ๓],
สัททลหุตาทีทวาทสก~ [๘ + สัททรูป +
วิการรูป ๓], **กายวิญญุตติลหุตาที
ทวาทสก~** [๘ + กายวิญญุตติรูป + วิการ

รูป ๓], **วจีวิญญุตติสัททลหุตาทีเตรสก~**
[๘ + วจีวิญญุตติรูป + สัททรูป + วิการรูป
๓] ๓. **อตุชกลาป** (กลาปที่เกิดแต่อตุ) มี
๔ แบบ ได้แก่ **สุทฐัญจุกกลาป** [๘], **สัทท
นวก~** [๘ + สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~**
[๘ + วิการรูป ๓], **สัททลหุตาทีทวาทสก~**
[๘ + สัททรูป + วิการรูป ๓] ๔. **อาหารช
กลาป** (กลาปที่เกิดแต่อาหาร) มี ๒ แบบ
ได้แก่ **สุทฐัญจุกกลาป** [๘], **สัททนวก~** [๘
+ สัททรูป], **ลหุตาทีเอกาทสก~** [๘ +
วิการรูป ๓]; ดู **มหาภูตรูป, อุปาถายรูป,
อวินิพโกกรูป**

กล่าวคำอื่น ในประโยคว่า “เป็นปาจิตติยะ
ในเพราะความเป็นผู้กล่าวคำอื่น” ถูกชัก
อยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะให้
การตามตรง เอาเรื่องอื่นมาพูดกลบ
เกลื่อนเสีย

กลียุก ดู กัป

กวจิงการาหาร อาหารคือคำข้าว ได้แก่
อาหารที่กลืนกินเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย,
อาหารที่เป็นวัตถุ (ข้อ ๑ ในอาหาร ๔)

กษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน, เจ้านาย, ชนชั้น
ปกครอง หรือนักรบ

กสาวเภสัช น้ำฝาดเป็นยา, ยาที่ทำจาก
น้ำฝาดของพืช เช่น น้ำฝาดของสะเดา
น้ำฝาดกระดอม น้ำฝาดบอระเพ็ด
เป็นต้น

กสิกรรม การทำนา, การเพาะปลูก

กสิณ “ทั้งหมด”, “ทั้งสิ้น”, “ล้วน”, วัตถุที่เป็นอารมณ์อย่างเดียวกันในการเจริญกรรมฐาน เช่น ถ้าใช้ปลิวคือดิน ก็เป็นปลิวอย่างเดียวกัน ไม่มีอย่างอื่นปน จึงเรียกว่า “ปลิวกสิณ”, ตามที่เรียนกันบัดนี้ แปลกันว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูงใจให้เข้าไปผูกอยู่, เป็นชื่อของกรรมฐานที่ใช้วัตถุของล้วนหรือสีเดียวกันล้วนสำหรับเพ่งเพื่อจูงจิตให้เป็นสมาธิ มี ๑๐ อย่าง คือ **กุตกสิณ ๔**: ๑. **ปลิว** ดิน ๒. **อาโป** น้ำ ๓. **เตโช** ไฟ ๔. **วาโย** ลม; **วรรณกสิณ ๔**: ๕. **นิล** สีเขียว ๖. **ปีต** สีเหลือง ๗. **โลहित** สีแดง ๘. **โอทาท** สีขาว; และ ๙. **อาโลโก** แสงสว่าง ๑๐. **อากาโส** ที่ว่าง

กสิณุกมาฏิมากาส ดู **อากาส** ๓, ๔

กหาปณะ ชื่อมาตราเงินในสมัยโบราณ ๑ กหาปณะเท่ากับ ๒๐ มาสก หรือ ๔ บาท

กะเทย คนหรือสัตว์ที่ไม่ปรากฏว่าเป็นชายหรือหญิง

กัณฑาเรวตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นบุตรของตระกูลที่มั่งคั่ง ชาวพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมาได้สำเร็จพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ยินดีในฌานสมาบัติ

กัณฑาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยหมดสงสัยในนามรูป คือ กำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปได้ว่า เพราะอะไรเกิด นามรูปจึงเกิด เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับ

กัณฑา ระฆังวงเดือน

กัจจายนโคตร, กัจจายนโคตร ตระกูลพราหมณ์กัจจายนะ หรือกัจจายนะ

กัจจายนปุโรหิต ปุโรหิตชื่อกัจจายนะ เป็นปุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชต กรุงอุชเชนี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า บรรลุพระอรหัตต์แล้วขออุปสมบท มีชื่อในพระคาสนาว่า **พระมหากัจจายนะ** พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางอธิบายความของคำย่อให้พิสดาร; ดู **พระมหากัจจายนะ**

กัจฉะ, กัจฉประเทศ รักษะ

กัจฉณา เจ้าหญิงแห่งเทวทहनครเป็นพระมเหสีของพระเจ้าสีหหนุ ผู้ครองนครกบิลพัสดุ์ เป็นพระชนนีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยยิกาของเจ้าชายสิทธัตถะ

กัจฉุกะ ชื่อม้าสีขาวที่พระมหาบุรุษทรงในวันออกผนวช

กัจฉุชะ อักษรเกิดในลำคอ คือ อ, อา, ก, ข, ค, ฉ, ง และ ห

กัณฑ์ หมวด, ตอน, ส่วนของเรื่อง

กัณฑ์สามเณร ชื่อสามเณรรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล ผู้กล่าวต่อพระธรรม

เป็นต้นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติ
สิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณการรรคใน
ปาจิตตियกัณฑ์ และทรงให้สังฆมหาเถระ
เธอเสียบ เขียนเป็น *กัณฎกะ* ก็มี

กัณฑ์เทศน์ ดู *เครื่องกัณฑ์*

กัณฑ์ปักข์, กัณฑ์ปักข์ “ฝ้ายดำ” หมายถึง
ถึง ข้างแรม; *ภาพปักข์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ
ชุลปักข์ หรือ *สุกลปักข์*

กัตติกมาส เดือน ๑๒

กัตติกา 1. ดาวลูกไก่ **2.** เดือน ๑๒ ตาม
จันทรคติ ตกในราวปลายเดือนตุลาคม
ถึงเดือนพฤศจิกายน

กัตตุกัณมตัจฉนทะ ความพอใจคือความ
เป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ, ความต้องการที่จะ
ทำ ได้แก่ ฉันทะที่เป็นกลางๆ ดีก็ได้ ชั่วก็ได้
แต่โดยทั่วไปหมายถึงฉันทะที่เป็น
กุศล คือกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ
ต่างจากกามฉันทะที่เป็นแต่ฝ่ายอกุศล

กัณดาร อัดคัต, ฝัดเคือง, หายาก, ลำบาก,
แห้งแล้ง, ทางที่ผ่านไปยาก

กัณฑ์, กัณฑ์ กาลกำหนด, กำหนดอายุของ
โลก, ระยะเวลายาวนานเหลือเกิน ที่
กำหนดว่าโลกคือสกลจักรวาล ประลัย
ครั้งหนึ่ง (ศาสนาฮินดูว่าเป็นวันหนึ่งคืน
หนึ่งของพระพรหม) ท่านให้เข้าใจด้วย
อุปมาว่า เปรียบเหมือนมีภูเขาศิลาล้วน
กว้าง ยาว สูง ด้านละ ๑ โยชน์ ทุก ๑๐๐
ปี มีคนนำผ้าเนื้อละเอียดอย่างดีมาลูบ

ครั้งหนึ่ง จนกว่าภูเขานั้นจะสึกหรือสิ้น
ไป กัณฑ์หนึ่งยาวนานกว่านั้น; กำหนด
อายุของมนุษย์หรือสัตว์จำพวกนั้นๆ ใน
ยุคนั้นๆ เรียกเต็มว่า ‘อายุกัณฑ์’ เช่นว่า
อายุกัณฑ์ของคนยุคนี้ ประมาณ ๑๐๐ ปี

ที่กล่าวข้างต้นนั้น เป็นข้อควรรู้ที่พอ
แก่ความเข้าใจทั่วไป หากต้องการทราบ
ละเอียด พึงศึกษาชาติโบราณดังนี้

กัณฑ์มี ๔ อย่าง ได้แก่

๑. **มหากัณฑ์** กัณฑ์ใหญ่ คือ กำหนดอายุ
ของโลก อันหมายถึงสกลพิภพ

๒. **อสงไขยกัณฑ์** กัณฑ์อันนับเวลามีได้ คือ
ส่วนย่อย ๔ แห่งมหากัณฑ์ ได้แก่

๑) **สังวัฏฏกัณฑ์** (เรียกเต็มว่า สังวัฏฏ-
อสงไขยกัณฑ์) กัณฑ์เสื่อม คือ ระยะเวลาที่
โลกเสื่อมลงจนถึงวินาศ

๒) **สังวัฏฏฐายีกัณฑ์** (สังวัฏฏฐายี-
อสงไขยกัณฑ์) ระยะเวลาที่โลกพินาศแล้ว
ทรงอยู่

๓) **วิวัฏฏกัณฑ์** (วิวัฏฏอสงไขยกัณฑ์) กัณฑ์
เจริญ คือ ระยะเวลาที่โลกกลับเจริญขึ้น

๔) **วิวัฏฏฐายีกัณฑ์** (วิวัฏฏฐายีอสงไขย-
กัณฑ์) ระยะเวลาที่โลกเจริญแล้วทรงอยู่

ครบรอบ ๔ อสงไขยกัณฑ์นี้ เป็นมหากัณฑ์
หนึ่ง

๓. **อันตรกัณฑ์** กัณฑ์ในระหว่าง ได้แก่
ระยะเวลาที่หมู่มนุษย์เสื่อมจนส่วนใหญ่
พินาศแล้ว ส่วนที่เหลือดีขึ้นเจริญขึ้น

และมีอายุยืนยาวขึ้นจนถึงอสงไขย แล้ว กลับทรมานเสื่อมลง อายุสั้นลงๆ จนเหลือเพียงสิบปีแล้วพิณาศ ครอบรอบนี้เป็นอันตรกัปหนึ่ง ๖๔ อันตรกัปเช่นนั้น เป็น ๑ อสงไขยกัป

๔. **อายุกัป** กำหนดอายุของสัตว์จำพวกนั้นๆ เช่น อายุกัปของมหาพรหมเท่ากับ ๑ อสงไขยกัป

โดยทั่วไป คำว่า “กัป” ที่มาโดยดุษฎี มักหมายถึงมหากัป แต่หลายแห่งหมายถึงอายุกัป เช่นที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ได้ทรงเจริญอิทธิบาท ๔ เป็นอย่างดีแล้ว หากทรงจำนง จะทรงพระชนม์อยู่ตลอดกัปหรือเกินกว่ากัปก็ได้ “กัป” ในที่นี้ หมายถึงอายุกัป คือจะทรงพระชนม์อยู่จนครบกำหนดอายุของคนในยุคนั้นเต็มบริบูรณ์ คือเต็ม ๑๐๐ ปี หรือเกินกว่านั้น ก็ได้

ตามคติที่บางคัมภีร์ประมวลมา บันทึกไว้ ฟังทราบทั่ว ตลอดมหากัปนั้น พระพุทธเจ้าจะอุบัติเฉพาะแต่ในวิวัฏฐจฺจายกัป คือในระยะเวลาที่โลกกลับเจริญขึ้น และกำลังทรงอยู่ เท่านั้น และกัปเมื่อจำแนกตามการอุบัติของพระพุทธเจ้า มี ๒ อย่าง ได้แก่

๑. **สุญฺกัป** กัปสูญ หรือกัปว่างเปล่า คือ กัปที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ (รวมทั้งไม่มีพระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธสาวก

และพระเจ้าจักรพรรดิธรรมราชาด้วย)

๒. **อสุญฺกัป** กัปไม่สูญ หรือกัปไม่ว่างเปล่า คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ แยกย่อยเป็น ๕ ประเภท ได้แก่

๑) **สารกัป** (กัปที่มีสสารขึ้นมาได้ โดยมีพระพุทธเจ้ามาอุบัติ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติพระองค์เดียว

๒) **มณฑกัป** (กัปเยี่ยมยอด) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๒ พระองค์

๓) **วรกัป** (กัปประเสริฐ) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๓ พระองค์

๔) **สารมณฑกัป** (กัปที่มีสสารเยี่ยมยอดยิ่งกว่ากัปก่อน) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๔ พระองค์

๕) **ภัทกัป** (ภัทกัป หรือภัทธกัปก็ได้, กัปเจริญ หรือกัปที่ดีแท้) คือ กัปที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์

กัปปัจจุบัน เป็นภัทกัป มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ๕ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสปะ พระโคตมะ ที่อุบัติแล้ว และพระเมตไตรยที่จะอุบัติต่อไป

ในศาสนาฮินดู ถือว่า ๑ กัป (รูปสันสกฤตเป็น กัลป์) อันเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของพระพรหม (กลางวันเป็นอุทัยกัป คือกัปรุ่ง, กลางคืนเป็นชยฺกัป คือกัปมลาย) ตั้งแต่โลกเริ่มต้นใหม่จนประลัยไปรอบหนึ่งนั้น มี ๒,๐๐๐ มหายุค แต่

ละมหายุคยาว ๔,๓๒๐,๐๐๐ ปี โดยแบ่ง เป็น ๔ ยุค (จตุยุค, จตุรยุค) เริ่มจากระยะกาลที่มนุษย์มีศีลธรรมและร่างกายสมบูรณ์งดงาม แล้วเสื่อมทรามลง และช่วงเวลาของยุคก็สั้นเข้าตามลำดับ คือ

๑. กฤตยุค ยุคที่โลกอันพระพรหมสร้างเสร็จแล้ว มีความดีงามสมบูรณ์อยู่ ดังลูกเต๋าด้าน 'กฤต' ที่มี ๔ เต็ม เป็นยุคดีเลิศ ๑,๓๒๘,๐๐๐ ปี (สัตตยุค คือยุคแห่งสัจจะ ก็เรียก; ไทยเรียก กฤตายุค)

๒. เตรตายุค ยุคที่มีความดีงามถอยลงมา ดังลูกเต๋าด้าน 'เตรต' ที่มี ๓ เต็ม ยังเป็นยุคที่ดี ๑,๒๙๖,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ไตรตายุค)

๓. ทวาปรยุค ยุคที่มีความดีงามเสื่อมทรามลงไปอีก ดังลูกเต๋าด้าน 'ทวาปร' ที่มี ๒ เต็ม เป็นยุคที่มีความดีพอทรงตัวได้ ๘๖๔,๐๐๐ ปี (ไทยเรียก ทวาปรยุค)

๔. กลียยุค ยุคที่เสื่อมทรามถึงที่สุด ดังลูกเต๋าด้าน 'กลี' ที่มีเพียงแต้มเดียว เป็นยุคแห่งความเลวร้าย ๔๓๒,๐๐๐ ปี

กัปปมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

กัปปาติกะ ผ้าทำด้วยฝ้าย คือผ้าสามัญ

กัปปิยะ สมควร, ควรแก่สมณะที่จะบริโภคน้ำ, ของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคน้ำใช้สอย คือพระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุใช้

หรือฉันได้ เช่น ข้าวสุก จีวร ร่ม ยาแดง เป็นกัปปิยะ แต่สุรา เลื้อ กางเกง หมวก น้ำอบ ไม่เป็นกัปปิยะ สิ่งที่ไม่เป็นกัปปิยะ เรียกว่า **อกัปปิยะ**

กัปปิยการก ผู้ทำของที่สมควรแก่สมณะ, ผู้ทำหน้าที่จัดของที่สมควรแก่ภิกษุบริโภคน้ำ, ผู้ปฏิบัติภิกษุ, ลูกศิษย์พระ

กัปปิยกุฎี เรือนเก็บของที่เป็นกัปปิยะ; **กัปปิยภูมิ**

กัปปิยบริวาร เครื่องใช้สอยที่สมควรแก่สมณะ, ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ

กัปปิยภณฑ ของใช้ที่สมควรแก่ภิกษุ, สิ่งของที่สมควรแก่สมณะ

กัปปิยภูมิ ที่สำหรับเก็บเสบียงอาหารของวัด, ครั้ววัด มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อนุสทานันตिका** กัปปิยภูมิที่ทำด้วยการประกาศให้รู้กันแต่แรกสร้างว่าจะทำเป็นกัปปิยภูมิ คือพอเริ่มยกเสาหรือตั้งฝากก็ประกาศให้ได้ยินว่า "กัปปิยภูมิ กโรม" แปลว่า "เราทั้งหลายทำกัปปิยภูมิ" ๒. **โคนิสาทิกา** กัปปิยภูมิขนาดเล็กเคลื่อนที่ได้ จุดเป็นที่โคจ่อม ๓. **คหบดีกา** เรือนของคฤหบดี เขาสร้างถวายเป็นกัปปิยภูมิ ๔. **สัมมตিকা** กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ ได้แก่กุฎีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฎี แล้วสวดประกาศด้วยฉัตติหุตติกรรม

กัปปิเย ออกปิยสยลิตา อาการที่ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร

กัปปิละ ชื่อพราหมณ์นายบ้านของหมู่บ้านพราหมณ์หมู่บ้านหนึ่ง ในแขวงกรุงราชคฤห์ เป็นบิดาของปิณฑลิมาณพ

กัมปิลละ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นปัญจาละ

กัมพล ผ้าทอด้วยขนสัตว์ เช่นลัทธิลาด

กัมโพชะ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อทวารกะ บัดนี้อยู่ในประเทศอัฟกานิสถาน

กัมมขันธกะ ชื่อหมวดหนึ่งในคัมภีร์จุลลวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยนิกกรรม ๕ ประเภท

กัมมขรูป ดูที่ รูป ๒๘

กัมมปัตตะ, กัมมปัตต์ “ผู้ถึงกรรม”, “ผู้เข้ากับกรรม”, ผู้เข้ากรรม, ภิกษุผู้เข้าร่วมทำสังกรรม โดยเป็นปกติตตะคือเป็นผู้มีสิทธิถูกต้อง และไม่เป็นกัมมารหะ คือมิใช่เป็นผู้ซึ่งถูกที่ประชุมสงฆ์ทำกรรม, สงฆ์ที่จะครอบงำประชุม เช่น สังกรรมที่ทำโดยสงฆ์จตุวรรคต้องมีภิกษุครบ ๔ รูป ก็คือมีกัมมปัตตะครบ ๔ รูป (สงฆ์ปัญจวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๕ รูป สงฆ์ทศวรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๑๐ รูป สงฆ์วิสตี้วรรคต้องมีกัมมปัตตะครบ ๒๐ รูป); ดู

ปกติตตะ, กัมมารหะ

กัมมลักษณะ การอันมีลักษณะเป็น (สังฆ)กรรมนั้นได้, กิจการที่มีลักษณะอันจัดเข้าเป็นสังกรรมอย่างหนึ่งในสัง-

กรรมประเภทนั้นได้ แต่ทำไม่ได้ ออกชื่อไว้ และไม่อาจจัดเข้าในชื่ออื่นๆ แห่งสังกรรมประเภทเดียวกัน เช่น การอุปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นกัมมลักษณะในอุปโลกนกรรม, การประกาศเริ่มต้นระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติกรรม, ญัตติทุติยกรรมที่สวดในลำดับไปในการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย เป็นกัมมลักษณะในญัตติทุติยกรรม, อุปสมบทและอัพทานเป็นกัมมลักษณะในญัตติจตุตถกรรม

กัมมวัฏฏ์ วนคือกรรม, วงจรส่วนกรรม, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท ประกอบด้วยสังขารและกรรมภาพ; ดู **ไตรวัฏฏ์**

กัมมวิปากษา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่วิบากแห่งกรรม; ดู **อาพาธ**

กัมมัตถา ดู **สัทธา**

กัมมัญญตา ความควรแก่การงาน, ภาวะที่ใช้การได้ หรือเหมาะแก่การใช้งาน, ความเหมาะสมงาน

กัมมัฏฐาน ที่ตั้งแห่งการงาน, อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงานของใจ, อุบายทางใจ, วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา (นิยมเขียน **กรรมฐาน**); **กัมมัฏฐาน ๒** (โดยหลักทั่วไป) คือ ๑. **สมถกัมมัฏฐาน** กรรมฐานเพื่อการทำจิตใจให้สงบ, วิธี

ฝึกอบรมเจริญจิตใจ **๒. วิปัสสนา-กัมมัฏฐาน** กรรมฐานเพื่อการให้เกิดความรู้แจ้ง, วิธีฝึกอบรมเจริญปัญญา; **กัมมัฏฐาน ๒** (โดยการปฏิบัติ) คือ **๑. สัพพัตถกัมมัฏฐาน** กรรมฐานที่พึงต้องการในที่ทั้งปวง หรือพึงใช้เป็นฐานของการเจริญภาวนาทุกอย่าง, กรรมฐานที่เป็นประโยชน์ในทุกกรณี ได้แก่ **เมตตา มรณสติ** และบางท่านว่า **อสุภสังขยา** ด้วย **๒. ปาริหัยกัมมัฏฐาน** กรรมฐานที่จะต้องบริหาร (ประจำตัว) คือกรรมฐานข้อหนึ่งข้อใดก็ตาม ที่เลือกกว่าเหมาะกับตน เช่นว่าตรงกับจริตแล้ว หรือกำหนดเอาเป็นข้อที่ตนจะปฏิบัติเพื่อก้าวสู่ผลที่สูงขึ้นไปๆ แล้ว ต่อแต่นั้นก็ต้องเอาใจใส่จัดปรับบำเพ็ญตลอดเวลาเพื่อให้ก้าวหน้าไปและได้ผลดี, ทั้งนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติทุกคนพึงปฏิบัติกรรมฐานทั้ง ๒ ข้อ เนื่องจากสัพพัตถกัมมัฏฐานจะช่วยเป็นพื้นเกื้อหนุนต่อปาริหัยกัมมัฏฐาน โดยผู้ปฏิบัตินั้น พอเริ่มต้น ก็เจริญเมตตาต่อประดาภิกษุสงฆ์และหมู่ชนตลอดถึงเทวดาในถิ่นใกล้รอบตัวจนทั่วสรรพสัตว์ เพื่อให้มีใจอ่อนโยนต่อกัน และมีบรรยากาศร่มเย็นเป็นมิตร พร้อมกันนั้นก็เจริญมรณสติ เพื่อให้ใจห่างจากทุจริตไม่คิดถึงอเนสนา และกระตุ้นเร้าใจให้ปฏิบัติจริงจัง ไม่ย่อหย่อน ส่วน

อสุภสังขยาจะมาช่วยให้โลภะหรือราคะเข้ามาครอบงำไม่ได้ เพราะจะไม่ติดใจ แม้แต่ในทิพยารมณณ์ แล้วก็มุ่งหน้าไปในปาริหัยกรรมฐานของตน; **๓. กัมมัฏฐาน ๔๐** คือ สิ่งที่ยินยอมใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญสมถภาวนา ซึ่งพึงเลือกใช้ให้เหมาะกับตน เช่นให้ตรงกับจริต มี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสังขยา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ อรูป ๔ **กัมมัตสกกตาญาณ** ความรู้ถึงภาวะที่สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, จัดเป็นปัญญาที่ถูกต้องในระดับสามัญ (ยังไม่เป็นอภิปัญญา) และเป็นโลกียสัมมาทิฏฐิ; **กัมมัตสกกตาญาณ** ก็เขียน, **กัมมัตสกกตาปัญญา** หรือ **กัมมัตสกกตปัญญา** ก็เรียก; **๓. สิกขา** **กัมมัตสกกตาสัทธา** ความเชื่อว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว, เป็นคำที่ผูกขึ้นภายหลัง โดยจัดไว้ในชุด **สัทธา ๔** ส่วนในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทั้งหลาย มีแต่ **กัมมัตสกกตาญาณ**; **๓. กัมมัตสกกตาญาณ, สัทธา** **กัมมารหะ** ผู้ควรแก่กรรม คือบุคคลที่ถูกสงฆ์ทำกรรม เช่น ภิกษุที่สงฆ์พิจารณาทำปาปพหัชชานิยกรรม คฤหัสถ์ที่ถูกสงฆ์ดำเนินการคว่ำบาตร เป็นต้น; **๓. ปกตัตตะ, กัมมปัตตะ**

กัลบก ช่างตัดผม, ช่างโกนผม

กัลป์ *ดู กัป*

กัลปนา 1. ที่หรือสิ่งอื่นซึ่งเจ้าของอุทิศ
ผลประโยชน์ให้แก่วัด **2.** ส่วนบุญที่ผู้ทำ
อุทิศให้แก่ผู้ตาย

กัลยาณคุณ คุณอันบัณฑิตพึงนับ, คุณ-
สมบัติที่ดีงาม, คุณงามความดี

กัลยาณชน คนประพฤติดีงาม, คนดี

กัลยาณธรรม ธรรมอันดี, ธรรมดีงาม,
ธรรมของกัลยาณชน; *ดู เบญจธรรม*

กัลยาณบุุณชน คนธรรมดาที่มีความ
ประพฤติดี, บุุณชนผู้มีคุณธรรมสูง

กัลยาณมิตรตา ความมีกัลยาณมิตร,
ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว (ข้อ
๓ ในทิวฎฐัมมิกัตถสังวัตตินิกัทธิธรรม ๔)

กัลยาณมิตร “มิตรผู้มีคุณอันบัณฑิตพึง
นับ”, เพื่อนที่ดี (คุณสมบัติ *ดู เพื่อน*)

กัลยาณมิตรธรรม ธรรม คือคุณสมบัติ
ของกัลยาณมิตร; *กัลยาณมิตรธรรม ๗*
ดู เพื่อน

กัลยาณี นางงาม, หญิงงาม, หญิงที่มีคุณ
ธรรมน่านับถือ

กัลลวาลมุตตคาม ชื่อหมู่บ้าน อยู่ใน
แคว้นมคธ พระโมคคัลลณะอุปสมบท
ได้ ๗ วัน ไปทำความเพียรจนอ่อนใจ
นั่งโง่งงอยู่ พระพุทธเจ้าเสด็จไป
เทศนาโปรด จนได้สำเร็จพระอรหัตที่
หมู่บ้านนี้

กัศมีร์ แคว้นหนึ่งของชมพูทวีป ซึ่ง
ปรากฏชื่อขึ้นในยุคอรชกถาเป็นต้นมา
โดยมักเรียกรวมกับแคว้นคันธาระ เป็น
“กัศมีร์คันธาระ”, ในภาษาไทย บางที
เรียกว่า “แคชเมียร์”; *ดู คันธาระ*

กัสสปะ 1. พระนามพระพุทธเจ้าพระ
องค์หนึ่งในอดีต; *ดู พระพุทธเจ้า ๕ 2.*
ชื่อของพระมหากัสสปะเมื่อเรียกตาม
โคตร ท่านมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า ปิปลิ
หรือ ปิปลิมาณพ **3.** หมายถึงกัสสปะ
สามพี่น้อง คือ *อูรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ*
คยากัสสปะ ซึ่งเป็นนักบวชประเภทชฎิล
ถือลัทธิบูชาไฟ เป็นที่เคารพนับถือของ
ชาวราชคฤห์ ภายหลังได้เป็นพระอรหันต์
พร้อมกันทั้งสามพี่น้องและบริวารหนึ่ง
พัน ด้วยได้ฟังเทศนาอาทิตตปริยายสูตร
จากพระพุทธเจ้า **4.** คำเรียกชื่ออย่าง
สั้นๆ หมายถึงพระ*กุมารกัสสปะ*

กัสสปโคตร ตระกูลพราหมณ์กัสสปะ

กัสสปสังยุตต์ ชื่อเรียกพระสูตรหมวด
หนึ่งในคัมภีร์สังยุตตนิกาย รวบรวม
เรื่องเกี่ยวกับพระมหากัสสปะไว้เป็น
หมวดหมู่

กัจ ร้าย, กล้า, เก่ง

กาศย์ คำร้อยกรองที่แต่งทำนองฉันท
แต่ไม่นิยมครูลหุเหมือนฉันททั้งหลาย

กาม ความใคร่, ความอยาก, ความ
ปรารถนา, สิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่,

กามมี ๒ คือ **๑.กิเลสกาม** กิเลสที่ทำให้ใคร่ **๒. วัตถุกาม** วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่ **กามคุณ ๕**

กามคุณ ส่วนที่น่าปรารถนาน่าใคร่มี ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โสภณัฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) ที่น่าใคร่น่าพอใจ

กามฉันท์, กามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในอารมณ์ที่ชอบใจมีรูปเป็นต้น, ความพอใจในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐัพพะ (ข้อ ๑ ในนิเวรณ ๕)

กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม, ความอยากได้กาม (ข้อ ๑ ในตัณหา ๓)

กามภพ ที่เกิดของผู้ที่ยังเกี่ยวข้องอยู่ในกาม, โลกเป็นที่อยู่อาศัยของผู้เสพกาม ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษยโลก และ สวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดีรวมเป็น ๑๑ ชั้น (ข้อ ๑ ในภพ ๓)

กามราคะ ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลส-กาม, ความใคร่กาม (ข้อ ๔ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๑ ในอนุสัย ๗)

กามสมบัติ สมบัติคือกามารมณ์, ความถึงพร้อมด้วยกามารมณ์

กามสังวร ความสำรวมในกาม, การรู้จักยับยั้งควบคุมตนในทางกามารมณ์ไม่ให้

หลงใหลหมกมุ่นใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส (ข้อ ๓ ในเบญจธรรม)

กามสุข สุขในทางกาม, สุขที่เกิดจากกามารมณ์

กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันหมกมุ่นอยู่ในกามสุข เป็นอย่างหนึ่งในที่สุดสองข้าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ๑ อตตกิลมถานุโยค ๑

กามสุคติภูมิ กามาวจรภูมิที่เป็นสุคติ คือ มนุษย์และสวรรค์ ๖ (จะแปลว่า “สุคติภูมิที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม” ก็ได้)

กามาทีนพ โทษแห่งกาม, ข้อเสียของกาม

กามารมณ์ 1. อารมณ์ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐัพพะ ได้แก่กามคุณ ๕ นั้นเอง **2.** ในภาษาไทย มักหมายถึงความรู้สึกทางกาม

กามาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในกามภพ, ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่กับกาม ได้แก่ ชั้นธ ชาติอายุตนะ ทุกสิ่งทุกอย่างประดามีที่เป็นไปในกามภพ ตั้งแต่อเวจิมหานรกถึง สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี; **ดู ภพ, ภูมิ**

กามาสาระ อาสวะคือกาม, กิเลสต้องอยู่ในสันดานที่ทำให้เกิดความใคร่; **ดู อาสวะ**

กามุปาทาน ความยึดติดถือมั่นในกาม ยึดถือว่าเป็นของเราหรือจะต้องเป็นของเรา จนเป็นเหตุให้เกิดริษยาหรือหวงแหน ลุ่มหลง เข้าใจผิด ทำผิด

กามสุมิจณาจาร ความประพฤติผิดใน

กามทั้งหลาย, ความผิดประเวณี
กามสุมิจณาจา วรมณี เว้นจาก
 ประพฤติผิดในกาม, เว้นการล่วง
 ประเวณี

กายกรรม การกระทำทางกาย เช่น ฆ่า
 ลัทธิ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม
 หรือเว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลัก
 ทรัพย์เป็นต้น

กาย กอง, หมวดหมู่, ที่รวม, ชุมนุ่ม เช่น
สัตวกาย (มวลสัตว์) *พลกาย* (กอง
 กำลังทหาร) *รถกาย* (กองทหารรถ)
ธรรมกาย (ที่รวมหรือที่ชุมนุมแห่ง
 ธรรม) **1.** ที่รวมแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือ
 ชุมนุ่มแห่งรูปธรรม คือ ร่างกาย บางที่
 เรียกเต็มว่า *รูปกาย* **2.** ประชุมแห่ง
 นามธรรม หรือกองแห่งเจตสิก เช่น ในคำ
 ว่า “กายปัสสัทธิ” (ความสงบเย็นแห่งกอง
 เจตสิก) บางที่เรียกเต็มว่า *นามกาย* (แต่ใน
 บางกรณี *นามกาย* หมายถึงนามชั้นทั้งหมด
 ทั้ง ๔ คือ ทั้ง เวทนา สัญญา สังขาร และ
 วิญญาณ หรือ ทั้งจิต และเจตสิก); นอก
 จากความหมายพื้นฐาน ๒ อย่างนี้แล้ว ยัง
 มีความหมายปลีกย่อย และความหมาย
 เฉพาะ ตามข้อความแวดล้อมอีกหลาย
 อย่าง เช่น ในคำว่า “กายสัมผัส” (สัมผัส
 ทางกาย) หมายถึงกายอินทรีย์ที่รับรู้
 โภภุญัพพะคือสิ่งต้องกาย, ในคำว่า “กาย
 ทุจจริต” (ตุจจริตด้วยกาย) หมายถึง

กายทวารที่ใช้ทำกรรมคือเคลื่อนไหวแสดง
 ออกและทำการต่างๆ, ในคำว่า “กายสุข”
 (สุขทางกาย) หมายถึงทางทวารทั้ง ๕ คือ
 ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งคู่กับเจโตสุข
 หรือสุขทางใจ, ในคำว่า “กายภาวนา” (การ
 พัฒนากาย) หมายถึงอินทรีย์สังวรคือ
 ความรู้จักปฏิบัติให้ได้ผลดีในการใช้ตา หู
 จมูก ลิ้น และกาย ดังนี้ เป็นต้น

กายกัมมัถยุตา ความควรแก่งานแห่ง
 นามกาย, ธรรมชาติที่ทำนามกาย คือ
 เจตสิกทั้งหลายให้อยู่ในภาวะที่จะทำงาน
 ได้ดี (ข้อ ๑๔ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายคตาสติ, กายสติ สติที่เป็นไปใน
 กาย, สติอันพิจารณากายให้เห็นตาม
 สภาพที่มีส่วนประกอบ ซึ่งล้วนเป็นของ
 ไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ ทำให้เกิด
 ความรู้เท่าทัน ไม่หลงใหลมัวเมา

กายทวาร ทวารคือกาย, กายในฐานะเป็น
 ทางทำกรรม, ทางกาย

กายทุจจริต ประพฤติชั่วด้วยกาย,
 ประพฤติชั่วทางกาย มี ๓ อย่างคือ **๑.**
ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์ **๒.** *อทินนาทาน*
 ลักทรัพย์ **๓.** *กามสุมิจณาจา* ประพฤติ
 ผิดในกาม; **ดู** *ทุจจริต*

กายบริหาร การรักษาร่างกายให้เหมาะ
 สมแก่ความเป็นสมณะ เช่นไม่ไว้ผมยาว
 เกินไป ไม่ไว้หนวดเครา ไม่ไว้เล็บยาว
 ไม่ตัดหน้า ไม่แต่งเครื่องประดับกาย ไม่

เปลือยกาย เป็นต้น

กายประโยค การประกอบทางกาย, การกระทำทางกาย

กายปัสสัทธิ ความสงบร้างบแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้สงบเย็น (ข้อ ๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกายคือ เจตสิกทั้งหลาย ให้แคล่วคล่องว่องไวรวดเร็ว (ข้อ ๑๖ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายนมุตตา ความอ่อนโยนแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ เจตสิกทั้งหลายให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๒ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายลหุตา ความเบาแห่งนามกาย, ธรรมชาติทำนามกาย คือ กองเจตสิก ให้เบา (ข้อ ๑๐ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

กายวิญญูติ ความเคลื่อนไหวร่างกายให้รู้ความหมาย เช่น ลั่นคีระชะ โบกมือ ขยิบตา ดีดนิ้ว เป็นต้น; เทียบ **วจีวิญญูติ**

กายวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ โสภณเจตสิกกระทบกาย, โสภณเจตสิกกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้น (ข้อ ๕ ในวิญญาณ ๖)

กายสมาจาร ความประพฤติทางกาย

กายสักขี “ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย”, “ผู้ประจักษ์กับตัว”, พระอรหันต์บุคคลตั้งแต่

โสดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลอรหัตตผลกลายเป็นอนุภาโตภาควิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

กายสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งกาย ได้แก่ กลมหายใจเข้า หายใจออก **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกายได้แก่ กายสัญญาเจตนา หรือความจงใจทางกาย ซึ่งทำให้เกิดกายกรรม

กายสังสัคคะ ความเกี่ยวข้องกับด้วยกาย, การเคล้าคลึงร่างกาย, เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๒ ที่ว่าภิกษุมีความกำหนดถึงความเคล้าคลึงด้วยกายกับมาตุคาม, การจับต้องกายหญิงโดยมีจิตกำหนด

กายสัมผัส สัมผัสทางกาย, อาการที่กาย โสภณเจตสิก และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะกายสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่กาย โสภณเจตสิก และกายวิญญาณประจวบกัน

กายสามัคคี ดู **สามัคคี**

กายสุจริต ประพฤติชอบด้วยกาย, ประพฤติชอบทางกาย มี ๓ อย่าง คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากประพฤติผิดในกาม; ดู

กายทุจจริต, สุจริต

กายนุปัสสนา สติพิจารณากายเป็น

อารมณ์ว่า กายนี้ก็ดีกว่ากาย ไม่ใช่สัตว์
บุคคลตัวตนเราเขา เป็นสติปัญญาข้อ
หนึ่ง; **ดู สติปัญญา**

กายิกสูข สุขทางกาย เช่นได้ยินเสียง
ไพเราะ ลิ้มรสอร่อย ถูกต้องสิ่งให้อ่อน
นุ่ม เป็นต้น

กายชุกตา ความซื่อตรงแห่งนามกาย,
ธรรมชาติที่ทำนามกายคือเจตสิกทั้งหลาย
ให้ซื่อตรง (ข้อ ๑๘ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

การก ผู้กระทำความได้ตามพระวินัยมี ๓
คือ **สงฆ์ คณะ** และ **บุคคล** เช่นในการ
ทำอุโบสถ ภิกษุตั้งแต่สี่รูปขึ้นไปเรียก
สงฆ์ สวดปาฏิโมกข์ได้ ภิกษุสองหรือ
สามรูป เรียก **คณะ** ให้บอกความ
บริสุทธิ์ได้ ภิกษุรูปเดียวเรียกว่า **บุคคล**
ให้อธิษฐาน

การกสงฆ์ “สงฆ์ผู้กระทำ” หมายถึงสงฆ์
หมู่หนึ่งผู้ดำเนินการในกิจสำคัญ เช่น
การสังคายนา หรือในสังฆกรรมต่างๆ

การงานชอบ **ดู สัมมากัมมันตะ**

กาล เวลา

กาละ เวลา, คราว, ครั้ง, หน

กาลกรรมณี, กาลกณี **ดู กาพกรรมณี**

กาลกิริยา “การกระทำกาละ”, การตาย,
มรณะ

กาทาน ทานที่ให้ตามกาล, ทานที่ให้ได้
เฉพาะเหตุการณ์ หรือเป็นครั้งคราวใน
โอกาสพิเศษ ไม่ใช่ให้ได้ตลอดเวลา,

ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เดิม (อง.ปมจก.
๒๒/๓๖/๔๔) มี **กาทาน ๕** คือ อาคันตุก-
ทาน (ทานแก่ผู้มาจากต่างถิ่น), คมิกทาน
(ทานแก่ผู้จะไปจากถิ่น), คิลานทาน (ทาน
แก่ผู้เจ็บไข้), ทุพภิกขทาน (ทานในยามมี
ทุพภิกขภัย), และทานคราวข้าวใหม่ มี
ผลไม่ใหม่ จัดให้แก่ท่านผู้มีศีลเป็นปฐม;
ปัจจุบันนี้ มักใช้ในความหมายว่าทานที่
ให้ได้เฉพาะภายในระยะเวลาที่กำหนด
ไม่มีการให้นอกเวลา หรือนอกเทศกาล
เช่น การถวายผ้ากฐิน การถวายผ้าอาบ
น้ำฝน เป็นต้น ซึ่งทายกจะถวายได้ตาม
กำหนดเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต
เท่านั้น ก่อนหรือเลยเขตกำหนดไป ทำ
ไม่ได้; **ดู ทาน**

กาลเทศะ เวลาและประเทศ, เวลา และ
สถานที่

กาลวิภาค การแจกกาลออกเป็นเดือน
ปีกษ และวัน

กัลัญญตา ความเป็นผู้รู้จักกาลเวลาอัน
สมควรในการประกอบกิจนั้นๆ เช่น รู้
ว่าเวลาไหนควรทำอะไร เป็นต้น (ข้อ ๕
ในสัปบุริสธรรม ๗)

กาลามสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ติกนิบาต
อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสสอน
ชนชาวกาลามะแห่งเกสปุตตนิคมใน
แคว้นโกศล ไม่ให้เชื่อมงายไร้เหตุผล
ตามหลัก ๑๐ ข้อ คือ อย่าปลงใจเชื่อ

ด้วยการฟังตามกันมา, ด้วยการถือสืบทอดกันมา, ด้วยการเล่าลือ, ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์, ด้วยตรรก, ด้วยการอนุมาน, ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล, เพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน, เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ, เพราะนับถือว่าท่านสมณะนี้เป็นครูของเรา; ต่อเมื่อใด พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่าธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศล เป็นกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นต้นแล้ว จึงควรละหรือถือปฏิบัติตามนั้น เรียกอีกอย่างว่า *เกสปุตติยสูตร* หรือ *เกสปุตตสูตร*

กาลิก เนื่องด้วยกาล, ขึ้นกับกาล, ของอันจะกลืนกินให้ล่วงล้ำคอเข้าไปซึ่งพระวินัยบัญญัติให้ภิกษุรับเก็บไว้และฉันได้ภายในเวลาที่กำหนด จำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ ๑. *ยาวกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่วเวลาเข้าถึงเที่ยงของวันนั้น เช่น ข้าว ปลา เนื้อ ผัก ผลไม้ ขนมต่างๆ ๒. *ยามกาลิก* รับประเคนไว้และฉันได้ชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง คือก่อนรุ่งอรุณของวันใหม่ ได้แก่ ปานะ คือ น้ำคั้นผลไม้ที่ทรงอนุญาต ๓. *สัตตาทกาลิก* รับประเคนไว้แล้วฉันได้ภายในเวลา ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้งห้า ๔. *ยาวชีวิก* รับประเคนแล้ว ฉันได้ตลอดไปไม่จำกัดเวลา ได้แก่ของที่ใช้ปรุงเป็นยา นอกจากกาลิก ๓ ข้อต้น (ความจริง ยาวชีวิก

ไม่เป็นกาลิก แต่นับเข้าด้วยโดยปริยาย เพราะเป็นของเกี่ยวเนื่องกัน)

กาวาว ฉูดฉาด, หรรษา, บาดตา
กาสะ ไอ (โรคไอ)

กาสาวะ ผ้าย้อมฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ
กาสาวพัสตร์ ผ้าที่ย้อมด้วยรสฝาด, ผ้าย้อมน้ำฝาด, ผ้าเหลืองสำหรับพระ

กาลี แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป มีนครหลวงชื่อพาราณสี ในสมัยพุทธกาล กาลีได้ถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแคว้นโกศลแล้ว

กาพกรรณิ, กาพกัณณิ “อันทำให้ที่ตนอาศัยพลอยเป็นดังสีด้าอับมืดไป”, ตัวก่ออุบาทว์, ตัวนำเคราะห์ร้ายหรือทำให้อัปโชค, เสนียดจัญไร, อัปมงคล, บางที่เพี้ยนเป็น กาลกิณี; ตรงข้ามกับ *สิริ, ศรี*

กาพเทวิลดาบส เป็นอีกชื่อหนึ่งของอลิตดาบส; ดู *อลิตดาบส*

กาพปักษ์ “ซีกมืด” หมายถึง ข้างแรม; *กัณหปักษ์* ก็เรียก; ตรงข้ามกับ *ศุกลปักษ์* หรือ *ชุลหปักษ์*

ภาพลีลา สถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในแคว้นมคธ อยู่ข้างภูเขาลิสิลิลิ พระนครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นທີ່พระโมคคัลลานะถูกคนร้ายซึ่งรับจ้างจากพวกเดียรฉัตรไปลอบฆ่าด้วยการทุบตีจนร่างแหลก

กาฬโศธา มารดาของพระภักทียะ
กษัตริย์ศากยวงศ์

กาฬุทายี อามาศย์ของพระเจ้าสุทโธทนะ
เป็นสหชาติและเป็นพระสหายสนิทของ
พระโพธิสัตว์เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์
พระเจ้าสุทโธทนะส่งไปทูลเชิญพระศาสดา
เพื่อเสด็จมากรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีไป
เฝ้าพระศาสดาที่กรุงราชคฤห์ ได้ฟัง
พระธรรมเทศนา บรรลุพระอรหัตตผล
อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว ทูลเชิญพระ
ศาสดาพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์เสด็จกรุง
กบิลพัสดุ์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในบรรดาผู้ทำตระกูลให้เลื่อมใส
กำลังของพระมหากษัตริย์ ๓ พละ

กิงกรณียะสุ ทักขตา ความเป็นผู้ช่วย
ช่วยเอาใจใส่ในกิจธุระของเพื่อนภิกษุ
สามเณร (ข้อ ๕ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

กิงจญาณ ปรีชากำหนดรู้กิจที่ควรทำใน
อริยสังข์ ๔ แต่ละอย่าง คือรู้ว่า **ทุกข**
ควรกำหนดรู้ **สมุทัย** ควรละ **นิโรธ** ควร
ทำให้แจ้ง **มรรค** ควรเจริญ คือควร
ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

กิงจาธิกรณ การงานเป็นอธิกรณ คือ
เรื่องที่เกิดขึ้นอันสงฆ์ต้องจัดต้องทำหรือ
กิจธุระที่สงฆ์จะพึงทำ; อรรถกถาพระ
วินัยว่าหมายถึงกิจอันจะพึงทำด้วย
ประชุมสงฆ์ ได้แก่ สังฆกรรมทั้ง ๔ คือ
อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติย-

กรรม ญัตติจตุตถกรรม

กิงในอริยสังข์ ข้อที่ต้องทำในอริยสังข์
๔ แต่ละอย่าง คือ **ปริญญา** การกำหนด
รู้ เป็นกิงในทุกข **ปหานะ** การละ เป็น
กิงในสมุทัย **สังฆิกิริยา** การทำให้แจ้ง
หรือการบรรลุ เป็นกิงในนิโรธ **ภาวนา**
การเจริญคือปฏิบัติบำเพ็ญ เป็นกิงใน
มรรค

กิงเบื้องต้น ในการอุปสมบท หมายถึง
ให้บรรพชา ถือนิสัย ถืออุปัชฌายะ จน
ถึงถามอันตรายิกกรรมในที่ประชุมสงฆ์
(คำเดิมเป็น **บุพกิง**)

กิตติศัพท์ เสี่ยงสรรเสริญ, เสี่ยงเล่าลือ
ความดี

กิงร่วม ในประโยคว่า “ภิกษุใดรู้ที่อยู่ กิง
ร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วย
กันก็ดี” คบหากันในทางให้หรือรับอามิส
และคบหากันในทางสอนธรรมเรียนธรรม

กิมพิละ เจ้าศากยวงศ์หนึ่ง ออกบวช
พร้อมกับพระอนนรุทธะ ได้สำเร็จอรหัต
และเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

กิริยวาท ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ,
หลักการซึ่งให้กระทำ; **๓ กรรมวาท**

กิริยวาทิ ผู้ถือหลักการอันให้กระทำ; **๓**
กรรมวาท

กิริยา 1. การกระทำ หมายถึงการกระทำ
ใดๆ ที่กล่าวถึงอย่างกว้างๆ หรืออย่าง
เป็นกลางๆ ถ้าเป็น “กิริยาพิเศษ” คือ

เป็นการกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ก่อให้เกิดวิบาก ก็เรียกว่า *กรรม*, การกระทำซึ่งเป็นไปด้วยเจตนาที่ไม่ก่อวิบาก เช่นการกระทำของพระอรหันต์ ไม่เรียกว่ากรรม แต่เป็นเพียง*กิริยา* (พูดให้สั้นว่าเจตนาที่ก่อวิบาก เป็น*กรรม*, เจตนาที่ไม่ก่อวิบาก ถ้ามิใช่เป็นวิบาก ก็เป็น*กิริยา*); ดู *กรรม 2*. ในภาษาไทย มักหมายถึงอาการแสดงออกทางกายในเชิงมารยาทบางที่ใช้ควบคู่กันว่า กิริยามารยาท **3**. ในทางไวยากรณ์ ได้แก่คำแสดงอาการหรือบอกการกระทำของนามหรือสรรพนาม, ในไวยากรณ์ไทย บางที่กำหนดให้ใช้รูปสันสกฤตว่า *กิริยา* แต่ในบาลีไวยากรณ์โดยทั่วไป ใช้รูปบาลี คือ *กิริยา*

กิริยาภิตตะ (กิริยาภิตก์) เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาลำคัญในประโยคบ้าง ใช้เป็นกิริยาในระหว่างของประโยคบ้าง และใช้เป็นคุณบทบ้าง เช่น *ปรินิพพุโต* (ดับรอบแล้ว) *ปพฺพชิตฺวา* (บวชแล้ว) เป็นต้น

กิริยาอาขยัต เป็นชื่อกิริยาศัพท์ประเภทหนึ่งในภาษาบาลี ใช้เป็นกิริยาลำคัญในประโยค อันแสดงถึงการกระทำของประธาน เช่น *คจฺจติ* (ยอมไป) *ปรินิพฺพติ* (ดับรอบแล้ว) เป็นต้น

กิลาส โรคกลาง

กิลีส สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ความชั่วที่

แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจชุ่มมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์; **กิลีส ๑๐** (ในบาลีเดิม เรียกว่า*กิลีสวัตถุ* คือสิ่งก่อความเศร้าหมอง ๑๐) ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ; **กิลีสพันห้า** (*กิลีส ๑,๕๐๐*) เป็นคำที่มีใช้ในคัมภีร์รุ่นหลังจากพระไตรปิฎกเริ่มปรากฏในชั้นอรรถกถา ซึ่งกล่าวไว้ทำนองเป็นตัวอย่าง โดยระบุชื่อไว้มากที่สุดเพียง ๓๓๖ อย่าง ต่อมาในคัมภีร์ชั้นหลังมาก อย่างฉมมลังคณีนอนุฎีกา จึงแสดงวิธีนับแบบต่างๆ ให้ได้ครบจำนวน เช่น กิลีส ๑๐ × อารมณ ๑๕๐ = ๑,๕๐๐ (อารมณ ๑๕๐ ได้แก่ อรูปธรรม ๕๗ และรูปรูป ๑๘ รวมเป็น ธรรม ๗๕ เป็นฝ่ายภายใน และฝ่ายภายนอก ฝ่ายละเท่ากัน รวมเป็น ๑๕๐)

อนึ่ง ในอรรถกถา ท่านนิยมจำแนก **กิลีส** เป็น **๓ ระดับ** ตามลำดับขั้นของการละด้วยสิกขา ๓ (เช่น วินย.อ.๑/๒๒; ที.อ. ๑/๑๙; สงฺคณี ๑.๒๓) คือ **๑. วิติกมกิลีส** กิลีสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็นกายทุจริตและวาจทุจริต ละด้วยศีล (อติศีลสิกขา) **๒. ปริยภูฐานกิลีส** กิลีส

อย่างกลางที่พุ่งขึ้นมาเร้าร้อนอยู่ในจิตใจ
 ดังเช่นนิวรรณ์ ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้
 ละด้วยสมาธิ (อธิจิตตสิกขา) ๓. **อนุสย-**
กิเลส กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ใน
 ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้น
 มา ได้แก่อนุสย ๗ ละด้วยปัญญา (อธิ-
 ปัญญาสิกขา); ทั้งนี้ บางแห่งท่านแสดง
 ไว้โดยอธิบายโยงกับพระไตรปิฎก คือ
 กล่าวว่า อธิศีลสิกขา ตรัสไว้เป็นพิเศษ
 ในพระวินัยปิฎกๆ จึงว่าด้วยการละ
 วิติกกมกิเลส, อธิจิตตสิกขา ตรัสไว้เป็น
 พิเศษในพระสุตตันตปิฎกๆ จึงว่าด้วย
 การละปริยัญฐานกิเลส, อธิปัญญาสิกขา
 ตรัสไว้เป็นพิเศษในพระอภิธรรมปิฎกๆ
 จึงว่าด้วยการละอนุสยกิเลส

กิเลสกา กิเลสเป็นเหตุไคร้, กิเลสที่ทำให้
 ให้อยาก, เจตสิกอันเศร้าหมอง ชักให้
 ไคร้ ให้รัก ให้อยากได้ ได้แก่ราคะ
 โลภะ อิจฉา (อยากได้) เป็นต้น

กิเลสฐิติ ฐิติคือกิเลส, ฝุ่นละอองคือกิเลส

กิเลสमार มารคือกิเลส, กิเลสเป็นมาร
 โดยอาการที่เข้าครอบงำจิตใจ ชัดขวาง
 ไม่ให้ทำความดี ชักพาให้ทำความชั่ว
 ล้างผลาญคุณความดี ทำให้บุคคล
 ประสพหายนะและความพินาศ

กิเลสวัฏฏ์ วนคือกิเลส, วงจรส่วนกิเลส,
 หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปฏิจจสมุปบาท
 ประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา และ

อุปาทาน; ดู **ไตรวัฏฏ์**

กิเลสอนุสย กิเลสจำพวกอนุสย, กิเลสที่
 นอนเนื่องอยู่ในสันดาน จะปรากฏเมื่อ
 อารมณ์มายั่วยุ เหมือนตะกอนน้ำที่อยู่
 ก้นโอ่ง ถ้าไม่มีคนกวนตะกอนก็นอน
 เฉยอยู่ ถ้ากวนน้ำเข้าตะกอนก็ลอยขึ้นมา

กิโถมกะ พังผืด

กิสาลโคมมี พระเถรีสำคัญองค์หนึ่ง เดิม
 เป็นธิดาคนยากจนในพระนครสาวัตถี
 แต่ได้เป็นลูกสะใภ้ของเศรษฐีในพระ
 นครนั้น นางมีบุตรชายคนหนึ่ง อยู่มา
 ไม่นานบุตรชายตาย นางมีความเสียใจ
 มาก อุ้มบุตรที่ตายแล้วไปในที่ต่างๆ
 เพื่อหายาแก้ให้ฟื้น จนได้ไปพบพระ
 พุทธเจ้า พระองค์ทรงสอนด้วยอุบาย
 และทรงประทานโอวาท นางได้ฟังแล้ว
 บรรลุโสดาปัตติผล บวชในสำนักนาง
 ภิกษุณี วันหนึ่งนั่งพิจารณาเปลวประทีป
 ที่ตามอยู่ในพระอุโบสถ ได้บรรลุพระ
 อรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน
 ทางทรงจีวรเศร้าหมอง

กุกุจจะ ความรำคาญใจ, ความเดือด
 ร้อนใจ เช่นว่า สิ่งดีงามที่ควรทำ ตนมิ
 ได้ทำ สิ่งผิดพลาดเสียหายไม่ดีไม่งามที่
 ไม่ควรทำ ตนได้ทำแล้ว, ความยุ่งใจ
 กลุ้มใจ กังวลใจ, ความรังเกียจหรือกิน
 แหนงในตนเอง, ความระแวงสงสัย เช่น
 ว่า ตนได้ทำความผิดอย่างนั้นๆ แล้ว

หรือมิใช่ สิ่งที่ตนได้ทำไปแล้วอย่างนั้นๆ
เป็นความผิดข้อนี้ๆ เสียแล้วกรรมัง

กุกุกจุกตตา อาการที่จะต้องอาบัติ
ด้วยสงฆ์แล้วขึ้นทำลง

กุกุ กระท่อมที่อยู่ของนักบวช เช่นพระ
ภิกษุ, เรือนหรือตึกที่อยู่อาศัยของพระ
ภิกษุสามเณร

กุกุมพี คนมีทรัพย์, คนมั่งคั่ง

กุกุกะ เครื่องลาดที่ใหญ่ ชนิดที่มีนางพื่อน
๑๖ คนยืนพื่อนรำได้ (เช่นพรมปูห้อง)

กุกุจัน โรคเรื้อน

กุกุภัก อาหารที่เขาถวายแก่ภิกษุผู้อยู่ใน
กุกุอันเขาสร้าง

กุกุวะ ชื่อมาตราดวง แปลว่า “พายมือ”
คือ เต็มอุ้งมือหนึ่ง; **กุกุ มาตรา**

กุกุทธานะ พระเถระผู้เป็นมหาสาวก
องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในพระนคร
สาวัตถี เรียนจบไตรเพทตามลัทธิ
พราหมณ์ ต่อมา เมื่อสูงอายุแล้วได้ฟัง
พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เกิด
ความเลื่อมใสจึงบวชในพระพุทธศาสนา
ตั้งแต่นั้นมา ก็มีรูปหญิงคนหนึ่งติดตาม
ตัวตลอดเวลาจนกระทั่งได้บรรลุพระ
อรหัต รูปร่างจึงหายไป ท่านได้รับการยกย่อง
จากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในการ
ถือเอาสลาภเป็นปฐม; **กุกุทธานะ** ก็ว่า

กุกุทลเกสี **กุกุ ภัททา กุกุทลเกสา**

กุกุปธรรม “ผู้มีธรรมที่ยังกำเริบได้”

หมายถึงผู้ที่ได้สมาบัติแล้วแต่ยังไม่
ชำนาญ อาจเลื่อมได้ เทียบ **กุกุปธรรม**

กุกุมาส ขนมหสด คือขนมที่เก็บไว้นาน
เกินไปจะบูด เช่น ขนมด้วง ขนมครก
ขนมถั่วย ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้า
หลังจากเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยาก็เสวย
ข้าวสุกและกุกุมาส

กุกุมา เด็ก, เด็กชาย, เด็กหนุ่ม

กุกุมา กัสสปะ พระเถระมหาสาวกองค์
หนึ่ง เป็นบุตรธิดาเศรษฐีในพระนคร
ราชคฤห์ คลอดเมื่อมารดาบวชเป็น
ภิกษุณีแล้ว พระเจ้าปเสนทิโกศลทรง
เลี้ยงเป็นโอรสบุญธรรม ทารกนั้นได้
นามว่า กัสสปะ ภายหลังเรียกกันว่า
กุกุมา กัสสปะ เพราะท่านเป็นเด็กสามัญ
แต่ได้รับการเลี้ยงดูอย่างราชกุมาร ท่าน
อุปสมบทในสำนักของพระศาสดา ได้
บรรลุพระอรหัต ได้รับการยกย่องจาก
พระบรมศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะในทาง
แสดงธรรมวิจิตร

กุกุมา เด็กหญิง, เด็กธิดา, นางสาว

กุกุมา ภูตวรรค ชื่อหมวดในพระวินัย-
ปิฎก หมายถึงตอนอันว่าด้วยกุกุมา ภูตา
คือสามเณริ์ผู้เตรียมจะอุปสมบทเป็น
ภิกษุณี มีอยู่ในปาจิตติยกัณฑ์ ใน
ภิกษุณีวิมังค์

กุกุมา ภูตา “ผู้เป็นนางสาวแล้ว” หมายถึง
สามเณริ์ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุณีเช่นใน

คำว่า “อีฉันเป็นนางสาว (กุมารีภุตา) ของแม่เจ้าชื่อนี้ มีอายุ ๒๐ ปีเต็ม มีศึกษาอันศึกษาแล้วในธรรม ๖ ประการ ๒ ปี ขออุทฺธานสมมติต่อสงฆ์เจ้าข้า”

กฐ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ มหาชนบทแห่งชมพูทวีป อยู่แถบลุ่มน้ำยมุนาตอนบน รวามณฑลปัญจาบลงมา นครหลวงชื่อ **อินทปัตถ์** ตั้งอยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของอินเดียปัจจุบัน

กฐนที ดู **โพรหมัญญกถา, อรรถกถา**

กฐ ตระกูล, ครอบครัว, วงศ์, หมู่ชนที่ร่วมพงศ์พันธุ์เดียวกัน, เผ่าชน; ในความหมายที่ขยายออกไป หมายถึงหมู่ชนที่ร่วมสังกัด หรือขึ้นต่อการปกครองเดียวกัน เช่นในคำว่า “กฐบดี” ซึ่งบางทีหมายถึงหัวหน้าสถาบันการศึกษา

กฐทุส “ผู้ประทุษร้ายตระกูล” หมายถึงภิกษุผู้ประจบคฤหัสถ์ เอาใจเขาต่างๆ ด้วยอาการอันผิดวินัย มุ่งเพื่อให้เขาชอบตนเป็นส่วนตัว เป็นเหตุให้เขาคลายศรัทธาในพระศาสนาและเสื่อมจากกฐลธรรม เช่นให้ของกำนัลเหมือนอย่างคฤหัสถ์เขาทำกัน ยอมตัวให้เขาใช้ เป็นต้น

กฐธิดา ลูกหญิงผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กฐบุตร ลูกชายผู้มีตระกูลมีความประพฤติดี

กฐปสาทกะ ผู้ยังตระกูลให้เสื่อมใส

กฐมัจฉริยะ “ตระหนี่ตระกูล” ได้แก่วงแหนตระกูล ไม่ยอมให้ตระกูลอื่นมาเกี่ยวข้องด้วย ถ้าเป็นบรรพชิตก็หวงตระกูลอุปัชฌาย์ ไม่พอใจให้บารุงภิกษุอื่น; ดู **มัจฉริยะ**

กฐสตรี หญิงมีตระกูลมีความประพฤติดี, สตรีที่มีคุณความดีสมควรแก่ตระกูล, สตรีเจ้าบ้าน

กฐูปกะ, กฐูปกะ “ผู้เข้าถึงสกุล”, พระที่คุ้นเคยสนิท ไปมาหาสู่ประจำของตระกูล, พระที่เขาอุปถัมภ์และเป็นที่ปรึกษาประจำของครอบครัว

กฐเวร ดู **จาคุมหาราช, จาคุมหาราชิกา, ปริตร**

กฐล 1. “สภาวะที่เกี่ยวข้องตัดสลัดทิ้งสิ่งเลวร้ายอันน่ารังเกียจ”, “ความรู้ที่ทำความชั่วร้ายให้เบาบาง”, “ธรรมที่ตัดความชั่วอันเป็นดุจหม้อคา”, สภาวะหรือการกระทำที่ฉลาด กอปรด้วยปัญญา หรือเกิดจากปัญญา เกื้อกูล เอื้อต่อสุขภาพ ไม่เสียหายไร้โทษ ดิงาม เป็นบุญ มีผลเป็นสุข, ความดี (กฐลธรรม), กรรมดี (กฐลกรรม)

ตามปกติ **กฐล** กับ **บุญ** เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่ **กฐล** มีความหมายกว้างกว่าคือ **กฐล** มีทั้งโลกียะ (กามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร) และโลกุตตระ ส่วน **บุญ** โดยทั่วไปใช้กับโลกียกฐล ถ้าจะหมายถึงระดับโลกุตตระ มักต้องมีคำขยายกำกับ

ไว้ด้วย เช่นว่า “โลกุตตรบุญ”, พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า **บุญ** มักใช้ในความหมายที่แคบกว่า หรือใช้ในขั้นต้นๆ หมายถึงความดีที่ยังประกอบด้วยอุปธิ (โอปธิก) คือ ยังเป็นสภาพปรุงแต่งที่ก่อผลในทางพอกพูน ให้เกิดสมบัติ อันได้แก่ความพรั่งพร้อม เช่นร่างกายสวยงามสมบูรณ์ และมั่งมีทรัพย์สิน แต่ **กุศล** ครอบคลุมหรือเลยต่อไปถึงนิรูปธิ (ไร้อุปธิ) และเน้นที่นิรูปตินั้นคือมุ่งที่ภาวะไร้ปรุงแต่ง ความหลุดพ้นเป็นอิสระ โยงไปถึงนิพพาน, พุทธอย่างง่าย ๆ เช่นว่า **บุญ** มุ่งเอาความสะอาดหมดจดในแง่ที่สวยงามน่าชื่นชม แต่ **กุศล** มุ่งถึงความสะอาดหมดจดในแง่ที่เป็นความบริสุทธิ์ ไม่มีอะไรติดค้าง ปลอดภัย โปร่ง โล่ง ว่าง เป็นอิสระ, ขอให้คุณตัวอย่างที่ **บุญ** กับ **กุศล** มาด้วยกันในคาถาต่อไปนี้ (ขุ.ฉติ.๒๕/๒๖๒/๒๙๐)

กาเยน กุสลํ กตฺวา	วาจาย กุสลํ พหุ
มนสา กุสลํ กตฺวา	อปรฺมาณํ นิรูปฺธิ ๑
ตโต โอปธิกํ ปญฺญํ	กตฺวา ทานเนน ตํ พหุ
อญฺเฌปี มจฺเจ สทฺธมฺม	พฺรหฺมจฺริเย นิเวสย
(ท่านจงทำให้มาก ทั้งด้วยกาย ด้วย	

วาจา และด้วยใจ ซึ่งกุศล อันประมาณมิได้ [อปรฺมาณ แปลว่า มากมาย ก็ได้ เป็นโลกุตตระ ก็ได้] อันไร้อุปธิ [นิรูปฺธิ] แต่เน้นท่านจงทำบุญ อันระคนอุปธิ ให้มาก ด้วยทาน แล้วจง [บำเพ็ญธรรม

ทาน] ชักจูงแม่คนอื่นๆ ให้ตั้งอยู่ในพระสังฆธรรม ในพรหมจริยะ)

คาถานี้ แม้จะเป็นคำแนะนำแก่เทวดาก็ใช้ได้ทั่วไป คือเป็นคำแนะนำสำหรับผู้ที่จะอยู่เป็นคฤหัสถ์ว่า ในด้านแรกหรือด้านหลัก ให้ทำกุศล ที่เป็นนิรูปธิ ซึ่งเป็นการศึกษาหรือปฏิบัติเพื่อให้ได้สาระของชีวิต โดยพัฒนาตนให้เป็นอริยชน โดยเฉพาะเป็นโสดาบัน จากนั้น อีกด้านหนึ่ง ในฐานะเป็นอริยชน ก็ทำความดีหรือกรรมสร้างสรรค์ต่างๆ ที่มีผลในทางอุปธิ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ และความ สุข ซึ่งเป็นไปตามธรรมดาของมัน และที่เป็นเรื่องสามัญในสังคมาคฤหัสถ์ได้ ไม่เสียหาย เพราะเป็นผู้มีคุณความดีที่เป็นหลักประกันให้เกิดแต่ผลดีทั้งแก่ตนเองและแก่สังคมแล้ว; ตรงข้ามกับ **อกุศล**, เทียบ **บุญ**, ดู **อุปธิ 2**. บางแห่ง (เช่น ขุ.เถร.๒๖/๑๗๐/๒๖๘) **กุศล** หมายถึง ความเกษม, ความปลอดภัย, สวัสดิภาพ, ความหวังดี, ความมีเมตตา

กุศลกรรม กรรมดี, กรรมที่เป็นกุศล, การกระทำที่ดีคือเกิดจาก**กุศลมูล**

กุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติ มี ๑๐ อย่างคือ ก. **กายกรรม ๓** ได้แก่ ๑. **ปาณาติปาตา เวรมณี** เว้นจากทำลายชีวิต ๒. **อทินนา-**

ทานา เวมณี เว้นจากถือเอาของที่เขามิ
 ได้ให้ ๓. กามสุขุมิจฉาจารา เวมณี เว้น
 จากประพฤตินิคิดในกาม ๔. วจีกรรม ๔
 ได้แก่ ๔. มุสาวาทา เวมณี เว้นจากพูด
 เท็จ ๕. ปีสุณาย วาจา เวมณี เว้นจาก
 พูดส่อเสียด ๖. ผรุสาย วาจา เวมณี
 เว้นจากพูดคำหยาบ ๗. สัมผัสปลาปา
 เวมณี เว้นจากพูดเพื่อเล้า ค. มโนกรรม
 ๓ ได้แก่ ๘. อนภิชมา ไม่โลภคอยจ้อง
 อยากรได้ของเขา ๙. อพยาบาท ไม่คิด
 ร้ายเบียดเบียนเขา ๑๐. สัมมาทิฏฐิ เห็น
 ชอบตามคลองธรรม; เทียบ อกุศลกรรมบถ,
 ๑๐ กรรมบถ

กุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล, ธรรมฝ่าย
 กุศล ธรรมที่ดี, ธรรมฝ่ายดี

กุศลบุญจริยา ความประพฤติที่เป็นบุญ
 เป็นกุศล, การทำความดีอย่างฉลาด

กุศลมูล รากเหง้าของกุศล, ต้นเหตุของ
 กุศล, ต้นเหตุของความดีมี ๓ อย่าง คือ
 ๑. อโลภะ ไม่โลภ (จาคะ) ๒. อโทสะ ไม่
 คิดประทุษร้าย (เมตตา) ๓. อโมหะ ไม่
 หลง (ปัญญา); เทียบ อกุศลมูล

กุศลวัตร ข้อปฏิบัติที่ดี, กิจที่พึงทำที่ดี

กุศลวิตก ความตรึกตรองที่เป็นกุศล, ความ
 นึกคิดที่ดียิ่งมี ๓ คือ ๑. เนกขัมมวิตก
 ความตรึกปลอดจากกาม ๒. อพยาบาท-
 วิตก ความตรึกปลอดจากพยาบาท ๓.
 อวิหิงสาวิตก ความตรึกปลอดจากการ

เบียดเบียน

กุสาวดี ชื่อเก่าของเมืองกุสินารา นคร
 หลวงของแคว้นมัลละ เมื่อครั้งเป็นราช-
 ธานีของพระเจ้ามหาสุทศน์ จักรพรรดิ
 ครั้งโบราณ

กุสิ เส้นคั่นจุดคั่นนายีนระหว่างขั้นกับ
 ขั้นของจีวร; เทียบ อัทธมกุสิ, ๑๐ จีวร

กุสินารา เมืองหลวงแห่งหนึ่งของแคว้น
 มัลละ (อีกแห่งหนึ่งคือ ปาวา) สมัยพุทธ-
 กาล กุสินาราเป็นเมืองเล็กๆ มีมัลล-
 กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง พระพุทธเจ้า
 เสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองนี้

กฎทันตสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่สมณิกาย
 ลีลขันธวรรค สุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้า
 ทรงแสดงแก่กฎทันตพราหมณ์ผู้กำลัง
 เตรียมพิธีบูชาัยญ ว่าด้วยวิธีบูชาัยญ
 ตามความหมายในแบบของพระพุทธ-
 ศาสนา ซึ่งไม่ต้องมีการฆ่าฟันเบียดเบียน
 ลัทธิ มีแต่การเสียสละทำทานและการ
 ทำความดีอื่นๆ เริ่มด้วยการตระเตรียม
 พิธีโดยจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย
 ก่อนตามธรรมเนียม มีการส่งเสริมกสิกรรม
 พาณิชยกรรม สัมมาชีพ และบำรุงส่ง
 เสริมข้าราชการที่ดี ซึ่งจะทำให้ประชาชน
 ขวนขวายขะมักเขม้นในหน้าที่การงาน
 ของตนๆ จนบ้านเมืองมีความเกษม
 ปลอดภัย พลเมืองมีความสุข ราชทรัพย์
 บริบูรณ์ดีแล้ว จึงกระทำพิธีบูชาัยญ ด้วย

การบริจาคทรัพย์ทำทานเป็นต้น ผลของพระธรรมเทศานี้ คือ ฎฎทัณฑพราหมณ์ ล้มเลิกพิธีบูชาัญญของตน ปล่อยสัตว์ทั้งหมด และประกาศตนเป็นอุบาสก

เกจิ “บางพวก” หมายถึง อาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์, ใช้ว่า พระเถระบางพวก ก็มีบ้าง แต่น้อยแห่ง), เป็นคำที่กล่าวถึงบ่อยในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวคือ ในเวลาที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายความและเล่าเรื่องราวต่างๆ บางครั้งท่านก็ยกมติหรือความเห็นของท่านผู้อื่นมาให้ดูด้วย เมื่อไม่ออกชื่อเจ้าของมติเหล่านั้น ก็ใช้คำว่า “เกจิ” นี้ (ถ้ายกมติอื่นมาอีก ต่อจาก “เกจิ” ก็คือ “อปเร” แต่บางที่มีหลายมติ ก็ต้องใช้คำอื่นอีก โดยเฉพาะ “เอเก” หรือ “อญเณ” ก็มีบ้าง) มติของเกจิอาจารย์เหล่านั้น ท่านยกมาให้ดูเพราะเป็นคำอธิบายที่ต่างออกไปบ้าง เพียงเพราะมีแง่ที่น่าสนใจบ้าง มีบ่อยครั้งที่ท่านยกมาเพื่อปฏิเสธหรือชี้แจงความผิดพลาด และมีบ้างที่ท่านยกมาโดยแสดงความเห็นชอบ, การอ้างมติของเกจิอาจารย์อย่างที่ว่านั้น มักมีในกรณีอธิบายหลักพระธรรมวินัยที่อาจจะยากสำหรับคนทั่วไป หรือเรื่องที่ลึกซึ้ง แต่ในที่นี้ จะยกตัวอย่างที่เข้าใจง่ายมาดูสักเรื่องหนึ่ง ตามความในอรรถกถาชาดก (ชา.อ.๑/๑๒๔) ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้

ใหม่ๆ ติตามารได้มาลำแดงอาการยั่วยวนต่างๆ ทั้งปรากฏตัวเป็นหญิงสาว เป็นหญิงวัยกลาง และเป็นสตรีผู้ใหญ่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ทรงใส่พระทัย เมื่อเล่าความตอนนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ส่วนอาจารย์บางพวก (เกจิอาจารย์) กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงเห็นติตามารเหล่านั้นเข้ามาหาโดยภาวะเป็นสตรีผู้ใหญ่ จึงทรงอธิษฐานว่า ‘หญิงเหล่านี้จึงเป็นผู้มีพินหัก ผมหงอก อย่างนี้ๆ’ คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรเชื่อถือ เพราะพระศาสดาย่อมไม่ทรงกระทำการอธิษฐานอย่างที่ว่านั้น แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารถนาถึงการละกิเลสของพระองค์เอง ตรัสว่า ‘พวกท่านจงหลีกเลี่ยง พวกท่านเป็นเช่นไรจึงพากันพยายามอย่างนี้ ชื่อว่ากรรมเช่นนี้ พวกท่านควรกระทำ เบื้องหน้าคนที่ยังไม่ปราศจากราคะเป็นต้น แต่ตถาคตละราคะ โทสะ โมหะเสียแล้ว’; ในภาษาไทย เมื่อไม่นานนักนี้ คำว่า *เกจิ* หรือ *เกจิอาจารย์* ได้มีความหมายเพี้ยนไปจากเดิมห่างไกลมาก กลายเป็นหมายถึงพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเด่นในทางความขลัง (พระขลัง หรือ อาจารย์ขลัง) หรือแม้กระทั่งในเชิงไสยศาสตร์, ข้อเพี้ยนที่สำคัญ คือ ๑) ความหมายในทางปัญญาและความใส่ใจใน

การศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยเลื่อนกลางหรือถูกกลบบัง โดยลัทธิถือความขลังศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ไสยศาสตร์ ๒) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นเพียงผู้แทรกเสริมหรือเป็นตัวประกอบ กลายมาเป็นตัวหลัก ๓) “เกจิ” ซึ่งเดิมเป็นคำพหูพจน์ที่ไม่ระบุตัว กลายเป็นคำเอกพจน์ที่ใช้เรียกบุคคลผู้มีชื่อเสียงนั้นๆ

เกตุมาลา รัศมีซึ่งเปล่งอยู่เหนือพระเศียรของพระพุทธเจ้า

เก็บปริวาส ดู *เก็บวัตร*

เก็บมานัต ดู *เก็บวัตร*

เก็บวัตร ไวยาหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับวุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือ เมื่อภิกษุต้องครุกาบัติขั้นสังฆาติเลสกำลังอยู่ปริวาสยังไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้ก็ดี กำลังประพฤตินานต์ยังไม่ครบ ๖ ราตรีก็ดี เมื่อมีเหตุอันสมควร ก็ไม่ต้องประพฤติดิตต่อกันเป็นรวดเดียว ฟังเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่ง ทำผ้าห่มเฉียงบ่า นั่งกระหย่ง ประนมมือ ถ้าเก็บปริวาส ฟังกล่าวว่า “ปริวาส นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บปริวาส” หรือว่า “วตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร” ว่าคำใดคำหนึ่ง ก็เป็นอันพักปริวาส; ถ้าเก็บมานัต ฟังกล่าวว่า “มานตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บมานัต” หรือว่า “วตฺตํ นิกฺขิปามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเก็บวัตร”

ดังนี้ ว่าคำใดคำหนึ่งก็เป็นอันพักมานัต ต่อไปเมื่อมีโอกาสก็ให้สมาทานวัตรใหม่ได้อีก

เกษม ปลอดภัย, พ้นภัย, สบายใจ

เกษมจากโยคธรรม ปลอดภัยจากธรรมเครื่องผูกมัด, ปลอดภัยไปจากเรื่องที่จะต้องถูกเทียมแอก, พ้นจากภัยคือกิเลสที่เป็นตัวการสวมแอก; ดู *โยคเกษมธรรม*

เกสา ผม

เกินพิกัด เกินกำหนดที่จะต้องเสียภาชีอากาศ

เกียรตียศ ยศคือเกียรติ หรือกิตติคุณ, ความเป็นใหญ่โดยเกียรติ; ดู *ยศ*

แกงไต รอยกากบาทหรือขีดเขียนซึ่งคนไม่รู้หนังสือขีดเขียนลงไว้เป็นสำคัญ

โกฏิ ชื่อมาตรานับ เท่ากับสิบล้าน

โกณฑธานะ ดู *กุนฑธานะ*

โกณฑัญญะ พราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร ต่อมาออกบวชตามปฏิบัติพระสิทธัตถะขณะบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นหัวหน้าพระปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า มีชื่อเรียกกันภายหลังว่า *พระอัญญาโกณฑัญญะ*

โกธะ ความโกรธ, เคือง, ชุ่นเคือง

โกนาคมน์ พระนามพระพุทธเจ้าองค์

หนึ่งในอดีต; ๕ **พระพุทธเจ้า ๕**
โกมารภัก ๕ **ชีวก**
โกรัพยะ พระเจ้าแผ่นดินแคว้นกुरु
โกละ ผลกะเบา
โกลังโกละ “ผู้ไปจากตระกูลสู่ตระกูล”
 หมายถึงพระโสดาบัน ซึ่งจะต้องไปเกิด
 อีก ๒-๓ ภพ แล้วจึงบรรลुพระอรหัต
โกลิตะ ชื่อเดิมของพระมหาโมคคัลลานะ
 เรียกตามชื่อหมู่บ้านที่เกิด (**โกลิตคาม**)
 เพราะเป็นบุตรของตระกูลหัวหน้าในหมู่บ้าน
 นั้น สมัยเมื่อเข้าไปบวชเป็น
 ปริพาชกในสำนักของสญชัย ก็ยังใช้ชื่อ
 ว่า **โกลิตะ** ต่อมาภายหลังคือเมื่อบวช
 ในพระพุทธศาสนา จึงเรียกกันว่า **โมค-**
คัลลานะ หรือ **พระมหาโมคคัลลานะ**
โกลิตปริพาชก พระโมคคัลลานะเมื่อเข้าไป
 บวชเป็นปริพาชกในสำนักของสญชัย
 มีชื่อเรียกว่า **โกลิตปริพาชก**
โกลิชนบท แคว้นโกลิยะ หรือดินแดน
 ของกษัตริย์โกลิยวงศ์ เป็นแคว้นหนึ่งใน
 ชมพูทวีปครั้งพุทธกาล มีนครหลวงชื่อ
เทวทหะ และ **รามคาม** บัดนี้อยู่ในเขต
 ประเทศเนปาล
โกลิยวงศ์ ชื่อวงศ์กษัตริย์ข้างฝ่ายพระ
 พุทธมารดา ที่ครองกรุงเทวทหะ; พระ
 นางสิริมหามายา พุทธมารดา และพระ
 นางพิมพา ชายาของเจ้าชายสิทธัตถะ
 เป็นเจ้าหญิงฝ่ายโกลิยวงศ์

โกศล^๑, โกศลละ ความฉลาด, ความ
 เชี่ยวชาญ มี ๓ คือ ๑. **อายโกศล** ความ
 ฉลาดในความเจริญ, รอบรู้ทางเจริญ
 และเหตุของความเจริญ ๒. **อุปายโกศล**
 ความฉลาดในทางเสื่อม, รอบรู้ทางเสื่อม
 และเหตุของความเสื่อม ๓. **อุบายโกศล**
 ความฉลาดในอุบาย, รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุ
 การณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ ทั้งในการ
 ป้องกันความเสื่อมและในการสร้าง
 ความเจริญ

โกศล^๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
 แคว้นแห่งชมพูทวีป โกศลเป็นแคว้นใหญ่
 มีอำนาจมากในสมัยพุทธกาล กษัตริย์ผู้
 ครองแคว้นมีพระนามว่า **พระเจ้าปเสนทิ-**
โกศล มีนครหลวงชื่อ **สาวัตถิ** บัดนี้เรียก
Sahet-Mahet (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษา
 สันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า ***r@vasti** คือ ศราว
 สตี)

โกศลละ ๕ **โกศล**

โกศลชชะ ความเกียจคร้าน

โกสัมพิกขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๑๐ (สุด
 ท้าย) แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎกว่า
 ด้วยเรื่องของภิกษุชาวเมืองโกสัมพ
 ิทะและวิวาทกัน จนเป็นเหตุให้พระพุทธ-
 เจ้าเสด็จไปจำพรรษาในป่ารักขิตวัน ตำบล
 ปารีไลยกะ ในที่สุด พระภิกษุเหล่านั้น
 ถูกมหาชนบีบคั้นให้ต้องกลับปรองดอง
 กัน บังเกิดสังฆสามัคคีอีกครั้งหนึ่ง

โกสัมพี ชื่อนครหลวงของแคว้นวังสะ
อยู่ตอนใต้ของแม่น้ำยมุนา บัดนี้เรียกว่า

Kosam

โกถลละ ดู *โกศล*

โกถยเทวราช พระอินทร์, จอมเทพใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เรียก *ท้าวโกถย* บ้าง
ท้าวสักกเทวราช บ้าง

โกถยวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องชนเจียมเจือ
ด้วยไหม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งนิสัคคิย-
กัณฑ์ในพระวินัยปิฎก

โกถยยะ, โกถย ผ้าทำด้วยใยไหม ได้
แก่ ผ้าไหม ผ้าแพร

โกถยวิสะ ดู *โถณะ* *โกถยวิสะ*

ข

ขจร พุ่งไป, ไปในอากาศ

ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ, สมาธิขั้นต้น
พอสำหรับใช้ในการเล่าเรียนทำการงาน
ให้ได้ผลดี ให้จิตใจสงบสบายได้พักชั่ว
คราว และใช้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาได้ (ขั้น
ต่อไป คือ *อุปจารสมาธิ*)

ขณิกปีติ ความอิ่มใจชั่วขณะ เมื่อเกิด
ขึ้นทำให้รู้สึกเสียวแปลบๆ เป็นขณะๆ
เหมือนฟ้าแลบ (ข้อ ๒ ในปีติ ๕)

ขนบ แบบอย่างที่ภิกษุควรประพฤติใน
กาลนั้นๆ ในที่นั้นๆ แก่บุคคลนั้นๆ

ขนบธรรมเนียม แบบอย่างที่นิยมกัน

ขนาบ กระหนาบ

ขมา ความอดโทษ, การยกโทษให้

ขรรค์ อาวุธมีคม ๒ ข้าง ที่กลางทั้งหน้า
และหลังเป็นสัน ด้ามสั้น

ขราพาธ อาพาธหนัก, ป่วยหนัก

ขลัง ศักดิ์สิทธิ์, มีกำลังอำนาจที่อาจ

บันดาลให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือ
ให้สำเร็จผลที่ประสงค์; ดู *เครื่องราง*

ขลุบัจฉนากัตติกังคะ องค์แห่งผู้ถือ ห้าม
ภักที่เขานำมาถวายภายหลัง คือ เมื่อลง
มือฉันแล้วมีผู้นำอาหารมาถวายอีกก็ไม่
รับ (ข้อ ๗ ในธุดงค์ ๑๓)

ของขลัง ดู *เครื่องราง*

ของต้องพิกัด ของเข้ากำหนดที่จะต้อง
เสียภาษี

ขอน ในคำว่า "ฉันท์ขอน" คือ คี เช่น ๗
ฉันท์ ๙ ฉันท์ ๑๑ ฉันท์

ขอนิสัย ดู *นิสัย*

ขอโอกาส ดู *โอกาส*

ขัชชภาชกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ
แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่แจกของ
เคี้ยว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้า
อธิการแห่งอาหาร*

ฉันท ส่วน ท่อน หรือชิ้น ที่ถูกตัด ทูบ

ฉีก ขาด หัก แตก หรือแยกกันออกไป, ของที่ถูกตัด ฉีก ขาดเป็นส่วนๆ เป็นชิ้นๆ เป็นท่อนๆ; คำว่า “จิวรมิซันท์ ๕” หรือ “จิวรห้าซันท์” หมายถึงจิวรที่ประกอบขึ้นจากแผ่นผ้าที่ตัดแล้ว ๕ ชิ้น;
ดู จิวร

จันทรลีมา ลีมาเล็กผูกเฉพาะโรงอุโบสถที่อยู่ใต้มหาลีมา มีสี่มนตรีก้อน

ขัดบัลลังก์ **ดู บัลลังก์**

ขัดสมาธิ [ขัด-สะ-หมาด] ทำนั่งเอาขาขัดกันอย่างคนนั่งเจริญสมาธิ คือ นั่งคู้เข่าทั้งสองข้างแบะลงบนพื้น เอาขาท่อนล่างซ้อนทับกัน; ขัดสมาธิมี ๓ แบบ คือ นั่งขัดสมาธิโดยเอาขาสอดไขว้กันทับลงบนเท้าข้างที่ตรงข้าม (อย่างที่นิยมนั่งกันทั่วไป) เรียกว่า **ขัดสมาธิสองชั้น**, นั่งขัดสมาธิโดยวางขาขวาทับราบบนขาซ้าย เรียกว่า **ขัดสมาธิราบ**, นั่งขัดสมาธิโดยหงายฝ่าเท้าทั้งสองขึ้นวางบนขาข้างที่ตรงข้าม เรียกว่า **ขัดสมาธิเพชร** (ทำนั่งของพระพุทธรูป เป็นแบบที่ ๒ และ ๓)

ขัดติยธรรม หลักธรรมสำหรับกษัตริย์, ธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน

ขัดติยมหาศาล กษัตริย์ผู้มั่งคั่ง

ขันติ ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ, ความหนักเอาเบา ล้อ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในธรรมาศธรรม ๔, ข้อ ๑ ในธรรมที่ทำให้

งาม ๒, ข้อ ๖ ในบารมี ๑๐)

ขันติสังวร สำรวมด้วยขันติ (ข้อ ๔ ในสังวร ๕)

ขันธ กอง, พวง, หมวด, หมู่ ลำตัว; หมวดหนึ่งๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ **รูป-ขันธ** กองรูป **เวทนาขันธ** กองเวทนา **สัญญาขันธ** กองสัญญา **สังขารขันธ** กองสังขาร **วิญญาณขันธ** กองวิญญาณ เรียกรวมว่า **เบญจขันธ** (ขันธ ๕)

ขันธกะ หมวด, พวง, ตอน หมายถึงเรื่องราวเกี่ยวกับพระวินัย และสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ที่จัดประมวลเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า **ขันธกะ**, ขันธกะหนึ่งๆ ว่าด้วยเรื่องหนึ่งๆ เช่น **อุโบสถ-ขันธกะ** หมวดที่ว่าด้วยการทำอุโบสถ **จิวรขันธกะ** หมวดที่ว่าด้วยจิวร เป็นต้น รวมทั้งสิ้นมี ๒๒ ขันธกะ (พระวินัยปิฎกเล่ม ๔, ๕, ๖, ๗); **ดู ไตรปิฎก**

ขันธปริตร **ดู ปริตร**

ขันธบัญญัติ หมวดห้าแห่งขันธ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (นิยมเรียก **ขันธบัญญัติ**); **ดู ขันธ**

จันทรมาร ขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นมาร เพราะเป็นสภาพอันปัจเจกปรุงแต่งขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ถูกปัจจัยต่างๆ มีอาพาธเป็นต้น บีบคั้นเบียดเบียนเป็นเหตุขัดขวางหรือ

รอนโอกาส มิให้สามารถทำความดั่งมาได้
เต็มที หรืออาจตัดโอกาสนั้นโดยสิ้นเชิง
(ข้อ ๒ ในमार ๕)

ขาดสูญ ๓ สูญ

บาทนียะ ของควรเคี้ยว, ของขบของเคี้ยว
ได้แก่ผลไม้ต่างๆ และเหง้าต่างๆ เช่น
เผือกมัน เป็นต้น

ข้าวสุก ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ข้าวสุก ๑
ขนมสด ๑ ขนมแห้ง ๑ ปลา ๑ เนื้อ ๑
ข้าวสุกในที่นี้หมายถึงธัญญาชาติทุกชนิด
ที่หุงให้สุกแล้ว เช่นข้าวเจ้า ข้าวเหนียว
หรือที่ตกแต่งเป็นของต่างชนิด เช่นข้าว
มัน ข้าวผัด เป็นต้น

จิปปาภิญญา รู้ฉับพลัน

ปีณาสพ ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว, ผู้หมด
กิเลส, พระอรหันต์

จิระ นมสด; ๓ เบญจโครส

จันใจ เจนใจ, จำได้แม่นยำ

จันปาก เจนปาก, คล่องปาก, ว่าปาก
เปล่าได้อย่างว่องไว

จันวัตร โภหารเรียกวินัยกรรมเกี่ยวกับ
วุฒฐานวิธีอย่างหนึ่ง คือเมื่อภิกษุต้อง
ครุกาบัติชั้นสังฆาภิเสกแล้วอยู่ปริวาสยัง
ไม่ครบเวลาที่ปกปิดอาบัติไว้หรือ
ประพฤตินานต่อไปยังไม่ครบ ๖ ราตรี
พักปริวาสหรือมานัตเสียเนื่องจากมีเหตุ
อันสมควร เมื่อจะสมานวัตรใหม่เพื่อ
ประพฤติปริวาสหรือมานัตที่เหลือนั้น

เรียกว่า **จันวัตร** คือการสมานวัตร
นั่นเอง ถ้าขึ้นปริวาสพึงกล่าวคำในสำนัก
ภิกษุรูปหนึ่งว่า “ปริวาส สมายามิ” แปล
ว่า “ข้าพเจ้าขึ้นปริวาส” “วตฺตํ สมายามิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร” ถ้าขึ้นมานัต
พึงกล่าววว่า “มานตฺตํ สมายามิ” แปลว่า
“ข้าพเจ้าขึ้นมานัต” หรือ “วตฺตํ สมายามิ”
แปลว่า “ข้าพเจ้าขึ้นวัตร”

บุษชโสภิตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งใน
การกสงฆ์ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

บุษชุตตรา อริยสาวิกาลำคัญท่านหนึ่งใน
ฝ่ายอุบาสิกา บางทีเรียกว่าเป็นอัคร-
อุบาสิกา เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงยก
ย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสิกาบริษัท (คู่
กับเวฬุภักถัญญกีนันทมารดา) ท่านเป็น
เอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาที่เป็น
พหูสูต เป็นผู้มึปัญญามาก ได้บรรลุเสข-
ปฏิบัติสัมภิตา (ปฏิบัติสัมภิตาของพระเสขะ),
ตามประวัติที่อรรถกถาเล่าไว้ อริย-
สาวิกาท่านนี้ เป็นธิดาของแม่มนในบ้าน
ของโฆสิตเศรษฐี (อรรถกถาเรียกเพี้ยน
เป็นโฆสกเศรษฐี ก็มี) ในเมืองโกสัมพี
ได้ชื่อว่า “บุษชุตตรา” เพราะเกิดมามีหลัง
ค่อม (เขียนเต็มตามรูปคำบาลีเดิม เป็น
“บุษชุตฺตตรา” บุษชช แปลว่า ค่อม ชื่อของ
นางแปลเต็มว่า อุตตราผู้ค่อม) ต่อมา เมื่อ
นางสามารถดี ธิดาบุญธรรมของโฆสิต-
เศรษฐีได้รับอภิเษกเป็นมเหสีของพระ

เจ้าอุเทนแห่งกรุงโกสัมพี นางบุชชุตรา^๑ ได้ไปเป็นผู้ดูแลรับใช้ (เป็นอุปัชฌายิกา, แต่อรรถกถาบางแห่งใช้คำว่า เป็นบริจาริกา) บุชชุตราไม่ค่อยจะซื่อตรงนัก ดังเรื่องว่า เวลาไปซื้อดอกไม้ นางเอาเงินไป ๘ กหาปณะ แต่เก็บเอาไว้เสียเอง ๔ กหาปณะ ซื่อจริงเพียง ๔ กหาปณะ อยู่มาวันหนึ่ง เจ้าของร้านดอกไม้นิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปฉัน เมื่อบุชชุตราไปที่ร้านจะซื้อดอกไม้ เจ้าของร้านจึงขอให้รอก่อน และเชิญให้ร่วมจัดแจงภัตตาหารถวายด้วย บุชชุตราได้รับประทานอาหารเอง และทั้งได้เข้าครัวช่วยจัดภัตตาหาร แล้วก็เลยได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสตลอดทั้งหมดจนถึงอนุโมทนา และได้สำเร็จเป็นโสดาบัน เมื่อเป็นอริยบุคคลแล้ว วันนั้นก็จึงซื้อดอกไม้ครบ ๘ กหาปณะ ได้ดอกไม้ไปเต็มกระเช้า พระนางสามาวดีแปลกพระทัย ก็ตรัสถามว่า ทำไมเงินเท่าเดิม แต่วันนั้นได้ดอกไม้มากเป็นพิเศษ บุชชุตราเป็นอริยชนแล้ว ก็เล่าเปิดเผยเรื่องไปตามตรง พระนางสามาวดีกลับพอพระทัย และพร้อมด้วยสตรีที่เป็นราชบริพารทั้งหมด พวกนั้นขอให้บุชชุตราถ่ายทอดธรรม บุชชุตราแม้จะเป็นคนค่อนข้างพิการ แต่มีปัญญาดีมาก (สำเร็จปฏิสัมภิทาของเสขบุคคล) ได้นำ

ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสมาถ่ายทอด เหมือนอย่างที่พระองค์ทรงแสดง ทำให้พระนางสามาวดีและสตรีที่เป็นราชบริพารเข้าใจแจ่มแจ้งบรรลุโสดาปัตติผลทั้งหมด จากนั้น พระนางสามาวดีได้ยกบุชชุตราขึ้นพ้นจากความเป็นผู้รับใช้ เชิดชูให้มีฐานะดังมารดาและเป็นอาจารย์ที่เคารพ โดยให้มีหน้าที่ไปฟังพระพุทธเจ้าแสดงธรรมทุกวัน แล้วนำมาเล่ามาสอนต่อที่วัง เวลาผ่านไป ต่อมาพระนางสามาวดี ถูกพระนางมาคัณฑิยา ประทุษร้ายวางแผนเผาตำหนักถึงพระชนม์ในกองเพลิงพร้อมทั้งบริพาร แต่พอดีว่า ขณะนั้น บุชชุตราไปกิจที่อื่น จึงพ้นอันตราย

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า (อติ.อ.๓๔) พระสูตรทั้งหมดในคัมภีร์อติวุตตกะ แห่งขุททกนิกายในพระไตรปิฎก จำนวน ๑๑๒ สูตร ได้มาจากอริยสาวิกากุชชุตราท่านนี้ กล่าวคือ นางบุชชุตราไปฟังจากพระพุทธเจ้าและนำมาถ่ายทอดที่วังแก่พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริพาร แล้วภิกษุณีทั้งหลายก็รับไปจากอริยสาวิกากุชชุตรา และต่อทอดถึงภิกษุทั้งหลาย (พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาที่เมืองโกสัมพีในปีที่ ๙ แห่งพุทธกิจ และเมืองโกสัมพีอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์ วัดตรงเป็นเส้นบรรทัด ๔๐๕ กม. ไม่พบหลักฐานว่านาง

ชุชชุตราที่มีชีวิตอยู่ถึงพุทธปรินิพพานหรือ
ไม่) ทั้งนี้ได้รับการไว้ตามที่นางชุชชุตรานำ
มากล่าวแสดง ดังที่คำเริ่มต้นพระสูตรชุด
๑๑๒ สูตรนี้ ก็เป็นคำของนางชุชชุตราว่า
“วุตฺตํ เหนฺติ ภควตา วุตฺตมรหตาติ เม สุตฺ”
(แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสพระ
สูตรนี้ไว้ ข้าพเจ้าได้สดับมาดังที่พระ
องค์อรหันต์ตรัสแล้วว่า...) ซึ่งพระอานนท์
ก็นำมากล่าวในที่ประชุมสังคายนา ณ
เมืองราชคฤห์ ตามคำเดิมของนาง (คำ
เริ่มต้นของนางมีเพียงเท่านี้ ไม่บอก
สถานที่ตรัส เพราะเป็นพระสูตรซึ่งทรง
แสดงที่เมืองโกสัมพีทั้งหมด และไม่บอก
ว่าตรัสแก่ใคร แต่ในทุกสูตรมีคำตรัส
เรียกผู้ฟังว่า “ภิกขเว” บ่งชี้ว่าตรัสแก่
ภิกษุทั้งหลาย คือคงตรัสในที่ประชุมซึ่งมี
ภิกษุสงฆ์เป็นส่วนใหญ่) อันต่างจากพระ
สูตรอื่นๆ ที่คำเริ่มต้นเป็นของพระอานนท์
เอง ซึ่งขึ้นนำว่า “เอวมฺเม สุตฺ เอกํ สมยํ
ภควา [บอกสถานที่ เช่น ราชคเห วิหริติ
... และระบุบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น เตน
โฆ ปน สมเยน ราชา มากโร...] ...”
(ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า สมัยหนึ่ง
พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่...โดย
สมัยนั้นแล [บุคคลนั้นๆ]...)

เรื่องทีกล่าวนานี้ นับว่าเป็นเกียรติ
คุณของอริยสาวิกา ซึ่งได้ทำประโยชน์ไว้
แก่พระพุทธศาสนา สมเป็นผู้ทรง

ปฏิสัมภินา และได้รับพระพุทธรักษา
ยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูตร;
ดู ตุลา, เอตทัคคะ

บุททกาปีติ ปีติเล็กน้อย, ความอึดใจ
อย่างน้อย เมื่อเกิดขึ้นให้ขนชันน้ำตา
ไหล (ข้อ ๑ ในปีติ ๕)

เขต 1. แดนที่กั้นไว้เป็นกำหนด เช่น นา
ไร่ ที่ดิน แคว้น เป็นต้น **2.** ข้อที่ภิกษุ
ระบุดังเพื่อการลาสิกขา เช่น พระพุทธ
พระธรรม พระสงฆ์ เป็นต้น

เขนาง เขาสัตว์, ภาชนะที่ทำด้วยเขา

เขมา พระเถรมหาสาวิการูปหนึ่ง ประสูติ
ในราชตระกูลแห่งสาครนครในมัททลรัฐ
ต่อมาได้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้า
พิมพิสาร มีความมัวเมาในรูปสมบัติ
ของตน ได้ฟังพระพุทธเจ้าแสดงพระ
ธรรมเทศนาเรื่องราคะ และการกำจัด
ราคะ พอจบพระธรรมเทศนาก็ได้บรรลุ
พระอรหัต แล้วบวชเป็นภิกษุณี ได้รับ
ยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางมีปัญญา
มาก และเป็นอัครสาวิกาฝ่ายขวา; *ดู ตุลา,
เอตทัคคะ*

เขพะ น้ำลาย

เข้าที่ นั่งเจริญกรรมฐาน

เข้ารีต เปลี่ยนไปถือศาสนาอื่น (โดยเฉพาะ
ศาสนาคริสต์), ทำพิธีเข้าถือศาสนาอื่น

โฆมะ ผ้าทำด้วยเปลือกไม้ ใช้เปลือกไม้
หุบเอาแต่เส้น แล้วนำเส้นนั้นมาทอเป็นผ้า

โหมทูลสนนิคม นิคมนึ่งในแคว้นล็กกะ

ค

คงคา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๑ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป และเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์อันดับที่ ๑ ในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งศาสนิกปรารถนาอย่างยิ่งที่จะได้ไปอาบน้ำล้างบาป อีกทั้งในพิธีราชาภิเษกกษัตริย์ในชมพูทวีป และกษัตริย์แห่งลังกาทวีป ก็ใช้น้ำศักดิ์สิทธิ์ในแม่น้ำคองคานี้ด้วย, แม่น้ำคองคามีความยาวประมาณ ๒,๕๑๐ กม. ตามที่บันทึกไว้ในอรรถกถาว่า มีต้นกำเนิดจากสระอโนดาต ในแดนหิมพานต์ ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองสำคัญมากแห่ง เช่น *สังกัสสะ ปยากะ* (เขียนอย่างสันสกฤตเป็น ประยาค ปัจจุบันคือ เมือง Allahabad เป็นที่บรรจบของแม่น้ำคองคา กับยมนา) *พาราณสี อุกกาเวลา* (อุกกเจลา ก็ว่า) *ปาตลีบุตร* (เมืองหลวงของมคธ ยุคหลังราชคฤห์) *จัมปา* (เมืองหลวงของแคว้นอังคะ) และในที่สุดออกทะเลที่อ่าวเบงกอล (Bay of Bengal), ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Ganges; **ค** *มหานที ๕* **คณ** กลุ่มคน, หมู่, พวก; ในพระวินัย

โดยเฉพาะในสังฆกรรม มีกำหนดว่า *สงฆ์* คือชุมนุมภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป *คณ* คือชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป *บุคคล* คือภิกษุรูปเดียว; เมื่อใช้อย่างทั่วไป แม้แต่ในพระวินัย “คณ” มีใช้หมายความว่าจำเพาะอย่างนี้ เช่นในคณโภชน์ คำว่าฉันเป็นคณ หมายถึง ๔ รูปขึ้นไป **คณญัตติกรรม** การประกาศให้สงฆ์ทราบแทนคณคือพวกฝ่ายตน ได้แก่ การที่ภิกษุรูปหนึ่งในนามแห่งภิกษุฝ่ายหนึ่ง สวดประกาศขออนุมัติเป็นผู้แสดงแทนซึ่งอาบัติของฝ่ายตนและของตนเองด้วยติณวัตถารกวิธี (อีกฝ่ายหนึ่งก็ฟังทำเหมือนกันอย่างนั้น); เป็นขั้นตอนหนึ่งแห่งการระงับอธิกรณ์ด้วยติณวัตถารกวินัย **คณปุรกะ** ภิกษุผู้เป็นที่ครบจำนวนในคณนั้นๆ เช่น สังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุ ๔ รูป หรือยิ่งขึ้นไป เป็นผู้ทำ ยังขาดอยู่เพียงจำนวนใดจำนวนหนึ่ง มีภิกษุอื่นมาสมทบ ทำให้ครบองค์สงฆ์ในสังฆกรรมนั้นๆ ภิกษุที่มาสมทบนั้นเรียกว่า *คณปุรกะ* **คณโภชน์** ฉันเป็นหมู่ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔

รูปขึ้นไป รับนิมนต์ออกชื่อโฆษณะแล้ว
ฉัน; ในหนังสือวินัยมุข ทรงมีข้อ
พิจารณาว่า บางที่จะหมายถึงการนั่ง
ล้อมโฆษณะฉัน หรือฉันข้าววง

คณะธรรมยุต คณะสงฆ์ที่ตั้งขึ้นใหม่
เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นภิกษุในรัชกาลที่
๓ (เรียกว่า *ธรรมยุตติกาย* หรือ *ธรรม-
ยุตติกนิกาย* ก็มี); สมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้
ความหมายว่า “พระสงฆ์ออกจาก
มหานิกายนั่นเอง แต่ได้รับอุปสมบทใน
รามัญนิกายด้วย” (*การคณะสงฆ์* น. ๑๐)

คณะมหานิกาย คณะสงฆ์ไทยเดิมที่สืบ
มาแต่สมัยสุโขทัย, เป็นชื่อที่ใช้เรียกใน
เมื่อได้เกิดมีคณะธรรมยุตขึ้นแล้ว;
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า
“พระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง [ของประเทศ
ไทย - ผู้เขียน] ก่อนเกิดธรรมยุตติกนิกาย”
(*การคณะสงฆ์*, น. ๕๐)

คณาจารย์ 1. อาจารย์ของหมู่คณะ,
อาจารย์สำคัญมีชื่อเสียง ผู้เป็นที่นับถือ
มีศิษย์เป็นคณะใหญ่ เช่น นิครนถนาฏ-
บุตรเป็นคณาจารย์ผู้หนึ่ง **2.** ในภาษาไทย
ได้มีการบัญญัติใช้ในความหมาย
ใหม่ว่า คณะอาจารย์ ประดาอาจารย์
หรืออาจารย์ทั้งหมดของคณะวิชานั้นๆ

(ทำนองจะให้ตรงกับคำว่า Faculty)

คณิกา หญิงแพศยา, หญิงงามเมือง
คติธรรม ทางธรรม, คติแห่งธรรม
คติโลก ทางโลก, คติแห่งโลก

คติ 1. การไป, ทางไป, ความเป็นไป, ทาง
ดำเนิน, วิธี, แนวทาง, แบบอย่าง **2.** ที่
ไปเกิดของสัตว์, ภพที่สัตว์ไปเกิด, แบบ
การดำเนินชีวิต มี ๕ คือ **๑.** *นिरยะ* นรก
๒. *ติริจฉานโยนิ* กำเนิดติริจฉาน **๓.**
เปตติวิสัย แดนเปรต **๔.** *มนุษย์* สัตว์มี
ใจสูงรู้คิดเหตุผล **๕.** *เทพ* ชาวสวรรค์ ตั้ง
แต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ถึง อกนิษฐพรหม;
ใช้คำเรียกเป็นชุดว่า: *นिरยคติ ติริจฉาน-
คติ เปตติคติ มนุษยคติ เทวคติ*, ๓ คติ
แรกเป็น *ทุคติ* (ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือแบบ
ดำเนินชีวิตที่ไม่ดี) ๒ คติหลังเป็น *สุคติ*
(ที่ไปเกิดอันดี หรือแบบดำเนินชีวิตที่ดี)

สำหรับ*ทุคติ ๓* มีข้อสังเกตว่า บางที่
เรียกว่า *อบาย* หรือ*อบายภูมิ* แต่*อบาย-
ภูมิ*นั้นมี ๔ คือ *นรก เปรต อสุรกาย*
ติริจฉาน, อรรถกถากล่าวว่า (อ.อ.๑๔๕,
อิตติ.๑.๑๔๕) การที่มีจำนวนไม่เท่ากัน ก็
เพราะรวม*อสุรกาย* เข้าใน*เปตติวิสัย*
ด้วย จึงเป็น*ทุคติ ๓*; ดู *อบาย*

คติ ๕ นี้ เมื่อจัดเข้าใน *ภพ ๓* พึง
ทราบว่ ๔ คติแรกเป็นกามภพทั้งหมด
ส่วน*คติที่ ๕* คือ *เทพ* มีทั้งกามภพ รูป-
ภพ และอรุภพ (*เทพ*นั้น แบ่งออกไป

เป็น ก.เทวดาในสวรรค์ ๖ ชั้น อยู่ใน
 กามภพ ข.รูปพรหม ๑๖ ชั้น อยู่ในรูป
 ภพ และ ค.อรูปพรหม ๔ ชั้น อยู่ใน
 อรูปภพ); เทียบ *ภพ*

เมื่อจัดเข้าใน *ภูมิ* ๔ พึงทราบว่า ๔
 คติแรกเป็นกามาวจรภูมิทั้งหมด ส่วนคติ
 ที่ ๕ คือ *เทพ* มีทั้งกามาวจรภูมิ รูปาวจร-
 ภูมิ และอรูปาวจรภูมิ (ทำนองเดียวกับ
 ที่กล่าวแล้วใน *ภพ* ๓) แต่มีข้อพิเศษว่า
 ภูมิสูงสุด คือภูมิที่ ๔ อันได้แก่ โลกุตตร-
 ภูมินั้น แม้ว่าพวกเทพจะอาจเข้าถึงได้
 แต่มีนุชยคติเป็นวิสัยที่มีโอกาสลุถึงได้
 ดีที่สุด; เทียบ *ภูมิ*

คัมภีร์ ภัตเพื่อผู้ไป, อาหารที่เขาถวาย
 เฉพาะภิกษุผู้จะเดินทางไปอยู่ที่อื่น;
คัมภีร์ ก็ว่า

คยา จังหวัดที่พระพุทธเจ้าเคยเสด็จเมื่อ
 ครั้งโปรดนักบวชชฎิล และได้ทรงแสดง
 พระธรรมเทศนาอาทิตตปริยายสูตรที่
 ตำบลคยาสิละในจังหวัดนี้ ปัจจุบันตัว
 เมืองคยาอยู่ห่างจาก*พุทธคยา* สถานที่
 ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าประมาณ ๗ ไมล์

คยากัสสป นักบวชชฎิลแห่งกัสสปโคตร
 ตั้งอาศรมอยู่ที่ตำบลคยาสิละเป็นน้อง
 ชายคนเล็กของอรุเวลกัสสปะ ออกบวช
 ตามพี่ชาย พร้อมด้วยชฎิล ๒๐๐ ที่เป็น
 บริวาร ได้ฟังพระธรรมเทศนาอาทิตต-
 ปริยายสูตร บรรลุพระอรหัตและเป็น

มหาสาวกองค์หนึ่งในอัสติมหาสาวก
คยาสิละ ชื่อตำบล ซึ่งเป็นเนินเขาแห่ง
 หนึ่งในจังหวัดคยา พระพุทธเจ้าเทศนา
 อาทิตตปริยายสูตร โปรดภิกษุสงฆ์
 ปุราณชฎิลทั้งหมดให้สำเร็จพระอรหัตที่
 ตำบลนี้

ครรภ์ ท้อง, ลูกในท้อง, ห้อง

ครรโภท ท้อง, ห้องมีลูก

ครองผ้า นุ่งห่มผ้า

คราวใหญ่ คราวที่ภิกษุอยู่มากด้วยกัน
 บิณฑบาตไม่พอฉัน (ฉันเป็นหมูได้ ไม่
 ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ครุ เสียงหนัก ได้แก่ที่มสระ คือ *อา, อี, อุ,*
เอ, โอ และสระที่มีพยัญชนะสะกดซึ่ง
 เรียกว่า *สังโยค* เช่น *พุทธโธ โลก อุป-*
ปน โน; คู่กับ *ลหุ*

ครุกรรม ดู *ครุกรรม*

ครุกรรม กรรมหนักทั้งที่เป็นกุศลและ
 อกุศล ในฝ่ายกุศลได้แก่ฌานสมาบัติ
 ในฝ่ายอกุศล ได้แก่ *อนันตริยกรรม*
 กรรมนี้ให้ผลก่อนกรรมอื่นเหมือนคน
 อยู่บนที่สูงเอาวัตถุต่างๆ ทิ้งลงมาอย่าง
 ไหนหนักที่สุด อย่างนั้นถึงพื้นก่อน

ครุกาบัติ อาบัติหนัก ได้แก่ *อาบัติปราชิก*
 เป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้ ภิกษุต้องแล้วจำ
 ต้องสึกเสีย และ *อาบัติสังฆาทิเสส* อยู่
 กรรมจึงจะพ้นได้ คู่กับ *ลหุกาบัติ*

ครุธรรม ธรรมอันหนัก, หลักความ

ประเพณีสำหรับนางภิกษุณีจะพึงถือ เป็นเรื่องสำคัญอันต้องปฏิบัติด้วยความ เคารพไม่ละเมิดตลอดชีวิต มี ๘ ประการ คือ ๑. ภิกษุณีแม้บวชร้อยพรรษาแล้ว ก็ ต้องกราบไหว้ภิกษุแม้บวชวันเดียว ๒. ภิกษุณีจะอยู่ในวัดที่ไม่มีภิกษุไม่ได้ ๓. ภิกษุณีต้องไปถามวันอุโบสถและเข้าไป ฟังโอวาทจากภิกษุทุกกึ่งเดือน ๔. ภิกษุณีอยู่จำพรรษาแล้วต้องปวารณาใน สงฆ์สองฝ่ายโดยสถานทั้ง ๓ คือ โดย ได้เห็น โดยได้ยิน โดยรังเกียจ (รังเกียจ หมายถึง ระแวงสงสัยหรือเห็นพฤติ- กรรมอะไรที่น่าเคลือบแคลง) ๕. ภิกษุณีต้องอาบัติหนัก ต้องประพฤติ ฆานัตในสงฆ์สองฝ่าย (คือ ทั้งภิกษุสงฆ์ และภิกษุณีสงฆ์) ๑๕ วัน ๖. ภิกษุณี ต้องแสวงหาอุปสัมปทาในสงฆ์สองฝ่าย เพื่อนางสิกขมานา ๗. ภิกษุณีไม่พึงดำ ไม่พึงบริภาษภิกษุไม่ว่าจะโดยปริยาย ใดๆ ๘. ไม่ให้ภิกษุณีว่ากล่าวภิกษุแต่ ภิกษุว่ากล่าวภิกษุณีได้

ครุภัณฑ์ ของหนัก เช่น กุฎี ที่ดิน เตียง ตั้ง เป็นต้น; คู่กับ **ลหุภัณฑ์**

ครุทั้ง ๖ ดู **ติตถกร**

คฤหบดี ดู **คหบดี**

คฤหบดีจิวร ผ้าจีวรที่ชาวบ้านถวายพระ

คฤหัสถ์ ผู้ครองเรือน, ชาวบ้าน

คลองธรรม ทางธรรม

ควรทำความไม่ประมาท ในที่ ๔ สถาน; ดู **อัปปรมาท**

ความปรารถนา ของบุคคลในโลกที่ได้ สมหมายด้วยยาก ๔ อย่าง; ดู **ทูลภกธรรม คัมปติ** ชื่อกุลบุตรผู้เป็นสหายของพระ ยสะ เป็นบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี ได้ ทราบข่าวว่ายสกุลบุตรออกบวชจึงบวช ตามพร้อมด้วยสหายอีกสามคน คือ วิมล สุพาหุ ปุณณชิ ต่อมาได้สำเร็จพระ อรหัตทั้งหมด

ความค้ำ ในประโยคว่า “เราจักไม่ทำ ความค้ำ ไปในละแวกบ้าน” เดินเอามือ ค้ำนั้นแอม นิ่งเท้าแขน

ความไม่ประมาท ดู **อัปปรมาท**

คว่ำบาตร การที่สงฆ์ลงโทษอุบาสกผู้ ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย โดยประกาศ ให้ภิกษุทั้งหลายไม่คบด้วย คือไม่รับ บิณฑบาต ไม่รับนิมนต์ ไม่รับไทยธรรม, บุคคลต้นบัญญัติ คือวัฑฒลิจฉวี ซึ่งถูก สงฆ์คว่ำบาตร เพราะโจทพระทัฬหฬล- บุตร ด้วยสีลวิบัติอันไม่มีมูล, คำเดิมตาม บาลีว่า “ปัตตนิกกุชชนา”; ดูที่ **ปกาสณีย- กรรม, อสัมมุขากรรมิย์**; คู่กับ **หงายบาตร**

คหบดี “ผู้เป็นใหญ่ในเรือน”, “เจ้าบ้าน”, มักหมายถึง ผู้มีอันจะกิน, ผู้มั่งคั่ง, แต่ บางแห่งในพระวินัย เช่น ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งจีวรวรรค นิสลัคคิยปาจิตตีย์ (วินย.๒/๗๑/๕๓) ท่านว่า คหบดี (คำบาลี

ในที่นี้เป็น “คหปติกา” ได้แก่ คนอื่นที่นอกจากราชา อำมาตย์ และพราหมณ์ (คือเจ้าบ้าน หรือชาวบ้านทั่วไป)

คหปติกา “เรือนของคฤหบดี” คือเรือนอันชาวบ้านสร้างถวายเป็นกัมปียกฐิ; ดู **กัมปียกฐิ**

คหปติมหาศาล คฤหบดีผู้มั่งคั่ง หมายถึงถึงคฤหบดีผู้ร่ำรวย มีสมบัติมาก

กัคคภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล เคยเป็นบ้า และได้ต้องอาบัติหลายอย่างในระหว่างเวลานั้น ภายหลังหายเป็นบ้าแล้ว ได้มีผู้ใจทว่า เธอต้องอาบัตินั้นๆ ในคราวที่เป็นบ้าไม่รู้จบ พระพุทธองค์จึงได้ทรงมีพุทธานุญาตให้ระงับอิทธิกรรมด้วย **อมุพทวินัย** เป็นครั้งแรก

กณโท โรคผี

กัณณะ 1. กิเลสที่ร้อยรัดมัดใจสัตว์ให้ติดอยู่ **2.** ตำรา, คัมภีร์

กัณณธูระ ธูระฝ่ายคัมภีร์, ธูระคือการเรียนพระคัมภีร์, การศึกษาปริยัติธรรม, เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรคกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก); เทียบ **วิปัสสนาธูระ, ดู** **คามวาสี, อรัญวาสี**

กัณณธนาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์

กัณณกฐิ พระกฐิที่ประทับของพระพุทธเจ้า, เป็นคำเรียกที่ใช้ทั่วไปในคัมภีร์ชั้นอรรคกถาลงมา แต่ในพระไตรปิฎก พบใช้เฉพาะในคัมภีร์**อปทาน** เพียง ๖ ครั้ง

ตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันตเถระ (**เถราปทาน**) คือ เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอดีต บางทีเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าในอดีตนั้นว่า **คัณณกฐิ** (พบ ๔ พระองค์ คือ พระคัณณกฐิของพระปฐมุตตรพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง, ชุ.อป.๓๒/๑๘/ ๘๕; ของพระติสสพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๒/๑๗๒/๒๗๒; ของพระสุลลพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๑ ครั้ง, ๓๓/๑๓๑/๒๒๐; ของพระกัสสปพุทธเจ้า ๑ แห่ง ๒ ครั้ง, ๓๓/๑๔๐/๒๕๐) และตอนที่ว่าด้วยประวัติของพระอรหันตเถรี (**เถรีอปทาน**) พบแห่งหนึ่ง เรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันว่า **คัณณเคหะ** (ชุ.อป. ๓๓/๑๕๘/๓๐๖) ซึ่งก็ตรงกับคำว่าคัณณกฐินั้นเอง แต่คัมภีร์อื่นทั่วไปในพระไตรปิฎก ไม่มีที่ใดเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าในอดีตก็ตาม พระองค์ปัจจุบันก็ตาม ว่า “คัณณกฐิ” (ในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทยบางฉบับ ตอนว่าด้วยคาถาของพระเถระ คือ**เถรคาถา** มีคำว่า “คัณณกฐิ” ๒-๓ ครั้ง ฟังทราบว่าเป็นเพียงคำแปลตามอรรคกถา ไม่ใช่คำบาลีเดิมในพระไตรปิฎกบาลี)

ในพระไตรปิฎกโดยทั่วไป แม้แต่ในพระสูตรทั้งหลาย (ไม่ต้องพูดถึงพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งตามปกติไม่กล่าวถึงบุคคลและสถานที่) ท่านกล่าวถึงที่

ประทับของพระพุทธเจ้าเพียงแค่อ้างอิงสั้นๆ ว่า พระองค์ทรงแสดงธรรมครั้งนั้นเมื่อประทับอยู่ ณ ที่ใด เช่นว่า เมื่อประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที่พระเวฬุวัน สถานที่พระราชทานเหยื่อแก่กระแต เมืองราชคฤห์, ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์, ที่โมลิตาราม เมืองโกสัมพี, ที่กุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน เมืองเวสาลี, ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ แคว้นคาทกะ ดังนี้ เป็นต้น น้อยนักจะระบุอาคารที่ประทับ (ดังเช่น “กเรวิกูฏี” ได้ถูกระบุชื่อไว้ครั้งหนึ่ง ในคราวประทับที่พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก เมืองสาวัตถี, ที.ม.๑๐/๑/๑) แม้ว่าในบางพระสูตรจะเล่าเหตุการณ์ที่ดำเนินไประหว่างการแสดงธรรมที่เป็นเรื่องยาว ซึ่งมีการเสด็จเข้าไปทรงพักในที่ประทับ ท่านก็เล่าเพียงสั้นๆ ว่า “เสด็จเข้าสู่พระวิหาร” “เสด็จออกจากพระวิหาร” “เสด็จประทับ ณ อาสนะที่จัดไว้ในร่มเงาพระวิหาร” เป็นต้น และคำว่า “วิหาร” นี้แหละที่อรรถกถาไขความว่าเป็น “คัมภีร์” (เช่นว่า “วิหารนุติ คัมภีร์”, อภ.อ.๓/๖๔; “เอกวิหาเรติ เอกคัมภีรีย” , อภ.อ.๓๓๓)

คัมภีร์รุ่นหลังในพระไตรปิฎก ที่มีใช้พุทธพจน์ ดังเช่น *เถราปทาน* และคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา มีลักษณะที่เน้นการ

จรรโลงศรัทธาโดยอิงเรื่องวัตถุลังการและย้ำการบำเพ็ญทาน นอกจากใช้คำว่าคัมภีร์เป็นสามัญแล้ว (พบคำนี้ในคัมภีร์ต่างๆ ประมาณ ๕๖๐ ครั้ง) ยังได้บรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับพระคัมภีร์ไว้มากมาย เช่น เล่าเรื่องราว ผู้มีทรัพย์คนหนึ่งได้สร้างพระคัมภีร์ถวายแด่พระวิปัสสีพุทธเจ้า เป็นอาคารที่งามสง่าอย่างยิ่ง เสา อิฐฉาบ บานหน้าต่าง เป็นต้น แพรวพรายด้วยรัตนหัตถ์ ๗ มีสระโบกขรณี ๓ สระ ฯลฯ แล้วมาเกิดในพุทธกาลนี้ เป็นเศรษฐีชื่อว่าโชติกะ อีกเรื่องหนึ่งว่า คนรักษาพระคัมภีร์ของพระลัทธิตถะอดีตพุทธเจ้า ทำการอบพระคัมภีร์ให้หอมตามกาลเวลาที่เหมาะสมแล้วไม่เกิดในหุคติเลย ก่อนจะมาจบกิจพระศาสนาในพุทธกาลนี้ และอีกเรื่องหนึ่งว่า บุรุษหนึ่งเกิดในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมของพระองค์แล้วเลื่อมใส นำเอาของหอมทั้งสี่ชาติมาใส่หาพระคัมภีร์เดือนละ ๘ วัน จากนั้น เกิดที่ใด ก็มีกลิ่นกายหอม จนกระทั่งมาสำเร็จอรรถกถาผลในพุทธกาลนี้ ต่อมาก็มีคัมภีร์ชั้นฎีกาแสดงความหมายของ “คัมภีร์” ว่าเป็น “กุฎีซึ่งอบด้วยของหอม ๔ ชาติ” (ที.อภิ.ฎี.๑/๒๕๒; ของหอม ๔ ชาติ ได้แก่ แก้วจันทร์แดง ดอกไม้แคว้นโยนก กฤษณา และกำยาน หรือบางตำราว่า ดอกไม้

แคว้นโยนก กฤษณา กำยาน และพิมเสน; ดอกไม้แคว้นโยนก คือ “ยวนะ” มักแปลกันว่า กานพลู)

คันทกฤฎี ที่ประทับของพระพุทธเจ้า พระองค์ปัจจุบัน ที่กล่าวถึงในอรรถกถา และคัมภีร์รุ่นต่อมาทั้งหลาย โดยทั่วไป หมายถึงพระคันทกฤฎีที่อนาถปิณฑิก-เศรษฐีสร้างถวาย ที่วัดพระเชตุวัน ในนครสาวัตถี ซึ่งเป็นวัดที่พระพุทธเจ้าประทับบำเพ็ญพุทธกิจยาวนานที่สุด ถึง ๑๙ พรรษา เป็นที่ตรัสพระสูตร และบัญญัติพระวินัยส่วนใหญ่ เฉพาะอย่างยิ่ง ลิกขาบทที่เป็นส่วนเฉพาะของพระภิกษุณีแทบทั้งหมดทรงบัญญัติเมื่อประทับที่นี้ (ในคัมภีร์ปรีวาร ท่านนับลิกขาบทที่บัญญัติไว้ในวินัยทั้งสอง คือ ทั้งของภิกษุสงฆ์ และของภิกษุณีสงฆ์ รวมที่ไม่ซ้ำกัน มี ๓๕๐ ลิกขาบท ทรงบัญญัติ ณ พระนคร ๗ แห่ง แยกเป็นที่สาวัตถี ๒๙๔ ลิกขาบท ที่ราชคฤห์ ๒๑ ลิกขาบท ที่เวสาลี ๑๐ ลิกขาบท ที่โกสัมพี ๘ ลิกขาบท ที่เมืองอาฬวี ๖ ลิกขาบท ในลัทธิชนบท ๘ ลิกขาบท ในภคคชนบท ๓ ลิกขาบท, วินย.๘/๑๐๑๖-๘/๓๖๐-๑; ที่เมืองสาวัตถีนั้น แทบไม่มีที่อื่นนอกจากที่พระเชตุวัน)

ในวัดพระเชตุวันนั้น อรรถกถาเล่าว่ามีเรือนใหญ่ (มหาเคหะ) ๔ หลัง คือ กเรริ-

กฤฎี โกสัมพกฤฎี คันทกฤฎี และสลพาการ ใน ๔ หลังนี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสร้างสลพาการ ส่วนอีก ๓ หลังนอกนั้น อนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง; กเรริกฤฎีได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีกเรริมณฑป คือ มณฑปที่สร้างด้วยไม้กุ่มน้ำ ตั้งอยู่ด้านหน้าประตู และไม่ไกลจากกเรริมณฑปนั้น มีศาลานั่งพัก หรือห้องหนึ่ง เรียกว่า “กเรริมณฑลมาพ” กเรริมณฑปตั้งอยู่ระหว่างศาลานั่งนี้ กับพระคันทกฤฎี, มีเรื่องมาในหลายพระสูตรว่า ภิกษุทั้งหลายมานั่งสนทนาธรรมกันที่ศาลานั่งนี้ (และที่มณฑลมาพแห่งอื่นๆ ซึ่งก็มีในวัดที่เมืองอื่นๆ ด้วย) ถ้ามีข้อสงสัย บางทีก็พากันไปเฝ้ากราบทูลถาม หรือบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จมาทรงสนทนากับภิกษุเหล่านั้นที่นั่น, ส่วนโกสัมพกฤฎีได้ชื่ออย่างนั้น เพราะมีต้นโกสัมพอยู่ทางหน้าประตู (ต้น “โกสัมพ” ในที่นี้แปลเลียนศัพท์ เพราะแปลกันไปต่างๆ ว่าต้นสะคร้อบ้าง ต้นเล็บเหยี่ยวบ้าง ต้นคำบ้าง ต้นมะกอกบ้าง แม้แต่คำที่เขียนก็เป็น โกสมพ บ้าง โกสมพ บ้าง โกสมภ บ้าง ไม่เป็นที่ยุติ), หลังที่ ๔ คือ สลพาการ เป็นอาคารที่สร้างด้วยไม้ “สลพ” ซึ่งแปลกันว่าไม้สน แต่ตามฎีกา, ที่.ฎี.๒/๑ อธิบายว่าสร้างด้วยไม้เทพทาร์ (“เทวทารุ” - ไม้ “พินเทวดา”)

พระคัมภีร์ที่วัดพระเชตุพนนี้ บางทีเรียกว่า พระมหาคัมภีร์ ที่เรียกเช่นนี้ เพราะมีความสำคัญเป็นพิเศษ นอกจากเป็นพระคัมภีร์ที่ประทับยาวนานที่สุดและคงจะใหญ่หรือเป็นหลักเป็นฐานมากที่สุดแล้ว ก็เป็นการให้หมายรู้แยกต่างจากเรือนหลังอื่นในพระเชตุพน ที่กล่าวข้างต้นด้วย เพราะกวีเรไรและสลหาการนั้น บางทีก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระที่เมืองกุสินาราแล้ว และพระอรหันตเถระทั้งหลายนัดหมายกันว่าจะไปประชุมสังคายนาที่เมืองราชคฤห์ โดยต่างก็เดินทางไปสู่ที่หมายเดียวกันนั้น พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก ได้ไปแวะที่เมืองสาวัตถี เพื่อเก็บกวาดจัดพระคัมภีร์ที่วัดพระเชตุพน (เช่น วินย.๑.๑/๙; ที.๑.๑/๗) อันเป็นบริโภาคเจดีย์ ที่ประจักษ์เด่นชัดเจนแก่พุทธบริษัททั้งปวง ให้เป็นพุทธคุณานุสรณสถาน อันสถิตตั้งครั้งเมื่อพระบรมศาสดายังดำรงพระชนม์อยู่ เสร็จแล้วจึงเดินทางสู่เมืองราชคฤห์ต่อไป

ดังที่กล่าวแล้วว่า คัมภีร์ชั้นนอรธกถาลงมา ได้พรรณนาพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าในอดีตอย่างอลังการ แม้ว่าจะมิได้บรรยายเรื่องพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันมากอย่างนั้น

แต่บางครั้งก็กล่าวถึงพระคัมภีร์ในวัดใหญ่อย่างที่พระเชตุพนนี้ โดยมีคำประกอบเช่นว่า “อันแผ่นดินเทพวิมาน” อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกทรงบำเพ็ญพุทธกิจไปทั่ว จึงประทับในที่ต่างๆ ทั้งบ้านนอกและในเมือง ทั้งในที่ชุมนุมชนและในไพรสณฑ์ป่าเขา ตลอดจนถิ่นกันดาร บางแห่งประทับยาวนานถึงจำพรรษา บางแห่งประทับชั่วเสด็จพุทธกิจเฉพาะ ด้วยเหตุนี้ เมื่ออรรถกถาเรียกที่ประทับของพระพุทธเจ้าว่าพระคัมภีร์ ในที่สุด ก็กลายเป็นว่ามีพระคัมภีร์มากมาย ทั้งที่เด่นชัดและที่ไม่ชัดเจน เท่าที่พบ นอกจากพระคัมภีร์หลักที่พระเชตุพนแล้ว คัมภีร์ชั้นนอรธกถาลงมา กล่าวถึงพระคัมภีร์ในที่อื่นๆ พอจะนับครั้งได้ (จำนวนครั้งต่อไปนี้ไม่ถือเป็นเด็ดขาด เพราะว่า ในกรณีที่แตกต่างกัน คัมภีร์กล่าวทั้งเรื่องและข้อความซ้ำตรงกัน อาจจะไม่นับเสียบ้าง) คือ ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ (พบ ๑๐ ครั้ง) ที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน ใกล้เมืองเวสาลี (๗ ครั้ง) ที่บุพพาราม เมืองสาวัตถี (๓ ครั้ง) ที่นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ (๓ ครั้ง) ที่เมทพุปนนิคม แคว้นศากยะ (๓ ครั้ง) ที่ปาวาริกัมพวัน เมืองนาลันทา (๓ ครั้ง) ที่ชีวกัมพวัน เมืองราชคฤห์ (๒ ครั้ง) ที่เอกนาพ้า หมู่บ้านพราหมณ์

ในทักษิณาศรีชนบท บนเส้นทางจาก
 ราชคฤห์สู่สาวัตถี (๒ ครั้ง) ที่ตำบล
 อรุเวลา บนฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เมื่อแรก
 ตรัสรู้ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขาลิขิต เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ตโปทาราม เมือง
 ราชคฤห์ (๑ ครั้ง) ที่ภูเขากัลป์บ้าน
 อันทกวิณฑ์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองราชคฤห์
 ๓ คาวุต (๑ ครั้ง) ที่จัมปานคร แคว้น
 อังคะ ซึ่งขึ้นต่ออมคธ (๑ ครั้ง) ที่ไพรสณฑ์
 ทางทิศตะวันตกนอกเมืองเวสาลี (๑
 ครั้ง) ที่คิณชกาวัสถ์ ในญาติคาม
 แคว้นวัชชี (บางที่เรียกว่าญาติคาม, ๑
 ครั้ง) ที่โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี (๑
 ครั้ง, ที่โกสัมพี ไม่ระบุที่อีก ๑ ครั้ง) ที่
 จุนทอัมพวัน เมืองปาวา (๑ ครั้ง) ที่
 เมืองกุสินารา (๑ ครั้ง) ที่สุภควัน ใกล้
 เมืองอุกกัฏฐา แคว้นโกศล (๑ ครั้ง) ที่
 อิจฉานังคคาม แคว้นโกศล (๑ ครั้ง),
 ที่กล่าวมานั้นเป็นถิ่นแดนในเขตแคว้นที่
 พอลจะคุ่น แต่ในถิ่นแดนไกลออกไปหรือ
 ที่ไม่คุ่น ก็มีบ้าง ได้แก่ ที่เมืองอุชฌา
 บนฝั่งแม่น้ำคงคา (เรียกอย่างสันสกฤต
 ว่าอุชฌยา, ยังกำหนดไม่ได้แน่ชัดว่า
 ปัจจุบันคือที่ใด แต่น่าจะมีชื่ออุชฌยา
 เดียวกับที่สันนิษฐานกันว่าตรงกับเมือง
 สาเกต, ๑ ครั้ง) ที่กัมมาสัทมมนิคม
 แคว้นกुरु (กัมมาสัทมมนิคม ก็เรียก, ๒

ครั้ง) ในป่าขทิววัน ลี้กเข้าไปบนเส้นทาง
 สู่ขุนเขาหิมालย์ ห่างจากเมืองสาวัตถี
 โดยทางลัดแต่กันดารมาก ๓๐ โยชน์
 หรือทางดี ๖๐ โยชน์ (ท่านว่าเป็นพระ
 คัมภีร์ที่พระขทิววันนิเวศะนิรมิตขึ้น,
 ๓ ครั้ง) และที่สุนาปรันตชนบท ถิ่นของ
 พระปุณณะ ห่างจากสาวัตถี ๓๐๐ โยชน์
 (พระคัมภีร์แห่งนี้มีชื่อด้วยว่า “จันทน-
 มาฟ้า” เพราะสร้างด้วยไม้จันทน์แดง, ๑
 ครั้ง, เรียกเป็นมณฑลมาฟ้า ๒ ครั้ง)

น่าสังเกตว่า คัมภีร์ทั้งหลายไม่กล่าว
 ถึงพระคัมภีร์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน
 ในที่ใดเลย (พบแต่ในหนังสือชั้นหลัง
 มาก ซึ่งอยู่นอกสายพระไตรปิฎก แต่ง
 เป็นภาษาบาลี ในลังกาทวีป เป็นตำนาน
 พระนลาฏธาตุ ชื่อว่า “ธาตุวาล” เล่าเป็น
 เรื่องราวว่า เมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระ
 ชนม์อยู่ ได้เสด็จไปลังกาทวีป และหลัง
 พุทธปรินิพพาน มีพระเถระนำพระ
 นลาฏธาตุไปตั้งบูชาที่พระคัมภีร์ในวัด
 สำคัญทั้งหลายแห่งชมพูทวีป รวมทั้งที่
 อิสิปตนมฤคทายวันด้วย ก่อนจะนำไป
 ประดิษฐานในลังกาทวีป แต่ “ธาตุวาล”
 นั้น ทั้งไม่ปรากฏนามผู้แต่งและกาล
 เวลาที่แต่ง เรื่องราวที่เล่าก็ไม่มีหลักฐาน
 ที่จะอ้างอิงได้) ในแง่หนึ่ง อาจจะถือว่า
 เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดเบญจ-
 วัคคีย์นั้น เป็นพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ

ยังไม่มีพุทธานุญาตเรือนหรืออาคารเป็นที่พักอาศัย (ต่อมาอีก ๓ เดือนหลังจากเสด็จออกจากป่าอิสิปตนะมาจนถึงเมืองราชคฤห์ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารถวายพระเวฬุวัน จึงมีพุทธานุญาต “อาราม” คือวัด แก่ภิกษุทั้งหลาย, วินย.๔/๖๓/๗๑ และต่อจากนั้น ระหว่างประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ เมื่อราชคหเศรษฐีเลื่อมใส ขอสร้างที่อยู่อาศัยถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย จึงทรงอนุญาต “วิหาร” คือเรือนหรืออาคารที่อยู่อาศัย เป็นเสนาสนะอย่างหนึ่งใน ๕ อย่างสำหรับพระภิกษุ, วินย.๗/๒๐๐/๘๖ แล้วต่อจากนี้ จึงมีเรื่องราวของอนาถปิณฑิกเศรษฐีที่สร้างวัดที่เดียวเต็มรูปแบบขึ้นเป็นแห่งแรก ซึ่งเป็นทั้งอารามและมีวิหารพร้อม คือวัดพระเชตุวัน ที่เมืองสาวัตถี, วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑) ตามเหตุผลนี้ ก็อาจถือว่า เมื่อประทับที่อิสิปตนะ ครั้งนั้น ยังไม่มีวิหารที่จะเรียกว่าเป็นพระคัมภีร์ แต่ในแง่นี้ก็มิใช่ข้อแย้งได้ ดังที่กล่าวแล้วว่า ในที่สุดคัมภีร์ทั้งหลายได้ใช้คำว่า “คัมภีร์” เพียงในความหมายหลวมๆ คือ ไม่ว่าพระพุทธรูปประทับที่ไหน ถึงแม้ในพระไตรปิฎกจะไม่กล่าวถึงวิหาร ท่านก็เรียกเป็นพระคัมภีร์ทั้งนั้น เช่น เมื่อประทับที่ตำบลอรุเวลา ตอนตรัสรู้ใหม่ๆ (“ปฐมภิกษุมุทฺโธ”) ในพระไตรปิฎกว่า

ประทับที่โคนไม้ชพาลนิโครธ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา (ที่นี้เกิดพระสูตรที่ตรัสก่อนเสด็จจาริกไปยังอิสิปตนะ รวมทั้งที่ตรัสที่โคนต้นมุจลินท์ ๑ สูตรด้วย เป็นประมาณ ๑๕ สูตร เช่น ส.ส.๑๕/๔๑๙/๑๕๑) อรรถกถาเล่าเรื่องตอน นี้ ก็บอกว่า “เสด็จออกจากพระคัมภีร์” แล้วมาประทับที่นั่น (ส.อ.๑/๑๓๘/๑๖๒) ถ้าถือความหมายโดยนัยอย่างนี้ ก็สามารถกล่าวได้ว่า มีพระคัมภีร์ที่ประทับในคราวโปรดเบญจวัคคีย์ที่อิสิปตนะ ในพรรษาแรกแห่งพุทธกิจด้วยเช่นกัน แต่บังเอิญว่าอรรถกถาไม่ได้กล่าวถึง, ยิ่งกว่านั้น หลังจากเสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาในที่ต่างๆ แล้ว ต่อมา พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จย้อนมาประทับที่อิสิปตนะนี้อีกบ้าง ดังที่ในพระวินัย ก็มีสิกขาบทซึ่งทรงบัญญัติที่อิสิปตนะนี้ ๓ ข้อ (วินย.๕/๑๑/๑๙, ๕๘/๖๙, ๑๕๒/๒๐๖) และในพระสูตรก็มีสูตรที่ตรัสที่นี้ ไม่นับที่ตรัสแก่เบญจวัคคีย์ อีกประมาณ ๘ สูตร (เช่น ม.อ.๑๔/๖๙๘/๔๔๙; ส.ส.๑๕/๔๒๔/๑๕๒; ส.ม.๑๙/๑๖๒๕/๕๑๒; ไม่นับสูตรที่พระสาวก โดยเฉพาะพระสารีบุตรแสดง อีกหลายสูตร) นอกจากนี้ อรรถกถายังเล่าเรื่องที่นายหนันทิยะ คหบดีบุตร มีศรัทธาสร้างศาลาถวาย ณ มหาวิหารที่อิสิปตนะนี้อีกด้วย (ธ.อ.๖/๑๕๖) แสดงว่า ในคราวที่เสด็จมาประทับภายหลังนี้ ได้มีวัดเป็นมหาวิหารเกิดขึ้นที่อิสิปตนะ และ

เมื่อมีมหาวิหาร ก็ถือได้แน่นอนตาม
อรรถกถาณัวยว่ามีพระคัมภีร์

ปัจจุบันนี้ พระคัมภีร์อันเป็น
โบราณสถานที่รู้จักกันและพุทธศาสนิก-
ชนนิยมไปนมัสการมี ๓ แห่ง คือ ที่ภูเขา
คิชฌกุฏ ที่สารนาถ (คือที่อสิปตนะ) และ
ที่พระเชตะวัน อีกทั้งยังมีคำศัพท์ใหม่
เกิดขึ้น คือคำว่า “มูลคัมภีร์” (พระ
คัมภีร์เดิม) ซึ่งมักใช้เรียกพระคัมภีร์
ที่สารนาถ แต่ก็พบว่าผู้ใช้เรียกพระ
คัมภีร์อีกสองแห่งด้วย

แท้จริงนั้น คำว่า “มูลคัมภีร์” ไม่มีใน
คัมภีร์ภาษาบาลีใดๆ แต่เป็นคำใหม่ซึ่ง
เพิ่งพบและนำมาใช้เมื่อเริ่มมีการฟื้นฟู
พระพุทธศาสนาในอินเดีย ในศตวรรษที่
ผ่านมานี้ ทั้งนี้ มีเรื่องเป็นมาว่า หลังจาก
พระพุทธศาสนาสิ้นสลายไปจากชมพู-
ทวีปเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐
(มหาวิทยาลัยพุทธศาสนาทั้งหลาย มี
นาลันทามหาวิหาร เป็นต้น ถูกเผาถูก
ทำลายหมดสิ้นในราว ค.ศ. 1200 แต่ปีที่
กำหนดได้ชัดคือ ราชวงศ์เสนะถูกกองทัพ
มุสลิมเตอร์กจากต่างแดนยึดเมือง
หลวงได้ใน ค.ศ. 1202 คือ พ.ศ. ๑๗๔๕)
หลังจากนั้น เวลามา ๗๐๐ ปีเศษ ถึง
ปี ค.ศ. 1891/พ.ศ. ๒๔๓๔ ในเดือน
มกราคม อนุคาริกรรมปาละ (ชื่อเดิมว่า
David Hevavitarne) ได้เดินทางจาก

ลังกาทวีป มายังพุทธคยาในประเทศ
อินเดีย โดยได้ปฏิญาณว่าจะอุทิศชีวิต
ทั้งหมดของตน ในการกู้พุทธสถานที่
พุทธคยาให้คืนกลับมาเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์
ในพระพุทธศาสนาจะได้รับอนุญาตให้
เข้าไปอยู่ได้ และเมื่อกลับไปยังลังกาใน
เดือนพฤษภาคม ปีนั้น (1891) ก็ได้ตั้ง
มหาโพธิสมาคม (Maha Bodhi
Society) ขึ้นที่กรุงโคลัมโบ (เมือง
หลวงของประเทศศรีลังกาเวลานั้น) เมื่อ
วันที่ ๓๑ พ.ค. เพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์
นี้ (ต่อมา ต้นปี 1892 ได้ย้าย
สำนักงานมาตั้งที่เมืองกัลกัตตา ใน
อินเดีย จนถึงปี 1915 จึงได้จดทะเบียน
เป็น Maha Bodhi Society of India
และถึงบัดนี้มีสาขามากแห่ง) ระหว่าง
ที่งานกู้พุทธคยาซึ่งมีอุปสรรคมาก ติด
ค้างล่าช้าอยู่ อนุคาริกรรมปาละก็
ดำเนินงานฟื้นฟูพุทธสถานที่สารนาถ (คือที่
ป่าอสิปตนะมฤคทายวัน) ไปด้วย งาน
สำคัญมากอย่างหนึ่ง คือการสร้างวัด
“มูลคัมภีร์วิหาร” (Mulagandhakuti
Vihara)

การสร้างวัดมูลคัมภีร์วิหารนั้น มี
เรื่องสืบเนื่องมาว่า ในการขุดค้นทาง
โบราณคดีที่สารนาถ ได้พบซากพุทธ
สถานหนึ่ง ซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างขึ้นใน
สมัยคุปตะ (ราชวงศ์คุปตะ ประมาณ ค.ศ.

320-550/พ.ศ.๙๖๓-๑๐๙๓, คงจะสร้างซ้อนทับตรงที่เดิมซึ่งผุพังไปตามกาลเวลาต่อกันมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชหรือก่อนนั้น) เพื่อเป็นอนุสรณ์ตรงที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งทรงจำพรรษาที่นั่นในปีแรกของพุทธกิจอยู่ใกล้กันกับซากธรรมราชิกสถูป และ ณ ที่นั้น ได้พบแผ่นจารึกที่มีข้อความบอกชื่อด้วยว่า “มูลคัมภีร์” อนุคาริกธรรมपालะจึงคิดสร้างวัดขึ้นที่นั่น (ได้ชื่อที่ดินในที่ใกล้เคียง มีพิธิวางศิลาฤกษ์ในวันที่ ๓ พ.ย. ๒๔๖๕ ต่อมาถูกทางการล้งระงับ ต้องย้ายที่เลื่อนห่างออกไป แล้วสร้างจนเสร็จ ทำพิธีเปิดในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๑ พ.ย. ๒๔๗๔) และโดยถือนิมิตจากคำในแผ่นจารึกนั้น จึงตั้งชื่อว่าวัด**มูลคัมภีร์วิหาร** เป็นวัดแรกของยุคปัจจุบันที่สร้างขึ้นในเขตสังเวชนียสถาน (ส่วนที่พุทธคยา งานที่พุทธสถานยังคงดำเนินต่อมาแม้หลังจากอนุคาริกธรรมपालะได้สิ้นชีวิตไปแล้วใน พ.ศ.๒๔๗๖ เพิ่งสำเร็จขึ้นตอนสำคัญในปี ๒๔๙๒ เมื่อรัฐบาลรัฐพิหารออกบัญญัติ “Buddha-Gaya Temple Act” ใน ค.ศ.1949 ซึ่งกำหนดให้กิจการของมหาโพธิสถาน ขึ้นต่อคณะกรรมการจัดการ - “Buddha Gaya Temple Management

Committee” ซึ่งประกอบด้วยกรรมการฝ่ายฮินดู และฝ่ายพุทธ ฝ่ายละเท่ากัน)

รวมความว่า ดังได้กล่าวแล้ว ถึงแม้คัมภีร์ทั้งหลายจะไม่กล่าวถึง “คัมภีร์” ที่อสิปตนะ แต่ก็พูดได้ว่ามีพระคัมภีร์ที่นั่น ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ หนึ่ง เรียกตามความหมายหลวมๆ ที่ว่า พระพุทธเจ้าเคยประทับค้างแรมที่ใด ก็เรียกที่นั่นว่าเป็นพระคัมภีร์ สอง หลังจากบำเพ็ญพุทธกิจระยะหนึ่งแล้ว ได้เสด็จมาประทับที่อสิปตนะอีก มีวัดใหญ่เกิดขึ้นที่นั่นและได้ตรัสพระสูตรหลายสูตร ส่วนคำว่า “มูลคัมภีร์” ถึงแม้จะไม่มีมาเดิมในคัมภีร์ แต่ก็ได้เกิดขึ้นนานแล้ว เพื่อใช้เรียกพระคัมภีร์ที่ป่าอสิปตนะมฤคทายวันนี้ ในฐานะเป็นที่ประทับจำพรรษาแรกแห่งพุทธกิจ ถือได้ว่าเป็นโบราณมติอันหนึ่ง ซึ่งมุ่งให้ความสำคัญแก่พุทธสถานที่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการประกาศพระศาสนา

ทั้งนี้ ถ้ากล่าวเพียงตามความหมายของศัพท์ อาจถือที่ประทับหลายแห่งเป็นมูลคัมภีร์ได้โดยนัยต่างๆ คือ พระคัมภีร์ซึ่งอรรถกถากล่าวถึงที่ตำบลอรุเวลาเมื่อตรัสรู้ใหม่ๆ (ส.อ.๑/๑๓๙/๑๖๒) เป็นแห่งแรกแน่นอน จึงเป็นมูลคัมภีร์, แต่ที่อรุเวลานั้น ประทับไม่นานและยังมีได้ออกบำเพ็ญพุทธกิจ ดังนั้น พระ

คันธกุฎีที่อิสิปตนะหรือสารนาถ ที่
 ประทับเมื่อออกประกาศพระศาสนาครั้งแรกและจำพรรษาเป็นแห่งแรก แม้
 คัมภีร์จะมีได้กล่าวเรียกไว้ ก็เป็นมูล-
 คันธกุฎี, แต่ถ้านับต่อเมื่อมีการสร้าง
 เสนาสนะถวายได้ตามพระวินัย ก็ต้องถือ
 ว่าวิหารตามพระพุทธานุญาตที่เมือง
 ราชคฤห์ (วินย.๗/๒๐๐/๘๖) เป็นมูลคันธ-
 กุฎี, แต่ถ้าถือตามหลักฐานที่ชัดเจน
 หลังจากมีพุทธานุญาตที่เมืองราชคฤห์
 นั้นแล้ว มีการจัดเตรียมการและก่อสร้าง
 อย่างเป็นงานเป็นการโดยมีเรื่องราวเล่าไว้
 แม้แต่ในพระไตรปิฎก (วินย.๗/๒๕๖/๑๑๑)
 ก็ต้องถือเอาพระพุทธรูปที่วัดพระ
 เชตวัน เป็นมูลคันธกุฎี

คันธาระ ชื่อแคว้นลำดับที่ ๑๕ ในบรรดา
 ๑๖ แคว้นแคว้นใหญ่ ที่เรียกว่ามหาชนบท
 แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุ
 ตอนเหนือ ปัจจุบันอยู่ในเขตปากีสถาน
 เริ่มแต่แคว้นปัญจาบภาคเหนือ ครอบคลุมไป
 ถึงบางส่วนของประเทศอัฟกานิสถาน
 รวมทั้งเมืองกันฑหาร (Kandahar,
 สันนิษฐานว่าเลื่อนมาจากชื่อเดิมของ
 แคว้นนี้ คือ Gandhara) ในพุทธกาล
 คันธาระมีนครหลวงชื่อ **ตักสิลา** ซึ่งเป็น
 นครที่รุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาต่างๆ มี
 พระราชาปกครอง พระนามว่า **ปุกกุสาติ**

ในพระไตรปิฎก คันธาระเป็นแคว้น

ใหญ่ มีชื่อเฉพาะตัว แต่เมื่อถึงยุคอรรธ-
 กถา คันธาระมักปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วย
 กันกับแคว้นกัสมิระ โดยเรียกชื่อรวม
 กันว่า แคว้น**กัสมิระคันธาระ** (ในพระ
 ไตรปิฎก กัสมิระยังไม่มีชื่อปรากฏ) ซึ่ง
 แสดงว่าดินแดนทั้งสองนี้อยู่ข้างเคียง
 ติดต่อกันและในยุคนั้นเป็นอันเดียวกัน
 ทางการเมือง ต่อมา คันธาระถูกทำลาย
 แม้แต่ชื่อก็เลือนหายไป เหลือแต่กัสมิระ
 (ปัจจุบันเขียน กัสมิร์, รูปสันสกฤตเดิม
 เป็น **กศุมิร**, บาลีเป็น **กศุมิร**, ในภาษาไทย
 บางทีเรียกเพี้ยนเป็นแคชเมียร์)
 ซึ่งในปัจจุบันปรากฏชื่อรวมอยู่ด้วยกัน
 กับแคว้นชัมมู โดยเรียกชื่อรวมกันว่า
ชัมมูและกัสมิร์ (Jammu and
 Kashmir) และเป็นดินแดนที่เป็นกรณี
 พิพาทระหว่างอินเดียกับปากีสถาน
 ตลอดมาตั้งแต่ประเทศทั้งสองนั้นแบ่ง
 แยกจากกันในปี ๒๔๙๐ (ค.ศ.1947)
 กับทั้งจีนก็ได้ครอบครองแถบตะวันออก
 บางส่วนของกัสมิระ เกิดเป็นกรณี
 พิพาทกับอินเดียด้วย, สำหรับดินแดน
 ส่วนที่เป็นของอินเดีย ซึ่งอยู่ที่ใต้ส่วนที่
 พิพาทกันอยู่นั้น เรียกว่า **รัฐชัมมูและ
 กัสมิร์** เป็นรัฐเหนือสุดของอินเดีย มี
 เมืองหลวงชื่อว่าศรีนคร (Sri Nagar); **ศุ
 ชมพูทวีป, ตักสิลา**

คันโพง คันซึ่งที่ถ่วงภาชนะสำหรับตักน้ำ

เพื่อช่วยทุ่นแรงเวลาตักน้ำขึ้นจากบ่อ ลึกๆ (*คัน* = คันซึ่งที่ใช้ถ่วง, *โพง* = ภาชนะสำหรับตักน้ำในบ่อลึกๆ), เครื่องสำหรับตักน้ำ หรือโพงน้ำ มีคันยาวที่ปลายเพื่อถ่วงให้เบาแรงเวลาตักหรือโพงน้ำขึ้น (*โพง* = ตัก, วิด)

ศัพท์ศาสนศาสตร์ ลัทธิที่อยู่กรรม คือ ลัทธิที่เกิดขึ้นตัวตั้งแต่อยู่ในกรรม

คัมภีร์ 1. ลึกซึ่ง **2.** ตำราที่นับถือว่าสำคัญหรือเป็นของสูง, หนังสือสำคัญที่ถือเป็นหลักเป็นแบบแผน เช่น คัมภีร์ศาสนา คัมภีร์โหราศาสตร์

คัมภีร์ภาพ ความลึกซึ้ง

การรอง เครื่องปกปิดร่างกายที่ทำด้วยหญ้า หรือเปลือกไม้

คาถา 1. คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองในภาษาบาลี ตรงข้ามกับ *จุมณียบท*

คาถาหนึ่งๆ มี ๔ บาท เช่น

อาโรคฺยปรมาตมา สนฺตญฺจีปรมฺ ฌนํ
วิสุตาสปรมา ฌาติ นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ ฯ

2. พุทธพจน์ที่เป็นคาถา (ข้อ ๔ ในหวังคัลล์ตฤศาสน์) เทียบ *ไวยากรณ์ 2.* **3.** ในภาษาไทย บางที่ใช้ในความหมายว่า คำเสกเป่าที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ อย่างที่เรียกว่า *คาถาอาคม*

คาถาพัน “คาถาหนึ่งพัน” เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกบทประพันธ์เรื่องมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งแต่งเป็นคาถาล้วนๆ ๑ พันบท;

การเทศน์มหาเวสสันดรชาดกที่เป็นคาถาล้วนๆ อย่างนี้เรียกว่า *เทศน์คาถาพัน*

คาถาพัน ข้อความที่ผูกเป็นคาถา, คำประพันธ์ที่แต่งเป็นบทร้อยกรอง คือ *คาถา* นั้นเอง; ดู *คาถา 1.*

กาพย์ ดู *กาพย์*

คามเขต เขตบ้าน, ละแวกบ้าน

คามวาสี “ผู้อยู่บ้าน”, พระบ้าน หมายถึง พระภิกษุที่อยู่วัดในเขตหมู่บ้าน ใกล้ชุมชนชาวบ้าน หรือในเมือง, เป็นคู่กับ *อรัญวาสี* หรือพระป่า ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า; คำทั้งสอง คือ คามวาสี และอรัญวาสี นี้ ไม่มีในพระไตรปิฎก (ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ประมาณ พ.ศ.๕๐๐ ก็ยังไม่มี) เพิ่งมีใช้ในอรรถกถา (ก่อน พ.ศ.๑๐๐๐) แต่เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้ ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสิงสาราสัตว์ (มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า, การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกาทวีป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้าปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ.๑๖๙๖-๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์ อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ.

๑๘๒๐ ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสี และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกา เข้าสู่ประเทศไทยด้วย, พร้อมกับความเป็นมาอย่างนี้ พระคามวาสีก็ได้เป็นผู้หนักในคันถุระ (ฐะในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) และพระอรัญวาสีเป็นผู้หนักในวิปัสสนาฐะ (ฐะในการเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็นยอด), เรื่องนี้ ฟังทราบคำอธิบายเพิ่มเติมที่คำว่า “อรัญวาสี”; คู่กับ *อรัญวาสี, ๓ คันถุระ*

คามสีมา “แดนบ้าน” คือเขตที่กำหนดด้วยบ้าน, สีมาที่ถือกำหนดตามเขตบ้าน เป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

การวโหาร ถ้อยคำแสดงความเคารพ

การวะ ความเคารพ, ความเอื้อเฟื้อ, ความใส่ใจมองเห็นความสำคัญที่จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นๆ ให้ถูกต้องเหมาะสม มี ๖ อย่างคือ ๑. *พุทธคารวตา* ความเคารพในพระพุทธเจ้า ๒. *ขมุกคารวตา* ความเคารพในพระธรรม ๓. *สงฆคารวตา* ความเคารพในพระสงฆ์ ๔. *สิกขาการวตา* ความเคารพในการศึกษา ๕. *อุปปมาทการวตา* ความเคารพในความไม่ประมาท ๖. *ปฏิสนธการวตา* ความเคารพในปฏิสนธการ คือ การต้อนรับปราศรัย

คาวุต ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๘๐ อุสกะ หรือ ๑๐๐ เส้น (๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์); ๓ *มาตรา*

คาหาปกะ ผู้ให้รับ คือผู้แจก

คัมรบ ครอบ, ถ้วน, เต็มตามจำนวนที่กำหนดไว้

คำไวยากรณ์ คำร้อยแก้ว; ๓ *ไวยากรณ์ 2.*

คิชณุกุฏ “[ภูเขา]มียอดดุดงแรงแ้ง”, ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในเบญจคีรี (ภูเขาห้าลูก คือ ปันทวะ คิชณุกุฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ ที่ล้อมรอบพระนครราชคฤห์) ซึ่งได้ชื่ออย่างนี้ เพราะคนมองเห็นยอดเขานั้นมีรูปร่างเหมือนแรงแ้ง (อีกนัยหนึ่งว่า เพราะมีแรงแ้งอยู่บนยอดเขานั้น), ยอดเขาคิชณุกุฏเป็นที่ซึ่งพุทธศาสนิกชนรู้จักกันมากแม้ในบัดนี้ เพราะเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับบ่อย และยังมีซากพระคันถุกุฎี ที่ผู้จาริกมักขึ้นไปสักการะบูชา

คิมหะ, คิมหานะ, คิมหตุ ฤดูร้อน (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘); ๓ *มาตรา*

คิริพพะ “[เมือง]ที่มีภูเขาเป็นคอก”, เป็นชื่อหนึ่งของเมืองราชคฤห์ ซึ่งเรียกตามลักษณะที่อยู่ใต้วงล้อมของภูเขา ๕ ลูก คือ ปันทวะ คิชณุกุฏ เวภาระ อิลิคิลิ และเวปุลละ

ศิลาบึงจัย บึงจัยสำหรับคนไข้, สิ่งเกี่ยวพันคนเจ็บไข้, สิ่งที่เกี่ยวข้องคนเจ็บไข้ให้กลับคืนเป็นปกติคือให้หายโรค, ยาบำบัดโรค; ใน *บึงจัยปัจจเวกขณ* (การพิจารณาปัจจัย ๔) ใช้คำเต็มว่า “ศิลา-

ปัจจัยเภสัชชบิหาร” คือ (กิลาน+ ปัจจัย+เภสัชช) + บิหาร แปลว่า หยูกยา เครื่องเกื้อหนุนรักษาผู้เจ็บไข้ อันเป็น บิหาร คือเครื่องปกป้องชีวิตไว้ช่วย ปรับเสริมให้ชีวิตเป็นไปไต้ยืนยาว

กิลานภัต อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุ อาหาร

กิลานเภสัช ยาสำหรับผู้เจ็บไข้, ยารักษา ผู้ป่วย, เภสัชเพื่อภิกษุอาหาร

กิลานศาลา โรงพักคนไข้, หอรักษาคนไข้, สถานพยาบาล

กิลานุปฐาก ผู้ปฏิบัติภิกษุไข้

กิลานุปฐากภัต อาหารที่เขาถวาย เฉพาะภิกษุผู้พยาบาลไข้

กิลินิ หยิงผู้ครองเรือน, คฤหัสถ์หยิง (เขียนเป็น *กิลินิ* ก็มี)

กิลิปฏิบัติ ข้อปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์

กิลินิย วินัยของคฤหัสถ์, คำสอนทั้ง หมดในลึงกาลกสูตร (ที่.ปา.๑๑/๒๗๒/๑๙๔, ลิกาโลวาสสูตร ก็เรียก) ที่พระพุทเจ้าตรัส แก่นายลึงกาลกะ คหบดีบุตร ผู้กำลังไหว้ ทิศ บนทางเสด็จจะเข้าไปบิณฑบาตใน เมืองราชคฤห์ ชื่อว่าเป็นกิลินิย มีใจ ความว่าให้ละเว้นความชั่ว ๑๔ อย่าง (*กรรมกิลส ๔, อคติ ๔, อบายมุข ๖*) แล้วเป็นผู้ปกแผ่ทิศทั้ง ๖ (เว้นห่าง*มิตร เทียม ๔, คบหามิตรแท้ ๔, จัดสรรทรัพย์ เป็นโภควิภาค ๔, บำรุงทิศ ๖*)

กิลเวยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเต็มลงไปบน จีวรตรงที่หุ้มคอ, นี้ว่าตามคำอธิบายใน อรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพะมหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ใน *วินัยมุข* เล่ม ๒ ว่า ในจีวรทำซัณฑ์ๆ กลาง ชื่อกิลเวยยกะ เพราะเมื่อห่มจีวร อัฒมณฑลของซัณฑ์นั้นอยู่ที่คอ; ดู *จีวร*

กิลิพระสุคต ชื่อมาตราวัด ตามอรรถกถาันยว่า เท่ากับ ๓ คืบของคนปานกลาง คือ เท่ากับศอกคืบข้างไม้ แต่มตินี้ไม่สมจริง ปัจจุบันยุติกันว่าให้ถือตามไม้เมตร คือ เท่ากับ ๒๕ เซนติเมตร ประมาณ กันกับคืบข้างไม้ ซึ่งเป็นการสะดวก และถ้าหากจะสั้นกว่าขนาดจริงก็ไม่เสีย เพราะจะไม่เกินกำหนด ไม่เสียทางวินัย

คุณของพระรัตนตรัย คุณของรัตนะ ๓ คือ ๑. *พระพุทเจ้า* รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้วทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตาม ด้วย ๒. *พระธรรม* เป็นหลักแห่งความจริงและความดีงาม ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติ ตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ๓. *พระสงฆ์* ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทเจ้า แล้ว สอนผู้อื่นให้กระทำตามด้วย

คุณธรรม ธรรมที่เป็นคุณ, ความดีงาม, สภาพที่เกื้อกูล

คุณบท บทที่แสดงคุณ, บทที่กล่าวถึง คุณงามความดี, คำแสดงคุณสมบัติ

คุณภักขา มีคุณเป็นอาหาร ไต้แก่สัตว์

จำพวก ไก่ สุกร สุนัข เป็นต้น
คู่มือฉบับนี้ *คู่มือฉบับนี้*
เครื่องกัณฑ์ สิ่งของสำหรับถวายพระ
 เทศน์; *กัณฑ์เทศน์* ก็เรียก
เครื่องต้น เครื่องทรงสำหรับกษัตริย์, สิ่ง
 ของที่พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้และเสวย
เครื่องราง ของที่นับถือว่าเป็นเครื่องคุ้ม
 ครองป้องกันอันตราย โดยทำให้รอด
 ปลอดภัย เช่น พระเครื่อง ตะกรุด ผ้ายันต์
 มักเชื่อกันในทางรุนแรง เช่นว่า ยิ่งไม่
 ออก ฟันไม่เข้า เป็นต้น, นิยมพูดรวม
 กับคำ “ของขลัง” (ของที่เชื่อกันว่าศักดิ์
 สิทธิมีอำนาจบันดาลให้สำเร็จผลดัง
 ประสงค์ เช่น นำโชคลาภมาให้) ควบคู่กัน
 ว่า *เครื่องรางของขลัง*; เมื่อประมาณ
 ๒๐-๓๐ ปี หลัง พ.ศ.๒๕๐๐ ได้มีผู้คิด
 คำใหม่ขึ้นมาใช้ว่า *วัตถุมงคล* และนิยม
 ใช้ตามกันทั่วไป จนบัดนี้เหมือนว่าได้
 แทนที่คำว่าเครื่องรางของขลัง แม้ว่าคำ
 “วัตถุมงคล” จะแปลความหมายได้
 กว้างกว่าว่า สิ่งที่เป็นสิริมงคล หรือสิ่งที่
 นำสิริมงคลคือความดีงามความสุข
 ความเจริญมาให้ แต่คนทั่วไปมักเห็น
 ความหมายอย่างเครื่องรางของขลังเท่า
 เดิม; สำหรับพุทธศาสนิกชน การนับถือ
 พระเครื่อง คือเป็นหลักยึดเหนี่ยว ที่สื่อ
 ใจโยงให้สนิทแน่วในพระพุทธรูป มาจน
 ถึงคุณมารดาบิดาอุปัชฌาย์อาจารย์ และ

ปลุกใจให้ปลื้ม เกิดความชื่นบาน มั่น
 แน่ว เข้มแข็ง มีกำลัง ทำให้จิตมีสติและ
 สมาธิที่จะทำการนั้นๆ อย่างได้ผลดีเต็มที่
 และใจสว่าง ใช้ปัญญาคิดการได้โปร่ง
 โล่ง ทำการได้ลุล่วงและลุล่วงสำเร็จถึง
 จุดหมาย ถ้าใช้ถูกต้องอย่างนี้ ก็จะไม่ผิด
 หลักกรรม ไม่ขัดต่อศรัทธาในกรรม คือ
 เชื่อการกระทำ ว่าจะต้องทำเหตุปัจจัย
 ให้เกิดผลที่ต้องการด้วยเร็วแรงความ
 เพียรพยายามของตน และจะเกิดผลดี
 ทั้งระยะสั้นและระยะยาว แต่ถ้าไม่รู้จักใช้
 คือใช้ผิดหลักกรรม ขัดต่อศรัทธาใน
 กรรม ก็จะเกิดความเสื่อมทั้งแก่ชีวิต
 และสังคม; *ดู ปรีต*
เคลือบแฝง อาการชักให้เป็นที่สงสัย,
 แสดงความจริงไม่กระจ่างทำให้เป็นที่
 สงสัย
เคหสถาน ที่ตั้งเหย้าเรือน
เคหสิตเปมะ ความรักอันอาศัยเรือน ได้
 แก่รักกันโดยฉันเป็นคนเนื่องถึงกัน
 เป็นญาติกัน เป็นคนร่วมเรือนเดียวกัน
 ความรักฉันพ่อแม่ลูกและญาติพี่น้อง
เคารพ ความนับถือ, ความมีคารวะ
เคาะ ในประโยคว่า “เหมือนชายหนุ่มพูด
 เคาะหญิงสาว” พูดให้รู้ท่า
เคาะแคะ พูดทะลอม, พูดเกี้ยว
แคชเมียร์ ชื่อแค้วนหนึ่งของชมพูทวีป
 เรียกเพี้ยนมาจาก “กัศมีร์”; *ดู กัศมีร์*,

คันธาระ

โคจร “ที่โคเที่ยวไป”, “เที่ยวไปดั่งโค”; 1. ที่ซึ่งอินทรีทั้งหลาย มีตาเป็นต้น ท่องเที่ยวไป ได้แก่ *อารมณ์* (กรรมฐาน บางครั้งก็เรียกว่า “โคจร” เพราะเป็นอารมณ์ของการเจริญภาวนา) 2. สถานที่ที่ที่เที่ยวไปเสมอ หรือไปเป็นประจำ เช่น ที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาต, บุคคลหรือสถานที่ที่ไปมาหาสู่; เทียบ *อโคจร* 3. เที่ยวไป, เวะเวียนไป, ดำเนินไปตามวิถี เช่น ดวงดาวโคจร; การดำเนินไปในวิถีแห่งการปฏิบัติ เช่น ในการเจริญสมาธิ ซึ่งจะก้าวไปด้วยดีได้ ต้องมีสติสัมปชัญญะที่จะให้รู้จักหลีกเลี่ยงธรรมเนียมที่ไม่เหมาะสมและไม่เอื้อ และเสพธรรมอันเอื้อเกื้อกูล เป็นต้น

โคจรคาม หมู่บ้านที่อาศัยเที่ยวภิกษาจาร, หมู่บ้านที่ภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาตประจำ

โคจรวิบัติ วิบัติแห่งโคจร, เสียในเรื่องที่เที่ยว, ความเสียหายในการไปมาหาสู่ เช่น ภิกษุไปในที่อโคจรมีร้านสุรา หญิงแพศยา แม่หม้าย บ่อนการพนัน เป็นต้น

โคจรคคาหิกรูป คุที่ รูป/๒๘

โคณกะ ผ้าขน มีขนยาวกว่า ๔ นิ้ว

โคดม, โคตมะ ชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า มหาชนเรียกพระพุทธเจ้าตามพระโคตมว่า *พระโคดม* *พระโคตมะ* หรือ *พระสมณโคดม*

โคตมกเจดีย์ ชื่อเจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่

ทางทิศใต้ของเมืองเวสาลี เป็นที่ที่พระพุทธเจ้าเคยประทับหลายครั้งและเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

โคตมโคตร ตระกูลโคตมะ เป็นชื่อตระกูลของพระพุทธเจ้า

โคตมนิโครธ ตำบลที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ อยู่ที่พระนครราชคฤห์

โคตมี ชื่อเรียกสตรีแห่งโคตมโคตร เช่น พระนางมหาปชาบดี ผู้เป็นพระแม่น้าของพระสิทธัตถะ เป็นต้น

โคตร ตระกูล, เผ่าพันธุ์, วงศ์

โคตรภู ผู้ตั้งอยู่ในญาณซึ่งเป็นลำดับที่จะถึงอริยมรรค, ผู้อยู่ในหัวต่อระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็นอริยบุคคล

โคตรภูญาณ “ญาณครอบโคตร” คือปัญญาที่อยู่ในลำดับจะถึงอริยมรรคหรืออยู่ในหัวต่อที่จะข้ามพ้นภาวะปุถุชนขึ้นสู่ภาวะเป็นอริยะ; ดู *ญาณ ๑๖*

โคตรภูสงฆ์ พระสงฆ์ที่ไม่เคร่งครัดปฏิบัติเห็นต่างธรรมวินัย แต่ยังมีเครื่องหมายเพศ เช่น ผ้าเหลือง เป็นต้น และถือตนว่ายังเป็นภิกษุสงฆ์อยู่, สงฆ์ในระยะหัวต่อจะสิ้นศาสนา

โคธาวรี ชื่อแม่น้ำสายหนึ่ง ระหว่างเมืองอัสดงกับเมืองอาฬกะ พราหมณ์พาวรีตั้งอาศรมสอนไตรเพทอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสายนี้ (มักเพี้ยนเป็น *โคธาวรี* ในฝ่าย

สันสกฤตเขียนเป็น *โคทาวรี*)

โคนิสาทิกา “กัปปิยภูมิจันตุงเป็นที่โค
จ่อม” คือเรือนครว้น้อยๆ ที่ไม่ได้ปักเสา
ตั้งอยู่กับที่ ตั้งฝาบนคาน ยกเลื่อนไป
จากที่ได้; *กัปปิยภูมิ*

โคมัย “สิ่งที่สำเร็จโดยโค, สิ่งที่โคทำ หรือ
สิ่งที่เกิดจากโค”, ชีว (บางแห่ง เช่น อง.อ.

๒/๒๑๘ ว่าหมายรวมถึง เยี่ยววัว ชีแพะ
ตลอดจนชีม้าด้วย ก็มี)

โครธ “รสแห่งโค หรือ รสเกิดแต่โค” คือ
ผลผลิตจากนมโค ซึ่งมี ๕ อย่าง ได้แก่
นมสด (*ชีระ*) นมส้ม (*ทริ*) เบรียง (*ตักกะ*)
เนยใส (*สัปปี*) เนยข้น (*นวนิตะ*) เรียก
รวมว่า *เบญจโครธ*

ฆ

ฆฎิการพรม พระพรมผู้นำสมณ-
บริขารมีบาตรและจีวร เป็นต้น มาถวาย
แต่พระโพธิสัตว์เมื่อคราวเสด็จออก
พรรษา (มติของพระอรรถกถาจารย์)

ฆนะ ก้อน, แห่ง

ฆนัตถุญา ความสำคัญว่าเป็นก้อน,
ความสำคัญเห็นเป็นขึ้นเป็นอัน ซึ่งบัง
ปัญญาไม่เห็นเห็นภาวะที่เป็นอนัตตา

ฆนิตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระ
ราชบุตรองค์ที่ ๕ ของพระเจ้าสีหหนุ
เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๔ ของพระเจ้า
สุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

ฆราวาส การอยู่ครองเรือน, ชีวิตชาว
บ้าน; ในภาษาไทย มักใช้หมายถึงผู้
ครองเรือน คือ *ภุหุสถ*

ฆราวาสธรรม หลักธรรมสำหรับการครอง
เรือน, ธรรมของผู้ครองเรือน มี ๔ อย่าง
คือ ๑. *สัจจะ* ความจริง เช่นชื่อสัตย์ต่อกัน

๒. *ทมะ* ความฝึกฝนปรับปรุงตน เช่น รู้
จักข่มใจ ควบคุมอารมณ์ บังคับตนเอง
ปรับตัวเข้ากับการงานและสิ่งแวดล้อมให้
ได้ดี ๓. *ขันติ* ความอดทน ๔. *จาคะ*
ความเสียสละ เพื่อแผ่ แบ่งปัน มีน้ำใจ

ฆราวาสวิสัย วิสัยของฆราวาส, ลักษณะ
ที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน, เรื่องของ
ชาวบ้าน

ฆราวาสสมบัติ วิสัยของฆราวาส,
ลักษณะที่เป็นภาวะของผู้ครองเรือน,
เรื่องของชาวบ้าน

ฆานะ จมูก

ฆานวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะ
กลิ่นกระทบจมูก, กลิ่นกระทบจมูกเกิด
ความรู้ขึ้น, ความรู้กลิ่น (ข้อ ๓ ใน
วิญญาณ ๖)

ฆานสัมผัส อากาที่ จมูก กลิ่น และ
ฆานวิญญาณประจวบกัน

มานสัมพัทธาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น เพราะมานสัมพัธ, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น เพราะการที่จุมุก กลืน และ ฆาน- วิญญาณประจวบกัน

โฆสะ พยัญชนะที่มีเสียงก้อง ได้แก่ พยัญชนะที่ ๓ ๔ และ ๕ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ค ฆ ง, ช ฌ ญ, ฑ ฒ ณ, ท ฐ น, พ ภา ม, และ ย ร ล ว ห ฬ รวม ๒๑ ตัว (นิคคหิต นักปราชญ์ทางศัพทศาสตร์ ถือเป็นโฆสะ, ส่วนนักปราชญ์ฝ่าย ศาสนา ถือเป็นโฆสาโฆสวิมุต คือพ้น จากโฆสะและอโฆสะ); ตรงข้ามกับ **อโฆสะ** (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ คู่ที่ ๓ นิต)

โฆสปปมาณิกา คนพวกที่ถือเสียงเป็น ประมาณ, คนที่นิยมเสียง เกิดความ เลื่อมใสศรัทธาเพราะเสียง ชอบฟังเสียง ไพเราะ เช่น เสียงสวดสรภัญญะเทศน์ มหาชาติเป็นทำนอง เสียงประโคม เป็นต้น; อีกนัยหนึ่งว่า ผู้ถือชื่อเสียง กิตติศัพท์ หรือความโด่งดังเป็น ประมาณ เห็นใครมีชื่อเสียงก็ตื่นไปตาม

โฆสิตาราม ชื่อวัดสำคัญในกรุงโกสัมพี ครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยประทับ หลายครั้ง เช่น คราวที่ภิกษุชาวโกสัมพี แดกกัน เป็นต้น

ง

งมกาย ไม้รู้ท่า, ไม่เข้าใจ, เซ่อเซอะ, หลง เชื่อโดยไม่มีเหตุผล หรือโดยไม่ยอมรับ

ฟังผู้อื่น

จ

จกรม เดินไปมาโดยมีสติกำกับ

จตุกกะ หมวด ๔

จตุกกัชฌาน ฌานหมวด ๔ คือ รูปฌาน ที่แบ่งเป็น ๔ ชั้น อย่างที่รู้จักกันทั่วไป, “ฌานจตุกกนัย” ก็เรียก; ดู **ฌาน ๔**; เทียบ **ปัญจกัชฌาน**

จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ มืองค์ ๒ ละสุข เสียได้ มีแต่อุเบกขากับเอกัคคตา

จตุธาตววัตถาน การกำหนดธาตุ ๔ คือ พิจารณาร่างกายนี้ แยกแยกออกไป มองเห็นแต่ส่วนประกอบต่างๆ ที่จัดเข้า ในธาตุ ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย ทำให้รู้ภาวะความเป็นจริงของร่างกายว่า เป็นเพียงธาตุ ๔ ประชุมกันเข้าเท่านั้น ไม่เป็นตัวสัตว์บุคคลที่แท้จริง

จตุบริษัฏ บริษัฏสี่เหล่า คือ ภิกษุ

ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา
จตุปัจจัย เครื่องอาศัยของชีวิต หรือสิ่ง
 จำเป็นสำหรับชีวิต ลืออย่าง คือ จีวร
 บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภลัช
 (เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่ ยา)

จตุยุก, จตุรยุก ยุก ๔; ดู *กัป*

จตุรงคินีเสนา กองทัพมีกำลังสี่เหล่า คือ
 เหล่าช้าง เหล่าม้า เหล่ารถ เหล่าราบ

จตุรบท ลัทธิสี่เหล่า มี ช้าง ม้า วัว ควาย
 เป็นต้น

จตุรพิชพร พร ๔ ประการ คือ *อายุ*
 (ความมีอายุยืน) *วรรณะ* (ความมีผิว
 พรรณอ่อนใส) *สุขะ* (ความสุขกายสุขใจ)
พละ (ความมีกำลังแข็งแรง สุขภาพดี);
 ดู *พร*

จตุรยุก ยุก ๔; ดู *กัป*

จตุรวรรค, จตุวรรค สงฆ์พวกสี่, สงฆ์ที่
 กำหนดจำนวนภิกษุอย่างต่ำเพียง ๔ รูป
 เช่น สงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรม เป็นต้น

จตุราธิภูฐาน ดู *อธิฐานธรรม*

จตุรารักขา การเจริญภาวนาที่เป็นเครื่อง
 รักษาตัวให้มีใจสงบและตั้งอยู่ในความ
 ไม่ประมาท มี ๔ อย่าง คือ พุทธานุสติ-
 ภาวนา มรณสติภาวนา อสุภภาวนา และ
 เมตตาภาวนา, พุติให้ลึ้นว่า กรรมฐาน
 เป็นเครื่องรักษา ๔ คือ พุทธานุสติ
 อสุภะ เมตตา และมรณสติ, ท่านจัดขึ้น
 เป็นชุดที่มีชื่ออย่างนี้ในยุคอรรถกถา

(วินย.อ.๓/๓๗๔), เรียกให้ลึ้นว่า *จตุรารักข*,
 ในแนวโกวาท เรียกว่า อารักขกัมมัฏฐาน
 ๔; ดู *อารักขกัมมัฏฐาน*

จตุราริยัสัจจ อริยัสัจจสี่ประการ คือ
 ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดู *อริยัสัจจ*

จตุโลกบาล ท้าวโลกบาลสี่, ท้าวมหาราชสี่
 ดู *จตุมาหาราช*

จตุโวการ, จตุโวการภพ ดู *โวการ*

จระณะ เครื่องดำเนิน, ปฏิปทา คือ ข้อ
 ปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุมรรค มี ๑๕ คือ
สี่ลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล
อปัลลณกปฏิปทา ๓ สัทธรรม ๗ และ
ฉาน ๔

จริต ความประพฤติ; บุคคลผู้มีพื้นนิสัย
 หรือพื้นเพจิตใจที่หนักไปด้านใดด้าน
 หนึ่ง แตกต่างกันไป จำแนกเป็น ๖ ตาม
 จริยา ๖ คือ ๑. *ราคจริต* ผู้มีราคะเป็น
 ความประพฤติปกติ (หนักไปทางรัก
 สวรั้งาม มักติดใจ) ๒. *โทสจริต* ผู้มี
 โทสะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางใจร้อนขี้หงุดหงิด) ๓. *โมหจริต* ผู้มี
 โมหะเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางหลงซึ่มงมgay) ๔. *สัทธาจริต* ผู้มี
 ศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ (หนักไป
 ทางน้อมใจเชื่อ) ๕. *พุทธิจริต* ผู้มีความ
 รู้เป็นความประพฤติปกติ (หนักไปทาง
 คิดพิจารณา) ๖. *วิตกจริต* ผู้มีวิตกเป็น
 ความประพฤติปกติ (หนักไปทางคิดจับ

จดฟังชาน), ในการที่จะเจริญกรรมฐาน ท่านแนะนำให้เลือกกรรมฐานให้เหมาะ หรือเข้ากับจริต โดยสอดคล้องกับจริตของเขา (จரியานุกูล)

ในการเจริญวิปัสสนา บางครั้งท่านกล่าวถึงจริต ๒ คือ *ตณหาจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางตณหา) และ *ทัญญูจริต* (ผู้มีพื้นจิตหนักไปทางทัญญู) โดยโยงไปถึงหลักสติปัฏฐานว่า สติปัฏฐานที่มี ๔ ข้อนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไม่ขาด ไม่เกิน เพื่อให้เกื้อกูลเหมาะสมกับคน ๔ จำพวก คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์หยาบ เป็นวิสุทธิมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) สำหรับเวไนยสัตว์ตณหาจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอารมณ์ละเอียด เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ตณหาจริต ที่มีปัญญาเฉียบ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายไม่มากนัก เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทัญญูจริต ที่มีปัญญาเฉื่อย ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีอารมณ์แตกประปรายมากยิ่งขึ้น เป็นวิสุทธิมรรค สำหรับเวไนยสัตว์ทัญญูจริต ที่มีปัญญาเฉียบ, นอกจากนี้ ท่านนำเรื่องตณหาจริต และทัญญูจริตไปใช้อธิบายหลักอื่นๆ อีกมาก เช่น ในเรื่องปฏิจลสมุปปาทว่า อวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ตัวนำสังสาระ) สำหรับคนทัญญูจริต ส่วน

ตณหาเป็นสังสารนายิกา สำหรับคนตณหาจริต แม้ถึงหลักอริยสัจ ๔ ก็ว่า พระพุทธเจ้าตรัสโดยสัมพันธ์กับเรื่องตณหาจริตและทัญญูจริตนี้; ดู *จริยา*

จริมกจิต จิตดวงสุดท้าย ซึ่งจะดับไปเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ ปรีนิพพานจิต, จริมกวิญญาณ ก็เรียก

จริยธรรม “ธรรมคือความประพฤติ”, “ธรรมคือการดำเนินชีวิต”, หลักความประพฤติ, หลักการดำเนินชีวิต; **1.** ธรรมที่เป็นข้อประพฤติปฏิบัติ คือธรรม หรือ กฏศีลธรรม (ความหมายตามบัญญัติสมัยปัจจุบัน ซึ่งกำหนดให้ *จริยธรรม* เป็นคำแปลสำหรับคำภาษาอังกฤษว่า *ethics*) **2.** จริยะ (หรือ จริยธรรม) อันประเสริฐ เรียกว่า *พรหมจริยะ* (*พรหมจริยธรรม* หรือ *พรหมจรรย์*) แปลว่า “ความประพฤติอันประเสริฐ” หรือ การดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ หมายถึง *มรรคมืองค์ ๘* หรือ *ศีล สมาธิ ปัญญา*; เทียบ *ศีลธรรม*

จริยา 1. ความประพฤติ, การครองตน, การดำเนินชีวิต **2.** ลักษณะความประพฤติหรือการแสดงออกที่เป็นพื้นประจำตัว, พื้นจิตพื้นนิสัยของแต่ละบุคคลที่หนักไปด้านนั้นด้านนี้ แตกต่างกันไป ท่านแสดงไว้ ๖ อย่าง (เช่น วิสุทธ.๑/

๑๒๗) คือ ราคจริยา โทสจริยา โมหจริยา ลัทธิจริยา พุทธิจริยา และวิตกจริยา, บุคคลมีจริยาอย่างใด ก็เรียกว่าเป็นจริต อย่างนั้น เช่น ผู้มีราคจริยา ก็เป็นราคจริต, ในภาษาไทย นิยมใช้คำว่า “จริต” และมักเข้าใจความหมายของจริตเป็นจริยา

ท่านกล่าวไว้ด้วยว่า มีบางอาจารย์จัดจริยาไว้อีกชุดหนึ่งตามกิเลสสำคัญ ๓ อย่าง (ปัญหาจะ ๓) เป็น จริยา ๓ คือ ตัณหาจริยา มานจริยา และทิวฏฐิจริยา แต่ในคัมภีร์ ท่านไม่แสดงไว้ต่างหาก เพราะตัณหาจริยา และมานจริยา จัดเข้าในราคจริยา และทิวฏฐิจริยา ก็รวมอยู่ในโมหจริยา; ดู *จริต, ปัญหา*

จ้วงจาบ พุดจาล่วงเกิน, ว่าร้าย, พุดลบหลู่, พุดลดคุณค่าลบความสำคัญ; ในหนังสือเรียนพุทธประวัติ มักหมายถึงคำที่ *สุภัททะ วุฒบรพชิต* กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานใหม่ๆ

จักรวรรดิสูตร ชื่อสูตรที่ ๓ แห่งที่มณิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้ฟังตน คือ ฟังธรรม ด้วยการเจริญสติปัญญา ๔ ซึ่งจะทำได้ชื่อว่าเป็นผู้ดำเนินอยู่ในแดนของตนเองที่สืบมาแต่บิดา จะมีแต่ความตั้งงามเจริญขึ้น ไม่เปิดช่องให้แก่มาร เช่นเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิที่

ทรงประพฤติดำรงหลักจักรวรรดิวัตร อันสืบกันมาแต่บรรพชนของพระองค์ ย่อมทำให้จักรวรรดิระบอบเกิดขึ้นมาเอง, *จักรวรรดิวัตร* นั้นมี ๔ ข้อใหญ่ ใจความว่า ๑. พระเจ้าจักรพรรดิเป็นธรรมาธิปไตย และจัดการคุ้มครองป้องกันโดยชอบธรรมแก่ชนทุกหมู่เหล่าในแผ่นดิน ตลอดไปถึงสัตว์ที่ควรสงวนพันธุ์ทั้งหลาย ๒. มิให้มีการอันอธรรมเกิดขึ้นในแผ่นดิน ๓. ปันทรัพย์เฉลี่ยให้แก่ผู้ไร้ทรัพย์ ๔. ปรีกษาสอบถามการดีชั่ว ข้อควรและไม่ควรประพฤติ กะสมณพราหมณ์ ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ อยู่เสมอ; *จักรวรรดิวัตร* ๔ ข้อนี้ บางทีจัดเป็น ๕ โดยแยกข้อ ๑. เป็น ๒ ข้อ คือ เป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่อย่างหนึ่ง กับจัดการคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรม อย่างหนึ่ง, นอกจากนั้น สมัยต่อมา อรรถกถาจัดแบ่งซอยออกไป และเพิ่มเข้ามาอีก รวมเป็น ๑๒ ข้อ เรียกว่า *จักรวรรดิวัตร ๑๒*; พระสูตรนี้ถือว่าเป็นคำสอนแสดงหลักวิวัฒนาการของสังคมตามแนวจริยธรรมกล่าวถึงหลักการปกครอง และหลักความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับจริยธรรม; เรื่อง *พระศรีอารยเมตไตรย* ก็มีต้นเค้ามาจากพระสูตรนี้; ดู *จักรวรรดิวัตร ๑๒*

จักขุ ตา, จักขุของพระพุทธเจ้า มี ๕ คือ
มั่งสจักขุ ทิพพจักขุ ปัญญาจักขุ พุทธ-
จักขุ สมันตจักขุ (ดูที่คำอื่นๆ)

จักขุวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรูป
กระทบตา, รูปกระทบตา เกิดความรู้
ขึ้น, การเห็น (ข้อ ๑ ในวิญญาณ ๖)

จักขุสัมผัส อากาโรที่ ตา รูป และจักขุ
วิญญาณประจวบกัน

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้น
เพราะจักขุสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้น
เพราะการที่ ตา รูป และจักขุวิญญาณ
ประจวบกัน

จักร ล้อ, ล้อรถ, ธรรมนำชีวิตไปสู่ความ
เจริญรุ่งเรือง ดุลล้อนารถไปสู่ที่หมาย มี
๔ อย่าง คือ ๑. ปฏิรูปเทศวาสะ อยู่ใน
ถิ่นที่เหมาะสม ๒. สัปปริสุปัสสยะ สماعคม
กับคนดี ๓. อัตตสัมมาปณิธิ ตั้งตนไว้
ชอบ ๔. ปุพเพกตปุญญตา ได้ทำความดี
ไว้ก่อน

จักรธรรม ธรรมเปรียบด้วยล้อรถ ซึ่งจะ
นำไปสู่ความเจริญ หรือให้ถึงจุดมุ่ง
หมาย มี ๔ อย่าง; ดู **จักร**

จักรพรรดิ พระราชาธิราช หมายถึงพระ
ราชาผู้ยิ่งใหญ่ มีราชอาณาจักรตบครอง
กว้างขวางมาก บ้านเมืองในปกครองมี
ความร่มเย็นเป็นสุข ปราบข้าศึกศัตรู
ด้วยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญาและคัสตรา
มีรัตนะ ๗ ประการประจำพระองค์ คือ

ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว
ขุนพลแก้ว จักรแก้ว แก้วมณี

จักรพรรดิราชสมบัติ สมบัติ คือความ
เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ, ความพร้อมพร้อม
สมบูรณ์แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรรัตนะ จักรแก้ว หมายถึงตัวอำนาจ
แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

จักรวรรดิวัตร ๑๒ ๑. **อนุโตชนสุมี พล-
กายสุมี** คุ่มครองสงเคราะห์แก่ชนในพระ
ราชฐานและพยุหเสนา ๒. **ขตุติเยสุ** แก่
กษัตริย์เมืองขึ้นหรือผู้ครองนครภายใต้
พระบรมเดชาานุภาพ ๓. **อนุยุบุตรสุ** แก่
กษัตริย์ที่ตามเสด็จคือ เหล่าเชื้อพระวงศ์
ผู้เป็นราชบริพาร ๔. **พราหมณคหบดีเกตุ**
แก่พราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ๕.
เนคมชานปเทศุ แก่ชาวนิคมและชาว
ชนบทคือ ราษฎรพื้นเมืองทั้งหลาย ๖.
สมณพราหมณสุ แก่เหล่าสมณพราหมณ์
๗. **มิกปกชีสุ** แก่เหล่าเพื่อนกอนพึงบำรุง
ไว้ให้มีสืบพันธุ์ ๘. **อธมการปฏิบัติ** ไป
ห้ามปรามมิให้มีความประพฤติการอันไม่
เป็นธรรม ๙. **อชนาน์ ชนานุปปทาน์** เจือ
จानทรัพย์ทำนุบำรุงแก่ผู้ขัดสนไร้ทรัพย์
๑๐. **สมณพราหมณ อุปสงกมิตวา ปญหา-
ปุจจน์** ไปสู่หาสมณพราหมณ์ใต้ถาม
อรรถปริศนา ๑๑. **อธมมราคสุส ปทาน์**
เว้นความกำหนัดในกามโดยอาการไม่
เป็นธรรม ๑๒. **วิสมโลกสุส ปทาน์** เว้น

โลกกล้า ไม่เลือกควรไม่ควร

จักรวรรดิวัตร ๑๒ นี้ มาในอรรถกถา โดยแบ่งซอยและเพิ่มเติมจากของเดิม ใน *จกกวัตติสูตร*; ดู *จกกวัตติสูตร*

จักขุ ตา, นัยน์ตา; *จักขุ ๕* ดู *จักขุ*

จักขุทิพย์ ตาทิพย์ คือดูอะไรเห็นได้หมด; ดู *ทิพพจักขุ*

จกัหัน ข้าว, อาหาร (ใช้แก่พระสงฆ์)

จัญไร ชั่วร้าย, เลวทราม, เลี้ย

จันทปัสโชต พระเจ้าแผ่นดินแคว้นอวันตี ครองราชสมบัติอยู่ที่กรุงอุชเชนี

จันทาล ลูกต่างวรรณะ เช่นบิดาเป็นศูทร มารดาเป็นพราหมณ์ มีลูกออกมาเรียกว่า *จันทาล* ถือว่าเป็นคนต่ำทราม ถูกเหยียดหยามที่สุดในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์

จันท์ ไม้จันท์ เป็นไม้มีกลิ่นหอมใช้ทำยาและปรุงเครื่องหอม

จันทรคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินทางของพระจันทร์เป็นหลัก เช่น ๑ ค่ำ ๒ ค่ำ และเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน ๓ เป็นต้น; คู่กับ *สุริยคติ*

จันทรปราคา การจับจันทร์ คือเงาโลกเข้าไปปรากฏที่ดวงจันทร์ ขณะเมื่อดวงจันทร์กับดวงอาทิตย์อยู่ตรงกันข้ามโดยมีโลกอยู่ระหว่างกลางที่เรียกว่า *ราหูอมจันทร์*; คู่กับ *สุริยุปราคา*

จัมปา ชื่อนครหลวงของแคว้นอังคะ ตั้ง

อยู่บนฝั่งแม่น้ำจัมปา ไม่ห่างไกลมากนักจากจุดที่บรรจบกับแม่น้ำคงคา

จัมเปยยัณธกะ ชื่อชั้นธกะที่ ๙ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยข้อควรทราบบางแง่เกี่ยวกับนิคหกรรมต่างๆ

จัมมจันธกะ ชื่อชั้นธกะที่ ๕ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเครื่องหนังต่างๆ มีรองเท้าและเครื่องลาด เป็นต้น

จาคะ การสละ, การเสียสละ, การให้หมดไปจากตน, การให้หรือยอมให้หรือปล่อยสละละวาง ที่จะทำให้หมดความยึดติดถือมั่นตัวตนหรือลดสลายความมีใจคับแคบหวงแหน, การเปิดใจกว้างมีน้ำใจ, การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจ, การสละกิเลส (ข้อ ๔ ในฉราวาสธรรม ๔, ข้อ ๓ ในอธิยฐานธรรม ๔, ข้อ ๖ ในอริยทรัพย์ ๗)

จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาคทาน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น; ดู *สัมปรายิกัตถะ*

จาคาธิฏฐาน ที่มั่นคือจาคะ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือจาคะ, ผู้มีการให้การสละละวางเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๓ ในอธิยฐานธรรม ๔); ดู *อธิยฐานธรรม*

จาคานุสสติ ระลึกถึงการบริจาค คือระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว และพิจารณาเห็นจาคธรรมที่มีในตน; ดู *อนุสสติ*

จาคุมหาราช ท้าวมหาราชสี่, เทวดาผู้รักษาโลกในสี่ทิศ, ท้าวโลกบาลทั้งสี่ คือ **๑. ท้าวธตรัฐ** จอมภูต หรือจอมคนธรรพ์ ครองทิศตะวันออก **๒. ท้าววิรูปหก** จอมกุมภัณฑ์ ครองทิศใต้ **๓. ท้าววิรูปักษ์** จอมนาค ครองทิศตะวันตก **๔. ท้าวกุเวร** หรือ **เวสสวัณ** จอมยักษ์ ครองทิศเหนือ

จาคุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นที่ ๑ มีมหाराช ๔ องค์ เป็นประธาน ปกครองประจำทิศทั้ง ๔, ท้าวมหาราช ๔ นั้นอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวลักกะ (พระอินทร์) เช่น มีหน้าที่รายงานสภาพความเป็นไปของสังคมมนุษย์แก่หมู่เทพชั้นดาวดึงส์ในสุธรรมสภาเป็นประจำ ถ้าทัพอสูรรุกผ่านด่านเบื้องต้นใกล้เข้ามา ท้าวมหาราช ๔ ก็ทำหน้าที่ไปรายงานต่อพระอินทร์; ดู **จาคุมหาราช, อินทร์**

จาคูรงคสันนิบาต การประชุมพร้อมด้วยองค์ ๔ คือ ๑. วันนั้นดวงจันทร์เสวยมาฆฤกษ์ (เพ็ญเดือนสาม) ๒. พระสงฆ์ ๑๒๕๐ รูปมาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ๓. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ ๔. พระสงฆ์เหล่านั้นทั้งหมดล้วนเป็นเอหิภิกขุ; ดู **มาฆบูชา**

จาบจ้วง ดู **จ้วงจาบ**

จ่าย ในประโยคว่า “ภิกษุใดมีบาตรมีแผล

หย่อน ๕ ให้**จ่ายบาตรใหม่**” ให้จ่ายคือให้ขอบาตรใหม่

จาร เขียนตัวหนังสือหรือเลขลงบนใบลาน เป็นต้น โดยใช้เหล็กแหลมขีด, ใช้เหล็กแหลมเขียนตัวหนังสือ

จาริก เทียวไป, เดินทางเพื่อศาสนกิจ

จารีต ธรรมเนียมที่ประพฤติกันมา, ประเพณี, ความประพฤติที่ดี

จาริก เขียน, เขียนเป็นตัวอักษร, เขียนรอยลึกเป็นตัวอักษรลงในใบลาน หรือลงแผ่นศิลา แผ่นโลหะ

จำนำพรรษา ดู **ผ้าจำนำพรรษา**

จำเนียรกาล เวลาช้านาน

จำปา ชื่อเมืองในมัธยมประเทศ ที่ถูกเขียน **จัมปา**

จำพรรษา อยู่ประจำวัดสามเดือนในฤดูฝน คือ ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ (อย่างนี้เรียก

ปฐมพรรษา แปลว่า “พรรษาต้น”) หรือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ (อย่างนี้เรียก **ปัจฉิมพรรษา** แปลว่า “พรรษาหลัง”); วันเข้าพรรษาต้นคือ แรม ๑ ค่ำเดือน ๘ เรียกว่า **ปฐมิกาวาสอุปนายิกา**, วันเข้าพรรษาหลังคือ แรม ๑ ค่ำเดือน ๙ เรียกว่า **ปัจฉิมิกาวาสอุปนายิกา**; คำอธิษฐานพรรษาว่า “อิมสฺมี วิหาร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ อุเปมิ; ทฺตุยฺมปิ อิมสฺมี วิหาร อิมํ เตมาสํ วสฺสํ

อุเปมิ; ตติยมปิ อิมสมิ วิหาร อิม เตมาลี
 วสุลี อุเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าเข้าอยู่จำ
 พรรษาตลอด ๓ เดือนในวัดนี้” (วิหาร
 จะเปลี่ยนเป็น *อาวาส* ก็ได้); อานิสงส์
 การจำพรรษามี ๕ อย่าง คือ ๑. เทียวไป
 ไม่ต้องบอกลา ๒. จาริกไปไม่ต้องเอาไตร
 จีวรไปครบสำหรับ ๓. ฉนคณโกชน์และ
 ปรัมปรโกชน์ได้ ๔. เก็บอดิเรกจีวรได้
 ตามปรารภนา ๕. จีวรอันเกิดขึ้นในที่
 นั้น เป็นของได้แก่พวกเธอ อานิสงส์ทั้ง
 ห้านี้ได้ใช้เวลาเดือนหนึ่ง นับแต่ออก
 พรรษาแล้วคือ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
 นอกจากนั้นยังได้สิทธิที่จะกรานกฐิน
 และได้รับอานิสงส์ ๕ นั้น ต่อออกไปอีก
 ๔ เดือน (ภิกษุผู้เข้าพรรษาหลัง ไม่ได้
 อานิสงส์หรือสิทธิพิเศษเหล่านี้)

จำวัด นอนหลับ (ใช้แก่พระสงฆ์)

จำศีล อยู่รักษาศีล, ถือศีลเป็นกิจวัตร

จำหลัก แกะให้เป็นลวดลาย, สลัก

จิต, จิตต์ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์, สภาวะที่
 นึกคิด, ความคิด, ใจ; ตามหลักฝ่าย
 อภิธรรม จำแนกจิตเป็น ๘๙ (หรือ
 พิสดารเป็น ๑๒๑) แบ่ง *โดยชาติ* เป็น
อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น
 ๓๗) *วิปากจิต ๓๖* (๕๒) และ *กิริยาจิต*
๒๐; แบ่ง *โดยภูมิ* เป็น *กามาวจรจิต ๕๔*
รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และ *โล*
กุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)

จิตกา, จิตกาธาน เซึ่งตะกอน, ที่เผาศพ
จิตตะ เอาใจฝึกไฟในสิ่งนั้นไม่วางธุระ,
 ความคิดฝึกไฟไม่ปล่อยให้ฟุ้งซ่านเลื่อน
 ลอย, ความมีจิตจดจ่ออุทิศตัวอุทิศใจต่อ
 สิ่งนั้น (ข้อ ๓ ในอิทธิบาท ๔)

จิตตกัมมัฏญญา ความควรแก่การงาน
 แห่งจิต, ธรรมชาติที่ทำให้เหมาะแก่
 การใช้งาน (ข้อ ๑๕ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะ ที่ปัก
 หรือทอเป็นลวดลายต่างๆ

จิตตคฤหบดี ชื่ออุบาสกสำคัญท่านหนึ่ง
 เป็นพระอนาคามี มีปัญญาสามารถใน
 การแสดงธรรม พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง
 ว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกธรรม-
 กถิก กับทั้งทรงยกย่องว่าเป็นตราชู
 (ตุลา) ของอุบาสกบริษัท จึงได้ชื่อว่าเป็น
 อัครอุบาสก (คู่กับหัตถกะอาฬวกะ),
 จิตตคฤหบดีได้สร้างวัดหนึ่งชื่อว่า
 อัมพาวุฑฒาราม; ท่านผู้นี้เคยถูกภิกษุชื่อ
 สุธรรมด่า เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรง
 บัญญัติปฏิสังขารณียกรรม คือการลงโทษ
 ภิกษุผู้ด่าว่าคฤหัสถ์ที่ไม่มีความผิด ด้วย
 การให้ไปขอขมาเขา; *ดู ตุลา, เอตทัคคะ*

จิตตชรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

จิตตปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่ง
 จิต, ธรรมชาติที่ทำให้สละสลวย
 คล่องแคล่วว่องไว (ข้อ ๑๗ ในโสภณ-
 เจตสิก ๒๕)

จิตตภาวนา ๓ ภาวนา

จิตตมาส เดือน ๕

จิตตมุตฺตา ความอ่อนแอแห่งจิต, ธรรมชาติ
ทำจิตให้นุ่มนวลอ่อนละมุน (ข้อ ๑๓ ใน
โสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตลหฺตา ความเบาแห่งจิต, ธรรมชาติ
ที่ทำให้จิตเบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำ
หน้าที่ (ข้อ ๑๑ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตวิสุทฺธิ ความหมดจดแห่งจิต คือได้
ฝึกอบรมจิตจนเกิดสมาธิพอเป็นบาท
ฐานแห่งวิปัสสนา (ข้อ ๒ ใน วิสุทฺธิ ๗)

จิตตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งจิตได้แก่
สัญญาและเวทนา 2. สภาพที่ปรุงแต่ง
การกระทำทางใจ ได้แก่เจตนาที่ก่อให้เกิด
เกิดมโนกรรม; ๓ *สังขาร*

จิตตสันดาน การสืบต่อมาโดยไม่ขาด
สายของจิต; ในภาษาไทย หมายถึงพื้น
ความรู้สึกรู้จักคิดหรืออุปนิสัยใจคอที่ฝัง
อยู่ในส่วนลึกของจิตใจมาแต่กำเนิด
(ความหมายนัยหลังนี้ มิใช่มาในบาลี)

จิตตสามัคคี, จิตตสามัคคี ๓ *สามัคคี*

จิตตสิกขา ๓ *อธิจิตตสิกขา*

จิตตานุปัสสนา สติพิจารณาใจที่เศร้า
หมองหรือฟุ้งแว่วเป็นอารมณ์ว่าใจนี้ก็สัก
ว่าใจ ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา
กำหนดรู้จิตตามสภาพที่เป็นอยู่ในขณะ
นั้นๆ เช่นจิตมี ราคะ โทสะ โมหะ ก็รู้ว่าจิต
มี ราคะ โทสะ โมหะ จิตปราศจาก ราคะ

โทสะ โมหะ ก็รู้ว่า จิตปราศจาก ราคะ
โทสะ โมหะ (ข้อ ๓ ในสติปัฏฐาน ๔)

จิตตชุกฺตา ความซื่อตรงแห่งจิต, ธรรมชาติ
ที่ทำให้จิตซื่อตรงต่อหน้าที่การงานของ
มัน (ข้อ ๑๙ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

จิตตูปบาท [จิต-ตฺบ-บาท] ความเกิดขึ้น
แห่งจิต หมายถึงจิตพร้อมทั้งเจตสิกที่
ประกอบอยู่ด้วย ซึ่งเกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ,
การเกิดความคิดผุดขึ้น, ความคิดที่ผุด
ขึ้น

จิตประภัสสร ๓ *ภวังคจิต*

จินตกวี นักปราชญ์ผู้ชำนาญคิดคำ
ประพันธ์, ผู้สามารถในการแต่งร้อยกรอง
ตามแนวความคิดของตน

จินตามยปัญญา ๓ *ปัญญา ๓*

จีวร ผ้าที่ใช้นุ่งห่มของพระภิกษุในพระ
พุทธศาสนา ผืนใดผืนหนึ่ง ในจำนวน
๓ ผืนที่เรียกว่า *ไตรจีวร* คือผ้าซ้อน
นอกหรือผ้าทาบซ้อน (*สังฆาฏี*) ผ้าห่ม
(*อุตตราสงค์*) และผ้าถุง (*อันตรวาสก*),
แต่ในภาษาไทย นิยมเรียกเฉพาะผ้าห่ม
คืออุตตราสงค์ ว่าจีวร; จีวรมีขนาดที่
กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่
๑๐ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตตีย์ ข้อที่ ๙๒;
วินย.๒/๗๗๖/๕๑๑) คือ มีให้เท่าหรือเกิน
กว่าสุคตจีวร ซึ่ง ยาว ๙ คืบ กว้าง ๖ คืบ
โดยคืบพระสุคต, ผ้าทำจีวรที่ทรง
อนุญาตมี ๖ ชนิด ดังที่ตรัสว่า

(วินย.๒/๑๓๙/๑๙๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจิวร ๖ ชนิด คือ โขมะ จีวรผ้าเปลือกไม้ ๑ กัปปาสิกะ จีวรผ้าฝ้าย ๑ โทเสยยะ จีวรผ้าไหม ๑ กัมพละ จีวรผ้าขนสัตว์ (ห้ามผมและขนมนุษย์) ๑ สาทนะ จีวรผ้าปาน ๑ ฆังคะ จีวรผ้าของในห้ำอย่างนั้นเจือกัน ๑”; ลีต้องห้ามสำหรับจิวร คือ (วินย.๕/๑๖๙/๒๓๔) นีลกะ ล้วน (สีเขียวคราม) ปิตกะล้วน (สีเหลือง) โลहितกะล้วน (สีแดง) มัญเชฏฐ์ล้วน (สีบานเย็น) กัณฑะล้วน (สีดำ) มหารงครัตต์ล้วน (สีแดงมหารงค์ อรรถกถาอธิบายว่าสีอย่างหลังตะขาบ แปรกันมาว่าสีแสด) มหานามรัตต์ล้วน (สีแดงมหานาม อรรถกถาอธิบายว่าสีแกมกัน อย่างสีใบไม้เหลือง บ้างว่าสีกลีบดอกปทุมอ่อน แปรกันมาว่าสีชมพู) ทั้งนี้ ลีที่รับรองกันมา คือสีเหลืองเจือแดงเข้ม หรือสีเหลืองหม่น เช่นสีย้อมแก่นขนุน ที่เรียกว่าสีกรัก

จิวรนั้น พระพุทธเจ้าโปรดให้พระอานนท์ออกแบบจัดทำตามรูปนาของชาวมคธ (วินย.๕/๑๔๙/๒๐๒) ทำให้มีรูปลักษณะเป็นระเบียบแบบแผน โดยทรงกำหนดให้เป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นตามแบบที่จัดวางไว้ ชิ้นทั้งหลายมีชื่อต่างๆ เป็น กุสิ อัทธมกุสิ มณฑล อัทธมณฑล วิวัฏฐะ อนุวิวัฏฐะ

คือเวยยกะ ชังเมยยกะ พาหันทะ ทั้งนี้เมื่อเป็นผ้าที่ถูกตัด ก็จะเป็นของเศร้าหมองด้วยศัสตรา คือมีตำหนิ เสียรูป เสียวความสวยงาม เสื่อมค่า เสียวราคาสสมควรแก่สมณะ และพวกคนที่ประสงค์ร้ายไม่พึงจ้องอยากได้

มีพุทธบัญญัติว่า (วินย.๕/๙๗/๑๓๗) จีวรผืนหนึ่งๆ ต้องตัดเป็นปัญญากะ (มีส่วนประกอบห้าชิ้น หรือห้าผืนย่อย, ชิ้นใหญ่หรือผืนย่อยนี้ ต่อมาในชั้นอรรถกถา เรียกว่า “ซัณฑ” จึงพูดว่าจิวรห้าซัณฑ) หรือเกินกว่าปัญญากะ (พูดอย่างอรรถกถาว่า มากกว่า ๕ ซัณฑ เช่น เป็น ๗ ซัณฑ ๙ ซัณฑ หรือ ๑๑ ซัณฑ)

ตามพุทธบัญญัติเดิม นั้น จีวรทั้ง ๓ (คือ สังฆาฏิ อุตราสงค์ และอันตรวาสก) ต้องเป็นผ้าที่ถูกตัดเป็นชิ้นๆ นำมาเย็บประกอบกันขึ้นอย่างทีกล่าวข้างต้น แต่ภิกษุบางรูปทำจิวร เมื่อจะให้เป็นจิวรผ้าตัดทุกผืน ผ้าไม่พอ จึงเป็นเหตุปรารถนาให้มีพุทธาอนุญาตยกเว้นว่า (วินย.๕/๑๖๑/๒๑๙) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจิวรผ้าตัด ๒ ผืน จีวรผ้าไม่ตัด ๑ ผืน” เมื่อผ้ายังไม่พอ ก็ตรัสอนุญาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตจิวรผ้าไม่ตัด ๒ ผืน จีวรผ้าตัด ๑ ผืน” ถึงอย่างนั้น ก็มีกรณีที่ผ้ายังไม่พออีก จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เพิ่มผ้าเปลาะ แต่ผ้าไม่ตัด

เลยหมดทุกผืน ภิกษุไม่พึงใช้ รูปใดใช้
ต้องอาบัติทุกกฏ”

ในสมัยต่อมา นิยมนำคำว่า “ชั้น”
มาใช้เป็นหลักในการกำหนดและเรียก
ชื่อส่วนต่างๆ ของจิวร ทำให้กำหนดง่าย
ขึ้นอีก ดังได้กล่าวแล้วว่า จิวรมีอย่าง
น้อย ๕ ชั้น คือ จิวรที่มีรูปสี่เหลี่ยม
ผืนผ้าผืนหนึ่งนี้ เมื่อคลี่แผ่ออกไปตาม
ยาว จะเห็นว่ามีชั้น คือผ้าผืนย่อย
ขนาดประมาณเท่าๆ กัน ยาวตลอดจาก
บนลงล่าง ๕ ผืน เรียงต่อกันจากซ้ายไป
สุดขวา ครอบเป็นจิวร ๑ ผืน; ชั้นทั้ง
๕ นี้ แต่ละชั้นมีส่วนประกอบครบใน
ตัว คือ มี ๒ กระทบ ได้แก่ กระทบใหญ่
เรียกว่ามณฑล กับกระทบเล็ก (ราวครึ่ง
ของกระทบใหญ่) เรียกว่า อัชฌมณฑล,
ระหว่างมณฑลกับอัชฌมณฑล มีเส้น
คั่นจุดคั่นนาขวาง เรียกว่าอัชฌกฐิ,
มณฑล กับอัชฌมณฑล และอัชฌกฐิ
รวมเป็นชั้นหนึ่ง โดยมีเส้นคั่น
ระหว่างชั้นนั้น กับชั้นอื่น อยู่สอง
ข้างของชั้น จุดคั่นนายั้น เรียกว่า กฐิ,
เมื่อรวมเป็นจิวรครบผืน (นิยมเรียง
ชั้นที่ต่อกัน ให้ด้านมณฑลกับด้าน
อัชฌมณฑลสลับกัน) มีผ้าขอบจิวรทั้งสี่
ด้าน เรียกว่า อนุวาท (แปลว่าพลิวตาม
ลม, อนุวาทก็เป็นกฐิอย่างหนึ่ง); ชั้น
แต่ละชั้นมีชื่อเรียกเฉพาะต่างกันไป

(ตามคำอธิบายของอรรถกถา วินย.อ.๓/๒๓๖) คือ
ชั้นกลาง ชื่อวิวัฏฐะ (แปลตามศัพท์ว่า
คลี่ขยายออกไป), ชั้นที่อยู่ข้างวิวัฏฐะ
ทั้งสองด้าน ชื่ออนุวิวัฏฐะ (แปลตาม
ศัพท์ว่าคลี่ขยายไปตาม), ชั้นที่อยู่
ขอบนอกทั้งสองข้าง ชื่อพาหันทะ (แปล
ว่าสุดแขน หรือปลายพาดบนแขน) นี้
สำหรับจิวร ๕ ชั้น, ถ้าเป็นจิวรที่มี
ชั้นมากกว่านี้ (คือมี ๗ ชั้นขึ้นไป)
ชั้นทุกชั้นที่อยู่ระหว่างวิวัฏฐะกับ
พาหันทะ ชื่ออนุวิวัฏฐะทั้งหมด (บาง
ทีเรียกให้ต่างกันเป็น จูฬานุวิวัฏฐ์ กับ
มหานุวิวัฏฐ์); นอกจากนี้ มีแผ่นผ้าเย็บ
ทาบเติมลงไปตรงที่หุ้มคอ เรียกว่า
คีเวยยกะ และแผ่นผ้าเย็บทาบเติมลง
ไปตรงที่ถูกแข็ง เรียกว่า ชังเขยยกะ (นี้
ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติ
ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส ในหนังสือวินัยมุข เล่ม ๒
ว่า ในจิวรห้าชั้นๆ กลาง ชื่อคีเวยยกะ
เพราะเมื่อห่มจิวร อัชฌมณฑลของชั้น
นั้นอยู่ที่คอ, ชั้นถัดออกมาทั้ง ๒ ข้าง
ชื่อชังเขยยกะ เพราะอัชฌมณฑลของ
๒ ชั้นนั้น อยู่ที่แข็งในเวลาห่ม, ชั้น
ถัดออกมาอีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ
เพราะอัชฌมณฑลของ ๒ ชั้นนั้น อยู่
ที่แขนในเวลาห่ม); ต่อมา มีเหตุการณ์อัน
เป็นกรณีต่างหาก ซึ่งเป็นข้อปรารภให้

ทรงอนุญาตลูกดุม (คัณฐิกา) และรังดุม (ปาสกะ) (วินย.๗/๑๖๖/๖๕); ดู *ไตรจิ๋ว, ขัณฑ์*

จิ๋วกรรม การทำจิ๋ว, งานเกี่ยวกับจิ๋ว เช่น ตัด เย็บ ย้อม เป็นต้น

จิ๋วการสมัย คราวที่พระทำจิ๋ว, เวลาที่กำลังทำจิ๋ว

จิ๋วกาล ฤดูถวายจิ๋ว, ฤดูถวายผ้าแก่พระสงฆ์; ดู *จิ๋วกาลสมัย*

จิ๋วกาลสมัย สมัยหรือคราวที่เป็นฤดูถวายจิ๋ว; งวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐิน ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ถึงเพ็ญเดือนสิบสอง (คือเดือนเดียว), อีกงวดหนึ่ง สำหรับภิกษุที่ได้กรานกฐินแล้ว ตั้งแต่แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ ไปจนหมดฤดูหนาวคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๔ (รวม ๕ เดือน)

จิ๋วทานสมัย สมัยที่เป็นฤดูถวายจิ๋ว ตรงกับจิ๋วกาลสมัย

จิ๋วนิทกะ “ผู้เก็บจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เก็บรักษาจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วปฏิคคาหก “ผู้รับจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่รับจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วปลิว ความกังวลในจิ๋ว คือภิกษุ

ยังไม่ได้ทำจิ๋ว หรือทำค้างหรือหายเสียในเวลาทำ แต่ยังไม่สิ้นความหวังว่าจะได้จิ๋วอีก

จิ๋วภาชก “ผู้แจกจิ๋ว”, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่แจกจิ๋ว, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งจิ๋ว*

จิ๋วมรดก จิ๋วของภิกษุหรือสามเณรผู้ถึงมรณภาพ (มตกจิ๋ว) สงฆ์พึงมอบให้แก่ศิลาบุฎฐาก (ผู้พยาบาลคนไข้) ด้วยอุตติหุติยกรรม อย่างไรก็ตาม อรรถกถาแสดงมติไว้ว่า กรณีเช่นนี้เป็นกรรมไม่สำคัญนัก จะทำด้วยอปโลกนกรรม ก็ควร

จิ๋วลาภ การได้จิ๋ว

จิ๋ววรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องจิ๋ว เป็นวรรคที่ ๑ แห่งนิสสัคคิยกัณฑ์

จิ๋วอธิษฐาน จิ๋วครอง, ผ้าจำกัดจำนวน ๓ ผืนที่อธิษฐาน คือกำหนดไว้ใช้ประจำตัวตามที่พระวินัยอนุญาตไว้; ตรงข้ามกับ *อติเรกจิ๋ว*

จิ๋วรั้งขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องจิ๋ว

คุณ ละเอียด

คุณนิยบท คำร้อยแก้ว, ข้อความร้อยแก้วที่กระจายความออกไป ตรงข้ามกับคำประพันธ์ที่ผูกเป็นคำร้อยกรอง ซึ่งเรียกว่า *คาถาพันธ์* หรือ *คาถา*; ในการจัดพุทธพจน์เป็นประเภทต่างๆ ที่เรียกว่า

นวังคสัตถุศาสน์ พุทธพจน์อันเป็นคำ
วิไลขานที่เป็นจตุลจันยบถล้น จัดเป็น
เวยยาकरणะ, พุทธพจน์ที่เป็นคาถาล้น
จัดเป็น คาถา, พุทธพจน์ที่เป็นจตุลจันยบ
และมีคาถาระคน จัดเป็น เกยยะ; ใน
ประเพณีไทย เมื่อพระเทศน์ มีธรรม-
เนียมให้ยกข้อความบาลีขึ้นมาว่านำก่อน
และในการเทศน์ทั่วไป มักยกคาถาพุทธ
ภาษิตขึ้นเป็นบทตั้ง เรียกว่า นิกเขปบท
แต่ในการเทศน์มหาชาติ ซึ่งเป็นเทศน์ที่
มีลักษณะเฉพาะพิเศษ นิยมยกข้อความ
ร้อยแก้วภาษาบาลีจากอรรถกถาชาดกมา
กล่าวนำที่ละเอียดก่อนก่อนดำเนินเรื่องใน
ภาษาไทยต่อไป และนี่คงเป็นเหตุให้เกิด
ความเข้าใจที่เป็นความหมายใหม่ขึ้นใน
ภาษาไทยว่า จตุลจันยบ คือ บทบาลี (ร้อย
แก้ว) เล็กน้อย ที่ยกขึ้นแสดงก่อนเนื้อ
ความ (พจนานุกรมเขียน จตุลจันยบ); ตรง
ข้ามกับ คาถา, คาถาพันธ์; ดู นวังคสัตถุศาสน์

จตุ “เคลื่อน” (จากภาพหนึ่ง ไปสู่อีกหนึ่ง),
ตาย (ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป แต่ใน
ภาษาไทยส่วนมากใช้แก่เทวดา); ใน
ภาษาไทย บางทีเข้าใจและใช้กันผิดไป
ไกล ถึงกับเพี้ยนเป็นว่า เกิด ก็มี

จตุปปาทญาณ ปรีชารู้จตุและอุบัติของ
สัตว์ทั้งหลาย, มีจักขุทิพย์มองเห็นสัตว์
กำลังจตุบ้าง กำลังเกิดบ้าง มีอาการดี
บ้าง เลวบ้างเป็นต้น ตามกรรมของตน

เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุ (ข้อ ๒ ใน
ญาณ ๓ หรือวิชา ๓, ข้อ ๗ ในวิชา
๘, ข้อ ๕ ในอภิญาญา ๖)

จุนทะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เป็น
น้องชายของพระสารีบุตร เคยเป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธองค์ และเป็นผู้นำ
อริราชทูตของพระสารีบุตรจากบ้านเกิดที่
ท่านปรินิพพานมาถวายแด่พระพุทธ-
องค์ที่พระเชตวัน

จุนทกัมมารบุตร นายจุนทะ บุตร
ช่างทอง ชาวเมืองปาวา ผู้ถวายสุก-
รมัททวะ เป็นภัตตาหารครั้งสุดท้าย แต่
พระพุทธเจ้า ในเช้าวันปรินิพพาน, จุนทะ
กัมมารบุตร ก็เขียน; ดู สุกรมัททวะ,
พุทธปรินิพพาน

จตุลจัน “จันน้อย”, “จันจิ๋ว”, จันวัน
เดียวเสร็จ, พิธีทำบุญทอดจันแบบหนึ่ง
ที่ได้พัฒนาขึ้นมาในประเพณีไทย (บาง
ถิ่นเรียกว่าจันเล่น) โดยมีกำหนดว่า
ต้องทำทุกอย่างตั้งแต่ปั้นฝ้าย ทอ ตัด
เย็บเป็นจันผืนใดผืนหนึ่ง (ตามปกติทำ
เป็นสบบง คงเพราะเป็นผืนเล็กที่สุด ทนได้
ง่าย) ย้อม และนำผ้าจันไปทอดถวายแก่
พระสงฆ์ให้ทันภายในวันเดียว (พระสงฆ์
ได้รับแล้ว ก็จะทำการกรานจัน และ
อนุโมทนาเสร็จในวันนั้นตามธรรมดาของ
พระวินัย การทั้งหมดของทุกฝ่ายจึงเป็น
อันเสร็จในวันเดียวกัน), เหตุที่นิยมทำ

และถือว่าเป็นบุญมาก คงเพราะต้องสำเร็จด้วยความสามัคคีของคนจำนวนมากที่ทำงานกันอย่างแข็งขันขมิ้มมัน และประสานกันอย่างดียิ่ง; โดยปริยายหมายถึงงานที่ต้องทำเร่งด่วนอย่างซูลมุน วุ่นวายเพื่อให้เสร็จทันเวลาอันจำกัด

จุลกาล ชื่อห้องชายของพระมหากาลที่บวชตามพี่ชาย แต่ไม่ได้บรรลุมรรคผล ลึกลับในระหว่าง

จุลคณฐี ชื่อนิกายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง
จุลราชปริตร ปริตรหลวงชุดเล็ก คือ เจ็ดตำนาน ๓ **ปริตร, ปริตต์**

จุลวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดหนึ่งแห่งพระวินัยปิฎก ซึ่งมีทั้งหมด ๕ หมวด คือ อาทิกัมม ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค ปริวาร; คัมภีร์จุลวรรค มี ๑๒ ชั้นชกะ คือ ๑. **กัมมชก** ว่าด้วยเรื่องนิกกรรม ๒. **ปาริวาสชก** ว่าด้วยวัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส ผู้ประพฤติน่าต และผู้เตรียมจะอัพมาน ๓. **สมุจจยชก** ว่าด้วยระเบียบปฏิบัติต่างๆ ในการประพฤติวุฒฐานวิธี ๔. **สมถชก** ว่าด้วยการระงับอธิกรรม ๕. **ขุททกวัตตชก** ว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อยจำนวนมาก เช่น การปลงผม ตัดเล็บ ไม้จิ้มฟันของใช้ต่างๆ เป็นต้น ๖. **เสนาสนชก** ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ ๗. **สังฆเภทชก** ว่าด้วยสังฆเภทและสังฆสามัคคี ๘.

วัตตชก ว่าด้วยวัตรต่างๆ เช่น อาคันตุกวัตร เป็นต้น ๘. **ปาติโมกข์ชก** **ฐปนชก** ว่าด้วยระเบียบในการงดสวดปาฏิโมกข์ในเมื่อภิกษุมีอาบัติติดตัว มาร่วมฟังอยู่ ๑๐. **ภิกขุณีชก** ว่าด้วยเรื่องภิกษุณีเริ่มแต่ประวัติการอนุญาตให้มีการบวชครั้งแรก ๑๑. **ปัญจสติกชก** ว่าด้วยเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ ๑๒. **สัตตสติกชก** ว่าด้วยสังคายนาครั้งที่ ๒ (พระไตรปิฎกเล่ม ๖-๗); ต่อจาก **มหาวรรค**

จุลคักราช คักราชน้อย ตั้งขึ้นโดยกษัตริย์พม่าองค์หนึ่งใน พ.ศ. ๑๑๘๒ ภายหลังมหาคักราช, เป็นคักราชที่เราใช้กันมาก่อนใช้รัตนโกสินทรศก, นับรอบปีตั้งแต่ ๑๖ เมษายน ถึง ๑๕ เมษายน เขียนย่อว่า จ.ศ. (พ.ศ. ๒๕๒๒ ตรงกับ จ.ศ. ๑๓๔๐-๑๓๔๑)

จุลศีล ๓ **อุพพัชฌิมมหาศีล**

จุฬามณีเจดีย์ พระเจดีย์ที่บรรจุพระจุฬามณี (มวยผม) ของพระพุทธเจ้าในดาวดึงส์เทวโลก อรรถกถาเล่าว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกบรรพชา เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาแล้วจะอธิษฐานเพศบรรพชิต ทรงตัดมวยพระเกศาขวางไปในอากาศ พระอินทร์นำผอบแก้วมารองรับเอาไปประดิษฐานในพระเจดีย์จุฬามณี ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ-

ปรีนิพพานแล้ว ในขณะที่แจกพระบรม-
สารีริกธาตุ พระอินทร์ได้มานำเอาพระ
ทาฐธาดุ (พระเขี้ยวแก้ว) ข้างขวาที่โศภ-
นพราหมณ์ซ่อนไว้ในผ้าโพกศีรษะ ใส่ผอบ
ทอง นำไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ด้วย

อุปปันถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งใน
อสีติมหาสาวก เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี
กรุงราชคฤห์ และเป็นน้องชายของมหา-
ปันถกะ ออกบวชในพระพุทธศาสนา
ปรากฏว่ามีปัญญาที่บออย่างยิ่ง พี่ชาย
มอบคาถาเพียง ๑ คาถาให้ท่องตลอด
เวลา ๔ เดือน ก็ท่องไม่ได้ จึงถูกพี่ชาย
ขับไล่ เสียใจคิดจะสึก พอดีพบพระ
พุทธเจ้า พระองค์ตรัสปลอบแล้วประทาน
ผ้าขาวบริสุทธิ์ให้ไปลูบคลำพร้อมทั้ง
บริกรรมสั้นๆ ว่า “รโหโรณิ ๑ ๑” ผ้า
นั้นหอมเพราะมือคลำอยู่เสมอ ทำให้
ท่านมองเห็นไตรลักษณ์ และได้สำเร็จ
พระอรหัต ท่านมีความชำนาญแคล่วคล่อง
ในอภิญญา ๖ ได้รับยกย่องเป็นเอกทัคคะ
ในบรรดาผู้ฉลาดในเจโตวิภูฏ; ชื่อท่าน
เรียกง่าย ๆ ว่า **อุปปันถก**, บางแห่งเขียน
เป็น **จุลลบันถก**

อุพพัชฌิมมหาศีล จูฬศีล (ศีลย่อย)
มัชฌิมศีล (ศีลกลาง) และมหาศีล (ศีล
ใหญ่), หมายถึงศีลที่เป็นหลักความ
ประพฤติของพระภิกษุ ซึ่งพระพุทธเจ้า
ตรัสแจกแจงไว้ในพระสูตรบางสูตร

(ปรากฏในทีฆนิกาย สीलขันธวรรค คือ
พระไตรปิฎกบาลีอักษรไทย เล่ม ๙ ทั้ง
๑๓ สูตร มีสาระเหมือนกันหมด) และ
เนื่องจากมีรายละเอียดมากมาย พระ
ธรรมสังคากาจารย์จึงจัดเป็น ๓
หมวด และตั้งชื่อหมวดอย่างที่กล่าวนั้น
ตามลำดับ, ในพระสูตรแรกที่ตรัสแสดง
ศีลชุดนี้ (คือ พรหมชาลสูตร) พระองค์
ตรัสเพื่อให้รู้กันว่า เรื่องที่ปุถุชนจะเอา
มากล่าวสรรเสริญพระองค์ ก็คือความมี
ศีลอย่างนี้ ซึ่งแท้จริงแล้ว เป็นเรื่องต่ำๆ
เล็กน้อย แต่เรื่องที่จะใช้เป็นข้อสำหรับ
สรรเสริญพระองค์ได้ถูกต้องนั้น เป็น
เรื่องลึกซึ้ง ซึ่งบัณฑิตจะพึงรู้ คือการที่
ทรงมีพระปัญญาที่ทำให้ข้ามพ้นทิวฏฐิที่
ผิดทั้ง ๖๒ ประการ ส่วนในพระสูตร
นอกนั้น ตรัสศีลชุดนี้เพื่อให้เห็นลำดับ
การปฏิบัติของบุคคลที่มีศรัทธาออก
บวชแล้วว่าจะดำเนินก้าวไปอย่างไร โดย
เริ่มด้วยเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ล้างรวม
อินทรีย์ ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ
เป็นผู้สันโดษ เมื่อพร้อมอย่างนี้แล้ว ก็
เจริญสมาธิ จนเข้าถึงจตุตถฌาน แล้ว
โน้มน้ำจิตที่เป็นสมาธิดีแล้วนั้น ให้มุ่งไป
เพื่อญาณทัศณะ แล้วก้าวไปในวิชชา ๘
ประการ จนบรรลุอุาสวัภขญาณในที่สุด
โดยเฉพาะในขั้นต้นที่ตรัสถึงศีลนั้น พระ
องค์ได้ทรงตั้งเป็นคำถามว่า “ภิกษุเป็นผู้

ถึงพร้อมด้วยศีลอย่างไร?” จากนั้นจึงได้ทรงแจกแจงรายละเอียดในเรื่องศีลอย่างมากมาย ดังที่เรียกว่า จูปศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ที่กล่าวนี้

พึงสังเกตว่า ในพระสูตรทั้งหลาย ทรงจำกัดความ หรือแสดงความหมายของ “ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล” ด้วยจูปมัทธิมมมหาศีลชุดนี้ หรือไม่ก็ตรัสอธิบายเพียงสั้นๆ ว่า (เช่น อง.จตุกก.๒๑/๓๗/๕๐) “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มศีล สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปรกติเห็นภัยในโทษแม้แต่ชนิดหน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย” ส่วนในอรรถกถามีบ่อยครั้ง (เช่น ม.อ.๒/๑๒/๕๔; ส.อ.๓/๑๕๔/๑๙๗; อิติ.อ.๕๖/๕๔๕) ที่อธิบาย “ความถึงพร้อมด้วยศีล” ว่าหมายถึงปารีสุทธิศีล ๔ แต่ทั้งหมดนั้นก็ก็เป็นเพียงวิธีอธิบาย ซึ่งในที่สุดก็ได้สาระอันเดียวกัน กล่าวคือศีลที่ตรัสในพระสูตร ไม่ว่าจะโดยย่อหรือโดยพิสดาร และศีลที่อรรถกถาจัดเป็นชุดขึ้นมา นั้น ก็คือความประพฤติที่เป็นวิถีชีวิตของพระภิกษุ ซึ่งเป็นจุดหมายของการบัญญัติประดาสิกขาบทในพระวินัยปิฎก และเป็นผลที่จะเกิดมีเมื่อได้ปฏิบัติตามสิกขาบทเหล่านั้น

เนื่องจากจูปศีล (ในภาษาไทย นิยมเรียกว่า จุลศีล) มัชฌิมศีล และมหาศีล

ที่ตรัสไว้ ยืดยาว มีรายละเอียดมาก ในที่นี้ จะแสดงเพียงหัวข้อที่จะขยายเองได้ หรือพอให้เห็นเค้าความ (ผู้ต้องการรายละเอียด พึงดู ที่.ส.๙/๓-๒๕/๕-๑๕; ๑๐๓-๑๒๐/๘๓-๙๒)

จูปศีล

๑. ละปาณาติบาต... ๒. ละอทินนาทาน... ๓. ละอพรหมจรรย์... ๔. ละมุสาวาท... ๕. ละปิสุณาวาจา... ๖. ละผรุสวาจา... ๗. ละสัมผัปปลาปะ... ๘. เว้นจากการพรากพิชคามและภุตคาม ๙. ฉันทมือเดียว...งดจากการฉันทในเวลาวิกาล ๑๐. เว้นจากการฟ้อนรำขับร้อง ประโคมดนตรีและดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล ๑๑. เว้นจากการตัดทรงประดับและตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว อันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว ๑๒. เว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูงใหญ่ ๑๓. เว้นจากการรับทองและเงิน ๑๔. เว้นจากการรับัญญาหารดิบ ๑๕. เว้นจากการรับเนื้อดิบ ๑๖. เว้นจากการรับสตรีและกุมารี ๑๗. เว้นจากการรับทาสีและทาส ๑๘. เว้นจากการรับแพะและแกะ ๑๙. เว้นจากการรับไก่และสุกร ๒๐. เว้นจากการรับช้าง โค ม้า และลา ๒๑. เว้นจากการรับไธนาและที่ดิน ๒๒. เว้นจากการประกอบทุตกรรมรับใช้เดินข่าว ๒๓.

เว้นจากการซื้อการขาย ๒๔. เว้นจากการ
โงงด้วยตาซึ่ง การโงงด้วยของปลอม
และการโงงด้วยเครื่องตวงวัด ๒๕. เว้น
จากการรับสินบน การล่อลวง และการ
ตลบตะแลง ๒๖. เว้นจากการเดือนหัน
หัน ฆ่า จองจำ ตีชิง ปล้น และกรรโชก

มัชฌิมศีล

๑. เว้นจากการพรากรพิชคามและภุต-
คาม (แจกแจงรายละเอียดด้วย มีใช้เพียงกล่าว
กว้างๆ อย่างในอุพศีล, ในข้อต่อๆ ไป ก็เช่นกัน)
๒. เว้นจากการบริโภคน้ำของที่ทำกร
สะสมไว้ ๓. เว้นจากการดูการเล่นอัน
เป็นข้าศึกแก่กุศล ๔. เว้นจากการพนัน
อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ๕. เว้น
จากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนอันสูง
ใหญ่ ๖. เว้นจากการมัววุ่นประดับตก
แต่งร่างกาย ๗. เว้นจากติรัจฉานกถา (ดู
ติรัจฉานกถา) ๘. เว้นจากถ้อยคำหุ่่ม
เถียงแก่งแย่ง ๙. เว้นจากการประกอบ
เหตุกรรมรับใช้เดินข่าว ๑๐. เว้นจากการ
พูดหลอกลวงเลียบเคียงทำเลศหลอ

มหาศีล

๑. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา
(จำพวกทำนายทายทัก ทำพิธีเกี่ยวกับ
โชคกลาง เสกเป่า เป็นหมอดู หมอฮู
หมอผี, แจกแจงรายละเอียด มีตัวอย่างมาก) ๒.
เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา
(จำพวกทายลักษณะคน ลักษณะของ

ลักษณะสัตว์) ๓. เว้นจากมิจฉาชีพด้วย
ติรัจฉานวิชา (จำพวกดูฤกษ์ดูชัย) ๔. เว้น
จากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา (จำพวก
ทำนายจันทรคราส สุริยคราส อุกกาบาต
และนักษัตรที่เป็นไปและที่ผิดแปลก
ต่างๆ) ๕. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉาน-
วิชา (จำพวกทำนายชะตาบ้านเมือง เรื่อง
ฝนฟ้า ภัยโรค ภัยแล้ง ภัยทุพภิกข
เป็นต้น) ๖. เว้นจากมิจฉาชีพด้วย
ติรัจฉานวิชา (จำพวกให้ฤกษ์ แก้วเคราะห์
เป็นหมอเวทมนตร์ ทรงเจ้า บวงสรวง สู้
ขวัญ) ๗. เว้นจากมิจฉาชีพด้วยติรัจฉาน-
วิชา (จำพวกทำพิธีบนบาน แก้บน ทำพิธี
ตั้งศาล ปลุกเรื่อน บำบวงเจ้าที่ บูชาไฟ
เป็นหมอยา หมอผ่าตัด)

จะเห็นว่า อุพมัชฌิมมหาศีลทั้งหมด
นี้ เน้นศีลด้านที่ทำนจัดเป็นอาชีพปาริ-
สุทธิศีล และที่ตรัสรายละเอียดไว้มาก
ในพระสูตรกลุ่มนี้ น่าจะเป็นเพราะทรง
มุ่งให้เห็นวิถีชีวิตและลักษณะความ
ประพฤติของพระสงฆ์ในพระพุทธ
ศาสนา ที่แตกต่างจากสภาพของนักบวช
มากมายที่เป็นมาและเป็นไปในสมัยนั้น;

ดู ปาริสุทธิศีล, ติรัจฉานวิชา

อุพวงศ์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกา
คัมภีร์ “เล็ก” แต่งโดยพระเถระหลายรูป
พรรณนาความเป็นมาของพระพุทธ
ศาสนาและชาติลังกา ต่อจากคัมภีร์

มหาวงส์ ตั้งแต่ พ.ศ.๘๔๕ จนถึง พ.ศ. ๒๓๕๘ ในสมัยที่อังกฤษเข้าครอง เป็นอาณานิคม (จุฬาลงกรณ์ ก็คือ ภาค ๒ ของมหาวงส์นั่นเอง)

อุทเทสิก ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสกั แห่งพระสุตตันตปิฎก แสดงโดยพระธรรมทินนาเถรี เป็นคำ ตอบปัญหาที่วิสาขอุบาสิกาถาม

อุทเทสิก ชื่อ **อุทเทสิก**

อุทเทสิก ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร แห่งพระวินัยปิฎก

อุทเทสิก “อุทเทสิกปริวาร อย่างเล็ก” หมายความว่า ปริวารที่ภิกษุ ต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายคราวด้วยกัน จำจำนวนอาบัติและวันที่ปิดได้บ้าง อยู่ปริวารไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์

เจ็ดตำนาน “เจ็ดเรื่อง” คือ พระปริตรที่มี อำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิม ที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุด รวม ๗ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “เจ็ดปริตร” แต่ ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน **เจ็ดตำนาน** คือ เจ็ดตำนาน (ตำนาน=ปริตต์, แผลงตำนาน เป็นตำนาน); ดู **ปริตร, ปริตต์**

เจตีย์ ที่เคารพนับถือ, บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่ควรเคารพบูชา, เจตีย์เกี่ยวกับ พระพุทธเจ้ามี ๔ อย่างคือ ๑. **ธาตุเจตีย์** บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๒. **ปริโภค-เจตีย์** คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้า

เคยทรงใช้สอย ๓. **ธรรมเจตีย์** บรรจุ พระธรรม คือ พุทธพจน์ ๔. **อุทเทสิก-เจตีย์** คือพระพุทธรูป; ในทางศิลปกรรม ไทยหมายถึงสิ่งที่ถือเป็นยอดแหลมเป็นที่ บรรจุสิ่งที่เคารพนับถือ เช่น พระธาตุ และอัฐิบรรพบุรุษ เป็นต้น

เจตนา ความตั้งใจ, ความมุ่งใจหมายจะทำ, เจตจำนง, ความจำนง, ความจงใจ, เป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง เป็นตัว นำในการคิดปรุงแต่ง หรือเป็นประธาน ในสังขารชั้น ๓ และเป็นตัวการในการทำ กรรม หรือกล่าวได้ว่าเป็นตัวกรรมที่ เดียว ดังพุทธพจน์ว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมัม วทามิ” แปลว่า “เรากล่าวเจตนาว่า เป็นกรรม”; **เจตนา ๓** คือ เจตนาใน ๓ กาล ซึ่งใช้เป็นข้อพิจารณาในเรื่องกรรม และการให้ผลของกรรม ได้แก่ ๑. **ปุพพ-เจตนา** เจตนาจะทำ ๒. **สันนิฏฐาปก-เจตนา** เจตนาอันให้สำเร็จการกระทำ หรือให้สำเร็จความมุ่งหมาย ๓. **อปฺร-เจตนา** เจตนาสืบเนื่องต่อๆ ไปจากการ กระทำนั้น (**อปฺราปรเจตนา** ก็เรียก), เจตนา ๓ นี้ เป็นคำในชั้นอรรถกถา แต่ ก็โยงกับพระไตรปิฎก โดยเป็นการสรุปล ความในพระไตรปิฎกบ้าง เป็นการสรุปล ถ้อยคำที่จะใช้อธิบายหลักกรรมตาม พระไตรปิฎกนั้นบ้าง เฉพาะอย่างยิ่ง ใช้ แนะนำเป็นหลักในการที่จะทำบุญคือ

กรรมที่ดี ให้ได้ผลมาก และมักเน้นในเรื่องทาน (แต่ในเรื่องทานนี้ เจตนาที่ ๒ ท่านมักเรียกว่า “มูญจนเจตนา” เพื่อให้ชัดว่าเป็นความตั้งใจในขณะที่ให้ทานจริงๆ คือขณะที่ปล่อยของออกไป แทนที่จะใช้ว่าสันนิษฐานปกเจตนา หรือความจงใจอันให้สำเร็จการกระทำ ซึ่งในหลายกรณี ไม่ตรงกับเวลาของเหตุการณ์ เช่น คนที่ทำบาปโดยขมหลุมดักให้คนอื่นตกลงไปตาย เมื่อคนตกลงไปตายสมใจ เจตนาที่ลุลผลให้ขุดหลุมดักสำเร็จในวันก่อน เป็นสันนิษฐานปกเจตนา) ดังที่ท่านสอนว่า ควรถวายทานหรือให้ทานด้วยเจตนาในการให้ ที่ครบทั้ง ๓ กาล คือ ๑. ก่อนให้ มีใจยินดี (บุพเพเจตนา หรือ บุพเจตนา) ๒. ขณะให้ ทำใจผ่องใส (มูญจนเจตนา) ๓. ให้แล้ว ชื่นชมปลื้มใจ (อปฺรเจตนา), คำอธิบายของอรรถกถานี้ก็อ้างพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง โดยเฉพาะหลักเรื่องทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖ อันมีผลยิ่งใหญ่ ซึ่งในด้านทายกหรือทายิกา คือฝ่ายผู้ให้ มีองค์ ๓ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสในเรื่องการถวายทานของเวฬุภัณฑุกินันทมารดา(อง.จก.ก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) ว่า “**บุพเพ ทานา สุขโม โหติ** ก่อนให้ ก็ดีใจ, **ทท จิตฺตํ ปสาเทติ** กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่อง เลื่อมใส, **ทตฺวา อตฺตมโน โหติ** ครั้น

ให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ”; ดู *กรรม, ทักขิณา, เวฬุภัณฑุกิ- นันทมารดา*

เจตภูต สภาพเป็นผู้คิดอ่าน, ตามที่เข้าใจกัน หมายถึงดวงวิญญาณหรือดวงชีพอันเที่ยงแท้ที่สิ่งอยู่ในตัวคน กล่าวกันว่า ออกจากร่างได้ในเวลาอนหลับ และเป็นตัวไปเกิดใหม่เมื่อกายนี้แตกทำลาย เป็นคำที่ไทยเราใช้เรียกแทนคำว่า *อาตมัน* หรือ *อัตตา* ของลัทธิพราหมณ์ และเป็นความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา

เจตสิก ธรรมที่ประกอบกับจิต, อาการหรือคุณสมบัติต่างๆ ของจิต เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง ศรัทธา เมตตา สติ ปัญญา เป็นต้น มี ๕๒ อย่าง จัดเป็น อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕; ถ้าจัดโดยขั้น ๕ เจตสิกก็คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น นั่นเอง

เจตสิกสุข สุขทางใจ, ความสบายใจ แซ่มชื่นใจ; ดู *สุข*

เจติ แคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ติดต่อกับแคว้นวังสะ นครหลวงชื่อ *โสถกวิดี*

เจโตปริยญาณ ปรีชากำหนดรู้ใจผู้อื่นได้, รู้ใจผู้อื่นอ่านความคิดของเขาได้ เช่น รู้ว่าเขากำลังคิดอะไรอยู่ ใจเขาเศร้าหมองหรือผ่องใส เป็นต้น (ข้อ ๕ ในวิชา ๘, ข้อ ๓ ในอภิญาญา ๖)

เจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นแห่งจิต, การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิต หรือด้วยกำลังสมาธิ เช่น สมาบัติ ๘ เป็นเจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต (สันตเจโตวิมุตติ)

เจริญพร คำเริ่มและคำรับที่ภิกษุสามเณร ใช้พูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่และสุภาพชน ทั่วไป ตลอดจนใช้เป็นคำขึ้นต้นและลงท้ายจดหมายที่ภิกษุสามเณรมีไปถึงบุคคลเช่นนั้นด้วย (เทียบได้กับคำว่า *เรียน* และ *ครับ* หรือ *ขอรับ*)

เจริญวิปัสสนา ปฏิบัติวิปัสสนา, บำเพ็ญวิปัสสนา, ฝึกอบรมปัญญาโดยพิจารณาลังขาร คือ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดแยกออกเป็นชั้นๆ กำหนดด้วยไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

เจ้ากรม หัวหน้ากรมในราชการ หรือในเจ้านายที่ทรงกรม

เจ้าภาพ เจ้าของงาน

เจ้าสังกัด ผู้มีอำนาจในหมู่คนที่ขึ้นอยู่กับตน

เจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ (ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา) ให้ทำหน้าที่ต่างๆ เกี่ยวกับการของส่วนรวมในวัด ตามพระวินัยแบ่งไว้เป็น ๕ ประเภท คือ ๑. เจ้าอธิการแห่งจิวร ๒. เจ้าอธิการแห่งอาหาร ๓. เจ้า

อธิการแห่งเสนาสนะ ๔. เจ้าอธิการแห่งอาราม ๕. เจ้าอธิการแห่งคลัง

เจ้าอธิการ 1. ดู อธิการ 2. เจ้าหน้าที่, ผู้ได้รับมอบหมายหรือแต่งตั้งให้มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องราวหรือกิจการนั้นๆ

เจ้าอธิการแห่งคลัง ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับคลัง เก็บพัสดุของสงฆ์ มี ๒ อย่าง คือ ผู้รักษาค้างที่เก็บพัสดุของสงฆ์ (*ภักขาคาริก*) และผู้จ่ายของเล็กน้อยให้แก่ภิกษุทั้งหลาย (*อัปมัตตวิสัยกะ*)

เจ้าอธิการแห่งจิวร คือ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับจิวร มี ๓ อย่าง คือ ผู้รับจิวร (*จิวรปฏิคาหก*) ผู้เก็บจิวร (*จิวรนิททก*) ผู้แจกจิวร (*จิวรภาชก*)

เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับเสนาสนะ แยกเป็น ๒ คือ ผู้แจกเสนาสนะให้ภิกษุถือ (*เสนาสนคาหปทก*) และผู้จัดตั้งเสนาสนะ (*เสนาสนบัญญัติปทก*)

เจ้าอธิการแห่งอาราม ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับกิจการงานของวัด แยกเป็น ๓ คือ ผู้ใช้คนงานวัด (*อารามิกเปสก*) ผู้ใช้สามเณร (*สามเณรเปสก*) และผู้ดูแลการปลูกสร้าง (*นวกัมมิก*)

เจ้าอธิการแห่งอาหาร ภิกษุที่สงฆ์

สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับอาหาร มี ๔ อย่าง คือผู้จัดแจกภัต (ภัตตเทศก์) ผู้แจกยา (ยาคุภษาท) และผู้แจกของเคี้ยว (ขัชชภษาท)

เจ้าอาวาส สมภารวัด, หัวหน้าสงฆ์ในวัด มีอำนาจและหน้าที่ปกครองดูแลอำนวยการกิจการทุกอย่างเกี่ยวกับวัด

โจท ฟ้องร้อง; ทักท้วง; ดู **โอกาส**

โจทก์ ผู้ฟ้องร้อง

โจทนา กิริยาที่โจท, การโจท, การฟ้อง, การทักท้วง, การกล่าวหา; คำฟ้อง

โจทนาภัณฑ์ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวารแห่งพระวินัยปิฎก

โจรกรรม การลัก, การขโมย, การกระทำของขโมย

โจรอุกผุกธง โจรผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

ใจจิต ขาดเมตตา เช่น พ่อแม่ มีกำลังพอที่จะเลี้ยงดูลูกได้ ก็ไม่เลี้ยงดูลูกให้สมควรแก่สถานะ เป็นต้น, ไม่เอื้อเพื่อแก่ใคร

ใจดำ ขาดกรุณา คือตนมีกำลังสามารถจะช่วยให้พ้นทุกข์ได้ก็ไม่ช่วย เช่น เห็นคนตกน้ำแล้วไม่ช่วย เป็นต้น

ฉ

ฉกามาพจรสวรรค์ สวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้องกับขงกาม ๖ ชั้น คือ ๑. จาคุมหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔. कुสิต ๕. นิมมานรดี ๖.ปรนิมมิตวสวัตตี

ฉงน สงสัย, ไม่แน่ใจ, เคลือบแคลง, สनหะห์

ฉลอง 1. แทน, ตอบแทน **2.** ทำบุญสมโภชหรือบูชา

ฉลองพระบาท รองเท้า

ฉลองพระองค์ เสื้อ

ฉวี ผิวกาย

ฉัพพัชฌ์ อุกเขขาม็องค์ ๖ คือ ด้วยตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกสูดดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องโผฏฐัพพะ

ใจรู้ธรรมารมณแล้ว ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ วางจิตอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ (ขุ.ม. ๒๙/๔๑๓/๒๘๙) เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระอรหันต์ ซึ่งมีอุเบกขาด้วยญาณคือด้วยความรู้เท่าทันถึงสภาวะของสิ่งทั้งหลาย อันทำให้ไม่ถูกความชอบชัง ยินดียินร้ายครอบงำในการรับรู้อารมณ์ทั้งหลาย ตลอดจนไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรมทั้งปวง; ดู **อุเบกขา**

ฉ้อ โกง เช่นรับฝากของ ครั้นเจ้าของมาขอคืน กล่าวปฏิเสธว่าไม่ได้รับไว้ หรือได้ให้คืนไปแล้ว

ฉักกะ หมวด ๖

ฉัน กิน, รับประทาน (ใช้สำหรับภิกษุและ

สามเณร)

ฉันท คำประพันธ์ประเภทหนึ่ง กำหนดด้วยครุหลุ และกำหนดจำนวนคำตามข้อบังคับ

ฉันทะ 1. ความพอใจ, ความชอบใจ, ความยินดี, ความต้องการ, ความรักใคร่ไฝ่ปรารถนาในสิ่งนั้นๆ (เป็นกลางๆ เป็นอกุศลก็ได้ เป็นกุศลก็ได้, เป็นอัญญาสมานาเจตสิกข้อ ๑๓, ที่เป็นอกุศล เช่นในคำว่า *กามฉันทะ* ที่เป็นกุศล เช่นในคำว่า *อวิหิงสาฉันทะ*) **2.** ฉันทะ ที่ใช้เป็นคำเฉพาะ มาเดี่ยวๆ โดยทั่วไปหมายถึงกุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ ได้แก่ กัตตุกัมมตาฉันทะ คือ ความต้องการที่จะทำหรือความอยากทำ(ให้ดี) เช่น ฉันทะที่เป็นข้อ ๑ ใน อิทธิบาท ๔; ตรงข้ามกับ *ตัณหาฉันทะ* คือ ความอยากเสพอยากได้ อยากเอาเพื่อตัว ที่เป็นฝ่ายอกุศล **3.** ความยินยอม, ความยินยอมให้ที่ประชุมทำกิจนั้นๆ ในเมื่อตนมิได้ร่วมอยู่ด้วย, เป็นธรรมเนียมของภิกษุที่อยู่ในวัดเดียวกันภายในสีมา มีสิทธิที่จะเข้าประชุมทำกิจของสงฆ์ ฟังเข้าร่วมประชุมทำสังฆกรรม เว้นแต่ภิกษุใดมีเหตุจำเป็นจะเข้าร่วมประชุมด้วยไม่ได้ เช่นอาพาธ ก็มอบฉันทะคือแสดงความยินยอมให้สงฆ์ทำกิจนั้นๆ ได้, วิธีมอบฉันทะ คือบอกแก่ภิกษุรูปหนึ่งโดย

กล่าวว่า “**ฉนฺทํ ทมฺมิ, ฉนฺทํ เม หร, ฉนฺทํ เม อาโรเจหิ**” (ถ้าผู้มอบอ่อนพรรษากว่า เปลี่ยน หร เป็น หรต และเปลี่ยน อาโรเจหิ เป็น อาโรเจต); เฉพาะในการทำอุโบสถ มีข้อพิเศษว่า ภิกษุที่อาพาธหรือมีกิจจำเป็นจะเข้าร่วมประชุมไม่ได้นั้น นอกจากมอบฉันทะแล้ว ฟังมอบปาริสุทธิด้วย (ในสังฆกรรมอื่น ไม่ต้องมอบปาริสุทธิ), วิธีมอบปาริสุทธิ คือ มอบแก่ภิกษุรูปหนึ่งควบไปกับฉันทะ โดยมอบปาริสุทธิว่า “**ปาริสุทธิทมฺมิ, ปาริสุทธิ เม หร, ปาริสุทธิ เม อาโรเจหิ**” และมอบฉันทะอย่างที่ได้แสดงข้างต้น (ภิกษุใดทำอุโบสถที่วัดอื่นแล้วมายังวัดนั้น ถ้าเธอไม่เข้าร่วมประชุมเพื่อเป็นการให้กายสามัคคี ก็ฟังมอบฉันทะอย่างเดียว ไม่ต้องมอบปาริสุทธิ)

ฉันทราคะ ความพอใจติดใจ, ความชอบใจจนติด, ความอยากที่แรงขึ้นเป็นความติด; ฉันทะ ในที่นี้ หมายถึงอกุศลฉันทะ คือตัณหาฉันทะ ซึ่งในขั้นต้นเมื่อเป็นราคะอย่างอ่อน (ทุพพลราคะ) ก็เรียกแค่ว่าเป็นฉันทะ แต่เมื่อมีกำลังมากขึ้น ก็กลายเป็นฉันทราคะ คือราคะอย่างแรง (พลวราคะ หรือลิเนหะ); ดู *ฉันทะ 1.*

ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรักใคร่ (ข้อ ๑ ในอคติ ๔)

นันทารหะ “ผู้ควรแก่ฉันทะ”, ภิกษุที่สงฆ์ควรได้รับมอบฉันทะของเธอ คือ เมื่อสงฆ์ครบองค์ประชุมแล้ว ภิกษุใดในสมัยนั้นมีสิทธิเข้าร่วมประชุม แต่เธออาพาธหรือติดกิจจำเป็นไม่อาจมาร่วมประชุม ภิกษุนั้นเป็นฉันทารหะ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งพึงรับมอบฉันทะของเธอมาแจ้งแก่สงฆ์คือแก่ที่ประชุมนั้น); ดู *กัมมปิตตะ*

ฉันทะ อำมาตย์คนสนิทผู้เป็นสหชาติและเป็นสารถิของเจ้าชายสิทธัตถะในวันเสด็จออกบรรพชา ฉันทะตามเสด็จไปด้วย ภายหลังบวชเป็นภิกษุ ถือตัวว่าเป็นคนใกล้ชิดพระพุทธรเจ้ามาแต่เก่าก่อน ใครว่าไม่ฟัง เกิดความบ่่อยๆ หลังจากพระพุทธรเจ้าปรินิพพานแล้ว ถูกสงฆ์ลงพรหมทัณฑ์หายพยศ และได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

ฉันทมื้อเดียว ข้อความภาษาไทยนี้ ในแง่ธรรมวินัย ยังมีความหมายกำกวม เมื่อจะทำความเข้าใจ พึงแยกเป็น ๒ นัย คือ ๑. ตามคำบรรยายวิถีชีวิตของพระภิกษุ เช่น ใน *อุพพิล* ว่า ภิกษุเป็นผู้ “ฉันทมื้อเดียว” นี่คือการแปลจากคำบาลีว่า “เอกภัตติกะ” ซึ่งแปลรักษาศัพท์ว่า “มีภัตเดียว” ตามวัฒนธรรมของชมพูทวีปสมัยนั้น *ภัต* หมายถึงอาหารที่จัดเป็นมื้อตามช่วงเวลาของวัน ซึ่งมีมื้อหลัก ๒ มื้อ คือ *ปาตราชภัต* (มื้อเช้า) ได้แก่อาหารที่

กินในช่วงเช้าถึงก่อนเที่ยงวัน และ *สาย-มาสภัต* (มื้อสาย, สายในภาษาบาลี คือ คำเดียวกับสายัณห์) ได้แก่อาหารที่กินในช่วงหลังเที่ยงวันถึงก่อนอรุณวันใหม่ ตามความหมายนี้ ภิกษุฉันทมื้อเดียว (มีภัตเดียว) จึงหมายถึง ฉันทอาหารมื้อก่อนเที่ยงวันที่ว่ามานี้ ตรงกับข้อความบาลีที่นำมาให้ครบว่า (เช่น ที.สี.๙/๑๐๓/๘๔) “เอกภตฺติโก โหติ รตฺตฺปุรโต วิรโต วิกาลโภชนา” (แปลว่า: เป็นผู้ฉันทมื้อเดียว/มีภัตเดียว งดอาหารค่ำคืน เว้นจากโภชนะนอกเวลา) นี่คือการเมื่อบอกว่า ฉันทมื้อเดียวแล้ว ก็อาจถามว่ามีไเหน จึงพูดกันช่วงเวลาใหญ่คือกลางคืนที่ตรงข้ามกับกลางวันออกไปก่อน แล้วก็กำกับท้ายว่า ถึงแม้ในช่วงกลางวันนั้น ก็ไม่ฉันทนอกเวลา คือไม่เลยเที่ยงวัน โดยนัยนี้ ภิกษุตามปกติจึงเป็นผู้ฉันทมื้อเดียวคืออาหารมื้อก่อนเที่ยงวันนี้ และอรรถกถาจึงอธิบายว่า ฉันทมื้อเดียวนั้น ถึงจะฉันท ๑๐ ครั้ง เมื่อไม่เลยเที่ยง ก็เป็น *เอกภัตติกะ* (เช่น ที.อ.๑/๑๐/๗๔) ๒. ภิกษุที่ตามปกติเป็นเอกภัตติกะฉันทมื้อเดียวนั้นแหละ เมื่อจะฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปอีก อาจปฏิบัติให้เคร่งครัด โดยเป็น *เอกาสนิกะ* แปลว่า “ผู้ฉันทที่นั่งเดียว” หรือฉันทที่อาสนะเดียว หมายความว่า ในวันหนึ่งๆ ก่อนเที่ยงนั้น เมื่อลงนั่งฉันทจนเสร็จ ลุกจากที่นั่งแล้ว

จะไม่ฉันอีกเลย นี่คือการฉันมื้อเดียวใน
ความหมายว่าฉันวันละครั้งเดียว (เป็น
ทั้งเอกภัตติกะ และเอกาสนิกะ) และถ้า
ต้องการ จะถือปฏิบัติจริงจึงเป็นวัตรเลย
ก็ได้ เรียกว่าถือ **ธุดงค์** ข้อ “เอกาสนิกังคะ”
โดยสมาทานว่า (เช่น วิสุทฺธิ.๑/๘๕)
“นानาสนโกชนํ ปฏิกิจฺจิปามิ เอกา
สนิกงฺกํ สมาทิยามิ” (แปลว่า: ข้าพเจ้า
งดการฉันที่อาสนะต่างๆ ข้าพเจ้า
สมาทานองค์แห่งภิกษุผู้มีการฉันที่
อาสนะเดียวเป็นวัตร) ผู้ที่เป็นเอกาสนิกะ
อย่างเคร่งที่สุด (เรียกว่าถืออย่างอุกฤษฏ์)
เมื่อนั่งลงเข้าที่ ตนมีอาหารเท่าใดก็ตาม
พอหย่อนมือลงที่โภชนะจะฉัน ก็ไม่รับ
อาหารเพิ่มเติมใดๆ อีก จนลุกจากที่ที่
เดียว; ๓. **เอกภัตติกะ**, **เอกาสนิกะ**; **อุพสีล**,
ธุดงค์

ฉัพพรรณรังสี รัศมี ๖ ประการ ซึ่งเปล่ง
ออกจากพระวรกายของพระพุทธเจ้า คือ
๑. **นิตะ** เขียวเหมือนดอกอัญชัน ๒. **ปีตะ**
เหลืองเหมือนหาดาลทอง ๓. **โลหิตะ**
แดงเหมือนตะวันอ่อน ๔. **โอทาทะ** ขาว
เหมือนแผ่นเงิน ๕. **มัญญะ** สีหงสบาท
เหมือนดอกชงหรือหงอนไก่ ๖.
ประภัสสร เลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก

ฉาทกภัย ภัยคือความหิว, ภัยอดอยาก,
มักมากกับภัยแล้ง (หุพพุกฺกุญฺญิภัย) หรือภัย
ข้าวยากหมากแพง (หุพพิกขภัย)

ฉายา 1. เงา, อาการที่เป็นเงาๆ คือไม่ชัด
ออกไป, อาการเคลือบแฝง **2.** ชื่อที่พระ
อุปัชฌายะตั้งให้แก่ผู้ขอบวชเป็นภาษา
บาลี เรียกว่า **ชื่อฉายา** ที่เรียกเช่นนั้น
เพราะเดิมเมื่อเสร็จการบวชแล้ว ต้องมี
การวัดฉายาคือเงาแดดด้วยการสับเท้า
ว่าเงาหดหรือเงาขยายแค่ไหน ช่วงที่สับ
เท้า การวัดเงาด้วยเท้านั้นเป็นมาตรฐานับ
เวลา เรียกว่า **บาท** เมื่อวัดแล้วจดเวลา
ไว้และจดสิ่งอื่นๆ เช่นชื่อพระอุปัชฌายะ
พระกรรมวาจาจารย์ จำนวนสงฆ์ และ
ชื่อผู้อุปสมบท ทั้งภาษาไทยและมคธลง
ในนั้นด้วย ชื่อใหม่ที่จดลงตอนวัดฉายา
นั้น จึงเรียกว่า **ชื่อฉายา**

ฉายาปาราชิก “เงาแห่งปาราชิก” คือ
ประพฤติตนในฐานะที่ล่อแหลมต่อ
ปาราชิก อาจเป็นปาราชิกได้ แต่จับไม่
ถนัด เรียกว่า **ฉายาปาราชิก** เป็นผู้ที่
สงฆ์รังเกียจ

ฉิบหายเสียจากคุณอันใหญ่ ไม่ได้
บรรลุโลกุตตรธรรม, หมดโอกาสที่จะ
บรรลุโลกุตตรธรรม

ฉันทกปาจิตตีย์ อាប់ติปาจิตตีย์ที่ต้อง
ตัดสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอាប់ติเสีย
ก่อน จึงแสดงอាប់ติตก ได้แก่ ลิกขาบท
ที่ ๕, ๗, ๘, ๙, ๑๐ แห่งรัตนวรรค
(ปาจิตตีย์ข้อ ๘๗, ๘๙, ๙๐, ๙๑, ๙๒)

เฉวียง (ในคำว่า “ทำผ้าอุตตราสงค์

เฉวียงป่า”) ซ้าย, ในที่นี้หมายถึง พาด จีวรไว้ที่ป่าซ้าย

ช

ชญา ผมหักเกล้าเป็นมวยสูงขึ้น, เครื่องประดับสำหรับสวมศีรษะ รูปคล้ายมงกุฏ

ชฎิล นักบวชประเภทหนึ่ง เกล้าผมมุ่นเป็นมวยสูงขึ้น มักถือลัทธินิวชาไฟ บางครั้งจัดเข้าในพวกฤๅษี

ชฎิลสามพี่น้อง ดู *ชฎิลกัศปะ*

ชฎิลกัศปะ กัศปะสามพี่น้อง คือ อรุ-เวลกัศปะ นทีกัศปะ คยากัศปะ ผู้เป็นนักบวชประเภทชฎิล (ฤๅษีกัศปะสามพี่น้อง)

ชตุกัณณิมาณพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาพระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ชตุเภลัช พืชที่มียางเป็นยา, ยาทำจากยางพืช เช่น มหาหิงคุ์ ก่ายาน เป็นต้น

ชนกรรม กรรมที่นำไปให้เกิด, กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลก็ตามที่เป็นตัวแต่งลัทธิให้เกิด คือชักนำไปถือปฏิสนธิในภพใหม่ เมื่อสิ้นชีวิตจากภพนี้ (ข้อ ๕ ในกรรม ๑๒)

ชনী หญิงผู้ให้เกิด, แม่

ชนบท “ถิ่นแดนที่ประชาชนไปถึงมาถึงหรือไปมาถึงกัน” 1. แคว้นแคว้น, ประเทศ 2. บ้านนอก; ดู *มหาชนบท, ชมพูทวีป*

ชนมายุกาล เวลาที่ดำรงชีวิตอยู่แต่ปีที่เกิดมา

ชนเมษยะ พระเจ้าแผ่นดินในครั้งโบราณ เคยทำพิธีอัศวเมธ เพื่อประกาศความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ชนวสภสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์ที่มณีกายมหารวรรค สุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าพิมพิสารซึ่งสวรรคตไปเกิดเป็นชนวสภยักษ์ มาสำแดงตนแก่พระพุทธเจ้า และพระอานนท์ แล้วเล่าเหตุการณ์ที่พวกเทวดามาประชุมในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พากันชื่อชมข่าวดีที่เทวดามีจำนวนเพิ่มขึ้นเพราะคนประพฤติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ชมพูทวีป “ทวีปที่กำหนดหมายด้วยต้นหว่า (มีต้นหว่าเป็นเครื่องหมาย) หรือทวีปที่มีต้นหว่าใหญ่ (มหาชมพู) เป็นประธาน”, ตามคติโบราณว่า มีสี่ฐานคือรูปร่างเหมือนเกวียน, เป็นชื่อครั้งโบราณอันใช้เรียกดินแดนที่กำหนดคร่าวๆ ว่า คือประเทศอินเดียในปัจจุบัน (แต่แท้จริงนั้น ชมพูทวีปกว้างใหญ่กว่าอินเดียปัจจุบันมาก เพราะครอบคลุมถึงปากีสถานและอัฟกานิสถาน เป็นต้น

ด้วย); ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาล ประกอบด้วยมหาชนบท คือแคว้นแคว้นใหญ่ หรือมหาอาณาจักร ๑๖ เรียงคร่าวๆ จากตะวันออก (แถบบังคลาเทศ) ขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ (แถบเหนือของอัฟกานิสถาน) คือ อังคะ มคธ กาสี โกศล วัชชี มัลละ เจตี วังสะ กุรุ ปัญจาละ มัจฉะ สุรเสนะ อัสดกะ อวันตี คันธาระ และกัมโพชะ (ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก เช่น อง.ติก.๒๐/๕๑๐/๒๗๓); ดู **อินเดีย**

ชมพูพฤษณ์ ต้นหว่า

ขยเสนะ พระราชบิดาของพระเจ้าสีหหนุครองนครกบิลพัสดุ์

ชราธรรม มีความแก่เป็นธรรมดา, มีความแก่เป็นของแน่นอน; ธรรมคือความแก่

ชราภาพ ความแก่, ความชำรุดทรุดโทรม
ชลาพูชะ, ชลามพูชะ สัตว์เกิดในครรภ์ได้แก่มนุษย์ และสัตว์เดียรัจฉานที่ออกลูกเป็นตัว (ข้อ ๑ ในโยนิ ๔)

ชลาถัย “ที่อยู่ของน้ำ”, แม่น้ำ, ทะเล

ชโลทกวารี น้ำ

ชวณะ “การเล่นไป”, “การไปเร็ว”, “การสว่างวาบ”, ความเร็ว, ความไว; จิต ขณะที่เล่นไปในวิถี ทำหน้าที่รับรู้เสพอารมณ์ ทางทวารทั้งหลาย (ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ) เป็นวิถีจิตในช่วงหรือขั้นตอนที่ทำการ (เป็นกุศลชวณะ หรืออกุศลชวณะ แต่ถ้าเป็นจิตของพระ

อรหันต์ ก็ไม่ทำการ เป็นกิริยาชวณะ) จึงถือว่าอยู่ในช่วงที่สำคัญ, โดยทั่วไปและอย่างมากที่สุด ปุถุชนในกามภูมิ มีชวณจิตเกิดขึ้น ๗ ขณะ แล้วเกิดตทารมณ์ (ตทาลัมพะณะ หรือตทาลัมพะณะ ก็เรียก) เป็นวิปากจิตขึ้นมา ๒ ขณะ แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิต เรียกกันว่าตกภวังค์ เป็นอันสิ้นสุดวิถีจิต คือสิ้นสุดการรับอารมณ์ไปวิธีหนึ่ง, ที่ว่ามานี้ เป็นกรณีที่รับอารมณ์ที่มีกำลังแรงหรือเด่นชัดมาก (ถ้าเป็นอารมณ์ใหญ่มากทางปัญจทวาร คือทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า อติมหันตารมณ์ ถ้าเป็นอารมณ์เด่นชัดทางมโนทวาร เรียกว่า วิภูตารมณ์) แต่ถ้าอารมณ์ที่รับนั้นมีกำลังไม่มากนักหรือไม่เด่นชัด (คือเป็นมหันตารมณ์ทางปัญจทวาร หรือเป็นอวิภูตารมณ์ทางมโนทวาร) พอชวณจิตขณะที่ ๗ ดับไปก็เกิดเป็นภวังคจิตต่อเลย (เรียกว่าตกภวังค์) ไม่มีตทารมณ์เกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้นในทางปัญจทวาร ถ้าอารมณ์ที่กระทบ มีกำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ์) หรืออ่อนกำลังอย่างยิ่ง (เป็นอติปริตตารมณ์) วิถีจิตจะเกิดขึ้นน้อยขณะ แล้วเกิดเป็นภวังคจิต (ตกภวังค์) โดยไม่มีชวณจิตเกิดขึ้นเลย, ที่ว่ามานั้น เป็นการพูดทั่วไป ยังมีข้อพิเศษหลายอย่าง เช่น ในกามภูมินี้แหละ ในกรณีที่อารมณ์อ่อนกำลัง

ชวนจิตเกิดแค่ ๖ ขณะก็มี ในเวลาจะสิ้นชีวิต ชวนจิตเกิดเพียง ๕ ขณะ ในเวลาเป็นลม สลบ ง่วงจัด เมาสุรา เป็นต้น หรือกรณีมีปสาทวัตถุอ่อนกำลัง ยิ่งอย่างทารกในครรภ์หรือเพิ่งเกิด ชวนจิตเกิดขึ้นเพียง ๔-๕ ขณะ ส่วนในภุมิที่สูงขึ้นไป เช่น ในการบรรลุฌานแต่ละขั้นครั้งแรก ในการทำกิจแห่งอภิญญา ในการสำเร็จกิจแห่งมรรค และในเวลาออกจากนิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้นขณะเดียว (แต่ในเวลาเข้านิโรธสมาบัติ ชวนจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ) สำหรับผู้ชำนาญในฌาน ชวนจิต (อัปปนาชวนะ) จะเกิดดับต่อเนื่องไปตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น อาจจะทำตลอดทั้งวัน ไม่มีกำหนดจำนวนขณะ (เป็นอัปปनावิถี ตลอดเวลาที่ฌานจิตยังสืบต่อติดเนื่องกันไป) จนกว่าจะเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมา สันตติของฌานจิตก็ขาดตอน เรียกว่าตกภวังค์ คือออกจากฌาน; คำว่า “ชวนะ” นี้ ใช้หมายถึงจิตซึ่งทำหน้าที่รับอารมณ์ในวิถี ก็ได้ หมายถึงการทำหน้าที่ของจิตในการรับอารมณ์นั้น ก็ได้ ถ้าต้องการความหมายให้จำเพาะชัดเจนไป ก็เติมคำกำกับลงไปว่า “ชวนจิต” หรือ “ชวนกิจ” ตามลำดับ; ดู **วิถิจิต**

ชะตา เวลาที่ถือกำเนิดของคนและสิ่งที่สำคัญ

ชักสื่อ นำถ้อยคำหรือข่าวสารของชายและหญิง จากฝ่ายหนึ่งไปบอกอีกฝ่ายหนึ่ง หรือจากทั้งสองฝ่ายให้รู้ถึงกัน เพื่อให้เขาสำเร็จความประสงค์ในทางเมถุน (สังฆาทิเสส ลิกขาบทที่ ๕)

ชั่งเกียจ ตราชั่งที่ไม่ชั่งตรง ทำไว้เอาเปรียบผู้อื่น

ชั่งเมยยกะ แผ่นผ้าที่เย็บทาบเติมลงไปบนจีวรตรงที่ถูกระหว่าง, นี้ว่าตามคำอธิบายในอรรถกถา แต่พระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในวินัยมูข เล่ม ๒ ว่า ในจีวรห้าซัณฑ์ๆ ถัดออกมาจากซัณฑ์กลางทั้ง ๒ ซัณฑ์ ชั่งเมยยกะ เพราะอรรถมณฑลของ ๒ ซัณฑ์นั้น อยู่ที่ข้างในเวลาห่ม; ดู **จีวร**

ชั่งเมยยกะ ดู **จีวร**

ชัชวาล รุ่งเรือง, สว่าง, โพล่งขึ้น

ชัชวมงคล มงคลคือความชนะ, ความชนะที่เป็นมงคล

ชาคริยานุโยค การประกอบความเพียรเครื่องตั้งอยู่ คือ ความเพียรพยายามปฏิบัติธรรม ไม่เห็นแก่นอน ตั้งตัวอยู่เป็นนิตย ขำระจิตไม่ให้มีนิวรรณ์ (ข้อ ๓ ในอภิญญาปัฏฐา)

ขาดก “เครื่องเล่าเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงเกิดมาแล้ว”, ชื่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อันเล่าเรื่องพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้า เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่ง

กำลังทรงบำเพ็ญบารมี มีจำนวนทั้งหมดตามตัวเลขถั่วที่กล่าวในอรรถกถาทั้งหลายว่า ๕๕๐ ชาตก (นับตรงเลขว่า ๕๔๗ ชาตก แต่คนไทยมักพูดตัดเลขแค่หลักร้อยว่า พระเจ้า ๕๐๐ ชาติ) ทั้งหมดนี้จัดเป็นพระไตรปิฎก ๒ เล่ม (ฉบับอักษรไทยคือเล่ม ๒๗ และ ๒๘), อย่างไรก็ตามเนื่องจากชาตกทั้งหมดในพระไตรปิฎกเป็นคาถาล้วนๆ (เว้นชาตกหนึ่งที่เป็นความร้อยแก้ว คือกุณฺณลชาตก) และโดยมากเป็นเพียงคำกล่าวโต้ตอบกันของบุคคลในเรื่อง พร้อมทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสรุปหรือแสดงคติธรรม อันเรียกว่าอภิธรรมพุทธคาถาเท่านั้น ไม่ได้เล่าเรื่องโดยละเอียด ผู้อ่านเข้าใจได้ยาก จึงมีอรรถกถาขึ้นมาช่วยอธิบาย เรียกว่า “ชาตักฎฎกถา” (เรียกให้ง่ายว่า อรรถกถาชาตก) ซึ่งขยายความออกไปมาก จัดเป็นเล่มหนังสือฉบับบาลีอักษรไทยรวม ๑๐ เล่ม เรื่องชาตกที่เรียนและเล่ากันทั่วไป ก็คือเล่าตามชาตักฎฎกถานี้ แต่นักศึกษาพึงรู้จักแยกแยะระหว่างส่วนที่มีในพระไตรปิฎก กับส่วนที่เป็นอรรถกถา; ดู *ไตรปิฎก, อภิธรรมพุทธคาถา*

ชาติปฐพี [ชา-ตะ-ปะ-ณะ-พี] ดินเกิดเอง, ปฐพีแท้ คือมีดินร่วนล้วน มีดินเหนียวล้วน หรือมีของอื่น เช่นหินกรวด กระเบื้อง แร่ และทรายน้อย มีดินร่วน

ดินเหนียวมาก ดินนี้ประสงค์เอาที่ยังไม่ได้เผาไฟ กองดินร่วนก็ดี กองดินเหนียวก็ดี มีฝนตกรดเกิน ๔ เดือนมาแล้ว นับเข้าในปฐพีแท้

ชาติสระ [ชา-ตะ-สะ] สระเกิดเอง, ที่น้ำขังอันเป็นเองตามธรรมชาติ เช่น บึง, หนอง, ทะเลสาบ ฯลฯ

ชาติ การเกิด, ชนิด, พวก, เหล่า, ปวงชนแห่งประเทศเดียวกัน

ชาติปุกกุสะ พวกปุกกุสะ เป็นคนชั้นต่ำพวกหนึ่งในระบบวรรณะของศาสนาพราหมณ์ มีอาชีพคอยเก็บกวาดขยะดอกไม้ตามสถานที่บูชา

ชาติสงสาร ความท่องเที่ยวไปด้วยความเกิด, การเวียนตายเวียนเกิด

ชาติสุททะ พวกสุททะ, คนพวกวรรณะศูทร เป็นคนชั้นต่ำในชมพูทวีป; ดู *ศูทร*

ชานุมณฑล เช่า, ตอนเช่า

ชาวปาจีน คำเรียกภิกษุชาววัชชีบุตรอีกชื่อหนึ่ง หมายถึงอยู่ด้านทิศตะวันออก, ชาวเมืองตะวันออก

ชำระ ในคำว่า “ชำระพระไตรปิฎก” คือรักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หหมดจดจากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป และทำให้มองเห็นของเดิมแท้ชัดเจนตรงตามที่รวบรวมไว้แต่ต้น, เป็นงานส่วนสำคัญของการ

สังคายนา; ๓ *สังคายนา*

ชีวหา ลึ้น

ชีวหาวิญญูณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะรส กระทบลิ้น, รสกระทบลิ้นเกิดความรู้ขึ้น, การรู้รส (ข้อ ๔ ในวิญญูณ ๖)

ชีวหาสัมผัส อาการที่ลิ้น รส และชีวหาวิญญูณประจวบกัน

ชีวหาสัมผัสสาขาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะชีวหาสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ ลิ้น รส และชีวหาวิญญูณประจวบกัน

ชี นักบวช, หญิงถือบวช, อุบาสิกาที่นุ่งขาวห่มขาวโกนผมโกนคิ้ว ถือศีล

ชิตัน พระสงฆ์ที่คุ้นเคยใกล้ชิดกับครอบครัวหรือตระกูล ซึ่งเขาเคารพนับถือเป็นอาจารย์เป็นที่ปรึกษา เรียกอย่างคำบาลีว่า *กุกุปกะ, กุกุปกะ* หรือ *กุกุปกั;* ๓ *กุกุปกะ*

ชีเปลือย นักบวชจำพวกหนึ่ง ถือเพศเปลือยกาย

ชีพ ชีวิต, ความเป็นอยู่

ชีวภ ชื่อหมอใหญ่ผู้เชี่ยวชาญในการรักษาและมีชื่อเสียงมากในครั้งพุทธกาล เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้าพิมพิสาร และพระเจ้าพิมพิสารได้ถวายให้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ของพระพุทธเจ้าด้วย, ชื่อเต็มว่า *ชีวภ โกมารภัจจ* หมอชีวภเกิดที่เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เป็นบุตรของนางคณิกา

(หญิงงามเมือง) ชื่อว่าสาลาวดี แต่ไม่รู้จักรมารดาบิดาของตน เพราะเมื่อนางสาลาวดีมีครรภ์ เกรงค่าตัวจะตก จึงเก็บตัวอยู่ครั้นคลอดแล้วก็ให้คนรับใช้เอาทารกไปทิ้งที่กองขยะ แต่พอดีเมื่อถึงเวลาเข้าตรูเจ้าชายอภัย โอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร จะไปเข้าเฝ้า เสด็จผ่านไปเห็นการรุ่มล้อมทารกอยู่ เมื่อทรงทราบว่าเป็นทารกและยังมีชีวิตอยู่ จึงได้โปรดให้นำไปให้นางนมเลี้ยงไว้ในวัง ในขณะที่ทรงทราบว่าเป็นทารก เจ้าชายอภัยได้ตรัสถามว่าเด็กยังมีชีวิตอยู่ (หรือยังเป็นอยู่) หรือไม่ และทรงได้รับคำตอบว่ายังมีชีวิตอยู่ (*ชีวติ* = ยังเป็นอยู่ หรือยังมีชีวิตอยู่) ทารกนั้นจึงได้ชื่อว่า *ชีวภ* (ผู้ยังเป็น) และเพราะเหตุที่เป็นผู้อันเจ้าชายเลี้ยงจึงได้มีสร้อยนามว่า *โกมารภัจจ* (ผู้อันพระราชกุมารเลี้ยง)

ครั้นชีวภเจริญวัยขึ้น พอจะทราบว่าตนเป็นเด็กกำพร้า ก็คิดแสวงหาศิลปะวิทยาไว้เลี้ยงตัว จึงได้เดินทางไปศึกษาวิชาแพทย์กับอาจารย์แพทย์ทิสปาโมกข์ที่เมืองตักสิลา ศึกษาอยู่ ๗ ปี อยากรทราบว่าเมื่อใดจะเรียนจบ อาจารย์ให้ถือเสียมไปตรวจดูทั่วบริเวณ ๑ โยชน์รอบเมืองตักสิลา เพื่อหาสิ่งที่ไม่ใช่ตัวยา ชิวภหาไม่พบ กลับมาบอกอาจารย์ อาจารย์ว่าสำเร็จการศึกษาวิชาพอเลี้ยงชีพแล้ว

และมอบเสบียงเดินทางให้เล็กน้อย ชิวภเดินทางกลับยังพระนครราชคฤห์ เมื่อเสบียงหมดในระหว่างทาง ได้แวะหาเสบียงที่เมืองสาเกต โดยไปอาสารักษาภรรยาเศรษฐีเมืองนั้นซึ่งเป็นโรคปวดศีรษะมา ๗ ปี ไม่มีใครรักษาหาย ภรรยาเศรษฐีหายโรคแล้ว ให้รางวัลมากมาย หมอชิวภได้เงินมา ๑๖,๐๐๐ กษาปณ์ พร้อมด้วยทาสทาสีและรถม้า เดินทางกลับถึงพระนครราชคฤห์ นำเงินและของรางวัลทั้งหมดไปถวายเจ้าชายอภัยเป็นค่าปฏิการคุณที่ได้ทรงเลี้ยงตนมา เจ้าชายอภัยโปรดให้หมอชิวภเก็บรางวัลนั้นไว้เป็นของตนเอง ไม่ทรงรับเอา และโปรดให้หมอชิวภสร้างบ้านอยู่ในวังของพระองค์ ต่อมาไม่นาน เจ้าชายอภัยนำหมอชิวภไปรักษาโรคริดสีดวงอกแด่พระเจ้าพิมพิสาร จอมชนแห่งมคธทรงหายประชวรแล้ว จะพระราชทานเครื่องประดับของสตรีชาววัง ๕๐๐ นางให้เป็นรางวัล หมอชิวภไม่รับ ขอให้ทรงถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเท่านั้น พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้หมอชิวภเป็นแพทย์ประจำพระองค์ ประจำฝ่ายในทั้งหมด และประจำพระภิกษุสงฆ์อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หมอชิวภได้รักษาโรคภัยสำคัญหลายครั้ง เช่น ฝ่าตัดรักษาโรคในสมองของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ฝ่าตัด

เนื้องอกในลำไส้ของบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี รักษาโรคผอมเหลืองแด่พระเจ้าจันทรปัชโชตแห่งกรุงอุชเชณี และถวายการรักษาแด่พระพุทธเจ้าในคราวที่พระบาทห่อพระโลหิตเนื่องจากเศษหินจากก้อนศิลาที่พระเทวทัตถกทิ้งลงมาจากภูเขาเพื่อหมายปลงพระชนม์ชีพ

หมอชิวภได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบัน และด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้าปรารถนาจะไปเฝ้าวันละ ๒-๓ ครั้ง เห็นว่าพระเวฬุวันไกลเกินไป จึงสร้างวัดถวายในอัมพวันคือสวนมะม่วงของตน เรียกกันว่า *ชีวภัมพวัน* (อัมพวันของหมอชิวภ) เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเริ่มน้อมพระทัยมาทางศาสนา หมอชิวภก็เป็นผู้แนะนำให้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้า

ด้วยเหตุที่หมอชิวภเป็นแพทย์ประจำคณะสงฆ์และเป็นผู้มีศรัทธาเอาใจใส่เกื้อกูลพระสงฆ์มาก จึงเป็นเหตุให้มีคนมาบวชเพื่ออาศัยวัดเป็นที่รักษาตัวจำนวนมาก จนหมอชิวภต้องทูลเสนอพระพุทธเจ้าให้ทรงบัญญัติข้อห้ามมิให้รับบวชคนเจ็บป่วยด้วยโรคบางชนิด นอกจากนั้น หมอชิวภได้กราบทูลเสนอให้ทรงอนุญาตที่จงดรมและเรือไฟฟ้า เพื่อเป็นที่บริหารกายช่วยรักษาสุขภาพของภิกษุทั้งหลาย หมอชิวภได้รับพระดำรัสยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิก

ผู้เลื่อมใสในบุคคล
ชีวโกมารภัจ “ผู้ที่พระราชกุมารเลี้ยง
 ชื่อชีว”; ดู **ชีว**

ชีวิต ความเป็นอยู่

ชีวิตสมถิสี ผู้สิ้นกิเลสพร้อมกับสิ้นชีวิต,
 ผู้ได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วก็ดับจิตพอดี

ชีวิตักษัย การสิ้นชีวิต, ตาย

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, สภาวะที่
 เป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาติธรรม
 (ธรรมที่เกิดร่วมด้วย) ดอกบัวหล่อเลี้ยง
 ดอกบัว เป็นต้น มี ๒ ฝ่ายคือ ๑.
 ชีวิตินทรีย์ที่เป็นชีวิตรูป เป็นอุปาทายรูป
 อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๑๓) เป็นเจ้าการในการ
 รักษาหล่อเลี้ยงเหล่ากรรมชรูป (รูปที่
 เกิดแต่กรรม) บางที่เรียก **รูปชีวิตินทรีย์**
 ๒. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นเจตสิกเป็นสัพพ-
 จิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับ
 จิตทุกดวง) อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๖) เป็นเจ้า
 การในการรักษาหล่อเลี้ยงนามธรรมคือ
 จิตและเจตสิกทั้งหลาย บางที่เรียก
อรูปชีวิตินทรีย์ หรือ **นามชีวิตินทรีย์**

ชีโว ผู้เป็น, ดวงชีพ ตรงกับ **อาดมัน**
 หรือ **อิตตา** ของลัทธิพราหมณ์

ชุนหปักษ์, ชุนหปักษ์ “ฝ่ายขาว, ฝ่าย
 สว่าง” หมายถึง ข้างขึ้น; **ศุกลปักษ์** ก็
 เรียก; ตรงข้ามกับ **กัณหปักษ์** หรือ **กาฬปักษ์**

ชุมนุมเทวดา กล่าวคำเชิญชวนเทวดาให้
 มาชุมนุมกันเพื่อฟังธรรม ในโอกาสที่

พระสงฆ์สวดพระปริตร, เรียกเต็มว่า
 “บทชัตตมุนุมเทวดา” หมายถึงบทสวด
 ที่โบราณจารย์ประพันธ์ขึ้น สำหรับให้
 บุคคลหนึ่ง (ธรรมเนียมบัดนี้ ให้ภิกษุรูป
 ที่นั่งอันดับ ๓) สวดนำ (เรียกว่า “ชัตตนำ”)
 ก่อนที่พระสงฆ์จะเริ่มสวดพระปริตร มี
 ข้อความเป็นคำเชิญชวนเทวดาทั่วทั้ง
 หมดให้มาฟังธรรมอันมีในบาลีภาษิต
 แห่งพระปริตรที่จะสวดต่อไปนั้น ดังคำ
 ลงท้ายว่า “ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺตนา”
 (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่เป็นเวลาที่จะฟัง
 ธรรม) ดังนี้:

ก) สำหรับ **เจ็ดตำนาน**

“สรชชํ สเสนํ สพนธํ นรินทํ,
 ปรีตตานุกาโว สทา รกขตุติ.
 ผริตฺวาน เมตฺตํ สเมตฺตา ภทฺตนา,
 อวิกฺขิตฺตจิตฺตา ปรีตํ ภณฺนตุ.

สคฺเค กาเม จ รุเป คีริสฺสชฺรตฺเต จนฺตลิกฺเข วิมาเน,
 ทิเป รฏฺเฐ จ คาเม ตฺรฺวณคฺคเณ เคหตฺตมฺหิ เขตฺเต,
 ภูมฺมา จายนฺตุ เทวา ชลฺลลวิสฺสเม ยกฺขณฺนตฺตพฺพนาคา,
 ติฏฺฐนฺตา สมนฺตเก ยํ มฺหิรวรจฺนํ สาสฺวเ เม สฺถมฺนตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺตนา,
 ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺตนา,
 ธมฺมสฺสวณกาโล อยมภทฺตนา.”

มีธรรมเนียมว่า ถ้าเป็นพระราชพิธี
 และสวดมนต์ในพระราชฐาน ให้ขึ้นต้น
 บทชัตตตั้งแต่ “สรชชํ สเสนํ ...” ถ้าเป็น
 งานพิธีอื่น ให้เริ่มที่ “ผริตฺวาน เมตฺตํ ...”

ข) สำหรับ สิบสองตำนาน (มีเพิ่ม ๑ คาถา)

“สรชชั สเสนั สพนนุ นรินท,
ปริตตานุกาโว สทา รกขคฺคิต,
ผริตวาน เมตตัม สเมตฺตา ภาทนฺตา,
อวิกขิตฺตจิตฺตา ปริตตัม ภาณนฺตุ.

สมนฺตา จกฺกวาเพสุ อตฺตาคจฺจนฺตุ เทวตา
สทฺธมฺม มุนิราชสฺส สฺถนฺนฺตุ สคฺคโมกฺขท.

สคฺเค กาเม จ รุเป ติริสฺสขรตฺถเ จมฺตลิกฺเข วิมาเน,
ทิเป รกฺกเจ จ คาเม ตฺรุมคฺคเน เคทวตฺตุมฺหิ เขตฺเต,
ภุมฺมา จายนฺตุ เทวา สลฺลตฺตวิสฺเส ยกฺขคฺคณฺนพฺพนาตา,
ติฏฺฐนฺตา สนฺตโก ยมฺ มุนิวิรวรจฺนํ สาสโว เม สฺถนฺนฺตุ.

ธมฺมสฺสวณกาโล อยมฺภทฺนฺตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมฺภทฺนฺตา,
ธมฺมสฺสวณกาโล อยมฺภทฺนฺตา.”

ดู ปริตร, ปริตต์

ชวง ในประโยคที่ว่า “เราจักไม่ชวงเข้าไปสู่ตระกูล” ถือตัว

เชฏฐ-, **เชษฐ-** ที่

เชฏฐา, เชษฐา พี่ชาย

เชฏฐภคินี พี่สาวคนโต

เชฏฐมาส เดือน ๗

เชตวัน “สวนเจ้าเซต” ชื่อวัดสำคัญซึ่ง

อนาถบิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายแด่พระพุทธเจ้า อุทิศสงฆ์จากจาตุรทิศ ที่เมืองสาวัตถี เมืองหลวงของแคว้นโกศล (คงจะสร้างในพรรษาที่ ๓ แห่งพุทธกิจ) โดยซื้อที่ดินอุทยานของเจ้าเซต (เซตราชกุมาร) ด้วยวิธีเอาเกวียนขนเงินเหรียญ

มาปูลให้เต็มพื้นที่ (เรื่องมาใน วินย.๗/๒๕๖/๑๐๙) ตามเรื่องว่า เมื่อหมู่เกวียนขนเงินมาเที่ยวแรก เงินเหรียญยังไม่เต็มพื้นที่ขาดอยู่ตรงที่ใกล้ซุ้มประตูหน่อยเดียว ขณะที่อนาถบิณฑิกคหบดีสั่งคนให้ไปขนเงินมาอีก เจ้าเซตเกิดความซาบซึ้งในศรัทธาของท่านอนาถบิณฑิก จึงขอมีส่วนร่วมในการสร้างวัดด้วย โดยขอให้ที่ตรงนั้นเป็นส่วนที่ดินถวาย ซึ่งอนาถบิณฑิกคหบดีก็ยินยอม เจ้าเซตจึงสร้างซุ้มประตูวัดขึ้นตรงที่นั่น, เซตวัน อนาถบิณฑิกอารามนี้ เป็นวัดที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด รวมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา คือ (อาจจะครั้งแรกในพรรษาที่ ๓) พรรษาที่ ๑๔ และในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่งประทับกลับไปมาระหว่างวัดพระเชตวัน กับวัดบุพพารามของวิสาขามหาอุบาสิกา, ด้วยเหตุนี้ การทรงแสดงธรรม และทรงบัญญัติวินัย จึงเกิดขึ้นที่วัดพระเชตวันนี้มาก โดยเฉพาะสิกขาบทของภิกษุณี ทรงบัญญัติที่วัดพระเชตวันแทบทั้งนั้น; ดู อนาถบิณฑิก, คันธกฺฎิ, มหาคันธกฺฎิ

เชวณ ความนึกคิดที่แล่นไป, ความเร็วของปัญญาหรือความคิด, ไหวพริบ **เชื่อดายไป** เชื่อด้อยไป, เชื่อดะไปโดยไม่นึกถึงเหตุผล

ช

ชุดไปรษณีย์ ฆ่าหรือทำร้ายโดยยิง ด้วยศิลา เป็นต้น
ด้วยศรหรือด้วยปืน ฟุ้งด้วยหอก ขว้าง

ฉ

ฉาน การเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็น
อัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมี
สมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก; **ฉาน ๔** คือ ๑.
ปฐมฉาน มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา) ๒. **ทุติยฉาน** มีองค์ ๓ (ปีติ
สุข เอกัคคตา) ๓. **ตติยฉาน** มีองค์ ๒
(สุข เอกัคคตา) ๔. **จตุตถฉาน** มีองค์ ๒
(อุเบกขา เอกัคคตา); **ฉาน ๕** ก็เหมือน
อย่าง ฉาน ๔ นั้นเอง แต่ตามแบบ
อภิธรรม ท่านซอยละเอียดออกไป โดย
เพิ่มข้อ ๒ แทรกเข้ามา คือ ๑. **ปฐมฉาน**
มีองค์ ๕ (วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา)
๒. **ทุติยฉาน** มีองค์ ๔ (วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา) ข้อ ๓, ๔, ๕ ตรงกับ ข้อ ๒,
๓, ๔ ในฉาน ๔ ตามลำดับ; ดู **จตุกกัช-**

ฉาน, ปัญจกัชฉาน

ฉานจตุกกัชฉาน ฉานแบบที่จัดเป็นหมวด
๔ คือเป็น **ฉาน ๔**, บางที่เรียกว่าแบบ
พระสูตร คือตามสูตรต้นตเทศนา, มัก
เรียกว่า “จตุกกัชฉาน”; ดู **ฉาน ๔**

ฉานปัญจกัชฉาน ฉานแบบที่จัดเป็น
หมวด ๕ คือเป็น **ฉาน ๕**, บางที่เรียกว่า
แบบอภิธรรม, มักเรียกว่า “ปัญจกัช-
ฉาน”; ดู **ฉาน ๕**

ฉานาภิสังกัถศาสตร์ ปรีชากำหนดรู้
ความเศร้าหมอง ความฟุ้งเฟ้อ และการ
ออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ สมบัติ
ตามความเป็นจริง (ข้อ ๗ ในทศพลญาณ)

ฉานปนกิจ กิจเผาศพ, การเผาศพ

ญ

ญัตติ คำเผด็จสงฆ์, การประกาศให้ สงฆ์ทราบเพื่อทำกิจร่วมกัน, วาจาหนด

ญัตติกรรม กรรมอันกระทำด้วยตั้งญัตติ ไม่ต้องสวดอนุสาวนา คือประกาศให้สงฆ์ทราบ เพื่อทำกิจร่วมกัน เรียกว่าเผติยสงฆ์อย่างเดียว ไม่ต้องขอมติ เช่น อุโบสถ และ ปวารณา เป็นต้น

ญัตติจตุตถกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สี่ ได้แก่สังฆกรรมที่สำคัญ มีการอุปสมบทเป็นต้น ซึ่งเมื่อตั้งญัตติแล้ว ต้องสวดอนุสาวนา คำประกาศขอมติ ถึง ๓ หน เพื่อสงฆ์คือที่ชุมนุมนั้นจะได้มีเวลาพิจารณาหลายเที่ยวว่าจะอนุมติหรือไม่

ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม ได้แก่วิธีอุปสมบทที่พระสงฆ์เป็นผู้กระทำอย่างที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยภิกษุประชุมครบองค์กำหนด ในเขตชุมนุมซึ่งเรียกว่าสีมา กล่าววาจาประกาศเรื่องความที่จะรับคนนั้นเข้าหมู่ และได้รับความยินยอมของภิกษุทั้งปวงผู้เข้าประชุมเป็นสงฆ์นั้น; พระราชาเป็นบุคคลแรกที่ได้รับอุปสมบทอย่างนี้

ญัตติทุติยกรรม กรรมมีญัตติเป็นที่สองหรือกรรมมีวาจาครบ ๒ ทั้งญัตติ, กรรมอันทำด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนเดียว เช่น การสมมติสีมา การสังคายนา และการมอบให้ผ้ากฐิน เป็นต้น

ญาณ ความรู้, วิชาหยั่งรู้, วิชากำหนดรู้; ญาณ ๓ หมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. **อดีตังส-**

ญาณ ญาณในส่วนอดีต ๒. **อนาคตังส-ญาณ** ญาณในส่วนอนาคต ๓. **ปัจจุ-ปนันังสญาณ** ญาณในส่วนปัจจุบัน; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. **สังขญาณ** หยั่งรู้ อริยสังข์แต่ละอย่าง ๒. **กิจจญาณ** หยั่งรู้กิจในอริยสังข์ ๓. **กตญาณ** หยั่งรู้กิจอันได้ทำแล้วในอริยสังข์; **อีกหมวดหนึ่ง** ได้แก่ **วิชา ๓**

ญาณ ๑๖ ญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน ๑๖ อย่าง, ญาณ ๑๖ นี้ มีใช้เป็นหมวดธรรมที่มาครบชุดในพระบาลีเดิมโดยตรง แต่พระอาจารย์ปางก่อนได้ประมวลจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ และวิสุทธิมัคค์ แล้วสอนสืบกันมา บางทีเรียกให้เป็นชื่อชุดเลียนคำบาลีว่า “โสฬสญาณ” หรือเรียกกึ่งไทยว่า “ญาณโสฬส”, ทั้งนี้ ท่านตั้ง **วิปัสสนาญาณ ๙** เป็นหลักอยู่ตรงกลางแล้วเติมญาณขั้นต้นๆ ที่ยังไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ เพิ่มเข้าก่อนข้างหน้า และเติมญาณขั้นสูงที่เลยวิปัสสนาญาณไปแล้ว เข้ามาต่อท้ายด้วย ให้เห็นกระบวนการปฏิบัติตลอดแต่ต้นจนจบ จึงเป็นความปรารถนาดีที่เกื้อกูลแก่การศึกษาไม่น้อย, **ญาณ ๑๖** นั้น ดังนี้ (ในที่นี้ จัดแยกให้เห็นเป็น ๓ ช่วง เพื่อความสะดวกในการศึกษา) คือ

ก) **ก่อนวิปัสสนาญาณ:** ๑. **นามรูป-ปริจเฉทญาณ** ญาณกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริคคหญาณ หรือสังขารปริจเฉทญาณ ก็เรียก) ๒. **(นามรูป)ปัจฉัย-ปริคคหญาณ** ญาณกำหนดจับปัจฉัยแห่งนามรูป (บางที่เรียก กังขาวิตรณญาณ หรือธัมมัญญูจิตติญาณ) ๓. **สัมมสนญาณ** ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์

ข) **วิปัสสนาญาณ ๙:** ๔. **อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ** ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ๕. **ภังคานุ-ปีสสนาญาณ** ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ๖. **ภยคุปป์ฏฐาน-ญาณ** ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๗. **อาทีนวานุปีสสนา-ญาณ** ญาณคำนึงเห็นโทษ ๘. **นิพพิทานุ-ปีสสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย ๙. **มูญฺจิตุกัมยตาญาณ** ญาณหยั่งรู้อันให้ใคร่จะพ้นไปเสีย ๑๐. **ปฏิสังขานุ-ปีสสนาญาณ** ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ๑๑. **สังขารุเปกขาญาณ** ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๑๒. **สังขานุโลมิกญาณ** ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้ร้อยลัจจ์

ค) **เหนือวิปัสสนาญาณ:** ๑๓. **โคตรภูญาณ** ญาณครอบโคตร คือหัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะปุถุชน ๑๔. **มัคคญาณ** ญาณในอริยมรรค ๑๕. **ผลญาณ** ญาณในอริยผล ๑๖. **ปัจจ-**

เวกขณญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน

อนึ่ง คัมภีร์**อภิมมัตถสังคหะ** ถือต่างจากที่กล่าวมานี้บ้าง โดยจัดญาณที่ ๓ (สัมมสนญาณ) เป็นวิปัสสนาญาณด้วย จึงเป็น**วิปัสสนาญาณ ๑๐** อีกทั้งเรียกชื่อญาณหลายข้อให้สั้นลง เป็น ๔.อุท্থัพพ-พยญาณ ๕.ภังคญาณ ๖.ภยญาณ ๗.อาทีนวญาณ ๘.นิพพิทาญาณ ๑๐.ปฏิ-สังขาญาณ ๑๒.อนุโลมญาณ (นอกนั้นเหมือนกัน) ทั้งนี้ ฟังทราบเพื่อไม่สับสน

มีข้อฟังทราบพิเศษว่า เมื่อผู้ปฏิบัติก้าวหน้ามาจนเกิดวิปัสสนาญาณข้อแรกคือ**อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ** ชื่อว่าได้ตรุณวิปัสสนา (วิปัสสนาอ่อนๆ) และในตอนนั้น วิปัสสนูปกิเลสจะเกิดขึ้น ชวนให้ลุ่มลุ่มคิดถึงความถึงจุดหมาย แต่เมื่อรู้เท่าทัน กำหนดแยกได้ว่าอะไรเป็นทางอะไรมิใช่ทาง ก็จะผ่านพ้นไปได้ อุท্থัพพ-พยญาณนั้นก็พัฒนาเป็นมัคคามัคค-ญาณ เข้าถึงวิสุทธิตีคือความบริสุทธิ์ที่ล้ำค่าขั้นหนึ่ง เรียกว่า **มัคคามัคคญาณ-ทัสสนวิสุทธิตี** (วิสุทธิตีข้อที่ ๕), อุท্থัพพ-พยญาณที่ก้าวมาถึงตอนนี้เป็นวิปัสสนา-ญาณที่เดินถูกทาง ผ่านพ้นวิปัสสนูป-กิเลสมาได้แล้ว ได้ชื่อว่าเป็นพลว-วิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีกำลัง หรือแข็งกล้า) ซึ่งจะเดินหน้าพัฒนาเป็นวิปัสสนา-ญาณที่สูงขึ้นต่อไป

บางที่ท่านกล่าวถึงตรุณวิปัสสนา และพลวิปัสสนา โดยแยกเป็นช่วงซึ่ง กำหนดด้วยญาณต่างๆ คือ ระบุว่า (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ สังขารปริจเฉท- ญาณ กังขาวิตรณญาณ สัมมสนญาณ และมัคคามัคคญาณ เป็นตรุณ- วิปัสสนา และ (ช่วงของ) ญาณ ๔ คือ ภายตูปัญฐานญาณ อาทีนวญาณ มุญจិតุ- กัมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ เป็นพลวิปัสสนา

ในญาณ ๑๖ นี้ ข้อ ๑๔ และ ๑๕ (มัคคญาณ และผลญาณ) เท่านั้น เป็น โลกุตตรญาณ อีก ๑๔ อย่างนอกนั้น เป็น โลกียญาณ; **๓ วิปัสสนาญาณ ๕, วิสุทธิ ๗**

ญาณจรีต คนที่มีพื้นนิสัยหนักในความรู้ มักใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วย แนะนำ ให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (เป็นอีกชื่อ หนึ่งของพุทธิจรีต)

ญาณทัศนะ, ญาณทัศนะ การเห็น กล่าวคือการหยั่งรู้, การเห็นที่เป็นญาณ หรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุด หมายถึง วิปัสสนาญาณ นอกนั้นในที่หลายแห่ง หมายถึง ทิพพจักขุญาณ บ้าง มรรค ญาณ บ้าง และในบางกรณี หมายถึง ผลญาณ บ้าง ปัจจเวกขณญาณ บ้าง สัพพัญญุตญาณ บ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ ข้อความแวดล้อมในที่นั้นๆ

ญาณทัศสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่ง

ญาณทัศนะ ได้แก่ญาณในอริยมรรค ๔; **๓ วิสุทธิ**

ญาณวิปยุต ปราศจากญาณ, ไม่ ประกอบด้วยปัญญา, ปราศจากปรีชา หยั่งรู้, ขาดความรู้

ญาณสังวร สำรวมด้วยญาณ (ข้อ ๓ ใน สังวร ๕)

ญาติปริญญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ กำหนดรู้สิ่งนั้นๆ ตามลักษณะที่เป็น สภาวะของมันเอง พอให้แยกออกจาก สิ่งอื่นๆ ได้ เช่น รู้ว่า นี่คือนาฬิกา เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในปริญญา ๓)

ญาติตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อ ประโยชน์แก่พระญาติ, ทรงประพฤติ ประโยชน์แก่พระประยูรญาติ เช่น ทรง อนุญาตให้พระญาติที่เป็นเดียรถีย์เข้า มาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ไม่ต้อง อยู่ตติยปริวาส ๔ เดือนก่อน เหมือน เดียรถีย์อื่น และเสด็จไปห้ามพระญาติที่ วิวาทกันด้วยเรื่องน้ำ เป็นต้น; **๓ พุทธจริยา**

ญาติ พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, ผู้ร่วมสาย โลหิตกันทางบิดาหรือมารดา, ในภิกขา วินัย ท่านนับ ๗ ชั้น ทั้งข้างบนและข้าง ล่าง แต่ตามปกติจะไม่พบมากหลายชั้น อย่างนั้น ปัจจุบันท่านให้นับญาติ ๗ ชั้น หรือ ๗ ชั่วคน คือ นับทางมารดาก็ดี ทางบิดาก็ดี ชั้นตนเองเป็น ๑ ข้างบน ๓

(ถึงทวด) ข้างล่าง ๓ (ถึงเหลน), เขย และสะใภ้ ไม่นับเป็นญาติ

ญาติพินัย สงเคราะห์ญาติ, ช่วยเหลือ กู้กูลญาติ, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นทุนสำหรับการช่วยเหลือกู้กูลญาติพี่น้อง, การใช้รายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อเอื้อเพื่อกู้กูลกันในด้านการสงเคราะห์ญาติ (ข้อ ๑ ในพินัย ๕ อย่างแห่งภคคอาทิยะ ๕)

ญาติสาโลหิต พี่น้องร่วมสายโลหิต (ญาติ = พี่น้องที่ยังนับรู้กันได้, สาโลหิต = ผู้ร่วมสายเลือดคือญาติที่สืบสกุลมาโดยตรง)

ญาติ, ญาติธรรม ความถูกต้องชอบ

ธรรม, ความยุติธรรม, สิ่งที่เหมาะสม, ทางที่ถูกต้อง, วิธีการที่ถูกต้อง, ข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง หมายถึง อริยอัฏฐังคิกมรรค, ภาวะอันจะลู่ถึงได้ด้วยข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง ได้แก่ **นิพพาน**

นายปฏิบัติ (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้องทาง หรือปฏิบัติเป็นธรรม คือปฏิบัติปฏิบัติที่จะทำให้เกิดความรู้ หรือปฏิบัติเพื่อได้ความรู้ธรรม ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ อีกนัยหนึ่งว่า ปฏิบัติมุ่งธรรมเป็นใหญ่ ถือความถูกต้องเป็นประมาณ (ข้อ ๓ ในสังฆคุณ ๙)

ไฉยธรรม ธรรมอันควรรู้, สิ่งสมควรควรเข้าใจ; **เฉยธรรม** ก็เขียน

ฎ

ฎีกา 1. ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลัง แต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติม

อรรถกถา; ๓ **อรรถกถา 2.** หนังสือนิมิตต์พระสงฆ์ **3.** ไบบอกบุญเรื่อยไป

ฐ

ฐานะ 1. เหตุ, อย่าง, ประการ, ที่ตั้ง, ตำแหน่ง, โอกาส, ความเป็นไปได้

ฐานาฐานะ ปริชากำหนดฐานะ คือ สิ่งที่เป็นไปได้ เช่นทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น และฐานะ คือ สิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เช่น ทำดีได้ชั่ว ทำชั่วได้ดี เป็นต้น

(ข้อ ๑ ในทสพลญาณ ๑๐)

ฐานานุกรม ลำดับตำแหน่งยศที่พระภิกษุผู้ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์แล้ว มีอำนาจตั้งให้แก่พระภิกษุชั้นผู้น้อยตามทำเนียบ เช่น พระปลัด พระสมุห์ พระใบฎีกา เป็นต้น

ฐานานุกรม สมควรแก่ตำแหน่ง, สมควร แก่เหตุที่จะเป็นได้

ด

ดั้น เย็บผ้าให้ติดกันเป็นตะเข็บโดยฝีเข็ม
ดนตรี ลำดับเสียงอันไพเราะ

ดวงตาเห็นธรรม แปลจากคำว่า *ธรรมจักขุ* หมายถึงความรู้เห็นตามเป็นจริงด้วยปัญญาว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา; ดู *ธรรมจักขุ*

ดับไม่มีเชื้อเหลือ ดับหมด คือดับทั้งกิเลสทั้งชั้น (= *อนุปาทิสสนิพาน*)

ดาบส ผู้บำเพ็ญตบะ, ผู้เผากิเลส

ดาวเคราะห์ ดู *ดาวพระเคราะห์*

ดาวดิงส์ สวรรค์ชั้นที่ ๒ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มีจอมเทพผู้ปกครองชื่อท้าวลักกะ ซึ่งโดยทั่วไปเรียกกันว่าพระอินทร์, อรรถกถาอธิบายความหมายของ “ดาวดิงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้ทำบุญร่วมกันได้อุบัติ” (จำนวน ๓๓ บาลีว่า เตตตติส, เขียนตามรูปสันสกฤต เป็น *ตริยตริงส์* หรือเพี้ยนเป็น *ไตรตริงษ์* ซึ่งในภาษาไทยก็ใช้เป็นคำเรียกดาวดิงส์นี้ด้วย) ดังมีตำนานว่า ครั้งหนึ่ง ที่มัจฉคาม ในมคธรัฐ มีนักบำเพ็ญประโยชน์คณะหนึ่งจำนวน ๓๓ คน นำโดยมฆมาณพได้ร่วมกันทำบุญต่างๆ เช่น ทำถนน

สร้างสะพาน ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคนเดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวนชาวบ้านตั้งอยู่ในศีล และทำความดีทั้งหลาย เฉพาะอย่างยิ่ง ตัวมฆมาณพเองยังรักษาข้อปฏิบัติพิเศษที่เรียกว่า *วัตรบท ๗* อีกด้วย ครั้นตายไป ทั้ง ๓๓ คน ก็ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่าดาวดิงส์นี้ โดยมฆมาณพได้เป็นท้าวลักกะ คือพระอินทร์ ดังที่พระอินทร์นั้นมีพระนามหนึ่งว่า “มฆวา” (ในภาษาไทยเขียน มฆวัน มัฆวา หรือมัฆวาน); ดู *วัตรบท ๗*

ดาวนักษัตร ดาว, ดาวฤกษ์, มี ๒๗ หมู่ คือ ๑. *อัศวินิ* (ดาวม้า) มี ๗ ดวง ๒. *ภรณี* (ดาวก้อนเถ้า) มี ๓ ดวง ๓. *กฤติกา* (ดาวลูกไก่) มี ๘ ดวง ๔. *โรहिณี* (ดาวคางหมู) มี ๗ ดวง ๕. *มฤคศิระ* (ดาวหัวเนื้อ) มี ๓ ดวง ๖. *อาร์ทรา* (ดาวตาสำเภา) มี ๑ ดวง ๗. *ปุนัพสุ* (ดาวสำเภาทอง) มี ๓ ดวง ๘. *บุษยะ* (ดาวสมอลำเภา) มี ๕ ดวง ๙. *อาศเลษา* (ดาวเรือ) มี ๕ ดวง ๑๐. *มฆา* (ดาวงูผู้) มี ๕ ดวง ๑๑. *บูรพ-ผลคุณี* (ดาวงูเมีย) มี ๒ ดวง ๑๒. *อุตร-*

ผลคูณี่ (ดาวเพดาน) มี ๒ ดวง ๑๓.
 หัสตะ (ดาวศอกคู่) มี ๕ ดวง ๑๔.
 จิตรรา (ดาวตาจระเข้) มี ๑ ดวง ๑๕.
 สวาตี (ดาวข้างฟ้า) มี ๕ ดวง ๑๖.
 วิชาชา (ดาวคันฉัตร) มี ๕ ดวง ๑๗.
 อนุราธา (ดาวประจำฉัตร) มี ๔ ดวง
 ๑๘. เชษฐา (ดาวข้างใหญ่) มี ๑๔ ดวง
 ๑๙. มูลา (ดาวข้างน้อย) มี ๙ ดวง ๒๐.
 บุรพชาต (ดาวลับค้ำข้าง) มี ๓ ดวง
 ๒๑. อุตราชาม (ดาวเตรงอน) มี ๕
 ดวง ๒๒. ศรวณะ (ดาวหลักชัย) มี ๓
 ดวง ๒๓. ธนิษฐา (ดาวไซ) มี ๔ ดวง
 ๒๔. ศตภิชช (ดาวพิมพ์ทอง) มี ๔ ดวง
 ๒๕. บุรพภัทรบท (ดาวหัวเนื้อทราย) มี
 ๒ ดวง ๒๖. อุตรภัทรบท (ดาวไม้เท้า)
 มี ๒ ดวง ๒๗. เรวดี (ดาวปลา
 ตะเพียน) มี ๑๖ ดวง

ดาวพระเคราะห์ ในทางโหราศาสตร์
 หมายถึงดาวทั้ง ๙ ที่เรียกว่า **นพเคราะห์**
 คืออาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์
 พฤหัสบดี ราหู ศุกร์ เกตุ; แต่ในทาง
 ดาราศาสตร์เรียก **ดาวเคราะห์** หมายถึง
 ดาวที่ไม่มีแสงสว่างในตัวเอง ต้องได้รับ
 แสงสว่างจากดวงอาทิตย์และเป็นบริวาร
 โคจรรอบดวงอาทิตย์มี ๙ ดวง คือ พุธ
 ศุกร์ โลก อังคาร พฤหัสดี เสาร์ มฤตยู
 (ยูเรนัส) เกตุหรือพระสมุท (เนปจูน)
 พระยม (พลูโต)

ดาวฤกษ์ ดู **ดาวนักษัตร**

ดำริ คิด, ตริตรวง

ดำริชอบ ดำริออกจากกาม ดำริในอันไม่
 พยาบาท ดำริในอันไม่เบียดเบียน; ดู
สัมมาสังกัปปะ

คำฤชณา ความอยาก, ความดีนรน,
 ความปรารถนา, ความเส่นหา (เพลงมา
 จากคำสันสกฤตว่า **ตฤชณา** ตรงกับคำ
 ที่มาจากบาลีว่า **ตัณหา**)

ดิถี วันตามจันทรคติ ใช้ว่า คำหนึ่ง สอง
 คำ เป็นต้น

ดิถีเพ็ญ ดิถีมีพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น
 ๑๕ คำ

ดิรัจฉาน สัตว์มีร่างกายเจริญโดยขวาง,
 สัตว์เว้นจากมนุษย์; **เคียรัจฉาน** ก็ใช้

ดิรัจฉานกถา ดู **ดิรัจฉานกถา**

ดิรัจฉานวิชา ความรู้ที่ขวางต่อทางพระ
 นิพพาน เช่น รู้ในการทำเสน่ห์ รู้เวทมนตร์
 ที่จะทำให้คนถึงวิบัติ เป็นหมอผี หมอดู
 หมองู หมอยา ทำพิธีบวงสรวง บนบาน
 แก้วบน เป็นต้น เมื่อเรียนหรือใช้ปฏิบัติ
 ตนเองก็หลงเพลินหมกมุ่น และส่วนมาก
 ทำให้ผู้คนลุ่มหลงมงาย ไม่เป็นอัน
 ปฏิบัติกิจหน้าที่หรือประกอบการตาม
 เหตุผล โดยเฉพาะตัวพระภิกษุก็จะขวาง
 กั้นขัดถ่วงตนเองให้ไม่มีกำลังและเวลาที่
 จะบำเพ็ญสมณธรรม, การงดเว้นจาก
 การเลี้ยงชีพด้วยดิรัจฉานวิชา เป็นศีล

ของพระภิกษุตามหลักมหาศีล (ที.สี.๙/๑๙-๒๕/๑๑-๑๕), ศีลนี้สำเร็จด้วยการปฏิบัติตามสิกขาบทในพระวินัยปิฎกข้อที่กำหนดแก่ภิกษุทั้งหลาย มิให้เรี่ยน มิให้สอนติรัจฉานวิชา (วินย.๓/๑๘๓-๔/๓๑) และแก่ภิกษุทั้งหลายเช่นเดียวกัน (วินย.๓/๓๒๒/๑๗๗; ๓๒๕/๑๗๘); **ดูฎุพม์ขมิมหาศีล**

ดึกดำบรรพ์ ครั้งเก่าก่อน, ครั้งโบราณ

ดูขณิภาพ ความเป็นผู้หนึ่ง

ดูลิต สวรรค์ชั้นที่ ๔ แห่งสวรรค์ ๖ ชั้น มีท้าวสันดูลิตเทวราชปกครอง สวรรค์ชั้นนี้เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ก่อนจุติลงมาสู่มนุษยโลกและตรัสรู้ในพระชาติสุดท้าย

ดูกร, ดูก่อน คำเอ่ยเรียกให้เตรียมตัวฟังความที่จะพูดต่อไป, “เนอะ” หรือ “ดูรา” ก็ใช้บ้าง

เดน ของเศษของเหลือที่ไม่ต้องการ, ของเหลืออันเกินจากที่ต้องการ; “เดน” ตามที่เข้าใจกันในภาษาไทยปัจจุบัน มีความหมายไม่สู้ตรงกับที่ใช้ในทางพระวินัยอย่างน้อย ในภาษาไทย มักใช้แต่ในแง่ที่พ่วงมากับความรู้สึกเชิงว่าตำหนามหรือน่ารังเกียจ, “เดน” ที่ใช้กันมาในทางพระวินัย ฟังแยกว่าเป็นคำแปลของคำบาลี ๒ อย่าง คือ ๑. ตรงกับคำบาลีว่า “วิฆาส” หรือ “อุจฉิฏฺจ” หมายถึงของเศษของเหลือจากที่กินที่ใช้ เช่น ภิกษุพบเนื้อเดนที่สัตว์กิน (สีหวิฆาส-เดน

ราชสีห์กิน, พยัคฆวิฆาส-เดนเหลือโครงกิน, โภกวิฆาส-เดนสุนัขป่ากิน เป็นต้น) จะให้อนุปลัมบันต์อย่างทอดแกงแล้วฉัน ก็ได้ไม่เป็นอาบัติ (วินย.๑/๑๓๗/๑๐๙), มีสิกขาบทห้ามภิกษุณี มิให้เท หรือสั่งให้เทอุจจาระ ปัสสาวะ หยากเยื่อ หรือของเป็นเดน ออกไปนอกฝาหรือนอกกำแพง (วินย.๓/๑๗๕/๑๐๖, และ ๓/๑๗๘/๑๐๘ มิให้เทของเหล่านี้ลงไปบนพืชพันธุ์ของสดเขียวที่ชาวบ้านปลูกไว้, ทั้งนี้ ภิกษุก็ต้องปฏิบัติตามด้วยเช่นกัน), มีสิกขาบทห้ามภิกษุมิให้อาเศษอาหาร ก้าง หรือน้ำเดนใส่บาตรออกไปทิ้ง แต่ให้ใช้กระโถน (วินย.๓/๕๔/๒๒; และตาม วินย.๒/๘๕๖/๕๕๓ ซึ่งมีให้ภิกษุเทน้ำล้างบาตร ที่ยังมีเมล็ดข้าวลงในละแวกบ้าน หนังสือวินัยมุขเล่ม ๒ ว่า “ของเป็นเดนก็เหมือนกัน”)

๒. ตรงกับคำบาลีว่า “อติริตฺต” ซึ่งมีรากศัพท์เดียวกับอติเรก หรืออติเรกแปลว่า ส่วนเกิน เหลือเพื่อ เกินใช้ หรือเกินต้องการ หมายถึงของเหลือซึ่งเกินจากที่ต้องการ เช่นในคำ “คิลานาติริตฺต” ที่แปลว่า “เดนภิกษุใช้” ก็คือ ของเกินฉันหรือเกินความต้องการของพระอาพาธ ทั้งนี้ ฟังเข้าใจตามความในพระบาลี ดังเรื่องว่า ภิกษุทั้งหลายนำบิณฑบาตอันประณีตไปถวายพวกภิกษุอาพาธ ภิกษุอาพาธฉันไม่ได้ตั้งใจประสงค์ ภิกษุทั้ง

หลายจึงทิ้งบิณฑบาตเหล่านั้นเสีย พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงนกการ้องเชิงแซ่ จึงรับสั่งถามพระอานนท์ เมื่อทรงทราบความตามที่พระอานนท์กราบทูลแล้ว ได้ทรงอนุญาตให้ฉันอาหารอันเป็นเดน (อติริตต์) ของภิกษุอาพาธ และของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธได้ แต่ (สำหรับอย่างหลัง) พึงทำให้เป็นเดน โดยบอกว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว” และทรงบัญญัติสิกขาบทว่า (วินย.๒/๕๐๐/๓๒๘) “ภิกษุใดฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว เคี้ยวก็ดี จันก็ดี ซึ่งของเคี้ยวก็ดี ซึ่งของจันก็ดี อันมิใช่เดน เป็นปาจิตติย” ที่ว่าเดน หรือ เกินจัน ก็คือ ๒ อย่าง ได้แก่ เดนของภิกษุอาพาธ และเดนของภิกษุไม่อาพาธ ดังกล่าวแล้ว แต่เดนชนิดหลังคืออติริตต์ของภิกษุซึ่งมิใช่ผู้อาพาธนั้น จะต้องทำให้ถูกต้องใน ๗ ประการ คือ ได้ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถถบาล, เธอฉันแล้วจึงทำ, เธอฉันเสร็จห้ามภัตแล้ว ยังมีได้ลูกจากอาสนะ ก็ทำ, และเธอกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”, บางที่ท่านตัดเป็น ๕ ข้อ คือ ทำให้เป็นกัปปิยะแล้ว, ภิกษุรับประทานแล้ว, (เธอฉันเสร็จ ห้ามภัตแล้ว ยังไม่ลูกจากอาสนะ) ยกขึ้นส่งให้, ทำในหัตถถบาล, และกล่าวว่า “ทั้งหมดนั้น พอแล้ว”

เดอะ (ในคำว่า “การเดอะกฐิน”) เสียหายคือกฐินใช้ไม่ได้ หมดประโยชน์ หมดอาหิสงส์ ออกมาจากคำว่า *อุพฺภาโร, อุทฺธาโร* แปลว่า “ยกขึ้น หรือรื้อ” เข้ากับศัพท์ *กฐิน* แปลว่า “รื้อไม้สะดึง” คือ หมดโอกาสได้ประโยชน์จากกฐิน

เดียงตา รู้ความควรและไม่ควร, รู้ความเป็นไปบริบูรณ์แล้ว, เข้าใจความ

เดียรฉาน, เดียรฉาน สัตว์อื่นจากมนุษย์, สัตว์ผู้มีร่างกายเจริญขวางออกไปคือไม่เจริญตั้งขึ้นไปเหมือนคนหรือต้นไม้

เดียรถีย นักบวชภายนอกพระพุทธศาสนา

เดือน ดวงจันทร์, ส่วนของปี คือปีหนึ่งมี ๑๒ เดือนบ้าง ๑๓ เดือนบ้าง (อย่างจันทรคติ); การที่นับเวลาเป็นเดือนและเรียกเวลาที่นับนั้นว่าเดือนก็เพราะกำหนดเอาข้างขึ้นข้างแรมของเดือน คือ ดวงจันทร์เป็นหลักมาตั้งแต่เดิม คู่ชื่อเดือนที่ *มาตรา*

โดยชอบ ในประโยคว่า “เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ” ความตรัสรู้นั้นชอบ ถูกต้องครบถ้วนสมบูรณ์ ไม่วิปริต ให้สำเร็จประโยชน์แก่พระองค์เองและผู้อื่น

ได้รับสมมติ ได้รับมติเห็นชอบร่วมกันของที่ประชุมสงฆ์ตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่หรือทำกิจที่สงฆ์มอบหมาย อย่างใดอย่างหนึ่ง

ต

ตจะ หนึ่ง

ตจปัญจกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีหนึ่งเป็นที่คำรบห้า กรรมฐานอันบัณฑิตกำหนดด้วยอาการมีหนึ่งเป็นที่ ๕ เป็นอารมณ์ คือ กรรมฐานที่ท่านสอนให้พิจารณาส่วนของร่างกาย ๕ อย่างคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง โดยความเป็นของปฏิภูล หรือโดยความเป็นสภาวะอย่างหนึ่งๆ ตามที่มันเป็นของมัน ไม่เอาใจเข้าไปผูกพันแล้วคิดวาดภาพใฝ่ฝันตามอำนาจกิเลส พจนานุกรมเขียน **ตจปัญจกรรมฐาน** เรียกอีกอย่างว่า **มูลกัมมัฏฐาน** (กรรมฐานเบื้องต้น)

ตติยฌาน ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ ละปีติเสียได้ คงอยู่แต่สุข กับ เอกัคคตา

ตถตา ความเป็นอย่างนั้น, ความเป็นเช่นนั้น, ภาวะที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของมันอย่างนั้นเอง คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย (มิใช่เป็นไปตามความอ่อนหวานปรารถนา หรือการดลบันดาลของใครๆ) เป็นชื่อหนึ่งที่ใช้เรียกกฎ **ปฏิจสมุปบาท** หรือ **อิทัปปัจจยตา**

ตถาคต พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเรียก

หรือตรัสถึงพระองค์เอง แปลได้ความหมาย ๘ อย่าง คือ ๑. **พระผู้เสด็จมาแล้วอย่างนั้น** คือ เสด็จมาทรงบำเพ็ญพุทธจริยา เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกเป็นต้น เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อยากรู้ก็อย่างนั้น ๒. **พระผู้เสด็จไปแล้วอย่างนั้น** คือ ทรงทำลายอวิชชาสละปวงกิเลสเสด็จไปเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ อยากรู้ก็อย่างนั้น ๓. **พระผู้เสด็จมาถึงตถลักษณะ** คือ ทรงมีพระญาณหยั่งรู้เข้าถึงลักษณะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลายหรือของธรรมทุกอย่าง ๔. **พระผู้ตรัสรู้ตถธรรมตามที่มันเป็น** คือ ตรัสรู้หรือริยัลัจ ๔ หรือปฏิจสมุปบาทอันเป็นธรรมที่จริงแท้แน่นอน ๕. **พระผู้ทรงเห็นอย่างนั้น** คือ ทรงรู้เท่าทันสรรพอารมณ์ที่ปรากฏแก่หมู่สัตว์ทั้งเทพและมนุษย์ ซึ่งสัตว์โลกตลอดถึงเทพถึงพรหมได้ประสบและพากันแสวงหา ทรงเข้าใจสภาพที่แท้จริง ๖. **พระผู้ตรัสอย่างนั้น** (หรือมีพระวาจาที่แท้จริง) คือ พระดำรัสทั้งปวงนับแต่ตรัสรู้จนเสด็จดับขันธปรินิพพาน ล้วนเป็นสิ่งแท้จริงถูก

ต้อง ไม่เป็นอย่างอื่น ๗. **พระผู้ทำอย่างนั้น** คือ ตรัสอย่างใด ทำอย่างนั้น ทำอย่างใด ตรัสอย่างนั้น ๘. **พระผู้เป็นเจ้า (อภิฏ)** คือ ทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งเหนือกว่าสรรพสัตว์ตลอดถึงพระพรหมที่สูงที่สุด เป็นผู้เห็นถ่องแท้ ทรงอำนาจ เป็นราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นเทพแห่งเทพ เป็นอินทร์เหนือพระอินทร์ เป็นพรหมเหนือประดาพรหม ไม่มีใครจะอาจวัดหรือจะตัดเทียบพระองค์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ

ตถาคตโพธิสัทธา ความเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคต (ผู้เป็นคัมภีร์ขึ้นจากความบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธิ์”); ๓ **สัทธา**

ตักกนิพพาน “นิพพานด้วยองค์นั้น”, นิพพานด้วยองค์ธรรมจำเพาะ เช่น มองเห็นขั้น ๕ โดยไตรลักษณ์แล้วหายทุกข์ร้อน ใจสงบสบายมีความสุขอยู่ตลอดชั่วคราวนั้นๆ, นิพพานเฉพาะกรณี

ตักกคปทาน “การละด้วยองค์นั้น”, การละกิเลสด้วยองค์ธรรมที่จำเพาะกันนั้น คือละกิเลสด้วยองค์ธรรมจำเพาะที่เป็นคู่ปรับกัน แปลงๆ ว่า “การละกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ” เช่น ละโกรธด้วยเมตตา (แปลกันมาว่า “การละกิเลสได้ชั่วคราว”)

ตักกวิมุตติ “พ้นด้วยองค์นั้นๆ” หมายถึง

ความว่า พ้นจากกิเลสด้วยอาศัยธรรมตรงข้ามที่เป็นคู่ปรับกัน เช่น เกิดเมตตา หายโกรธ เกิดสังเวช หายกำหนด เป็นต้น เป็นการหลุดพ้นชั่วคราว และเป็นโลกีย์วิมุตติ; ๓ **วิมุตติ**

ตถารมณ, ตถารัมมณะ ๓ **วิถิจิต**

ตถาลัมพะ, ตถาลัมพะ ๓ **วิถิจิต**

ตันโพธิ์ ๓ **โพธิ์**

ตบะ 1. ความเพียรเครื่องเผาผลาญกิเลส, การบำเพ็ญเพียรเพื่อกำจัดกิเลส 2. พิธีข่มกิเลสโดยการทรมานตัวของนักบวชบางพวกในสมัยพุทธกาล

ตปฺสตะ พ่อค้าที่มาจากอุกกกลชนบทคู่กับภักติกะ พบพระพุทธเจ้าขณะประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวลัดตุง ข้าวลัดตูก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ นับเป็นปฐมอุบาสกผู้ถึงสรณะ ๒ ที่เรียกว่า **เทววาจิก**

ตโปทาราม สวนซึ่งอยู่ใกล้บ่อน้ำพุร้อนชื่อตโปทา ใกล้พระนครราชคฤห์ เป็นสถานที่แห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอกาสแก่พระอานนท์

ตระกูลอัมมังกัง จะตั้งอยู่นานไม่ได้ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. ไม่แสวงหาพัสดุที่หายแล้ว ๒. ไม่บูรณะพัสดุที่คร่ำคร่า ๓. ไม่รู้จักประมาณในการบริโภค

สมบัติ ๔. ตั้งสตรีหรือบุรุษทุศีล ให้เป็นแม่บ้านพอเรือน

กระบัต ยืมของเขาไปแล้วเอาเสีย เช่นขอยืมของไปใช้แล้วไม่ส่งคืน กู้หนີไปแล้วไม่ส่งต้นทุนและดอกเบี้ย

ตระหนี่ เหนียว, เหนียวแน่น, ไม่อยากให้ง่ายๆ, ขี้เหนียว (มัจฉริยะ)

ตรัยตริงศ์ “สามสิบสาม”, สวรรค์ชั้นดาวดึงส์; *ดู ดาวดึงส์*

ตรัสรู้ รู้แจ้ง หมายถึงรู้ปริยัติจัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ตรีทศ *ดู ไตรทศ*

ตรีทิพ *ดู ไตรทิพ*

ตรุณวิปัสสนา วิปัสสนาอย่างอ่อน; *ดู ญาณ ๑๖, วิปัสสนูปกิเลส*

ทรุษ นักชัทรฤกษ์เมื่อเวลาสิ้นปี

ต้อง ถูก, ถึง, ประสบ (ในคำว่า “ต้องอาบัติ” คือ ถึงความละเมิด หรือมีความผิดสถานนั้นๆ คล้ายในคำว่า ต้องหาต้องขัง ต้องโทษ ต้องคดี)

ต่อตาม พูดเกียงราคาในเรื่องซื้อขาย, พูดเกียงผลประโยชน์ในการทำมาตงกลงกัน

ต่อหนังสือคำ เรียนหนังสือโดยวิธีที่อาจารย์บอกปากเปล่าให้โดยตรงเป็นรายตัว ซึ่งเน้นการจำเป็นฐาน อันสืบมาแต่ยุคที่ยังไม่ได้ใช้หนังสือ โดยอาจารย์สอนให้ว่าทีละคำหรือทีละวรรคทีละ

ตอน ศิษย์ก็ว่าตามว่าซ้ำๆ จนจำได้ แล้วอาจารย์อธิบายให้เข้าใจ หรืออาจารย์กำหนดให้นำไปท่อง แล้วมาว่าให้อาจารย์ฟัง เมื่อศิษย์จำได้และเข้าใจแม่นยำแล้วอาจารย์ก็สอนหรือให้รับส่วนที่กำหนดใหม่ไปท่องเพิ่มต่อไปทุกๆ วัน วันละมากหรือน้อยแล้วแต่ความสามารถของศิษย์ นี้เรียกว่า *ต่อหนังสือ* และมักต่อในเวลาค่ำ จึงเรียกว่า *ต่อหนังสือค่ำ*

ตะเบ็งมาน เป็นชื่อวิธีห่มผ้าของหญิงอย่างหนึ่ง คือ เอาผ้าโอบหลังสอดรักแร้สองข้างออกมาข้างหน้า ชักชายไขว้กันขึ้นพาดบ่าปกกลงไปเหนือไว้ที่ผ้าโอบหลัง

ตะโพน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีหนังสองหน้า ตรงกลางป่อง ริม ๒ ข้างสอบลง

ตักกะ เปรียง; *ดู เบนจโครส*

ตักบาตรเทโว *ดู เทโวโรหณะ*

ตักสิลา ชื่อนครหลวงแห่งแคว้นคันธาระ ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นแห่งชมพูทวีป ตักสิลามีมาแต่ดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาล เคยรุ่งเรืองด้วยศิลปวิทยาต่างๆ เป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงที่สุดในการศึกษายุคโบราณ เรียกกันว่า เป็นเมืองมหาวิทยาลัย สันนิษฐานว่าบัดนี้คือบริเวณซากโบราณสถาน ในเขตแคว้นปัญจาบ ของประเทศปากีสถาน อยู่ห่างออกไปประมาณ ๒๗ กม. ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของราวาลปินดิ

(Rawalpindi) เมืองหลวงเก่า และห่างจากอิสลามะบาด (Islamabad) เมืองหลวงปัจจุบัน ไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๒๓ กม.

ตักสิลาเป็นราชธานีที่มั่งคั่งรุ่งเรืองสืบต่อกันมาหลายศตวรรษ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ มีเรื่องราวเล่าไว้ในชาดกเป็นอันมาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ตักสิลาเป็นศูนย์กลางการศึกษา มีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ สังกสอนศิลปวิทยาต่างๆ แก่ศิษย์ซึ่งเดินทางมาเล่าเรียนจากทุกถิ่นในชมพูทวีป แต่ในยุคก่อนพุทธกาลชนวรรณะสูงเท่านั้นจึงมีสิทธิเข้าเรียนได้ บุคคลสำคัญและมีชื่อเสียงหลายท่านในสมัยพุทธกาล สำเร็จการศึกษาจากนครตักสิลา เช่น พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้ามหาลิจฉวี พันธุลเสนาดี หมอชีวกโกมารภัจ และองคุลิมาล เป็นต้น ต่อมาภายหลังพุทธกาล ตักสิลาได้ถูกพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ มหาราชกษัตริย์กรีกยึดครอง มีหนังสือที่คนชาติกรีกกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณีของเมืองตักสิลา เช่นว่า ประชาชนชาวตักสิลา ถ้าเป็นคนยากจน ไม่สามารถจะปลูกฝังธิดาให้มีเหย้าเรือนตามประเพณีได้ ก็นำธิดาไปขายที่ตลาด โดยเป่าสังข์ตีกลองเป็นอาณัติสัญญา ประชาชนก็พากันมาล้อมดู ถ้าผู้ใดชอบ

ใจก็ตกลงราคากันนำไปเป็นภรรยา หญิงที่สามีตายจะต้องเผาตัวตายไปกับสามี

นับแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมา ตักสิลาได้เป็นนครที่รุ่งเรืองด้วยพระพุทธศาสนา ซึ่งเจริญขึ้นมาเคียงข้างศาสนาฮินดู เป็นแหล่งสำคัญแห่งหนึ่งของการศึกษาพระพุทธศาสนา ดังมีซากสถูปเจดีย์ วัตถุอาราม และประติมากรรมแบบศิลปะคันธาระจำนวนมากปรากฏเป็นหลักฐาน

ต่อมาราว พ.ศ. ๕๔๓ หลวงจินฟาเหียนได้มาสืบพระพุทธศาสนา ในอินเดีย ยังได้มานมัสการพระสถูปเจดีย์ที่เมืองตักสิลา แสดงว่าเมืองตักสิลายังคงบริบูรณ์ดีอยู่ แต่ต่อมาราว พ.ศ. ๑๐๕๐ ชนชาติฮั่นยกมาตีอินเดียและได้ทำลายพระพุทธศาสนา ทำให้เมืองตักสิลาพินาศสาปสูญไป ครั้นถึง พ.ศ. ๑๑๘๖ หลวงจินเหียนจ้ง (พระถังซำจั๋ง) มาสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย กล่าวว่าเมืองตักสิลาตกอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม เป็นเพียงเมืองหนึ่งที่ขึ้นกับแคว้นกัศมีระ โบสถ์วิหาร สถานศึกษา และปูชนียสถาน ถูกทำลายหมด จากนั้นมาก็ไม่ปรากฏเรื่องเมืองตักสิลาอีก; เขียนเต็มตามบาลีเป็น **ตักกสิลา** เขียนอย่างสันสกฤตเป็น **ตักกสิลา** อังกฤษเขียน *Taxila*; **ตักกัณธาระ** ตั้ง ม้า ๔ เหลี่ยมรี หนึ่งได้ ๒ คนก็มี

ดัชนียกรรรม กรรรมอันสงฆ์พึงทำแก
ภิกษุอันจะพึงชู่, ลังฆกรรรมประเภท
นิกคกรรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งสงฆ์ทำการ
ตำหนิโทษภิกษุผู้ก่อความทะเลาะวิวาท
ก่ออริกรรรมขึ้นในสงฆ์ เป็นผู้มื่ออับติมาก
และคลุกคลีกับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สม
ควร

ตั้งใจชอบ ดู *สัมมาสมาธิ*

ตณฺหุภโย ความสิ้นไปแห่งตัณหา เป็น
ไวพจน์อย่างหนึ่งแห่ง *วิราคะ* และ
นิพพาน

ตัณหา^๑ ความทะยานอยาก, ความร่ารอน,
ความปรารถนา, ความอยากเสพ อยาก
ได้ อยากเอาเพื่อตัว, ความแสหา, มี ๓
คือ ๑. *กามตัณหา* ความทะยานอยากใน
กาม อยากได้อารมณ์อันน่าไคร่ ๒.
ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ
อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ๓. *วิภวตัณหา* ความ
ทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่
เป็นนี่ อยากพรวดพ้นดับสูญไปเสีย;
ตัณหา ๑๐๘ ตามนัยอย่างง่าย = ตัณหา
๓ × อารมณฺ์ ๖ × ๒ (ภายใน+ภายนอก)
× กาล ๓; ดู *ปปัญฺจะ, มานะ*; เทียบ *ฉันทะ* 2.

ตัณหา^๒ ธิตามารนางหนึ่งใน ๓ นาง ที่
อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลม
พระพุทธรเจ้าด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่
พระองค์ประทับอยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ
ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ นาง คือ

อรดี กับ *ราคา*)

ตัณหาจริต ดู *จริต, จริยา*

ตัตรมัชฌัตตตา ความเป็นกลางใน
อารมณ์นั้นๆ, ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้ง
อยู่ในความเป็นกลาง บางทีเรียก
อุเบกขา (ข้อ ๗ ในโสภณเจตสิก ๒๕)

ตันติ 1. แบบแผน เช่น ตันติธรรม
(ธรรมที่เป็นแบบแผน) ตันติประเพณี
(แนวทางที่ยึดถือปฏิบัติสืบกันมาเป็น
แบบแผน) เช่น ภิกษุทั้งหลายควรสืบ
ต่อตันติประเพณีแห่งการเล่าเรียนพระ
ธรรมวินัย และเที่ยวจาริกไป แสดง
ธรรม โดยดำรงอิริยาบถอันน่าเลื่อมใส
2. เส้น, สาย เช่น สายพิณ

ตันติภาษา ภาษาที่มีแบบแผน คือมีหลัก
ภาษา มีไวยากรณ์ เป็นระเบียบ เป็น
มาตรฐาน; เมื่อพระพุทธรโฆสภาจารย์แปล
อรรถกถาจากภาษาสิงหล ท่านกล่าวว่า
ยกขึ้นสู่ตันติภาษา คำว่า “ตันติภาษา” ใน
ที่นี่ หมายถึงภาษาบาลี (บาลี: ตนฺติภาสา)

ตั้มพปณณิ “(เกาะ) คนฝ่ามือแดง” เป็น
ชื่อหนึ่งของลังกาทวีป คือประเทศศรี-
ลังกาในปัจจุบัน และคงเป็นชื่อที่เก่าแก่
มาก ปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ใน
คัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก
ซึ่งมีชวาดด้วย และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็
มีตั้มพปณณิ (ชวฺ คจฺจติ ... สุวณฺณภูมิ
คจฺจติ ตมพปณณิ คจฺจติ, ชุ.ม.๒๙/๒๕๔/

๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ่อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยให้เด็ดขาดได้, เหตุที่ลังกาทวิปได้นามว่าตัมพปณณินั้น มีเรื่องตามตำนานว่า เจ้าชายวิชัยซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าสีหพาหุและพระนางสีหสีวลีในชมพูทวิป ถูกพระราชบิดาลงโทษเนรเทศ ได้เดินทางจากชมพูทวิป และมาถึงเกาะนี้ในวันพุทธ-ปรีนิพพาน ราชบริพารซึ่งเหน็ดเหนื่อยจากการเดินทาง เมื่อขึ้นฝั่งแล้วก็ลงนั่งพัก เอมมื่อยันพื้นดิน เมื่อยกมือขึ้นมา มือก็เปื้อนแดงด้วยดินที่นั่นซึ่งมีสีแดง กลายเป็นคนมือแดง (ตมพ [แดง] + ปณณิน [มีฝ่ามือ] = ตมพปณณิน [มีฝ่ามือแดง]) ก็จึงเรียกถิ่นนั้นว่า ตัมพปณณิน แล้ว ถิ่นนั้น เจ้าชายวิชัยได้รับความช่วยเหลือจากยักษ์ณีที่รักพระองค์ รบชนะพวกยักษ์แห่งเมืองลังกาปุระ จึงได้ตั้งเมืองตัมพปณณินนครขึ้น เป็นปฐมกษัตริย์ต้นวงศ์ของชาวสีหฬ หรือสิงห์จากนั้น ชื่อตัมพปณณินก็ขยายออกไปกลายเป็นชื่อของทั้งเกาะหรือทั้งประเทศ, ตามเรื่องที่เล่ามา จะเห็นชื่อที่ใช้เรียกดินแดนนี้ครบ ทั้งลังกา ตัมพปณณิน และสีหฬหรือสิงห์, ตามพปณณิน ก็เรียก (จะเติม ‘ทวิป’ เป็นตัมพปณณินทวิป หรือตามพปณณินทวิป ก็ได้)

ตัลสปาปิยสิกการรม กรรมอันสงฆ์พึงทำเพราะความที่ภิกษุนั้นเป็นผู้เลวทราม, กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้เป็นจำเลยในอนุวาทิการณ ให้การกลับไปกลับมา เดียวปฏิเสธ เดียวสารภาพ พุดถลาก โถล พุดกลบเคลื่อนข้อที่ถูกชัก พุดมุสา ซึ่งหน้า สงฆ์ทำกรรมนี้แก่เธอเป็นการลงโทษตามความผิดแม้ว่าเธอจะไม่รับ หรือเพื่อเพิ่มโทษจากอาบัติที่ต้อง

ตามพปณณิน ดู ตัมพปณณิน

ตาดู เพดานปาก

ตาดูชะ อักษรเกิดที่เพดาน คือ อี อี และ จ ข ช ฉ ณ กับทั้ง ย

ตำรับ, ตำหรับ ตำราที่กำหนดไว้เป็นเฉพาะแต่ละเรื่องละราย

ติกะ หมวด ๓

ติจิวรวิปปวาส การอยู่ปราศจากไตรจิวร

ติจิวรอวิปปวาส การไม่อยู่ปราศจากไตรจิวร; ดู **ติจิวราวิปปวาส**

ติจิวราวิปปวาส การไม่อยู่ปราศจากไตรจิวร คือ ภิกษุอยู่ในแดนที่สมมติเป็นติจิวราวิปปวาสแล้ว อยู่ห่างจากไตรจิวร ก็ไม่เป็นอันอยู่ปราศ ไม่ต้องอาบัติด้วยนิสัคคิยปาจิตตีย์สิกขาบทที่ ๑

ติจิวราวิปปวาสสีมา แดนไม่อยู่ปราศจากไตรจิวร สมมติแล้ว ภิกษุอยู่ห่างจากไตรจิวรในสีมานั้น ก็ไม่เป็นอันปราศ

ติณชาติ หญ้า

ติณวัตถารกวี วิธีแห่ง *ติณวัตถารกวินัย*

ติณวัตถารกวินัย ระเบียบดังกลบไว้ด้วย
 หน้่า ได้แกกิริยาที่ใ้ประนีประนอมกัน
 ทั้งสองฝ่าย ไม่ต้งชำระสะสางหาความ
 เดิม เป็นวิธีระงับอาปตตาทิกรณ ที่ใ้ใ้ใน
 เมื่อจะระงับลหุกาบััติที่เก็ยวกับภิกษุ
 จำนวนมาก ต่างก็ประพฤติไม่สมควร
 และช้ดทอดกัน เป็นเรื่องนุ่่งซ้บซ้อน
 ชวนใ้ทะเลาะวิวาท กล่าวช้ดล้ล้เล็กกัน
 ไปไม่มีที่สุ่ด จะระงับด้วยวิธีอื่นก็จะเป็น
 เรื่องลुकلامไป เพราะถ้าจะสืบสวนสอบ
 สวนปรับใ้กันและกันแสดงอาบััติ ก็มี
 แต่จะใ้ให้อธิกรณรุ่่งแรงยั้งช้้น จึง
 ระงับเสียด้วยติณวัตถารกวี คือแบบ
 กลบไว้ด้วยหน้่า ต้ดตอนยกเล็กเสีย
 ไม่สะสางความหลังกันอีก

ติตถกร เจ้าลัทธิ หมายถึงคณาจารย์ ๖
 คน คือ ๑. *ปุรณกัสสป* ๒. *มกฺกสิโคสาล* ๓.
อชิตกเสกัมพล ๔. *ปุกุททกัจจายนะ* ๕.
สัณฺฑชัยเวลัฏฐบุตฺร ๖. *นิครนถนาฏบุตฺร*
 มักเรียกว่ *ครุทั้ง ๖*

ติตถิยะ เดียรถิย์, นักบวชภายนอกพระ
 พุทศาสนา

ติตถิยปริวาส วิธีอยู่กรรมสำหรับ
 เดียรถิย์ที่ขอบวชในพระพุทศาสนา
 กล่าวคือ นักบวชในลัทธิศาสนาอื่น หาก
 ปรารถนาจะบวชเป็นภิกษุในพระพุทศา
 ศาสนา จะต้งประพฤติปริวาสก่อน ๔

เดือน หรือจนกว่าสงฆ์พอใจ จึงจะ
 อุปสมบทได้ ทั้งนี้ เพื่อปรับตัวปรับวิถี
 ชีวิตใ้พร้อมที่จะเข้าอยู่ในระบบอย่าง
 ใหม่ และเป็นกาทดสอบตนเองด้วย; ดู
ปริวาส

ติตถิยป้กกันตกะ ผู้ไปเข้าริตเดียรถิย์ทั้ง
 เป็นภิกษุ อุปสมบทอีกไม่ได้ (เป็นวัตถุ-
 วิบััติ)

ติรัจฉานกถา ถ้อยคำอันขวางต่อทาง
 นิพพาน, เรื่องราวที่ภิกษุไม่ควรนำมา
 เป็นข้อถกเถียงสนทนา โดยไม่เก็ยวกับ
 การพิจารณาสั่งสอนแนะนำทางธรรม
 อันใ้ใ้คิดฟุ้งเฟ้อและพากันหลงเพลน
 เสียเวลา เสียกิจหน้าทีที่พึงปฏิบัติตาม
 ธรรม เช่น *ราชกถา* สนทนาเรื่องพระ
 ราชา ว่าราชาพระองค์นั้นโปรดของอย่าง
 นั้น พระองค์นี้โปรดของอย่างนี้ *โจรกถา*
 สนทนาเรื่องโจร ว่าโจรหมุ่นั้นปล้นที่นั้น
 ได้เท่านี้ๆ ปล้นที่นี้ได้เท่านี้ๆ เป็นต้น;
 ทรงแสดงไว้ในที่หลายแห่ง ได้แก่ *ราช-*
กถา *โจรกถา* *มหามัตตกถา* (เรื่องมหา
 อ้มาตย์) *เสนากถา* (เรื่องกองทัพ) *ภย-*
กถา *ยุกุทกถา* *อันนกถา* (เรื่องข้าว) *ปาน-*
กถา (เรื่องน้ำ) *วัตถกถา* (เรื่องผ้า) *ยาน-*
กถา *สยนกถา* (เรื่องทีนอน) *มาลากถา*
คันธกถา *ฉาติกถา* *คามกถา* (เรื่อง
 บ้าน) *นิคมกถา* (เรื่องนิคม คือเมือง
 ย่อย) *นครกถา* *ชนปทกถา* *อิตถิกถา*

(เรื่องสตรี) สุรกถา (เรื่องคนกล้าหาญ) วิชิชาภคธา (เรื่องตลก) กุมภัญญุจกถา (เรื่องท่าน้ำ) ปุพพเปตกถา (เรื่องคนที ล่วงลับ) นานัตตกถา (เรื่องปลีกย่อย หลากหลาย) โลกักขายิกา (คำเล่าขาน เรื่องโลก เช่นว่าโลกนี้ใครสร้าง) สมุท- ทักขายิกา (คำเล่าขานเรื่องทะเล เช่นที่ ว่าขุดขึ้นมาโดยเทพเจ้าชื่อสาคร) อิติ- ภาวภวภคธา (เรื่องที่ถูกเถียงกันรุ่มวาย ไปว่าเป็นอย่างนั้น-ไม่เป็นอย่างนี้ หรือ ว่าเป็นอย่างนี้-ไม่เป็นอย่างนั้น สุดโต่ง กันไป เช่น ว่าเที่ยงแท้-ว่าขาดสูญ ว่าได้- ว่าเสีย ว่าให้ปรนเปรอตามใจอยาก-ว่า ให้กดบีบเคียดเคือง), ทั้งหมดนี้นับได้ ๒๗ อย่าง แต่คัมภีร์นิตเทสระบุจำนวน ไว้ด้วยว่า ๓๒ อย่าง (เช่น ขุ.ม.๒๙/๗๓๓/ ๔๔๕) อรรถกถา (เช่น ม.อ.๓/๒๐๒/๑๖๕) บอกรู้นับว่า ข้อสุดท้าย คืออิตติภาวภคธา แยกเป็น ๖ ข้อย่อย จึงเป็น ๓๒ (แต่ใน มหานิทเทส ฉบับอักษรไทย มีปริสภคธา ต่อจากอิตติภคธา รวมเป็น ๒๘ เมื่อแยกย่อยอย่างนี้ ก็เกินไป กลายเป็น ๓๓) ยิ่งกว่านั้น ในคัมภีร์ชั้นฎีกาบางแห่ง (วินย.ฎี.๓/๒๖๗/๓๗๙) อธิบายว่า อีกนัยหนึ่ง คำว่า “อิตติ” มีความหมายว่ารวม ทั้งเรื่องอื่นๆ ทำนองนี้ด้วย เช่นรวม เรื่อง ปา เขา แม่น้ำ และเกาะ เข้าไป ก็ เป็น ๓๖ อย่าง; ใน อง.ทสก.๒๔/๖๙/๑๓๘

เมื่อตรัสสอนภิกษุทั้งหลายว่าไม่ควร สนทนาติรัจฉานกถาเหล่านี้แล้ว ก็ได้ ทรงแสดงกถาวัตถุ ๑๐ ว่าเป็นเรื่อง ที่ควรสนทนากันสำหรับภิกษุทั้งหลาย; ดู กถาวัตถุ ๑๐

ติรัจฉานโยนิ กำเนิดติรัจฉาน (ข้อ ๒ ในทศคติ ๓, ข้อ ๒ ในอบาย ๔); ดู คติ

ติรัจฉานวิชา ดู ติรัจฉานวิชา

ติสรณคมนุปสัมปทา อุปสมบทด้วย ไตรสรณคมน์ คือบวชภิกษุด้วยการ (กล่าวคำ)ถึงสรณะ ๓ เป็นวิธีอุปสมบท ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวก บวชกุลบุตรในครั้งต้นพุทธกาล ต่อมา เมื่อทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยฉัตติ- จตุตถกรรมแล้ว ก็ทรงอนุญาตการบวช ด้วยไตรสรณคมน์นี้ ให้เป็นวิธีบวช สามเณรสืบมา ดู อุปสัมปทา

ติสสเถระ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในเกาะ ลังกา เคยอุปการะพระเจ้าวัฏฏคามินีอภัย คราวเสียราชสมบัติแก่ทมิฬ ภายหลัง ทรงกู้ราชสมบัติคืนได้แล้ว ได้สร้างวัด อภัยคีรีวิหารถวาย

ติสสเมตเตยยมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ใน จำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดาที่ ปาสาณเจดีย์

ติรัจฉานปริญา กำหนดรู้ชั้นพิจารณา คือ กำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็น

ไตรลักษณ์ ว่าสิ่งนั้นๆ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ข้อ ๒ ในปริญญา ๓)

ตจฉภาค ๓ *อภาค ๓, ๔*

ตุมพลตูป พระสญฺูปบรจฺุหะนํนทองที่ไ้ซ้ทวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตฺุ โทณพราหมณั้เป็นผู้สร้าง

ตุลา ตราฐฺุ, ประมาณ, เกณต์วัด, มาตฺรฐฺาน, ตัวแบบ, แบบอย่าง; สํวทหรือสํวิกา ที่พระพุทฺธเจ้าตรัสยกย่องว่า เป็นตราฐฺุ หรือเป็นแบบอย่างในพุทฺธบรชฺ์นั้นๆ อันสํวทและสํวิกาทั้งหลาย ควรใ้ปรารธนาจะดําเนินตามหรือจะเป็นใ้ใ้ได้ใ้เหมือน คือ **๑. ตุลา** สำหรับภิกษุสํวททั้งหลาย ไ้ได้แก่ พระสํวิบุตร และพระมหาโมคคัลลํนะ **๒. ตุลา** สำหรับภิกษุณีสํวิกาทั้งหลาย ไ้ได้แก่ พระเขมา และพระอุบลวรรณา **๓. ตุลา** สำหรับอุบาสกสํวททั้งหลาย ไ้ได้แก่ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ **๔. ตุลา** สำหรับอุบาสิกาสํวิกาทั้งหลาย ไ้ได้แก่ ชุชฺุตตราอุปาสิกา และเวฬุภักณฺฐิกินีนทมารดา

นอกจากพุทฺธพณั้ที่แสดงหลักทัวไปแล้ว (อง.ทูก.๒๐/๓๗๕-๘/๑๑๐-๑; อง.จตุกก.๒๑/๑๗๖/๒๒๑) บางแห่งตรัสสอนวิธีปฏิบัติประกอบไว้ด้วย ดังพุทฺธโรวาทที่ว่า (สํ.น.๑๖/๕๖๙-๕๗๐/๒๗๖) “พระผู้มีพระ

ภาคเจ้าได้ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ลามลั้การะและชื่อเสียง เป็นของทารุณเผ็ดร้อน หยาบร้าย เป็นอันตรายต่อการบรรลฺุโยคเกษมธรรม อันยอดเยี่ยม; ภิกษุทั้งหลาย อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะวิงวอนบุตรน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รักที่ซึ้นใจ โดยชอบ พึงวิงวอนอย่างนี้ว่า ‘ขอพ่อจงเป็นเช่นจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาอุบาสกสํวทของเรา ก็คือ จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวกะ, ‘ถ้าพ่อออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่นพระสํวิบุตร และพระโมคคัลลํนะเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ในบรรดาภิกษุสํวทของเรา ก็คือ สํวิบุตรและโมคคัลลํนะ, ‘ขอพ่อจงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังคึ้ศึกษาซึ่งยังมีไ้บรรลฺุอรหัตตผล ก็ถูกลามลั้การะและชื่อเสียงตามรังควาน’ ภิกษุทั้งหลาย ถ้าลามลั้การะและชื่อเสียงตามรังควานภิกษุที่ยังคึ้ศึกษา ซึ่งยังไม่บรรลฺุอรหัตตผล ก็จะเป็นอันตรายแก่เธอ, ลามลั้การะและชื่อเสียง เป็นเรื่องร้ายกาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงลําเหนียกไว้ ดังนี้แล”

ต่อจากนั้นก็มื้อีกพระสุตรหนึ่งตรัสไว้ทำนองเดียวกันว่า (สํ.น.๑๖/๕๗๑-๒/๒๗๗) “... อุบาสิกาผู้มีศรัทธา เมื่อจะ

วิงวอนธิดาน้อยคนเดียว ซึ่งเป็นที่รัก ที่
ชื่นใจ โดยชอบ ฟังวิงวอนอย่างนี้ว่า ‘ขอ
แม่จงเป็นเช่นชุกชุตตราอุบาลิกา และ
เวฬุภัณฑุกินีนั้นทมารดาเถิด’ ภิภษุทั้ง
หลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็นประมาณ ใน
บรรดาอุบาลิกาสาวิกาของเรา ก็คือ
ชุกชุตตราอุบาลิกา และเวฬุภัณฑุกินีท-
มารดา, ‘ถ้าแม่ออกบวช ก็ขอจงเป็นเช่น
พระเขมาภิภษุนี้ และพระอุบลวรรณา
เถิด’ ภิภษุทั้งหลาย ผู้ที่เป็นตุลา เป็น
ประมาณ ในบรรดาภิภษุณีสาวิกาของ
เรา ก็คือ เขมาภิภษุนี้ และอุบลวรรณา,
‘ขอแม่จงอย่าเป็นอย่างพระที่ยังศึกษา
ซึ่งยังมิได้บรรลุลุอรหัตตผล ก็ถูกลาภ
ลักการะและชื่อเสียงตามรั้งความ’...
ลาภลักการะและชื่อเสียง เป็นเรื่องร้าย
กาจ อย่างนี้ เธอทั้งหลายพึงสำเหนียก
ไว้ ดังนี้แล”

พระสาวกและพระสาวิกา ที่พระ
พุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” นี้ ใน
ที่ทั่วไป มักเรียกกันว่า พระอัครสาวก
และพระอัครสาวิกา เป็นต้น แต่พระ
พุทธเจ้าเองไม่ทรงใช้คำเรียกว่า “อัคร
สาวก” เป็นต้น นั้น โดยตรง แม้ว่าคำว่า
“อัครสาวก” นั้นจะสืบเนื่องมาจากพระ
ดำรัสครั้งแรกที่ตรัสถึงพระเถระทั้งสอง
ท่านนั้น คือ เมื่อพระสารีบุตรและพระ
มหาโมคคัลลานะ ออกจากสำนักของ

ลัญชัยปริพาชกแล้ว นำปริพาชก ๒๕๐
คนมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเวฬุวัน ครั้ง
นั้น พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นทั้ง
สองท่านนั้นกำลังเข้ามาแต่ไกล ก็ได้
ตรัสแก่ภิภษุทั้งหลายว่า (วินย.๔/๗๑/๗๗)
“ภิภษุทั้งหลาย สหายสองคนที่มา นั้น คือ
โกลิตตะ และอุปติสสะ จักเป็นคู่สาวก
ของเรา เป็นคู่ที่ดีเลิศ ยอดเยี่ยม (สาวก-
ยุคั ภาวิสุสติ อคัค ภาททยุคั)”, คำเรียก
ท่านผู้เป็น **ตุลา** ว่าเป็น “อัคร-” ในพระ
ไตรปิฎก ครบทั้ง ๔ คู่ มีแต่ในพุทธ-
วงศ์ โดยเฉพาะโคตมพุทธวงศ์ (ขุ.พุทธ.
๓๓/๒๐๖/๕๔๕) กล่าวคือ **๑. อัครสาวก**
ได้แก่ พระสารีบุตร และพระมหาโมค-
คัลลานะ **๒. อัครสาวิกา** ได้แก่ พระเขมา
และพระอุบลวรรณา **๓. อัครอุปัฏฐาก-
อุบาสก** ได้แก่ จิตตะ (คือ จิตตคฤหบดี)
และหัตถาฬวกะ (คือ หัตถกะอาฬวกะ)
๔. อัครอุปัฏฐากอุบาลิกา ได้แก่ (เวฬุ-
ภัณฑุกินี) นั้นทมารดา และอุตตรา (คือ
ชุกชุตตรา), อัครอุปัฏฐากอุบาสกนั้น ใน
อปทานแห่งหนึ่ง (ขุ.อป.๓๓/๗๙/๑๑๗) และ
ในอรรถกถาธรรมบทแห่งหนึ่ง เรียกสั้นๆ
ว่า **อัครอุบาสก** และอัครอุปัฏฐาก
อุบาลิกา เรียกสั้นๆ ว่า **อัครอุบาลิกา**
(แต่ในที่นั้น อรรถกถาธรรมบทฉบับ
อักษรไทยบางฉบับ, ธ.อ.๓/๗ เรียกเป็น
อัครสาวก และ**อัครสาวิกา** เหมือนอย่าง

ในภิกษุและภิกษุณีบริษัท ทั้งนี้ น่าจะเป็น ความผิดพลาดในการตรวจชำระ)

พระสาวกสาวิกาที่เป็น “อัคร” นั้น แทบทุกท่านเป็นเอตทัคคะในด้านใด ด้านหนึ่งด้วย คือ **พระสารีบุตร** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระมหาโมคคัลลานะ** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **พระเขมา** เป็นเอตทัคคะทางมีปัญญามาก **พระอุบลวรรณา** เป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์ **จิตตคฤหบดี** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นธรรมกถึก **หัตถกะอาพวกะ** ซึ่งเป็นอนาคามี เป็นเอตทัคคะทางสงเคราะห์บริษัทคือชุมชน ด้วยสังคหวัตถุสี่ **ขุชุตตรา** ซึ่งเป็นโสดาบัน ผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิตา (ได้เสขปฏิสัมภิตา คือ ปฏิสัมภิตาของพระเสขะ) เป็นเอตทัคคะในด้านเป็นพหูสูต **เวณะเตเวพุกัณฎิกิ** **นันทมารดา** (เป็นอนาคามีนี้) ที่น่าแปลกว่าไม่ปรากฏในรายนามเอตทัคคะ ซึ่งมีชื่อนันทมารดาด้วย แต่เป็นอุตตรา นันทมารดา ที่เป็นเอตทัคคะในทางชำนาญญาณ (และทำให้ยังสงสัยกันว่า “นันทมารดา” สองท่านนี้ แท้จริงแล้ว จะเป็นบุคคลเดียวกันหรือไม่)

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่ง “อัคร” ที่ยอมรับและเรียกขานกันทั่วไปอีก ๒ อย่าง คือ **อัครอุปัฏฐาก** ผู้เฝ้ารับใช้พระ

พุทธเจ้าอย่างเยียมยอด ได้แก่พระอานนท์ (“อัครอุปัฏฐาก” เป็นคำที่ใช้แก่พระอานนท์ ตั้งแต่ในพระไตรปิฎก, ที.ม.๑๐/๕๕/๖๐; พระอานนท์เป็นเอตทัคคะถึง ๕ ด้าน คือ ด้านพหูสูต มีสติ มีคติ มีริติ และเป็นอุปัฏฐาก) และ **อัครอุปัฏฐายิกา** คืออุบาสิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยียมยอด ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (นางวิสาข่าซึ่งเป็นโสดาบัน เป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายิกา คู่กับอนาถบิณฑิกเศรษฐี ซึ่งก็เป็นโสดาบัน และเป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งทายิก, แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง, อ.อ.๑๘/๑๒๗, จัดเจ้าหญิงสุปปวาสา โกลิยราชธิดา ซึ่งเป็นเอตทัคคะผู้ยอดแห่งประณีตทายิกา ว่า เป็นอัครอุปัฏฐายิกา)

ตุลาการ “ผู้ทำตุลา”, “ผู้สร้างตุล”, “ผู้มีอาการเหมือนตราชู” คือ ผู้ดำรงรักษาหรือทำให้เกิดความสม่ำเสมอเที่ยงธรรม, ผู้วินิจฉัยอรรถคดี, ผู้ตัดสินคดี

คู่, กล่าวคู่ กล่าวอ้างหรือที่กหักเอาของผู้อื่นว่าเป็นของตัวเอง, กล่าวอ้างผิดตัว ผิดสิ่งผิดเรื่อง, ในคำว่า “กล่าวคู่พระพุทธเจ้า” หรือ “คู่พุทธพจน์” หมายความว่า อ้างผิดๆ ถูกๆ, กล่าวสิ่งที่ตรัสว่ามีได้ตรัสกล่าวสิ่งที่มิได้ตรัสว่าได้ตรัสไว้, พุดให้เคลื่อนคลาดหรือไขว้เขวไปจากพุทธ-

ดำรัส, พุदीโลโทษ, กล่าวข่มขี้, พุดกต เช่น
คัดค้านให้เห็นว่าไม่จริงหรือไม่สำคัญ

คู่กรรมสิทธิ์ กล่าวอ้างเอากรรมสิทธิ์ของ
ผู้อื่นว่าเป็นของตัวเอง

เตจิวริกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือไตรจีวร
เป็นวัตร คือถือเพียงผ้าสามผืนได้แก่
จีวร สบง สังฆาฏิอย่างละผืนเท่านั้น ไม่
ใช้จีวรนอกจากผ้าสามผืนนั้น (ข้อ ๒
ในธุดงค์ ๑๓)

เตโชธาตุ ธาตุไฟ, สภาวะที่มีลักษณะร้อน,
ความร้อน; ในร่างกาย ได้แก่ไฟที่ยังกาย
ให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่
ยังกายให้กระวนกระวาย และไฟที่เผา
อาหารให้ย่อย, อย่างนี้เป็นกรกล่าวถึง
เตโชธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะ
เข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ใน
การเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระ
อภิธรรม เตโชธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่
มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง แม้แต่ในน้ำ
เป็นภาวะที่ทำให้เรารู้สึกร้อน อุ่น เย็น
เป็นต้น; **ดู ธาตุ, รูป ๒๘**

เตรตายุค, ไตรตายุค ดู กัป

เตรสกันท์ “กันท์ลิปสาม” ตอนที่ว่า
ด้วยลิกขาบท ๑๓ หมายถึง หมวด
ความในพระวินัยปิฎก ส่วนที่ว่าด้วยบท
บัญญัติเกี่ยวกับอาบัติสังฆาติเสสซึ่งมี
๑๓ ลิกขาบท

เทวาจิก “มีวาจาครบสาม” หมายถึง ผู้

กล่าววาจาถึงสรณะครบทั้งสามอย่างคือ
พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ บิดา
พระยสเป็นคนแรก ที่ประกาศตนเป็น
อุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต; เทียบ
เทววาจิก

เตียง ภิกษุทำเตียงหรือตั้ง ฟังทำให้มีเท้า
เพียง ๘ นิ้วพระสุคติ เว้นไว้แต่แม่แคว
เมืองต่ำ และต้องไม่หุ้มนุ่น ถ้าผ้าผืน
ต้องปาจิตติย์ ต้องตัดให้ได้ประมาณ
หรือร้อยเสียดก่อน จึงแสดงอาบัติตก
(ปาจิตติย์ รตนวรรคที่ ๔ ลิกขาบทที่ ๕
และ ๖)

โตเทยยमाणพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์)

ไตรจีวร จีวรสาม, ผ้าสามผืนที่พระวินัย
อนุญาตให้ภิกษุมิได้ใช้ประจำตัวคือ ๑.
สังฆาฏิ ผ้าทาบ ๒. **อุตตราสงค์** ผ้าห่ม
เรียกสามัญในภาษาไทยว่าจีวร ๓.
อันตรวาสก ผ้านุ่ง เรียกสามัญว่าสบง

ไตรตายุค ดู กัป

ไตรตริงษ์ “สามลิปสาม”, สวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์; **ดู ดาวดึงส์**

ไตรทวาร ทวารสาม, ทางทำกรรม ๓ ทาง
คือ **กายทวาร** **วจีทวาร** และ **มโนทวาร**

ไตรทศ “ลิป ๓ ครั้ง” คือ ๓๐ ตรงกับคำ
บาลีว่า “ติทส” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้
เฉพาะในคำร้อยกรอง คือคาถา เป็นตัว

เลขถ้วนตัดเศษ ของ ๓๓ (บาลี: เตตตีส) ซึ่งเป็นจำนวนของคนคณะหนึ่งมีมฆ-
 มาณพเป็นหัวหน้า ในตำนานที่ว่า พวกเขา
 ทำบุญร่วมกัน เช่น ทำถนน สร้างสะพาน
 ขุดบ่อน้ำ ปลูกสวนป่า สร้างศาลาที่พักคน
 เดินทาง ให้แก่ชุมชน และทำทาน ชวน
 ชาวบ้านตั้งอยู่ในคิล เป็นต้น เมื่อตายแล้ว
 ได้เกิดในสวรรค์ที่เรียกชื่อว่า **ดาวดึงส์**
 อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๒ ใน ๖ ชั้น ดังที่ใน
 อรรถกถาอธิบายความหมายของ
 “ดาวดึงส์” ว่า คือ “แดนที่คน ๓๓ คนผู้
 ทำบุญร่วมกัน ได้อุบัติ”, คำว่า “ติทล” ที่
 พบในพระไตรปิฎกหมายถึงสวรรค์ชั้น
 ดาวดึงส์เป็นพื้น แม้ว่าคัมภีร์ชั้นต่อมาบาง
 แห่งจะอธิบายว่า หมายถึงเทวดาทั่วไป
 บ้างก็มี, **ตรีทศ** ก็ว่า; เทียบ **ไตรทิพ**

ไตรทิพ, ไตรทิพย์ “แดนทิพย์ทั้งสาม”
 หรือ “สามแดนเทพ”, ตรงกับคำบาลีว่า
 “ติทิว” ซึ่งในพระไตรปิฎกพบใช้เฉพาะใน
 คำร้อยกรอง คือคาถา หมายถึงเทวโลก
 ในความหมายอย่างกว้าง ที่รวมทั้งพรหม
 โลก (คือ กามาวจรเทวโลก รูปาวจรเทว-
 โลก และอรุพาจรเทวโลก) มักใช้อย่าง
 ไม่เจาะจง คือหมายถึงแดนเทพแห่งใด
 แห่งหนึ่ง อันมักรู้ได้ด้วยข้อความแวดล้อม
 ในที่นั้นว่าหมายถึงแห่งใด เช่น ใน
 คาถาของพระกาฬุทายีเถระ (ขุ.เถร.๒๖/
 ๓๓๗๐/๓๔๘) ว่า “พระนางเจ้ามาया พุทธ-

มารดา มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ ทรง
 บริหารพระองค์ผู้เป็นพระโพธิสัตว์มา
 ด้วยพระกรรม ครั้นทำลายขันธุ์แล้ว ทรง
 บันเทิงอยู่ในไตรทิพย์” ไตรทิพย์ (ติทิว)
 ในที่นี้ หมายถึงสวรรค์ชั้นดุสิต, เมื่อครั้ง
 ที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งสงบอยู่ ณ ไพร-
 สณฑ์แห่งหนึ่งในแคว้นโกศล พราหมณ์
 ลำคัญคนหนึ่ง พร้อมด้วยศิษย์จำนวน
 มาก ได้เข้าไปกล่าวข้อความแด่พระองค์
 เป็นคาถา มีความตอนหนึ่งว่า (ส.ส.๑๕/
 ๓๑๐/๒๖๕) “ท่านมาอยู่ในป่าเปลี่ยวเพียง
 ผู้เดียวอย่างเอิบอิมใจ ตัวข้าพเจ้านี้มุ่ง
 หวังไตรทิพย์อันสูงสุด จึงเขม้นหมายถึง
 การที่จะได้เข้าร่วมอยู่กับพระพรหมเจ้า
 ผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก เหตุไฉนท่านจึงพอ
 ใจป้างเวงที่ปราศจากผู้คน ณ ที่นี้ ท่าน
 กำลังบำเพ็ญตบะเพื่อจะถึงองค์พระ
 พรหมเป็นเจ้ากระนั้นหรือ?” ไตรทิพย์
 (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึงพรหมโลก,
 อุบัติกาท่านหนึ่งซึ่งได้เกิดเป็นเทพบุตร
 กล่าวคาถาไว้ตอนหนึ่งมีความว่า (ที.ม.๑๐/
 ๒๕๓/๓๐๖) “ข้าพเจ้าได้เป็นอุบัติกาของ
 พระผู้ทรงจักขุ มีนามปรากฏว่า โคปิกา ..
 ข้าฯ มีจิตเลื่อมใส ได้บำรุงสงฆ์ .. (บัดนี้)
 ข้าฯ ได้เข้าถึงไตรทิพย์ เป็นบุตรของท้าว
 ลักกะ มีอานุภาพยิ่งใหญ่ มีความรุ่งเรือง
 มาก ณ ที่นี้ พวกเทวดารู้จักข้าฯ ว่า โคปิก-
 เทพบุตร” ไตรทิพย์ (ติทิว) ในที่นี้ หมายถึง

ถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; คัมภีร์ชั้นหลังแห่งหนึ่ง (อนุฎีกาแห่งปัญจปกรณ์) กล่าวถึงไตรทิพย์ที่หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ดังอธิบายว่า “ติทิว” คือโลกชั้นที่ ๓ โดยเทียบกันในสุคติภูมิ นับเป็น ๑. มนุษย์ ๒. จาตุมหาราชิกา ๓. ดาวดึงส์, *อภิธานปิฎก* ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นหลังมากลัคน้อย (แต่งในพม่า ในยุคที่ตรงกับสมัยสุโขทัย) อธิบายว่า “ชื่อว่า ‘ติทิว’ (ไตรทิพย์) เพราะเป็นที่ผลิตเพลินของเทพทั้ง ๓ คือ พระหริ (พระวิษณุ หรือนารายณ์) พระหระ (พระคิเว หรืออิศวร) และพระพรหม” (ที่จริง หริ-หระ เพิ่งปรากฏเป็นสำคัญขึ้นมาในศาสนาฮินดู หลังพุทธกาลหลายศตวรรษ), *ตรีทิพ* ก็ว่า; เทียบ *ไตรทศ*

ไตรปิฎก “ปิฎกสาม”; ปิฎก แปลตามศัพท์อย่างพื้นๆ ว่า กระดาษหรือตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่รวมของต่างๆ เข้าไว้ นำมาใช้ในความหมายว่า เป็นที่รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัดเป็นหมวดหมู่แล้ว โดยนัยนี้ *ไตรปิฎก* จึงแปลว่า “คัมภีร์ที่บรรจุพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด” หรือ “ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด” กล่าวคือ *วินัยปิฎก* *สุตตันตปิฎก* และ *อภิธรรมปิฎก*

พระไตรปิฎกบาลีได้รับการตีพิมพ์

เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ เริ่มเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑ เสร็จและฉลองพร้อมกับการรัชดาภิเษกใน พ.ศ.๒๔๓๖ แต่ยังมีเพียง ๓๙ เล่ม (ขาดคัมภีร์ปฏิฐาน) ต่อมา พ.ศ.๒๔๖๘ ในรัชกาลที่ ๗ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ใหม่เป็นฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศถวายพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ ๖ เรียกว่า *สยามรฏุกุศล เติปิฎก* (พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ) มีจำนวนจบละ ๔๕ เล่ม

พระไตรปิฎกมีสาระสำคัญและการจัดแบ่งหมวดหมู่โดยย่อ ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก ประมวลพุทธพจน์หมวดพระวินัย คือพุทธบัญญัติเกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมและการดำเนินกิจการต่างๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ แบ่งเป็น ๕ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **อา ปา ม จุ ป**) คือ ๑. *อาทิกัมมิกะ* หรือ *ปาราชิก* ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติหนักของฝ่ายภิกษุสงฆ์ ตั้งแต่ปาราชิกถึงอนิยต ๒. *ปาจิตตีย์* ว่าด้วยสิกขาบทที่เกี่ยวกับอาบัติเบา ตั้งแต่นิสัคคิยปาจิตตีย์ถึงเสขิยะ รวมตลอดทั้งภิกษุณีวิมังค์ทั้งหมด ๓. *มหาวรรค* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอนต้น ๑๐ ชั้นธกะ หรือ ๑๐ ตอน ๔. *จุลวรรค* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ตอน

ปลาย ๑๒ ชั้นธกะ ๕. *ปริวาร* คัมภีร์ประกอบหรือคู่มือ บรรจุกำถามคำตอบสำหรับซ้อมความรู้พระวินัย

พระวินัยปิฎกนี้ แบ่งอีกแบบหนึ่งเป็น ๕ คัมภีร์เหมือนกัน (จัด ๒ ข้อในแบบต้นนั้นใหม่) คือ ๑. *มหาวิภังค์* หรือ *ภิกขุวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (ศีล ๒๒๗ ข้อ) ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๒. *ภิกขุณีวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ (ศีล ๓๑๑ ข้อ) ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ ๓. *มหาวรรค* ๔. *จูลวรรค* ๕. *ปริวาร*

บางที่ท่านจัดให้ย่นย่อเข้าอีก แบ่งพระวินัยปิฎกเป็น ๓ หมวด คือ ๑. *วิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบทในปาฏิโมกข์ทั้งฝ่ายภิกษุสงฆ์และฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ (คือรวมข้อ ๑ และ ๒ ข้างต้นทั้งสองแบบเข้าด้วยกัน) ๒. *ชั้นธกะ* ว่าด้วยสิกขาบทนอกปาฏิโมกข์ ทั้ง ๒๒ ชั้นธกะ หรือ ๒๒ บทตอน (คือรวมข้อ ๓ และ ๔ เข้าด้วยกัน) ๓. *ปริวาร* คัมภีร์ประกอบ (คือข้อ ๕ ข้างบน)

๒. **พระสูตรตันตปิฎก** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาส ตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น ๕ นิกาย (เรียก

ย่อหรือหัวใจว่า **ที ม ล อ ฆ**) คือ ๑. *ทีฆนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่มีขนาดยาว ๓๔ สูตร ๒. *มัชฌิมนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร ๓. *สังยุตตนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นกลุ่มๆ เรียกว่า *สังยุตต์* หนึ่งๆ ตามเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน หรือตามหัวข้อหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องรวม ๕๖ สังยุตต์ มี ๗,๗๖๒ สูตร ๔. *อังคุตตรนิกาย* ชุมนุมพระสูตรที่จัดรวมเข้าเป็นหมวดๆ เรียกว่า *นิบาต* หนึ่งๆ ตามลำดับจำนวนหัวข้อธรรม รวม ๑๑ นิบาต หรือ ๑๑ หมวดธรรม มี ๙,๕๕๗ สูตร ๕. *ขุททกนิกาย* ชุมนุมพระสูตรคาถาภาสิต คำอธิบายและเรื่องราวเบ็ดเตล็ดที่จัดเข้าในสังคายนานิกายแรกไม่ได้ มี ๑๕ คัมภีร์

๓. **พระอภิธรรมปิฎก** ประมวลพุทธพจน์หมวดพระอภิธรรม คือ หลักธรรมและคำอธิบายที่เป็นหลักวิชาล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ แบ่งเป็น ๗ คัมภีร์ (เรียกย่อหรือหัวใจว่า **สัง วิ ธา ปุ ก ย ป**) คือ ๑. *สังคณี* หรือ *สัมมสังคณี* รวมข้อธรรมเข้าเป็นหมวดหมู่แล้วอธิบายทีละประเภทๆ ๒. *วิภังค์* ยกหมวดธรรมสำคัญๆ ขึ้นตั้งเป็นหัวข้อเรื่องแล้วแยกแยะออกอธิบายชี้แจงวินิจฉัยโดยละเอียด ๓. *ชาตุกถา* สงเคราะห์ข้อธรรมต่างๆ เข้าในชั้น

อายตนะ ชาติ ๔. *บุคคลบัญญัติ* บัญญัติความหมายของบุคคลประเภทต่างๆ ตามคุณธรรมที่มีอยู่ในบุคคลนั้นๆ ๕. *กถาวัตถุ* แถลงและวินิจฉัยทัศนะของนิกายต่างๆ สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ๖. *ยมก* ยกหัวข้อธรรมขึ้นวินิจฉัยด้วยวิธิตามตอบ โดยตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ ๗. *ปฏิฐาน* หรือ *มหาปกรณ์* อธิบายปัจจัย ๒๔ แสดงความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันแห่งธรรมทั้งหลายโดยพิสดาร

พระไตรปิฎกบาลีที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย ท่านจัดแบ่งเป็น ๔๕ เล่ม แสดงพอให้เห็นรูปเค้าดังนี้

ก. พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่ม ๑ *มหาวิภังค์ ภาค ๑* ว่าด้วยปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต-สิกขาบท (สิกขาบทในปาฏิโมกข์ฝ่ายภิกษุสงฆ์ ๑๙ ข้อแรก)

เล่ม ๒ *มหาวิภังค์ ภาค ๒* ว่าด้วยสิกขาบทเกี่ยวกับอาบัติเบาของภิกษุ (เป็นอันครบสิกขาบท ๒๒๗ หรือศีล ๒๒๗)

เล่ม ๓ *ภิกขุณีวิภังค์* ว่าด้วยสิกขาบท ๓๑๑ ของภิกษุณี

เล่ม ๔ *มหาวรรค ภาค ๑* มี ๔ ชั้นทกะว่าด้วยการอุปสมบท (เริ่มเรื่องตั้งแต่ตรัสรู้และประดิษฐานพระศาสนา)

อุโบสถ จำพรรษา และปวารณา

เล่ม ๕ *มหาวรรค ภาค ๒* มี ๖ ชั้นทกะว่าด้วยเรื่องเครื่องนุ่ง เก้าอี้ กุฏิ จีวร นิคหกรรม และการทะเลาะวิวาทและสามัคคี

เล่ม ๖ *จุลวรรค ภาค ๑* มี ๔ ชั้นทกะว่าด้วยเรื่องนิคหกรรม ภูฏานวิธิตี และการระงับอธิกรณ์

เล่ม ๗ *จุลวรรค ภาค ๒* มี ๘ ชั้นทกะว่าด้วยข้อบัญญัติปลีกย่อย เรื่องเสนาสนะ สังฆเภท วัตรต่างๆ การงดสวดปาฏิโมกข์ เรื่องภิกษุณี เรื่องสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒

เล่ม ๘ *ปริวาร* คู่มือถามตอบข้อมความรู้พระวินัย

ข. พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

๑. ทีฆนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๙ *สีลขันธวรรค* มีพระสูตรขนาดยาว ๑๓ สูตร หลายสูตรกล่าวถึงจุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล

เล่ม ๑๐ *มหาวรรค* มีพระสูตรยาว ๑๐ สูตร ส่วนมากชื่อเริ่มด้วย *มหา* เช่น มหาปรินิพพานสูตร มหาสติปัญญาสูตร เป็นต้น

เล่ม ๑๑ *ปาฏิกวรรค* มีพระสูตรยาว ๑๑ สูตร เริ่มด้วยปาฏิกสูตร หลายสูตรมีชื่อเสียง เช่น จักกวัตติสูตร อัคคัณณสูตร สิงคาลกสูตร และสังคีติสูตร

๒. มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม

เล่ม ๑๒ มุลปิณฑาสกั บัณฑิตัน มีพระ
สูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๓ มัชฌิมปิณฑาสกั บัณฑิตกลาง มี
พระสูตรขนาดกลาง ๕๐ สูตร

เล่ม ๑๔ อุปริปิณฑาสกั บัณฑิตปลาย มี
พระสูตรขนาดกลาง ๕๒ สูตร

๓. สังยุตตนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๑๕ สคาถวรรค รวมคาถาภาษิตที่
ตรัสและกล่าวตอบบุคคลต่างๆ เช่น
เวทดา มาร ภิกษุณี พราหมณ์ พระเจ้า
โกศล เป็นต้น จัดเป็นกลุ่มเรื่องตาม
บุคคลและสถานที่ มี ๑๑ สังยุตต์

เล่ม ๑๖ นิทานวรรค ครึ่งเล่มว่าด้วย
เหตุปัจจัย คือหลักปฏิจจสมุปบาท
นอกนั้นมีเรื่องธาตุ การบรรลุธรรม
สังสารวัฏ ลากลักการะ เป็นต้น จัดเป็น
๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๗ ขันธวารวรรค ว่าด้วยเรื่อง
ชั้น ๕ ในแง่มุมต่างๆ มีเรื่องเบ็ดเตล็ด
รวมทั้งเรื่องสมาธิและทิวทัศน์ต่างๆ ปะปน
อยู่บ้าง จัดเป็น ๑๓ สังยุตต์

เล่ม ๑๘ สพายตนวรรค เกือบครึ่งเล่ม
ว่าด้วยอายตนะ ๖ ตามแนวไตรลักษณ์
เรื่องอื่นมีเบญจศีล ข้อปฏิบัติให้ถึง
อสังขตะ อันตคาหิกทิวทัศน์ เป็นต้น จัด
เป็น ๑๐ สังยุตต์

เล่ม ๑๙ มหาวารวรรค ว่าด้วยโพธิ-

ปักขิยธรรม ๓๗ แต่เรียงลำดับเป็น
มรรค โพชฌงค์ สติปัญญา อินทรีย์
สัมมปชาน พละ อิทธิบาท รวมทั้ง
เรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น นีวรณ สังโยชน
อริยสัจจ์ ฌาน ตลอดจนองค์คุณของ
พระโสดาบันและอานิสงส์ของการบรรลุ
โสดาปัตติผล จัดเป็น ๑๒ สังยุตต์ (เพิ่ง
สังเกตว่าคัมภีร์นี้เริ่มต้นด้วยการย้ำ
ความสำคัญของความมีกัลยาณมิตร
เป็นจุดเริ่มต้นเข้าสู่มรรค)

๔. อังคุตตรนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๐ เอก-ทุก-ติกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑, ๒, ๓ รวมทั้งเรื่อง
เอตทัคคะ

เล่ม ๒๑ จตุกกนิบาต ว่าด้วยธรรมหมวด ๔

เล่ม ๒๒ ปัญจก-ฉกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๕, ๖

เล่ม ๒๓ สัตตก-อัฐก-นวกนิบาต ว่า
ด้วยธรรมหมวด ๗, ๘, ๙

เล่ม ๒๔ ทสก-เอกาทสกนิบาต ว่าด้วย
ธรรมหมวด ๑๐, ๑๑

ในอังคุตตรนิกายมีชื่อธรรมหลาก
หลายลักษณะ ตั้งแต่ทิวทัศน์มิกัตถะ
ถึงปรมัตถะ ทั้งสำหรับบรรพชิต และ
สำหรับคฤหัสถ์ กระจายกันอยู่โดยเรียง
ตามจำนวน

๕. ขุททกนิกาย ๕ เล่ม

เล่ม ๒๕ รวมคัมภีร์ย่อย ๕ คือ ขุททก-

ปาฐะ (บทสวดย่อยๆ โดยเฉพาะ มงคลสูตร รตนสูตร กรณียเมตตสูตร) **ธรรมบท** (เฉพาะตัวคาถาทั้ง ๔๒๓) **อุทาน** (พุทธอุทาน ๘๐) **อิติวุตตกะ** (พระสูตรที่ไม่ขึ้นต้นด้วย **เอวมเม สุตํ** แต่เชื่อมความเข้าสู่คาถาด้วยคำว่า **อิติ วุจฺจติ** รวม ๑๑๒ สูตร) และ **สุตต- นิบาต** (ชุมนุมพระสูตรชุดพิเศษ ซึ่งเป็น คาถาล้วนหรือมีความนำเป็นร้อยแก้ว รวม ๗๑ สูตร)

เล่ม ๒๖ มีคัมภีร์ย่อยที่เป็นคาถาล้วน ๔ คือ **วิมานวัตถุ** (เรื่องผู้เกิดในสวรรค์ อยู่วิมาน เล่าการทำความดีของตนในอดีต ที่ทำให้ได้ไปเกิดเช่นนั้น ๘๕ เรื่อง) **เปตวัตถุ** (เรื่องเปรตเล่ากรรมชั่ว ในอดีตของตน ๕๑ เรื่อง) **เถรคาถา** (คาถาของพระอรหันตเถระ ๒๖๔ รูปที่ กล่าวแสดงความรู้สึกสงบประณีตในการบรรลุธรรม เป็นต้น) **เถรีคาถา** (คาถาของพระอรหันตเถรี ๗๓ รูปที่ กล่าวแสดงความรู้สึกเช่นนั้น)

เล่ม ๒๗ **ชาดก ภาค ๑** รวมคาถาแสดง คติธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสเมื่อครั้งเป็น พระโพธิสัตว์ในอดีตชาติ และมีคาถา ภาษิตของผู้อื่นปนอยู่บ้าง ภาคแรก ตั้ง แต่เรื่องที่มีคาถาเดียว (เอกนิบาต) ถึง เรื่องมี ๔๐ คาถา (จัตตافیสนิบาต) รวม ๕๒๕ เรื่อง

เล่ม ๒๘ **ชาดก ภาค ๒** รวมคาถาอย่าง ในภาค ๑ นั้น เพิ่มอีก แต่เป็นเรื่องอย่าง ยาว ตั้งแต่เรื่องมี ๕๐ คาถา (ปัญญาส- นิบาต) ถึงเรื่องมีคาถามากมาย (มหา- นิบาต) จบลงด้วยมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งมี ๑,๐๐๐ คาถา รวมอีก ๒๒ เรื่อง บรรจบทั้ง ๒ ภาค เป็น ๕๔๗ ชาดก

เล่ม ๒๙ **มหานิทเทส** ภาษิตของพระ สารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตร ในอัญญกวรรคแห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๐ **อุพนิทเทส** ภาษิตของพระ สารีบุตรอธิบายขยายความพระสูตร ๑๖ สูตรในปารายนวรรคและชัคควิสาณสูตร ในอุรควรรค แห่งสุตตนิบาต

เล่ม ๓๑ **ปฏิสัมภิตามรรค** ภาษิตของ พระสารีบุตรอธิบายข้อธรรมที่ลึกซึ้ง ต่างๆ เช่นเรื่อง ญาณ ทิฏฐิ อานาปาน อินทรีย์ วิโมกข์ เป็นต้น อย่างพิสดาร เป็นทางแห่งปัญญาแตกฉาน

เล่ม ๓๒ **อปทาน ภาค ๑** คาถาประพันธ์ แสดงประวัติโดยเฉพาะในอดีตชาติ เริ่ม ด้วยพุทธอปทาน (ประวัติของพระพุทธ- เจ้า) ปัจเจกพุทธอปทาน (เรื่องราวของ พระปัจเจกพุทธเจ้า) ต่อด้วยเถร- อปทาน (อดีตประวัติแห่งพระอรหันต- เถระ) เรียงลำดับเริ่มแต่พระสารีบุตร ตามด้วยพระมหาโมคคัลลานะ พระ มหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระปุลณ-

มันตานีบุตร พระอุบาลี พระอัญญา-
โกณฑัญญะ พระปิณฑโกลการทวาชะ
พระขทิวรณียเรวตะ พระอานนท์ ต่อเรื่อย
ไปจนจบภาค ๑ รวมพระอรหันตเถระ
๔๑๐ รูป

เล่ม ๓๓ อปทาน ภาค ๒ คาถาประพันธ์
แสดงอรรถประวัติพระอรหันตเถระต่ออีก
จนถึงรูปที่ ๕๕๐ ต่อนั้นเป็นเถรอปทาน
แสดงเรื่องราวของพระอรหันตเถรี ๔๐
เรื่อง เริ่มด้วยพระเถรีที่ไม่คุ่นนาม ๑๖
รูป ต่อด้วยพระเถรีที่สำคัญเรียงลำดับ
คือพระมหาปชาบดีโคตมี พระเขมา
พระอุบลวรรณา พระปฐาจารา พระ
กุนทลเกสี พระกีสาคโคตมี พระธรรม-
ทินนา พระสกุลา พระนันทา พระโสธมา
พระภัททกาปิลานี พระยโสธรา และ
ท่านอื่นๆ ต่อไปจนจบ ครั้นจบอปทาน
แล้ว ทำเล่ม ๓๓ นี้ มีคัมภีร์ **พุทธวงศ์**
เป็นคาถาประพันธ์แสดงเรื่องของพระ
พุทธเจ้าในอดีต ๒๔ พระองค์ที่พระ
พุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบันเคยได้ทรงเฝ้า
และได้รับพยากรณ์ จนถึงประวัติของ
พระองค์เอง รวมเป็นพระพุทธเจ้า ๒๕
พระองค์ จบแล้วมีคัมภีร์สั้นๆ ชื่อ
จริยาปิฎก เป็นท้ายสุด แสดงพุทธจริยา
ในอดีตชาติ ๓๕ เรื่องที่มีแล้วในชาดก
แต่เล่าด้วยคาถาประพันธ์ใหม่ ซึ่งตัวอย่าง
การบำเพ็ญบารมีบางข้อ

ก. พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่ม ๓๔ ธรรมสังคณี ต้นเล่มแสดง
มาติกา (แม่บท) อันได้แก่บทสรุปแห่ง
ธรรมทั้งหลายที่จัดเป็นชุดๆ มีทั้งชุด ๓
เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างประดามีเป็นกุศล-
ธรรม อกุศลธรรม อัปยากฤตธรรม ชุด
หนึ่ง เป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม
ปัจจุบันธรรม ชุดหนึ่ง ฯลฯ และชุด ๒
เช่นจัดทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสิ่งขตธรรม
อสังขตธรรม ชุดหนึ่ง รูปีธรรม อรูปี-
ธรรม ชุดหนึ่ง โลเกียธรรม โลกุตตร-
ธรรม ชุดหนึ่งเป็นต้น รวมทั้งหมดมี
๑๖๔ ชุด หรือ ๑๖๔ มาติกา จากนั้น
ขยายความมาติกาที่ ๑ เป็นตัวอย่าง
แสดงให้เห็นกุศลธรรม อกุศลธรรม
และอัปยากฤตธรรม ที่กระจายออกไป
โดย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ทำ
เล่มมีอีก ๒ บท แสดงคำอธิบายย่อหรือ
คำจำกัดความข้อธรรมทั้งหลายใน
มาติกาที่กล่าวถึงข้างต้นจนครบ ๑๖๔
มาติกา ได้คำจำกัดความข้อธรรมใน ๒
บท เป็น ๒ แบบ (แต่บทท้ายจำกัด
ความไว้เพียง ๑๒๒ มาติกา)

เล่ม ๓๕ วิภังค์ ยกหลักธรรมสำคัญๆ
ขึ้นมาแจกแจงแยกแยะอธิบายกระจาย
ออกให้เห็นทุกแง่จนชัดเจนจบไปเป็น
เรื่องๆ รวมอธิบายทั้งหมด ๑๘ เรื่องคือ
ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจจ์

๔ อินทริย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ โพชฌงค์ ๗ มรรคมรรค ๘ ฌาน อัปปมัญญา คีล ๕ ปฏิสัมภทา ๔ ญาณประเภทต่างๆ และเบ็ดเตล็ดว่าด้วยอกุศลธรรมต่างๆ อธิบายเรื่องใด ก็เรียกว่าวิมังค์ของเรื่องนั้นๆ เช่น อธิบายชั้น ๕ ก็เรียก *ขันธวิมังค์* เป็นต้น รวมมี ๑๘ วิมังค์

เล่ม ๓๖ ชาติกุฎา นำข้อธรรมในมาติกาทั้งหลายและข้อธรรมอื่นๆ อีก ๑๒๕ อย่าง มาจัดเข้าในชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ ว่าข้อใดได้หรือไม่ได้ในอย่างไร และ *บุคคลบัญญัติ* บัญญัติความหมายของชื่อที่ใช้เรียกบุคคลต่างๆ ตามคุณธรรม เช่นว่า *โสดาบัน* ได้แก่บุคคลผู้ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๓๗ กถาวัตถุ คัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ประธานการสังคายนาครั้งที่ ๓ เรียบเรียงขึ้น เพื่อแก้ความเห็นผิดของนิกายต่างๆ ในพระพุทธศาสนาครั้งนั้น ซึ่งได้แตกแยกกันออกไปแล้วถึง ๑๘ นิกาย เช่นความเห็นที่ว่า พระอรหันต์เสื่อมจากอรหัตตผลได้ เป็นพระอรหันต์พร้อมกับการเกิดได้ ทุกอย่างเกิดจากกรรม เป็นต้น ประพันธ์เป็นคำปูลงฉาววิไลสน่า มีทั้งหมด ๒๑๙ กถา

เล่ม ๓๘ ยมก ภาค ๑ คัมภีร์อธิบายหลักธรรมสำคัญให้เห็นความหมายและขอบเขตอย่างชัดเจน และทดสอบความรู้อย่างลึกซึ้ง ด้วยวิธีตั้งคำถามย้อนกันเป็นคู่ๆ (*ยมก* แปลว่า “คู่”) เช่น ถามว่า ธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศล เป็นกุศลมูล หรือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลมูล เป็นกุศล, รูป (ทั้งหมด) เป็นรูปชั้น หรือว่ารูปชั้น (ทั้งหมด) เป็นรูป, ทุกข์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ลัจจ์ หรือว่าทุกข์ลัจจ์ (ทั้งหมด) เป็นทุกข์ หลักธรรมที่นำมาอธิบายในเล่มนี้มี ๗ คือ มูล (เช่นในกุศลมูล) ชั้น อายุตนะ ธาตุ ลัจจะ ลังขาร อนุสัย ถามตอบอธิบายเรื่องใด ก็เรียกว่า *ยมก* ของเรื่องนั้นๆ เช่น *มูลยมก ขันธยมก* เป็นต้น เล่มนี้จึงมี ๗ ยมก

เล่ม ๓๙ ยมก ภาค ๒ ถามตอบอธิบายหลักธรรมเพิ่มเติมจากภาค ๑ อีก ๓ เรื่อง คือ จิตตยมก ธรรมยมก (กุศล-อกุศล-อัพยากตธรรม) อินทริยยมก บรรจุเป็น ๑๐ ยมก)

เล่ม ๔๐ ปฏฐาน ภาค ๑ คัมภีร์ปฏฐานอธิบายปัจจัย ๒๔ โดยพิสดาร แสดงความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแง่ด้านต่างๆ ธรรมที่นำมาอธิบายก็คือข้อธรรมที่มีในมาติกา คือ แม่บทหรือบทสรุปธรรมซึ่งกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์สังคณีนั่นเอง แต่

อธิบายเฉพาะ ๑๒๒ มาติกาแรกที่เรียกว่า *อภิธรรมมาติกา* ปัญฐานเล่มแรกนี้อธิบายความหมายของปัจจัย ๒๔ เป็นการปูพื้นความเข้าใจเบื้องต้นก่อน จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาของเล่ม คือ *อนุโลมติกปัฏฐาน* อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โดยปัจจัย ๒๔ นั้น เช่นว่า กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะศรัทธา จึงให้ทาน จึงสมาทานศีล จึงบำเพ็ญฌาน จึงเจริญวิปัสสนา ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (คิดถึงทานที่ตนได้ให้ ศีลที่ได้รับการแล้ว ดีใจ ยึดเป็นอารมณ์แน่นอนหาจนเกิดราคะ ทิฎฐิ, มีศรัทธา มีศีล มีปัญญา แล้วเกิดมานะว่า ฉันดีกว่า เก่งกว่า หรือเกิดทิฎฐิว่า ต้องทำอย่างเราเท่านั้นจึงถูกต้อง ฯลฯ) อกุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมโดยอุปนิสสยปัจจัย (เพราะความอยากบางอย่างหรือเพราะมานะหรือทิฎฐิ จึงให้ทาน จึงรักษาศีล จึงทำให้อานกเกิด ฯลฯ) กุศลธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย (คิดถึงฌานที่ตนเคยได้แต่เสื่อมไปเสียแล้ว เกิดความโทมนัส ฯลฯ) อย่างนี้เป็นต้น (เล่มนี้อธิบายแต่ในเชิงอนุโลมคือตามนัยปกติไม่อธิบายตามนัยปฏิเสธ จึง

เรียกว่า *อนุโลมปัฏฐาน*)

เล่ม ๔๑ *ปัฏฐาน ภาค ๒ อนุโลมติกปัฏฐาน* ต่อ คือ อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทชุด ๓ ต่อจากเล่ม ๔๐ เช่น อดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่ปัจจุบันธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย (พิจารณารูปเสียงเป็นต้นที่ดับเป็นอดีตไปแล้วว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดความโทมนัสขึ้น ฯลฯ) เป็นต้น

เล่ม ๔๒ *ปัฏฐาน ภาค ๓ อนุโลมทุกปัฏฐาน* อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลาย ในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) เช่น โลเกียธรรมเป็นปัจจัยแก่โลเกียธรรม โดยอาร์มมณปัจจัย (รูปายตนะ เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ฯลฯ) ดังนี้ เป็นต้น

เล่ม ๔๓ *ปัฏฐาน ภาค ๔ อนุโลมทุกปัฏฐาน* ต่อ

เล่ม ๔๔ *ปัฏฐาน ภาค ๕* ยังเป็นอนุโลมปัฏฐาน แต่อธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายในแม่บทต่างๆ ข้ามชุดกันไปมา ประกอบด้วย *อนุโลมทุกติกปัฏฐาน* ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) เช่น อธิบาย “กุศลธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมที่เป็นโลกียธรรม โดยอธิปัตติปัจจัย” เป็นอย่างไร

เป็นต้น **อนุโลมติกทุกปัญฐาน** ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) **อนุโลมติกติกปัญฐาน** ธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๓ (ติกมาติกา) โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น อธิบายว่า กุศลธรรมที่เป็นอดีตธรรมเป็นปัจจัยแก่อกุศลธรรมที่เป็นปัจจุบันธรรม เป็นอย่างไร เป็นต้น **อนุโลมทุกทุกปัญฐาน** ธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) กับธรรมในแม่บทชุด ๒ (ทุกมาติกา) โยงระหว่างต่างชุดกัน เช่น ชุดโลกียะ โลกุตตระ กับชุดสังขตะ อสังขตะ เป็นต้น

เล่ม ๔๕ ปัญฐาน ภาค ๖ เป็นปัจจนียปัญฐาน คืออธิบายความเป็นปัจจัยแก่กันแห่งธรรมทั้งหลายอย่างเล่มก่อนๆ นั้นเอง แต่อธิบายแง่ปฏิเสธ แยกเป็น **ปัจจนียปัญฐาน** คือ ปฏิเสธ+ปฏิเสธ เช่นว่า ธรรมที่ไม่ใช่กุศล อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศลเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร **อนุโลมปัจจนียปัญฐาน** คือ อนุโลม+ปฏิเสธ เช่นว่า อาศัยโลกียธรรม ธรรมที่ไม่ใช่โลกุตตระธรรมเกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร **ปัจจนียอนุโลมปัญฐาน** คือ ปฏิเสธ+อนุโลม เช่นว่า อาศัยธรรมที่ไม่ใช่กุศล ธรรมที่เป็นอกุศล เกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย เป็นอย่างไร และในทั้ง ๓ แบบนี้ แต่ละแบบ จะ

อธิบายโดยใช้ธรรมในแม่บทชุด ๓ แล้วต่อด้วยชุด ๒ แล้วข้ามชุดระหว่างชุด ๒ กับชุด ๓ ชุด ๓ กับชุด ๒ ชุด ๓ กับชุด ๓ ชุด ๒ กับชุด ๒ จนครบทั้งหมดเหมือนกัน ดังนั้นแต่ละแบบจึงแยกซอยละเอียดออกไปเป็น **ติก- ทุก- ทุกติก- ติกทุก- ติกติก- ทุกทุก-** ตามลำดับ (เขียนให้เต็มเป็น **ปัจจนียติกปัญฐาน ปัจจนียทุกปัญฐาน ปัจจนียทุกติกปัญฐาน** ฯลฯ ดังนี้เรื่อยไป จนถึงท้ายสุดคือ **ปัจจนียอนุโลมทุกทุกปัญฐาน**)

คัมภีร์ปัญฐานนี้ ท่านอธิบายค่อนข้างละเอียดเฉพาะเล่มต้นๆ เท่านั้น เล่มหลังๆ ท่านแสดงไว้แต่หัวข้อหรือแนว และทิ้งไว้ให้ผู้เข้าใจแนวนั้นแล้วเอาไปแจกแจงโดยพิสดารเอง โดยเฉพาะเล่มสุดท้ายคือภาค ๖ แสดงไว้ย่อที่สุดแม้กระนั้นก็ยังเป็นหนังสือถึง ๖ เล่ม หรือ ๓,๓๒๐ หน้ากระดาษพิมพ์ ถ้าอธิบายโดยพิสดารทั้งหมดจะเป็นเล่มหนังสืออีกจำนวนมากมายหลายเท่าตัว ท่านจึงเรียกปัญฐานอีกชื่อหนึ่งว่า **มหาปกรณ์** แปลว่า “ตำราใหญ่” ใหญ่ทั้งโดยขนาดและโดยความสำคัญ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระไตรปิฎกมีเนื้อความทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระสุตตันต-

ปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และพระ
อภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์
ไตรเพท พระเวท ๓ อย่าง ซึ่งเป็นคัมภีร์
ศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของศาสนาพราหมณ์ ได้
แก่ ๑. *ฤคเวท* ประมวลบทสวดสรรเสริญ
เทพเจ้า ๒. *ยชุรเวท* ประกอบด้วยบท
สวดอันวอนในพิธีบูชาัญญต่างๆ ๓.
สามเวท ประมวลบทเพลงขับสำหรับสวด
หรือร้องเป็นทำนองในพิธีบูชาัญญ ต่อมา
เพิ่ม *อถรรพเวท* หรือ *อาถรรพณเวท* อัน
ว่าด้วยคาถาทางไสยศาสตร์เข้ามาอีก
เป็น ๔

ไตรภพ ภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และ
อรุภพ; *ดู ภพ*

ไตรภูมิ ภูมิ ๓ หมายถึง โลกียภูมิทั้ง ๓
คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ (เรียก
เต็มว่า กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และ
อรุปาวจรภูมิ) ไม่นับภูมิที่ ๔ คือโลกุตตร-
ภูมิ อันพ้นเหนือไตรภูมินั้น; *ดู ภูมิ*

ไตรมาส สามเดือน

ไตรรัตน์ แก้วสามประการ หมายถึง
พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ไตรลักษณ์ ลักษณะสาม อาการที่เป็น
เครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริง
ของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่าง
นั้นๆ ๓ ประการ ได้แก่ ๑. *อนิจจตา*
ความเป็นของไม่เที่ยง ๒. *ทุกขตา*
ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทน

อยู่มิได้ ๓. *อนัตตตา* ความเป็นของมิใช่
ตัวตน (คนไทยนิยมพูดสั้นๆ ว่า *อนิจจัง*
ทุกขัง อนัตตา และแปลง่ายๆ ว่า “ไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”)

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียก
ว่า *ไตรลักษณ์*, ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้
มีแก่ธรรมที่เป็นสังขตะคือสังขารทั้งปวง
เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า
สามัญลักษณะ (ไม่สามัญแก่ธรรมที่
เป็นอสังขตะคือวิสังขาร ซึ่งมีเฉพาะ
ลักษณะที่สามคืออนัตตตาอย่างเดียว
ไม่มีลักษณะสองอย่างต้น); ลักษณะ
เหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ
มีอยู่ตามธรรมดา จึงเรียกว่า *ธรรมนิยาม*

พึงทราบว่ พระบาลีในพระไตรปิฎก
เรียกว่า *ธรรมนิยาม (ธมฺมนิยามตา)*
ส่วน *ไตรลักษณ์* และ *สามัญลักษณะ*
เป็นคำที่เกิดขึ้นในยุคอรรถกถา

ไตรลึงค์ สามเพศ หมายถึง คำศัพท์ที่
เป็นได้ทั้งสามเพศในทางไวยากรณ์
กล่าวคือ *ปุงลึงค์* เพศชาย *อิตถิลึงค์*
เพศหญิง *นปุงสกลึงค์* มิใช่เพศชาย
และหญิง; คำบาลีที่เป็นไตรลึงค์ เช่น
นิพพุโต นิพพุตา นิพพุตัม เป็น ปุงลึงค์
อิตถิลึงค์ และนปุงสกลึงค์ ตามลำดับ

ไตรวิภู วิภูษะ ๓, ววงน ๓ หรือวงจร ๓
ส่วนของปฏิจจสมุปปาทซึ่งหมุนเวียนสืบ
ทอดต่อๆ กันไป ทำให้มีการเวียนว่าย

ตายเกิด หรือวงจรแห่งทุกข์ ได้แก่ *กิเลสกรรม* และ *วิบาก* (เรียกเต็มว่า *๑. กิเลสวัฏฏ์* ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน *๒. กรรมวัฏฏ์* ประกอบด้วยสังขาร ภพ *๓. วิปากวัฏฏ์* ประกอบด้วยวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสอุปายาส) คือ กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ได้รับวิบากคือผลของกรรมนั้น อันเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสแล้วทำกรรมหมุนเวียนต่อไปอีก เช่น เกิดกิเลสอยากได้ของเขา จึงทำกรรมด้วยการไปลักของเขามา ประสบวิบากคือได้ของนั้นมาเสพเสวย เกิดสุขเวทนา ทำให้มีกิเลสเต็มใจอยากได้รุนแรงและมากยิ่งขึ้นจึงยิ่งทำกรรมมากขึ้นหรือในทางตรงข้าม ถูกขัดขวาง ได้รับทุกข์เวทนาเป็นวิบาก ทำให้เกิดกิเลสคือโทสะแค้นเคือง แล้วพยายามทำกรรมคือประทุษร้ายเขา ฯลฯ เมื่อเป็นอยู่เป็นไปอย่างนี้ วงจรจะหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอาการหมุนวน หรือวงกลมอันหมุนวน ที่เรียกว่า ภาวะจักร สังสารจักร หรือสังสารวัฏ, *ไตรวัฏ* ก็เขียน; ดู *ปฏิจสงฺกมฺปาท*

ไตรสรณะ ที่พึ่งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

ไตรสรณคมน์ การถึงสรณะสาม, การ

ถึงรัตนะทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งที่ระลึก

คำถึงไตรสรณะดังนี้: “*พุทธํ สรณํ กจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ), “*ธมฺมํ สรณํ กจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ), “*สงฺฆํ สรณํ กจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ); “*ตฺติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ กจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๒), “*ตฺติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ กจฺจามิ, ตฺติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ กจฺจามิ*”; “*ตฺติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ กจฺจามิ*” (ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะแม้ครั้งที่ ๓), “*ตฺติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ กจฺจามิ, ตฺติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ กจฺจามิ*”

การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ทำให้เรามีเครื่องนำทางในการดำเนินชีวิต มีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ มีแหล่งที่สาดส่องให้แสงสว่างแห่งปัญญา ทำให้เกิดความมั่นใจ อบอุ่นใจ ปลอดภัย หายหวาดกลัว หายขุ่นมัวเศร้าหมอง มีจิตใจเบิกบานผ่องใส เกิดความเข้มแข็งที่จะทำความดีงามทำประโยชน์ให้สำเร็จ เป็นการได้กัลยาณมิตรสูงสุด ที่จะชี้แนะให้หยุดยั้งถอนตนจากบาป ให้ก้าวไปในกุศล พ้นจากอบาย บรรลุนิยามที่สูงขึ้นไปจนถึงความสุขแท้ที่เป็นอิสระไร้ทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ จะต้องมึศรัทธาถูกต้อง ที่ประกอบด้วยปัญญา นับถือโดยมีความ

รู้ความเข้าใจชัดเจนและมั่นใจ มิให้สรณ-
คมนั้นนั้นเศร้าหมองด้วยความไม่รู้หรือ
เข้าใจผิดเพี้ยนหลงงมงายหรือไม่ใส่ใจ
ไตรสิกขา ลิกขาสาม, ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา

๓ อย่าง คือ **อริสัสสิกขา อริจิตตสิกขา**
อริปัญญาสิกขา เรียกง่าย ๆ สั้น ๆ ว่า
ศีล สมาธิ ปัญญา; ๓ สิกขา ๓

ถ

ถ้วนทศมาส ครบสิบเดือน (ในการตั้ง
กรรม)

ถวายพระเพลิง ให้ไฟ คือ เเผา

ถวายอดิเรก ๓ **อดิเรก 2.**

ถอน (ในคำว่า “รู้จักถอนไตรจีวร”) ยก
เลิกของเดิม ออกมาจากศัพท์ **ปัจจุทธรณ์**

ถัมภะ หัวดี้อ (ข้อ ๑๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

ถาวรวัตถุ สิ่งของที่มั่นคง ได้แก่ของที่
สร้างด้วยอิฐ ปูน หรือโลหะ เช่น โบสถ์
เจดีย์ วิหาร เป็นต้น

ถีนะ ความหดหู่, ความท้อแท้ใจ

ถีนมิททะ ความหดหู่และเชื่องซึม,
ความที่จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม, ความ
ง่วงเหงาซึมเซา (ข้อ ๓ ในนิวรรณ์ ๕)

ถิงที่สุดเขต เรียงจบไตรเพท

ถือ (ในคำว่า การให้ถือเสนาสนะ) รับ
แจก, รับมอบ, ถือสิทธิ์ครอบครอง

ถือบวช ถือการเว้นต่างๆ ตามข้อกำหนด
ทางศาสนา

ถือบังสุกุล ใช้ผ้าเฉพาะที่ได้จากกองฝุ่น
กองหยากเยื่อ คือผ้าที่เขาทิ้งแล้วมาทำ

เครื่องนุ่งห่ม ไม่ใช่ผ้าที่ชาวบ้านถวาย; ๓
ปึงสุกุลิกังคะ

ถุลลโกฏฐิตนิคม นิคมแห่งหนึ่งอยู่ใน
แคว้นกुरु

ถุลลัจฉัย “ความล่องละเมิดที่หยาบ”, ชื่อ
อาบัติหยาบอย่างหนึ่งเป็นความผิดชั้น
รองลงมาจากอาบัติสังฆาติเสส เช่น
ภิกษุชักสือให้ชายหญิงเป็นผิวเมียกัน
ต้องอาบัติสังฆาติเสส ภิกษุชักสือ
บัณฑิตสังฆาติเสส ภิกษุชักสือ
บัณฑิต (กะเทย) ต้องอาบัติถุลลัจฉัย
ภิกษุนุ่งห่มหนังเลืออย่างเดียรถีย์ ต้อง
อาบัติถุลลัจฉัย; ๓ **อาบัติ**

ถุลคาม ตำบลที่กั้นอาณาเขตมัชฌิมชนบท
ด้านทิศตะวันตก เขียน **ถุลคาม** ก็มี

ถุปรารหุคค บุคคลผู้ควรแก่สญฺฐคือ
บุคคลที่ควรนำกระดุกบรรจุสญฺฐไว้บูชา
มี ๔ คือ ๑. พระพุทธเจ้า ๒. ปัจเจก-
พุทธเจ้า ๓. พระอรหันตสาวก ๔. พระ
เจ้าจักรพรรดิ

เถยยสังวาส ลักเพศ, มิใช่ภิกษุ แต่ปลอม
เพศเป็นภิกษุ (พจนานุกรมเขียน **เถย-**

สังวาส, เขียนอย่างบาลีเป็น *เถยสังวาสกั*
เถระ พระผู้ใหญ่ ตามพระวินัยกำหนดว่า
 มีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป; เทียบ *นวกะ*,
มัชฌิมะ

เถรภูมิ ชั้นหรือชั้นแห่งพระเถระ, ระดับ
 อายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระ
 ผู้ใหญ่ คือมีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไป
 และรู้ปาฏิโมกข์ เป็นต้น เทียบ *นวกภูมิ*,
มัชฌิมภูมิ

เถรวาท “วาทะของพระเถระ” (หมายถึง
 พระเถระผู้รักษาทศธรรมวินัยนับแต่ปฐม-
 สังคายนา), พระพุทธศาสนาที่สืบมาแต่
 ยุคแรกสุด ซึ่งถือตามหลักธรรมวินัยที่
 พระอรหันตเถระ ๕๐๐ รูป ได้ประชุม
 ทำสังคายนาครั้งแรกรวบรวมคำสั่งสอน

ของพระพุทธเจ้าวางเป็นแบบแผนไว้เมื่อ
 ๓ เดือนหลังพุทธปรินิพพาน ได้แก่พระ
 พุทธศาสนาอย่างที่นับถือแพร่หลายใน
 ประเทศไทย พม่า ลังกา ลาว และกัมพูชา,
 บางที่เรียกว่า พุทธศาสนาแบบดั้งเดิม
 และเพราะเหตุที่แพร่หลายอยู่ในดิน
 แดนแถบนี้ จึงเรียกว่า ทักซิณนิกาย
 (นิกายฝ่ายใต้); ดู *หีนยาน*, เทียบ *มหายาน*

เถรานุเถระ “เถระและอนุเถระ”, พระ
 เถระผู้ใหญ่ผู้น้อย

เถรี พระเถระผู้หญิง

ไถ่ ถูยวาวๆ สำหรับใส่เงินหรือสิ่งของ

ไถ่จิต จิตคิดจะลัก, จิตคิดขโมย, จิต
 ประกอบด้วยความเป็นขโมย

ท

ทถิ นมสั้ม, นมเปรี้ยว; ดู *เบญจโครส*

ทนต์ ฟัน

ทมะ การฝึก, การฝึกฝนปรับปรุงตน,
 การรู้จักข่มจิตข่มใจ บังคับควบคุมตน
 เองได้ ไม่พูดไม่ทำเพียงตามที่ยาก แต่
 พูดและทำตามเหตุผลที่พิจารณาเห็น
 ด้วยปัญญาว่าดีงามสมควรเป็นประโยชน์
 รู้จักปรับตัวปรับใจ และแก้ไขปรับปรุง
 ตนด้วยปัญญาไตร่ตรองให้งอกงามดียิ่ง
 ขึ้นอยู่เสมอ (ข้อ ๒ ในสมรทวารธรรม ๔)

ทมิฬ ชื่อชนเผ่าหนึ่งในเกาะลังกา เคยชิง
 ราชสมบัติพระเจ้าวัฏฏคามินือภัยได้

ทกรกรรม การทำให้ลำบาก

ทรง ใช้, ถือครอง, เก็บไว้, มีไว้เป็นสิทธิ์,
 ครอบครอง, ครอง, คุ้มครอง เช่นใน
 ประโยคว่า “พึงทรงอธิเรกบาตรไว้ ๑๐
 วันเป็นอย่างยิ่ง” และในประโยคว่า
 “ภิกษุทรงอธิเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็น
 อย่างยิ่ง”

ทรมาน ข่ม,ปราบ, ฝึก, ทำให้เสื่อม

พยศ, ทำให้เสื่อมการถือตัว, ทำให้กลับใจ บัดนี้มักหมายถึง ทำให้ลำบาก

ทฤษฎี คิดร้ายต่อมิตรหรือผู้มีบุญคุณ

ทวติงสกรรมกรรม วิธีลงโทษ ๓๒ อย่าง ซึ่งใช้ในสมัยโบราณ เช่น โขยด้วยแล้ โขยด้วยหวาย ตีด้วยกระบอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดหู ตัดจมูก ตัดศีรษะ เอาขวานผ่าอก เป็นต้น

ทวติงสการ ดู **ทวติงสการ**

ทวติงสกรรมกรรม ดู **ทวติงสกรรมกรรม**

ทวติงสการ อาการ ๓๒, ส่วนประกอบที่มีลักษณะต่างๆ กัน ๓๒ อย่าง ในร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) มันสมอง ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูล (ปัสสาวะ); ในขุททกปาฐะ (ฉบับสยามรัฐ) เรียงลำดับมันสมองไว้เป็นข้อสุดท้าย; **ทวติงสการ** หรือ **ทวติงสการ** ก็เขียน

ทวาทรรุค, ทวาปรุค ดู **กัป**

ทวาร ประตู, ทาง, ช่องตามร่างกาย **1.** ทางรับรู้อารมณ์ มี ๖ คือ **๑. จักขุทวาร** ทางตา **๒. โสตทวาร** ทางหู **๓. มานทวาร** ทางจมูก **๔. ชิวหาทวาร** ทางลิ้น **๕. กายทวาร** ทางกาย **๖. มโนทวาร**

ทางใจ **2.** ทางทำกรรม **๑. กายทวาร** ทางกาย **๒. วจิตวาร** ทางวาจา **๓. มโนทวาร** ทางใจ

ทวารบาล คนเฝ้าประตู

ทวารเบา ช่องปัสสาวะ

ทวารรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

ทวารหนัก ช่องอุจจาระ

ทวิช ชื่อหนึ่งสำหรับเรียกพราหมณ์ ในภาษาไทยเป็น **ทวิชาจารย์** หรือ **ทวิชาจารย์** ก็มี แปลว่า “เกิดสองหน” หมายถึง เกิดโดยกำเนิดครั้งหนึ่ง เกิดโดยได้รับครอบเป็นพราหมณ์ครั้งหนึ่ง เปรียบเหมือนนกซึ่งเกิดสองหนเหมือนกัน คือเกิดจากท้องแม่ออกเป็นไข้หนหนึ่ง เกิดจากไข้เป็นตัวอีกหนหนึ่ง นกจึงมีชื่อเรียกว่า **ทวิช** หรือ **ทวิช** ซึ่งแปลว่า “เกิดสองหน” อีกชื่อหนึ่งด้วย

ทวิบท สัตว์สองเท้า มี กา ไก่ นก เป็นต้น

ทศพร ดู **พร ๑๐**

ทศพลญาณ ดู **ทศพลญาณ**

ทศพิชราชธรรม ดู **ราชธรรม**

ทศมาส สิบเดือน

ทศวรรค สงฆ์มีพวกสิบ คือ สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๑๐ รูปเป็นอย่างน้อยจึงจะครบองค์ ทำสังฆกรรมประเภทนั้นๆ ได้ เช่น การอุปสมบทในมัธยมประเทศ ต้องใช้สงฆ์ทศวรรค

ทศกะ หมวด ๑๐

ทศพลญาณ พระญาณเป็นกำลังของ พระพุทธเจ้า ๑๐ ประการ เรียกตาม บาลีว่า *ตถาคตพลญาณ* (ญาณเป็นกำลัง ของพระตถาคต) ๑๐ คือ ๑. *ฐานาฐาน- ญาณ* ๒. *กรรมวิปากญาณ* ๓. *สัพพัตถ- คามินีปฏิบัติญาณ* ๔. *นानาธาตุญาณ* ๕. *นानาธิมุตติกญาณ* ๖. *อินทริยปรโร- ปริยัตตญาณ* ๗. *ฌานาภิสังกิเลสาทิญาณ* ๘. *ปุพเพนิวาสานุสติญาณ* ๙. *จตุปปาต- ญาณ* ๑๐. *อาสวักขยญาณ*; นิยมเขียน *ทศพลญาณ*; *ตฺถุ ญาณ* ชื่อนั้นๆ

ทองอาบ ของอาบด้วยทอง, ของชุบทอง, ของแช่ทองคำให้จับผิว

ทอด ในประโยคว่า “ทอดกรรมสิทธิ์ของ ตนเสีย” ทิ้ง, ปล่อย, ละ

ทอดกฐิน *ตฺถุ กฐิน, กฐินทาน*

ทอดธุระ ไม่เอาใจใส่, ไม่สนใจ, ไม่เอา ธุระ

ทอดผ้าป่า เอาผ้าถวายโดยทิ้งไว้เพื่อให้ พระชักเอาเอง; *ตฺถุ ผ้าป่า*

ทักษิณ, ทักขิณ ขวา, ทิศใต้

ทักษิณทิศ “ทิศเบื้องขวา” หมายถึง อาจารย์ (ตามความหมายในทิศ ๖); *ตฺถุ ทิศหก*

ทักษิณา, ทักขิณา ทานที่ถวายเพื่อผล อันดีงาม, ของทำบุญ, สิ่งทีสละให้, ปัจจัยสี่ที่เมื่อถวายจะเป็นเหตุให้ ประโยชน์สุขเจริญเพิ่มพูน, ของถวายที่

ช่วยให้สัตว์ทั้งหลายเจริญด้วยสมบัติดัง ปรารถนา, สิ่งที่ให้โดยเชื่อกรรมและผล แห่งกรรม (หรือโดยเชื่อปรโลก); “ทักษิณา” เดิมเป็นคำที่ใช้ในศาสนา พราหมณ์ (เขียนอย่างสันสกฤต เป็น “ทักษิณา”) หมายถึง ของที่มอบให้แก่ พราหมณ์ เป็นค่าตอบแทนในการ ประกอบพิธีบูชาัญ เมื่อนำมาใช้ในพระ พุทธศาสนา นิยมหมายถึงปัจจัย ๔ ที่ ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ หรือให้แก่ ทักขิโณยบุคคล ซึ่งในความหมายอย่าง สูง ได้แก่พระอริยสงฆ์ และในความ หมายที่กว้างออกไป ได้แก่ ท่านผู้มีศีล ผู้ทรงคุณทรงธรรม แม้เป็นคฤหัสถ์ เช่นบิดามารดา ตลอดจนในความหมาย อย่างกว้างที่สุด ของที่ให้เพื่อช่วยเหลือ เกื้อกูล แม้แต่ให้แก่สัตว์ดิรัจฉาน ก็เป็น ทักขิณา (ดังที่ตรัสในทักษิณาวังคสูตร, ม.อ.๑๔/ ๗๑๐/๔๕๘) แต่มีผลมากน้อยต่างกันตาม หลัก*ทักษิณาวิสูทธิ* ๔ และตรัสไว้อีก แห่งหนึ่งว่า (ทานสูตร, อภ.จกฏ.๒๒/๓๐๘/๓๗๕) **ทักษิณาที่พร้อมด้วยองค์ ๖** คือ ทายก มีองค์ ๓ (ก่อนให้ ก็ดีใจ, กำลังให้อยู่ ก็ ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส, ครั้นให้แล้ว ก็ ชื่นชมปลื้มใจ) และปฏิคาหกมีองค์ ๓ (เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อ บำราศระาคะ, เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือ ปฏิบัติเพื่อบาราศโทสะ, เป็นผู้ปราศจาก

โมหะหรือปฏิบัติเพื่อบาราศโมหะ) ทักษิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้; **ดูเจตนา, ทักษิณาวิสุทธิ**
ทักษิณานุปทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักษิณาบถ “หนไต้” (เขียนอย่างสันสกฤต=**ทักษิณาบถ**), ดินแดนแถบไต้ของชมพูทวีป, อินเดียนาคไต้ คู่กับ **อุตราบถ** (ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป หรืออินเดียนาคเหนือ), ในอรรถกถา มีคำอธิบายซึ่งให้ถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบฝั่งเหนือของแม่น้ำคงคา เป็นอุตราบถ ส่วนดินแดนแถบฝั่งไต้ของแม่น้ำคงคา เป็นทักษิณาบถ และกล่าวว่า อุตราบถเป็นปฏิรูปเทศ แต่ทักษิณาบถไม่เป็นปฏิรูปเทศ, คำอธิบายนั้นคงถือตามสภาพความเจริญสมัยโบราณ แต่ที่รู้จักทั่วไปต่อถึงยุคปัจจุบัน ถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง คือ ดินแดนแถบเหนือแม่น้ำนัมมทาขึ้นมา เป็นอุตราบถ ส่วนดินแดนแถบไต้แม่น้ำนัมมทาลงไป เป็นทักษิณาบถ ดังที่เรียกในบัดนี้ว่า Deccan อันเพี้ยนจาก Dekkhan หรือ Dekhan ซึ่งมาจาก Dakkhina นั้นเอง; **เทียบ อุตราบถ, ดูวันตี**
ทักษิณาวัญญู เวียนขวา, วนไปทางขวา คือ วนเลี้ยวทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา เขียน **ทักษิณาวัญญู** หรือ **ทักษิณาวรรต** ก็

มี; ตรงข้ามกับ **อุตตราวัญญู**
ทักษิณาวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งทักษิณา, ข้อที่เป็นเหตุให้ทักษิณา คือสิ่งที่ให้ที่ถวายเป็นของบริสุทธิ์และจึงเกิดมีผลมาก มี ๔ คือ (ม.อ.๑๔/๗๑๔/๔๖๑) ๑. ทักษิณา บริสุทธิ์ฝ่ายทายก (มีศีล มีกัลยาณธรรม) ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก (ทุศีล มีปาปกรรม) ๒. ทักษิณา บริสุทธิ์ฝ่ายปฎิคาหก ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๓. ทักษิณา ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก ไม่บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฎิคาหก ๓. ทักษิณา บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายทายก บริสุทธิ์ทั้งฝ่ายปฎิคาหก; **ดู ทักษิณา**

ทักษิเณยบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา

ทกขิเณยโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา คือมีคุณความดีสมควรแก่ของทำบุญ มีอาหาร ฝ้านุ่งหอม เป็นต้น ช่วยเอื้ออำนวยให้ของที่เขาทวายเป็นผลมาก (ข้อ ๗ ในสังฆคุณ ๙)

ทักษิโณทก น้ำที่หลั่งในเวลาทำทาน

ทักษิไณย ผู้ควรแก่ทักษิณา, ผู้ควรรับของทำบุญที่ทายกถวาย, ท่านผู้ถือกุศลแก่ทักษิณา โดยทำให้สิ่งที่ถวายเป็นของบริสุทธิ์ และจึงเป็นเหตุให้เกิดมีผลมาก; **ดู ทักษิณา**

ทักษิไณยบุคคล บุคคลผู้ควรรับทักษิณา; **ดู ทักษิไณย**

ทักษิณนิภาย นิภายพุทธศาสนาฝ่ายใต้ที่พวกอุตรนิภายตั้งชื่อให้ว่า **หินยาน** ใช้บาลีมคธ บัดนี้ นิยมเรียกว่า **เถรวาท**

ทักษิณา ทานเพื่อผลอันเจริญ, ของทำบุญ

ทักษิณานุประทาน ทำบุญอุทิศผลให้แก่ผู้ตาย

ทักษิณาบถ ดู **ทักษิณาบถ**

ทักษิโณทก น้ำที่หลั่งในเวลาทำทาน, น้ำกรวด, คือเอาน้ำหลั่งเป็นเครื่องหมายของการให้แทนสิ่งของที่ให้ เช่น ที่ดิน ศาลา กุฏิ บุญกุศล เป็นต้น ซึ่งใหญ่โตเกินกว่าที่จะยกไหว หรือไม่มีรูปที่จะยกขึ้นได้

ทัณฑกรรม การลงอาชญา, การลงโทษ; ในที่นี้ หมายถึงการลงโทษสามเณร คล้ายกับการปรับอาบัติภิกษุ ได้แก่ กักบริเวณ ห้ามไม่ให้เข้า ห้ามไม่ให้ออกจากอาราม หรือการใช้ตักน้ำ ขนฟืน ขนทราย เป็นต้น

ทัณฑกรรมนาสนา ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ หมายถึงการไล่ออกจากสำนัก เช่น ที่ทำแก่กัณฑกสามเณร ผู้กล่าวดูพระธรรมเทศนาว่า ธรรมที่ตรัสว่าเป็นอันตราย ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอได้จริง

ทัณฑปาณิ กษัตริย์โกถิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระเชษฐาของพระนางสิริมหามายาพุทธ-

มารดา

ทัณฑ์ ฟัน

ทัณฑชะ อักษรเกิดที่ฟัน คือ **ต ถ ท ฐ ฌ** กับทั้ง **ล** และ **ส**

ทัฬหะมัลลบุตร พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่งในอัสสัมมิคชาสาวก เป็นพระราชโอรสของพระเจ้ามัลลราช เมื่อพระชนม์ ๗ พรรษา มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้บรรพชาเป็นสามเณร เวลาปลงศพ พอมืดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้บรรลุสกทาคามีผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุอนาคามีผล พอปลงศพเสร็จก็ได้บรรลุพระอรหัต ท่านรับภาระเป็นเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ในตำแหน่งเสนาสนบัญญัติปกะ (ผู้ดูแลจัดสถานที่พักอาศัยของพระ) และภักตฤเทศก์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาเสนาสนบัญญัติปกะ

ทัฬหะมัลลบุตร เครื่องเคราและส่วนประกอบทั้งหลาย, สิ่งและเครื่องอันเป็นส่วนประกอบที่จะค้ำกันเข้าเป็นเรือน เรือ รถ หรือเกวียน เป็นต้น; เขียนเต็มว่า **ทัฬหะมัลลบุตร**

ทัต ลิบ, จำนวน ๑๐ (สันสกฤต: ทศ; บาลี: ทส); ในข้อความว่า “บารมี ๓๐ ทัต” หรือ “บารมีสามลิบทัต” มักให้ถือว่า “ทัต” แปลว่า ครบ หรือถ้วน แต่อาจเป็นได้ว่า “ทัต” ก็คือลิบนั่นแหละ แต่สันนิษฐาน

ว่า “บารมีสามสิบทัศ” เป็นคำพูดซ้อน โดยซ้อนความหมายว่า สามสิบนี้ มิใช่ แค่ว่านับรายหน่วยเป็น ๓๐ แต่นับเป็น ชุดได้ ๓ ทัศ (คือ จำนวนสิบ ๓ ชุด หรือ ๓ “สิบ”); ดู *สมคังส-*

ทัศนีย์ งาม, น่าดู

ทัศนะ การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งให้เห็น

ทัศนานุตตรियะ การเห็นที่ยอดเยี่ยม (ข้อ ๑ ในอนุตตรियะ ๓ หมายถึง ปัญญาอันเห็นธรรม ตลอดถึงเห็นนิพพาน; ข้อ ๑ ในอนุตตรियะ ๖ หมายถึง เห็นพระตถาคต ตถาคตสาวก และสิ่งอันบำรุงจิตใจให้เจริญ)

ทัฬหิกรรม การทำให้มัน เช่น การให้อุปสมบทซ้ำ

ทาสฺวธาตุ, ทาตฺตธาตุ พระธาตุคือเขี้ยว, พระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้ามีทั้งหมด ๔ องค์ ตำนานว่า พระเขี้ยวแก้วบนขวา ประดิษฐานอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงส์เทวโลก, องค์ล่างขวาไปอยู่ ณ แคว้นกาลิงคะ แล้วต่อไปยังลังกาทวีป, องค์บนซ้ายไปอยู่ ณ แคว้นคันธาระ, องค์ล่างซ้ายไปอยู่ในนาคพิภพ; ดู *สารีริกธาตุ*

ทาน การให้, ยกมอบแก่ผู้อื่น, ให้ของที่ควรให้ แก่คนที่ควรให้ เพื่อประโยชน์แก่เขา, สละให้ปันสิ่งของของตนเพื่อ

ประโยชน์แก่ผู้อื่น; สิ่งที่ให้, ทรัพย์สินสิ่งของที่มอบให้หรือแจกออกไป; **ทาน ๒** คือ ๑. *อามิสทาน* ให้สิ่งของ ๒. *ธรรมทาน* ให้ธรรม; **ทาน ๒** อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. *สังฆทาน* ให้แก่สงฆ์ หรือให้เพื่อส่วนรวม ๒. *ปาฏิบุคลิกทาน* ให้เจาะจงแก่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งโดยเฉพาะ (ข้อ ๑ ในทศพิชราชธรรม, ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐, ข้อ ๑ ในสังคหวัตถุ ๔, ข้อ ๑ ในสัปปริสบัญญัติ ๓)

ทานมิใช่ถูกต้องดั่งงามหรือเป็นบุญเสมอไป ทานบางอย่างถือไม่ได้ว่าเป็นทาน และเป็นบาปด้วย ในพระไตรปิฎก (วินย.๘/๙๗๙/๓๒๖) กล่าวถึงทานที่ชาวโลกถือกันว่าเป็นบุญ แต่ที่แท้หาเป็นบุญไม่ (*ทานที่เป็นบาป*) ๕ อย่าง คือ ๑. มัชชทาน (ให้น้ำเมา) ๒. สมัชชทาน (ให้มหรสพ) ๓. อิตถิทาน (ให้สตรี) ๔. อสุภทาน (ท่านอธิบายว่าปล่อยให้โคอสุภะเข้าไปในฝูงโค) ๕. จิตรกรรมทาน (ให้ภาพยัวยุกิเลส เช่น ภาพสตรีและบุรุษเสพเมถุน), ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (มิลินท.๓๕๒) กล่าวถึง *ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน* อันนำไปสู่อบาย ๑๐ อย่าง ได้แก่ ๕ อย่างที่กล่าวแล้ว และเพิ่มอีก ๕ คือ ๖. ลัตถทาน (ให้คัสตรา) ๗. วิสทาน (ให้ยาพิษ) ๘. สังขลิกทาน (ให้เช้ตรวน) ๙. กุกกุฏสุกรทาน (ให้ไก่ให้สุกร) ๑๐. ตุลาภูฏ-

มานุกฎทาน (ให้เครื่องขังตวงวัดโกง);
 สำหรับสมัชชทาน ฟัง **ดู สาธุกัโถ**
ทานกถา เรื่องทาน, พรรณนาทาน คือ
 การให้ว่าคืออะไร มีคุณอย่างไร เป็นต้น
 (ข้อ ๑ ในอนุพพิกกา ๕)

ทานบดี “เจ้าแห่งทาน”, ผู้เป็นใหญ่ใน
 ทาน, ฟังทราบคำอธิบาย ๒ แห่ง คือ **ใน
 แห่งที่ ๑** ความแตกต่างระหว่าง ทายก
 กับ ทานบดี, “ทายก” คือผู้ให้ เป็นคำ
 กลางๆ แม้จะให้ของของผู้อื่นตามคำสั่ง
 ของเขา โดยไม่มีอำนาจหรือมีความเป็น
 ใหญ่ในของนั้น ก็เป็นทายก (จึงไม่แน่ว่า
 จะปราศจากความหวงแหนหรือมีใจสละ
 จริงแท้หรือไม่) ส่วน “ทานบดี” คือผู้ให้
 ที่เป็นเจ้าของหรือมีอำนาจในของที่จะให้
 จึงเป็นใหญ่ในทานนั้น (ตามปกติต้องไม่
 หวงหรือมีใจสละจริง จึงให้ได้) ในแห่งที่
 ๑ นี้ จึงพูดจำแนกว่า บางคนเป็นทั้ง
 ทายกและเป็นทานบดี บางคนเป็นทายก
 แต่ไม่เป็นทานบดี; **ในแห่งที่ ๒** ความ
 แตกต่างระหว่าง ทานทาส ทานสหาย
 และทานบดี, บุคคลใด ตนเองบริโภค
 ของดีๆ แต่แก่ผู้อื่นให้ของไม่ดี ทำตัว
 เป็นทาสของสิ่งของ บุคคลนั้นเรียกว่า
ทานทาส, บุคคลใด ตนเองบริโภคของ
 อย่างไม่ดี ก็ให้แก่ผู้อื่นอย่างนั้น บุคคลนั้น
 เรียกว่า **ทานสหาย**, บุคคลใด ตนเอง
 บริโภคหรือใช้ของตามที่พอมีพอเป็นไปได้

แต่แก่ผู้อื่นจัดให้ของที่ดีๆ ไม่ตกอยู่ใต้
 อำนาจสิ่งของ แต่เป็นนายเป็นใหญ่ทำให้
 สิ่งของอยู่ใต้อำนาจของตน บุคคลนั้น
 เรียกว่า **ทานบดี** (รายละเอียด ฟังดู ที.อ.๑/
 ๒๖๗; สุตต.อ.๒/๒๓๗; ส.ฎ.๑/๑๖๖; อัง.ฎ.๓/๒๐)

ทานบน ถ้อยคำหรือสัญญาว่าจะไม่ทำ
 ผิดตามเงื่อนไขที่ได้ให้ไว้; **ทัณฑ์บน** ก็
 เรียก

ทานบารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่ง
 ยวดคือทาน, บารมีช้อทาน; การให้การ
 สละอย่างยิ่งยวดที่เป็นบารมีขั้นปกติ
 เรียกว่า **ทานบารมี** ได้แก่พาหิรภักต-
 บริจาค คือสละให้ของนอกกาย, การ
 ให้การสละที่ยิ่งยวดขึ้นไปอีก ซึ่งเป็น
 บารมีขั้นจวนสูงสุด เรียกว่า **ทานอุป-
 บารมี** ได้แก่อังคบริจาค คือสละให้
 อวัยวะในตัว เช่น บริจาคดวงตา, การ
 ให้การสละอันยิ่งยวดที่สุด ซึ่งเป็นบารมี
 ขั้นสูงสุด เรียกว่า **ทานปรมัตถบารมี**
 ได้แก่ชีวิตบริจาค คือสละชีวิต; การ
 สละให้พาหิรภักตหรือพาหิรวัตถุ เป็น
 พาหิรทาน คือให้สิ่งภายนอก ส่วนการ
 สละให้อวัยวะเลือดเนื้อชีวิตตลอดจน
 ยอมตัวเป็นทาสรับใช้เพื่อให้เป็น
 ประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นอชฌัตติกทาน
 คือให้ของภายใน (ข้อ ๑ ในบารมี ๑๐)

ท่านผู้มีอายุ เป็นคำสำหรับพระผู้ใหญ่ใช้
 เรียกพระผู้น้อย คือ พระที่มีพรรษา

อ่อนกว่า (บาลีว่า *อาวุโส*)

ทานมัย บุญที่สำเร็จด้วยการบริจาคทาน (ข้อ ๑ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ทายก (ชาย) ผู้ให้; ดู *ทานบดี*

ทายาท ผู้สืบสกุล, ผู้ควรรับมรดก

ทายิกา (หญิง) ผู้ให้; ดู *ทานบดี*

ทารก เด็กที่ยังไม่เดียงสา

ทารุณ หยาบช้ำ, ร้ายกาจ, รุนแรง, ดู ร้าย, โหดร้าย

ทารุณกรรม การทำโดยความโหดร้าย

ทาส บ่าวทั่วไป, คนรับใช้

ทำกรรมเป็นพรรค สงฆ์ทำสังฆกรรม โดยแยกเป็นพวกๆ ไม่สามัคคีกัน

ทำกัปปะ ทำเครื่องหมายด้วยของ ๓ อย่าง คือ คราม ตม และดำคัลลา อย่างใดอย่างหนึ่งในเอกเทศ คือส่วนหนึ่งแห่งจีวร เรียกสามัญญาว่า *พินทุ*

ทำการเมือง ทำงานของแวนแคว้น, ทำงานของหลวง

ทำการวัด ทำงานของวัด, ทำงานของพระในอาราม

ทำกาละ ตาย

ทำคีน แก่ไข

ทำบุญ ทำความดี, ทำสิ่งที่ดีงาม, ประกอบกรรมดี ดังที่ท่านแสดงใน *บุญกิริยาวัตถุ ๓* หรือ *บุญกิริยาวัตถุ ๑๐* แต่ที่พูดกันทั่วไป มักเพ่งที่การเลี้ยงพระ ตักบาตร ถวายจตุปัจจัยแก่พระสงฆ์

บริจาคบำรุงวัดและการก่อสร้างในวัด เป็นสำคัญ

ทำร้ายด้วยวิชา ได้แก่ ร้ายมนตร์อาคมต่างๆ ใช้ภูตใช้ผีเพื่อทำผู้อื่นให้เจ็บตาย จัดเป็นดิรัจฉานวิชา เทียบตัวอย่างที่จะเห็นในบัดนี้ เช่น ฆ่าด้วยกำลังไฟฟ้าซึ่งประกอบขึ้นด้วยอำนาจความรู้

ทำศรัทธาไทยให้ตกไป ดู *ศรัทธาไทย*

ทำโอกาส ให้โอกาส; ดู *โอกาส*

ทิมัมพร ท้องฟ้า

ทิวฐุธรรม, ทิวฐุชัมม สิ่งที่มีมองเห็น, สภาวะหรือเรื่องซึ่งเห็นได้ คือ ปัจจุบัน, ชีวิตนี้, ชาตินี้, ท้นเห็น, จำพวกวัตถุ, ด้านรูปกาย

ทิวฐุชัมมเวทนียกรรม กรรมอันให้ผลในปัจจุบัน, กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งให้ผลทันตาเห็น (ข้อ ๑ ในกรรม ๑๒)

ทิวฐุชัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน, ประโยชน์สุขสามัญญาที่มีมองเห็นกันในชาตินี้ ที่คนทั่วไปปรารถนา มีทรัพย์ ยศ เกียรติ ไม้ตรี เป็นต้น อันจะสำเร็จด้วยกรรม ๔ ประการ คือ ๑. *อุฏฐานสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ๒. *อารักขสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยการรักษา ๓. *กัลยาณมิตรตตา* ความมีเพื่อนเป็นคนดี ๔. *สมชีวิตา* การเลี้ยงชีวิตตามสมควร แก่กำลังทรัพย์ที่หาได้; มักเรียกคล่อง

ปากว่า **ทิวฏฐัมมิกัตถประโยชน์**
ทิวฏฐานุกติ การดำเนินตามสิ่งที่ได้เห็น, การทำตามอย่าง, การเอาอย่าง ในทางดี หรือร้าย ก็ได้ มักใช้ในข้อความว่า “จะถึงทิวฏฐานุกติของผู้นั้น”; แต่ในภาษาไทย นิยมนำมาใช้ด้านดี หมายถึง ทางดำเนินตามที่ได้มองเห็น, แบบอย่าง, ตัวอย่าง เช่น พระผู้ใหญ่ปฏิบัติตนชอบ พระผู้น้อยจะได้ถือเอาเป็นทิวฏฐานุกติ
ทิวฏฐาวิกรรม การทำความเห็นให้แจ้ง ได้แก่ แก่แสดงความเห็นแย้ง คืออภิษัผู้เข้าประชุมในสงฆ์บางรูปไม่เห็นร่วมด้วยคำวินิจฉัยอันสงฆ์รับรองแล้วก็ให้แสดงความเห็นแย้งได้
ทิวฏฐิ ความเห็น, ความเข้าใจ, ความเชื่อถือ, ทั้งนี้ มักมีคำขยายนำหน้า เช่น **สัมมาทิวฏฐิ** (ความเห็นชอบ) **มิจฉาทิวฏฐิ** (ความเห็นผิด) แต่ถ้า **ทิวฏฐิ** มาคำเดียวโดด มักมีนัยไม่ดี หมายถึง ความยึดถือตามความเห็น, ความถือมั่นที่จะให้ เป็นไปตามความเชื่อถือหรือความเห็นของตน, การถือยึดเอาความเห็นเป็นความจริง, ความเห็นผิด, ความยึดติดทฤษฎี; ในภาษาไทยมักหมายถึงความตั้งตื้อตื้อรั้นในความเห็น (พจนานุกรมเขียน **ทิวฏฐิ**); (ข้อ ๔ ในสังโยชน ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๓ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๓ ในปปัญจจะ ๓)

ทิวฏฐิ คือ ความเห็นผิด มี ๒ ได้แก่
๑. สัสสตทิวฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง **๒. อุจเจททิวฏฐิ** ความเห็นว่าขาดสูญ; **อีกหมวดหนึ่ง** มี ๓ คือ **๑. อภิรียทิวฏฐิ** ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ **๒. อเหตุกทิวฏฐิ** ความเห็นว่าไม่มีเหตุ **๓. นัตถิกทิวฏฐิ** ความเห็นว่าไม่มี คือถืออะไรเป็นหลักไม่ได้ เช่น มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น

ทิวฏฐิจริต ดู **จริต, จริยา**

ทิวฏฐิบาป ความเห็นลามก

ทิวฏฐิปัตตะ ผู้ถึงทิวฏฐิ คือ บรรลุสัมมาทิวฏฐิ, พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค ที่เป็นผู้มีปัญญินทรีย์แรงกล้า ไม่ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผล กลายเป็นปัญญาวิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

ทิวฏฐิมานะ ทิวฏฐิ และมานะ (พึงทราบความหมายของแต่ละคำ ซึ่งแสดงไว้ต่างหากกัน); แต่ตามที่ใช้กันในภาษาไทย ซึ่งนิยมเขียนเป็น “ทิวฏฐิมานะ” มีความหมายแบบปนๆ คลุมๆ **ทิวฏฐิ** ในที่นี้หมายถึงความเห็นตื้อตึง ถึงผิดก็ไม่ยอมแก้ไข และ **มานะ** คือความถือตัวรวม ๒ คำ เป็นทิวฏฐิมานะ หมายถึง ถือรั้นอวดดี หรือตื้อตึงถือตัว

ทิวฏฐิวิบัติ วิบัติแห่งทิวฏฐิ, ความผิดพลาดแห่งความคิดเห็น, ความเห็นคลาดเคลื่อนผิดธรรมเนียม ทำให้ประพฤติดน

นอกแบบแผน ทำความผิดอยู่เสมอ
(ข้อ ๓ ในวิบัติ ๔)

ทฤษฎีวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความเห็น
คือ เกิดความรู้ความเข้าใจ มองเห็น
นามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงคลายความ
หลงผิดว่าเป็นลัทธิ บุคคล ตัวตน ลงได้
(ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๗)

ทฤษฎีสามัญญตา ความเป็นผู้มีความ
เสมอกันโดยทฤษฎี, มีความเห็นร่วมกัน,
มีความคิดเห็นลงกันได้ (ข้อ ๖ ในสาร-
ณียธรรม ๖)

ทฤษฎุชุกัมม การทำความเห็นให้ตรง,
การแก้ไขปรับปรุงความคิดเห็นให้ถูก
ต้อง (ข้อ ๑๐ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ทฤษฎุปาทาน ความถ่อมมั่นในทฤษฎี, ความ
ยึดติดฝังใจในลัทธิ ทฤษฎี และหลัก
ความเชื่อต่างๆ (ข้อ ๒ ในอุปาทาน ๔)

ทศพจักขุ จักขุทิพย์, ตาทิพย์, ญาณ
พิเศษของพระพุทธเจ้า และท่านผู้ได้
อภิญญาทั้งหลาย ทำให้สามารถเล็งเห็น
หมู่สัตว์ที่เป็นไปต่างๆ กันเพราะอำนาจ
กรรม เรียกอีกอย่างว่า **จุตูปปาตญาณ**
(ข้อ ๗ ในวิชชา ๘, ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖)

ทศพจักขุญาณ ญาณคือทศพจักขุ,
ความรู้จุดดวงตาทิพย์

ทศพโสต หูทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ฟัง
อะไรได้ยินหมดตามปรารถนา; ดู **อภิญญา**
ทิพย์ เป็นของเทวดา, วิเศษ, เลิศกว่า

ของมนุษย์

ทศยจักขุ ตาทิพย์, ญาณพิเศษที่ทำให้ดู
อะไรเห็นได้หมดตามปรารถนา; ดู **ทศพ-**
จักขุ

ทศวงคต ไปสู่สวรรค์, ตาย

ทศวาวิหาร การพักผ่อนในเวลากลางวัน

ทศ ด้าน, ข้าง, ทาง, แถบ; **ทศแปด** คือ
อุดร อีสาน บุรพา อากเนย์ ทักษิณ
หริดี ประจิม พายัพ; **ทศสิบ** คือ ทศ
แปดนั้น และทศเบื้องบน (**อุปริมทศ**)
ทศเบื้องล่าง (**เหตุภูมิทศ**)

ทศทักษิณ ทิศใต้, ทิศเบื้องขวา

ทศบูร ทิศตะวันออก, ทิศเบื้องหน้า

ทศบูรพา ทิศตะวันออก

ทศปัจฉิม ทิศตะวันตก, ทิศเบื้องหลัง

ทศพายัพ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ทศหก บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้อง
เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ดุจทิศที่อยู่รอบตัว
จัดเป็น ๖ ทิศ ดังนี้ ๑. **ปรตถิมทิศ** ทิศ
เบื้องหน้า ได้แก่ **บิดามารดา**: บุตรธิดา
พี่บ่าวมารดาบิดา ดังนี้ ๑. ท่านเลี้ยง
เรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ ๒. ช่วยทำกิจ
ของท่าน ๓. ดำรงวงศ์สกุล ๔.
ประพฤตินให้เหมาะสมกับความเป็น
ทายาท ๕. เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วทำ
บุญอุทิศให้ท่าน; มารดาบิดาอนุเคราะห์
บุตรธิดา ดังนี้ ๑. ห้ามปรามจากความ
ชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ศึกษา

ศิลปวิทยา ๔. หาคู่ครองที่สมควรให้ ๕. มอบทรัพย์สมบัติให้ในโอกาสอันสมควร **๒. ทักขินทิส** ทิศเบื้องขวา ได้แก่ *ครูอาจารย์*: ศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ดังนี้ ๑. ลูกต้อนรับ แสดงความเคารพ ๒. เข้าไปหา ๓. ไฟใจเรียน ๔. ปรรณิบัติ ๕. เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ; *ครูอาจารย์* อนุเคราะห์ศิษย์ดังนี้ ๑. ฝึกฝนแนะนำ ให้เป็นคนดี ๒. สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ๓. สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง ๔. ยกย่อง ให้ปรากฏในหมู่เพื่อน ๕. สร้างเครื่อง คุ่มกันภัยในสารทิศ คือ สอนให้ศิษย์ ปฏิบัติได้จริง นำวิชาไปเลี้ยงชีพทำการ งานได้ **๓. ปัจฉิมทิส** ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ *บุตรภรรยา*: สามีพึงบำรุงภรรยา ดังนี้ ๑. ยกย่องสมฐานะภรรยา ๒. ไม่ดูหมิ่น ๓. ไม่นอกใจ ๔. มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ ๕. หาเครื่องประดับ มาให้เป็นของขวัญตามโอกาส; *ภรรยา* อนุเคราะห์สามี ดังนี้ ๑. จัดงานบ้านให้ เรียบร้อย ๒. สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ๓. ไม่นอกใจ ๔. รักษา สมบัติที่หามาได้ ๕. ขยันไม่เกียจคร้าน ในงานทั้งปวง **๔. อุตตรทิส** ทิศเบื้อง ซ้าย ได้แก่ *มิตรสหาย*: พึงบำรุงมิตร สหาย ดังนี้ ๑. เผื่อแผ่แบ่งปัน ๒. พุดจามีน้ำใจ ๓. ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ๔. มี ตนเสมอ ร่วมสุขร่วมทุกข์ด้วย ๕. ซื่อ

สัตย์จริงใจต่อกัน; *มิตรสหาย* อนุเคราะห์ ตอบดังนี้ ๑. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วย รักษาป้องกัน ๒. เมื่อเพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์สมบัติของเพื่อน ๓. ใน คราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้ ๔. ไม่ละทิ้งใน ยามทุกข์ยาก ๕. นับถือตลอดถึงวงศ์ ญาติของมิตร **๕. เภฏฐิมทิส** ทิศเบื้อง ล่าง ได้แก่ *คนรับใช้และคนงาน*: นาย พึงบำรุงคนรับใช้และคนงาน ดังนี้ ๑. จัดการงานให้ทำตามกำลังความสามารถ ๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและ ความเป็นอยู่ ๓. จัดสวัสดิการดี มีช่วย รักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น ๔. ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้ ๕. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจ ตามโอกาสอันควร; *คนรับใช้และคน งาน* อนุเคราะห์นายดังนี้ ๑. เริ่มทำงาน ก่อน ๒. เลิกงานทีหลัง ๓. เอาแต่ของที นายให้ ๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดี ยิ่งขึ้น ๕. นำความดีของนายไปเผยแพร่ **๖. อุปริมทิส** ทิศเบื้องบน ได้แก่ *พระ สงฆ์ สมณพราหมณ์*: คฤหัสถ์พึงบำรุง พระสงฆ์ ดังนี้ ๑. จะทำสิ่งใดก็ทำด้วย เมตตา ๒. จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วย เมตตา ๓. จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา ๔. ต้อนรับด้วยความเต็มใจ ๕. อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔; *พระสงฆ์* อนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้ ๑. ห้ามปราม

จากความชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยความปรารถนาดี ๔. ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖. บอกรทางสวรรค์ สอนวิธีดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ สุข ความเจริญ; ๓ คิหิวินัย

ทศหรีดี ทศตะวันตกเฉียงใต้

ทศอากาศ ทศตะวันออกเฉียงใต้

ทศอีสาน ทศตะวันออกเฉียงเหนือ

ทศอุดร ทศเหนือ, ทศเบื้องซ้าย

ทศานุทิศ ทศน้อยทิศใหญ่, ทศต่างๆ ไป

ทศปาโมกข์ อาจารย์ผู้เป็นประธานใน ทศ, อาจารย์ผู้มีชื่อเสียงโด่งดัง

ทศพรณา “แม่ไปในทิศ” หมายถึง เมตตาคือแม่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายในทิศนั้น ทศนี้ เป็นแถบ เป็นภาค หรือเป็นส่วน เฉพาะซอยลงไป (แม้พรหมวิหารข้ออื่น ก็เช่นเดียวกัน); เทียบ *อินธิโสพรณา, โอิธิโสพรณา*; ๓ *แม่เมตตา, วิภพพนา, สีมัสสัมภท*

ทศกัลปนา [ที-กัน-ละ-ปะ-นา] ที่ซึ่งมีผู้อุทิศ แต่ผลประโยชน์ให้วัดหรือพระศาสนา

ทิมะ (สระ) มีเสียงยาว ในภาษาบาลี ได้ แก่ *อา อี อุ เอ โอ*; คู่กับ *รัสสะ*

ทิมณฑ ชื่อปริพาชกผู้หนึ่ง ตระกูลอัคคิ-เวสสนะ เป็นหลานของพระสารีบุตร, ขณะที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ ปริพาชกผู้นี้ (คือทิมณฑสุต แต่ในอรรถ-

กถามักเรียกว่า เวทนาปริคคหสุต) พระ สารีบุตรนั่งถวายนานพักอยู่ ณ เบื้อง พระปฐมฐานีของพระพุทธองค์ ได้ฟัง เทศนาอัน และได้สำเร็จพระอรหัต ส่วน ทิมณฑะ เพียงแต่ได้ดวงตาเห็นธรรม แสดงตนเป็นอุบาสก

ทิมณฑสุต พระสุตที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงแก่ทิมณฑปริพาชก (ม.ม.๑๓/๒๖๙/ ๒๖๓; ในอรรถกถามักเรียกว่า เวทนา-ปริคคหสุต) ที่ถ้ำสุกรขาตา เขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ แห่ง มาฆมาส หลังตรัสรู้ได้ ๙ เดือน ซึ่งพระ สารีบุตรสดับแล้วได้บรรลุอรหัตตผล, ว่าด้วยการยึดถือทิฏฐิหรือทฤษฎีต่างๆ ซึ่งเป็นเหตุให้ทะเลาะวิวาทกัน ทรงสอน ว่า เมื่อมองเห็นสภาวะของชีวิตร่างกายนี้ ที่ไม่เที่ยง ไม่คงทน เป็นต้น ตลอดจน ไม่เป็นตัวตนจริงแท้แล้ว ก็จะละความ ติดใจใคร่เอื้อยและความเป็นทาสตาม สมองร่างกายเสียได้ อีกทั้งเมื่อรู้เข้าใจ เวทนาทั้ง ๓ ว่าไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัย ประชุมตั้งขึ้นมา ปรากฏขึ้นเพราะเหตุ ปัจจัย จะต้องสิ้นสลายไปเป็นธรรมดา ก็จะจางคลายหายติดใจในเวทนาทั้งสาม นั้น หลุดพ้นเป็นอิสระได้ และผู้ที่มีจิต หลุดพ้นแล้วอย่างนี้ ก็จะไม่เข้าข้างใคร ไม่วิวาทกับใคร อันใดเขาใช้พูดจากันใน โลก ก็กล่าวไปตามนั้น โดยไม่ยึดติดถือ

มัน; ดู **ทีมนนชะ**
ทีมนิกาย นิกายที่หนึ่งแห่งพระสุตตันต-
 ปิฎก; ดู **ไตรปิฎก**
ทีมายุ อายุยืน
ทีมาวุ พระราชโอรสของพระเจ้าที่มิตติ
 ราชาแห่งแคว้นโกศล ซึ่งถูกพระเจ้า
 พรหมทัต กษัตริย์แห่งแคว้นกาลิสิง
 แคว้นจับได้ และประหารชีวิตเสีย ทีมาวุ-
 กุมารดำรงอยู่ในโอวาทของพระบิดาที่
 ตรัสก่อนจะถูกประหาร ภายหลังได้
 ครองราชสมบัติทั้ง ๒ แคว้น คือ แคว้น
 กาลิกับแคว้นโกศล
ทีธรณีสงฆ์ [ที-ทอ-ระ-ณี-สง] ที่ซึ่งเป็น
 สมบัติของวัด
ทีลัษตา ที่มีวัตถุกำบัง แลเห็นไม่ได้ พอ
 จะทำความชั่วได้
ทีลัษทุ ที่แจ้งไม่มีอะไรบัง แต่อยู่ห่าง คน
 อื่นไม่ได้ยิน พอจะพูดเกี่ยวกันได้
ทีวัด ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น
ทีสุด ๒ อย่าง ข้อปฏิบัติที่ผิดพลาดไม่
 อาจนำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ ๒ อย่างคือ
 ๑. การประกอบตนให้พัวพันด้วยความ
 สุขในกามทั้งหลาย เรียกว่า **กามสุขัลลิก-**
กานุโยค ๒. การประกอบความเหน็ด
 เหนื่อยแก่ตนเปล่า หรือการทรมานตนให้
 ลำบากเปล่า เรียกว่า **อัสตกิลมถานุโยค**
ทูกะ หมวด ๒
ทูกกฏ “ทำไม่ดี” ชื่ออาบัติเบาอย่างหนึ่ง

เป็นความผิดถ่วงลงมาจากปาฏิเทสนีเย
 เช่น ภิกษุสวมเสื้อ สวมหมวก ใช้ผ้า
 โปกศีระชะ ต้องอาบัติทุกกฏ; ดู **อาบัติ**
ทูกข์ 1. สภาพที่ทนอยู่ได้ยาก, สภาพที่คง
 ทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความ
 เกิดขึ้นและความดับสลาย เนื่องจากต้อง
 เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมัน
 เอง (ข้อ ๒ ในไตรลักษณ์) **2.** อาการแห่ง
 ทูกข์ที่ปรากฏขึ้นหรืออาจปรากฏขึ้นได้แก่
 คน (ได้ในคำว่า **ทูกขสัจจะ** หรือ **ทูกข-**
อริยสัจ ซึ่งเป็นข้อที่ ๑ ในอริยสัจ ๔)
3. สภาพที่ทนได้ยาก, ความรู้สึกไม่สบาย
 ได้แก่ ทูกขเวทนา, ถ้ามาคู่กับโทมนัส
 (ในเวทนา ๕) ทูกข์หมายถึงความไม่
 สบายกายคือทูกข์กาย (โทมนัสคือไม่
 สบายใจ) แต่ถ้ามาลำพัง (ในเวทนา ๓)
 ทูกข์ หมายถึงความไม่สบายกายไม่
 สบายใจ คือทั้งทูกข์กายและทูกข์ใจ
ทูกขจันทร์ กองทูกข์
ทูกขชัย ลิ่นทูกข์, หมุดทูกข์
ทูกขตา ความเป็นทูกข์, ภาวะที่คงทนอยู่
 ไม่ได้; ดู **ทูกขลักษณะ**
ทูกขนิโรธ ความดับทูกข์ หมายถึง พระ
 นิพพาน เรียกสั้นๆ ว่า **นิโรธ** เรียกเต็ม
 ว่า **ทูกขนิโรธอริยสัจ**
ทูกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้
 ถึงความดับทูกข์ หมายถึงมรรคมืองค์
 แปด เรียกสั้นๆ ว่า **มรรค** เรียกเต็มว่า

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์, ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ คือ ๑. ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ๒. ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ๓. เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ๔. แย้งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข; ๕. **อนิจจลักษณะ, อนัตตลักษณะ**

ทุกขเวทนา ความรู้สึกลำบาก, ความรู้สึกเจ็บปวด, ความรู้สึกเป็นทุกข์, การเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย (ข้อ ๒ ในเวทนา ๓)

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ตัณหาสาม คือ **กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา** เรียกสั้นๆ ว่า **สมุทัย** (ข้อ ๒ ในอริยสัจ ๔) เรียกเต็มว่า **ทุกขสมุทัยอริยสัจ**

ทุกขสัจจญา ความหมายรู้ว่าเป็นทุกข์, การกำหนดหมายให้มองเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์

ทุกขกิริยา กิริยาที่ทำได้โดยยาก, การทำความเพียรอันยากที่ใครๆ จะทำได้ ได้แก่ การบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลुरुธรรมวิเศษด้วยวิธีการทรมาณตนต่างๆ เช่น กลั่นลม อัสสาสะปัสสาสะและอดอาหาร เป็นต้น ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติก่อนตรัสรู้ อันเป็นฝ่ายอตตกิลมถานุโยค และได้

ทรงเลิกละเอียดเพราะไม่สำเร็จประโยชน์ได้จริง; เขียนเต็มเป็น **ทุกขกิริยา**

ทุกติ คติไม่ดี, ทางดำเนินที่ไม่ดีมีความเดือดร้อน, ที่ไปเกิดอันชั่ว หรือที่ไปเกิดของผู้ทำกรรมชั่ว, แดนกำเนิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ มี ๓ ได้แก่ **นรก ตีรจฉาน เปรต**; คติที่ไม่ดี คือ **ทุกติ ๓** นี้ ตรงข้ามกับคติที่ดี คือ **สุคติ ๒** (มนุษย์ และเทพ) รวมทั้งหมดเป็น **คติ ๕**

ที่ไปเกิดหรือแดนกำเนิดไม่ดีนี้ บางทีเรียกว่า **อบาย** หรือ**อบายภูมิ** (แปลว่า แดนซึ่งปราศจากความเจริญ) แต่**อบายภูมิ**นั้นมี ๔ คือ **นรก เปรต อสุรกาย ตีรจฉาน**, เหตุให้จำนวนไม่เท่ากันนั้น มีคำอธิบาย ดังที่อรรถกถาบางแห่งกล่าวไว้ว่า (อ.อ.๑๔๕; อิตติ.อ.๑๔๕) ในกรณีนี้ รวม**อสุรกาย** เข้าในจำพวก**เปรต**ด้วย จึงเป็น**ทุกติ ๓**; ตรงข้ามกับ **สุคติ**; ๕ **คติ, อบาย**

อนึ่ง ในความหมายที่ลึกลงไป ถือว่า **นรก เปรต** จนถึง**ตีรจฉาน** ที่เป็น**ทุกติ**ก็ โดยเทียบว่ามีทุกข์เดือดร้อนกว่า**ทเวะ** และ**มนุษย์** แต่กำเนิดหรือแดนเกิดทั้งหมดทั้งสิ้น แม้แต่ที่เรียกว่า**สุคติ**นั้น ไม่ว่าจะ**เทวดา** หรือ**พรหม**ชั้นใดๆ ก็เป็น**ทุกติ** ทั้งนั้น (เนตติ.๖๑/๔๕; ๑๐๖/๑๐๕) เมื่อเทียบกับนิพพาน เพราะคติเหล่านั้นยังประกอบด้วยทุกข์ หรือเป็นคติของผู้ที่ยังมีทุกข์

ทวจริต ความประพฤตินี้ชั่ว, ความประพฤตินี้ไม่ดีมี ๓ คือ ๑. กายทวจริต ประพฤตินี้ชั่วด้วยกาย ๒. วจิตทวจริต ประพฤตินี้ชั่วด้วยวาจา ๓. มโนทวจริต ประพฤตินี้ชั่วด้วยใจ; เทียบ สุวจริต

ทวจริตลวจา วจาชั่วหยาบ เป็นชื่ออาบัติสังฆาทิเสสข้อที่ ๓ ที่ว่าภิกษุผู้มีความกำหนัด พุดเคาะมาตุคามด้วยวจาชั่วหยาบ คือ พุดเกี่ยวหญิง กล่าววจาหยาบโลนพาดพิงเมถุน

ทวจริตลาบัติ อาบัติชั่วหยาบ ได้แก่อาบัติปาราชิก และสังฆาทิเสส แต่ในบางกรณี ท่านหมายเอาเฉพาะอาบัติสังฆาทิเสส

ทุตติยฆาน ฆานที่ ๒ มีองค์ ๓ ละวิตก วิจารณ์ได้ คงมีแต่ ปิตติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ กับเอกัคคตา

ทุตติยสังคายนา การรื้อยกรองพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ ราว ๑๐๐ ปีแต่พุทธปรินิพพาน; ดู สังคายนา ครั้งที่ ๒

ทุตติยสังคีติ การสังคายนา รื้อยกรองพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒

ทุตพุทฐิจักข ภัยฝนแล้ง, ภัยแล้ง, ภัยด้วยฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล

ทุตพหาลิต “พุดไม่ดี” “คำชั่ว” “คำเสียหาย” ชื่ออาบัติเบาที่สุดที่เกี่ยวกับคำพุด เป็นความผิดในลำดับถัดรองจากทุกกฏ เช่น ภิกษุพุดกับภิกษุที่มีกำเนิดเป็นจันฑาล ว่าเป็นคนชาติจันฑาล ถ้ามุ่งว่า

กระทบให้อภัยศ ต้องอาบัติทุกกฏ แต่ ถ้ามุ่งเพียงล้อเล่น ต้องอาบัติทุพหาลิต; ดู อาบัติ

ทุตพหิกขภัย ภัยด้วยหาอาหารได้ยาก, ภัยขาดแคลนอาหาร, ภัยข้าวยากหมากแพง

ทุตผลภธรรม สิ่งที่ได้ยาก, ความปรารถนาของคนในโลกที่ได้สมหมายโดยยาก มี ๔ คือ ๑. ขอโภคสมบัติจึงเกิดมีแก่เรา โดยทางชอบธรรม ๒. ขอยศจึงเกิดมีแก่เรากับญาติพวกพ้อง ๓. ขอเราจงรักษาอายุอยู่ได้ยืนนาน ๔. เมื่อสิ้นชีพแล้ว ขอเราจงไปบังเกิดในสวรรค์; ดู ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย ด้วย

ทุตศีล “ผู้มีศีลชั่ว”, คำนี้เป็นเพียงสำนวนภาษาที่พุดให้แรง อรรถกถาทั้งหลายอธิบายว่า ศีลที่ช่วยยอมไม่มี แต่ทุตศีลหมายความว่า ไม่มีศีล หรือไร้ศีล นั่นเอง, ภิกษุทุตศีล คือภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิกขาดจากความเป็นภิกษุแล้ว แต่ไม่ละภิกษุปฏิญญา (การแสดงตัวหรือยืนยันว่าตนเป็นภิกษุ), ความเป็นผู้ทุตศีลนั้นหนักยิ่งกว่าความเป็นอลัชชี, คฤหัสถ์ทุตศีล คือผู้ที่ละเมิดศีล ๕ ทั้งหมด

ทุต ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนทางราชการแผ่นดิน, ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ไปเจรจาแทน

ทุตานุกุต ทุตน้อยใหญ่, พวกทุต

ทุตานุกุตนิกร หมู่พวกทุต

ทูลนุปลัมปทา การอุปสมบทโดยใช้ทูต, การอุปสมบทภิกษุณีโดยผ่านทูต, ทูตนะอุปสมปทา หรือ ทูตนะอุปสมปทา ก็เขียน; คู่ที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย, อุปสมปทา*

ทูลรณิทาน “เรื่องห่างไกล” หมายถึงพุทธประวัติตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเสวยพระชาติในอดีตมาโดยลำดับ จนถึงชาติสุดท้าย คือ เวสสันดร และอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต;

ดู *พุทธประวัติ*

ทูลรูป ดู *รูป ๒๘*

เทพ เทพเจ้า, ชาวสวรรค์, เทวดา; ในทางพระศาสนา ท่านจัดเป็น ๓ คือ ๑. *สมมติเทพ* เทวดาโดยสมมติ = พระราชา, พระเทวี พระราชกุมาร ๒. *อุปบัติเทพ* เทวดาโดยกำเนิด = เทวดาในสวรรค์และพรหมทั้งหลาย ๓. *วิสุทธิเทพ* เทวดาโดยความบริสุทธิ์ = พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย

เทพเจ้า พระเจ้าบนสวรรค์ ลัทธิพราหมณ์ถือว่าเป็นผู้ดลบันดาลสุขทุกข์ให้แก่มนุษย์

เทพธิดา นางฟ้า, หญิงชาวสวรรค์, เทวดาผู้หญิง

เทพบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย

เทวะ เทวดา, เทพ, เทพเจ้า (ชั้นสวรรค์

และชั้นพรหม)

เทวดา หมู่เทพ, ชาวสวรรค์ เป็นคำรวมเรียกชาวสวรรค์ทั้งเพศชายและเพศหญิง

เทวดานุสติ ระลึกถึงเทวดา คือระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้บุคคลให้เป็นเทวดาตามที่มีอยู่ในตน (ข้อ ๖ ในอนุสติ ๑๐)

เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับทำบุญอุทิศแก่เทวดา โดยความเอื้อเฟื้อหรือตามความเชื่อถือ, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญทักษิณาทานแก่เทวดาคือผู้ควรแก่ทักษิณาที่นับถือกันสืบมา (ข้อ ๕ แห่งพลี ๕ ในโภคอาทิยะ ๕)

เทวทหะ ชื่อนครหลวงของแคว้นโกลิยะ ที่กษัตริย์โกลิยวงศ์ปกครอง พระนางสิริมหามายาพุทธมารดา เป็นชาวเทวทหะ

เทวทหนักม คือกรุงเทวทหะ นครหลวงของแคว้นโกลิยะนั่นเอง แต่ในพระสูตรบางแห่งเรียก *หนักม*

เทวทัตต์ ราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นเชษฐภักดา (พี่ชาย) ของพระนางพิมพาผู้เป็นพระชายาของสิทธัตถกุมาร เจ้าชายเทวทัตต์ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ พระอาณนห์ และ กัลบกอุบาลี เป็นต้น บำเพ็ญฌานจนได้โลกียอภิญญา ต่อมามีความมักใหญ่ ได้ยุยงพระเจ้าอชาตศัตรูและคบคิดกันพยายาม

ประทุษร้ายพระพุทธรเจ้า ก่อเรื่องวุ่นวาย
ในสังฆมณฑล จนถึงทำสังฆเภท และ
ถูกแผ่นดินสูบในที่สุด; **๓ ปกาสนียกรรม**
เทวทูต ทูตของยมเทพ, ลี้อแจ่งข่าวของ
มฤตยู, ลัญจนาณที่เตือนให้ระลึกถึงคติ
ธรรมดาของชีวิต มิให้มีความประมาท
จัดเป็น ๓ ก็มี ได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ
และคนตาย, **จัดเป็น ๕** ก็มี ได้แก่ เด็ก
แรกเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกลง
ราชทัณฑ์ และคนตาย (**เทวทูต ๓** มาใน
อังกุตตรนิกาย ติกนิบาต, **เทวทูต ๕** มา
ในเทวทูตสูตร มัชฌิมนิกาย อุปปริ-
ปัตถนาลก); ส่วน **เทวทูต ๔** ที่เจ้าชาย
สิทธัตถะพบก่อนบรรพชา คือ คนแก่
คนเจ็บ คนตาย สมณะนั้น ๓ อย่างแรก
เป็นเทวทูต ส่วนสมณะเรียกรวมเป็น
เทวทูตไปด้วยโดยปริยาย เพราะมาใน
หมวดเดียวกัน แต่ในบาลี ท่านเรียกว่า
นิมิต ๔ หาเรียกเทวทูต ๔ ไม่ อรรถกถา
บางแห่งพูดแยกว่า พระสิทธัตถะเห็น
เทวทูต ๓ และสมณะ (เมื่ออรรถกถาแห่ง
หนึ่งอธิบายในเชิงว่าอาจเรียกทั้งสี่อย่าง
เป็นเทวทูตได้ โดยความหมายว่าเป็น
ของที่เทวดานิรมิตไว้ ระหว่างทางเสด็จ
ของพระสิทธัตถะ)

เทวธรรม ธรรมของเทวดา, ธรรมที่ทำให้
เป็นเทวดา หมายถึงธรรม ๒ อย่าง
คือ **หิริ** ความละอายแก่ใจ คือ ละอาย

ต่อความชั่ว และ **โอตตปปะ** ความกลัว
บาป คือ เกรงกลัวต่อความชั่ว

เทวบุตร เทวดาผู้ชาย, ชาวสวรรค์เพศชาย
เทวบุตรมาร มารคือเทพบุตร, เทวบุตร
เป็นมาร เพราะเทวบุตรบางตนที่มุ่งร้าย
คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ไม่ให้
สละความสุขออกไปบำเพ็ญคุณธรรมที่
ยิ่งใหญ่ ทำให้บุคคลนั้นพินาศจากความ
ดี, คัมภีร์สมัยหลังๆ ออกชื่อว่า
พญาสวัตติมาร (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

เทวรูป รูปเทวดาที่นับถือ ตามลัทธิที่นับ
ถือเทวดา

เทวโลก โลกของเทวดา, ที่อยู่เทวดา ได้
แก่สวรรค์กามาพจร ๖ ชั้นคือ ๑. จาตุ-
มหาราชิกา ๒. ดาวดึงส์ ๓. ยามา ๔.
ดุสิต ๕. นิมมานรดี ๖.ปรนิมมิตวสวัตติ

เทววาจิก “มีวาจาสอง” หมายถึง ผู้กล่าว
วาจาถึงสรณะสอง คือ พระพุทธรและ
พระธรรม ในสมัยที่ยังไม่มีพระสงฆ์ ได้แก่
พาดิษสอง คือ ตปัสสะ และภัลลิกะ;
เทียบ **เตววาจิก**

เทวสถาน ที่ประดิษฐานเทวรูป, โบสถ์
พราหมณ์

เทวาธิบาย ความประสงค์ของเทวดา

เทเวศร์ เทวดาผู้ใหญ่, หัวหน้าเทวดา

เทโวโรหณะ “การลงจากเทวโลก” หมายถึง
การที่พระพุทธรเจ้าเสด็จลงจากเทว-
โลก ดำเนินมาแล้วในพรรษาที่ ๗ แห่งการ

บำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไป
ประทับจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลกทรง
แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา
พร้อมทั้งหมู่เทพ ณ ที่นั้น เมื่อถึงเวลา
ออกพรรษาในวันมหาปวารณา (วันขึ้น
๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) ได้เสด็จลงมาจาก
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กลับคืนสู่โลกมนุษย์
ณ ประตุมืองสังกัสสะ โดยมีเทวดา
และมหาพรหมทั้งหลายแวดล้อมลงมา
ส่งเสด็จ ผุ่ชนจำนวนมากมายก้ได้ไป
คอยรับเสด็จ กระทำมหาบูชาเป็นการ
เอิกเกริกมโหฬารและพระพุทธเจ้าได้
ทรงแสดงธรรม มีผู้บรรลุคุณวิเศษ
จำนวนมาก ชาวพุทธในภายหลังได้
ปรารภเหตุการณ์พิเศษครั้งนี้ถือเป็นกาล
กำหนดสำหรับบำเพ็ญการกุศล ทำบุญ
ตักบาตรคราวใหญ่แต่พระสงฆ์ เป็น
ประเพณีนิยมสืบมา ดังปรากฏใน
ประเทศไทย เรียกกันว่า *ตักบาตรเทโว-
โรหณะ* หรือนิยมเรียกสั้นๆ ว่า *ตัก
บาตรเทโว* บางวัดก็จัดพิธีในวันออก
พรรษา คือวันมหาปวารณา ขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๑๑ บางวัดจัดถัดเลยจากนั้น ๑
วัน คือวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑; ดู *ยมก-
ปาฏิหาริย์*

เทศกาล คราวสมัยที่กำหนดไว้เป็น
ประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงใน
ท้องถิ่น เช่น ตรุษสงกรานต์ เข้าพรรษา

สารท เป็นต้น

เทศนา การแสดงธรรมสั่งสอนในทาง
ศาสนา, การชี้แจงให้รู้จักดีรู้จักชั่ว, คำ
สอน; มี ๒ อย่าง คือ ๑. *บุคคลาธิษฐาน
เทศนา* เทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง ๒.
ธรรมาธิษฐาน เทศนา เทศนามีธรรม
เป็นที่ตั้ง

เทศนาคามินี อาบัติที่ภิกษุต้องเข้าแล้ว
จะพ้นได้ด้วยวิธีแสดง, อาบัติที่แสดง
แล้วก็พ้นได้, อาบัติที่ปลงตกด้วยการ
แสดงที่เรียกว่า *แสดงอาบัติ* หรือ *ปลง
อาบัติ* ได้แก่ อาบัติอุลลัจจัย ปาจิตติย
ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; ตรงข้ามกับ
อเทศนาคามินี ซึ่งเป็นอาบัติที่ไม่อาจพ้น
ได้ด้วยการแสดง ได้แก่ ปาราชิก และ
สังฆาติเสส; เทียบ *วุฏฐานคามินี*

เทศนาปริสุทธิ ความหมดจดแห่งการ
แสดงธรรม

เทือกเถา ต้นวงศ์ที่นับสายตรงลงมา, ญาติ
โดยตรงตั้งแต่บิดามารดาขึ้นไปถึงทวด

โทณพราหมณ์ พราหมณ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีฐานะ
เป็นครูอาจารย์ เป็นที่เคารพนับถือของคน
จำนวนมากในชมพูทวีป เป็นผู้แบ่งพระ
บรมสารีริกธาตุให้สำเร็จได้โดยสันติวิธี
เป็นผู้สร้างตุ้มพัสตูป บรรจุทะนันทองที่
ใช้ตวงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ

โหม่นัส ความเสียใจ, ความเป็นทุกข์ใจ;
ดู *เวทนา*

โทสะ ความคิดประทุษร้าย (ข้อ ๒ ใน
อกุศลมูล ๓)

โทสจริต คนมีพื้นนิสัยหนักในโทสะ
หงุดหงิด โกรธง่าย แก่ด้วยเจริญเมตตา
(ข้อ ๒ ในจริต ๖)

โทสาคติ ลำเอียงเพราะไม่ชอบกัน,
ลำเอียงเพราะชัง (ข้อ ๒ ในอคติ ๔)

โทษกรรม ของควรให้, ของทำบุญต่างๆ,
ของถวายพระ

ธ

ธงแห่งคฤหัสถ์ เครื่องนุ่งห่มของ
คฤหัสถ์, การนุ่งห่มอย่างนิยมกันของ
ชาวบ้าน

ธงแห่งเดียรถีย์ เครื่องนุ่งห่มของ
เดียรถีย์ เช่น หนั่งเสื่อ ผ้าคากรอง
เป็นต้น, การนุ่งห่มอย่างที่ยืนชมกันของ
นักบวชนอกพระศาสนา

ธชพัทโร, ธชพัทท์ “ผู้[ดูจ]ผูกธง”, โจร
ผู้ร้ายที่ขึ้นชื่อโด่งดังเหมือนติดธง ไม่พึง
ให้บวช, มหาโจรองค์อุลิมมาล เป็นต้น
บัญญัติข้อนี้

ธตรฐ ๓ จาตุมหาราช

ธนสมบัติ สมบัติคือทรัพย์สินเงินทอง

ธนิต พยัญชนะออกเสียงแข็ง (ถูกฐาน
ของตนหนัก บั่นลือเสียงดัง) ได้แก่
พยัญชนะที่ ๒ ที่ ๔ ในวรรคทั้ง ๕ คือ
ช, ฆ; ฉ, ฌ; ฐ, ฌ; ถ, ฐ; ฒ, ณ; ฎ, ฏ; ฐ, ฑ; ฒ, ฒ; ฒ, ฒ

เรื่องเสียงพยัญชนะนี้ พึงเข้าใจให้
ครบตามหลัก **โฆสะ-อโฆสะ** และ **สถิต-
ธนิต** แล้วพึงทราบระดับเสียงของ

พยัญชนะทั้งหลายเทียบกัน กล่าวคือ
ในวรรคทั้ง ๕ นั้น เรียงจากพยัญชนะที่
๑ ซึ่งมีเสียงเบาที่สุด ไปจนถึงพยัญชนะ
ที่ ๔ ซึ่งมีเสียงดังก้องที่สุด (พยัญชนะที่
๕ มีเสียงดังเท่ากับพยัญชนะที่ ๓) ดังนี้
พยัญชนะที่ ๑ (ก จ ฎ ฏ ป) เป็น สถิตโฆสะ
พยัญชนะที่ ๒ (ช ฉ จ ฐ ฒ) เป็น ธนิตโฆสะ
พยัญชนะที่ ๓ (ค ช ฑ ท พ) เป็น สถิตโฆสะ
พยัญชนะที่ ๔ (ฆ ฌ ฌ ฐ ฏ) เป็น ธนิตโฆสะ
พยัญชนะที่ ๕ (ง ฌ ฌ น ม) เป็น สถิตโฆสะ

ธนิยะ ชื่อพระที่เอาไม้หลวงไปทำกุฎี
เป็นต้นบัญญัติพุทธยปาราชิกสิกขาบท

ธนู มาตรฐานวัดระยะทางเท่ากับ ๑ วา คือ
๔ ศอก

ธมกรก [ทะ-มะ-กะ-หฺรฺก] กระจบอก
กรองน้ำที่เป็นบริวารของพระภิกษุ,
กระจบอกที่ใช้กรองน้ำ โดยเอาผ้ากรองปิด
คลุมด้านปากไว้ ส่วนด้านก้นปิดเหลือ
เพียงเป็นรูหรือมีกรวยตรงกลางให้ลม
ผ่าน ซึ่งใช้ปลายนิ้วปิดได้ ให้น้ำผ่านเข้า

ทางปากกระบอกผ่านผ้ากรอง ขับลม
ออกทางรูที่กั้นจนพอแล้วเอานิ้วปิดรูนั้น
ก็จะได้นำในกระบอกที่กรองแล้ว, ฌม-
กรรม ก็ว่า (บางแห่งเขียนเป็น ฌมมกรก
บ้าง ฌมมกรรม บ้าง), ถ้าเป็นผ้ากรองน้ำ
เรียก ปริสสาวณะ; ๓ *บริหาร*

ธรรม สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรม-
ชาติ, สภาวะธรรม, ลัจจธรรม, ความ
จริง; เหตุ, ต้นเหตุ; สิ่ง, ปราภฏการณ,
ธรรมารมณ, สิ่งที่เกิด; คุณธรรม,
ความดี, ความถูกต้อง, ความประพฤดี
ชอบ; หลักการ, แบบแผน, ธรรมนิยม,
หน้าที่; ความชอบ, ความยุติธรรม; พระ
ธรรม, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่ง
แสดงธรรมให้เปิดเผยปรากฏขึ้น

ธรรม ในประโยคที่ว่า “ให้กล่าวธรรมโดย
บาท” บาลีแสดงคำสอนในพระพุทธ-
ศาสนา ที่ท่านเรียงไว้ จะเป็นพุทธภาษิต
ก็ตาม สภาภาษิตก็ตาม ฤทธิภาษิตก็
ตาม เทวดาภาษิตก็ตาม เรียกว่า **ธรรม**
ในประโยคนี้

ธรรม (ในคำว่า “การกรานกฐินเป็น
ธรรม”) ชอบแล้ว, ฎุกระเบียบแล้ว

ธรรม ๒ หมวดหนึ่ง คือ ๑. *รูปธรรม* ได้
แก่รูปชั้นทั้งหมด ๒. *อรูปธรรม* ได้แก่
นามชั้น ๔ และนิพพาน; **อีกหมวด
หนึ่ง** คือ ๑. *โลกียธรรม* ธรรมอันเป็น
วิสัยของโลก ๒. *โลกุตตรธรรม* ธรรม

อันมิใช่วิสัยของโลกได้แก่ มรรค ๔ ผล
๔ นิพพาน ๑; **อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑.
สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งได้แก่
ชั้น ๕ ทั้งหมด ๒. *อสังขตธรรม* ธรรม
ที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน

ธรรมกถา การกล่าวธรรม, คำกล่าว
ธรรม, ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม, คำ
บรรยายหรืออธิบายธรรม; *ธรรมกถา* ก็
ใช้

ธรรมกถิก ผู้กล่าวสอนธรรม, ผู้แสดง
ธรรม, นักเทศก์

ธรรมกามะ ผู้ใคร่ธรรม, ผู้ชอบตรัสรอง
สอดส่องธรรม

ธรรมกาย 1. “ผู้มีธรรมเป็นกาย” เป็น
พระนามอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า
(ตามความในอัคคัณฐสูตร แห่งทีฆ-
นิกาย ปาฎิกวรรค) หมายความว่า พระ
องค์ทรงคิดพุทธพจน์คำสอนด้วยพระ
หทัยแล้วทรงนำออกเผยแผ่ด้วยพระ
วาจา เป็นเหตุให้พระองค์ก็คือพระธรรม
เพราะทรงเป็นแหล่งที่ประมวลหรือที่
ประชุมอยู่แห่งพระธรรมอันปรากฏเปิด
เผยออกมาแก่ชาวโลก; *พรหมกาย* หรือ
พรหมภูต ก็เรียก; **2.** “กองธรรม” หรือ
“ชุมนุมแห่งธรรม” ธรรมกายย่อมเจริญ
งอกงามเติบโตขยายขึ้นได้โดยลำดับจน
ไพบูรณ์ ในบุคคลผู้เมื่อได้สดับคำสอน
ของพระองค์แล้วฝีกอบรมตนด้วย

ไตรสิกขาเจริญมรรคาให้บรรลุภูมิแห่ง อริยชน ดังตัวอย่างคำรัสของพระมหา- ปชาบดีโคตมี เมื่อครั้งกราบทูลลาพระ พุทธเจ้าเพื่อปรินิพพานตามความใน คัมภีร์อุปทานตอนหนึ่งว่า “ข้าแต่พระ สุกตเจ้า หม่อมฉันเป็นมารดาของพระ องค์, ข้าแต่พระธีรเจ้า พระองค์ก็เป็น พระบิดาของหม่อมฉัน ... รูปร่างของ พระองค์นี้ หม่อมฉันได้ทำให้เจริญเติบโต ส่วนธรรมกายอันเป็นที่เอิบสุขของ หม่อมฉัน ก็เป็นสิ่งอันพระองค์ได้ทำให้ เจริญเติบโต”; สรุปรุตามนัยอรรถกถา *ธรรมกาย* ในความหมายนี้ ก็คือ โลกุตตรธรรม ๙ หรืออริยสังข์

ธรรมของฌราวาส ๔ ดู *ฌราวาสธรรม ๔*

ธรรมขั้น กงธรรม, หมวดธรรม, ประมวลธรรมเข้าเป็นหมวดใหญ่ มี ๕ คือ สีสันต์ สมานันต์ ปัญญาขั้น วิมุตติขั้น วิมุตติญาณทัสสนันต์; กำหนดหมวดธรรมในพระไตรปิฎกว่ามี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขั้น แบ่งเป็นวินัย พิฎก ๒๑,๐๐๐ สุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ และอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระ ธรรมขั้น

ธรรมคุณ คุณของพระธรรม มี ๖ อย่าง คือ ๑. *สุวากขาโต ภคฺวตา ธมฺโม* พระ ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว ๒. *สนฺทิฎฺฐิโก* อันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัด

ด้วยตนเอง ๓. *อกาลิโก* ไม่ประกอบด้วย กาล ๔. *เอหิปฺสฺสึโก* ควรเรียกให้มาดู ๕. *โอบนฺยิโก* ควรน้อมเข้ามา ๖. *ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ* อันวิญญูชนพึงรู้ เฉพาะตน

ธรรมคุ้มครองโลก ดู *โลกบาลธรรม*

ธรรมจริยา การประพฤติธรรม, การ ประพฤติเป็นธรรม, การประพฤติถูก ตามธรรม เป็นชื่อหนึ่งของ *กุศล- กรรมบถ ๑๐*

ธรรมจักร จักรคือธรรม, วงล้อธรรม หรืออาณาจักรธรรม หมายถึงเทศนา กัณฑ์แรก ที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระ ปัญจวัคคีย์ (ชื่อของ *ปฐมเทศนา* เรียก เต็มว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*)

ธรรมจักขุ ดวงตาเห็นธรรมคือ ปัญญา รู้เห็นความจริงว่า สิ่งใดก็ตามมีความ เกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงล้วนมี ความดับไปเป็นธรรมดา; ธรรมจักขุโดย ทั่วไป เช่น ที่เกิดแก่ท่านโกณฑัญญะ เมื่อสดับธรรมจักร ได้แกโสดาปัตติ- มรรคหรือโสดาปัตติมคคญาณ คือ ญาณที่ทำให้เป็นโสดาบัน

ธรรมจारी ผู้ประพฤติธรรม, ผู้ประพฤติ เป็นธรรม, ผู้ประพฤติถูกธรรม คู่กับ *สม- จารี*

ธรรมเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระธรรมคือจารึก พระพุทธพจน์ เช่น อริยสังข์ ปฏิจจ-

สมุปบาท เป็นต้น ลงในใบลาน แล้วนำไปบรรจุในเจดีย์ (ข้อ ๓ ในเจดีย์ ๔)

ธรรมเจติยสูตร สูตรหนึ่งในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ แห่งพระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยข้อความที่พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลพระพุทธเจ้าพรรณนาความเลื่อมใสศรัทธาของพระองค์ที่มีต่อพระรัตนตรัย

ธรรมชาติ ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน ลัตว์ ต้นไม้ เป็นต้น

ธรรมฉฐิติ ความดำรงคงตัวแห่งธรรม, ความตั้งอยู่แน่นอนแห่งกฎธรรมดา

ธรรมดา อาการหรือความเป็นไปแห่งธรรมชาติ; สามัญ, ปกติ, พื้นๆ

ธรรมทาน การให้ธรรม, การสั่งสอนแนะนำเกี่ยวกับธรรม, การให้ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง; ดู ทาน

ธรรมทายาท ทายาทแห่งธรรม, ผู้รับมรดกธรรม, ผู้รับเอาธรรมของพระพุทธเจ้ามาเป็นสมบัติด้วยการประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึง; โดยตรงหมายถึงรับเอาโลกุตตรธรรม ๙ ไว้ได้ด้วยการบรรลุเอง โดยอ้อมหมายถึง รับผิดชอบต่อศีลธรรม จะเป็นทาน คีล หรือภาวนาก็ตาม ตลอดจนการบูชา ที่เป็นไปเพื่อบรรลุซึ่งโลกุตตรธรรมนั้น; เทียบ **อามิสทายาท**

ธรรมทำให้งาม ๒ คือ ๑. **ขันติ** ความอดทน ๒. **โสรัจจะ** ความเลื่อมใสหรือ

ความมีอัธยาศัยประณีต

ธรรมทินนา ดู **ธัมมทินนา**

ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ๑๐; ดู **อภิณหปัจจเวกขณ**

ธรรมเทศนา การแสดงธรรม, การบรรยายธรรม

ธรรมเทศนาปฏิสังยุตต์ ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับการแสดงธรรม (หมวดที่ ๓ แห่งเสขียวัตตร มี ๑๖ ลิกขาบท)

ธรรมเทศนาลิกขาบท ลิกขาบทปรับอาบัติปาจิตตีย์ แก่ภิกษุผู้แสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำเว้นแต่มีบุรุษผู้รู้เดียงสาอยู่ด้วย (ลิกขาบทที่ ๗ ในมุสาวาทวรรคแห่งปาจิตตีย์)

ธรรมนियาม กำหนดแน่นอนแห่งธรรมดา, กฎธรรมชาติ, ความจริงที่มีอยู่หรือดำรงอยู่ตามธรรมดาของมัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วทรงนำมาแสดงชี้แจงอธิบายให้คนทั้งหลายได้รู้ตาม มี ๓ อย่าง แสดงความตามพระบาลีดังนี้ ๑. **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา** สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง ๒. **สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา** สังขารทั้งปวง คงทนอยู่ไม่ได้ ๓. **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นตัวตน; ดู **ไตรลักษณ์**

ธรรมเนียม ประเพณี, แบบอย่างที่เคยทำกันมา, แบบอย่างที่ยินมใช้กัน

ธรรมบท บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม; ชื่อคาถาบาลีหมวดหนึ่งจัดเป็น

คัมภีร์ที่ ๒ ในขุททกนิกาย พระ
สุตตันตปิฎก มี ๔๒๓ คาถา

ธรรมบูชา 1. “การบูชาด้วยธรรม”, การ
บูชาด้วยการปฏิบัติธรรม เฉพาะอย่างยิ่ง
การบูชาพระพุทธเจ้าด้วยธรรมานุธรรม-
ปฏิบัติ (ข้อ ๒ ในบูชา ๒) **2.** “การบูชา
ซึ่งธรรม”, การบูชาพระธรรม อันเป็น
อย่างหนึ่งในพระรัตนตรัย (คือบูชาพระ
ธรรมรัตนะ) ด้วยดอกไม้ รูป เทียน
ของหอม เป็นต้น หรือ (ที.อ.๓/๙๖) บูชา
ท่านผู้เป็นพหูสูต ผู้ทรงธรรมทรงวินัย
ด้วยไตรจีวร เป็นต้น ตลอดจนเคารพ
ธรรม ถือธรรมเป็นใหญ่ ดังที่พระพุทธ
เจ้าทรงเคารพธรรม และทรงบำเพ็ญ
พุทธกิจด้วยทรงเห็นแก่ธรรม เพื่อให้
หมู่ชนเข้าถึงธรรม ได้ประโยชน์จาก
ธรรม (เช่น ม.อ.๔/๒๐๘; ม.ฎี.๓/๔๗๐)

ธรรมปฏิบัติ การปฏิบัติธรรม; การ
ปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม

ธรรมปฏิรูป ธรรมปลอม, ธรรมที่ไม่
แท้, ธรรมเทียม

ธรรมปฏิสังขาร การต้อนรับด้วยธรรม
คือกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทาง
ธรรม อย่างนี้เป็นธรรมปฏิสังขารโดย
เอกเทศคือส่วนหนึ่งด้านหนึ่ง ธรรม-
ปฏิสังขารที่บำเพ็ญอย่างบริบูรณ์ คือ
การต้อนรับโดยธรรม ได้แก่ เอาใจใส่
ช่วยเหลือสงเคราะห์ แก้ไขปัญหาบรรเทา

ข้อสงสัย ขจัดปัดเป่าข้อติดขัดยากลำบาก
เดือดร้อนทั้งหลาย ให้เขาลู่ล่องกิจอัน
เป็นกุศล พ้นความอึดอัดขัดข้อง (ข้อ ๒
ในปฏิสังขาร ๒)

ธรรมเป็นโลกบาล ๒ คือ ๑. *หิริ* ความ
ละอายแก่ใจ ๒. *โอตตัปปะ* ความกลัว
บาป; ดู *โลกบาลธรรม*

ธรรมเป็นเหตุให้สมหมาย ธรรมที่จะ
ช่วยให้ได้ทุลลภธรรมสมหมาย มี ๔ คือ
๑. *สัทธาสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศรัทธา
๒. *ศีลสัมปทา* ถึงพร้อมด้วยศีล ๓. *จาค-*
สัมปทา ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ๔.
ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา

ธรรมพิเศษ ดู *ธรรมวิเศษ*

ธรรมไพบุลย์ ความไพบุลย์แห่งธรรม,
ความพรั่งพร้อมเต็มเปี่ยมแห่งธรรม
ด้วยการฝึกฝนอบรมให้มีในตนจน
บริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติ
กันในสังคมจนแพร่หลายทั่วไปทั้งหมด;
ดู *ไพบุลย์, เวปุลละ*

ธรรมภายิต ถ้อยคำที่เป็นธรรม, ถ้อยคำ
ที่แสดงธรรม หรือเกี่ยวกับธรรม

ธรรมมีอุปการะมาก ๒ คือ ๑. *สติ*
ความระลึกได้ ๒. *สัมปชัญญะ* ความรู้ตัว
ธรรมยุต, ธรรมยุติกนิกาย ดู *คณะ*
ธรรมยุต

ธรรมรัตนะ, ธรรมรัตน์ รัตนะคือธรรม,
พระธรรมอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓

ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; **๑ รัตนตรัย**

ธรรมราชา 1. “ผู้ยิ่งใหญ่ของโลกให้ขึ้นบานด้วย(แนวโลกุตตร)ธรรม”, พระราชาแห่งธรรม, พระราชาผู้เป็นเจ้าของแห่งธรรม, พระราชาโดยธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า **2.** “ผู้ยิ่งใหญ่ของโลกให้ขึ้นบานด้วย(ทศกุศลกรรมบถ)ธรรม”, ราชาผู้ทรงธรรม, พระเจ้าจักรพรรดิ ตามคติแห่งพระพุทธศาสนา คือ ราชามีชัยชนะและครองแผ่นดินโดยธรรม ไม่ต้องใช้ทัณฑ์ ไม่ต้องใช้ศัสตราวุธ

ธรรมวัตร ลักษณะเทศน์ทำนองธรรมดาเรียบๆ ที่แสดงอยู่ทั่วไป อันต่างไปจากทำนองเทศน์แบบมหาชาติ, ทำนองแสดงธรรม ซึ่งมุ่งอธิบายตามแนวเหตุผล มีใช้แบบเรียกเร้าอารมณ์

ธรรมวาที “ผู้มีปากดีกล่าวธรรม”, ผู้พูดเป็นธรรม, ผู้พูดตามธรรม, ผู้พูดตรงตามธรรมหรือพูดถูกต้องตามหลัก ไม่พูดผิดธรรม ไม่พูดนอกหลักธรรม

ธรรมวิจัย การเพินธรรม; **๑ ธรรมวิจัยะ**

ธรรมวิจารณ์ การใคร่ครวญพิจารณาข้อธรรมต่างๆ ว่าแต่ละข้อมีอรรถคือความหมายอย่างไร ตื้นลึกเพียงไร แล้วแสดงความคิดเห็นออกมาว่าธรรมข้อนั้นข้อนี้มีอรรถคือความหมายอย่างนั้นอย่างนี้

ธรรมวินัย ธรรมและวินัย, คำสั่งสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ซึ่งประกอบด้วย

ธรรม = คำสอนแสดงหลักความจริงและแนะนำความประพฤติ, **วินัย** = บทบัญญัติกำหนดระเบียบความประพฤติและกำกับความประพฤติ; **ธรรม** = เครื่องควบคุมใจ, **วินัย** = เครื่องควบคุมกายและวาจา

ธรรมวิภาค การจำแนกธรรม, การจัดหัวข้อธรรมจำแนกออกเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าอธิบายและทำความเข้าใจ

ธรรมวิเศษ ธรรมชั้นสูง หมายถึงโลกุตตรธรรม

ธรรมศาลา หอธรรม, โรงฟังธรรม; เป็นคำที่เกิดในยุคหลังมาก และใช้กันไม่มาก มักเป็นชื่อวัด พบบ้างในคัมภีร์ประเภท “วังสะ” คือตำนานต่างๆ เช่น มหาวงส์ สาสนวงส์ (รูปบาลีเป็น “ธมฺม-ศาลา”)

ธรรมสภา ที่ประชุมฟังธรรม, โรงธรรม; แต่เดิม ในพระไตรปิฎก “ธรรมสภา” เป็นคำที่ใช้บ่อย (พบในเรื่องอดีตก่อนพุทธกาลครั้งหนึ่ง คือ ในวิธูรชาดก, ขุ.ชา. ๒๘/๑๐๔๐/๓๖๒, เป็นอาคารหลวงในเมืองอินทปัตถ์ หรืออินทปัตถ์ ในกรุงรัฐ, และอีกครั้งหนึ่ง เป็นคาถาประพันธ์ของพระอุบาลีมหาสาวก, ขุ.อป.๓๒/๘/๖๓, กล่าวเป็นความอุปมาว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชา ได้ทรงสร้างธรรมนคร

ขึ้น ในธรรมนครนี้ มีพระสุตตันตะ พระอภิธรรม พระวินัย และพุทธพจน์มี องค์ ๙ ทั้งสิ้น เป็นธรรมสภา), ต่อมา ในชั้นอรรถกถา “ธรรมสภา” ได้กลายเป็นคำสามัญอันใช้เรียกที่ประชุมฟัง พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น ในวัดพระเชตุวัน เช่นเดียวกับคำว่า “คันธกุฎี” ที่อรรถกถาใช้เรียกพระวิหาร ที่ประทับของพระพุทธเจ้า ดังข้อความ ในอรรถกถา (เช่น อ.อ.๑/๑๐๑/๗๔) ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี มาประทับนั่งเหนือพระบวรพุทธอาสน์ที่เขาปูลาดไว้ในธรรมสภา”, อาคารที่อรรถกถาเรียกว่าธรรมสภานี้ ตามปกติก็คืออาคารที่ในพระไตรปิฎก เรียกว่า “อุปัฏฐานศาลา” (ศาลาที่ภิกษุทั้งหลายมาเฝ้าเพื่อฟังพระพุทธโอวาท และสดับพระธรรมเทศนา) ดังที่ท่านไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐานศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภา’” (อุปัฏฐานศาลายนตี ฌมมสภายั, วินย.ฎี.๒/๑๓๔/๒๗๗); ดู **คันธกุฎี, อุปัฏฐานศาลา**

ธรรมสมโภช คบหากันในทางเรียนธรรม ได้แก่ สอนธรรมให้ หรือขอเรียนธรรม

ธรรมสมาทาน การสมาทานยึดถือปฏิบัติธรรม, การทำกรรม จัดได้เป็น ๔ ประเภท คือ การทำกรรมบางอย่างให้ ทุกข์ในปัจจุบัน และมีทุกข์เป็นวิบากต่อไป

ไป, บางอย่างให้ทุกข์ในปัจจุบัน แต่มีสุขเป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน แต่มีทุกข์เป็นวิบากต่อไป, บางอย่างให้สุขในปัจจุบัน และมีสุขเป็นวิบากต่อไป

ธรรมสวณะ การฟังธรรม, การหาความรู้ความเข้าใจในหลักความจริงความถูกต้องดีงาม ด้วยการเล่าเรียน อ่านและสดับฟัง, การศึกษาหาความรู้ที่ปราศจากโทษ; **ธัมมสสวณะ** ก็เขียน

ธรรมสวามิศร ผู้เป็นใหญ่โดยฐานะเป็นเจ้าของธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า

ธรรมสังคากะ พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ ผู้รวบรวมร้อยกรองพระธรรมวินัยในคราวปฐมสังคายนา

ธรรมสังคาหาคารย อาจารย์ผู้ร้อยกรองธรรม; ดู **ธรรมสังคากะ**

ธรรมสังคีติ การสังคายนาธรรม, การร้อยกรองธรรม, การจัดสรรธรรมเป็นหมวดหมู่

ธรรมสังเวช ความสังเวชโดยธรรมเมื่อเห็นความแตกต่างของสังขาร (เป็นอารมณ์ของพระอรหันต์); ดู **สังเวช**

ธรรมสักัจจา การสนทนาธรรม, การสนทนากันในทางธรรม

ธรรมสามัคคี ความพร้อมเพรียงขององค์ธรรม, องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละ

อย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลที่เป็นจุดหมาย เช่น ในการบรรลุมรรคผล เป็นต้น

ธรรมสามิส ดู *ธรรมสามิส*

ธรรมสามิ ผู้เป็นเจ้าของธรรม เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้า

ธรรมเสนา กองทัพอธรรม, กองทัพพระสงฆ์ผู้ประกาศพระศาสนา

ธรรมเสนาบดี แม่ทัพอธรรม, ผู้เป็นนายทัพอธรรม เป็นคำเรียกยกย่องพระสาวิกบุตร ซึ่งเป็นกำลังใหญ่ของพระศาสดาในการประกาศพระศาสนา

ธรรมันเตวาลิก อันเตวาลิกผู้เรียนธรรมวินัย, ศิษย์ผู้เรียนธรรมวินัย; คู่กับ *อุทเทสจารย์*

ธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่, ถือหลักการ ความจริง ความถูกต้อง ความดีงามและเหตุผลเป็นใหญ่ ทำการด้วยปัญญา โดยเคารพหลักการ กฎ ระเบียบ กติกา มุ่งเพื่อความดีงาม ความจริง ความชอบธรรมเป็นประมาณ; ดู *อธิปไตย*

ธรรมาธิษฐาน มีธรรมเป็นที่ตั้ง คือ เทศนายกธรรมขึ้นแสดง เช่นว่าศรัทธาคือคือนี่ ธรรมที่ประพฤติดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้ ดังนี้ เป็นต้น; คู่กับ *บุคคลาธิษฐาน*

ธรรมานุธรรมปฏิบัติ การประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม หมายถึงการ

ปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลัก เช่น หลักย่อยสอดคล้องกับหลักใหญ่ และเข้าแนวกับธรรมที่เป็นจุดหมาย, ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนการธรรม; ดู *วุฑฒิ*

ธรรมาภิสมัย การตรัสรู้ธรรม, การสำเร็จมรรคผล

ธรรมารมณ อารมณคือธรรม, สิ่งที่ถูกรับรู้ทางใจ, สิ่งที่อยู่ด้วยใจ, สิ่งที่อยู่ลึกซึ้งนึกคิด; ดู *ฉัมมายตนะ, อารมณ*

ธรรมาสน ที่สำหรับนั่งแสดงธรรม

ธรรมิกอุบาย อุบายที่ประกอบด้วยธรรม, อุบายที่ชอบธรรม, วิธีที่ถูกธรรม

ธรรมิศราธิบดี ผู้เป็นอธิบดีโดยฐานเป็นใหญ่ในธรรม หมายถึงพระพุทธเจ้า (คำกวี)

ธรรมิกถา ถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม, การพูดหรือสนทนาเกี่ยวกับธรรม, คำบรรยายหรืออธิบายธรรม; นิยมใช้ว่า *ธรรมกถา*

ธรรมุเทศ ธรรมที่แสดงขึ้นเป็นหัวข้อ, หัวข้อธรรม

ธรรมุชัจฉ ดู *ฉัมมุทัจฉะ; วิปัสสนูปกิเลส*

ธัญชาติ ข้าวชนิดต่างๆ, พืชจำพวกข้าว; *ธัญชาติ ๗* คือ สาลี (ข้าวสาลี), วีหิ (ข้าวเจ้า), ยวะ (ข้าวเหนียว), โครฐมะ (โครฐมะก็ว่า; ข้าวละมาน), กังค (ข้าวฟ่าง), วรกะ (ลูกเดือย), กุทรุสะ (หม้ากับแค้น); คำว่า "ธัญชาติดิบสด" (อามกธัญญะ) หมายถึง

ธัญชาติ ๗ นี้เอง ที่ยังไม่ได้ขัดสีหรือ กะเทาะเปลือกออก (ยังไม่เป็น *ตณฺหุละ*) และยังไม่ได้ทำให้สุก (ยังไม่เป็น *โอทนะ*) เช่น *วีหิ* คือข้าวเปลือกของข้าวจ้าว

อนึ่ง พืชที่เป็นของกิน คือเป็นอาหาร ที่รับประทาน (อันนะ) นั้น แบ่งเป็น ๒ พวก ได้แก่ *บุพฺพัตถนะ* (แปลสืบกันมาว่า “ของที่จะพึงกินก่อน” แต่ตามคำอธิบาย ในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า “ของกิน ที่มีเป็นหลักขึ้นก่อน”) ได้แก่ ธัญชาติ ๗ นี้ (รวมทั้งพืชที่อนุโลมหรือเข้าพวกนี้) และ *อปฺรัตถนะ* (แปลสืบกันมาว่า “ของที่จะพึงกินในภายหลัง” แต่ตามคำอธิบายในคัมภีร์หลายแห่ง น่าจะแปลว่า “ของกินที่มีเพิ่มมาอีกทีหลัง” ทำนองของ กินประกอบ) ได้แก่พืชจำพวกถั่วงาและ ผักที่ทำเป็นกับแกง เช่นที่ท่านยกตัวอย่างบ่อย คือ *มุกคะ* (ถั่วเขียว) *มาส* (ถั่วราชมาส) *ติละ* (งา) *กุลฺตถ* (ถั่วพู) *อลาพ* (น้ำเต้า) *กุมภันฺถ* (ผักเขียว); ทั้งนี้ มีคติโบราณเชื่อว่า ครั้งต้นกับ เมื่อสิ่งทั้งหลายแรกเกิดมีขึ้นนั้น *บุพฺพัตถนะ* เกิดมาก่อน *อปฺรัตถนะ* เกิดทีหลัง

ธัมมกามตา ความเป็นผู้ใคร่ธรรม, ความพอใจและสนใจในธรรม, ความใฝ่ธรรม รักความจริง ใฝ่ศึกษาหาความรู้ และใฝ่ในความดี (ข้อ ๖ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

ธัมมการวตา ๓ *การว*

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร “พระสูตรว่า ด้วยการยังธรรมจักรให้เป็นไป”, พระสูตรว่าด้วยการหมุนวงล้อธรรม เป็นชื่อของ *ปฐมเทศนา* คือพระธรรมเทศนาครั้งแรก ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือนว่า ด้วยมัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางสายกลาง ซึ่งวันที่สุด ๒ อย่าง และว่าด้วย อริยสัจจ ๔ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อันทำให้พระองค์สามารถปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ (ญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบอันยอดเยี่ยม) ท่านโกณฑัญญะ หัวหน้าคณะปัญจวัคคีย์ ฟังพระธรรมเทศนานี้แล้ว ได้ดวงตาเห็นธรรม (ธรรมจักขุ) และขอบวชเป็นพระภิกษุรูปแรก เรียกว่าเป็น *ปฐมสาวก*

ธัมมทินนา พระเถรมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นกุลธิดาชาวพระนครราชคฤห์ เป็นภรรยาของวิสาขเศรษฐี มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบวชในสำนักนางภิกษุณี บำเพ็ญเพียรไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นธรรมกถึก (เขียน *ธรรมทินนา* ก็มี)

ธัมมเทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดง

ธรรม (ข้อ ๙ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)
ธัมมปฏิสนธการ ๓ *ธรรมปฏิสนธการ*
ธัมมปฏิสนธิกา ปัญญาแตกฉานใน
 ธรรม, เห็นคำอธิบายพิสดาร ก็สามารถ
 จับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ เห็นผลก็
 ลืบลาวไปหาเหตุได้ (ข้อ ๒ ใน
 ปฏิสนธิกา ๔)

ธัมมปทัฏฐกถา คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย
 ความในธรรมบท แห่งขุททกนิกาย ใน
 พระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์
 นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษา
 และรักษาลืบลอกันมาในลังกาทวีป อัน
 เป็นภาษาสิงห์พม่า เอามาเรียบเรียงกลับ
 ขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ไกลจะถึง
 ๑๐๐๐ ดังที่ท่านเล่าไว้ในปณามคาถา
 ของคัมภีร์นี้ว่า พระกุมารกัสสปเถระ
 (พระเถระรูปหนึ่งในลังกาทวีป ไม่ใช่
 ท่านที่เป็นมหาสาวกในพุทธกาล) คิด
 หวังว่า “อรรถกถาแห่งพระธรรมบท
 อันละเอียดลึกซึ้ง ที่นำลืบลอกันมาใน
 ตามพณณทวิป ดำรงอยู่โดยภาษาของ
 ชาวเกาะ ไม่ช่วยให้ประโยชน์สำเร็จ
 พร้อมบูรณะแก่คนพวกอื่นที่เหลือได้ ทำ
 อย่างไรจะให้อรรถกถาแห่งพระธรรม-
 บทนั้นยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกทั้ง
 ปวงได้” จึงได้อาราธนาท่านให้ทำงานนี้
 และท่านก็ได้นำอรรถกถานั้นออกจาก
 ภาษาสิงห์พม่า ยกขึ้นสู่ต้นตติภาษา (ภาษาที่

มีแบบแผน ในที่นี้หมายถึงภาษาบาลี),
 ธัมมปทัฏฐกถานี้ มีชื่อเฉพาะรวมอยู่ใน
 ชุดที่เรียกว่า *ปรมัตถโชติกา*; ๓ *ปรมัตถ-*
โชติกา, อรรถกถา, ปุราณัญญูกถา

ธัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรม ได้แก่ หวง
 แหนความรู้ ไม่ยอมบอก ไม่ยอมสอน
 คนอื่น เพราะเกรงว่าเขาจะรู้เท่าตน (ข้อ
 ๕ ในมัจฉริยะ ๕)

ธัมมวิจยะ ความเพียรธรรม, ความสอด
 ล่อง ลืบลอกธรรม, การวิจัยหรือค้นคว้า
 ธรรม (ข้อ ๒ ในโพชฌงค์ ๗)

ธัมมสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าธรรม,
 พร้อมหน้าธรรม ในวิวาทาธิกรณ์ หมายถึง
 ความว่า ปฏิบัติถูกต้องตามธรรมวินัย
 และสัตตยศาสตร์อันเป็นเครื่องระงับ
 อธิกรณ์นั้น จึงเท่ากับว่าธรรมมาอยู่ที่
 นั้นด้วย; ๓ *สัมมุขาวินัย*

ธัมมสากัจฉา ๓ *ธรรมสากัจฉา*

ธัมมัญญุตตา ความเป็นผู้รู้จักเหตุ เช่น รู้
 จักว่า สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสุข สิ่งนี้เป็นเหตุ
 แห่งทุกข์; ตามอธิบายในบาลีหมายถึงรู้หลัก
 หรือรู้หลักการ เช่น ภิกษุเป็นธัมมัญญู
 คือ รู้หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่จัด
 เป็นหวังคัลลัตถุศาสตร์; ๓ *สัพปริสธรรม*

ธัมมปมปาณิกา ถือธรรมเป็นประมาณ,
 ผู้เลื่อมใสเพราะพอใจในเนื้อหาธรรม
 และการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ เช่น ชอบ
 ฟังธรรม ชอบเห็นภิกษุรักษามารยาท

เรียบร้อยสำรวมอินทรีย์

ธัมมัสถวนะ การฟังธรรม, การสดับคำ
แนะนำสั่งสอน; *ดู ธรรมสวณะ*

ธัมมัสถวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟัง
ธรรม (ข้อ ๘ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ธัมมัสถวานานิสงส์ อานิสงส์แห่งการฟัง
ธรรม, ผลดีของการฟังธรรม, ประโยชน์
ที่จะได้จากการฟังธรรม มี ๕ อย่างคือ
๑. ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๒. สิ่งที่เคยฟัง
ก็เข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ๓. บรรเทา
ความสงสัยเสียได้ ๔. ทำความเห็นให้
ถูกต้องได้ ๕. จิตของเขาเยื่อมผงใส

ธัมมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ คือ
นึกถึงความจริง ความถูกต้องสมควร
ก่อนแล้วจึงทำ บัดนี้นิยมเขียน *ธรรมา-
ธิปไตย*; *ดู อธิปไตย*

ธัมมานุธรรมปฏิบัติ *ดู ธรรมานุธรรม-
ปฏิบัติ*

ธัมมานุปัสสนา การตั้งสติกำหนด
พิจารณาธรรม, สติพิจารณาธรรมที่เป็น
กุศลหรืออกุศลที่บังเกิดกับใจเป็น
อารมณ์ว่า ธรรมนี้ก็สักว่าธรรมไม่ใช่
สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา (ข้อ ๔ ในสติ-
ปัฏฐาน ๔)

ธัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระธรรม
(ข้อ ๒ ในอนุสสติ ๑๐) เขียนอย่างรูป
เต็มในภาษาบาลีเป็น *ธัมมานุสสติ*

ธัมมานุสสารี “ผู้เล่นไปตามธรรม”, “ผู้

เล่นตามไปด้วยธรรม”, พระอริยบุคคล
ผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีปัญญิน-
ทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล กลายเป็น
ทิวลิปปัตตะ); *ดู อริยบุคคล ๗*

ธัมมายตนะ आयตนะคือธรรม,
ธรรมารมณ์, เป็นข้อที่ ๖ ในอายตนะ
ภายนอก ๖ (คู่กับมนายตนะ [อายตนะ
คือใจ] ในฝ่ายอายตนะภายใน ๖), ได้
แก่สภาวะธรรมต่อไปนี้ คือ นามขันธ์ ๓
(เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปบางอย่าง
ในรูปขันธ์ (คือเฉพาะอนิทสสนอัปปภูมि-
รูป อันได้แก่สุขุมรูป ๑๖) กับทั้งอสังขต-
ธาตุ คือนิพพาน ซึ่งเป็นชั้นธวินิมุต คือ
เป็นสภาวะพ้นจากขันธ์ ๕ (อภิ.วิ.๓๕/๑๐๐/
๘๖); *ดู สุขุมรูป, आयตนะ*

ธัมมิกถา *ดู ธรรมิกถา*

ธัมมุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านด้วยลำคณฺพิต
ในธรรม คือ ความฟุ้งซ่านเนื่องจากเกิด
วิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นแล้ว
ลำคณฺพิตคิดว่าตนบรรลุธรรมคือมรรคผล
นิพพาน จิตก็เลยคลาดเขวออกไป
เพราะความฟุ้งซ่านนั้น ไม่เกิดปัญญาที่
จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง, ธรรมุทธัจจ ก็
เขียน; *ดู วิปัสสนูปกิเลส*

ธาตุ สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตาม
ธรรมดาของเหตุปัจจัย, **ธาตุ ๔** คือ ๑.
ปฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่
เรียกสามัญว่าธาตุแข็งแข็งหรือธาตุดิน

๒. **อาโปธาตุ** สภาวะที่เอิบอาบดูดยึดซึม เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ ๓. **เตโชธาตุ** สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ ๔. **วาโยธาตุ** สภาวะที่ทำให้เคลื่อนไหว เรียกสามัญว่า ธาตุลม; **ธาตุ ๖** คือ เพิ่ม ๕. **อากาศธาตุ** สภาวะที่ว่าง ๖. **วิญญานธาตุ** สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ หรือ ธาตุรู้

ธาตุ ส่วนสำคัญแห่งสรีระ ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งคงอยู่หรือรักษาไว้เป็นที่เคารพบูชา เฉพาะอย่างยิ่งอัฐิ รวมทั้งส่วนสำคัญอื่นๆ เช่น เกสา (เกศธาตุ), เรียกรวมๆ ว่าพระธาตุ (ถ้ากล่าวถึงธาตุของพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะ เรียกว่า **พระบรมธาตุ** **พระบรมสารีริกธาตุ** **พระสารีริกธาตุ** หรือระบุชื่อพระธาตุส่วนนั้นๆ เช่น **พระทาสุธาตุ** **พระอุณหิสธาตุ**); ๓ **สารีริกธาตุ**

ธาตุกถา ชื่อคัมภีร์ที่สามแห่งพระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยการสงเคราะห์ธรรมทั้งหลายเข้ากับ ชั้น ๓ อายตนะ และธาตุ (พระไตรปิฎกเล่ม ๓๖)

ธาตุกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์, กำหนดพิจารณาร่างกายแยกเป็นส่วนๆ ให้เห็นว่าเป็นแต่เพียงธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันอยู่ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่

ใช่ตัวตนของเรา

ธาตุเจดีย์ เจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (ข้อ ๑ ในเจดีย์ ๔)

ฉิติ 1. ความเพียร, ความเข้มแข็งมั่นคง, ความหนักแน่น, ความอดทน **2.** ปัญญา

ธีระ นักปราชญ์, ผู้ฉลาด

ธุดงค์ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส, ชื่อข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมักน้อยสันโดษ เป็นต้น มี ๑๓ ข้อคือ **หมวดที่ ๑ จีวรปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับจีวร มี ๑. **ปิงสุกุกังคะ** ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ๒. **เตจิวริกังคะ** ใช้ผ้าเพียงสามผืน; **หมวดที่ ๒ ปิณฑปาตปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับปิณฑปาต มี ๓. **ปิณฑปาตีกังคะ** เทียบปิณฑปาตเป็นประจำ ๔. **สปทานจาริกังคะ** ปิณฑปาตตามลำดับบ้าน ๕. **เอกาสนิกังคะ** ฉันทมือเดียว ๖. **ปัตตปิณฑกีกังคะ** ฉันทเฉพาะในบาตร ๗. **ขลุปัจฉภาภัตติกังคะ** ลงมือฉันทแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม; **หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยวกับเสนาสนะ มี ๘. **อารัญญิกังคะ** ถืออยู่ป่า ๙. **รุกขมุลิกังคะ** อยู่โคนไม้ ๑๐. **อัปโภกาสีกังคะ** อยู่กลางแจ้ง ๑๑. **โสตานิกังคะ** อยู่ป่าช้า ๑๒. **ยถาสันถติกังคะ** อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัดให้; **หมวดที่ ๔ วิริยปฏิบัติสังยุตต์** เกี่ยว

กับความเพียร มี ๑๓. *เนสัชชิกังคะ* ถือนั่งอย่างเดียวไม่นอน (นี้แปลเอาความสั้นๆ ความหมายละเอียดฟังดูตามลำดับอักษรของคำนั้นๆ)

ฐานะ “สิ่งที่จะต้องแบกไป”, หน้าที่, ภารกิจ, การงาน, เรื่องที่จะต้องรับผิดชอบ, กิจในพระศาสนา แสดงไว้ในอรรถกถา ๒ อย่างคือ *กัณถฐานะ* และ *วิปัสสนาฐานะ*

ฐิติ ผุ่่น, ละออง, ผง

ฐวภัต อาหารที่ถวายเป็นประจำ, นิตยภัต

ฐวยาคู ยาคูที่เขาถวายเป็นประจำเช่นที่นางวิสาขาถวายเป็นประจำหรือที่จัดทำเป็นของวัดแจกกันเอง

โศตกमाणพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

โธโตทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๔ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า

น

นกุลบิดา “พ่อของนกุล”, คฤหบดีชาวเมืองสูงสูมารคิรี ในแคว้นมคธ มีภรรยาชื่อ นกุลมารดา สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมายังเมืองสูงสูมารคิรีประทับที่ป่าเกสกลาวัน ท่านคฤหบดีและภรรยาไปเฝ้าพร้อมกับชาวเมืองคนอื่นๆ พอได้เห็นครั้งแรก ทั้งสองสามีภรรยาก็เกิดความรู้สึกสนิทหมายใจ เหมือนว่าพระพุทธเจ้าเป็นบุตรของตนได้เข้าไปถึงพระองค์และแสดงความรู้สึกนั้น พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมโปรด ทั้งสองท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ท่านนกุลบิดาและนกุลมารดานี้ เป็นคู่สามีภรรยาตัวอย่าง ผู้มีความจงรักภักดี

ต่อกันอย่างบริสุทธิ์และมั่นคงยั่งยืน ตราบเท่าชรา ทั้งยังปรารถนาจะพบกันทั้งชาตินี้และชาติหน้า เคยทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงหลักธรรมที่จะทำให้สามีภรรยาครองรักกันยั่งยืนตลอดไปทั้งภพนี้และภพหน้า เมื่อท่านนกุลบิดาเจ็บป่วย ออดแอดร่างกายอ่อนแอ ไม่สบายด้วยโรคชรา ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาครั้งหนึ่ง ที่ท่านประทับใจมากคือ พระดำรัสที่แนะนำให้ทำใจว่า “ถึงแม้ร่างกายของเราจะป่วย แต่ใจของเราจะไม่ป่วย” ท่านนกุลบิดาได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกผู้สนิทสนมคุ้นเคย (*วิสสาสิกะ*) ท่านนกุล-

มารดาที่เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกา
ผู้สนิทสนมคุ้นเคยเช่นเดียวกัน

นขา เล็บ

นคร เมืองใหญ่, กรุง

นครโสภินี หญิงงามเมือง, หญิงชายตัว
(พจนานุกรมเขียน *นครโสภินี, นคร-*
โสภณี)

นที แม่น้ำ ในพระวินัย หมายถึงแม่น้ำที่มี
มีกระแสน้ำไหลอยู่ ไม่ใช่แม่น้ำตัน

นทีกัศป นักบวชชฎิลแห่งกัศปโคตร
น้องชายของอุรุเวลกัศปะ พี่ชายของ
คยาภิสา ออกบวชตามพี่ชาย พร้อม
ด้วยชฎิลบริวาร ๓๐๐ คน สำเร็จอรหัต
ด้วยฟังอาทิตตปริยายสูตร เป็นมหาสาวก
องค์หนึ่งในอสีติมหาสาวก

นทีปารสีมา สีมาฝั่งน้ำ คือ สีมาที่สมมติ
คร่อมฝั่งน้ำทั้งสอง เปิดแม่น้ำไว้กลาง

นพเคราะห์ ดู *ดาวพระเคราะห์*

นมหัสการ “การทำความนอบน้อม” การ
ไหว้, การเคารพ, การนอบน้อม; ใช้เป็น
คำขึ้นต้นและส่วนหนึ่งของคำลงท้าย
จดหมายที่คฤหัสถ์มีไปถึงพระภิกษุ
สามเณร

นรก เหวแห่งความทุกข์, ที่อันไม่มีความ
สุขความเจริญ, ภาวะเร่าร้อนกระวน
กระวาย, ที่ไปเกิดและเสวยความทุกข์
ของสัตว์ผู้ทำบาป (ข้อ ๑ ในทุกคติ ๓,
ข้อ ๑ ในอบาย ๔); ดู *นिरยะ, คติ*

นลาภ หน้าผาก

นวกะ 1. หมวด ๙ **2.** ภิกษุใหม่, ภิกษุมี
พรรษายังไม่ครบ ๕; เทียบ *เถระ, มัชฌิมะ*

นวกภูมิ ชั้น ชั้น หรือระดับพระนวกะ,
ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่ายัง
เป็นผู้ใหม่ คือ มีพรรษาต่ำกว่า ๕ ยังต้อง
ถือนิสัย เป็นต้น; เทียบ *เถรภูมิ, มัชฌิมภูมิ*

นวกกรรม การก่อสร้าง

นวกัมมาธิฐาธา ผู้อำนวยการก่อสร้าง
เช่น ที่พระมหาโมคคัลลานะได้รับมอบ
หมายจากพระบรมศาสดาให้เป็นผู้
อำนวยการสร้างบุพพารามที่นางวิสาขา
บริจาคทุนสร้างที่กรุงสาวัตถี

นวกัมมิกะ ผู้ดูแลนวกกรรม, ภิกษุผู้ได้รับ
สมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่
ดูแลการก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ใน
อาราม, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้า*
อธิการแห่งอาราม

นวกวาท คำสอนสำหรับผู้บวชใหม่, คำ
สอนสำหรับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่,
ชื่อหนังสือแบบเรียนนักธรรมชั้นตรี
เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นวนิตะ เนยข้น; ดู *เบญจโครส*

นวารหฤศ คุณของพระอรหันต์ ๙ หมายถึง
ถึง คุณของพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระ
อรหันต์ ๙ ประการ ได้แก่พุทธคุณ ๙
นั่นเอง เขียน *นวารหฤศ* ก็ได้ แต่

เพี้ยนไปเป็น *นวทรคุณ* ก็มี

นวัคส์ตฤศาสน์ คำสั่งสอนของพระศาสดา มีองค์ ๙, พุทธพจน์มีองค์ประกอบ ๙ อย่าง, ส่วนประกอบ ๙ อย่างที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คือ

๑. *สุตตะ* (พระสูตรทั้งหลาย รวมทั้งพระวินัยปิฎกและนิทเทส)
๒. *เคยยะ* (ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน ได้แก่พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด)
๓. *เวยยาकरणะ* (เวยาकरण์ คือความร้อยแก้วล้วน ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด และพระสูตรที่ไม่มีคาถา เป็นต้น)
๔. *คาถา* (ความร้อยกรองล้วนเช่นธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น)
๕. *อุทาน* (ได้แก่ พระคาถาพุทธอุทาน ๘๒ สูตร)
๖. *อิติวุตตกะ* (พระสูตรที่เรียกว่า *อิติวุตตกะ* ๑๐๐ สูตร)
๗. *ชาตกะ* (ชาตก ๕๕๐ เรื่อง)
๘. *อัปภูตธรรม* (เรื่องอัศจรรย์ คือพระสูตรที่กล่าวถึงข้ออัศจรรย์ต่างๆ)
๙. *เวทลละ* (พระสูตรแบบถามตอบที่ทำให้เกิดความรู้และความพอใจแล้วซักถามยิ่งๆ ขึ้นไป เช่น จูฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร เป็นต้น); เขียนอย่างบาลีเป็น *นวัคส์ตฤศาสน์*; ดู *ไตรปิฎก*

นหารู เอ็น

นหุต ชื่อมาตรานับ เท่ากับหนึ่งหมื่น

นอนร่วม นอนในที่มุ่งที่บังอันเดียวกัน

แลเห็นกันได้ในเวลาอนอน

น้อม ในประโยคว่า “ภิกษุ น้อมลามกเช่นนั้นมาเพื่อตน” ขอหรือพูดเลียบเคียงชักจูงเพื่อจะ给他ให้

นักบุญ ผู้ใฝ่บุญ, ผู้ถือศาสนาอย่างเคร่งครัด, ผู้ทำประโยชน์แก่พระศาสนา

นักปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

นักพรต คนถือบวช, ผู้ประพฤติพรต

นักษัตริฤกษ์ ดาวฤกษ์ซึ่งอยู่บนท้องฟ้ามีชื่อต่างๆ กัน เช่นดาวม้า ดาวลูกไก่ ดาวคางหมู ดาวจระเข้ ดาวคันฉัตร เป็นต้น; ดู *ดาวนักษัตริ*

นัตถิกทิจฺฐิ ความเห็นว่าไม่มี เช่นเห็นว่าผลบุญผลบาปไม่มี บิดามารดาไม่มี ความดีความชั่วไม่มี เป็นมิจฉาทิจฺฐิคือความเห็นผิด ที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง; ดู *ทิจฺฐิ*

นันทะ พระอนุชาของพระพุทธเจ้าแต่ต่างพระมารดา คือประสูติแต่พระนางมหาปชาบดีโคตมี ได้ออกบวชในวันมงคลสมรสกับนางชนบทกัลยาณี เบื้องแรกประพฤติพรหมจรรย์อยู่ด้วยความจำใจ แต่ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงสอนด้วยอุบาย จนพระนันทะเปลี่ยนมาตั้งใจปฏิบัติธรรม และในที่สุดก็ได้บรรลอรหัตตผล ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้สำรวมอินทรีย์ พระนันทะมีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธเจ้า แต่ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๔ นิ้ว

นันทกะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลผู้ดีมีฐานะในพระนครสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านมีความสามารถในการแสดงธรรมจนเป็นที่เลื่องลือ ครั้งหนึ่งท่านแสดงธรรมแก่นางภิกษุณี ปรากฏว่านางภิกษุณีได้สำเร็จพระอรหัตถึง ๕๐๐ องค์ ท่านได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่นางภิกษุณี

นันทกุมาร พระราชบุตรของพระเจ้าสุทโธทนะ และพระนางปชาบดีโคตมี ต่อมาออกบวชมีชื่อว่าพระนันทะ คือองค์ที่มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายพระพุทธองค์นั่นเอง

นันทมาณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

นันทมารดา อุบาสิกาสำคัญ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน แยกโดยเรียกชื่อหน้าที่ต่างกัน คือ

- 1. เวพุกัณฐิกีนันทมารดา** (นันทมารดาชาวเมืองเวพุกัณฐิกะ [เมืองหนามไผ่] ในแคว้นอวันตี) ได้มาน ๔ เป็นอนาคามี และเป็นอัครอุบาสิกา คู่กับนางชุชชุตตรา พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็นแบบอย่างสำหรับสาวิกาทั้งหลายที่เป็นอุบาสิกา คู่กับนาง

ชุชชุตตรานั้น (เช่น อภ.จตุกก.๒๑/๑๗๖/๒๒๒) ครั้งหนึ่ง ที่วัดพระเชตุวัน เวพุกัณฐิกีนันทมารดา ถวายทานแด่พระสงฆ์มีพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานะเป็นประมุข พระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อุบาสิกาท่านนั้นประดิษฐานทักษิณาทันพร้อมด้วยองค์ ๖ คือ ทายกมีองค์ ๓ ได้แก่ ก่อหนี้ให้ ก็ดีใจ กำลังให้อยู่ ก็ทำจิตให้ผุดผ่องเลื่อมใส ครั้นให้แล้ว ก็ชื่นชมปลื้มใจ และปฏิบัติหกมีองค์ ๓ ได้แก่ เป็นผู้ปราศจากราคะหรือปฏิบัติเพื่อบารจากราคะ เป็นผู้ปราศจากโทสะหรือปฏิบัติเพื่อบารจาทโสะ เป็นผู้ปราศจากโมหะหรือปฏิบัติเพื่อบารจามโหะ ทักขิณานั้นเป็นบุญยิ่งใหญ่ มีผลมากยากจะประมาณได้ (อภ.จตุกก.๒๒/๓๐๘/๓๗๕)

2. อุตตรานันทมารดา เป็นธิดาของนายปุณณะ หรือปุณณสีหะ แห่งเมืองราชคฤห์ ซึ่งต่อมาพระราชชาติทรงแต่งตั้งให้เป็นชนเศรษฐี เมื่อท่านเศรษฐีใหม่จัดงานมงคลฉลองและถวายทานอุตตราได้สดับพระดำรัสอนุโมทนาของพระพุทธเจ้า ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผลในคราวเดียวกับบิดาและมารดา อุตตรานันทรักษาอุโบสถเป็นประจำ เดือนละ ๘ วัน ต่อมา เมื่อแต่งงานไปอยู่กับสามี ก็ขอโอกาสรักษาอุโบสถบ้าง แต่สามีไม่ยอมรับ นางจึงไม่มีโอกาสทำการบุญอย่างที่

เคยปฏิบัติ จนกระทั่งคราวหนึ่ง อุตตรา ตกลงว่าจะถืออุโบสถครึ่งเดือน และใช้เวลาในการให้ทานและฟังธรรมให้เต็มที่ โดยใช้วิธีจ้างโสเภณีชื่อสิริมาให้มาอยู่กับสามีแทนตัวตลอดเวลา ๑๕ วันนั้น เมื่อครบครึ่งเดือน ในวันที่เตรียมจะออกจากอุโบสถ ได้ยู่อยู่ในโรงครัวจัดเตรียมอาหาร ตอนนั้น สามีมองลงมาจากหน้าต่าง เห็นอุตตราในสภาพอมแมม ขมิขม่น ก็นึกในใจว่านางนั้นอยู่ครอบครองสมบัติอยู่แสนสบาย กลับทิ้งความสุขมาทำงานกับพวกคนรับใช้จนตัวเลอะเทอะเปรอะเปื้อน ไม่มีเหตุไม่มีผล แล้วก็ยิ้มอย่างสมเพช ฝ่ายอุตตราพอตีมองขึ้นไป เห็นอย่างนั้น ก็รู้ทัน และนึกในใจว่าสามีเป็นพาลชน มัวจมอยู่ในความประมาท หลงไปว่าสมบัติจะยั่งยืนอยู่ตลอดไป นึกแล้วก็ยิ้มบ้าง ฝ่ายนางสิริมาอยู่มาหลายวันชักจะลืมหิว พอเห็นสามีกับภรรยายิ้มกัน ก็เกิดความหึงขึ้นมา แล้ววิ่งลงจากชั้นบน ผ่านเข้าครัว คว้ากระบวย ตักน้ำมันที่เขากำลังปรุงอาหาร แล้วปรีเข้ามาเทน้ำมันราดลงบนศีรษะของอุตตรา ฝ่ายอุตตรามีสติดี รู้ตัวว่าอะไรจะเกิดขึ้น ก็เข้าเมตตามหานิยมรับน้ำมันที่ร้อนก็ไม่เป็นอันตรายแก่เธอ ขณะนั้น พวกคนรับใช้ของอุตตราซึ่งได้เห็นเหตุการณ์ ก็เข้ามาพากันรุมบริภาษ

ทุบตีนางสิริมา กว่านางอุตตราจะห้ามสำเร็จ นางสิริมาก็บอบช้ำมาก ทำให้นางสิริมาสำนึกได้ถึงฐานะที่แท้จริงของตนที่เป็นคนข้างนอกรับจ้างเจ้าของบ้านมา จึงเข้าไปขอขมาต่ออุตตรา แต่อุตตราบอกว่าตนจะให้ภัยได้ต่อเมื่อบิดาทางธรรมคือพระพุทธเจ้าให้ภัยแล้ว ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาที่บ้านของอุตตรา นางสิริมาเข้าไปกราบทูลขอขมาแล้ว อุตตราก็ให้ภัยแก่นาง และในวันนั้น นางสิริมาฟังพระธรรมกถาแล้ว ก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล (เรื่องนี้ อรรถกถาต่างคัมภีร์ เช่น อง.อ.๑/๕๖๒/๓๙๐; ธ.อ.๖/๑๗๑; วิมาน.อ.๑๒๓/๗๒ เล่ารายละเอียดแตกต่างกันไปบ้าง โดยเฉพาะอรรถกถาแห่งวิมานวัตถุ นอกจากว่านางสิริมาได้บรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ยังบอกว่าอุตตราได้เป็นสกทาคามินี และสามีพร้อมทั้งบิดาและมารดาของสามีได้เป็นโสดาบัน) ต่อมา ในที่ประชุม ณ วัดพระเชตุวัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยกย่องนางอุตตรานันทมารดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาผู้มีฉาน หรือนักบำเพ็ญฉาน (ฉายี)

แม้ว่าโดยหลักฐานต่างๆ เช่น เมืองที่อยู่ *เวพุกัณฏกีนันทมารดา* กับ *อุตตรา นันทมารดา* น่าจะเป็นต่างบุคคลกัน แต่ก็ยังมีช่องให้สงสัยว่าอาจจะเป็นบุคคลเดียวกันได้ อย่างน้อย พระสาวกและ

พระสาวิกา ที่ได้รับยกย่องเป็นคู่ตูลา หรือ คู่อัครสาวก คู่อัครสาวิกา และคู่อัครอุบาสิก ก็ล้วนเป็นเอตทัคคะมาตลอด ๓ คู่แรก แต่พอถึงคู่ตูลาฝ่ายอุบาสิกา หรือ คู่อัครอุบาสิกา กลายเป็นนางขุชชุตตราที่เป็นเอตทัคคะด้วย กับเวพุกัณฐกีนันทมารดา ที่มีได้เป็นเอตทัคคะ (ส่วนอุตตรา นันทมารดา เป็นเอตทัคคะ แต่ไม่ได้เป็นตูลา หรืออัครอุบาสิกา) ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่า เรื่องราวของนันทมารดาทั้งสองนาม ซึ่งกระจายอยู่ในที่ต่างๆ ขาดข้อมูลที่จะเป็นจุดประสานให้เกิดความชัดเจน, นอกจากนั้น เมื่ออ่านข้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์ ที่กล่าวถึงคู่อัครอุบาสิกาว่า “นันทมาตา จ อุตตรา อคคา เหสุสนตุปปญจิกา” (ฉบับอักษรพม่า มีแห่งหนึ่งว่า “อุตตรา นันทมาตา จ อคคา เหสุสนตุปปญจิกา” เลยที่เดียว) บางท่านก็อาจจะยิงง อาจจะทำให้เข้าใจไปว่า พระบาลีในที่นี้หมายถึงนางอุตตรานันทมารดา แต่ที่จริงไม่ใช่ เพราะในที่นี้ท่านกล่าวถึงสองบุคคล คือ อุตตราเป็นบุคคลหนึ่ง ได้แก่ ขุชชุตตรา และนันทมารดาเป็นอีกคนหนึ่ง ได้แก่เวพุกัณฐกีนันทมารดา (ในคัมภีร์อรรถาธิบายแห่งหนึ่ง, ขุ.อ.ป.๓๓/๗๙/๑๑๗ กล่าวถึงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ระบุไว้ชัดเจนกว่านี้ว่า “ขุชชุตตรา นันทมาตา อคคา เหสุสนตุปาสิกา”); ดู *อุตตรา,*

เอตทัคคะ

นันทาเถรี ชื่อภิกษุณี ผู้เป็นพระน้องนางของพระเจ้ากาลาโศก

นันทิ ความยินดี, ความตั้งใจเพลิดเพลิน, ความระเริง, ความสนุก, ความชื่นมื่น

นัมมทา ชื่อแม่น้ำสายสำคัญในภาคกลางของอินเดีย ไหลไปคล้ายจะเคียงคู่กับเทือกเขาวิษณะ ถือว่าเป็นเส้นแบ่งระหว่างอุตราบถ (ดินแดนแถบเหนือ) กับทักษิณาบถ (ดินแดนแถบใต้) ของชมพูทวีป, บัดนี้เรียกว่า Narmada แต่บางที่เรียก Narbada หรือ Nerbudda ชาวฮินดูถือว่าเป็นแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์ที่สุด รองจากแม่น้ำคงคา, แม่น้ำนัมมทายาวประมาณ ๑,๓๐๐ กม. ไหลจากทิศตะวันออกเฉียงเหนือไปทางตะวันตกเฉียงใต้ ออกทะเลที่ใต้เมืองท่าภารุกัจฉะ (บัดนี้เรียก Bharuch) สู่อ่าว Khambhat (Cambay ก็เรียก), อรรถกถาเล่าว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปสุนาปรันตรัฐตามคำอาราธนาของพระปุณณะผู้เป็นสาวแคว้นนั้นแล้ว ระหว่างทางเสด็จกลับ ถึงแม่น้ำนัมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนัมมทานาคราช ซึ่งได้ทูลขอของที่ระลึกไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานั้น อันถือกันมาว่าเป็นพระพุทธรูปแห่งแรก; ดู *ทักษิณาบถ, อุตราบถ, ปุณณสุนาปรันตะ*

นัย อุบาย, อากาโร, วิถี, ข้อสำคัญ, คำ
ความ, คำเงื่อนไข, แง่ความหมาย

นัยนา ดวงตา

นาค งูใหญ่ในนิยาย; ช้าง; ผู้ประเสริฐ;
ใช้เป็นคำเรียกคนที่กำลังจะบวชด้วย

นาคเสน พระอรหันตเถระผู้ไต่ว่าทะชนะ
พระยามิลินท์ กษัตริย์แห่งสาครประเทศ
ดั่งมีคำโต้ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินท-
ปัญหา ท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ
๔๐๐ ปี ที่หมู่บ้านกชังคะในหิมวันต-
ประเทศ เป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อ
โสณุตตระ ท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวท
และต่อมาได้อุปสมบท โดยมีพระโรหณะ
เป็นพระอุปัชฌาย์; ดู **มิลินท์**, **มิลินท-**
ปัญหา

นาคาวโลก การเหลียวมองอย่างพญา
ช้าง, มองอย่างช้างเหลียวหลัง คือ
เหลียวดูโดยหันกายกลับมาทั้งหมด
เป็นกิริยาของพระพุทธเจ้า ตามเรื่องใน
พุทธประวัติ ครั้งที่ทอดพระเนตรเมือง
เวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ ก่อนเสด็จไป
ปรินิพพานที่เมืองกุสินารา; เป็นชื่อพระ
พุทธรูปปางหนึ่ง ซึ่งทำกิริยาอย่างนั้น; ดู
พุทธปรินิพพาน

นาคิตะ พระเถระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เคยเป็นอุปัชฌาจารย์ของพระพุทธองค์ มี
พระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่ท่านเกี่ยว
กับเนกขัมมสุข ปราภฏอยู่ในคัมภีร์

อังคุตตรนิกาย ๒-๓ แห่ง

นางเร็ด ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำเป็นแผ่น
กลมโรยน้ำตาล พจนานุกรมเขียน
นางเล็ด

นาถ ที่พึ่ง, ผู้เป็นที่พึ่ง

นาถกรรมธรรม ธรรมทำที่พึ่ง, ธรรม
สร้างที่พึ่ง, คุณธรรมที่ทำให้พึ่งตนได้ มี
๑๐ อย่างคือ ๑. **ศีล** มีความประพฤติดี
๒. **พาหุสัจจะ** ได้เล่าเรียนสดับฟังมาก
๓. **กัลยาณมิตรตา** มีมิตรดีงาม ๔.
โสวัจสตา เป็นคนว่าง่าย ฟังเหตุผล
๕. **กิงกรณียะสุ ทักขตา** เอาใจใส่กิจธุระ
ของเพื่อนร่วมหมู่คณะ ๖. **ธัมมกามตา**
เป็นผู้ใคร่ธรรม ๗. **วิริยะ** ขยันหมั่น
เพียร ๘. **สันตุฎฐิ** มีความสันโดษ ๙.
สติ มีสติ ๑๐. **ปัญญา** มีปัญญาเข้าใจสิ่ง
ทั้งหลายตามความเป็นจริง

นานาธาตญาณ ปรินิพพานยังรู้ธาตุต่างๆ
คือรู้จักแยกสมมติออกเป็นขั้นๆ อายตนะ
ธาตุต่างๆ (ข้อ ๔ ในทศพลญาณ)

นานาธิมุตติกญาณ ปรินิพพานยังรู้อัธยาศัย
ของสัตว์ ที่โน้มเอียง เชื่อถือ สนใจ พอใจ
ต่างๆ กัน (ข้อ ๕ ในทศพลญาณ)

นานานิกาย นิกายต่างๆ คือหมู่แห่งสงฆ์
ต่างหมู่ต่างคณะ

นานาภัตตะ ทรัพย์ต่างกันคือหลายสิ่ง,
ภัตตะต่างๆ, สิ่งของต่างชนิดต่าง
ประเภท

นานาสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วม (คืออุโบสถและสังฆกรรมเป็นต้น) ที่ต่างกัน, สงฆ์ผู้ไม่ร่วมสังวาส คือ ไม่ร่วมอุโบสถและสังฆกรรมด้วยกัน เรียกว่าเป็น **นานาสังวาส** ของกันและกัน เหตุที่ทำให้ นานาสังวาส มี ๒ คือ ภิกษุทำตนให้เป็น นานาสังวาสเอง เช่น อยู่ในนิกายหนึ่งไปขอเข้านิกายอื่น หรือแตกจากพวกเพราะเหตุวิวาทาธิกรณ์อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งถูกสงฆ์พร้อมกันยกออกจากสังวาส

นาบี, นบี ศาสดาผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ทำหน้าที่แทนพระเจ้า, ผู้เทศนา, ผู้ประกาศข่าว ชาวมุสลิมถือว่าพระมะหะหมัดเป็นนาบีองค์สุดท้าย

นาม ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่โน้มมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ **1.** ในที่ทั่วไปหมายถึงอรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ **2.** บางแห่งหมายถึงอรูปชั้น ๔ นั้นและนิพพาน (รวมทั้งโลกุตตรธรรมอื่นๆ) **3.** บางแห่งเช่นในปฏิจจสมุปบาท บางกรณีหมายเฉพาะเจตสิกธรรมทั้งหลาย; เทียบ **รูป**

นามกาย “กองแห่งนามธรรม” หมายถึงเจตสิกทั้งหลาย; เทียบ **รูปกาย**

นามชั้น ชั้นที่เป็นฝ่ายนามธรรม มี ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

นามธรรม สภาวะที่โน้มไปหาอารมณ์, ใจและอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือ จิต และเจตสิก, สิ่งของที่ไม่มีรูป คือรู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ทางใจ; ดู **นาม**; คู่กับ **รูปธรรม**

นามรูป นามธรรม และรูปธรรม นามธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่มีรูป คือรู้ไม่ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่มีรูป สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่รูปชั้นทั้งหมด

นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดแยกนามรูป, ญาณหยั่งรู้ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นแต่เพียงนามและรูป และกำหนดจำแนกได้ว่าสิ่งใดเป็นรูป สิ่งใดเป็นนาม (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖)

นามรูปปัจฉัยปริคคหญาณ ญาณกำหนดจับปัจฉัยแห่งนามรูป, ญาณหยั่งรู้ที่กำหนดจับได้ซึ่งปัจฉัยแห่งนามและรูป โดยอาการที่เป็นไปตามหลักปฏิจจ-สมุปบาท เป็นต้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖) เรียกกันสั้นๆ ว่า **ปริคคหญาณ**

นารายณ์ ชื่อเรียกพระวิษณุ ซึ่งเป็นพระเจ้าองค์หนึ่งของศาสนาพราหมณ์

นารี ผู้หญิง, นาง

นาลกะ 1. หลานชายของอสิตดาบส ออกบวชตามคำแนะนำของลุง และไปบำเพ็ญสมณธรรมรอการตรัสรู้ของพระ

พุทธเจ้าอยู่ในป่าหิมพานต์ ครั้นพระ
พุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ได้มาทูลถามเรื่อง
โมโชนยปฏิบัติ และกลับไปบำเพ็ญ
สมณธรรมในป่าหิมพานต์ ได้บรรลุ
อรหัตแล้ว ดำรงอายุอยู่อีก ๗ เดือน ก็
ปรินิพพานในป่าหิมพานต์นั่นเอง; ท่าน
จัดเป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในอสีติ-
มหาสาวกด้วย **2.** ชื่อหมู่บ้านอันเป็นที่
เกิดของพระสารีบุตร ไม่ไกลจากเมือง
ราชคฤห์ บางทีเรียก *นาลันทคาม*

นาลันทะ ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งไม่ไกลจาก
กรุงราชคฤห์ เป็นบ้านเกิดของพระสารี-
บุตร; ดู *นาลกะ 2.*

นาลันทา ชื่อเมืองเล็กๆ เมืองหนึ่งในแคว้น
มคธ อยู่ห่างจากพระนครราชคฤห์
ประมาณ ๑ โยชน์ ณ เมืองนี้ มีสวน
มะม่วงชื่อ *ปาวาริกัมพวัน* (สวนมะม่วง
ของปาวาริกเศรษฐี) ซึ่งพระพุทธเจ้า
เสด็จมาประทับแรมหลายครั้ง คัมภีร์
ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระสารีบุตร อัคระ-
สาวก เกิดที่เมืองนาลันทา แต่คัมภีร์ฝ่าย
บาลีเรียกถิ่นเกิดของพระสารีบุตรว่า
หมู่บ้านนาลกะ หรือ *นาลันทคาม*

ภายหลังพุทธกาล ชื่อเมืองนาลันทา
เจียบหายไประยะหนึ่ง หลวงจินฟาเทียน
ซึ่งจาริกมาสืบศาสนาในชมพูทวีป ราว
พ.ศ. ๙๔๔-๙๕๓ บันทึกไว้ว่าได้พบเพียง
สถูปองค์หนึ่งที่นาลันทา แต่ต่อมาไม่นาน

กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะพระองค์หนึ่งพระ
นามว่าศักราทิตย์หรือ กุมารคุปตะที่ ๑
ซึ่งครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๙๕๘-
๙๙๘ ได้ทรงสร้างวัดเป็นสถานศึกษาขึ้น
แห่งหนึ่งในเมืองนาลันทา และกษัตริย์
พระองค์ต่อๆ มาในราชวงศ์นี้ก็ได้อสร้าง
วัดอื่นๆ เพิ่มขึ้นในโอกาสต่างๆ จนมีถึง
๖ วัด อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน ในที่
สุดได้มีการสร้างกำแพงใหญ่อันเดียว
ล้อมรอบ ทำให้วัดทั้ง ๖ รวมเข้าด้วยกัน
เป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า *นาลันทามหาวิหาร*
และได้กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่
ยิ่งใหญ่ แห่งสำคัญยิ่ง ที่นักประวัติ-
ศาสตร์สมัยปัจจุบัน เรียกกันทั่วไปว่า
มหาวิทยาลัยนาลันทา พระเจ้าหรรษ-
วรรณนะ มหาราชพระองค์หนึ่งของ
อินเดีย ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.
๑๑๔๙-๑๑๙๑ ก็ได้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์
ของมหาวิทยาลัยนาลันทา หลวงจิน
เทียนจ้ง (พระถังซำจั๋ง) ซึ่งจาริกมาสืบ
พระศาสนาในอินเดียในรัชกาลนี้ ในช่วง
พ.ศ. ๑๑๗๒-๑๑๘๗ ได้มาศึกษาที่
นาลันทามหาวิหาร และได้เขียนบันทึก
บรรยายอาคารสถานที่ที่ใหญ่โตและ
ศิลปกรรมที่วิจิตรงดงาม ท่านเล่าถึงกิจ-
กรรมทางการศึกษาที่รุ่งเรืองยิ่ง นัก
ศึกษามีประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน และมี
อาจารย์ประมาณ ๑,๕๐๐ คน พระมหา-

กษัตริย์พระราชทานหมู่บ้าน ๒๐๐ หมู่ โดยรอบถวายเป็นพระอารามที่เก็บได้ ให้เป็นค้ำบำรุงมหาวิทยาลัย ผู้เล่าเรียนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น วิชาที่สอนมีทั้งปรัชญา โยคะ คัมภีร์ศาสตร์ เวชศาสตร์ ตรรกศาสตร์ นิติศาสตร์ นิรุกติศาสตร์ ตลอดจนโหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ และตันตระ แต่ที่เด่นชัดก็คือ นาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษา พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน และเพราะความที่มีกิตติศัพท์เลื่องลือมาก จึงมีนักศึกษาดำเนินทางมาจากต่างประเทศหลายแห่ง เช่น จีน ญี่ปุ่น เอเชียกลาง สุมাত্রา ชวา ทิเบต และมองโกเลีย เป็นต้น หอสมุดของนาลันทาใหญ่โตมากและมีชื่อเสียงไปทั่วโลก เมื่อคราวที่ถูกเผาทำลายในสมัยต่อมา มีบันทึกกล่าวว่า หอสมุดนี้ไหม้อยู่เป็นเวลาหลายเดือน หลวงจีนอึ้งจิ้งซึ่งจาริกมาในระยาะประมาณ พ.ศ. ๑๒๒๓ ก็ได้มาศึกษาที่นาลันทาและได้เขียนบันทึกเอาไว้อีก นาลันทารุ่งเรืองสืบมาช้านานจนถึงสมัยราชวงศ์ปาละ (พ.ศ. ๑๓๐๓-๑๖๘๕) กษัตริย์ราชวงศ์นี้ก็ทรงอุปถัมภ์มหาวิทยาลัยแห่งนี้ เช่นเดียวกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ โดยเฉพาะโอทันตปุระที่ได้ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ อยากรู้ก็ดี ในระยาะหลังๆ นาลันทาได้หันไปสนใจการศึกษา

พุทธศาสนาแบบตันตระ ที่ทำให้เกิดความย่อหย่อนและหลงเพลिनทางกามารมณ์ และทำให้พุทธศาสนากลับกับศาสนาฮินดูมากขึ้น เป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนา ครั้นถึงประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๒ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้ยกมารุกรานรบชนะกษัตริย์แห่งชมพูทวีป ฝ่ายเหนือ และเข้าครอบครองดินแดนโดยลำดับ กองทัพมุสลิมเติร์กส์ได้เผาผลาญทำลายวัดและปูชนียสถานในพุทธศาสนาแทบทั้งหมด และสังหารผู้ที่ไม่ยอมเปลี่ยนศาสนา นาลันทามหาวิหารก็ถูกเผาผลาญทำลายลงในช่วงระยาะเวลานั้นด้วย มีบันทึกของนักประวัติศาสตร์ชาวมุสลิมเล่าว่า ที่นาลันทา พระภิกษุถูกสังหารแทบหมดสิ้น และมหาวิทยาลัยนาลันทาก็ได้ถึงความพินาศสูญสิ้นลง แต่บัดนั้นมา ซากของนาลันทาที่ถูกขุดพบในภายหลังยังประกาศยืนยันอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของนาลันทาในอดีต

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ อินเดียนได้เริ่มต้นตัว และตระหนักถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ได้มีบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการสร้างสรรค์อารยธรรมของชมพูทวีป รวมทั้งบทบาทของมหาวิทยาลัยนาลันทานี้ด้วย และใน พ.ศ. ๒๔๙๔ ก็ได้มีการจัดตั้ง

สถาบันบาลีนาถันทา ชื่อว่า *นวนาถันทา-มหาวิหาร* (นาถันทามหาวิหารแห่งใหม่) ขึ้น เพื่อแสดงความรำลึกคุณและยกย่องเกียรติแห่งพระพุทธานุศาสนานา พร้อมทั้งเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่นาถันทามหาวิหาร มหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ในอดีตสมัย

นาสนะ *ดู นาสนา*

นาสนา ให้ฉิบหายเสีย คือ การลงโทษบุคคลผู้ไม่สมควรถือเพศ มี ๓ อย่าง คือ ๑. *ลึงคนาสนา* ให้ฉิบหายจากเพศ คือให้สึกเสีย ๒. *ทัณฑกรรมนาสนา* ให้ฉิบหายด้วยการลงโทษ ๓. *สังฆาสนาสนา* ให้ฉิบหายจากสังฆา

นาสิก จมูก

นาสิกัญฐานชะ อักษรเกิดในจมูก คือ นิกคหิต (-), พยัญชนะที่สุทธวรรคทั้ง ๕ คือ *ง ฌ ญ น ม* นอกจากเกิดในฐานของตนๆ แล้ว ก็เกิดในจมูกด้วย (คือเกิดใน ๒ ฐาน)

นาพี ชื่อมาตราตวง แปลว่า “ทะนาน”; *ดู มาตรา*

น้ำทิพย์ น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงน้ำอมฤต หรือน้ำสุรามฤต

น้ำอมฤต *ดู อมฤต*

นิกเขปบท บทตั้ง, คำหรือข้อความ ที่ย่อจับเอาสาระมาวางตั้งลงเป็นแม่บท เพื่อจะขยายความหรือแจกแจงอธิบายต่อไป

นิกร หมู, พวก

นิกธัตว์ หมูธัตว์

นิกาย พวก, หมวด, หมู, ชุมนุม, กอง;

1. หมวดตอนใหญ่แห่งพุทธพจน์ในพระสูตรตันตปิฎก ซึ่งแยกเป็น ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย; *ดู ไตรปิฎก* 2.

คณะนักบวช หรือศาสนิกชนในศาสนาเดียวกันที่แยกเป็นพวกๆ; ในพระพุทธานุศาสนามีนิกายใหญ่ที่เรียกได้ว่าเป็นนิกายพุทธานุศาสนาในปัจจุบัน ๒ นิกาย คือ *มหายาน* หรือนิกายฝ่ายเหนือ (อูตรนิกาย) พวกหนึ่ง และ *เถรวาท* หรือนิกายฝ่ายใต้ (ทักษิณนิกาย) ที่บางที่เรียก *หินยาน* พวกหนึ่ง; ในประเทศไทยปัจจุบัน พระภิกษุสงฆ์ในพระพุทธานุศาสนาฝ่ายเถรวาทด้วยกัน แยกออกเป็น ๒ นิกาย แต่เป็นเพียงนิกายสงฆ์มิใช่ถึงกับเป็นนิกายพุทธานุศาสนา (คือแยกกันเฉพาะในหมู่นักบวช) ได้แก่ *มหานิกาย* และ *ธรรมยุติกนิกาย* ซึ่งบางที่เรียกเพียงเป็นคณะว่า *คณะมหานิกาย* และ *คณะธรรมยุต*

นิกคหะ *ดู นิกคหะ*

นิกคกรรม *ดู นิกคกรรม*

นิกคหวิธี วิธีชม, วิธีทำนิกคหะ, วิธีลงโทษ; *ดู นิกคกรรม*

นิกคหิต อักษรที่ว่างกเสียง, อักษรที่ว่าหุบปากกตกรณไว้ไม่ปล่อย มีรูปเป็น

จุดกลาง เช่น *สงฆ์ อุปสมบท*; บัดนี้
นิยมเขียน *นิคหิต*

นิคม 1. หมู่บ้านใหญ่, เมืองขนาดเล็ก,
ย่านการค้า **2.** คำลงท้ายของเรื่อง

นิคมกถา 1. การสนทนาถกเถียงกันเรื่อง
นิคม ว่านิคมนั้นนิคมนี้เป็นอย่างนั้น
อย่างนี้ แบบเพื่อแจ้อ, เป็นติรัจฉานกถา
อย่างหนึ่ง; **๓ ติรัจฉานกถา 2.** ถ้อยแถลง
ท้ายเรื่อง, ข้อความลงท้าย, คำกล่าวปิด
เรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน “นิคมน-
กถา”, คู่กับ *นิทานกถา* คือคำกล่าวนำ
หรือคำแถลงเริ่มเรื่อง

นิคมพจน์, นิคมวจนะ คำลงท้าย, คำ
กล่าวปิดเรื่อง, ในภาษาบาลี นิยมเขียน
“นิคมวจน”, คู่กับ *นิทานพจน์* หรือ
นิทานวจนะ คือคำนำ หรือคำเริ่มเรื่อง

นิคมสีมา แดนนิคม, อพัทธสีมาที่สงฆ์
กำหนดด้วยเขตนิคมที่ตนอาศัยอยู่

นิครนถ์ นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่
เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร, นักบวช
ในศาสนาเซน

นิครนถนาฏบุตร คณาจารย์เจ้าลัทธิคน
หนึ่งในจำนวนครุฑทั้ง ๖ มีคนนับถือมาก
มีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น วรรณมานม้าง
พระมหาวีระม้าง เป็นต้นศาสนาเซน ซึ่ง
ยังมีอยู่ในประเทศอินเดีย

นิคหะ การข่ม, การกำราบ, การลงโทษ

นิคกรรม การลงโทษตามพระธรรมวินัย,

ล้างกรรมประเภทลงโทษผู้ทำความผิด
ท่านแสดงไว้ ๖ อย่างคือ *ตัชชนียกรรม*
นียสกรรม *ปัพพชณียกรรม* *ปฏิสารณีย-*
กรรม *อุกเขปนียกรรม* และ *ตัสสปาปิย-*
สีกากรรม

นิคัณฐนาฏบุตร **๓ นิครนถนาฏบุตร**

นิโครธ ต้นไทร

นิโครธาราม อารามที่พระญาติสร้าง
ถวายพระพุทธเจ้า อยู่ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์

นิจศีล ศีลที่พึงรักษาเป็นประจำ, ศีล
ประจำตัวของอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่
ศีล ๕

นิตยั เทียง, ยั่งยืน, เสมอ, เป็นประจำ

นิตยกาล ตลอดเวลา, ตลอดกาลเป็นนิตย

นิตยภัต อาหารหรือค่าอาหารที่ถวายแก่
ภิกษุสามเณรเป็นประจำ

นิทเทส คำแสดง, คำจำแนกอธิบาย, คำ
ไขความ (พจนานุกรม เขียน *นิเทศ*)

นิทสนะ, นิทสน์ ตัวอย่างที่นำมาแสดง
ให้เห็น, อุทาหรณ์ (พจนานุกรม เขียน
นิทสน์)

นิทาน เหตุ, ที่มา, ต้นเรื่อง, ความเป็นมา
แต่เดิม หรือเรื่องเดิมที่เป็นมา เช่นในคำ
ว่า “ให้ท่าน ที่เป็นสุขนิทานของสรรพ
สัตว์” สุขนิทาน คือเหตุแห่งความสุข;
ในภาษาไทย ความหมายได้เพี้ยนไป
กลายเป็นว่า เรื่องที่เล่ากันมา

นิทานกถา คำแถลงความเป็นมา, ข้อ

ความตื้นเรื่อง, ความนำ, บทนำ
นิทานพจน์, นิทานวจนะ คำชี้แจง
 ความเป็นมา, ถ้อยคำต้นเรื่อง, คำเริ่ม
 เรื่อง, คำนำ

นิบาต ศัพท์ภาษาบาลีที่วางไว้ระหว่างข้อ
 ความในประโยคเพื่อเชื่อมข้อความหรือ
 เสริมความ เป็นอภัยยศัพท์อย่างหนึ่ง

นิปปริยาย ไม่อ้อมค้อม, ตรง, ลิ่นเชิง
 (พจนานุกรมเขียน *นิปริยาย*)

นิปปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยลิ่นเชิง
 ไม่มีการละและการบำเพ็ญอีก ได้แก่
 ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์; ตรงข้ามกับ
ปริยายสุทธิ; ดู *สุทธิ*

นิปผันนรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

นิปปัจการ การเคารพ, การอ่อนน้อม,
 การยอมเชื่อฟัง

นิพพาน การดับกิเลสและกองทุกข์ เป็น
 โลกุตตรธรรม และเป็นจุดหมายสูงสุดใน
 พระพุทธศาสนา; ดู *นิพพานธาตุ*

นิพพานธาตุ ภาวะแห่งนิพพาน; นิพพาน
 หรือนิพพานธาตุ ๒ คือ ๑. *สอุปาทิเสส-*
นิพพาน ดับกิเลสมีเบญจขันธ์เหลือ ๒.
อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มี
 เบญจขันธ์เหลือ

นิพพิทา “ความหน่าย” หมายถึงความ
 หน่ายที่เกิดขึ้นจากปัญญาพิจารณาเห็น
 ความจริง ถ้าหญิงชายอยู่กินกันเกิด
 หน่ายกัน เพราะความประพฤติไม่ดีต่อ

กัน หรือหน่ายในมรรยาทของกันและ
 กัน อย่างนี้ไม่จัดเป็นนิพพิทา; ความ
 เบื่อหน่ายในกองทุกข์

นิพพิทาญาณ ความรู้ที่ทำให้เบื่อหน่าย
 ในกองทุกข์, ปรีชาหยั่งเห็นสังขารด้วย
 ความหน่าย; ดู *วิปัสสนาญาณ*

นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปรีชาคำนึงถึง
 สังขารด้วยความหน่าย เพราะมีแต่โทษ
 มากมาย แต่ไม่ใช้ทำลายตนเองเพราะ
 เบื่อสังขาร เรียกสั้นว่า *นิพพิทาญาณ*

นิพัตถทาน ทานเนื่องนิตย, ทานที่ถวาย
 หรือให้ต่อเนื่องเป็นประจำ

นิพัตถทุกซ์ ทุกซ์เนื่องนิตย, ทุกซ์
 ประจำ, ทุกซ์เป็นเจ้าของ ได้แก่ หนาว
 ร้อน หิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวด
 ปัสสาวะ

นิพัตถุปัญญา อุปัญญาประจำ ตาม
 ปกติ หมายถึงพระอุปัญญาประจำพระ
 องค์ของพระพุทธเจ้า คือพระอานนท์
 ซึ่งได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัญญาประจำ
 พระองค์ตั้งแต่พรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธ-
 กิจ เป็นต้นไปจนสิ้นพุทธกาล, ก่อน
 พรรษาที่ ๒๐ นั้น พระเถระมากมาย
 รูป รวมทั้งพระอานนท์ และพระ
 มหาสาวกทั้งปวง ได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่
 เป็นพระอุปัญญาของพระพุทธเจ้า ดัง
 บางท่านที่ปรากฏนามเพราะมีเหตุการณ์
 เกี่ยวข้อง เท่าที่พบ คือ พระนาคสมาละ

พระอุปัชฌายะ พระสุนักขัตตะ พระจุนทะ พระนันทะ พระสาครตะ พระโพธิ พระเมฆิยะ; ดู *อานนท, อุปัญญา, พร ๘*

นิมิตต์ เชิญ หมายถึงเชิญพระ เชิญนักบวช

นิมมานรดี สวรรค์ชั้นที่ ๕ มีทำวสุนิมิตเทวราชปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารณาลิ่งหนึ่งสิ่งใด นิรมิตเอาได้

นิมนต์ การนิมนต์ หรืออาหารที่ได้ในนิมนต์ หมายถึงการนิมนต์ของทายกเพื่อไปฉันที่บ้านเรือนของเขา

นิมิต 1. เครื่องหมาย ได้แก่ วัตถุอันเป็นเครื่องหมายแห่งสีมา, วัตถุที่ควรใช้เป็นนิมิตมี ๘ อย่าง ภูเขา คีลา ป่าไม้ ต้นไม้ จอมปลวก หนทาง แม่น้ำ น้ำ

2. (ในคำว่าทำนิมิต) ทำอาการเป็นเชิงชวนให้เขาถวาย, ขอเขาโดยวิธีให้รู้โดยนัย ไม่ขอตรงๆ

3. เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดในการเจริญกรรมฐาน, ภาพที่เป็นอารมณ์กรรมฐานมี ๓ คือ

๑. **บริการรมนิมิต** นิมิตแห่งบริการรม หรือ นิมิตตระเตรียม ได้แก่ สิ่งที่เฟ่ง หรือ กำหนดนึกเป็นอารมณ์กรรมฐาน
๒. **อุคคหนิมิต** นิมิตที่ใจเรี่ยน หรือนิมิตติดตาติดใจ ได้แก่ สิ่งที่เฟ่งหรือนึกนั่นเองที่แม่นยำใจ จนหลับตามองเห็น
๓. **ปฏิกากนิมิต** นิมิตเสมือน หรือนิมิตเทียบเคียง ได้แก่ อุคคหนิมิตนั้น เจนใจจนกลายเป็นภาพที่เกิดจากสัญญา

เป็นของบริสุทธิ์ จะนึกขยายหรือย่อส่วนก็ได้ตามปรารณา

4. สิ่งที่พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นก่อนเสด็จออกบรรพชา ๔ อย่าง; ดู *เทวทูต*

นิมิตขาด (ในคำว่า “สีมามีนิมิตขาด”) สีมามีนิมิตแนวเดียว ชักแนวบรรจบไม่ถึงกัน; ตามนัยอรรถกถาว่า ทักนิมิตไม่ครบรอบถึงจุดเดิมที่เริ่มต้น

นิมิตต์ ดู *นิมิต*

นิมิตต์โอกาส ตรัสข้อความเชิงเปิดโอกาสให้อาราธนาเพื่อดำรงพระชนม์อยู่ต่อไป

นิยม กำหนด, ชอบ, นับถือ

นियยานิกะ เป็นเครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์

นियสกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำให้เป็นผู้ไร้ยศ ได้แก่ การถอดยศ, เป็นชื่อนิคหกรรมที่สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้มีอบัติมาก หรือคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัยใหม่อีก; ดู *นิคหกรรม*

นียาย เรื่องที่เล่ากันมา, นิทานที่เล่าเปรียบเทียบเพื่อได้ใจความเป็นสุภาสิต

นिरยะ นรค, ภาพที่ไม่มีความเจริญ, ภูมิที่เสวยทุกข์ของคนผู้ทำบาปตายแล้วไปเกิด (ข้อ ๑ ในทุกคติ ๓, ข้อ ๑ ในอบาย ๔) ดู *นรค, คติ*

นिरยบาล ผู้คุมนรค, ผู้ลงโทษสัตว์นรค

นิรวาณม ความดับ เป็นคำสันสกฤต เทียบกับภาษาบาลี ก็ได้แก่ศัพท์ว่า **นิพพาน** นั่นเอง ปัจจุบันนิยมใช้เพียงว่า **นิรวาณ** กับ **นิรวาณะ**

นิรันดร ติดต่อกัน, เสมอมา, ไม่มี ว่างคั่น, ไม่เว้นว่าง

นิรันตราย ปราศจากอันตราย

นิรามิข, นิรามิส หาเหยื่อมิได้, ไม่มี อามิสคือเหยื่อที่เป็นเครื่องล่อใจ, ไม่ ต้องอาศัยวัตถุ

นิรามิสสุข สุขไม่เจืออามิส, สุขไม่ต้อง อาศัยเครื่องล่อหรือกามคุณ ได้แก่ สุขที่ อิงเนกขัมมะ; ๓ **สุข**

นิรุตติปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานใน ภาษา คือเข้าใจภาษา รู้จักใช้ถ้อยคำให้ คนเข้าใจ ตลอดทั้งรู้ภาษาต่างประเทศ (ข้อ ๓ ในปฏิสัมภิตา ๔)

นิโรธ ความดับทุกข์ คือดับตัณหาได้สิ้น เเชิง, ภาวะปลอดทุกข์เพราะไม่มีทุกข์ที่ จะเกิดขึ้นได้ หมายถึงพระนิพพาน

นิโรธสมาบัติ การเข้านิโรธ คือ ดับ **สัญญา**ความจำได้หมายรู้ และ**เวทนา** การเสวยอารมณ์ เรียกเต็มว่า **เข้า สัญญาเวทิตนินิโรธ**, พระอรหันต์และ พระอนาคามีที่ได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงจะ เข้านิโรธสมาบัติได้ (ข้อ ๙ ในอนุปปพ- วิหาร ๙)

นิโรธสัญญา ความสำคัญหมายในนิโรธ

คือ กำหนดหมายการดับตัณหาอันเป็น อริยผลว่า เป็นธรรมละเอียดประณีต; ๓ **สัญญา**

นิวพระสุกต, นิวสุกต ๓ มาตรา

นิวรรณ, นิวรรณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่ ให้บรรลุมความดี, สิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ ก้าวหน้าในคุณธรรม, อกุศลธรรมที่กุด ทับจิต ปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ ๑. **กามฉันท** พอใจใฝ่กามคุณ ๒. **พยาบาท** แค้นเคืองคิดร้ายเขา ๓. **ถีนมิทธะ** หดหู่ ซึมเซา ๔. **อุทธัจจกุกกุกจะ** ฟุ้งซ่าน รำคาญใจ ๕. **วิจิกิจฉา** ลังเลสงสัย

นิรวณูปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมองคือ นิวรรณ

นิเวศน์ ที่อยู่

นิสยาจารย์ อาจารย์ผู้ให้นิสัย

นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไป เสีย หรือสลัดออกได้ เป็นการพ้นที่ ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่นิพพาน, เป็น โลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๕ ในวิมุตติ ๕)

นิสัสคคิยะ, นิสัสคคิย “อันให้ต้องสละ สิ่งของ” เป็นคุณบทแห่งอาบัติปาจิตตีย์ หมวดที่มีการต้องสละสิ่งของ ซึ่งเรียกว่า **นิสัสคคิยปาจิตตีย์**; “อันจะต้องสละ” เป็นคุณบทแห่งสิ่งของที่จะต้องสละเมื่อ ต้องอาบัติปาจิตตีย์หมวดนั้น กล่าวคือ **นิสัสคคิยวัตถุ**

นิสัสคคิยกัณท์ ตอน หรือ ส่วนอันว่า

ด้วยอาบัตินิสสัยคิยาจิตตีย์

นิสสัยคิยาจิตตีย์ อาบัติปาจิตตีย์ อันทำให้ต้องสลละสิ่งของ ภิกษุต้องอาบัติประเภทนี้ ต้องสลละสิ่งของที่ทำให้ต้องอาบัติก่อน จึงจะปลงอาบัติตก, มีทั้งหมด ๓๐ ลิกขาบท จัดเป็น ๓ วรรค คือ จีวรวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท) โกลิยวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท) และปัตตวรรค (มี ๑๐ ลิกขาบท)

ตัวอย่างคำเสียดสละ ในบางลิกขาบท:

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๑ (ทรงอธิเรก-จีวรเกิน ๑๐ วัน) ของอยู่ในหัตถบาธว่า “อิหัง เม ภนุเต จีวรํ ทสหาติกุกนุตํ นิสสัยคิยํ, อิมานัง อายสมโต นิสสัยชามิ.” (ถ้าผู้สละแก่พระสงฆ์ว่าผู้รับ ว่า “อาวุโส” แทน “ภนุเต”), ถ้าสละ ๒ ผืนขึ้นไป ว่า “อิมานิ เม ภนุเต จีวรานิ ทสหาติกุกนุตานิ นิสสัยคิยานิ, อิมานานัง อายสมโต นิสสัยชามิ.”; ถ้าของอยู่นอกหัตถบาธ ว่า “เอตัง” แทน “อิหัง” และ “เอตานัง” แทน “อิมานัง”, ว่า “เอตานิ” แทน “อิมานิ” และ “เอตานานัง” แทน “อิมานานัง”; คำคืนให้ (ถ้าหลายผืน หรืออยู่นอกหัตถบาธ ฟังเปลี่ยนโดยนัยข้างต้น) ว่า “อิมัง จีวรํ อายสมโต ทมมิ”

จีวรวรรค ลิกขาบทที่ ๒ (อยู่ปราศจากไตรจีวรล่วงราตรี) ของอยู่ในหัตถบาธว่า “อิหัง เม ภนุเต จีวรํ รัตติวิปปฏิตัง

อญญตฺร ภิกขุสมมตฺติยา นิสสัยคิยํ, อิมานัง อายสมโต นิสสัยชามิ.”, ถ้า ๒ ผืน ว่า “ทวิจีวรํ” ถ้าทั้ง ๓ ผืน ว่า “ติจีวรํ” (คำคืนผ้าให้ และคำเปลี่ยนทั้งหลาย ฟังทราบเหมือนในลิกขาบทแรก)

โกลิยวรรค ลิกขาบทที่ ๘ (รับทองเงิน - ต้องสลละในสงฆ์) ว่า “อิหัง เม นิสสัยคิยํ, อิมานัง สงฆสฺส นิสสัยชามิ.”

โกลิยวรรค ลิกขาบทที่ ๙ (แลกเปลี่ยนด้วยรูปียะ - ต้องสลละในสงฆ์) ว่า “อิหัง เม ภนุเต นานุปการัง รูปียสํโวหารัง สมาปชชํ, อิหัง เม นิสสัยคิยํ, อิมานัง สงฆสฺส นิสสัยชามิ.”

ปัตตวรรค ลิกขาบทที่ ๓ (เก็บเฝ้าชั้วฉันทรง ๗ วัน) ว่า “อิหัง เม ภนุเต เกสชฺชํ สตฺตทาติกุกนุตํ นิสสัยคิยํ, อิมานัง อายสมโต นิสสัยชามิ.” คำคืนให้ ว่า “อิมัง เกสชฺชํ อายสมโต ทมมิ” (เฝ้าชั้วที่ได้คืนมา มีให้ฉันทรง ฟังใช้ในกิจอื่น)

นิสสัยคิยัตถุ ของที่เป็นนิสสัยคิยัตถุ, ของที่ต้องสลละ, ของที่ทำให้ภิกษุต้องอาบัตินิสสัยคิยาจิตตีย์ จำต้องสลละก่อนจึงจะปลงอาบัติตก

นิสสัยคิยัตถุ นิสสัยคิยัตถุ

นิสสัย, นิสสัย “สภาวะที่หลั่งไหลออก”, สิ่งที่เกิดตามมา, สิ่งที่ออกมาเป็นผล, ผลสืบเนื่อง หรือผลต่อตาม เช่น

แสงสว่างและควัน เป็นนิสสันต์ของไฟ, มูตรและอุท เป็นตัน เป็นนิสสันต์ของสิ่ง ที่ได้ดื่มกิน, อุปาทายรูปเป็นนิสสันต์ของ มหาภูตรูป, โทสะเป็นนิสสันต์ของโลภะ (เพราะโลภะถูกขัด โทสะจึงเกิด), อรูป- ฉานเป็นนิสสันต์ของกสิณ, นิโรธสมาบัติ เป็นนิสสันต์ของสมณะและวิปัสสนา

นิสสันต์ ใช้กับผลดีหรือผลร้ายก็ได้ เช่นเดียวกับวิบาก แต่**วิบาก**หมายถึงผล ของกรรมที่เกิดขึ้นแก่กระแสสืบต่อแห่ง ชีวิตของผู้ทำกรรมนั้น (คือ แก่ชีวิตสันตติ หรือแก่เบญจขันธ์) ส่วนนิสสันต์นี้ ใช้กับ ผลของกรรมก็ได้ ใช้กับผลของกรรม และเรื่องราวทั้งหลายได้ทั่วไป ถ้าใช้กับ ผลของกรรม นิสสันต์หมายถึงผลพวง พलय ผลข้างเคียง หรือผลโดยอ้อม ซึ่ง สืบเนื่องต่อออกไปจากวิบาก (คือ อธิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณที่เกิดพวง มาข้างนอก อันจะก่อให้เกิดความสุข หรือความทุกข์) เช่น ทำกรรมดีแล้ว เกิด ผลดีต่อชีวิต เป็นวิบาก จากนั้นพลอยมี ลากมีความสะดวกสบายเกิดตามมา เป็นนิสสันต์ หรือทำกรรมชั่วแล้ว ชีวิต สืบต่อแปรเปลี่ยนไปในทางที่ไม่น่า ประารถนา เป็นวิบาก และเกิดความโศก เศร้าเสียใจ เป็นนิสสันต์ และนิสสันต์ นั้นหมายถึงผลที่พลอยเกิดแก่คนอื่น ด้วย เช่น บุคคลเสวยวิบากของกรรมชั่ว

มีชีวิตที่ไม่ดีแล้ว ครอบครัวยุติพี่น้อง ของเขาเกิดความเดือดร้อนเป็นอยู่ยาก ลำบาก เป็นนิสสันต์; **นิสสันต์** หมายถึง ผลสืบเนื่องหรือผลพวงพลอยที่ดีหรือ ร้ายก็ได้ ต่างจาก**อนิสงส์**ซึ่งหมายถึง ผลได้พิเศษในฝ่ายดีอย่างเดียว; ดู **ผล**, **เทียบ วิบาก, อนิสงส์**

นิสสัย ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔ อย่าง คือ ๑. **ปิณฑิยาโลปโกชณะ** โภชณะที่ได้มาด้วยกำลังปลีแข้ง คือ เที่ยวบิณฑบาต รวมทั้งภัตตาหารที่เป็น อติเรกลาก ๑๐ อย่าง ๒. **บังสุกุลจีวร** ผ้านุ่งห่มที่ทำจากของเขาทิ้ง รวมทั้งผ้าที่เป็น อติเรกลาก ๖ อย่าง ๓. **รุกขมูล- เสนาสนะ** ที่อยู่อาศัยคือโคนไม้ รวมทั้ง ที่อยู่อาศัยที่เป็นอติเรกลาก ๕ อย่าง ๔. **ปุตติมุตตเภสัช** ยาน้ำมูตรเน่า รวมทั้ง เภสัชที่เป็นอติเรกลาก ๕ อย่าง (เรียก สั้นๆ ว่า จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัช); คำบาลีว่า “นิสสัย” ใน ภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้; ดู **ปัจจัย ๒., อนุศาสน์ (๘)**

นิสสารณา การไล่ออก, การขับออกจาก หมู่ เช่น นาสนะสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้ มีพระภาคเจ้าออกไปเสียจากหมู่ (อยู่ใน อปโลกนกัมม) ประกาศถอนธรรมกถีก ผู้ไม่แตกฉานในธรรมในอรรถ คัดค้าน คดีโดยหาหลักฐานมิได้ ออกเสียจาก

การระงับอธิกรณ์ (อยู่ในญัตติกัมม); คู่
กับ **โอสารณา**

นิสัย 1. ที่พึง, ที่อาศัย เช่น ขอนิสัยในการอุปสมบท (คือกล่าวคำขอร้องต่ออุปัชฌาย์ในพิธีอุปสมบท ขอให้ท่านเป็นที่พึ่งที่อาศัยของตน ทำหน้าที่ปกครองสั่งสอนให้การศึกษาอบรมต่อไป), อาจารย์ผู้ให้นิสัย เรียกว่า นิสสยาจารย์ (อาจารย์ผู้รับที่จะเป็นที่พึ่งที่อาศัย ทำหน้าที่ปกครองแนะนำในการศึกษาอบรม); คำบาลีว่า “นิสฺสย” ในภาษาไทย เขียน นิสสัย หรือ นิสัย ก็ได้

การขอนิสัย (ขออยู่ในปกครองหรือขอให้เป็นที่พึ่งในการศึกษา) สำเร็จด้วยการถืออุปัชฌาย์ (ขอให้เป็นผู้ถืออุปัชฌาย์) นั้นเอง ในพิธีอุปสมบทอย่างปฏิบัติกันอยู่ การขอนิสัยถืออุปัชฌาย์เป็นมุขกิจตอนหนึ่งของการอุปสมบท ก่อนจะทำการสอนข้อถามตอบอันตราสิกขธรรม ผู้ขออุปสมบทเปล่งวาจาขอนิสัยถืออุปัชฌาย์ดังนี้ (เฉพาะข้อความที่พิมพ์ตัวหนาเท่านั้นเป็นวินัยบัญญัติ นอกนั้นท่านเสริมเข้ามาเพื่อให้หนักแน่น): “**อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ทุตฺติมฺปิ อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, ตุตฺติมฺปิ อหิ ภนฺเต นิสฺสยํ ยาจามิ, อุปฺชฌายโ ม เม ภนฺเต โหหิ, อุปฺชฌายโ เม ภนฺเต โหหิ, อุปฺชฌายโ เม ภนฺเต โหหิ**” ลำดับนั้นผู้จะเป็นอุปัชฌายะกล่าวตอบ

ว่า “**สาหุ**” (ดีละ) “**ลหุ**” (เบาใจดอก) “**โอบายิกิ**” (ชอบแก่อุบาย) “**ปฏฺฐูปิ**” (สมควรอยู่) “**ปาสาทิเกน สมฺปาเทหิ**” (จงให้ถึงพร้อมด้วยอาการอันน่าเลื่อมใสเถิด) คำใดคำหนึ่ง หรือให้รู้เข้าใจด้วยอาการทางกายก็ตาม ก็เป็นอันได้ถืออุปัชฌาย์แล้ว แต่นิยมกันมาให้ผู้ขอกล่าวรับคำของท่านแต่ละคำว่า “**สาธุ ภนฺเต**” หรือ “**สมฺปฏฺฐิจฺฉามิ**” แล้วกล่าวต่อไปอีกว่า “**อชฺชตฺตคฺคทานิ เถโร มยฺหิ ภาโร, อหฺมปิ เถรสฺส ภาโร**” (ว่า ๓ ทน) (= ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป พระเถระเป็นภาระของข้าพเจ้า แม้ข้าพเจ้าก็เป็นภาระของพระเถระ)

ภิกษุทักขณิกถ้าไม่ได้อยู่ในปกครองของอุปัชฌาย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้นิสัยระงับ เช่น อุปัชฌาย์ไปอยู่เสียที่อื่น ต้องถือภิกษุอื่นที่มีคุณสมบัติสมควร เป็นอาจารย์ และอาศัยท่านแทนวิธีถืออาจารย์ก็เหมือนกับการถืออุปัชฌาย์ เปลี่ยนแต่คำขอว่า “**อาจริโย เม ภนฺเต โหหิ, อายสฺมโต นิสฺสาย วฺจฺฉามิ**” (ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักอยู่อาศัยท่าน)

2. ปัจจัยเครื่องอาศัยของบรรพชิต ๔

อย่าง ๓ **นิสัย 3.** ความประพฤตินี้ที่เคยชิน เช่น ทำจนเป็นนิสัย

นิสัยมุตตะกะ ภิกษุผู้พ้นการถือนิสัย

หมายถึงภิกษุผู้มีพรรษาพ้น ๕ แล้ว มีความรู้ธรรมวินัยพอรักษาตัวได้แล้ว ไม่ต้องถือนิสัยในอุปัชฌาย์ หรืออาจารย์ต่อไป; เรียกง่ายว่า **นิตยมุตก**

นิตยสัมา ความสัมาเป็นที่อาศัยของ พัทธสัมา

นิติต ศิษย์ผู้เล่าเรียนอยู่ในสำนัก, ผู้อาศัย, ผู้ถือนิสัย

นิติตสัมา พัทธสัมาอาศัยความสัมา

นิตินะ ผ้าปูนั่งสำหรับภิกษุ

นิตัตถะ ดู **อัตถะ** 2.

เนกขัมมะ การออกจากกาม, การออกบวช, ความปลอดโปร่งจากสิ่งล่อเร้าเข้ายวน (พจนานุกรมเขียน **เนกขัม**); (ข้อ ๓ ในบารมี ๑๐)

เนกขัมมวิตก ความตรึกที่จะออกจากกาม หรือตรึกที่จะออกบวช, ความดำริหรือความคิดที่ปลอดจากความโลภ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

เนตติ แบบแผน, เยี่ยงอย่าง, ขนบธรรมเนียม (พจนานุกรม เขียน **เนติ**)

เนตร ตา, ดวงตา

เนปาล ชื่อประเทศอันเคยเป็นที่ตั้งของแคว้นศากยะบางส่วน รวมทั้งลุมพินีอันเป็นที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดียและทางใต้ของประเทศจีน มีเนื้อที่

๑๔๐,๗๙๗ ตารางกิโลเมตร มีพลเมืองประมาณ ๑๓,๔๒๐,๐๐๐ คน (พ.ศ. ๒๕๒๑); หนังสือเก่าเขียน **เนปอล**

เนยยะ ผู้พอนำได้ คือพอนจะฝึกสอนอบรมให้เข้าใจธรรมได้ต่อไป (ข้อ ๓ ในบุคคล ๔ เหล่า)

เนยยัตถะ ดู **อัตถะ** 2.

เนรเทศ ขับไล่ออกจากถิ่นเดิม, ให้ออกไปเสียจากประเทศ

เนรัญชรา ชื่อแม่น้ำสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณที่ภายใต้ต้นโพธิ์ ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำสายนี้ และก่อนหน้านั้นในวันตรัสรู้ทรงลอยถาดข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวายในแม่น้ำสายนี้

เนวสัญญานาสัญญายตนะ ภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นชื่อรูปฌาน หรืออรูปรูปที่ ๔

เนวสัญญินาสัญญี มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

เนตฺตชิกังคะ องค์แห่งภิกษุผู้ถือการนั่งเป็นวัตร คือ ถือนั่ง ยืน เดิน เท่านั้น ไม่นอน (ข้อ ๑๓ ในธุดงค์ ๑๓)

เนา เอาผ้าทาบกั้นเข้า เอาเข็มเย็บเป็นช่วงยาวๆ พอกันผ้าเคลื่อนจากกัน ครั้นเย็บแล้วก็เลาะเนาที่ออกเสีย

บ

บทกษณะ บทไขความ, บทขยายความ

บทกษณีย์ บทที่ตั้งไว้เพื่อขยายความ,

บทที่ต้องอธิบาย

บรม อย่างยิ่ง, ที่สุด

บรมธาตุ กระดูกพระพุทธรเจ้า

บรมพุทโธบาย อุบายคือวิธีของพระ
พุทธรเจ้าผู้ยอดเยี่ยม จากศัพท์ว่า *บรม*
(บรม) + *พุท* (พุท) + *อุบาย* (อุบาย)

บรมศาสดา ศาสดาที่ยอดเยี่ยม, พระผู้
เป็นครูที่สูงที่สุด, พระบรมครู หมายถึง
พระพุทธรเจ้า

บรมสารีริกธาตุ *ดู สารีริกธาตุ*

บรมสุข สุขอย่างยิ่ง ได้แก่ พระนิพพาน

บรมอัญฉฐิ กระดูกกษัตริย์

บรมจรรย์ ผ้าปูนอน, เครื่องลาด (คือ
ปัจฉัจฉัตถระณะ)

บรมจบ ครบ, ถ้วน, จดกัน, ประสมเข้า,
ติดต่อกัน, สมทบ

บรมทม นอน

บรมเทา ทำให้สงบ, คลาย, เบาลง, ทำให้
เบาลง, ทุเลา

บรรพ ชั่ว, เล่ม, หมวด, ตอน, กัณฑ์
ดังคำว่า *กายนุปัสสนา* พิจารณาเห็น
ซึ่งกาย โดยบรรพ ๑๔ ข้อ มี อานาปาน-

บรรพ ข้อที่ว่าด้วยการกำหนดลมหายใจ
เข้าออก เป็นต้น

บรรพชา การบวช (แปลว่า “เว้นความชั่ว
ทุกอย่าง”) หมายถึง การบวชทั่วไป,
การบวชอันเป็นบุรพประโยคแห่ง
อุปสมบท, การบวชเป็นสามเณร (เดิมที
เดียว คำว่า *บรรพชา* หมายความว่า
บวชเป็นภิกษุ เช่น เสด็จออกบรรพชา
อัครสาวกบรรพชา เป็นต้น ในสมัยต่อ
มาจนถึงปัจจุบันนี้ คำว่า *บรรพชา*
หมายถึง บวชเป็นสามเณร ถ้าบวชเป็น
ภิกษุ ใช้คำว่า *อุปสมบท* โดยเฉพาะเมื่อ
ใช้ควบกันว่า บรรพชาอุปสมบท)

บรรพชิต ผู้บวช, นักบวช เช่น ภิกษุ
สมณะ ดาบส ฤๅษี เป็นต้น แต่เฉพาะใน
พระพุทธรศาสนา ได้แก่ ภิกษุและ
สามเณร (และภิกษุณี ลิกขมานา
สามเณรี) มักใช้คู่กับ *คฤหัสถ์* (ในภาษา
ไทยปัจจุบันให้ใช้หมายถึงเฉพาะนักบวชใน
พระพุทธรศาสนา ไม่ว่าในฝ่ายเถรวาท
หรือฝ่ายมหายาน)

บรรพต ภูเขา

บรรยาย การสอน, การแสดง, การชี้
แจง; นัยโดยอ้อม, อย่าง, ทาง

บรรณ ถึง, สำเร็จ

บริกรรม 1. (ในคำว่า “ถ้าผ้ากฐินนั้นมี
บริกรรมสำเร็จคืออยู่”) การตระเตรียม,
การทำความเรียบร้อยเบื้องต้น เช่น ซัก
ย้อม กะ ตัด เย็บ เสร็จแล้ว **2.** สถานที่
เขาลาดปูน ปูไม้ ชัดเงา หรือซักเงา โบก
ปูน ทาสี เขียนสี แต่งอย่างอื่น เรียกว่า
ที่ทำบริกรรม ห้ามมิขุณน้ำลาย หรือ
นั่งพิง **3.** การนวดพื้น ประคบ หรืออุ
ตัว **4.** การกระทำขั้นต้นในการเจริญ
สมถกรรมฐานคือ กำหนดใจโดยเพ่ง
วัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้น ว่า
ซ้าๆ อยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำ
ใจให้สงบ **5.** เลื่อนมาเป็นความหมายใน
ภาษาไทย หมายถึงห้องปน, เสกเป่า

บริกรรมภาวนา ภาวนาขั้นต้นหรือขั้น
ตระเตรียม คือ กำหนดใจ โดยเพ่งดู
วัตถุ หรือนึกว่าพุทธานุ ธรรมคุณ
สังฆคุณ เป็นต้น ซ้าๆ อยู่ในใจ

บริหาร ของใช้ส่วนตัวของพระ, เครื่องใช้
สอยประจำตัวของภิกษุ; บริหารที่จำเป็น
แท้จริง คือ บาตร และ[ไตร]จีวร ซึ่งต้อง
มีพร้อมก่อนจึงจะอุปสมบทได้ แต่ได้ยึด
ถือกันสืบมาให้มี **บริหาร ๘ (อัฐบริหาร)**
คือ ไตรจีวร (สังฆาฏิ อุตราสงค์ อันตรา-
วาสก) บาตร มีดเล็ก (วาสี, อรรธกถามัก
อธิบายว่าเป็นมีดตัดเหลาไม้สีฟัน แต่เรา
นิยมพูดกันมาว่ามีดโกนหรือมีดตัดเล็บ)

เข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ (ปริส-
สาวนะ, หรือกระบอกกรองน้ำคือ ฆมกรก,
ฆมकर्ण, ฆัมมกรก หรือฆัมมकर्ण) ดัง
กล่าวในอรรถกถา (เช่น วินย.อ.๑/๒๘๔) ว่า

ติจีวรณฺจ ปตุโตจ วาสี สฺวิจฺจ พนฺธฺนํ

ปริสสาวนณฺญเสเต ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน.

ตามปกติ อรรถกถากล่าวถึงบริหาร ๘
เมื่อเล่าเรื่องของท่านผู้บรรลุลหกรรมเป็นพระ
ปัจเจกพุทธเจ้า ซึ่งมีบริหาร ๘ เกิดขึ้นเอง
พร้อมกับการหายไปของเพศคฤหัสถ์ และ
เรื่องของพระสาวกในยุคต้นพุทธกาล ซึ่งมี
บริหาร ๘ เกิดขึ้นเอง เมื่อได้รับอุปสมบท
เป็นเอหิภิกขุ นอกจากนี้ ท่านอธิบาย
ลักษณะของภิกษุผู้สันโดษว่า ภิกษุผู้
สันโดษที่พระพุทธานุทรงมุ่งหมายในพระ
สูตร (เช่น สามัญญผลสูตร, ที.สี.๙/๙๑/๖๑) ซึ่ง
เขาตัวจะไปไหนเมื่อใดก็ได้ตามปรารถนา
ดังนกที่มีแต่ปีกจะบินไปไหนเมื่อใดได้ดัง
ใจนั้น คือท่านที่มีบริหาร ๘ ส่วนผู้ที่มี
บริหาร ๙ (เพิ่มผ้าปูลาด หรือลูกกุญแจ) มี
บริหาร ๑๐ (เพิ่มผ้าสีทนะ หรือแผ่นหนัง)
มีบริหาร ๑๑ (เพิ่มไม้เท้า หรือทะนานน้ำ
มัน) หรือมีบริหาร ๑๒ (เพิ่มร่ม หรือรอง
เท้า) ก็เรียกว่ามักน้อย สันโดษ แต่มีใช้ผู้
ที่ทรงมุ่งหมายในพระสูตรดังกล่าวนี้

รายการบริหารในพระไตรปิฎก ที่มีชื่อ
และจำนวนใกล้เคียงกับบริหาร ๘ นี้ พบ
ในสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสุราปานวรรค

ปาจิตติย (ภิกษุช่อนบริวารของภิกษุอื่น) ได้แก่ บาตร [ไตร]จีวร ผ้าสีทันหะ กล่องเข็ม ประคดเอว (นับได้ ๗ ชนิด และเครื่องกรองน้ำ แต่มีสีทันหะเพิ่มเข้ามา), ในคราวจะมีสังคายนาครั้งที่ ๒ พวกภิกษุวัชชีบุตรได้เที่ยวหาพวกด้วยการจัดเตรียมบริวารเป็นอันมากไปถวายพระเถระบางรูป (วินย.๗/๖๔๓/๔๑๐) ได้แก่ บาตร จีวร นีสีทันหะ กล่องเข็ม ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ และธมกรก (ครบ ๘ แต่มีสีทันหะมาแทนเม็ด)

คัมภีร์อุปทาน (ขุ.อุป.๓๓/๒๐๘/๕๔๙) นอกจากบรรยายเรื่องพระบรมสารีริกธาตุที่ได้รับการอัญเชิญไปบรรจุไว้ ณ สถูปเจดีย์สถานต่างๆ แล้ว ยังได้กล่าวถึงบริวารของพระพุทธเจ้า ซึ่งประดิษฐานอยู่ในที่ต่างๆ (หลายแห่งไม่อาจกำหนดได้ในบัดนี้คือที่ใด) คือ บาตร ไม้เท้า และจีวรของพระผู้มีพระภาค อยู่ในเวชชีรานคร สบงอยู่ในกุลฉรนคร (เมืองหนึ่งในแคว้นอวันตี) บรรจถรณ์อยู่เมืองกบิลธมกรกและประคดเอวอยู่นครปาฏลิบุตร ผ้าสรองอยู่ที่เมืองจัมปา ผ้ากาสาวยอยู่ในพรหมโลก ผ้าโพกอยู่ที่ดาวดึงส์ ผ้าสีทันหะอยู่ในแคว้นอวันตี ผ้าลาดอยู่ในเทวรัฐ ไม้สีไฟอยู่ในมิถิลานคร ผ้ากรองน้ำอยู่ในวิเทหรัฐ มีดและกล่องเข็มอยู่ที่เมืองอินทปัตถ์ บริวารเหลือจากนั้นอยู่ใน

อปรัตกชนบท (สันนิษฐานว่าเป็นดินแดนแถบรัฐ Gujarat ในอินเดีย ถึง Sind ในปากีสถานปัจจุบัน)

บริวารโฉล ท่อนผ้าใช้เป็นบริวาร เช่น ผ้ากรองน้ำ ถุงบาตร ยาม ผ้าห่อของ **บริจาค** สละให้, เสียสละ, สละออกไป จากตัว, การสละให้หมดความเห็นแก่ตัว หรืออย่างมิให้มีความเห็นแก่ตน โดยมุ่งเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เพื่อความดีงาม หรือเพื่อการก้าวสูงขึ้นไปในธรรม เช่น ธนบริจาค (การสละทรัพย์) ชีวิตบริจาค (การสละชีวิต) กามสุขบริจาค (การสละกามสุข) อกุศลบริจาค (การสละละอกุศล); บัดนี้ มักหมายถึงเฉพาะการร่วมให้หรือการสละเพื่อการบุญอย่างเป็นพิธี

บริจาริกา หญิงรับใช้

บริภันท์ ดู สัตตบริภันท์

บริโภค กิน, ใช้สอย, เสพ; ในประโยคที่ว่า “ภิกษุใดรู้้อยู่ บริโภคน้ำ มีตัวสัตว์ เป็นปาจิตติยะ” หมายถึง ดื่มน้ำ และใช้สอยอย่างอื่น

บริโภคเจติย เจติยคือสิ่งของหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอยเกี่ยวข้อง ได้แก่ ตุมพสตุป อังคารสตุป และสังเขนิยสถานทั้ง ๔ ตลอดถึงบาตร จีวร เตียง ตั่ง กุฎี วิหาร ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้สอย

บริวาร 1. ผู้แวดล้อม, ผู้ห้อมล้อมติดตาม, ผู้รับใช้ **2.** สิ่งแวดล้อม, ของสมทบ, สิ่งประกอบร่วม เช่น ผ้าบริวาร บริวารกฐิน เป็นต้น **3.** ชื่อคัมภีร์พระวินัยปิฎกหมวดสุดท้ายใน ๕ หมวดคือ อาทิกัมมปาจิตตีย มหาวรรค จุลวรรค บริวาร; เรียกตามรูปเดิมในบาลีว่า *ปริวาร* ก็มี

บริษัถ หมู่เหล่า, ที่ประชุม, คนรวมกัน, กลุ่มชน

บริษัถ ๔ ชุมชนชาวพุทธ ๔ พวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

บริสุทธ, บริสุทธิ สะอาด, หหมดจด, ปราศจากมลทิน, ผุดผ่อง; ครบถ้วน, ถูกต้องตามระเบียบอย่างบริบูรณ์

บริหาร ดูแล, รักษา, ปกครอง

บริหารคณะ ปกครองหมู่, ดูแลหมู่

บวงสรวง บูชา (ใช้แก่ผีสิง เทวดา)

บ่วงแห่งมาร ได้แก่ วัตถุทุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่น่าพอใจ

บวช การเว้นท้าว คือเว้นความชั่วทุกอย่าง (ออกมาจากคำว่า *ป + บวช*) หมายถึงการถือเพศเป็นนักพรตทั่วไป; บวชพระ คือ บวชเป็นภิกษุ เรียกว่า *อุปสมบท*, บวชเณรคือบวชเป็นสามเณร เรียกว่า *บรรพชา*

บอก ในประโยคว่า “ภิกษุใด ไม่ได้รับบอกก่อน ก้าวล่วงธรณีเข้าไป” ไม่ได้รับบอก คือยังไม่ได้รับอนุญาต

บอกวัตร บอกข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เมื่อทำวัตรเย็นเสร็จแล้ว ภิกษุรูปเดียวเป็นผู้บอก อาจใช้วิธีหมุนเวียนกันไปทีละรูป ข้อความที่บอก ว่าเป็นภาษาบาลี กล่าวถึงปฏิบัติบูชา คาถา โอวาทปาฏิโมกข์ คุณานิสงส์แห่งชั้นดิชกรรม คำเตือนให้ใส่ใจในธรรมในเมื่อได้มีโอกาสเกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา ความไม่ประมาท เร่งเพียรพยายามในทางธรรมเพื่อน้อมไปสู่พระนิพพาน และพ้นจากทุกข์ แล้วกล่าวถึงพุทธกิจประจำวัน ๕ ประการ ลำดับกาลในพระพุทธประวัติ สิ่งแทนพระองค์ภายหลังพุทธปรินิพพาน ชื่อ วัน เดือน ปี และดาวนักษัตร ๒๗ จบลงด้วยคำเชื้อเชิญให้ตั้งอยู่ในพระพุทธโอวาท บำเพ็ญปฏิบัติบูชา เพื่อบรรลุสมบัติทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ; ธรรมเนียมนี้ บัดนี้เลือนลงไปแล้ว

บอกศักราช เป็นธรรมเนียมของพระสงฆ์ไทยแต่โบราณ มีการบอกกาลเวลาเรียกว่า *บอกศักราช* ตอนท้ายสวดมนต์ และก่อนจะแสดงพระธรรมเทศนา (หลังจากให้ศีลจบแล้ว) ว่าทั้งภาษาบาลีและคำแปลเป็นภาษาไทย การบอกอย่างเก่าบอกปี ฤดู เดือน วัน ทั้งที่เป็นปัจจุบันอดีต และอนาคต คือบอกว่าล่วงไปแล้วเท่าใด และยังมีมาอีกเท่าใด จึงจะครบ

จำนวนอายุพระพุทธศาสนา ๕ พันปี แต่ประมาณ พ.ศ. ๒๔๘๔ ที่รัฐบาลประกาศใช้วันที่ ๑ มกราคม เป็นวันขึ้นปีใหม่ เป็นต้นมา ได้มีวิธีบอกศักราชอย่างใหม่ขึ้นใช้แทน บอกเฉพาะปี พ.ศ. เดือน วันที่ และวันในปัจจุบัน ทั้งบาลีและคำแปล บัดนี้ไม่นิยมกันแล้ว คงเป็นเพราะมีปฏิทินและเครื่องบอกเวลาอย่างอื่นใช้กันตื่นทั่วไป

ในที่นี้ แสดงคำบอกศักราชอย่างใหม่ไว้เป็นตัวอย่าง (เมื่อใกล้ พ.ศ.๒๕๐๐ ยังถือปฏิบัติกันอยู่) ดังนี้

อิทานิ ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมา-สมพุทฺธสฺส, ปรีนิพฺพานโต ปญฺญา, เอกสํวจนฺรุตฺตรปณฺจสตาธิกานิ, เทว สํวจนฺรสหสฺसानิ อติกฺกนฺตานิ, ปจฺจุปฺ-ปนฺนกาลวเสน จิตฺต มาสสฺส ตฺรสมํ ทินํ, วารวเสน ปน รวิวาโร โหติ. เอวํ ตสฺส ภควโต ปรีนิพฺพานา, สาสนาयูกาล-คณฺนา สลฺล กฺเขตพฺพาทิ.

ศุภมัสฺสดู พระพุทธศาสนายูกาล จำเดิมแต่ปรีนิพพานแห่งพระองค์ สมเด็จพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น บัดนี้ล่วงแล้ว ๒๕๐๑ พรรษา ปัจจุบันสมัย เมษายนฺมาส สุรทินที่ ๑๓ อาทิตยวาร พระพุทธศาสนายูกาล จำเดิมแต่ปรีนิพพานแห่งพระองค์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มีนัยอันจะพึงกำหนดนับ ด้วยประการฉะนี้.

[วัน เรียงลำดับจากวันอาทิตย์ไป เป็นคำบาลีว่า: รวิ จนฺท ภูมฺม วุชฺ ครุ สุกฺก โสฺร; เดือน เรียงลำดับจากเมษายนไป เป็นคำบาลีว่า: จิตฺร วิสาข เชฏฺฏจ อสฺสพฺพฺห สวณฺ โปฏฺฏปท (หรือ ภาทฺ-ปท) อสฺสยฺช กตฺติก มิคสิร ปุสฺส มาฆ ผคฺคฺคณฺ; ส่วนวันที่ และเลขปี พึงประกอบตามหลักบาลีไวยากรณ์]

บังคม ไหว้

บังสุกุล ผ้าบังสุกุล หรือ บังสุกุลจีวร; ในภาษาไทยปัจจุบัน มักใช้เป็นคำกริยา หมายถึงการที่พระสงฆ์ชักเอาผ้าซึ่งเขาทอดวางไว้ที่ศพ ที่หีบศพ หรือที่สายโยงศพ โดยกล่าวข้อความที่เรียกว่า คำพิจารณาผ้าบังสุกุล ดังนี้

อนิจฺจาต สงฺขารา อุปฺปาทวชฺชมฺมิโน

อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ เตสํ วุปฺสโม สุโข

บังสุกุลจีวร ผ้าที่เกลือกกลั้วด้วยฝุ่น, ผ้าที่ได้มาจาก กองฝุ่น กองหยากเยื่อซึ่งเขาทิ้งแล้ว ตลอดถึงผ้าห่อคลุมศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ไม่ใช่ผ้าที่ชาวบ้านถวายเป็นปัจจุบันมักหมายถึงผ้าที่พระชักจากศพ โดยตรงก็ตาม จากสายโยงศพก็ตาม

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็น ตามประเพณีเกี่ยวกับการศพ หลังจากเผาศพแล้ว

เมื่อจะเก็บอัฐิ (เก็บในวันที่เผาก็ได้ แต่ นิยมเก็บตอนเช้าวันรุ่งขึ้น) มีการนิมนต์ พระมาบังสุกุลอัฐิ เรียกว่า “แปรรูป” หรือ “แปรธาตุ” (พระก็รูปก็ได้ แต่นิยมกันว่า ๔ รูป, บางท่านว่า ที่จริงไม่ควรเกิน ๓ รูป คงจะให้สอดคล้องกับกรณีที่มีการทำบุญสามบาท ซึ่งถวายแก่พระ ๓ รูป) ในการแปรรูปนั้น ก่อนจะบังสุกุล บางทีก็นิมนต์พระสงฆ์ทำน้ำมนต์มา ประพรมอัฐิ เรียกว่าดับธาตุก่อน แล้ว เจ้าหน้าที (สัปเหร่อ) จัดอัฐิที่เผาแล้วนั้น ให้รวมเป็นส่วนๆ ตามรูปของร่างกาย หันศีรษะไปทิศตะวันตก พร้อมแล้ว ญาติจุดธูปเคารพ บอกกล่าว และเอา ดอกพิกุลเงินพิกุลทองหรือสตางค์วาง กระจายลงไปทั่วร่างของอัฐิ แล้ว ประพรมด้วยน้ำอบน้ำหอม จากนั้นจึง ทอดผ้าบังสุกุล และพระสงฆ์ก็กล่าวคำ พิเคราะห์ว่า “อนิจจา วต สงฺขารา” เป็นต้น อย่างที่ว่าตามปกติทั่วไป เรียกว่า **บังสุกุลตาย** เสร็จแล้วเจ้าหน้าทีก็ หมุนร่างอัฐิให้หันศีรษะไปทิศตะวันออก และพระสงฆ์ก็กล่าวคำพิเคราะห์ เปลี่ยนเป็น**บังสุกุลเป็น** มีความหมาย ว่าตายแล้วไปเกิด จบแล้ว เมื่อถวาย ดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์เสร็จ เจ้า ภาภก็เก็บอัฐิ (เลือกเก็บจากศีรษะลงไป ปลายเท้า), คำพิเคราะห์บังสุกุลเป็นนั้นว่า

อจิรํ วตยํ กาโย ปจวี อธิเสตฺสติ

นฺทฺโทอเปตวิญญาโณ นิสฺสํวํ กสิญฺคํ

บังสุกุลตาย-บังสุกุลเป็นนี้ ต่อมา มี การนำไปใช้ในการสะเดาะเคราะห์ด้วย ทำนองจะให้มีความหมายว่า ตายหรือ วิบัติแล้ว ก็ให้กลับฟื้นขึ้นมา, อย่างไรก็ดี ถ้าไม่ระวังไว้ แทนที่จะเป็นการใช้ให้มีความหมายเชิงปริศนาธรรม ก็จะกลายเป็นการใช้ในแง่ถือโชคกลาง; ดู **บังสุกุล บัญญัติ** การตั้งขึ้น, ข้อที่ตั้งขึ้น, การ กำหนดเรียก, การเรียกชื่อ, การวางเป็น กฎไว้, ข้อบังคับ

บัณฑิต ผู้มีปัญญา, นักปราชญ์, ผู้ ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

บัณฑิตชาติ เผ่าพันธุ์บัณฑิต, เหล่านัก ปราชญ์, เชื้อนักปราชญ์

บัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ แทนหินมีสีดุจ ผ้ากัมพลเหลือง เป็นที่ประทับของพระ อินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (อรรถกถา ว่า สีแดง)

บัณฑิตกะ [บัน-เดาะ] กะเทย, คนไม่ ปรากฏชัดว่าเป็นเพศชายหรือเพศหญิง ได้แก่ กะเทยโดยกำเนิด ๑ ชายผู้ถูก ตอนทีเรียกว่าขันที ๑ ชายมีโรคกะลา ประพฤติออกจารีตในทางเสพกามและ ยั่วชวนชายอื่นให้เป็นเช่นนั้น ๑

บัณฑิตกะ [บัน-เดาะ] 1. กลองเล็กชนิด หนึ่งมีหนึ่งสองหน้าตรงกลางคอด ริม

ทั้งสองใหญ่ พราหมณ์ใช้ในพิธีต่างๆ
 ชับโดยใช้ลูกตุ้มกระทบหน้ากลองทั้งสองข้าง; **2.** สีมามีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณฑิต
 คือมีลักษณะทรวดทรงเหมือนบัณฑิต

บัณฑิต ให้เกิดมีขึ้นหรือให้เป็นไปอย่าง
 ใดอย่างหนึ่งด้วยฤทธิ์หรือด้วยแรง
 อำนาจ

บัลลังก์ ในคำว่า “นั่งขัดบัลลังก์” หรือ
 “นั่งคูบัลลังก์” คือ นั่งขัดสมาธิ; ความ
 หมายถึงไปว่า แทน, พระแทน, ที่นั่งผู้
 พิพากษาเมื่อพิจารณาคดีในศาล, ส่วน
 ของสถูปเจดีย์บางแบบ มีรูปเป็นแทน
 เนื้อคอระฆัง

บัว ๔ เหล่า ดู บุคคล ๔ จำพวก

บาตร ภาชนะที่ภิกษุสามเณรใช้รับอาหาร
 บิณฑบาต เป็นบริวารประจำตัวคู่กับ
 ไตรจีวร ซึ่งผู้จะอุปสมบทจำเป็นต้องมี
 จึงจะบวชได้ ดังที่เรียกรวมกันว่า “ปตฺต-
 จีวร” และจัดเป็นอย่างหนึ่งในบริวาร ๘
 ของภิกษุ, บาตรที่ทรงอนุญาต มี ๒ อย่าง
 (วินย.๗/๓๔/๑๗) คือ บาตรเหล็ก (อโย-
 ปตฺต) และบาตรดิน (มตฺติกาปตฺต,
 หมายถึงบาตรดินเผาซึ่งสุ่มดำสนิท)

บาตรอธิษฐาน บาตรที่พระพุทธเจ้า
 อนุญาตให้ภิกษุมิไ้ใช้ประจำตัวหนึ่งใบ

บาทยุคคล คู่แห่งบาท, พระบาททั้งสอง
 (เท้าสองข้าง)

บ้าน ที่อยู่ของคนครัวเดียวกัน มีเรือน

หลังเดียว สองหลัง สามหลัง หรือมาก
 กว่านั้น หรือรวมบ้านเหล่านั้นเข้าเป็นหมู่
 ก็เรียกว่า **บ้าน** คำว่า **คามสีมา** หมายถึง
 แดนบ้านตามนัยหลังนี้

บาป ความชั่ว, ความร้าย, ความชั่วร้าย,
 กรรมชั่ว, กรรมลามก, อกุศลกรรมที่ส่ง
 ให้ถึงความเดือดร้อน, สภาพที่ทำให้ถึง
 คติอันชั่ว, สิ่งที่ทำให้จิตให้ตกสู่ที่ชั่ว คือ
 ทำให้เลวลง ให้เสื่อมลง

บารมี คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด
 เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง, บารมีที่
 พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญให้ครบ
 บริบูรณ์ จึงจะบรรลุโพธิญาณ เป็นพระ
 พุทธเจ้า มี ๑๐ คือ **๑.ทาน** (การให้ การ
 เสียสละเพื่อช่วยเหลือมวลมนุษยสรรพ
 สัตว์) **๒.ศีล** (ความประพฤติถูกต้อง
 สุจริต) **๓.เนกขัมมะ** (ความปลีกออก
 จากกามได้ ไม่เห็นแก่การเสพบำเรอ,
 การออกบวช) **๔.ปัญญา** (ความรู้รอบรู้
 เข้าถึงความจริง รู้จักคิดพิจารณาแก้ไข
 ปัญหาและดำเนินการจัดการต่างๆ ให้
 สำเร็จ) **๕.วิริยะ** (ความเพียรแกล้วกล้า
 บากบั่นทำการ ไม่ทอดทิ้งธุระหน้าที่) **๖.**
ขันติ (ความอดทน ควบคุมตนอยู่ได้ใน
 ธรรม ในเหตุผล และในแนวทางเพื่อจุด
 หมายอันชอบ ไม่ยอมมุลู่อ่านาจกิเลส) **๗.**
สังขะ (ความจริง ซื่อสัตย์ จริงใจ จริง
 จัง) **๘.อธิษฐาน** (ความตั้งใจมั่น ตั้งจุด

หมายไว้ตั้งงามชัดเจนและมุ่งไปเด็ดเดี่ยว
แน่วแน่) **๕.เมตตา** (ความรักความ
ปรารถนาดี คิดเกื้อกูลหวังให้สรรพสัตว์
อยู่ดีมีความสุข) **๑๐.อุเบกขา** (ความวาง
ใจเป็นกลาง อยู่ในธรรม เรียบสงบ
สม่ำเสมอ ไม่เอนเอียง ไม่หวั่นไหวไป
ด้วยความยินดียินร้ายชอบชังหรือแรง
เขี้ยวขวายั่วยุใด ๆ)

บารมี ๑๐ นั้น จะบริบูรณ์ต่อเมื่อ
พระโพธิสัตว์บำเพ็ญแต่ละบารมีครบ
สามขั้นหรือสามระดับ จึงแบ่งบารมีเป็น
๓ ระดับ คือ **๑.บารมี** คือคุณความดีที่
บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นต้น **๒.อุปบารมี**
คือคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด
ขั้นจนสูงสุด **๓.ปรมัตถบารมี** คือคุณ
ความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ขั้นสูงสุด

เกณฑ์ในการแบ่งระดับของบารมี
นั้น มีหลายแง่หลายด้าน ขอยกเกณฑ์
อย่างง่ายมาให้ทราบพอเข้าใจ เช่น ใน
ข้อทาน สละทรัพย์ภายนอกทุกอย่างได้
เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น**ทานบารมี**
สละอวัยวะเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็น
ทานอุปบารมี สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่
ผู้อื่น เป็น**ทานปรมัตถบารมี**

บารมีในแต่ละขั้นมี ๑๐ จึงแยกเป็น
บารมี ๑๐ (ทศบารมี) อุปบารมี ๑๐
(ทศอุปบารมี) และปรมัตถบารมี ๑๐
(ทศปรมัตถบารมี) รวมทั้งสิ้นเป็นบารมี

๓๐ เรียกเป็นคำศัพท์ว่า สมเด็จพระบารมี
(หรือสมเด็จพระบารมี) แปลว่า บารมี
สามสิบถ้วน หรือบารมีครบเต็มสามสิบ
แต่ในภาษาไทย บางทีเรียกสั้นๆ กันมา
ว่า “บารมี ๓๐ ทักษ”; ดู **ทักษ, สมเด็จพระ**

บารมี ๓๐ ทักษ ดู **บารมี, สมเด็จพระ**

บาลี 1. “ภาษาอันรักษาไว้ซึ่งพุทธพจน์”,
ภาษาที่ใช้ทรงจำและจารึกรักษาพุทธพจน์
แต่เดิมมา อันเป็นหลักในพระพุทธานุศาสน
ฝ่ายเถรวาท ถือกันว่าได้แก่ภาษามคธ
2. พระพุทธทวณะ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์
รวบรวมไว้ คือ พระธรรมวินัยที่พระ
อรหันต์ ๕๐๐ องค์ประชุมกันรวบรวม
จัดสรรให้เป็นหมวดหมู่ในคราวปฐม-
สังคายนา และรักษาไว้ด้วยภาษาบาลี สืบ
ต่อกันมาในรูปที่เรียกว่าพระไตรปิฎก
อันเป็นคัมภีร์พระพุทธานุศาสนาดั้งเดิม ที่
เป็นหลักของพระพุทธานุศาสนาเถรวาท,
พุทธพจน์, ข้อความที่มาจากพระไตรปิฎก;
ในการศึกษาพระพุทธานุศาสนามีประเพณี
ที่ปฏิบัติกันมาในเมืองไทย ให้แยกคำว่า
“บาลี” ในความหมาย ๒ อย่างนี้ ด้วย
การเรียกให้ต่างกัน คือ ถ้าหมายถึงบาลี
ในความหมายที่ **1.** ให้ใช้คำว่า **ภาษาบาลี**
(หรือ ศัพท์บาลี คำบาลี หรือบาลี) แต่ถ้า
หมายถึงบาลีในความหมายที่ **2.** ให้ใช้คำ
ว่า **พระบาลี**

บาลีประเทศ ข้อความตอนหนึ่งแห่ง

บาลี, ข้อความจากพระไตรปิฎก
บาลีพุทธอุทาน คำอุทานที่พระพุทธเจ้า
 ทรงเปล่งเป็นบาลี เช่นที่ว่า
 ยथा หเว ปาตุภวานุติ ธมฺมา
 อาตปิโน ฌายโต พุราหฺมณฺสฺส
 อถสฺส กงฺขา วปยฺนุติ สพฺพา
 ๗เป๗

(“ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่
 พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งพิจารณา ในกาล
 นั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น
 ย่อมลึกลงไป ...”)

บَابวง บันบาน, เช่นสรวง, บุษบา
บَابเพ็ญ ทำ, ทำด้วยความตั้งใจ, ปฏิบัติ,
 ทำให้เต็ม, ทำให้มีขึ้น, ทำให้สำเร็จผล
 (ใช้แก่สิ่งที่ดีงามเป็นบุญกุศล)

บิณฑจาริกวัตร วัตรของผู้เที่ยวบิณฑบาต,
 ธรรมเนียมหรือข้อควรปฏิบัติสำหรับ
 ภิกษุที่จะไปรับบิณฑบาต เช่น นุ่งห่มให้
 เรียบร้อย สำรวมกิริยาอาการ ถือบาตร
 ภายในจีวรเอาออกเฉพาะเมื่อจะรับ
 บิณฑบาต กำหนดทางเข้าออกแห่งบ้าน
 และอาการของชาวบ้านที่จะให้ภิกษา
 หรือไม่ รับบิณฑบาตด้วยอาการสำรวม
 รูปที่กลับมาก่อน จัดที่ฉัน รูปที่มาทีหลัง
 ฉันแล้วเก็บกวาด

บิณฑบาต อาหารที่ใส่ลงในบาตรพระ,
 อาหารถวายพระ; ในภาษาไทยใช้ในความ
 หมายว่า รับของใส่บาตร เช่นที่ว่า

พระไปบิณฑบาต คือ ไปรับอาหารที่เขา
 จะใส่ลงในบาตร

บุคคล “ผู้กลืนกินอาหารอันทำอายุให้
 ครบเต็ม”, คนแต่ละคน, คนรายตัว;
 อัตตา, อาตมัน; ในพระวินัย โดยเฉพาะ
 ในสังฆกรรม หมายถึงภิกษุรูปเดียว;
 เทียบ *สงฆ์, คณะ*

บุคคล ๔ บุคคล ๔ จำพวก คือ ๑. *อุก-*
มฤตฺถิยฺญู ผู้รู้เข้าใจได้จับปล้น แต่พอ
 ท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง ๒. *วิปจิตฺถิยฺญู* ผู้
 รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ ๓. *เนยยะ*
 ผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้ ๔. *ปทปฺรมะ*
 ผู้ได้แค่ตัวบทคือถ้อยคำเป็นอย่างไร
 ไม่อาจเข้าใจความหมาย

พระอรรถกถาจารย์เปรียบบุคคล
 ๔ จำพวกนี้กับบัว ๔ เหล่าตามลำดับคือ
 ๑. ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอส้มผัสแสง
 อาทิตย์ก็จะบานในวันนี้ ๒. ดอกบัวที่ตั้ง
 อยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้ ๓.
 ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ
 จักบานในวันต่อๆ ไป ๔. ดอกบัวจมอยู่
 ในน้ำที่กลายเป็นรักษาแห่งปลาและเต่า
 (ในพระบาลี ตรัสถึงแต่บัว ๓ เหล่าต้น
 เท่านั้น)

บุคคล ๔ บุคคล ๔ จำพวกที่แบ่งตาม
 ประมาณ ได้แก่ ๑. *รูปปฺปมาณิกา* ๒. *โฆ-*
สฺปฺปมาณิกา ๓. *ลูจฺปฺปมาณิกา* และ ๔.
ธมฺมปฺปมาณิกา; ดู *ประมาณ*

บุคคลหาได้ยาก ๒ คือ ๑. **บุพการี ๒.**

กตัญญูกตเวที

บุคคลาธิษฐาน มีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนายกบุคคลขึ้นตั้ง คือ วิธีแสดงธรรมโดยยกบุคคลขึ้นอ้าง; คู่กับ **ธรรมาธิษฐาน**

บุคคลิกาวาส ดู **บุคคลิกาวาส**

บุคคลิก เนื่องด้วยบุคคล, จำเพาะคน (= **บุคคลิก**)

บุญ เครื่องชำระสันดาน, ความดี, กรรมดี, ความประพฤติชอบทางกายวาจาและใจ, กุศลกรรม, ความสุข, กุศลธรรม

ที่กล่าวนั้น เป็นความหมายทั่วไป โดยสรุป ต่อนี้พึงทราบคำอธิบายละเอียดขึ้น เริ่มแต่ความหมายตามรูปศัพท์ว่า “กรรมที่ชำระสันดานของผู้กระทำให้สะอาด”, “สภาวะอันทำให้เกิดความน่ายุชา”, “การกระทำอันทำให้เต็มอิ่มสมน้ำใจ”, ความดี, กรรมที่ดีงามเป็นประโยชน์, ความประพฤติชอบทางกายวาจาใจ, กุศล (มักหมายถึงโลกียกุศล หรือความดีที่ยังกอบปรด้วยอุปธิ คือ เกี่ยวข้องกับสิ่งที่ปรารถนากันในหมู่ชาวโลก เช่น โภคสมบัติ); บางที่หมายถึงผลของการประกอบกุศล หรือผลบุญนั่นเอง เช่นในพุทธพจน์ (ที.ปา.๑๑/๓๓/๖๒) ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะการสมาทาน กุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุ บุญนี้ย่อม

เจริญเพิ่มพูนอย่างนี้”, และมีพุทธพจน์ (ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๐) ตรัสไว้ด้วยว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่าได้กลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของความสุข” (บุญ ในพุทธพจน์นี้ ทรงเน้นที่การเจริญเมตตาจิต), พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ศึกษาบุญ (“บุญธมเมว โส ลิกุเขยย” - ขุ.อิติ.๒๕/๒๐๐/๒๔๑; ๒๓๘/๒๗๐) คือฝึกปฏิบัติให้จิตทำให้ชีวิตเจริญงอกงามขึ้นในความดีและสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติที่ดี

ในการทำบุญ ไม่พึงละเลยพื้นฐานที่ตรงตามสภาพความเป็นจริงของชีวิต ให้ชีวิตและสิ่งแวดล้อมเจริญงอกงามหนุนกันขึ้นไปสู่ความดีงามที่สมบูรณ์ เช่น พึงระลึกถึงพุทธพจน์ (ส.ส.๑๕/๑๕๖/๔๖) ที่ว่า “ชนเหล่าใด ปลูกสวน ปลูกป่า สร้างสะพาน (รวมทั้งจัดเรือข้ามฟาก) จัดบริการน้ำดื่ม และบึงบ่อสระน้ำ ให้ที่พักอาศัย บุญของชนเหล่านั้น ย่อมเจริญงอกงาม ทั้งคืนทั้งวัน ตลอดทุกเวลา, ชนเหล่านั้น ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้เดินทางสวรรค์”, คัมภีร์ทั้งหลายกล่าวถึงบุญกรรมที่ชาวบ้านควรร่วมกันทำไว้เป็นอันมาก เช่น (ชา.อ.๑/๒๙๙) การปรับปรุงซ่อมแซมถนนหนทาง สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ สร้างศาลาที่พักและที่ประชุม ปลูกสวนปลูกป่า ให้ทานรักษาศีล

พระพุทธเจ้าตรัสประมวลหลักการทำบุญที่พึงศึกษาไว้ เรียกว่า **บุญกิริยาวัตถุ ๓** (ขุ.อิตติ.๒๕/๒๓๘/๒๗๐) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้แจกแจงให้เห็นตัวอย่างในการขยายความออกไปเป็น **บุญกิริยาวัตถุ ๑๐** (เช่น สง.คณิ.อ.๒๐๘); ตรงข้ามกับ **บาป**, เทียบ **กุศล**, ดู **บุญกิริยาวัตถุ, อุปธิ**

บุญกิริยาวัตถุ สิ่งที่เป็นที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำบุญ, ทางทำความดี, **หมวด ๓** คือ ๑. **ทานมัย** ทำบุญด้วยการให้ ๒. **ศีลมัย** ทำบุญด้วยการรักษาศีลและประพฤติดี ๓. **ภาวนามัย** ทำบุญด้วยการเจริญภาวนา; **หมวด ๑๐** คือ ๑. **ทานมัย** ๒. **ศีลมัย** ๓. **ภาวนามัย** ๔. **อุปายมัย** ด้วยการประพฤติอ่อนน้อม ๕. **เวทย์วจมัย** ด้วยการช่วยชวนชวายเป็นรับใช้ ๖. **ปัตติทานมัย** ด้วยการเฉลี่ยส่วนความดีให้ผู้อื่น ๗. **ปัตตานุโมทนามัย** ด้วยความยินดีความดีของผู้อื่น ๘. **ธัมมัสสวนมัย** ด้วยการฟังธรรม ๙. **ธัมมเทศนามัย** ด้วยการสั่งสอนธรรม ๑๐. **ทิฏฐุชุกัมม** ด้วยการทำความเห็นให้ตรง

บุญเขต เนื้อนาบุญ; ดู **สังฆคุณ**

บุญญาภิสังขาร ดู **บุญญาภิสังขาร**

บุญนิธิ ชุมทรัพย์คือบุญ

บุญราศี กองบุญ

บุญฤทธิ ความสำเร็จด้วยบุญ, อำนาจบุญ

บุญตริก บัวขาว

บุญมี, บุญมี ดิถีที่พระจันทร์เต็มดวง, วันเพ็ญ, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ, วันกลางเดือน; บุญมี หรือ บุญมี ก็เขียน (บาลี: ปุณฺณมี; สันสกฤต: ปุณฺณมี)

บุญชน ดู **บุญชน**

บุทล บุคคล (เขียนอย่างรูปสันสกฤต)

บุปผวิภักติ ดอกไม้ที่ทำให้แปลก, ดอกไม้ที่ทำให้วิจิตร โดยประดิษฐ์เป็นรูปต่างๆ

บุพการณ ฐานะอันจะพึงทำในเมืองต้น, งานที่จะต้องกระทำที่แรก, เรื่องที่ควรตระเตรียมให้เสร็จก่อน เช่น บุพการณของการทำอุโบสถ ได้แก่ เมื่อถึงวันอุโบสถ พระเถระลงอุโบสถก่อน สังกษุให้ปิดกวาดโรงอุโบสถ ตามไฟ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ตั้งหรือปูลาดอาสนะไว้; บุพการณแห่งการกรานกฐิน คือ ซักผ้า ๑ กะผ้า ๑ ตัดผ้า ๑ เเนาหรือต้นผ้าที่ตัดแล้ว ๑ เย็บเป็นจีวร ๑ ย้อมจีวรที่เย็บแล้ว ๑ ทำกับปะคือพินทุ ๑ ดังนี้เป็นต้น

บุพการ 1. “อุปการะก่อน”, การช่วยเหลือเกื้อกูลที่ริเริ่มทำขึ้นก่อนเอง โดยมีได้คำนึงถึงเหตุเก่าเช่นว่าเขาเคยทำอะไรให้เราไว้ และมีได้หวังข้างหน้าว่าเขาจะให้อะไรตอบแทนเรา (ในคำว่า **บุพการี**)

2. ความเกื้อหนุนช่วยเหลือโดยถือเป็นลำดับอันดับแรก, การอุปถัมภ์บำรุงเกื้อกูลนับถือรับใช้ที่ทำโดยตั้งใจให้

ความสำคัญนำหน้าหรือก่อนอื่น (เช่นใน
ข้อ ๕ แห่ง *สมบัติของอุบาสก ๕*)

บุพการี บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน คือ ผู้มี
พระคุณ ได้แก่ มาดาบิดา ครูอาจารย์
เป็นต้น (ข้อ ๑ ในบุคคลหาได้ยาก ๒);
ดู *บุพการ 1*.

บุพกิจ กิจอันจะพึงทำก่อน, กิจเบื้องต้น
เช่น บุพกิจในการทำอุโบสถ ได้แก่ ก่อน
สวดปาฏิโมกข์ต้องนำปาริสุทธิของภิกษุ
อาพาธมาแจ้งให้สงฆ์ทราบ นำฉันทะของ
ภิกษุอาพาธมา บอกถดู นับภิกษุ ให้
โอวาทนางภิกษุณี; บุพกิจแห่งการ
อุปสมบท ได้แก่ การให้บรรพชา ขอนิลาัย
ถืออุปัชฌาย์ จนถึงสมมติภิกษุผู้สอบ
ถามอันตรายิกรรมกะอุปสัมปทาเปกขะ
ท่ามกลางสงฆ์ ดังนี้ เป็นต้น

บุพจริยา ความประพฤติปฏิบัติตนที่สืบ
มาแต่เดิม, การที่ได้เคยดำเนินชีวิต
ประพฤติปฏิบัติหรือทำการอย่างนั้นๆ
มาในกาลก่อน, บางแห่ง หมายถึงการ
ทรงบำเพ็ญประโยชน์ทำความดีในปาง
ก่อนของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเป็น
พระโพธิสัตว์โดยเฉพาะ

บุพนิमित เครื่องหมายให้รู้ล่วงหน้า, สิ่ง
ปรากฏให้เห็นก่อนเป็นเครื่องหมายว่า
จะมีเรื่องดีหรือร้ายบางอย่างเกิดขึ้น,
กลาง; *บุพนิमितต์* ก็เขียน

บุพนิमितแห่งมรรค เครื่องหมายที่บอก

ล่วงหน้าว่ามรรคจะเกิดขึ้น, ธรรม ๗
ประการ ซึ่งแต่ละอย่างเป็นเครื่องหมาย
บ่งบอกล่วงหน้าว่าอริยอัฏฐังคิกมรรค
จะเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ดุจแสงอรุณเป็น
บุพนิमितของดวงอาทิตย์ที่จะอุทัย, แสง
เงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม, รุ่งอรุณของ
การศึกษา ๗ อย่าง คือ ๑. *กัลยาณมิตรตตา*
ความมีกัลยาณมิตร ๒. *ศีลสัมปทา*
ความถึงพร้อมด้วยศีล ๓. *ฉันทสัมปทา*
ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ๔. *อตต-*
สัมปทา ความถึงพร้อมด้วยตนที่ฝึกไว้ดี
๕. *ทัญญูสัมปทา* ความถึงพร้อมด้วย
ทัญญู (มีหลักความคิดความเชื่อที่ถูกต้อง)
๖. *อัปปมาทสัมปทา* ความถึง
พร้อมด้วยความไม่ประมาท ๗.
โยนิโสมนสิการสัมปทา ความถึง
พร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ

บุพประโยค อาการหรือการทำ ความ
พยายามเบื้องต้น, การกระทำที่แรก

บุพเปตพลี การบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติ
ที่ล่วงลับไปก่อน, การทำบุญอุทิศให้แก่
ผู้ตาย; เขียนเต็มเป็น *บุพพเปตพลี*
หรือ *บุพพเปตพลี*; ดู *บุพพเปตพลี*

บุพพลิกขาวัณณนา หนังสืออธิบาย
พระวินัย พระอมราภิกษิต (อมร เกิด)
วัดบรมนิวาส เป็นผู้แต่ง

บุพพัตถสมัย ดู *ธัญชาติ*; เทียบ *อปรัตถสมัย*

บุพพัตถสมัย เวลาเบื้องต้นแห่งวัน,

เวลาเช้า

บุพพจารย์ 1. อาจารย์ก่อนๆ, อาจารย์รุ่นก่อน, อาจารย์ปางก่อน **2.** อาจารย์ต้น, อาจารย์คนแรก คือ มารดาบิดา

บุพพาราม วัดที่นางวิสาขาสร้างถวายพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่กรุงสาวัตถี พระพุทธเจ้าประทับที่วัดนี้ รวมทั้งสิ้น ๖ พรรษา (ในช่วงพรรษาที่ ๒๑-๔๔ ซึ่งประทับกลับไปมาระหว่างวัดพระเชตุวันกับวัดบุพพารามนี้); **ดู วิสาขา**

บุพเพนิวาส “ขั้นที่ที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน”, ภพก่อน,ชาติก่อน, **บุพเพนิวาส** ก็เขียน; **ดู บุพเพนิวาสานุสติญาณ**

บุพเพนิวาสานุสติญาณ **ดู บุพเพนิวาสานุสติญาณ**

บุพเพสันนิวาส การเคยอยู่ร่วมกันในกาลก่อน เช่น เคยเป็นพ่อแม่ลูกพี่น้อง เพื่อนผัวเมียกันในภพอดีต (**ดู** ชาดกที่ ๖๘ และ ๒๓๗ เป็นต้น)

บุพภาค ส่วนเบื้องต้น, ตอนต้น

บุรณะ, บุรณะ ทำให้เต็ม, ซ่อมแซม

บุรณมี วันเพ็ญ, วันกลางเดือน, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

บุรพทิศ ทิศตะวันออก

บุรพนิมิตต์ **ดู บุรพนิมิต**

บุรพบุรุษ คนก่อนๆ, คนรุ่นก่อน, คนเก่าก่อน, คนผู้เป็นต้นวงศ์ตระกูล, บรรพบุรุษ; คำว่า บุรุษ ในที่นี้ หมายถึง

รวมทั้งชายและหญิง

บุรพประโยค **ดู บุพประโยค**

บุรพจารย์ **ดู บุพพจารย์**

บุรพาราม **ดู บุพพาราม**

บุขนิยสถาน สถานที่ควรบูชา

บูชา นำดอกไม้ ของหอม อาหาร ทรัพย์ สินเงินทอง หรือของมีค่า มามอบให้ เพื่อแสดงความซาบซึ้งซึ่งพระคุณ มองเห็นความดีงาม เคารพนับถือ ชื่นชมเชิดชู หรือนำมาประกอบกิริยาอาการในการแสดงความยอมรับนับถือ ตลอดจนจัดกิจกรรมต่างๆ เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นนั้น, แสดงความเคารพเทิดทูน, เชิดชูคุณความดี, ยกย่องให้ปรากฏความสำคัญ; **บูชา** มี ๒ (อง.ทุก.๒๐/๔๐๑/๑๑๓) คือ **อามิสบูชา** (บูชาด้วยอามิส คือด้วยวัตถุสิ่งของ) และ **ธรรมบูชา** (บูชาด้วยธรรม คือด้วยการปฏิบัติให้บรรลุจุดหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้), ในอรรถกถาแห่งมงคลสูตร (ขุพุทธก.อ.๑๑๓; สุตต.อ.๒/๘๓) ท่านกล่าวถึงบูชา ๒ อย่าง เป็น **อามิสบูชา** และ **ปฏิบัติบูชา** (บูชาด้วยการปฏิบัติ คือบูชาพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธาธรรม) การรับลิกขาบทมารักษาเพื่อให้เป็นผู้มีศีล การถืออุโบสถ และคุณความดีต่างๆ ของตน มีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น ตลอดจนการเคารพดูแลมารดาบิดา และบูชาปูชนีย-

บุคคลทั้งหลาย) โดยเฉพาะปฏิบัติบูชา
นั้น ท่านอังกุทพจนันโถมหา-
ปรินิพพานสูตร (ที.ม.๑๐/๑๒๙/๑๖๐) ที่ตรัส
ว่า “ดูกรอานนท ผู้ใดแล จะเป็นภิกษุ
ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา ก็ตาม
เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม
ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้น
ชื่อว่าสักการะ เคารพ นับถือ บูชา
ตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง” กล่าวย่อ
ปฏิบัติบูชา ได้แก่ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ
บุขามยบุญราศี กองบุญที่สำเร็จด้วย
การบูชา

บุชายัญ พิธีเช่นสรวงเทพเจ้าของ
พราหมณ์, การเช่นสรวงเทพเจ้าด้วยวิธี
ฆ่าคนหรือสัตว์เป็นเครื่องบูชา; ในภาษา
บาลี ไม่ใช่คำว่า “บูชา” กับคำว่า “ัญญ”
ที่พูดกันว่า “บุชายัญ” นั้น แผลงจากคำ
บาลีว่า “**ยัญญยชนะ**”

บุร ทิศตะวันออก

บุรณะ ดู **บุรณะ**

บุรณมี ดู **บุรณมี**

บุรพาจารย์ ดู **บุรพาจารย์**

เบญจกัลยาณี หญิงมีลักษณะงาม ๕
อย่าง คือ ผมงาม เนืองาม (คือเหงือก
และริมฝีปากแดงงาม) ฟันงาม ผิวงาม
วัยงาม (คือดูงามทุกวัย)

เบญจกามคุณ สิ่งที่น่าปรารถนาน่าใคร่
๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ

โณฏฐัพพะ (ลัมผัสทางกาย)

เบญจขันธ์ ขันธ์ ๕, กองหรือหมวดทั้ง ๕
แห่งรูปธรรมและนามธรรมที่ประกอบ
เข้าเป็นชีวิต ได้แก่ ๑. **รูปขันธ์** กองรูป
๒. **เวทนาขันธ์** กองเวทนา ๓. **สัญญา-**
ขันธ์ กองสัญญา ๔. **สังขารขันธ์** กอง
สังขาร ๕. **วิญญาณขันธ์** กองวิญญาณ

เบญจโครต โครต คือ ผลผลิตจากนม
โค ๕ อย่าง ได้แก่ **ชีระ** (นมสด) **ทริ**
(นมล้น) **ตักกะ** (เบรียง) **สัปปี** (เนยใส)
นวนีตะ (เนยข้น), ฟังทราบว่าเป็นขันธ์
นั้น มีลักษณะเป็นก้อน ท่านจึงเติมคำ
ว่า “ปิณฑะ” เข้าไป เป็น นวนีตปิณฑะ
หรือโนนีตปิณฑะ (เช่น ชุ.เถร.๒๖/๑๑๕/
๒๑๔); ดู **โครต**

เบญจธรรม ธรรม ๕ ประการ, ความดี
๕ อย่างที่ควรประพฤติคู่กันไปกับการ
รักษาเบญจศีลตามลำดับข้อดังนี้ ๑.
เมตตากรรณ ๒. **สัมมาอาชีวะ** ๓. **กาม-**
สังวร (สำรวมในกาม) ๔. **สังกะ** ๕. **สติ-**
สัมปชัญญะ; บางตำราว่าแปลกไปบางข้อ
คือ ๒. **ทาน** ๓. **สทรรสันโดษ** = พอใจ
เฉพาะภรรยาของตน ๕. **อัปปรมาท** =
ไม่ประมาท; **เบญจกัลยาณธรรม** ก็เรียก

เบญจมหานที ดู **มหานที ๕**

เบญจวัคคีย์ ดู **ปัญจวัคคีย์**

เบญจศีล ดู **ศีล ๕**

เบญจางค์ อวัยวะทั้ง ๕ คือ ศีรษะ ๑

มือทั้ง ๒ เท้าทั้ง ๒

เบญจางคประดิษฐ์ การกราบด้วยตั้ง
อวัยวะทั้ง ๕ อย่างลงกับพื้น คือกราบ
เอาเข่าทั้งสอง มือทั้งสอง และศีรษะ
(หน้าผาก) จดลงกับพื้น

เบียดบัง การถือเอาเศษ เช่นท่านให้เก็บ
เงินค่าเช่าต่างๆ เก็บได้มากแต่ให้ท่าน
แต่น้อย ให้ไม่ครบจำนวนที่เก็บได้

โบกขรณี สระบัว

โบกขรพรรษ “ฝนจุดตกลงบนใบบัว
หรือในกอบัว”, ฝนที่ตกลงมาในกาละ
พิเศษ มีสีแดง ผู้ใดต้องการให้เปียก ก็
เปียก ผู้ใดไม่ต้องการให้เปียก ก็ไม่เปียก
แต่เมื่อดฝนจะกลิ้งหล่นจากกาย ดุจหยาด
น้ำหล่นจากใบบัว เช่น ฝนที่ตกในพระ
ญาติสมาคมคราวเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์
ครั้งแรก อันเหมือนกับที่ตกในพระญาติ
สมาคมของพระเวสสันดร

โบราณ มีในกาลก่อน, เป็นของเก่าแก่

โบราณัญญกถา ดู **โบราณัญญกถา**

ใบฎีกา 1. หนังสือนิมนต์พระ ตัวอย่าง
“ขออาราธนาพระคุณเจ้า (พร้อมด้วย
พระสงฆ์ในวัดนี้อีก ... รูป) เจริญพระ
พุทธมนต์ (หรือสวดมนต์ หรือแสดง
พระธรรมเทศนา) ในงาน ... ที่บ้าน เลข
ที่ ... ตำบล ... อำเภอ ... ในวันที่ ...
เดือน ... พ.ศ. ... เวลา ... น.” (หากจะ
อาราธนาให้รับอาหารบิณฑบาตเช้าหรือ
เพลหรือมีการตักบาตรใช้ปืนโต ก็ให้ระบุ
ไว้ด้วย) **2.** ตำแหน่งพระฐานานุกรมรอง
จากสมุห์ลงมา

ใบปวารณา ใบแจ้งแก่พระว่าให้ขอได้ ตัว
อย่าง “ข้าพเจ้าขอถวายจตุปัจจัยอันควร
แก่สมณบริโภค แต่พระคุณเจ้าเป็นมุล
ค่า ... บาท ... สด. หากพระคุณเจ้าต้อง
ประสงค์สิ่งใดอันควรแก่สมณบริโภค
แล้ว ขอได้โปรดเรียกร้องจากกบปิย-
การก ผู้ปฏิบัติของพระคุณเจ้า เทอญ”

ป

ปกครอง คุ้มครอง, ดูแล, รักษา, ควบคุม
ปกตัตตะ, ปกตัตต์ “ผู้มีตนเป็นปกติ”,
ภิกษุผู้มีภาวะของตนกล่าวคือศีลเป็น
ปกติ คือ ไม่ต้องอาบัติปาราชิก หรือถูก
สงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม รวมทั้งมิใช่
ภิกษุผู้กำลังประพติวุฏฐานวิธีเพื่อออก

จากอาบัติสังฆาติเสส และภิกษุที่ถูกลง
สงฆ์ลงนิกกรรมอื่นๆ; ดู **กัมมปัตตะ,**
กัมมารหะ, ฉันทารหะ

ปกติอุโบสถ ดู **อุโบสถ 2.๑.**

ปกรณ คัมภีร์, ตำรา, หนังสือ

ปกาสณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่

ภิกษุผู้ที่พึงถูกประกาศ (แปลว่า กรรมอันเป็นเครื่องประกาศ ก็ได้) หมายถึง การที่สงฆ์มีมติและทำการประกาศให้เป็นที่รู้กันทั่วไป ถึงสถานภาพในเวลา นั้นของภิกษุรูปนั้นในสงฆ์ เช่น ความไม่เป็นที่ยอมรับ หรือการที่สงฆ์ไม่ยอมรับ และไม่รับผิดชอบต่อการกระทำของ ภิกษุรูปนั้น, เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้า ตรัสบอกให้เป็นวิธีปฏิบัติต่อพระเทวทัต และสงฆ์ก็ได้กระทำต่อพระเทวทัตใน เมืองราชคฤห์ ตามเรื่องว่า เมื่อพระเทวทัตแสดงฤทธิ์แก่เจ้าชายอชาตศัตรู ทำให้ราชกุมารนั้นเลื่อมใสแล้ว ก็ได้ชื่อเสียง มีลาภสักการะเป็นอันมาก ต่อมา วันหนึ่ง ขณะที่พระพุทธเจ้าประทับนั่ง ทรงแสดงธรรมอยู่ ในที่ประชุมใหญ่ซึ่ง มีพระราชาประทับอยู่ด้วย พระเทวทัต ได้กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าทรงพระชรา เป็นผู้เฒ่า แก่หง่อมแล้ว ขอให้ทรงพักผ่อน โดยมอบภิกษุสงฆ์ให้พระเทวทัต บริหารต่อไป แต่พระพุทธเจ้าทรงห้ามว่า “อย่าเลย เทวทัต เธออย่าพอใจที่จะ บริหารภิกษุสงฆ์เลย” แม้กระนั้น พระเทวทัตก็ยังกราบทูลอย่างเดิมอีกจนถึง ครั้งที่ ๓ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า แม้แต่ พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระองค์ก็ยังไม่ทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์ให้ แล้วจะทรงปล่อยมอบภิกษุสงฆ์นั้นให้

แก่พระเทวทัต ผู้กินเขฬะ (คือบริโภค บัจฉัยซึ่งเกิดจากอาชีวะที่ไม่บริสุทธิ์ อัน อริยชนจะพึงคายทิ้ง) ได้อย่างไร พระเทวทัตโกรธว่าพระพุทธเจ้าตรัสให้ตน เสียหน้าในที่ประชุม แล้วยังยกย่องพระ สารีบุตรและพระโมคคัลลานะเสียอีกด้วย ก็ผูกอาฆาต และทูลลาไป ถึงตอน นี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสบอกวิธีที่สงฆ์ จะปฏิบัติต่อพระเทวทัตด้วยการทำ ปกาสณียกรรม และให้สงฆ์สมมติ คือ ตั้งให้พระสารีบุตรเป็นผู้ไปกล่าว ประกาศ (พระสารีบุตรเป็นผู้ที่ได้ยกย่องสรรเสริญพระเทวทัตไว้ในเมือง ราชคฤห์นั้น) คำประกาศมีว่าดังนี้ (วินย.๗/๓๖๒/๑๗๓) “ปกติของพระเทวทัต แต่ก่อนเป็นอย่างหนึ่ง เดียวนี้เป็นอีก อย่างหนึ่ง พระเทวทัตทำการใด ด้วย กาย วาจา ไม่พึงมองเห็นพระพุทธ พระ ธรรม หรือพระสงฆ์ ด้วยการนั้น พึง เห็นเป็นการเฉพาะตัวพระเทวทัตเอง”

ทางด้านพระเทวทัต ต่อมา ก็ได้ไป แนะนำเจ้าชายอชาตศัตรูให้ปลงพระ ชนม์พระราชาบิดาแล้วขึ้นครองราชย์ โดยตนเองก็จะปลงพระชนม์พระพุทธ เจ้าแล้วเป็นพระพุทธเจ้าเสียเอง มา ประสานบรรจบกัน เจ้าชายอชาตศัตรูได้ เห็นบกริชแนบพระเพลาเข้าไปเพื่อทำ การตามแผน แต่มีพิรุณ ถูกจับได้ เมื่อ

ถูกสอบสวนและสารภาพว่าทรงทำตาม คำยุยงของพระเทวทัต มหาอำมาตย์ พวกหนึ่งมีมติว่า ควรประหารชีวิตราช- กุมาร และฆ่าพระเทวทัตกับทั้งประดา พระภิกษุเสียให้หมดสิ้น มหาอำมาตย์ พวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควรฆ่าภิกษุทั้ง หลาย เพราะพวกภิกษุไม่ได้ทำความผิด อะไร แต่ควรประหารชีวิตราชกุมาร และฆ่าพระเทวทัตเสีย ส่วนมหา อำมาตย์อีกพวกหนึ่งมีมติว่า ไม่ควร ประหารราชกุมาร ไม่ควรฆ่าพระเทวทัต และไม่ควรถังหารภิกษุทั้งหลาย แต่ควร กราบทูลพระราชา แล้วพระองค์รับสั่ง อย่างใด ก็ทำอย่างนั้น จากนั้น พวกมหา อำมาตย์ก็คุมตัวอชาตศัตรูกุมารเข้าไป เฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร กราบทูลเรื่องนั้นให้ ทรงทราบ พระราชาทรงถามมติของ พวกมหาอำมาตย์ ทรงตำหนิพวกที่ให้ฆ่า ภิกษุทั้งปวงเสียให้หมด โดยทรงท้วงว่า พระพุทธเจ้าได้ให้ประกาศไปแล้วมิใช่ หรือว่าสงฆ์มิได้ยอมรับการกระทำของ พระเทวทัต การกระทำนั้นเป็นเรื่อง เฉพาะตัวของพระเทวทัตเอง จากนั้น เมื่อทรงซักถามราชกุมาร ได้ความว่าจะ ปลงพระชนม์พระองค์เพราะต้องการ ราชสมบัติ ก็ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่ เจ้าชายอชาตศัตรู เมื่อพระเจ้าอชาต- ศัตรูครองราชย์แล้ว พระเทวทัตก็ได้

กำลังจากฝ่ายบ้านเมืองมาดำเนินการ พยายามปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า ทั้ง จัดพรานธนูไปดักสังหาร ทั้งกลิ้งก้อน ศิลาลงมาจากเขาศิขณภูฏจะให้ทับ และ ปล่อยช้างคุดนาฟ้าคีรีให้เข้ามาทำร้ายบน ทางเสด็จ แต่ไม่สำเร็จ จนในครั้งสุด ท้าย มหาชนรู้เรื่องกันมากขึ้น ก็ออกมา แสดงความไม่พอใจต่อพระราชาว่าเป็น ผู้ส่งเสริม เป็นเหตุให้พระเจ้าอชาตศัตรู ต้องทรงถอนพระองค์จากพระเทวทัต ทำให้พระเทวทัตเสื่อมจากลาภสักการะ ก่อนถึงกาลจบสิ้นในที่สุด

ปกาสณียกรรมนี้ เป็นสังฆกรรมหนึ่งใน ๘ อย่าง ที่เป็น อสัมมุขากรณีย์ คือ กรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า หรือ พร้อมหน้าบุคคลที่ถูกต้องทำกรรม ได้ แก่ ๑.ทูปเตนุปลัมปทา (การอุปสมบท โดยใช้ทูต คือ ภิกษุณีใหม่ทีอุปสมบทใน ภิกษุณีสงฆ์เสร็จแล้ว จะไปรับการ อุปสมบทจากภิกษุสงฆ์เพื่อให้ครบการ อุปสมบทจากสงฆ์สองฝ่าย แต่ถ้ามีข้อ ติดขัดเกรงว่าการเดินทางจะไม่ปลอดภัย ก็ให้ภิกษุณีอื่นเป็นทูต คือเป็นตัว แทนแจ้งการขอรับอุปสมบทของตนต่อ ที่ประชุมภิกษุสงฆ์ โดยตนเองไม่ต้องไป ก็ได้) ๒.ปัตตนิกกุชชนา (การคว่ำบาตร อุบาสกผู้ปรารถนาร้ายต่อพระรัตนตรัย) ๓.ปัตตอุกกุชชนา (การหงายบาตร คือ

ประกาศระงับโทษอุบาสกผู้เคยมุงร้าย ต่อพระรัตนตรัย ซึ่งได้กลับตัวแล้ว) ๔. อุมมัตตกสมมติ (การสวดประกาศ ความตกลงให้ถือภิกษุผู้วิกลจริตใน ระดับที่จำอะไรได้บ้างไม่ได้บ้าง ว่าเป็นผู้ วิกลจริต เพื่อว่าเมื่อภิกษุนั้นระลึก อุโบสถหรือสังฆกรรมได้ก็ตาม ระลึกไม่ ได้ก็ตาม มาร่วมก็ตาม ไม่มาก็ตาม สงฆ์จะพร้อมด้วยเธอ หรือปราศจาก จากเธอก็ตาม ก็จะทำอุโบสถได้ ทำสังฆ- กรรมได้) ๕. เสกขสมมติ (การสวด ประกาศความตกลงตั้งสกุลคือครอบ ครวที่ยิ่งด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโภคะ ให้ถือว่าเป็นเสขะ เพื่อมิให้ภิกษุรบกวน ไปรับอาหารมาฉัน นอกจากได้รับนิมนต์ ไว้ก่อน หรืออาพาธ) ๖. พรหมทัณฑ์ (“การลงโทษอย่างสูงส่ง” คือการที่สงฆ์มี มติลงโทษภิกษุหัวดีอวยาก โดยวิธี พร้อมกันไม่ว่ากล่าวสั่งสอนตักเตือน ใดๆ ดังที่ทำแก่พระฉันนะเมื่อพระพุทธร เจ้าปริณิพพานแล้ว) ๗. ปกาสนียกรรม (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะ ของภิกษุรูปนั้นซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของ สงฆ์ อันพึงถือว่าการใดที่เธอทำก็เป็น เรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันกับสงฆ์ หรือต่อพระศาสนา ดังที่ทำแก่พระเทว- ทัต) ๘. อวันทนียกรรม (การที่ภิกษุณี สงฆ์มีมติประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกันถึง

ภิกษุผู้มีพฤติกรรมหรือแสดงอาการอัน ไม่เป็นที่น่าเลื่อมใส และให้ถือว่าภิกษุ นั้นเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); ๑. *เทวทัต, นิกกรรม*

ปกิณณกทุกซ์ ทุกซ์เม็ดเตล็ด, ทุกซ์เรีย ราช, ทุกซ์จร ได้แก่ โสกะ ปรีทเวะ ทุกซ์ โทมนัส อุปายาส

ปภิรณกะ ข้อเบ็ดเตล็ด, ข้อเล็กๆ น้อยๆ, ข้อปลีกย่อย

ปขาว ชายผู้จำศีล

ปชาบดี 1. ภรรยา, เมีย **2.** *มhapชาบดี- โคตมิ*

ปฏุลิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มี ลัทธิฐานเป็นพวงดอกไม้

ปฎาจารา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็น ธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถีได้รับ วิปโยคทุกข์อย่างหนักเพราะสามีตาย ลูก ตาย พ่อแม่พี่น้องตายหมด ในเหตุการณ์ ร้ายที่เกิดขึ้นจับปล้นกันที่และติดต่อกัน ถึงกับเสียดสีปล่อยผ้าห่มผ้าห่มหลุดลุ่ย เดินบ่นพ่อไปในที่ต่างๆ จนถึงพระเชตะวัน พระศาสดาทรงแผ่พระเมตตา เปล่งพระ วาจาให้นางกลับได้สติ แล้วแสดงพระ ธรรมเทศนา นางได้ฟังแล้วบรรลุโสดา- ปัตติผล บวชเป็นพระภิกษุณี ไม่ช้าก็ สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น เอตทัคคะในทางทรงพระวินัย

ปฏิกโกสนา การกล่าวคัดค้านจริงๆ (ต่าง

จาก*ทิวฐาวิกัมม* ซึ่งเป็นการแสดงความเห็นแย้ง ซึ่งแรงความเห็นที่ไม่ร่วมด้วยเป็นส่วนตัว แต่ไม่ได้คัดค้าน)

ปฏิกรรม “การทำคืน”, “การแก้กรรม”, การแก้ไข, การกลับทำใหม่ให้เป็นที่, เป็นคำสอนสำคัญส่วนหนึ่งในการทำกรรม มีสาระสำคัญ คือ ยอมรับความผิดพลาดที่ได้ทำไปแล้ว ละเลิกบาปอกุศลหรือการกระทำผิดพลาดเสียหายที่เคยทำนั้น และหันมาทำความดีงาม ถูกต้องหรือบุญกุศล แก้ไขปรับปรุงตน เปลี่ยนแปรกรรมให้ดี, ในทางปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้ทรงนำหลักปฏิกรรมมาวางเป็นระบบวิธีปฏิบัติทางสังคม คือใน **ด้านวินัย** ขึ้นพื้นฐาน ๓ ประการ ได้แก่ **๑. วินัยบัญญัติ** (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง *อาบัติปฏิกรรม* ซึ่งแปลกันว่าการทำคืนอาบัติ คือการที่ภิกษุหรือภิกษุณีบอกแจ้งความผิดของตน เพื่อจะสั่งวรต่อไป แม้แต่แค่สงสัย ดังเช่น เมื่อถึงวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งเกิดความสงสัยว่าตนอาจจะได้ต้องอาบัติ ก็บอกแจ้งแก่ภิกษุอื่นรูปหนึ่งว่า (เช่น วินย.๔/๑๘๖/๒๔๖) “อหิ อาวุโส อิตถุนนามาย อาปตติยา เวมตีโก, ยทา นิพเพมตีโก ภวิสสามิ, ตทา ติ อาปตตี ปฏิกริสสามิ” (ท่านครับ ผมมีความสงสัยในอาบัติชื่อนี้ หายสงสัยเมื่อใด จักทำคืนอาบัตินั้นเมื่อ

นั้น, “**ปฏิกริสสามิ**” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม) **๒. วินัยบัญญัติ** (สำหรับพระสงฆ์) เรื่อง*ปวารณากรรม* คือหลังจากอยู่ร่วมกันมาตลอดพรรษา ภิกษุหรือภิกษุณีทั้งหลายประชุมกัน และแต่ละรูปกล่าวคำเปิดโอกาสหรือเชิญชวนแก่ที่ประชุม เริ่มด้วยรูปที่เป็นผู้ใหญ่ที่สุดว่า (วินย.๔/ ๒๒๖/๓๑๔) “สงฆ์ อาวุโส ปวาเรมิ ทิวฐเณ วา สุเตน วา ปริสงกายวา, วทนตุ มํ आयสมนุโต อนุกมปิ อุปาทาย, ปสสนุโต ปฏิกริสสามิ” (ขอทั้งหลาย จันปวารณาต่อสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ฟังก็ดี ด้วยสงสัยก็ดี ขอเธอทั้งหลายจงอาศัยความกรุณาว่ากล่าวฉัน ฉันเห็นอยู่ จักทำคืน, “**ปฏิกริสสามิ**” เป็นรูปกริยาของ ปฏิกรรม) **๓. อริยวินัย** (สำหรับทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์) เรื่อง*อัจฉยเทศนา* คือการแสดงความยอมรับหรือสำนึกผิดในการที่ตนได้ทำความผิดละเมิดหรือล่วงเกินผู้อื่น และมาบอกขอให้ผู้อื่นนั้นยอมรับความสำนึกของตน เพื่อที่ตนจะได้สำรวมระวังต่อไป ดังเช่นในกรณีนายขมังธนูที่รับจ้างมาเพื่อสังหารพระพุทธเจ้า แล้วสำนึกผิด และเข้ามากราบทูลความสำนึกผิดของตน พระพุทธเจ้า ได้ตรัสข้อความที่เป็นหลักในเรื่องนี้ว่า (วินย.๗/๓๖๙/๑๘๐) “ยโต จ โข ตวุ

อาวุโส อจฺยํ อจฺยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรติ, ตนฺเต มยฺ ปฏิคฺคณฺหา ม, วุทฺธิ เหาสา อาวุโส อริยสฺส วินย, โย อจฺยํ อจฺยโต ทิสฺวา ยถาธมฺมํ ปฏิกโรติ, आयत्तीं สํวริ อापชฺชติ” (เพราะการที่เธอมองเห็นโทษ โดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม เราจึงยอมรับโทษนั้นของเธอ การที่ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษ แล้วทำคืนตามธรรม ถึงความสังวรต่อไป ข้อนั้น เป็นความเจริญในอริยวินัย, “ปฏิกโรติ” และ “ปฏิกโรติ” เป็นรูปกริยาของปฏิกรรม)

ปฏิกัสนา กิริยาชักเข้าหาอาบัติเดิม, เป็นชื่ออุฏฐานวิธีสำหรับอันตราบัติคือระเบียบปฏิบัติในการออกจากอาบัติสังฆาทิเสสสำหรับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสขึ้นใหม่อีก ในเวลาใดเวลาหนึ่งตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพทาน ทำให้เธอต้องกลับอยู่ปริวาสหรือประพฤตินานตั้งแต่เริ่มต้นไปใหม่; สงฆ์จตุรวรรคให้ปฏิกัสนาได้; **อันตราบัติ**

ปฏิกา เครื่องลาดทำด้วยขนแกะที่มีสีขาวล้วน

ปฏิการ การตอบแทน, การสนองคุณผู้อื่น

ปฏิภูต นำเกลียด, นำรังเกียจ

ปฏิคม ผู้ต้อนรับ, ผู้รับแขก, ผู้ดูแลต้อนรับ

ปฏิคาหก ผู้รับทาน, ผู้รับของถวาย

ปฏิฆะ ความขัดใจ, แค้นเคือง, ความซึ่งเคียด, ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่แก่ความที่จิตหงุดหงิดด้วยอำนาจโทษะ (ข้อ ๕ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๒ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๒ ในอนุสัย ๗)

ปฏิจสมุปปาท [ปะ-ติด-จะ-สะ-หฺมฺ-ปา-บาด] “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม”, สภาพออาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือหัวข้อ ๑๒ ดังนี้

๑. อวิชาปจฺจยา สงฺขารา

เพราะอวิชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี

๒. สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ

เพราะสังขาร เป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

๓. วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ

เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

๔. นามรูปปจฺจยา สพฺพยตนํ

เพราะนามรูป เป็นปัจจัย สพพยตนะจึงมี

๕. สพฺพยตนปจฺจยา ผสฺโส

เพราะสพพยตนะ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

๖. ผสฺสปจฺจยา เวทนา

เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

๗. เวทนาปจฺจยา ตณฺหา

เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

๘. ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ

เพราะตัณหา เป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

๕. อุปาทานปัจจุยาภาโว

เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ภาวจึงมี

๑๐. ภาวปัจจุยาชาติ

เพราะภาพ เป็นปัจจัย ชาติจึงมี

๑๑. ชาติปัจจุยาชรามรณ

เพราะชาติ เป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

โสภปริเทเวททุกขโทมนสสุขายาส
สมภวนติ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
จึงมีพร้อม

เอวมตสุส เกวลสุส ทุกขทุกขนุชสุส
สมุทโย โหติ

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้จึง
มีด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจสมุปปาทที่ธรรมทั้งหลาย
เป็นปัจจัยแก่กันไปตามลำดับอย่างนี้
แสดงทุกขสมุทัยคือความเกิดขึ้นแห่ง
ทุกข์ จึงเรียกว่า สมุทัยวาร (พึงสังเกต
ว่า คำว่า สมุปปาท กับสมุทัย มีความ
หมายเหมือนกันว่า ความเกิดขึ้น
พร้อม), เมื่อทุกข์เกิดขึ้นอย่างนี้ การที่
จะดับทุกข์ ก็คือดับธรรมที่เป็นปัจจัยให้
เกิดทุกข์ ดังนั้น ท่านจึงแสดงกระบวน
ธรรมแบบที่ตรงข้ามไว้ด้วย คือ ปฏิจจ-
สมุปปาทที่ธรรมอันเป็นปัจจัยดับต่อก
กันไป (เริ่มตั้งแต่ว่า “เพราะอวิชชาดับ
สังขารจึงดับ, เพราะสังขารดับ วิญญาณ
จึงดับ ฯลฯ”) เป็นการแสดงทุกขนิโรธ

คือความดับไปแห่งทุกข์ จึงเรียกว่า
ปฏิจจสมุปปาทแบบ นิโรธวาร

ปฏิจจสมุปปาทนี้ บางทีเรียกชื่อ
เต็มเป็นคำซ้อนว่า **อิทัปปัจจยตา
ปฏิจจสมุปปาท** (ภาวะที่อันนี้ๆ มี เพราะ
อันนี้ๆ เป็นปัจจัย [หรือประชุมแห่ง
ปัจจัยเหล่านี้ๆ] กล่าวคือการทำกรรมทั้ง
หลายอาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม), ในคัมภีร์
ท้ายๆ ของพระสุตตันตปิฎก และใน
พระอภิธรรมปิฎก มีคำเรียกปฏิจจสมุ-
ปปาทเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า **ปัจจุยาการ**
(อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน), เนื่องจาก
ปฏิจจสมุปปาทแสดงอาการที่ธรรมทั้ง
หลายเป็นปัจจัยแก่กันต่อเนื่องไปเป็น
วงจรหรือหมุนเป็นวงวน และเมื่อมอง
ต่อขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง ก็เห็นสภาพชีวิต
ของสัตว์ทั้งหลายที่เร่ร่อนว่ายวนเวียน
ไปในภพภูมิต่างๆ ด้วยเหตุนี้ ก็ได้เกิดมี
คำเรียกความเป็นไปตามปฏิจจสมุปปาท
นั้นว่า “วัฏฏะ” (สภาพหมุนวน) บ้าง
“สังสาระ” (การเที่ยวเร่ร่อนไป) บ้าง
“สังสารวัฏฏ์” (วงวนแห่งการเที่ยวเร่ร่อน
ไป) บ้าง ตลอดจนคำในชั้นอรรถกถา ซึ่ง
บางทีเรียกปฏิจจสมุปปาทว่า “ภวจักร”
และ “สังสารจักร”

ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปปาท
ที่พระพุทธเจ้าเองก็ตรัสไว้ว่าเป็นธรรม
ลึกซึ้งนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้พยายาม

ชี้แจงโดยจัดองค์ ๑๒ ของปฏิจจสมุปบาทนั้น เป็นกลุ่มเป็นประเภทและเป็นช่วงๆ คือ องค์ที่ ๑ อวิชชา องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน สามอย่างนี้เป็น *กิเลส*, องค์ที่ ๒ สังขาร และองค์ที่ ๑๐ ภพ สองอย่างนี้เป็น *กรรม*, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และองค์ที่ ๑๑-๑๒ ชาติ ชรามรณะ เจ็ดองค์นี้เป็น *วิบาก*, เมื่อมองตามกลุ่มหรือตามประเภทอย่างนี้ จะเห็นได้ง่ายว่า กิเลสเป็นเหตุให้ก่อกรรม แล้วกรรมก็ทำให้เกิดผลที่เรียกว่าวิบาก (แล้ววิบากก็เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลส), เมื่อมองความเป็นไปตลอดปฏิจจสมุปบาทครบทั้ง ๑๒ องค์ เป็นการหมุนวนหนึ่งรอบ ก็คือครบ ๑๒ องค์นั้น เป็น *วัฏฏะ* ก็จะทำให้เห็นว่าวัฏฏะนั้นแบ่งเป็น ๓ ช่วง คือช่วงกิเลส ช่วงกรรม และช่วงวิบาก เมื่อวัฏฏะมีสามช่วงอย่างนี้ ก็จึงเรียกปฏิจจสมุปบาทว่าเป็น *ไตรวัฏฏ์* (วงวนสามส่วน หรือวงวนสามชั้น) ประกอบด้วย กิเลสวัฏฏ์ กรรมวัฏฏ์ และวิบากวัฏฏ์, การอธิบายแบบไตรวัฏฏ์นี้ เป็นวิธีที่ช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้นอย่างน้อยในชั้นเบื้องต้น ต่อจากนั้น อธิบายให้ลึกลงไปโดยแยกแยะอีกชั้นหนึ่งว่า ในรอบใหญ่ที่ครบ ๑๒ องค์นั้น มองให้ชัดจะเห็นว่า

มีไตรวัฏฏ์ต่อกัน ๒ รอบ คือ **รอบที่ ๑** องค์ที่ ๑ อวิชชา เป็น*กิเลส*, องค์ที่ ๒ สังขาร เป็น*กรรม*, องค์ที่ ๓-๗ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็น*วิบาก*, **รอบที่ ๒** องค์ที่ ๘ ตัณหา และองค์ที่ ๙ อุปาทาน เป็น*กิเลส*, องค์ที่ ๑๐ ภพ เป็น*กรรม*, องค์ที่ ๑๑-๑๒ ชาติ ชรามรณะ เป็น*วิบาก*, จากนั้นอธิบายต่อไปว่า องค์ที่เป็นกิเลส เป็นกรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๑ มองดูแตกต่างกับองค์ที่เป็นกิเลส เป็นกรรม เป็นวิบาก ในรอบที่ ๒ แต่ที่จริง โดยสาระไม่ต่างกัน ความแตกต่างที่ปรากฏนั้น คือการพูดถึงสภาวะอย่างเดียวกันแต่ใช้ถ้อยคำต่างกัน เพื่อระบุชื่อองค์ธรรมที่ออกหน้ามีบทบาทเด่นเป็นตัวแสดงในวาระนั้น ส่วนองค์ธรรมที่ไม่ระบุ ก็มีอยู่ด้วยโดยแฝงประกบอยู่หรือถูกรวมเข้าไว้ด้วยคำสรุปรูปหรือคำที่ใช้แทนกันได้ เช่น ในรอบ ๑ ที่ระบุเฉพาะอวิชชาเป็นกิเลส นั้น ที่แท้ตัณหาอุปาทานก็ฟุ้งพลอยอยู่ด้วย ส่วนในรอบ ๒ ที่ว่าตัณหาอุปาทานเป็นกิเลส นั้น ในขณะที่ตัณหาอุปาทานเป็นเจ้าบทบาทออกโรงอยู่ ก็มีอวิชชาอยู่เบื้องหลังตลอดเวลา, ในรอบ ๑ ที่ยกสังขารขึ้นมาระบุว่าเป็นกรรม ก็เพราะเน้นที่การทำงาน ส่วนในรอบ ๒ ที่ระบุภพเป็น

กรรม ก็เพราะจะให้มองที่ผลรวมของงานที่ทำคือกรรมภาพ, และ ชาติ ชรามรณะ ที่ว่าเป็นวิบากในรอบ ๒ นั้น ก็หมายถึงการเกิดเป็นต้น ของวิญญานนามรูป ฯลฯ ที่ระบุว่า เป็นวิบากในรอบ ๑ นั้นเอง ดังนี้เป็นต้น; **ดู ไตรวิภูฏ**

ปฏิจันนปริวาส ปริวาสเพื่อครุกาบัติที่ปิดไว้, ปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสสอยู่ใช้เพื่ออาบัติที่ปิดไว้ ซึ่งนับวันได้เป็นจำนวนเดียว

ปฏิจันนนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่ภิกษุต้องแล้วปิดไว้

ปฏิชาครอุโบสถ **ดู อุโบสถ 2.๒.**

ปฏิญญา ให้คำมั่น, แสดงความยืนยัน, ให้การยอมรับ

ปฏิญญาकरणะ “ทำตามรับ” ได้แก่ปรับอาบัติตามปฏิญญาของจำเลยผู้รับ เป็นสัตย์ การแสดงอาบัติก็จัดเข้าในข้อนี้

ปฏิญาณ การให้คำมั่นโดยสุจริตใจ, การยืนยัน

ปฏิบัติ ประพฤติ, กระทำ; บำรุง, เลี้ยงดู

ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ คือ ประพฤติตามธรรมคำสั่งสอนของท่าน, บูชาด้วยการประพฤติกปฏิบัติ กระทำสิ่งที่ดีงาม (ข้อ ๒ ในบูชา ๒)

ปฏิบัติสังฆกรรม **ดู สังฆกรรม**

ปฏิปทา ทางดำเนิน, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ

ปฏิปทา ๔ การปฏิบัติของท่านผู้ได้บรรลुธรรมพิเศษ มี ๔ ประเภท คือ ๑. **ทุกขา ปฏิปทา ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า ๒. **ทุกขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา** ปฏิบัติยาก แต่รู้ได้เร็ว ๓. **สุขา ปฏิปทา ทนุชาภิญญา** ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า ๔. **สุขา ปฏิปทา จิปปาภิญญา** ปฏิบัติสะดวก ทั้งรู้ได้เร็ว

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๙ (ข้อ ๖ ในวิสุทธิ ๗)

ปฏิปทานุตตริยะ การปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ได้แก่การปฏิบัติธรรมที่ได้เห็นแล้วในข้อทัสสนานุตตริยะ ทั้งส่วนที่จะพึงละและพึงบำเพ็ญ; **ดู นุตตริยะ**

ปฏิปักข์, ปฏิปักษ์ ฝ่ายตรงกันข้าม, คู่ปรับ, ข้าศึก, ศัตรู

ปฏิปักขนัย นัยตรงกันข้าม

ปฏิปัสสัททวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับ ได้แก่ การหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้นที่ยั่งยืนไม่ต้องขวนขวายเพื่อละอีก เพราะกิเลส นั้นสงบไปแล้ว เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๔ ในวิมุตติ ๕)

ปฏิพัทธ์ เนืองกัน, ผูกพัน, รักใคร่

ปฏิภาค ส่วนเปรียบ, เทียบเคียง, เหมือน

ปฏิกาคณินิต นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบเคียง เป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิต เกิดจากสัญญา สามารถนึกขยายหรือย่อส่วน ให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามความปรารถนา

ปฏิกาคณ โต้ตอบได้ทันทีทันควัน, ปัญญาแก่การณเฉพาะหน้า, ความคิดทันการ

ปฏิกาคณปฏิสัมภิตา ความแตกฉานในปฏิกาคณได้แก่ไหวพริบ คือ โต้ตอบปัญหาเฉพาะหน้าได้ทันท่วงที หรือแก้ไขเหตุการณ์ฉุกเฉินได้ฉับพลันทันการ (ข้อ ๔ ในปฏิสัมภิตา ๔)

ปฏิกามา รูปเปรียบ, รูปแทน, รูปเหมือน

ปฏิการูป สมควร, เหมาะสม, ปรับปรุงให้สมควร; ถ้าอยู่ท้ายในคำสมาสแปลว่า “เทียบ” “ปลอม” “ไม่แท้” เช่น *สัทธรรม-ปฏิการูป* แปลว่า “สัทธรรมเทียบ” หรือ “ธรรมปลอม”

ปฏิการูปเทศวาสะ อยู่ในประเทศอันสมควร, อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม หมายถึงอยู่ในถิ่นเจริญ มีคนดี มีนักปราชญ์ (ข้อ ๑ ในจักร ๔; ข้อ ๖ ในมงคล ๓๘)

ปฏิโลม 1. ทวนลำดับ, ย้อนจากปลายมาหาต้น เช่นว่า ตจปัญจกัมมัฏฐาน จากคำทำสมาธิมาหาคำต้นว่า “ตโจ ทันตา นชา โลมา เกสา”; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 1. 2.* สาวเรื่องทวนจากผลเข้าไปหาเหตุเช่น วิญญูณ

มี เพราะสังขารเป็นปัจจัย, สังขารมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อนุโลม 2.*

ปฏิวัติ การเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกกลับ, การหมุนกลับ, การผันแปรเปลี่ยนหลักมูล

ปฏิเวธ เข้าใจตลอด, แหว่งตลอด, ตรัสรู้, รู้ทะลุปรุโปร่ง, ล่วงผลปฏิบัติ

ปฏิเวธสัทธรรม ดู *สัทธรรม*

ปฏิสนธิ เกิด, เกิดใหม่, แรกเกิดขึ้นในกรรม

ปฏิสนธิจิต, ปฏิสนธิจิตต์ จิตที่สืบต่อภาพใหม่, จิตที่เกิดทีแรกในภาพใหม่

ปฏิสตะ การผืนคำรับ, รับแล้วไม่ทำตามรับ เช่น รับนิมนต์ว่าจะไปแล้วหาไปไม่ (พจนานุกรม เขียน *ปฏิสตะ*)

ปฏิสตะทุกกฏ ทุกกฏเพราะรับคำ, อาบัติทุกกฏเพราะไม่ทำตามที่รับปากไว้ เช่น ภิกษุรับนิมนต์ของชาวบ้าน หรือตกลงกันไว้ว่าจะอยู่จำพรรษาในที่หนึ่งแต่แล้ว โดยมีได้ตั้งใจพูดเท็จ เธอพบเหตุผลอันทำให้ไม่อยู่ในที่นั้น เมื่อทำให้คลาดจากที่รับปากไว้ จึงต้องปฏิสตะทุกกฏ (ถ้าพูดเท็จทั้งที่รู้ เป็นปาจิตติย)

ปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมทำให้กลับดีเหมือนเดิม

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง, ปรีชาคำนึงพิจารณา

สังขาร เพื่อหาทางเป็นเครื่องพ้นไปเสีย;

ดู **วิปัสสนาญาณ**

ปฏิสันถาร การทักทายปราศรัย, การต้อนรับแขก มี ๒ อย่างคือ ๑. **อามิส-ปฏิสันถาร** ต้อนรับด้วยสิ่งของ ๒. **ธรรมปฏิสันถาร** ต้อนรับด้วยธรรม คือ กล่าวแนะนำในทางธรรม อีกนัยหนึ่งว่า ต้อนรับโดยธรรม คือ การต้อนรับที่ทำพอดีสมควรแก่ฐานะของแขก มีการลูกรับเป็นต้น หรือช่วยเหลือสงเคราะห์ ขจัดปัญหาข้อติดขัด ทำกุศลกิจให้ลุล่วง

ปฏิสันถารการวตา ดู **การวระ**

ปฏิสัมภิตา ความแตกฉาน, ความรู้แตกฉาน, ปัญญาแตกฉาน มี ๔ คือ ๑. **อัสถ-ปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในอรรถ ๒. **ธัมมปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในธรรม ๓. **นิรุตติปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในทางนิรุกติ คือ ภาษา ๔. **ปฏิภาณ-ปฏิสัมภิตา** ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

ปฏิสัมภิตามรรค ทางแห่งปฏิสัมภิตา, ข้อปฏิบัติที่ทำให้มีความแตกฉาน; ชื่อคัมภีร์หนึ่งแห่งขุททกนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก เป็นภาษิตของพระสารีบุตร

ปฏิถลฐานะ การหลีกเลี่ยง, การปลีกตัวออกไปจากความพลุกพล่านวุ่นวาย หรือจากอารมณ์หลากหลายที่อาจรบกวน สูความสงัดวิเวก, การอยู่ลำพัง

ปฏิสารณียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่

ภิกษุอันจะพึงให้กลับไป หมายถึงการที่สงฆ์ลงโทษให้ภิกษุไปขอขมาคฤหัสถ์ กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุปากกล้า คำว่าคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นทายกอุปฐากสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ เป็นทางจะยังคนผู้ยังไม่เลื่อมใสมิให้เลื่อมใส จะยังคนผู้เลื่อมใสอยู่แล้วให้เป็นอย่างอื่นไปเสีย; **ปฏิสารณียกรรม** ก็เขียน

ปฏิสธ การห้าม, การไม่รับ, การไม่ยอมรับ, การกีดกัน

ปฐพี แผ่นดิน; ดู **ปฐวี**

ปฐพีมณฑล แผ่นดิน, พื้นแผ่นดิน

ปฐม ที่หนึ่ง, ที่แรก, เบื้องต้น

ปฐมณาน ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ **วิตก** (ความตรึก) **วិหาร** (ตรอง) **ปีติ** (ความอิ่มใจ) **สุข** (ความสบายใจ) **เอกัคคตา** (ความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

ปฐมเทศนา เทศนาครั้งแรก หมายถึงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ หลังจากวันตรัสรู้สองเดือน ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี

ปฐมโพธิกาล เวลาแรกตรัสรู้, ระยะเวลาช่วงแรกหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว คือระยะเวลาประดิษฐานพระพุทธศาสนา นับคร่าวๆ ตั้งแต่ตรัสรู้ถึงได้

พระอัครสาวก; ดู พุทธประวัติ
ปฐมยาม ยามต้น, ยามที่หนึ่ง, ส่วนที่
 หนึ่งแห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓
 ส่วน; เทียบ มัชฌิมยาม, ปัจฉิมยาม

ปฐมวัย วัยต้น, วัยแรก, วัยซึ่งยังเป็น
 เด็ก; ดู วัย

ปฐมสมโพธิกถา ชื่อคัมภีร์แสดงเรื่อง
 ราวของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประทับอยู่
 บนสวรรค์ชั้นดุสิต เทวดาอัญเชิญให้มา
 อุบัติในมนุษยโลก แล้วออกบวชตรัสรู้
 ประกาศพระศาสนา ปรีนิพพาน จนถึง
 แจกพระธาตุ ต่อท้ายด้วยเรื่องพระเจ้า
 อโศกยกย่องพระศาสนา และการ
 อันตรธานแห่งพระศาสนาในที่สุด

ปฐมสมโพธิกถาที่รู้จักกันมากและ
 ใช้ศึกษาอย่างเป็นวรรณคดีสำคัญนั้น
 คือฉบับที่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระ
 พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต-
 ชิโนรส วัดพระเชตุพน ทรงรจนาถวาย
 จลองค์พระราชาศรัทธาพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงอาราธนา
 เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ ฉบับที่ทรงรจนา
 ทรงชำระปฐมสมโพธิกถาฉบับของเก่า
 ทรงตัดและเติม ขยายความสำคัญบาง
 ตอน เนื้อหามีคติทั้งทางมหายานและ
 เถรวาทปนกันมาแต่เดิม และทรงจัด
 เป็นบทตอนเพิ่มขึ้น รวมมี ๒๙ ปริจเฉท
 มีทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลเป็น

ภาษาไทย (ฉบับภาษาบาลีแบ่งเป็น ๓๐
 ปริจเฉท โดยแบ่งปริจเฉทที่ ๑ เป็น ๒
 ตอน)

ปฐมสังคายนา การสังคายนาครั้งที่ ๑; ดู
 สังคายนาครั้งที่ ๑

ปฐมสังคีติ การสังคายนาครั้งแรก; ดู
 สังคายนาครั้งที่ ๑

ปฐมสาวก สาวกองค์แรก คือพระ
 อัญญาโกณฑัญญะ

ปฐมอุบาสก อุบาสกคนแรกในพระพุท-
 ศาสนา หมายถึง ตปุสสะ กับภัลลิกะ ซึ่ง
 ถึงสภณะ ๒ คือพระพุทธเจ้าและพระ
 ธรรม; บิดาของพระยสะเป็นคนแรกที่
 ถึงสภณะครบ ๓

ปฐมอุบาสิกา อุบาสิกาคนแรก หมายถึง
 มารดาและภรรยาเก่าของพระยสะ

ปฐมปาตติกะ ให้ต้องอาบัติแต่แรกทำ
 หมายถึง อาบัติสังฆาติเสส ๔ ลิกขาบท
 ข้างต้นซึ่งภิกษุล่วงเข้าแล้ว ต้องอาบัติ
 ทันที สงฆ์ไม่ต้องสวดสมณุภาสน์; คู่กับ
 ยาวตติยกะ

ปฐมวิ ดิน, แผ่นดิน; ปถวี ก็เขียน

ปฐมวิชาตุ ชาติดิน, สภาวะที่มีลักษณะ
 แข็งแข็ง; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์
 กรรมฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
 เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม
 หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้
 น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า, อย่างนี้เป็น

การกล่าวถึงปฐวีธาตุในลักษณะที่คน
สามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้
สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน
แต่ในทางพระอภิธรรม ปฐวีธาตุเป็น
สภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุก
อย่าง แม้แต่ในน้ำและในลมที่เรียกกัน
สามัญ ซึ่งรู้สึกถูกต้องได้ด้วยกาย
สัมผัส; ปรถวีธาตุ ก็เขียน; ๓ ธาตุ, รูป ๒๘

ปณามคาถา คานาน้อมไหว้, คาถาแสดง
ความเคารพพระรัตนตรัย เรียกกันง่าย ๆ
ว่า คาถาไหว้ครู ซึ่งตามปกติ พระอาจารย์
ผู้แต่งคัมภีร์ภาษาบาลี เช่น อรรถกถา
ฎีกา เป็นต้น ถือเป็นธรรมเนียมที่จะ
เรียบเรียงไว้เป็นเบื้องต้น ก่อนขึ้นเนื้อ
ความของคัมภีร์นั้นๆ ประกอบด้วยคำ
สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย คำบอก
ความมุ่งหมายในการแต่ง คำอ้างถึง
บุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้อาราธนาให้
แต่ง และขอควรทราบอื่นๆ เป็นอย่าง
ค่านำ หรือคำปรารภ

ปณิธาน การตั้งความปรารถนา

ปติวัตร ความจงรักในสามี, ความซื่อ
สัตย์และรักดีต่อสามี, ข้อควรปฏิบัติต่อ
สามี

ปถวี ๓ ปฐวี

ปถวีธาตุ ๓ ปฐวีธาตุ

ปทปรมะ “ผู้มีบพ (คือถ้อยคำ) เป็น
อย่างยิ่ง”, บุคคลผู้ด้อยปัญญาเล่าเรียน

ได้อย่างมากที่สุดก็เพียงถ้อยคำ หรือข้อ
ความ ไม่อาจเข้าใจความหมาย ไม่อาจ
เข้าใจธรรม; ๓ บุคคล ๔

ปทุม บัวหลวง

ปธาน ความเพียร, ความเพียรที่ชอบเป็น
สัมมาวายามะ มี ๔ อย่างคือ ๑. **สังวร-**
ปธาน เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิด
มิให้เกิดขึ้น ๒. **ปหานปธาน** เพียรละ
บาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๓. **ภาวนापธาน**
เพียรเจริญทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้
เกิดขึ้น ๔. **อนุรักษนาปธาน** เพียรรักษา
กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป
และให้เพิ่มไพบูลย์; **สัมมปปธาน** ก็เรียก

ปปัญจะ กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสที่บั่น
ให้เชื่องแซ่ซึกช้าอยู่ในสังสารวัฏ หรือ
บั่นสังสารวัฏให้เวียนวนยึดเร็ว, กิเลสที่
เป็นตัวการบั่นเรื่องทำให้เกิดปรุงแต่งยึด
เยื้อแพ่งเพี้ยนพิสดาร พาให้เขวออกไป
จากความเป็นจริง และก่อปัญหาความ
ยุ่งยากเดือดร้อนเพิ่มขยายทุกข์ มี ๓
คือ **คัมภมาณะ ทิฏฐิ**

ปปัญจสุทนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่
อธิบายความในมัชฌิมนิกาย แห่งพระ
สุตตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบ
เรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษา
สิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ.
ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ๓ **โปราณัญจุกถา,**
อรรถกถา

ปมาณิกา ๓ *ประมาณ*

ปมาทะ ความประมาณ, ความขาดสติ, ความเลินเล่อ, ความเผอเรอ, ความเพลอ, ความผิดเพี้ยน, ความปล่อยปละละเลย, ความชะล่าใจ; เทียบ *อัปมาทะ*

ปมิตา เจ้าหญิงองค์หนึ่งในวงศ์ศากยะ เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระภคินีของพระนางอมิตา เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า; บางทีกล่าวว่า เจ้าหญิงปมิตาเป็นเชษฐภคินีของพระนางอมิตา แต่ตามคัมภีร์มหาเวงส์ ซึ่งเป็นหลักฐานเดียวที่พบพระนามของเจ้าหญิงปมิตา น่าจะเป็นกนิษฐภคินี (ในคัมภีร์อื่นบางแห่ง พระนามปมิตากลายเป็นปาลิตา และในที่นั้น เจ้าหญิงปาลิตาก็เป็นกนิษฐภคินีของพระนางอมิตา)

ปรทาริกกรรม การประพடுத்தล่วงเมียดคนอื่น, การเป็นขี้เมียดเขา

ปรนปรือ บำรุงเลี้ยง, เลี้ยงดูอย่างถึงขนาด

ปรนนิมิตวสวัตติ สวรรค์ชั้นที่ ๖ มีท้าวปรนนิมิตวสวัตติปกครอง เทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ต้องนิรมิตเอง มีเทวดาอื่นนิรมิตให้อีกต่อหนึ่ง

ปรภพ ภาพหน้า, โลกหน้า

ปรมัตถ์, ปรมัตถะ 1. ประโยชน์อย่างยิ่ง, จุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน **2. ก)** ความหมายสูงสุด, ความหมายที่แท้จริง เช่น ในคำว่า *ปรมัตถส์จะ* **ข)** สภาวะ

ตามความหมายสูงสุด, สภาวะที่มีในความหมายที่แท้จริง, สภาวะธรรม บางทีใช้ว่า *ปรมัตถธรรม*

ปรมัตถ์ที่พบในพระไตรปิฎก ตามปกติใช้ในความหมายนัยที่ 1. คือจุดหมาย หรือประโยชน์สูงสุด เฉพาะอย่างยิ่ง ได้แก่นิพพาน แต่ในคัมภีร์สมัยต่อมา มีการใช้ในนัยที่ 2. บ่อยขึ้น คือในความหมายว่าเป็นจริงหรือไม่ แต่ไม่ว่าจะใช้ในแง่ความหมายอย่างไร ก็บรรจบที่นิพพาน เพราะนิพพานนั้น ทั้งเป็นประโยชน์สูงสุด และเป็นสภาวะที่จริงแท้ (นิพพานเป็นปรมัตถ์ในทั้งสองนัย); ๓ *อัตถะ*

ปรมัตถโชติก ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน ขุททกปาฐะ ธรรมบท สุตตนิบาต และชาดก แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งพระพุทธโฆสจารย์นำเนื้อความในอรรถกถาเก่าที่ใช้ศึกษาและรักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวีป อันเป็นภาษาสิงห์ เอามาเรียบเรียงกลับขึ้นเป็นภาษาบาลี เพื่อให้ใช้ประโยชน์ในที่อื่นนอกจากลังกาทวีปได้ด้วย เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐, มีบางท่านสันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสจารย์อาจจะมีคณะทำงาน โดยท่านเป็นหัวหน้าในการดำเนินงานแปลและเรียบเรียงทั้งหมดนั้น; ๓ *อรรถกถา, ไปราณัญญกถา*

ปรหมัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความใน อุกทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา และ จรียาปิฎก แห่งพระสุตตันตปิฎก พระธรรมปาละอาศัยแนวของไปราณัญญูกถา ที่รักษาสืบต่อกันมาในลังกาทวิป ซึ่งเป็นภาษาสิงห์ วจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี ในสมัยภายหลังพระพุทธโฆสจารย์ไม่นานนัก; *อรรถกถา, ไปราณัญญูกถา*

ปรหมัตถธรรม ธรรมที่เป็นปรหมัตถ์, ธรรมที่เป็นประโยชน์สูงสุด, สภาวะที่มีอยู่โดยปรหมัตถ์, สิ่งที่เป็นจริงโดยความหมายสูงสุด, สภาวะธรรม, นิยมพูดกันมาเป็นหลักทางพระอภิธรรมว่ามี **ปรหมัตถธรรม ๔** คือ **จิต เจตสิก รูป นิพพาน**

ฟังสังเกตเค้าความที่เป็นมาว่า คำว่า “ปรหมัตถธรรม” (บาลี: ปรหมตฺถมฺม) นี้ ไม่พบที่ใช้ในพระไตรปิฎกมาแต่เดิม (ในพระไตรปิฎก ใช้เพียงว่า “ปรหมตฺถ” หรือรวมกับคำอื่น, ส่วนในพระไตรปิฎกแปลภาษาไทย มีคำว่าปรหมัตถธรรม ซึ่งท่านผู้แปลใส่หรือเติมเข้ามาตามคำอธิบายของอรรถกถาบ้าง ตามที่เห็นเหมาะบ้าง) ต่อมาในชั้นอรรถกถา “ปรหมัตถธรรม” จึงปรากฏบ้าง ๒-๓ แห่ง แต่หมายถึงเฉพาะนิพพาน หรือไม่ก็ใช้อย่างกว้างๆ ท่านองว่าเป็นธรรมอันให้ลูถึงนิพพาน ดังเช่นสติปัฏฐานก็เป็นตัวอย่างของ

ปรหมัตถธรรม ทั้งนี้ เห็นได้ว่าท่านมุ่งความหมายในแง่ว่าประโยชน์สูงสุด

ต่อมา ในคัมภีร์ชั้นฎีกาลงมา มีการใช้คำว่าปรหมัตถธรรมบ่อยครั้งขึ้นบ้าง (ไม่บ่อยมาก) และใช้ในความหมายว่าเป็นธรรมตามความหมายอย่างสูงสุด คือในความหมายที่แท้จริง มีจริง เป็นจริง ซึ่งตรงกับคำว่าสภาวะธรรม ยิ่งเมื่อคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเกิดขึ้นแล้ว และมีการศึกษาพระอภิธรรมตามแนวของอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ก็มีการพูดกันทั่วไปถึงหลักปรหมัตถธรรม ๔ จนกล่าวได้ว่า อภิธรรมมัตถสังคหะเป็นแหล่งเริ่มต้นหรือเป็นที่มาของเรื่องปรหมัตถธรรม ๔

อย่างไรก็ดี ถ้าพูดอย่างเคร่งครัดตามตัวอักษร ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั้นเอง ท่านไม่ใช้คำว่า “ปรหมัตถธรรม” เลย แม้แต่ในคาถาสำคัญเริ่มปกรณ์หรือต้นคัมภีร์ ซึ่งเป็นบทตั้งหลักที่ถือว่าจัดประมวลปรหมัตถธรรม ๔ ขึ้นมาให้ศึกษาขึ้น แท้จริงก็ไม่มีคำว่า “ปรหมตฺถมฺม” แต่อย่างไรใด ดังคำของท่านองว่า

ตตฺถ วุตตาทิธมฺมตฺถา จตฺธา ปรหมตฺถโต

จิตตฺ เจตสิกฺ รูปํ นิพฺพานมิตฺติ สพฺพธา

แปล: “อรรถแห่งอภิธรรม ที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรหมัตถ์ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑”

(นี่เป็นการแปลกันตามคำอธิบายของ คัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี แต่มีอีกฎีกาหนึ่งในยุคหลังค้านว่าอภิธรรมมัตถวิภาวินี บอกลด ที่ถูก ต้องแปลว่า “อภิธรรมมัตถะ ที่ข้าพเจ้าคือพระอนุรุทธาจารย์กล่าวใน คำว่าอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ...”)

ท้ายปริจเฉทที่ ๖ คือรูปสังคหวิภาค ซึ่งเป็นบทที่แสดงปรมัตถ์มาครบ ๔ ถึง นิพพาน ก็มีคาถาคลายกัน ดังนี้

อติจิตต์เจตสิก รูปนิพพานมิจจปี

ปรมตถุปกาเสนติ จตุธาตถาคตา

แปล: “พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงประกาศปรมัตถ์ไว้เพียง ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป นิพพาน ๑ ด้วยประการฉะนี้”

เมื่อพินิจดูก็จะเห็นได้ทันทีว่า คำว่า “ปรมัตถธรรม” เกิดขึ้นจาก *ประการแรก* ผู้จัดรูปคัมภีร์ (อย่างที่ปัจจุบันเรียกว่า บรรณกร) จับใจความตอนนั้นๆ ตั้งขึ้น เป็นหัวข้อ เหมือนอย่างในกรณีนี้ ใน คัมภีร์บางฉบับ ตั้งเป็นหัวข้อขึ้นเหนือ คาถานั้นว่า “จตุปรมตถมโม” (มีในฉบับ อักษรพม่า, ฉบับไทยไม่มี) และ *ประการที่สอง* ผู้แปลเติมหรือใส่เพิ่มเข้ามา เช่น คำบาลีว่า “ปรมตถ” ก็แปลเป็นไทยว่า ปรมัตถธรรม ซึ่งเป็นกรณีที่เป็นกันทั่วไป

ในคัมภีร์รุ่นต่อมาที่อธิบายอภิธรรมมัตถสังคหะ เช่น อภิธรรมมัตถวิภาวินี มี

การใช้คำบาลีเป็น “ปรมตถมม” บ้าง แม้จะไม่มาก แต่ก็ไม่มีที่ใดระบุจำนวน ว่าปรมัตถธรรมสี่ จนกระทั่งในสมัยหลัง มาก มีคัมภีร์บาลีแต่งใหม่มาบอกจำนวน ก็บอกเพียงว่า “ปรมัตถ ๔” (จตุตทาโร ปรมตถเอ, ปรมตถทีปนี สงคหมหาฎีกาปาฐ, ๓๓๑) แล้วก็มีอีกคัมภีร์หนึ่งแต่งใหม่มายุคไม่นานนี้ ใช้คำว่าปรมัตถธรรมโดยระบุ ว่าสังขารและนิพพาน เป็นปรมัตถธรรม (นวมกการฎีกา, ๔๕) ยิ่งกว่านั้น ย้อนกลับไป ยุคเก่า อาจจะมีก่อนพระอนุรุทธาจารย์ แต่งอภิธรรมมัตถสังคหะเสียอีก คัมภีร์ ฎีกาแห่งอรรถกถาของสังยุตตนิคาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งถือว่ารจนา โดยพระธรรมปาละ ผู้เป็นอรรถกถาจารย์ใหญ่ท่านหนึ่ง ใช้คำปรมัตถธรรม ในข้อความที่ระบุว่า “ปรมัตถธรรมอัน แยกประเภทเป็น ชันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทริย์ และปฏิจจสมุปบาท” (ส.ฎ. ๒/๓๓๐๓/๖๕๑) นี่ก็คือบอกว่า ปรมัตถธรรม ได้แก่ประดาธรรม ชุดที่เรียกกันว่า ปัญญาภูมิ หรือวิปัสสนาภูมิ นั่นเอง

ตามข้อสังเกตและความที่กล่าวมา ฟังทราบที่ ๑. การแปลขยายศัพท์อย่าง ที่แปลปรมัตถะว่าปรมัตถธรรมนี้ มิใช่ เป็นความผิดพลาดเสียหาย แต่เป็นเรื่องทั่วไปที่ควรรู้เท่าทันไว้ อันจะเป็น ประโยชน์ในบางแง่บางโอกาส (เหมือน

ในการอ่านพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทย ผู้อ่านก็ควรทราบเป็นพื้นไว้ว่า คำแปลอาจจะไม่ตรงตามพระบาลีเดิมก็ได้ เช่น ในพระไตรปิฎกบาลีเดิมว่า พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากพระวิหาร [คือที่ประทับ] แต่ในฉบับแปล บางที่ท่านแปลผ่านคำอธิบายของอรรถกถาว่า พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากพระคันธกุฎี) ๒. การประมวลอรรถแห่งอภิธรรม (โดยทั่วไปก็ถือว่าเป็นการประมวลธรรมทั้งหมดทั้งปวงนั่นเอง) จัดเป็นปรหมัตถ ๔ (ที่เรียกกันมาว่าปรหมัตถธรรม ๔) ตามนัยของอภิธรรมมัตถสังคหะนี้ เป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นระบบอันเยี่ยม ซึ่งเกื้อกูลต่อการศึกษาระบบอย่างยิ่ง เรียกได้ว่าเป็นแนวอภิธรรม แต่ถ้าพบการจัดอย่างอื่น ดังที่ยกมาให้ดูเป็นตัวอย่าง [เป็นสังขารและนิพพาน บ้าง เป็นอย่างที่เรียกว่าปัญญาภูมิ บ้าง] ก็ไม่ควรแปลกใจ เพียงทราบว่าต่างกันโดยวิธีจัดเท่านั้น ส่วนสาระก็ลงเป็นอันเดียวกัน เหมือนจะว่าเบญจขันธ์ หรือว่านามรูป ก็อันเดียวกัน ก็ดูแต่ว่าวิธีจัดแบบไหนจะง่ายต่อการศึกษาหรือเอื้อประโยชน์ที่มุ่งหมายมากกว่ากัน ๓. ในคาถาเริ่มปกรณ์ (ในฉบับอักษรไทย ผู้ชำระ คือผู้จัดรูปคัมภีร์ ตั้งชื่อให้ว่า “ปกรณ์ารมภาคอา” แต่ฉบับอักษรพม่าตั้งชื่อว่า “คนถารมภา-

กถา”) มีข้อความที่เป็นบทตั้ง ซึ่งบอกใจความทั้งหมดของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ คาถานี้จึงสำคัญมาก ควรตั้งอยู่ในความเข้าใจที่ชัดเจนประจำใจของผู้ศึกษาเลยทีเดียว ในกรณีนี้ การแปลโดยรักษารูปศัพท์ อาจช่วยให้ชัดเจนขึ้น เช่นอาจแปลว่า “อภิธรรมมัตถะ ที่กล่าวในคำว่า ‘อภิธรรมมัตถสังคหะ’ นั้น ทั้งหมดทั้งสิ้น โดยปรหมัตถ มี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน” (พึงสังเกตว่า ถ้าถือเคร่งตามตัวอักษร ในคาถาเริ่มปกรณ์นี้ ท่านว่ามีอภิธรรมมัตถะ ๔ ส่วนในคาถาท้ายปริจเจทที่หก ท่านกล่าวถึงปรหมัตถะ ๔ แต่โดยอรรถ ทั้งสองนั้นก็อย่างเดียวกัน) โดยเฉพาะคำว่าอภิธรรมมัตถะ จะช่วยโยงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดเข้ามาสู่เรื่องที่ศึกษา เพราะท่านมุ่งว่าสาระในอภิธรรมปิฎกทั้งหมดนั่นเอง ประมวลเข้ามาเป็น ๔ อย่างนี้ ดังจะเห็นชัดตั้งแต่พระอภิธรรมปิฎกคัมภีร์แรก คือธัมมสังคณี ตลอดหมดทั้ง ๒๕๘ หน้า ที่แจ่งกุสลัตติกะ อันเป็นปฐมอภิธรรมมาติกา ก็ปรากฏออกมาชัดเจนว่าเป็นการแจงเรื่อง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นี้เอง;

๓. *ปรหมัตถ, อภิธรรมมัตถสังคหะ*

ปรหมัตถบารมี บารมียอดเยี่ยม, บารมีในความหมายสูงสุด, บารมีที่เต็มความหมายแท้จริง, บารมีขั้นสูงสุด เหนืออุป-

บารมี เช่น การสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นทานปรหมัตถบารมี; ๓ **ปรหมัตถปฏิบัติ** ข้อปฏิบัติมีประโยชน์อันยิ่ง, ทางดำเนินให้ถึงปรหมัตถ, ข้อปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงประโยชน์สูงสุดคือ บรรลุนิพพาน

ปรหมัตถประโยชน์ ประโยชน์อย่างยิ่งคือ พระนิพพาน; เป็นคำเรียกกันมาติดปากความจริงคือ *ปรหมัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์อย่างยิ่ง” เหมือน *ทิฏฐุชฌมิกัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์ปัจจุบัน” และ *สัมปรายิกัตถะ* แปลว่า “ประโยชน์เบื้องหน้า” ก็มักเรียกกันว่า *ทิฏฐุชฌมิกัตถะประโยชน์* และ *สัมปรายิกัตถะประโยชน์*

ปรหมัตถมัญชุสา ชื่อคัมภีร์ฎีกาที่พระธรรมปาละรจนาขึ้น เพื่ออธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆสจารย์; นิยมเรียกว่า *มหาฎีกา*

ปรหมัตถสังจะ จริงโดยปรหมัตถ คือ ความจริงโดยความหมายสูงสุด เช่น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ; ตรงข้ามกับ *สมมติสังจะ* จริงโดยสมมติ เช่น สัตว์ บุคคล ฉันทะ ม้า รถ นาย ก. นาง ข. เป็นต้น

ปรหมัตถมัน อามันสูงสุด หรืออัตตาสูงสุด (บรมอามัน หรือบรมอัตตา) เป็นสภาวะแท้จริงและเป็นจุดหมายสูงสุดตามหลักความเชื่อของศาสนาฮินดู

(เดิมคือศาสนาพราหมณ์) ซึ่งถือว่า ในบุคคลแต่ละคนนี้มีอามัน คืออัตตาหรือตัวตน ลิงสู้อยู่ครอง เป็นสภาวะเที่ยงแท้ถาวร เป็นผู้คิดผู้นึกผู้สรวลเวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนย่อยที่แบ่งภาคออกมาจากปรหมัตถมันนั่นเอง เมื่อคนตาย อามันนี้ออกจากร่างไปสิงอยู่ในร่างอื่นต่อไป เหมือนถอดเสื้อผ้าเก่าสวมเสื้อผ้าใหม่ หรือออกจากเรือนเก่าไปอยู่ในเรือนใหม่ ได้สรวลสุขหรือทุกข์ เป็นต้น สุดแต่กรรมที่ได้ทำไว้ เวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไป จนกว่าจะตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับปรหมัตถมัน และเข้าถึงความบริสุทธิ์จากบาปโดยสิ้นเชิง จึงจะได้กลับเข้าร่วมกับปรหมัตถมันดั้งเดิม ไม่เวียนตายเวียนเกิดอีกต่อไป; ปรหมัตถมันนี้ ก็คือ พรหม หรือ พรหมัน นั่นเอง

ปรหมัตถปฏิบัติ ๓ *ปรหมัตถปฏิบัติ*

ประเคน ผ้าใช้คาดเอวหรือคาดอกสำหรับพระ (เรียก *ประเคนดอก ประเคนเอว*) มี ๒ อย่าง คือ ประเคนแผ่น ๑ ประเคนไส้สุกร ๑

ประเคน ส่งของถวายพระภายในหัตถบาส, ส่งให้ถึงมือ; องค์แห่งการประเคนมี ๕ คือ ๑. ของไม้ใหญ่โตหรือหนักเกินไปพอคนปานกลางคนเดียวยกได้ ๒. ผู้ประเคนเข้ามาอยู่ในหัตถบาส คือห่าง

ประมาณคอกหนึ่ง ๓. เขาน้อมของนั้น
เข้ามาให้ ๔. น้อมให้ด้วยกาย ด้วยของ
เนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ก็ได้ ๕. ภิกษุ
รับด้วยกายก็ได้ ด้วยของเนื่องด้วยกาย
ก็ได้ (ถ้าผู้หญิงประเคน ใช้ผ้ากราบหรือ
ผ้าเช็ดหน้าที่สะอาดรับ)

ประจักษ์ ชัดเจน, แจ่มแจ้ง, ต่อหน้าต่อตา

ประจวร เจ็บ, ป่วย

ประจวรพระกรรม ปวดท้องคลอตุล

ประจุมชาดก ประมวลความบรรจบเรื่อง
ท้ายชาดก, เป็นคำของอรรถกถาที่ลำดับ
ความในชาดกว่า เมื่อพระพุทธเจ้าตรัส
เล่าชาดกเรื่องนั้นๆ จบแล้ว ก็ทรงประจุม
ชาดก (ชาดกสโมธาน หรือข้อความใน
ประโยคบาลีว่า “ชาดกั สโมธานลล”) คือ
บอกให้ทราบทั่ว บุคคลทั้งหลายในเรื่อง
อดีตของชาดกนั้น มาเป็นใครบ้างใน
ปัจจุบันแห่งพุทธกาลคือในเวลาทีพระ
องค์กำลังตรัสเล่าเรื่องนั้น

ประณต น้อมไหว้

ประณม ยกกระพุ่มมือแสดงความ
เคารพ, ยกมือไหว้ (พจนานุกรมเขียน
ประนม)

ประณาม 1. การน้อมไหว้ 2. การขับไล่
3. พุดว่าคดีให้เสียหาย

ประณิต ดี, ดียิ่ง, ละเอียด

ประดิษฐ์ ตั้งขึ้น, จัดทำขึ้น, สร้างขึ้น,
คิดทำขึ้น

ประดิษฐาน ตั้งไว้, แต่งตั้ง, การตั้งไว้,
การแต่งตั้ง

ประเด็น ข้อความสำคัญ, หัวข้อหลัก

ประณมว้ย ๓ *ปฐมว้ย*

ประทม นอน

ประทมอนุชฐานไสยา นอนชนิดไม่ลุก
ขึ้นอีก

ประทักษิณ เบื้องขวา, การเวียนขวาคือ
เวียนเลี้ยวไปทางขวาอย่างเข็มนาฬิกา
เป็นอาการแสดงความเคารพ

ประทับ อยู่ เช่นประทับแรม (ใช้แก่เจ้า
นาย); แนนอยู่ เช่น เอาปืนประทับป่า;
กตกลง เช่น ประทับตรา

ประทาน ให้

ประทีป ตะเกียง, โคม, ไฟที่มีเปลวสว่าง

ประทุม บัวหลวง

ประทุษร้ายสกุล ๓ *กุกทูก*

ประเทศบัญญัติ บัญญัติจำเพาะถิ่น,
ลักษณะที่พระพุทธเจ้าทรงตั้งไว้เฉพาะ
สำหรับมัธยมประเทศ คือจังหวัดกลาง
แห่งชมพูทวีป เช่น ลักษณะที่ ๗ แห่ง
สุราปานวรรค ในปาจิตติยกัณฑ์ ไม่ให้
ภิกษุอาบน้ำในเวลาห่างกันหย่อนกว่ากึ่ง
เดือน เว้นแต่สมัย

ประเทศราช เมืองอิสระที่สังกัดประเทศอื่น

ประธาน หัวหน้า, ผู้เป็นใหญ่ในหมู่

ประธานาธิบดี หัวหน้าผู้ปกครองบ้าน
เมืองแบบสาธารณรัฐ

ประพนม ยกกระพุ่มมือ

ประนีประนอม ประองดองกัน, ยอมกัน, ตกลงกันด้วยความใกล้เคียง

ประพฤติ ความเป็นไปที่เกี่ยวข้องกับการกระทำหรือปฏิบัติตน; กระทำ, ทำตาม, ปฏิบัติ, ปฏิบัติตน, ดำเนินชีวิต

ประพฤติในคณะอันพร่อง เป็นประการหนึ่งในรัตติเจต คือเหตุขาดราตรีแห่งมานัต ๔ ประการ หมายถึงประพฤติมานัตในถิ่นเช่นอาวาสที่มีปกติตตภิกษุไม่ครบจำนวนสงฆ์ คือหย่อน ๔ รูป

ประพาส ไปเที่ยว, เที่ยวเล่น, อยู่แรม

ประเพณี ขนบธรรมเนียม, แบบแผน, เชื้อสาย

ประมาณ การวัด, การกะ, เครื่องวัด, เกณฑ์, การถือเกณฑ์; บุคคลในโลกแบ่งตามประมาณคือหลักเกณฑ์ในใจที่ใช้วัดในการที่จะเกิดความเชื่อถือหรือความนิยมเลื่อมใส ท่านแสดงไว้ ๔ จำพวก คือ ๑. **รูปประมาณ** หรือ **รูปปป์มาณิกา** ผู้ถือรูปร่าง เป็นประมาณ ๒. **โณษประมาณ** หรือ **โณษปป์มาณิกา** ผู้ถือเสียงหรือชื่อเสียงเป็นประมาณ ๓. **อุษประมาณ** หรือ **อุษปป์มาณิกา** ผู้ถือความคร่ำหรือปอนๆ เป็นประมาณ ๔. **ธรรมประมาณ** หรือ **ธัมมปป์มาณิกา** ผู้ถือธรรมคือเอาเนื้อหาสาระเหตุผลหลัก

การและความถูกต้องเป็นประมาณ

ประมาท ดู **ปฺมาทะ**

ประมุข ผู้เป็นหัวหน้า

ประโยค การประกอบ, การกระทำ, การพยายาม

ประโยชน์ (เกิดแต่การถือเอาโลกทรัพย์) ๕; ดู **โลกอาทิยะ ๕**

ประลัย ความตาย, ความย่อยยับ, ความป่นปี้

ประวัติ ความเป็นไป, เรื่องราว

ประศาสนวิธี วิธีการปกครอง, ระเบียบแห่งการปกครองหมู่คณะ

ประสก เป็นคำเลือนมาจาก **อุบาทส** พระสงฆ์ครั้งก่อนมักใช้เรียกคฤหัสถ์ผู้ชาย คู่กับ **สีกา** แต่บัดนี้ได้ยินใช้น้อย

ประสพ พบ, พบเห็น, เจอะ, เจอ

ประสพ ก่อ, ทำให้เกิด, เพล็ดผล, ได้รับเป็นผลตอบแทน (**ปฺสวติ** = นิปฺวาเทติ, ผลติ, อุปฺปาเทติ, อุปฺจินติ, ปฏฺฐิลภติ)

ประสาท 1. เครื่องนำความรู้ลึกลับสำหรับคนและสัตว์, ในอภิธรรมว่าเป็น ประสาทรูป (คำบาลีว่า **ปฺสาทรูป**) **2.** ความเลื่อมใส; ดู **ปฺสาท 3.** ยินดีให้, โปรดให้

ประสาทรูป รูปคือประสาท

ประสาธน์ ทำให้สำเร็จ, เครื่องประดับ

ประสิทธิ ความสำเร็จ, ทำให้สำเร็จ, ให้

ประสิทธิพร ให้พร, ทำพรให้สำเร็จ

ประสูติ เกิด, การเกิด, การคลอด

ประเสริฐ ดีที่สุด, ดีเลิศ, วิเศษ

ประหาณ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด; เป็นรูปที่เขียนอย่างสันสกฤต เขียนอย่างบาลีเป็น *ปหาน* (บางที่เขียนผิดเป็น *ประหาณ*)

ประหาร การตี, การทุบตี, การฟัน, การล้างผลาญ; ฆ่า, ทำลาย

ปรัตตะ ประโยชน์ผู้อื่น, ประโยชน์เพื่อคนอื่น อันพึงบำเพ็ญด้วยการช่วยให้เขาเป็นอยู่ด้วยดี พึ่งตนเองได้ ไม่ว่าจะเป็นที่ภูลฐัมมิกัตตะ หรือสัมปรายิกัตตะ หรือปรมัตตะก็ตาม; เทียบ *อัตตัตตะ*

ปรัตตปฏิบัติ การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่ง คือ การทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นที่พึ่งของชาวโลก (โลกนาถ) ซึ่งสำเร็จด้วยพระมหากรุณาคุณเป็นสำคัญ มักเขียนเป็น *ปรหิตปฏิบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ *อัตตัตตสมบัติ* หรือ *อัตตहितสมบัติ*

ปรปวาท [ปะ-รับ-ปะ-วาด] คำกล่าวของคนพวกอื่นหรือลัทธิอื่น, คำกล่าวโทษคัดค้านโต้แย้งของคนพวกอื่น, หลักการของฝ่ายอื่น, ลัทธิภายนอก; คำสอนที่คลาดเคลื่อนหรือวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอย่างอื่น

ปรัมปรโภชน โภชนะที่หลัง คือ ภิกษุรับนิมิตในที่แห่งหนึ่งด้วยโภชนะทั้ง ๕

อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่ไปฉันในที่นิมิตนั้น ไปฉันเสียในที่อื่นที่เขาฉันนิตที่หลังซึ่งพร้อมเวลา

ปรากการ กำแพง, เครื่องล้อมกั้น

ปราชญ์ ผู้รู้, ผู้มีปัญญา

ปรามาธ^๑ [ปฺรา-มาต] ดูถูก, ดูหมิ่น

ปรามาธ^๒ [ปะ-รา-มาต] การจับต้อง, การยึดฉวย, การจับไว้มั่น, การลูบหรือเสียดสีไปมา, ความยึดมั่น; มักแปลกันว่า การลูบคลำ

ปราโมทย์ ความบันเทิงใจ, ความปลื้มใจ

ปรารภ ตั้งต้น, ดำริ, กล่าวถึง

ปรารมภ์ เริ่ม, ปรารภ, เริ่มแรก, วิตก, รำพึง, ครุ่นคิด

ปราศรัย พูดด้วยความเอ็นดู, กล่าว

ปราสาท เรือนหลวง, เรือนชั้น

ปริกถา คำพูดหวานล่อม, การพูดให้รู้โดยปริยาย, การพูดอ้อมไปอ้อมมาเพื่อให้เขาถวายเป็นจัจย ๔ เป็นการกระทำที่ไม่สมควรแก่ภิกษุ ถ้าทำปริกถาเพื่อให้เขาถวายเป็นจัจยและบิดนทบาท ชื่อว่ามีอาชีวะไม่บริสุทธิ์ แต่ท่านว่าทำปริกถาในเรื่องเสนาสนะได้อยู่ เช่น พูดว่า “เสนาสนะของสงฆ์คับแคบ” อย่างไรก็ตาม ถ้าถือจุดดงค์ไม่พึงทำปริกถาอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ปริกรรมนิมิต นิมิตแห่งปริกรรม, นิมิตชั้นตระเตรียมหรือเริ่มเจริญสมถ-

กรรมฐานได้แก่สิ่งที่กำหนดเป็นอารมณ์ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู หรือพุทธรูปที่นึกว่าอยู่ในใจ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในนิมิต ๓)

ปริกัปป 1. ความตริก, ความดำริ, ความคำนึง, ความกำหนดในใจ **2.** การกำหนดด้วยเงื่อนไข, ข้อแม้

ปริกัम्म ๓ *ปริกรรม*

ปริจฉินนาท ๓ *อากาส ๓, ๔*

ปริจเจท กำหนดตัด, ข้อความที่กำหนดไว้เป็นตอนๆ, ข้อความที่รวบรวมเอามาจัดเป็นหมวดๆ, บท, ตอน; การกำหนดแยก, การพิจารณาตัดแยกออกให้เห็นแต่ละส่วน (พจนานุกรมเขียน *ปริเจท*)

ปริจเจทรูป รูปที่กำหนดพิเศษ ได้แก่ อากาสธาตุ หรืออากาส คือ ช่องว่างเช่น ช่องว่างในส่วนต่างๆ ของร่างกาย

ปริจเจทากาส ๓ *อากาส ๓, ๔*

ปริจาริกา หมึงรับใช้, ปริจาริกา ก็ว่า

ปริญญา การกำหนดรู้, การทำความเข้าใจโดยครบถ้วน มี ๓ คือ **๑. ญาต-ปริญญา** กำหนดรู้ขั้นรู้จัก **๒. ตีรณ-ปริญญา** กำหนดรู้ขั้นพิจารณา **๓. ปหานปริญญา** กำหนดรู้ถึงขั้นละได้

ปริณายก ผู้นำ, ผู้เป็นหัวหน้า

ปริตต์, ปริตร 1. [ปะ-ริด] น้อย, เล็ก น้อย, นิดหน่อย, ต่ำต้อย, ต้อย, คับแคบ, ไม่สำคัญ (ตรงข้ามกับ *มหา* หรือ *มหันต์*) **2.** [ปะ-ริด] สภาวะที่ต้อย หรือ

คับแคบ หมายถึงธรรมที่เป็นกามาวจร, ฟังทราบทั่ว ธรรมทั้งปวง หรือสิ่งทั้งหลาย ประดามีนั้น นัยหนึ่งประมวลจัดแยกได้ เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ *ปริตตะ* (ธรรมที่ต้อยหรือคับแคบ คือเป็นกามาวจร) *มหัคคตะ* หรือ*มหรคต* (ธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่ คือเป็นรูปาวจร หรืออรูปาวจร) และ *อัปปมาณะ* (ธรรมที่ประมาณมิได้ คือเป็นโลกุตตระ); ๓ *กามาวจร 3.* [ปะ-ริด] “เครื่องคุ้มครองป้องกัน”, บทสวดที่นับถือเป็นพระพุทธรูป คือ บาลีภาษิตดั้งเดิมในพระไตรปิฎก ซึ่งได้ยกมาจัดไว้เป็นพวกหนึ่งในฐานะเป็นคำขลัง หรือคำศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันช่วยให้พ้นจากภัยอันตราย และเป็นสิริมงคลทำให้เกษมสวัสดิ์มีความสุขความเจริญ (ในยุคหลังมีการเรียบเรียงปริตรเพิ่มขึ้นนอกเหนือจากบาลีภาษิตในพระไตรปิฎกบ้าง ฟังทราบตามคำอธิบายต่อไป และฟังแยกว่า บทสวดที่มักสวดเพิ่มหรือพ่วงกับพระปริตรในพิธีหรือในโอกาสเดียวกัน มีอีกมาก มิใช่มาจากพระไตรปิฎก แต่เป็นของนิพนธ์ขึ้นภายหลัง ไม่ใช่พระปริตร แต่เป็นบทสวดประกอบ โดยสวดนำบ้าง สวดต่อท้ายบ้าง), กล่าวได้ว่า การสวดพระปริตรเป็นการปฏิบัติสืบเนื่องจากความนิยมในสังคมซึ่งมีการสวด

สาธยายร่ายมนต์ (มันตลัษฌายัน, มนต์ปริชัปปัน) ที่แพร่หลายเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ แต่ได้ปรับแก้จัดและจำกัดทั้งความหมายเนื้อหาและการปฏิบัติให้เข้ากับคติแห่งพระพุทธศาสนา อย่างน้อยเพื่อช่วยให้ชนจำนวนมากที่เคยยึดถือมาตามคติพราหมณ์และยังไม่เข้มแข็งมั่นคงในพุทธคติ หรืออยู่ในบรรยากาศของคติพราหมณ์นั้น และยังอาจหวังไหว ให้มีเครื่องมั่นใจและให้มีหลักเชื่อมต่อกันที่จะช่วยพาพัฒนาก้าวต่อไป, ทั้งนี้ ในฝ่ายภิกษุ มีพุทธบัญญัติ (วินย.๗/๑๘๓-๔/๗๑) ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติทุกกฏ โดยมีได้แสดงข้อยกเว้นไว้ ส่วนในฝ่ายภิกษุณี (วินย.๓/๓๒๒-๗/๑๗๖-๑๗๘) มีพุทธบัญญัติ ห้ามมิให้เรียนมิให้บอกติรัจฉานวิชา หากฝ่าฝืน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ แต่มีข้อยกเว้นว่าเรียนหรือบอกปริตรเพื่อคุ้มครอง (แก่ตนเองหรือแก่ผู้อื่นก็ตาม) ไม่ต้องอาบัติ, มีคำอธิบายว่า ติรัจฉานวิชา คือวิชาทำร้ายคนอื่น รวมทั้งมนต์อาถรรพ์ (อาถรรพณ์มนต์ ตามคัมภีร์อาถรรพเวทของพราหมณ์) เช่น มนต์ในการฝังรูปฝังรอย มนต์สะกดคนให้อยู่ใต้อำนาจ มนต์แผดเผาสรวิธาตุให้เขาผอมแห้ง มนต์ชักลากเอาทรัพย์ของคน

อื่นมา มนต์ทำให้มิตรผิใจแตกกัน ฯลฯ มนต์เหล่านี้ภิกษุณีจะเรียนหรือสอนไม่ได้ เป็นการผิดพุทธบัญญัติ แต่เรียนหรือสอนปริตรเพื่อคุ้มครองตนเองหรือผู้อื่นก็ตาม ไม่ผิด, นอกจากนั้นหลายครั้ง พระพุทธเจ้าทรงแนะนำพระสาวก ให้เจริญเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย เช่นต่องู บ้าง ให้ทำสังกิริยา คืออ้างสังข์จะอ้างคุณธรรมบ้าง ให้ระลึกถึงคุณและเคารพบ้น้อมพระรัตนตรัยบ้าง เป็นกำลังที่คุ้มครองรักษา แล้วพระดำรัสนั้นก็ได้รับความนับถือจัดเป็นปริตรชื่อต่างๆ, ที่กล่าวนี้ พอให้เห็นความเป็นมาของพระปริตร ต่อไปนี้ จะสรุปข้อควรทราบเกี่ยวกับพระปริตรไว้เป็นความรู้ประกอบ

๑) **โดยชื่อ:** เรียกว่า “ปริตร” ตามความหมายที่เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันอันตราย ซึ่งต่างจากมนต์ ที่ได้มีความหมายโน้มไปในทางเป็นอาถรรพณ์มนต์ ตามลัทธิของพราหมณ์ อย่างที่เรียกในบัดนี้ว่าเป็นไสยศาสตร์ ซึ่งมักใช้ทำร้ายผู้อื่น และสนองความโลภ เป็นต้น

๒) **โดยเนื้อหา:** ปริตรเป็นเรื่องของคุณธรรมทั้งในเนื้อหาและการปฏิบัติ คุณธรรมที่เป็นพื้นทั่วไปคือเมตตา บางปริตรเป็นคำแผ่เมตตาทั้งบท (เช่นกรณียเมตตปริตร และขันธปริตร) แม้

แต่เมื่อจะเริ่มสวดพระปริตร ก็มีคำ
ประพันธ์ที่แต่งขึ้นมาให้สวดสำหรับ
ชุมนุมเทวดาก่อน ซึ่งบอกให้ผู้สวดตั้ง
จิตแผ่เมตตาแต่ต้น อย่างที่เรียกว่ามี
เมตตาเป็นปุระจาริก (และคำที่เชิญ
เทวดามาฟัง ก็บอกว่าเชิญมาฟังธรรม)
คุณธรรมสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เป็นแก่น
ของปริตรคือสังฆะ บางปริตรเป็นคำตั้ง
สังฆิกริยาทั้งบท (เช่น อังคูลิมาลปริตร
และวัฏฏกปริตร) บางปริตรเป็นคำระลึก
คุณพระรัตนตรัย (รัตนปริตร โมรปริตร
ธัชคคปริตร อาภูนาภูยปริตร) บาง
ปริตรเป็นคำสอนหลักธรรมที่จะปฏิบัติ
ให้ชีวิตสังคมเจริญอกงามและหลัก
ธรรมที่เจริญจิตเจริญปัญญา (มงคลสูตร
โพชฌังคปริตร, โพชฌังคปริตรนั้นท่าน
นำสาระจากพระสูตรเดิมมาเรียบเรียง
และเติมคำอ้างสังฆะต่อท้ายทุกท่อน)

๓) **โดยหลักการ:** ปริตรเป็นไปตามหลัก
พระพุทธานุศาสนานี้ถือธรรมเป็นใหญ่สูง
สุด ไม่มีการร้องขอหรืออ้างอำนาจของ
เทพเจ้า (เทพทั้งหลายแม้แต่ที่นับถือว่า
สูงสุด ก็ยังทำร้ายกัน ไม่บริสุทธ์แท้
และไม่เป็นมาตรฐานที่แน่นอน ต้องขึ้น
ต่อธรรม มีธรรมเป็นตัวตัดสินในที่สุด
เช่นว่า ก่อนโน้น พรหมณ์ถือว่าพระ
พรหมเป็นใหญ่ สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง แต่
ต่อมัลลทินับถือพระศิวะแล้วว่า เดิมที

พระพรหมมี ๕ พักตร์ กระทั่งคราวหนึ่ง
ถูกพระศิวะกริ้วและทำลายพักตร์ที่ห้า
เสีย จึงเหลือสี่พักตร์) ปริตรไม่อิงและ
ไม่เอื้อต่อกิเลสโลภะ โทสะ โมหะเลย เน้น
แต่ธรรม เฉพาะอย่างยิ่งเมตตาและสังฆะ
อย่างที่กล่าวแล้ว และอ้างพุทธคุณหรือ
คุณพระรัตนตรัยทั้งหมดเป็นอำนาจคุ้มครอง
รักษาอำนวยความสะดวกใน
หลายปริตรมีคำแทรกเสริม บอกให้
เทวดามีเมตตาต่อหมู่มนุษย์ ทั้งเตือน
เทวดามนุษย์ได้พากันบวงสรวงบูชา
จึงขอให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาเขาด้วยดี

๔) **โดยประโยชน์:** ความหมายและการ
ใช้ประโยชน์จากปริตร ต่างกันไปตาม
ระดับการพัฒนาของบุคคล ตั้งแต่ชาว
บ้านทั่วไป ที่มุ่งให้เป็นกำลังอำนาจปกปัก
รักษาคุ้มครองป้องกัน จนถึงพระ
อรหันต์ซึ่งใช้เจริญธรรมปีติ แต่ที่ยืน
เป็นหลักคือ ช่วยให้เกิดจิตของผู้สวดและผู้
ฟังเจริญกุศล เช่น ศรัทธาปสาทะ ปีติ
ปราโมทย์และความสุข ตลอดจนตั้งมั่น
เป็นสมาธิ รวมทั้งเตรียมจิตใจให้พร้อมที่
จะก้าวสู่ภูมิธรรมที่สูงขึ้นไป คือเป็น
กุศลภาวนา เป็นจิตตภาวนา

๕) **โดยที่มา:** แหล่งที่มาของพระปริตร
ได้แก่คำแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
กล่าวคือ พระสูตร พุทธานุญาติ ชาดก
เรื่องไหนตอนใดมีเนื้อความซึ่งได้ความ

หมายตรงตามที่ต้องการ ก็นำมาสวดและ
 นิยมสืบทอดมา เช่น มหาโจรองคูลิมาล
 เมื่อกลับใจมาบวชแล้ว วันหนึ่งไป
 บิณฑบาต พบสตรีกรรม์แก่คลอดยาก
 มีอาการทุลักทุเลลำบาก ท่านสงสาร
 กลับจากบิณฑบาตแล้วก็มาเฝ้าทูลความ
 แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์จึงทรง
 แนะนำให้ท่านเข้าไปหาสตรีนั้นและ
 กล่าวคำเป็นสังกิริยาว่า “ดูกรน้องหญิง
 ตั้งแต่อาตมาได้เกิดแล้วในอริยชาติ มิ
 ได้รู้สึกเลยว่าจะจงใจปลงสัตว์เสียจาก
 ชีวิต ด้วยสัจวาจานี้ ขอความสวัสดิ์จึงมี
 แก่ท่าน ขอความสวัสดิ์จึงมีแก่กรรม์
 ของท่านเถิด” พระองคูลิมาลได้ปฏิบัติ
 ตาม สตรีนั้นก็คลอดบุตรได้ง่ายโดย
 สวัสดิ์ดี (ม.ม.๑๓/๕๓๑/๔๘๕) คำบาลีที่กล่าว
 สังกิริยานี้ก็เป็นที่ยอมรับนำมาใช้ โดยมีชื่อ
 ว่าอังกูลิมาลปริตร ถือว่าเป็นมหาปริตร
 ที่เดี่ยว, บางที่มีเหตุร้ายเกิดขึ้น เช่น
 คราวหนึ่งมีภิกษุถูกงูกัดถึงมรณภาพ
 เมื่อทรงทราบ ได้ตรัสอนุญาตให้ภิกษุ
 ทั้งหลายแผ่เมตตาจิตไปยังพญางูสี่
 ตระกูล (วิรูปักษ์ เอราบถ ฉัพยานบุตร
 กัณหาโคตมกะ) เพื่อคุ้มครองรักษาและ
 ป้องกันตัว และได้ตรัสคาถาแผ่เมตตา
 แก่ตระกูลพญางูทั้งสี่นั้น ตลอดจนแก่
 สรรพสัตว์ ลงท้ายด้วยคุณพระรัตนตรัย
 และนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์

(วินย.๗/๒๖/๑๑; อัง.จตุกก.๒๑/๖๗/๙๔) เป็นที่มา
 ของชั้นปริตร (คาถาที่เป็นปริตรนี้มาในชั้น
 ปริตตชาดกด้วย, พุ.ชา.๒๗/๒๕๕/๗๔), หรือ
 อย่างพระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรมโดย
 ทรงเล่าเรื่องชาดกเป็นตัวอย่าง แล้ว
 ชาดกบางเรื่องที่มีถ้อยคำซึ่งได้ช่วยให้
 บุคคลหรือสัตว์ในเรื่องรอดพ้นอันตราย
 ก็มาเป็นปริตร ดังเช่น “คาถานกคุ่ม” ที่
 ลูกนกคุ่มกล่าวเป็นสังกิริยา ทำให้ไฟป่า
 ไม่ลุกลามเข้ามาไหม้รัง (พุ.ชา.๒๗/๓๕/๑๒ มี
 คาถาแต่ไม่ครบ, มาครบใน พุ.จริยา.๓๓/๒๓๗/๕๘๘)
 ก็มาเป็นวัฏฏกปริตร, หรืออย่างมงคล-
 สุตฺร (พุ.พุ.๒๕/๕/๓; พุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) ที่ว่า
 พระพุทธเจ้า เมื่อเหล่าเทวดาทูลขอให้
 ตรัสแสดงยอดมงคล แทนที่จะตรัสถึง
 สิ่งที่พบเห็นได้ยินดีร่ำว่าเป็นมงคลหรือ
 ไม่เป็นมงคลอย่างที่คนยึดถือกัน กลับ
 ทรงสอนหลักความประพฤติปฏิบัติใน
 ชีวิตและสังคม เช่น การไม่คบคนพาล
 การคบบัณฑิต การยกย่องเชิดชูคนที่
 ควรยกย่องเชิดชู ฯลฯ จนถึงความมีจิต
 ใจเกษมศานต์เป็นอิสระไม่หวั่นไหวด้วย
 โลกธรรม ว่าเป็นอุดมมงคล มงคลสุตฺร
 นี้ก็เป็นที่ยอมรับนับถือ นำมารวมไว้ในชุด
 พระปริตรเต็มทั้งพระสุตฺร

พระปริตรที่ชื่อว่า อาฏานาฎิยปริตร
 จากอาฏานาฎิยสุตฺร (ที.ปา.๑๑/๒๐๗/๒๐๘)
 นับว่ามีกำเนิดแปลกออกไป คือ มิใช่เป็น

พุทธดำรัสที่ตรัสเอง แต่มีเรื่องในพระ
 สุตรนั้นว่า ณ ยามดึก ราชตรีหนึ่ง ท้าว
 มหาราชสี (จาตุมหาราช หรือจตุโลกบาล)
 พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้า
 พระพุทธเจ้า ที่เขาคิชฌกูฏ เมือง
 ราชคฤห์ ครั้นแล้ว ท้าวเวสสุวรรณ ผู้ครอง
 ทิศอุดร (ไทยมักเรียก เวสสุวรรณ, มีอีกชื่อ
 หนึ่งว่า กุเวร) ได้กราบทูล (ในนามของผู้
 มาเฝ้าทั้งหมด) ว่า พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใส
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็มี ที่เลื่อมใส ก็มี
 ส่วนมากที่ไม่เลื่อมใสเพราะตนเองทำ
 ปาณาติบาต เป็นต้น จนถึงตีมสุราเมรัย
 เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้น
 กรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ ท้าว
 มหาราชทรงห้วงใยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่
 ในป่าดงเงียบเปลี่ยวห่างไกลอันน่ากลัว
 จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฏิยา รกฺขา”
 (อาฏานาฏิยารักขา เรียกง่ายๆ ว่า
 อาฏานาฏิยารักข์ โดยเรียกตามชื่อเทพ-
 นครอาฏานาฏา ที่ท้าวมหาราชประชุมกัน
 ประพันธ์อาฏานาฏิยารักขานี้ขึ้น) โดยขอ
 ให้ทรงรับไว้ เพื่อทำให้ยักษ์พวกนั้น
 เลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ
 ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก
 ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน แล้วท้าว
 เวสสุวรรณก็กล่าวคำอารักขานั้น เริ่มต้น
 ด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์
 มีพระวิปัสสี เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของ

ท้าวมหาราชสี่รายพระองค์ที่พร้อมด้วย
 ไอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทา
 พระพุทธเจ้า, เมื่อจบแล้ว ท้าวเวสสุวรรณ
 กราบทูลย้าว่า คาถาอาฏานาฏิยารักขานี้
 เพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ
 ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุก
 ปลอดภัยจากการถูกเบียดเบียน เมื่อเรียน
 ไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักษ์
 เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้า
 กราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้าน
 และถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย
 หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อ
 ท้าวมหาราชสี่นั้น กล่าวแล้วก็พากัน
 กราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราชตรีนั้นไป
 แล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมด
 แก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่าอาฏานาฏิยารักขา
 นี้ประกอบด้วยประโยชน์ในการคุ้มครอง
 รักษาดังกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้
 เรียนไว้, คาถาอาฏานาฏิยารักขานี้เองได้
 มาเป็นอาฏานาฏิยปริตร และอาฏานาฏิย-
 ปริตรนี้นับว่าเป็นตัวอย่างอันชัดเจนที่
 แสดงถึงวิธีสอนที่นำประชาชนให้ฝึก
 ศึกษาพัฒนาชีวิตขึ้นมาตามลำดับ จาก
 จุดเชื่อมต่อกับความเชื่อถือพื้นฐานของ
 เขา เพื่อก้าวเข้ามาสู่คติแห่งพระพุทธ
 ศาสนา คือในแง่ความเชื่ออำนาจศักดิ์
 สิทธิ ถือว่าต้องเป็นอำนาจที่ทรงธรรมจึง
 จะศักดิ์สิทธิ์จริงจังยั่งยืน และชำระ

อำนาจนั้นให้บริสุทธิเป็นกุศลปราศจากการใช้กิเลสเช่นโลภะและโทสะ ให้อำนาจที่เป็นกุศลชนะอำนาจอกุศล และที่สำคัญยิ่งคือไม่ให้ขัดหลักกรรม แต่ให้สนับสนุนความเพียรในการทำกุศลกรรม โดยมีความหมายในแง่คุ้มครองป้องกันให้ปลอดภัยปราศจากสิ่งขัดขวางกังวลทั้งภายนอกและในใจ เพื่อให้พร้อมหรือมั่นใจมีกำลังใจที่จะเพียรทำกิจที่มุ่งหมาย เช่น ภิกษุก็จะเจริญสมณธรรมได้เต็มที่ (มิใช่รออำนาจศักดิ์สิทธิ์มาบันดาลผลนั้นให้)

เรื่องราวอันเป็นที่มาของปริตรทั้งหลายตามที่เล่าในพระไตรปิฎก มีเพียงสั้นๆ ตรงๆ อย่างที่กล่าวแล้ว แต่ที่มาของบางปริตรปรากฏในอรรถกถาเป็นเรื่องราวยืดยาวพิสดาร โดยเฉพาะรัตนปริตร จาการตณสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕; ขุ.สุ.๒๕/๓๑๔/๓๖๗) ซึ่งอรรถกถาเล่าว่า คราวหนึ่งที่เมืองเวสาลี ได้เกิดเหตุพิภพภัยใหญ่ ผู้คนล้มตาย ซากศพเกลื่อนเมือง พวกอมนุษย์ก็เข้ามา แถมอหิวาตโรคซ้ำอีกในที่สุด กษัตริย์ลิจจวิตกลงไปอาราธนาพระพุทธเจ้า ซึ่งเวลานั้นประทับที่เมืองราชคฤห์ (ยังอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าพิมพิสาร) ขอให้เสด็จมา พระพุทธองค์ประทับเรือเสด็จมา เมื่อถึงเขตแดน พออย่างพระบาทลงทรงเหยียบฝั่งแม่น้ำคงคา

ฝนโบกขรพรรษก็ตกลงมาจนน้ำท่วมพัดพาซากศพลอยลงแม่น้ำคงคาไปหมด และเมื่อเสด็จถึงเมืองเวสาลี ท้าวสักกะและประดาเทพก็มาชุมนุมรับเสด็จ เป็นเหตุให้พวกอมนุษย์หวาดกลัว พากันหนีไป ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรัตนสูตรให้พระอานนท์เรียนและเดินทำปริตรไปในระหว่างกำแพงเมืองทั้ง ๓ ชั้น พระอานนท์เรียนรัตนสูตรนั้นแล้วสวดเพื่อเป็นปริตร คือเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน พร้อมทั้งถือบาตรของพระพุทธเจ้าใส่น้ำเดินพรหมไปทั่วทั้งเมือง เป็นอันว่าทั้งภัยแล้ง ภัยอมนุษย์ และภัยจากโรคก็สงบสิ้นไป พระพุทธเจ้าประทับที่เมืองเวสาลีครึ่งเดือนจึงเสด็จกลับ มีการชุมนุมครั้งใหญ่เพื่อส่งเสด็จ เรียกว่า “คงโคโรหณสมาคม” (เป็นไทย=คงคา-โรหณสมาคม, การชุมนุมในคราวเสด็จลงแม่น้ำคงคาเพื่อเสด็จกลับสู่เมืองราชคฤห์; การชุมนุมใหญ่อย่างนี้มีอีก ๒ ครั้ง คือ ยมกปาฏิหาริยสมาคม และเทโวโรหณสมาคม), พระสูตรนี้แสดงคุณของพระรัตนตรัย จึงเรียกว่ารัตนสูตร (ในมิลินทปัญหาบางฉบับเรียกว่า สุวัตถิสสูตร เพราะแต่ละคาถาลงท้ายว่า “สุวัตถิ โหตุ” - ด้วยสังขจะนี้ ขอความสวัสดิ์จึงมี), เรื่องที่อรรถกถาเล่านี้ น่าจะเป็นที่มาของประเพณีการเอาน้ำใส่

บาตรทำน้ำมนต์ แล้วพรมน้ำมนต์เพื่อ
ความสุขสวัสดิ์

๖) *โดยความเป็นมา:* เดิมนั้น “ปริตต์”
มีความหมายว่า “เครื่องคุ้มครองป้องกัน”
เช่นกล่าวข้อความนั้นๆ เพื่อเป็นปริตร
หรือให้เป็นปริตร (เป็นเครื่องคุ้มครอง
ป้องกัน) ยังไม่เรียกข้อความนั้นเองว่า
ปริตร จึงใช้คำว่า “ทำปริตต์” (ปริตต-
ภณณะ) เช่นทำการแผ่เมตตา หรือทำการ
น้อมรำลึกหรือนมัสการอย่างนั้นๆ ให้
เป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน ไม่ใช่คำว่า
กล่าวหรือสวดปริตต์ ต่อมาจึงค่อยๆ
เรียกข้อความที่สวดหรือบทสวดนั่นเอง
ว่าปริตร แล้วปริตรก็มีความหมายว่า
“บทสวดเพื่อเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกัน”
ดังที่ในบัดนี้ ใช้คำว่า “กล่าวปริตร” หรือ
“สวดพระปริตร” (ปริตตภณณะ) เป็นพื้น

ปริตรได้เป็นคำเรียกบทสวด โดยมี
รายชื่อปรากฏในคัมภีร์ชั้นหลังจากพระ
ไตรปิฎก เริ่มแต่มีลิตนทปัญหา ซึ่งถือกัน
ว่าเกิดขึ้นประมาณ พ.ศ.๕๐๐ ในลิตนท-
ปัญหานี้ มีรายชื่อ ๕-๗ ปริตร (ฉบับ
หนึ่งที่เป็นอักษรพม่ามี ๗ ปริตร คือ
รัตนสูตร เมตตสูตร ชันธปริตร โมรปริตร
ธัชคคปริตร อาฏานาฎิยปริตร องคฺลิมาล-
ปริตร, ฉบับอักษรไทยมี ๕ ปริตร คือ
ชันธปริตร สุวตฺติปริตร [=รัตนสูตร] โมร-
ปริตร ธัชคคปริตร อาฏานาฎิยปริตร),

ต่อมาในชั้นนรธาถา (ถึง พ.ศ.๕๐๐
เศษ) พบรายชื่ออย่างมาก ๘ ปริตร คือ
อาฏานาฎิยปริตร อิลิคิลิปริตร ธัชคค-
ปริตร โพชฌังคปริตร ชันธปริตร โมร-
ปริตร เมตตปริตร รัตนปริตร (อง.อ.
๒/๒๑๐; นิท.อ.๓๓๖), ต่อนี้ไป จะกล่าวข้อ
สังเกตตามลำดับ ดังนี้

ก. ปริตรที่ยืนตัวอยู่ในทุกรายชื่อตั้งแต่
มีลิตนทปัญหามาจนวิสุทฺธิมคฺคักระทั่งถึง
คัมภีร์แม่แต่ชั้นฎีกา มีเพียง ๕ คือ
รัตนปริตร ชันธปริตร ธัชคคปริตร
อาฏานาฎิยปริตร และโมรปริตร

ข. ตลอดยุคที่กล่าวมา รายชื่อหลักขึ้น
ต้นด้วยรัตนปริตร ซึ่งบางที่เรียกชื่อเดิม
เป็นรัตนสูตร และในรายชื่อทุกบัญชี ไม่
มีมงคลสูตรเลย

ค. ไม่ชัดเจนว่ามีมงคลสูตรเพิ่มเข้ามาในรายชื่อ
ปริตรเมื่อใด แต่คงเพิ่มในยุคสมัยที่
ไม่นานนัก น่าสังเกตว่า ท่านเพิ่มเข้ามา
โดยจัดเป็นปริตรแรกทีเดียวนำหน้ารัตน-
ปริตร อีกทั้งเป็นบทเดียวที่คงเรียกชื่อ
เป็นสูตรคงที่ยืนตัว ไม่เรียกชื่อว่าปริตร
ทั้งนี้ พอเห็นเหตุผลได้ชัดว่า เนื้อความ
ในมงคลสูตรไม่มีลักษณะเป็นปริตรโดย
ตรง คือมิใช่มุ่งจะป้องกันภัยใดๆ อย่าง
ปริตรอื่น แต่เป็นเรื่องของสิริมงคลคือ
เป็นไปเพื่อความสุขความเจริญอกงาม
กว้างๆ ครอบคลุมทั่วไปหมด ถึงจะไม่

เป็นปริตร ก็ดีมีคุณไม่น้อยกว่าปริตร และควรเอามาสดนําก่อนด้วยซ้ำ เพื่อให้เกิดสิริมงคลเป็นพื้นฐานหรือเป็นบรรยากาถไว้ก่อน แล้วจะแก้หรือกันอันตรายอย่างไรนั้นก็ค่อยว่ากันต่อไป (และในแง่เนื้อความ มงคลสูตรก็ครอบคลุมความดีงามสุขสวัสดิ์ทุกประการ โดยมีหลักธรรมที่เหมาะสมแก่ทุกบุคคลครบทุกชั้นตอนของชีวิต) อีกทั้งท่านเอามาใช้เต็มทั้งพระสูตร ไม่ได้คัดตัดมาเพียงบางส่วน จึงเป็นอันได้เหตุผลที่นำมาสดเข้าสู่ปริตร และจัดเป็นบทแรก โดยเรียกชื่อคงเดิมว่ามงคลสูตร, ในคัมภีร์ขุททกปาฐะแห่งพระไตรปิฎก ท่านเรียงลำดับมงคลสูตรและรัตนสูตรไว้ติดกัน โดยมีมงคลสูตรเป็นสูตรแรก อรรถกถาอธิบายว่าลำดับนี้เข้ากับเหตุผลว่า มงคลสูตรเป็นอัตตารักษ์ (รักษาตัว) รัตนสูตรเป็นปรารักษ์ (รักษาผู้อื่น)

ง. ส่วนปริตรอื่นนั้นจัดอยู่แล้วว่า ปริตรใดเดิมเป็นพระสูตร และนำมาใช้สดเต็มทั้งสูตร ปริตรนั้นจะเรียกชื่อเป็นสูตร หรือเรียกเป็นปริตร ก็ได้ คือ รัตนสูตร/ปริตร กรณียเมตตสูตร/ปริตร (บางที่เรียกสั้นๆ ว่า เมตตสูตร/ปริตร) และธชัคคสูตร/ปริตร, ปริตรนอกนี้ มิใช่มาจากพระสูตร (เช่น มาจากชาดก) หรือถ้ามาจากพระสูตร ก็ไม่นำมาเต็ม

ทั้งสูตร แต่คัดตัดมาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้อง จึงเรียกว่าปริตรอย่างเดียว

จ. อาฏานาฎิยปริตร มาจากอาฏานาฎิยสูตร แต่นำมาใช้เฉพาะคาถา “อาฏานาฎิยารกขา” ที่ทำวมหาราชสี่ถวายเป็นพิเศษ ไม่นำมาเต็มทั้งสูตร (คือนำมาเพียงเอกเทศของพระสูตร) จึงเรียกว่าปริตรเท่านั้น ไม่เรียกว่าสูตร ในแง่นี้ อาฏานาฎิยปริตรก็เหมือนกับปริตรอื่นๆ ที่เรียกว่าปริตรอย่างเดียว แต่แง่ที่แปลกกว่านั้นก็คือนำมาเฉพาะคาถานมัสการพระพุทธเจ้าเจ็ดพระองค์ ๖ คาถา ส่วนคาถาต่อจากนั้นซึ่งว่าด้วยเรื่องของทำวมหาราชสี่ท่านตัดออก แล้วประพันธ์คาถาใหม่ซึ่งส่วนใหญ่พรรณนาพระคุณของพระพุทธเจ้ามากมายหลายพระองค์ นับวันทาพระพุทธเจ้าเหล่านั้น ขอให้พระคุณของพระองค์ปกปักรักษา และขอให้ทำวมหาราชทั้งสี่มารักษาด้วย, การที่พระโหราจารย์กระทำอย่างนี้ คงเป็นเพราะท่านเห็นว่า คาถาอาฏานาฎิยารกขามีชื่อเป็นพระพุทธรวณะ แต่เป็นคำของเทพเท่านั้น เมื่อจะนำมาใช้ในกิจนอกพระไตรปิฎก ท่านจึงแต่งเพิ่มและเติมแทนได้ โดยเฉพาะคาถาที่ท่านแต่งนั้น ก็เป็นการเสริมเจตนาารมณฺ์ของทำวมหาราชทั้งสี่ที่แสดงออกใน ๖ คาถาแรก ให้ปริตรหนักแน่นมีกำลังมากยิ่งขึ้น,

โพชฌังคปริตรมีลักษณะพิเศษต่างออกไปอีก เนื่องจากว่า เรื่องที่พระพุทธองค์เอง พระมหากัสสปะ และพระมหาโมคคัลลานะ สดับคำแสดงโพชฌังคแล้วหายจากอาพาธนั้น กระจายอยู่ในสามพระสูตรต่างหากกัน (ส.ม.๑๙/๔๑๕-๔๒๘/๑๑๓-๗) พระโหราณาจารย์จึงใช้วิธีประพันธ์คาถาประมวลเรื่องสรุปความรวมไว้เป็นปริตรเดียวกัน โพชฌังคปริตรจึงมิใช่เป็นบาลีภาษิตจากพระไตรปิฎกโดยตรง, เรื่องของอาภูวานาฎิยปริตร (รวมทั้งโพชฌังคปริตร) นี้ น่าจะเป็นตัวอย่างให้ในยุคหลังมีการแต่งคาถาใหม่ขึ้นเป็นปริตรชื่อใหม่ๆ โดยนำเอาพุทธพจน์หรือข้อความในพระไตรปิฎกมาตั้งเป็นแกน ก็มี ไม่มีข้อความจากพระไตรปิฎกโดยตรงเลย ก็มี ได้แก่ อภยปริตร และชยปริตร ในประมวลบทสวดที่เรียกว่า “สิบสองตำนาน”

๗) **โดยการจัดเป็นแบบแผน:** ต่อมาในบ้านเมืองที่พระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีคนทุกหมู่เหล่านับถือแล้ว ความนิยมสวดพระปริตรก็แพร่หลายมากขึ้นๆ จนเกิดเป็นประเพณีขึ้นโดยมีพิธีกรรมเกี่ยวกับการสวดพระปริตรนั้น และประเพณีนั้นก็พัฒนาต่อๆ มา เช่น มีการสวดปริตรนี้ในโอกาสนั้น สวดปริตรนั้นในโอกาสนี้ มีการสวดปริตร

เป็นชุดในงานสำคัญ มีการแยกว่าพึงสวดชุดใดในงานไหนระดับใด ตลอดจนจัดลำดับในชุดพร้อมด้วยบทสวดประกอบต่างๆ เป็นต้น, ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ซึ่งเล่าเรื่องราวเมื่อใกล้ พ.ศ.๕๐๐ แม้จะมีได้กล่าวถึงพิธีสวดพระปริตรโดยตรง แต่ปัญหาหนึ่งที่พญามิลินท์ตรัสถามพระนาคนเสนาว่า ถ้าปริตรทำให้คนพ้นจากบ่วงมัจจุราชได้ จะไม่ขัดกันหรือกับคำสอนที่ว่า ถึงจะเหาะเหินไปในฟากฟ้า ถึงจะซ่อนตัวลึกถึงกลางมหาสมุทร หรือจะหนีไปที่ไหน ก็หาพ้นจากบ่วงมัจจุราชไปได้ไม่ และระบุชื่อปริตรไว้ด้วยหลายบท (ฉบับอักษรพม่าระบุไว้ ๗, ฉบับอักษรไทยระบุไว้ ๕ ดังกล่าวข้างต้น) นี้แสดงว่า การสวดพระปริตรคงจะเป็นที่นิยมทั่วไปแล้วในชมพูทวีป รวมทั้งแคว้นโยนก (โยนกเวลานั้นขยายกว้างตั้งแต่แถบเหนือของอาฟกานิสถานและปากีสถาน มาจนถึงตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียปัจจุบัน) ต่อมา ในลังกาทวีป มีเรื่องราวเป็นหลักฐานชัดเจนตามคัมภีร์มหาวงส์ (พงศาวดารลังกายุคต้น) ว่า ในรัชกาลพระเจ้าอุปติสสะ ที่ ๑ (พ.ศ. ๙๐๕-๙๕๒) เกิดทุพภิกขภัย พระองค์ได้โปรดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมใหญ่ สวดพระปริตร แล้วฝนตกหายแล้ง ในสมัยหลังต่อมา ก็มีเหตุการณ์เช่นนี้อีก,

พิธีสวดอย่างนี้ นอกจากเป็นงานใหญ่แล้ว ก็กลายเป็นประเพณี การสวดบางอย่างก็ทำเป็นประจำทุกปี อย่างน้อยก็ทำนองเป็นการบำรุงขวัญ ในบางคัมภีร์อย่างวินยสังคหะ ถึงกับอธิบายวิธีจัดเตรียมการในการสวดพระปริตรในบางโอกาส เช่น เมื่อไปสวดให้คนเจ็บไข้ ฟังให้เขารับลึกซาบทุกก่อน (เราเรียกว่าให้ศีล) แล้วกล่าวธรรมแก่เขา ฟังทำปริตรให้แก่ผู้ที่ตั้งอยู่ในศีล ถ้าคนถูกผีเข้า ไม่ควรสวดอาฏานาถียปริตรก่อน แต่ฟังสวดเมตตสูตร ฐัคคสูตร และรัตนสูตร ตลอดลำดับ ถ้าผีไม่ยอมออก จึงควรสวดอาฏานาถียปริตร ดังนี้เป็นต้น

ปริตรที่จัดเป็นหมวดหรือเป็นชุด ต่อมาก็มีการแยกเป็นชุดเล็กและชุดใหญ่ ดังที่เรียกว่า “เจ็ดตำนาน” (ใช้คำบาลีเป็น สัตตปริตต์) และ “สิบสองตำนาน” (ทวาทสปริตต์) แต่มีข้อน่าสงสัยว่า “ตำนาน” ในที่นี้หมายถึงเรื่องราวเล่าขานสืบกันมาใช่แน่หรือไม่ พอดีว่า “ปริตต์” คือเครื่องคุ้มครองป้องกันนี้มีคำบาลีที่เป็นไวยากรณ์ว่า *รักษา ตาณ เถณ ทีปะ นาถ สรรณะ* เป็นต้น โดยเฉพาะ “ตาณ” นั้น บางทีใช้อธิบายหรือใช้แทน “ปริตต์” อย่างชัดเจน (เช่น ในโยชนาแห่งอรรถกถาวิญญว่ ยกฺขปริตฺตนฺติ ยกฺเขหิ สมฺนฺโต ตาณ) จึงน่าสันนิษฐาน

ว่า อาจเป็น “ตำนาน” ที่แผลงจาก “ตาณ” นี้เอง (คือเป็น เจ็ดตำนาน และสิบสองตำนาน) และเมื่อใช้เป็นแบบแผนในพระราชพิธี ก็ได้มีชื่อเป็นคำศัพท์เฉพาะขึ้นว่า “ราชปริตร” เรียกสัตตปริตต์ว่า *อูลราชปริตร* (ปริตรหลวงชุดเล็ก) และเรียกทวาทสปริตต์ว่า *มหाराชปริตร* (ปริตรหลวงชุดใหญ่)

เจ็ดตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รัตนปริตร (มักเรียก รัตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
- ๔/๐. ชั้นธปริตร
- ๕/๐. โมรปริตร
- ๖/๐. ฐัคคปริตร (มักเรียก ฐัคคสูตร)
- ๗/๐. อาฏานาถียปริตร
- ๐/๗. โพชฌังคปริตร มีอังคฺลิมาลปริตรนำ (ลำดับท้ายนี้ อาจเข้าแทนลำดับใดหนึ่งใน ๔-๗)

สิบสองตำนาน

๑. มงคลสูตร
๒. รัตนปริตร (มักเรียก รัตนสูตร)
๓. เมตตปริตร (มักเรียก กรณียเมตตสูตร)
๔. ชั้นธปริตร มีจันทนปริตรตาม
๕. โมรปริตร
๖. วัฏฏกปริตร
๗. ฐัคคปริตร (มักเรียก ฐัคคสูตร)
๘. อาฏานาถียปริตร
๙. อังคฺลิมาลปริตร

๑๐. โปชฌังคปริตร

๑๑. อภยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)

๑๒. ชยปริตร (มีขึ้นในยุคหลัง)

(พึงทราบว่า องคุลิมาลปริตต และ โปชฌังคปริตต นั้น เรียกเป็นภาษาไทย ว่า อังคุลิมาลปริตร หรือองคุลิมาลปริตร และโปชฌังคปริตร หรือโปชฌังคปริตร ก็ได้ ยังไม่มีกำหนดเป็นยติ)

๘) **โดยเครื่องประกอบเสริม:** หน้าที่ได้กล่าวไว้ นอกจากตัวปริตรเองแล้ว มี บทสวดเสริมประกอบที่แต่งหรือจัดเติมเพิ่มขึ้นตามกาลเวลาอีกมาก ใช้สวดนำก่อนก็มี สวดแทรกก็มี สวดต่อท้ายก็มี เช่น ก่อนเริ่มสวด ก็มีการชุมนุมเทวดา คือกล่าวคำเชิญชวนเทวดามาฟัง เรียกว่ามาฟังธรรมหรือมาฟังพุทธวจนะ และเมื่อเริ่มสวด ก่อนจะถึงตัวพระปริตร ก็สวดต้นตำนาน ซึ่งมีประมาณ ๔ บท แล้วจึงสวดตัวตำนานคือพระปริตรไปตามลำดับ ครั้นจบปริตรทั้งหมดแล้ว ก็สวดท้ายตำนาน ทำนองบทแถมอีกจำนวนหนึ่ง (อาจจะถึง ๑๐ บท) เสร็จแล้วจึงเป็นอันจบการสวด

ยิ่งกว่านั้น ถ้ามีเวลาที่จะสวดอย่างเต็มพิธีจริงๆ นอกจากชุมนุมเทวดา (เรียกว่าขัตนำ) ตอนจะเริ่มสวดแล้ว ในช่วงที่สวดตัวตำนาน ก็มีการขัตตำนานแทรกคั่นไปตลอดด้วย คือ ระหว่างที่

สวดปริตรหนึ่งจบแล้ว ก่อนจะสวดปริตรลำดับต่อไป ก็หยุดให้หัวหน้า (บัดนี้นิยมให้รูปที่ ๓ ผู้ขัตนำ คือรูปที่ชุมนุมเทวดา) ขัตตำนาน คือสวดบทแนะนำให้รู้จักปริตรบทที่จะสวดต่อไปนั้น (บทขัตของปริตรใด ก็เรียกตามชื่อของปริตรนั้น เช่น บทขัตมงคลสูตร บทขัตรัตนปริตร ฯลฯ ซึ่งบอกให้รู้ว่าปริตรนั้นเกิดขึ้นมาอย่างไร มีคุณหรืออานิสงส์ในการสวดอย่างไร และเชิญชวนให้สวด) ขัตคั่นอย่างนี้ไปจนจบปริตรทั้งหมด, อย่างไรก็ตาม ทุกวันนี้ แม้แต่ในพิธีใหญ่ๆ ก็น้อยนักที่จะมีการขัตตำนานในการสวดเจ็ดตำนานหรือสิบสองตำนาน เพราะจะทำให้การสวดยาวนานมาก, แต่ที่ยังนิยมปฏิบัติกันอยู่ ก็คือ ในกรณีที่มีการสวดบทพิเศษเพิ่มเข้ามา เช่น สวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรในงานทำบุญอายุครั้งสำคัญ เมื่อขัตนำตำนาน คือชุมนุมเทวดาแล้ว ก็ต่อด้วยบทขัตธัมมจักกัปปวัตตนสูตรติดไปเลย จากนั้นสวดธัมมจักกัปปวัตตนสูตรและเจ็ดตำนานย่อไปจนจบ โดยไม่มีการขัตตำนานใดๆ อีก, ที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องของแบบแผนในพิธีที่เพิ่มขยายขึ้นมา เป็นเรื่องของประเพณีและเนื่องด้วยสังคม แต่ผู้ปฏิบัติในทางส่วนตัว เมื่อมุ่งสาระ พึงกำหนดขัตอยู่ที่ตัวพระปริตร

นอกจากแบบแผนพิธีในการสวดแล้ว เครื่องประกอบสำคัญที่รู้จักกันดีก็คือ น้ำมนต์ และสายสิญจน์ ซึ่งมีมาแต่โบราณ แต่ในคัมภีร์ภาษาบาลี ท่านเรียกว่า ปริตโตทก (น้ำปริตร) และปริตตสูตร (สายหรือด้ายปริตร) ตามลำดับ

รวมแล้ว ในเรื่องปริตรนี้ ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องมีจิตใจเป็นกุศล นอกจากมีเมตตาแนะนำและมั่นในสัจจะบนฐานแห่งธรรมแล้ว ก็พึงรู้เข้าใจสาระของปริตรนั้นๆ โดยมีกัมมัฏสกตาปัญญาอันมองเห็นความมีกรรมเป็นของตน ซึ่งผลที่ประสงค์จะสำเร็จด้วยความพากเพียรในการกระทำของตน เมื่อมีจิตใจโง่เขลาสดชื่นผ่องใสด้วยมั่นใจในคุณพระปริตรที่คุ้มครองป้องกันภัยอันตรายให้แล้ว ก็จะได้มีสติมั่นมีสมาธิแน่วมุ่งหน้าทำการนั้นๆ ให้ก้าวต่อไปด้วยความเข้มแข็งมีกำลังหนักแน่นและแจ่มใสชัดเจนจนถึงความสำเร็จ สำหรับพระภิกษุ ต้องตั้งใจปฏิบัติในเรื่องปริตรนี้ต่อคฤหัสถ์ด้วยจิตเมตตากรุณา พร้อมไปกับความสังวรระวัง มิให้ผิดพลาดจากพระวินัย ในแง่ดิรัจฉานวิชา และเวชกรรม เป็นต้น; ๓

ภณยัภย, ภณวาร

ปริเทวะ ความรำไรรำพัน, ความคร่ำครวญ, ความรำพันด้วยเสียใจ, ความบ่นเพ้อ

ปริเทวนาการ ๓ ปริเทวะ

ปรีนิพพาน การดับรอบ, การดับสนิท

1. ดับกิเลสและทุกข์สิ้นเชิง, บรรลุอรหัตตผล (ได้แก่ กิเลสปรีนิพพาน)
2. ตาย (ได้แก่ ชั้นรปรีนิพพาน, ใช้แก่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์; ในภาษาไทยบางทีแยก ให้ใช้แก่พระพุทธเจ้าว่า ปรีนิพพาน และให้ใช้แก่พระอรหันต์ทั่วไปว่า นิพพาน แต่ในภาษาบาลี ไม่มีการแยกเช่นนั้น); ๓ **นิพพาน**

ปรีนิพพานบริกรรม การกระทำขั้นต้นก่อนที่จะปรีนิพพาน, การเตรียมปรีนิพพาน ในพุทธประวัติ ได้แก่ การทรงเข้าอนุพัพพิหารสมาบัติก่อน แล้วเสด็จปรีนิพพาน

ปรีนิพพานสมัย เวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรีนิพพาน

ปรีปุจฉา การสอบถาม, การค้นคว้า, การสืบค้นหาความรู้

ปรีพาชก นักบวชผู้ชายนอกพระพุทธศาสนาพวกหนึ่งในชมพูทวีปชอบลัญจกรไปในที่ต่างๆ ลำแดงทรยศนะทางศาสนาปรัชญาของตน เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ปรีพพาชก**

ปรีพาชกา ปรีพาชกเพศหญิง เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ปรีพพาชกา**

ปรีภณท์ ๓ สัตตบริภณท์

ปรีมณฑล วงรอบ, วงกลม; เรียบร้อย

ปริยัติ พุทธพจน์อันจะพึงเล่าเรียน, สิ่ง
ควรเล่าเรียน (โดยเฉพาะหมายถึงเอาพระ
บาลีคือพระไตรปิฎก พุทธพจน์หรือพระ
ธรรมวินัย); การเล่าเรียนพระธรรมวินัย

ปริยัติสัทธรรม ดู *สัทธรรม*

ปริยาย การเล่าเรื่อง, บรรยาย; อย่าง,
ทาง, นัยอ้อม, แง่

ปริยายสุทธิ ความบริสุทธิ์โดยปริยายคือ
จัดเป็นความบริสุทธิ์ได้บางแง่บางด้าน
ยังไม่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ยังมีการละ และการ
บำเพ็ญอยู่; ตรงข้ามกับ *นิปปริยายสุทธิ*; ดู
สุทธิ

ปริยฐานกิเลส ดู *กิเลส ๓ ระดับ*

ปริเยสนา การแสวงหา มี ๒ คือ ๑. *อนริย-
ปริเยสนา* แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ
ตนยังมีทุกข์ ก็ยังแสวงหาสภาพที่มีทุกข์
๒. *อริยปริเยสนา* แสวงหาอย่าง
ประเสริฐ ตนมีทุกข์ แต่แสวงหาสภาพที่
ไม่มีทุกข์ ได้แก่นิพพาน; สำหรับคนทั่ว
ไป ท่านอธิบายว่า *มิจฉาอาชีวะ* เป็น
อนริยปริเยสนา *สัมมาอาชีวะ* เป็นอริย-
ปริเยสนา

ปริโยสถาน ที่สุดลงโดยรอบ, จบ, จบ
อย่างสมบูรณ์

ปริวัฏฐ์ หมุนเวียน, รอบ; ญาณทัสสนะ
มีปริวัฏฐ์ ๓ หรือเวียนรอบ ๓ ใน
อริยสัจจ ๔ หมายถึง รู้อริยสัจจ ๔ แต่
ละข้อโดยสังขญาณ กิจจญาณและกต-

ญาณ รวม ๔ ข้อเป็น ๑๒ เรียกว่า *มี
อาการ ๑๒*

ปริวารยศ ยศคือ(ความมี)บริวาร, ความ
เป็นใหญ่โดยบริวาร ดู *ยศ*

ปริวาส “อยู่รอบ”, อยู่ครบ, อยู่จบ, อยู่
ปรับตัวให้พร้อม, อยู่พอจนได้ที่, ป่มตัว,
อบ, หมกอยู่ 1. ในพระวินัย แปลกันมาว่า
“อยู่กรรม” หรืออยู่ชดใช้, เป็นชื่ออุฏฐาน-
วิธี (ระเบียบปฏิบัติสำหรับการออกจาก
ครุกาบัติ) อย่างหนึ่ง ซึ่งภิกษุผู้ต้อง
อาบัติสังฆาทิเสสแล้วปกปิดไว้ จะต้อง
ประพฤติ เป็นการลงโทษตนเองชดใช้ให้
ครบเท่าจำนวนวันที่ปิดอาบัติ ก่อนที่จะ
ประพฤติমানต์อันเป็นขั้นตอนปกติของ
การออกจากอาบัติต่อไป, ระหว่างอยู่
ปริวาส ต้องประพฤติวัตรต่างๆ เช่น งด
ใช้สิทธิบางอย่าง ลดฐานะของตน และ
ประจानตัว เป็นต้น; ปริวาส มี ๓ อย่าง
คือ *ปฏิจันตนปริวาส* *สโมธานปริวาส*
และ *สุทนต์ปริวาส*; มีปริวาสอีกอย่าง
หนึ่งสำหรับนักบวชนอกศาสนา จะต้อง
ประพฤติ เป็นการปรับตัวให้พร้อม
ก่อนที่จะบวชในพระธรรมวินัย เรียกว่า
ตติยปริวาส ซึ่งท่านจัดเป็น *อปฏิจันน-
ปริวาส* (เมื่อเทียบกับตติยปริวาสนี้
บางที่เรียกปริวาสของภิกษุเพื่อออกจาก
อาบัติสังฆาทิเสสข้างต้นนั้นว่า “อาปัตติ-
ปริวาส”); ดู *ตติยปริวาส 2*. ในคัมภีร์ชั้น

อรรถกถาลงมา ท่านนำคำว่า “**ปริวาส**” ตามความหมายสามัญข้างต้นมาใช้ อธิบายธรรม เพื่อช่วยให้เข้าใจง่ายขึ้น ตั้งแต่เรื่องพื้นๆ ไปจนถึงหลักธรรมที่ลึกซึ้ง เช่น อาหารที่บริโภคเข้าไปแล้ว มี **ปริวาส** คือการค้างรวมกันอยู่ในท้องจนย่อยเส็จ, การอบเครื่องใช้หรือที่อยู่อาศัยด้วยกลิ่นหอมของดอกไม้ไม่เป็นต้น ก็เป็น**ปริวาส**, การเรียนมนต์โดยอยู่กับกิจกรรมที่เกี่ยวกับมนต์นั้น เช่น สาธยายพิจารณา ทำความเข้าใจ จนจบรอบหรือเข้าถึง เรียกว่า**มนตปริวาส**, ในสมถภาวนา ผู้เจริญญาณ จะก้าวจากอุปจารสมาธิขึ้นสู่ปฐมฌาน หรือก้าวจากฌานที่ต่ำกว่าขึ้นสู่ฌานชั้นที่สูงขึ้นไป คือมีองค์ฌานชั้นที่สูงต่อขึ้นไปนั้นปรากฏ โดยอยู่จบรอบอัปปนาสมาธิ (หรือบ่มอัปปนาสมาธิจนได้ที่) เรียกว่า**อัปปนาปริวาส**, ในการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะยังมรรคให้เกิดขึ้น โดยอยู่จบรอบวิปัสสนา (หรือบ่มวิปัสสนาจนได้ที่) เรียกว่า**วิปัสสนาปริวาส**, ในการทำงานของจิตซึ่งดำเนินไปโดยจิตขึ้นสู่วิถิและตกภวังค์ แล้วขึ้นสู่วิถิและตกภวังค์ เป็นอย่างนี้ต่อเนื่องไปนั้น ช่วงเวลาที่จิตอยู่ในภวังค์จนขึ้นสู่วิถิอีก เรียกว่า**ภวังคปริวาส** (บุคคลทั้งหลายมีภวังคปริวาส หรือช่วงพักภวังค์นี้ ยาวหรือสั้น เร็วหรือช้า ไม่

เหมือนกัน ผู้ที่มีภวังคปริวาสสั้นรวดเร็ว จะรับรู้และคิดการต่างๆ ได้แคล่วคล่องรวดเร็ว จนดูเหมือนว่าทำอะไรๆ ได้หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เช่น พระพุทธเจ้าทรงมีภวังคปริวาสชั่ววิบแวบ แม้จะมีผู้ทูลถามปัญหาพร้อมกันหลายคน ก็ทรงทราบความได้ทันทั้งหมด และทรงจัดลำดับคำตอบได้เหมาะสมจะแก่ทุกคน)

ปริวิตก ความคิดนึก, คำนิ่ง; ไทยใช้หมายความว่านึกเป็นทุกข์หนักใจ, นึกห่วงใย

ปริสตะ บริษัท, ที่ประชุมสงฆ์ผู้ทำกรรม

ปริสทุสโก ผู้ประทุษร้ายบริษัท เป็นคนพวกหนึ่งที่ถูกห้ามบรรพชา หมายถึงผู้มีรูปร่างแปลกเพี้ยน เช่น สูงหรือเตี้ยจนประหลาด คีระชะโตหรือหลิมเหลือเกิน เป็นต้น

ปริสทวิบัติ เสียเพราะบริษัท, วิบัติโดยบริษัท, บกพร่องเพราะบริษัท หมายถึงเมื่อสงฆ์จะทำสังฆกรรม ภิกษุเข้าประชุมไม่ครบองค์กำหนด, หรือครบแต่ไม่ได้นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมา, หรือมีผู้คัดค้านกรรมที่สงฆ์ทำ

ปริสทมบัติ ความพร้อมมูลแห่งบริษัท, ถึงพร้อมด้วยบริษัท, ความสมบูรณ์ของที่ประชุม คือไม่เป็น**ปริสทวิบัติ** (ตัวอย่างประชุมภิกษุให้ครบองค์กำหนด เช่น จะ

ทำกฐินกรรม ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป จะให้อุปสมบทในมัธยมประเทศ ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๑๐ รูปเป็นต้น)

ปริสัจจตุคา ความเป็นผู้รู้จักประชุมชน และกิริยาที่จะต้องปฏิบัติต่อประชุมชน นั้นๆ เช่นรู้จักว่า ประชุมชนนี้ เมื่อเข้าไป จะต้องทำกิริยาอย่างนี้จะต้องพูดอย่างนี้เป็นต้น (ข้อ ๖ ในสัปปริสธรรม ๗)

ปริสุปฏิฐาปกะ ภิกษุผู้เป็นนิตยมุตกั คือพ้นจากการถือนิตยแล้ว มีคุณสมบัติสมควรเป็นผู้ปกครองหมู่ สงเคราะห์ บริษัทได้

ปริชา ความรอบรู้, ความหยั่งรู้, ความกำหนดรู้

ปฤษฏางค์ อวัยวะเบื้องหลัง, ส่วนหลัง, ข้างหลัง

ปลงตก พิจารณาเห็นจริงตามสภาพของสังขาร แล้ววางใจเป็นปกติได้

ปลงบริหาร มอบบริหารให้แก่ผู้อื่นในเวลาใกล้จะตาย เป็นการให้อย่างขาดกรรมสิทธิ์ไปที่เดียวตั้งแต่นั้น (ใช้สำหรับภิกษุผู้จะถึงมรณภาพ เพื่อให้ถูกต้องตามพระวินัย)

ปลงผม โคนผม (ใช้แก่บรรพชิต)

ปลงพระชนมายุสังขาร ดู อายุสังขาร-
ไวสสังขนะ

ปลงศพ เผาผี, จัดการเผาฝังให้เสร็จสิ้นไป

ปลงสังขาร ทอดอาลัยในกายของตนว่า

จะตายเป็นแน่แท้แล้ว

ปลงอาบัติ แสดงอาบัติเพื่อให้พ้นจากอาบัติ, ทำตนให้พ้นจากอาบัติด้วยการเปิดเผยอาบัติของตนแก่สงฆ์หรือแก่ภิกษุอื่น, แสดงความผิดของตนเพื่อเปลื้องโทษทางวินัย, ใช้สำหรับอาบัติที่แสดงแล้วพ้นได้ คือ ฤกษ์จัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทูปภาสิต

ปลงอายุสังขาร ดู อายุสังขาร ไวสสังขนะ
ปละ [ปะ-ละ] ชื่อมาตราสำหรับชั่งน้ำหนักประมาณ ๕ ชั่ง มีดังนี้

- ๔ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น ๑ กุณฐา (กลุ่ม)
- ๒ กุณฐา " ๑ มาสก (กำ)
- ๕ มาสก " ๒ อักขะ
- ๘ อักขะ " ๑ ธรณะ
- ๑๐ ธรณะ " ๑ ปละ
- ๑๐๐ ปละ " ๑ ตุลลา
- ๒๐ ตุลลา " ๑ ภาวะ

หนังสือเก่าเขียน *ปะละ*

ปลา ในโภชนะ ๕ อย่างคือ ๑. ข้าวสุก ๒. ขนมสด ๓. ขนมหุ้ง ๔. ปลา ๕. เนื้อ ปลาในที่นี้หมายความรวมไปถึง หอย กุ้ง และสัตว์น้ำเหล่าอื่นที่ใช้เป็นอาหาร

ปลาสะ ดีเสมอ คือยกตนเทียมท่าน (ข้อ ๖ ในอุปกิเลส ๑๖)

ปติโพธ เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยว เป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนห่วงกังวล, เหตุกังวล, ข้อติดข้อง; ปติโพธที่ผู้จะเจริญ

กรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้ เพื่อให้เกิดความปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ดี มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **อवासปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับวัดหรือที่อยู่ ๒. **กุลปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรืออุปนิสัยจาก ๓. **ลาภปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับลาภ ๔. **คณปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้องรับผิดชอบ ๕. **กรรมปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับการงาน เช่น การก่อสร้าง ๖. **อทธธานปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ ๗. **ญาติปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลังเจ็บป่วยเป็นต้น ๘. **อาพาธปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับความเจ็บไข้ของตนเอง ๙. **คันถปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียน ๑๐. **อิทธิปติโพธ** ความกังวลเกี่ยวกับฤทธิ์ของปุถุชนที่จะต้องคอยรักษาไม่ให้เสื่อม (ข้อทำยนี้เป็นปติโพธสำหรับผู้จะเจริญวิปัสสนาเท่านั้น)

ในทางพระวินัยเกี่ยวกับการกรรณกฐิน ปติโพธ หมายถึงความกังวลที่เป็นเหตุให้กฐินยังไม่เดาะ (คือยังรักษาอาณิสสรังกฐินและเขตแห่งจีวรกาลตามกำหนดไว้ได้) มี ๒ อย่างคือ ๑. **อवासปติโพธ** ความกังวลในอवास (ยังอยู่ใน

วัดนั้นหรือลี้กไปแต่ยังผูกใจว่าจะกลับมา) ๒. **จีวรปติโพธ** ความกังวลในจีวร (ยังไม่ได้ทำจีวรหรือทำค้างอยู่ หรือหายเสียในเวลาทำแต่ยังไม่สิ้นหวังว่าจะได้จีวรอีก) ถ้าสิ้นปติโพธครบทั้งสองอย่าง จึงเป็นอันเดาะกฐิน (หมดอาณิสสรังและสิ้นเขตจีวรกาลก่อนกำหนด)

ปวัตตมังสะ เนื้อที่มีอยู่แล้ว คือเนื้อสัตว์ที่เขาขายอยู่ตามปกติสำหรับคนทั่วไป ไม่ใช่ฆ่าเพื่อเอาเนื้อมาถวายพระ; ตรงข้ามกับ **อุทิสมังสะ**

ปวัตตินิ คำเรียกผู้ทำหน้าที่อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี

ปวารณา 1. ยอมให้ขอ, เปิดโอกาสให้ขอ
2. ยอมให้ว่ากล่าวตักเตือน, เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือน, ชื่อสังฆกรรมที่พระสงฆ์ทำในวันสุดท้ายแห่งการจำพรรษา คือ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ เรียกว่า **วันมหาปวารณา** โดยภิกษุทุกรูปจะกล่าวปวารณา คือ เปิดโอกาสให้กันและกันว่ากล่าวตักเตือนได้ดังนี้ “สงฆมมฺภนฺเต ปวาเรมิ, ทิฏฺฐเณ วา สุเตน วา ปริสฺสกาย วา; วทนฺตุ มํ, อายสฺมนฺโต อนุกมฺปิ อุปาทาย; ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ. ทุตฺติมฺปิ ฆนฺเต สงฺฆํ ปวาเรมิ, ... ตุตฺติมฺปิ ฆนฺเต สงฺฆํ ปวาเรมิ, ...” แปลว่า “ข้าพเจ้าขอปวารณากระสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ตาม ด้วยได้ยินก็ตาม ด้วยนาระแวงสงสัยก็ตาม,

ขอท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงว่ากล่าวกะ
ข้าพเจ้าด้วยอาศัยความหวังดีเอ็นดู, เมื่อ
ข้าพเจ้ามองเห็น จักแก้ไข แม้ครั้งที่สอง
... แม้ครั้งที่สาม ...” (ภิกษุผู้มีพรรษาสูง
สุดในที่ประชุมว่า *อาวุโส* แทน *ภนฺเต*)

ปวารณาเป็นสังฆกรรมประเภท
ญัตติกรรม คือ ทำโดยตั้งญัตติ (คำเผด็จ
สงฆ์) อย่างเดียว ไม่ต้องสวดอนุสาวนา
(คำขอมติ); เป็นกรรมที่ต้องทำโดยสงฆ์
ปัญจวรรค คือ มีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป

ปวารณา ถ้าเรียกชื่อตามวันที่ทำ
แบ่งได้เป็น ๓ อย่าง คือ **๑. ปันณรลิกา
ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยปกติในวัน
ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ คือวันออก
พรรษา) **๒. จาตุททลิกา ปวารณา** (ใน
กรณีที่มีเหตุสมควร ท่านอนุญาตให้
เลื่อนปวารณาออกไปปักษ์หนึ่งหรือ
เดือนหนึ่งโดยประกาศให้สงฆ์ทราบ ถ้า
เลื่อนออกไปปักษ์หนึ่งก็ตกในแรม ๑๔
ค่ำ เป็นจาตุททลิกา แต่ถ้าเลื่อนไปเดือน
หนึ่งก็เป็นปันณรลิกาอย่างข้อแรก) **๓.
สามัคคีปวารณา** (ปวารณาที่ทำในวัน
สามัคคี คือ ในวันที่สงฆ์ซึ่งแตกกันแล้ว
กลับปรองดองเข้ากันได้ อันเป็นกรณี
พิเศษ)

ถ้าแบ่งโดยการก คือ ผู้ทำปวารณา
แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ **๑. สังฆปวารณา**
(ปวารณาที่ทำโดยสงฆ์คือ มีภิกษุ ๕ รูป

ขึ้นไป) **๒. คณปวารณา** (ปวารณาที่ทำ
โดยคณะคือมีภิกษุ ๒-๔ รูป) **๓. บุคคล
ปวารณา** (ปวารณาที่ทำโดยบุคคลคือมี
ภิกษุรูปเดียว) และโดยนัยนี้ อากาโรที่
ทำปวารณาจึงมี ๓ อย่าง คือ **๑. ปวารณา
ต่อที่ชุมนุม** (ได้แก่ สังฆปวารณา) **๒.
ปวารณากันเอง** (ได้แก่ คณปวารณา)
๓. อธิษฐานใจ (ได้แก่ บุคคลปวารณา)

ในการทำ**สังฆปวารณา** ต้องตั้ง
ญัตติ คือ ประกาศแก่สงฆ์ก่อน แล้ว
ภิกษุทั้งหลายจึงจะกล่าวคำปวารณา
อย่างที่แสดงไว้ข้างต้น ตามธรรมเนียม
ท่านให้ปวารณารูปละ ๓ หน แต่ถ้ามี
อันตรายคือเหตุฉุกเฉินขัดข้องจะทำ
อย่างนั้นไม่ได้ตลอด (เช่น แม้แต่ทายก
มาทำบุญ จะปวารณารูปละ ๒ หน หรือ
๑ หน หรือพรรษาเท่ากันว่าพร้อมกันก็
ได้ ทั้งนี้ จะปวารณาอย่างไรก็พึงประกาศ
ให้สงฆ์รู้ด้วยญัตติก่อน โดยนัยนี้ การ
ตั้งญัตติในสังฆปวารณาจึงมีต่าง ๆ กัน
ดังมีอนุญาตไว้ดังนี้ **๑. เสด็จจัก ญัตติ**
คือ จะปวารณา ๓ หน พึงตั้งญัตติว่า:
“สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, อชฺช ปวารณา
ปณฺณรลึ, ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลฺลํ, สงฺโฆ
เสวจิกํ ปวาเรยฺย” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า
ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ปวารณาวินาที
๑๕ ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว
สงฆ์พึงปวารณาอย่างกล่าววาจา ๓ หน”

(ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันสามัคคี ก็พึงเปลี่ยน **ปณฺณรสี** เป็น **จาทุทฺทสี** หรือ **สามคฺคี** ตามลำดับ) **๒. เทววจิก ญัตติ** คือจะปวารณา ๒ หน ตั้งญัตติอย่างเดียวกัน แต่เปลี่ยน **เตววจิก** เป็น **เทววจิก** **๓. เอกววจิก ญัตติ** คือ จะปวารณาหนเดียว ตั้งญัตติอย่างเดียวกัน นั้น แต่เปลี่ยน **เตววจิก** เป็น **เอกววจิก** **๔. สمانวัสสิก ญัตติ** คือ จัดให้ภิกษุที่มีพรรษาเท่ากัน ปวารณาพร้อมกัน ตั้งญัตติก็เหมือน แต่เปลี่ยน **เตววจิก** เป็น **สมานวัสสิก** (จะว่า ๓ หน ๒ หน หรือ หนเดียวได้ทั้งนั้น) **๕. สัพพสังคาหิก ญัตติ** คือ แบบตั้งครอบทั่วไป ไม่ระบุวาก็หน ตั้งญัตติคลุมๆ โดยลงท้ายว่า ... **สงฺโฆ ปวาระยฺย** (ตัดคำว่า **เตววจิก** ออกเสีย และไม่ใส่คำใดอื่นแทนลงไป อย่างนี้จะปวารณาก็หนก็ได้); ธรรมเนียมคณินิยมแต่แบบที่ ๑, ๒ และ ๔ และท่านเรียกชื่อปวารณาตามนั้นด้วยว่า **เตววจิก ปวารณา, เทววจิก ปวารณา, สมานวัสสิก ปวารณา** ตามลำดับ

ในการทำ**คณปวารณา** ถ้ามีภิกษุ ๓-๔ รูป พึงตั้งญัตติก่อนว่า: “**สุณฺนตุ** เม **อายุสมฺนุโต, อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี, ยทายสมฺนุทานํ ปตฺตกฺกถํ, มยํ อญฺญมมญฺญํ ปวาระยฺยาม**” แปลว่า “ท่านเจ้าข้า ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า ปวารณาวันนี้ที่

๑๕ ถ้าความพร้อมพรั่งของท่านทั้งหลายถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงปวารณากันเถิด” (ถ้า ๓ รูปว่า **อายุสมฺนุตา** แทน **อายุสมฺนุโต**) จากนั้นแต่ละรูปปวารณา ๓ หน ตามลำดับพรรษาดังนี้: มี ๓ รูปว่า “**อหํ อาวุโส อายุสมฺนุเต ปวาระมิ ๗เปฯ วทนฺตุ มํ อายุสมฺนุตา อนุกมฺปิ อูปาทาย, ปสฺสนุโต ปฏิกฺกิสฺสามิ, ทฺติยฺมปิ อาวุโส ๗เปฯ ตฺติยฺมปิ อาวุโส ๗เปฯ ปฏิกฺกิสฺสามิ**” (ถ้ารูปอ่อนกว่าว่า เปลี่ยน **อาวุโส** เป็น **ภนฺเต**); มี ๔ รูป เปลี่ยน **อายุสมฺนุเต** และ **อายุสมฺนุตา** เป็น **อายุสมฺนุโต** อย่างเดียว; ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ คำปวารณาก็เหมือนอย่างนั้น เปลี่ยนแต่ **อายุสมฺนุเต** เป็น **อายุสมฺนุตํ, อายุสมฺนุตา** เป็น **อายุสฺมา** และ **วทนฺตุ** เป็น **วทตุ**.

ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอพึงตระเตรียมสถานที่ไว้ และคอยภิกษุอื่นจนสิ้นเวลา เมื่อเห็นว่าไม่มีใครอื่นแล้ว พึงทำ **ปกฺกคปวารณา** โดยอธิษฐานคือกำหนดใจว่า “**อชฺช เม ปวารณา**” แปลว่า “ปวารณาของเราวันนี้”

เหตุที่จะอ้างเพื่อเลื่อนวันปวารณาได้ คือจะมีภิกษุจากที่อื่นมาสมทบปวารณาด้วย โดยหมายจะคัดค้านผู้นั้นผู้นี้ให้เกิดอธิการณ์ขึ้น หรืออยู่ด้วยกัน ผาสุก ถ้าปวารณาแล้วต่างก็จะจาริกจาก

กันไปเสีย

ปวิเวกถา ถ้อยคำที่ชักนำไปให้สังัดกาย
สังัดใจ (ข้อ ๓ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปสุสัตว์, ปสุสัตว์ สัตว์เลี้ยง เช่น เบ็ด
ไก่ แพะ แกะ สุกร เป็นต้น

ปสาทะ ความเลื่อมใส, ความชื่นบาน
ผ่องใส, ความเชื่อถือมั่นใจ, ความรู้สึก
ยอมรับนับถือ, ความเปิดใจรับ, อากา
รที่จิตเกิดความแจ่มใสโปร่งโล่งเบิกบาน
ปราศจากความอึดอัดขัดข้องขุ่นมัว
โดยเกิดความรู้สึกชื่นชมยินยอมนับถือ ต่อ
บุคคลหรือสิ่งที่พบเห็นสดับฟังหรือ
ระลึกถึง; มักใช้คู่กับ **ศรัทธา; ธุ สัทธา**

ปเสนทิ [ปะ-เส-นะ-ทิ] พระเจ้าแผ่นดิน
แคว้นโกศล ครองราชสมบัติอยู่ที่พระ
นครสาวัตถี

ปหานะ ละ, กำจัด; การละ, การกำจัด;
เช่น ละตัณหา, กำจัดกิเลส, กำจัดบาป
อกุศลธรรม

ปหานปธาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
(ข้อ ๒ ในปธาน ๔)

ปหานปริญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ
กำหนดรู้สังขารว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง
อนัตตา จนถึงขั้นละนิจจัญญู
เป็นต้น ในสังขารนั้นได้ (ข้อ ๓ ใน
ปริญญา ๓)

ปหานสังญญา กำหนดหมายเพื่อละ
อกุศลวิตก และบาปกรรมทั้งปวง (ข้อ

๕ ในสังญญา ๑๐)

ปะละ ธุ ปละ

ปักขคณนา, ปักษคณนา “การนับ
ปักข์”, วิธีคำนวณดิถีตามปักข์ คือ
คำนวณหาวันขึ้นแรมที่ค่าๆ ให้แม่นยำ
ตรงตามการโคจรของดวงจันทร์อย่าง
แท้จริง เฉพาะอย่างยิ่งมุ่งให้ได้วันพระ
จันทร์เต็มดวงหรือวันเพ็ญ (ขึ้น ๑๔-
๑๕ ค่า) วันพระจันทร์ดับหรือวันดับ
(แรม ๑๔-๑๕ ค่า) และวันพระจันทร์กึ่ง
ดวง (ขึ้น ๘ ค่า และ แรม ๘ ค่า) ตรง
กับวันที่ดวงจันทร์เป็นอย่างนั้นจริงๆ ซึ่ง
บางเดือนข้างขึ้นอาจมีเพียง ๑๔ วัน
(วันเพ็ญ เมื่อขึ้น ๑๔ ค่า) ก็มี ข้างแรม
อาจมีเต็ม ๑๕ วันติดต่อกันหลายเดือน
ก็มี ต้องตรวจดูเป็นปักข์ๆ ไป จึงใช้คำ
ว่า **ปักข์ถ้วน ปักข์ขาด** ไม่ใช่เพียง
เดือนเต็ม เดือนขาด เป็นวิธีคำนวณที่
สลับซับซ้อน ต่างจากปฏิทินหลวง หรือ
ปฏิทินของราชการที่ใช้วิธีคำนวณเฉลี่ย
ให้ข้างขึ้นเต็ม ๑๕ วันเสมอไป ส่วนข้าง
แรม เดือนคมี ๑๕ วัน เดือนนี้เรียกว่า
เดือนขาด มี ๑๔ วัน สลับกันไป (แม้จะ
คำนวณด้วยวิธีที่พิเศษออกไป แต่วัน
เดือนเพ็ญเดือนดับที่ตรงกันก็มาก ที่
คลาดกันก็เพียงวันเดียว); ปักขคณนา
นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรง
ค้นคิดวิธีคำนวณขึ้นใช้ในพระสงฆ์คณะ

ธรรมยุต เพื่อเป็นเครื่องกำหนดวัน
สำหรับพระสงฆ์ทำอุโบสถ และสำหรับ
อุบาสกอุบาสิการักษากุโบสถศีลฟัง
ธรรม เป็นข้อปฏิบัติของคณะธรรมยุต
สืบมา

ปกขหตตา ความเป็นผู้ซาไปซึกหนึ่ง ได้
แก่โรคอัมพาต

ปักขันทิกาพาธ โรคท้องร่วง พระสารีบุตร
นิพพานด้วยโรคนี้

ปักขิกะ อาหารที่เขาถวายปักข์ละครึ่ง
คือสิบห้าวันครึ่งหนึ่ง

ปักขิกภัก ดู **ปักขิกะ**

ปักข์ ปีก, ฝ่าย, ข้าง, กิ่งของเดือนทาง
จันทรคติ คือเดือนหนึ่งมี ๒ ปักข์ ข้าง
ขึ้นเรียก **ศุกลปักข์** (“ฝ่ายขาว” หมายถึง
แสงเดือนสว่าง) ข้างแรมเรียก **กาฬปักข์**
 (“ฝ่ายดำ” หมายถึงเอาเดือนมืด); **ซุณหปักข์**
และ **กัณหปักข์** ก็เรียก

ปักคหะ การยกย่อง (พจนานุกรมเขียน
ปักคหะ)

ปังสุกุกังคะ องค์แห่งผู้ถือผ้าบังสุกุล
เป็นวัตร, ใช้เฉพาะแต่ผ้าบังสุกุล คือ ไม่
รับจีวรจากทายก เทียบแสวงหาผ้า
บังสุกุลมาเย็บย้อมทำจีวรเอง (ข้อ ๑ ใน
อุตตงค์ ๑๓)

ปัจจยปฏิเสวนศีล ศีลในการเสพใช้
สอยปัจจัย ๔ คือ มีพฤติกรรมในการ
เสพบริโภคด้วยปัญญา ไม่บริโภคด้วย

ตัณหา โดยรู้จักพิจารณาที่จะกินใช้ให้
เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความ
หมายของสิ่งนั้น อันจะมีผลเป็นการเสพ
บริโภคอย่างพอดี ที่เรียกว่า **โกขเน-**
มัตตัญญูตา (เป็นปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔,
ปัจจยสันนิตศีล ก็เรียก)

ปัจจยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย,
พิจารณาก่อนจึงบริโภคปัจจัย ๔ คือ
จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ไม่
บริโภคด้วยตัณหา, เป็นปาริสุทธิศีลข้อ
ที่ ๔ เรียกเต็มว่า **ปัจจยสันนิตศีล** หรือ
ปัจจยปฏิเสวนศีล

ปัจจยสันนิตศีล ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย
๔ หรือศีลที่เนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่
พิจารณาเสพใช้สอยปัจจัยสี่ ให้เป็นไป
เพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมาย
ของสิ่งนั้น ไม่บริโภคด้วยตัณหา (เป็น
ปาริสุทธิศีล ข้อที่ ๔, **ปัจจยปฏิเสวนศีล** ก็
เรียก)

ปัจจยการ อาการที่เป็นปัจจัยแก่กัน,
หมายถึง **ปฏิจสมุปบาท**

ปัจจเวกขณะญาณ ญาณที่พิจารณาทบทวน,
ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน
ตรวจตรามรรคผล กิเลสที่ยังเหลือ
อยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการ
พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่); ญาณ
นี้เกิดแก่ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว คือ ภาย
หลังจากผลญาณ; ดู **ญาณ ๑๖**

ปัจจัยตลัทธิ ลักษณะเฉพาะตน, ลักษณะเฉพาะของสิ่งต่างๆ เช่นเวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ ลัญญามีลักษณะจำได้เป็นต้น; คู่กับ *สามัญญลักษณะ 1.*

ปัจจัยตลัทธิ เวทิตัพโพ วิญญูหิ (พระธรรม) อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน ผู้อื่นไม่พลอยตามรู้ตามเห็นด้วย เหมือนรสอาหาร ผู้บริโภคเท่านั้นจึงจะรู้รส ผู้ไม่ได้บริโภคจะพลอยรู้รสด้วยไม่ได้ (ข้อ ๖ ในธรรมคุณ ๖)

ปัจจัยตลัทธิ ผ้าปูนอน, บรรจถรณ์ก็ใช้ **ปัจจัยนตชนบท** ถิ่นแคว้นชายแดนนอก **มัชฌิมชนบท** ออกไป, ปัจจัยนตชนบทก็ใช้

ปัจจัยนตประเทศ ประเทศปลายแดน, แคว้นชายแดน, ถิ่นแดนชั้นนอก, ถิ่นที่ยังไม่เจริญ คือ นอก **มัชฌิมประเทศ** หรือ **มัชฌิมชนบท**

ปัจจัย 1. เหตุที่ให้ผลเป็นไป, เหตุ, เครื่องหนุนให้เกิด **2.** ของสำหรับอาศัยใช้, เครื่องอาศัยของชีวิต, สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิต มี ๔ อย่าง คือ **จีวร** (ผ้าห่ม) **บิณฑบาต** (อาหาร) **เสนาสนะ** (ที่อยู่อาศัย) **คิลานเภสัช** (ยาบำบัดโรค)

ปัจจัยปริคคหญาณ ดู **นามรูปปัจจัยปริคคหญาณ**

ปัจจัยปัจจเวกขณะ การพิจารณาปัจจัย ๔; ดู **ปัจจัยปัจจเวกขณะ**

ปัจจัยมิตร ข้าศึก, ศัตรู

ปัจจัยทรรณ ถอนคืน, ยกเลิก, ถอนอธิษฐาน คือ ยกเลิกบริวารเดิมที่อธิษฐานไว้ เช่น ได้อธิษฐานสบง คือตั้งใจกำหนดสบงผืนหนึ่งไว้ให้เป็นสบงครอง ภายหลังจะไม่ใช้สบงผืนนั้นเป็นสบงครองอีกต่อไป ก็ถอนคืนสบงนั้นคือยกเลิกการอธิษฐานเดิมนั้นเสีย เรียกว่า **ปัจจัยทรรณสบง**, คำปัจจัยทรรณสบงว่า “อิมม อนุตรวาสกัม ปัจจุทรรามิ” (เปลี่ยน อนุตรวาสกัม เป็น สงฆาฎิ, เป็นอุตุตราสงคัม, เป็น ปตตัม เป็นต้น สุดแต่ว่าจะถอนอะไร); ดู **อธิษฐาน**

ปัจจัยปปีนังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน, ปรีชากำหนดรู้เหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ รู้ว่าควรทำอะไรในเมื่อมีเหตุหรือผลเกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นต้น (ข้อ ๓ ในญาณ ๓)

ปัจจัยพุทธะ พระพุทธเจ้าประเภทหนึ่ง ซึ่งตรัสรู้เฉพาะตัว มิได้สั่งสอนผู้อื่น; ดู **พุทธะ**

ปัจจัยภัก ที่หลังฉัน, เวลาหลังอาหาร หมายถึงเวลาเที่ยงไปแล้ว; เทียบ **ปุเรภัก**

ปัจจัยสมณะ พระตามหลัง, พระผู้ติดตาม เช่น พระพุทธเจ้ามักทรงมีพระอานนท์เป็นปัจจสมณะ เป็นศัพท์คู่กับ **ปุเรสมณะ** พระนำหน้า

ปัจจัยมิก ชูระที่พึงทำภายหลัง, กิจที่พึง

ทำตอนท้าย เช่น ปัจฉิมกิจแห่ง
อุปสมบทมี ๖ ได้แก่ วัดเงาแดด, บอ
ประมาณแห่งฤดู, บอส่วนแห่งวัน,
บอสังคีติ (บอกรวบรวมหรือบอกระมวล
เช่น วัดที่บวช อุปัชฌาย์ กรรมวาจาจารย์
และจำนวนสงฆ์ เป็นต้น) บอกนิลย ๔
และบอกอภินิหารกิจ ๔ (ที่รวมเรียก
อนุศาสน์)

ปัจฉิมชาติ ชาติหลัง คือ ชาติสุดท้าย ไม่
มีชาติใหม่หลังจากนี้อีกเพราะดับกิเลส
ได้สิ้นเชิงแล้ว

ปัจฉิมทัตสนะ ดูครั้งสุดท้าย, เห็นครั้ง
สุดท้าย

ปัจฉิมทิส ทิศเบื้องหลัง หมายถึงบุตร
ภรรยา; ดู *ทิสหก*

ปัจฉิมพรรษา ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัจฉิมโพธิกาล โพธิกาลช่วงหลัง, ระยะเวลาบำเพ็ญพุทธกิจตอนท้ายคือ ช่วง
ใกล้จนถึงปรินิพพาน กำหนดคร่าวๆ
ตามมหาปรินิพพานสูตรตั้งแต่ปลงพระ
ชนมายุสังขารถึงปรินิพพาน; ดู *พุทธ-
ประวัติ*

ปัจฉิมภพ ภพหลัง, ภพสุดท้าย; ดู
ปัจฉิมชาติ

ปัจฉิมภวิกัตถ์ ัตถ์ผู้เกิดในภพสุด
ท้าย, ท่านผู้เกิดในชาตินี้เป็นชาติสุด
ท้าย คือผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตผลในชาตินี้

ปัจฉิมยาม ยามสุดท้าย, ช่วงสุดท้าย

แห่งราตรี เมื่อแบ่งกลางคืนเป็น ๓ ส่วน;
เทียบ *ปฐมยาม, มัชฌิมยาม*

ปัจฉิมวัย วัยหลัง (มีอายุระยะ ๖๗ ปี
ล่วงไปแล้ว); ดู *วัย*

ปัจฉิมวาจา ดู *ปัจฉิมโอวาท*

ปัจฉิมสักขิสาวก สาวกผู้เป็นพยานการ
ตรัสรู้องค์สุดท้าย, สาวกที่ทันเห็นองค์
สุดท้าย ได้แก่พระสุภทัตตะ

ปัจฉิมโอวาท คำสอนครั้งสุดท้าย หมายถึง
ถึง *ปัจฉิมวาจา* คือ พระดำรัสสุดท้าย
ของพระพุทธเจ้าก่อนจะปรินิพพานว่า
“วชฌมา สงฆรา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ”
แปลว่า “สังฆารทั้งหลาย มีความเลื่อม
สลายไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจง
(ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น) ให้
ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาทเถิด”

ปัจฉิมฆนตา ชุมชนที่มีในภายหลัง, หมู่
ชนที่จะเกิดตามมาภายหลัง, คนรุ่นหลัง;
โดยทั่วไป มาในข้อความเกี่ยวกับจริยา
ของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ที่
คำนึงถึงประโยชน์ของคนรุ่นหลัง หรือ
ปฏิบัติเพื่อให้คนรุ่นหลังมีแบบอย่าง
จะยึดถือ เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย
เรามองเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ
จึงเสพเสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่า
เปลี่ยว กล่าวคือ มองเห็นความอยู่เป็นสุข
ในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์หมู่
ชนในภายหลัง” (อง.ทูก.๒๐/๒๗๔/๗๗) และ

ที่พระมหากัสสปะกราบทูลพระพุทธเจ้า ถึงเหตุผลที่ว่า ถึงแม้ท่านจะเป็นผู้เฒ่าชราลงแล้ว ก็ยังขอถือชุดงค์ต่อไป ดังนี้ว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์เล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ ... กล่าวคือ เล็งเห็นความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และจะอนุเคราะห์ชุมชนในภายหลัง ด้วยหมายว่า ชุมชนในภายหลังจะพึงถึงทิฏฐิฐานุคติ” (ส.นิ.๑๖/๔๘๑/๒๓๙); คำบาลีเดิมเป็น *ปัจฉิมมา ชนตา*

ปัจฉิมิกา วันเข้าพรรษาหลัง ได้แแก้ววันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙; อีกนัยหนึ่งท่านสันนิษฐานว่า เป็นวันเข้าพรรษาในปีที่มีอธิกมาส (เดือน ๘ สองหน); เทียบ *ปริมิกา, ปริมพรรษา*

ปัจฉิมิกาวัสสูปนายิกา วันเข้าพรรษาหลัง; ดู *ปัจฉิมิกา*

ปัจจุกะ หมวด ๕

ปัจจุกัชฌาน ฌานหมวด ๕ หมายถึงรูปฌานที่ตามปกติอย่างในพระสูตรแบ่งเป็น ๔ ชั้น แต่ในพระอภิธรรมนิยามแบ่งซอยละเอียดออกไปเป็น ๕ ชั้น (ท่านว่าที่แบ่ง ๕ นี้ เป็นการแบ่งในกรณีที่คุณเจริญฌานมีญาณไม่แก่กล้า จึงละวิตกและวิจารณ์ได้ที่ละองค์), “ฌานปัจจุกนัย” ก็เรียก; ดู *ฌาน ๕*; เทียบ *จตุกัชฌาน*

ปัจจุจันท์ จันท์ห้า คือ รูปจันท์ เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ ลังขารจันท์ วิญญาณ-

จันท์

ปัจจุทวาราวัชชนะ ดู *วิถิจิต*

ปัจจุพิชกามคุณ กามคุณ ๕ อย่างคือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณวัตถุที่หน้ารักใคร่น่าพอใจ

ปัจจุพิชพันชนะ เครื่องตรึง ๕ อย่างคือ ตรึงเหล็กอันร้อนที่มือทั้ง ๒ ข้าง ที่เท้าทั้ง ๒ ข้าง และที่กลางอก ซึ่งเป็นการลงโทษที่นายนิรยบาลกระทำต่อสัตว์นรก

ปัจจุภสัช ภสัชทั้ง ๕ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

ปัจจุมถาน ฌานที่ ๕ ตามแบบที่นิยมในอภิธรรม ตรงกับฌานที่ ๔ แบบทั่วไป หรือแบบพระสูตร มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตา; ดู *ฌาน ๕*

ปัจจุอมหาคี ดู *มหาคี ๕*

ปัจจุอมหาปริจาค ดู *มหาปริจาค*

ปัจจุอมหาวิโลกนะ ดู *มหาวิโลกนะ*

ปัจจุอมหาสุบิน ดู *มหาสุบิน*

ปัจจุจรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน ๕ รูป จึงจะถือว่าครบองค์ เช่นที่ใช้ในการกรานกฐิน และการอุปสมบทในปัจจุบันชนบท เป็นต้น

ปัจจุวัคคีย์ พระพวก ๕ คือ อัญญาโกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานาม อัสสชิ เป็นพระอรหันตสาวกรุ่นแรกของพระพุทธเจ้า

ปัจจุวิญญาณ วิญญาณ ๕ มีจักขุ-

วิญญาณ เป็นต้น ๆ *วิธีจิต*

ปัญญาโวหาร, ปัญญาโวหารภาพ ๆ *โวหาร*

ปัญญาสติกษณะ ชื่อชั้นระกาะที่ ๑๑

แห่งจุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องการ
สังคายนาครั้งที่ ๑

ปัญญาจกคะ แก้อ้อมีพนักด้านเดียว, แก้อ้อ
ไม่มีแขน

ปัญญาละ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖

แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล
ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของแคว้นกुरु
มีแม่น้ำภาคิรตี ซึ่งเป็นแคว้นหนึ่งของแม่น้ำ
คงคาตอนบน ไหลผ่าน นครหลวง
ชื่อ *กัมปิลละ*

ปัญญา ความรู้ทั่ว, ปรึกษาหยั่งรู้เหตุผล,

ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่ง
แยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ
ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่
จะจัดแจง จัดสรร จัดการ ดำเนินการ
ทำให้ลุล่วง ล่วงพ้นปัญหา, ความรอบรู้
ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง (ข้อ
๓ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในบารมี ๑๐,
ข้อ ๕ ในพละ ๕, ข้อ ๗ ในสังกัทธิกรรม ๗,
ข้อ ๕ ในเวสาลีชกรณธรรม ๕, ข้อ ๑
ในอธิษฐานธรรม ๔, ข้อ ๗ ในอริยทรัพย์
๗); **ปัญญา ๓** คือ ๑. *จินตามยปัญญา*
ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญา
จากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง)
๒. *สุตมยปัญญา* ปัญญาเกิดจากการ

สดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ)

๓. *ภาวนามยปัญญา* ปัญญาเกิดจาก
การปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้
อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมย-
ปัญญาและจินตามยปัญญานั้นแหละ
ชะมักเขม่นมนสิการในสภาวะธรรมทั้ง
หลาย), ตามที่พูดกัน มักเรียงสุตมย-
ปัญญาเป็นข้อแรก แต่ในที่นี้ เรียงลำดับ
ตามพระบาลีในพระไตรปิฎก ทั้งในพระ
สุตตร (ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑) และพระอภิธรรม
(อภิ.วิ.๓๕/๗๙๗/๔๒๒) เรียงจินตามยปัญญา
เป็นข้อแรก (แต่ในเนตติปกรณ์ เรียงและ
เรียกต่างไปเล็กน้อยเป็น ๑. *สุตมย-
ปัญญา* ๒. *จินตามยปัญญา* ๓.
ภาวนามยปัญญา); การที่ท่านเรียง
จินตามยปัญญาก่อน หรือสุตมยปัญญาก่อน
ก่อนนั้น พอจับเหตุได้ว่า ท่านมองที่
บุคคลเป็นหลัก คือ ท่านเริ่มตั้งมองที่
บุคคลพิเศษประเภทมหาบุรุษก่อน ว่า
พระพุทธเจ้า (และพระปัจเจกพุทธเจ้า)
ผู้ค้นพบและเปิดเผยความจริงขึ้นนั้น มิ
ได้อาศัยปรโตโฆสะคือการฟังจากผู้อื่น
แต่รู้จักโยนิโสมนสิการด้วยตนเอง ก็
สามารถเรียงต่อไปตามประสบการณ์ทั้ง
หลายอย่างถึงขั้นที่รอบทะลุตลอดหยั่ง
เห็นความจริงได้ ท่านจึงเริ่มด้วยจินตา-
มยปัญญา แล้วต่อเข้าภาวนามยปัญญา
ไปเลย แต่เมื่อมองที่บุคคลทั่วไป ท่าน

จะเริ่มด้วยสุตมยปัญญาเป็นข้อแรก โดยมีคำอธิบายตามลำดับว่า บุคคลเล่าเรียนสดับฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธา นำไปใคร่ครวญตรวจสอบซึ่งตรองพิจารณา เกิดเป็น **สุตมยปัญญา** อาศัยสิ่งที่ได้เรียนสดับนั้นเป็นฐาน เขาตรวจสอบซึ่งตรองเพ่งพินิจขบคิดลึกซึ้งลงไป เกิดเป็น **จินตามยปัญญา** เมื่อเขาใช้ปัญญาทั้งสองนั้นชะม้กเข้มนมนสิการในสภาวะธรรมทั้งหลาย แล้วเกิดญาณเป็นมรรคที่จะให้เกิดผลขึ้น ก็เป็น **ภาวนามยปัญญา**, น่าสังเกตว่า ในคัมภีร์วิมังค์แห่งอภิธรรมปิฎก ท่านอธิบายภาวนามยปัญญาว่า ได้แก่ “สมาปนฺนสฺส ปณฺณา” (ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติ) แต่มีคำอธิบายของคัมภีร์ต่างๆ เช่น ปรมัตถมัณฑุสสา ว่า คำอธิบายดังกล่าวเป็นเพียงการแสดงตัวอย่าง โดยสาระก็มุ่งเอาการเห็นแจ้งความจริงที่เป็นมคคปัญญานั้นเอง; **ปัญญา ๓** อีกหมวดหนึ่งที่นำรู้ ได้แก่ ปัญญาที่มีชื่อว่า **โกศล** คือความฉลาด ๓ อย่าง; ๓ **โกศล, อธิปัญญาสิกขา**

ปัญญาภาค ถ้อยคำที่ชักนำไปเกิดปัญญา (ข้อ ๘ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ปัญญาขั้น กองปัญญา, หมวดธรรมว่าด้วยปัญญา เช่น **ธรรมวิชยะ** การเลือกเฟ้นธรรม **กัมมัสสกตาญาณ** ความรู้ว่า ลัทธิมีกรรมเป็นของตัวเป็นต้น (ข้อ ๓

ในธรรมขั้น ๕)

ปัญญาจักขุ, ปัญญาจักขุ จักขุคือปัญญา, ตาปัญญา; เป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยปัญญาจักขุ (ข้อ ๓ ในจักขุ ๕)

ปัญญาธิภูฐาน ที่มั่นคือปัญญา, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือปัญญา, ผู้มีปัญญาเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๑ ในอธิภูฐาน ๔); ๓ **อธิภูฐานธรรม**

ปัญญาภาวนา ๓ ภาวนา

ปัญญาภูมิ ธรรมที่เป็นภูมิของปัญญา; ๓ **วิปัสสนาภูมิ 2.**

ปัญญาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา” หมายถึง พระอรหันต์ผู้สำเร็จด้วยบำเพ็ญวิปัสสนาโดยมิได้อรูปสมาบัติมาก่อน

ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา, ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผล และทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป; เทียบ **เจ โตวิมุตติ**

ปัญญาสมาจาร วาระที่ ๕๐, ครั้งที่ ๕๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลปัญญาสมาจาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒

คำ คือ สัตมวาร (หรือสัตตมวาร, วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ ศตมวาร (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐), หนึ่ง คำว่า “ปัญญาสมวาร” นี้ ไม่พึงสับสน กับคำว่า “ปณรสมวาร” ที่แปลว่า วาระ ที่ ๑๕ ครั้งที่ ๑๕ หรือวันที่ ๑๕

ปัญญาสัมปทา ความถึงพร้อมด้วย ปัญญา คือ รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ และเข้าใจชีวิต นี้ตามความเป็นจริง ที่จะไม่ให้ลุ่มหลง มัวเมา (ข้อ ๔ ในธรรมที่เป็นไปเพื่อ สัมปรายิกัตถะ ๔)

ปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญา, ข้อ ปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้ เกิดความรู้เข้าใจเหตุผล รอบรู้สิ่งที่เป็น ประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ ตลอดจน จรูญแจ่งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความ เป็นจริง ที่ถูกต้องเขียน **อธิปัญญาสิกขา**

ปัญหา คำถาม, ข้อสงสัย, ข้อติดขัดอัด อั้น, ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข

ปณทกะ บัณเตชะก็, กะเทย

ปณทกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในพวกภิกษุ เหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่าฉัพพัคคีย์ (พระพวก ๖ ที่ชอบก่อเรื่องเสียหาย ทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงบัญญัติสิกขาบท หลายข้อ)

ปณทูปลาต ใบไม้เหลือง (ใบไม้แก่); คน เตรียมบวช, คนจะขอบวช

ปณณเภลัซ พืชมีใบเป็นยา, ยาทำจากใบ พืช เช่น ใบสะเดา ใบมูกมัน ใบ กระจดอม ใบกะเพรา เป็นต้น

ปณณัตติวัชชะ อาบัติที่เป็นโทษทางพระ บัญญัติ คือคนสามัญทำเข้าไม่เป็นความ ผิดความเสียหาย เป็นความผิดเฉพาะแก่ ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระบัญญัติ เช่น จันอาหารในเวลาวิกาล ชุดดิน ใช้จีวรที่ไม่ได้พินทุ นั่งนอนบนเตียงตั้งที่ไม่ได้ ตรึงทำให้แน่น เป็นต้น; เทียบ **โลกวัชชะ**

ปัตตคาหาปกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติคือ แต่งตั้งจากสงฆ์ให้มีหน้าที่เป็นผู้แจก บาตร

ปัตตนิกกุชชนา การคว่ำบาตร; ดู **คว่ำ บาตร, ปกาสนียกรรม**

ปัตตปณทิกังคะ องค์แห่งผู้ถือฉัน เฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ถือการฉัน เฉพาะในบาตร ไม่ใช่ภาชนะอื่น (ข้อ ๖ ในธุดงค์ ๑๓)

ปัตตวรค หมวดอาบัติกำหนดด้วย บาตร, ชื่อวรรคที่ ๓ แห่งนิสัคคิย- ปาจิตติย์

ปัตตอุกกุชชนา การหงายบาตร; ดู **หงาย บาตร, ปกาสนียกรรม**

ปัตตานุโมทนาภัย บุญสำเร็จด้วยการ อนุโมทนาส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการยินดี ในการทำดีของผู้อื่น (ข้อ ๗ ในบุญ- กิริยาวัตร ๑๐)

ปัดติทานมัย บุญสำเร็จด้วยการให้ส่วนบุญ, ทำบุญด้วยการเฉลี่ยส่วนแห่งความดีให้แก่ผู้อื่น (ข้อ ๖ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐)

ปัดผาสะ ปอด

ปัดพชาจารย์ อาจารย์ผู้ให้บรรพชา; เขียนเต็มรูปเป็น **ปัดพชชาจารย์** จะเขียน **บรรพชาจารย์** ก็ได้

ปัดพชาเปกชะ กุลบุตรผู้ฟ่งบรรพชา, ผู้ตั้งใจจะบวชเป็นสามเณร, ผู้ขอบวชเป็นสามเณร; เขียนเต็มรูปเป็น **ปัดพชชาเปกชะ**

ปัดพชชา การถือบวช, บรรพชาเป็นอุบายฝึกอบรมตนในทางสงบ เว้นจากความชั่วมีการเบียดเบียนกันและกัน เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัปบุริสบัญญัติ ๓)

ปัดพชานियกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำ แก่ภิกษุอันพึงจะไล่เสีย, การขับออกจากหมู่, การไล่ออกจากวัด, กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุลและประพฤติเลวทรามเป็นข่าวเชิงแซ่หรือแก่ภิกษุผู้เล่นคะนอง ๑ อนาคต ๑ ลป ล้างพระบัญญัติ ๑ มิจฉาชีพ ๑ (ข้อ ๑ ในนิกคกรรม ๖)

ปัดสัททิ ความสงบกายสงบใจ, ความสงบใจและอารมณ์, ความสงบเย็น, ความผ่อนคลายกายใจ (ข้อ ๕ ในโพชฌงค์ ๗)

ปัดสภาวะ เบา, เยี้ยว, มูตร

ปัดสาสะ ลมหายใจออก

ปาง ครั้ง, คราว, เมื่อ; เรียกพระพุทธรูปที่สร้างอุทิศเหตุการณ์ในพุทธประวัติเฉพาะครั้งนั้นๆ โดยมีรูปลักษณะเป็นพระอิริยาบถหรือท่า ที่สื่อความหมายถึงเหตุการณ์เฉพาะครั้งนั้นๆ ว่าเป็นปางชื่อนั้นๆ เช่น พระพุทธรูปปางห้ามญาติ พระพุทธรูปปางไสยาสน์

ปาจิตติยทเทศ หมวดแห่งปาจิตติยสิกขาบท ที่ยกขึ้นแสดง คือที่สวดในปาฏิโมกข์

ปาจิตติย “การละเมิดอันยังกุศลให้ตก”, ชื่ออาบัติจำพวกหนึ่ง จัดไว้ในจำพวกอาบัติเบา (ลหุกาบัติ) พ้นได้ด้วยการแสดง; เป็นชื่อสิกขาบท ได้แก่ นิสัสัคคิยปาจิตติย ๓๐ และสุทธิกปาจิตติย ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า ปาจิตติย อีก ๔๒ ภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบท ๑๒๒ ข้อเหล่านี้ย่อมต้องอาบัติปาจิตติย เช่น ภิกษุพูดปด ฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน ว่ายน้าเล่น เป็นต้น ต้องอาบัติปาจิตติย; ๓ **อาบัติ**

ปาจिन ทางทิศตะวันออก, ชาวตะวันออก; ๓ **ชาวปาจिन**

ปาจินทิต ทิศตะวันออก

ปาฏลีบุตร เมืองหลวงของแคว้นมคธ สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช

ปาฏิเทสนียะ “จะพึงแสดงคืน”, อาบัติที่

จะพึงแสดงคืน เป็นชื่อลหุกาบัติ คือ อาบัติเบาอย่างหนึ่ง ถัดรองมาจาก ปาจิตตีย์ และเป็นชื่อลิกขาบท ๔ ข้อซึ่ง แปลได้ว่า พึงปรับด้วยอาบัติปาฏิเทสนียะ เช่น ภิกษุรับของเคี้ยวของฉัน จากมือของภิกษุณีที่มีโชฎฐาติ ด้วยมือของตน มาบริโภค ต้องอาบัติปาฏิเทสนียะ; ๓ **อาบัติ**

ปาฏิบท วันขึ้นค่ำหนึ่ง หรือวันแรมค่ำหนึ่ง แต่มักหมายถึงอย่างหลัง คือแรมค่ำหนึ่ง

ปาฏิบุคคลิก ๓ **ปาฏิบุคคลิก**

ปาฏิปทิกะ อาหารถวายในวันปาฏิบท

ปาฏิบุคคลิก เจาะบุคคล, ไม่ทั่วไป, ถวายเป็นส่วนปาฏิบุคคลิก ถือถวาย เจาะจงบุคคลไม่ใช่ถวายแก่สงฆ์

ปาฏิโมกข์ ชื่อคัมภีร์ที่ประมวลพุทธบัญญัติอันทรงตั้งขึ้นเป็นพุทธอาณา ได้แก่ อาทิพรหมจริยกาสิกขา มีพระพุทธานุญาตให้สวดในที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เรียกกันว่า **พระสงฆ์ทำอุโบสถ**, คัมภีร์ที่รวมวินัยของสงฆ์ สำหรับภิกษุ เรียก **ภิกษุปาฏิโมกข์** มีลิกขาบท ๒๒๗ ข้อ และสำหรับภิกษุณี เรียก **ภิกษุณีปาฏิโมกข์** มีลิกขาบท ๓๑๑ ข้อ; **ปาฏิโมกข์ ๒** คือ **๑. อาณาปาฏิโมกข์** ปาฏิโมกข์ที่เป็นพระพุทธานุญาต ได้แก่ ภิกษุปาฏิโมกข์ และภิกษุณีปาฏิโมกข์ **๒. โอวาทปาฏิโมกข์** ปาฏิโมกข์ที่เป็นพระพุทธานุญาต

พุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ดังที่ได้ตรัสในที่ประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ในวันมาฆปุณมี หลังตรัสรู้แล้ว ๙ เดือน, อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เป็นประจําตลอด ๒๐ พรรษาแรก ต่อจากนั้น จึงได้รับสั่งให้พระสงฆ์สวดอาณาปาฏิโมกข์กันเองสืบต่อมา; (พจนานุกรมเขียน **ปาติโมกข์**); ๓ **โอวาทปาฏิโมกข์**

ปาฏิโมกข์ย่อ มีพุทธานุญาตให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ ในเมื่อมีเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งในเหตุ ๒ อย่าง คือ ๑. ไม่มีภิกษุจำปาฏิโมกข์ได้จนจบ (พึงสวดเท่าอุเทศที่จำได้) ๒. เกิดเหตุฉุกเฉินขัดข้องที่เรียกว่าอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตรายทั้ง ๑๐ (กำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ เลิกอุเทศนั้นกลางคันได้ และพึงย่อตั้งแต่อุเทศนั้นไปด้วยสุตบพ คือ คำว่า **สุต** ที่ประกอบรูปเป็น **สุตา** ตามไวยากรณ์ ทั้งนี้ยกเว้นนิทานุทเทสซึ่งต้องสวดให้จบ)

สมมติว่าสวดปาราชิกุทเทสจบแล้ว ถ้าสวดย่อตามแบบที่ท่านวางไว้จะได้ดังนี้: “**สุตา โข อายสฺมนฺตฺเหติ เตรส สงฺฆมาทิสฺเสตา** **ชฺมฺมา, สุตา โข อายสฺมนฺตฺเหติ เทว อนินฺยตา** **ชฺมฺมา, ๗เปฯ ลงท่ายว่า เอตฺตํ ทสฺส** **ภควโต ๗เปฯ ลิกฺขิตพฺพํ”**

แบบที่วางไว้เดิมนี่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ไม่ทรงเห็นด้วยในบางประการ และทรงมีพระมติว่าควรสวดย่อดังนี้ (สวดปาราชิกุเทศจบแล้ว สวดคำท้ายทีเดียว): “อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนุโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตารอ ปาราชิกา ชมฺมา, สุตฺตาเตรสฺสงฺมาทิสฺเสสา ชมฺมา, ๗เปฯ สุตฺตา สตฺตาทิกรณสมฺมา ชมฺมา, เอตฺตํ ๗เปฯ สิกฺขิตพฺพํ”; ๓
อันตราย ๑๐

ปาฏิโมกขสังวร สรรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย (ข้อ ๑ ในปารีสุทธิศีล ๔, ข้อ ๑ ในสังวร ๖, ข้อ ๑ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๑ ในปารีสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **ปาฏิโมกขสังวรศีล** (**ปาติโมกขสังวรศีล** ก็เขียน) แปลว่า ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์

ปาฏิหาริย์ สิ่งที่น่าอัศจรรย์, เรื่องที่น่าอัศจรรย์, การกระทำที่ให้มีบังเกิดผลเป็นอัศจรรย์ มี ๓ คือ ๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ ๒. **อาเทศนาปาฏิหาริย์** ทายใจได้เป็นอัศจรรย์ ๓. **อนุศาสนีปาฏิหาริย์** คำสอนมีผลจริงเป็นอัศจรรย์ ใน ๓ อย่างนี้ข้อสุดท้ายดีเยี่ยมเป็นประเสริฐ

ปาฏิหาริย์ปักข์ “ปักข์ที่ฟังวนกลับไป

นำมารักษาซ้ำทุกปีๆ”, เป็นชื่อวิธีรักษาอุโบสถแบบหนึ่งสำหรับคฤหัสถ์ เรียกตามกำหนดระยะเวลาที่ตั้งไว้สำหรับรักษาประจำปี แต่ระยะเวลาที่กำหนดนั้น อรรถกถาทั้งหลายมีมติแตกต่างกันไปหลายแบบหลายอย่าง จนบางแห่งบอกว่าพึงเลือกตามมติที่พอใจ เพราะความสำคัญอยู่ที่การตั้งใจรักษาด้วยจิตปสาทะ ให้เต็มอิมสมบูรณ์ (เช่น มติหนึ่งว่าคืออุโบสถที่รักษาประจำต่อเนื่องตลอดไตรมาสแห่งพรรษา ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาตลอดเดือนหนึ่งระหว่างวันปวารณาทั้งสอง คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ถ้าไม่สามารถ ก็รักษาครึ่งเดือนถัดจากวันปวารณาแรก คือตั้งแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ เป็นต้นไปตลอดกาฬปักข์ คือตลอดข้างแรม, แต่มติหนึ่งว่ารักษา ๕ เดือน คือตั้งแต่ก่อนพรรษา ๑ เดือน ตลอดพรรษา ๓ เดือน กับหลังพรรษาอีก ๑ เดือน, อีกมติหนึ่งว่ารักษา ๓ เดือน คือเดือน ๘ เดือน ๑๒ และเดือน ๔, อีกมติหนึ่งว่าเป็น ๔ วันก่อนและหลังวันอุโบสถปกติ ได้แก่วัน ๑๓ ๑๗ และ ๙ ค่ำ มติท้ายนี้กลายเป็นมีวันรับ-วันส่ง ซึ่งจะสับสนกับปฐิชาครอุโบสถ), ปาฏิหาริย์ปักข์นี้บางทีก็เรียกว่าปาฏิหาริย์อุโบสถ ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในอุโบสถ ๓ ประเภท ของคฤหัสถ์; ๓

อุโบสถ 2.๓.

ปาฏิหาริย์อุโบสถ ดู อุโบสถ 2.๓.

ปาฐา ชื่อเมืองหนึ่งในมัชฌิมประเทศครั้งพุทธกาล ภิกษุชาวเมืองนี้คณะหนึ่งเป็นเหตุปรารภให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการกรานกฐิน; พระไตรปิฎกบางฉบับเขียนเป็น *ปาวา*

ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป, ฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากการทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง, เว้นจากการฆ่าสัตว์ (ข้อ ๑ ในศีล ๕ ฯลฯ)

ปาตลีบุตร ชื่อเมืองหลวงของพระเจ้าอโศกมหาราช; เขียน *ปาฏลีบุตร* ก็มี

ปาตาละ นรก, บาดาล (เป็นคำที่พวกพราหมณ์ใช้เรียกนรก)

ปาติโมกข์ ดู *ปาฏิโมกข์*

ปาทุกา ร่องเท้าประเภทหนึ่ง แปลกันมาว่า “เขียงเท้า” เป็นร่องเท้าที่ต้องห้ามทางพระวินัย อันภิกษุไม่พึงใช้; ดู *ร่องเท้า*

ปานะ เครื่องดื่ม, น้ำสำหรับดื่ม โดยเฉพาะที่คั้นจากลูกไม้ (รวมทั้งเหง้าพืชบางชนิด), น้ำคั้นผลไม้ (จัดเป็นยามกาลิก); มีพุทธานุญาต**ปานะ ๘** อย่าง (นิยมเรียกเลียนเสียงคำบาลีว่า *อัญฐุบาน* หรือ *น้ำอัญฐุบาน*) พร้อมทั้งน้ำคั้นพืชต่างๆ ดังพุทธพจน์ว่า (วินย.๕/๘๖/๑๒๓) “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ปานะ ๘** อย่าง

คือ ๑. *อมพปาน* น้ำมะม่วง ๒. *ชมพูปาน* น้ำชมพูหรือน้ำหว่า ๓. *โจจปาน* น้ำกล้วยมีเม็ด ๔. *โมจปาน* น้ำกล้วยไม่มีเม็ด ๕. *มรุกปาน* น้ำมะขาง ๖. *มุตทิกปาน* น้ำลูกจันทน์หรือองุ่น ๗. *สาธุกปาน* น้ำเหง้าอุบล ๘. *พารุสกปาน* น้ำมะพร้าวหรือลิ้นจี่, ...เราอนุญาตน้ำผลไม้ (ผลรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผลธัญชาติ, ...เราอนุญาตน้ำไปไม้ (ปัตตรส) ทุกชนิด เว้นน้ำผักต้ม, ...เราอนุญาตน้ำดอกไม้ (บุปผรส) ทุกชนิด เว้นน้ำดอกมะขาง, ...เราอนุญาตน้ำอ้อยสด (อุจจฺจฺรส)”

พึงทราบคำอธิบายเพิ่มเติมว่า น้ำผลธัญชาติที่ต้องห้าม ได้แก่ น้ำจากผลของ *ธัญชาติ ๗* เช่น เมล็ดข้าว (น้ำข้าวข้าว, น้ำข้าว) นอกจากนั้น ผลไม้ใหญ่ (มหาผล) ๔ ชนิด (จำพวกผลไม้ที่ทำกับข้าว) ได้แก่ ลูกตาล มะพร้าว ขนุน ลำเก (“ลพฺข” แปลกันว่า ลำเก บ้าง ขนุนลำมะลอบ บ้าง) น้ำเต้า ฟักเขียว แตงไทย แตงโม ฟักทอง และพวก*อุปรัณณะ* เช่น ถั่วเขียว ท่านจัดอนุโลมเข้ากับธัญผล เป็นของต้องห้ามด้วย; จะเห็นว่า มะขางเป็นพืชที่มีข้อจำกัดมากสักหน่อย น้ำดอกมะขางนั้นต้องห้ามเลยทีเดียว ส่วนน้ำผลมะขางจะฉ้นล้วนๆไม่ได้ ต้องผสมน้ำ จึงจะควร ทั้งนี้เพราะกลายเป็นของเมาได้ง่าย

วิธีทำปานะที่ท่านแนะไว้ คือ ถ้ำผล

ยังดิบ ก็ผ่าผ่านหั่นใส่ในน้ำ ให้สุกด้วยแดด ถ้าสุกแล้ว ก็บดหรือคว้าน เอาผ้าห่อ บิดให้ตึงอัดเนื้อผลไม้ให้คายน้ำออกจากผ้า เติมน้ำลงให้พอดี (จะไม่เติมน้ำก็ได้ เว้นแต่ผลมะขางซึ่งทำนระบุมว่าต้องเจือน้ำจึงควร) แล้วผสมน้ำตาลและเกลือเป็นต้นลงไปพอให้ได้รสดี ข้อจำกัดที่พึงทราบคือ ๑. ปานะนี้ให้ใช้ของสด ห้ามมิให้ต้มด้วยไฟ ให้เป็นของเย็นหรือสุกด้วยแดด (ข้อนี้พระมตีสมาเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า ในบาลีไม่ได้ห้ามน้ำสุก แม้สุกก็ไม่น่ารังเกียจ) ๒. ต้องเป็นของที่อนุปลัมบันทำ จึงควรฉันในเวลาวิกาล (ถ้าภิกษุทำ ถือเป็นเหมือนยาวกาลิก เพราะรับประเคนมาทั้งผล) ๓. ของประกอบเช่นน้ำตาลและเกลือ ไม่ให้เอาของที่รับประเคนค้างคืนไว้มาใช้ (แสดงว่ามุ่งให้เป็นปานะที่อนุปลัมบันทำถวายด้วยของของเขาเอง)

ในมหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๗๔๒/๔๔๙) ท่านแสดงปานะ ๘ (อัญญาปาน) ไว้ ๒ ชุดๆ แรกตรงกับที่เป็นพุทธานุญาตในพระวินัย ส่วนชุดที่ ๒ อันต่างหาก ได้แก่ น้ำผลสระคร้อ น้ำผลเล็บเหยี่ยว น้ำผลพุทรา ปานะทำด้วยเปรียง ปานะน้ำมัน ปานะน้ำยาคุ (ยาคุปานะ) ปานะน้ำนม (ปโยปานะ) ปานะน้ำคั้น (รสปานะ), ในพระ

วินัย เคยมีเรื่องที่พราหมณ์ผู้หนึ่งจัดถวายปโยปานะ คือปานะน้ำนม แก่สงฆ์ (ในเรื่องไม่แจ้งว่าเป็นเวลาใด) และภิกษุทั้งหลายดื่มน้ำนมมีเสียงดัง “สุรุสุรุ” เป็นต้นบัญญัติแห่งเสขียวัตถสิกขาบทที่ ๕๑ (วินย.๒/๘๕๑/๕๕๓)

ปาปโรโค คนเป็นโรคเลวร้าย, บางที่แปลว่า “โรคเป็นผลแห่งบาป” อรรถกถาว่าได้แก่โรคเรื้อรัง เช่น ริดสีดวงกล่อน เป็นต้น เป็นโรคที่ห้ามมิให้รับบรรพชา

ปาปสมาจาร ความประพฤติเหลวไหล เลวทราม ชอบสมาคมกับคฤหัสถ์ด้วยการอันมิชอบ ที่เรียกว่าประทุษร้ายสกุล; *ดู กุลทุสก*

ปาพจน์ “คำเป็นประธาน” หมายถึงพระพุทธรูป ซึ่งได้แก่ธรรมและวินัย

ปายาส ข้าวสุกหุงด้วยนมโค นางสุชาดาถวายแก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระองค์จะได้ตรัสรู้, ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยมเรียกเต็มว่า “มธูปายาส”; *ดู สุชาดา, สุธรมัททวะ*

ปาราชิก เป็นชื่ออาบัติหนักที่ภิกษุต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อบุคคลผู้ที่ฟ่ายแพ้ว คือ ต้องอาบัติปาราชิกที่ทำให้ขาดจากความเป็นภิกษุ, เป็นชื่อสิกขาบท ที่ปรับอาบัติหนักขึ้นขาดจากความเป็นภิกษุมี ๔ อย่างคือ เสพเมถุน ลักของเขา ฆ่ามนุษย์ อด

อุตริมนุสสรรมที่ไม่มีในตน
ปาริชาตปริวรรต การบำเรออันเยียม
 ได้แก่ การบำรุงรับใช้พระตถาคตและ
 ตถาคตสาวกอันประเสริฐกว่า การที่จะ
 บูชาไฟหรือบำรุงบำเรออย่างอื่น เพราะ
 ช่วยให้มีบริสุทธิหลุดพ้นจากทุกข์ได้จริง
 (ข้อ ๕ ในอนุตตปริวรรต ๖)

ปาริชาต “ต้นทองกลาง”, ชื่อต้นไม้
 ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อยู่ในสวน
 นั้นทวนของพระอินทร์; **ปาริชาต** หรือ
ปาริชาต ก็เขียน

ปาริเลยยกะ ชื่อแดนบ้านแห่งหนึ่งใกล้
 เมืองโกสัมพดีที่พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไป
 อาศัยอยู่ในป่ารกชัฏวันด้วยทรงปลีก
 พระองค์ จากพระสงฆ์ผู้แตกกันในกรุง
 โกสัมพดี; ช้างที่ปฏิบัติพระพุทธเจ้าที่ป่านั้น
 ก็ชื่อ **ปาริเลยยกะ**; เราเรียกกันในภาษา
 ไทยว่า **ป่าเลไลยก์** ก็มี **ป่าเลไลยก์** ก็มี
 ควรเขียน **ปาริไลยก์** หรือ **ปารเลไลยก์**

ปาริชาตปริวรรต ชื่อชั้นธกะที่ ๒ แห่ง
 จุลวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
 ภิกษุอยู่ปริวาส

ปาริชาตภิกษุ ภิกษุผู้อยู่ปริวาส; **ดู**
ปริวาส

ปาริชาตวัตร ธรรมเนียมที่ควร
 ประพฤติของภิกษุผู้อยู่ปริวาส

ปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ของภิกษุ; เป็น
 ธรรมเนียมว่า ถ้ามีภิกษุอาพาธอยู่ใน

ลีมาเดียวกัน เมื่อถึงวันอุโบสถไม่
 สามารถไปร่วมประชุมได้ ภิกษุผู้อาพาธ
 ต้องมอบปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปหนึ่งมาแจ้ง
 แก่สงฆ์ คือให้นำความมาแจ้งแก่สงฆ์ว่า
 ตนมีความบริสุทธิ์ทางพระวินัยไม่มี
 อาบัติติดค้าง หรือในวันอุโบสถ มีภิกษุ
 อยู่เพียงสองหรือสามรูป (คือเป็นเพียง
 คณะ) ไม่ครบองค์สงฆ์ที่จะสวด
 ปาฏิโมกข์ได้ ก็ให้ภิกษุสองหรือสามรูป
 นั้นบอกความบริสุทธิ์แก่กันแทนการ
 สวดปาฏิโมกข์

ปาริสุทธศีล ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์,
 ศีลเป็นเหตุให้บริสุทธิ์ หรือความ
 ประพฤติบริสุทธิ์ที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง
 คือ ๑. **ปาฏิโมกขสังวรศีล** ศีลคือความ
 สำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม
 ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดใน
 ลิกขาบททั้งหลาย ๒. **อินทริยสังวรศีล**
 ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวางไม่ให้
 บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้
 อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ ๓. **อาชีวะ-**
ปาริสุทธศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่ง
 อาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบ
 ธรรม เช่น ไม่หลอกหลวงเขาเลี้ยงชีพ ๔.
ปัจฉยสันนิตศีล ศีลอันเนื่องด้วย
 ปัจฉัย ๔ ได้แก่ปัจฉัยปัจฉเวกขณ คือ
 พิจารณาใช้สอยปัจฉัยสี่ ให้เป็นไปเพื่อ
 ประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่

บริโภาคด้วยตัณหา

ปารีสุธอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุทำปารีสุธคือแจ้งแต่ความบริสุทธิ์ของกันและกันไม่ต้องสวดปาฏิโมกข์ ปารีสุธอุโบสถนี้กระทำเมื่อมีภิกษุอยู่ในวัดเพียงเป็นคณะคือ ๒-๓ รูป ไม่ครบองค์สงฆ์ ๔ รูป

ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปพึงประชุมกันในโรงอุโบสถแล้ว รูปหนึ่งตั้งญัตติดังนี้:

“สุณนตุ เม ภนุเต อายสุมนตนา, อชชูปสโต ปณณโรโส ยทายสุมนตนา ปตตกลลัม, มยึ อณณมณณัม ปารีสุธอุโปสถัง กเรยยาม” แปลว่า: “ท่านทั้งหลาย อุโบสถวันนี้ที่ ๑๕ ถ้าความพร้อมพร้องของท่านถึงที่แล้ว เราทั้งหลายพึงทำปารีสุธอุโบสถด้วยกัน” (ถ้ารูปที่ตั้งญัตติแก่กว่าเพื่อนว่า *อาวุโส* แทน *ภนุเต*, ถ้าเป็นวัน ๑๔ คำว่า *จาตุททโส* แทน *ปณณโรโส*) ภิกษุผู้เถระพึงห่มผ้าเฉวียงบ่าหนึ่งกระหย่งประนมมือบอกปารีสุธิว่า: “ปารีสุธุโธ อหัง อาวุโส, ปารีสุธุโธติ มัง ชาเรถ” (๓ ทน) แปลว่า: “ฉันบริสุทธิ์แล้วเธอ ขอเธอทั้งหลายจงจำฉันว่าผู้บริสุทธิ์แล้ว” อีก ๒ รูปพึงทำอย่างเดียวกันนั้นตามลำดับพรรษา คำบอกเปลี่ยนเฉพาะ *อาวุโส* เป็น *ภนุเต* แปลว่า “ผมบริสุทธิ์แล้วขอรับ ขอท่านทั้งหลายจงจำผมว่าผู้บริสุทธิ์แล้ว”

ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติพึงบอก

ปารีสุธิแก่กัน ผู้แก่ว่า: “ปารีสุธุโธ อหัง อาวุโส, ปารีสุธุโธติ มัง ชาเรหิ” (๓ ทน)

ผู้อ่อนกว่าว่า: “ปารีสุธุโธ อหัง ภนุเต, ปารีสุธุโธติ มัง ชาเรถ” (๓ ทน); ดู *อุโบสถ*

ปาริหาริยัมมัฏฐาน กรรมฐานที่จะต้องบริหาร; ดู *กัมมัฏฐาน ๒*; เทียบ *สัพพัตถกัมมัฏฐาน*

ปาวา นครหลวงของแคว้นมัลละ คู่กับ กุสินารา คือนครหลวงเดิมของแคว้นมัลละชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น กุสินารา กับ ปาวา

ปาวาริกัมพวัน ดู *นาลันทา*

ปาวาลเจตีย์ ชื่อเจตีย์สถานอยู่ที่เมืองเวสาลี พระพุทธเจ้าทรงทำนิมิตต์โอสถครั้งสุดท้ายและทรงปลงพระชนมายุสังขาร ณ เจตีย์นี้ก่อนปรินิพพาน ๓ เดือน

ปาสราลิสูต ชื่อสูตรที่ ๒๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปนิณาสกั พระสุตตันตปิฎก; เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *อริยปริเยสนาสูต* เพราะว่าด้วย อริยปริเยสนา

ปาสถาณเจตีย์ เจตีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ในแคว้นมคธ มาณพ ๑๖ คนซึ่งเป็นศิษย์ของพราหมณ์พาวรี ได้เฝ้าพระศาสดาและทูลถามปัญหา ณ ที่นี้

ปาสาทิกสูต ชื่อสูตรที่ ๖ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎก

ปาหุเนยโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของ

ต้อนรับ คือมีคุณความดีน่ารักน่าเคารพ
นับถือ ควรแก่การชวนชวนยัดถวายเป็น
ของต้อนรับ เป็นแขกที่น่าต้อนรับ หรือ
เป็นผู้ที่เขาภูมิใจอยากให้เป็นแขกที่
เขาจะได้ต้อนรับ (ข้อ ๖ ในสังฆคุณ ๙)

ปึงคิยมาณพ คิษยบุคคลหนึ่งในจำนวน
๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

ปิฎก ตามศัพท์แปลว่า “กระจาด” หรือ
“ตะกร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของ
ต่างๆ” เามาใช้ในความหมายเป็นที่
รวบรวมคำสอนในพระพุทธศาสนาที่จัด
เป็นหมวดหมู่แล้ว มี ๓ คือ ๑. **วินัยปิฎก**
รวบรวมพระวินัย ๒. **สุตตันตปิฎก** รวบรวม
พระสูตร ๓. **อภิธรรมปิฎก** รวบรวม
พระอภิธรรม เรียกรวมกันว่าพระ
ไตรปิฎก (ปิฎก ๓) ดู **ไตรปิฎก**

ปิณฑปาติกฐงค์ องค์คุณเครื่องขจัด
กิเลสแห่งภิกษุเป็นต้นผู้ถือการเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร หมายถึง **ปิณฑปาติ-**
กัังคะ นั่นเอง

ปิณฑปาติกังคะ องค์แห่งผู้ถือเที่ยว
บิณฑบาตเป็นวัตร คือ ไม่รับนิมนต์
หรือลาภพิเศษอย่างอื่นใด จันเฉพาะ
อาหารที่บิณฑบาตมาได้ (ข้อ ๓ ใน
ฐงค์ ๑๓)

ปิณฑทลภาทวาชะ พระมหาสาวกองค์
หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล ภาทวาช-

โคตร ในพระนครราชคฤห์ เรียนจบ
ไตรเพท ออกบวชในพระพุทธศาสนา
ได้สำเร็จพระอรหัต เป็นผู้บริบูรณ์ด้วย
สติ สมาธิ ปัญญา มักเปล่งวาจาว่า “ผู้ใด
มีความเคลือบแคลงสงสัยในมรรคก็ดี
ผลก็ดี ขอผู้นั้นจงมาถามข้าพเจ้าเถิด”
พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางบันลือสีหนาท, ท่านเป็นต้น
บัญญัติแห่งสิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้
แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตริ-
มนุสสธรรม แก่คฤหัสถ์ทั้งหลาย และ
สิกขาบท ซึ่งห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตรไม้
(ทั้งสองสิกขาบทนี้ ทรงบัญญัติในโอกาส
เดียวกัน โดยทรงปรารภกรณีเดียวกัน
วินย.๗/๓๓/๑๖); ดู **ยมกปาฏิหาริย์**

ปัตตสมุฏฏานา อาพาธา ความเจ็บไข้มี
ดีเป็นสมุฏฏฐาน; ดู **อาพาธ**

ปัตตะ น้ำดี, น้ำจากต่อมตับ, โรคดีเดือด

ปัตติวิสัย แदनเปรต, ภูมิแห่งเปรต (ข้อ ๓
ในทุคติ ๓, ข้อ ๓ ในอบาย ๔); **เปตติวิสัย**
ก็เรียก; ดู **เปรต, ทุคติ, อบาย**

ปัตตุมต ฆ่าบิดา (ข้อ ๒ ในอนันตริย-
กรรม ๕)

ปีปผลิ, ปีปผลิมาณพ ชื่อของพระมหา-
กัสสปเถระ เมื่อก่อนออกบวช; ส่วน
กัสสปะ เป็นชื่อที่เรียกตามโคตร

ปีปาสวินโย ความนำออกไปเสียซึ่ง
ความกระหาย, กำจัดความกระหายคือ

ต้นหาได้ (เป็นไวยพจน์ของวิราคะ)

ปิยรูป สัตรูป สภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ มุ่งเอาส่วนที่เป็นอิฏฐารมณซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งตัณหา มี ๑๐ หมวด หมวดละ ๖ อย่าง คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนา เป็นต้น ตัณหา ๖ มีรูปตัณหา เป็นต้น วิตก ๖ มีรูปวิตก เป็นต้น วิจาร ๖ มีรูปวิจาร เป็นต้น

ปิยวาจา วาจาเป็นที่รัก, พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ, วาจาน่ารัก, วาจาที่กล่าวด้วยจิตเมตตา, คำที่พูดด้วยความรัก ความปรารถนาดี เช่น คำพูดสุภาพอ่อนโยน คำแนะนำตักเตือนด้วยความหวังดี (ข้อ ๒ ในสังคหวัตถุ ๔)

ปิยารมณ อารมณอันเป็นที่รัก เป็นที่น่าปรารถนา น่าชอบใจ เช่น รูปที่สวยงาม เป็นต้น

ปิลินทวัจฉะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์วัจฉโคตร ในเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า มีศรัทธาเลื่อมใสออกบวชในพระพุทธศาสนา เจริญวิปัสสนาแล้วได้บรรลุอรหัตตผล ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นที่รักของพวกเทวดา

ปิลินทวัจฉคาม ชื่อหมู่บ้านของคนงาน

วัดจำนวน ๕๐๐ ที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้เป็นผู้ช่วยทำที่อยู่ของพระปิลินทวัจฉะ

ปิสุนาย วาจา ยเวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด, เว้นจากพูดยุยงให้เขาแตกร้างกัน (ข้อ ๕ ในกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปิสุนาวาจา วาจาส่อเสียด, พูดส่อเสียด, พูดยุยงให้เขาแตกร้างกัน (ข้อ ๕ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

ปีหกะ ม้าม (เคยแปลกันว่า ไต) ดู *วักกะ*

ปีติ ความอิ่มใจ, ความเต็มใจในใจ มี ๕ คือ ๑. *บุตทกาปีติ* ปีติเล็กน้อยพอขณชั้นน้ำตาไหล ๒. *ขณิกาปีติ* ปีติชั่วขณะรู้สึกแปลบๆ ดุจฟ้าแลบ ๓. *โอกันตกาปีติ* ปีติเป็นระลอกรู้สึกซู่ลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง ๔. *อุพเพคาปีติ* ปีติไหลดล悠悠 ให้ใจฟูตัวเบาหรืออุทานออกมา ๕. *ผรณาปีติ* ปีติซาบซ่าน เอิบอาบไปทั่วสรรพางค์ เป็นของประกอบกับสมาธิ (ข้อ ๔ ในโพชฌงค์ ๗)

ปีพกะ พุพอง, ฝี่, ต่อม

ปุกกุสะ บุตรของกษัตริย์มัลละ เป็นศิษย์ของอาฬารดาบส กาลามโคตร ได้ถวายผ้าสังคิวรรณแด่พระพุทธเจ้าในวันปรินิพพาน

บุคคลสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าบุคคล, ในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า คู่วิวาทอยู่พร้อมหน้ากัน; ดู *สัมมุขาวินัย*

ปกคณัตถุตา ความเป็นผู้รู้จักบุคคล คือ รู้ความแตกต่างแห่งบุคคล ว่าโดย อธิษายัตถิ ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น เป็นอย่างไร ควรคบควรใช้ควร สอนอย่างไร (ข้อ ๗ ในลัทธิปริสตรธรรม ๗)

ปกคณิก ดู *ปกคณิก*

ปกคณิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล, ที่ อยู่ที่เป็นของส่วนตัว; เทียบ *สังฆิกาวาส*

ปุจฉา ถาม, คำถาม

ปุณณภิกษังขาร อภิสังขารที่เป็นบุญ, สภาที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนา (เฉพาะที่เป็นกามาวจรและ รูปาวจร) (ข้อ ๑ ในอภิสังขาร ๓)

ปุณณกมณพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

ปุณณช บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็น สหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าว ยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตาม พร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือวิมลละ สุพาหุ และควัมปติ ได้เป็นองค์หนึ่งใน อสีติมหาสาวก

ปุณณมันตานีบุตร พระมหาสาวกองค์ หนึ่ง ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะเดิมชื่อปุณณะ เป็นบุตรของนางมันตานี ท่านเกิดใน ตระกูลพราหมณ์มหาศาลในหมู่บ้าน พราหมณ์ชื่อโทณวัตถุ ไม่ไกลจากเมือง กบิลพัสดุ์ ในแคว้นคากยะที่เป็นชาติภูมิ

ของพระพุทธเจ้า เป็นหลานของพระ อัญญาโกณฑัญญะ ได้บรรพชาเมื่อพระ เถระผู้เป็นลุงเดินทางมายังเมืองกบิลพัสดุ์ บวชแล้วไม่นานก็บรรลุอรหัตตผล เป็น ผู้ปฏิบัติตนตามหลักกถาวัตถุ ๑๐ และ สอนศิษย์ของตนให้ปฏิบัติเช่นนั้นด้วย ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะใน บรรดาพระธรรมกถึก หลักธรรมเรื่อง วิสุทธิ ๗ ก็เป็นภาษิตของท่าน

ปุณณมณพ คือพระปุณณมันตานีบุตร เมื่อก่อนบวช

ปุณณสุนาปรัันตะ, ปุณณสุนาปรัันตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง ในจำนวนอสีติ- มหาสาวก ชื่อเดิมว่า *ปุณณะ* เกิดที่เมือง ทา ชื่อ *สุปปรกะ* ในแคว้นสุนาปรัันตะ เมื่อเติบโตขึ้น ได้ประกอบการค้าขาย ร่วมกับน้องชาย ผลัดกันนำกองเกวียน ๕๐๐ เล่ม เทียวค้าขายตามหัวเมือง ต่างๆ คราวหนึ่ง น้องชายอยู่เฝ้าบ้าน ปุณณะนำกองเกวียนออกค้าขายผ่าน เมืองต่างๆ มาจนถึงกรุงสาวัตถี พักกอง เกวียนอยู่ใกล้พระเชตะวัน รับประทาน อาหารเช้าแล้วก็นั่งพักผ่อนกันตาม สบาย ขณะนั้นเอง ปุณณะมองเห็นชาว พระนครสาวัตถีแต่งตัวสะอาดเรียบร้อย พากันเดินไปยังพระเชตะวันเพื่อฟังธรรม ไต่ถามทราบความก็ดีใจ จึงพาบริวาร เดินตามเขาเข้าไปสู่พระวิหาร ยืนอยู่

ท้ายสุดที่ประชุม ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสอยากจะทำบวช วันรุ่งขึ้นถวายมหาทานแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วมอบหมายธุระแก่เจ้าหน้าที่คุมของให้นำสมบัติไปมอบให้แก่น้องชาย แล้วออกบวชในสำนักพระคาสดา ตั้งใจทำกรรมฐาน แต่ก็ไม่สำเร็จ คิดจะไปบำเพ็ญภาวนาที่ถิ่นเดิมของตนเอง จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลขอพระโอวาท ดังปรากฏเนื้อความในปุณณโณวาทสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าประทานพระโอวาทแสดงวิธีปฏิบัติต่อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ โดยอาการที่จะมิให้ทุกข์เกิดขึ้น แล้วตรัสถามท่านว่าจะไปอยู่ในถิ่นใด ท่านทูลตอบว่าจะไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะ ตรัสถามว่าชาวสุนาปรีนตะเป็นคนดุร้าย ถ้าเขาตำว่าท่านจะวางใจต่อคนเหล่านั้นอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ตบตี ตรัสถามว่า ถ้าเขาตบตีจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ขว้างปาด้วยก้อนดิน ตรัสถามว่า ถ้าเขาขว้างปาด้วยก้อนดินจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่ทุบตีด้วยท่อนไม้ ตรัสถามว่า ถ้าเขาทุบตีด้วยท่อนไม้จะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนัก

หนาที่เขาไม่ฟันแทงด้วยคัสตรา ตรัสถามว่า ถ้าเขาฟันแทงด้วยคัสตราจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่ายังดีนักหนาที่เขาไม่เอาคัสตราอันคมฆ่าเสีย ตรัสถามว่า ถ้าเขาเอาคัสตราอันคมปลิดชีพเสียจะวางใจอย่างไร ทูลตอบว่า จะคิดว่า มีสาวกบางท่านเบียดเบียนร่างกายและชีวิตต้องเที่ยวหาคัสตรามาสังหารตนเอง แต่เราไม่ต้องเที่ยวหาเลย ก็ได้คัสตราแล้ว พระผู้มีพระภาคประทานสาธุการ และตรัสว่าท่านมีทมะและอุปสมะอย่างนี้ สามารถไปอยู่ในแคว้นสุนาปรีนตะได้ พระโอวาทและแนวคิดของพระปุณณะนี้เป็นคติอันมีค่ายิ่งสำหรับพระภิกษุผู้จะจาริกไปประกาศพระศาสนาในถิ่นไกล

พระปุณณะกลับสู่แคว้นสุนาปรีนตะแล้ว ได้ย้ายหาที่ที่เหมาะสมสำหรับการทำกรรมฐานหลายแห่ง จนในที่สุดแห่งที่ ๔ ได้เข้าจำพรรษาแรกที่วัดมกุฬการาม ในพรรษานั้น น้องชายของท่านกับพ่อค้ารวม ๕๐๐ คน เอาสินค้ายาวเรือจะไปยังทะเลอื่น ในวันลงเรือ น้องชายมาลาและขอความคุ้มครองจากท่าน ระหว่างทางเรือไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง พวกคนแหวะบนเกาะพบป่าจันทร์แดงอันมีค่าสูง จึงลี้ภัยความคิดที่จะเดินทางต่อ ช่วยกันตัดไม้จันทร์บรรทุกเรือจนเต็มแล้ว

ออกเดินทางกลับถิ่นเดิม แต่พอออกเรือมาได้ไม่นาน พวกอมนุษย์ที่สิงในป่าจันทน์ซึ่งโกรธเคັน ได้ทำให้เกิดลมพายุอย่างแรงและหลอกหลอนต่างๆ น่องชายของพระปุณณะระลึกรถึงพระพี่ชายพระปุณณะทราบ จึงเหาะมายืนอยู่ที่หน้าเรือ พวกอมนุษย์ก็พากันหนีไป ลมพายุก็สงบ

พวกพ่อค้าทั้ง ๕๐๐ คน กลับถึงถิ่นเดิมโดยสวัสดิ์แล้ว ได้พร้อมทั้งภรรยาพากันประกาศนับถือพระปุณณะและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ แล้วแบ่งไม้จันทน์แดงส่วนหนึ่งมาถวายท่านพระปุณณะตอบว่าท่านไม่มีกิจที่จะต้องใช้ไม้เหล่านั้น และแนะให้สร้างศาลาถวายพระพุทธเจ้า ศาลานั้นเรียกว่า **จันทนศาลา** เมื่อศาลาเสร็จแล้ว พระปุณณะได้ไปทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จมายังแคว้นสุนาปรันตะพร้อมด้วยพระสาวกจำนวนมาก ระหว่างทางพระผู้มีพระภาคทรงแวงหยุดประทับโปรดลัจจพันธ์ดาบส ที่ภูเขาลัจจพันธ์ก่อนแล้วนำพระลัจจพันธ์ ซึ่งบรรลอรหัตตผลแล้วมายังสุนาปรันตะด้วย ทรงแสดงธรรมโปรดชาวสุนาปรันตะ และประทับที่จันทนศาลา ในมกุฬการาม ๒-๓ วันเสด็จเที่ยววิณฑบาตในหมู่บ้าน แล้วทรงเดินทางกลับ ระหว่างทางเสด็จถึง

ฝั่งแม่น้ำนมมทา ได้แสดงธรรมโปรดนมมทานาคราช นาคราชขอของที่ระลึกรไว้บูชา จึงประทับรอยพระบาทไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนมมทานั้น จากนั้นเสด็จต่อไปถึงภูเขาลัจจพันธ์ ตรัสสั่งพระลัจจพันธ์ให้อยู่สั่งสอนประชาชน ณ ที่นั้น พระลัจจพันธ์ทูลขอสิ่งทีระลึกรไว้บูชา จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่ภูเขานั้นด้วย อันนับว่าเป็นประวัติการเกิดขึ้นของรอยพระพุทธรบาท

เหตุการณ์ที่เล่านี้เกิดขึ้นในพรรษาแรกที่พระปุณณะกลับมาอยู่ในแคว้นสุนาปรันตะ และท่านเองก็ได้บรรลอรหัตตผลในพรรษาแรกนั้นเช่นกัน ท่านพระปุณณเถระบำเพ็ญจริยาเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนสืบมาจนถึงปรินิพพาน ณ แคว้นสุนาปรันตะนั้นก่อนพุทธปรินิพพาน

ปณม ๓ *ปณม*

ปุตตะ เป็นชื่อนรกรกขุมหนึ่งของลัทธิตราหมัน พวกพราหมันถือว่าชายใดไม่มีลูกชาย ชายนั้นตายไปต้องตกนรกรขุม “ปุตตะ” ถ้ามีลูกชาย ลูกชายนั้นช่วยป้องกันไม่ให้ตกนรกรขุมนั้นได้ คัพทว่า *บุตร* จึงใช้เป็นคำเรียกลูกชายสืบมาแปลว่า “ลูกผู้ป้องกันพ่อจากขุมนรกร **ปุตตะ**”

ปฤช คนที่หนาแน่นไปด้วยกิเลส, คนที่

ยังมีกิเลสมาก หมายถึงคนธรรมดาทั่วๆ ไป ซึ่งยังไม่เป็นอริยบุคคลหรือพระอริยะ; **บุดูชน** ก็เขียน

ปุนัพพสุกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในภิกษุเหล่า ๖ รูป ที่เรียกว่าพระฉัพพัคคีย์ คู่กับพระอัสสชิ

ปุปผวิกัถิ ดอกไม้ที่แต่งเป็นชนิดต่างๆ เช่น ร้อยตริง ร้อยคুম ร้อยเสียบ ร้อยผูก ร้อยวง ร้อยกรอง เป็นต้น

ปุปพเปตพลี การทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ตาย, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับบูชาคุณหรือแสดงน้ำใจต่อญาติที่ล่วงลับไปก่อนด้วยการทำบุญอุทิศให้, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อบำเพ็ญบุญอุทิศแก่ญาติที่ล่วงลับไปก่อน (ข้อ ๓ ในพลี ๕ แห่งโมคคาทียะ ๕)

ปุปพพัณณะ ดู **บุพพัณณะ, รัญชาติ**

ปุปพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อน, ทำความดีให้พร้อมไว้ก่อนแล้ว (ข้อ ๔ ในจักร ๔)

ปุปพเพนิวาसानุสสติญาณ ความรู้เป็นเครื่องระลึกได้ถึงปุปพเพนิวาส คือขั้นที่ เคยอาศัยอยู่ในก่อน, ระลึกชาติได้ (ข้อ ๑ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๔ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๖ ในวิชชา ๘, ข้อ ๘ ในทศพลญาณ), ใช้ว่า **บุพเพนิวาसानุสสติญาณ** ก็มี, เขียนเต็มอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น **ปุปพเพนิวาसानุสสติญาณ**

ปุรณมี วันเพ็ญ, วันพระจันทร์เต็มดวง, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ

ปุรัตถิมทิส “ทิศเบื้องหน้า” หมายถึง มารดาบิดา; ดู **ทิสหก**

ปุราณจีวร จีวรเก่า

ปุราณชฎิล พระเถระสามพี่น้องพร้อมด้วยบริวาร คือ อรุเวลกัสสป นทีกัสสป คยากัสสป ซึ่งเคยเป็นชฎิลมาก่อน

ปุริมกาล เรื่องราวในพุทธประวัติที่มีขึ้นในกาลก่อนแต่บำเพ็ญพุทธกิจ; ดู **พุทธประวัติ**

ปุริมพรรษา ดู **ปุริมิกา**

ปุริมิกา พรรษาต้น เริ่มแต่วันแรมค่ำหนึ่งเดือนแปด ในปีที่ไม่มื่อธิกมาสเป็นต้นไปเป็นเวลา ๓ เดือนคือถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑; เทียบ **ปัจฉิมิกา, ปัจฉิมพรรษา**

ปุริสภาวะ ความเป็นบุรุษ หมายถึงภาวะอันให้ปรากฏมีลักษณะอาการต่างๆ ที่แสดงถึงความเป็นเพศชาย; คู่กับ **อิตถิภาวะ**; ดู **อุปาทายรูป**

ปุริสเมธ ความฉลาดในการบำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมีความสามารถ เป็นสังคหัตถุประการหนึ่งของผู้ปกครองบ้านเมือง (ข้อ ๒ ในราชสังคหัตถุ ๔)

ปุริสัถัพพนาม คำทางไวยากรณ์ หมายถึงคำแทนชื่อเพื่อกันความซ้ำซาก ในภาษาบาลีหมายถึง ต, ตุมฺห, อมฺห, ศัพฺท

ในภาษาไทย เช่น *ฉัน, ผม, ท่าน, เธอ, เขา, มัน* เป็นต้น

ปุจฉา “อันดำเนินไปก่อน”, เป็นเครื่องนำหน้า, เป็นตัวนำ, เป็นเครื่องชักพาให้มุ่งให้แล่นไป เช่น ในคำว่า “ทำเมตตาให้เป็นปุจฉาแล้วสวดพระปริตร”, “ความเพียรอันมีศรัทธาเป็นปุจฉา”

ปุจฉา ก่อนภัต, ก่อนอาหาร หมายถึงเวลาก่อนฉันของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ได้ แต่เมื่อพูดอย่างกว้าง หมายถึง ก่อนหมดเวลาฉัน คือ เวลาเช้าจนถึงเที่ยง ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ภิกษุฉันอาหารได้; เทียบ *ปัจฉิมภัต*

ปุจฉา พระนำหน้า เป็นศัพท์คู่กับ *ปัจฉิม* พระตามหลัง

ปุจฉา พราหมณ์ผู้เป็นที่ปรึกษาของพระราชา

ปุจฉา เดือน ๒, เดือนยี่

ปุจฉา บุคคลที่ควรบูชา

ปุจฉา วัตถุที่ควรบูชา

ปุจฉา สถานที่ควรบูชา

ปุจฉา *บุณมี*

ปุจฉา *ปิตติวิสัย, เปรต*

ปุจฉา 1. ผู้ละโลกนี้ไปแล้ว, คนที่ตายไปแล้ว **2.** สัตว์จำพวกหนึ่งซึ่งเกิดอยู่ในอบายชั้นที่เรียกว่า *ปิตติวิสัย* หรือ *เปตติวิสัย* (แดนเปรต) ได้รับความทุกข์ทรมานเพราะอดอยาก ไม่มีจะกิน แม้เมื่อมี ก็กิน

ไม่ได้ หรือกินได้โดยยาก; *ดู อบาย, ทุคติ*
ปุจฉา หนาวอย่างใหญ่, ไรคอย่างหนึ่งเกิดจากความเย็นมาก

ปุจฉา ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก, ภิกษุผู้มีความประพฤติดีที่น่านิยมนับถือ

ปุจฉา ถ้อยคำส่อเสียด; *ดู ปิสุณาวาจา*

ปุจฉา *ดู โภกขรพรรษ*

ปุจฉา นครหลวงของแคว้นอัสดง อยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศเหนือแห่งแคว้นอวันตี

ปุจฉา อรรถกถาเก่าแก่, คัมภีร์หรือบันทึกคำอธิบายความในพระไตรปิฎก ที่ใช้ในการศึกษาและรักษาต่อกันมาในลังกาทวีป เป็นภาษาสิงหล อันถือว่าสืบแต่ครั้งพระมหินทเถระพร้อมด้วยคณะพระสงฆ์เดินทางมาประดิษฐานพระพุทธรูปในลังกาทวีป ซึ่งได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถามาตั้งไว้เป็นหลักแต่อรรถกถาเดิมที่นำมานั้น เป็นภาษาบาลี จึงสืบต่อกันมาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้ชาวเกาะลังกาสามารถใช้เป็นสื่อในการศึกษาพระไตรปิฎกที่ต้องรักษาไว้อย่างเดิมเป็นภาษาบาลี ต่อมา ในกึ่งศตวรรษสุดท้ายที่จะถึง พ.ศ.๑๐๐๐ พระพุทธรูปในชมพูทวีปเสื่อมลงมากแล้ว แม้พระไตรปิฎกบาลีจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้หมดสิ้นไป พระพุทธโฆสะจารย์ได้รับมอบหมายจากพระเวตเถระผู้เป็น

อาจารย์ ให้เดินทางจากชมพูทวีป มายัง
 ลังกาทวีป เพื่อแปลอรรถกถาจากภาษา
 ลิงหัพพีเป็นภาษามคธ ที่จะนำไปใช้ศึกษา
 ในชมพูทวีปสืบไปได้อีก พระพุทธโฆสา-
 จารย์ เมื่อผ่านการทดสอบความรู้ความ
 สามารถและได้รับอนุญาตจากสังฆะแห่ง
 มหาวิหารให้ทำงานที่ประสงค์ได้แล้ว ก็
 ได้เรียบเรียงอรรถกถาจากของเดิมที่เป็น
 ภาษาสิงหัพพี ขึ้นมาเป็นภาษาบาลี จนเกือบ
 ครบบริบูรณ์ ขาดแต่บางส่วนของขุททก-
 นิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งก็ได้มี
 พระเถระอื่นอีกประมาณ ๔ รูป มีพระ
 ธรรมปาละ เป็นต้น จัดทำขึ้นด้วยวิธีการ
 คล้ายคลึงกัน จนจบครบตามคัมภีร์ของ
 พระไตรปิฎก ในช่วงเวลาไม่ห่างจากพระ
 พุทธโฆสาจารย์มากนัก

เมื่ออรรถกถาที่เป็นภาษาบาลีเกิดมี
 ขึ้นใหม่อีก ก็ช่วยเป็นหลักในการศึกษา
 พระไตรปิฎกสืบต่อมา ไม่เฉพาะในลังกา
 ทวีปเท่านั้น แต่ขยายออกไปในประเทศ
 อื่นๆ กว้างขวางทั่วไป ต่อมา เมื่อพูดถึง
 อรรถกถา ก็เข้าใจกันว่าหมายถึงอรรถ-
 กถาภาษาบาลีรุ่นประมาณ พ.ศ.๑๐๐๐ ที่
 กล่าวมานี้ บางทีถึงกับเรียกกาลเวลาของ
 พระศาสนาช่วงนี้ ว่าเป็นยุคอรรถกถา ซึ่ง
 แท้จริงนั้น เนื้อตัวของอรรถกถาก็เป็น
 ของที่มีสืบต่อมาแต่เดิม

ส่วนอรรถกถาเก่าแก่ของเดิมใน

ภาษาสิงหล ที่พระพุทธโฆสาจารย์และ
 พระอรรถกถาจารย์อื่นในเวลาใกล้เคียง
 กัน ได้ใช้เป็นหลักและเป็นแนวในการ
 เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นใหม่
 ก็จึงหมายรู้กันโดยใช้คำเรียกว่าเป็น
 “โบราณัญญูกถา” (อรรถกถาโบราณ,
 อรรถกถาของเก่า) ซึ่งมีชื่อที่อ้างอิงหรือ
 กล่าวถึงในอรรถกถาภาษาบาลีบ่อยครั้ง
 โดยเฉพาะ มหาอัญญูกถา มหาปัจจรี
 กุรุษที่ สังเขปัญญูกถา อันธกัญญูกถา

โบราณัญญูกถาลำคัญที่สุด คือ มหา-
 อัญญูกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบาย
 ตลอดพระไตรปิฎกทั้งหมด และเก่าแก่
 ที่สุด ถือว่าเป็นอรรถกถาเดิมที่พระ
 มหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป และ
 ท่านได้แปลเป็นภาษาสิงหลด้วยตนเอง
 เพื่อให้ชาวลังกาทวีปมีเครื่องมือที่จะ
 ศึกษาพระไตรปิฎกได้โดยสะดวก เมื่อ
 พระพุทธโฆสาจารย์เรียบเรียงอรรถกถา
 ภาษาบาลีขึ้นใหม่นั้น ก็อาศัยมหาอัญญู-
 กถานี้เองเป็นหลัก ดังที่ท่านกล่าวถึง
 การจัดทำอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก
 (คือสมันตปาสาทิกา) ว่าท่านนำเอามหา-
 อัญญูกถานั้นมาเป็นสรณะ คือเป็นเนื้อหา
 หลัก หรือเป็นเนื้อเป็นตัวของหนังสือใหม่
 ที่จะทำ พร้อมทั้งปรึกษาโบราณัญญูกถา
 และมติหลักที่ถือกันมาของสังฆะด้วย

พึงทราบดังที่กล่าวแล้วว่า เวลาเมื่อ

พูดถึงอรรถกถา เราหมายถึงอรรถกถา ภาษาบาลีที่พระพุทโธศาจารย์เป็นต้น ได้เรียบเรียงไว้ และเราใช้กันอยู่ แต่พึงทราบต่อไปอีกชั้นหนึ่งว่า ในอรรถกถา ภาษาบาลีนั้นเอง เมื่อมีการกล่าวอ้างถึงอรรถกถา เช่นบอกว่า “ในอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ‘..’ ดังนี้” คำว่า “อรรถกถา”

ที่คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น มักหมายถึงโปราณัญญกถาภาษาสิงหล เฉพาะอย่างยิ่ง มหาอัญญกถานี้เอง; ดู *อรรถกถา*

โปสตาลมณฑ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

ผ

ผทม นอน (ใช้แก่เจ้า)

ผนวช บวช (ใช้แก่เจ้า)

ผรณาปีติ ความอิมใจซาบซ่าน เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกซาบซ่านทั่วสารพางค์ (ข้อ ๕ ในปีติ ๕)

ผรุตวาจา วาจาหยาบ, คำพูดเผ็ดร้อน, คำหยาบคาย (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

ผรุตาย วาจา ยเวรมณี เว้นจากพูดคำหยาบ (ข้อ ๖ ในอกุศลกรรมมถ ๑๐)

ผล 1. สิ่งที่เกิดจากเหตุ, ประโยชน์หรือโทษที่ได้รับสนองหรือตอบแทน; “ผล” มีชื่อเรียกหลายอย่างตามความหมายที่จำเพาะหรือที่มีนัยต่างกันออกไป เฉพาะอย่างยิ่งคือ *วิบาก* (วิบากผล) *นิสสันท์* (นิสสันท์ผล) *อานิสงส์* (อานิสงส์ผล); คำเหล่านี้ มีความหมายก้ำกึ่งกันอยู่บ้าง และบางทีก็ใช้อย่างหลวมๆ ทำให้

ปะปนสับสนกัน แต่ว่าตามความหมายพื้นฐาน *วิบาก* หมายถึงผลโดยตรงของกรรมต่อชีวิตของตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะ เป็นผลดีหรือผลร้ายสุดแต่กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เขาได้ทำ, *นิสสันท์* หมายถึงผลโดยอ้อมที่สืบเนื่องหรือพ่วงพลอยมากับผลแห่งกรรมนั้น ไม่ว่าจะ เป็นอิฏฐารมณหรืออนิฏฐารมณ อันนำมาซึ่ง สุขหรือโศก ทั้งที่เกิดแก่ตัวเขาเอง และแก่คนอื่นที่เกี่ยวข้อง (ตัวอย่างดังในหลักปฏิจจสมุปบาทว่า *ภพ* เป็นวิบาก *ชาติชรามรณะ* เป็นนิสสันท์, และ *โสกะปริเทวะ* เป็นต้น เป็นนิสสันท์พ่วงต่อออกไปอีก ซึ่งอาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้) และนิสสันท์นั้นใช้ได้กับผลในเรื่องทั่วไป เช่น เอาวัตถุดิบมาเข้าโรงงานอุตสาหกรรม เกิดเป็นนิสสันท์หลังไหลออกมา ทั้งที่หน้าปรารถนาคือผลิตภัณฑ์ และที่ไม่หน้า

ปรารถนา เช่น กากและของเสียต่างๆ, *อานิสงส์* หมายถึงผลดีที่ออกเงย หรือคุณค่าประโยชน์แถมเหมือนเป็นกำไร ซึ่งพลอยได้หรือพ่วงเพิ่มสืบเนื่องจากการที่ดี เช่น เอาความรู้ที่เป็นประโยชน์ไปสอนเขา แล้วเกิดมีอานิสงส์ เช่น เขารักใคร่นับถือ ตลอดจนได้ลาภบางอย่าง ดังนี้ ก็ได้ หมายถึงผลดี คุณค่า ประโยชน์ของการอย่างใดอย่างหนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยทั่วไป ก็ได้, อานิสงส์นี้ ตรงข้ามกับ*อาทีนพ* (หรืออาทีนวะ) ซึ่งหมายถึงโทษ ผลร้าย ส่วนเสีย ข้อบกพร่อง, พึงเห็นตัวอย่างดังพุทธพจน์ว่า (อง.ปญจก. ๒๒/๒๒๗/๒๘๗) “ภิกษุทั้งหลาย *อาทีนพ* ในเพราะโมคคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ โมคคทรัพย์เป็นของทั่วไปแก่ไฟ ๑ เป็นของทั่วไปแก่น้ำ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ผู้ครองบ้านเมือง ๑ เป็นของทั่วไปแก่ใจ ๑ เป็นของทั่วไปแก่ทายาทอัครี ๑ ... ภิกษุทั้งหลาย *อานิสงส์* ในเพราะโมคคทรัพย์ ๕ ประการนี้ ... คือ อาศัยโมคคทรัพย์ บุคคลเลี้ยงตนให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมารดาบิดาให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงบุตรภรรยา คนใช้ กรรมกร และคนงาน ให้เป็นสุข ... ๑ เลี้ยงมิตรสหายและคนใกล้ชิดช่วยกิจการ ให้เป็นสุข ให้อัมพอบริหารให้เป็นสุขโดยชอบ ๑ บำเพ็ญทักษิณาในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย

อย่างที่มีผลเลิศ อันให้ประสบสิ่งดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์ ๑ ...”

ดังที่กล่าวแล้วว่า การใช้คำเหล่านี้เมื่อลงสู่รายละเอียด บางทีก็มีความแตกต่างกันและซับซ้อนลับสนบ้าง เช่น ในกรณีที่ว่า “ผล” กับ “วิบาก” มาด้วยกันอย่างในคำว่า “ผลวิบาก (คือผลและวิบาก) ของกรรมที่ทำความชั่ว...” ท่านอธิบายว่า “ผล” หมายถึงนิสสันตผล (รวมทั้งอานิสงสผล) และ “วิบาก” ก็คือวิบากผล แต่ในสำนวนว่า “มีผลมาก มีอานิสงส์มาก” บางคัมภีร์ (ดู ปฎิส.อ.๒/๖๒/๕๔; ที.อ.๒/๔๓๘/๔๒๙) อธิบายว่า “ที่ว่าไม่มีผลมาก คือโดยวิบากผล ที่ว่าไม่มีอานิสงส์มาก คือโดยนิสสันตผล (หรือโดยอานิสงสผล)” แต่บางคัมภีร์ (ดู ม.อ. ๑/๖๕/๑๗๑; ๒/๘๙/๒๒๐; อัง.อ.๓/๖๖๓/๓๕๗) อธิบายว่า “ที่ว่ามีผลมาก มีอานิสงส์มากนั้น ทั้งสองอย่าง โดยความหมายก็อย่างเดียวกัน” และบางทีก็ให้ความหมายเพิ่มอีกนัยหนึ่งว่า “มีผลมาก คืออำนาจโลกียสุขมาก มีอานิสงส์มาก คือเป็นปัจจัยแห่งโลกุตตรสุขอันยิ่งใหญ่”; ดู *นิสสันต์, วิบาก, อานิสงส์*

2. ชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับมรรค และเป็นผลแห่งมรรค มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตตผล ๑; คู่กับ *มรรค*

ผลญาณ ญาณในอริยผล, ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ ต่อจากมัคคญาณและเป็นผลแห่งมัคคญาณนั้น ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆ มีโสตาบัน เป็นต้น; **ดู ญาณ ๑๖**

ผลภาษกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกผลไม้

ผลเภสัช มีผลเป็นยา, ยาทำจากลูกไม้ เช่น ดีปลี พริก สมอไทย มะขามป้อม เป็นต้น

ผลสมังคี **ดู สมังคี**

ผลเหตุสนธิ “ต่อผลเข้ากับเหตุ” หมายถึงเงื่อนไขต่อระหว่างผลในปัจจุบัน กับเหตุในปัจจุบัน ในวงจรปฏิจจสมุปบาท คือระหว่างวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ข้างหนึ่ง (**ฝ่ายผล**) กับ ตัณหา อุปาทาน ภพ อีกข้างหนึ่ง (**ฝ่ายเหตุ**); เทียบ **เหตุผลสนธิ**

ผลาสโว ผลาสวะ, น้ำดองผลไม้

พะเตียง **ดู พะเตียง**

ฝักคุณมาส เดือน ๔

ผัสสะ การถูกต้อง, การกระทบ; ผัสสะ ๖; **ดู ผัสสะ**

ผัสสอาหาร อาหารคือผัสสะ, ผัสสะเป็นอาหาร คือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดเวทนา ได้แก่ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณกระทบกัน ทำให้เกิดเวทนา คือ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง

เป็นอุเบกขาบ้าง (ข้อ ๒ ในอาหาร ๔)

ผ้ากฐิน ผ้าผืนหนึ่งที่ใช้เป็นองค์กฐินสำหรับกราน แต่บางที่พูดคลุมๆ หมายถึงผ้าทั้งหมดที่ถวายพระในพิธีทอดกฐิน, เพื่อกันความสับสน จึงเรียกแยกเป็นองค์กฐิน หรือผ้าองค์กฐินอย่างหนึ่ง กับผ้าบริวารหรือผ้าบริวารกฐินอีกอย่างหนึ่ง; **ดู กฐิน**

ผ้ากรองน้ำ ผ้าสำหรับกรองน้ำกันตัวสัตว์; **ดู ธรรมกรก**

ผ้ากาสายะ **ดู กาสาวะ**

ผ้ากาสาวะ **ดู กาสาวะ**

ผ้าจําพรรษา ผ้าที่ทายกถวายแก่พระสงฆ์ผู้อยู่จําพรรษาครบแล้วในวัดนั้น ภายในเขตจีวรกาล; เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **ผ้าวัสสาวาสิกา** **วัสสาวาสิกาสฏก** หรือ **วัสสาวาสิกาสฏิก้า**; **ดู อัจเจกจีวร**

ผาณิต รสหวานเกิดแต่อ้อย, น้ำอ้อย (ข้อ ๕ ในเภสัช ๕)

ผาติกรรม “การทำให้เจริญ” หมายถึงการจำหน่ายครุภัณฑ์ เพื่อประโยชน์สงฆ์อย่างหนึ่งอย่างใด โดยเอาของแลวกเปลี่ยนเอาของดีกว่าให้แก่สงฆ์หรือเอาของของตนถวายสงฆ์เป็นการทดแทนที่ตนทำของสงฆ์ชำรุดไป, รื้อของที่ไม่ดีออกทำให้ใหม่ดีกว่าของเก่า เช่น เอาที่วัดไปทำอย่างอื่นแล้วสร้างวัดถวายให้ใหม่; การชดใช้, การทดแทน

ผ้าไตร, ผ้าไตรจีวร ดู ไตรจีวร

ผ้าทรงสะพัก ผ้าห่มเฉียงบ่า

ผ้าทิพย์ ผ้าห้อยหน้าตักพระพุทธรูป (โดยมากเป็นปูนปั้นมีลายต่างๆ)

ผ้านิสิตินะ ดู นิสิตินะ

ผ้าบริวาร ผ้าสมทบ; ดู บริวาร

ผ้าบังสุกุล ดู บังสุกุล

ผ้าป่า ผ้าที่ทายกถวายแก่พระโดยวิธีปล่อยทิ้งให้พระมาชักเอาไปเอง อย่างเป็นผ้าบังสุกุล, ตามธรรมเนียมจะถวายหลังเทศกาลกฐินออกไป; คำถวายผ้าป่าว่า “อิมานิ มยํ ภนุเต, ปัสสุกุลจีวรานิ, สปริวารานิ, ภิกขุสงฺฆสฺส, โอนโณชยาม, สาธุ โน ภนุเต, ภิกขุสงฺโฆ, อิมานิ, ปัสสุกุลจีวรานิ, สปริวารานิ, ปฏิกุณฺหาตุ, อมฺหากํ, ทิฆมตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปลว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอน้อมถวายผ้าบังสุกุลจีวร กับทั้งบริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับ ผ้าบังสุกุลจีวรกับทั้งบริวารเหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลายเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ลีนกาลนาน เทอญฯ”

ผ้าวัสสาวาสิกสาฎิก ดู ผ้าจํานำพรรษา

ผ้าวัสสิกสาฎิก ดู ผ้าอาบน้ำฝน

ผ้าสาฎิก ผ้าคลุม, ผ้าห่ม

ผาสุก ความสบาย, ความสำราญ

ผาสุวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่

สบาย

ผ้าอาบน้ำฝน ผ้าสำหรับอธิษฐานไว้ใช้อาบน้ำฝนตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน ซึ่งพระภิกษุจะแสวงหาได้ในระยะเวลา ๑ เดือน ตั้งแต่แรม ๑ ค่ำเดือน ๗ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ และให้ทำนองได้ในเวลาถึงเดือน ตั้งแต่ขึ้น ๑ ถึง ๑๕ ค่ำเดือน ๘, เรียกเป็นคำศัพท์ว่า **วัสสิกสาฎิก** หรือ **วัสสิกสาฎก**, มีขนาดที่กำหนดตามพุทธบัญญัติในสิกขาบทที่ ๙ แห่งรัตนวรรค (ปาจิตติยํ ข้อที่ ๙๑; วินย.๒/๗๗๒/๕๐๙) คือ ยาว ๖ คืบ กว้าง ๒ คืบครึ่ง โดยคืบพระสุคต; ปัจจุบันมีประเพณีทายกทายิกาทำบุญถวายผ้าอาบน้ำฝนตามวัดต่างๆ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘, คำถวายผ้าอาบน้ำฝนเหมือนคำถวายผ้าป่า เปลี่ยนแต่ **ปัสสุกุลจีวรานิ** เป็น **วัสสิกสาฎิกานิ** และ “ผ้าบังสุกุลจีวร” เป็น “ผ้าอาบน้ำฝน”

ผู้มีราตรีเดียวเจริญ ผู้มีความเพียรไม่เกียจคร้านทั้งกลางวันกลางคืน อยู่ด้วยความไม่ประมาท

เผด็จ บอกแจ้งให้รู้, บอกนิมนต์, บอกกล่าวหรือประกาศเชื่อเชิญเพื่อให้ร่วมทำกิจโดยพร้อมเพรียงกัน; ประเดียง ก็ว่า; ดู **ญัตติ**

แผ่เมตตา ตั้งจิตปรารถนาดีขอให้ผู้อื่นมีความสุข; คำแผ่เมตตาที่ใช้เป็นหลักว่า

“สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนินฺมา
 สฺวฉี อตฺตนาํ ปรีหฺรณฺตุ” แปลว่า “ขอสัตว์
 ทั้งหลาย, (ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่
 เจ็บ ตาย ด้วยกัน) หมดทั้งสิ้น, (จงเป็น
 สุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีเวรแก่กันและ
 กันเลย, (จงเป็นสุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้
 เบียดเบียนซึ่งกันและกันเลย, (จงเป็น
 สุขเป็นสุขเถิด), อย่าได้มีทุกข์กายทุกข์
 ใจเลย, จงมีความสุขกายสุขใจ, รักษา
 ตน (ให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้น) เถิด.”
 [ข้อความในวงเล็บเป็นส่วนที่เพิ่มเข้ามา
 ในคำแปลเป็นไทย]

ผู้เจริญเมตตาธรรมอยู่เสมอ จน
 จิตมั่นในเมตตา มีเมตตาเป็นคุณสมบัติ
 ประจำใจ จะได้รับอานิสงส์ คือผลดี
 ๑๑ ประการ คือ ๑. กลับก็เป็นสุข ๒.
 ตื่นก็เป็นสุข ๓. ไม่ฝันร้าย ๔. เป็นที่รัก
 ของมนุษย์ทั้งหลาย ๕. เป็นที่รักของ
 อมนุษย์ทั้งหลาย ๖. เหวดาย่อมรักษา
 ๗. ไม่ต้องภัยจากไฟ ยาพิษ หรือ
 คัสตราอาวุธ ๘. จิตเป็นสมาธิง่าย ๙. ลี
 หน้าผ่องใส ๑๐. เมื่อจะตาย ใจก็สงบ
 ไม่หลงไหลไร้สติ ๑๑. ถ้ายังไม่บรรลุนิ

พิเศษที่สูงกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

อนึ่ง การแผ่เมตตาดี สำหรับท่านที่
 ชำนาญ เมื่อฝึกใจให้เสมอกันต่อสัตว์ทั้ง
 หลายได้แล้ว จะทำจิตให้คล่องในการ
 แผ่ไปในแบบต่างๆ แยกได้เป็น ๓ อย่าง
 (ขุ.ปฎิ.๓๑/๕๗๕/๔๘๓) คือ ๑.แผ่ไปทั่วอย่าง
 ไม่มีขอบเขต เรียกว่า “อโนธิโสพรรณา”
 (อย่างคำแผ่เมตตาที่ยกมาแสดงข้างต้น)
 ๒.แผ่ไปโดยจำกัดขอบเขต เรียกว่า
 “โอธิโสพรรณา” เช่นว่า ขอให้คนพวกนั้น
 พวกนี้ ขอให้สัตว์เหล่านั้นเหล่านั้น จงเป็น
 สุข ๓.แผ่ไปเฉพาะทิศเฉพาะแถบ เรียก
 ว่า “ทิสาพรรณา” เช่นว่า ขอให้มนุษย์ทาง
 ทิศนั้นทิศนี้ ขอให้ประดาสัตว์ในแถบ
 นั้นแถบนี หรือย่อยลงไปอีกว่า ขอให้
 คนจนคนยากไว้ในภาคนั้นภาคนั้น จงมี
 ความสุข ฯลฯ; ๓. *เมตตา, อโนธิโสพรรณา,
 โอธิโสพรรณา, ทิสาพรรณา, วิกุพพนา,
 สีมัสสัมภท*

โผฏฐัพพะ อารมณ์ที่จะพึงถูกต้องด้วย
 กาย, สิ่งที่ถูกต้องกาย เช่น เย็น ร้อน
 อ่อน แข็ง เป็นต้น (ข้อ ๕ ในอายตนะ
 ภายนอก ๖ และในกามคุณ ๕

พ

พจน์ ๓ วจนะ

พนาสนท, พนาสนท ๓ ไพรสณท

พยัญชนะ 1. อักษร, ตัวหนังสือที่ไม่ใช่
 สระ **2.** กับข้าวนอกจากแกง; คู่กับ *สุปะ*

3. ลักษณะของร่างกาย

พยากรณ์ ทำให้แจ่มชัด, บอกร่าง, ชี้แจง, ตอบปัญหา (คัมภีร์ทั้งหลายมักแสดงความหมายว่าตรงกับคำว่า วิสัยนา); ในภาษาไทย นิยมใช้ในความหมายว่า ทาย, ทำนาย (ความหมายเดิมคือ บอกร่าง ความหมายของสิ่งนั้นๆ เช่น ลักษณะร่างกาย ให้แจ่มแจ้งออกมา)

พยากรณ์ศาสตร์ วิชาหรือตำราว่าด้วยการทำนาย (ในภาษาบาลี ตามปกติใช้ในความหมายว่า ตำราไวยากรณ์)

พยาธิ ความเจ็บไข้

พยาน ผู้รู้เห็นเหตุการณ์, คน เอกสาร หรือสิ่งของที่อ้างเป็นหลักฐาน

พยาบาท ความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย; ตรงข้ามกับ เมตตา; ในภาษาไทยหมายถึง ผูกใจเจ็บและคิดแค้น

พยาบาทวิตก ความตรึงตรึงในทางคิดร้ายต่อผู้อื่น, ความคิดนึกในทางขัดเคืองชิงชัง ไม่ประกอบด้วยเมตตา (ข้อ ๒ ในอนุสสติวิตก ๓)

พยุหะ กระบวน, เหล่าทหารที่ระดมจัดขึ้น, กองทัพ (บาลี: พยุห)

พยุหแสนยการ เหล่าทหารที่ระดมจัดยกมาเป็นกระบวนทัพ, กองทัพ (บาลี: พยุห+เสนา+อากร; สันสกฤต: วยุห+ไสนย+อากร)

พร สิ่งที่อนุญาตหรือให้ตามที่ขอ, สิ่งประสงค์ ที่ขอให้ผู้อื่นอนุญาตหรืออำนวยความสะดวก, สิ่งที่ปรารถนา ซึ่งเมื่อได้รับโอกาสแล้ว จะขอจากผู้มีศักดิ์หรือมีฐานะที่จะยอมให้ หรือเอื้ออำนวยความสะดวก อนุญาตพิเศษ เป็นรางวัล หรือเป็นผลแห่งความโปรดปรานหรือเมตตาการุณย์, ดังพรสำคัญต่อไปนี้ เป็นตัวอย่าง

พร ที่พระเจ้าสุทโธทนะทรงขอจากพระพุทธเจ้า กล่าวคือ เมื่อเจ้าชายราหุลขอลาออกชชะ (สมบัติแห่งความเป็นทายาท) พระพุทธเจ้าได้โปรดให้เจ้าชายราหุลบรรพชา เพื่อจะได้โลกุตตรสมบัติโดยพระสารีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นพระพุทธบิดาทรงทราบ ก็ได้เสด็จมาทรงขอพรจากพระพุทธเจ้า ขอให้พระภิกษุทั้งหลายไม่บวชบุตรที่มารดาบิดายังมิได้อุญาต จึงได้มีพุทธบัญญัติข้อนี้สืบมา (วินย.๔/๑๑๘/๑๖๘)

พร ๘ ประการ ที่นางวิสาขาขอลาคือ ตลอดชีวิตของตน ปรารถนาจะขอ ถวายผ้าวัสสิกสาฎิกา ถวายอาคันตุกภัต ถวายคมิภภัต ถวายคิลานภัต ถวายคิลานุปัฏฐากภัต ถวายคิลานเภสัช ถวายชฎยาคุ แก่สงฆ์ และถวายอุทกสาฎิกาแก่ภิกษุณีสงฆ์ จึงได้มีพุทธอนุญาตผ้า ภัต และเภสัชเหล่านี้สืบมา (วินย.๕/๑๕๓/๒๑๐)

พร ๘ ประการ ที่พระอานนท์ขอลา

(ทำนองเป็นเงื่อนໄໝ) ในการที่จะรับหน้าที
เป็นพระพุทธรูปจากประจำ แยกเป็น ก)
ด้านปฏิเสธ ๔ ข้อ คือ ๑. ถ้าพระองค์จัก
ไม่ประทานจีวรอันประณีตที่พระองค์ได้
แล้วแก่ข้าพระองค์ ๒. ถ้าพระองค์จักไม่
ประทานบิณฑบาตอันประณีตที่พระองค์
ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ ๓. ถ้าพระองค์จัก
ไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในพระคันธกุฎี
ที่ประทับของพระองค์ ๔. ถ้าพระองค์จัก
ไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์ และ
ข) ด้านขอรับ ๔ ข้อ คือ ๕. ถ้าพระองค์
จะเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้
๖. ถ้าข้าพระองค์จักพาบริษัทซึ่งมาเพื่อ
เฝ้าพระองค์แต่ที่ไกลนอกรัฐนอกแคว้น
เข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว ๗. ถ้าข้าพระ
องค์จักได้เข้าเฝ้าทูลถามในขณะที่เมื่อ
ความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้น ๘. ถ้า
พระองค์ทรงแสดงธรรมอันใดในที่ลับ
หลังข้าพระองค์ จักเสด็จมาตรัสบอก
ธรรมอันนั้นแก่ข้าพระองค์, พระพุทธเจ้า
ตรัสถามท่านว่าเห็นอาทินพคือผลเสีย
อะไรใน ๔ ข้อต้น และเห็นอนิสงส์คือ
ผลดีอะไรใน ๔ ข้อหลัง จึงขออย่างนี้
เมื่อพระอาณนท์ทูลชี้แจงแล้ว ก็ทรง
อนุญาตตามที่ท่านขอ (เช่น ที.อ.๒/๑๔)

(ข้อชี้แจงของพระอาณนท์ คือ ถ้าข้า
พระองค์ไม่ได้พร ๔ ข้อต้น จักมีคนพูด
ได้ว่า พระอาณนท์ได้ลาภอย่างนั้น จึง

บำรุงพระศาสนา ผู้อุปฐากอย่างนี้จะเป็น
ภาระอะไร ถ้าข้าพระองค์ไม่ได้พรข้อข้าง
ปลาย จักมีคนพูดได้ว่า พระอาณนท์
บำรุงพระศาสนาอย่างไรกัน ความ
อนุเคราะห์แม้เพียงเท่านี้ พระองค์ก็ยัง
ไม่ทรงกระทำ สำหรับพรข้อสุดท้าย จัก
มีผู้ถามข้าพระองค์ในที่ลับหลังพระองค์
ว่า ธรรมนี้ๆ พระองค์ทรงแสดงที่ไหน
ถ้าข้าพระองค์บอกไม่ได้ ก็จะมีผู้พูดได้
ว่า แม้แต่เรื่องเท่านี้ท่านยังไม่รู้ ท่านจะ
เที่ยวตามเสด็จพระศาสดาดูจงเงาไม่ละ
พระองค์ตลอดเวลายาวนาน ไปทำไม)

พรตามตัวอย่างข้างต้นนี้ เป็นข้อที่
แสดงความประสงค์ของอริยสาวกและ
อริยสาวิกา จะเห็นว่าไม่มีเรื่องผลได้แก่
ตนเองของผู้ขอ ส่วนพรที่ปุถุชนขอ มี
ตัวอย่างที่เด่น คือ

พร ๑๐ ประการ (ทศพร) ที่พระมุสดี
เทวีทูลขอกะท้าวสักกะ เมื่อจะจุติจาก
เทวโลกมาอุบัติในมนุษยโลก ได้แก่ ๑.
อคฺคมเหสิภาโว ขอให้ได้ประทับในพระ
ราชนิเวศน์ (เป็นอัครมเหสี) ของพระเจ้า
สิริราช ๒. นีลเนตฺตตตา ขอให้มิดวงเนตร
ดำดั่งตาลูกมฤคิ ๓. นีลมาภุกตา ขอให้มิ
ขนคิ้วสีดำนิล ๔. มุสฺสตีติ นามံ ขอให้มิ
นามว่า มุสดี ๕. ปุตุตฺตปฏิลาโฆ ขอให้ได้
พระราชโอรส ผู้ให้สิ่งประเสริฐ มีพระทัย
โอบเอื้อ ปราศความตระหนี่ ผู้อันราชาทั่ว

ทุกระฐฐบูชา มีเกียรติยศ ๖. อนุนนตกุจฉิตา เมื่อทรงกรรมข่อย่าให้อุทรปองนูน แต่ ฟิงโค้งตั้งคั่นธนูที่นายช่างเหลาไว้เรียบ เกลี้ยงเกลา ๗. อลุมพตถนตา ขอยุคล ถันอย่าได้หย่อนยาน ๘. อปลิตมาโว ขอ เกศาทงอกอย่าได้มี ๙. สุขุมจฉวิตา ขอ ใ้ให้มีผิวเนื้อละเอียดเนียนรูสีไม่ติดกาย ๑๐. วชุณปปโมจนสมตถตา ขอให้ปล่อย นกโทษประหารได้ (ขุ.ชา.๒๘/๑๐๔๘/๓๖๕)

ในภาษาไทย “พร” มีความหมาย เพี้ยนไป กลายเป็นคำแสดงความ ปรารถนาดี ซึ่งกล่าวหรือให้โดยไม่ต้อง มีการขอหรือการแสดง ความประสงค์ ของผู้รับ และมักไม่คำนึงว่าจะมีการ ปฏิบัติหรือทำให้สำเร็จเช่นนั้นหรือไม่

“พร” ที่นิยมกล่าวในภาษาไทย เช่น ว่า “*จตุรพิธพร*” (พรสี่ประการ) นั้น ใน ภาษาบาลีเดิมไม่เรียกว่า “พร” แต่เรียกว่า “ธรรม” บ้าง ว่า “ฐานะ” บ้าง ดังในพุทธ- พจน์ว่า “ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคล ผู้มีปกติอิภิวาท อ่อนน้อมต่ออุคชนเป็น นิตย” (ขุ.ธ.๒๕/๑๘/๒๙)

ธรรม หรือฐานะที่เรียกอย่างไทยได้ ว่าเป็นพรอย่างนี้ ในพระไตรปิฎกมีอีก หลายชุด มีจำนวน ๕ บ้าง ๖ บ้าง ๗ บ้าง ที่ควรทราบ คือ ฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่า เป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) ดัง

ในพุทธพจน์ว่า “ทายกผู้ให้โภชนะ ชื่อว่า ย่อมให้ฐานะ ๕ ประการ แก่ปฎิคาหก กล่าวคือ ให้อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ครั้นให้ ... แล้ว ย่อมเป็นภาคี แห่งอายุ ... วรรณะ ... สุขะ ... พละ ... ปฏิภาณ ที่เป็นทิพย์ หรือเป็นของ มนุษย์ ก็ตาม” (อง.ปถจก.๒๒/๓๗/๔๔)

ธรรม หรือฐานะ ๕ อันเรียกได้ว่า เป็น “*เบญจพิธพร*” (พรห้าประการ) อีก ชุดหนึ่งที่ควรนำมาปฏิบัติ ฟิงศึกษาใน พุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเที่ยวไปในแดนโคจรของตน อันสืบ มาแต่บิดา... เมื่อเที่ยวไปในแดนโคจร ของตน อันสืบมาแต่บิดา เธอทั้งหลาย จักเจริญ ทั้งด้วยอายุ ... ทั้งด้วยวรรณะ ... ทั้งด้วยสุข ... ทั้งด้วยโภคะ ... ทั้งด้วย พละ” และทรงไขความไว้ว่า สำหรับ ภิกษุ อายุ อยู่ที่*อิทธิบาท ๔* วรรณะ อยู่ที่*ศีล* สุข อยู่ที่*ฌาน ๔* โภคะ อยู่ที่ *อัมปมัญญา* (พรหมวิหาร) ๔ พละ อยู่ที่ *วิมุตติ* (เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติที่ หมดลีนอาสวะ) (ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๕) ส่วน แดนโคจรของตน ที่สืบมาแต่บิดา ก็คือ *สติปัญญา ๔* (ส.ม.๑๙/๗๐๐/๑๙๘)

พรต ข้อปฏิบัติทางศาสนา, ธรรมเนียม ความประพฤติของผู้ถือศาสนาที่คู่กัน กับศีล, วัตร, ข้อปฏิบัติประจำ

พรรณา เล่าความ, ขยายความ, กล่าว

ถ้อยคำให้ผู้ฟังนึกเห็นเป็นภาพ

พจนานุกรม ถิ่น (พจนานุกรมเขียน
พจนานุกรม)

พจนานุกรม ถิ่น, ปี, ปีของระยะเวลาที่บวช

พจนานุกรม อธิษฐานพจนานุกรม, กำหนด
ใจว่าจะจำพจนานุกรม; **พจนานุกรม**

พจนานุกรม ผู้ประเสริฐ, เทพในพจนานุกรมโลก
เป็นผู้ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกาม มี ๒ พวก
คือ รูปพจนานุกรมมี ๑๖ ชั้น อรูปพจนานุกรมมี ๔
ชั้น; **พจนานุกรม** เทพสูงสุดหรือพระผู้
เป็นเจ้าของศาสนาพจนานุกรม

พจนานุกรม “จริยะอันประเสริฐ”, “การ
ครองชีวิตประเสริฐ”, ตามที่เข้าใจกันทั่ว
ไป หมายถึงความประพฤติเว้นเมถุน
หรือการครองชีวิตตั้งเช่นการบวชที่ละ
เว้นเมถุน แต่แท้จริงนั้น **พจนานุกรม**
คือ**พจนานุกรม** เป็นหลักการใหญ่ที่ใช้ใน
แง่ความหมายมากมาย ดังที่อรรถกถา
แห่งหนึ่งประมวลไว้ ๑๐ นัย คือหมายถึง
ทาน ไวยาวัจจ (คือการชวนช่วย
เหลือรับใช้ทำประโยชน์) เบญจศีล อัป-
มัณฺญาสี (คือพจนานุกรมวิหารสี) เมถุนวิริติ
(คือการเว้นเมถุน) สทรรสันโดษ (คือ
ความพอใจเฉพาะภรรยาหรือคู่ครองของ
ตน) ความเพียร การรักษาอุโบสถ
อริยมรรค พระศาสนา (อันรวมไตรสิกขา
ทั้งหมด) เฉพาะอย่างยิ่ง ความหมาย
สำคัญที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นหลัก คือ ๒

นัยสุดท้าย (อริยมรรค และพระศาสนา);
ในศาสนาพจนานุกรม **พจนานุกรม** หมายถึง
ถึงการครองชีวิตเว้นเมถุนและประพฤติ
ปฏิบัติตนเคร่งครัดต่างๆ ที่จะควบคุม
ตนให้มุ่งมั่นในการศึกษาได้เต็มที่ โดย
เฉพาะในการเรียนพระเวท โดยนัยหมายถึง
ถึงการศึกษาศรีพจนานุกรม และหมายถึงช่วง
เวลาหรือขั้นตอนของชีวิตที่พึงอุทิศเพื่อ
การศึกษานั้น (บาลี: **พจนานุกรม**)

พจนานุกรม **พจนานุกรม**

พจนานุกรม ผู้ประพฤติพจนานุกรม, นัก
เรียนพระเวท, ผู้ประพฤติธรรมมีเว้น
จากเมถุน เป็นต้น; **พจนานุกรม**

พจนานุกรม โทษอย่างสูง คือ สงฆ์
ตกลงกันลงโทษภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดย
ภิกษุทั้งหลายพร้อมใจกันไม่พูดด้วย ไม่
ว่ากล่าวตักเตือน หรือสั่งสอนภิกษุรูป
นั้น, พระฉันนะซึ่งเป็นภิกษุเจ้าพยศ ถือ
ตัวว่าเป็นคนเก่าใกล้ชิดพระพุทธเจ้ามา
ก่อนใครอื่น ใครว่าไม่ฟัง ภายหลังถูก
สงฆ์ลงพจนานุกรมทัณฑ์ถึงกับเป็นลมล้ม
สลบหายพยศได้; **พจนานุกรม** **พจนานุกรม**,
พจนานุกรม

พจนานุกรม ของอันพจนานุกรม, ของ
ให้ที่ประเสริฐสุด หมายถึง ที่ดินหรือบ้าน
เมืองที่พระราชทานเป็นบำเหน็จ เช่น
เมืองอุกกุฏฐะที่พระเจ้าปเสนทิโกศล
พระราชทานแก่ไปกขรสาติพจนานุกรม

และนครจัมปาที่พระเจ้าพิมพิสารพระราชทานให้โสณทัณฑพรหมณ์ปกครอง **พรหมบุญ** บุญอย่างสูง เป็นคำแสดงอาณิสงส์ของผู้ชักนำให้สงฆ์สามัคคีปรองดองกัน ได้พรหมบุญจักแซมขึ้นในสวรรค์ตลอดกาล

พรหมโลก ที่อยู่ของพรหม ตามปกติหมายถึง **รูปพรหม** ซึ่งมี ๑๖ ชั้น (เรียกว่า **รูปโลก**) ตามลำดับดังนี้ ๑. **พรหมปารีสัชชา** ๒. **พรหมปุโรหิตา** ๓. **มหาพรหมา** ๔. **ปริตตภา** ๕. **อัปปมาณา** ๖. **อาภัสสรา** ๗. **ปริตตสุภา** ๘. **อัปปมาณสุภา** ๙. **สุภกัณหา** ๑๐. **อัสัญญีสัตตา** ๑๑. **เวหัพผลา** ๑๒. **อวิหา** ๑๓. **อตัปปา** ๑๔. **สุทัสสา** ๑๕. **สุทัสสี** ๑๖. **อกนิฏฐา**; นอกจากนี้ยังมี **อรูปพรหม** ซึ่งแบ่งเป็น ๔ ชั้น (เรียกว่า **อรูปโลก**) คือ ๑. **อากาธานัญญาตนะ** ๒. **วิญญาณัญญาตนะ** ๓. **อากัญญาตนะ** ๔. **เนวสัญญานาสัญญาตนะ**

พรหมวิหาร ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, ธรรมประจำใจของท่านผู้มีคุณความดียิ่งใหญ่ มี ๔ คือ **เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา**

พรหมายู ชื่อพรหมณ์คนหนึ่ง อายุ ๑๒๐ ปี เป็นผู้เชี่ยวชาญไตรเพท อยู่ ณ เมืองมิลิลา ในแคว้นวิเทหะ ได้ส่งศิษย์มาตรวจดูมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า ต่อมาได้พบกับพระพุทธเจ้า

ทูลถามปัญหาต่างๆ มีความเลื่อมใส และได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พร้อมหน้าธรรมวินัย (ระงับอธิการณ์) โดยนำเอาธรรมวินัย และสัตตสุสาน์ที่เป็นหลักสำหรับระงับอธิการณ์นั้นมาใช้ โดยครบถ้วน คือวินิจฉัยถูกต้องโดยธรรม และถูกต้องโดยวินัย (**ธัมมสัมมุขตา-วินัยสัมมุขตา**)

พร้อมหน้าบุคคล บุคคลผู้เกี่ยวข้องในเรื่องนั้นอยู่พร้อมหน้ากัน เช่น คู่วิวาท หรือคู่ความพร้อมหน้ากันในวิวาทาธิการณ์ และในอนุวาทาธิการณ์ เป็นต้น (**บุคคลสัมมุขตา**)

พร้อมหน้าวัตถุ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นพิจารณาวินิจฉัย เช่น คำกล่าวโจทเพื่อเริ่มเรื่อง และข้อวิวาทที่ยกขึ้นแถลง เป็นต้น (**วัตถุสัมมุขตา**)

พร้อมหน้าสงฆ์ ต่อหน้าภิกษุเข้าประชุมครบองค์ และได้นำฉันทะของผู้ควรแก้ฉันทะมาแล้ว (**สังฆสัมมุขตา**)

พระ- คำนำหน้า ที่ใช้ประกอบหน้าคำอื่น เพื่อแสดงความยกย่อง เคารพ นับถือ หรือให้ความสำคัญ เช่น นารายณ์ เป็น พระนารายณ์ ราชา เป็น พระราชา

(คำที่ขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น เช่น พระนารายณ์ ดู นารายณ์ พระราชา ดู ราชา)

พระเครื่อง พระเครื่องราง, พระพุทธรูป องค์เล็กๆ ที่นับถือเป็นเครื่องราง มักใช้เป็นของติดตัว **ดู เครื่องราง**

พระโคดม, พระโคตม พระนามของพระพุทธเจ้า เรียกตามพระโคตร

พระเจ้า พระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป, เทพผู้เป็นใหญ่; คนไทยใช้คำว่าพระเจ้า หมายถึงพระพุทธเจ้า มาแต่โบราณ เช่นว่า “พระเจ้าห้าพระองค์” ก็คือ พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมาเมื่อศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพเป็นใหญ่ของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระชนม์ อายุ, การเกิด, ระยะเวลาที่เกิดมา

พระชนมายุ อายุ

พระดาบส **ดู ดาบส**

พระธรรม คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งหลักความจริงและหลักความประพฤติ

พระนม แมนม

พระนาคปรก พระพุทธรูปปางหนึ่งมีรูปนาคแผ่พังพานอยู่ข้างบน; **ดู มุจลินท์**

พระบรมศาสดา พระผู้เป็นครูผู้ยิ่งใหญ่, พระผู้เป็นครูสูงสุด หมายถึงพระพุทธเจ้า

พระบ้าน **ดู ความวาสี**

พระป่า **ดู อร์ญวาสี**

พระผู้เป็นเจ้า พระภิกษุ, เทพผู้เป็นใหญ่, เทพสูงสุดที่นับถือว่าเป็นผู้สร้างสรรพะบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง; คนไทยใช้คำว่าพระผู้เป็นเจ้า เป็นคำเรียกพระภิกษุ มาแต่โบราณ เช่นว่า “ขออาราธนาพระผู้เป็นเจ้าแสดงพระธรรมเทศนา” แต่คงเป็นด้วยว่า ต่อมา เมื่อศาสนาที่นับถือเทพเป็นใหญ่ ใช้คำนี้เรียกเทพสูงสุดของตนกันแพร่หลายขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงใช้คำนี้น้อยลงๆ จนบัดนี้แทบไม่เข้าใจว่าเป็นคำที่ใช้มาในพระพุทธศาสนา

พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามของพระพุทธเจ้า

พระพรหม **ดู พรหม**

พระพุทธเจ้า พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบแล้ว สอนผู้อื่นให้รู้ตาม, ท่านผู้รู้ดีรู้ชอบด้วยตนเองก่อนแล้ว สอนประชุมชนให้ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ; **พระพุทธรเจ้า ๗** พระองค์ที่ใกล้กาลปัจจุบันที่สุดและคัมภีร์กล่าวถึงบ่อยๆ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสป และพระโคตม; **พระพุทธเจ้า ๕** พระองค์แห่งภัทรวังศ์ปัจจุบันนี้ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน์ พระกัสสป พระโคตม และพระเมตเตยยะ (เรียกกันสามัญว่า พระ

ศรีอารย์ หรือ พระศรีอริยเมตไตรย); **พระพุทธรเจ้า ๒๕** พระองค์นับแต่พระองค์แรกที่พระโคตมพุทธเจ้า (พระพุทธรเจ้าองค์ปัจจุบัน) ได้ทรงพบและทรงได้รับการพยากรณ์ว่าจะได้สำเร็จเป็นพระพุทธรเจ้า (รวม ๒๔ พระองค์) จนถึงพระองค์เองด้วย คือ ๑. พระที่ปึงกร ๒. พระโกณฑัญญะ ๓. พระมังคละ ๔. พระสุมนะ ๕. พระเวทยะ ๖. พระโสภิตะ ๗. พระอโนมทัสสี ๘. พระปทุมะ ๙. พระนารทะ ๑๐. พระปทุมุตตระ ๑๑. พระสุเมธะ ๑๒. พระสุชาตยะ ๑๓. พระปิยทัสสี ๑๔. พระอัสถทัสสี ๑๕. พระธัมมทัสสี ๑๖. พระสิทธิทัตตะ ๑๗. พระติสสะ ๑๘. พระปุตตะ ๑๙. พระวิปัสสี ๒๐. พระสิขี ๒๑. พระเวสสภู ๒๒. พระกกุลันธะ ๒๓. พระโกนาคมน์ ๒๔. พระกัสสปะ ๒๕. พระโคตมะ (เรื่องมาในคัมภีร์พุทธวงศ์ แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก); ๓ **พุทธะ** ด้วย

พระนามต่างๆ เพื่อกล่าวถึงพระพุทธรเจ้า ซึ่งเป็นคำกลางๆ ใช้แก่พระองค์ใดก็ได้ มีมากมาย เช่น ที่ประมวลไว้ในคัมภีร์อภิธานปิฎก (คาถาที่ ๑-๔) มี ๓๒ คำ (ในที่นี่ ได้ปรับตัวสะกด และจัดเรียงตามลำดับอักษรอย่างภาษาไทย) คือ จักขุมา, ชินะ, ตถาคต, ทศพล, ทิปทุตตมะ (ทิปโทตม), เทวเทพ, ธรรมราชา, ธรรม-

สวามี, นรวัระ, นรสีห์, นาถะ, นายก, พุทธะ, ภควา (พระผู้มีพระภาค), ภูริปัญญะ, มหามุนี, มหะสิ (มหะสิ ก็ใช้), มารชิ, มุนี, มุนินท์, (มุนินท์ ก็ใช้), โลกครุ, โลกนาถ, วัชรปัญญา, วินายก, สมันตจักขุ (สมันตจักษุ), สยัมภู, สัตถา (พระศาสดา), สัพพัญญู, สัมมาสัมพุทธ, สุกต, อนนิตฺต, อังคีรส; และสำหรับพระพุทธรเจ้าพระองค์ปัจจุบัน มีพระนามเฉพาะเพิ่มอีก ๗ คำ คือ โคตมะ สักกะ (ศากยะ) สักยมุนี (ศากยมุนี) สักยสีห (ศากยสิงห์) สิทธิทัตตะ สุทโชนิ อาทิจจพันธ์; ๓ **อังคีรส** ด้วย

ข้อควรทราบบางประการเกี่ยวกับพระพุทธรเจ้าพระองค์ปัจจุบัน ตามที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พุทธวงศ์ (โคตมพุทธวงศ์, ขุ.พุทธ. ๓๓/๒๖/๕๔๓) คือ พระองค์เป็นพระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโคตม (โคตมพุทธ) เจริญในศากยสกุล พระนครอันเป็นที่กำเนิดชื่อกบิลพัสดุ์ พระบิดาคือพระเจ้าสุทโชนะ พระมารดามีพระนามว่ามายาเทวี ทรงครองสิริราชอยู่ ๒๙ ปี มีปราสาท ๓ หลังชื่อ สุจันทะ โภกนุท และโกญจะ มหะสิพระนามว่าโยสธรา โอรสพระนามว่าราहुล ทอดพระเนตรเห็นนิมิต ๔ ประการแล้ว เสด็จออกผนวชด้วยม้าเป็นราชยาน บำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่ ๖ ปี ประกาศธรรมจักรที่ป่า

อิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี พระอัครสาวกทั้งสอง คือ พระอุปติสสะ (พระสารีบุตร) และพระโกณฑัญญะ (พระมหาโมคคัลลานะ) พุทธอุปัฏฐากชื่อว่า พระอานนท์ พระอัครสาวิกาสอง คือ พระเขมา และพระอุบลวรรณา อัครอุปัฏฐากอุบาสก คือ จิตตคฤหบดี และ หัตถกะอาฬวกะ อัครอุปัฏฐายิกาอุบาสิกา คือ นันทมารดา (หมายถึง เวฬุกันณิกีนันทมารดา) และอุตตรา (หมายถึง ชุชชุตตรา) บรรลุสัมโพธิญาณที่ควงไม้ อัสนัตถพฤกษ์ (คือ ไม้อัสนัตถะ เป็นต้นโพธิ์) มีสาวกสันนิบาต (การประชุมพระสาวก) ครั้งใหญ่ ครั้งเดียว ภิกษุผู้เข้าร่วมประชุม ๑,๒๕๐ รูป ถึงจะ ดำรงชนม์อยู่ภายในอายุขัยเพียงร้อยปี ก็ช่วยให้หมู่ชนข้ามพ้นวัฏสงสารได้มากมาย ทั้งตั้งคบเพลิงธรรมไว้ปลุกคนภายหลังให้เกิดมีปัญญาได้ตรัสรู้ต่อไป

พระมหาบุรุษลักษณะ ดู มหาบุรุษ-
ลักษณะ

พระยม ดู ยม

พระยส ดู ยส

พระรัตนตรัย ดู รัตนตรัย

พระวินัย ดู วินัย

พระศาสดา ผู้สอน เป็นพระนามเรียก
พระพุทธรเจ้า; ดู ศาสดา

พระสงฆ์ หมู่ชนที่ฟังคำสั่งสอนของพระ

พุทธรเจ้าแล้วปฏิบัติชอบตามพระธรรม
วินัย, หมู่สาวกของพระพุทธรเจ้า; ดู **สงฆ์**
พระสมณโคตม คำที่คนภายนอกนิยม
ใช้เมื่อกล่าวถึงพระพุทธรเจ้า

พระสัมพุทธรเจ้า พระผู้ตรัสรู้เอง หมายถึง
ถึง พระพุทธรเจ้า

พระสาวก ผู้ฟังคำสั่งสอน, ศิษย์ของพระ
พุทธรเจ้า; ดู สาวก

พระสูตร ดู สูตร

พระเสขะ ดู เสขะ

พระอภิธรรม ดู อภิธรรม

พระอัฐ ดู อัฐ*

พราหมณ์ คนวรรณะหนึ่งใน ๔ วรรณะ
คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร;
พราหมณ์เป็นวรรณะนักบวชและเป็น
เจ้าพิธี ถือตนว่าเป็นวรรณะสูงสุด เกิด
จากปากพระพรหม; ดู วรรณะ

พราหมณคหบดี พราหมณ์และคหบดี
คือ ประดาพราหมณ์ และชนผู้เป็นเจ้าของ
บ้านครองเรือนทั้งหลายอื่น ที่นอกจาก
กษัตริย์และพราหมณ์นั้น เฉพาะอย่าง
ยิ่งคือพวกแพศย์; ดู วรรณะ

พราหมณดาบส ดาบสที่มีชาติตระกูล
เป็นพราหมณ์ ออกมาบำเพ็ญพรตถือ
เพศเป็นดาบส, มีบันทึกในอรรถกถาว่า
ครั้งอดีตสมัยพระเจ้าโอกกากราช ใน
ดินแดนแถบทักษิณาบถ อันเป็นทักษิณ-
ชนบท มีพวกพราหมณดาบสอยู่มาก

* คำขึ้นต้นด้วย พระ- ซึ่งไม่พบในลำดับ ให้ตัด พระ ออก แล้วดูในลำดับของคำนั้น

พราหมณ์ทำนายพระมหามุรุษ ในพระพุทธรูปประวัติ มีความตามที่เล่าไว้ในอรรถกถา (เช่น ชา.อ.๑/๘๘) ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติแล้วผ่านมาถึงวันที่ ๕ เป็นวันขนานพระนาม พระเจ้าสุทโธทนะโปรดให้เชิญพราหมณ์ผู้จบไตรเพทจำนวน ๑๐๘ คนมาฉันโภชนาหารแล้วทำมงคลรับพระลักษณะ และขนานพระนามว่า “สิหัตถะ”, ในบรรดาพราหมณ์ร้อยแปดคนนั้น พราหมณ์ที่เป็นผู้รับพระลักษณะมี ๘ คน คือ ราม รัช ลักขณ์ สุชาติมนตรี โฆช สุขยาม สุทัตต์ และโกณฑัญญะ ในแปดคนนี้ เจ็ดท่านแรกชูนิ้วขึ้น ๒ นิ้ว และพยากรณ์เป็น ๒ อย่าง คือ ถ้าทรงอยู่ครองฆราวาสจะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราช แต่หากออกผนวช จะเป็นพระพุทธเจ้า ส่วนท่านที่ ๘ ซึ่งมีอายุน้อยที่สุด คือ โกณฑัญญะ ชูนิ้วเดียว และพยากรณ์ว่าจะทรงเป็นพระพุทธเจ้าอย่างแน่นอน; ดู *พราหมณ์ลักษณะ; เทียบ อติตดาบส*

พราหมณ์มหาศาล พราหมณ์ผู้มั่งคั่ง

พราหมณ์ลัทธิ ลัทธิพราหมณ์ คือ หลักการ หรือข้อยึดถือของพวกพราหมณ์ ที่กำหนดว่า พราหมณ์เป็นวรรณะที่ประเสริฐ เลิศ สูงสุด อันให้วัดหรือตัด

ลินความเลิศประเสริฐนั้น โดยชาติ คือกำเนิด โดยโคตร คือสายตระกูล ซึ่งผูกพันกับอวาหะวิวาหะ คือการแต่งงาน ที่อ้างออกมาว่า ท่านคู่ควรกับเรา หรือท่านไม่คู่ควรกับเรา ต่างกับพระพุทธรศาสนาซึ่งให้วัดหรือตัดลินคนด้วยกรรม คือการกระทำความประพฤติ โดยถือว่าสิ่งที่ทำให้เลิศให้ประเสริฐคือวิชาจรณะ (วิชาและจรณะ; พราหมณ์บอกว่า เขาก็ถือวิชาและจรณะด้วย แต่วิชาของเขาหมายถึงไตรเพท และจรณะที่เขาถืออยู่เพียงศีล ๕), *พราหมณ์สมัย* หรือ *พราหมณ์วาท* ก็เรียก

พราหมณ์สมัย ลัทธิพราหมณ์; ดู *พราหมณ์ลัทธิ*

พราหมณ์ นางพราหมณ์, พราหมณ์ผู้หญิง

พละ กำลัง **1. พละ ๕** คือธรรมอันเป็นกำลัง ซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ดำรงอยู่ได้ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายอย่างไม่หวั่นไหว ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์จะเข้าครอบงำไม่ได้ เป็นเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรค จัดอยู่ในจำพวกโพธิปักขิยธรรม มี ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา; ดู *อินทรีย์ ๕, โพธิปักขิยธรรม 2. พละ ๔* คือธรรมอันเป็นพลังทำให้ดำเนินชีวิตด้วยความมั่นใจ ไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยต่างๆ ได้แก่

๑. **ปัญญาพละ** กำลังปัญญา ๒. **วิริยพละ** กำลังความเพียร ๓. **อนวัชชพละ** กำลังคือการกระทำที่ไม่มีโทษ (กำลังความสุจริตและการทำแต่กรรมที่ดีงาม) ๔. **สังคหพละ** กำลังการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือเกื้อกูลอยู่ร่วมกับผู้อื่นด้วยดี ทำตนให้เป็นประโยชน์แก่สังคม ๓. **พละ ๕** หรือ **ขัตติยพละ ๕** ได้แก่กำลังของพระมหากษัตริย์ หรือกำลังที่ทำให้มีความพร้อมสำหรับความเป็นกษัตริย์ ๕ ประการ ดังแสดงในคัมภีร์ชาดก คือ ๑. **พหาวพละ** หรือ **กายพละ** กำลังแขนหรือกำลังกาย คือแข็งแรงสุขภาพดี สามารถในการใช้แขนใช้มือใช้อาวุธ มีอุปกรณ์พร้อม ๒. **โภคพละ** กำลังโภคสมบัติ ๓. **อัมัจจพละ** กำลังข้าราชการที่ปรึกษาและผู้บริหารที่สามารถ ๔. **อภิขัจจพละ** กำลังความมีชาติสูง ต้องด้วยความนิยมเชิดชูของมหาชน และได้รับการศึกษาอบรมมาดี ๕. **ปัญญาพละ** กำลังปัญญา ซึ่งเป็นข้อสำคัญที่สุด

พลความ ข้อความที่ไม่ใช่สาระสำคัญ

พลวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม; ๓ **วิปัสสนูปกิเลส, ญาณ ๑๖**

พลี ทางพราหมณ์ คือ บวงสรวง, ทางพุทธ คือ สละเพื่อช่วยหรือบูชา หมายถึงการจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์บางส่วน

เป็นค่าใช้จ่ายประจำสำหรับการทำหน้าที่เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกันในด้านต่างๆ, การทำหน้าที่เกื้อกูลต่อผู้อื่นและการสงเคราะห์ช่วยเหลือกัน ที่พึงปฏิบัติยามปกติเป็นประจำ โดยใช้รายได้หรือทรัพย์ที่จัดสรรสละเตรียมไว้สำหรับด้านนั้นๆ มี ๕ คือ ๑. **ญาติพลี** สงเคราะห์ญาติ ๒. **อติถิปลี** ต้อนรับแขก ๓. **บุพเพปตพลี** ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ๔. **ราชพลี** ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ เช่น เสวยภาชี อาการ ๕. **เทวดาพลี** ทำบุญอุทิศให้เทวดา **พหูบาท** “มีเท่ามาก” หมายถึงสัตว์ดิรัจฉานที่มีเท่ามากกว่าสองเท่าและสี่เท่า เช่น ตะขาบ กิ้งกือ เป็นต้น

พหูปัตตเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ทางเหนือของเมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

พหูปัตตนิโครธ ต้นไทรอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์และเมืองนาลันทา ปิปปลิมมาณพได้พบพระพุทธเจ้าและขอบวชที่ต้นไทรนี้ เขียนว่า **พหูปัตตกนิโครธ** ก็มี **พหูพจน์, พหูพจน์** คำที่กล่าวถึงสิ่งมากกว่าหนึ่ง คือตั้งแต่สองสิ่งขึ้นไป, เป็นคำที่ใช้ใน ไวยากรณ์บาลีและไทย คู่กับ **เอกพจน์** ซึ่งกล่าวถึงสิ่งเดียว; แต่ใน

ไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนสองเป็น **ทวิพจน์** หรือ**ทวิวจนะ** จำนวนสามขึ้นไป จึงจะเป็นพหูพจน์

พหุกรรม กรรมท่ามาก หรือกรรมชินได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่ทำบ่อยๆ จนเคยชิน ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นเว้นครุกรรม เรียกอีกอย่างว่า **อาจิณณกรรม** (ข้อ ๑๐ ในกรรม ๑๒)

พหุธรรมิกถา ธรรมิกถา หรือธรรมกถา ที่ตรัสมาก, พระพุทธดำรัสปรยายอธิบายธรรม ที่ตรัสเป็นอันมาก, ความในมหาปรินิพพานสูตร เล่าเหตุการณ์เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านและทรงหยุดประทับในที่หลายแห่ง โดยกล่าวเพียงสั้นๆ อย่างรวบรัด ว่า ณ ที่นั้นๆ (มี ๘ แห่ง เริ่มแต่ ที.ม.๑๐/๗๕/๙๕) พระพุทธเจ้าตรัสพหุธรรมิกถา คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังตัวอย่างว่า “ได้ทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขตพระนครราชคฤห์ แม่นั้น ทรงกระทำธรรมิกถาอันนี้แหละเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ‘ศีลเป็นอย่างไร สมาธิเป็นอย่างไร ปัญญาเป็นอย่างไร, สมาธิ อันศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, ปัญญา อันสมาธิบ่มแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก, จิตอันปัญญาบ่มแล้ว ย่อมหลุดพ้นโดยชอบ จากอาสวะทั้ง

หลาย คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรสิกขา**; จะใช้ว่า พหุลขัมมิกถา หรือ พหุลธรรมกถาก็ได้; เทียบ **พหุลาอนุศาสนิ พหุลาอนุศาสนิ** คำแนะนำพร่ำสอนที่ตรัสเป็นอันมาก, ตามเรื่องในจุฬาลงกสูตร (ม.มู.๑๒/๓๙๓/๔๒๓) ว่า ลัจจนิกิครนถ์ได้ตั้งคำถามกะพระอัสสชิตังนี้ “ท่านพระอัสสชิตผู้เจริญ พระสมณะโคดม แนะนำให้เหล่าสาวกศึกษาอย่างไร และคำสั่งสอน (อนุศาสนิ) ของพระสมณะโคดม ส่วนอย่างไร เป็นไปมากแก่เหล่าสาวก” ท่านพระอัสสชิตตอบว่า “ดูกรอัคริเวสสนะ พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำให้สาวกทั้งหลายศึกษาอย่างนี้ และอนุศาสนิของพระผู้มีพระภาค ส่วนอย่างนี้ เป็นไปมากแก่สาวกทั้งหลาย ดังนี้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง ลังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปไม่ใช่ตน เวทนาไม่ใช่ตน สัญญาไม่ใช่ตน ลังขารทั้งหลายไม่ใช่ตน วิญญาณไม่ใช่ตน ลังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (อนิจจา) ธรรมทั้งปวงไม่ใช่ตน (อนัตตา)”, โดยใจความ ก็คือหลัก **ไตรลักษณ์**; พหุลาอนุศาสนิ ก็เขียน; เทียบ **พหุลธรรมิกถา**

พหูวจนะ ดู พหูพจน์

พหูสูต, พหูสูต ผู้ได้ยินได้ฟังมามาก คือทรงจำธรรมและรู้ศิลปวิทยามาก, ผู้

เล่าเรียนมาก, ผู้ศึกษามาก, ผู้คงแก่เรียน; ๓ พหูสูตจะ ด้วย

พหูชน คนจำนวนมาก

พักมานัต ๓ เก็บวัตร

พัทธสีมา “แดนผูก” ได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง โดยจัดตั้งนิมิตคือสิ่งที่เป็นเครื่องหมายกำหนดเอาไว้; ๓ สีมา

พันธู์ เหล่ากอ, พวกพ้อง

พัสดุ สิ่งของ, ที่ดิน

พากุละ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรเศรษฐีเมืองโกสัมพี มีเรื่องเล่าว่าเมื่อยังเป็นทารกขณะที่พี่เลี้ยงนำไปอาบน้ำเล่นที่แม่น้ำ ท่านถูกปลาใหญ่กลืนลงไปอยู่ในท้อง ต่อมาปลานั้นถูกจับได้ที่เมืองพาราณสี และถูกขายให้แก่ภรรยาเศรษฐีเมืองพาราณสี ภรรยาเศรษฐีผ่าท้องปลาพบเด็กแล้วเลี้ยงไว้เป็นบุตร ฝ่ายมารดาเดิมทราบข่าวจึงขอบุตรคืนตกลงกันไม่ได้ จนพระราชาทรงตัดสินให้เด็กเป็นทายาทของทั้งสองตระกูล ท่านจึงได้ชื่อว่า **พากุละ** แปลว่า “คนสองตระกูล” หรือ “ผู้ที่สองตระกูลเลี้ยง” ท่านอยู่ครองเรือนมาจนอายุ ๘๐ ปี จึงได้ฟังพระศาสดาทรงแสดงพระธรรมเทศนา มีความเลื่อมใสขอบวชแล้วบำเพ็ญเพียรอยู่ ๗ วันได้บรรลุพระอรหัตต์ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้มีอาพาธน้อย คือสุขภาพดี;

พักกุละ ก็เรียก

พาณิช พ่อค้า

พาณิชย์ การค้าขาย

พาราณสี ชื่อเมืองหลวงของแคว้นกาลิอยุธยาแม่น้ำคงคา ปัจจุบันเรียก *Banaras* หรือ *Benares* (ล่าสุด รื้อฟื้นชื่อในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *Varanasi*), ปาลีปิพตนมฤคทายวัน ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า *สารนาถ* อยู่ห่างจากตัวเมืองพาราณสีปัจจุบันประมาณ ๖ ไมล์

พาวรี พราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ตั้งอาศรมสอนไตรเพทแก่ศิษย์อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวรี ณ สุดเขตแดนแคว้นอัสสกะ ได้ส่งศิษย์ ๑๖ คนไปถามปัญหาพระศาสดา เพื่อจะทดสอบว่าพระองค์เป็นพระสัมมาสัมพุทธะจริงหรือไม่ ภายหลังได้รับคำตอบแล้วศิษย์ชื่อปิงคิยะซึ่งเป็นหลานของท่านได้กลับมาเล่าเรื่องและแสดงคำตอบปัญหาของพระศาสดา ทำให้ท่านได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี

พาหันทะ ชัณฑ์ด้านขอบนอกทั้งสองข้างของจีวร เวลาห่ม ปลายจะพาดบนแขนหรืออยู่สุดแขน, คำอธิบายในวินัยมุขเล่ม ๒ ตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไว้ว่า ในจีวรห้าชัณฑ์ๆ ถัดออกมา (ต่อจากซังเขยยกะ) อีกทั้ง ๒ ข้าง ชื่อพาหันทะ

เพราะอัทธมมณฑลของ ๒ ชั้นที่นั้น อยู่
ที่แบนในเวลาห่ม; ๓ **จีวร**

พหิยทารุจีริยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในครอบครัวคนมีตระกูลในแคว้น
พหิยรัฐ ลงเรือเดินทะเลเพื่อจะไปค้า
ขาย เรือแตกกลางทะเลรอดชีวิตไปได้
แต่หมดเนื้อหมดตัว ต้องแสดงตนเป็น
ผู้หมดกิเลสหลอกลวงประชาชนเลี้ยง
ชีวิต ต่อมาพบพระพุทธเจ้าทูลขอให้ทรง
แสดงธรรม พระองค์ทรงแสดงวิธี
ปฏิบัติต่ออารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะทั้ง
หก พอจบพระธรรมเทศนาย่นย่อนั้น
พหิยะก็สำเร็จอรหัต แต่ไม่ทันได้
อุปสมบท กำลังเที่ยวหาบาตรจีวร
เผอิญถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดเอาสิ้นชีวิต
เสียก่อน ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางตรัสรู้ฉับพลัน

พหิระ, พหิระกะ ภายนอก เช่นในคำว่า
พหิรวัตถุ (วัตถุภายนอก) พหิระสมัย
(ลัทธิภายนอก) พหิรายตนะ (อายตนะ
ภายนอก); ตรงข้ามกับ **อัมมัตติกะ**

พหิรทาน, พหิรกทาน การให้สิ่งของ
ภายนอก, การให้ของนอกกาย เช่น เงิน
ทอง วัตถุ อุปกรณ์ ตลอดจนทรัพย์
สมบัติทั้งหมด; ๓ **ทานบารมี**

พหิรทุกซ์ ทุกซ์ภายนอก

พหิรภันท์, พหิรกภันท์ สิ่งของภาย
นอก, ของนอกกาย; ๓ **ทานบารมี**

พหิรรูป ๓ ที่ รูป ๒๘

พหิรลัทธิ ลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา

พหุสัจจะ ความเป็นผู้ได้ยินได้ฟังมาก,
ความเป็นผู้ได้เรียนรู้มาก หรือคงแก่เรียน
มีองค์ ๕ คือ ๑. **พหุสสุตา** ได้ยินได้ฟัง
มาก ๒. **ชตา** ทรงจำไว้ได้ ๓. **วชสา ปริจิตา**
คล่องปาก ๔. **มนสานุเบกฺขิตา** เจนใจ ๕.
ทิฏฺฐิยา สุปฏิวิทฺธา ขบได้ด้วยทฤษฎี; ๓
พหุสฺสูต (ข้อ ๒ ในนาถกรณธรรม ๑๐,
ข้อ ๓ ในเวสัชชกรณธรรม ๕, ข้อ ๔
ในลัทธธรรม ๗, ข้อ ๕ ในอริยทรัพย์ ๗)

พหิเยร ภายนอก (บาลี: พหิระ)

พิกัต กำหนด, กำหนดที่จะต้องเสียภาษี
พิน เครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง มีสายสำหรับดีด

พิทยาธร ๓ **วิทยากร**

พิทักษ์ ดูแลรักษา, คุ่มครอง, ป้องกัน

พินทุ จุด, วงกลมเล็กๆ ในที่นี้หมายถึง
พินทุกัปปะ

พินทุกัปปะ การทำพินทุ, การทำจุดเป็น
วงกลม อย่างใหญ่เท่าแวงตานกยูง
อย่างเล็กเท่าหลังตัวเรือด ที่มุมจีวรด้วย
สีเขียวคราม โคลน หรือดำคล้ำ เพื่อทำ
จีวรให้เสียสีหรือมีตำหนิตามวินัยบัญญัติ
และเป็นเครื่องหมายช่วยให้จำได้ด้วย;
เขียนพินทุกัปป ก็ได้, คำบาลีเดิมเป็น
กัปปพินทุ, เรียกกันง่ายๆ ว่า **พินทุ**

พินัยกรรม หนังสือสำคัญที่เจ้าทรัพย์ทำ
ไว้ก่อนตาย แสดงความประสงค์ว่าเมื่อ

ตายแล้วขอมอบมรดกที่ระบุไว้ในหนังสือสำคัญนั้น ให้แก่คนนั้นๆ, ตามพระวินัย ถ้าภิกษุทำเช่นนั้น ไม่มีผล ต้องปลงบริวาร จึงใช้ได้

ปิปลาส ๓ *วิปลาส, วิปลาส*

พิพากษา ตัดสินอรรถคดี

พิมพา บางแห่งเรียก *ยโสธรา* เป็นพระราชบุตรของพระเจ้าสุปปพุทธะ กรุงเทวทหะ เป็นพระชายาของพระสิทธัตถะ เป็นพระมารดาของพระราหุล ภายหลังออกบวชมีนามว่า *พระภัททกัจจานา* หรือ *ภัททา กัจจานา*

พิมพิสาร พระเจ้าแผ่นดินนครครองราชสมบัติอยู่ที่พระนครราชคฤห์ เป็นผู้ถวายพระราชาอุทยานเวฬุวันเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมา ถูกพระราชโอรสนามว่า อชาตคัตถุ ปลงพระชนม์

พิรุฑ ไม่ปรกติ, มีลักษณะน่าสงสัย

พิโรธ โกรธ, เคือง

พิสดาร กว้างขวางละเอียดลออ, ขยายความออกไป; ๓ *วิตถาร*, คู่กับ *สังเขป*

พิชคาม พิชพันธุอันถูกพราจจากที่แล้ว แต่ยังเป็นได้อีก; คู่กับ *ภูตคาม*

พุทธะ ท่านผู้ตรัสรู้แล้ว, ผู้รู้หรือริยสัจจ์ ๔ อย่างถ่องแท้ ตามอรรถกถาท่านแบ่งเป็น ๓ คือ ๑. *พระพุทธเจ้า* ท่านผู้ตรัสรู้เอง และสอนผู้อื่นให้รู้ตาม (บางที่เรียก *พระ*

สัมมาสัมพุทธะ) ๒. *พระปัจเจกพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้เองจำเพาะผู้เดียว ๓. *พระอนุพุทธะ* ท่านผู้ตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้า (เรียกอีกอย่างว่า *สาวกพุทธะ*); บางแห่งจัดเป็น ๔ คือ ๑. *สัพพัญญูพุทธะ* ๒. *ปัจเจกพุทธะ* ๓. *จตุสัจจพุทธะ* (= พระอรหันต์) และ ๔. *สุตพุทธ* (= ผู้เป็นพหูสูต)

พุทธการกกรรม ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ตามปกติหมายถึง บารมี ๑๐ นั้นเอง (ในคาถาบางที่เรียกสั้นๆ ว่า *พุทธกรรม*)

พุทธกาล ครั้นพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่

พุทธกิจ กิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญ, การงานที่พระพุทธเจ้าทรงกระทำ

พุทธกิจประจำวัน ๕ พุทธกิจที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเป็นประจำในแต่ละวันมี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปุพฺพณฺเฑ ปิณฺท-ปาตณฺจ* เวลาเช้าเสด็จบิณฑบาต ๒. *สายณฺเฑ ฌมฺมทสนฺ* เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓. *ปโทเส ภิกฺขุโอิวาทํ* เวลาค่ำประทานโอวาทแก่เหล่าภิกษุ ๔. *อฑฺฒ-รตุเต เทวปณฺหนํ* เทียงคินทรงตอบปัญหาเทวดา ๕. *ปัจจุสฺเสว คเต กาลเ* *ภพฺพาทพฺเพ วิโลกนํ* จวนสว่างทรงตรวจพิจารณาสัตว์ที่สามารถและที่ยังไม่สามารถบรรลุธรรมอันควรจะเสด็จไป

โปรดหรือไม่ (สรุปทำยว่า *เอเต ปญจวิธ กิจเจ วิโสเขตติ มุนิปุญฺคโว* พระพุทธเจ้า องค์พระมุนีผู้ประเสริฐทรงยังกิจ ๕ ประการนี้ให้หมดจด)

พุทธกิจ ๔๕ พรรษา ในระหว่างเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ สถานที่ต่างๆ ซึ่งท่านได้ประมวลไว้ พร้อมทั้งเหตุการณ์สำคัญบางอย่างอันควรสังเกต ดังนี้ **พรรษาที่ ๑** ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี (โปรดพระเบญจวัคคีย์) **พ. ๒, ๓, ๔** พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ (ระยะประดิษฐานพระศาสนา เริ่มแต่โปรดพระเจ้าพิมพิสาร ได้อัครสาวก ฯลฯ เสด็จนครกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ฯลฯ อนาถบิณฑิกเศรษฐีเป็นอุบาสกถวายพระเชตะวัน; ถ้าถือตามพระวินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ น่าจะประทับที่พระเชตะวัน นครสาวัตถี) **พ. ๕** ภูฏาคารในป่ามหาวัน นครเวสาลี (โปรดพุทธบิดา ปรินิพพานที่กรุงกบิลพัสดุ์ โปรดพระญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรหิณี มหาปชาบดีพนวช เกิดภิกษุณีสงฆ์) **พ. ๖** มกุลบรรพต (ภายหลังทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่นครสาวัตถี) **พ. ๗** ดาวดึงส์เทวโลก (แสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา) **พ. ๘** ฆาตกลาวัน ใกล้เมืองสูงสูมารคิรี แคว้นภักคะ (พบนกุลบิดาและนกุล-

มารดา) **พ. ๙** โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี **พ. ๑๐** ป่าตำบลปาริเลยกะ ใกล้เมืองโกสัมพี (ในคราวที่ภิกษุชาวเมืองโกสัมพีทะเลาะกัน) **พ. ๑๑** หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อเอกนาลา **พ. ๑๒** เมืองเวรัญชา **พ. ๑๓** จาลิยบรรพต **พ. ๑๔** พระเชตะวัน (พระราหุลอุปสมบทคราวนี้) **พ. ๑๕** นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์ **พ. ๑๖** เมืองอาฬวี (ทรมานอาฬวกยักษ์) **พ. ๑๗** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ **พ. ๑๘, ๑๙** จาลิยบรรพต **พ. ๒๐** พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ (โปรดมหาโจรองคฺุลิมาล, พระอานนท์ได้รับหน้าที่เป็นพุทธอุปัฏฐากประจำ) **พ. ๒๑-๔๕** ประทับสลับไปมา ณ พระเชตะวัน กับบุพพาราม พระนครสาวัตถี (รวมทั้งคราวก่อนนี้ด้วย อรรถกถาว่าพระพุทธเจ้าประทับที่เชตวันาราม ๑๙ พรรษา ณ บุพพาราม ๖ พรรษา) **พ. ๔๕** เวฬุคาม ใกล้นครเวสาลี

พุทธการวตา ๓ การว

พุทธคุณ คุณของพระพุทธเจ้า มี ๙ คือ ๑. *อรหํ* เป็นพระอรหันต์ ๒. *สมฺมาสมฺพุทฺโธ* ตรัสรู้เองโดยชอบ ๓. *วิชชาจรณสมฺปนฺโน* ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ๔. *สุคโต* เสด็จไปดีแล้ว ๕. *โลกวิทู* เป็นผู้รู้แจ้งโลก ๖. *อนุตฺตโร ปริสทมฺมสารถิ* เป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้

ไม่มีใครยิ่งกว่า ๗. **สตถา เทวมนุสสถาน** เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ๘. **พุทธโ** เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว ๙. **ภควา** เป็นผู้มิใช่คน

พุทธคุณทั้งหมดนั้น โดยย่อมี ๒ คือ ๑. **พระปัญญาคุณ** พระคุณคือพระปัญญา ๒. **พระกรณาคณ** พระคุณคือพระมหากรุณา หรือตามที่นิยมกล่าวกันในประเทศไทย ย่อเป็น ๓ คือ ๑. **พระปัญญาคุณ** พระคุณคือพระปัญญา ๒. **พระวิสุทธิคุณ** พระคุณคือความบริสุทธิ์ ๓. **พระมหากรณาคณ** พระคุณคือพระมหากรุณา

พุทธโฆสอาจารย์ ๓ **วิสุทธิมรรค; พุทธโฆสอาจารย์** ก็เขียน

พุทธจริยา พระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้า การบำเพ็ญประโยชน์ของพระพุทธเจ้า มี ๓ คือ ๑. **โลกัตถจริยา** การบำเพ็ญประโยชน์แก่โลก ๒. **ญาติัตถจริยา** การบำเพ็ญประโยชน์แก่พระญาติ ๓. **พุทธัตถจริยา** การบำเพ็ญประโยชน์โดยฐานเป็นพระพุทธเจ้า

พุทธจักขุ จักขุของพระพุทธเจ้า ได้แก่ ญาณที่หยั่งรู้อัธยาศัย อุปนิสัยและอินทรีย์ที่ยิ่งหย่อนต่างๆ กันของเวไนยสัตว์ (ข้อ ๔ ในจักขุ ๕)

พุทธจักร วงการพระพุทธศาสนา

พุทธจาริก การเสด็จจาริกคือเที่ยวไป

ประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า **พุทธเจ้า ๕, ๗, ๒๕** ๓ **พระพุทธเจ้า** และ **พุทธะ**

พุทธธรรม 1. ธรรมของพระพุทธเจ้า, พระคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า คัมภีร์มหานิทเทสระบุจำนวนไว้ว่ามี ๖ ประการ แต่ไม่ได้จำแนกข้อไว้ อรรถกถาโยงความให้ว่าได้แก่ ๑. กายกรรมทุกอย่างของพระพุทธเจ้าเป็นไปตามพระญาณ (จะทำอะไรก็ทำด้วยปัญญา ด้วยความรู้เข้าใจ) ๒. วิกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๓. มโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน; คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งที่ขนิกาญจำแนกพุทธธรรมว่ามี ๑๘ อย่าง คือ ๑. พระตถาคตไม่ทรงมีกายทุจริต ๒. ไม่ทรงมีวจีทุจริต ๓. ไม่ทรงมีมโนทุจริต ๔. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอดีต ๕. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในอนาคต ๖. ทรงมีพระญาณไม่ติดขัดในปัจจุบัน ๗. ทรงมีกายกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๘. ทรงมีวิกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๙. ทรงมีมโนกรรมทุกอย่างเป็นไปตามพระญาณ ๑๐. ไม่มีความเสื่อมฉันทะ (ฉันทะไม่ลดถอย)

๑๑. ไม่มีความเสื่อมวิริยะ (ความเพียรไม่ลดถอย) ๑๒. ไม่มีความเสื่อมสติ (สติไม่ลดถอย) ๑๓. ไม่มีการเล่น ๑๔. ไม่มีการพูดพลาด ๑๕. ไม่มีการทำพลาด ๑๖. ไม่มีความผลุนผลัน ๑๗. ไม่มีพระทัยที่ไม่ชวนชวายเป็น ๑๘. ไม่มีอกุศลจิต **2.** ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ได้แก่ **พุทธการกธรรม** คือ บารมี ๑๐ **3.** ธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ คือ สติปัญญา ๔ ฯลฯ มรรคมีองค์ ๘ ชั้น ๕ ปัจจัย ๒๔ เป็นอาทิ

พุทธบริวาร บริวารของพระพุทธเจ้า, ผู้เป็นบริวารของพระพุทธเจ้า

พุทธบริษัท หมู่ชนที่นับถือพระพุทธศาสนา มี ๔ จำพวก คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา

พุทธบัญญัติ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้, วินัยสำหรับพระ

พุทธบาท รอยเท้าของพระพุทธเจ้า อรรถกถาว่าทรงประทับแห่งแรกที่บนหาดชายฝั่งแม่น้ำนัมมทา แห่งที่สองที่ภูเขาฉัจจพนธ์คีรี นอกจากนี้ตำนานสมัยต่อๆ มาว่ามีที่ภูเขาสุมนกุฎ (ลังกาทวีป) สุวรรณบรรพต (สระบุรี ประเทศไทย) และเมืองโยนก รวมเป็น ๕ สถานที่

พุทธปฏิมา รูปเปรียบของพระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป

พุทธประวัติ ประวัติของพระพุทธเจ้า;

ลำดับกาลในพุทธประวัติตามที่ท่านแบ่งไว้ในอรรถกถา จัดได้เป็น ๓ ช่วงใหญ่ คือ **๑. ทูเรนิทาน** เรื่องราวตั้งแต่เริ่มเป็นพระโพธิสัตว์ เสวยพระชาติในอดีต จนถึงอุบัติในสวรรค์ชั้นดุสิต **๒. อวิทูเรนิทาน** เรื่องราวตั้งแต่จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต จนถึงตรัสรู้ **๓. สันติเกนิทาน** เรื่องราวตั้งแต่ตรัสรู้แล้ว จนเสด็จปรินิพพาน ในส่วนของสันติเกนิทานนั้นก็คือ **โพธิกาล** นั้นเอง ซึ่งแบ่งย่อยได้เป็น ๓ ช่วง ได้แก่ **๑. ปฐมโพธิกาล** คือ ตั้งแต่ตรัสรู้ จนถึงได้พระอัครสาวก **๒. มัชฌิมโพธิกาล** คือตั้งแต่ประดิษฐานพระศาสนาในแคว้นมคธ จนถึงปลงพระชนมายุสังขาร **๓. ปัจฉิมโพธิกาล** คือตั้งแต่ปลงพระชนมายุสังขาร จนถึงปรินิพพาน ต่อมาภายหลัง พระเถระผู้เล่าพุทธประวัติได้กล่าวถึงเรื่องราวที่เป็นมาในชมพูทวีป ก่อนถึงการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า **ปฐมกาล** กับทั้งเล่าเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน เช่น การถวายพระเพลิงและสังคายนา และเรียกเวลาช่วงนี้ว่า **อปร-กาล**; ในการแบ่งโพธิกาล ๓ ช่วงนี้ อรรถกถายังมีมติแตกต่างกันบ้าง เช่น พระอาจารย์ธรรมบาลแบ่ง ๓ ช่วงเท่ากัน ช่วงละ ๑๕ พรรษา แต่บางอรรถกถา นับ ๒๐ พรรษาแรกของพุทธกิจ

เป็นปฐมโพธิกาล โดยไม่ระบุช่วงเวลาของ ๒ โพธิกาลที่เหลือ (ได้แก่ช่วงเวลาแรกที่พระพุทธเจ้ายังมีได้ทรงมีพระอาณนทเป็นพุทธอุปัฏฐากประจำ และยังไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสงฆ์)

พุทธปรินิพพาน การเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า, การตายของพระพุทธเจ้า

ลำดับเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายว่า ในปีที่ ๔๕ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม เมืองเวสาลี ในพรรษานั้น พระองค์ประชวรหนักแทบจะปรินิพพาน ทรงพระดำริว่าพระองค์ควรจะทรงบอกกล่าวเล่าความแก่ประดาอุปัฏฐากและแจ้งลาสงฆ์ก่อน จึงทรงระงับเวทนาไว้ ครั้นออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปจนถึงเมืองสาวัตถีประทับอยู่ที่นั่นจนผ่านเหตุการณ์ปรินิพพานของพระสารีบุตร หลังจากโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของพระธรรมเสนาบดีที่พระเชตวันแล้ว ก็เสด็จลงมายังเมืองราชคฤห์ ตรงกับช่วงเวลาที่พระมหาโมคคัลลานะปรินิพพาน ครั้นโปรดให้สร้างธาตุเจดีย์ของท่านไว้ ณ พระเวฬุวันแล้ว ก็เสด็จต่อขึ้นไปเวสาลีประทับที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน พอบรรจบครบเวลา ๔ เดือน นับแต่ออกพรรษาสุดท้ายที่เวฬุคาม ก็ทรงปลง

พระชนมายุสังขารที่ปามหาวันนั้น ว่าอีก ๓ เดือนข้างหน้าจะปรินิพพาน ครั้นใกล้ครบเวลา ๓ เดือน ในวันหนึ่ง ได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย เสด็จกลับจากบิณฑบาต ทอดพระเนตรเมืองเวสาลีเป็นปัจฉิมทัศน์ โดยนาควาลोक จากนั้นเสด็จออกจากเวสาลี ผ่านภัณฑคาม หัตถคาม อัมพคาม ชัมพูคาม และโกคนคร ตามลำดับจนถึงเมืองปาวา ประทับพักแรมที่อัมพวัน ของนายจุนทะกัมมารบุตร แล้วในเช้าวันวิสาขบูชา เสด็จพร้อมภิกษุสงฆ์ไปฉันภัตตาหารที่บ้านของนายจุนทะตามที่เขานิมนต์ไว้ นายจุนทะถวายสุกรมัททวะ หลังจากเสวยแล้ว ทรงอาพาธหนัก ลงพระโลหิต เสด็จต่อไปยังเมืองกุสินารา ผ่านแม่น้ำกุกุตา ไปถึงแม่น้ำหิรัญญูดี เสด็จข้ามแม่น้ำนั้น เข้าไปประทับในศาลาโนทยานของกษัตริย์มัลละ เมืองกุสินารา บรรทมโดยสี่หยา ภายใต้คู้ต้นสาละ และเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในราตรีแห่งวันวิสาขบูชา คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เมื่อมีพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา; ดู **พระพุทธเจ้า, นาคาวโลก, สุกรมัททวะ**

พุทธพจน์ พระดำรัสของพระพุทธเจ้า, คำพูดของพระพุทธเจ้า

พุทธภาษิต ภาษิตของพระพุทธเจ้า, คำพูด

ของพระพุทธเจ้า, ถ้อยคำที่พระพุทธเจ้าพูด

พุทธมามกะ “ผู้ถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นของเรา”, ผู้รับเอาพระพุทธเจ้าเป็นของตน, ผู้ประกาศตนว่าเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา; พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเรียบเรียงตั้งเป็นแบบไว้ ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดฯ ส่งเจ้านายคณะหนึ่งออกไปศึกษาในทวีปยุโรป ทรงถือตามคำแสดงตนเป็นอุบาสกของเดิมแต่แก้บท **อุบาสก** ที่เฉพาะผู้ใหญ่ผู้ได้ศรัทธาเลื่อมใสด้วยตนเอง เป็น **พุทธมามกะ** และได้เกิดเป็นประเพณีนิยมแสดงตนเป็นพุทธมามกะสืบต่อกันมา โดยจัดทำในกรณีต่างๆ โดยเฉพาะ ๑. เมื่อบุตรหลานพ้นวัยทารก อายุ ๑๒-๑๕ ปี ๒. เมื่อจะส่งบุตรหลานไปอยู่ในถิ่นที่มีใช้ดินแดนของพระพุทธศาสนา ๓. โรงเรียนประกอบพิธีให้นักเรียนที่เข้าศึกษาใหม่แต่ละปีเป็นหมู่ ๔. เมื่อบุคคลผู้เคยนับถือศาสนาอื่นต้องการประกาศตนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา; ท่านวางระเบียบพิธีไว้สรุปได้ดังนี้ **ก. มอบตัว** (ถ้าเป็นเด็กให้ผู้ปกครองนำตัวหรือครูนำรายชื่อไป) โดยนำดอกไม้ธูปเทียนใส่

พานไปถวายพระอาจารย์ที่จะให้เป็นประธานสงฆ์ในพิธี พร้อมทั้งเผด็จสงฆ์รวมทั้งพระอาจารย์เป็นอย่างน้อย ๔ รูป **ข. จัดสถานที่** ในอุโบสถ หรือวิหาร ศาลาการเปรียญ หรือหอประชุม ที่มีโต๊ะบูชาพระพุทธรูปประธาน และจัดอาสนะสงฆ์ให้เหมาะสม **ค. พิธีการ** ให้ผู้แสดงตน จุดธูปเทียน เปล่งวาจาบูชาพระรัตนตรัยว่า “อิมินา สกฺกาเรณ, พุทฺธํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระพุทธเจ้าด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมินา สกฺกาเรณ, ธมฺมํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระธรรมด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) “อิมินา สกฺกาเรณ, สงฺฆํ ปุเชมิ” (แปลว่า) “ข้าพเจ้าขอบูชาพระสงฆ์ด้วยเครื่องสักการะนี้” (กราบ) จากนั้นเข้าไปสู่ที่ประชุมสงฆ์ ถวายพานเครื่องสักการะแก่พระอาจารย์กราบ ๓ ครั้งแล้ว คงนั่งคุกเข่า กล่าวคำปฏิญาณว่า: “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” (๓ หน) “ข้าพเจ้าขอนอบน้อม แต่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น” (๓ หน) “เอสาหิ ภนฺเต, สุจิรปรินิพฺพตฺตมฺปิ, ตํ ภควนฺตํ สรรณํ กจฺฉามิ, ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ, พุทฺธมาม โกติมิ สงฺโฆ ชารเต” แปลว่า “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น แม้ปรินิพพานนานแล้ว

ทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสภาระที่ระลึกนั้บถือ ขอพระสงฆ์จงจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นพุทธมามกะ ผู้รับเอาพระพุทเจ้าเป็นของตน คือผู้นับถือพระพุทเจ้า” (ถ้าเป็นหญิงคนเดียวเปลี่ยน พุทธมามโกติ เป็น พุทธมามกาคติ; ถ้าปฎิญาณพร้อมกันหลายคน ชายเปลี่ยน เอสาค เป็น เอสเต มยฺ หญิงเป็น เอสตา มยฺ; และทั้งชายและหญิงเปลี่ยน กจฺฉามิ เป็น กจฺฉาม, พุทธมามโกติ เป็น พุทธมามกาคติ, มํ เป็น โน) จากนั้นฟังพระอาจารย์ให้โอวาท จบแล้วรับคำว่า “สาธุ” ครั้นแล้วกล่าวคำอาราธนาเบญจศีลและสมาทานศีลพร้อมทั้งคำแปล จบแล้วกราบ ๓ หน ถวายไทยธรรม (ถ้ามี) แล้วกรวดน้ำเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา รับพรเสร็จแล้ว คุณเข่ากราบพระสงฆ์ ๓ ครั้ง เป็นเสร็จพิธี

พุทธรัตนะ, พุทธรัตนํ รัตนะคือพระพุทเจ้า, พระพุทเจ้าอันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดูรัตนตรัย**

พุทธรูป รูปพระพุทเจ้า

พุทธอุทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพของพระพุทเจ้า

พุทธเวไนย ผู้ที่พระพุทเจ้าควรแนะนำสั่งสอน, ผู้ที่พระพุทเจ้าพอแนะนำสั่งสอนได้

พุทธศักราช ปีนับแต่พระพุทเจ้าเสด็จปรินิพพาน

พุทธศาสนา คำสั่งสอนของพระพุทเจ้า, อย่างกว้างในบัดนี้ หมายถึง ความเชื่อถือ การประพฤติปฏิบัติและกิจการทั้งหมดของหมู่ชนผู้กล่าวว่าตนนับถือพระพุทศาสนา

พุทธศาสนิก ผู้นับถือพระพุทศาสนา, ผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทเจ้า

พุทธศาสนิกมณฑล วงการของผู้นับถือพระพุทศาสนา

พุทธสรีระ ร่างกายของพระพุทเจ้า

พุทธสาวก สาวกของพระพุทเจ้า, ศิษย์ของพระพุทเจ้า

พุทธอาณา อำนาจปกครองของพระพุทเจ้า, อำนาจปกครองฝ่ายพุทจักร

พุทธอาสน์ ที่ประทับนั่งของพระพุทเจ้า

พุทธอิทธานุภาพ ฤทธิ์และอานุภาพของพระพุทเจ้า

พุทธอุปฐาก ผู้คอยรับใช้พระพุทเจ้าในครั้งพุทกาล มีพระอานนท์พุทอนุชาเป็นผู้เลิศในเรื่องนี้

พุทธโอวาท คำสั่งสอนของพระพุทเจ้า มีหลักใหญ่ ๓ ข้อ คือ ๑. **สพฺพปาปสฺส อกรรม** ไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๒. **กุสลสุปฺสมปทา** ทำความดีให้เพียบพร้อม ๓. **สจิตฺตปริโยทปนํ** ทำใจของตนให้สะอาดบริสุทธิ์

พุทธศตจวิทยา ทรงประพจน์เป็นประโยชน์ แก่สัตว์โลก โดยฐานเป็นพระพุทธรเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรมแก่เวไนยสัตว์และ บัญญัติวินัยขึ้นบริหารหมู่คณะ ทรง ประดิษฐานพระพุทธรศาสนาให้ยั่งยืนมา ตราบเท่าทุกวันนี้

พุทธันดร ช่วงเวลาในระหว่างแห่งสอง พุทธูปบาทกาล, ช่วงเวลาในระหว่าง นับ จากที่ศาสนาของพระพุทธรเจ้าพระองค์ หนึ่งสูญสิ้นแล้ว จนถึงพระพุทธรเจ้าพระ องค์ใหม่เสด็จอุบัติ คือช่วงเวลาที่โลก ว่างพระพุทธรศาสนา, คำนี้ บางที่ใช้ใน การนับเวลา เช่นว่า “บุรุษนั้น ... เทียว เวียนว่ายอยู่ตลอด ๖ พุทธันดร ... ”

พุทธาณัติ คำสั่งของพระพุทธรเจ้า

พุทธาณัติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระ พุทธรเจ้า, คำสั่งของพระพุทธรเจ้า

พุทธาภิณฑิต บัณฑิตมีพระพุทธรเจ้า เป็นต้น (พุทธร + อาภิ + ภัณฑิต)

พุทธาธิบาย พระประสงค์ของพระพุทธร- เจ้า, พระดำรัสชี้แจงของพระพุทธรเจ้า

พุทธานุญาต ข้อที่พระพุทธรเจ้าทรง อนุญาต

พุทธานุพุทธประวัติ ประวัติของพระ พุทธรเจ้าและพระสาวก

พุทธานุสติ ตามระลึกถึงคุณของพระ พุทธรเจ้า เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลี เป็น **พุทธานุสสติ** (ข้อ ๑ ในอนุสสติ ๑๐)

พุทธาวาส “อาวาสของพระพุทธรเจ้า”, ส่วนของวัดที่จัดให้เป็นเขตที่พุทธบริษัท ประกอบกิจกรรมอุทิศคือตั้งใจมุ่งไปที่ องค์พระพุทธรเจ้า เสมือนมาเฝ้าพระองค์ เช่น พระสงฆ์มาทำสังฆกรรม มาพบปะ ฉลองศรัทธาของประชาชน มาแสดง ธรรม ชาวบ้านมาเลี้ยงพระ ถวายทาน รักษาศีล ฟังธรรม และทำการบูชาต่างๆ จึงเป็นเขตที่มีสิ่งก่อสร้างสำคัญ เช่น โบสถ์ วิหาร สถูป เจดีย์ และมีการจัดแต่ง อย่างประณีตบรรจง ให้งดงามเป็นที่ เจริญศรัทธา ต่างจากอีกส่วนหนึ่งที่เป็นคู่ กัน คือ **สังฆาวาส** ซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัย ของพระภิกษุสามเณร อันเน้นที่ความ เรียบง่าย เป็นที่เหมาะแก่การหลีกเร้น มี สัปปายะเอื้อต่อการเจริญไตรสิกขา, ตาม ที่เป็นมา การจัดแบ่งเช่นนี้ดำเนินมาอย่าง รู้กันเป็นประเพณี ในวัดทั่วไป จึงมักไม่ ได้ทำเครื่องกั้นเขต และไม่มีคำเรียกแยก ให้ต่างกันอย่างเด็ดขาด แต่ในพระอารามหลวง มีการทำกำแพงแยกกันต่างหากชัดเจน โดยใช้คำเรียกว่าพุทธาวาส กับสังฆาวาส ดังที่กล่าวมา, นอกจากนั้น มีวัดที่สร้าง ขึ้นเป็นที่ประกอบสังฆกรรมและเป็นที่ เจริญกุศลของพุทธบริษัทโดยเฉพาะ โดยไม่มีสังฆาวาส เช่น วัดพระศรีรัตน- ศาสดาราม (วัดพระแก้ว), คำว่า “พุทธาวาส” และ “สังฆาวาส” นี้ ไม่พบว่า

มีใช้ในคัมภีร์ใด; ดู **สังฆาวาส**
พุทธจริต พื้นนิสัยที่หนักในความรู้ มักใช้ความคิด ฟังส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดในทางที่ชอบ (ข้อ ๕ ในจริต ๖)

พุทธุปบาทกาล [พุต-ทูป-บาด-ทะ-กาน] กาลเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้า, เวลาที่มีพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก

พุทธโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น) ทรงเป็นผู้ตื่นไม่หลงมงายเองด้วย และทรงปลุกผู้อื่นให้ตื่นพ้นจากความหลงมงายนั้นด้วย ทรงเป็นผู้เบิกบาน มีพระทัยผ่องแผ้ว บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ (ข้อ ๘ ในพุทธคุณ ๙)

เพ็ญ เต็ม หมายถึง พระจันทร์เต็มดวง คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ

เพทางค์ วิชาประกอบกับการศึกษาพระเวท มี ๖ อย่าง คือ ๑. **ศิกษา** (วิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง) ๒. **ไวยากรณ์** ๓. **ฉันทัส** (ฉันท) ๔. **โชยติย** (ดาราศาสตร์) ๕. **นิรุกติ** (กำเนิดของคำ) ๖. **กัลปะ** (วิธีจัดทำพิธี)

เพลาะ เย็บริมต่อให้ติดกัน; ผ้าเพลาะ คือ ผ้าที่เอามาเย็บริมต่อเข้า (บาลี: อนุวาทิก)

เพลิงทิพย์ ไฟเทวดา, ไฟที่เป็นของเทวดา, เเพลิงคราวถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ

เพศ ลักษณะที่ให้อารู้ว่าหญิงหรือชาย, เครื่องหมายว่าเป็นชายหรือเป็นหญิง,

ลักษณะและอาการที่ปรากฏให้เห็นว่าเป็นบุคคลประเภทนี้ ประเภทนี้เช่น โดยเพศแห่งฤๅษี เพศบรรพชิต เพศแห่งช่างไม้ เป็นต้น, ขนบธรรมเนียม

เพียรชอบ เพียรในที่ ๔ สถาน; ดู **ปธาน**
เพื่อน ผู้ร่วมธุระร่วมกิจร่วมการหรือร่วมอยู่ในสภาพอย่างเดียวกัน, ผู้ชอบพอรักใคร่คบหากัน, ในทางธรรม เนื้อแท้ของความเป็นเพื่อน อยู่ที่ความมีใจหวังดีปรารถนาดีต่อกัน กล่าวคือ เมตตาหรือเมตริ เพื่อนที่มีคุณสมบัติเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **มิตร** การคบเพื่อนเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งอย่างหนึ่งที่จะนำชีวิตไปสู่ความเลื่อมความพินาศ หรือสู่ความเจริญงอกงาม ฟังหลักเลี้ยงมิตรเทียมและเลือกคบหาคนที่เป็นมิตรแท้; ดู **มิตตปฏิรูป, มิตรแท้**

บุคคลที่ช่วยชี้แนะแนวทาง ชักจูงตลอดจนแนะนำสั่งสอน ชักนำผู้อื่นให้ดำเนินชีวิตที่ดีงาม ให้ประสบผลดีและความสุข ให้เจริญก้าวหน้า ให้พัฒนาในธรรม แม้จะเป็นบุคคลเสมอกัน หรือเป็นมารดาบิดาครูอาจารย์ ตลอดทั้งพระสงฆ์จนถึงพระพุทธเจ้า ก็นับว่าเป็นเพื่อน แต่เป็นเพื่อนใจดี หรือเพื่อนมีธรรม เรียกว่า **กัลยาณมิตร** แปลว่า “มิตรดีงาม” กัลยาณมิตรมีคุณสมบัติที่เรียกว่า **กัลยาณมิตรธรรม** หรือธรรมของกัลยาณ-

มิตร ๗ ประการ คือ ๑. *ปิโย* น่ารัก ด้วยมีเมตตา เป็นที่สบายจิตสนิทใจ ชวนให้อยากเข้าไปหา ๒. *กรู* น่าเคารพ ด้วยความประพฤตินักแน่นเป็นที่พึ่งอาศัยได้ ใ้รู้สึกอบอุ่นใจ ๓. *ภานีโย* น่าเจริญใจ ด้วยความเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตน ควรเอาอย่าง ใ้ระลึกและเอ่ยอ้างด้วยซาบซึ้งภูมิใจ ๔. *วัตตา* รู้จักพูดใ้ได้ผล รู้จักชี้แจงแนะนำ เป็นที่ปรึกษาที่ดี ๕. *วณกขโม* อดทนต่อถ้อยคำ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถาม ตลอดจนคำแนะนำแนะวิพากษ์วิจารณ์ ๖. *คมภีรณจกถิ* *กตตา* แกล้งเรื่องล้าลึกได้ สามารถอธิบายเรื่องยุ่งยากซับซ้อนใ้เข้าใจและสอนใ้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ๗. *โน จฏฺจาน นโยชเย* ไม่ชักนำใ้หลงใหล คือ ไม่ชักจูงไปใ้หลงใหลเสียหรือเรื่องเหลวไหลใ้สมควร

แพศย์ คนวรรณะที่สาม ในวรรณะสี่ของคนในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์ หมายถึงพวกชาวนาและพ่อค้า

แพศยา หญิงหากินใ้ทางกาม, หญิงหาเงินใ้ทางร่วมประเวณี

โพชฌงค์ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้หรือองค์ของผู้ตรัสรู้ มี ๗ ข้อ คือ ๑. *สติ* ๒. *สัมมวิจยะ* (การสอดส่องเลือกเห็นธรรม) ๓. *วิริยะ* ๔. *ปีติ* ๕. *ปัสสทธิ* ๖. *สมาธิ* ๗. *อุเบกขา*; ๘. *โพธิปักขิยธรรม*

โพธิ์, โพธิพฤษณ์ ต้นโพธิ์, ต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าใ้ประทับ ณ ภายใ้ร่มเงาใ้คราวตรัสรู้, ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้และต้นไม้อื่นที่เป็นชนิดเดียวกันนั้น ใ้สำหรับพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ใ้ได้แก่ พันธุ์ไม้ *อัสสตะ* (ต้นโพ) ต้นที่อยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลคยา; ต้นโพธิ์ตรัสรู้ที่เป็นหน่อของต้นเดิมที่คยาใ้ได้ปลูกเป็นต้นแรกใ้ในสมัยพุทธกาล (ปลูกจากเมล็ด) ที่ประสูติพระเชตะวันโดยพระอานนท์เป็นผู้ดำเนินการตามความปรารถนาของอนาถบิณฑิกเศรษฐี และเรียกชื่อว่า *อานันทโพธิ์*; หลังพุทธกาล ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระนาง *สังฆมิตตาเถรี* ใ้ได้นำกิ่งด้านขวาของต้นมหาโพธิ์ที่คยานั้นไปมอบแด่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงปลูกไว้ ณ เมืองอนุราชปุระ ในลังกาทวีป ซึ่งใ้ได้ชื่อว่าเป็นต้นไม้เก่าแก่ที่สุดใ้ในประวัติศาสตร์ใ้ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ใ้ในปัจจุบัน; ในประเทศไทย สมัยราชวงศ์จักรี พระสมณทูตไทยใ้ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ใ้ได้นำหน่อพระศรีมหาโพธิ์ ที่เมืองอนุราชปุระมา ๖ ต้นใ้ใน พ.ศ. ๒๓๕๗ ใ้โปรดใ้ปลูกไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ ต้น นอกนั้นปลูกที่วัดมหาธาตุ วัดสุทัศน์ วัดสระเกศและที่เมืองกลันตันแห่งละ ๑ ต้น; ต่อมาใ้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ประเทศไทยใ้ได้พันธุ์ต้นมหาโพธิ์จากคยา

โดยตรงครั้งแรก ได้ปลุกไว้ ณ วัด
เบญจมบพิตรและวัดอัษฎางคนิมิตร

โพธิญาณ ญาณคือความตรัสรู้, ญาณ
คือปัญญาตรัสรู้, มรรคญาณทั้งสี่มี
โสดาปัตติมัคคญาณ เป็นต้น

โพธิปักขิยธรรม ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่ง
ความตรัสรู้, ธรรมที่เกี่ยวเนื่องแก่อริยมรรค
มี ๓๗ ประการคือ *สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมืองค์ ๘*;
ในจำนวน ๓๗ นี้ ถ้านับตัวสภาวะธรรม
แท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ คือ
สติ วิริยะ ฉันทะ จิตตะ ปัญญา สัทธา
สมาธิ ปิที ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมา-
สังกัมปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ
สัมมาอาชีวะ (วิสุทธิ.ฎ.๓/๖๐๐)

โพธิมณฑล ประเทศเป็นที่ผ่องใสแห่ง
โพธิญาณ, บริเวณต้นโพธิ์เป็นที่ตรัสรู้

โพธิราชกุมาร เจ้าชายโพธิ พระราช-
โอรสของพระเจ้าอุเทน พระเจ้าแผ่นดิน
แคว้นวังสะ

โพธิสมภาร คุณความดีที่เป็นเครื่อง
ประกอบของโพธิ, คุณความดีทั้งหลาย
เฉพาอย่างยิ่ง ประดาบารมีที่เป็นส่วน
ประกอบอันรวมกันให้สำเร็จโพธิ คือ
ความตรัสรู้, ตามปกติ หมายถึงประดา
บารมีที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ อันจะให้

สำเร็จความเป็นพระพุทธรเจ้า ซึ่งบางที
เรียกว่า มหาโพธิสมภาร อันประมวล
เข้าได้ในธรรมใหญ่ ๒ ประการ คือ
กรุณา และปัญญา, เมื่อใช้อย่างกว้างๆ
หมายถึงโพธิปักขิยธรรม ก็ได้

ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายว่า
บุญบารมีของพระมหากษัตริย์ (โดยถือ
มาว่า พระมหากษัตริย์ คือท่านผู้กำลัง
บำเพ็ญคุณความดีแห่งพระโพธิสัตว์)

โพธิสัตว์ ท่านผู้ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระ
พุทธรเจ้า ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ
ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ
สังกะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา

โพชนทนา กล่าวโทษ, ตีเตียน, พูดกล่าว
โทษท่านต่อหน้าผู้อื่น (พจนานุกรม
เขียน *โพชนทนา*)

ไพบุลย์ ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญ
เต็มที่มี ๒ คือ ๑. *อามิสไพบุลย์* ความ
ไพบุลย์แห่งอามิส ๒. *ธรรมไพบุลย์*
ความไพบุลย์แห่งธรรม; ดู *เวปุลละ*

ไพรสถนฺท์, ไพรสถนฺท์ ป่าทึบ, ป่าดง;
คำบาลีว่า “วนสถนฺท” (วน [ป่า] + สถนฺท
[ดง, ทึบ, แ่งหนา], เมื่อนำมาใช้ในภาษา
ไทย ได้เพี้ยนไปต่างๆ เช่น ไพรสถนฺท์,
พนาสถนฺท์, พนาสถนฺท์, วนาสถนฺท์,
วนาสถนฺท์)

ไพศาลี ดู *เวศาลี*

ฟ

พินเฝื่อ เคลือบคลุม, พัวพันกัน, ปน
 ละครกัน, ยุ่ง

ฟุ่มฟาย มากมาย, ล้นเหลือ, สรุ่ยสรุ่ย,
 น้ำตาอาบหน้า

ภ

ภควา พระผู้มีพระภาค, เป็นพระนาม
 หนึ่งของพระพุทธเจ้า และเป็นคำแสดง
 พระพุทธคุณอย่างหนึ่ง แปลว่า “ทรง
 เป็นผู้มิใช่ชด” คือ หวังพระโพธิญาณก็ได้
 สมหวัง ประกาศพระศาสนาก็ชักจูงผู้
 คนให้ได้บรรลุธรรมสมปรารถนา มีผู้
 คิดร้ายก็ไม่อาจทำร้ายได้; อีกนัยหนึ่งว่า
 ทรงเป็นผู้จำแนกแจกธรรม (ข้อ ๙ ใน
 พุทธคุณ ๙)

ภคันทลา ไรคริตสี่ดวงทวารหนัก

ภคินี พี่หญิง น้องหญิง

ภค ดู **ภักค**

ภพ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์, ภาวะชีวิตของ
 สัตว์ มี ๓ คือ ๑. **กามภพ** ภพของผู้ยัง
 เสวยกามคุณ ๒. **รูปภพ** ภพของผู้เข้า
 ถึงรูปฌาน ๓. **อรุภพ** ภพของผู้เข้าถึง
 อรุฌาน; เทียบ **ภุมิ, คติ**

ภพหลัง โลกที่สัตว์เกิดมาแล้วในชาติที่

ผ่านมา, ภพก่อน, ชาติก่อน; ตรงข้ามกับ
ภพหน้า

ภยตูปัญฐานญาณ ปรีชาหยั่งเห็นสังขาร
 ปรากฏโดยอาการเป็นของน่ากลัวเพราะ
 สังขารทั้งปวงนั้นล้วนแต่จะต้องแตก
 สลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น (ข้อ ๓ ใน
 วิปัสสนาญาณ ๙)

ภยันตราย ภัยและอันตราย, อันตรายที่
 น่ากลัว

ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว (ข้อ ๔ ใน
 อคติ ๔)

ภวจักร วงล้อแห่งภพ, อาการหมุนวน
 ต่อเนื่องไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไป
 ตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท;
 “ภวจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา
 เช่นเดียวกับคำว่า สังสารจักร ปัจจยาการ-
 จักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่ง
 ท่านสรรมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจ-

สมุปปาทนั้น, อาการหม่นหมองของภวจักร หรือสังสารจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก *ไตรวิภังค์; ๑ ไตรวิภังค์, ปฏิจจนสมุปปาท*

ภาวตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ หรืออยากเกิดอยากมีอยู่คงอยู่ตลอดไป, ความทะยานอยากที่ประกอบด้วยภวทิกฺขุหรือลัสสสตทิกฺขุ (ข้อ ๒ ในตัณหา ๓)

ภวทิกฺขุ ความเห็นเนื่องด้วยภพ, ความเห็นว่าอัตตาและโลกจักมีอยู่คงอยู่เที่ยงแท้ตลอดไป เป็นพวกลัสสสตทิกฺขุ

ภวราคะ ความกำหนัดในภพ, ความติดใครในภพ (ข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๖ ในอนุสัย ๗)

ภวักค์, ภวักร ภพสูงสุด ตามปกติ หมายถึงอรูปภพ ชั้นเนวลัญญาตนะ ซึ่งไม่มีภพใดสูงกว่า คือสูงที่สุดในไตรภพ หรือในไตรภูมิ, แต่บางครั้ง ท่านแยกละเอียดออกไปว่ามี *ภวักค์ (ภวักคะ หรือ ภวักร)* ๓ คือ ๑. *ปุถุชนภวักค์* ภพสูงสุดของปุถุชนในรูปโลก ได้แก่ เวทูปผลภูมิ ๒. *อริยภวักค์* ภพสูงสุดของพระอริยะ (ที่เกิดของพระอนาคามี) ได้แก่ อกนิมฺมิตฺตภูมิ ๓. *สัตถภวักค์ (หรือ โลกภวักค์)* ภพสูงสุดของสรวพโลก ได้แก่ เนวลัญญาตนะภูมิ, ในภาษาไทย นิยมพูดว่า ภวักคพรหม; ๑ *ภพ, ภูมิ ๔, ๓๑*

ภวังค์ ๑ *ภวังคจิต*

ภวังคฉลนะ ๑ *วิถิจิต*

ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลักอภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิและจุติ คือ ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ในเวลาที่มีได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น แต่เมื่อใดมีการรับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถิจิตขึ้นแทนภวังคจิต เมื่อวิถิจิตดับไป ก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นอย่างเดิม

ภวังคจิต นี้ คือมโน ที่เป็นอายตนะที่ ๖ หรือมโนทวาร อันเป็นวิบาก เป็นอภัยกถุตา ซึ่งเป็นจิตตามสภาพ หรือตามปกติของมัน ยังไม่ขึ้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ (เป็นเพียงมโน ยังไม่เป็นมโนวิญญาณ)

พุทธพจน์ว่า “จิตนี้ประภัสสร (ผุดผ่อง ผ่องใส บริสุทธิ์) แต่เศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา” มีความหมายว่า จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มิใช่เป็นสภาวะที่แปดเปื้อนสกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมองนั้น เป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้; จิตที่ประภัสสรนี้ พระอรธกถาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ *ภวังคจิต*; เทียบ *วิถิจิต*

ภวังคปริวาส ๑ *ปริวาส 2.*

ภวังคูปัจเฉท ๑ *วิถิจิต*

ภาสวะ อาสวะคือภพ, กิเลสที่หมักหมม หรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้อยากเป็น อยากรู้อยากเห็นอยากรู้อยากอยู่คงอยู่ตลอดไป (ข้อ ๒ ในอาสวะ ๓ และ ๔)

ภักขา, ภักขาหาร เขี้ยว, อาหาร

ภักคะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีปครั้ง พุทธกาล นครหลวงชื่อ สุธสมารคีระ

ภักค เจ้าศากยะองค์หนึ่ง ที่ออกบวช พร้อมกับพระอนุรุทธะ ได้บรรลุประ อรหัต และเป็นพระมหาสาวกองค์หนึ่ง เขียน ภค ก็มี

ภังคะ ผ้าทำด้วยของเจือกัน คือ ผ้าทำ ด้วยเปลือกไม้ ผ้าย ไหม ขนสัตว์ เปลือกป่าน ๕ อย่างนี้ อย่างไม่ได้ปน กัน เช่น ผ้าย้ายแกมไหม เป็นต้น

ภังคญาณ ปัญญาหยั่งเห็นความย่อยยับ คือ เห็นความดับแห่งสังขาร; **ภังคา- นุปัสสนาญาณ** ก็เรียก

ภงค ดู ภังคะ

ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณตามเห็น ความสลาย, ปรีชาหยั่งเห็นเฉพาะความ ดับของสังขารเด่นชัดขึ้นมาว่าสังขารทั้ง ปวงล้วนจะต้องแตกสลายไปทั้งหมด (ข้อ ๒ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

ภันทไทย ของที่จะต้องให้ (คืน) แก่เขา, สิ้นใช้, การที่จะต้องชดใช้ทรัพย์สินที่เขา เสียไป

ภันทาคาริก ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่ง

ตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่รักษาเรือน คลังเก็บพัสดุของสงฆ์, ผู้รักษาคลังสิ่งของ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการ แห่งคลัง**

ภันฑุกรรรม ดู **ภันฑุกัมม**

ภันฑุกัมม การปลงผม, การบอกขอ อนุญาตกะสงฆ์เพื่อปลงผมคนผู้จะบวช ในกรณีที่ภิกษุจะปลงให้เอง เป็นอุปโลกน- กรรมอย่างหนึ่ง

ภัต, ภัตถ อาหาร, ของกิน, ของฉัน, อาหารที่รับประทาน (หรือฉัน) เป็นมื่อๆ

ภัตถกาล เวลาฉันอาหาร, เวลารับประทาน อาหาร เดิมเขียน **ภัตถกาล**

ภัตถกิจ การบริโภคาอาหาร เดิมเขียน **ภัตถกิจ**

ภัตตคคัตถ ข้อควรปฏิบัติในหอฉัน, ธรรมเนียมในโรงอาหาร ท่านจัดเข้าเป็น กิจวัตรประเภทหนึ่ง กล่าวย่อ มี ๑๑ ข้อ คือ นุ่งห่มให้เรียบร้อย, รู้จักอาสนะ อันสมควรแก่ตน, ไม่นั่งทับผ้าสังฆาฏิ ในบ้าน, รับน้ำและโภชนะของถวายจาก ทายกโดยเอื้อเฟื้อ และคอยระวังให้ได้ รับทั่วถึงกัน, ถ้าพอจะแลเห็นทั่วกัน พระสังฆเถระพึงลงมือฉันเมื่อภิกษุทั้ง หมดได้รับโภชนะทั่วกันแล้ว, ฉันด้วย อากาณเรียบร้อยตามหลักเสขียวัตถ, อิม พร้อมกัน (หัวหนักรอยยังไม่บ้วนปากและ ล้างมือ), บ้วนปากและล้างมือระวังไม่ให้ น้ำกระเซ็น, ฉันในที่ที่มีทายกจัดถวาย

เสร็จแล้วอนุโมทนา, เมื่อกลับ อย่าเบียดเสียดกันออกมา, ไม่เทน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวหรือของเป็นเดนในบ้านเขา

กัตตอาหาร อาหารคือข้าวของฉัน, อาหารที่สำหรับฉันเป็นมื้อๆ

กัตตทุเทศกะ ผู้แจกภัตต์, ภิกษุที่สงฆ์สมมติ คือแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่จัดแจกภัต, นิยมเขียน **กัตตทุเทศกั**, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาหาร**

กัตตทุเทศกั ดู **กัตตทุเทศกะ**

กัต ดู **ภัต**

กัตกัป ดู **กัป**

กัตทากาปีลานี พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาพราหมณ์โกสิโยโคตรในสาคลนครแห่งมัทธรัฐ (คัมภีร์อุปทานว่าไว้ชัดตั้งนี้แต่อรธกถาอังคุตตรนิกายคลาดเคลื่อนเป็นแคว้นมคธ) พออายุ ๑๖ ปี ได้สมรสกับปิปผลิมาณพ (พระมหากัสสปะ) ต่อมาเมื่อความเบื่อหน่ายในฆราวาส จึงออกบวชเป็นปริพาชิกา เมื่อพระมหาปชาบดีผนวชเป็นภิกษุณีแล้ว นางได้มาบวชอยู่ในสำนักของพระมหาปชาบดี เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วยความไม่ประมาท ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบุพเพนิวาสานุสติ เรียก **กัตทากาปีลานี** บ้าง **กัตทากาปีลานี** บ้าง

กัตทปทมาส เดือน ๑๐ เรียกง่ายว่า **กัต**

กัตทวัคคีย์ พวกเจริญ, เป็นชื่อคณะสหาย ๓๐ คนที่พากันเข้ามาในไร่ฝ้ายแห่งหนึ่งเพื่อเที่ยวตามหาหญิงแพศยาผู้ลักท่อเครื่องประดับหนีไป และได้พบพระพุทธรูปเจ้าซึ่งพอดีเสด็จแวะเข้าไปประทับพักอยู่ที่ไร่ฝ้ายนั้น ได้ฟังเทศนาอนุบุพพิกถา และอริยสัจจ ๔ ได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วขออุปสมบท

กัตทากัจจานา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธะแห่งโกสิยวงศ์ พระนามเดิมว่า **ยโสธรา** หรือ **พิมพา** เป็นพระมารดาของพระราहुลพุทธชินนรส ได้นามว่า **กัตทากัจจานา** เพราะทรงมีฉวีวรรณดุจทองคำเนื้อเกลี้ยง บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธานุศาสนาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบรรลุมหาปัญญา เรียก **กัตทากัจจานา** ก็มี

กัตทาคุณทลเกสา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่ง เป็นธิดาของเศรษฐีในพระนครราชคฤห์ เคยเป็นภรรยาของโจรผู้เป็นนักโทษประหารชีวิต โจรคิดจะฆ่านางเพื่อเอาทรัพย์สมบัติ แต่นางใช้ปัญญาคิดแก้ไขกำจัดโจรได้ แล้วบวชในสำนักนิครนถ์ ต่อมาได้พบกับพระสารีบุตร

ได้ถาม-ตอบปัญหากัน จนนางมีความ
เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ต่อมาได้ฟัง
พระธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง
ได้สำเร็จพระอรหัต แล้วบวชในสำนัก
ภิกษุณี ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในทางขีปปาภิญญา คือ ตรัสรู้ฉับพลัน

ภทฺทิส 1. ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจ-
วัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก **2.**
กษัตริย์ศากยวงศ์ โอรสของนางกาฬิ-
โคธา สละราชสมบัติที่มาถึงตามวาระแล้ว
ออกบวชพร้อมกับพระอนุรุทธะ สำเร็จ
อรหัตตผล ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ในบรรดาภิกษุผู้มาจากตระกูลสูง และจัด
เป็นมหาสาวกองค์หนึ่งในจำนวน ๘๐

ภทฺทิสศากยะ ดู **ภทฺทิส 2.**

ภทฺทเทวรัตตสูตร ชื่อสูตรหนึ่งในมัชฌิม-
นิกาย อุปริปัณณาสกั แห่งพระ
สุตตันตปิฎก แสดงเรื่องบุคคลผู้มีราตรี
เดียวเจริญ คือ คนที่เวลารุ่งขึ้นหนึ่งๆ
มีแต่ความดีงามความเจริญก้าวหน้า ได้
แก่ ผู้ที่ไม่มัวครุ่นคำนึงอดีต ไม่เพ้อหวัง
อนาคต ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้ง
ประจักษ์สิ่งที่เป็นปัจจุบัน ทำความดี
เพิ่มพูนขึ้นเรื่อยไป มีความเพียร
พยายาม ทำกิจที่ควรทำเสียแต่วันนี้ไม่
รอวันพรุ่ง

ภทฺทราฐมาณพ คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม

ปัญหาพระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์
ภทฺเต “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ” เป็นคำที่ภิกษุ
ผู้อ่อนพรรษากว่าเรียกภิกษุผู้แก่พรรษา
กว่า (ผู้น้อยเรียกผู้ใหญ่) หรือคฤหัสถ์
กล่าวเรียกพระภิกษุ, คู่กับคำว่า
อาวุโส; บัดนี้ใช้เลื่อนกันไปกลายเป็น
คำแทนตัวบุคคล ก็มี

ภทฺทบุคคล คนที่ควรบรรลุลหรรณพิเศษ
ได้; เทียบ *อภทฺทบุคคล*

ภทฺทิกะ พ่อคำที่มาจากอุกกลชนบท คู่
กับ *ตปฺสสะ* พบพระพุทธเจ้าขณะ
ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นไม้ราชายตนะ
ได้ถวายเสบียงเดินทาง คือ ข้าวสัตตุง
ข้าวสัตตูก้อน แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก
ถึงพระพุทธเจ้ากับพระธรรมเป็นสรณะ
นับเป็นปฐมอุบาสกประเภทเทวาวจิก

ภทฺท ผู้มีส่วน, ผู้มีส่วนร่วม, ผู้มีส่วนแบ่ง,
ผู้ร่วมได้, ผู้เข้าร่วม

ภทฺทกะ ผู้แจก, ผู้จัดแบ่ง

ภณพระ ดู **ภณยักร**

ภณยักร บทสวดของยักร, คำบอกของ
ยักร, สวดหรือบอกแบบยักร; เป็นคำที่
คนไทยเรียกอาฏานาฎียสูตร ที่นำมาใช้
เป็นบทสวดมนต์ในจำพวกพระปริตร
(เป็นพระสูตรขนาดยาวสูตรหนึ่ง นิยม
คัดตัดมาเฉพาะตอนที่มีสาระเกี่ยวกับ
ความคุ้มครองป้องกันโดยตรง และ
เรียกส่วนที่ตัดตอนมาใช้ชื่อว่า

อาฏานาฎิยปริตร)

การที่นิยมเรียกชื่อพระสูตรนี้ให้ง่าย ว่า “ภณยักร์” นั้น เนื่องจากพระสูตรนี้มีเนื้อหาซึ่งเป็นคำกล่าวของยักร์ คือ ท้าวเวสสวัณ ที่มากราบทูลถวายคำประพันธ์ของพวกตน ที่เรียกว่า “อาฏานาฎิยารกษา” (อาฏานาฎิยรักษา หรือ อาฏานาฎิยารักข์) แต่พระพุทธเจ้าตั้งความเป็นมาโดยย่อว่า ยามดึกราตรีหนึ่ง ท้าวมหาธาสิ (จาทุมหาราช หรือจตุโลกบาล) พร้อมด้วยบริวารจำนวนมาก ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ครั้นแล้ว ท้าวเวสสวัณ ในนามของผู้มาเฝ้าทั้งหมด ได้กราบทูลว่า พวกยักร์ส่วนมากยังทำปาณาติบาต ตลอดจนดื่มสุราเมรัย เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้งดเว้นกรรมชั่วเหล่านั้น จึงไม่ชอบใจ ไม่เลื่อมใส ท้าวมหาธาสิทรงหวังโยว่า มีพระสาวกที่ไปอยู่ในป่าดงเงียบห่างไกล อันเปลี่ยวน่ากลัว จึงขอถวายคาถา “อาฏานาฎิยารกษา” ที่ท้าวมหาธาสิประชุมกันประพันธ์ขึ้น โดยขอให้ทรงรับไว้ เพื่อให้ยักร์พวกนั้นเลื่อมใส เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้อยู่ผาสุกปลอดภัย การถูกเบียดเบียน แล้วท้าวเวสสวัณก็กล่าวคาถาคำอารักขานั้น เริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ มี

พระวิปัสสิ เป็นต้น ต่อด้วยเรื่องของท้าวมหาธาสิรายพระองค์ที่พร้อมด้วยโอรสและเหล่าอมนุษย์พากันน้อมวันทาพระพุทธเจ้า คาถาอาฏานาฎิยารักข์นี้เมื่อเรียนไว้แม่นยำดีแล้ว หากอมนุษย์เช่นยักร์เป็นต้นตนใดมีใจประทุษร้ายมากล้ากราย อมนุษย์ตนนั้นก็จะถูกต่อต้านและถูกลงโทษโดยพวกอมนุษย์ทั้งหลาย หากตนใดไม่เชื่อฟัง ก็ถือว่าเป็นขบถต่อท้าวมหาธาสินั้น กล่าวแล้วก็พากันกราบทูลลากลับไป ครั้นผ่านราตรีนั้นไปแล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องทั้งหมดแก่ภิกษุทั้งหลาย ตรัสว่า อาฏานาฎิยารักข์นั้นกอบปรด้วยประโยชน์ในการคุ้มครองรักษาดังกล่าวแล้ว และทรงแนะนำให้เรียนไว้

พึงสังเกตว่า ความในอาฏานาฎิยสูตรนี้ทั้งหมด แยกเป็น ๒ ตอนใหญ่ คือ **ตอนแรก** เป็นเรื่องของท้าวเวสสวัณ และท้าวมหาธาสิอื่นพร้อมทั้งบริวาร (เรียกง่าย ๆ ว่า พวกยักร์) ที่มาเฝ้าและกราบทูลถวายอาฏานาฎิยารักข์จนจบแล้วกราบทูลลากลับไป **ตอนหลัง** คือ เมื่อพวกท้าวมหาธาสิกลับไปแล้ว ผ่านราตรีนั้น ถึงวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องแก่ภิกษุทั้งหลายซ้ำตลอดทั้งหมด พร้อมทั้งทรงแนะนำให้เรียนจำอาฏานาฎิยารักข์เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาพุทธ

บริษัททั้งสี่

ในพระไตรปิฎกบาลี ท่านเล่าเรื่อง และแสดงเนื้อความเต็มทั้งหมดเฉพาะในตอนแรก ส่วนตอนหลัง แสดงไว้เฉพาะพระพุทธรูปดำรัสที่เริ่มตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย และพระดำรัสสรุปท้ายที่ให้เรียนจำอาฏานาฏิยารักข์นั้นไว้ ส่วนเนื้อความที่ทรงเล่าซ้ำ ท่านทำไปยาลใหญ่ (ฯลฯ คือ ฯลฯ) แล้วข้ามไปเลย ตอนหลังนั้นจึงสั้นนิดเดียว

แต่ในหนังสือสวดมนต์แบบก่อนข้างพิสดารสมัยก่อน ที่เรียกว่าแบบ “จตุภาณวาร” ท่านนำอาฏานาฏิยสูตรมารวมเข้าในชุดบทสวดมนต์นั้นด้วย โดยบรรจุลงไปเต็มทั้งสูตร และไม่ใส่ไปยาลเลย ทำให้บทสวดนี้ยาวมาก (ในพระไตรปิฎก สูตรนี้ยาวประมาณ ๑๓ หน้า แต่ในประมวลบทสวดจตุภาณวาร ยาว ๒๔ หน้า) และท่านได้แยก ๒ ตอนนั้น ออก โดยแบ่งพระสูตรนี้เป็น ๒ ภาค คือ ปุพพภาค กับ ปัจฉิมภาค ยาวเท่ากัน, ปุพพภาคคือตอนแรกที่เป็นคำของ ยักร์กราบทูลถวายอาฏานาฏิยารักข์ เรียกว่า ยักร์ภาณวาร ส่วนปัจฉิมภาคคือตอนหลังที่เป็นพระพุทธรูปดำรัสตรัสเล่าเรื่องนั้นแก่ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า พุทธภาณวาร นี่คือที่คนไทยเรียกให้ สะดวกปากของตนว่า **ภณยักร์** และ

ภณพระ ตามลำดับ โดยนัยนี้ เมื่อจะเรียกให้ถูกต้อง อาฏานาฏิยสูตรจึงมิใช่เป็นภณยักร์เท่านั้น แต่ต้องพูดให้เต็มว่ามี “ภณยักร์” กับ “ภณพระ”

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เมื่อจะถึงวาระขึ้นปีใหม่คือในช่วงตรุษ-สงกรานต์ (จัดให้เข้ากับปฏิทินสากลเป็นขึ้นปีใหม่ ๑ เมษายน) ในพระบรมมหาราชวังเคยมีการนิมนต์พระสงฆ์มาสวดภณยักร์ในวันขึ้นปีเก่าตลอดคืนจนรุ่ง เป็นการสวดทำนองขูตวาดภูตผีปีศาจด้วยเสียงที่ดุต้นบ้าง แห้งแหบโหยหวนบ้าง ต่อมาโปรดฯ ให้นิมนต์พระอีกสำรับหนึ่งสวดภณพระด้วยทำนองสรภัญญะที่ไพเราะชื่นใจขึ้นเป็นคู่กัน ทั้งนี้ เพื่อเป็นขวัญและกำลังใจแก่พระราชราษฎร ว่าได้ขับไล่ภัยอันตรายสิ่งร้าย และอวยพรชัยสิริมงคลในกาลเวลาสำคัญแห่งการเปลี่ยนปี

“จตุภาณวาร” เป็นประมวลบทสวดมนต์ของโบราณแบบหนึ่ง (นำมาจัดพิมพ์รวมไว้ด้วย ในหนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ยาวประมาณ ๕๓ หน้า) ประกอบด้วยบทสวด ๒๒ อย่าง (ท่านใช้คำว่า ธรรมประเภท ๒๒ ภาค) จัดเป็น ๔ ภาณวาร คือ **ปฐมภาณวาร** (ภาณต้น) มี ๑๖ ธรรมประเภท ได้แก่ ตีสรรณคมณฑปาฐะ ทสสิกขาบทปาฐะ

สามเนรปัญหปาฐะ ทวัตติงสาการปาฐะ
 ตังขณิกปัจจเวกขณปาฐะ ทสธัมมสุตต-
 ปาฐะ มังคลสุตตปาฐะ รตนสุตตปาฐะ
 กรณียเมตตสุตตปาฐะ อหิราชสุตต-
 ปาฐะ เมตตานิสังสสุตตปาฐะ เมตตานิ-
 สังสคาถาปาฐะ โมรปริตตปาฐะ จันท-
 ปริตตปาฐะ สूरียปริตตปาฐะ และธชัคค-
 สุตตปาฐะ **ทุดิยภาณวาร** (ภาณวารที่ ๒)
 มีโพชฌังคสูตรทั้ง ๓ คือ มหากัสสป-
 โพชฌังคสุตตปาฐะ มหาโมคคัลลาน-
 โพชฌังคสุตตปาฐะ และมหาจุนทโพช-
 ฌังคสุตตปาฐะ **ตติยภาณวาร** (ภาณ-
 วารที่ ๓) มี ๒ พระสูตร คือ คิริमानันท-
 สุตตปาฐะ และอิสิคิลิสุตตปาฐะ
จตุตถภาณวาร (ภาณวารที่ ๔) ได้แก่
 อาฏานาฎิยสุตตปาฐะ ที่แบ่งเป็น ๒
 ภาค คือ ปุพพภาค ซึ่งในหนังสือที่พิมพ์
 เรียกว่า “ยกุชภาณวาร” และปัจฉิมภาค
 เรียกว่า “พุทฺธภาณวาร” (ที่ถูก หรือที่
 คลาดเคลื่อน เป็น “ยกุชภาณวาร” คือ
 ภาณยักร์ และ “พุทฺธภาณวาร” คือ
 ภาณพระ)]; ๓ **ปริตร**

ภาณวาร “วาระแห่งการสวด”, ข้อความใน
 คัมภีร์ต่างๆ เช่น ในพระสูตรขนาดยาวที่
 ท่านจัดแบ่งไว้เป็นหมวดหนึ่งๆ สำหรับ
 สาธยายเป็นคราวๆ หรือเป็นตอนๆ

แม้ว่าการนับจำนวนภาณวารจะไม่
 เป็นมาตราที่ลงตัวเด็ดขาด แต่ก็มีส่วน

ตามที่ท่านคำนวณไว้และถือกันมา ดังที่
 บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่างๆ ว่า (เช่น สททนีติ.
 ชาติมาลา ฉบับอักษรพม่า หน้า ๖๐) “๘ อักขระ
 เป็น ๑ บท (บาทคาถา), ๔ บท เป็น ๑
 คาถา ซึ่งถือเป็น ๑ คั่นถะด้วย คือเท่ากับ
 ๓๒ อักขระ, ๒๕๐ คั่นถะ (๒๕๐ คาถา)
 เป็น ๑ ภาณวาร คือเท่ากับ ๘,๐๐๐
 อักขระ” (จะเห็นว่า เมื่อถือ ๒๕๐ คาถา
 เป็น ๑ ภาณวาร จำนวนตัวอักษรจะไม่
 แฉ่งไปอย่างเดียวน เพราะบาทคาถามีใช้
 มีแต่ ๘ อักขระเท่านั้น ที่มี ๙ อักขระ
 และ ๑๒ อักขระ เป็นต้น ก็มี)

พระไตรปิฎกบาลี ที่ได้ประมวลไว้
 และสืบกันมา โดยผ่านการสังคายนา
 และความทรงจำนั้น อาศัยการสาธยาย
 เป็นวิธีดำรงรักษาที่สำคัญ ดังที่ท่าน
 บันทึกการจัดแบ่งพระไตรปิฎกไว้เป็น
 ภาณวาร (เช่น ที.อ.๑/๐/๑๒) เช่น ใน **พระ**
วินัยปิฎก อุกุโฏวิมังค์ (มหาวิมังค์ และ
 ภิกขุณีวิมังค์) มี ๖๔ ภาณวาร **ชั้นธกะ**
 ๘๐ ภาณวาร **ปริวาร** ๒๕ ภาณวาร, ใน
พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มี ๖๔
 ภาณวาร **มัชฌิมนิกาย** ๘๐ ภาณวาร
สังยุตตนิกาย ๑๐๐ ภาณวาร **อังคุตตร-**
นิกาย ๑๒๐ ภาณวาร (ขุททกนิกาย
 ประกอบด้วยคัมภีร์ปลีกย่อยเป็นอัน
 มาก ท่านไม่ได้จาระไนตัวเลขไว้ ส่วน
พระอภิธรรมปิฎก แต่ละคัมภีร์มีการ

สาธยายทำนองบอกหนังสือ กักับการแจกแจงอย่างพิสดาร ซึ่งต่างกันมากมาย ท่านจึงบอกไว้เพียงคร่าวๆ)

ภาวะ “สิ่งที่ต้องนำพา”, ฐานะหนัก, การงานที่หนัก, หน้าที่ที่ต้องรับเอา, เรื่องที่พึงรับผิดชอบ, เรื่องหนักที่จะต้องเอาใจใส่หรือจัดทำ

การทวาทโคตร ตระกูลการทวาทะ เป็นตระกูลพราหมณ์เก่าแก่ ปราภฏตั้งแต่สมัยร้อยกรองพระเวท แต่ในพุทธกาล ปราภฏตามคัมภีร์วินัยปิฎกว่าเป็นตระกูลต่ำ

ภาวนา การทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น, การทำให้เกิดขึ้น, การเจริญ, การบำเพ็ญ, การพัฒนา **1.** การฝึกอบรม หรือการเจริญพัฒนา มี ๒ อย่าง คือ **๑. สมถภาวนา** ฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความดีงามเกิดความสงบ **๒. วิปัสสนาภาวนา** ฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง, **อิกนัยหนึ่ง** จัดเป็น ๒ เหมือนกันคือ **๑. จิตตภาวนา** การฝึกอบรมจิตใจให้เจริญออกงามด้วยคุณธรรม มีความเข้มแข็งมั่นคง เบิกบาน สงบสุขพอใจพร้อมด้วยความเพียร สติ และสมาธิ **๒. ปัญญาภาวนา** การฝึกอบรมเจริญปัญญา ให้อารู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนมีจิตใจเป็นอิสระไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์;

ดู กัมมัฏฐาน 2. การเจริญสมถกรรมฐาน เพื่อให้เกิดสมาธิ มี ๓ ชั้น คือ **๑. ปริกรรมภาวนา** ภาวนาขั้นตระเตรียม คือ กำหนดอารมณ์กรรมฐาน **๒. อุปะการภาวนา** ภาวนาขั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปะการสมาธิ **๓. อัปปนาภาวนา** ภาวนาขั้นแน่วแน่ คือ เกิดอัปปนาสมาธิเข้าถึงฉาน **3.** ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนมาเป็นการท่องบ่นหรือว่าซ้ำๆ ให้ขลัง ก็มี **ภาวนาปธาน** เพียรเจริญ, เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่มียังไม่เกิด ให้เกิดให้มีขึ้น (ข้อ ๓ ในปธาน ๔)

ภาวนามัย บุญที่สำเร็จด้วยการเจริญภาวนา, ความดีที่ทำด้วยการฝึกอบรมจิตใจให้สุขสงบมีคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา (**จิตตภาวนา**) และฝึกอบรมเจริญปัญญาให้อารู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง (**ปัญญาภาวนา**); **ดู ภาวนา** (ข้อ ๓ ในบุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ภาวนามยปัญญา **ดู ปัญญา ๓**

ภาวรูป รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ มี ๒ คือ **อิตถิภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปฺริสภาวะ** ความเป็นชาย

ภาษา เสียงหรือกิริยาอาการซึ่งทำความเข้าใจซึ่งกันและกันได้, ถ้อยคำที่ใช้พูดจากัน, คำพูด

ภาษามคธ ภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ, ภาษาของชาวมคธ หมายถึงภาษาบาลี

ภายิต คำกล่าว, คำหรือข้อความที่พูดไว้
ภายี ค่าสิ่งของที่เก็บตามจำนวนสินค้าเข้า
 ออก

ภิกขา การขออาหาร; อาหารอันพึงขอ,
 อาหารที่ขอได้มา, อาหารบิณฑบาต

ภิกขาจาร เทียวไปเพื่อภิกษา, เทียวไป
 เพื่ออาหารอันพึงขอ, เทียวบิณฑบาต

ภิกขุ ดู **ภิกษุ**

ภิกขุณี ดู **ภิกษุณี**

ภิกขุณีปาฏิโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่
 พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับ
 ภิกษุณี มี ๓๑๑ ข้อ

ภิกขุณีวิภังค์ คัมภีร์ที่จำแนกความแห่ง
 สิกขาบททั้งหลายในภิกขุณีปาฏิโมกข์
 อยู่ในพระวินัยปิฎก

ภิกขุณุปัสถยะ สำนักนางภิกษุณี, เขตที่
 อยู่อาศัยของภิกษุณีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งอยู่ใน
 ในวัด

ภิกขุปาฏิโมกข์ ประมวลสิกขาบทที่พระ
 พุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้สำหรับภิกษุ มี
 ๒๒๗ ข้อ

ภิกขุวิภังค์ คัมภีร์จำแนกความแห่ง
 สิกขาบทในภิกขุปาฏิโมกข์ อยู่ในพระ
 วินัยปิฎก มักเรียกว่า **มหาวิภังค์**

ภิกษา ดู **ภิกขา**

ภิกษาจารกาล เวลาเป็นที่เทียวไปเพื่อ
 ภิกษา, เวลาบิณฑบาต

ภิกษุ ชายผู้ได้อุปสมบทแล้ว, ชายที่บวช

เป็นพระ, พระผู้ชาย; แปลตามรูปศัพท์
 ว่า “ผู้ขอ” หรือ “ผู้มองเห็นภัยในสงสาร”
 หรือ “ผู้ทำลายกิเลส”; ดู **ปริยัติ ๔**,
สทธรรมิก, บรรพชิต, อุปสัมบัน

ภิกษุสาวกรูปแรก ได้แก่ พระ
 อัญญาโกณฑัญญะ

ภิกษุณี หญิงที่ได้อุปสมบทแล้ว, พระผู้
 หญิงในพระพุทธศาสนา; เทียบ **ภิกษุ**

ภิกษุณีสงฆ์ หมู่แห่งภิกษุณี, ประดา
 ภิกษุณีทั้งหมดกล่าวโดยส่วนรวมหรือ
 โดยฐานะเป็นชุมนุมหนึ่ง, ภิกษุณีตั้งแต่ ๔
 รูปขึ้นไป ประชุมกันเนื่องในกิจพิธี;
 ภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นในพรรษาที่ ๕ แห่ง
 การบำเพ็ญพุทธกิจโดยมี **พระมหาปชาบดี-**
โคตมี พระมาตุจฉาซึ่งเป็นพระมารดา
 เลี้ยงของเจ้าชายสิทธัตถะ เป็นพระ
 ภิกษุณีรูปแรก ดังเรื่องปรากฏในภิกขุณี-
 วัชระและในอรรถกถา สรุปได้ความว่า
 หลังจากพระเจ้าสุทโธทนะปรินิพพาน
 แล้ว วันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้าประทับ
 อยู่ที่นิโครธารามในเมืองกบิลพัสดุ์ พระ
 นางมหาปชาบดีโคตมีเสด็จเข้าไปเฝ้า
 และทูลขออนุญาตให้สตรีสละเรือนออก
 บวชในพระธรรมวินัย แต่การนั้นมิใช่
 ง่าย พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง
 ต่อมาพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองเวสาลี
 ประทับที่กุฎาคารศาลาในป่ามหาวัน พระ
 นางมหาปชาบดีโคตมีไม่ละความพยายาม

ถึงกับปลงผมหนึ่งหมัดผ้ากาสาของตัวเอง ออกเดินทางพร้อมด้วยเจ้าหญิงศากยะจำนวนมาก (อรรถกถาว่า ๕๐๐ นาง) ไปยังเมืองเวสาลี และได้มาขึ้นกันแสงอยู่ที่ซุ้มประตูนอกกุฎาคารศาลา พระบาทพวม พระวรกายเปราะเปื้อนธูลิ พระอาณนัทมาพบเข้า สอบถามทราบความแล้วรีบช่วยไปกราบทูลขออนุญาตให้ แต่เมื่อพระอาณนัทกราบทูลต่อพระพุทธเจ้าก็ถูกพระองค์ตรัสห้ามเสียถึง ๓ ครั้ง ในที่สุดพระอาณนัทเปลี่ยนวิธีใหม่ โดยกราบทูลถามว่าสตรีออกบวชในพระธรรมวินัยแล้วจะสามารถบรรลุโสดาปัตติผลจนถึงอรหัตตผลได้หรือไม่ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่าได้ พระอาณนัทจึงอ้างเหตุผลนั้น พร้อมทั้งการที่พระนางมหาปชาบดีเป็นพระมาตุจฉาและเป็นพระมารดาเลี้ยง มีอุปการะมากต่อพระองค์ แล้วขอให้ทรงอนุญาตให้สตรีออกบวช พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตโดยมีเงื่อนไขว่าพระนางจะต้องรับปฏิบัติตาม *ครุธรรม ๘* ประการ พระนางยอมรับตามพุทธานุญาตที่ให้ถือว่า การรับครุธรรมนั้นเป็นการอุปสมบทของพระนาง ส่วนเจ้าหญิงศากยะที่ตามมาทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์อุปสมบทให้ ในคราวนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระอาณนัทว่าการให้สตรีบวชจะ

เป็นเหตุให้พหุหมจรรย์ คือพระศาสนา หรือสังฆธรรมตั้งอยู่ได้ไม่ยั่งยืน จะมีอายุสั้นเข้า เปรียบเหมือนตระกูลที่มีบุรุษน้อยมีสตรีมาก ถูกผู้ร้ายทำลายได้ง่าย หรือเหมือนนาข้าวที่มีหนอนขยอกลง หรือเหมือนไร่อ้อยที่มีเพลี้ยลง ย่อมอยู่ได้ไม่ยืนนาน พระองค์ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการกำกับไว้ก็เพื่อเป็นหลักคุ้มกันพระศาสนา เหมือนสร้างคันทันสระใหญ่ไว้ก่อนเพื่อกันไม่ให้น้ำไหลท้นออกไป (พระศาสนาจักอยู่ได้ยั่งยืน เช่นเดิม) และได้ทรงแสดงเหตุผลที่ไม่ให้ภิกษุให้ภิกษุณี ให้ภิกษุณีให้ภิกษุ ได้ฝ่ายเดียว เพราะนักบวชในลัทธิศาสนาอื่นทั้งหลายไม่มีใครให้สตรีกันเลย กล่าวโดยสรุปว่า หากถือเหตุผลทางด้านสภาพสังคม-ศาสนาแล้ว จะไม่ทรงอนุญาตให้สตรีบวชเลย แต่ด้วยเหตุผลในด้านความสามารถโดยธรรมชาติ จึงทรงยอมให้สตรีบวชได้ เมื่อภิกษุณีสงฆ์เกิดขึ้นแล้ว สตรีที่จะบวชต่อมาต้องเป็น *สิกขมานา* รักษาสิกขาบท ๖ (คือ ๖ ข้อแรกในศีล ๑๐) ไม่ให้ขาดเลยตลอด ๒ ปีก่อน จึงขออุปสมบทได้ และต้องรับการอุปสมบทโดยสงฆ์ทั้งสองฝ่าย คือบวชโดยภิกษุณีสงฆ์แล้ว ต้องบวชโดยภิกษุสงฆ์อีกชั้นหนึ่ง เมื่อเป็นภิกษุณีแล้ว ต้องรักษา

ลิกขาบท ๓๑๑ ข้อ (ศีล ๓๑๑) ภิกษุณีสงฆ์เจริญแพร่หลายในชมพูทวีปอยู่ช้านาน เป็นแหล่งให้การศึกษาระดับสูงแก่สตรีทั้งหลาย

ภิกษุณีสงฆ์ประดิษฐานในลังกาทวิปในรัชกาลของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ โดยพระสังฆมิตตาเถรี พระราชธิดาของพระเจ้าอโศกมหาราชเดินทางจากชมพูทวีปมาประกอบอุปสมบทกรรมแก่พระนางอนุฟ้าเทวี ชายาของเจ้ามหานาค อนุชาของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ พร้อมด้วยสตรีอื่นอีก ๑ พันคน ภิกษุณีสงฆ์เจริญรุ่งเรืองในลังกาทวิปยาวนานไม่น้อยกว่า ๑,๐๐๐ ปี แต่ในที่สุดได้สูญสิ้นไป ด้วยเหตุใดและกาลใดไม่ปรากฏชัด

ส่วนในประเทศไทย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เคยมีภิกษุณีสงฆ์ แม้ว่าในการที่ พระโสณะ และ พระอุตตระมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิ จะมีเรื่องเล่าที่ทำให้ฆนและฆวนให้ตีความกัน ก็เป็นการเล่าอย่างตำนานเพียงสั้นๆ แบบที่เต็มไปด้วยอภินิหารปาฏิหาริย์ว่า (วินย.อ.๑/๖๘) ที่นั้นมีนางผีเสื้อน้ำซึ่งเมื่อมีทารกเกิดในราชสกุลเมื่อใด ก็จะขึ้นมาจากทะเลและจับทารกกินเสีย เมื่อพระเถระทั้งสองไปถึงนั้น ก็พอดีมีทารกเกิดในราชสกุลคนหนึ่ง เมื่อ

นางผีเสื้อน้ำและบริวารขึ้นมาจากทะเล พระเถระได้เนรมิตร่างที่ใหญ่โตเป็นสองเท่าของพวกракษสขึ้นมาจำนวนหนึ่งเข้าล้อมพวกракษสไว้ ทำให้พวกракษสกลัวพากันหนีไป แล้วพระเถระก็แสดงธรรมแก่มหาชน มีคนบรรลุมรรคถึงหกหมื่นคน มีกุลทารก ๓๕๐๐ คน และกุลธิดา ๑๕๐๐ คน บรรพชา (นำสังเกตท่านใช้คำว่า “กุลทารก”) เป็นอันว่า พระโสณเถระได้ประดิษฐานพระพุทธศาสนาในสุวรรณภูมิแล้วอย่างนี้ เรื่องที่เล่านี้แตกต่างมากจากเรื่องการประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวิป ซึ่งแม้จะมีเรื่องอัศจรรย์แทรกอยู่ไม่น้อย แต่มีความเป็นมาของเรื่องเป็นลำดับนับว่าชัดเจน เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อชาวเกาะลังกานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว พระนางอนุฟ้าเทวีต้องการจะผนวช (วินย.อ.๑/๙๑) และทูลแจ้งแก่พระราชบิดา พระองค์ได้ตรัสขอให้พระมเหสีพระอัครมเหสีให้แก่พระเทวีนั้น แต่พระเถระได้ถวายพระพรว่า ท่านจะบรรพชาให้แก่สตรี เป็นการไม่สมควร และได้ชี้แจงให้พระราชานิมิตต์พระสังฆมิตตาเถรีมาบวชให้ พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกาทวิปจึงได้ทรงส่งสาส์นไปนิมนต์พระภิกษุณีสังฆมิตตาเถรีเดินทางจากชมพูทวีปพร้อมด้วยกิงพระศรีมหาโพธิ์

มายังลังกาทวีป และประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ขึ้นในดินแดนนั้น แล้วก็มีเรื่องสืบต่อมาอีกยาว แต่ในด้านสุวรรณภูมิไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม หลังจากเรื่องเล่าที่ไม่ขัดข้องกันนั้นแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานว่าเคยมีภิกษุณีหรือสามเณรีแต่อย่างใด

ภิกษุบริษัฏ ชุมนุมภิกษุ, ชุมชนชาวพุทธ ฝ่ายภิกษุ (ข้อ ๑ ในบริษัฏ ๔)

ภิกษุผู้ควรชักเข้าหาอับติเดิม ๓
มุลายปฏิกัสนนารภิกษุ

ภิกษุสงฆ์ หมุ่ภิกษุ, หมุ่พระ; ๓ **สงฆ์**

ภุมมชกภิกษุ ชื่อภิกษุผู้เฝ้าท้าวพระทัพพ-มัลลบุตร คู่กับพระเมตตียะ

ภุมมทเวะ เทวดาผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดิน เช่น พระภุมิ เป็นต้น

ภุต, ภูตะ 1. สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเกิดเสร็จไปแล้ว, นัยหนึ่ง หมายถึงพระอรหันต์ เพราะไม่แสวงหาภพเป็นที่เกิดอีก อีกนัยหนึ่งหมายถึงสัตว์ที่เกิดเต็มตัวแล้ว เช่น คนคลอดจากครรภ์แล้ว ไก่ออกจากไข่แล้ว เป็นต้น ต่างกับ **สัมภเวสี** คือสัตว์ผู้ยังแสวงหาที่เกิด ซึ่งได้แก่ปุถุชนและพระเสขะผู้ยังแสวงหาภพที่เกิดอีก หรือสัตว์ในครรภ์และในไข่ที่ยังอยู่ระหว่างจะเกิด **2.** ผี, อมนุษย์

3. ภูตรูป คือ ธาตุ ๔ มักเรียก **มหาภูต**
ภูตกลิน กลิน คือ ภูตรูป, กลินคือธาตุ ๔ ได้แก่ **ปฐวี** ดิน, **ฮาโป** น้ำ, **เตโฆ**

ไฟ, วาโย ลม

ภูตคาม ของเขี้ยวหรือพืชพรรณอันเป็นอยู่กับที่ มี ๕ ชนิด **๑. พืชเกิดจากเหง้า** คือใช้เหง้าเพาะ เช่น ขมิ้น **๒. พืชเกิดจากต้น** คือตอนออกได้จากไม้ต้นทั้งหลาย เช่น ต้นโพธิ์ **๓. พืชเกิดจากข้อ** คือใช้ข้อปลูก ได้แก่ไม้ลำ เช่น อ้อย ไม้ไผ่ **๔. พืชเกิดจากยอด** คือใช้ยอดปักก็ เป็น ได้แก่ผักต่างๆ มีผักชีล้อม ผักบุ้ง เป็นต้น **๕. พืชเกิดจากเมล็ด** คือใช้เมล็ดเพาะ ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว, แปลตามรูปศัพท์ว่า บ้านของภูต; คู่กับ **พืชคาม**

ภูตคามวรรค หมวดที่ว่าด้วยภูตคาม เป็นวรรคที่ ๒ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ในมหาวิมังค์แห่งพระวินัยปิฎก

ภูตรูป ๓ **มหาภูต**

ภุมิ 1. พื้นเพ, พื้น, ชั้น, ที่ดิน, แผ่นดิน **2.** ชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต มี ๔ คือ **๑. กามาวจรภุมิ** ชั้นที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกาม **๒. รูปาวจรภุมิ** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป หรือชั้นของพวกที่ได้รูปฌาน **๓. อรูปาวจรภุมิ** ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป หรือชั้นของพวกที่ได้อรุณฌาน **๔. โลกุตตรภุมิ** ชั้นที่พ้นโลก หรือระดับพระอรินบุคคล, เรียกให้สั้นว่า กามภุมิ รูปภุมิ อรูปภุมิ และโลกุตตรภุมิ, ภุมิ ๔ นี้ จัดประเภทได้เป็น ๒ ระดับ คือ สามภุมิแรก เป็นโลกียภุมิ

ส่วนภษาที่สี่ เป็นโลกุตตรภษา, บางที่เรียก
โลกียภษา ๓ นั้นรวมกันว่า “ไตรภษา”

ใน *ภษา ๔* นี้ สามภษาแรก คือโลกีย-
ภษา ๓ แยกย่อยออกไปได้เป็น *ภษา ๓๑*
คือ ๑. *กามาวจรภษา ๑๑* แบ่งเป็น
อภษาภษา ๔ (นิรยะ - นรค, ตีรจฉาน-
โยนิ - กำเนิดตีรจฉาน, ปิตติวิสัย -
แดนเปรต, อสุรกาย - พวกอสุร) และ
กามสัคติภษา ๗ (กามาวจรภษาที่เป็น
สัคติ คือ มนุษย์ และเทพชั้นจาตุมหา-
ราชา ดาเวงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี
ปรนิมมิตวสวัตดี) ๒. *รูปาวจรภษา ๑๖*
ระดับของรูปพรหม แบ่งเป็น ก. *ปฐม-
ฌานภษา ๓* (พรหมระดับปฐมฌาน ๓
คือ พรหมปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา มหา-
พรหมา) ข. *ทุติยฌานภษา ๓* (พรหม
ระดับทุติยฌาน ๓ คือ ปริตตภา อัม-
ปมาณาภา อภัสสรา) ค. *ตติยฌานภษา*
๓ (พรหมระดับตติยฌาน ๓ คือ ปริตต-
สุภา อัมปมาณสุภา สุภากินหา) ง.
จตุตถฌานภษา ๗ (พรหมระดับจตุตถ-
ฌาน ๗ คือ เวหุปผลา อัญญีสัตว์
สุททาวาส ๕ [ที่เกิดของพระอนาคามี ๕
คือ อวิหา อตัมปา สุกัสสา สุกัสสี
อกนิฏฐา]) ๓. *อรูปาวจรภษา ๔* ระดับ
ของอรูปพรหม (พรหมระดับอรูปฌาน ๔
คือ อากาธานัญญาตณภษา วิญญาณัญ-
ญาตณภษา อากิญจัญญาตณภษา เนว-

ลัญญาธานัญญาตณภษา)

คำว่า “ภษา” นี้ มีความหมายใกล้เคียง
กับคำว่า “ภพ” ซึ่งบางที่ก็พูดควบคู่ไป
ด้วยกัน แต่ที่แท้ันั้น ภษามีหมายถึงระดับ
ของจิตใจ ส่วนภพหมายถึงภาวะชีวิต
ของสัตว์ หรือโลกที่อยู่ของสัตว์ ดังนั้น
ภษามีจึงมี ๔ เพราะนับโลกุตตรภษากับด้วย
ส่วนภพมีเพียง ๓ เพราะโลกุตตรภพไม่มี
แต่ในที่ทั่วไป เมื่อยกโลกุตตรภษามออกไป
แล้ว ภษา ๓ ที่เป็นโลกีย บางที่ก็ใช้อย่าง
คลุมๆ รวมไปถึงโลกที่อยู่ของสัตว์ มี
ความหมายคล้ายกับคำว่า ภพ ๓ ด้วย
(เช่นคำว่า “ไตรภษา” ที่นำมาพูดกันใน
ภาษาไทย); เทียบ *ภพ, กติ*; ดู *อริยบุคคล*

ภษา เครื่องนุ่งห่ม, ผ้าทรง

ภษามาลา ช่างแต่งผม (ใช้เมื่อกกล่าวถึง
พระอุบาลี)

ภทกรวัตถุ เรื่องทำความแตกกัน, เรื่อง
ที่จะเป็นสาเหตุก่อให้เกิดความแตกแยก
ในสงฆ์, เหตุให้สงฆ์แตกกัน ท่านแสดง
ไว้ ๑๘ อย่าง; ดู *อัญญาตณภทกรวัตถุ*

ภททปาจิตติย อภัติปาจิตติยที่ต้อง
ทำลายสิ่งของที่เป็นเหตุให้ต้องอภัติ
เสียก่อน จึงแสดงอภัติได้ ได้แก
สิกขาบทที่ ๔ แห่งรัตนวรรคที่ ๔ แห่ง
ปาจิตติยกัณฑ์ (ปาจิตติย ข้อที่ ๘๖ ทำ
กล่องเข็มด้วยกระดูก งา หรือ เขาสัตว์)

ภริ, ภริ กลอง

เภสัช ยา, ยารักษาโรค, ยาแก้โรค เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัย ๔, **เภสัช ๕** ที่เป็นสัตตทาหกาลิก รับประทานได้ตลอด ๗ วัน คือ ๑. **สัปปี** เนยใส ๒. **นวนีตะ** เนยข้น ๓. **เตละ** น้ำมัน ๔. **มธุ** น้ำผึ้ง ๕. **ผาณิต** น้ำอ้อย; ส่วนยาแก้โรคที่ทำจากรากไม้ เปลือกไม้ ใบไม้ เป็นต้น จัดเป็น **ยาวชีวิก** คือรับประทานไว้แล้วเก็บไว้ฉันได้ตลอดชีวิต; **ดู เวชกรรม**

เภสัชชขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๖ แห่งคัมภีร์มหาวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเภสัชคือ ยาบำบัดโรค ตลอดจนเรื่องยาคุ อุทิศสมังสะ กับปิยอกกับปิยะ และกาลิก ๔

โรควิภาค การจัดสรรแบ่งทรัพย์ซึ่งหามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรออกเป็น ๔ ส่วน คือ ๑ ส่วน เลี้ยงตัว เลี้ยงครอบครัว ดูแลคนที่เกี่ยวข้อง และทำความดี ๒ ส่วน ใช้ทำหน้าที่การงานประกอบกิจการอาชีพ ๑ ส่วน เก็บไว้เป็นหลักประกันชีวิตและกิจการคราวจำเป็น; **ดู กิหิวินัย**

โรคอาทियะ, โรคาทियะ ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโรคทรัพย์มี ๕ คือ ๑. เลี้ยงตัว มารดา บิดา บุตร ภรรยา บ่าวไพร่ให้เป็นสุข ๒. เลี้ยงเพื่อนฝูงผู้ร่วมงานร่วมกิจการให้เป็นสุข ๓. บำบัดป้องกันภัยอันตราย ๔. ทำ **พลี** ๕ อย่าง ๕. ทำทานในสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

โภชชยาคุ ข้าวต้มสำหรับฉันให้อิ่ม เช่น ข้าวต้มหมู เป็นต้น มีคติดอย่างเดียวกันกับอาหารหนัก เช่น ข้าวสวยต่างจากยาคุที่กล่าวถึงตามปกติในพระวินัย ซึ่งเป็นของเหลวใช้สำหรับดื่ม ภิกษุรับนิมนต์ในที่แห่งหนึ่งไว้ ฉันยาคุสามัญไปก่อนได้ แต่จะฉันโภชชยาคุไปก่อนไม่ได้; **ดู ยาคุ**

โภชนะ ของฉัน, ของกิน, **โภชนะทั้ง ๕** ที่กล่าวถึงบ่อยในพระวินัย เฉพาะอย่างยิ่งในโภชนวรรค ได้แก่ ข้าวสุก ขนมสด ขนมแห้ง ปลา เนื้อ (**ปญจ โภชนานิ**: โอทโน กุมมาโส สตตุ มจฺโฆ มํล)

โภชนปฏิสังยุต ธรรมเนียมที่เกี่ยวกับโภชนะ, ข้อที่ภิกษุสามเณรควรประพฤติปฏิบัติเกี่ยวกับการรับบิณฑบาตและฉันอาหาร, เป็นหมวดที่ ๒ แห่งเสขียวัตตรมี ๓๐ ลิกขาบท

โภชนวรรค หมวดที่ว่าด้วยเรื่องอาหาร เป็นวรรคที่ ๔ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ แห่งพระวินัยปิฎก

โภชนะที่หลัง **ดู ปรมปรโภชน**

โภชนะเป็นของสมณะ (ในลิกขาบทที่ ๒ แห่งโภชนวรรค) พวกสมณะด้วยกันนิมนต์ฉัน (ฉันเป็นหมู่ได้ ไม่ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

โภชนะอันประณีต ตามพุทธบัญญัติในลิกขาบทที่ ๙ แห่งโภชนวรรค (วินย.๒/

๕๑๗/๓๔๑) ดังนี้ “ภิกษุใด ไม่อาพาธ ขอ โภชนะอันประณีตเห็นปานนี้ คือ เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ปลา เนื้อ นมสด นมส้ม เพื่อประโยชน์แก่ตน แล้ว จัน เป็นปาจิตตีย์” (*ปณิตโภชนานิ*: สปิปนวินิตํ เตลํ มธุ ผาณิตํ มจฺโฉ มํลํ ชีรํ ทธิ)

โภชนาหาร อาหารคือของกิน

โภชนียะ ของควรบริโภค, ของสำหรับ

จัน ได้แก่ ข้าวสุก ขนมนสด ขนมห้าง ปลา เนื้อ

โภชนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคอาหาร, รู้จักประมาณในการกิน คือ กินเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ชีวิตเป็นอยู่ได้ผาสุก มิใช่เพื่อสนุกสนานมัวเมา (ข้อ ๒ ในอภิณหกปฏิบัติปา ๓)

ม

มกฺกัพฺนชนเจติยํ ที่ถวายพระเพลิงพระพุทธรีระ อยู่ทิศตะวันออกของนครกุสินารา

มคธ 1. ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ตั้งอยู่ฝั่งใต้ของแม่น้ำคงคาตอนกลาง เป็นแคว้นที่มีอำนาจมากแข่งกับแคว้นโกศล และเป็นทีที่พระพุทธเจ้าทรงประดิษฐานพระพุทธรศาสนา ในสมัยพุทธกาล มคธมีนครหลวงชื่อ *ราชคฤห์* ราชผู้ปกครองพระนามว่า *พิมพิสาร* ตอนปลายพุทธกาล พระเจ้าพิมพิสารถูกโอรสชื่อ *อชาตศัตรู* ปลงพระชนม์และขึ้นครองราชย์สืบแทน ต่อมาในสมัยพระเจ้ากาลาโศก หรือก่อนนั้น เมืองหลวงของมคธ ย้ายไปตั้งที่เมืองปาฏลีบุตร บนฝั่งแม่น้ำคงคา เหนือ

เมืองราชคฤห์ขึ้นไป มคธรุ่งเรืองถึงที่สุดในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งแคว้นใหญ่อื่นทั้งหมดได้รวมเข้าอยู่ภายในมหาอาณาจักรของพระองค์ทั้งหมดแล้ว บัดนี้ บริเวณที่เคยเป็นแคว้นมคธในสมัยพุทธกาล เรียกว่า *แคว้นพิหาร 2.* เรียกภาษาที่ใช้พูดในแคว้นมคธ หรือภาษาของชาวแคว้นมคธว่า ภาษามคธ และถือกันว่า ภาษาบาลีที่ใช้รักษาพระพุทธรพจน์สืบมาจนบัดนี้ คือ ภาษามคธ

มคธชนบท แคว้นมคธ, ประเทศมคธ

มคธนาฬิ ทะนานที่ใช้อยู่ในแคว้นมคธ, ทะนานชาวมคธ

มคธภาษา ภาษาของชนชาวมคธ, ภาษาของชนผู้อยู่ในแคว้นมคธ

มคธราช ราชผู้ครองแคว้นมคธ, หมายถึงพระเจ้าพิมพิสาร

มณะ, มณมาณพ หัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกัน
ทำบุญบำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ที่ได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; **ดู ดาวดึงส์**

มณฑะ พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองแคว้น
วิเทหะพระองค์หนึ่ง สมัยก่อนพุทธกาล
เรียก **มณฑะ** ก็มี

มณวัน, มณฑา, มัณฑา, มัฆวาน พระ
อินทร์ เรียกพระนามตามตำนานที่ได้
เคยเป็นหัวหน้ากลุ่มผู้ร่วมกันทำบุญ
บำเพ็ญประโยชน์ ๓๓ คน ก่อนจะได้
เกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์; **ดู ดาวดึงส์**

มงคล สิ่งที่ทำให้มีโชคดี, ตามหลักพระ
พุทธศาสนา หมายถึง ธรรม ที่นำมาซึ่ง
ความสุขความเจริญ, มงคล ๓๘
ประการ หรือเรียกเต็มว่า อุดมมงคล
(มงคลอันสูงสุด) ๓๘ ประการ ที่พระ
พุทธเจ้าตรัสไว้ในมงคลสูตร (ขุ.ขุ.๒๕/๕/๓;
ขุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖) มีดังนี้

คาถาที่ ๑ = ๑. อเสวนา จ พาลานํ ไม่คบ
คนพาล **๒. ปณฺทิตานญจ เสวนา** คบ
บัณฑิต **๓. ปุชา จ ปุชณียานํ** บูชาคนที่
ควรบูชา **คาถาที่ ๒ = ๔. ปฏฺฐูปเทศวาโส**
จ อยู่ในปฏิรูปเทศ, อยู่ในถิ่นมีสิ่งแวด
ล้อมดี **๕. ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา** ได้ทำ
ความดีให้พร้อมไว้ก่อน, ทำความดี
เตรียมพร้อมไว้แต่ต้น **๖. อตฺตสมฺมา-**
ปณฺธิ จ ตั้งตนไว้ชอบ **คาถาที่ ๓ = ๗.**
พาหุสจฺจญจ เล่าเรียนศึกษามาก, ทรง

ความรู้กว้างขวาง, ใส่ใจสดับรับฟังคั้น
คว่ำหาความรู้อยู่เสมอ **๘. สิปฺปญจ** มี
ศิลปวิทยา, ชำนาญในวิชาชีพของตน **๙.**
วินโย จ สุสิกฺขิตโต มีระเบียบวินัย, ได้
ฝึกอบรมตนไว้ดี **๑๐. สุภาสิตา จ ยา วาจา**
วาจาสุภาสิต, รู้จักใช้วาจาพูดให้เป็นผลดี
คาถาที่ ๔ = ๑๑. มาตาปีตุอุปกฺขณํ บำรุง
มารดาบิดา **๑๒/๑๓. ปุตุตทการสฺส สงฺคโห**
= **ปุตุตสงฺคห** สงเคราะห์บุตรและ **การ-**
สงฺคห สงเคราะห์ภรรยา **๑๔. อนากุลา จ**
กมฺมมฺนตา การงานไม่อาภูล **คาถาที่ ๕ =**
๑๕. ทานญจ รู้จักให้, เพื่อแบ่งปัน,
บริจาคสงเคราะห์และบำเพ็ญประโยชน์
๑๖. ฌมฺมจริยา จ ประพฤติธรรม, ดำรง
อยู่ในศีลธรรม **๑๗. ฌาตกานญจ สงฺคโห**
สงเคราะห์ญาติ **๑๘. อนวชฺชานิ กมฺมานิ**
การงานที่ไม่มีโทษ, กิจกรรมที่ดีงาม
เป็นประโยชน์ ไม่เป็นทางเสียหาย **คาถา**
ที่ ๖ = ๑๙. อารตี วิรตี ปาปา เว้นจาก
ความชั่ว **๒๐. มชฺชปานา จ สยฺยโม** เว้น
จากการดื่มน้ำเมา **๒๑. อปฺปมาโท จ ฌมฺมสุ**
ไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย **คาถาที่ ๗**
= **๒๒. การโว จ** ความเคารพ, การแสดง
ออกที่แสดงถึงความเป็นผู้รู้จักคุณค่า
ของบุคคล สิ่งของ หรือกิจการนั้นๆ
และรู้จักให้ความสำคัญและความใส่ใจ
เอื้อเฟื้อโดยเหมาะสม **๒๓. นิวาโต จ**
ความสุภาพอ่อนน้อม, ถ่อมตน **๒๔.**

สนตุฏฐิ จ ความสันโดษ, ความเอิบอิม
 พึงพอใจในผลสำเร็จที่ได้สร้างขึ้นหรือใน
 ปัจจัยลาภที่แสวงหามาได้ ด้วยริ้วแรง
 ความเพียรพยายามของตนเองโดยทาง
 ชอบธรรม **๒๕. กตญญตา** มีความ
 กตัญญู **๒๖. กาเลน ฐมุตสวณ** พัง
 ธรรมตามกาล, หาโอกาสแสวงความรู้
 ในเรื่องที่แสดงหลักความจริง **คาถาที่ ๘**
 = **๒๗. ขนดี** จ มีความอดทน **๒๘.**
โสวสสุตา เป็นผู้ว่าง่ายสอนง่าย **๒๙.**
สมณานนจ ทสฺสน พบเห็นสมณะ,
 เยี่ยมเยือนเข้าหาท่านผู้สงบกิเลส **๓๐.**
กาเลน ฐมุตสากจฺจนา สันทนาธรรมตาม
 กาล, หาโอกาสสนทนาถกเถียงเกี่ยวกับ
 หลักความจริงและหลักความถูกต้องดี
 งาม **คาถาที่ ๙ = ๓๑. ตโป** จ มีความ
 เพียรเพากิเลส, รู้จักบังคับควบคุมตน
 ไม่ปรนเปรอตามใจอยาก **๓๒. พุรหม-**
จริยญจ ประพฤติพรหมจรรย์, ดำเนิน
 ตามอริยมรรค, การรู้จักควบคุมตนใน
 ทางเพศ หรือถือเมถุนวิริติตามควร
๓๓. อริยสฺจฺจาน ทสฺสน เห็นอริยสัจจ์,
 เข้าใจความจริงของชีวิต **๓๔. นิพฺพาน-**
สฺจฺจิกิริยา จ ทำพระนิพพานให้แจ้ง, บรรลุ
 นิพพาน **คาถาที่ ๑๐ = ๓๕. พุฏฺฐสฺส**
โลกฐมเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ ถูก
 โลกธรรมจิตไม่หวั่นไหว **๓๖. อโสก** จิต
 ไร้เศร้า **๓๗. วิรช** จิตปราศจากชูลี **๓๘.**

เขม จิตเกษม

มงคลสูตร ๓ **ปริตร**

มณฑป เรือนยอดที่มีรูปสี่เหลี่ยม

มณฑล วง, ดวง (เช่น อักขิมณฑล คือ
 ดวงตา), ผืน (เช่น ปฐวิมณฑล คือผืน
 แผ่นดิน เขตตมณฑล คือผืนนา),
 บริเวณ, ขอบเขต, เขตปกครองขนาด
 ใหญ่, ดินแดน, แว่นแคว้น (เช่น โจฬ-

มณฑล คือแดนหรือแว่นแคว้นของชาว
 โจฬะ), วงการ; ชั้นส่วนของจักรพรรดิ ที่
 เรียกเป็นคำไทยว่า กระทบใหญ่, มีคำ
 อธิบายว่า ชั้นส่วนของจักรพรรดิที่เป็นผืน
 ผ้ารูปสี่เหลี่ยม มีแผ่นผ้าแคบคั่นแต่ละ
 ด้าน ลักษณะเหมือนกระทบนามีคั่นนา
 กัน, มี ๒ ขนาด กระทบใหญ่เรียก มณฑล
 กระทบเล็กเรียก อัทธมมณฑล, กระทบ
 เล็กหรือกระทบน้อย มีขนาดครึ่งหนึ่ง
 ของกระทบใหญ่ ในจักรพรรดิหนึ่ง มี
 กระทบใหญ่และกระทบน้อยอย่างต่ำ
 อย่างละ ๕ ชั้น; เทียบ **อัทธมมณฑล, ๓ จักร**
มณฑาทวาร ดอกไม้ทิพย์ คือ ดอกไม้ใน
 เมืองสวรรค์ที่ตกลงมาบูชาพระพุทธเจ้า
 ในวันปรินิพพาน ดาดาชั่วเมืองกุสินารา
 และพระมหากัสสปได้เห็นอาชีวกคนหนึ่ง
 ถืออยู่ขณะเดินทางระหว่างเมืองกุสินารา
 กับเมืองปาวา จึงได้ถามข่าวเกี่ยวกับพระ
 พุทธเจ้า และทราบการปรินิพพานจาก
 อาชีวกนั้น เมื่อ ๗ วันหลังพุทธปรินิพพาน

มณเฑียร ดู *มณเฑียร*

มตกภัต “ภัตเพื่อผู้ตาย”, อาหารที่ถวายแก่
สงฆ์เพื่ออุทิศกุศลแก่ผู้ตาย; ดู *สังฆทาน*
มตี ความคิด, ความเห็น

มทะ ความมัวเมา (ข้อ ๑๕ ในอุปกิเลส ๑๖)

มทนิมุตโท ธรรมยังความเมาให้สร่าง,
ความสร่างเมา (ไวพจน์อย่างหนึ่งของ
วิราคะ)

มธุกะ มะทราบ, น้ำคั้นมะทราบเจือน้ำ
แล้ว เรียก *มธุกปานะ* เป็นสัตตทาหกาลิก
อย่างหนึ่ง; ดู *ปานะ*

มธุปายาส ปายาส (ข้าวสุกหุงด้วยนมโค)
ซึ่งปรุงปรายด้วยน้ำผึ้ง นางสุชาดาถวาย
แก่พระมหาบุรุษในเวลาเช้าของวันที่พระ
องค์จะได้ตรัสรู้; ดู *สุชาดา*, *สุกรมัททวะ*

มธุรสสูตร พระสูตรที่พระมหากัจจายนะ
แสดงแก่พระเจ้ามถุรราช อวันตีบุตร
กล่าวถึงความไม่ต่างกันของวรรณะ ๔
เหล่า คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์
ศูทร ใจความว่าวรรณะ ๔ นี้ แม้จะถือ
ตัวอย่างไร เหยียดหยามกันอย่างไร แต่
ถ้าทำดีก็ไปสู่ที่ดีเหมือนกันหมด ถ้าทำ
ชั่วก็ต้องได้รับโทษไปอบายเหมือนกัน
หมด ทุกวรรณะเสมอกันในพระธรรม-
วินัย ออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมแล้ว
ไม่เรียกว่าวรรณะไหน แต่เป็นสมณะ
เหมือนกันหมด เมื่อจบเทศนา พระเจ้า
มถุรราชประกาศพระองค์เป็นอุบาสก

(สูตรที่ ๓๔ ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิม-
ปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

มธุรัตถวิลาสินี ชื่ออรรธกถาอธิบาย
ความในคัมภีร์พุทธวงส์ แห่งพระ
สุตตันตปิฎก พระพุทธทศตเถระรจนา
ที่เมืองท่าช็อกกาวิรปัญญา ในแดนทมิฬ
แห่งอินเดียใต้ เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง
๑๐๐๐ ร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสจารย์
ทั้งนี้ ได้เรียบเรียงเป็นภาษาบาลี ตามแนว
โบราณบัญญัติภาษาสิงห์; ดู *โบราณบัญญัติ*-
กถา, *อรรธกถา*

มณะ ใจ

มนตปริวาส ดู *ปริวาส 2*.

มนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์, คำ
สำหรับสวด, คำสำหรับเสกเป่า (มักใช้
สำหรับศาสนาพราหมณ์)

มณเฑียร เรือนหลวง; โบราณใช้
มณเฑียร

มนสิการ การทำในใจ, ใส่ใจ, พิจารณา

มนัส ใจ

มนุษย์ “ผู้มีใจสูง” ได้แก่คนผู้มีมนุษย-
ธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น, สัตว์
ที่รู้จักคิดเหตุผล, สัตว์ที่มีใจสูง, คน

มนุษย์ชาติ เหล่าคน, มวลมนุษย์

มนุษย์ธรรม ธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์
ได้แก่ คีล ๕ และคุณธรรมเช่น เมตตา
กรุณา เป็นต้น

มนุษย์โลก, มนุสโลก โลกมนุษย์คือ

โลกที่เราอาศัยอยู่นี้

มนุษย์วิบัติ ผู้ที่มีความเป็นมนุษย์บกพร่อง เช่น คนที่ถูกตอน เป็นต้น

มโน ใจ (ข้อ ๖ ในอายตนะภายใน ๖)

มโนกรรม การกระทำทางใจ ทางชั่ว เช่น คิดเฟื่องเลี้ยงจ้องจะเอาของเขา ทางดี เช่น คิดช่วยเหลือผู้อื่น; ดู *กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ*

มโนทวาร ทวารคือใจ, ทางใจ, ใจ โดยฐานเป็นทางทำมโนกรรม คือ สำหรับคิดนึกต่างๆ (ข้อ ๓ ในทวาร ๓)

มโนทวารวัชชนะ ดู *วิถิจิต*

มโนทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ, ความทุจจริตทางใจมี ๓ อย่าง ๑. *อนภิขมา* ความเฟื่องเลี้ยงอยากได้จ้องจะเอาของเขา ๒. *พยาบาท* ความขัดเคืองคิดร้าย ๓. *มิจฉาทิฏฐิ* ความเห็นผิดจากคลองธรรม (ข้อ ๓ ในทุจจริต ๓)

มโนภาวนีย์ ผู้เป็นที่เจริญใจ, ผู้ทำให้จิตใจของผู้นึกถึงเจริญงอกงาม หมายถึงบุคคลที่เมื่อเราระลึก ค่ะหนึ่ง ใส่ใจถึง ก็ทำให้สบายใจ จิตใจสดชื่น ผ่องใส (ตามปกติ เป็นคุณสมบัติของพระภิกษุ)

มโนมยิทธี ฤทธิ์ทางใจ คือนิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ได้ เหมือนชักดาบออกจากฝัก หรืองูออกจากคราบ (ข้อ ๒ ในวิชา ๘)

มโนรต ความประสงค์, ความหวัง

มโนรตปุรณิ ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในอังคุตตรนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู *โบราณัญจกถา, อรรถกถา*

มโนรม, มโนรมย์ เป็นที่ซอบใจ, น่ารื่นรมย์ใจ, งาม

มโนวิญญาน ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะกรรมารมณเกิดกับใจ, ธรรมเกิดกับใจ เกิดความรู้ขึ้น, ความรู้อารมณทางใจ (ข้อ ๖ ในวิญญาน ๖)

มโนสัตตเจตนาหาร ความจงใจเป็นอาหาร เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดกรรม คือ ทำให้พูดให้คิด ให้ทำการต่างๆ (ข้อ ๓ ในอาหาร ๔)

มโนสัมผัส อากาที่ใจ ธรรมารมณ และมโนวิญญานประจวบกัน; ดู *สัมผัส*

มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่ใจ ธรรมารมณ และมโนวิญญานประจวบกัน; ดู *เวทนา*

มโนสุจริต ความประพฤติชอบด้วยใจ, ความสุจริตทางใจ มี ๓ อย่าง คือ ๑. *อนภิขมา* ไม่โลภอยากได้ของเขา ๒. *อพยาบาท* ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๓. *สัมมาทิฏฐิ* เห็นชอบตามคลองธรรม

(ข้อ ๓ ในสุจริต ๓)
มมังการ *ดู อหังการ*
มรณะ, มรณ ความตาย
มรณกรรม การตาย, ความตาย
มรณธรรม มีความตายเป็นธรรมดา, ธรรมคือความตาย
มรดก ทรัพย์สมบัติของผู้ตาย
มรณภัย ภัยคือความตาย, ความกลัวต่อความตาย
มรณสติ ระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาให้ใจสงบจากอกุศลธรรม เกิดความไม่ประมาทและไม่หวาดกลัว คิดเรื่องชวนชวายนำเพ็ญกิจและทำความดี (ข้อ ๗ ในอนุสติ ๑๐)
มรณัสสติ *ดู มรณสติ*
มรรค ทาง, หนทาง **1. มรรค ว่าโดยองค์ประกอบ** คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค* แปลว่า “ทางมีองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ” เรียกสามัญว่า **มรรคมืดองค์ ๘** คือ **๑. สัมมาทิฏฐิ** เห็นชอบ **๒. สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ **๓. สัมมาวาจา** เจรจาชอบ **๔. สัมมากัมมันตะ** ทำการชอบ **๕. สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีพชอบ **๖. สัมมาวายามะ** เพียรชอบ **๗. สัมมาสติ** ระลึกชอบ **๘. สัมมาสมาธิ** ตั้งจิตมั่นชอบ; *ดู โภธิปักขิยธรรม* **2. มรรค ว่า**

โดยระดับการให้สำเร็จกิจ คือ ทางอันให้ถึงความเป็นอริยบุคคลแต่ละชั้น, ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด เป็นชื่อแห่งโลกุตตรธรรมคู่กับผล มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติมรรค ๑ สกทาคามิมรรค ๑ อนาคามิมรรค ๑ อรหัตตมรรค ๑; คู่กับ *ผล*

มรรคจิต จิตที่สัมปยุตด้วยมรรค; *ดู มรรค 2*, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น ตั้งอยู่ชั่วขณะมรรคจิตเท่านั้น พ้นจากนั้นก็เกิดผลจิตกลายเป็นผู้ตั้งอยู่ในผล มีโสดาปัตติผลเป็นต้น

มรรคนายก “ผู้นำทาง”, ผู้แนะนำจัดแจงในเรื่องทางบุญทางกุศล และเป็นหัวหน้านำชุมชนฝ่ายคฤหัสถ์ในศาสนพิธี ตามปกติทำหน้าที่ประจำอยู่กับวัดใดวัดหนึ่ง เรียกว่าเป็นมรรคนายกของวัดนั้นๆ, ผู้นำทางบุญของเหล่าสัปบุรุษ

มรรคสมังคี *ดู สมังคี*

มรัมมนิกาย นิกายพม่า หมายถึงพระสงฆ์พม่า เรียกชื่อโดยสัญชาติ

มรัมมวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์พม่า

มฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ หมายความว่าห้ามทำอันตรายแก่สัตว์ในป่านี้ เขียน *มิกทายวัน* ก็ได้ เช่น *อิสิปตนมฤคทายวัน มัททกุงนิมิกทายวัน*

เป็นต้น

มฤตยูราช ยมราช, พญายม, ความตาย
(พจนานุกรมเขียน *มฤตยูราช*)

มลละ มลทิน, เครื่องทำให้มัวหมอง
เปราะเปื้อน, กิเลสดุจสนิมใจ มี ๙
อย่างคือ ๑. *โกธะ* ความโกรธ ๒.
มักษะ ความลบหลู่คุณท่าน ๓. *อิตสา*
ความริษยา ๔. *มัจฉริยะ* ความตระหนี่
๕. *มายา* มารยา ๖. *สาถะยยะ* ความอื้อ
อวดหลอกลวง ๗. *มุสาวาท* การพูดเท็จ
๘. *ปาปิงกา* ความปรารถนาลามก ๙.
มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

มลทิน ความมัวหมอง, ความไม่บริสุทธิ์
เช่น ผ้าขาวเมื่อเป็นจุดสีต่างๆ ก็เรียกว่า
ผ้ามีมลทิน นักบวชผิดศีลก็เรียกได้ว่า
นักบวชมีมลทิน; **ดู มลละ**

มลยชนบท ชื่อชนบทแห่งหนึ่งในเกาะ
ลังกา เป็นที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๕ จารึก
พระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรลงในใบลาน
เป็นครั้งแรก

มหรกรรม การฉลอง, การบูชา

มหรคต “อันถึงความใหญ่โต”
“ซึ่งถึงความยิ่งใหญ่” หรือ “ซึ่งดำเนินไป
ด้วยฉันทะวิริยะจิตตะและปัญญาอย่าง
ใหญ่” คือ เข้าถึงฌาน, เป็นรูปาวจร หรือ
อรูปรูปาวจร, ถึงระดับวิภังขณวิมุตติ (เขียน
อย่างบาลีเป็น *มหัคคตะ*); **ดู ปรีตต์ 2.**

มหรณพ ห้วงน้ำใหญ่, ทะเล

มหรสพ การเล่นรื่นเริง

มหหัมมัต, มุหัมมัต ชื่อนบีคนสุดท้ายซึ่ง
เป็นผู้ประกาศศาสนาอิสลาม ปัจจุบันให้
เขียน *มะหะหมัต*

มหัคคตะ **ดู มหรคต**

มหัคคัมภันท์ ของมีค่ามาก เช่น แก้ว
แหวน เงิน ทอง เป็นต้น

มหันตโทษ โทษหนัก, โทษอย่างหนัก; **ดู**
กับ *ลหุโทษ*

มหัสจรรย์ แปลกประหลาดมาก, น่า
พิศวงมาก

มหากรุณา ความกรุณายิ่งใหญ่, กรุณา
มาก

มหากัจจายนะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในกัจจายนโคตรที่พระนครอุชเชนี
เป็นบุตรบุโรหิตของพระราชาแห่งแคว้น
อวันตี เรียนจบไตรเพทแล้ว ต่อมาได้
เป็นบุโรหิตแทนบิดา พระเจ้าจันตปัชโชต
ตรัสสั่งให้หาทางนำพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมา
สู่กรุงอุชเชนี กัจจายนบุโรหิตจึงเดินทาง
ไปเฝ้าพระพุทธรูปเจ้า ได้ฟังพระธรรม-
เทศนาแล้ว บรรลุอรหัตตผล อุปสมบท
แล้ว แสดงความประสงค์ที่จะอัญเชิญ
เสด็จพระพุทธรูปเจ้าสู่แคว้นอวันตี พระ
พุทธรูปองค์ตรัสสั่งให้ท่านเดินทางไปเอง
ท่านเดินทางไปยังกรุงอุชเชนี ประกาศ
ธรรม ยังพระเจ้าจันตปัชโชตและชาว
เมืองทั้งหมดให้เลื่อมใสในพระศาสนา

แล้ว จึงกลับมาเฝ้าพระบรมศาสดา ต่อมาได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางขยายความคำย่อให้พิสดาร มีเรื่องเล่าเป็นเกร็ดว่าท่านมีรูปร่างสวยงาม ผิวพรรณดังทองคำ บุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อโสเรยยะเห็นแล้วเกิดมีอกุศลจิตต่อท่านว่าให้ได้ของท่านเป็นภรรยาตนหรือให้ภรรยาตนมีผิวพรรณงามอย่างท่าน เพราะอกุศลจิตนั้น เพศของโสเรยยะกลายเป็นหญิงไป นางสาวโสเรยยะแต่งงานมีครอบครัว มีบุตรแล้ว ต่อมาได้พบและขอขมาต่อท่าน เพศก็กลับเป็นชายตามเดิม โสเรยยะขอบวชในสำนักของท่าน และได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง; **มหากัจจนะ** ก็เรียก

มหากัปปินะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติในนครกุกกุฏวดีในปัจจุบันประเทศ ได้ทราบข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าแล้ว บังเกิดปีติศรัทธา สละราชสมบัติทรงม้าเดินทางไกลถึง ๓๐๐ โยชน์มาเฝ้าพระพุทธเจ้า สดับธรรมกถา บรรลุพระอรหัตแล้วได้รับอุปสมบท ส่วนพระอัครมเหสีชื่ออนชา เมื่อทราบข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าก็เกิดปีติและศรัทธาเช่นเดียวกัน พระนางทรงรถเสด็จมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว รับบรรพชาจากพระอุบลวรรณาเถรี

ไปอยู่ในสำนักภิกษุณี ฝ่ายมหากัปปินะเถระชอบอยู่สงบสงัดและมักอุทานว่า สุขจริงหนอ สุขจริงหนอ ท่านสามารถแสดงธรรมให้ศิษย์บรรลุอรหัตตผลได้พร้อมคราวเดียวถึง ๑,๐๐๐ องค์ พระบรมศาสดายกย่องว่าท่านเป็นเอตทัคคะในทางให้โอวาทแก่ภิกษุ

มหากัปปินุ กัปป

มหากัสสปะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดที่หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อมหาติตถะในแคว้นมคธ เป็นบุตรของกบิลพราหมณ์ มีชื่อเดิมว่าปิปผลิมาณพ เมื่ออายุ ๒๐ ปี ได้สมรสกับนางภัททกาปิลานีตามความประสงค์ของมารดาบิดา แต่ไม่มีความยินดีในชีวิตครองเรือน ต่อมาทั้งสามีภรรยาได้สละเรือน นุ่งห่มผ้ากาสาจะออกบวชกันเอง เดินทางออกจากบ้านแล้วแยกกันที่ทางสองแพร่ง ปิปผลิมาณพได้พบพระพุทธเจ้าที่พหุปุตตนิโครธระหว่างเมืองราชคฤห์กับเมืองนาลันทา ได้อุปสมบทด้วยโอวาท ๓ ข้อ และได้ถวายผ้าสังฆาฏิของตนแลกกับจีวรเก่าของพระพุทธเจ้า แล้วสมาทานธุดงค์ครั้งบวชล่วงไปแล้ว ๗ วัน ก็ได้บรรลุพระอรหัต เป็นผู้ที่มีปฏิปทามักน้อยสันโดษ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางถือธุดงค์ เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ท่านได้เป็นผู้ริเริ่มและเป็นประธาน

ในปฐมสังคายนา ท่านดำรงชีวิตสืบมาจน
อายุ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพาน

มหากาล ชื่อพระสาวกรูปหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เป็น
พี่ชายของพระจุลกาลที่อุกภรรยาเก่า
สองคนรวมกันจับสีกเสียด

มหาโกฏิฐิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เกิดในตระกูลพราหมณ์ในเมืองสาวัตถี
บิดาเป็นมหาพราหมณ์ชื่ออัสสลายนะ
มารดาชื่อจันทวดี ท่านเรียนจบไตรเพท
ได้ฟังเทศนาของพระศาสดามีความ
เลื่อมใส บวชแล้ว เจริญวิปัสสนา ได้
บรรลุพระอรหันต์ ได้รับยกย่องว่าเป็น
เอตทัคคะในทางเป็นผู้แตกฉานใน
ปฏิสัมภิทา ๔

มหาโกธาล เสียงก๊กก้องเอิกเกริก
อย่างมาก, เหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความ
แตกตื่นอย่างมาก

มหาคัณฐิ ชื่อนิยายพระสงฆ์พม่านิกายหนึ่ง

มหาคันธกุฎิ พระคันธกุฎิใหญ่ หมายถึง
พระคันธกุฎิที่ประทับของพระพุทธเจ้า
ในวัดพระเชตุวัน ณ พระนครสาวัตถี; ดู
คันธกุฎิ

มหาชนบท แคว้นใหญ่, ประเทศใหญ่,
มหาอาณาจักร; ในสมัยพุทธกาล ชมพู-
ทวีปประกอบด้วยมหาชนบท ๑๖; ดู
ชนบท, ชมพูทวีป

มหาฎีกา ดู *ปรมัตถมัณฑุสา*

มหานที ๕ แม่น้ำใหญ่ที่สำคัญ ๕ สาย
แห่งชมพูทวีป คือ *คงคา ยมุนา อจิรวดี*
สรภู มหิ, ตามที่ถือสืบกันมา ดั้งบันทึก
ไว้ในอรรถกถาว่า ทั้ง ๕ สาย มีต้น
กำเนิดร่วมกัน จากสระอินดาต ซึ่งมี
ขนาดใหญ่ วัดความกว้าง-ยาว-ลึก ได้
ด้านละ ๕๐ โยชน์ อยู่ในวงล้อมแห่ง
ยอดเขาทั้ง ๗ คือ สุธัสสนกุฎ จิตรกุฎ
กาฬกุฎ คันธมาทนกุฎ และเกลาสกุฎ
(เขาไกลาส) ในแดนหิมพานต์ (หิมालัย)
ไหลไปสู่มหาสมุทร จากทิศตะวันตกไป
ทิศตะวันออก (ปาจีนนิหฺนา)

มหานาม 1. พระเถระองค์หนึ่งในคณะ
พระปัญจวัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่น
แรก **2.** เจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรส
ของเจ้าสุทโธทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔;
วินย.ฎี.๓/๓๔๔ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑
และ พุท.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตาม
หนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตฺตทนะ)
เป็นเชษฐภคินี (พี่ชาย) ของพระอนุรุทธะ
ได้เป็นราชาปกครองแคว้นศากยะใน
พุทธกาล (ภายหลังพระเจ้าสุทโธทนะ)
และเป็นอุบาสกผู้มีศรัทธาแรงกล้า ได้
รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในบรรดาผู้
ถวายของประณีต

มหานามศากยะ ดู *มหานาม 2.*

มหานิกาย ดู *คณะมหานิกาย*

มหาบพิตร คำสำหรับพระสงฆ์ใช้พูด

แทนพระนามพระเจ้าแผ่นดินหรือพระมเหสี

มหาบริจาค การสละอย่างใหญ่ของพระโพธิสัตว์ตามที่อรรถกถาแสดงไว้มี ๕ อย่างคือ ๑. *ชนบริจาค* สละทรัพย์สมบัติเป็นทาน ๒. *อังกบริจาค* สละอวัยวะเป็นทาน ๓. *ชีวิตบริจาค* สละชีวิตเป็นทาน ๔. *บุตรบริจาค* สละลูกเป็นทาน ๕. *ทารบริจาค* สละเมียเป็นทาน

มหาบันถก ดู *มหาบันถกะ*

มหาบุรุษ บุรุษผู้ยิ่งใหญ่, คนที่ควรบูชา, ผู้มีมหาบุรุษลักษณะ เป็นคำใช้เรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้

มหาบุรุษลักษณะ ลักษณะของมหาบุรุษมี ๓๒ ประการ มาในมหาปทานสูตร แห่งที่ฌนิกาย มหาวรรค และลักษณสูตร แห่งที่ฌนิกาย ปาฎิกวรรค พระสุตตันตปิฎก โดยย่อ คือ ๑. *สุปติภูจิตปาโท* มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ๒. *เหฏฐาปาตเลสุจกานิ ชาตานิ* ลายพื้นพระบาทเป็นจักร ๓. *อายตปณฺหิ* มีสันพระบาทยาว (ถ้าแบ่ง ๔, พระชงฆ์ตั้งอยู่ในส่วนที่ ๓) ๔. *ทีฆงฺกุลี* มีนิ้วยาวเรียว (หมายถึงนิ้วพระหัตถ์และพระบาทด้วย) ๕. *มุตฺตลนหฺตฺตปาโท* ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม ๖. *ชาลหฺตฺตปาโท* ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าบาทมีลายดุจตาข่าย ๗. *อุสุสฺสงฺขปาโท* มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อัจฉิ์ข้อพระ

บาทตั้งลอยอยู่หลังพระบาท กลับกลอกได้คล่อง เมื่อทรงดำเนินผิดกว่าสามัญชน ๘. *เอณฺขงฺโม* พระชงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย ๙. *จิตโก ว อโนมนฺนุโต อุโกหิ ปาณิตเลหิ ชนฺณุกานิ ปรามสฺติ* เมื่อยืนตรง พระหัตถ์ทั้งสองลูบจับถึงพระชานุ ๑๐. *โกโสหิตวตฺตคฺคฺยโ* มีพระคฺคฺยหะเร้นอยู่ในฝ่า ๑๑. *สุวณฺณวณฺโณ* มีฉวีวรรณดุจสีทอง ๑๒. *สุขุมจฺฉวิ* พระฉวีละเอียด ชุสีละอองไม่ติดพระกาย ๑๓. *เอเกกโลโม* มีเส้นพระโลมาเฉพาะขุมละเส้นๆ ๑๔. *อุทฺทคฺคฺโลโม* เส้นพระโลมาดำสนิท เวียนเป็นทักษิณาวฏฺ์ มีปลายอนขึ้นข้างบน ๑๕. *พฺรหฺมุชฺคฺตโต* พระกายตั้งตรงดุจท้าวมหาพรหม ๑๖. *สทฺตฺตฺสโท* มีพระมั่งสะอุมเต็มในที่ ๗ แห่ง (คือหลังพระหัตถ์ทั้ง ๒, และหลังพระบาททั้ง ๒, พระอังสาทั้ง ๒, กับลำพระคอก) ๑๗. *สีหปฺพุพฺพตฺตกาโย* มีส่วนพระสรีรกายบริบูรณ์ (ลำพี) ดุจกิ่งท่อนหน้าแห่งพญาราชสีห์ ๑๘. *ปีตนฺตรโ* พระปฤษฎางค์ราบเต็มเสมอกัน ๑๙. *นิโครชปฺริมณฺทโล* ส่วนพระกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร (พระกายสูงเท่ากำวาชของพระองค์) ๒๐. *สมวณฺณุกฺขนุโ* มีลำพระคอกกลมงามเสมอตลอด ๒๑. *รสคฺคฺคฺคฺคิ* มีเส้นประสาทสำหรับรับรสพระกระยาหารอันดี ๒๒. *สีหหนุ*

มีพระหนุดุจคางแห่งราชสีห์ (โค้งเหมือนวงพระจันทร์) ๒๓. *จตุตทาพีศทนต์* มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ (ข้างละ ๒๐ ซี่) ๒๔. *สมทนต์* พระทนต์เรียบเสมอกัน ๒๕. *อวิวาทนต์* พระทนต์เรียบสนิทได้ห่าง ๒๖. *สุตฺตูกทาโจ* เขี้ยวพระทนต์ทั้ง ๔ ขาวงามบริสุทธ์ ๒๗. *ปทุตฺตชีโว* พระชีวหาอ่อนและยาว (อาจแผ่ปกพระนลาฏได้) ๒๘. *พฺรหฺมสโร กรวิกภาณิ* พระสุรเสียงดุจทำวมหาพรหม ตรัสมีสำเนียงดุจนกการเวก ๒๙. *อภิเนตฺตโต* พระเนตรดำสนิท ๓๐. *โคปฺขุโม* ดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพียงตลอด ๓๑. *อุณฺณามกนฺตเร ชาตา* มีอุณาโลมระหว่างพระโขนง เวียนขวาเป็นทักษิณาวัด ๓๒. *อุณฺนทิสฺสโร* มีพระเศียรงามบริบูรณ์ดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ ดู อมนุษย์ฤษณะ

มหาบุรุษลักษณะพยากรณ์ศาสตร์ วิชาว่าด้วยการทำนายลักษณะของมหาบุรุษ

มหาปชาบดีโคตมี พระนางนางของพระพุทธเจ้า เดิมเรียกว่า *พระนางปชาบดี* เป็นธิดาของพระเจ้าอัญชนะแห่งโกถียวงศ์ เป็นพระภคินีของพระนางสิริมหามายา เมื่อพระมหามายาลิ้นพระชนม์แล้ว พระเจ้าสุทโธทนะได้มอบพระสิทธิตถะให้พระนางเลี้ยงดู ต่อมาเมื่อพระเจ้าสุทโธทนะสวรรคตแล้ว พระนางได้ออก

บวชเป็นภิกษุณีองค์แรก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู (บวชนานรู้เหตุการณ์ก่อนใครๆ); ๓ *ภิกษุณีสงฆ์* **มหาปทานสูตร** สูตรแรกในคัมภีร์ที่ฆานิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ เจาะอย่างยั้ง พระวิปัสสีซึ่งเป็นองค์แรกในจำนวน ๗ นั้น

มหาปเทส “ข้อสำหรับอ้างใหญ่” (ในทางพระวินัย) หลักอ้างอิงสำหรับเทียบเคียง ๔ คือ

๑. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๒. สิ่งใดไม่ได้ทรงห้ามไว้ว่าไม่ควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

๓. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นอกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นกัปปิยะ สิ่งนั้นไม่ควร

๔. สิ่งใดไม่ได้ทรงอนุญาตไว้ว่าควร แต่เข้ากันกับสิ่งเป็นกัปปิยะ ขัดต่อสิ่งเป็นอกัปปิยะ สิ่งนั้นควร

มหาปรีตปะ นามหนึ่งที่ทำนถือนมาว่าอยู่ในรายชื่ออสีติมหาสาวก แต่ไม่ปรากฏว่ามีชาติภูมิเป็นมาอย่างไร บางทีจะเกิดจากความสับสนกับพระนามพระราชบิดาของพระเจ้าอุเทน (ที่ถูก คือ

ปุณณสุนาปรันตะ)

มหาปริณิพพานสูตร สูตรที่ ๓ ในคัมภีร์
ที่มณีกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก
ว่าด้วยเหตุการณ์ใกล้พุทธปรินิพพาน
จนถึงโศกพราหมณ์แจกพระบรม-
สารีริกธาตุเสร็จ

มหาปวารณา ดู *ปวารณา*

มหาปัจจรี, มหาปัจจริยะ ดู *โปรณัญญู-
กถา, อรรถกถา*

มหาปັນถกะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
เป็นบุตรของธิดาเศรษฐี กรุงราชคฤห์
ได้ไปวัดกับเศรษฐีผู้เป็นตา ได้ฟัง
เทศนาของพระศาสดาอยู่เสมอ จิตก็
น้อมไปทางบรรพชา จึงบวชเป็น
สามเณรตั้งแต่ยังเด็ก เมื่ออายุครบ ก็
อุปสมบท ต่อมาได้สำเร็จพระอรหันต์
พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ
ทางด้านเป็นผู้ฉลาดในปัญญาวิภูฏี
เพราะท่านชำนาญในรูปาวจรฌานและ
เชี่ยวชาญทางด้านวิปัสสนา ท่านเคยรับ
หน้าที่เป็นภัตตคุทเทสก์ คือ ผู้จัดแจก
อาหารของสงฆ์ด้วย, ท่านเป็นพี่ชายของ
พระจุลลปັນถกะ หรือจุกุฬันถก

มหาปุริสลักษณะ ดู *มหาบุรุษลักษณะ*

มหาปุริสวิตก ธรรมที่พระมหาบุรุษ
ตรึก, ความนึกคิดของพระโพธิสัตว์

มหาปุริสอาการ อาการของพระมหา-
บุรุษ, ท่าทางของบุรุษผู้ยิ่งใหญ่

มหาโพธิ ต้นโพธิเป็นที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้
เรียกกันสั้นๆ ว่า โพธิ์ตรัสรู้; ดู *โพธิ์*

มหาภารตะ ชื่อบทประพันธ์มหากาพย์
เรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งของอินเดีย แสดง
เรื่องสงคราม ระหว่างกษัตริย์ตระกูล
ปาณฑพกับกษัตริย์ตระกูลเคารพ เพื่อ
แย่งความเป็นใหญ่ ในหัสตินาปุระ นคร
หลวงของกษัตริย์จันทรวงศ์ ตระกูลเคารพ

มหาภิเนษกรรมณ์ การเสด็จออกเพื่อคุณ
อันยิ่งใหญ่, การเสด็จออกบวชของพระ
พุทธเจ้า

มหาภูต รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ *ธาตุ ๔*
ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่
เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม,
ภูตรูป ก็เรียก (เรียกว่า มหาภูตรูป บ้าง
ก็มี แต่ไม่เป็นคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์); ดู

ธาตุ ๔, ภูตรูป, รูป ๒๘

มหาภูตรูป ดู *มหาภูต*

มหาโมคคัลลานะ ชื่อพระอัครสาวก
เมืองชายของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้าน
โกลิตคาม ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็น
บุตรของพราหมณ์นายบ้านแห่งนั้น
มารดาชื่อนางโมคคัลลีพราหมณี เดิม
เรียกชื่อว่าโกลิตะ ตามชื่อหมู่บ้านซึ่งบิดา
ของตนเป็นใหญ่ ต่อมาเรียก โมคคัลลานะ
เพราะเป็นบุตรของนางพราหมณีโมคคัลลี
หรือโมคคัลลานั้นนั้น ได้เป็นสหายกับ
อุปติสสะ (คือพระสารีบุตร) มาแต่เด็ก

ต่อมาทั้งสองได้ออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในสำนักของสมุชชัยปริพาชกจนกระทั่งอุปติสสะได้พบพระอัสสชิ สหายทั้งสองจึงได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า บวชในพระธรรมวินัย เมื่อบวชแล้วถึงวันที่ ๗ โกลิตะ ซึ่งบัดนี้เรียกว่า *มหาโมคคัลลานะ* ก็ได้บรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางมีฤทธิ์มาก ในตอนปลายพุทธกาล ท่านถูกพวกโจรซึ่งได้รับจ้างจากพวกเดียรถีย์ ลอบสังหารด้วยการทุบตีจนร่างแหลก พระพุทธเจ้าโปรดให้ก่อสร้างพระบรมอัฐิธาตุของท่านไว้ใกล้ซุ้มประตูวัดเวฬุวัน ในเขตเมืองราชคฤห์, ชื่อของท่านนิยมเรียกกันง่ายๆ ว่า *พระโมคคัลลาน์*

มหายาน “ยานใหญ่”, นิกายพระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ ปี โดยสืบสายจากนิกายที่แตกแยกออกไปเมื่อใกล้ พ.ศ.๑๐๐ (ถือกันว่าสืบต่อไปจากนิกายมหาสังฆิกะ ที่สูญไปแล้ว) เรียกชื่อตนว่า *มหายาน* และบางที่เรียกว่าโพธิสัตว์ยาน (ยานของพระโพธิสัตว์) พร้อมทั้งเรียกพระพุทธศาสนาแบบเก่าๆ รวมทั้งเถรวาทที่มีอยู่ก่อนว่า *หินยาน* (คำว่าหินยาน จึงเป็นคำที่เกิดขึ้นภายหลัง แต่ใช้เรียกสิ่งเก่ากว่า) หรือเรียกว่าสาวกยาน (ยานของสาวก), มหายานนั้นมีผู้

นับถือมากในประเทศแถบเหนือของทวีปเอเชีย เช่น จีน เกาหลี ญี่ปุ่น ทิเบต และมองโกเลีย บางที่จึงเรียกว่า *อุตรนิกาย* (นิกายฝ่ายเหนือ) เป็นคู่กับ *ทักษิณนิกาย* (นิกายฝ่ายใต้) คือ *เถรวาท* ที่นับถืออยู่ในประเทศแถบใต้ เช่น ไทยและลังกา ซึ่งทางฝ่ายมหายานเรียกรวมไว้ในคำว่า *หีนยาน*, เนื่องจาก *เถรวาท* เป็นพระพุทธศาสนาแบบดั้งเดิม จึงมีคำเก่าๆ เข้าคู่กันอันใช้เรียกนิกายทั้งหลายที่แยกออกไป รวมทั้งนิกายย่อยมากมายของมหายาน หรือเรียกมหายานรวมๆ ไปว่า *อาจารย์วาท* หรือ *อาจารย์วาท* (ลัทธิของอาจารย์ ที่เป็นเจ้านิกายนั้นๆ), ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่น่าสังเกตคือ *เถรวาท* ไม่ว่าที่ไหน ในประเทศใด ก็ถือตามหลักการเดิมเหมือนกันหมด ส่วน *มหายาน* แยกเป็นนิกายย่อยมากมาย มีคำสอนและข้อปฏิบัติแตกต่างกันเองไกลกันมาก แม้แต่ในประเทศเดียวกัน เช่น ในญี่ปุ่นปัจจุบันมีนิกายใหญ่ ๕ แยกย่อยออกไปอีกราว ๒๐๐ สาขานิกาย และในญี่ปุ่นพระมีครบครันได้แล้วทุกนิกาย แต่ในไต้หวัน เป็นต้น พระมหายานไม่มีครบครัน; เทียบ *เถรวาท*, *หีนยาน*

มหาปรัชญา ดู *โมคคัลลีสัทธรรมปิฎก, ศาสนวงส์*

มหาราช, ท้าว ดู *จาตุมหาราช*

มหाराชปรีตร ปรีตรหลวงชุดใหญ่ คือ
สิบสองตำนาน ดู *ปรีตร, ปรีตต์*

มหाराชตี ดู *จาคมหาราช*

มหาวงส์ ชื่อหนังสือพงศาวดารลังกา
คัมภีร์ “ใหญ่” แต่งขึ้นในสมัยอรรถกถา
(โดยพระมหานามเถระ) พรรณนาความเป็น
มาของพระพุทธศาสนาและชาติ
ลังกา ตั้งแต่เริ่มตั้งวงศ์ษัตริย์สิงหล ใน
ตอนพุทธปรินิพพาน จนถึงรัชกาลพระเจ้า
มหาเสนา (พ.ศ. ๘๗๗-๙๐๔) ประวัติ
ต่อจากนั้นมีคัมภีร์ชื่อ *อุพวงส์* พรรณนา
ต่อไป

มหาวรรค ชื่อคัมภีร์อันเป็นหมวดที่ ๓ ใน
๕ หมวด แห่งพระวินัยปิฎก คือ อาทิก
กัมม์ ปาจิตตีย์ มหาวรรค จุลวรรค
ปริวาร, มหาวรรค มี ๑๐ ชั้นชกะ (หมวด
ตอน หรือบท) คือ ๑. *มหาชั้นชกะ* (ว่า
ด้วยการบรรพชาอุปสมบท เริ่มตั้งแต่
เหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ๆ และการ
ประดิษฐานพระศาสนา) ๒. *อุโปสถ
ชั้นชกะ* (ว่าด้วยอุโปสถและสีมา) ๓.
วัสสูปนายิกชั้นชกะ (ว่าด้วยการเข้า
พรรษา) ๔. *ปวารณาชั้นชกะ* (ว่าด้วย
ปวารณา) ๕. *จัมมชั้นชกะ* (ว่าด้วยเครื่อง
หนัง เช่น รองเท้าและเครื่องลาด) ๖.
เภสัชชกะ (ว่าด้วยเรื่องยาตลอดจน
เรื่องกัปปิยะ อกัปปิยะ และกาลิกทั้ง ๔)
๗. *กฐินชั้นชกะ* (ว่าด้วยกฐิน) ๘. *จีวร-*

ชั้นชกะ (ว่าด้วยเรื่องจีวร) ๙. *จัมเปยย-
ชั้นชกะ* (ว่าด้วยข้อควรทราบบางอย่าง
เกี่ยวกับนิกกรรมต่างๆ) ๑๐. *โกสัมพิก-
ชั้นชกะ* (ว่าด้วยเรื่องภิกษุชาวเมือง
โกสัมพีวิวกันและสังฆสามัคคี); ดู
ไตรปิฎก

มหาวัน 1. ป่าใหญ่ใกล้นครกบิลพัสดุ์ที่
พระพุทธเจ้าเคยไปทรงพักผ่อนระหว่าง
ประทับอยู่ที่นิโครธาราม **2.** ป่าใหญ่ใกล้
เมืองเวสาลี ณ ที่นี้พระศาสดาทรง
อนุญาตให้มีภิกษุณีขึ้นเป็นครั้งแรก
โดยประทานอนุญาตให้พระมหาปชาบดี
บวชเป็นภิกษุณี ด้วยวิธีรับครุธรรม ๘
ประการ

มหาวิกัฏ ยา ๔ อย่าง คือ มูตร คุธ เถ้า
ดิน ภิกษุอาพาธฉันได้โดยไม่ต้องรับ
ประเคน คือไม่ต้องอาบัติเพราะขาด
ประเคน

มหาวิโลกนะ “การตรวจดูอันยิ่งใหญ่”,
ข้อตรวจสอบพิจารณาที่สำคัญ หมายถึง
สิ่งทีพระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาตรวจดูก่อน
จะตัดสินพระทัยประทานปฎิญาณรับ
อาราธนาของเทพดาทั้งหลายว่าจะจุติ
จากดุสิตเทวโลกไปบังเกิดในพระชาติ
สุดท้ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า มี ๕
อย่าง (นิยมเรียกว่า *ปัญจมหาวิโลกนะ*)
คือ ๑. *กาล* คืออายุกาลของมนุษย์จะ
ต้องอยู่ระหว่าง ๑๐๐ ถึง ๑ แสนปี (ไม่

สั้นกว่าร้อยปี (ไม่ยาวเกินแสนปี) **๒. ทวีป** คือทวีปจะอุบัติแต่ในชมพูทวีป **๓. เทสะ** คือประเทศ หมายถึงถิ่นแดน จะอุบัติในมัธยมประเทศ และทรงกำหนดเมืองกบิลพัสดุ์เป็นที่พึงบังเกิด **๔. กุละ** คือตระกูล จะอุบัติเฉพาะในชัตตยิสกุล หรือในพราหมณสกุล และทรงกำหนดว่าเวลานั้นโลกสมมติว่าตระกูลกษัตริย์ประเสริฐกว่าตระกูลพราหมณ์ จึงจะอุบัติในตระกูลกษัตริย์ โดยทรงเลือกพระเจ้าสุทโธทนะเป็นพุทธบิดา **๕. ชนิดอายุปริณเขต** คือมารดา และกำหนดอายุของมารดา มารดาจะต้องมีศีลห้าบริสุทธิ์ ไม่โลเลในบุรุษ ไม่เป็นนักดื่มสุรา ได้บำเพ็ญบารมีมาตลอดแสนกัลป์ ทรงกำหนดได้พระนางมัทมายา และทรงทราบว่าจะมีพระชนม์อยู่เกิน ๑๐ เดือนไปได้ ๗ วัน (สรุปตามแนวอรรถกถาชาดก)

มหาวิหาร ชื่อวัดสำคัญวัดหนึ่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศลังกาสมาชยอดีต เคยเป็นที่พำนักของพระพุทธโฆสจารย์ชาวชมพูทวีป เมื่อครั้งท่านมาแปลคัมภีร์สิงหฬเป็นมคธ

มหาศาล ผู้มั่งคั่ง, ผู้มั่งมี, ยิ่งใหญ่

มหาศาลนคร ชื่อถิ่นที่กัณหาณาเขตด้านตะวันออกของมัชฌิมชนบท

มหาศีล คุที **อุพพัชฌิมมหาศีล**

มหาสติปัญญาสูตร ชื่อสูตรที่ ๙ แห่งทีฆนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วย**สติปัญญา ๔**

มหาสมณะ พระนามหนึ่งสำหรับเรียกสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

มหาสังคาม ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวารพระวินัยปิฎก

มหาสังกตสูตร สูตรที่ ๓๖ ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยการอบรมกาย อบรมจิต และมีเรื่องราวในพุทธประวัติตอนแสวงหาโมกขธรรมคือ ตอนตรัสรู้รวมอยู่ด้วย

มหาสัตว์ “สัตว์ผู้มีคุณความดีอันยิ่งใหญ่” หมายถึงพระโพธิสัตว์

มหาศาล ดู **มหาศาล**

มหาสาวก สาวกผู้ใหญ่, สาวกชั้นหัวหน้า เรียงกันมาว่ามี ๘๐ องค์; ดู **อสีติมหาสาวก**

มหาสีมา สีมาใหญ่ผูกทั่ววัด มีชั้นตสีมาซ้อนภายในอีกชั้นหนึ่งโดยมีสีมันตริกคั่น

มหาสุทนต์ปริวาส สุทนต์ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายคราวด้วยกันจนจำจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดไม่ได้เลย อยู่ปริวาสจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ โดยกะเอาตั้งแต่บวชมาถึงเวลาใดยังไม่เคยต้องสังฆาทิเสสเลย เป็นช่วงแรก แล้วถอยหลังจากปัจจุบันไปจนตลอดเวลาที่ไม่ได้ต้องอีกช่วงหนึ่ง

กำหนดเอาระหว่างช่วงทั้งสองนี้

มหาสุทนต์ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ครองราชสมบัติอยู่ที่กุสาวดีราชธานีในอดีตกาล ก่อนพุทธกาลช้านาน เมืองกุสาวดีนี้ในสมัยพุทธกาลมีชื่อว่าเมืองกุสินารา, เรื่องมาในมหาสุทนต์สนสูตรแห่งคัมภีร์ที่มณีกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก

มหาสุบิน ความฝันอันยิ่งใหญ่, ความฝันครั้งสำคัญ หมายถึงความฝัน ๕ เรื่อง (*ปัญจมหาสุบิน*) ของพระโพธิสัตว์ก่อนจะได้อัตราตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระอรหันตศาสดาจารย์ระบุว่าทรงพระสุบินในคืนก่อนตรัสรู้ คือขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖) ดังตรัสไว้ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต พระสุตตันตปิฎก ในความว่า ๑. เสด็จบรรทมโดยมีมหาปฐพีนี้เป็นพระแท่นไสยาสน์ ขุนเขาหิมวันต์เป็นเชนย พระหัตถ์ซ้ายเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านบูรพทิศ พระหัตถ์ขวาเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านปัจฉิมทิศ พระบาททั้งสองเหยียดหยั่งลงในมหาสมุทรด้านทักษิณ (ข้อนี้เป็นบุพนิมิตหมายถึง การได้อัตราตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันไม่มีสิ่งใดยิ่งใหญ่กว่า) ๒. มีหม้อคางอกขึ้นจากนภีของพระองค์ สูงขึ้นจดท้องฟ้า (หมายถึงการที่ได้อัตราตรัสรู้ อารยอัษฎางคิกมรรคแล้วทรงประกาศออกไปถึงมวลมนุษยและหมู่เทพ) ๓.

หมู่หนอนตัวชาวศิระชะดำพากันไต่ขึ้นมา จากพระบาทคลุมเต็มถึงชานุมณฑล (หมายถึงการที่คนหนุ่มสาวชาวคฤหัสถ์ มากมายพากันถึงตถาคตเป็นสรณะ ตลอดชีวิต) ๔. นกทั้งหลายสี่จำพวกมีสีต่างๆ กันบินมาแต่ทิศทั้งสี่ แล้วมาหมอบจับที่เบื้องพระบาท กลับกลายเป็นสีขาวไปหมดสิ้น (หมายถึงการที่ชนทั้งสี่วรรณะ มาออกบวชรวมกันในพระธรรมวินัย และได้ประจักษ์แจ้งวิมุตติธรรม) ๕. เสด็จดำเนินไปมาบนภูเขาคุถลูกใหญ่ แต่ไม่ทรงแปดเปื้อนด้วยคุถ (หมายถึง การทรงเจริญลาภในปัจจัยสี่พร้อม แต่ไม่ทรงลุ่มหลงติดพัน ทรงบริโภคนด้วยพระปัญญาที่ดำรงจิตปลอดโปร่ง เป็นอิสระ)

มหาอัฐกถา, มหาอรรคกถา ดู *ปรัณาอัฐกถา, อรรคกถา*

มหาอุทายี พระเถระผู้ใหญ่องค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ในเมืองกบิลพัสดุ์ เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเมื่อคราวที่พระองค์เสด็จไปโปรดพระญาติ จึงออกบวชและได้สำเร็จอรหัตตผล ท่านเป็นพระธรรมกถีกองค์หนึ่ง มีเรื่องเกี่ยวกับการที่ท่านแสดงธรรมบ้าง สนทนาธรรมบ้าง ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง คราวหนึ่งพระอานนท์เห็นท่านนั่งแสดงธรรมอยู่ มีคฤหัสถ์ล้อมฟัง

อยู่เป็นชุมชนใหญ่ จึงได้กราบทูลเล่า ถวายพระพุทธเจ้าเป็นข้อปรารภให้พระองค์ทรงแสดง *ธรรมเทศกธรรม* หรือ *องค์คุณของธรรมกถิก* ๕ ประการคือ ๑. แสดงธรรมไปโดยลำดับ ไม่ตัดลัดให้ขาดความ ๒. อ่างเหตุผลให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. มีจิตเมตตาปรารภนาให้เป็นที่ประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น

มหินทเถระ พระเถระองค์หนึ่ง เป็นราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช และเป็นผู้นำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐานที่เกาะลังกา

มहि แม่น้ำใหญ่ลำดับที่ ๕ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป (คงคา ยมุนา อจิรวตี สรรวมहि) ไหลผ่านไปใกล้แคว้นอังคุตตราปะ, บางที่เรียก มหามहि บ้าง มหามหิคงคา บ้าง, ปัจจุบันน่าจะอยู่ในหรือใกล้เขตบังคลาเทศ, ไม่พึงสับสนกับแม่น้ำที่เรียกในปัจจุบันว่า Mahi ซึ่งอยู่ทางตะวันตกของอินเดีย และไหลลงทะเลที่อ่าว Khambhat หรือ Cambay; **ดูมหานที ๕**

มเหสี 1. ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่, ฤๅษีใหญ่, พระพุทธเจ้า **2.** ชายาของพระเจ้าแผ่นดิน

มักษะ ลบหลู่คุณท่าน, หลู่ความดีของผู้อื่น (ข้อ ๒ ในมละ ๙, ข้อ ๕ ใน

อุปกิเลส ๑๖)

มักน้อย พอใจด้วยของเพียงน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็น (อัปปิจฉะ)

มักมาก โลภ, ออยากได้มากๆ

มักใหญ่ ออยากเป็นใหญ่เป็นโต เกินคุณธรรมและความสามารถของตน

มักคญาณ ญาณในอริยมรรค, ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุความเป็นอริยบุคคลชั้นหนึ่งๆ; **ดู ญาณ ๑๖**

มักคสมังคี **ดู สมังคี**

มักคามักคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง (ข้อ ๕ ในวิสุทธิ ๗)

มังคลัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์อธิบายมงคล ๓๘ ประการ ในมงคลสูตร พระสิริมังคลาจารย์แห่งลานนาไทย รจนาขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๐๖๗ โดยรวบรวมคำอธิบายจากอรรถกถา ฎีกาอนุฎีกาต่างๆ เป็นอันมาก พร้อมทั้งคำบรรยายของท่านเอง

มังสะ เนื้อ, ซีนเนื้อ

มังสจักขุ จักขุคือดวงตา เป็นคุณพิเศษของพระพุทธเจ้า คือ มีพระเนตรที่งามแจ่มใส ไว และเห็นได้ชัดเจนแม้ในระยะไกล (ข้อ ๑ ในจักขุ ๕)

มังสวัตติ การงดเว้นกินเนื้อสัตว์ (เป็นคำบัญญัติภายหลัง)

มัจจุ, มัจจุราช ความตาย

มัจจุมา ความตายเป็นมาร เพราะตัดโอกาสที่จะทำความดีเสียทั้งหมด (ข้อ ๕ ในมาร ๕)

มัจฉะ ชื่อแคว้นหนึ่งใน ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล อยู่ทิศใต้ของแคว้นสุรเสนะ นครหลวงชื่อ **วิราฐ** (บางแห่งว่า **สาคละ** แต่ความจริงสาคละเป็นเมืองหลวงของแคว้นมัททะ)

มัจฉริยะ ความตระหนี่, ความหวง (ข้อ ๔ ในมละ ๙), มัจฉริยะ ๕ คือ ๑. **อวาสมัจฉริยะ** ตระหนี่ที่อยู่ ๒. **กุดมัจฉริยะ** ตระหนี่สกุล ๓. **ลาภมัจฉริยะ** ตระหนี่ลาภ ๔. **วัฒนมัจฉริยะ** ตระหนี่วรรณะ ๕. **ธัมมมัจฉริยะ** ตระหนี่ธรรม (ข้อ ๙ ในสังโยชน ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

มัจชะ ของเมา, น้ำที่ทำผู้ดื่มให้เมา หมายถึงสุราและเมรัย

มัจฉันตักสมัย เวลาเที่ยงวัน

มัจฉิมะ ภิกษุผู้มีพรรษาครบ ๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา (ต่ำกว่า ๕ เป็นนวกะ, ๑๐ พรรษาขึ้นไปเป็นเถระ)

มัจฉิมชนบท, มัจฉิมประเทศ ประเทศที่ตั้งอยู่ในท่ามกลาง, ถิ่นกลาง เป็นอาณาเขตที่กำหนดว่า มีความเจริญรุ่งเรือง มีประชาชนหนาแน่น มีเศรษฐิกิจดี เป็นศูนย์กลางแห่งการค้าขาย เป็นที่อยู่แห่งนักปราชญ์ผู้มีวิชาความรู้ เป็นที่

รวมของการศึกษาเป็นต้น กำหนดเขต **ทิศบูรพา** ภายในนับแต่มหาศาลนครเข้ามา **อาคเนย์** นับแต่แม่น้ำสัลลวดีเข้ามา **ทักษิณ** นับแต่เสตักถณิกนิคมเข้ามา **ปัจฉิม** นับแต่ถุนคามเข้ามา **อุดร** นับแต่ภูเขาสีรชชะเข้ามา นอกจากนั้นไปเป็น **ปัจฉิมตชนบท** หรือ **ปัจฉิมประเทศ**

มัจฉิมนิกาย นิกายที่สองแห่งพระสุตตันตปิฎก มีพระสูตรยาวปานกลาง ๑๕๒ สูตร

มัจฉิมโพธิกาล ระยะเวลาบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าต่อนกลางระหว่างปฐมโพธิกาลกับปัจฉิมโพธิกาล นับคร่าวๆ ตั้งแต่ประดิษฐานพระพุทธรูปในแคว้นมคธไปแล้ว ถึงปลงพระชนมายุสังขาร; ดู **พุทธประวัติ**

มัจฉิมภาณกาจารย์ อาจารย์ผู้สาธยายคัมภีร์มัชฌิมนิกาย คือ ผู้ได้ศึกษาทรงจำและชำนาญในมัชฌิมนิกาย

มัจฉิมภูมิ ชั้น ชั้น หรือระดับพระมัชฉิมะ คือพระปุนกลาง, ระดับอายุ คุณธรรม ความรู้ ที่นับว่าเป็นพระปุนกลาง (ระหว่างพระนวกะ กับพระเถระ) คือ มีพรรษาเกิน ๕ แต่ยังไม่ครบ ๑๐ และมีความรู้พอรักษาตัวเป็นต้น; เทียบ **เถรภูมิ, นวกภูมิ**

มัจฉิมยาม ยามกลาง, ส่วนที่ ๒ ของราตรี เมื่อแบ่งคืนหนึ่งเป็น ๓ ส่วน,

ระยะเที่ยงคืน; เทียบ *ปฐมยาม, ปัจฉิมยาม*
มัชฌิมวัย ตอนท่ามกลางอายุ, วัยเมื่อ
 เป็นผู้ใหญ่หรือกลางคน, วัยกลางคน
 ระหว่างปฐมวัยกับปัจฉิมวัย; ดู *วัย*

มัชฌิมศีล ดูที่ *อุพพัจฉิมมहाศีล*

มัชฌิมา ท่ามกลาง, กลาง

มัชฌิมาปฏิบัติ ทางสายกลาง, ข้อ
 ปฏิบัติเป็นกลางๆ ไม่หย่อนจนเกินไป
 และไม่ตึงจนเกินไป ไม่ข้งแวงที่สุด ๒
 อย่างคือ *กามสุขัลลิกานุโยค* และ *อัสต-
 กิลมถานุโยค*, ทางแห่งปัญญา (เริ่ม
 ด้วยปัญญา, ดำเนินด้วยปัญญา นำไปสู่
 ปัญญา) อันพอดีที่จะให้ถึงจุดหมาย คือ
 ความดับกิเลสและความทุกข์ หรือ
 ความหลุดพ้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ได้แก่
มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น
 สัมมาสมาธิเป็นที่สุด

มัณฑกัป ดู *กัป*

มัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณ
 คือความพอเหมาะพอดี เช่น รู้จัก
 ประมาณในการแสวงหา รู้จักประมาณ
 ในการใช้จ่ายพอเหมาะพอควรเป็นต้น;
 ดู *สัพปริสธรรม*

มัตตลุงค์ มั่นสมอง

มัททกัจฉิมิกทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัย
 แก่เนื้อ ชื่อมัททกัจฉิ อยู่ที่พระนคร
 ราชคฤห์ เป็นแห่งหนึ่งที่พระพุทธเจ้า
 เคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

มัททวะ ความอ่อนโยน, ความนุ่มนวล,
 ความละมุนละไม (ข้อ ๕ ในราชธรรม
 ๑๐)

มัธยม มีในท่ามกลาง; ระดับกลาง; เที่ยง
 วัน หมายถึงเวลาเที่ยงที่ปรากฏตามเงา
 แดด ถ้าเป็นเวลาที่เกิดเฉลี่ยกันแล้ว
 เรียกว่า *สมุส*

มัธยมชนบท ถิ่นแคว้นในท่ามกลาง
 ชมพูทวีป; ดู *มัชฌิมชนบท*

มัธยมประเทศ ดู *มัชฌิมชนบท*

มันตานี นางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของ
 ปุณณมาณพ

มันตานีบุตร บุตรของนางมันตานี
 หมายถึงพระปุณณมันตานีบุตร

มัลละ ชื่อแคว้นหนึ่งบรรดา ๑๖ แคว้น
 ใหญ่แห่งชมพูทวีปครั้งพุทธกาล ปกครอง
 แบบสามัคคีธรรม โดยมีพวกมัลล-
 กษัตริย์เป็นผู้ปกครอง นครหลวงเดิม
 ชื่อกุสาวดี แต่ภายหลังแยกเป็น กุสินารา
 กับ ปาวา

มัลลกษัตริย์ คณะกษัตริย์ผู้ปกครอง
 แคว้นมัลละ แบ่งเป็น ๒ พวก คณะ
 หนึ่งปกครองที่นครกุสินารา อีกคณะ
 หนึ่งปกครองที่นครปาวา

มัลลชนบท แคว้นมัลละ

มัลลปาโมกษ์ มัลลกษัตริย์ชั้นหัวหน้า

มัสสุ หนวด

ภาคสิริมาส เดือน ๑, เดือนอ้าย

มามบูชา การบูชาใหญ่ในวันเพ็ญ เดือน ๓ ในโอกาสคล้ายวันประสูติใหญ่แห่งพระสาวก ซึ่งเรียกว่า **จาทรงคสันนิบาต** ณ พระเวฬุวันหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ๙ เดือน ที่พระองค์ทรงแสดง **โอวาทปาฏิโมกข์** (การปลงพระชนมายุสังขาร ก็ตรงในวันนี้)

มามมาส เดือน ๓

มามพ ชายหนุ่ม, ชายรุ่น, คนรุ่นหนุ่ม (มักใช้แก่ชายหนุ่มในวาระพระราชมณเฑียร)

มาตรา ประมาณ, การกำหนดประมาณ, เกณฑ์วัดและนับต่างๆ เช่น นับเวลา วัดขนาด วัดระยะทาง, มาตราที่ควรรู้อย่างนี้

มาตราเวลา

(จันทรคติ)

- ๑๕ หรือ ๑๔ วัน เป็น ๑ ปักข์
- ๒ ปักข์ “ ๑ เดือน
- ๔ เดือน “ ๑ ฤดู
- ๓ ฤดู (๖ ฤดู ก็มี) “ ๑ ปี

(๑๔ วัน คือ ข้างแรมเดือนขาด)

ข้างขึ้น เรียกศุกุลปักข์ หรือ ชุณหปักข์, ข้างแรม เรียกกาฬปักข์ หรือ กัณห์ปักข์; วันเพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) เรียกปฐมมี หรือ บุรณมี, วันดับ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ ค่ำ) เรียกอมวารสี

เนื่องจากปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ ปีละ ๑๑ วันเศษ เพื่อปรับระยะเวลาของปีจันทรคติให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ จึงเติม**อธิกมาส** ๗ ครั้ง ในรอบ ๑๙ ปี

ทำให้ปีที่เต็มนั้นๆ มีเดือน ๘ สองหน

เดือน (มาส) ๑๒ ตั้งแต่เดือน ๕ ดังนี้:

- เดือน ๕ จิตต หรือ จิตร
- เดือน ๖ วิสาข
- เดือน ๗ เชฎฐ
- เดือน ๘ อาสาฬห
- เดือน ๙ สาวน หรือ สาวณ
- เดือน ๑๐ ภัททปท หรือ โปฏฐุพท
- เดือน ๑๑ อัสนษุช หรือ ปุสุมกัตติก
- เดือน ๑๒ กัตติก
- เดือน ๑ มาคสิร หรือ มิคสิร
- เดือน ๒ ปุสส หรือ พุสส
- เดือน ๓ มาม
- เดือน ๔ ผัคคุณ

(แต่ละเดือน นิยมเติม ‘มาส’ ต่อท้าย เช่น จิตรมาส, วิสาขมาส เป็นต้น)

ฤดู (อุตุ) ๓ คือ

- ๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒
- ๒. **เหมันต์** ฤดูหนาว = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
- ๓. **กิมหะ, กิมหานะ** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

ฤดู (อุตุ) ๖ คือ

- ๑. **วัสสานะ** ฤดูฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐
- ๒. **สรวะ** ฤดูท้ายฝน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

- ๓. **เหมันต์** ฤดูแล้ง = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒
- ๔. **สิริระ** ฤดูแล้ง = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
- ๕. **วสันต์** ฤดูใบไม้ผลิ = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖
- ๖. **กิมหะ, กิมหามะ** ฤดูร้อน = แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

มาตราวัด

๗ เล็ดข้าว	เป็น	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	"	๑ คืบ
๒ คืบ	"	๑ ศอก
๔ ศอก	"	๑ วา
๒๕ วา	"	๑ อสุภะ
๘๐ อสุภะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

หรือ

๔ ศอก	เป็น	๑ ธนู
๕๐๐ ธนู	"	๑ โกละ
๔ โกละ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

อย่างละเอียด

๓๖ ปริมาณ	เป็น	๑ อณู
๓๖ อณู	"	๑ ตัซซารี
๓๖ ตัซซารี	"	๑ รติเรณู
๓๖ รติเรณู	"	๑ ลิกขา
๗ ลิกขา	"	๑ อูกา
๗ อูกา	"	๑ รัญญูมาส

๗ รัญญูมาส (เล็ดข้าว)	"	๑ อังคุละ
๑๒ อังคุละ (นิ้ว)	"	๑ วิทติ
๒ วิทติ (คืบ)	"	๑ รตนะ
๗ รตนะ (ศอก)	"	๑ ยัญญู
๒๐ ยัญญู (ไม้เท้า)	"	๑ อสุภะ
๘๐ อสุภะ	"	๑ คาวุต
๔ คาวุต	"	๑ โยชน์

(สิ่งที่มีขนาดถึง ๑ ลิกขาขึ้นไป จึงเห็นได้ด้วยตาเปล่า; "ศอก" บาลีเรียก รตนะ บ้าง หัตถะ บ้าง, "ไม้เท้า" เรียก ยัญญู บ้าง ทัณฑะ บ้าง, น่าสังเกตว่า ในชั้นอรรถกถา มักกล่าวถึง ทัณฑะยาว ๔ หัตถะ คือไม้เท้ายาว ๔ ศอก, เช่น ม.อ. ๑/๑๖๙/๓๘๑ แต่ในคัมภีร์ชั้นหลังที่แสดงเรื่องมาตรา กล่าวว่า ๑ ยัญญู/ทัณฑะ เท่ากับ ๕ หรือ ๗ รตนะ/หัตถะ)

ตัวอย่างนัยที่เพียงฟังไว้

๑๐ เกสา (ผม)	เป็น	๑ ติละ
๖ ติละ (เม็ดงา)	"	๑ ยวะ
๔ ยวะ (ขำเหมียว)	"	๑ อังคุละ
๘ อังคุละ (นิ้ว)	"	๑ มุญญู
๓ มุญญู (กำมือ)	"	๑ รตนะ
๒๘ รตนะ (ศอก)	"	๑ อัพมันดร

มาตราดวง

๔ มุญญู (กำมือ)	เป็น	๑ กุทวะ
๒ กุทวะ (พายมือ)	"	๑ ปัตถะ
๒ ปัตถะ (กอบ)	"	๑ นาฬี
๔ นาฬี (ทะนาน)	"	๑ อาฬักกะ

	หรือ	
๔ มุฏฐิ (กำมือ)	เป็น	๑ กุทวะ
๔ กุทวะ (พามือ)	"	๑ ปัตตะ
๔ ปัตตะ (กอม)	"	๑ อาพหกะ
๔ อาพหกะ	"	๑ โทณะ
๔ โทณะ	"	๑ มานิกา
๔ มานิกา	"	๑ ขารี, ขาริกา
๒๐ ขารี, ขาริกา	"	๑ วาหะ

(เห็นว่าตาม สุตต.อ.๒/๓๐๗ เป็นต้น ซึ่งบอกไว้ด้วยว่า ๑ วาหะ = ๑ สกฏฐะ (เกวียน) แต่ในอรรถกถาแห่งขุททกสุมุตฺต, ม.อ. ๓/๒๐๕ ว่า ในที่นั้น ๒ สกฏฐะ เป็น ๑ วาหะ ซึ่งอาจจะหมายความเฉพาะในกรณีนั้น แต่ก็ทำให้เกิดปมที่ไม่กระจ่าง)

มาตราซังของ

๔ วิหิ (เส้นข้าวเปลือก)	เป็น	๑ คุณฺฐา, กุณฺฐา
๒ คุณฺฐา, กุณฺฐา	"	๑ มาสก
๕ มาสก	"	๒ อักขะ
๘ อักขะ	"	๑ ธรณะ
๑๐ ธรณะ	"	๑ ปละ
๑๐๐ ปละ	"	๑ ตุลลา
๒๐ ตุลลา	"	๑ ภาระ

มาตราซังทอง

๔ วิหิ (เส้นข้าวเปลือก)	เป็น	๑ คุณฺฐา, กุณฺฐา
๒ คุณฺฐา, กุณฺฐา	"	๑ มาสก
๕ มาสก	"	๒ อักขะ
๘ อักขะ	"	๑ ธรณะ
๕ ธรณะ	"	๑ สุวัณณะ

๕ สุวัณณะ " ๑ นิกขะ

มาตรารูปยะ

๕ มาสก	เป็น	๑ บาท
๔ บาท	"	๑ กหาปณะ

มาตราพิเศษ

มาตราบางอย่าง แต่เดิมคงกำหนดขึ้นเพื่อให้พระภิกษุที่อยู่ในกาลเทศะหลากหลาย แม้ไม่มีอุปกรณ์ ก็สามารถปฏิบัติตามพระวินัยได้ (ไม่ถึงแม้ขำเต็ดขาด)

นิวสุคต, คีบสุคต

ตามมติของอรรถกถา ๑ คีบสุคต = ๑ ศอกครึ่ง (ศอกคืบ) ของช่างไม้

หรือ ๑ ศอกช่างไม้ = ๘ นิ้วสุคต

แต่ในวินัยมุขเล่ม ๑ ทรงชี้ถึงความยุ่งยากในการคำนวณตามสุคตประมาณนี้ และทรงมีพระมติซึ่งสรุปได้ว่า เพื่อให้สะดวกและถือข้างน้อยเป็นการปลอดภัย ควรเทียบตามมาตราที่ใช้กันเป็นมาตรฐานสากลในปัจจุบัน คือ ระบบเมตริก (Metric system) อย่างที่ตกลงกันว่า ๑ วา = ๒ เมตร ดังนั้น ๑ คีบสุคต = ๒๕ ซม. (๘ นิ้วสุคต = ๑๖.๖๗ ซม.)

อัพภันดร

๑ อัพภันดร = ๗ วา (= ๑๔ เมตร)

อุทกุกเขป

อุทกุกเขป “ชั่ววักน้ำสาต” คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลางวักน้ำสาตเต็มแรง (ท่านว่าใช้ทรายก็ได้) ไปตกถึง

เลททุบาท

เลททุบาท “ซัวว้างก้อนดินตก” คือ ระยะทางเท่าที่บุรุษผู้มีกำลังปานกลาง ขว้างก้อนดินไปตกลง

มตาศิปตอฎุฎฐาน การบำรุงมารดาบิดา ให้มีความสุข (ข้อ ๓ ในสัปปริสบัญญัติ ๓, ข้อ ๑๑ ในมงคล ๓๘)

มตিকা 1. หัวข้อ เช่น หัวข้อแห่งการเดาะ กฐิน **2.** แม่บท เช่นตัวลิกขาบท เรียกว่าเป็นมตিকা เพราะจะต้องขยายความต่อไป

มาตุคาม ผู้หญิง

มาตุมาต ฆ่ามารดา (ข้อ ๑ ในอนันตริยกรรม ๕)

มาตุจนา พระนางนาง, น้ำผู้หญิง

มานะ 1. ความถือตัว, ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่, เป็นอุทรมภาคียสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องสูง พระอรหันต์จึงลงได้ (ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๕ ในอนุสัย ๗, ข้อ ๑๓ ในอุปกิเลส ๑๖, ข้อ ๒ ในบัญญัติจะ ๓)

มานะนี้ ในพระไตรปิฎกแสดงไว้มากหลายชุด มีตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐, อย่างน้อยพึงทราบ **มานะ ๓** ที่ตรัสไว้ด้วยกันกับ **ตัณหา ๓** (อง.จก.๒๒/๓๗๗/๔๙๔) คือ **๑. มานะ** ความถือตัวอยู่ภายใน โดยมีตัวตนที่ต้องคอยให้ความ

สำคัญ ที่จะพะนอจะบำเรอจะยกจะชูให้ปรากฏหรือให้เด่นขึ้นไว้ อันให้คำนึงที่จะแบ่งแยกเราเขา จะเทียบ จะแข่ง จะรู้สึกกระทบกระทั่ง **๒. อติมานะ** ความถือตัวเกินล่วง โดยสำคัญตนหยาบรุนแรงขึ้นเป็นความยกตัวเหนือเขา ดูถูกดูหมิ่นเหยียดหยามผู้อื่น **๓. โอิมานะ** ความถือตัวต่ำด้วย โดยเหยียดตัวลงเป็นความดูถูกดูหมิ่นตนเอง, **มานะ ๓** นี้ พึงทราบความหมายอย่างสั้นๆ ตามที่แสดงในมหานิทเทส (ขุ.ม.๒๙/๓๕๗/๒๓๖) ว่า “**มานะ** ว่า ‘เราเท่ากับเขา’ **อติมานะ** ว่า ‘เราดีกว่าเขา’ **โอิมานะ** ว่า ‘เราเลวกว่าเขา’ ย่อมไม่มี ไม่ปรากฏ หาไม่ได้ ในพระอรหันตชีณาสพ...”

มานะ ๕ ซึ่งมีการอ้างอิงบ่อยๆ (เช่น ขุ.ม.๒๙/๑๐๒/๙๔) ได้แก่ **๑. ดีกว่าเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา **๒. ดีกว่าเขา** สำคัญตัวว่าเสมอเขา **๓. ดีกว่าเขา** สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา **๔. เสมอเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา **๕. เสมอเขา** สำคัญตัวว่าเสมอเขา **๖. เสมอเขา** สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา **๗. เลวกว่าเขา** สำคัญตัวว่าดีกว่าเขา **๘. เลวกว่าเขา** สำคัญตัวว่าเสมอเขา **๙. เลวกว่าเขา** สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา; ข้อ ๑, ๕ และ ๙ เป็นการมองตรงกับที่เป็นจริง แต่ก็ยังเป็นการถือตัวเป็นกิเลสอย่างประณีต ซึ่งพระอรหันต์จึง

ละได้ ส่วนอีก ๖ ข้อ เป็นการถือตัวโดยมองไม่ตรงกับที่เป็นจริง เป็นกิเลสที่หยาบกว่า ชั้นพระโสดาบันก็ละหมดแล้ว

มานะชื่ออื่นที่ควรทราบ คือ *อริมานะ* ความสำคัญตนเกินเป็นจริง ความสำคัญตนผิด เช่น ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบในระดับหนึ่ง ซึ่งที่แท้ยังเป็นปุถุชน แต่สำคัญตนเป็นพระอรหันต์หรือเป็นพระอรริยะ, *อัสมิมานะ* ความถือตัว โดยมีความยึดมั่นสำคัญหมายในชั้น ๕ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นตน, *มิจจามานะ* ความถือตัวผิด โดยหยิ่งพองลำพองตนในความยึดถือหรือความสามารถในทางชั่วร้าย เช่น ภูมิใจว่าพูดเท็จเก่งใครๆ จับไม่ได้ ลำพองว่าสามารถใช้วิชาของตนในทางที่คนอื่นรู้ไม่ทันเพื่อหากินหรือกลั่นแกล้งรังแกคนอื่นได้, *อวมานะ* การถือตัวกดเขาลง ซึ่งแสดงออกภายนอก โดยอาการลบหลู่ ไม่ให้เกียรติ ทำให้อับอายขายหน้า ไม่แยแส ไร้อาทร เช่น ผู้มีกำลังอำนาจที่ทำการชู้ตะคอก ลูกที่เมินเฉยต่อพ่อแม่ เป็นคู่ตรงข้ามกับคำในฝ่ายดีคือ *สัมมานะ* อันได้แก่การนับถือยกย่อง ให้เกียรติแก่ผู้มีคุณความดีโดยเหมาะสมอย่างจริงใจ

มานะเป็นกิเลสเด่นนำเนืองกันและคู่กันกับตัณหา เป็นแรงขับเคลื่อนให้ปุถุชนทำการต่างๆ ก่อความขัดแย้ง ปัญหาและ

ทุกข์นานา แม้หากรู้จักใช้ จะปลุกเร้าให้เบนมาเพียรพยายามทำความดีได้ ก็แฝงปัญหาและไม่ปลอดทุกข์ จึงต้องมีการศึกษา เริ่มแต่ฝึกวินัยให้มีศีลที่ทำความคุ้มครองพฤติกรรมไว้ในขอบเขตแห่งความสงบเรียบร้อยไม่เบียดเบียนกันแล้วพัฒนาจิตปัญญา ให้เจริญฉันทะขึ้นมาเป็นแรงขับเคลื่อนแทนที่ตัณหาและมานะ เมื่อปฏิบัติเช่นนี้ ถึงจะยังมีมานะอยู่อย่างละเอียดจนเป็นพระอนาคามี ก็จะแทบไม่มีโทษภัย จนกว่าจะพ้นจากมานะเป็นอิสระสิ้นเชิงเมื่อบรรลอรหัสผล ซึ่งจะเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์สืบไป

2. ในภาษาไทย มานะมีความหมายเพี้ยนไปเป็นว่า เพียรพยายาม ขยันมุ่งมั่น เช่นในคำว่า มานะพากเพียร มุมานะ **มานัต, มานัตต์** ชื่ออุฏฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุกาบัติ แปลว่า “นับ” หมายถึงการนับราตรี ๖ ราตรี คือ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว เมื่อจะปลดเปลื้องตนจากอาบัติตามธรรมเนียมแห่งอาบัติสังฆาทิเสส จะต้องไปหาสงฆ์จตุรวรรค ทำผ้าห่มเจวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบภิกษุแก่กว่า นั่งกระหย่งประนมมือ กล่าวคำขอมานัตตามอาบัติที่ต้อง ภิกษุรูปหนึ่งสวดประกาศให้มานัตแล้ว ภิกษุรูปนั้น

ประพฤติมานัต ๖ ราตรี เป็นนวุฏฐานวิธี เบื้องต้น แห่งการออกจากครุกาบัติ แล้วสงฆ์จึงสวดระงับอาบัตินั้น (แต่ถ้า ปกปิดอาบัติไว้ ต้องอยู่ปริวาสก่อนจึง ประพฤติมานัตได้)

มานัตตจาริกภิกษุ ภิกษุผู้ประพฤติ มานัต

มานัตตารหิกษุ ภิกษุผู้ควรแก่มานัต คือ ภิกษุที่อยู่ปริวาสครบกำหนดแล้ว มี สิทธิขอมานัตกะสงฆ์ และสงฆ์จะให้ มานัตเพื่อประพฤติในลำดับต่อไป

มานานุสัย อนุสัยคือมานะ ได้แก่ มานะ ๙ ประการ; ๓ *มานะ, อนุสัย*

มายา เจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระ ราชบุตรีของพระเจ้าอัญชนะ เป็นพระ มเหสีของพระเจ้าสุทโธทนะ แห่งกรุง กบิลพัสดุ์ เป็นพระราชชนนี ของเจ้าชาย สิหัตถะ เป็นพระพุทธรูปมารดา เจ้าชาย สิหัตถะประสูติได้ ๗ วัน พระนางก็ สวรรคต, คำว่า *มายา* ในที่นี้ มิได้หมาย ความว่ามารยา ที่แปลว่า เล่ห์เหลี่ยม หรือล่อลวง แต่หมายถึงความงามที่ทำให้ ผู้ประสพบงวยงหลงใหล, นิยมเรียก ว่า *พระนางสิริมหามายา*

มายา มรรยา คือเจ้าเล่ห์ (ข้อ ๕ ในมละ ๙, ข้อ ๙ ในอุปกิเลส ๑๖)

มาร 1. สิ่งที่มาบุคคลให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ, ตัวการ

ที่กำจัดหรือขัดขวางไม่ให้บรรลุความดี มี ๕ คือ ๑. *กิเลสมาร* มารคือกิเลส ๒. *ขันธมาร* มารคือเบญจขันธ์ ๓. *อภิสังขารมาร* มารคืออภิสังขารที่ปรุงแต่ง กรรม ๔. *เทวปุตตมาร* มารคือเทพบุตร ๕. *มัจจุมาร* มารคือความตาย 2. พระยา มารที่มีเรื่องราวปรากฏบ่อยๆ ในคัมภีร์ คอยมาแทรกแซงเหตุการณ์ต่างๆ ใน พระพุทธประวัติ เช่น ยกพลเสนามา ผจญพระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระ องค์ชนะพระยามารได้ด้วยทรงนึกถึง บารมี ๑๐ คือ ทาน คีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิฏฐาน เมตตา อุเบกขา มารในกรณีเช่นนี้ บาง ที่ท่านอธิบายออกชื่อว่าเป็น *วสวัตดีมาร* ซึ่งครองแดนหนึ่งในสวรรค์ชั้นสูงสุด แห่งระดับกามาวจรคือปรนิมมิตวสวัตดี เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้ มิ ให้ล่วงพ้นจากแดนกามซึ่งอยู่ในอำนาจ ครอบงำของตน อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาพึง พิจารณาเทียบจากมาร ๕ ในความ หมายที่ 1. ด้วย

มารยา การแสวงหา, เล่ห์เหลี่ยม, การล่อ ลวง, กิริยาที่แสดงอาการให้เขาเห็นผิด จากที่เป็นจริง

มารยาท กิริยา, กิริยาวาจาที่ถือว่าเรียบร้อย

มารวิชัย ชนะมาร, พิชิตมาร

มัลล ดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวง

มลา พวงดอกไม้, ดอกไม้ทั่วไป, สร้อยคอ
มาลี ดอกไม้ทั่วไป, ผู้แต่งด้วยพวงดอกไม้
มาส เดือน; ดู *มาตรา, เดือน*
มาสก ชื่อมาตราเงินในครั้งโบราณ ทำ
 มาสกเป็นหนึ่งในบาท

มิกจิววัน พระราชอุทยานของพระเจ้า
 โกรัพยะ ผู้ครองแคว้นกुरु

มิจฉัตตะ ความเป็นผิด, ภาวะที่ผิดมี ๑๐
 อย่าง คือ ๑. *มิจนาทิฏฐิ* ๒. *มิจน-*
สังกัปปะ ๓. *มิจนาวาจา* ๔. *มิจน-*
กัมมันตะ ๕. *มิจนอาชีวะ* ๖. *มิจน-*
วายามะ ๗. *มิจนาสติ* ๘. *มิจน-*
สมาธิ ๙.
มิจนญาณ ๑๐. *มิจนวิมุตติ*; ตรงข้ามกับ
สัมมัตตะ

มิจน ผิด

มิจนากัมมันตะ ทำการผิดได้แก่กายทุจริต
 ๓ คือ ๑. *ปาณาติบาต* ฆ่าสัตว์ ๒. *อทินนา-*
ทาน ลักทรัพย์ ๓. *กาเมสุมิจนจาร*
 ประพฤติผิดในกาม (ข้อ ๔ ในมิจฉัตตะ
 ๑๐)

มิจนัจริยา, มิจนัจจาร ความประพฤติผิด

มิจนชีพ การหาเลี้ยงชีพในทางผิด; ดู
มิจนอาชีวะ

มิจนญาณ รู้ผิด เช่น ความรู้ในการคิด
 อูบายทำความชั่วให้สำเร็จ (ข้อ ๙ ใน
 มิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนาทิฏฐิ เห็นผิด, ความเห็นที่ผิดจาก
 คลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีได้ชั่ว ทำชั่ว

ได้ดี มารดาบิดาไม่มี เป็นต้น และความ
 เห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์
 (พจนานุกรมเขียน *มิจนาทิฏฐิ*); (ข้อ ๑
 ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนาวณิชชา การค้าขายไม่ชอบธรรม,
 การค้าขายที่ผิดศีลธรรม หมายถึงอภริยา-
 วณิชชา (การค้าขายที่อุบาทว์ไม่ควรทำ)
 ๕ อย่าง คือ ๑. *สัจฉวณิชชา* คำอาวุธ
 ๒. *สัจฉวณิชชา* คำมนุษย์ ๓. *มังสวณิชชา*
 คำสัตว์สำหรับฆ่าเป็นอาหาร ๔. *มัจฉ-*
วณิชชา คำของเมา ๕. *วิสวณิชชา* คำ
 ยาพิษ

มิจนาวาจา วาจาผิด, เจรจาผิด ได้แก่
 ๑. *มุสาวาท* พูดปด ๒. *ปิสุณาวาจา* พูด
 ส่อเสียด ๓. *ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ ๔.
สัมผัปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ (ข้อ ๓ ใน
 มิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนาวายามะ พยายามผิด ได้แก่
 พยายามทำบาป พยายามทำอกุศลที่ยัง
 ไม่เกิดให้เกิดขึ้น เป็นต้น (ข้อ ๖ ใน
 มิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนวิมุตติ หลุดพ้นผิด เช่นการระงับ
 กิเลสบาปธรรมได้ชั่วคราว เพราะกลัว
 อำนาจพระเจ้าผู้สร้างโลก การระงับ
 กิเลสนั้นดี แต่การระงับเพราะกลัว
 อำนาจพระเจ้าผู้สร้างโลกนั้น ผิดทาง ไม่ทำ
 ให้พ้นทุกข์ได้จริง (ข้อ ๑๐ ในมิจฉัตตะ
 ๑๐)

มิจนาคติ ระลึกผิด ได้แก่ระลึกถึงการอันจะยั่วให้เกิดโรคะ โทสะ โมหะ (ข้อ ๗ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนาศมาธิ ตั้งใจผิด ได้แก่จดจ่อ บังใจแน่นในกามโรคะ ในพยาบาท เป็นต้น (ข้อ ๘ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนาลังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ดำริแลไป ในกาม ดำริพยาบาท ดำริเบียดเบียนเขา (ข้อ ๒ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิจนอาชีวะะ เลี้ยงชีพผิด ได้แก่หาเลี้ยงชีพในทางทุจริตผิดวินัยหรือผิดศีลธรรม เช่น หลอกหลวงเขา เป็นต้น (ข้อ ๕ ในมิจฉัตตะ ๑๐)

มิตตปฏิรูป, มิตตปฏิรูปก คนเทียมมิตร, มิตรเทียมไม่ใช่มิตรแท้ มี ๔ พวก ได้แก่ ๑. **คนปกอลอก** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คิดเอาแต่ได้ฝ่ายเดียว ๒. ยอมเสียน้อยโดยหวังจะเอาให้มาก ๓. ตัวมีภัยจึงมาช่วยทำกิจของเพื่อน ๔. คบเพื่อนเพราะเห็นแก่ประโยชน์ของตัวเอง ๒. **คนดีแต่พูด** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. ดีแต่ยกของหมดแล้วมาปราศรัย ๒. ดีแต่อ้างของยังไม่มีมาปราศรัย ๓. สงเคราะห์ด้วยสิ่งหาประโยชน์มิได้ ๔. เมื่อเพื่อนมีกิจ อ้างแต่เหตุขัดข้อง ๓. **คนหัวประจบ** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วก็เออออ ๒. จะทำดีก็เออออ ๓. ต่อหน้าสรรเสริญ ๔. ลับหลังนินทา ๔. **คนชวน**

นิบหาย มีลักษณะ ๔ คือ ๑. คอยเป็นเพื่อนดื่มน้ำเมา ๒. คอยเป็นเพื่อนเที่ยวกลางคืน ๓. คอยเป็นเพื่อนเที่ยวดูการเล่น ๔. คอยเป็นเพื่อนไปเล่นการพนัน (เขียนว่า **มิตรปฏิรูป, มิตรปฏิรูปก** ก็มี); **ดู คิหิวินัย**

มิตร เพื่อน, ผู้มีความเอื้อเฟื้อดี, ผู้มีน้ำใจเอื้อเฟื้อ แยกเป็นมิตรแท้ ๔ พวก มิตรเทียม (มิตตปฏิรูป) ๔ พวก

มิตรเทียม ดู **มิตตปฏิรูป**

มิตรแท้ มิตรด้วยใจจริง มี ๔ พวก ได้แก่ ๑. **มิตรอุปการะ** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาเพื่อน ๒. เพื่อนประมาท ช่วยรักษาทรัพย์ของเพื่อน ๓. เมื่อมีภัย เป็นที่พึ่งพำนักได้ ๔. มีกิจจำเป็น ช่วยออกทรัพย์ให้เกินกว่าที่ออกปาก ๒. **มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. บอกความลับแก่เพื่อน ๒. ปิดความลับของเพื่อน ๓. มีภัยอันตรายไม่ละทิ้ง ๔. แม้ชีวิตก็สละให้ได้ ๓. **มิตรณะประโยชน์** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. จะทำชั่วเสียหายคอยห้ามปรามไว้ ๒. คอยแนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ไม่เคยได้รู้ได้ฟัง ๔. บอกทางสุขทางสวรรค์ให้ ๔. **มิตรมีน้ำใจ** มีลักษณะ ๔ คือ ๑. เพื่อนมีทุกข์ พลอยทุกข์ด้วย ๒. เพื่อนมีสุข พลอยดีใจ ๓. เขาติเตียนเพื่อน ช่วย

ยั้งแก็ให้ ๔. เขาสรรเสริญเพื่อน ช่วย
 พุดเสริมสนับสนุน; ๓ *คิหิวินัย*
มิลิตา ชื่อนครหลวงของแคว้นวิเทหะ
มิทระ ความท้อแท้, ความเชื่อมซึ่ม, มาคู่
 กับถีนะ ในนิวรรณ์ ๕; ๓ *ถีนมิทระ*
มิลักกะ คนป่าเถื่อน, คนดอย, คนที่ยัง
 ไม่เจริญ, พวกเจ้าถิ่นเดิมของชมพูทวีป
 มีใช้ชาวอริยกะ
มิลินท์ มหากษัตริย์เชื้อชาติกรีก ในชมพู
 ทวีป ครองแคว้นโยนิก ที่สาครนคร
 (ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้น
 ปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน) ทรง
 มีชาติภูมิที่เกาะอลันทะ ซึ่งสันนิษฐาน
 กันว่าตรงกับคำว่า Alexandria คือเป็น
 เมืองหนึ่งที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์
 มหาราชสร้างขึ้นบนทางเดินทัพที่ทรงมี
 ชัย ห่างจากสาครนครประมาณ ๒๐๐
 โยชน์ ทรงเป็นปราชญ์ยิ่งใหญ่ ได้วาทะ
 ชนนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้น จน
 ในที่สุดได้โต้กับพระ**นาคเสน** ทรง
 เลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา
 และเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญ ชาวตะวัน
 ตกเรียกพระนามตามภาษากรีกว่า
 Menander ครองราชย์ พ.ศ. ๔๒๓
 สวรรคต พ.ศ. ๔๕๓; ๓ *นาคเสน, โยนิก*
มิลินทปัญหา คัมภีร์สำคัญ บันทึกคำ
 สนทนาโต้ตอบปัญหาธรรม ระหว่าง
 พระนาคเสนกับพระยามิลินท์

มิตสกลโมธาน การประมวลครุภาพดี
 ระคนกัน, เป็นชื่อปริวาสสำหรับภิกษุผู้
 ปวารณาจะออกจากอาบัติสังฆาทิเสส
 ต่างวัตถุกัน หมายความว่าต้องอาบัติ
 สังฆาทิเสสหลายตัวต่างลักษณะกัน ซึ่ง
 มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ภิกษุ
 ผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหล่านั้น ขอ
 ปริวาสจากสงฆ์เพื่ออยู่กรรมชดใช้ทั้งหมด
มือเดียว ๓ *ฉันมือเดียว*
 मुख หัวหน้า, หัวข้อ, ปาก, ทาง
 मुखपात्र “บอกด้วยปาก”, การว่าปาก
 เปล่า หมายถึง การสวด สาธยาย บอก
 กล่าว เล่าเรียน สืบทอดกันมาด้วยปาก
 ต่อปากโดยตรง ไม่ใช่ตัวหนังสือ, เป็น
 วิธีครั้งโบราณ ในการรักษาคัมภีร์ให้
 เทียงตรงแม่นยำ (เช่น มีการกำกับ
 กำชับ ทบทวน และสอบทานกันต่อหน้า
 ได้เต็มที่) เมื่อยังไม่มีแม่แบบที่จะพิมพ์
 ข้อความออกมาให้ตรงกันแน่นอนทั้ง
 หมด และถือว่าการคัดลอกเป็นวิธีสืบ
 ทอดข้อความที่ไม่อาจไว้วางใจ เช่น ใน
 มหาวงศ์ (๑/๒๕๐๑/๒๓๕) ว่า “ภิกษุทั้ง
 หลายผู้มีความรู้ความคิดกว้างขวาง ใน
 กาลก่อน นำพระบาลีแห่งพระไตรปิฎก
 และแม่ธรรกถาแห่งพระไตรปิฎกนั้น
 มาโดย मुखपात्र”, ในภาษาไทย **मुखपात्र**
 มีความหมายเลื่อนลงมาในแง่ที่กลายเป็น
 เป็นเรื่องที่ไม่ค่อยหนักแน่นหรือไม่ค่อย

เป็นหลักฐาน หมายถึง ข้อความที่ท่องจำกันมาด้วยปากเปล่า ไม่ได้เขียนไว้, เรื่องที่เล่าต่อปากกันมา; **มุขบาทู** ก็เขียน **มุขปุณณะ** ผ่าเซ็ดปาก

มูจลินท์ 1. ต้นจิก, ไม้จิก ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นไม้นี้ ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ ตามพระวินัย, สัปดาห์ที่ ๖ ตามคัมภีร์ชาดก)

2. ชื่อพระยานาคที่เข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ใต้ต้นจิก (มูจลินท์) ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวตลอด ๗ วัน พระยามูจลินทนาคราชจึงแผ่พังพานปกพระพุทธเจ้าเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกต้องพระกาย นี่เป็นมูลเหตุของการสร้างพระพุทธรูปนาคปรก

มูจิกุกัมยตาญาณ ดู **มูญจิกุกัมยตาญาณ**

มูจณา ลมจับ, สลบ, สวิงสวาย

มูญจิกุกัมยตาญาณ ญาณอันคำหนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย, ความหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ ต้องการจะพ้นไปเสียจากสังขารที่เบื่อหน่ายแล้ว ด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ (ข้อ ๖ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

มูญฐิ กำมือ; ดู **มาตรา**

มุตตะ ดู **มุตระ**

มูทชชะ อักษรเกิดในศิระษะหรือที่ปุ่ม

เหงือก คือ **ภู จ ๓ ๗ ๗** กับทั้ง **ร** และ **พ มูทิตา** ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี, เห็นผู้อื่นอยู่ดีมีสุข ก็ชื่นชื่นเบิกบานใจด้วย เห็นเขาประสบความสำเร็จเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ พร้อมทั้งจะส่งเสริมสนับสนุน ไม่กีดกันริษยา; ธรรมตรงข้ามคือ **อิสสา** (ข้อ ๓ ในพรหมวิหาร ๔)

มูนิ นักปราชญ์, ผู้สละเรือนและทรัพย์สมบัติแล้ว มีจิตใจตั้งมั่นเป็นอิสระไม่เกาะเกี่ยวติดพันในสิ่งทั้งหลาย สงบเย็นไม่ทะเยอทะยานผันใฝ่ ไม่แส่พร่าन्हวันไหว มีปัญญาเป็นกำลังและมีสติรักษาตน, พระสงฆ์หรือนักบวชที่เข้าถึงธรรมและดำเนินชีวิตอันบริสุทธิ์

มูตา เท็จ, ปด, ไม่จริง

มูตาวาท พุดเท็จ, พุดโกหก, พุดไม่จริง (ข้อ ๔ ในกรรมกิลเลส ๔, ข้อ ๗ ในมลละ ๙, ข้อ ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มูตาวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องพุดปดเป็นต้น เป็นวรรคที่ ๑ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิงค์ แห่งวินัยปิฎก

มูตาวาทา เวมณี เว้นจากการพุดเท็จ, เว้นจากการพุดโกหก, เว้นจากพุดไม่จริง (ข้อ ๔ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และอกุศลกรรมบถ ๑๐)

มูคัฏฐ ข้อปฏิบัติของผู้เฒ่า, ข้อปฏิบัติของผู้เป็นดังคนเฒ่า, การถือไม่พุดจากกัน

เป็นวัตรของเดียรถียอย่างหนึ่ง มีพุทธ-
บัญญัติห้ามไว้มิให้ภิกษุถือ เพราะเป็น
การเป็นอยู่อย่างปศุสัตว์

มุต ปัสสาวะ, น้ำเบา, เยี่ยว

มูธาภิเชก พิธีหลังน้ำรดพระเศียรใน
งานราชาภิเชกหรือพระราชพิธีอื่น

มุล (ในคำว่า “อภิกถันอันภิกษุจะพึงยก
ขึ้นว่าได้นั้น ต้องเป็นเรื่องมีมูล”) คำ,
ร่องรอย, ลักษณะอาการที่ส่อว่าน่าจะ
เป็นอย่างนั้น, เรื่องที่จัดว่ามีมูลมี ๓
อย่าง คือ ๑. เรื่องที่ได้เห็นเอง ๒. เรื่อง
ที่ได้ยินเอง หรือผู้อื่นบอกและเชื่อว่า
เป็นจริง ๓. เรื่องที่รังเกียจโดยอาการ

มุลคันธกุฎี “พระคันธกุฎีเดิม” เป็นคำที่
ไม่มีในคัมภีร์มาแต่เดิม ท่านผู้ใช้เริ่ม
แรก หมายถึงพระคันธกุฎีที่ประทับของ
พระพุทธเจ้าที่สารนาถ คือที่อสิปตนะ-
มฤคทายวัน อันเป็นที่มาของชื่อวัดมุล-
คันธกุฎีวิหาร ซึ่งอนาคาริกธรรมปาละ
แห่งประเทศศรีลังกา สร้างขึ้นที่สารนาถ
(มีพิธีเปิดใน พ.ศ. ๒๔๗๔) และถือได้
ว่าเป็นวัดแรกที่เกิดขึ้นในถิ่นพุทธสถาน
เดิมแห่งประเทศอินเดีย หลังจากพระ
พุทธศาสนาได้สูญสิ้นไปจากชมพูทวีป
เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๔๐; ดู **คันธกุฎี**

มุลคันธกุฎีวิหาร “วัดพระมุลคันธกุฎี”,
วัดที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์แห่งพระคันธ-
กุฎีเดิมของพระพุทธเจ้า ที่สารนาถ; ดู

มุลคันธกุฎี; คันธกุฎี

มุลค่า ราคา

มุลเจท “ตัดรากเหง้า” หมายถึงอาบัติ
ปาราชิก ซึ่งผู้ต้องขาดจากความเป็น
ภิกษุและภิกษุณี

มุลนาย (ในคำว่า “เลขสม คือ เลขสมัค
มีมุลนาย”) ผู้อุปการะเป็นเจ้าบุญนาย
คุณ อย่างที่ใช้ว่า **เจ้าขุนมุลนาย**

มุลบัญญัติ ข้อบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรง
ตั้งไว้เดิม, บัญญัติเดิม; คู่กับ **อนุบัญญัติ**
(ตามปกติใช้เพียงว่า **บัญญัติกับอนุ-
บัญญัติ**)

มุลเภสัช “มีรากเป็นยา” ยาทำจากรากไม้
เช่น ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ช่า หัวหมู
 เป็นต้น

มุลแห่งพระบัญญัติ ต้นเหตุให้พระ
พุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย

มุลายปฏิกัสนา การชักเข้าหาอาบัติเดิม
เป็นชื่ออุฏฐานวิธีอย่างหนึ่ง; ดู **ปฏิกัสนา**

มุลายปฏิกัสนารหิกษุ ภิกษุผู้ควร
แก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม หมายถึง
ภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส หรือประพฤติ
มานัตอยู่ ต้องอาบัติสังฆาติเสสข้อเดียว
กันหรืออาบัติสังฆาติเสสข้ออื่นเข้าอีก
ก่อนที่สงฆ์จะอัพภาน ต้องตั้งต้นอยู่
ปริวาสหรือประพฤติมานัตใหม่

เมษิยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็น
อุปัฏฐากของพระพุทธองค์ คราวหนึ่ง

ได้เห็นสวนมะม่วงริมฝั่งแม่น้ำกิมิก้าฟ้า
นำรินรมย์ จึงขอลาพระพุทธเจ้าไป
บำเพ็ญเพียรที่นั่น พระพุทธเจ้าห้ามไม่
ฟัง ท่านไปบำเพ็ญเพียร ฎุกอกุศลวิตก
ต่างๆ รมกวน ในที่สุดต้องกลับมาเฝ้า
พระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนา
เรื่องธรรม ๕ ประการสำหรับบ่มเจโต-
วิมุตติ เป็นต้น ที่พระศาสดาทรงแสดง
จึงได้สำเร็จพระอรหัต

เมณฑกานูญาต ข้ออนุญาตที่ปรารภ
เมณฑกเศรษฐี คืออนุญาตให้ภิกษุยินดี
ของที่กัปปียการก จัดซื้อมาด้วยเงินที่ผู้
ศรัทธาได้มอบให้ไว้ตามแบบอย่าง
เมณฑกเศรษฐีเคยทำ

เมตตกฺกฺมาณพ ศิษย์คนหนึ่งในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรีที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ณ ปาสาณเจดีย์

เมตตา ความรัก, ความปรารถนาให้เขามี
ความสุข, แม้ไม่ตรีจิตคิดจะให้สัตว์ทั้ง
ปวงเป็นสุขทั่วหน้า (ข้อ ๙ ในบารมี ๑๐,
ข้อ ๑ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๒ ใน
อารักขกรรมฐาน ๔); ดู **แม่เมตตา**

เมตตากรรุณา **เมตตา** และ **กรรุณา** ความ
รักความปรารถนาดีและความสงสาร
ความอยากช่วยเหลือปลดเปลื้องทุกข์
(ข้อแรกในเบญจธรรม)

เมตตาจิต จิตประกอบด้วยเมตตา, ใจมี
เมตตา

เมตติยะ ชื่อภิกษุผู้เฝ้าพระทัฬหฬัลลบุตร
คู่กับพระภุมมชกะ

เมตติยาภิกษุณี ภิกษุณีผู้เป็นตัวการรับ
มอบหมายจากพระเมตติยะและพระ
ภุมมชกะมาเป็นผู้เฝ้าพระทัฬหฬัลลบุตร
ด้วยข้อหาปลุมนปาราชิก

เมตเตยยะ, เมตไตรย ดู **ศรีอารย-**
เมตไตรย

เมถุน “การกระทำของคนที่เป็นคู่ๆ”, การ
ร่วมสังวาส, การร่วมประเวณี

เมถุนวิริติ การเว้นจากการร่วมประเวณี

เมถุนสังโยค อาการพัวพันเมถุน, ความ
ประพฤติกที่ยังเกี่ยวเนื่องกับเมถุน มี ๗
ข้อ โดยใจความคือ สมณะบางเหล่าไม่
เสพเมถุน แต่ยังยินดีในเมถุนสังโยคคือ
ชอบการลูบไล้และการนวดของหญิง,
ชอบซิกซ์ เล่นหัวสัพยอกกับหญิง, ชอบ
จ้องดูตากับหญิง, ชอบฟังเสียงหัวเราะ
ขบร้องของหญิง, ชอบนึกถึงการเกาที่
เคยหัวเราะพุดเล่นกับหญิง, เห็นชาว
บ้านเขาบำรุงบำเรอกันด้วยกามคุณแล้ว
ปลื้มใจ, หรือแม้แต่ประพฤติพรหมจรรย์
โดยตั้งความปรารถนาที่จะเป็นเทพเจ้า

เมทนีดล พื้นแผ่นดิน

เมทพูนิกม นิกมหนึ่งในลักกชนบท

เมโท, เมท มั่นขัน

เมธิ นักปราชญ์, คนมีความรู้

เมรัย น้ำเมาที่ยังไม่ได้กลั่น, น้ำเมาที่เกิด

จากการหมักหรือแช่

เมรุ 1. ชื่อภูเขาที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาล บางทีเรียกพระสุเมรุ ตามคติของศาสนาฮินดู ถือว่าเป็นบริเวณที่มีสวรรค์อยู่โดยรอบ เช่น สวรรค์ของพระอินทร์อยู่ทางทิศเหนือ ไวกุณฐ์แดนสถิตของพระวิษณุหรือพระนารายณ์อยู่ทางทิศใต้ ไกลาสที่สถิตของพระศิวะหรือพระอิศวรก็อยู่ทางทิศใต้ เหนือยอดเขาพระสุเมรุ นั่นคือ พรหมโลก เป็นที่สถิตของพระพรหม; ภูเขานี้เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า *สิเนรุ* และตามคติฝ่ายพระพุทธศาสนา ในชั้นอรรถกถา ยอดเขาสิเนรุเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งเป็นที่สถิตของพระอินทร์ เชิงเขาสิเนรุ ซึ่งหยั่งลึกลงไปใต้มหาสมุทรเป็นอสูรพิภพ สูงขึ้นไปกึ่งทางระหว่างแดนทั้งสองนั้น เป็นสวรรค์ของท้าวมหาราช สวรรค์ชั้นอื่นๆ และโลกมนุษย์ เป็นต้น ก็เรียงรายกันอยู่สูงบ้างต่ำบ้างรอบเขาสิเนรุนี้ (ในวรรณคดีบาลียุคหลัง เช่น จูฬวงศ์ พงศาวดารลังกา เรียก *เมรุ* และ *สุเมรุ* อย่างสันสกฤตก็มี) **2.** ที่เผาศพ หลังคาเป็นยอด มีรั้วล้อมรอบ ซึ่งคงได้คติจากภูเขาเมรุนี้

แม่หม้ายงานท่าน พระสนมในรัชกาลก่อนๆ

โมกษ์ 1. ความหลุดพ้นจากกิเลส คือ

นิพพาน **2.** ประธาน, หัวหน้า, ประมุข **โมกขธรรม** ธรรมนำสัตว์ให้หลุดพ้นจากกิเลส, ความหลุดพ้น, นิพพาน

โมคคัลลภาวะ *ดู มหาโมคคัลลภาวะ*

โมคคัลลानโคตร ตระกูลพราหมณ์โมคคัลลภาวะ

โมคคัลลี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระมหาโมคคัลลภาวะ

โมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระมหาเถระผู้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ เมื่อ พ.ศ.๒๓๕, หลังการสังคายนาเสร็จสิ้นแล้ว ท่านได้ส่งพระเถระ ๔ รูป รับมอบภาระไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ (บัดนี้นิยมเรียกกันว่าสังคายนาทูต ๔ สาย แต่ในเรื่องเดิมไม่ได้ใช้คำนี้) ดังความในอรรถกถา (วินย.อ.๑/๖๓) ว่า “ทราบมาว่า พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ครั้นทำตติยสังคีตนี้แล้ว ได้ดำริอย่างนี้ว่า ‘ในอนาคต พระศาสนาจะพึงตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ณ ที่ไหนหนอแล?’ ลำดับนั้น เมื่อท่านใคร่ครวญอยู่ ก็ได้มีความคิดดังนี้ว่า ‘พระศาสนาจักตั้งมั่นอยู่ด้วยดี ในปัจฉิมชนบททั้งหลาย’ ท่านจึงมอบภาระแก่ภิกษุเหล่านั้น แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นๆ ไปในถิ่นนั้นๆ คือ

๑. พระมัชฌันติกเถระ ไปยังรัฐกัสมีร์-

คันธาระ โดยสั่งว่า “ท่านไปยังรัฐนั้นแล้ว
จงประดิษฐานพระศาสนาที่นั่น”

๒. พระมหาเทวเถระ ไปยังมหิสกมณฑล
โดยสั่งอย่างนั้นเหมือนกัน

๓. พระรักขิตเถระ ไปยังวนวาสีชนบท

๔. พระโยนกธรรมรักขิตเถระ ไปยัง
อปรัณฑกชนบท

๕. พระมหาธรรมรักขิตเถระ ไปยังมหา
รัฐชนบท

๖. พระมหารักขิตเถระ ไปยังแดนโยนก

๗. พระมัชฌิมเถระ ไปยังถิ่นแดนอัน
เป็นส่วนแห่งหิมวันตประเทศ.

๘. พระโสณเถระ และพระอุตตรเถระ
ไปยังสุวรรณภูมิ

๙. พระมหินทเถระ ผู้เป็นสังฆวิহারิก
ของตน พร้อมด้วยพระอภิญญเถระ พระ
อุตติยเถระ พระลัมพลเถระ พระภัทท-
ศาลเถระ ไปยังตัมพปัทมณทวิป โดยสั่ง
ว่า “พวกท่านไปยังตัมพปัทมณทวิปแล้ว
จงประดิษฐานพระศาสนาในเกาะนั้น”

พระเถระแม่ทั้งหมด เมื่อจะไปยัง
ทิสากาณั้นๆ ตระหนกอยู่ว่า “ใน
ปัจจุฉิมชนบททั้งหลาย คณะพระ
ภิกษุปัญจวรรค จึงพอที่จะทำอุปสมบท
กรรมได้” ดังนี้ จึงได้ไปกันรวมทั้งตน
เป็นคณะละ ๕; ดู *สังคายนา*

โมฆบุรุษ บุรุษเปล่า, คนเปล่า, คนที่ใช้
การไม่ได้, คนโง่เขลา, คนที่พลาดจาก

ประโยชน์อังกพิงได้พิงถึง

โมฆราชมณฑล ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน
๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถาม
ปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์ ได้
บรรลุอรหัตตผลแล้วอุปสมบท เป็นพระ
มหาสาวกองค์หนึ่ง และได้รับยกย่อง
เป็นเอตทัคคะในทางทรงจิวรเศร้าหมอง

โมทนา บันเทิงใจ, ยินดี; มักใช้พูดเป็น
คำตัดสั้น สำหรับคำว่า *อนุโมทนา*
หมายความว่าพลอยยินดี หรือชื่นชม
เห็นชอบในการกระทำนั้นๆ ด้วยเป็นต้น;

ดู *อนุโมทนา*

โมโหนย ความเป็นมุนี, ความเป็นปราชญ์,
คุณธรรมของนักปราชญ์, ธรรมที่ทำให้
เป็นมุนี

โมริยกษัตริย์ กษัตริย์ผู้ครองเมือง
ปิปผลิวัน ส่งทูตมาไม่ทันเวลาแจกพระ
บรมสารีริกธาตุ จึงได้แต่พระอังคารไป
สร้างอังคารสถูป ที่เมืองของตน

โมลี, เมาลี จอม, ยอด, ผมที่มุ่นเป็นจอม

โมหะ ความหลง, ความไม่รู้ตามเป็นจริง,
อวิชชา (ข้อ ๓ ในอกุศลมูล ๓)

โมหจริต พื้นนิสัยที่หนักในโมหะ โง่เขลา
งมงาย พึ่งแก้ด้วยให้มีการเรียน การ
ถาม การฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาล
หรืออยู่กับครู (ข้อ ๓ ในจริต ๖)

โมหันธ์ มีดมมด้วยความหลง, มีดมม
เพราะความหลง

โมหาคติ ลำเอียงเพราะเขลา (ข้อ ๓ ใน
อคติ ๔)

โมหาโรปนกรรม กิริยาที่สวดประกาศ
ยกโทษภิกษุว่า แสร้งทำหลง คือรู้แล้วทำ
เป็นไม่รู้; เมื่อสงฆ์สวดประกาศแล้ว ยัง
แก่งทำไม่รู้อีก ต้องปาจิตตีย์ (สิกขาบท
ที่ ๓ แห่งสหธรรมิกวรรค ปาจิตตีย์กัณฑ์)

โมโห โกรธ, ชุ่นเคือง; ตามรูปศัพท์เป็น
คำภาษาบาลี ควรแปลว่า “ความหลง”
แต่ที่ใช้กันมาในภาษาไทย ความหมาย
เพี้ยนไปเป็นอย่างข้างต้น

ไม่มีสังวาส ไม่มีธรรมเป็นเหตุอยู่ร่วม
กับภิกษุทั้งหลาย, ขาดสิทธิอันชอบ
ธรรม ที่จะถือเอาประโยชน์แห่งความ
เป็นภิกษุ, ขาดจากความเป็นภิกษุ, อยู่
ร่วมกับสงฆ์ไม่ได้

มิตร “คุณชาติ (ความดีงาม) ที่มีใน
มิตร”, ความเป็นเพื่อน, ความรัก,
ความหวังดีต่อกัน, ความเชื่อใฝ่ต่อกัน,
มิตรธรรม, เมตตา

ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร ไตรจีวรอยู่กับ
ตัว คืออยู่ในเขตที่ตัวอยู่

ย

ยกนะ [ยะ-กะ-นะ] ตับ

ยชูปเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระเวทใน
ศาสนาพราหมณ์ เป็นตำรับประกอบ
ด้วยมนตร์สำหรับใช้สวดในยัญพิธีและ
แถลงพิธีทำกิจบูชายัญ เขียนอย่าง
สันสกฤตเป็น *ยชुरเวท*; *ดู ไตรเพท, เวท*

ยติ ผู้สำรวจอินทรีย์, นักพรต, พระภิกษุ
ยถากรรม “ตามกรรม” ตามปกติใช้ในข้อ
ความที่กล่าวถึงคติหลังสิ้นชีวิต เมื่อเล่า
เรื่องอย่างรวบรัด ทำนองเป็นสำนวน
แบบในการสอนให้คำนึงถึงการทำความ
ส่วนมากใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา
เช่นว่า “กุลบุตรนั้น เมื่อเสร็จธุลีสว่างลับไป
แล้ว ก็ได้ตำแหน่งเศรษฐีในเมืองนั้น

ดำรงอยู่ตลอดอายุแล้ว ก็ไปตาม
ยถากรรม” (คือ ไปเกิดตามกรรมดีและ
ชั่วที่ตัวได้ทำไว้), “พระราชชาติตั้งอยู่ใน
โอวาทของพระโพธิสัตว์ ทำบุญทั้งหลาย
แล้วไปตามยถากรรม” (คือไปเกิดตาม
กรรมดีที่ได้ทำ), ข้อความว่า “ไปตาม
ยถากรรม” นี้ เฉพาะในอรรถกถาชาดก
อย่างเดียวก็มีเกือบร้อยแห่ง, ในพระไตร
ปิฎก คำนี้แทบไม่ปรากฏที่ใช้ แต่ก็พบ
บ้างสัก ๒ แห่ง คือในรัฐपालสูตร (ม.ม.
๑๓/๔๔๙/๔๐๙) และเฉพาะอย่างยิ่งใน
อัยยิกาสูตร (ส.ส.๑๕/๔๐๑/๑๔๒) ที่ว่า ครั้ง
หนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลเสด็จไปเฝ้า
พระพุทธเจ้าและกราบทูลว่า พระ

อัยยิกาซึ่งเป็นที่รักมากของพระองค์ มีพระชนม์ได้ ๑๒๐ พรรษา ได้ทิวศตเสียแล้ว ถ้าสามารถเอาสิ่งมีค่าสูงใดๆ แลกเอาพระชนม์คืนมาได้ ก็จะทรงทำพระพุทธรเจ้าได้ตรัสสอนเกี่ยวกับความจริงของชีวิต และทรงสรุปว่า “สรรพสัตว์จักม้วยมรณ เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ทุกคนจักไปตามกรรม (ยถากรรม) เข้าถึงผลแห่งบุญและบาป คนมีกรรมชั่วไปนรก คนมีกรรมดีไปสุคติ เพราะฉะนั้น พึงทำกรรมดี ...”; มีบ้างน้อยแห่งที่ใช้ยถากรรมในความหมายอื่น เช่นในข้อความว่า “ได้เงินค่าจ้างทุกวัน ตามยถากรรม” (คือตามงานที่ตนทำ); ในภาษาไทย *ยถากรรม* ได้มีความหมายเพี้ยนไปมาก กลายเป็นว่า “แล้วแต่จะเป็นไป, เรื่อยเปื่อย, เลื่อนลอยไร้จุดหมาย, ตามลมตามแล้ง” ซึ่งตรงข้ามกับความหมายที่แท้จริง

ยถาภูตญาณ ความรู้ตามความเป็นจริง, รู้ตามที่มันเป็น

ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง

ยถาสันถติกังคะ องค์แห่งผู้ถือการอยู่ในเสนาสนะตามแต่เขาจัดให้ ไม่เลือกเสนาสนะเอาตามพอใจตัวเอง (ข้อ ๑๒ ในธุดงค์ ๑๓)

ยม พญายม, เทพผู้เป็นใหญ่แห่งโลกของ

คนตาย และเป็นเจ้านรก, *ยมราช* ก็เรียก **ยมกะ** ชื่อภิกษุรูปหนึ่งที่มีความเห็นว่าพระชินาสพตายแล้วดับสูญ ซึ่งเป็นความเห็นที่ผิด ภายหลังได้พบกับพระสารีบุตร พระสารีบุตรได้เปลื้องท่านจากความเห็นผิดนั้นได้

ยมกปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์เป็นคู่ๆ อันเป็นปาฏิหาริย์พิเศษที่เฉพาะพระพุทธรเจ้าเท่านั้นทรงกระทำได้ ไม่สาธารณะกับพระสาวกทั้งหลาย เช่น ให้เปลวไฟกับสายน้ำพวยพุ่งออกไป จากพระวรกายต่างส่วนต่างด้าน พร้อมกันเป็นคู่ๆ ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระวรกายข้างขวา พร้อมกับอุทกธाराพวยพุ่งจากพระวรกายข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง ให้ลำเพลิงพวยพุ่งจากพระเนตรข้างขวา พร้อมกับอุทกธाराพวยพุ่งจากพระเนตรข้างซ้าย และสลับกัน บ้าง จากพระโสต พระนาสิก พระอังสา พระหัตถ์ พระบาท ขวา ซ้าย ตลอดจนช่องพระองค์ลี และขุมพระโลมา ก็เช่นเดียวกัน นอกจากนั้น ในท่ามกลางพระฉัพพัตถนรังสี พระผู้มีพระภาค กับพระพุทธรนิมิต (พระพุทธรูปที่ทรงเนรมิตขึ้น) ก็สำเร็จพระอิริยาบถที่ต่างกัน เช่น ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรงจงกรม พระพุทธรนิมิตประทับยืนบ้าง ประทับนั่งบ้าง ทรงไสยาสน์บ้าง ขณะที่พระพุทธรนิมิตทรงไสยาสน์ พระผู้มีพระ

ภาคทรงจวงกรมบ้าง ประทับยืนบ้าง
ประทับนั่งบ้าง ดังนี้ เป็นต้น

ยมกปาฏิหาริย์นั้น พระพุทธเจ้าทรง
แสดงที่ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี เพื่อ
กำราบหรือระงับความปรารถนาร้ายของ
เหล่าเดียรฉิย์ ดังมีเรื่องเป็นมาว่า ครั้ง
หนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์ได้ป้อนไม้
แก่นจันทร์มีราคามากมา (อรรถกถาว่า
เป็นป้อนไม้จันทร์แดงที่ลอยตามแม่น้ำ
คงคามาดิตตาชายป้องกันบริเวณที่เล่น
กีฬาหน้าของท่านเศรษฐี) และเกิดความ
คิดว่า จะให้กลิ้งเป็นบาตร เก็บเอาส่วนที่
เหลือไว้ใช้ และให้บาตรเป็นทาน เมื่อให้
กลิ้งบาตรด้วยป้อนไม้แก่นจันทร์นั้นแล้ว
ก็ใส่สาแทรกแขวนไว้ที่ปลายไม้ไฟ ผูกลำ
ไม้ต่อๆ กันขึ้นไป (อรรถกถาว่าสูง ๖๐
ศอก) ประกาศว่า สมณะก็ตาม พราหมณ์
ก็ตาม ผู้ใด เป็นพระอรหันต์และมีฤทธิ์
จงปลดบาตรที่เราให้แล้วไปเถิด (อรรถ-
กถาว่า ท่านเศรษฐีทำเช่นนี้เพราะคิดว่า
มีผู้รอดกันมากกว่าตนเป็นอรหันต์ แต่ไม่
เห็นจริงสักราย คราวนี้จะได้ชัดกันไป ถ้า
มีจริงก็จะยอมนับถือกันทั้งครอบครัว)
พวกเดียรฉิย์เจ้าลัทธิก็มาติดต่อขอบาตร
นั้น ท่านเศรษฐีก็บอกให้เหาะขึ้นไปเอา
เอง จนถึงวันที่ ๗ พระมหาโมคคัลลานะ
และพระปิณฑโฆลภารทวาชะเข้าไป
บิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ ได้ยินพวก

นักเลงพูดทำนองเยาะเย้ยว่ามีแต่สักคูด
อวดว่าเป็นอรหันต์ แต่เอาเข้าจริง คราวนี้
ก็เห็นชัดว่าไม่มี พระมหาเถระเห็นว่าถ้า
ปล่อยไว้ คนจะดูหมิ่นพระศาสนา ในที่สุด
พระปิณฑโฆลภารทวาชะก็เหาะขึ้นไป
ปลดบาตรนั้น และเหาะเวียนกรุง
ราชคฤห์ ๓ รอบ (อรรถกถาว่า พระเถระ
เหาะแสดงฤทธิ์แล้วมาหยุดที่เหนือบ้าน
ของเศรษฐีโดยมิได้เข้าไปที่บาตร ท่าน
เศรษฐีแสดงความเคารพและนิมนต์
ท่านลงมา แล้วให้คนเอาบาตรลงมาและ
จัดถวาย) เหตุการณ์นี้ทำให้คนแตกตื่น
พากันตามพระเถระมาที่วัด ส่งเสียงอื้ออึง
มาก พระพุทธเจ้าได้ทรงสดับ เมื่อทราบ
ความแล้ว ทรงให้ประชุมสงฆ์ ทรงสอบ
ถามท่านพระปิณฑโฆลภารทวาชะ ได้
ความจริงตามเรื่องที่เกิดขึ้นแล้ว ทรง
ดำนิว่า การนั้นไม่สมควรแก่สมณะ
การที่ถือเอาบาตรไม้เป็นเหตุมาแสดง
อิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตตริมนุสสธรรม
แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายนั้น ก็เหมือนกับสตรี
ยอมเปิดเผยของสงวนเพราะเห็นแก่
ทรัพย์ แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ห้าม
ภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่
คฤหัสถ์ทั้งหลาย และรับสั่งให้ทำลาย
บาตรนั้น บดจนละเอียดผสมเป็นยา
หยอดตาของภิกษุทั้งหลาย กับทั้งทรง
บัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุ มิให้ใช้บาตร

ไม้ (วินย.๗/๓๓/๑๖) ในพระวินัยปิฎก มีเรื่อง
ต้นเดิมเป็นมาจบลงเพียงนี้

อรรถกถาเล่าเรื่องต่อไปว่า (ธ.อ.๖/๗๐;
ชา.อ.๖/๒๓๑) ฝ่ายพวกเดียรถีย์ เมื่อทราบ
ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบท
ห้ามภิกษุ มิให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่
คฤหัสถ์ทั้งหลายแล้ว ก็เห็นว่าพระสงฆ์
ในพระพุทธศาสนาหมดโอกาสแสดงฤทธิ์
แล้ว จึงฉวยโอกาสโฆษณาว่าพวกตนไม่
เห็นแก่บาตรไม้ จึงมิได้แสดงฤทธิ์ เมื่อ
เรื่องบาตรผ่านไปแล้ว ที่นี้ พวกตนก็จะ
แสดงความสามารถให้เห็นละ โดยจะ
แข่งฤทธิ์กับพระสมณะโคดม ครั้งนั้น
พระเจ้าพิมพิสารทรงห้วงใยว่า พวก
เดียรถีย์ทำอย่างนี้ ในเมื่อทรงบัญญัติ
ห้ามพระสงฆ์แสดงฤทธิ์เสียแล้ว จะทำ
อย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิกขาบท
นั้นทรงบัญญัติสำหรับพระสาวก พระ
องค์จึงจะทรงแสดงฤทธิ์เอง และตรัสแก่
พระเจ้าพิมพิสารว่าจะทรงแสดงในเวลา
อีก ๔ เดือนข้างหน้า ในวันเพ็ญเดือน ๘
ณ เมืองสาวัตถี ต่อจากนั้น พวกเดียรถีย์
ก็แสดงออกต่างๆ ให้เห็นเหมือนกับว่า
พระพุทธเจ้าทรงหาทางผิดผ่อนเวลาและ
ยกย้ายสถานที่เพื่อหนีการทำทาย และ
พวกตนคอยไล่ตาม จนกระทั่งเมื่อมาสู่
เมืองสาวัตถีและใกล้เวลาเข้าไป พวก
เดียรถีย์ก็ให้สร้างมณฑปที่จะทำการ

แสดงไว้ให้พร้อม ส่วนของพระพุทธเจ้า
ยังไม่มี การเตรียมการอะไร เมื่อพระเจ้า
ปเสนทิโกศลตรัสถาม ก็ทรงตอบว่าจะ
แสดงที่โคนต้นมะม่วงของนายคัณฑ
(คัณฑามพพฤกษ์ = คัณฑท [นายคัณฑ
เป็นคนเฝ้าพระราชอุทยานของพระเจ้า
ปเสนทิโกศล] + อัมพ [มะม่วง] + พฤกษ์
[ต้นไม้], ฉบับอักษรพม่า เป็นกัณฑามพ-
พฤกษ์ คือคนสวนชื่อนายกัณฑท) พวก
เดียรถีย์ได้ข่าวดังนั้น ก็ให้คนเที่ยว
ทำลายถอนต้นมะม่วงแม้แต่ที่เพิ่งเกิดใน
รัศมีโยชน์หนึ่งทั้งหมด (แต่เข้าไปถอนใน
พระราชอุทยานไม่ได้) ครั้นถึงวันเพ็ญ
เดือน ๘ นายคัณฑท คนเฝ้าพระราช
อุทยาน เก็บมะม่วงผลโตรสดีได้ผลหนึ่ง
นำไปจะถวายแก่พระราชา พอดีระหว่าง
ทาง เห็นพระพุทธเจ้า เลยเปลี่ยนใจ คิด
ว่าถวายพระพุทธเจ้าดีกว่า พระพุทธเจ้า
ทรงรับแล้ว พระอานนท์คั้นน้ำปานะ
ถวาย พระองค์เสวยอัมพปานะ และรับ
สั่งให้นายคัณฑทรับเอาเมล็ดมะม่วงไปคู้ย
ดินปลูกตรงที่นั่นเอง ทรงล้างพระหัตถ์
รดน้ำลงไป ต้นมะม่วงกิ่งอกโตขึ้นมาๆ
จนสูงได้ ๑๕ ศอก ออกดอกออกผลพร้อม
พร้อม ขณะนั้น พายุใหญ่พัดและฝน
หนักตกลงมา ทำให้ประดาเดียรถีย์หนี
กระจัดกระจาย แล้วเมื่อถึงวาระ พระ
พุทธเจ้าก็ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์และ

แสดงธรรมแก่ประชาชน เมื่อเสร็จสิ้น พุทธกิจนี้แล้ว ก็เสด็จขึ้นไปทรงจำ พรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ณ บัณฑุ- กัมพลศิลาอาสน์ ทรงแสดงพระอภิธรรม ไปรดพระพุทธรูปมารดาและเหล่าเทพ ถ้วน ไตรมาส แล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑ เสด็จ เทโวโรหณะ คือลงจากเทวโลก ที่สังกัส- นคร คืบสู่พุทธกิจในการโปรดมนุษย์- นิกรลีปต่อไป; ๓ *ปาฏิหาริย์, ปิณโฑล- ภารทวาชะ, เทโวโรหณะ*

ยมทูต ทูตของพญายม, ลี้อแจ้ข่าของความตาย หรือสภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะได้ไม่ประมาททำความ ดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ธ.อ.๗/๔)

ยมบาล ผู้คุมนรก, ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์ นรก, ในคัมภีร์ภาษาบาลี ใช้คำว่า นiry- บาล; ๓ *นiryบาล*

ยมนุรุษ คนของพญายม (บาลี: ยมปุริส), ผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรก, นiryบาล, บางที่ใช้เชิงบุคลาธิษฐาน หมายถึง สภาวะที่เตือนให้นึกถึงความตายเพื่อจะ ได้ไม่ประมาททำความดีเตรียมไว้ เช่น ความแก่หง่อม (ขุ.ธ.๒๕/๒๘/๔๖); ๓ *ยมทูต*

ยมโลก โลกของพญายม, โลกของคนตาย; ในบางแห่ง ซึ่งกล่าวถึงคู่กับเทวโลก อรรถกถาอธิบายว่า ยมโลกหมายถึง อบายภูมิ ๔ (ธ.อ.๗/๒), โดยเฉพาะในคัมภีร์ เปตวัตถุ มักหมายถึงแดนเปรต (เช่น ขุ.เปต.

๒๖/๓๓/๑๑๑)

ยมนา แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๒ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป มีต้น กำเนิดร่วมกับแม่น้ำคงคา ที่สระ อโนดาตในแดนหิมพานต์ และลงมา บรรจบกับแม่น้ำคงคาที่เมืองปยาอะ (ปัจจุบันคือ Allahabad) ไหลผ่านเมือง สำคัญ คือ Delhi เมืองหลวงปัจจุบัน ของอินเดีย ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ตรงที่ตั้งของ นครอินทปัตถ์ (เมืองหลวงของแคว้นกุรุ) ในอดีต เมืองมธูรา และเมืองโกสัมพี ก่อนจะถึงเมืองปยาอะ, ปัจจุบัน คนทั่วไปรู้จักในชื่อภาษาอังกฤษว่า Yamuna หรือ Jumna; ๓ *มหานที ๕*

ยศ ความเป็นใหญ่และความยกย่องนับถือ; ในภาษาไทย มักได้ยินคำว่า *เกียรติยศ* ซึ่งบางครั้งมาคู่กับ *อิสริยยศ* และอาจจะ มี *ปริวารยศ* หรือ *บริวารยศ* มาเข้าชุด ด้วย รวมเป็น ยศ ๓ ประเภท

ยศกัณฑ์ทกบุตร พระเถระองค์สำคัญ ผู้ชักชวนให้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ หลัง พุทธปรินิพพาน ๑๐๐ ปี เดิมชื่อยศ เป็น บุตรกัณฑ์ทกพราหมณ์; ๓ *สังคายนา ครั้งที่ ๒*

ยส, ยสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็น บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีมีความเป็นอยู่ อย่างสุขสมบูรณ์ วันหนึ่งเห็นสภาพใน ห้องนอนของตนเป็นเหมือนป่าช้า เกิด

ความสลัดใจคิดเบื้อหน่าย จึงออกจากบ้านไปพบพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ในเวลาใกล้รุ่ง พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอนุบุพพิกขา และอริยสัจจ์โปรด ยสกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรม ต่อมาได้ฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่เศรษฐีบิดาของตน ก็ได้บรรลอรหัตตผลแล้วขออุปสมบท เป็นภิกษุสาวกองค์ที่ ๖ ของพระพุทธเจ้า

ยสกุลบุตร พระยสะเมื่อก่อนอุปสมบทเรียกว่า *ยสกุลบุตร*

ยโสธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรหัวหน้าชาวประมง ใกล้ประตูเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาอภิสุตตร ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง (ในสุดตนิบาต เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ัมมจริยสุตตร) มีความเลื่อมใสขอบวช ต่อมา ไปเจริญสมณธรรมที่ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา ได้สำเร็จพระอรหัต

ยโสธรา 1. เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระมเหสีของพระเจ้าอัญชนะผู้ครองกรุงเทวทหะ เป็นพระมารดาของพระนางสิริมหามายา และพระนางมหาปชาบดีโคตมี **2.** อีกชื่อหนึ่งว่า *พิมพา* เป็นเจ้าหญิงแห่งเทวทหนคร เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสุปปพุทธะ เป็นพระชายาของพระสิริธัตถะ เป็นมารดาของพระ

ราหุล ต่อมาออกบวช เรียกชื่อว่า *พระภิกทากัจจานา*

ยอพระเกียรติ ชื่อประเภทหนังสือที่แต่งเชิดชูเกียรติของพระมหากษัตริย์ให้สูงเด่น

ยักยก เอาทรัพย์ของผู้อื่นที่อยู่ในความรักษาของตนไปโดยทุจริต

ยักษ์ มีความหมายหลายอย่าง แต่ที่ใช้บ่อยหมายถึงอมนุษย์พวกหนึ่งเป็นบริวารของท้าวกุมเวร หรือเวสสวัณ, ตามที่ถือกันมาว่ามีรูปร่างใหญ่โตน่ากลัวมีเขี้ยว งอกโง้ง ชอบกินมนุษย์กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้

ยักยิณี นางยักษ์

ยัญ การเซ่น, การบูชา, การบวงสรวงชนิดหนึ่งของพราหมณ์ เช่น ฆ่าสัตว์บูชาเทพเจ้าเพื่อให้ตนพ้นเคราะห์ร้ายเป็นต้น

ยัญพิธี พิธีบูชาญ

ยาคุภาษกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่แจกยาคุ, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาหาร*

ยาคุ ข้าวต้ม, เป็นอาหารเบาสำหรับฉันรองท้องก่อนถึงเวลาฉันอาหารหนัก เป็นของเหลว ต้มได้ ซดได้ ไม่ใช่ของฉันให้อิ่ม เช่น ภิกษุต้มยาคุก่อนแล้วไปบิณฑบาต ยาคุสามัญญ์อย่างนี้ ที่จริงจะแปลว่าข้าวต้มหาถูกแท้ไม่ แต่แปลกัน

มาอย่างนั้นพอให้เข้าใจง่าย ๆ ข้าวต้มที่ฉันเป็นอาหารมือหนึ่งได้อย่างที่ฉันกินอยู่โดยมากมีชื่อเรียกต่างออกไปอีกอย่างหนึ่งว่า **โภชชยาก**

ยาก ผู้ขอ, คนขอทาน, คนขอทานโดยไม่มีอะไรแลกเปลี่ยน

ยাত্রา เดิน, เดินเป็นกระบวน

ยาน เครื่องนำไป, พาหนะต่างๆ เช่น รถ, เรือ, เกวียน เป็นต้น

ยาม คราว, เวลา, ส่วนแห่งวันคืน

ยามะ, ยามา สวรรค์ชั้นที่ ๓ มีท้าวสุยามเทพบุตรปกครอง

ยามกาลิก ของที่ให้ฉันได้ ช่วงระยะเวลาหนึ่ง กับคืนหนึ่ง; **ดู กาลิก**

ยาวกาลิก ของที่อนุญาตให้ฉันได้ตั้งแต่เช้าถึงเที่ยงวัน; **ดู กาลิก**

ยาวชีวิก ของที่ให้ฉันได้ไม่จำกัดเวลาตลอดชีวิต; **ดู กาลิก**

ยาวตติยกะ แปลว่า “ต้องอาบัติเมื่อสวดสมณุสาสน์จบครั้งที่ ๓” หมายความว่าเมื่อภิกษุล่วงละเมิดสิกขาบทเข้าแล้วยังไม่ต้องอาบัติ ต่อเมื่อสงฆ์สวดประกาศสมณุสาสน์หนที่ ๓ จบแล้ว จึงจะต้องอาบัตินั้น ได้แก่ สังฆาติเสสข้อที่ ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ และสิกขาบทที่ ๘ แห่งสัปปาณกวรรคในปาจิตตยิกัณฑ์; คู่กับ

ปฐมาปตติกะ

ยินร้าย ไม่พอใจ, ไม่ชอบใจ

ยี่ สอง โบราณเขียน **ยี่** เดือนยี่ ก็คือเดือนที่สองต่อจากเดือนอ้ายอันเป็นเดือนที่หนึ่ง

ยุกติ ชอบ, ถูกต้อง, สมควร

ยุค คราว, สมัย, ระยะเวลาที่จัดแบ่งขึ้นตามเหตุการณ์หรือสภาพความเป็นไปของโลก; **ดู กัป**

ยุคกล คู่, ทั้งสอง

ยุคลบาท, บาทยุคกล เท่าทั้งสอง, เท่าทั้งคู่

ยุติ ความถูกต้องลงตัวตามเหตุผล, ความเหมาะสมโดยเหตุผล, ความมีเหตุผลลงกันได้ (บาลี: **ยุตฺติ**)

ยุติธรรม “ธรรมโดยยุติ”, ความเป็นธรรมโดยความถูกต้องลงตัวตามเหตุผล, ในภาษาไทย มักแปลกันว่า ความเที่ยงธรรม; **ดู ยุติ**

ยุทธาน การรบฟุง, การต่อสู้กัน

ยุบล ข้อความ, เรื่องราว

ยุพราช พระราชากุมารที่ได้อภิเษกหรือแต่งงานให้อยู่ในตำแหน่งที่จะสืบราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบไป

เยภยยลลกา กิริยาเป็นไปตามข้างมากได้แก่ วิธีตัดสินอธิกกรรม โดยถือเอาตามคำของคนข้างมาก เช่น วิธีจับสลากเพื่อชี้ข้อผิดถูก ข้างไหนมีภิกษุผู้ร่วมพิจารณาลงความเห็นมากกว่า ก็ถือเอาพวกข้างนั้นเป็นวิธีอย่างเดียวกับการโหวตคะแนนเสียง, ใช้สำหรับระงับวิวาทาธิกกรรม; **ดู**

อธิกรณสมถะ

เยวาปนกกรรม “ก็หรือว่ากรรมแม่อื่นใด” หมายถึงกรรมจำพวกที่กำหนดแน่ไม่ได้ว่าข้อไหนจะเกิดขึ้น ได้แก่ **เจตสิก ๑๖** เป็นพวกที่เกิดในกุศลจิต ๕ คือ ๑. **ฉันทะ ๒. อธิโมกข์ ๓. มนสิการ ๔. อุเบกขา (ตัตตรมัชฌัตตตา) ๕. กรุณา ๖. มุทิตา ๗. สัมมาวาจา (วจีทุจริตวิริตี) ๘. สัมมากำมมันตะ (กายทุจริตวิริตี) ๙. สัมมาอาชีวะ (มิจจาชีวิวิริตี)** เป็นพวกที่เกิดในอกุศลจิต ๑๐ คือ ๑. **ฉันทะ ๒. อธิโมกข์ ๓. มนสิการ ๔. มานะ ๕. อิตสา ๖. มัจฉริยะ ๗. ถีนะ ๘. มितระ ๙. อุทธัจจะ ๑๐. กุกกัจจะ** นับเฉพาะที่ไม่ซ้ำ (คือเว้น ๓ ข้อแรก) เป็น ๑๖

เยียง อย่าง, แบบ, เช่น

โยคะ 1. กิเลสเครื่องประกอบ คือ ประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือผูกสัตว์ดุจ เข็มไว้กับแอก มี ๔ คือ ๑. **กาม ๒. ภพ ๓. ทิฏฐิ ๔. อวิชชา 2.** ความเพียร

โยคเกษม, โยคเกษมกรรม กรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ” ความหมายสามัญว่าความปลอดโปร่งโล่งใจหรือสุขกายสบายใจ เพราะปราศจากภัยอันตรายหรือล่วงพ้นสิ่งที่น่าพรั่นกลัวมาถึงสถานที่ปลอดภัย; ในความหมายชั้นสูงสุด มุ่งเอาพระนิพพาน อันเป็นกรรมที่เกษมคือโปร่งโล่งปลอดภัยจาก

โยคกิเลสทั้ง ๔ จำพวก; ดู **โยคะ, เกษม จากโยคกรรม**

โยคกรรม กรรมคือกิเลสเครื่องประกอบ ในข้อความว่า “เกษมจากโยคกรรม” คือ ความพ้นภัยจากกิเลส; ดู **โยคะ**

โยคักเขมะ ดู **โยคเกษม**

โยคาวจร ผู้หยั่งลงสู่ความเพียร, ผู้ประกอบความเพียร, ผู้เจริญภาวนา คือกำลังปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เขียน **โยคาวจร** ก็มี

โยคี ฤๅษี, ผู้ปฏิบัติตามลัทธิโยคะ; ผู้ประกอบความเพียร; ดู **โยคาวจร**

โยชน์ ชื่อมาตราวัดระยะทาง เท่ากับ ๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เส้น

โยธา ทหาร, นักรบ

โยนก อาณาจักรโบราณทางทิศพายัพของชมพูทวีป (ปัจจุบันอยู่ในเขตอาฟกานิสถาน และอุซเบกิสถานกับตาจิกิสถานแห่งเอเชียกลาง) ชื่อว่าบาคเตรีย (Bactria; เรียก Bactriana or Zariaspa ก็มี) มีเมืองหลวงชื่อ บาคตรา (Bactra ปัจจุบันเรียกว่า Balkh อยู่ในภาคเหนือของอาฟกานิสถาน), เป็นดินแดนที่ชนชาติอารยันเข้ามาครอง แล้วตกอยู่ใต้อำนาจของจักรวรรดิเปอร์เซียโบราณ และคงเนื่องจากมีชนชาติกรีกเผ่า Ionians มาอยู่อาศัยมาก ทางชมพูทวีป จึงเรียกว่า “โยนก” (ในคัมภีร์บาลีเรียกว่า

โยนก บ้าง โยนะ บ้าง ยวนะ บ้าง ซึ่งมาจากคำว่า “Ionian” นั้นเอง)

เฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราช (Alexander the Great) กษัตริย์กรีก ยกทัพแผ่อำนาจมาทางตะวันออก ล้มจักรวรรดิเปอร์เซียลงได้ในปีที่ ๓๓๑ ก่อน ค.ศ. (ประมาณ พ.ศ.๑๕๘) แล้วจะมาตีชมพูทวีป ผ่านปากเตเรียซึ่งเคยขึ้นกับเปอร์เซียมาประมาณ ๒๐๐ ปี ก็ได้ปากเตเรียคือแคว้นโยนกนั้นในปีที่ ๓๒๙ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๐) จากนั้นจึงไปตั้งทัพที่เมืองตักศิลาในปีที่ ๓๒๖ ก่อน ค.ศ. เพื่อเตรียมเข้าตีอินเดีย แต่ในที่สุดทรงล้มเลิกพระดำรินั้น และยกทัพกลับในปีที่ ๓๒๕ ก่อน ค.ศ. ระหว่างทางเมื่อพักที่กรุงบาบิโลน ได้ประชวรหนักและสวรรคตเมื่อปีที่ ๓๒๓ ก่อน ค.ศ. แม่ทัพกรีกที่พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตั้งไว้ดูแลดินแดนที่ได้ ก็ปกครองโยนกต่อมา โยนกตลอดจนคันธาระที่อยู่ใต้ลงมา (ปัจจุบันอยู่ในอาฟกานิสถานและปากีสถาน) จึงเป็นดินแดนกรีกและมีวัฒนธรรมกรีกเต็มที

ต่อมาไม่นาน เมื่อพระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช คือพระเจ้าจันทรคุปต์ (เอกสารกรีกเรียก Sandrocottos หรือ Sandrokottos) ขึ้นครองแคว้นมคธ

ตั้งราชวงศ์โมริยะ (รูปสันสกฤตเป็นเมารยะ) ขึ้นในปีที่ ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. (พ.ศ. ๑๖๘) แล้วยกทัพมาเผชิญกับแม่ทัพใหญ่ของอเล็กซานเดอร์ ชื่อซีลูคัส (Seleucus) ที่มีอำนาจปกครองดินแดนแถบตะวันออกรวมทั้งโยนกและคันธาระนั้น (ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งบาบิโลเนีย ถือกันว่าเป็นกษัตริย์แห่งซีเรียโบราณ) ซีลูคัสได้ยอมยกคันธาระให้แก่จันทรคุปต์ แม้ว่าโยนกก็คงจะได้มาขึ้นต่อมคธด้วย ดังที่ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก (ครองราชย์พ.ศ.๒๑๘-๒๖๐) กล่าวถึงแคว้นของชาวโยนกในเขตพระราชอำนาจ แต่ผู้คนและวิถีชีวิตที่นั่นก็ยังเป็นแบบกรีกสืบมา

เมื่อพระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ใน พ.ศ.๒๓๕ แล้วพระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระได้มอบภาระให้พระสงฆ์ไปเผยแพร่พระศาสนาในดินแดนต่างๆ ๙ สาย (เราเรียกกันว่า พระศาสนทูต) อรรถกถากล่าวว่า พระมหารัทธิสเถระได้มายังโยนกแล้ว

หลังรัชกาลพระเจ้าอโศกมหาราชไม่เต็มครึ่งศตวรรษ ราชวงศ์โมริยะก็สลายลง ในช่วงเวลานั้น ปากเตเรียหรือโยนกก็ได้ตั้งอาณาจักรของตนเองเป็นอิสระ (ตำราฝ่ายตะวันตกบอกในทำนองว่า ปากเตเรียไม่ได้มาขึ้นต่อมคธ ยิ่งขึ้นกับ

ราชวงศ์ของซีลัคัส จนถึงปีที่ ๒๕๐ ก่อน ค.ศ. ซึ่งยังอยู่ในรัชกาลพระเจ้าอโศก บากเตรียจึงแยกตัว จากราชวงศ์ของ ซีลัคัส ออกมาตั้งเป็นอิสระ แต่ศิลาจารึก ของพระเจ้าอโศกก็บอกชัดว่า มีแคว้น แคว้นโยนิกในพระราชอำนาจ อาจเป็นไปได้ ว่า โยนิกในสมัยนั้น มีทั้งส่วนที่ขึ้นต่อ มคอ และส่วนที่ขึ้นต่อราชวงศ์กรีก ของ ซีลัคัส แล้วแข็งข้อแยกออกมา) จากนั้น บากเตรียได้มีอำนาจมากขึ้น ถึงกับ ขยายดินแดนเข้ามาในอินเดียภาคเหนือ ดังที่โยนิกได้มีชื่อเด่นอยู่ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสมัยของ พระเจ้า Menander ที่พุทธศาสนิกชน เรียกว่า พญามิลินท์ ซึ่งครองราชย์ (พ.ศ. ๔๒๓-๔๕๓) ที่เมืองสาคละ (ปัจจุบันเรียกว่า Sialkot อยู่ในแคว้น ปัญจาบ ที่เป็นส่วนของปากีสถาน)

หลังรัชกาลพญามิลินท์ไม่นาน บากเตรียหรือโยนิกตกเป็นของชนเผ่าสะกะที่ เร่ร่อนรุกรานเข้ามา แล้วต่อมาก็เป็นส่วน หนึ่งของอาณาจักรกุษาณ (ที่มีราชายิ่ง ใหญ่พระนามว่ากนิษกะ, ครองราชย์ พ.ศ. ๖๒๑-๖๔๔) หลังจากนั้นก็มีกรรุกรานจากภายนอกมาเป็นระลอก จน กระทั่งประมาณ ค.ศ. ๗๐๐ (ใกล้ พ.ศ. ๑๓๐๐) กองทัพมุสลิมอาหรับยก มาถึงและเข้าครอบครอง โยนิกก็ได้

กลายเป็นส่วนหนึ่งแห่งดินแดนของชน ชาวมุสลิมสืบมา ชื่อโยนิกก็เหลืออยู่แต่ ในประวัติศาสตร์

โยนิ กำเนิดของสัตว์ มี ๔ จำพวก คือ ๑. **ขลาพูชะ** เกิดในครรภ์ เช่น คน แมว ๒. **อัมทชะ** เกิดในไข่ เช่น นก ไก่ ๓. **สังเสทชะ** เกิดในโคล คือที่ขึ้นและสกปรก เช่น หนอนบางอย่าง ๔. **โอปปาติกะ** เกิดผุดขึ้น เช่น เทวดา สัตว์นรก

โยนิโส โดยแยบคาย, โดยถ่องแท้, โดย วิธีที่ถูกต้อง, ตั้งแต่ต้นตลอดสาย, โดย ตลอด

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยแยบคาย, กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย, การ พิจารณาโดยแยบคาย คือพิจารณาเพื่อ เข้าถึงความจริงโดยสืบค้นหาเหตุผลไป ตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ ประกอบจนมองเห็นตัวสถานะและความ สัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือตริตรวงให้รู้ จักสิ่งที่ดีที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้น โดยอุบายที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชชา และตัณหา, ความรู้จักคิด, คิดถูกวิธี; เทียบ **อโยนิโสมนสิการ**

โยม คำที่พระสงฆ์ใช้เรียกคฤหัสถ์ที่เป็น บิดามารดาของตน หรือที่เป็นผู้ใหญ่ คราวบิดามารดา บางที่ใช้ขยายออกไป เรียกผู้มีศรัทธาซึ่งอยู่ในฐานะเป็นผู้ อุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา โดยทั่วไปก็มี;

คำใช้แทนชื่อบิดามารดาของพระสงฆ์; สรรพนามบุรุษที่ ๑ สำหรับบิดามารดา พุทกะพระสงฆ์ (บางที่ผู้ใหญ่คราวบิดามารดา หรือผู้เฒ่าผู้แก่เคยก็ใช้)

โยมวัด คฤหัสถ์ที่อยู่ปฏิบัติพระในวัด

โยมสงฆ์ คฤหัสถ์ผู้อุปการะพระทั่วๆ ไป

โยมอุปฐาก คฤหัสถ์ที่แสดงตนเป็นผู้อุปการะพระสงฆ์โดยเจาะจง อุปการะรูปใด ก็เป็นโยมอุปฐากของรูปนั้น

ร

รจนา แต่ง, ประพันธ์ เช่น อาจารย์ผู้รจนาวรรณคดี คือผู้แต่งวรรณคดี

รตนะ ดู *รัตนะ*

รตนปริตร ดู *ปริตร*

รตนวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องรัตนะ เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๙ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิภังค์ พระวินัยปิฎก

รตนวรรคสิกขาบท สิกขาบทในรตนวรรค

รตนสูตร ดู *ปริตร*

รติ ความยินดี

รม สำหรับพระภิกษุ ห้ามใช้รมที่ก้าววาว เช่น รมปักด้วยไหมสีต่างๆ และรมที่มีระบายเป็นเฟือง ควรใช้ของเรียบๆ ซึ่งทรงอนุญาตให้ใช้ได้ ในวัดและอุปัชฌาระแห่งวัด ห้ามกันรมเข้าบ้าน หรือกันเดินตามถนนหนทางในละแวกบ้าน เว้นแต่เจ็บไข้ ถูกแดดถูกฝนอาพาธจะกำเริบ เช่น ปวดศีรษะ ตลอดจน (ตามที่อรรถกถาผ่อนผันให้) กันเพื่อกันจิวรเปียกฝนในเวลาฝนตก กันเพื่อป้องกันภัย กันเพื่อ

รักษาตัว เช่นในเวลาแดดจัด

รมณีย์ น่าบันเทิงใจ, น่ารื่นรมย์, น่าสนุก

รส อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยลิ้น (ข้อ ๔ ในอารมณ์ ๖), โดยปริยาย หมายถึงความรู้สึกชอบใจ

รองเท้า ในพระวินัยกล่าวถึงรองเท้าไว้ ๒ ชนิดคือ ๑. *ปาตุกา* แปลกันว่า “เชียงเท้า” (รองเท้าไม้หรือเกี้ยว) ซึ่งรวมไปถึงรองเท้าโลหะ รองเท้าแก้ว หรือรองเท้าประดับแก้วต่างๆ ตลอดจนรองเท้าสาน รองเท้าถักหรือปักต่างๆ สำหรับพระภิกษุห้ามใช้ปาตุกาทุกอย่าง ยกเว้นปาตุกาไม้ที่ตรึงอยู่กับที่สำหรับถ้ายอุจจาระหรือปัสสาวะและเป็นที่ย่ำระขึ้นเหยียบได้ ๒. *อุปาหนา* รองเท้าสามัญ สำหรับพระภิกษุทรงอนุญาตรองเท้าหนังสามัญ (ถ้าชั้นเดียว หรือมากชั้นแต่เป็นของเก่าใช้ได้ทั่วไป ถ้ามากชั้นเป็นของใหม่ ใช้ได้เฉพาะแต่ในปัจจุบันชนบท) มีสายรัด หรือใช้คิ้วยึดไว้ ไม่

ปกหลังเท้า ไม่ปกสัน ไม่ปกแข้ง นอก
จากนั้น ตัวรองเท้าก็ตาม หูหรือสายรัด
ก็ตาม จะต้องไม่มีสีที่ต้องห้าม (คือ สี
ขาบ เหลือง แดง บานเย็น แสด ชมพู
ดำ) ไม่ขลิบด้วยหนังสัตว์ที่ต้องห้าม
(คือ หนังราชสีห์ เลือดโคร่ง เลือดเหลือง
ชะมด นาค แมว ค่าง นกเค้า) ไม่ยัด
นุ่น ไม่ตรึงหรือประดับด้วยขนนกกระทา
ขนนกยูง ไม่มีหูเป็นช่อดังเขาแกะเขาแพะ
หรือง่ามแมลงป่อง รองเท้าที่ผิดระเบียบ
เหล่านี้ถ้าแก้ไขให้ถูกต้องแล้ว เช่น
ลำรอกสีออก เอาหนังที่ขลิบออกเสีย
เป็นต้น ก็ใช้ได้ รองเท้าที่ถูกลักษณะทรง
อนุญาตให้ใช้ได้ในวัด ส่วนที่มีใช้ต้อง
ห้ามและในป่า ห้ามสวมเข้าบ้าน และถ้า
เป็นอาคันตุกะเข้าไปในวัดอื่นก็ให้ถอด
ยกเว้นแต่ฝ่าเท้าบางเหยียบพื้นแข็งแล้ว
เจ็บ หรือในฤดูร้อน พื้นร้อนเหยียบแล้ว
เท้าพอง หรือในฤดูฝนไปในที่แฉะ ภิภษุ
ผู้อาพาธด้วยโรคภัยไข้เจ็บร่วมกันทำเย็นได้

ร้อยกรอง ได้แก่ดอกไม้ที่ร้อยถักเป็นตา
เป็นผืนที่เรียกว่าตาข่าย

ร้อยกุม คือเอาดอกไม้ร้อยเป็นสายแล้ว
ควมหรือกุมเข้าเป็นพวง เช่น พวงอุบะ
สำหรับห้อยปลายภู่ หรือสำหรับห้อย
ตามลำพังเช่น พะวง “ภู่สาย” เป็นตัว
อย่าง; **ร้อยควม** ก็เรียก

ร้อยตรึง คือเอาดอกไม้เช่นดอกมะลิ

เป็นต้น เสียบเข้าในระหว่างใบตองที่
เสียนไว้ แล้วตรึงให้ติดกันโดยรอบ
แล้วร้อยประสมเข้ากับอย่างอื่นเป็นพวง
เช่น พวงภู่ชั้นเป็นตัวอย่าง

ร้อยผูก คือช่อดอกไม้และกลุ่มดอกไม้ที่
เขาเอาไม้เสียบก้านดอกไม้แล้วเอาด้าย
พันหรือผูกทำขึ้น

ร้อยวง คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอกหรือ
ร้อยแทงก้านเป็นสาย แล้วผูกเข้าเป็นวง
นี้คือพวงมาลัย

ร้อยเสียบ คือดอกไม้ที่ร้อยสวมดอก เช่น
สายอุบะ หรือพวงมาลัย มีพวงมาลัย
ดอกป๊อบและดอกกรรณิการเป็นต้น หรือ
ดอกไม้ที่ใช้เสียบไม้ เช่น พุ่มดอก
พุทธชาติ พุ่มดอกบานเย็นเป็นตัวอย่าง

ระยะบ้านหนึ่ง ในประโยคว่า “โดยที่สุด
แม้สิ้นระยะบ้านหนึ่ง เป็นปาจิตติยะ”
ระยะทางชั่วโก่งบินถึง แต่ในที่คนอยู่คับคั่ง
ให้กำหนดตามเครื่องกำหนดที่มีอยู่โดย
ปกติอย่างใดอย่างหนึ่ง (เช่นชื่อหมู่บ้าน)

ระลึกขอบ ดู **สัมมาสติ**

รักจิตวัน ชื่อป่าที่พระพุทธเจ้าเสด็จหลีก
ไปสำราญพระอิริยาบถเมื่อสงฆ์เมือง
โกสัมพีแตกกัน; ดู **ปารีเลยกะ**

รังสฤษฏ์ สร้าง, แต่งตั้ง

รังสี แสง, แสงสว่าง, รัศมี

รัชกาล เวลาครองราชสมบัติแห่งพระ
ราชาองค์หนึ่งๆ

รัชทายาท ผู้จะสืบราชสมบัติ, ผู้จะได้ครองราชสมบัติสืบต่อไป

รัฐฐานุบาลโนบายราชธรรม ธรรมของพระราชา ซึ่งเป็นวิธีปกครองบ้านเมือง, หลักธรรมสำหรับพระราชาใช้เป็นแนวปกครองบ้านเมือง

รัฐฐปาสะ ดู **รัฐบาล**

รัฐชนบท ชนบทคือแคว้นแคว้น

รัฐบาล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าในฤทธโลกภูมิติกนิคมในแคว้นกुरु ฟังธรรมแล้วมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มาก ลาบิดา มารดา บวช แต่ไม่ได้รับอนุญาต เสียใจมาก และอดอาหารจะได้อายุเสีย บิดามารดา จึงต้องอนุญาต ออกบวชแล้วไม่นานก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบวชด้วยศรัทธา

รัตตัญญู “ผู้รู้ราตรี” คือ ผู้เก่าแก่ ผ่านคืนวันมามาก รู้กาลยี่ดยาว มีประสบการณ์ทันเรื่องเดิม หรือรู้เห็นเหตุการณ์มาแต่ต้น เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ ผู้เป็นปฐมสาวก ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้า ว่าเป็นเอตทัคคะในทางรัตตัญญู

รัตติกาล เวลากลางคืน

รัตติเนา การขาดราตรี หมายถึงเหตุขาดราตรีแห่งมานัต หรือปรีวาส; สำหรับมานัต มี ๔ คือ ๑. **สหาโส** อยู่ร่วม ๒. **วิปฺปวาโส** อยู่ปราศ ๓. **อนาโรจนา**

ไม่บอก ๔. **อุเน คณ จรณ** ประพฤติในขณะอันพร่อง; สำหรับปรีวาส มี ๓ คือ ๑. **สหาโส** อยู่ร่วม ๒. **วิปฺปวาโส** อยู่ปราศ ๓. **อนาโรจนา** ไม่บอก เมื่อขาดราตรีในวันใด ก็นับวันนั้นเข้าในจำนวนวันที่จะต้องอยู่ปรีวาสหรือประพฤติกมานัตนั้นไม่ได้; ดูความหมายที่คำนั้นๆ

รัตน, รัตนะ แก้ว, ของวิเศษหรือมีค่ามาก, สิ่งประเสริฐ, สิ่งมีค่าสูงยิ่ง เช่น พระรัตนตรัย และรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ; ในประโยคที่ว่า “ที่รัตนะยังไม่ออก เป็นปาจิตติยะ” หมายถึงพระมเหสี, พระราชินี

รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์คือเรือนแก้ว อยู่ทางทิศตะวันตกของรัตนงกรมเจดีย์ หรือทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎกสิ้น ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๔ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู **วิมุตติสุข**

รัตนงกรมเจดีย์ เจดีย์คือที่งกรมแก้ว อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นพระศรีมหาโพธิ์ ระหว่างต้นพระศรีมหาโพธิ์ กับอนิมิสเจดีย์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเสด็จงกรมตลอด ๗ วัน (สัปดาห์ที่ ๓ แห่งการเสวยวิมุตติสุข); ดู **วิมุตติสุข**

รัตนตรัย แก้ว ๓ ดวง, สิ่งมีค่าและเคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน ๓

อย่าง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์
รัตนบัลลังก์ บัลลังก์ที่พระพุทธเจ้า
ประทับนั่งตรัสรู้, ที่ประทับใต้ต้นพระ
ศรีมหาโพธิ์

รัศมี แสงสว่าง, แสงที่เห็นกระจายออก
เป็นสายๆ, แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจาก
จุดกลาง; เขียนอย่างบาลีเป็น **รังสี** แต่
ในภาษาไทยใช้ในความหมายที่ต่างกัน
ออกไปบ้าง

รัสสะ (สระ) มีเสียงสั้น อันฟังว่าโดย
ระยะสั้นกึ่งหนึ่งแห่งสระที่มีเสียงยาว
ในภาษาบาลี ได้แก่ **อ อิ อุ**; คู่กับ **ทีฆะ**

รากขวัณฺณ ส่วนของร่างกายที่เรียกว่าไห
ปลาจ๋า; ตำนานกล่าวว่า ในบรรดาพระ
บรมสารีริกธาตุทั้งหลายนั้น พระราก
ขวัณฺณเบื้องขวาขึ้นไปประดิษฐานอยู่ใน
จุฬามณีเจดีย์ ณ ดาวดึงส์เทวโลก พระ
รากขวัณฺณเบื้องซ้าย ขึ้นไปประดิษฐานอยู่
ในทุสสเจดีย์ (เจดีย์ที่ขมิ้นการพรม
สร้างขึ้นไว้ก่อนแล้ว ให้เป็นที่บรรจุพระ
กุษาเครื่องทรงในอมราวาสที่พระโพธิสัตว์
สละในคราวเสด็จออกบรรพชา) ณ
พรมโลก

รากะ ความกำหนด, ความตั้งใจหรือ
ความข้อมใจติดอยู่, ความติดใจใน
อารมณ์; **อู กามรากะ, รูปรากะ, อรูป-
รากะ**

รากจริต พื้นนิสัยที่หนักในรากะ เช่น รัก

สวय รักษาม แก้วด้วยเจริญกายคตาสติ
หรืออสุภกัมมัฏฐาน (ข้อ ๑ ในจริต ๖)

รากา ชื่อลูกสาวพระยามาร อาสาพระยา
मारเข้าไปประโลมพระพุทธเจ้าด้วย
อาการต่างๆ พร้อมด้วยนางตันทาและ
นางอรดี ในขณะที่พระพุทธเจ้าประทับ
อยู่ที่ต้นอชปาลนิโครธ หลังจากตรัสรู้

รากิ ผู้มีความกำหนัด; มลทิน, เศร้า
หมอง, มัวหมอง

ราชการ กิจการงานของประเทศ หรือ
ของพระเจ้าแผ่นดิน, หน้าที่หลังความ
ยินดีแก่ประชาชน

ราชกุมาร ลูกหลวง

ราชคฤห์ นครหลวงของแคว้นมคธ เป็น
นครที่มีความเจริญรุ่งเรือง เต็มไปด้วย
คณาจารย์เจ้าลัทธิติ พระพุทธเจ้าทรง
เลือกเป็นภูมิที่ประดิษฐานพระพุทธรูป
ศาสนาเป็นปฐม พระเจ้าพิมพิสาร ราช
แห่งแคว้นมคธ ครองราชสมบัติ ณ นครนี้

ราชทัณฑ์ โทษหลวง, อาญาหลวง

ราชเทวี พระมเหสี, นางกษัตริย์

ราชธรรม ธรรมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน,
คุณสมบัติของนักปกครองที่ดี สามารถ
ปกครองแผ่นดินโดยธรรมและยัง
ประโยชน์สุขให้เกิดแก่ประชาชนจนเกิด
ความชื่นชมยินดี มี ๑๐ ประการ (นิยม
เรียกว่า **ทศพิชราชธรรม**) คือ ๑. ทาน
การให้ทรัพย์สิ่งของ ๒. ศีล ประพฤติ

ดั่งาม ๓. *ปริจฉา* ความเสียดสี ๔. *อาชชวะ* ความซื่อตรง ๕. *มัททวะ* ความอ่อนโยน ๖. *ตบะ* ความทรงเดช เภากิเลสตัณหา ไม่หมกมุ่นในความสุข ลำราญ ๗. *อ๊กโกระ* ความไม่เกรี้ยวโกรธ ๘. *อวิหิงสา* ความไม่ข่มเหงเบียดเบียน ๙. *ขันติ* ความอดทนเข้มแข็งไม่ท้อถอย ๑๐. *อวิโรธนะ* ความไม่คลาดธรรมดา

ราชธานี เมืองหลวง, นครหลวง

ราชธิดา ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชนิเวศน์ ที่อยู่ของพระเจ้าแผ่นดิน, พระราชวัง

ราชบริวาร ผู้แวดล้อมพระราชา, ผู้ห้อมล้อมติดตามพระราชา

ราชบุตร ลูกชายของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุตรี ลูกหญิงของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชบุรุษ คนของพระเจ้าแผ่นดิน

ราชพลี ถวายเป็นหลวง หรือบำรุงราชการ มีเสียภาษีอากร เป็นต้น, การจัดสรรสละรายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับช่วยราชการด้วยการเสียภาษีอากร เป็นต้น, การบริจาครายได้หรือทรัพย์สินส่วนหนึ่งเพื่อช่วยเหลือกิจการบ้านเมือง (ข้อ ๔ แห่งพลี ๕ ในโภาค-อาทियะ ๕)

ราชภักดิ์ ราชภักดิ์หญิง, ข้าราชการหญิง

ราชภักดิ์ ผู้อันพระราชาเลี้ยง คือ ข้าราชการ

ราชวโรรการ คำสั่งของพระราชา

ราชสมบัติ สมบัติของพระราชา, สมบัติคือความเป็นพระราชา

ราชสังคหวัตถุ สังคหวัตถุของพระราชา, หลักการสงเคราะห์ประชาชนของนักปกครอง มี ๔ คือ ๑. *สัสสมระ* ฉลาดบำรุงธัญญาหาร ๒. *ปฐิมระ* ฉลาดบำรุงข้าราชการ ๓. *สัมมาปาสะ* ผูกผสานรวมใจประชา (ด้วยการส่งเสริมสัมมาชีพให้คนจนตั้งตัวได้) ๔. *วาชไปยะ* มีวาตะดูดีมีใจ

ราชสาสน์ หนังสือทางราชการของพระราชา

ราชอาสน์ ที่นั่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน

ราชา “ผู้ยังเหล่าชนให้อิ่มเอมใจ” หรือ “ผู้ทำให้คนอื่นมีความสุข”, พระเจ้าแผ่นดิน, ผู้ปกครองประเทศ

ราชาณัติ คำสั่งของพระราชา

ราชาธิราช พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าพระราชาอื่นๆ

ราชาภิเษก พระราชพิธีในการขึ้นสืบราชสมบัติ

ราชายตนะ ไม่เกต อยู่ทางทิศใต้แห่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน พ่อค้า ๒ คน คือ ตปัสสะกับภัลลิกะ ซึ่งมาจากอุกกกลชนบท ได้พบพระพุทธเจ้าที่นี้; **วิมุตติสุข**

ราชูปถัมภ์ การที่พระราชาทรงเกื้อกูล

อุคตหนุน

ราชูปโภค เครื่องใช้สอยของพระราช

ราชโฆวาท คำสั่งสอนของพระราช

ราตรี กลางคืน, เวลามืดค่ำ

ราชะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นพราหมณ์ในเมืองราชคฤห์ เมื่อชราลงถูกบุตรทอดทิ้ง อยากจะบวชก็ไม่มีภิกษุรับบวชให้ เพราะเห็นว่าเป็นคนแก่เฒ่า ราชะเสียใจ ร่างกายซูบซีด พระศาสดาทรงทราบจึงตรัสถามว่า มีใครระลึกถึงอุปการะของราชะได้บ้าง พระสารีบุตรระลึกถึงภิกษาทัพพีหนึ่งที่ราชะถวาย จึงรับเป็นอุปัชฌาย์ และราชะได้เป็นบุคคลแรกที่อุปสมบทด้วยฉัตตติจตุตถกรรมวาจา ท่านบวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุพระอรหัต พระราชะเป็นผู้ว่าง่าย ตั้งใจรับฟังคำสั่งสอน มีความสุภาพอ่อนโยน เป็นตัวอย่างของภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ ทั้งพระพุทธรเจ้าและพระสารีบุตรก็ชมท่าน ท่านเคยได้ใกล้ชิดพระพุทธรเจ้า เคยทำหน้าที่เป็นพุทธอุปัชฌาย์ ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางก่อให้เกิดปฏิภาณ

รามคาม นครหลวงของแคว้นโกลิยะ บัดนี้อยู่ในเขตประเทศเนปาล เป็นที่ประดิษฐานสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุแห่งหนึ่ง

รามัญนิกาย นิกายมอญ หมายถึงพระสงฆ์ผู้สืบเชื้อสายมาราจากรามัญประเทศ

ส่วนมากเป็นมอญเองด้วยโดยสัญชาติ

รามัญวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์มอญ

รามายณะ เรื่องราวของพระราม ว่าด้วยเรื่องศึกระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ พระฤๅษี वाल्मीกี เป็นผู้แต่ง เป็นที่มาเรื่อง **รามเกียรติ์** ของไทย

ราศี 1. ชื่อมาตราวัดจักรราศีคือ ๓๐ องศาเป็น ๑ ราศี และ ๑๒ ราศีเป็น ๑ รอบจักรราศี (อาณาเขตโดยรอบดวงอาทิตย์ที่ดาวพระเคราะห์เดิน); ราศี ๑๒ นั้น คือ ราศีเมษ (แกะ), พฤษภ (วัว), เมถุน (คนคู่), กรกฎ (ปู), สิงห์ (ราชสีห์), กันย์ (หญิงสาว) ตุล (คันทิ้ง), พฤศจิกายน (แมลงป่อง), ธนู (ธนู), มกร (มังกร), กุมภ์ (หม้อน้ำ) มิน (ปลา ๒ ตัว) **2.** อาการที่รุ่งเรือง, ลักษณะที่ดีงาม **3.** กอง เช่น **บุญราศี** ว่ากองบุญ

ราहुล พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นโอรสของเจ้าชายสิทธัตถะ คราวพระพุทธรเจ้าเสด็จนครกบิลพัสดุ์ ราहुลกุมารเข้าเฝ้าทูลขอทนายาตามสมบัติตามคำแนะนำของพระมารดา พระพุทธรเจ้าจะประทานอริยทรัพย์ จึงให้พระสารีบุตรบวชราहुลเป็นสามเณร นับเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธรศาสนา ต่อมาได้อุปสมบทเป็นภิกษุได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษา อรรถกถา

ว่าพระราหูลปรีนิพพานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ก่อนพุทธปรินิพพานและก่อนการปรินิพพานของพระสารีบุตร

วิปราชยา เอาทรัพย์สินเป็นของหลวงตามกฎหมาย เพราะเจ้าของต้องโทษแผ่นดิน

ริษยา ความไม่ยอมให้คนอื่นได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, เห็นผู้อื่นได้ดีไม่สบายใจ, คำเดิมในสันสกฤตเป็น **อิริยา** บาลีใช้ว่า **อิริสา** (ข้อ ๓ ในมละ ๙; ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ หมวด ๒; ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖)

รุกข์, รุกขชาติ ต้นไม้

รุกขมุติงค องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้ เป็นวัตร ไม่อยู่ในที่มุงบัง (ข้อ ๙ ในชฎวงศ์ ๑๓)

รุจิ ความชอบใจ

รูป 1. สิ่งที่ต้องสลายไปเพราะปัจจัยต่างๆ อันขัดแย้ง, สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะอาการของมัน, ส่วนร่างกายจำแนกเป็น ๒๘ คือ **มหาภูต** หรือ **ธาตุ ๔** และ **อุปาทายรูป ๒๔** (= รูปชั้นที่ ๕); **รูป ๒๘ 2.** อารมณ์ที่รู้ได้ด้วยจักขุ, สิ่งปรากฏแก่ตา (ข้อ ๑ ในอารมณ์ ๖ หรือในอายตนะภายนอก ๖)
3. ลักษณะนามใช้เรียกพระภิกษุสามเณร เช่น **ภิกษุรูปหนึ่ง สามเณร ๕ รูป**; ในภาษาพูดบางแห่งนิยมใช้ **องค์**

รูป ๒๘ รูปธรรมทั้งหมดในรูปชั้นที่จำแนกออกไปตามนัยแห่งอภิธรรมเป็น ๒๘ อย่าง จัดเป็น ๒ ประเภท คือ **ก. มหาภูต ๔** รูปใหญ่, รูปต้นเดิม คือ **ธาตุ ๔** ได้แก่ ปรฐวี อาโป เตโช และวาโย ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม, **ภูตรูป ๔** ก็เรียก (ในคัมภีร์ไม่นิยมเรียกว่า มหาภูตรูป)

พึงทราบว่ ธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย หรือ ดิน น้ำ ไฟ ลม อย่างที่พูดกันในภาษาสามัญนั้น เป็นการกล่าวถึงธาตุในลักษณะที่คนทั่วไปจะเข้าใจและสื่อสารกันได้ ตลอดจนที่จะใช้ให้สำเร็จประโยชน์ เช่น ในการเจริญกรรมฐาน เป็นต้น แต่ในความหมายที่แท้จริง ธาตุเหล่านี้เป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง เช่น ปรฐวีธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าดินนั้น มีอยู่แม้แต่ในสิ่งที่เรียกกันสามัญว่าน้ำว่าลม อาโปธาตุที่เรียกให้สะดวกว่าน้ำ ก็เป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ (เราไม่สามารถรับรู้อาโปธาตุด้วยประสาททั้ง ๕ แต่มันเป็นสุขุมรูปที่รู้ด้วยมโน) และอาโปนั้นก็มีอยู่ในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในก้อนหินแข็ง ในก้อนเหล็กร้อน และในแผ่นพลาสติก ดังนี้ เป็นต้น จึงมีประเพณีจำแนกธาตุสี่แต่ละอย่างนั้นเป็น ๔ ประเภท ตามความหมายที่ใช้ใน

แง่และระดับต่างๆ คือเป็นธาตุในความหมายที่แท้โดยลักษณะ (ลักษณะ) ธาตุในสภาพมีสิ่งประกอบปรุงแต่งที่มนุษย์เข้าถึงเกี่ยวข้องกับตลอดจนใช้งานใช้การ ซึ่งถือเป็นธาตุอย่างนั้นๆ ตามลักษณะเด่นที่ปรากฏ (สัมผัส) ธาตุในความหมายที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน (นิमित หรือ อารมณ์) ธาตุในความหมายตามที่สมมติเรียกกัน (สมมติ) ดังต่อไปนี้

ปฐวีธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะปฐวีปฐวีโดยลักษณะ ได้แก่ ภาวะแข็งแข็งแผ่ไป เป็นที่ตั้งอาศัยให้ปรากฏตัวของประดารูปที่เกิดร่วม (เรียก ปรหมัตถปฐวี บ้าง กักขฬปฐวี บ้าง ก็มี) ๒.สัมผัส-ปฐวี ปฐวีโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ภายนอกตัว เช่น ทอง เงิน เหล็ก กรวด คีลา ภูเขา ๓.อารมณ์ปฐวี ปฐวีโดยเป็นอารมณ์ คือดินเป็นอารมณ์ในกรรมฐาน โดยเฉพาะมุ่งเอาปฐวีกลินที่เป็นปฏิภาคนิมิต (เรียก นิมิตตปฐวี บ้าง กลินปฐวี บ้าง ก็มี) ๔.สมมติปฐวี ปฐวีโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือแผ่นดินเป็นเทวดาว่าแม่พระธรณี (บัญญัติปฐวี ก็เรียก)

อาโปธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะ

ไหลซ่าน เอิบอาบ ซาบซึ่ม เกาะกุม (เรียก ปรหมัตถอาโป ก็ได้) ๒.สัมผัสอาโป อาโปโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ดี เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ ภายนอกตัว เช่น น้ำดื่ม น้ำชา น้ำยา น้ำผลไม้ น้ำฝน น้ำผึ้ง น้ำตาล ห้วย หนอง แม่น้ำ คลอง บึง ๓.อารมณ์อาโป อาโปโดยเป็นอารมณ์ คือน้ำที่เป็นนิमितในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตอาโป หรือ กลินอาโป ก็ได้) ๔.สมมติอาโป อาโปโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือน้ำเป็นเทวดาเรียกว่าแม่พระคงคา พระพิรุณ เป็นต้น (บัญญัติอาโป ก็เรียก)

เตโชธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะเตโช เตโชโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่ร้อน ความร้อน ภาวะที่แผดเผา สภาวะที่ทำให้ย่อยสลาย (เรียก ปรหมัตถเตโช ก็ได้) ๒.สัมผัสเตโช เตโชโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบภายในกาย เช่น ใจร้อน ของร่างกาย ไฟที่เผาผลาญย่อยอาหาร ไฟที่ทำกายให้ทรุดโทรม ภายนอกตัว เช่น ไฟถ่าน ไฟฟืน ไฟน้ำมัน ไฟป่า ไฟหญ้า ไฟฟ้า ไอแดด ๓.อารมณ์เตโช เตโชโดยเป็นอารมณ์ คือน้ำที่เป็นนิमितในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตเตโช หรือ กลินเตโช ก็ได้) ๔.สมมติเตโช เตโชโดยสมมติเรียกกันไปตามที่ตกลง

บัญญัติ เช่นที่นับถือไฟเป็นเทวดา เรียกว่าแม่พระเพลิง พระอัคนีเทพ เป็นต้น (บัญญัติเตโช ก็เรียก)

วาโยธาตุ ๔ อย่าง คือ ๑.ลักษณะวาโย วาโยโดยลักษณะ ได้แก่ สภาวะที่สั้นไหว คำจุน เครื่องตั้ง (เรียก ปรมัตถวาโย ก็ได้) ๒. สัมผัสวาโย วาโยโดยพร้อมด้วยเครื่องประกอบ ภายในกาย เช่น ลมหายใจ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมหนาว ลมร้อน กายนอกตัว เช่น ลมพัดลม ลมสูบบายรถ ลมเป่าไฟให้โชน ลมร้อน ลมหนาว ลมพายุ ลมฝน ลมเหนือ ลมใต้ ๓. อารัมมณวาโย วาโยโดยเป็นอารมณ์ คือลมที่เป็นนิมิตในกรรมฐาน (เรียก นิมิตตวาโย หรือ กสิณวาโย ก็ได้) ๔. สมมติวาโย วาโยโดยสมมติเรียกกันไป ตามที่ตกลงบัญญัติ เช่นที่นับถือลมเป็นเทวดา เรียกว่าพระมารุต พระพาย เป็นต้น (บัญญัติวาโย ก็เรียก); ๕. **ธาตุ, ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ** **ข. อุปาทายรูป ๒๔** รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาธาตุ, อากาของธาตุรูป, **อุปาทายรูป ๒๔** ก็เรียก, มี ๒๔ คือ **ก. ประสาท** หรือ **ปสาทรูป ๕** ได้แก่ **จักขุตา, โสต** หู, **ฆานะ** จมูก, **ชีวหา** ลิ้น, **กาย, มโน** ใจ **ข. โคจรรูป** หรือ **วิสัยรูป** (รูปที่เป็นอารมณ์) ๕ ได้แก่ **รูป** เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (โผฏฐัพพะไม่นับ

เข้าจำนวน เพราะตรงกับปลฐวี เตโช วาโย ซึ่งเป็นมหาธาตุรูป) **ค. ภาวรูป ๒** ได้แก่ **อิทธิภาวะ** ความเป็นหญิง และ **ปฐภาวะ** ความเป็นชาย **ง. หทัยรูป** คือ **หทัยวัตถุ** หัวใจ **จ. ชีวิตรูป ๑** คือ **ชีวิตินทรีย์** ภาวะที่รักษารูปให้เป็นอยู่ **ฉ. อาหารรูป ๑** คือ **กวมพิงการาหาร** อาหารที่กินเกิดเป็นโอชา **ช. ปริจเฉทรูป ๑** คือ **อากาษธาตุ** ช่องว่าง **ญ. วิญญูติรูป ๒** คือ **กายวิญญูติ** ไหว่กายให้รู้ความ **วจิวิญญูติ** ไหว่วาจาให้รู้ความ คือพูด **ฎ. วิการรูป ๕** อากาษดัดแปลงต่างๆ ได้แก่ **ลหุตา** ความเบา, **มธุตา** ความอ่อน, **กัมมัญญตา** ความควรแก่งาน, (อีก ๒ คือ **วิญญูติรูป ๒** นั่นเอง ไม่นับอีก) **ฏ. ลักษณะรูป ๔** ได้แก่ **อุปายะ** ความเติบโตขึ้นได้, **สันตติ** สืบต่อได้, **ขรตา** ทрудโทรมได้, **อนิจจตา** ความสลายไม่ยั่งยืน (นับโคจรรูปเพียง ๔ วิการรูปเพียง ๓ จึงได้ ๒๔)

รูป ๒๘ นั้น นอกจากจัดเป็น ๒ ประเภทหลักอย่างนี้แล้ว ท่านจัดแยกประเภทเป็นคู่ๆ อีกหลายคู่ ฟังทราบโดยสังเขป ดังนี้

คู่ที่ ๑: นิปผันนรูป (รูปที่สำเร็จ คือเกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐาน อันได้แก่ กรรม จิต อุตฺ อาหาร โดยตรง มีสภาวะลักษณะของตนเอง) มี ๑๘ คือที่มีใช้ **อนิปผันนรูป** (รูปที่มีได้สำเร็จจากปัจจัย

หรือสมุฏฐานโดยตรง ไม่มีสภาวะ-
ลักษณะของมันเอง เป็นเพียงอาการ
ลำแดงของนิปผันนรูป) ซึ่งมี ๑๐ คือ
ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป
๓ ลักษณะรูป ๔

คู่ที่ ๒: **อินทริยรูป** (รูปที่เป็นอินทริย
คือเป็นใหญ่ในหน้าที่) มี ๘ คือ ปสาท-
รูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ **อนินทริย-**
รูป (รูปที่มีใช่เป็นอินทริย) มี ๒๐ คือ ที่
เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๓: **อุปาทินนรูป** (รูปที่ตัดหน้าและทิวลิป
ยึดครอง คือรูปซึ่งเกิดแต่กรรม ที่เป็น
อกุศลและโลกียกุศล) ได้แก่**กัมมชรูป**
มี ๑๘ คือ อินทริยรูป ๘ นั้น หทัยรูป
๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑
อนุปาทินนรูป (รูปที่ตัดหน้าและทิวลิปไม่
ยึดครอง มีใช่**กัมมชรูป**) ได้แก่รูป ๑๐
อย่างที่เหลือ (คือ สัททรูป ๑ วิญญัตติ-
รูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป ๔)

สำหรับคู่ที่ ๓ นี้ มีข้อที่ต้องทำความเข้าใจ
เข้าใจซับซ้อนสักหน่อย คือ ที่กล่าวมานั้น
เป็นการอธิบายตามคัมภีร์**อภิธรรมัตถ-**
วิภาวินี แต่ใน**โมหวิจเฉทนี** ท่านกล่าวว่า
อุปาทินนรูป มี ๙ เท่านั้น ได้แก่อินทริย-
รูป ๘ และหทัยรูป ๑ **อนุปาทินนรูป** ได้
แก่รูป ๑๙ อย่างที่เหลือ (คือ อวินิพโภค
รูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ สัททรูป ๑
วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักษณะรูป

๔); ที่ท่านว่าอย่างนี้ มิได้ขัดกัน ดังที่
ปัญจิกา ชี้แจงว่า ที่นับอุปาทินนรูปเป็น ๙
ก็เพราะเอาเฉพาะเอกกันตกัมมชรูป คือรูป
ที่เกิดจากกรรมอย่างเดียวแท้ๆ (ไม่มีใน
อุตฺตชรูป เป็นต้น) ซึ่งมีเพียง ๙ อย่างดังที่
กล่าวแล้ว (คือ อินทริยรูป ๘ และหทัย-
รูป ๑) ส่วนกัมมชรูปอีก ๙ อย่าง (อวิ-
นิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑) ไม่นับเข้า
ด้วย เพราะเป็น อเนกกันตกัมมชรูป คือมิ
ใช่เป็นรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียวแท้
(จิตตชรูปก็ดี อุตฺตชรูปก็ดี อาหารชรูปก็ดี
ล้วนมีรูป ๙ อย่างนี้เหมือนกับกัมมชรูป
ทั้งนั้น)

โดยนัยนี้ เมื่อนับอเนกกันตกัมมชรูป
(ยอมนับรูปที่ซ้ำกัน) รวมเข้ามาด้วย ก็จึง
มีวิธีพูดแสดงความหมายของรูปคู่ที่ ๓
นี้แบบปนรวมว่า **อุปาทินนรูป** ได้แก่
กัมมชรูป ๑๘ คือ อินทริยรูป ๘ หทัย-
รูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑
อนุปาทินนรูป ได้แก่ **จิตตชรูป ๑๕** (รูป
ที่เกิดแต่จิต: วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓
สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป
๑) **อุตฺตชรูป ๑๓** (รูปที่เกิดแต่อุตฺต: วิการ-
รูป ๓ สัททรูป ๑ อวินิพโภครูป ๘ ปริจ-
เฉทรูป ๑) **อาหารชรูป ๑๒** (รูปที่เกิด
แต่อาหาร: วิการรูป ๓ อวินิพโภครูป ๘
ปริจเฉทรูป ๑)

คู่ที่ ๔: **โอฟาริกรูป** (รูปหยาบ ปรากฎ

ชัด) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **สุขุมรูป** (รูปละเอียด รับรู้ทางประสาท ทั้ง ๕ ไม่ได้ ฐิติได้แต่ทางมโนทวาร) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๕: **สันติเกรูป** (รูปใกล้เคียง รับรู้ง่าย) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **ทุเรรูป** (รูปไกล รับรู้ยาก) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๖: **สัมปฏิมรูป** (รูปที่มีการกระทบ ให้เกิดการรับรู้) มี ๑๒ คือ ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ **อัมปฏิมรูป** (รูปที่ไม่มีการกระทบ ต้องรู้ด้วยใจ) มี ๑๖ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๔]

คู่ที่ ๗: **สนิทัสนรูป** (รูปที่มองเห็นได้) มี ๑ คือ วัณณะ ๑ (ได้แก่รูปารมณ) **อนิทัสนรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้) มี ๒๗ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๘: **วัตถุรูป** (รูปเป็นที่ตั้งอาศัยของ จิตและเจตสิก) มี ๖ คือ ปสาทรูป ๕ หทัยรูป ๑ **อวัตถุรูป** (รูปอันไม่เป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิก) มี ๒๒ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๙: **ทวารรูป** (รูปเป็นทวาร คือเป็นทางรับรู้ของวิญญานห้า และทางทำ กายกรรมและวจีกรรม) มี ๗ คือ ปสาทรูป ๕ วิญญัตติรูป ๒ **อทวารรูป** (รูปอันมิใช่เป็นทวาร) มี ๒๑ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๐: **อัมตติกรรูป** (รูปภายใน ฝ่าย ของตนที่จะรับรู้โลก) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ **พาหิรรูป** (รูปภายนอก เหมือนเป็นพวกอื่น) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น

คู่ที่ ๑๑: **โคจรคคาหิกรรูป** (รูปที่รับโคจร คือรับรู้อารมณ์ห้า) มี ๕ คือ ปสาทรูป ๕ (แยกย่อยเป็น ๒ พวก ได้แก่ **สัมปตตโคจรคคาหิกรรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาถึงตนได้ มี ๒ คือ จักขุ และโสตะ กับ **อสัมปตตโคจรคคาหิกรรูป** รูปซึ่งรับอารมณ์ที่มาถึงตน มี ๓ คือ ฆานะ ชิวหา และกาย) **อโคจรคคาหิกรรูป** (รูปที่รับโคจรไม่ได้) มี ๒๓ คือ ที่เหลือจากนั้น [เหมือนคู่ที่ ๑๐]

คู่ที่ ๑๒: **อวินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกัน ไม่ได้) มี ๘ คือ ภูตรูป ๔ วัณณะ ๑ คันธะ ๑ รสชะ ๑ โอชา (คืออาหารรูป) ๑ [ที่ประกอบกันเป็นหน่วยรวมพื้นฐานของรูปธรรม ที่เรียกว่า “สุพหุสสุกกลาป”] **วินิพโภครูป** (รูปที่แยกจากกันได้) มี ๒๐ คือ ที่เหลือจากนั้น

นอกจากรูปที่จัดประเภทเป็นคู่ดังที่กล่าวมาแล้ว ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงรูปชุดที่มี ๓ ประเภท ซึ่งเทียบได้กับที่แสดงข้างต้น คือ (เช่น ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๒๙)

สนิทัสนสัมปฏิมรูป (รูปที่มองเห็นและมีการกระทบให้เกิดการรับรู้ได้) มี ๑ ได้แก่ รูปารมณ คือวัณณะ **อนิทัสนสัม-**

ปฏิมรูป (รูปที่มองเห็นไม่ได้ แต่มีการกระทบได้) ได้แก่โอฬาริกรูป ๑๑ ที่เหลือ **อนิทัสสนอัปปฏิมรูป** (รูปที่มองเห็นไม่ได้และไม่มีการกระทบให้เกิดการรับรู้ ต้องรู้ด้วยใจ) ได้แก่ สุขุมรูป ๑๖

รูปอีกชุดหนึ่งที่กล่าวถึงบ่อย และควรทราบ คือชุดที่จัดตามสมุฏฐาน เป็น ๔ ประเภท ได้แก่ **กัมมชรูป ๑๘ จิตตชรูป ๑๕ อุตฺตชรูป ๑๓ และอาหารชรูป ๑๒** พึงทราบตามที่กล่าวแล้วในคู้ที่ ๓ ว่าด้วยอุปาทินนรูป และอนุปาทินนรูป ข้างต้น

รูปกลาป ดู *กลาป 2.*

รูปกัมมัฏฐาน กรรมฐานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์

รูปกาย ประชุมแห่งรูปธรรม, กายที่เป็นส่วนรูป โดยใจความได้แก่รูปชั้นหรือร่างกาย; เทียบ *นามกาย*

รูปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ คือ ๑. **ปฐมฌาน** ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ คือ วิตก (ตริก) วิจาร (ตรอง) ปีติ (อิมใจ) สุข (สบายใจ) เอกัคคตา (จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) ๒. **ทุติยฌาน** ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปีติ, สุข เอกัคคตา ๓. **ตติยฌาน** ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข, เอกัคคตา ๔. **จตุตถฌาน** ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา, เอกัคคตา

รูปตัณหา ความอยากในรูป

รูปธรรม สิ่งที่มีรูป, สภาวะที่เป็นรูป; คู่กับ

นามธรรม

รูปนันทา พระราชบุตรีของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางปชาบดีโคตมี เป็นพระกนิษฐภคินีต่างพระมารดาของพระสิทธัตถะ

รูปปริจเจทา ดู *อากาส ๓, ๔*

รูปพรรณ เงินทองที่ทำเป็นเครื่องใช้หรือเครื่องประดับ, ลักษณะ, รูปร่าง และสี

รูปพรหม พรหมในชั้นรูปภพ, พรหมที่เกิดด้วยกำลังรูปฌาน มี ๑๖ ชั้น; ดู *พรหมโลก*

รูปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพวกพรหม; ดู *พรหมโลก*

รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม คือ ติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต (ข้อ ๖ ในสังโยชน ๑๐)

รูปรูป รูปที่เป็นรูป หรือรูปแท้ คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยหรือสมุฏฐานของมันโดยตรง มีสภาวะลักษณะของมันเอง มิใช่เป็นเพียงอาการสำแดง ได้แก่ *นิปผันนรูป ๑๘; ดูที่ รูป ๒๘*

รูปวิจาร ความตรองในรูป เกิดต่อจากรูปวิตก

รูปวิตก ความตริกในรูป เกิดต่อจากรูปตัณหา

รูปสัจเจตนา ความคิดอ่านในรูป เกิดต่อจากรูปสัจญา

รูปสัญญา ความหมายรู้ในรูป เกิดต่อ จากจักขุสัมผัสผัสสาเวทนา

รูปปรมานิกา ผู้ถือรูปเป็นประมาณ คือ พอใจในรูป ชอบรูปร่างสวยสง่างาม ผิวพรรณหมดจดผ่องใส เป็นต้น

รูปารมณ อารมณคือรูป, สิ่ง que เห็นได้ด้วยตา

รูปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในรูป, อยู่ใน ระดับจิตชั้นรูปฌาน, ระดับที่มีรูปธรรม เป็นอารมณ์, เนื้อในรูปภพ; *รูป, ภูมิ*

รูปียสังโฆหาร การแลกเปลี่ยนด้วย รูปียะ, การซื้อขายด้วยเงินตรา, ภิกษุ กระทำ ต้องอาบัตินิสสังคิยปาจิตตีย์ (โกสิยวรรคที่ ๒ ลิกขาบทที่ ๙)

รูปียะ, รูปียะ เงินตรา

เรวตะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

เรวตขทิวริยะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อวังคันตะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายคนสุดท้ายของ พระสารีบุตร บวชอยู่ในสำนักของภิกษุ พวกอยู่ป่า (อรัญวาสี) บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่าไม้ตะเคียนประมาณ ๓

เดือนเศษ ก็ได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับ ยกย่องเป็นเอตทัคคะในทางอยู่ป่า

โรหิณี 1. เจ้าหญิงองค์หนึ่งแห่งศากยวงศ์ เป็นกนิษฐภคินี คือน้องสาวของพระ อนุรุทระ (ตามหนังสือเรียนว่าเป็นพระ ธิดาของเจ้าอมิตตทนะ แต่เมื่อถือตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.๓/๓๔๙ เป็นต้น ที่กล่าวว่า พระอนุรุทระเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ เจ้าหญิงโรหิณีก็เป็นพระธิดาของเจ้า สุกโกทนะ) ได้บรรลุนิพพานเป็นพระ โสดาบัน **2.** ชื่อแม่น้ำที่เป็นเส้นแบ่งเขต แดนระหว่างแคว้นศากยะ กับแคว้น โกลิยะ การแย่งกันใช้น้ำในการเกษตร เคยเป็นมูลเหตุให้เกิดกรณีพิพาท ระหว่างแคว้นทั้งสองจนจวนเจียนจะ เกิดสงครามระหว่างพระญาติ ๒ ฝ่าย พระพุทธเจ้าเสด็จมาระงับศึก จึงสงบลง ได้ สันนิษฐานกันว่า เป็นเหตุการณ์ใน พุทธชาติที่ ๕ (บางท่านว่า ๑๔ หรือ ๑๕) แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ และเป็นที่มา ของพระพุทธรูปปางห้ามญาติ; ปัจจุบัน เรียก *Rowai* หรือ *Rohwaini*

ฤ

ฤกษ์ คราวหรือเวลาซึ่งถือว่าเหมาะสมเป็น ชัยมงคล

ฤคเวท ชื่อคัมภีร์ที่หนึ่งในไตรเพท ประกอบด้วยบทมนตร์สรรเสริญเทพ

เจ้าทั้งหลาย; ๓ *ไทรเพท*
ฤๅ คราว, สมัย, ส่วนของปีซึ่งแบ่งเป็น ๓
 คราวขึ้นไป เช่น ฤๅฝน ฤๅหนาว ฤๅ
 ร้อน; ๓ *มาตรา*
ฤๅ อำนาจศักดิ์สิทธิ์, ความเจริญ,
 ความสำเร็จ, ความมั่งคั่ง, เป็นรูป
 ลัทธิของ *อิทธิ; ฤๅ* หรือ *อิทธิ*
 คือความสำเร็จ ความรุ่งเรือง มี ๒ คือ

๑. *อามิสฤๅ* อามิสเป็นฤๅ, ความ
 สำเร็จหรือความรุ่งเรืองทางวัตถุ ๒.
ธรรมฤๅ ธรรมเป็นฤๅ, ความสำเร็จ
 หรือความรุ่งเรืองทางธรรม
ฤๅ ผู้แสวงธรรม ได้แก่ นักบวชนอกพระ
 ศาสนาซึ่งอยู่ในป่า, ซี้ไพร, ผู้แต่งคัมภีร์
 พระเวท

ล

ลฤๅ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง
 เป็นบุตรในตระกูลมั่งคั่ง ชาวพระนคร
 ลาวตติ ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระ
 ศาสดาที่พระเชตวันมีความเลื่อมใสจึง
 บวชในพระพุทธศาสนา ท่านมีรูปร่าง
 เตี้ยค่อมจนบางคนเห็นชั้น วันหนึ่งมี
 หญิงนั่งรถผ่านมาพอเห็นท่านแล้ว
 หัวเราะจนเห็นฟัน ท่านกำหนดฟันนั้น
 เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้สำเร็จ
 อนาคตนิมิต ต่อมาท่านได้บรรลุพระ
 อรหัตตในสำนักพระสารีบุตร แต่เพราะ
 ความที่มีรูปร่างเล็กเตี้ยค่อม ท่านมักถูก
 เข้าใจผิดเป็นสามเณรบ้าง ถูกพระหนุ่ม
 เณรน้อยล้อเลียนบ้าง ถูกเพื่อนพระดู
 แคลนบ้าง แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสยก
 ย่องว่าถึงท่านจะร่างเล็ก แต่มีคุณธรรม
 ฤๅธานุภาพมาก ท่านได้รับยกย่องเป็น

เอตทัคคะในทางมีเสียงไพเราะ
ลฤๅ *ลฤๅ* *ลฤๅ* *ลฤๅ*
ลฤๅ ละเมิดลิกขาบท, ไม่
 ประพฤติตามลิกขาบท, ฝ่าฝืนลิกขาบท
ลฤๅ เสียงเบา ได้แก่ รัสสระไม่มีตัว
 สะกด คือ *อ, อิ, อุ* เช่น *น ขมติ;* คู่กับ *ครุ*
ลฤๅ *ลฤๅ* คือ อับติที่มีโทษ
 เล็กน้อย ได้แก่ อับติถูกล้างจ้ย ปาฏิเทสนียะ
 ทุกกฐ ทุพภาสิต; คู่กับ *ครุ*
ลฤๅ *ลฤๅ*
ลฤๅ โทษเบา; คู่กับ *มหันตโทษ*
ลฤๅ ของเบา เช่น บิณฑบาต เกล็ด
 และของใช้ประจำตัว มีเข็ม มีดพับ มีด
 โทก เป็นต้น; คู่กับ *ครุ*
ลักซ็อน เห็นของเขาทำตก มีไถยจิตเอา
 ดินกลบเสีย หรือเอาของมีไปไม่เริ่มต้น
 ปิดเสีย

ลักเพศ [ลัก-กะ-เพศ] แต่งตัวปลอมเพศ

เช่นไม่เป็นภิกษุ แต่แต่งห่มผ้าเหลือง แสดงตัวเป็นภิกษุ

ลักษณะ สิ่งสำหรับกำหนดรู้, เครื่องกำหนดรู้, อาการสำหรับหมายรู้, เครื่องแสดงสิ่งหนึ่งให้เห็นว่าต่างจากอีกสิ่งหนึ่ง, คุณภาพ, ประเภท

ลักษณะ ๓ ไม่เที่ยง, เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน; ดู *ไตรลักษณ์*

ลักษณะพยากรณ์ศาสตร์ ตำราว่าด้วยการทายลักษณะ

ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ดู *หลักตัดสินธรรมวินัย*

ลัคน์ เวลาในดวงชาตาคนเกิดและในดวงทำการมงคล

ลัชชินี หญิงผู้มีความละเอียดต่อบาป เป็นอิตถीलิ่งค์ ถ้าเป็นบุรุษลิ่งค์ เป็น *ลัชชี่*

ลัชชี่ธรรม ธรรมแห่งบุคคลผู้ละเอียดต่อบาป

ลัญจิวัน สวนตาลหน่อม (*ลัญจิว* แปลว่า “ไม้ตะพด” ก็ได้ บางท่านจึงแปลว่า “ป่าไม้รวก”) อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของกรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่นั่น พระเจ้าพิมพิสารไปเฝ้าพร้อมด้วยราชบริพารจำนวนมาก ทรงสดับพระธรรมเทศนา ได้ธรรมจักขุประกาศพระองค์เป็นอุบาสกที่นั่น

ลัทธิ ความเชื่อถือ, ความรู้และประเพณี

ที่ได้รับและปฏิบัติสืบต่อกันมา

ลัทธิสัมัย สมัยคือลัทธิต หมายถึงลัทธินั้นเอง

ลาภ ของที่ได้, การได้; ดู *โลกธรรม*

ลาภมัจฉริยะ ตระหนี่ลาภ ได้แก่หวงผลประโยชน์ พยายามกีดกันผู้อื่นไม่ให้ได้ (ข้อ ๓ ในมัจฉริยะ ๕)

ลาภานุตตริยะ การได้ที่ยอดเยี่ยม เช่นได้ศรัทธาในพระพุทธเจ้า ได้ดวงตาเห็นธรรม (ข้อ ๓ ในอนุตตริยะ ๖)

ลาสิกขา ปฏิญาณตนเป็นผู้อื่นจากภิกษุ ต่อหน้าภิกษุด้วยกัน หรือต่อหน้าบุคคลอื่นผู้เข้าใจความ แล้วสละเพศภิกษุเสียถือเอาเพศที่ปฏิญาณนั้น, ละเพศภิกษุสามเณร, ลีก; คำลาสิกขาที่ใช้ในบัดนี้คือ ตั้ง “นโม ฯลฯ” ๓ จบแล้วกล่าวว่า “สิกขํ ปจฺจกฺขามิ, คิหิตี มํ ชาเรถ” (ว่า ๓ ครั้ง) แปลว่า “กระผมลาสิกขา, ขอท่านทั้งหลายจงทรงจำกระผมไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์” (*คิหิตี* ออกเสียงเป็น [คิ-ฮี่-ตี])

ลำเอียง ดู *อคติ*

ลิขิตโก, ลิขิตกะ “ผู้ถูกเขียนไว้” หมายถึงโจรที่ทางการมีประกาศบอกไว้ (เช่น) ว่า “พบในที่ใด ฟังฆ่าเสียในที่นั้น”, โจรหรือคนร้ายที่ทางการบ้านเมืองมีประกาศหรือหมายสั่งทำนองนี้ ไม่เพียงให้บวช

ถึงค์ เพศ, ในบาลีไวยากรณ์มี ๓ อย่างคือ *บุรฺถึงค์* เพศชาย, *อิตถीलิ่งค์* เพศหญิง

นบุงสกลิงค์ มีไข้เพศชายมีไข้เพศหญิง

ลึจนวี กษัตริย์ที่ปกครองแคว้นวัชชี; **ดู** **วัชชี**

ลูกแก้โทษ บอกความผิดของตนเพื่อขอความกรุณา

ลูกมพินีนวัน ชื่อสวนเป็นที่ประสูติของพระพุทธรเจ้า เป็นสังเวชนียสถานหนึ่งในสี่แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์ และกรุงเทวทหะ บัดนี้เรียก *Rummindei* อยู่ที่ป่าเดเเรีย ในเขตประเทศเนปาล ห่างจากเขตแดนประเทศอินเดียไปทางเหนือประมาณ ๖ กิโลเมตรครึ่ง พระลัทธิชัตตะประสูติที่สวนนี้ เมื่อวันเพ็ญเดือน ๖ ก่อนพุทธศก ๘๐ ปี (มีปราชญ์คำนวณว่าตรงกับวันศุกร์ ปีจอ เวลาใกล้เที่ยง); **ดู** **สังเวชนียสถาน**

ลูกถวิน ลูกกลมๆ ที่ผูกติดสายประคดเอว, ห่วงร้อยสายประคด

ลูกหมู่ คนที่ถูกเกณฑ์เข้ารับราชการเป็นกำลังงานของเจ้านายสมัยโบราณ

ลูกปฏิบัติ ประพฤติปอน, ปฏิบัติเศร้าหมอง คือใช้ของเศร้าหมอง ไม่ต้องการความสวยงาม (หมายถึงของเก่าเรียบๆ สีปอนๆ แต่สะอาด)

ลูกัปปมาณิกา ผู้ถือความเศร้าหมองเป็นประมาณ ชอบผู้ที่ประพฤติปอน ครองผ้าเก่า อยู่เรียบๆ ง่ายๆ

เลข คนสามัญ หรือชายฉกรรจ์ (พจนานุกรมเขียน *เลข*)

เลขทาส ชายฉกรรจ์ที่เป็นทาสรับทำงานด้วย

เลขวัด จำพวกคนที่ทำนผู้ปกครองแคว้นจัดให้มีสังกัดขึ้นวัด สงฆ์อาจใช้ทำงานในวัดได้ และไม่ต้องถูกเกณฑ์ทำงานในบ้านเมือง (พจนานุกรมเขียน *เลขวัด*)

เลขสม คนที่ยินยอมเป็นกำลังงานของผู้มีอำนาจคนใดคนหนึ่งด้วยความสมัครใจในสมัยโบราณ

เลขทูปาด [เลข-ตุ-ปาด] ระยะโยนหรือขว้างก้อนดินตก

เลข 1. อาการ ลักษณะ หรือข้อเทียบเคียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พอจะยกขึ้นอ้างเพื่อผูกเรื่องใส่ความ **2.** ในภาษาไทยโดยทั่วไป หมายถึงอาการที่แสดงอย่างมีความหมายซ่อนเร้นให้รู้กันในที่ มักใช้ควบคู่กับ “นัย” ว่า เลขนัย

เลียบเคียง พุดอ้อมค้อมหาทางให้เขาถวายเป็น

โลก แผ่นดินเป็นที่อาศัย, หมู่อัตว์ผู้อาศัย; **โลก ๓** คือ **๑. สังขารโลก** โลกคือสังขาร **๒. สัตว์โลก** โลกคือหมู่อัตว์ **๓. โอกาสโลก** โลกคือแผ่นดิน; อีกนัยหนึ่ง **๑. มนุษย์โลก** โลกมนุษย์ **๒. เทวโลก** โลกสวรรค์ ทั้ง ๖ ชั้น **๓. พรหมโลก** โลกของพระพรหม

โลกธรรม ธรรมที่มีประจำโลก, ธรรมดา

ของโลก, ธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกและ
สัตว์โลกก็เป็นไปตามมัน มี ๘ อย่าง
คือ มีลาภ ไม่มีลาภ มียศ ไม่มียศ
นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์

โลกธาตุ แผ่นดิน; จักรวาลหนึ่งๆ

โลกนาถ ผู้เป็นที่พึ่งของโลก หมายถึง
พระพุทธเจ้า

โลกบาล ผู้คุ้มครองโลก, ผู้เลี้ยงรักษาโลก
ให้ร่มเย็น, ท้าวโลกบาล ๔; ดู *จาคุมหาราช*

โลกบาลธรรม ธรรมคุ้มครองโลก คือ
ปกครองควบคุมใจมนุษย์ไว้ให้อยู่ใน
ความดี มีให้ละเมิดศีลธรรม และให้อยู่
กันด้วยความเรียบร้อยสงบสุข ไม่เดือด
ร้อนสับสนวุ่นวาย มี ๒ คือ ๑. *หิริ*
ความละอายบาป ละอายใจต่อการทำ
ความชั่ว ๒. *โอตตัปปะ* ความกลัวบาป
เกรงกลัวต่อความชั่วและผลของกรรมชั่ว

โลกวัชระ อาบัติที่เป็นโทษทางโลก คือ
คนสามัญที่มีไซ่ภิกษุทำเข้าก็เป็นความ
ผิดความเสียหาย เช่น โจรกรรม ฆ่า
มนุษย์ ทบตีกัน ต่อกัน เป็นต้น; บางที่
ว่าเป็นข้อเสียหายที่ชาวโลกเขาติเตียน
ถือว่าไม่เหมาะสมกับสมณะ เช่น ดื่ม
สุรา เป็นต้น; เทียบ *ปณัตติวัชระ*

โลกวิทู (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงรู้
แจ้งโลก คือทรงรู้แจ้งสภาวะแห่งโลกคือ
สังขารทั้งหลาย ทรงทราบอรรถาัย
สันดานของสัตว์โลกที่เป็นไปต่างๆ ทำ

ให้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้ผลดี (ข้อ ๕
ในพุทธคุณ ๙)

โลกัตถจริยา พระพุทธจริยาเพื่อประโยชน์
แก่โลก, ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่
โลก คือทรงอาศัยพระมหากรุณา เสด็จ
ไปประกาศพระศาสนาเพื่อประโยชน์สุข
แก่มหาชนในถิ่นฐานแคว้นต่างๆ
เป็นอันมาก และประดิษฐานพระศาสนา
ไว้เพื่อประโยชน์สุขแก่ชุมชนภายหลัง
ตลอดกาลนาน; ดู *พุทธจริยา*

โลกาธิปไตยยะ ดู *โลกาธิปไตย*

โลกาธิปไตย ความถือโลกเป็นใหญ่ คือ
ถือความนิยมหรือเสียงกล่าวหาของชาว
โลกเป็นสำคัญ หวั่นไหวไปตามเสียง
นินทาและสรรเสริญ จะทำอะไรก็มุ่งจะ
เอาใจหมู่ชน หากความนิยม ทำตามที่เขา
นิยมกัน หรือคอยแต่หวั่นกลัวเสียง
กล่าวหาว่า, พึ่งใช้แต่ในทางดีหรือใน
ขอบเขตที่เป็นความดี คือ เคารพเสียง
หมู่ชน (ข้อ ๒ ในอธิปไตย ๓)

โลกามิย เหยื่อแห่งโลก, เครื่องล่อ ที่ล่อ
ให้ติดอยู่ในโลก, เครื่องล่อใจให้ติดในโลก
ได้แก่ ปัญจพิชกามคุณ คือ รูป, เสียง,
กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา
น่าใคร่น่าพอใจ; *โลกามิส* ก็เขียน

โลกิยะ, โลกิยะ, โลกีย์ เกี่ยวกับโลก,
ทางโลก, เนื่องในโลก, เรื่องของชาว
โลก, ยังอยู่ในภพสาม, ยังเป็นกามาวจร

รูปาวจร หรืออรูปรูปาวจร; คู่กับ **โลกุตตระ**
โลกียฌาน ฌานโลกีย์, ฌานอันเป็นวิสัย
ของโลก, ฌานของผู้มีจิตยังไม่เป็น
โลกุตตระ, ฌานที่ปุถุชนได้

โลกียธรรม ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก,
สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ขันธ ๕ ที่ยังมี
อาสวะทั้งหมด; คู่กับ **โลกุตตรธรรม**

โลกียวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกีย์ คือความ
พ้นอย่างโลกๆ ไม่เด็ดขาด ไม่สิ้นเชิง
กิเลสและความทุกข์ยังกลับครอบงำได้
อีก ได้แก่วิมุตติ ๒ อย่างแรก คือ
ตัทธวิมุตติ และ **วิกขัมภนวิมุตติ**; ดู
วิมุตติ, **โลกุตตรวิมุตติ**

โลกียสุข ความสุขอย่างโลกีย์, ความสุขที่
เป็นวิสัยของโลก, ความสุขที่ยังประกอบ
ด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพย-
สุข ตลอดจนถึงฌานสุข และวิปัสสนาสุข

โลกียภูมิ ภูมิที่เป็นโลกียะ ได้แก่ สามภูมิ
แรก ในภูมิ ๔, บางที่เรียกรวมกันว่า
“ไตรภูมิ” ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และ
อรูปรภูมิ ส่วนภูมิที่สี่ เป็นโลกุตตรภูมิ; ดู
ภูมิ 2.

โลกุตระ, โลกุตตระ, โลกุตระ พ้นจาก
โลก, เหนือโลก, พ้นวิสัยของโลก, ไม่
เนื่องในภาพทั้งสาม (พจนานุกรม เขียน
โลกุตระ); คู่กับ **โลกียะ**

โลกุตตมาจารย์ อาจารย์ผู้สูงสุดของโลก,
อาจารย์ยอดเยี่ยมของโลก หมายถึง

ถึงพระพุทธเจ้า

โลกุตตรธรรม ธรรมอันมิใช่วิสัยของ
โลก, สภาวะพ้นโลก มี ๔ ได้แก่ มรรค
๔ ผล ๔ นิพพาน ๑; คู่กับ **โลกียธรรม**

โลกุตตรปัญญา ปัญญาที่สัมปยุตด้วย
โลกุตตรมรรค, ความรู้ที่พ้นวิสัยของ
โลก, ความรู้ที่ช่วยคนให้พ้นโลก

โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นจากโลก, ระดับจิต
ใจของพระอริยเจ้า (ข้อ ๔ ในภูมิ ๔ อีก
๓ ภูมิ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ
อรูปราวจรภูมิ)

โลกุตตรวิมุตติ วิมุตติที่เป็นโลกุตตระ
คือความหลุดพ้นที่เหนือวิสัยโลก ซึ่ง
กิเลสและความทุกข์ที่ละได้แล้วไม่กลับ
คืนมาอีก ไม่กลับกลายเป็นได้แก่วิมุตติ ๓
อย่างหลัง คือ **สมุขเขตวิมุตติ**, **ปฏิบัติสัทธี-**
วิมุตติ และ **นิสสรณวิมุตติ**; ดู วิมุตติ,
โลกียวิมุตติ

โลกุตตรสุข, โลกุตระสุข ความสุขอย่าง
โลกุตระ, ความสุขที่เหนือกว่าระดับของ
ชาวโลก, ความสุขเนื่องด้วยมรรคผล
นิพพาน

โลกุตตราริยมรรคผล อริยมรรคและ
อริยผลที่พ้นวิสัยของโลก

โถณเภลัษ เกลือเป็นยา เช่นเกลือทะเล
เกลือดำ เกลือสินเธาว์ เป็นต้น

โถน กิริยาว่าจายหายกายไม่สุภาพ

โถภ ความอยากได้ (ข้อ ๑ ในอภุศลมูล ๓)

โลกเจตนา เจตนาประกอบด้วยโลก, จงใจคิดอยากได้, ตั้งใจจะเอา

โลมะ, โลมา ขน

โลมชาติชู้ชัณ ขนลูก

โลลโทษ โทษคือความโลเล, ความมีอารมณ์อ่อนไหว โอนเอนไปตามสิ่งเข้า ยวนอันสะดุดตาสะดุดใจ

โลहित เลือด; สีแดง

โลहितกะ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในพวกเหลวไหลทั้ง ๖ ที่เรียกว่า **พระนัพพิทกีย์**

โลहितุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อ (ข้อ ๔ ในอนันตริยกรรม ๕)

โล่เบีย เรียกร้องเอาค่าเสียหายเป็นลำดับไปจนถึงคนที่สุด

ว

วณะ คำพูด; สิ่งที่ยังจำนนนามทางไวยากรณ์ เช่น บาลีมี ๒ วณะ คือ **เอกวณะ** บ่งนามจำนวนเพียงหนึ่ง และ **พหุวณะ** บ่งนามจำนวนตั้งแต่สองขึ้นไป ไวยากรณ์ปัจจุบันนิยมใช้ว่า **พจน์**

วจิกรรม การกระทำทางวาจา, การกระทำด้วยวาจา, ทำกรรมด้วยคำพูด, ที่ดี เช่น พูดจริง พูดคำสุภาพ ที่ชั่ว เช่น พูดเท็จ พูดคำหยาบ; ดู **กุศลกรรมบถ, อกุศลกรรมบถ**

วจิตวาร ทวารคือวาจา, ทางวาจา, ทางคำพูด (ข้อ ๒ ในทวาร ๓)

วจิตุจริต ประพฤติชั่วด้วยวาจา, ประพฤติชั่วทางวามี ๔ อย่างคือ ๑. **มุสาวาท** พูดเท็จ ๒. **ปิสุนาวาจา** พูดส่อเสียด ๓. **มรสุวาจา** พูดคำหยาบ ๔. **สัมผัปปลาปะ** พูดเพ้อเจ้อ; ดู **ทุจริต**; เทียบ **วจิตุจริต**

วจิตุญญัตติ การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา ได้แก่ การพูด การกล่าวถ้อยคำ; เทียบ **กายวิญญัตติ**

วจิตสมาจาร ความประพฤติทางวาจา

วจิตสังขาร 1. ปัจจัยปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก (ตรึก) และ วิจารณ์ (ตรอง) ถ้าไม่มีตรึกตรองก่อนแล้ว พูดย่อมไม่รู้เรื่อง **2.** สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา ได้แก่ วจิตัญเจตนา คือความตั้งใจทางวาจา ที่ก่อให้เกิดวจิตกรรม; ดู **สังขาร**

วจิตสุจริต ประพฤติชอบด้วยวาจา, ประพฤติชอบทางวาจา มี ๔ อย่างคือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ; ดู **สุจริต**; เทียบ **วจิตุจริต**

วณิพก คนขอทานโดยร้องเพลงขอ คือขับร้องพรรณนาคุณแห่งการให้ทานและ

สรรเสริญผู้ให้ทาน ที่เรียกว่า **เพลงขอทาน**
วาทัญญู “ผู้รู้ถ้อยคำ” คือ ใจดี เอื้ออาทร
ยอมรับฟังความทุกข์ยากเดือดร้อนและ
ความต้องการของผู้อื่น เข้าใจคำพูดของ
เขาได้ดี

วน, วนะ, วัน ป่า, ป่าไม้, ดง, สวน (บาลี:
วน); **วนะ** คือ ป่า ในความหมายที่เน้น
ความเป็นที่รวมอยู่ของต้นไม้ หรือพฤกษ-
ชาติ ตลอดจนลัทธิที่อาศัย ส่วน **อรัญ**
คือ ป่า ในความหมายที่เน้นความเปล่า
เปลี่ยว ห่างไกล หรือความเป็นต่างหาก
จากบ้าน หรือจากชุมชน; เทียบ **อรัญ**

วนปรัสถะ ดู **วานปรัสถ์**

วนาสณฑ์, วนาสันต์ ดู **ไพรสณฑ์**

วโนทยาน สวนป่า เช่น สาละวโนทยาน
คือ สวนป่าไม้สาละ

วรกัป ดู **กัป**

วรกานุต พยัญชนะที่สุตวรรค ได้แก่ ง
ญ ฌ น ม

วรรค หมวด, หมู่, ตอน, พวก; กำหนด
จำนวนภิกษุที่ประกอบเข้าเป็นสงฆ์
หมวดหนึ่งๆ ซึ่งเมื่อครบจำนวนแล้วจึง
จะทำสังฆกรรมอย่างนั้นๆ ได้ มี ๔ พวก
คือ ๑. สงฆ์ **จตุรวรรค** (สงฆ์พวก ๔ คือ
ต้องมีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ทำกรรมได้ทุก
อย่างเว้นปวารณา ให้ผ้ากฐิน อุปสมบท
และอัฏฐกา) ๒. สงฆ์ **ปัญจวรรค** (สงฆ์
พวก ๕ คือ ต้องมีภิกษุ ๕ รูปขึ้นไปทำ

ปวารณา ให้ผ้ากฐิน และอุปสมบทใน
ปัจฉิมตชนบท) ๓. สงฆ์ **ทศวรรค** (สงฆ์
พวก ๑๐ คือ ต้องมีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป
ให้อุปสมบทในมัธยมชนบทได้) ๔. สงฆ์
วิสติวรรค (สงฆ์พวก ๒๐ คือ ต้องมี
ภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป ทำอัฏฐกาได้)

วรรณะ ผิว, ลี, เพศ, ชนิด, พวก, เหล่า,
หนังสือ, คุณความดี, ความยกย่อง
สรรเสริญ; ชั้นที่จัดแบ่งออกไปตาม
หลักศาสนาพราหมณ์เรียกว่า **วรรณะ ๔**
คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร

วรรณนา คำพรรณนา, คำชี้แจงความ
หมายอธิบายความ คล้ายกับคำว่า
อรรถกถา (อรรถกถา) บางทีก็ใช้เสริมกัน
หรือแทนกันบ้าง (เช่น ที.อ.๓/๓๖๐/๒๖๗:
นิฎฐิตา จ ปาฎิกวคคสุส วณณนาติ. ปาฎิกวคคสุส-
กถา นิฎฐิตา.) แต่คำว่า **อรรถกถา** มักใช้
หมายถึงทั้งคัมภีร์ ส่วน **วรรณนา** มักใช้
แก้คำอธิบายเฉพาะตอนๆ (คำเต็มรูปที่
มักใช้แทนหรือใช้แสดงความหมายของ
อรรถกถา ได้แก่ **อรรถสังวรรณนา** [คำ
บาลีว่า อตถลลัทธิวรรณนา])

ววัตติตะ ในทางอักขรวิธีภาษาบาลี
หมายถึงบทที่แยกกัน เช่น **คุณฺหิ อสุส**
ตรงข้ามกับ **สัมพันธ** ที่ต่างบทนั้นมา
สนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น **คุณฺหิ + อสุส**
เป็น **คุณฺหิสสุส** หรือ **คุณฺหสุส**

วสวัตดี, วสวัตดี ชื่อพระยามาร เป็นเทพ

ในสวรรค์ชั้นสูงสุดแห่งระดับกามาจร เป็นผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไม่ให้ ล่วงพ้นจากแดนกาม ซึ่งอยู่ในอำนาจ ครอบงำของตน; **ดู มาร 2, เทวบุตรตมาร**

วสันต์ ฤดูใบไม้ผลิ (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖); เทียบ **วัสถานะ** (ฤดูฝน), **ดู มาตรา**

วสี ความชำนาญ มี ๕ อย่าง คือ ๑.

อาวัชชนวสี ความชำนาญคล่องแคล่ว ในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออก

มาแล้ว ๒. **สมาปัชชนวสี** ความชำนาญ

คล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็ว

ทันที ๓. **อธิฏฐานวสี** ความชำนาญ

คล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้

ฌานจิตต์นั้นตกภวังค์ ๔. **วุฏฐานวสี**

ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออก

จากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ ๕.

ปัจจบเวกขณวสี ความชำนาญคล่องแคล่ว

ในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน

วักกะ ไต (เคยแปลกันว่า ม้าม) **ดู ปิหกะ**

วักกสิ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร

แล้วก็ตรัสเตือนเธอว่า “จะมีประโยชน์

อะไรที่ได้เห็นกายเปื่อยเน่านี้ ผู้ใดเห็น

ธรรม ผู้นั้นเห็นเรา” ดังนี้เป็นต้น และ

ทรงสอนต่อไปด้วยอุบายวิธีจนในที่สุด

พระวักกสิก็ได้สำเร็จพระอรหัต และต่อ

มาได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็น

เอตทัคคะในทางศรัทธาวิมุต คือ หลุด

พ้นด้วยศรัทธา

วังคันตะ ชื่อพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของ

พระสารีบุตร

วังกิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตร

พราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ได้ศึกษา

ไตรเพทจนมีความชำนาญเป็นที่พอใจ

ของอาจารย์ จึงได้เรียนมนตร์พิเศษ

ชื่อจวลีสมนตร์ สำหรับพิสูจน์ศิระชะชา

คพ เอนี้วเคาะหัวศพก็ทราบว่ามี

ตายแล้วไปเกิดเป็นอะไร ที่ไหน ท่านมี

ความชำนาญในมนตร์นี้มาก ต่อมาได้

เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้แสดงความ

สามารถของตน แต่เมื่อเคาะศิระของผู้

ปรินิพพานแล้วไม่สามารถบอกคติได้

ด้วยความอยากเรียนมนตร์เพิ่มอีก จึง

ขอบวชในพระพุทธศาสนา ไม่นานก็ได้

บรรลุประอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็น

เอตทัคคะในทางมีปฏิภาณ

วังสะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น

ใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ในเขตมัจฉิม-

ชนบท ทางทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง

ทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง

ทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง

ทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง

ทิศใต้ของแคว้นโกศล ทาง

ทิศตะวันตกของแคว้นกาลี และทางทิศเหนือของแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ *โกสัมพี* บัดนี้เรียกว่า *Kosam* อยู่บนฝั่งใต้ของแม่น้ำยมุนา ในสมัยพุทธกาลวังสะเป็นแคว้นที่รุ่งเรืองและมีอำนาจมากแคว้นหนึ่ง มีราชาปกครองพระนามว่า พระเจ้าอุเทน

วัจกุฎี ลั้วม, ที่ถ่ายอุจจาระสำหรับภิกษุสามเณร

วัจกุฎีวัตร ข้อปฏิบัติอันภิกษุพึงกระทำในวัจกุฎี, ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้ใช้ลั้วม โดยย่อมี ๗ ข้อ คือ ใช้ตามลำดับผู้ไปถึง, รักษาภิกษาในการจะเข้าจะออกให้สุภาพเรียบร้อยและไม่ทำเสียงดัง, รักษาบริวารคือจีวรของตน, รักษาตัว เช่น ไม่เบ่งแรง ไม่ใช้สิ่งที่จะเป็นอันตราย, ไม่ทำกิจอื่นไปพลาง, ระวังไม่ทำสกปรก, ช่วยรักษาความสะอาด

วัชชณียบุคคล “บุคคลที่พึงเว้น” คือบุคคล ๒๑ ประเภท ซึ่งไม่ควรร่วมอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ที่สวดปาฏิโมกข์ แต่พึงให้อยู่นอกหัตถบาธ ท่านถือตามพุทธบัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๑๗๓/๒๖๖) “ไม่พึงสวดปาฏิโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์” จึงนับคฤหัสถ์นั้นเป็น ๑ และตามพุทธบัญญัติชื่อว่า (วินย.๔/๒๐๑/๒๖๘) “ไม่พึงสวดปาฏิโมกข์ในบริษัทที่มีภิกษุณี ฯลฯ อุภโตพยัญชนกะ นั่งอยู่ด้วย” ซึ่งมีอีก

๒๐ บุคคล จึงรวมเป็น ๒๑ (๒๐ บุคคลในข้อหลัง ได้แก่ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี ภิกษุผู้บอกลาสิกขา ภิกษุผู้ต้องอันติมวัตถุ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่เห็นอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่กระทำคืนอาบัติ ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกเสียฐานไม่สละคืนทิฎฐิอันชั่ว บัณเตาะกะ คนลักเพศ ภิกษุเข้ารีต เตียรถีย์ ลัตว์ดิรัจฉาน [รวมทั้งคนดุจดิรัจฉาน] คนฆ่ามารดา คนฆ่าบิดา คนฆ่าพระอรหันต์ คนประทุษร้ายภิกษุณี ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คนผู้ทำร้ายพระศาสดาจนถึงห้อพระโลหิต และอุภโตพยัญชนก), แม้ในสังฆกรรมทั้งหลายอื่นก็พึงเว้นวัชชณียบุคคล ๒๑ นี้

วัชชี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคันทกะ อยู่ทางทิศตะวันออกของแคว้นมัลละ ทางทิศเหนือของแคว้นมคธ นครหลวงชื่อ *เวสาลี* แคว้นวัชชีปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม พวกกษัตริย์ที่ปกครองเรียกว่า *กษัตริย์ลิทวิ* (นอกจากพวกลิทวิแล้วยังมีพวกวิเทหะซึ่งปกครองอยู่ที่เมืองมิถิลา แต่ในสมัยพุทธกาลมีอำนาจน้อย) แคว้นวัชชีรุ่งเรืองเข้มแข็งและมีอำนาจมากตอนปลายพุทธกาล ได้กลายเป็นคู่แข่งกับแคว้นมคธ แต่หลังพุทธกาลไม่

นาน ก็เสียอำนาจแก่มคธเพราะอุบาย
ทำลายสามัคคี ของวัสสการพราหมณ์
วัชชีบุตร ชื่อภิกษุพวกหนึ่งชาวเมืองเวสาลี
แสดงวัตถุ ๑๐ ประการ ละเมิดธรรมวินัย
เป็นต้นเหตุแห่งการสังคายนา ครั้งที่ ๒

วัชชยาน ดู หีนยาน

วัฏฏะ การวนเวียน, การเวียนเกิดเวียน
ตาย, การเวียนว่ายตายเกิด, ความเวียน
เกิด หรือวนเวียน ด้วยอำนาจกิเลส
กรรม และวิบาก เช่น กิเลสเกิดขึ้นแล้ว
ให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว ย่อมได้รับ
ผลของกรรม เมื่อได้รับผลของกรรมแล้ว
กิเลสก็เกิดอีก แล้วทำกรรม แล้วเสวย
ผลกรรม หมุนเวียนต่อไป; ดู ไตรวัฏฏ์

วัฏฏกปริตร ดู ปริตร

วัฏฏคามณีอภัย ชื่อพระเจ้าแผ่นดินแห่ง
เกาะลังกาพระองค์หนึ่ง ครองราชย์
ประมาณ พ.ศ. ๕๐๕-๕๒๗ ถูกพวกหมีผี
แย่งชิงราชสมบัติ เสด็จไปซ่อนพระองค์
อยู่ในป่า และได้รับความช่วยเหลือจาก
พระเถระรูปหนึ่ง ต่อมาพระองค์กู้ราช-
สมบัติคืนมา ได้ทรงสร้างอภัยคีรีวิหาร
และอาราธนาพระเถระรูปนั้นมาอยู่ครอง
กับทั้งได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา
อีกเป็นอันมาก การสังคายนาครั้งที่ ๕
ที่จาริกพุทธพจน์ลงในใบลาน ก็จัดทำ
ในรัชกาลนี้

วัฏฏปัจเจก ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ

(เป็นไวยากรณ์ของ *วิราคะ*)

วัฑฒกปีระมาณ ประมาณของช่างไม้,
เกณฑ์หรือมาตราวัดของช่างไม้

วัฑฒลิจฉวี เจ้าลิจฉวีชื่อว่าวัฑฒะ ถูก
พระเมตตียะ และพระภุมมชกะเลี้ยงมสอน
ให้ทำการโจทพระทัฬหฬลบุตรด้วย
อาบัติปฐุมปาราชิก เป็นต้นเหตุให้พระ
พุทธเจ้าทรงบัญญัติการลงโทษคว่ำบาตร

วัฑฒิ, วัฑฒิธรรม หลักความเจริญ
(ของอารยชน); ดู *อริยวัฑฒิ*

วัณณะ ดู *วรรณะ*

วัณณกถิณ ๔ กถิณที่เพ่งวัตถุมีสี่ต่างๆ
๔ อย่าง คือ *นิลัม* สีเขียว, *ปีตัม* สีเหลือง,
โลหิตัม สีแดง, *โอทาคัม* สีขาว; ดู *กถิณ*

วัณณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ คือหวง
ผิวพรรณ ไม่พอใจให้คนอื่นสวยงาม
หรือหวงคุณวัณณะ ไม่พอใจให้ใครมี
คุณความดีมาแข่งตน (ข้อ ๔ ใน
มัจฉริยะ ๕)

วัตตขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๘ แห่งคัมภีร์
จุลวรรค วินัยปิฎก ว่าด้วยวัตรประเภท
ต่างๆ

วัตตปฏิบัติ ดู *วัตรปฏิบัติ*

วัตตเภท ความแตกแห่งวัตร หมายถึง
ความว่าละเลยวัตร, ละเลยหน้าที่ คือ
ไม่ทำตามข้อปฏิบัติที่กำหนดไว้ เช่น
ภิกษุผู้กำลังประพฤตินานัต หรือกำลัง
อยู่ปริวาส ละเลยวัตรของตน พระ

อรรถกถาจารย์ปรับอาบัติทุกกฏ
วัตถิกรรม การผูกมัดที่ทวารหนัก ผูกมัด
 หัวริดสีดวงงอกที่ทวารหนัก ท่าน
 สันนิษฐานว่า อาจะหมายถึงการสวน
 ทวารเบาได้

วัตถุ เรื่อง, สิ่งของ, ข้อความ, ที่ดิน; ที่ตั้ง
 เรื่อง หมายถึงบุคคลผู้เป็นที่ตั้งแห่งการ
 ทำกรรมของสงฆ์ เช่น ในการอุปสมบท
 คนที่จะบวชเป็นวัตถุแห่งการให้อุปสมบท

วัตถุ ๑๐ เรื่องที่เป็นต้นเหตุ, ข้อซึ่งเป็นที่
 ตั้งหรือเป็นจุดเริ่มต้นเรื่อง, ข้อปฏิบัติ

๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร ชาว
 เมืองเวสาลี ที่ผิดเพี้ยนย่อหย่อนทาง
 พระวินัย แปรจากสงฆ์พวกอื่น เป็นเหตุ
 ปรรากให้มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อ

พ.ศ. ๑๐๐ มีดังนี้ **๑. สิงคิโลณกัปปะ**
 เรื่องเกลือขง ถือว่า เกลือที่เก็บไว้ใน
 ขง (ครั้งนั้นภิกษุเก็บเกลือไว้ในขง
 ความหมายคือ รับประทานไว้ค้างคืน
 แล้ว) เอาออกผสมอาหารฉันได้ **๒.**

ทวังคูลกัปปะ เรื่องสองนิ้ว ถือว่า เา
 แดบ่ายเลยเพียงเพียง ๒ นิ้ว ฉัน
 อาหารได้ **๓. คามันตรกัปปะ** เรื่องเข้า
 ละแวกบ้าน ถือว่า ภิกษุฉันแล้ว ห้าม
 อาหารแล้ว ปรรากว่าจะเข้าละแวกบ้าน
 เดียวนั้น ฉันโภชนะเป็นอนติริตตะได้

๔. อาวาสกัปปะ เรื่องอาวาส ถือว่า ภิกษุ
 ในหลายอาวาสที่มีสีมาเดียวกันแยกทำ

อุโบสถต่างหากกันได้ **๕. อนุมตักัปปะ**
 เรื่องอนุมตติ ถือว่า ภิกษุยังมาไม่พร้อม
 ทำสังฆกรรมไปพลาง ภิกษุที่มาหลังจึง
 ขออนุมตติก็ได้ **๖. อาจิณณกัปปะ** เรื่องที่

เคยประพฤติมา ถือว่า ธรรมเนียมใด
 อุปัชฌาย์อาจารย์เคยประพฤติมาแล้ว
 ควรประพฤติตามอย่างนั้น **๗. อมถิต-**

กัปปะ เรื่องไม่กวน ถือว่า น้ำนมสดแปร
 ไปแล้วแต่ยังไม่เป็นทหิคือนมส้ม ภิกษุฉัน
 แล้วห้ามอาหารแล้ว ดื่มน้ำนมอย่างนั้น
 อันเป็นอนติริตตะได้ **๘. ชโลคิง ปาตุง**

ถือว่า สุราอย่างอ่อน ไม่ให้เมา ดื่มได้
๙. อทสกัง นิสีทัง ถือว่า ผ้านีสีทงไม่
 มีชายก็ใช้ได้ **๑๐. ชาตรุปรชตัง** ถือว่า

ทองและเงินเป็นของควร รับประทานได้

กรณีวัตถุ ๑๐ ประการนี้จัดเป็น
 วิวาทาธิกรณีใหญ่เรื่องหนึ่ง

วัตถุกาม พัสตุดอันน่าใคร่ ได้แก่กามคุณ
 ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าชอบใจ; **กาม**

วัตถุเทวดา เทวดาที่ดิน, พระภูมิ

วัตถุมงคล **ดูเครื่องราง**

วัตถุรูป **ดูที่ รูป ๒๘**

วัตถุวิบัติ วิบัติโดยวัตถุ คือ บุคคลหรือ
 วัตถุซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งสังฆกรรมนั้นๆ
 ขาดคุณสมบัติ ทำให้สังฆกรรมเสีย ใช้
 ไม่ได้ เช่น ในการอุปสมบทผู้อุปสมบท
 อายุไม่ครบ ๒๐ ปี หรือมีเรื่องที่เป็น

ความผิดร้ายแรง เช่น ฆ่าบิดามารดา หรือเป็นปราชิกเมื่อบวชเป็นภิกษุคราวก่อน หรือไปเข้ารีตเดิยรติทั้งเป็นภิกษุหรือเป็นสตรี ดังนี้ เป็นต้น

วัตถุประสงค์ ความถึงพร้อมแห่งวัตถุประสงค์, ความสมบูรณ์โดยบุคคลหรือวัตถุประสงค์ เป็นที่ตั้งแห่งการทำสังฆกรรมนั้นๆ มีคุณสมบัติถูกต้อง ทำให้สังฆกรรมใช้ได้ ไม่บกพร่องในด้านนี้ เช่น ในการอุปสมบท ผู้ขอบวชเป็นชายมีอายุครบ ๒๐ ปี ไม่เป็นมนุษย์วิบัติเช่นถูกตอน ไม่ได้ทำความผิดร้ายแรงเช่นฆ่าบิดามารดา ไม่ใช่คนทำความเสียหายในพระพุทธศาสนาอย่างหนัก เช่นปราชิก เมื่อบวชคราวก่อน ดังนี้ เป็นต้น

วัตถุประสงค์มูล ความพร้อมหน้าวัตถุประสงค์ คือ ยกเรื่องที่เกิดขึ้นขึ้นวินิจฉัย; ๓ **สัมมุขวินัย**

วัตร กิจพึงกระทำ, หน้าที่, ธรรมเนียม, ความประพฤติ, ข้อปฏิบัติ จำแนกออกเป็น ๑. **กิจวัตร** ว่าด้วยกิจที่ควรทำ (เช่น อุปัชฌายวัตร ลัทธิวิหาริกวัตร อาคันตุกวัตร) ๒. **จริยาวัตร** ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ (เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝานอกกำแพง ไม่จับวัตถุอนามาส) ๓. **วิธีวัตร** ว่าด้วยแบบอย่างทีพึงกระทำ (เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่าง

ตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่); วัตรส่วนมากใน **วัตรชั้นภค**

วัตรบท ๗ หลักปฏิบัติ หรือข้อที่ถือปฏิบัติประจำ ๗ ข้อ ที่ทำให้มฆมาณพได้เป็นท้าวสักกะหรือพระอินทร์คือ ๑. **มาตาเปตภิโร** เลี้ยงมารดาบิดา ๒. **กุเลเชฏฐปจายี** เคารพผู้ใหญ่ในตระกูล ๓. **สณฺหวาโจ** พุดคำสุภาพอ่อนหวาน ๔. **อปิสฺสนวาโจ** หรือ **เปสฺสนเยยฺยปฺปหาโย** ไม่พุดส่อเสียด พุดสมานสามัคคี ๕. **ทานสํวิภาครโต** หรือ **มจฺจนฺนวินย** ชอบเพื่อแผ่ให้ปัน ปราศจากความตระหนี่ ๖. **สจฺจวาโจ** มีวาจาสัตย์ ๗. **อโกธโน** หรือ **โกธากิฏ** ไม่โกรธ ระวังความโกรธได้

วัตรปฏิบัติ การปฏิบัติตามหน้าที่, การทำตามข้อปฏิบัติที่พึงกระทำเป็นประจำ, ความประพฤติที่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมแห่งเพศ ภาวะหรือวิถีดำเนินชีวิตของตน

วัน 1. ระยะเวลาตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ตก ซึ่งตามปกติถือตามกำหนด ๑๒ ชั่วโมง, กลางวัน ก็เรียก; ระยะเวลา ๒๔ ชั่วโมง ที่โลกหมุนตัวเองครบรอบหนึ่ง อย่างที่ถือกันมาแต่เดิมว่า ตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงพระอาทิตย์ขึ้นใหม่ในวันถัดไป หรืออย่างที่ยึดถือกันในปัจจุบันตามคติสมัยใหม่ว่า ตั้งแต่เที่ยงคืนหนึ่งถึงเที่ยงคืนถัดไป; การที่

เรียกว่า วัน นั้น เพราะถือเอาเวลาพระ
อาทิตย์ซึ่งเรียกว่าตะวันขึ้น จนถึงตะวัน
ตกเป็นกำหนด คือมาจากคำว่าตะวันนั้น
เอง (คล้ายกับระยะเวลาเดือนหนึ่ง ที่
ถือตามการโคจรของพระจันทร์ ซึ่งมีชื่อ
ว่าเดือน) 2. ป่า, ดง, สวน (บาลี: วัน)

วันอุโบสถ ๓ อุโบสถ

วัปปะ ชื่อพระภิกษุรูปหนึ่งในคณะปัญจ-
วัคคีย์ เป็นพระอรหันต์รุ่นแรก

วัปปมงคล พิธีแรกนาขวัญ คือพิธีเริ่มไถ
นาเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าวในนา

วัย ส่วนแห่งอายุ, ระยะเวลาของอายุ, เขตอายุ
นิยมแบ่งเป็น ๓ วัย คัมภีร์วิสุทธิมรรค
จัดดังนี้ ๑. **ปฐมวัย** วัยต้น ๓๓ ปี คือ
อายุ ๑ ถึง ๓๓ ปี ๒. **มัชฌิมวัย** วัย
กลาง ๓๔ ปี คืออายุ ๓๔ ถึง ๖๗ ปี ๓.
ปัจฉิมวัย วัยปลาย ๓๓ ปี คือ อายุ ๖๘
ปี ถึง ๑๐๐ ปี

วัสวัตติ ชื่อของพระยามาร; ๓ **วัสวัตติ**

วัสถานะ, วัสถานฤๅ ฤๅฝน (แรม ๑
ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน
๑๒); ๓ **มาตรา**

วัสทาวลิกพัศตร์ ๓ **ผ้าจํานำพรรษา**

วัสติกสาฎก ๓ **ผ้าอาบนํ้าฝน**

วัสติกสาฎิกา ๓ **ผ้าอาบนํ้าฝน**

วัสตุปนายิกา วันเข้าพรรษา; ๓ **จําพรรษา**

วางไว้ทำร้าย ได้แก่ วางขวาก ฝังหลาว
ไว้ในหลุมพราง วางของหนักไว้ให้ตก

ทับ วางยาพิษ เป็นต้น

วาจา คำพูด, ถ้อยคำ

วาจาชอบ ๓ **สัมมาวาจา**

วาจาชั่วหยาบ ในวินัยหมายถึงถ้อยคำ
พาดพิงทวารหนักทวารเบาและเมถุน; ๓
ทฎฐุตถวาจา

วาชเปยะ, วาขไปยะ “วาจาพูดดีมีใจ”,
“นํ้าคำควรดื่ม”, ความรู้จักพูด คือ รู้จัก
หักทลายปราศรัย ใช้วาจาสุภาพนุ่มนวล
ประกอบด้วยเหตุผล มีประโยชน์ เป็น
ทางแห่งสามัคคี ทำให้เกิดความเข้าใจ
อันดี ความเชื่อถือและความนิยมนับถือ
(ข้อ ๔ ในราชสังคหวัตถุ ๔)

วาทสมุฏฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้ที่
มีลมเป็นสมุฏฐาน; ๓ **อาพาธ**

วานปรัศถ์ ผู้อยู่ป่า, เป็นธรรมเนียมของ
พราหมณ์ว่า ผู้ที่ครองเรือน มีครอบครัว
เป็นหลักฐาน ครั้นลูกหลานเติบโตก็จัด
แจงให้มีครอบครัว ตนเองชราลง ก็เข้า
ป่าจำศีลถือพรตบำเพ็ญตบะต่อไป,
เขียน **วนปรัศถะ** บ้างก็มี; ๓ **อาศรม**

วาโยชาตุ ชาติุลม, สภาวะที่มีลักษณะพัด
ไปมา, ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; ใน
ร่างกายนี้ ส่วนที่ใช้กำหนดเป็นอารมณ์
กรรมฐาน ได้แก่ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลม
พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลม
พัดไปตามตัว ลมหายใจ, อย่างนี้เป็น
การกล่าวถึงวาโยชาตุในลักษณะที่คน

สามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และที่จะให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางพระอภิธรรม วาโยธาตุเป็นสภาวะพื้นฐานที่มีอยู่ในรูปธรรมทุกอย่าง ได้แก่ภาวะสั้นไหว เครื่องตั้ง คำจุน; **ดู ธาตุ, รูป ๒๘**

วาร วันหนึ่งๆ ในสัปดาห์, ครั้ง, เวลา กำหนด

วาระ ครั้งคราว, เวลาที่กำหนดสำหรับผลัดเปลี่ยน

วารีน้า

วาลิการาม ชื่อวัดหนึ่งในเมืองเวสาลี แคว้นวัชชี เป็นที่ประชุมทำสังคายนา ครั้งที่ ๒ ชำระวัตร ๑๐ ประการที่เป็นเสี้ยนหนามพระธรรมวินัย

วาสนา อาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะพิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบางอย่าง และได้สั่งสมอบรมมาเป็นเวลานานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว แม้จะละกิเลสได้แล้ว แต่ก็อาจจะละอาการกายวาจาที่เคยชินไม่ได้ เช่น คำพูดติดปาก อาการเดินที่เร็วหรือเดินตัวมเตี้ยม เป็นต้น ท่านขยายความว่า วาสนา ที่เป็นกุศล ก็มี เป็นอกุศล ก็มี เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ก็มี ที่เป็นกุศลกับอัพยากฤตนั้น ไม่ต้องละ แต่ที่เป็นอกุศลซึ่งควรละนั้น แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนที่จะเป็นเหตุ

ให้เข้าถึงอบาย กับส่วนที่เป็นเหตุให้เกิดอาการแสดงออกทางกายวาจาแปลกๆ ต่างๆ ส่วนแรก พระอรหันต์ทุกองค์ละได้ แต่ส่วนหลัง พระพุทธเจ้าเท่านั้นละได้ พระอรหันต์อื่นละไม่ได้ จึงมีคำกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเท่านั้นละกิเลสทั้งหมดได้พร้อมทั้งวาสนา; ในภาษาไทย คำว่า **วาสนา** มีความหมายเพี้ยนไปกลายเป็นอำนาจบุญเก่า หรือกุศลที่ทำให้ได้รับลาภยศ

วาสนคามิกะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

วิกัมภณวิมุตติ พันด้วยขมหรือสะกดไว้ ได้แก่ความพ้นจากกิเลสและอกุศลธรรมได้ด้วยกำลังฌาน อาจสะกดได้นานกว่าตหังควิมุตติ แต่เมื่อฌานเสื่อมแล้วกิเลสอาจเกิดขึ้นอีก จัดเป็นโลกิยวิมุตติ (ข้อ ๒ ในวิมุตติ ๕; ในบาลีเป็นข้อ ๑ ถึงชั้นอรรถกถา จึงกลายมาเป็นข้อ ๒)

วิกติกา เครื่องลาดที่เป็นรูปสัตว์ร้าย เช่น ราชสีห์ เสือ เป็นต้น

วิกัป, วิกัปป์ ทำให้เป็นของสองเจ้าของ คือขอให้ภิกษุสามเณรอื่นร่วมเป็นเจ้าของบาตรหรือจีวรนั้นๆ ด้วย ทำให้ไม่ต้องอาบัติเพราะเก็บบาตรหรืออติเรกจีวรไว้เกินกำหนด

วิกัปมี ๒ คือ วิกัปต่อหน้า และวิกัป

ลับหลัง

วิกัปต่อหน้า คือ วิกัปต่อหน้าผู้รับ ถ้าจิวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาล ว่า “อิม จิวร มยหัง วิกัปเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้า วิกัปจิวรผืนนี้แก่ท่าน” (ถ้าวิกัปจิวร ๒ ผืน ขึ้นไป ว่า “อิมานิ จิวรานิ” แทน “อิม จิวร”, ถ้าจิวรที่วิกัปอยู่นอกหัตถบาล ว่า “เอต” แทน “อิม” ว่า “เอทานิ” แทน “อิมานิ”, ถ้าวิกัปแก่ภิกษุผู้แก่กว่า จะใช้รับว่า “อายุสมโต” แทน “ตฺยหัง” ก็ควร)

วิกัปลับหลัง คือ วิกัปให้แก่สทรรวมิก รูปใดรูปหนึ่ง ผู้มีได้อยู่เฉพาะหน้า โดยแปลงวาจาต่อหน้าสทรรวมิกรูปอื่น ถ้าจิวรผืนเดียว อยู่ในหัตถบาล ว่า “อิม จิวร อิตถนนามสฺส วิกัปเปมิ” แปลว่า “ข้าพเจ้าวิกัปจิวรผืนนี้ แก่ท่านผู้ชื่อนี้” (ถ้าวิกัปแก่ภิกษุชื่อว่าอุตตระ ก็บอกชื่อว่า “อุตตรสฺส ภิกฺขุโน” หรือ “อายุสมโต อุตตรสฺส” แทน “อิตถนนามสฺส” สุดแต่ผู้รับอ่อนกว่าหรือแก่กว่า, ถ้าวิกัปจิวรหลายผืน หรือจิวรอยู่นอกหัตถบาล ฟังเปลี่ยนคำ โดยเทียบตามแบบวิกัปต่อหน้า)

จิวรที่วิกัปไว้ จะบริโภาค ต้องขอให้ผู้รับถอนก่อน มิฉะนั้น หากบริโภาค จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อผู้ที่ได้รับไว้ นั้น ถอนแล้ว จึงใช้ได้, คำถอนสำหรับจิวรที่อยู่ในหัตถบาล ว่า “อิม จิวร มยหัง สนฺตํ

ปริกฺขชฺช วา วิสชฺชชฺช วา ยถาปจฺจยํ วา กโรหิ” แปลว่า “จิวรผืนนี้ของข้าพเจ้า ท่านจงใช้สอยก็ตาม จงสละก็ตาม จงทำตามปัจจัยก็ตาม” (ถ้าผู้ถอนอ่อนกว่า ฟังว่า “อิม จิวร มยหัง สนฺตํ ปริกฺขชฺช วา วิสชฺชชฺช วา ยถาปจฺจยํ วา กโรห”, คำที่ฟังเปลี่ยนทั้งหลาย เช่น ชื่อของจำนวนของ และที่ตั้งอยู่ในหรือนอกหัตถบาล ฟังเทียบเคียงกับคำที่กล่าวแล้วข้างต้น)

ในเรื่องเกี่ยวกับการวิกัปนี้ มีแนวทางปฏิบัติที่พระอาจารย์นักวินัยแนะนำไว้ และพระมติในหนังสือวินัยมุข อันควรทราบ ว่า ผ้าที่จะอธิษฐานเป็นผ้าปูนอนก็ดี เป็นผ้าบริวารโลกก็ดี ต้องเป็นของที่ไม่ใช้ชุ่มหมื่น จึงอธิษฐานขึ้น เช่น ภิกษุถอนผ้าอุตตราสงค์ผืนเก่าเสีย ไม่คิดจะใช้ชุ่มหมื่นอีก และอธิษฐานผืนใหม่แล้ว จะอธิษฐานผืนเก่านั้นเป็นผ้าปูนอนเช่นนี้ได้ แต่ถ้ายังจะใช้ชุ่มหมื่น ควรวิกัปไว้ตามแบบ ส่วนผ้าบริวารโลกนั้น ก็เช่น ผ้ากรองน้ำ ฤๅบาตร และย่าม อันมิใช่ของใช้ชุ่มหมื่น และไม่ใช้เป็นของใหญ่ตลอดจนผ้าบริวารอย่างอื่น ซึ่งมีสีและดอกอันห้ามในผ้าชุ่มหมื่น อย่างนี้ อธิษฐานขึ้น ส่วนผ้าที่จะใช้ชุ่มหมื่น แม้เพียงผืนเล็กพอใช้เป็นเครื่องประกอบเข้าเป็นผ้าชุ่มหมื่นได้ แม้แต่ผ้าขาว มี

ประมาณตั้งแต่ยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้วขึ้นไป จัดว่าเป็นจิรตามกำหนดอย่างต่ำที่จะต้องวิกัป

อนึ่ง ผ้าอาบน้ำฝน เป็นของที่ทรงอนุญาตเป็นบริวารพิเศษชั่วคราวของภิกษุ อธิษฐานไว้ใช้ได้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นนั้นให้วิกัปไว้

ทั้งนี้ มีพุทธานุญาตไว้คราวหนึ่ง (วินย. ๕/๑๖๐/๒๑๘) ซึ่งใช้เป็นที่อ้างอิงในเรื่องที่ว่าผ้าอย่างไหนจะต้องอธิษฐาน หรือต้องวิกัป อย่างไร ใจความว่า ไตรจิร ผ้าปูนั่ง (นีสีทนะ) ผ้าปูนอน (ปัจจัตถณะ) ผ้าเช็ดหน้าเช็ดปาก (มุขปุณฺณจฺจนโจละ) และผ้าบริวารโจล ให้อธิษฐาน ไม่ใช่ให้วิกัป, ผ้าอาบน้ำฝน (วัสสิกสาฎก) ให้อธิษฐานใช้ตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝน พ้นจากนั้น ให้วิกัปไว้, ผ้าปิดผี (กัณฐุ-ปฏิจฉาติ) ให้อธิษฐานใช้ตลอดเวลาที่อาพาธ พ้นจากนั้นให้วิกัปไว้; ผ้าจิรขนาดอย่างต่ำยาว ๘ นิ้ว กว้าง ๔ นิ้ว โดยนิ้วพระสุคต ต้องวิกัป

ส่วนในการวิกัปบาตร ถ้าบาตรใบเดียว อยู่ในหัตถบาต ว่า “อิมํ ปตฺตํ ตฺยหํ วิกปฺเปมิ” (ถ้าบาตรหลายใบ ว่า “อิมฺเ ปตฺเต” แทน “อิมํ ปตฺตํ”; ถ้าบาตรอยู่นอกหัตถบาต ว่า “เอตํ” แทน “อิมํ” บาตรหลายใบ ว่า “เอเต” แทน “อิม”), บาตรที่วิกัปไว้แล้ว ไม่มีกำหนดให้ถอน

ก่อนจึงบริโภค ฟังใช้เป็นของวิกัป แต่เมื่อจะอธิษฐาน ฟังให้ถอนก่อน; ดู

อธิษฐาน, ปัจจุทธรณ์

วิกัปตจิร จิรที่วิกัปไว้, จิรที่ได้ทำให้เป็นของ ๒ เจ้าของแล้ว

วิการ 1. พิการ, ความแปรผัน, ความผิดแปลก, ผิดปรกติ **2.** ทำต่างๆ, ขยับเขยื้อน เช่น กวักมือ ดัดนิ้ว เป็นต้น

วิกาล ผิดเวลา, ในวิกาลโภชนสิกขาบท (ห้ามฉันอาหารในเวลาวิกาล) หมายถึงตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงก่อนอรุณวันใหม่; ส่วนในอันธการวรรค สิกขาบทที่ ๗ ในภิกษุณีวิมังค์ (ห้ามภิกษุณีเข้าสู่ตระกูลในเวลาวิกาล เอาที่นอนปูลาดนั่งนอนทับโดยไม่บอกกล่าวขออนุญาตเจ้าบ้าน) หมายถึงตั้งแต่พระอาทิตย์ตกจนถึงก่อนอรุณวันใหม่; ในสังคาลกสูตร ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค สุตตันตปิฎก กล่าวถึงการเที่ยวชอกแซกในเวลาวิกาลว่าเป็นอบายมุขนั้น ก็หมายถึงเวลาค่า

วิกาลโภชน การกินอาหารในเวลาวิกาล, การฉันอาหารผิดเวลา; ดู **วิกาล**

วิภูพพนา การทำให้เป็นได้ต่างๆ, การยกเยื้องยกย้าย, การปรับเปลี่ยนแปลงผัน, เช่น ผู้ที่เจริญอัปมัญญาจนชำนาญ มีจิตเสมอกันต่อสรรพสัตว์ และเข้าถึงฉานแล้ว สามารถแผ่เมตตา เป็นต้น ต่อสัตว์ทั้งหลาย แผ่ผันไปได้ต่างๆ ทั้ง

แบบกว้างขวางไม่มีขอบเขต (อนิธิโส-
 พรรณ) ทั้งแบบจำกัดขอบเขต (อิธิโส-
 พรรณา) และแบบเฉพาะเป็นทิศๆ (ทิสา-
 พรรณา), คำว่า “วิภพนา” นี้ มักพบในชื่อ
 เรียกอิทธิ (ฤทธิ) แบบหนึ่ง คือ วิภพนา-
 อิทธิ หรือวิภพนาฤทธิ; เทียบ *อนิธิโส-*
พรรณนา, อิธิโสพรรณนา, ทิสาพรรณนา; ดู แม่
เมตตา, สีมาสัมภเว; วิภพนาอิทธิ

วิภพนาอิทธิ, วิภพนาฤทธิ ฤทธิคือ
 การแปลง, ฤทธิบิดผัน, ฤทธิผันแปลง
 คือการแปลงฤทธิแปลงตัว เปลี่ยนจาก
 รูปร่างปกติ แปลงเป็นเด็ก เป็นครุฑ เป็น
 เทวดา เป็นเสือ เป็นงู เป็นต้น (ต้องห้าม
 ทางพระวินัย)

วิขัมภนปทาน การละกิเลสได้ด้วยขมไว้
 ด้วยฉาน; มักเขียน *วิกขัมภนปทาน*

วิขัมภนวิมุติ ดู *วิกขัมภนวิมุติ*

วิจารณ์ ความตรอง, การพิจารณาอารมณ์,
 การตามพิจารณาอารมณ์ (ข้อ ๒ ในองค์ฉาน
 ๕)

วิจารณ์ 1. พิจารณา, ไตร่ตรอง **2.** สอบ
 สวน, ตรวจสอบตรา **3.** คิดการ, กะการ, จัด
 เตรียม, จัดแจง, ดูแล, จัดดำเนินการ
4. ในภาษาไทย มักหมายถึงติชม, แสดง
 ความคิดเห็นในเชิงตัดสินคุณค่าซึ่งข้อดี
 ข้อด้อย

วิจารณ์ญาณ ปัญญาที่ไตร่ตรองพิจารณา
 เหตุผล

วิกิจจนา ความล่งเลไม่ตกลงได้, ความ
 ไม่แน่ใจ, ความสงสัย, ความเคลือบ
 แคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย, ความล่งเล
 เป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในปฏิบัติทาเครื่อง
 ดำเนินของตน (ข้อ ๕ ในนิวรรณ์ ๕, ข้อ
 ๕ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม,
 ข้อ ๔ ในอนุสัย ๗)

วิจิตร งาม, งดงาม, แปลก, ตระการ,
 หรุ, แพรพรรณาว

วิชา ความรู้แจ้ง, ความรู้วิเศษ; **วิชา ๓**
 คือ **๑. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ** ความรู้ที่
 ระลึกชาติได้ **๒. จุตูปปาตญาณ** ความรู้
 จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย **๓. อาสวัก-**
ขยญาณ ความรู้ที่ทำอาสวะให้สิ้น **วิชา**
๔ คือ **๑. วิปัสสนาญาณ** ญาณใน
 วิปัสสนา **๒. มโนมยิทธิ** ฤทธิทางใจ **๓.**
อิทธิวิธิ แสดงฤทธิได้ต่างๆ **๔. ทิพพ-**
โสต หูทิพย์ **๕. เจโตปริยญาณ** รู้จัก
 กำหนดใจผู้อื่นได้ **๖. ปุพเพนิวาสานุ-**
สติ **๗. ทิพพจักขุ** ตาทิพย์ (= จุตูปปาต-
 ญาณ) **๘. อาสวักขยญาณ**

วิชาจรณสมปนโน (พระผู้มีพระภาค
 เจ้านั้น) ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและ
 จรณะ ประกอบด้วยวิชา ๓ หรือวิชา
 ๘ และจรณะ ๑๕ อันเป็นปฏิบัติทาเครื่อง
 บรรลุมรรควิชชา นั้น, มีความรู้ประเสริฐ
 ความประพฤติประเสริฐ (ข้อ ๓ ใน
 พุทธคุณ ๙)

วิชาธร, วิชาธร ๓ วิทยาธร

วิญญูติ 1. การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมาย, การสื่อความหมาย มี ๒ คือ ๑. **กายวิญญูติ** การให้รู้ความหมายด้วยกาย เช่น พยักหน้า กวักมือ ๒. **วจีวิญญูติ** การให้รู้ความหมายด้วยวาจา คือพูดหรือบอกกล่าว 2. การออกปากขอของต่อคนไม่ควรขอ หมายถึงภิกษุขอสิ่งของต่อคฤหัสถ์ผู้ไม่ใช่ญาติ ผู้ไม่ใช่คนปวาราณา

วิญญาณ ความรู้แจ้งอารมณ์, จิต, ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่นรู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยินเป็นอาทิ; **วิญญาณ ๖** คือ ๑. **จักขุวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น) ๒. **โสตวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน) ๓. **ฆานวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น) ๔. **ชีวหาวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส) ๕. **กายวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย) ๖. **มโนวิญญาณ** ความรู้อารมณ์ทางใจ (รู้เรื่องในใจ)

วิญญาณฐิติ ภูมิเป็นที่ตั้งของวิญญาณ มี ๗ คือ ๑. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่นพวกมนุษย์ พวกเทพบางหมู่ พวกวินิปาติกะ บางหมู่ ๒.

สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพผู้อยู่ในจำพวกพรหมผู้เกิดในภูมิปรหมณาน ๓. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภัสสระ ๔. สัตว์เหล่าหนึ่ง มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกิณะ ๕. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศอันญายตนะ ๖. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นวิญญาณญายตนะ ๗. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงชั้นอากาศอันญายตนะ

วิญญาณธาตุ ธาตุรู้, ความรู้แจ้ง, ความรู้ อะไรได้ (ข้อ ๖ ในธาตุ ๖)

วิญญาณญายตนะ ฌานอันกำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์หรือภพของผู้เข้าถึงฌานนี้ (ข้อ ๒ ในอรูป ๔)

วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ, วิญญาณเป็นอาหารคือเป็นปัจจัยอุดหนุนหล่อเลี้ยงให้เกิดนามรูป (ข้อ ๔ ในอาหาร ๔)

วิญญู ผู้รู้, บัณฑิต, นักปราชญ์; ในพระวินัย ตามปาจิตตยสิกขาบทที่ ๗ แห่งมุสาวาทวรรค ว่า “อนึ่ง ภิกษุใดแสดงธรรมแก่มาตุคามเกินกว่า ๕-๖ คำ เว้นแต่มีบุรุษผู้เป็นวิญญูอยู่ด้วย เป็นปาจิตตีย์” คำว่า **วิญญู** ในที่นี้ หมายถึงผู้รู้ความ คือ “ผู้สามารถรู้เข้าใจคำดีคำร้าย คำหยาบคำไม่หยาบ”, ในกฎหมาย

ไทย ใช้คำว่า **วิญญูชน** หมายถึง บุคคล ผู้รู้ผิดรู้ชอบตามปรกติ หรืออย่างภาษาชาวบ้านว่า ผู้รู้ผิดชอบชั่วดี

วิญญูชน ๓ **วิญญู**

วิตก ความตรึก, ตรี, การยกจิตขึ้นสู่ อารมณ์ หรือปักจิตลงสู่อารมณ์ (ข้อ ๑ ในองค์ฌาน ๕), การคิด, ความดำริ; ไทยใช้ว่าเป็นห่วงกังวล

วิตกจริต พื้นนิสัยหนักในทางตรึก, มี วิตกเป็นปรกติ, มีปรกตินึกพล่านหรือ คิดจับจดฟุ้งซ่าน, ผู้มีจริตชนิดนี้พึงแก้ ด้วย เฟ่งกลีณ หรือเจริญอานาปานสติ-กัมมัฏฐาน (ข้อ ๖ ในจริต ๖)

วิตถาร ซึ่งแผ่ยืดขยายกว้างขวางออกไป, ขยายความ, พิสดาร; ตรงข้ามกับ **สังเขป**; ในการวัด หมายถึง ความกว้าง (เทียบกับความยาว คือ **อายาม** และความสูง หรือความลึก คือ **อุพเพช**); ในภาษาไทย ความหมายเพี้ยนไป กลายเป็นว่า ผิดปรกติ, พิลึก, นอกแบบ, นอกกลุ่มนอกทาง, เกินวิสัยแห่งความยอมรับ

วิตถารนัย นัยอย่างพิสดาร, แบบขยายความ, แง่ความหมายซึ่งบรรยายอย่างกว้างขวางยืดยาว; ตรงข้ามกับ **สังเขปนัย**

วิตกกมมะ ๓ **วิตกกมมะ**

วิถิจิต “จิตในวิถิ” คือจิตในวิถิแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถิ คือพ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็น

ภวังคจิต (และมีใช่เป็นปฏิสนธิจิต หรือ จุติจิต), พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ๑๑ ซึ่งทำกิจ ๑๑ อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติจกิจ, “วิถิจิต” เป็นคำรวม เรียกจิตทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ (คำบาลีว่า “วิถิจิตต”), อธิบายอย่างง่ายพอให้เข้าใจเป็นพื้นฐานว่า สัตว์ทั้งหลาย หลังจากเกิดคือปฏิสนธิแล้ว จนถึงก่อนตายคือจุตติ ระหว่างนั้น ชีวิตเป็นอยู่โดยมีจิตที่เป็นพื้น เรียกว่าภวังคจิต (จิตที่เป็นองค์แห่งภพ หรือจิตในภาวะที่เป็นองค์แห่งภพ) ซึ่งเกิดดับสืบเนื่องต่อกันไปตลอดเวลา (มักเรียกว่าภวังคโสต คือกระแสแห่งภวังค์) ที่นี้ ถ้าจิตอยู่ในภาวะภวังค์ เป็นภวังคจิต และเกิดดับสืบต่อไปเป็นภวังคโสตเท่านั้น ก็เพียงแค่นี้ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนหลับอยู่ตลอดเวลา แต่ชีวิตนั้นเป็นอยู่ดำเนินไป โดยมีการรับรู้และทำกรรมทางทวารต่างๆ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เคลื่อนไหว พูดจา ตลอดจนคิดการต่างๆ จิตจึงมีใช่อยู่เพียงในภาวะที่เป็นภวังค์ คือมีใช่แค่เป็นองค์แห่งภพไว้เท่านั้น แต่ต้องมีการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมทางทวารทั้งหลายด้วย ดังนั้น เมื่อมีอารมณ์ คือ รูป เสียง ฯลฯ มาปรากฏแก่ทวาร (“มาสู่คลองในทวาร”) คือ ตา หู ฯลฯ ก็จะมี

การรับรู้ โดยภวังคจิตที่กำลังเกิดดับสลับ
ต่อกระแสภพกันอยู่นั้น แทนที่ว่า
ภวังคจิตหนึ่งดับไป จะเกิดเป็นภวังคจิต
ใหม่ขึ้นมา ก็กลายเป็นว่า ภวังคจิตหนึ่ง
ดับไป แต่เกิดเป็นจิตหนึ่งที่อยู่ใต้วง
แห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา (ตอนนี้ พูด
อย่างภาษาชาวบ้านให้เข้าใจง่ายว่า จิต
ออกจากภวังค์ หรือจิตขึ้นสู่วิถี) แล้วก็
จะมีจิตที่เรียกชื่อต่างๆ เกิดขึ้นมาทำ
หน้าที่ต่อๆ กันไป ในวิถีแห่งการรับรู้เสพ
อารมณ์นั้น จนครบกระบวนการจบวิถีไป
รอบหนึ่ง แล้วก็เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นมา
อีก (พูดอย่างภาษาชาวบ้านว่า ตกภวังค์),
จิตทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาทำหน้าที่แต่ละ
ขณะในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น
จนจบกระบวนการ เรียกว่า “วิถิจิต” และจิต
แต่ละขณะในวิถีนั้น มีชื่อเรียกเฉพาะ
ของมัน ตามกิจคืองานหรือหน้าที่ที่มัน
ทำ, เมื่อตกภวังค์อย่างที่ว่านั้นแล้ว
ภวังคจิตเกิดดับต่อกันไป แล้วก็เปลี่ยน
(เรียกว่าตัดกระแสภวังค์) เกิดเป็นวิถี
จิตขึ้นมารู้เสพอารมณ์อีก แล้วพอจบ
กระบวนการ ก็ตกภวังค์ เป็นภวังคจิต แล้ว
ก็ตัดกระแสภวังค์ เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นอีก
สลับกันหมุนเวียนไป โดยนัยนี้ ชีวิตที่
ดำเนินไปแม้ในกิจกรรมเล็กน้อยหนึ่งๆ
จึงเป็นการสลับหมุนเวียนไปของกระแส
ภวังคจิต (ภวังค์โสตะ) กับกระบวนการวิถี

จิต (วิถิจิตตปวัตติ) ที่เกิดดับสลับต่อไป
มากมายไม่อาจนับได้

ในการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมครั้ง
หนึ่งๆ ที่เป็นการเปลี่ยนจากภวังคจิต มา
เป็นวิถิจิต จนกระทั่งกลับเป็นภวังคจิต
อีกนั้น แยกแยะให้เห็นลำดับขั้นตอน
แห่งความเป็นไป พอให้ได้ความเข้าใจ
คร่าวๆ (ในที่นี้ จะพูดถึงเฉพาะปัญจ-
ทวารวิถี คือการรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่
ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ในกรณีที่รับ
อารมณ์ที่มีกำลังมาก คืออดีตมหันตารมณ์
เป็นหลัก) ดังนี้ **ก. ช่วงภวังคจิต** (เนื่อง
จากเมื่อจบวิถี ก็จะกลับเป็นภวังค์อีก
ตามปกติจึงเรียกภวังคจิตที่เอาเป็นจุด
เริ่มต้นว่า “อดีตภวังค์” คือภวังค์ที่ล่วง
แล้ว หรือภวังค์ก่อน) มี ๓ ขณะ ได้แก่
๑. อดีตภวังค์ (ภวังคจิตที่สลับต่อมาจาก
ก่อน) ๒. ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหวตัวจาก
อารมณ์ใหม่ที่กระทบ) ๓. ภวังค์ปัจเฉท
(ภวังค์ขาดจากอารมณ์เก่า) **ข. ช่วงวิถิจิต**
มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ ๑. ปัญจทวาราวชชนะ
(การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้นๆ ใน
ทวารทั้ง ๕, ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็น
มโนทวาราวชชนะ) ๒. ปัญจวิญญาณ
(การรู้อารมณ์นั้นๆ ในอารมณ์ทั้ง ๕ คือ
เป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณ
หรือฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ
หรือกายวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง) ๓.

สัมปฏิจจนะ (สัมปฏิจจันนะ ก็เรียก, การรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะ) ๔. สันตிரณะ (การพิจารณาไต่สวนอารมณ์) ๕. โวฏฐัพพะนะ (การตัดสินอารมณ์) ๖.-๑๒. ชวนะ (การเล่นไปในอารมณ์ คือรับรู้เสพทำต่ออารมณ์ เป็นช่วงที่ทำการ โดยเป็น กุศลชวนะหรืออกุศลชวนะ หรือไม่กิริยา) ติดต่อกัน ๗ ขณะ ๑๓.-๑๔. ตทารมณ (ตทาลัมพะนะ หรือตทาลัมพะนะ ก็เรียก, “มีอารมณ์นั้น” คือมีอารมณ์เดียวกับชวนะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้รับอารมณ์ต่อจากชวนะ เหมือนได้รับผลประมวลจากชวนะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อนตทกวางค์) ต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือจบกระบวนการของวิถีจิต เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นใหม่ (ตทกวางค์), เมื่อนับตลอดหมดทั้งสองช่วง คือตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่ม มาจนจบวิถี ก็มี ๑๗ ขณะจิต

ในส่วนรายละเอียด วิถีจิตมีความเป็นไปแตกต่างกันหลายแบบ เช่น ในปัญจทวารวิถีที่พูดมาข้างต้นนั้น เป็นกรณีที่รับอารมณ์ซึ่งมีกำลังเด่นชัดมาก (อติมหันตารมณ) แต่ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏเข้ามามีกำลังไม่มากนัก (เป็นแค่่มหันตารมณ) ภวังค์จะยังไม่ไหวตัว จนถึงภวังคจิตขณะที่ ๓ หรือขณะที่ ๔ จึงจะไหวตัวเป็นภวังคจลนะ ในกรณี

อย่างนี้ ก็จะมีอดีตภวังค์ ๒ หรือ ๓ ขณะ และเมื่อขึ้นสู่วิถี ก็จะไปจบแค่ชวนะที่ ๗ ดับ แล้วก็ตทกวางค์ โดยไม่มีตทารมณเกิดขึ้น, ยิ่งกว่านั้น ถ้าอารมณ์ที่ปรากฏมีกำลังน้อย (เป็นปริตตารมณ) ก็จะผ่านอดีตภวังค์ไปหลายขณะ (ตั้งแต่ ๔ ถึง ๙ ขณะ) จึงเป็นภวังคจลนะ และเมื่อขึ้นสู่วิถีแล้ว วิถีนั้นก็ไปสิ้นสุดลงแค่โวฏฐัพพะนะ ไม่ทันเกิดชวนจิต ก็ตทกวางค์ไปเลย, และถ้าอารมณ์ที่ปรากฏนั้นอ่อนกำลังเกินไป (เป็นอติปริตตารมณ) ก็จะผ่านอดีตภวังค์ไปมากหลายขณะ จนในที่สุดเกิดภวังคจลนะขึ้นมาได้ ๒ ขณะ ก็กลับเป็นภวังค์ตามเดิม คือภวังค์ไม่ขาด (ไม่มีภวังค์ปัจเจก) และไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นเลย จึงเรียกว่าเป็นโมฆวาระ, ส่วนในมโนทวารวิถี เมื่อภวังค์ไหวตัว (ภวังคจลนะ) และภวังค์ขาด (ภวังค์ปัจเจก) แล้ว ขึ้นสู่วิถี จะมีเพียงมโนทวาราวชชนะ (การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางมโนทวาร) แล้วเกิดเป็นชวนจิต ๗ ขณะต่อไปเลย (ไม่มีสัมปฏิจจนจิต เป็นต้น) เมื่อชวนะครบ ๗ แล้ว ในกรณีที่อารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด (วิภูตารมณ) ก็จะเกิดตทารมณ ๒ ขณะ แล้วตทกวางค์ แต่ถ้าอารมณ์อ่อนแรงไม่เด่นชัด (อวิภูตารมณ) พอครบ ๗ ชวนะแล้ว ก็ตทกวางค์ไปเลย โดยไม่มีตทารมณเกิดขึ้น, หนึ่ง ที่กล่าว

มาทั้งหมดนั้น เป็นวิถีจิตในกามภูมิทั้งสิ้น ยังมีวิถีจิตในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก ในฝ่ายมโนทวารวิถี (จิตในปัญจทวารวิถี อยู่ในกามภูมิอย่างเดียว) ซึ่งเป็นจิตที่เป็นสมมติขั้นอุปปนา และมีความเป็นไปได้ที่แตกต่างจากวิถีจิตในกามภูมิ เช่น ชวณะ ไม่จำกัดเพียงแค่ ๗ ขณะ เมื่อเข้าฌานแล้ว ทราบไคยังอยู่ในฌาน ก็มีชวณจิตเกิดดับสลับต่อกันไปตลอด นับจำนวนไม่ได้ โดยไม่ตกภวังค์เลย ถ้าเกิดเป็นภวังคจิตขึ้นเมื่อใด ก็คือออกจากฌาน ดังนี้เป็นต้น รายละเอียดของวิถีจิตระดับนี้ จะไม่กล่าวในที่นี้; ดู *ชวณะ*, *ตทารมณ*; เทียบ *ภวังคจิต*

วิทยา ความรู้

วิทยาธร “ผู้ทรงวิทยา”, ผู้มีวิชากายสิทธิ์, ผู้มีฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยวิทยาอาคมหรือของวิเศษ, พ่อมด

วิเทหะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป นครหลวงชื่อ *มิลิตา* เป็นดินแดนพวกวัชชีอีกถิ่นหนึ่ง ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำคงคา ตรงข้ามกับแคว้นมคธ

วิธัญญา ชื่อนครหรือถิ่นหนึ่งในสักกชนบท ปกครองโดยกษัตริย์วงศ์ศากยะ; *เวธัญญะ* ก็เรียก

วินธยะ ชื่อเทือกเขาสำคัญในอินเดียภาคกลาง (Vindhya Range) เริ่มต้นทางตะวันออกเฉียงที่พาราณสี ยาวลงไปทาง

ตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑,๐๘๖ กม. บางตอนเคียงคู่ไปกับแม่น้ำนัมมทา แล้วสิ้นสุดลงในรัฐคุชราต ถือกันทำนองเดียวกับแม่น้ำนัมมทาว่าเป็นเส้นแบ่ง ระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคาในภาคเหนือ (อุตราภท) กับดินแดนที่ราบสูงแห่งอินเดียภาคใต้ (Deccan Plateau; ทักขิณาภท); ดู *นัมมทา*

วินยวาที ผู้มีปรกติกเล่าพระวินัย

วินยสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าพระวินัยในวิวาทาธิกรณ์ หมายความว่า ปฏิบัติตามธรรมวินัยและสัตตสุตสนันอันเป็นเครื่องระงับอธิกรณ์นั้น; ดู *สัมมุขาวินัย*

วินัย ระเบียบแบบแผนสำหรับฝึกฝนควบคุมความประพฤติของบุคคลให้มีชีวิตที่ดีงามเจริญก้าวหน้าและควบคุมหมู่ชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบเรียบร้อยดีงาม, ประมวลลบทบัญญัติข้อกำหนดสำหรับควบคุมความประพฤติไม่ให้เสื่อมเสียและฝึกฝนให้ประพฤติดีงามเป็นคุณเกื้อกูลยิ่งขึ้น; วินัยมี ๒ อย่างคือ ๑. *อนาคาริยวินัย* วินัยของผู้ไม่ครองเรือน คือ วินัยของบรรพชิต หรือวินัยของพระสงฆ์ ได้แก่ การไม่ต้องอาบัติทั้ง ๗ หรือโดยสาระ ได้แก่ *ปาริสุทธิศีล* ๔ ๒. *อาคาริยวินัย* วินัยของผู้ครองเรือน คือ วินัยของชาวบ้าน ได้แก่ การงด

เว้นจาก *อกุศลกรรมบถ ๑๐* โดยนัยก็
คือ *กุศลกรรมบถ ๑๐*

วินัยกถา คำพูดเกี่ยวกับพระวินัย, คำ
บรรยาย คำอธิบาย หรือเรื่องสนทนา
เกี่ยวกับพระวินัย

วินัยกรรม การกระทำเกี่ยวกับพระวินัย
หรือการปฏิบัติตามวินัย เช่น การ
อธิษฐานบวช การวิกัปปาตและจีวร
การปลงอาบัติ การอยู่ปริวาส เป็นต้น

วินัยธร “ผู้ทรงวินัย”, ภิกษุผู้ชำนาญ
วินัย; พระอุบาลีเถระ ได้รับยกย่องจาก
พระพุทธเจ้าว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดา
พระวินัยธร

วินัยปิฎก ดู *ไตรปิฎก*

วินัยमुख मुख แห่งวินัย, หลักใหญ่ๆ หรือ
หัวข้อสำคัญๆ ที่เป็นเบื้องต้นแห่งพระ
วินัย หรือเป็นปากทางนำเข้าสู่วินัย เป็น
ชื่อหนังสือที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรจนขึ้น
เพื่ออธิบายความหมายและชี้ประโยชน์
แห่งพระวินัย มุ่งช่วยให้พระภิกษุ
สามเณรตั้งอยู่ในปฏิบัติพอดีงาม ผู้ไม่
เคร่งจะได้รู้สึกสำรวมรักษามารยาทสม
เป็นสมณะ ฝ่ายผู้เคร่งครัดเกินไปจะได้
หายงมงาย ไม่สำคัญว่าตนดีกว่าผู้อื่น
ตั้งรังเกียจผู้อื่นเพราะเหตุเล็กน้อย
เพียงสักว่าธรรมเนียม หรือแม้หันไปชัก
นำผู้อื่นในปฏิบัติอันดี ต่างจะได้อันสงส์

คือไม่มีวิปถีสาร; ทรงมุ่งหมายเพื่อจะ
แต่งแก้หนังสือ *บุพพสิกขาวัณณนา* ของ
พระอมราภิกษิต (อมร เกิด) เจ้าอาวาส
วัดบรณนิवास; จัดพิมพ์เป็น ๓ เล่ม ใช้
เป็นแบบเรียนวิชาวินัย สำหรับนักธรรม
ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก ตามลำดับ

วินัยวัตถุ เรื่องเกี่ยวกับพระวินัย

วินิจฉัย ไตร่ตรอง, ใคร่ครวญ, ชี้ขาด,
ตัดสิน, ชำระความ

วินิบาต “โลกหรือวิสัยเป็นที่ตกไปแห่ง
สัตว์อย่างไรอำนาจ [คือช่วยตัวเองไม่ได้
เลย]”, “แดนเป็นที่ตกลงไปพินาศย่อย
ยับ”, สภาพตกต่ำ, ภาพคือภาวะแห่งชีวิต
ที่มีแต่ความตกต่ำเสื่อมถอยย่อยยับ;
อรรถกถาทั้งหลาย (เช่น วินย.อ.๑/๑๘๗)
แสดงความหมายไว้ ๒ นัย คือ พูด
แบบรวมๆ ก็เป็นไวพจน์คำหนึ่งของ
นรก นั้นเอง แต่ถ้าแยกความหมายออก
ไปต่างหาก ก็หมายถึงกำเนิด*อสุรกาย*

วินิปาติกะ ท่านว่าได้แก่พวกเวมานิก-
เปรต คือ พวกเปรตมีวิมานอยู่ ได้เสวย
สุขและต้องทุกข์ทรมานเป็นช่วงๆ สลับ
กันไป มีสุขบ้างทุกข์บ้างคละระคน

วินิพโกครูป รูปที่แยกจากกันได้; เทียบ
อวินิพโกครูป; ดู *รูป ๒๘*

วินีตวัตถุ เรื่องที่ท่านวินิจฉัยแล้ว, เรื่องที่
ตัดสินแล้ว ท่านแสดงไว้เป็นตัวอย่าง
สำหรับเทียบเคียงตัดสิน ในการปรับ

อาบัติ (ทำนองคำพิพากษาของศาลสูง
สุดที่นำมาศึกษา)

วิบัติ ความเสีย, ความผิดพลาด, ความ
บกพร่อง, ความเสียหายใช้การไม่ได้ **1.**

วิบัติ ความเสีย **ของภิกษุ** มี ๔ อย่าง คือ

๑. ศีลวิบัติ ความเสียแห่งศีล **๒. อาจาร-**
วิบัติ ความเสียมรรยาท **๓. ทิฏฐิวิบัติ**

ความเห็นผิดธรรมผิดวินัย **๔. อาชีวะ-**
วิบัติ ความเสียหายแห่งการเลี้ยงชีพ **2.**

วิบัติ คือความเสียหายใช้ไม่ได้ ของ

สังฆกรรม มี ๔ คือ **๑. วัตถุวิบัติ** เสีย

โดยวัตถุ เช่น อุปสมบทคนอายุต่ำกว่า

๒๐ ปี **๒. สีมวิบัติ** เสียโดยสีมา เช่น

สีมาไม่มีนิมิต **๓. ปริสวิบัติ** เสียโดย

บริษัทคือที่ประชุม เช่น ภิกษุเข้าประชุม

ไม่ครบองค์สงฆ์ **๔. กรรมวาจาวิบัติ**

เสียโดยกรรมวาจา เช่นสวดผิดพลาด

ตกหล่น สวดแต่อนุสาวนาไม่ได้ตั้ง

ญัตติ เป็นต้น (ข้อกรรมวาจาวิบัติบาง

กรณีแยกเป็นญัตติวิบัติและอนุสาวนา

วิบัติ กลายเป็นวิบัติ ๕ ก็มี; เทียบ **สมบัติ**

วิบาก ผลแห่งกรรม, ผลโดยตรงของ

กรรม, ผลดีผลร้ายที่เกิดแก่ตน คือเกิด

ขึ้นในกระแสสืบต่อแห่งชีวิตของตน

(ชีวิตสันตติ) อันเป็นไปตามกรรมดี

กรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้; “วิบาก” มีความ

หรือผลสืบเนื่อง เช่น “นิสสันท์” และ

“อานิสงส์”; **ดูผล**, เทียบ **นิสสันท์, อานิสงส์**

วิปจิตัญญู ผู้อาจรู้ธรรมต่อเมื่อท่าน

อธิบายความหมายแห่งหัวข้อนั้น, รู้ต่อ

เมื่อขยายความ (ข้อ ๒ ในบุคคล ๔)

วิปฏิสาร ความเดือดร้อน, ความร้อนใจ

เช่นผู้ประพฤติผิดศีล เกิดความเดือด

ร้อนขึ้นในใจ ในเพราะความไม่บริสุทธิ์

ของตนเรียกว่า **เกิดวิปฏิสาร**

วิปวาส “อยู่ปราศ” เป็นประการหนึ่งใน

รัตติเมท การขาดราตรีแห่งการประพฤติ

มานัตและการอยู่ปริวาส; สำหรับผู้

ประพฤติมานัต วิปวาส หมายถึง อยู่

ในถิ่น (จะเป็นวัดหรือที่มีไร่วัดเช่นป่า

เป็นต้นก็ตาม) ที่ไม่มีสงฆ์อยู่เป็นเพื่อน

คืออยู่ปราศจากสงฆ์, สำหรับผู้อยู่

ปริวาส หมายถึง อยู่ในถิ่นปราศจาก

ปกติตตภิกษุ (มีปกติตตภิกษุอยู่เป็น

เพื่อนรูปเดียวก็ใช้ได้); **ดู รัตติเมท**

วิปริณาม ความแปรปรวน, ความผัน

แปรเปลี่ยนแปลงเรื่อยไป

วิปาส, วิปัสสาส กิริยาที่ถือโดยอาการ

วิปริตผิดจากความเป็นจริง, ความเห็น

หรือความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากสภาพ

ที่เป็นจริง มีดังนี้: **ก. วิปาสด้วยอำนาจ**

จิตต์และเจตสิก ๓ ประการ คือ ๑.

วิปาสด้วยอำนาจสำคัญผิด เรียกว่า

สัญญาวิปาส ๒. วิปาสด้วยอำนาจ

คิดผิด เรียกว่า **จิตตวิปัสส** ๓. วิปัสส ด้วยอำนาจเห็นผิด เรียกว่า **ทัญญูวิปัสส** ข. **วิปัสสด้วยสามารถวัตถุเป็นที่ตั้ง** ๔ ประการ คือ ๑. วิปัสสในของที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ๒. วิปัสสในของที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ๓. วิปัสสในของที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน ๔. วิปัสสในของที่ไม่งามว่างาม (เขียนว่า **พิปัสส** ก็มี)

วิปัสสนา ความเห็นแจ้ง คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม; ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น (ข้อ ๒ ในกัมมัฏฐาน ๒ หรือภาวนา ๒); ดู **ภาวนา**, **ไตรลักษณ์**

วิปัสสนากัมมัฏฐาน กรรมฐานคือวิปัสสนา, งานเจริญปัญญา; ดู **กัมมัฏฐาน**, **วิปัสสนา**

วิปัสสนาญาณ ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนาหรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนามี ๙ อย่างคือ ๑. **อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ** ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป ๒. **ภังคานุปีสสนาญาณ** ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา ๓. **ภยตูปัญฐานญาณ** ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว ๔. **อาทีนวานุปีสสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็น

โทษ ๕. **นิพพิทานุปีสสนาญาณ** ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย ๖. **มูญจิตุกัมยตาญาณ** ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพ้นไปเสีย ๗. **ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ** ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง ๘. **สังขารูปกขาญาณ** ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ๙. **สังขานุโลมิกญาณ** ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ; ดู **ญาณ ๑๖**

วิปัสสนาธุระ ธุระฝ่ายวิปัสสนา, ธุระด้านการเจริญวิปัสสนา, กิจพระศาสนาในด้านการสอนการฝึกเจริญกรรมฐาน ซึ่งจบครบที่วิปัสสนา, เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถาลงมา (ไม่มีในพระไตรปิฎก); เทียบ **คันถธุระ**, ดู **คามวาสี**, **อรัญวาสี**

วิปัสสนาปริวาส ดู **ปริวาส 2**.

วิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ถึงขั้นเป็นวิปัสสนา, ปัญญาที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเข้าใจสังขารตามความเป็นจริง

วิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนา; ดู **ภาวนา**, **วิปัสสนา**

วิปัสสนาภูมิ ภูมิแห่งวิปัสสนา, ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป, พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา 1. การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ (ลัมมสนะ, มักแปลกันว่าพิจารณา) หรือรู้เท่าทันสังขารทั้ง

หลายตามที่มีนเป็นอนิจจะ ทุกขะ
อนัตตา อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิด
ตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่
วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป **2.** ธรรมที่เป็นภูมิ
ของวิปัสสนา คือธรรมทั้งหลายอันเป็น
พื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญา
เห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า
“ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้นที่ ๕ आयตนะ
๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจ์ ๔
ปฏิจจนุสุมปบาท และ ปฏิจจนุสุมปบัน
ธรรมทั้งหลาย, เฉพาะอย่างยิ่ง ท่านเน้น
ปฏิจจนุสุมปบาท ซึ่งเป็นที่รวมในการทำ
ความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น, ว่าโดย
สาระ ก็คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่มีในภูมิ ๓;
ดู **วิปัสสนาญาณ**

วิปัสสนาญาณิก ผู้มีวิปัสสนาเป็นยานคือ
ผู้เจริญวิปัสสนาโดยยังไม่ได้ฌาน
สมาบัติมาก่อน

วิปัสสนูปกิเลส อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา,
สภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด,
สภาพน่าชื่นชม ซึ่งเกิดแก่ผู้เจริญ
วิปัสสนาในขั้นที่เป็นวิปัสสนาอย่างอ่อน
(ตรุณวิปัสสนา) แต่กลายเป็นโทษเครื่อง
เศร้าหมองแห่งวิปัสสนา โดยทำให้เข้าใจ
ผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงชะงัก
หยุดเสีย ไม่ดำเนินก้าวหน้าต่อไปใน
วิปัสสนาญาณ มี ๑๐ คือ **๑. โสภาส**
แสงสว่าง **๒. ปีติ** ความอิมใจปลาบปลื้ม

เต็มไปทั้งตัว **๓. ญาณ** ความรู้ที่คมชัด
๔. ปัสสัทธิ ความสงบเย็นกายใจ **๕.**
สุข ความสุขน่าชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีต
อย่างยิ่ง **๖. อธิโมกข์** ศรัทธาแรงกล้าที่
ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง **๗. ปักคาหะ**
ความเพียรที่พอดี **๘. อุပ္ปฏิฐาน** สติชัด
๙. อุเบกขา ความวางจิตเป็นกลางที่ลง
ตัวสนิท **๑๐. นิกันติ** ความตั้งใจพอใจ

ธรรมทั้งหมดนี้ (เว้นแต่นิกันติ ซึ่ง
เป็นตัณหาอย่างสุขุม) โดยตัวมันเอง มิ
ใช่เป็นสิ่งที่เสียหาย มิใช่เป็นอกุศล แต่
เพราะเป็นประสบการณ์ประณีตล้ำเลิศที่
ไม่เคยเกิดมีแก่ตนมาก่อน จึงเกิดโทษ
เนื่องจากผู้ปฏิบัติไปหลงสำคัญผิดเสีย
เองว่าเป็นการบรรลุมรรคผล

วิปัสสนูปกิเลสนี้ ไม่เกิดขึ้นแก่ท่านที่
บรรลุมรรคผลแล้ว ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล
ที่ปฏิบัติผิดทาง และไม่เกิดขึ้นแก่คน
เกียจคร้านผู้ทอดทิ้งกรรมฐาน แต่เกิด
ขึ้นเฉพาะแก่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่าง
ถูกต้องเท่านั้น

ในพระไตรปิฎก เรียกอาการฟุ้งซ่านที่
เกิดจากความสำคัญผิดเอาโอภาสเป็นต้น
นั้นเป็นมรรคผลนิพพานว่า “ธัมมุทธัจจะ”
(ธรรมุทธัจจ์ ก็เขียน), แต่ท่านระบุชื่อ
โอภาสเป็นต้นนั้น ทีละอย่าง โดยไม่มี
ชื่อเรียกรวม, “วิปัสสนูปกิเลส” เป็นคำที่
ใช้ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาลงมา (พูดสั้นๆ

ธรรมุัจจ ก็คือความฟุ้งซ่านที่เกิดจากความสำคัญผิดต่อวิปัสสนูปกิเลส)

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาน้อย จะฟุ้งซ่านเขวไปและเกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย, ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาปานกลาง ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด, ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า ถึงจะฟุ้งซ่านเขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และเจริญวิปัสสนาต่อไป, ส่วนผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้ามาก จะไม่ฟุ้งซ่านเขวไปเลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป

วิธีปฏิบัติในเรื่องนี้ คือ เมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ฟุ้งรู้เท่าทันด้วยปัญญาตามเป็นจริงว่า สภาวะนี้ (เช่นว่าโอภาส) เกิดขึ้นแล้วแก่เรา มันเป็นของไม่เที่ยงเกิดมีขึ้นตามเหตุปัจจัย แล้วก็ต้องดับสิ้นไป ฯลฯ เมื่อรู้เท่าทัน ก็ไม่หวั่นไหวไม่ฟุ้งไปตามมัน คือกำหนดได้ว่ามันไม่ใช่มรรคไม่ใช่ทาง แต่วิปัสสนาที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ซึ่งดำเนินไปตามวิธีนั้นแหละเป็นมรรคเป็นทางที่ถูกต้อง

นี่คือเป็นญาณที่รู้แยกได้ว่ามรรคและมีใช่มรรค นับเป็นวิสุทธิข้อที่ ๕ คือ **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**

วิปัสสนาตั้งแต่ญาณเริ่มแรก (คือนามรูปปริจเจตญาณ) จนถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านจัดเป็น

วิปัสสนาอย่างอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) ส่วนวิปัสสนาตั้งแต่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไปแล้ว (จนถึงสังขารุเปกขาญาณ) จัดเป็นวิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม (พลวิปัสสนา); ดู **ญาณ ๑๖; วิปัสสนาญาณ ๕; วิสุทธิ ๗**

วิปัสสนา พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู **พระพุทธเจ้า ๗**

วิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลแห่งกรรม คือ รู้จักแยกได้ว่า บรรดาผลที่สัตว์ทั้งหลายได้รับอันซับซ้อน อันใดเป็นผลของกรรมดีหรือกรรมชั่วอย่างใดๆ เรียกเต็มว่า **กรรมวิปากญาณ** (ข้อ ๒ ในทสพผลญาณ)

วิปากทุกข์ ทุกข์ที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่น ถูกลงอาชญาได้รับความทุกข์หรือตกอบาย หรือเกิดวิปฏิสารคือ เดือดร้อนใจ

วิปากวัฏฏ์ วนคือวิปาก, วงจรส่วนวิปาก, หนึ่งในวัฏฏะ ๓ แห่งปัจจุจสมุปบาท ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา,ชาติ ชรามรณะ; ดู **ไตรวัฏฏ์**

วิปากสัทธา ดู **สัทธา**

วิภาตัทธนา ความอยากในวิภพ คือความทะยานอยากในความไม่มีไม่เป็น อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นอย่างนี้ อยากตายเสีย อยากขาดสูญ อยากพรากพ้นไปจากภาวะที่

ตนเกลียดชังไม่ปรารถนา, ความทะยาน
อยากที่ประกอบด้วยวิภวาทิภูตหรือ
อุจเฉททิภูต (ข้อ ๓ ในตัณหา ๓)

วิภังค์ 1. (ในคำว่า "วิภังค์แห่งสิกขาบท")

คำจำแนกความแห่งสิกขาบทเพื่ออธิบาย
แสดงความหมายให้ชัดขึ้น; ท่านใช้เป็น
ชื่อเรียกคัมภีร์ที่จำแนกความเช่นนั้นใน
พระวินัยปิฎกว่าคัมภีร์วิภังค์ คือคัมภีร์
จำแนกความสิกขาบทในภิกขุปาฏิโมกข์
เรียกว่า *มหาวิภังค์* หรือ *ภิกขุวิภังค์*
คัมภีร์จำแนกความตามสิกขาบทใน
ภิกขุณีปาฏิโมกข์เรียกว่า *ภิกขุณีวิภังค์*
เป็นหมวดต้นแห่งพระวินัยปิฎก **2.** ชื่อ
คัมภีร์ที่ ๒ แห่งพระอภิธรรมปิฎกที่
อธิบายจำแนกความแห่งลักขธรรม
สำคัญเช่น ชันธ อายตนะ ธาตุ ปัจจ-
ยการ เป็นต้น ให้ชัดเจนจบไปที่ละเรื่องๆ

วิภังชวาที "ผู้กล่าวจำแนก", "ผู้แยกแยะ
พูด", เป็นคุณบทคือคำแสดงคุณลักษณะ
อย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า หมายความว่า
ทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจง
ออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจาก
ส่วนประกอบย่อยๆ มาประชุมกันเข้า
อย่างไร เช่น แยกแยะกระจายนามรูป
ออกเป็นขันธ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น
สิ่งทั้งหลายมีด้านที่เป็นคุณและด้านที่
เป็นโทษอย่างไร เรื่องนั้นๆ มีข้อจริงข้อ
เท็จอะไรบ้าง การกระทำอย่างนั้นๆ มีแ่ง

ถูกแ่งผิดแ่งที่ดีและแ่งไม่ดีประการใด
เป็นต้น เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจสิ่งนั้นเรื่องนั้น
อย่างชัดเจน มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่
เป็นจริง เช่นมองเห็นความเป็นอนัตตา
เป็นต้น ไม่มองอย่างตีคลุมหรือเห็นแต่
ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่างๆ อัน
ทำให้ไม่เข้าใจถึงความจริงแท้ตาม
สภาวะ

วิภัตติ ชื่อวิธีไวยากรณ์ภาษาบาลีและ
สันสกฤต สำหรับแจกศัพท์โดยเปลี่ยน
ท้ายคำให้มีรูปต่างๆ กันเพื่อบอกการก
และกาลเป็นต้น เช่นคำนาม *โลก* ว่า
โลก, *โลกิ* ซึ่งโลก, *โลกา* จากโลก,
โลกเ ในโลก; คำกิริยา เช่น *นมตี* ย่อม
น้อม, *นมตุ* จงน้อม, *นมิมิ* น้อมแล้ว
เป็นต้น

วิภาค การแบ่ง, การจำแนก, ส่วน, ตอน
วิมติวิโนทนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายพระ
วินัย แต่งโดยพระกัสสปเถระ ชาว
แคว้นโจฬะ ในอินเดียตอนใต้

วิมล บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสีเป็น
สหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าว
ยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตาม
พร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ สุพาหุ
ปุณณชิ และ ควัมปติ จัดเป็นพระ
มหาสาวกองค์หนึ่ง

วิมังสา การสอบสวนทดลอง, การตรวจ
สอบ, การหมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผล

ในสิ่งนั้น (ข้อ ๔ ในอิทธิบาท ๔)
วิมาน ที่อยู่หรือที่ประทับของเทวดา
วิมุต อักษรที่ว่าปล่อยเสียงเช่น *สุณาตุ, เอสา ณฑติ*
วิมุตตานุตตรियะ การพ้นอันเยี่ยมคือ หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน (ข้อ ๓ ในอนุตตรियะ ๓)
วิมุตติ ความหลุดพ้น, ความพ้นจาก กิเลสมี ๕ อย่างคือ ๑. *ตทังควิมุตติ* พ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว ๒. *วิกขัมภนวิมุตติ* พ้นด้วยข่มหรือสะกดไว้ ๓. *สมุจเจทวิมุตติ* พ้นด้วยตัดขาด ๔. *ปฏิบัติสัทธาวิมุตติ* พ้นด้วยสงบ ๕. *นิสสรณวิมุตติ* พ้นด้วยออกไป; ๒ อย่างแรก เป็น *โลกิยวิมุตติ* ๓ อย่าง หลังเป็น *โลกุตตรวิมุตติ*
วิมุตติกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้น จากกิเลส (ข้อ ๙ ในกถาวัตถุ ๑๐)
วิมุตติขั้น กองวิมุตติ, หมวดยุทธวิธีว่า ด้วยวิมุตติ คือการทำจิตให้พ้นจากอาสวะ เช่น ปหานะ การละ, ลัจฉิกิริยา การทำให้แจ้ง (ข้อ ๔ ในธรรมขั้น ๕)
วิมุตติญาณทัสสนะ ความรู้เห็นใน วิมุตติ, ความรู้เห็นว่าจิตหลุดพ้นแล้ว จากอาสวะทั้งหลาย
วิมุตติญาณทัสสนกถา ถ้อยคำที่ชักนำ ให้เกิดความรู้ความเห็นในความที่ใจพ้น จากกิเลส (ข้อ ๑๐ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิมุตติญาณทัสสนขั้น กองวิมุตติ ญาณทัสสนะ, หมวดยุทธวิธีว่าด้วยความรู้ ความเห็นว่า จิตหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ เช่น ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ (ข้อ ๕ ในธรรมขั้น ๕)
วิมุตติสุข สุขเกิดแต่ความหลุดพ้นจาก กิเลสอาสวะและปวงทุกข์; พระพุทธเจ้า ภายหลังตรัสรู้แล้วใหม่ๆ ได้เสวยวิมุตติ สุข ๗ สัปดาห์ตามลำดับคือ **สัปดาห์ที่ ๑** ทรงประทับภายใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ ทรงพิจารณาปฏิจสมุปบาท **สัปดาห์ที่ ๒** เสด็จ ไปประทับยืนด้านอีสาน ทรงจ้องดูต้น มหาโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ที่นั่น เรียกว่า *อนิมิสเจตีย์ สัปดาห์ที่ ๓* ทรง นิรมิตที่จงกรมขึ้นระหว่างกลางแห่งพระ มหาโพธิ์และอนิมิสเจตีย์ เสด็จจงกรม ตลอด ๗ วัน ที่นั่นเรียก *รัตนจงกรม-เจตีย์ สัปดาห์ที่ ๔* ประทับนั่งขัดบัลลังก์ พิจารณาพระอภิธรรมปิฎก ณ เรือนแก้ว ที่เทวดานิรมิตในทิศพายัพแห่งต้นมหา โพธิ์ ที่นั่นเรียก *รัตนมรเจตีย์ สัปดาห์ที่ ๕* ประทับใต้ร่มไม้ไทร ชื่อ *ชบาลนิโครธ* ทรงตอบปัญหาของพราหมณ์หุหุทุกชาติ แสดงสมณะและพราหมณ์ที่แท้ พร้อมทั้ง ธรรมที่ทำให้เป็นสมณะและเป็นพราหมณ์ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่ามีตามาร ๓ คนได้มาประโลมพระองค์ ณ ที่นี้ **สัปดาห์ที่ ๖** ประทับใต้ต้นไม้จิก ชื่อ *มูจ-*

ลินท์ มีฝนตก มุจจลินทนาคราชมาวาง
 ขนดแผ่พังพานปกป้องพระองค์ ทรง
 เปล่งอุทานแสดงความสุขที่แท้ อันเกิด
 จากการไม่เบียดเบียนกัน เป็นต้น
สัปดาห์ที่ ๗ ประทับใต้ต้นไม้เกิดชื่อ
ราชายณะ พาณิช ๒ คน คือ ตปุสสะและ
 ภัลลิกะ เข้ามาถวายสัตตูปง สัตตูก่อน
 และได้แสดงตนเป็นปฐมอุบาसกถึง ๒
 สรรณะ เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่เจ็ดที่นี้แล้ว
 เสด็จกลับไปประทับใต้ต้นอชปาล-
 นิโครธอีก ทรงดำริถึงความลึกซึ้งแห่ง
 ธรรมที่ตรัสรู้ คือปฏิบัติสมุปบาทและ
 นิพพาน แล้วน้อมพระทัยที่จะไม่แสดง
 ธรรม เป็นเหตุให้สัทมบดีพรหมมาราบ
 ทูลอาราธนา และ ณ ที่นี้เช่นกัน ได้ทรง
 พระดำริเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ ที่เป็น
 เอกายนมรรค และอินทรีย์ ๕ อันมี
 อมตธรรมเป็นที่หมาย; พึงสังเกตว่า
 เรื่องในสัปดาห์ที่ ๒, ๓, ๔ นั้น เป็น
 ส่วนที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวแทรก
 เข้ามา ความนอกนั้นมาในมหาวรรค
 แห่งพระวินัยปิฎก (เรื่องดำริถึงสติ-
 ปิฎฐานและอินทรีย์มาในสังยุตตนิกาย
 มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก)

วิมุตติ ๓ วิมุตติ

วิโมกข์ ความหลุดพ้นจากกิเลส มี ๓
 ประเภท คือ ๑. **สุญญตวิโมกข์** หลุดพ้น
 ด้วยเห็นอนัตตาแล้วถอนความยึดมั่น

ได้ มองเห็นความว่าง ๒. **อนิมิตต-
 วิโมกข์** หลุดพ้นด้วยเห็นอนิจจัง แล้ว
 ถอนนิมิตได้ ๓. **อัปปณิหิตวิโมกข์** หลุด
 พ้นด้วยเห็นทุกข์ แล้วถอนความ
 ปรารถนาได้

วิริติ ความเว้น, งตเว้น; เจตนาที่งดเว้น
 จากความชั่ว; วิริติ ๓ คือ ๑. **สัมปตต-
 วิริติ** เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจวบเข้า ๒.
สมาทานวิริติ เว้นด้วยการสมาทาน ๓.
สมุจเจทวิริติ เว้นได้โดยเด็ดขาด

วิราคะ ความสิ้นกำหนด, ธรรมเป็นที่สิ้น
 รากะ, ความคลายออกได้หายติด เป็น
 ไวพจน์ของ **นิพพาน**

วิราคัลลัญญา กำหนดหมายธรรมเป็นที่
 สิ้นรากะ หรือภาวะปราศจากรากะว่าเป็น
 ธรรมละเอียด (ข้อ ๖ ในลัญญา ๑๐)

วิริยะ ความเพียร, ความบากบั่น, ความ
 เพียรเพื่อจะละความชั่ว ประพฤติความ
 ดี, ความพยายามทำกิจ ไม่ท้อถอย (ข้อ
 ๕ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๓ ในโพชฌงค์ ๗,
 ข้อ ๒ ในอิทธิบาท ๔)

วิริยวาท ผู้ถือหลักการแห่งความเพียร,
 หลักการแห่งความเพียร; **ดูกรรมวาท**

วิริยสังวร สำรวมด้วยความเพียร (ข้อ ๕
 ในสังวร ๕)

วิริยารัมภะ ปรารถนาความเพียร คือลงมือ
 ทำความเพียรอย่างเข้มแข็งเด็ดเดี่ยว,
 ระดมความเพียร (ข้อ ๔ ในเวสัชชา-

กรณธรรม ๕, ข้อ ๗ ในลักษณะตัดสิน
 ธรรมวินัย ๘, ข้อ ๕ ในสัทธรรม ๗, ข้อ
 ๗ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

วิริยารัมภกถา ถ้อยคำที่ชักนำไปให้ปรารถนา
 ความเพียร (ข้อ ๕ ในกถาวัตถุ ๑๐)

วิรูปหก ดู จาตุมหาราช

วิรูปักษ์ ดู จาตุมหาราช

วิวิญญ์, วิวิญญะ ปราศจากวิญญะ, ภาวะ
 พ้นวิญญะ ได้แก่ นิพพาน

วิวิญญักป ดู กัป

วิวิญญฐายิกัป ดู กัป

วิวาท การทะเลาะ, การโต้แย้งกัน, การ
 กล่าวเกี่ยงแย่งกัน, กล่าวต่าง คือว่าไป
 คนละทาง ไม่ลงกันได้

วิวาทมูล รากแห่งการเถียงกัน, เหตุ
 ที่ก่อให้เกิดวิวาท กลายเป็นวิวาทาธิกรณ์
 มี ๒ อย่าง คือ ๑. ก่อวิวาทขึ้นด้วย
 ความปรารถนาดี เห็นแก่ธรรมวินัย มี
 จิตประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ
 ๒. ก่อวิวาทด้วยความปรารถนาเลว ทำ
 ด้วยทิฏฐิมานะ มีจิตประกอบด้วยอโลภะ
 โทสะ โมหะ

วิวาทมูลกทุกข์ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล,
 ทุกข์เกิดเพราะการทะเลาะกันเป็นเหตุ

วิวาทาธิกรณ์ วิวาทที่จัดเป็นอธิกรณ์,
 การวิวาทซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องเอา
 ชูระดำเนินการพิจารณาระงับ ได้แก่การ
 เถียงกันปรารถนาพระธรรมวินัย เช่นเถียง

กันว่า สิ่งนี้เป็นธรรม เป็นวินัย สิ่งนี้ไม่
 ใช้ธรรม ไม่ใช่วินัย ข้อนี้ พระพุทธเจ้า
 ตรัสไว้ ข้อนี้ไม่ได้ตรัสไว้ ดังนี้ เป็นต้น

วิวาหะ การแต่งงาน, การสมรส

วิเวก ความสงัด มี ๓ คือ อยู่ในที่สงัด
 เป็น กายวิเวก จิตสงบเป็น จิตตวิเวก
 หมดกิลเลสเป็น อุปธิวิเวก

วิศวามิตร ครูผู้สอนศิลปวิทยาแก่พระ
 ราชกุมารสิหัตถะ

วิศานักษัตริ หม่อมดาวฤกษ์ชื่อวิศาखะ
 (ดาวคันฉัตร) เป็นหม่อมดาวฤกษ์ที่ ๑๖ มี
 ๕ ดวง; ดู ดาวนักษัตริ

วิศานบุรณมี ดู วิศานปุรณมี

วิศานบูชา การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๖
 เพื่อรำลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้าเนื่อง
 ในวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานของ
 พระองค์; วิศานบูชา ก็เขียน

วิศานปุรณมี วันเพ็ญเดือน ๖, วันกลาง
 เดือน ๖, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖, ดิถีมี
 พระจันทร์เต็มดวง ประกอบด้วยวิศา-
 ฤกษ์ (วิศานักษัตริ); นี้เขียนตามนิยม
 อย่างหนึ่งในหนังสือเก่า, นอกจากนี้
 เขียนกันอีกหลายอย่าง เป็น วิศานบุรณมี
 บ้าง วิศานบุรณมี บ้าง วิศานปุรณมี บ้าง,
 ปัจจุบัน อาจจะเขียน วิศานบุณมี หรือ
 วิศานปุณมี หรือ วิศานบุรณมี หรือ วิศา-
 ปุณมี

วิศาล กว้างขวาง, แผ่ไป

วิสกาค มีส่วนไม่เสมอกัน คือขัดกัน เข้ากันไม่ได้ ไม่ถูกกัน หรือไม่กลมกลืนกัน, ไม่เหมาะสม

วิสกปริหารศา อหพศศ ความเจ็บไข้ที่เกิดจากบริหารร่างกายไม่สม่ำเสมอ คือผลัดเปลี่ยนอิริยาศบถไม่พอดี; **ดู อหพศศ**

วิสกศศะ 1. ความคุ้นเคย, ความสนิหสนม การถือว่ำเป็นกันเอง, ในหงหพระวินัย การถือเอาของของผู้อื่นที่จัดว่ำเป็น การถือวิสกศศะ มีองศ์ ๓ คือ ๑. เคยเห็นกันมศ เคยคบกันมศ หรือได้พูดกันไว้ ๒. เจ้ำของยังมีชีวิตอยู่ ๓. รู้ว่ำของเรถือเอาแล้วเขจกพอใจ, บัดนี้นิยมเขียน **วิสกศศะ 2.** ความนอนใจ ดังพุทธดำรัสว่ำ “ภิกษุเธอยังไม่ถึงควมสิ้นอศศวะแล้วอย่ำได้ถึง **วิสกศศะ** (ควมนอนใจ)”

วิสกศศิกษน คนที่สนิหสนมคุ้นเคย, คนคุ้นเคยกัน, **วิสกศศิกษน** ก็ใช้

วิสกังขาร ธรรมที่ปราศจกการปรุงแต่ง, ธรรมอันมิใช่สังขาร คือ พระนิพพวน

วิสกัษษกะ ผู้จ่ำย, ผู้แจกจ่ำย; ผู้ตอบ, ผู้วิสกัษษนศ

วิสกัษษนศ ค่ำตอบ, ค่ำแก้ไข; ค่ำชี้แจง (พจนานุกรม เขียน วิสกัษษนศ)

วิสกัญญี หมดควมรู้สึก, ลิ่นสติ, สลบ

วิสกัษษ ภูมิจ, ฟิ่นเพ, อารมณ์, เขต, แदन, ลักษณะที่เป็นอยู่, ไทยใช้ในควมหมย

ว่ำ ขีดชั้นแห่งความเป็นไปได้ หรือขอบเขตควมสมศกร

วิสกศศบุญมิจ, วิสกศศบุญมิจ, วิสกศศบุญมิจ วันเพ็ญเดือน ๖; **ดู วิสกศศบุญมิจ**

วิสกศศบุญศ **ดู วิสกศศบุญศ**

วิสกศศบุญมิจ **ดู วิสกศศบุญมิจ**

วิสกศศมศ, เวสกศศมศ เดือน ๖

วิสกศศศ ชื่อมหาอุบศสิกศล่ำคัญในครั้งพุทธกศ เป็นธิดศของธนัญชัยเศรชชฎิจ และนงสมนศ เกิดที่เมืองภักทธิยะในแคว้นอังคศ ได้บรรลุโสดศปตติผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ต่อมศได้ย่ำตามบิดศมศอยู่ที่เมืองศศเกศ ในแคว้นโกศล แล้วได้สมรสกับนศบุญณณวัณณ์ บุตรชศยมิจศศเศรชชฎิจแห่งเมืองศศวตติ และย่ำไปอยู่ในตระกูลฝ่ยศสมิจ นงศสมศกรกลับใจมิจศศเศรชชฎิจ บิดศของศสมิจ ซึ่งนับถือนิศรณถ์ ให้หันมศนับถือพระพุทศศศศศศศ มิจศศเศรชชฎิจนับถือนงศมศ และเรียกนงศวิสกศศเป็นแม่ นงศวิสกศศจึงได้ชื่อใหม่อีกองหนึ่งว่ำ **มิจศศมศศ** (มศศศของมิจศศเศรชชฎิจ) นงศวิสกศศได้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์อย่งมศกมศย และได้ขศยเครื่องประดับ เรียกชื่อว่ำ **มหศศศศศศศ** ซึ่งมีค่ำสูงย่ง อันประจ่ำตัวมศตั้งแต่แต่งงนศ นำเงินมศสร้างวัดถวศยแต่พระพุทศเจ้ำและภิกษุสงฆ์คือ **วัดบุญพศศศศศ มิจศศศศศศศศศ** ณ พระนศร

สาวดี นางวิสาขามีบุตรหลานมากมาย ล้วนมีสุขภาพดีแทบทั้งนั้น แม้ว่านางจะมีอายุยืนถึง ๑๒๐ ปี ก็ดูไม่แก่ และเป็นบุคคลที่ได้รับความนับถืออย่างกว้างขวาง ในสังคม ได้รับยกย่องจากพระคาสดาว่า เป็นเอตทัคคะในบรรดาทายิกาทั้งปวง;

ดู *บุพพาราม, ตูลา*

วิสามัญ แปลกจากสามัญ, ไม่ใช่ธรรมดา, ไม่ทั่วไป, เฉพาะ

วิสารถะ แก้วกล้า, ชำนาญ, ฉลาด

วิสาสะ ดู *วิสาสะ*

วิสาลิกชน คนค้ำเคย; ดู *วิสาลิกชน*

วิสุงคาม แพนกหนึ่งจากบ้าน, แยกต่างหากจากบ้าน

วิสุงคามสีมา แดนแพนกหนึ่งจากแดนบ้าน คือ แยกต่างหากจากเขตบ้าน, ในที่นี้หมายถึง ที่ดินที่พระเจ้าแผ่นดินประกาศพระราชทานให้แก่สงฆ์

วิสุทธิชนวิลาสินี ชื่ออรรถกถาอธิบายความในคัมภีร์อุปทาน แห่งพระสุตตันตปิฎก เรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยอาศัยนัยแห่งอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาในลังกาทวีป ไม่ปรากฏนามท่านผู้รจนาน แต่คัมภีร์จุฬาคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทโธสภาจารย์; ดู *ไปราณัญจูกถา, อรรถกถา*

วิสุทธิ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด, การ

ชำระลัทธิให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้นๆ ไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดหมายคือพระนิพพาน มี **๗ ขั้น** (ในที่นี้ ได้ระบุธรรมที่มีที่ได้เป็นความหมายของแต่ละขั้นตามที่แสดงไว้ในอภิธรรมัตถสังคหะ) คือ **๑. สีสวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งศีล (ได้แก่ ปาวิสุทธิศีล ๔) **๒. จิตตวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งจิตต์ (ได้แก่ สมาธิ ๒ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ) **๓. ทิฏฐิวินิวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งทิฏฐิ (ได้แก่ นามรูปปริคคหญาณ) **๔. กังขา-วิตถณวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย (ได้แก่ ปัจจัยปริคคหญาณ) **๕. มัคคามัคค-ญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นทางหรือมิใช่ทาง (ได้แก่ ต่อสัมมสนญาณ ขึ้นสู่อุทฺตยัพพญาณ เป็นตรุณวิปัสสนา เกิดวิปัสสนูปกิเลส แล้วรู้เท่าทันว่า อะไรใช่ทาง อะไรมิใช่ทาง) **๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน (ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ๔ นับแต่ อุทฺตยัพพญาณที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลส แล้ว เกิดเป็นพลววิปัสสนา เป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ) **๗. ญาณทัสสน-วิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ (ได้แก่ มรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรค

เป็นต้น แต่ละชั้น); ๓ **ปาริสุทธศีล ๔, สมာธิ ๒, วิปัสสนาญาณ ๕, ญาณ ๑๖**

วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่พระอรหันต์ (ข้อ ๓ ในเทพ ๓)

วิสุทธิมรรค, วิสุทธิมัคค์ ปกครองพิเศษ อธิบายศีล สมာธิ ปัญญา ตามแนววิสุทธิ ๗ พระพุทธโฆสอาจารย์ พระอรรถกถาจารย์ชาวอินเดียเป็นผู้แต่งที่มหาวิทยาลัยในเกาะลังกา; พระพุทธโฆสหรือที่นิยมเรียกว่าพระพุทธโฆสอาจารย์นี้เป็นบุตรพราหมณ์ เกิดที่หมู่บ้านหนึ่งใกล้พุทธคยา อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ในแคว้นมคธเมื่อประมาณ พ.ศ. ๕๕๖ เรียนจบไตรเพท มีความเชี่ยวชาญมาก ต่อมาพบกับพระเวตเถระ ได้โต้ตอบปัญหากัน สู้พระเวตเถระไม่ได้ จึงขอบวชเพื่อเรียนพุทธวจนะ มีความสามารถมาก ได้รจนาคัมภีร์ **ญาโณทัย** เป็นต้น พระเวตเถระจึงแนะนำให้ไปเกาะลังกา เพื่อแปลอรรถกถาสัททนต์ กลับเป็นภาษาสยามคร ท่านเดินทางไปที่มหาวิทยาลัย เกาะลังกา เมื่อขออนุญาตแปลคัมภีร์ ถูกพระเถระแห่งมหาวิทยาลัยให้คาถามา ๒ บท เพื่อทดสอบความรู้ พระพุทธโฆสอาจารย์จึงแต่งคำอธิบายคาถาทั้งสองนั้นขึ้นเป็นคัมภีร์ **วิสุทธิมรรค** จากนั้นก็ได้รับอนุญาตให้ทำงานแปลอรรถกถาได้ตาม

ประสงค์ เมื่อทำงานเสร็จสิ้นแล้ว ท่านก็เดินทางกลับสู่ชมพูทวีป พระพุทธโฆสอาจารย์เป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด มีผลงานมากที่สุด

วิสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่ประกอบด้วย ความบริสุทธิ์ หรืออุโบสถที่ทำโดยที่ประชุมสงฆ์ซึ่งมีความบริสุทธิ์ หมายถึง การทำอุโบสถซึ่งที่ประชุมมีแต่พระอรหันต์ล้วนๆ เช่น กล่าวถึงการประชุมพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูป คราวจาตุรงคสันนิบาต ว่าทำวิสุทธิอุโบสถ

วิสูตร ม่าน

วิหาร ที่อยู่, ที่อยู่ของพระสงฆ์; ที่ประดิษฐานพระพุทธรูปคู่กับโบสถ์; การพักผ่อน, การเป็นอยู่หรือดำเนินชีวิต

วิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่, ธรรมประจำใจ, ธรรมที่เป็นหลักใจในการดำเนินชีวิต

วิหารวัตถุ พื้นที่ปลูกกุฎี วิหาร

วิหิงสา การเบียดเบียน, การทำร้าย

วิหิงสาคิต ความตริกลงในทางเบียดเบียน, ความคิดในทางทำลายหรือก่อความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น (ข้อ ๓ ในอกุศลจิตก ๓)

วิเทศกรรม กรรมที่จะพึงกระทำแก่ภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก คือ ภิกษุประพฤตินาจาร สงฆ์เรียกตัวมาถามหนึ่งเฉยเสียไม่ตอบ เรียกว่า**เป็นผู้ทำสงฆ์ให้ลำบาก**, สงฆ์ยกวิเทศกรรมขึ้น คือ

สวดประกาศการที่เธอทำตัวเช่นนั้น ด้วย
 ญัตติทุติยกรรม เมื่อสงฆ์สวดประกาศ
 แล้วเธอยังขึ้นทำอย่างนั้นอยู่อีก ย่อม
 ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ ใน
 ฎคคามวรรคที่ ๒); คู่กับ **อัญญาบาทกรรม**
วีกกมะ การละเมิดพระพุทธรูปัญญัติ,
 การทำผิดวินัย

วีกกมกิลส ๓ กิลส ๓ ระดับ

วีสติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวน
 ๒๐ รูป (ทำอัพทานได้); ๓ **วรรค**

วุฒฐานะ การออก เช่น ออกจากฌาน
 ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส เป็นต้น

วุฒฐานคามินี 1. วิปัสสนาที่ให้ถึงมรรค,
 วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอดทำ
 ให้เข้าถึงมรรค (มรรคชื่อว่า **วุฒฐานะ**
 โดยความหมายว่าเป็นที่ออกไปได้จาก
 สิ่งที่ยึดติดถือมั่น หรือออกไปพ้นจาก
 สังขาร), วิปัสสนาที่เชื่อมต่อไปถึงมรรค
2. “อาบัติที่ให้ถึงวุฒฐานวิธี” คือ อาบัติที่
 จะพ้นได้ด้วยอยู่กรรม หมายถึงอาบัติ
 สังฆาทิเสส; เทียบ **เทศนาคามินี**

วุฒฐานวิธี ระเบียบเป็นเครื่องออกจาก
 อาบัติ หมายถึงระเบียบวิธีปฏิบัติสำหรับ
 ภิกษุผู้จะเปลื้องตนจากอาบัติหนักชั้น
 สังฆาทิเสส, มีทั้งหมด ๔ อย่างคือ **ปริวาส**
มานต์อัพทาน และ **ปฏิกัสนา**

วุฒฐานสมมติ มติอนุญาตให้ออกจาก
 ความเป็นสิกขมานาเพื่ออุปสมบทเป็น

ภิกษุณี, นางสิกขมานาผู้สมათานสิกขา-
 บท ๖ ข้อ ตั้งแต่ ปาณาติปาตา เวรมณี
 ถึง วิกาลโภชนา เวรมณี โดยมีได้ขาด
 ครบเวลา ๒ ปีแล้วจึงมีสิทธิขอวุฒฐาน
 สมมติ เพื่ออุปสมบทเป็นภิกษุณีต่อไป

วุฒติ ธรรมเป็นเครื่องเจริญ, ธรรมเป็น
 เหตุให้ถึงความเจริญ มี ๔ อย่างคือ ๑.
สัพปริสสังเสวะ คบหาสัตบุรุษ ๒. **สัท-**
ธัมมัสสวนะ ฟังสัทธรรม ๓. **โยนิโส-**
มนสิการ ทำในใจโดยแยบคาย ๔. **ธัมมา-**
นุชัมมปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่
 ธรรม, เรียกและเขียนเป็น **วุฒิ** บ้าง
วุฒิธรรม บ้าง **วุฒิธรรม** บ้าง, ในบาลี
 เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อ**ปัญญาวุฒิ**
 หรือ **ปัญญาวุฒิ** คือเพื่อความเจริญแห่ง
 ปัญญา

วุฒชน ผู้เจริญ, ผู้ใหญ่, คนที่เป็นวุฒชะ
 หรือมีวุฒิ; ๓ **วุฒิ**

วุฒบรรพชิต ผู้บวชเมื่อแก่

วุฒิ ความเจริญ, ความมั่งคั่ง, ความเป็น
 ผู้ใหญ่; ธรรมให้ถึงความเจริญ; ๓ **วุฒิ**

วุฒิ คือ ความเป็นผู้ใหญ่ ๓ อย่าง
 ที่นิยมพูดกันในภาษาไทยนั้นมาใน
 คัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา ได้แก่ ๑.
ชาติวุฒิ ความเป็นผู้ใหญ่โดยชาติ คือ
 เกิดในชาติกำเนิดฐานะอันสูง ๒. **วัยวุฒิ**
 ความเป็นผู้ใหญ่โดยวัย คือเกิดก่อน ๓.
คุณวุฒิ ความเป็นผู้ใหญ่โดยคุณความดี

หรือโดยคุณพิเศษที่ได้บรรลุ (ผลสำเร็จที่ดั่งงาม) (อนึ่ง ในคัมภีร์ท่านมิได้กล่าวถึงภาวะแต่กล่าวถึงบุคคล คือไม่กล่าวถึง **วุฒิ** แต่กล่าวถึง **วุฑฒะ** หรือ **วุฒ** เป็น **ชาติวุฒ** **วัยวุฒ** **คุณวุฒ**; นอกจากนั้น ในอรรถกถาแห่งสุตตนิบาต ท่านแบ่งเป็น ๔, โดยเพิ่ม **ปัญญาวุฒ** ผู้ใหญ่โดยปัญญาเข้ามาอีกอย่างหนึ่ง และเรียงลำดับตามความสำคัญในทางธรรม เมื่อเปลี่ยน **วุฒ** เป็น **วุฒิ** จะได้ดังนี้ **๑. ปัญญาวุฒิ** **๒. คุณวุฒิ** **๓. ชาติวุฒิ** **๔. วัยวุฒิ**)

เวชกรรม “กรรมของหมอ”, “การงานของแพทย์”, การบำบัดโรครักษาคนเจ็บไข้, อาชีพแพทย์, การทำตัวเป็นหมอปรุ้งยาใช้ยาแก้ไขโรครักษาคนไข้; การประกอบเวชกรรม ถือว่าเป็นมิจฉาชีพสำหรับพระภิกษุ (เช่น ที.สี.๙/๒๕/๑๕; พุ.จ.๓๐/๗๑๓/๓๖๐) ถึงแม้จะไม่ทำเพื่อการเลี้ยงชีพหรือจะหาลาภ ก็เสี่ยงต่ออาบัติในข้อตติย-ปาราชิก (วินย.๑/๒๑๕/๑๕๘-๙) หรือไม่ก็เข้าข่ายกุกกุสกลิกขาบท (สังฆาทิเสส ข้อ ๑๓, วินย.๑/๖๒๔/๔๒๖ เรียกเวชกรรมว่า ‘เวชชิกา’) อย่างไรก็ตาม ท่านก็ได้เปิดโอกาสไว้สำหรับการดูแลช่วยเหลือกันอันจำเป็นและสมควร ดังที่มีข้อสรุปในคัมภีร์ว่า ภิกษุไม่ประกอบเวชกรรม แต่ (มจ.๑/๑๘๙ สรุปจาก วินย.๑/๕๗๓-๗) พึงทำยาให้แก่คนที่ท่านอนุญาต ๒๕ ประเภท คือ

บุคคล ๑๐ (สหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี, ภัณฑุปลาสคือคนมาอยู่วัดเตรียมบวช ไวยาวัจกรของตน มารดา บิดา อุปฐากของมารดาบิดา) ญาติ ๑๐ (พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง น้ำหญิง ป้า อาชาย ลุง อาหญิง น้ำชาย; อนุชนมีบุตรนัดดาเป็นต้นของญาติเหล่านั้น ๗ ชั่วเครือสกุล ท่านก็จัดรวมเข้าในคำว่า “ญาติ ๑๐” ด้วย) คน ๕ (คนจรรยา โจร คนแพ้วสงคราม คนเป็นใหญ่ คนที่ญาติทิ้งจะไปจากถิ่น) ถ้าเขาเจ็บป่วยเข้ามาวัด พึงทำยาให้เขา ทั้งนี้ มีรายละเอียดในการที่จะต้องระมัดระวังไม่ให้ผิดพลาดหลายอย่าง ข้อสำคัญคือ ให้เป็นการทำด้วยเมตตาการุณย์แท้จริง มิใช่หวังลาภ มิใช่เป็นการรับใช้หรือประจบประแจง

เวท, พระเวท ดู **ไตรเพท**

เวทนา ความเสวยอารมณ์, ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ **๑. สุขเวทนา** ความรู้สึกสุขสบาย **๒. ทุกขเวทนา** ความรู้สึกไม่สบาย **๓. อทุกขมสุขเวทนา** ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉยๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา; อีกหมวดหนึ่งจัดเป็น **เวทนา ๕** คือ **๑. สุข** สบายกาย **๒. ทุกข์** ไม่สบายกาย **๓. โทมัส** สบายใจ **๔. โทมัส** ไม่สบายใจ **๕.**

อุเบกขา ใดๆ; ในภาษาไทย ใช้หมายความว่าเจ็บปวดบ้าง สงสารบ้าง ก็มี

เวทนาขันธุ์ กองเวทนา (ข้อ ๒ ในขันธุ์ ๕)

เวทนานุปัสสนา สติตามดูเวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์และไม่สุขไม่ทุกข์ เป็นอารมณ์โดยรู้เท่าทันว่า เวทนานี้ก็สักว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา (ข้อ ๒ ในสติปัฏฐาน ๔)

เวทนาปริคคหสูตร ดู *ทีฆนขสูตร*

เวทมนตร์ คำที่เชื่อถือว่าศักดิ์สิทธิ์ บริกรรมแล้วให้สำเร็จความประสงค์

เวทลละ ดู *นวังคสัตถุศาสน์*

เวเนยยัตถ์ ดู *เวในยัตถ์*

เวในยัตถ์ ยัตถ์ผู้ควรแก่การแนะนำสั่งสอน, ยัตถ์ที่ฟังแนะนำได้, ยัตถ์ที่พอตัดได้สอนได้

เวปุลละ ความไพบุลย์, ความเต็มเปี่ยม, ความเจริญเต็มที่ มี ๒ อย่าง คือ ๑. **อามิสเวปุลละ** อามิสไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งอามิส หมายถึง ความมากมายพร้อมด้วยปัจจัย ๔ ตลอดจนวัตถุอันวยความสุขความสะดวกสบายต่างๆ ๒. **ธัมมเวปุลละ** ธรรมไพบุลย์ หรือความไพบุลย์แห่งธรรม หมายถึง ความเจริญเต็มเปี่ยมเพียบพร้อมแห่งธรรม ด้วยการฝึกอบรมปลูกฝังให้มีในตนจนเต็มบริบูรณ์ หรือด้วยการประพฤติปฏิบัติกันในสังคมจนแพร่

หลายทั่วไปทั้งหมด

เวการบรรพต ชื่อภูเขาลูกหนึ่งในภูเขาห้าลูก ที่เรียก*เบญจคีรี* อยู่ที่กรุงราชคฤห์

เวมานิกเปรต เปรตอยู่วิมาน ได้เสวยสุขและทุกข์สลับกันไป บางตนข้างแรมเสวยทุกข์ ข้างขึ้นเสวยสุข บางตนกลางคืนเสวยสุข กลางวันเสวยทุกข์ เวลาเสวยสุขอยู่ในวิมาน มีร่างเป็นทิพย์สวยงาม เวลาจะเสวยทุกข์ต้องออกจากวิมานไป และร่างกายก็กลายเป็นน่าเกลียดน่ากลัว

เวยยาวัจจมัย บุญสำเร็จด้วยการช่วยชวนชวายเป็นกิจที่ชอบ, ทำดีด้วยการช่วยเหลือรับใช้ผู้อื่น (ข้อ ๕ ในบุญกิริยาวัตถุ ๑๐); *ไวยาวัจจมัย* ก็เขียน

เวร ความแค้นเคือง, ความปองร้ายกัน, ความคิดร้ายตอบแก่ผู้ทำร้าย; ในภาษาไทยใช้อีกความหมายหนึ่งด้วยว่าคราว, รอบ, การผลัดกันเป็นคราวๆ, ตรงกับ *วาร* หรือ *วาระ* ในภาษาบาลี

เวสสภู พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; ดู *พระพุทธเจ้า ๗*

เวสสวัณ, เวสสุวัณ ดู *จาคุมหาราช, จาคุมหาราชิกา, ปรีตร*

เวสัชชกรณธรรม ธรรมทำความกล้าหาญ, ธรรมเป็นเหตุให้กล้าหาญ, คุณธรรมที่ทำให้เกิดความกล้ากล้า มี ๕ อย่าง คือ ๑. *ศรัทธา* เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๒. *ศีล*

มีความประพฤติดีงาม ๓. พาหุสัจจะ
ได้สดับหรือศึกษามาก ๔. วิริยารัมภะ
เพียรทำกิจอยู่อย่างจริงจัง ๕. ปัญญา รู้
รอบและรู้ชัดเจนนในสิ่งที่ควรรู้

เวสารัชชญาณ พระปรีชาญาณอันทำให้
พระพุทธรเจ้าทรงมีความแก่ล้าวกถ้าไม่
ครั้นคร้าม ด้วยไม่ทรงเห็นว่าจะมีใคร
ท้วงพระองค์ได้โดยชอบธรรมในฐานะ
ทั้ง ๔ คือ ๑. ท่านปฎิญาณว่าเป็น
สัมมาสัมพุทธะ ธรรมเหล่านี้ท่านยังไม่รู้
แล้ว ๒. ท่านปฎิญาณว่าเป็นชินาสพ
อาสวะเหล่านี้ของท่านยังไม่สิ้นแล้ว ๓.
ท่านกล่าวธรรมเหล่านี้ได้ว่าทำอันตราย
ธรรมเหล่านั้นไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้
ล่องเสพได้จริง ๔. ท่านแสดงธรรมเพื่อ
ประโยชน์อย่างใด ประโยชน์อย่างนั้นไม่
เป็นทางนำผู้ทำตามให้ถึงความสิ้นทุกข์
โดยชอบได้จริง

เวสาลี ชื่อนครหลวงของแคว้นวัชชี ตั้ง
อยู่บนฝั่งทิศตะวันออกของแม่น้ำคงคา
ส่วนที่ปัจจุบันเรียกชื่อเป็นอีกแม่น้ำหนึ่ง
ต่างหากว่า แม่น้ำคันทัก (Gandak) ซึ่ง
เป็นสาขาใหญ่สาขาหนึ่งของแม่น้ำคงคา
นั้น และเมื่อไหลลงมาจากเวสาลีอีก
ประมาณ ๔๐ กม. ก็เข้าร่วมกับแม่น้ำ
คงคาที่จุดบรรจบ ซึ่งห่างจากเมืองปัตนะ
(Patna, คือ ปาตลีบุตร ในอดีต) ไป
ทางตะวันออกเฉียงเหนือเพียงประมาณ

๕ กม., ที่ตั้งของเมืองเวสาลี อยู่เหนือ
เมืองปาตลีบุตรนั้นขึ้นไป วัดตรงเป็น
เส้นบรรทัด ประมาณ ๔๓.๕ กม., เวสาลี
เป็นคำภาษาบาลี เรียกอย่างสันสกฤตว่า
ไวศาลี หรือ **ไพศาลี**

เวหาสกุฎี โคร่งที่ตั้งขึ้นในวิหาร ปัก
เสาต่อม่อขึ้นแล้ววางรอดบนนั้น สูงพอ
ศีรษะไม่กระทบพื้น ถ้าไม่ปูพื้นข้างบนก็
เอาเตียงวางลงไป ให้พื้นเตียงคานรอด
อยู่ ขาเตียงห้อยลงไป ใช้อยู่ได้ทั้งข้าง
บนข้างล่าง ข้างบนเรียกว่า**เวหาสกุฎี**
เป็นของต้องห้ามตามสิกขาบทที่ ๘ แห่ง
ภุตคามวรรค ปาจิตตีย์

เวพุกัณฏกีนันทมารดา *นันทมารดา 1.*

เวพูวะ ผลมะตูม

เวพูกาม ชื่อตำบลหนึ่งใกล้นครเวสาลี
แคว้นวัชชี เป็นที่ที่พระพุทธรเจ้าทรงจำ
พรรษาในพรรษาที่ ๔๕ นับแต่ได้ตรัสรู้
คือพรรษาสุดท้ายที่จะเสด็จปรินิพพาน;
เวพูกาม ก็เรียก

เวพูวัน ป่าไผ่ สวนที่ประพาสพักผ่อนของ
พระเจ้าพิมพิสาร อยู่ไม่ไกลไม่ไกลจาก
พระนครราชคฤห์ เป็นที่ร่มรื่นสงบเงียบ
มีทางไปมาสะดวก พระเจ้าพิมพิสาร
ถวายเป็นสังฆาราม นับเป็นวัดแรกใน
พระพุทธศาสนา

เว็กผ้า ในประโยคว่า “เราจักไม่ไปใน
ละแวกบ้านด้วยทั้งเว็กผ้า” เปิดสี่ข้างให้

เห็น เช่นถกจีวรขึ้นพาดไว้บนบ่า

โวหาร “ความแพกผัน”, “ภาวะหลากหลาย”, เป็นคำที่นิยมใช้ในพระอภิธรรมและคัมภีร์อรรถาธิบาย เช่น อรรถกถา เป็นต้น ในความหมายว่า ความหลากหลายหรือความเป็นไปต่างๆ แห่่งชั้นหรือชั้นที่ผันแปรหลากหลายเป็นไปต่างๆ โดยนัยหมายถึง **ชั้น** นั้นเอง, มักใช้แสดงลักษณะของ “ภาพ” ซึ่งจำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ **เอกโวหารภาพ** ภาพที่มีชั้นเดียว ได้แก่ อสังขนิภาพ (มีรูปชั้นเท่า่นั้น) **จตุโวหารภาพ** ภาพที่มีสี่ชั้น ได้แก่ อรูปภาพ (มีแต่นามชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) **ปัญจโวหารภาพ** ภาพที่มีห้าชั้น ได้แก่ กามภาพ และรูปภาพที่นอกจากอสังขนิภาพ (ในพระสูตรตันตปิฎก มีเฉพาะนิตเทสและปฏิสัมภิทามัคค์ เท่านั้น ที่ใช้คำว่า โวหาร หมายถึงชั้น)

โวฏฐัพพะ ดู **วิถิจิต**

โวทาน ความบริสุทธิ์, ความผ่องแผ้ว, การชำระล้าง, การทำให้สะอาด, ธรรมที่อยู่ในวิเสสภาค คือในฝ่ายข้างวิเศษ ได้

แก่กรรมจำพวกที่ทำให้เจริญอกงามดียิ่งขึ้นไปจนปลอดพ้นจากประดาสังฆะหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น โยนิโสมนสิการ กุศลมูล สมณะและวิปัสสนาตลอดถึงนิพพาน; ตรงข้ามกับ **สังกิเลส**

โวหาร ถ้อยคำ, ลำนวนพูด, ชั้นเชิง หรือ กระบวนแต่งหนังสือหรือพูด

โวพจน์ คำที่มีรูปต่างกันแต่มีความหมายคล้ายกัน, คำสำหรับเรียกแทนกัน เช่น คำว่า **มทนิมมทโน** เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ **วิราคะ** คำว่า **วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ วิวัฏฏ์** เป็นต้น เป็นโวพจน์ของ **นิพพาน** ดังนี้ เป็นต้น

ไวยากรณ์ 1. ระเบียบของภาษา, วิชาว่าด้วยระเบียบแห่งภาษา **2.** พุทธพจน์ที่เป็นข้อความร้อยแก้ว คือเป็นจุนณียบทล้วน ไม่มีคาถาเลย (ข้อ ๓ ในนวังคสัตถุศาสน์); เทียบ **คาถา 2.**; ดู **จุนณียบท**

ไวยาวัจกร ผู้ทำกิจธุระแทนสงฆ์, ผู้ช่วยชวนชวายทำกิจธุระ, ผู้ช่วยเหลือรับใช้พระ

ไวยาวัจจะ การชวนชวายช่วยทำกิจธุระ, การช่วยเหลือรับใช้

ไวยาวัจมัย ดู **เวยยาวัจจมัย**

ศ

ศตมวาร วาระที่ ๑๐๐, ครั้งที่ ๑๐๐; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญ

อุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐ เช่น ใน

ข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลศตมวาร”, ทั้งนี้ มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **สัตตมวาร** (วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗) และ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐); หนึ่ง “ศตมวาร” (วารที่ ๑๐๐) นี้ เป็นคำจากภาษาสันสกฤต ตรงกับคำบาลีว่า “สตมวาร” ไม่พึงสับสนกับ “สัตตมวาร” (วารที่ ๗) ที่มาจกคำเต็มในภาษาบาลีว่า “สตุตตมวาร”

ศรัทธา ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; **ศรัทธา** **ศรัทธาไทย** ของที่เขาถวายด้วยศรัทธา; “ทำศรัทธาไทยให้ตกไป” คือ ทำให้ของที่เขาถวายด้วยศรัทธาเสื่อมเสียคุณค่า หรือหมดความหมายไป หมายความว่า ปฏิบัติต่อสิ่งที่เขาถวายด้วยศรัทธา โดยไม่สมควรแก่ศรัทธาของเขา หรือโดยไม่เห็นความสำคัญแห่งศรัทธาของเขา เช่น ภิกษุเอาอาหารบิณฑบาตที่เขาถวายโดยตั้งใจทำบุญ ไปทิ้งเสีย หรือไปให้แก่คนห่วยถึโดยยังมีได้ฉันด้วยตนเองก่อน

ศรार्थ การทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว (ต่างจาก **สารท**)

ศรार्थพรต พิธีทำบุญอุทิศแก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว; **ศรार्थพรตคาถา** หรือ **คาถาศรार्थพรต** หมายถึง คาถาหมวดหนึ่ง (มีร้อยแก้วนำเล็กน้อย) ที่พระสงฆ์ใช้สวดรับเทคนัน ในงานพระราชพิธีเผาศพในประเทศไทย แต่บัดนี้ใช้กัน

กว้างออกไปแม้ในพิธีราษฎร์ที่จะจัดให้เป็นการใหญ่

ศรี มิ่งขวัญ, ราชัน, อากาศที่น่านิยม; **ศรี** **ศรีอารยเมตไตรย** พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะอุบัติขึ้นในภายหน้า หลังจากสิ้นศาสนาพระโคตมแล้ว ในคราวที่มนุษย์มีอายุยืน ๘๐,๐๐๐ ปี นับเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ แห่งภัทรกัปนี้, เรียกว่า **พระศรีอริยเมตไตรย** หรือเรียกสั้นๆ ว่า **พระศรีอารย** บ้าง, พระนามเดิมในภาษาบาลีว่า “เมตเตยย”; **ศรี** **พระพุทธเจ้า ๕**

ศักดิ์ อำนาจ, ความสามารถ, กำลัง, ฐานะ **ศักดิ์นา** อำนาจปกครองที่นา หมายความว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านาย และขุนนางเป็นต้น ถือนาได้มีกำหนดจำนวนไร่ เป็นเรือนหมื่นเรือนพันตามฐานานุรูป การพระราชทานให้ถือศักดินานั้น เป็นเครื่องเทียบยศและเป็นเครื่องปรับผู้กำเกิน หรือเป็นเครื่องปรับผู้ถือศักดินานั้นเอง เมื่อทำผิด

ศักดิ์สิทธิ์ มีอำนาจ (ศักดิ์) ให้สำเร็จ (สิทธิ์), ขลัง, มีกำลังอำนาจที่จะทำให้เป็นไปอย่างนั้นอย่างนี้ หรือให้สำเร็จผลได้จริง

ศัพท์ เสียง, คำ, คำยากที่ต้องแปล, คำยากที่ต้องอธิบาย

ศัสตรา ของมีคมเป็นเครื่องแทงฟัน

ศัสดราวุธ อาวุธมีคมเป็นเครื่องฟันแทง
(*ศัสดรา* = ของมีคมเป็นเครื่องฟันแทง,
อาวุธ = เครื่องประหาร)

ศากยะ ชื่อกษัตริย์พวกหนึ่ง ซึ่งสืบเชื้อ
สายมาจากพระเจ้าโศกกากราช ซึ่งเป็นผู้
สร้างและครองกรุงกบิลพัสดุ์ พระพุทธ-
เจ้าก็เป็นกษัตริย์วงศ์นี้; *ศากยะ* เป็นคำ
สันสกฤต เรียกอย่างบาลีเป็น *สักกะ* บ้าง,
สักยะ บ้าง, *สาเกียะ* บ้าง; *ศากยะ* หรือ
สักกะ นี้ ใช้เป็นคำเรียกชื่อถิ่นหรือแคว้น
ของพวกเขาเจ้าศากยะด้วย; ดู *สักกชนบท*

ศากยกุมาร กุมารวงศ์ศากยะ, เจ้าชาย
วงศ์ศากยะ

ศากยราช กษัตริย์ศากยะ, พระเจ้าแผ่นดิน
ดินวงศ์ศากยะ

ศากยวงศ์ เชื้อสายพวกศากยะ

ศากยสกุล ตระกูลศากยะ, เหล่ากอพวก
ศากยะ

ศาสดา ผู้อบรมสั่งสอน, เป็นพระนามอย่าง
หนึ่งที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า; ปัจจุบันใช้
เรียกผู้ตั้งศาสนาโดยทั่วไป, ในพุทธกาล
ครูทั้ง ๖ คือ ปุรณกัสสป มักขลิโคสาล
อชิตเกสก์มพล ปกุกัจจายนะ ลัญชัย-
เวรัญฺญบุตร และนิครนถนาฏบุตร ถ้าเรียก
ตามบาลี ก็เป็นศาสดา ๖

ศาสตร์ ตำรา, วิชา

ศาสนทูต ดู *โมคคัลลีสุนทรตีสสเถระ*

ศาสนา คำสอน, คำสั่งสอน; ปัจจุบันใช้

หมายถึงลัทธิความเชื่อถืออย่างหนึ่งๆ
พร้อมด้วยหลักคำสอน ลัทธิ พิธี องค์กร
และกิจการทั่วไปของหมู่ชนผู้นับถือลัทธิ
ความเชื่อถืออย่างนั้นๆ ทั้งหมด

ศาสนูปถัมภก ผู้ทะนุบำรุงศาสนา

ศิลปะ ฝีมือ, ความฉลาดในฝีมือ, ฝีมือ
ทางการช่าง, การแสดงออกมาให้ปรากฏ
อย่างงดงามน่าชม, วิชาที่ใช้ฝีมือ, วิชาชีพ
ต่างๆ

ศิลปวิทยา ศิลปะและวิทยาการ

ศิลปศาสตร์ ตำราว่าด้วยวิชาความรู้
ต่างๆ มี ๑๘ ประการ เช่นตำราว่าด้วย
การคำนวณ ตำรายิงธนู เป็นต้น อันได้
มีการเรียนการสอนกันมาตั้งแต่สมัย
ก่อนพุทธกาล; ๑๘ ประการนั้นมีหลาย
แบบ ยกมาดูแบบหนึ่งจากคัมภีร์โลกนิติ
และธรรมนิติ ได้แก่ ๑. *สุติ* ความรู้ทั่วไป
๒. *สัมมุติ* ความรู้กฎธรรมนิยม ๓.
สังขยา วิชาคำนวณ ๔. *โยคา* การช่าง
การยন্ত্র ๕. *নীติ* วิชาปกครอง (คือ
ความหมายเดิมของ *นิติศาสตร์* ใน
ชมพูทวีป) ๖. *วิเสติกา* ความรู้การอันให้
เกิดมงคล ๗. *คันธัพพา* วิชาธรรมา ๘.
คณิกา วิชาบริหารร่างกาย ๙. *ธนูพเพธา*
วิชายิงธนู (*ธนูพเพธา* ก็ว่า) ๑๐. *ปฺรณ*
วิชาบูรณะ ๑๑. *ตีกิจญา* วิชาบำบัดโรค
(แพทยศาสตร์) ๑๒. *อิตีหาสา* ตำรานาน
หรือประวัติศาสตร์ ๑๓. *โชติ* ความรู้

เรื่องสิ่งส่องสว่างในท้องฟ้า (ดาราศาสตร์) ๑๔. *มายา* ตำราพิชัยสงคราม ๑๕. *มันถา* วิชาประพันธ์ ๑๖. *เกตุ* วิชาพุด ๑๗. *มันตา* วิชาเวทมนตร์ ๑๘. *สัททา* วิชาหลัก ภาษาหรือไวยากรณ์, ทั้ง ๑๘ อย่างนี้ โบราณเรียกรวมว่า *ศิลปะ* หรือ *ศีลปะ* ไทยแปลออกเป็น *ศิลปศาสตร์* (ตำราว่า ด้วยศิลปะต่างๆ); แต่ในสมัยปัจจุบัน ได้ แยกความหมาย *ศีลปะ* กับ *ศาสตร์* ออกจากกัน คือ *ศีลปะ* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง *ความงาม* เช่น ดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ และจิตรกรรม เป็นต้น *ศาสตร์* หมายถึง วิทยาการที่มีวัตถุประสงค์ตรง *ความจริง* เช่น คณิตศาสตร์ และ วิทยาศาสตร์ เป็นต้น

ศีลาควด หินที่สูงขึ้นไปบนพื้นดิน

ศีลาคาด หินที่เป็นแผ่นราบใหญ่

ศีลาเทือก หินที่ติดเป็นพืดยาว

ศีลาวดี ชื่อนครหนึ่งในลัทธิชนบท

ศิวราตรี พิธีลอยบาปของพราหมณ์ทำในวันเพ็ญเดือน ๓ เป็นประจำปี วิธีทำคือ ลงอาบน้ำในแม่น้ำ สระเกล้า ชำระกายให้สะอาดหมดจด เท่านั้นถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำแล้วเป็นอันสิ้นบาปกันคราวหนึ่ง ถึงปีก็ทำใหม่ (คำสันสกฤตเดิมเป็น *ศิวราตรี* แปลว่า “ราตรีของพระศิวะ” พจนานุกรมสันสกฤตว่า ตรงกับแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓)

ศีล ความประพฤติดีทางกายและวาจา, การรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย, ข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม, การรักษาปกติตามระเบียบวินัย, ปกติมารยาทที่ปราศจากโทษ, ข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพ; มักใช้เป็นคำเรียกอย่างง่ายสำหรับคำว่า *อริศีลสิกขา* (ข้อ ๑ ในไตรสิกขา, ข้อ ๒ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๒ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในอริยวัชฒิ ๕)

ศีล ๕ สำหรับทุกคน คือ ๑. เว้นจากทำลายชีวิต ๒. เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ ๓. เว้นจากประพฤติผิดในกาม ๔. เว้นจากพูดเท็จ ๕. เว้นจากของเมา คือ สุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท; *คำสมาทานว่า* ๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๒. อทินฺนาทานา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๓. กามสุมิจฉา จารา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๔. มุสา วาจา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๕. สุราเมรัยมชฺชปมาทภูจํจนา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ; ดู *อาราธนา ศีล* ด้วย

ศีล ๘ สำหรับฝึกตนให้ยิ่งขึ้นไปโดยรักษาในบางโอกาส หรือมีศรัทธาจะรักษาประจำใจก็ได้ เช่น แม่ชีมักรักษาประจำหัวข้อเหมือนศีล ๕ แต่เปลี่ยนข้อ ๓

และเติมข้อ ๖, ๗, ๘ คือ ๓. เว้นจากการประพฤตินิเวศพรหมจรรย์ คือเว้นจากการร่วมประเวณี ๖. เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล คือเที่ยงแล้วไป ๗. เว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรี ดูการเล่นอันเป็นข้าศึกต่อพรหมจรรย์ การตัดทรงดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ซึ่งใช้เป็นเครื่องประดับตกแต่ง ๘. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่หรือหยาบเพื่อย; **คำสมาทาน** (เฉพาะที่ต่างจากศีล ๕) ว่า ๓. อพรหมจริยา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๖. วิกาลโภชนา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๗. นจฺจกิตฺวาทิตฺวิสุทฺทสฺส นมาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสณฺฎจฺจนา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๘. อจฺจาสยนมหาสยนา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ; **ดู อารานาสิล**

ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร แต่ผู้ใดศรัทธาจะรักษาก็ได้ หัวข้อเหมือนศีล ๘ แต่แยกข้อ ๗ เป็น ๒ ข้อ (= ๗, ๘) เลื่อนข้อ ๘ เป็น ๙ และเติมข้อ ๑๐ คือ ๗. เว้นจากฟ้อนรำ ขับร้อง ฯลฯ ๘. เว้นจากการตัดทรงดอกไม้ ฯลฯ ๙. เว้นจากที่นอนอันสูงใหญ่ ฯลฯ ๑๐. เว้นจากการรับทองและเงิน; **คำสมาทาน** (เฉพาะที่ต่าง) ว่า ๓. นจฺจกิตฺวาทิตฺวิสุทฺทสฺส นเววมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๘. นมาลาคนฺธวิเลปนธารณมณฺฑนวิภูสณฺฎจฺจนา เวมณี

สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๘. อจฺจาสยนมหาสยนา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ ๑๐. ชาตฺรุปรชตปฏิกุกคฺคณา เวมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ; **ดู อารานาสิล**

ศีล ๒๒๓ ศีลสำหรับพระภิกษุ มีในภิกขุปาฏิโมกข์

ศีล ๓๑๑ ศีลสำหรับพระภิกษุณี มีในภิกขุณีปาฏิโมกข์

ศีลธรรม ความประพฤติที่ดั่งงามทางกาย วาจา, ความประพฤติที่ดีที่ชอบ, ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีพะ; โดยทางศัพท์ **ศีลธรรม** แปลว่า “ธรรมคือศีล” หมายถึงธรรมขั้นศีล หรือธรรมในระดับศีล เพราะศีลเป็นธรรมอย่างหนึ่ง ในบรรดาธรรมภาคปฏิบัติ ๓ อย่างคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ดังนั้น ต่อจากธรรมขั้นศีล จึงมีธรรมขั้นสมาธิ และธรรมขั้นปัญญา; ได้มีผู้พยายามแปล **ศีลธรรม** อีกอย่างหนึ่งว่า “ศีลและธรรม” (ถ้าแปลให้ถูกต้องจริงต้องว่าศีลและธรรมอื่นๆ คือศีลและธรรมอื่นๆ นอกจากศีล เช่น สมาธิ และปัญญา เป็นต้น เพราะศีลก็เป็นธรรมอย่างหนึ่ง) ถ้าแปลอย่างนี้ จะต้องเข้าใจว่าศีลธรรม มิใช่เป็นเพียงความประพฤติดีงามเท่านั้น แต่รวมถึงสมณะวิปัสสนา ขั้น ๕ ปฏิจจสมุပ္บาท ไตรลักษณ์ เป็นต้น ด้วย; **เทียบ จริยธรรม**

ศีลวัตร, ศีลพรต ศีลและวัตร, ศีลและ

พรต, ข้อที่จะต้องสำรวมระวังไม่ล่วงละเมิด ชื่อว่า **ศีล** ข้อที่พึงถือปฏิบัติชื่อว่า **วัตร**, หลักความประพฤติทั่วไปอันจะต้องรักษาเป็นพื้นฐานเสมอกัน ชื่อว่า **ศีล** ข้อปฏิบัติพิเศษเพื่อฝึกฝนตนให้ยิ่งขึ้นไป ชื่อว่า **วัตร**

ศีลวิบัติ ๓ ศีลวิบัติ

ศีลอุโบสถ คือ ศีล ๘ ที่สมาทานรักษาพิเศษในวันอุโบสถ; ๓ **อุโบสถศีล**

ศีลาจาร ศีลและอาจาระ, การปฏิบัติตามพระวินัยบัญญัติ และมารยาททั่วไป; นัยหนึ่งว่า **ศีล** คือไม่ต้องอาบัติปาราชิกและสังฆาภิเสส **อาจาระ** คือไม่ต้องอาบัติเบาตั้งแต่ถูกลัจจยลงมา

ศึกษา การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนกว่าจะสมบูรณ์; ในการศึกษาทางพระธรรมวินัย นิยมใช้รูปที่เขียนอย่างบาลี คือ "สิกขา"; ๓ **สิกขา**
ศุกลปักษ์ "ฝ่ายขาว, ฝ่ายสว่าง" หมายถึง

ข้างขึ้น; **ชุณหปักษ์** ก็เรียก; ตรงข้ามกับ **กัณ्हปักษ์** หรือ **กาฬปักษ์**

ศุภวารฤกษ์ ฤกษ์งามยามดี

ศูทร ชื่อวรรณะที่สี่ ในวรรณะสี่ของคนในชมพูทวีป ตามหลักศาสนาพราหมณ์ จัดเป็นชนชั้นต่ำ ได้แก่ พวกทาสและกรรมกร; ๓ **วรรณะ**

เสวต สีขาว

เสวตฉัตร ฉัตรขาว, ร่มขาว, พระกลดขาวซึ่งนับว่าเป็นของสูง

เสวตอัสดร ม้าสีขาว

โสภ ความเศร้า, ความมีใจหม่นไหม้, ความแห้งใจ, ความรู้สึกหมองไหม้ใจแห้งผาก เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสภ; สันสกฤต: โสภ)

โสภคัลย ลูกศรคือความโสภ, เป็นทุกข์เดือดร้อนเหมือนถูกลูกศรที่มแทง

โสภคัลย ความเศร้าเหี่ยวแห้งใจและความหวังเอย, ทั้งโสภเศร้าทั้งอาลัยหรือโสภเศร้าด้วยอาลัย, ร้องไห้สะอึกสะอื้น (เป็นคำกวีไทยผูกขึ้น)

ส

สกทาคามิผล ผลที่ได้รับจากการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิ้นพหตปราคัมกับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง ซึ่ง

สืบเนื่องมาแต่สกทาคามิมรรค, **สกิทาคามิผล** ก็เขียน

สกทาคามิมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุ

ผล คือความเป็นพระสกทาคามี, ญาณ คือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัมมัตตปริมาส กับทำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง, *สกทาคามีมรรค* ก็เขียน

สกทาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลु *สกทาคามีผล, สกทาคามี* ก็เขียน

สกัลยัญญา ความสำคัญว่าเป็นของตน, นี้กว่าเป็นของตนเอง

สกกุล วงศ์, เชื้อสาย, เผ่าพันธุ์

สงกรานต์ การย้าย คือ ดวงอาทิตย์ย้าย ราชสี ในที่นี้หมายถึงมหาสงกรานต์คือ พระอาทิตย์ย้ายเข้าสู่ราชสีเมษ นับเป็นเวลา ขึ้นปีใหม่อย่างเก่า จัดเป็นนักขัตฤกษ์ ซึ่งตามสุริยคติตกวันที่ ๑๓, ๑๔, ๑๕ เมษายน ตามปรกติ

สงคราม การรบกัน, เป็นโวยหารทางพระ วินัย เรียกภิกษุผู้จะเข้าสู่การวินิจฉัย อธิกรณ์ ว่าเข้าสู่สงคราม

สงเคราะห์ 1. การช่วยเหลือ, การเอื้อ เพื่อเกื้อกูล; ๓ *สังคหัตถุ* 2. การรวม เข้า, ย่นเข้า, จัดเข้า

สงฆ์ หมู่, ชุมนุม 1. หมู่สาวกของพระ พุทธเจ้า เรียกว่า *สาวกสงฆ์* ดังคำสวด ในสังฆคุณ ประกอบด้วยคูปุรุช ๔ บุรุชบุคค (รายตัวบุคคล) ๘ เริ่มแต่ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึง พระอรหันต์ ต่างจาก*ภิกขุสงฆ์* คือหมู่

แห่งภิกษุหรือชุมนุมภิกษุ (ดูความหมาย 2), ต่อมา บางที่เรียกอย่างแรก ว่า *อริยสงฆ์* อย่างหลังว่า *สมมติสงฆ์* 2. ชุมนุมภิกษุหมู่หนึ่งตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป ซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้ตามกำหนดทางพระวินัย ต่างโดยเป็น สงฆ์จตุรวรรคบ้าง ปัญจวรรคบ้าง ทศวรรคบ้าง วิสดีวรรคบ้าง, ถ้าเป็นชุมนุมภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป เรียกว่า *คณะ* ถ้ามีภิกษุรูปเดียว เป็น *บุคคล*

สงฆ์จตุรวรรค สงฆ์พวก ๔ คือ มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไปจึงจะครบองค์กำหนด, *สงฆ์จตุรวรรค* ก็เขียน; ๓ *วรรค*

สงฆ์ทศวรรค สงฆ์พวก ๑๐ คือ มีภิกษุ ๑๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด; ๓ *วรรค*

สงฆมณฑล ๓ *สังฆมณฑล*

สงฆ์วิสดีวรรค สงฆ์พวก ๒๐ คือ มีภิกษุ ๒๐ รูปขึ้นไป จึงจะครบองค์กำหนด; ๓ *วรรค*

สงสาร 1. การเวียนว่ายตายเกิด, การเวียนตายเวียนเกิด; ๓ *สังสาระ* 2. ในภาษาไทยมักหมายถึงรู้สึกในความเดือดร้อนหรือความทุกข์ของผู้อื่น (= กรุณา); ๓ *กรุณา*

สงสารทุกข์ ทุกข์ที่ต้องเวียนว่ายตายเกิด, ทุกข์ที่ประสบในภาวะแห่งการว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก; ๓

สังสาระ, สังสารวิญ, ปฏิจสมุปปบาท
สงสารวิญ, สงสารวิญญ์ วัจนแห่ง
 สงสาร คือ ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิด
 อยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่า; ดู **สังสาระ, สังสารวิญ**
สงสารสาคร ห้วงน้ำคือการเวียนว่าย
 ตายเกิด; ดู **สังสาระ, สังสารวิญ**

สงสารสุทธิ ดู **สังสารสุทธิ**
สจิตตกะ มีเจตนา, เป็นไปโดยตั้งใจ,
 เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่งที่เกิดขึ้นโดย
 สมุฏฐานมีเจตนา คือ ต้องจงใจทำจึงจะ
 ต้องอาบัตินั้น เช่น ภิกษุหลอนภิกษุให้
 กลัวผี ต้องปาจิตตีย์ ข้อนี้เป็นสจิตตกะ
 คือ ตั้งใจหลอกจึงต้องปาจิตตีย์ แต่ถ้า
 ไม่ได้ตั้งใจจะหลอก ไม่ต้องอาบัติ

สญชัย ดู **สญชัย**
สตัดบปรณ “เจ็ดคัมภีร์” หมายถึงคัมภีร์
 พระอภิธรรมทั้ง ๗ ในพระอภิธรรมปิฎก
 เขียนเต็มว่า **สตัดบปรณ** (ดู **ไตรปิฎก**)
 แต่ในภาษาไทยคำนี้มีความหมายกร่อน
 ลงมา เป็นคำสำหรับใช้ในพิธีกรรม
 เรียกพิธีที่พระภิกษุกล่าวคำพิจารณา
 สังขารเมื่อจะชักผ้าบังสุกุลในพิธีศพเจ้า
 นายว่า **สตัดบปรณ** ตรงกับที่เรียกใน
 พิธีศพทั่วๆ ไปว่า **บังสุกุล** (ซึ่งก็เป็น
 คัมภีร์ที่มีความหมายกร่อนเช่นเดียวกัน);
 ใช้เป็นคำนาม หมายถึง พิธีสวดมาติกา
 บังสุกุลในงานศพ ปัจจุบันใช้เฉพาะศพ
 เจ้านาย

สติ ความระลึกได้, นึกได้, ความไม่
 เผลอ, การคุมใจไว้กับกิจ หรือกมุจติไว้
 กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง, จำการทำและคำที่
 พูดแล้ว แม่นานได้ (ข้อ ๑ ในธรรมมี
 อุปการะมาก ๒, ข้อ ๔ ในนาถกรรม-
 ธรรม ๑๐, ข้อ ๓ ในพละ ๕, ข้อ ๑ ใน
 โพชฌงค์ ๗, ข้อ ๖ ในสัทธรรม ๗)

สติปัญญา ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, ข้อ
 ปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติ
 กำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่า
 ทันตามความเป็นจริง, การมีสติกำกับดู
 สิ่งต่างๆ และความเป็นไปทั้งหลาย โดย
 รู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบ
 งำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มอง
 เห็นเพียงไปตามอำนาจกิเลส มี ๔ อย่าง
 คือ ๑. **กายานุปัสสนา สติปัญญา** การ
 ตั้งสติกำหนดพิจารณากาย, การมีสติ
 กำกับดูรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย
 ๒. **เวทนานุปัสสนา สติปัญญา** การตั้ง
 สติกำหนดพิจารณาเวทนา, การมีสติ
 กำกับดูรู้เท่าทันเวทนา ๓. **จิตตานุปัสสนา**
สติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต,
 การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันจิตหรือสภาพ
 และอาการของจิต ๔. **ธัมมานุปัสสนา**
สติปัญญา การตั้งสติกำหนดพิจารณา
 ธรรม, การมีสติกำกับดูรู้เท่าทันธรรม;
 เรียกสั้นๆ ว่า **กาย เวทนา จิต ธรรม**; ดู
โพธิปักขิยธรรม

สติวินัย ระเบียบขบยกเอาสติขึ้นเป็นหลัก ได้แก่กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่พระอรหันต์ ว่าเป็นผู้มีสติเต็มที เพื่อระงับอนุวาทาธิกรณ์ ที่มีผู้โจทก์ท้วงด้วย คีลวิบัติ หมายความว่าจำเลยเป็นพระอรหันต์ สงฆ์เห็นว่าไม่เป็นฐานะที่จำเลย จะทำการล่วงละเมิดตั้งใจทักกล่าวหา จึงสวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้ เรียกว่าให้**สติวินัย** แล้วยกฟ้องของ โจทก์เสีย ภายหลังจำเลยจะถูกผู้อื่น โจทก์ด้วยอาบัติอย่างนั้นอีก ก็ไม่ต้อง พิจารณา ให้อธิกรณ์ระงับด้วย**สติวินัย**

สติสังวร สังวรด้วยสติ (ข้อ ๒ ในสังวร ๕)

สติสมุโมธา อาการที่จะต้องอาบัติด้วย ลืมสติ

สตูป สิ่งก่อสร้างสำหรับบรรจุของควรร บุษบา นิยมเรียก **สตูป**

สเทกิจจา อาบัติที่ยังพอเยียวยาหรือแก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติอย่างกลางและอย่างเบา คือตั้งแต่สังฆาทีเสสลงมา; คู่กับ **อเทกิจจา**

สโตการี “ผู้มีปกติกระทำสติ” คือ เป็นผู้มีสติ เป็นผู้ทำการอันพึงทำ ด้วยสติ หรือเป็นผู้ทำการด้วยสติที่มาพร้อมด้วย สัมปชัญญะทั้ง ๔; **๓ สติ, สัมปชัญญะ**

สถลมารค ทางบก

สถาปนา ก่อสร้าง, ยกย่องโดยแต่งตั้งให้

สูงขึ้น

สถาพร มั่นคง, ยั่งยืน, ยืนยง

สถิต อยู่, ยืนอยู่, ตั้งอยู่

สตูป สิ่งก่อสร้างซึ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของควรรบุษบา เป็นอนุสรณ์ที่เตือนใจให้เกิดปสาทะและกุศลธรรมอื่นๆ เช่น พระสารีริกธาตุ อัฐิแห่งพระสาวก หรือ กระดุกแห่งบุคคลที่นับถือ (บาลี: **สตูป**, สันสกฤต: **สตูป**); **๓ สตูปารหบุคคล**

สทาร์สันโดย ความพอใจด้วยภรรยาของตน, ความยินดีเฉพาะภรรยาของตน (ข้อ ๓ ในเบญจจรรยา), จัดเป็นพรหมจรรย์อย่างหนึ่ง

สนตพาย ร้อยเชือกสำหรับร้อยจมูกควาย ที่จมูกควาย (**สน** = ร้อย, **ตพาย** = เชือกที่ร้อยจมูกควาย) (พจนานุกรมเขียน **สนตพาย**)

สนธิ การต่ออักษรที่อยู่ในต่างคำ ให้เนื่องหรือกลืนเข้าเป็นอันเดียวกัน ตามหลักไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น โย + อย = ยวายเป็น, ตตฺร + อย = อตฺโร = ตตฺรายมตฺโร, อย + เหว + เอส + อิติ = อยเมเวสาติ; แม้แต่คำที่เอามา รวมกันด้วยสมาสแล้ว ก็อาจจะใช้วิธีสนธินี้เชื่อมอักษรเข้าด้วยกันอีกชั้นหนึ่ง เช่น คุณาการ เป็น คุณากร, รูปอารมณ เป็น รูปารมณ, ศาสนอุปถัมภ์ เป็น ศาสนูปถัมภ์, วโรกาส เป็น วโรกาส,

พุทฺธโรวาท เป็น พุทฺธโรวาท, อรุณอุทัย
เป็น อรุณอุทัย; เทียบ **สมาส**

สนาม อาบน้ำ, การอาบน้ำ

สนิทัตสนรูป คู่ที่ **อนิทัตสนอัปปฏิขมรูป**,
รูป ๒๘

สนิทัตสนอัปปฏิขมรูป คู่ที่ **รูป ๒๘**

สบง ผ้านุ่งของภิกษุสามเณร, คำเดิม
เรียก **อันตรวาสก**; ดู **ไตรจีวร**

สถาจาริกังคะ องค์กรแห่งผู้ถือเทียว
บิณฑบาตไปตามลำดับบ้านเป็นวัตร คือ
รับตามลำดับบ้านตามแถวเดียวกัน ไม่
รับข้ามบ้านข้ามแถว, เทียวบิณฑบาตไป
ตามตรอก ตามห้องแถวเรียงลำดับ
เรื่อยไปเป็นแนวเดียวกัน ไม่ข้ามไป
เลือกรับที่โน้นที่นี้ตามใจชอบ (ข้อ ๔ ใน
ชุดงค์ ๑๓)

สปีณฑะ ผู้ร่วมก้อนข้าว, พวกพราหมณ์
หมายเอาบุรพบิดร ๓ ชั้น คือ บิดา, ปู่,
ทวด ซึ่งเป็นผู้ควรที่ลูกหลานเหลนจะ
เช่นด้วยก้อนข้าว; คู่กับ **สมาโนทก**

สพรหมจารี ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ร่วม
กัน, เพื่อนพรหมจรรย์, เพื่อนบรรพชิต,
เพื่อนนักบวช

สภา “ที่เป็นที่พูดร่วมกัน”, ที่ประชุม,
สถาบันหรือองค์การอันประกอบด้วย
คณะบุคคลซึ่งทำหน้าที่พิจารณาวินิจฉัย
หรืออำนวยความสะดวก ด้วยการประชุม
ปรึกษาหารือออกความคิดเห็นร่วมกัน

สภาพ มีส่วนเสมอกัน, เท่ากัน, ถูกกัน,
เข้ากันได้, พวกเดียวกัน

สภาพาบัติ ต้องอาบัติอย่างเดียวกัน

สภาพ, สภาวะ ความเป็นเอง, สิ่งที่เป็น
เอง, ธรรมดา

สภาพทุกข์ ทุกข์ที่เป็นเองตามคติแห่ง
ธรรมดา ได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร คือ
ชาติ ชรา มรณะ

สภาวะธรรม หลักแห่งความเป็นเอง, สิ่ง
ที่เป็นเองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย

สภियะ พระเถระผู้ใหญ่ชั้นมหาสาวก เคย
เป็นปริพาชกมาก่อน ได้ฟังพระพุทธเจ้า
พยากรณ์ปัญหาที่ตนถาม มีความ
เลื่อมใส ขอบวช หลังจากบวชแล้วไม่ช้า
ก็ได้บรรลुพระอรหัต

สโภชนสกุล สกุลที่กำลังบริโภคอาหารอยู่,
ครอบครัวที่กำลังบริโภคอาหารอยู่ (ห้าม
มิให้ภิกษุเข้าไปนั่งแทรกแซง ตามสิกขาบท
ที่ ๓ แห่งอเจลกวรรค ปาจิตติยกัณฑ์)

สมจารี ผู้ประพฤติสม่าเสมอ, ประพฤติ
ถูกต้องเหมาะสม; คู่กับ **ธรรมจารี**

สมโจร เป็นใจกับโจร

สมชีวิตา ความเป็นอยู่พอเหมาะพอดี
คือเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์
ที่หาได้ ไม่ฝืดเคืองนัก ไม่ฟุ่มเฟือยนัก
(ข้อ ๔ ในทีฎฐัมมิกัตถสังวัตตนิก-
กรรม ๔)

สมณะ “ผู้สงบ” หมายถึงนักบวชทั่วไป

แต่ในพระพุทธศาสนา ท่านให้ความหมายจำเพาะ หมายถึงผู้ระงับบาป ได้แก่ พระอริยบุคคล และผู้ปฏิบัติเพื่อระงับบาป ได้แก่ ผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อเป็นพระอริยบุคคล

สมณกุศกั คนที่ทำอย่างสมณะ, คนแต่งตัวอย่างพระ อรรถกถาบอกว่า (วินย.อ.๑/๔๘๙) โจนศีระชะไว้จุก ใช้ผ้ากาสาฬพัศตร์ ผืนหนึ่งนุ่ง อีกผืนหนึ่งพาดบ่า อาศัยวัดอยู่กินอาหารเหลือจากพระ (ท่านองเป็นตาเถน, เขียนเต็มอย่างบาลีว่า *สมณกุศกั*)

สมณคุณ คุณธรรมของสมณะ, ความดีที่สมณะควรมี

สมณโคตม คำที่คนทั่วไปหรือคนภายนอกพระศาสนา นิยมใช้เรียกพระพุทธเจ้า

สมณพราหมณ์ สมณะและพราหมณ์ (เคยมีการสันนิษฐานว่าอาจแปลได้อีกอย่างหนึ่งว่า พราหมณ์ผู้เป็นสมณะหรือพราหมณ์ผู้ถือบวช แต่หลักฐานไม่เอื้อ)

สมณวัตร *ดู สมณวัตร*

สมณวัตร หน้าที่ของสมณะ, กิจที่พึงทำของสมณะ, ข้อปฏิบัติของสมณะ

สมณวิสัย วิสัยของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของสมณะ, ลักษณะที่เป็นอยู่ของผู้สงบ

สมณัตถุญา ความสำคัญว่าเป็นสมณะ, ความกำหนดใจไว้ว่าตนเป็นสมณะ, ความสำนึกในความเป็นสมณะของตน

สมณสารูป ความประพฤติอันสมควรของสมณะ

สมณูทเทศ, สมณูเทศ สามเณร

สมตังส-, สมตังส- สามสิบถ้วน, ครบสามสิบ, สามสิบเต็มพอดี (*สม* [เท่า, ถ้วน, พอดี] + *ตีส* [สามสิบ]) มักมาในคำว่า สมตังสภารมี หรือสมตังสภารมี แปลว่า ภารมี ๓๐ ครบถ้วน

ในภาษาเก่าที่มักพูดว่า “ภารมีสามสิบทัศ” นั้น ได้ให้ถือกันไปพลางว่า “ทัศ” แปลว่า “ถ้วน” แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นการพูดคำซ้อน กล่าวคือ “สิบ” ในภาษาไทย ตรงกับคำพระว่า “ทัศ” (ทัศ คือ ทศ, บาลีเป็น ทส, แปลว่า สิบ) และภารมีที่มีจำนวนรวมเป็น ๓๐ นั้น แท้จริงแล้วมิใช่ว่ามีภารมี ๓๐ อย่าง แต่เป็นภารมีสิบคือทัศ ๓ ชุด ได้แก่ ทัศ-ภารมี ทัศอุปภารมี และทัศปรมัตถุภารมี เมื่อพูดว่า “ภารมีสามสิบทัศ” จึงคล้ายกับบอกว่า ภารมีสามสิบนี้ ที่ว่า ๓๐ นั้นคือ ๓ ทัศ (ขอให้สังเกตตัวอย่างข้อความในคัมภีร์ที่กล่าวถึง “สมตังสภารมี” คือ ภารมี ๓ ทัศ เช่นใน อป.อ.๑/๑๒๓ ที่ว่า “ทสภารมีทสอุปภารมีทสปรมัตถุภารมีนังวเสน สมตีสภารมี” ซึ่งเหมือนในภาษาไทยพูดว่า “ภารมี ๓๐ ถ้วน คือ ๓ ทัศ...”); *ดู ภารมี*

สมณูทเทศ, สมณูเทศ สามเณร

สมเด็จพระ เป็นคำยกย่อง หมายความว่ายิ่งใหญ่ หรือประเสริฐ

สมณะ ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับจิต, ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ปกิเลส, การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ (ข้อ ๑ ในกรรมฐาน ๒ หรือ ภาวนา ๒)

สมถกัมมัฏฐาน กรรมฐานคือสมณะ, งานฝึกจิตให้สงบ; **กัมมัฏฐาน, สมณะ**

สมถชั้นชกะ ชื่อชั้นชกะที่ ๔ แห่งจตุวรรค ในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยวิธีระงับอธิการณ์

สมถภาวนา การเจริญสมถกัมมัฏฐานทำจิตให้แน่วแน่เป็นสมาธิ; **ภาวนา**

สมถยานิก ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึงผู้เจริญสมถกรรมฐาน จนได้ฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาต่อ

สมถวิธี วิธีระงับอธิการณ์; **อธิการณ์-สมณะ**

สมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนา

สมนุภาสนา การสวดสมนุภาสน์, สวดประกาศห้ามไม่ให้ถือรั้นการอันมิชอบ

สมบัติ ความถึงพร้อม, ความครบถ้วน, ความสมบูรณ์ **1.** สิ่งที่ได้ที่ถึงด้วยดี, เงินทองของมีค่า, สิ่งที่มีอยู่ในสิทธิอำนาจของตน, ความพร้อมพร้อมสมบูรณ์, **สมบัติ ๓** ได้แก่ **มนุษย์สมบัติ** สมบัติในชั้นมนุษย์ **สวรรค์สมบัติ** สมบัติในสวรรค์ (**เทวสมบัติ** หรือ **ทิพยสมบัติ** ก็เรียก) และ **นิพพานสมบัติ** สมบัติคือ

นิพพาน **2.** ความครบถ้วนของสังขกรรม เช่น อุปสมบท เป็นต้น ที่จะทำให้สังขกรรมนั้นถูกต้อง ใช้ได้ มีผลสมบูรณ์ มี ๔ คือ **๑. วัตตสมบัติ** วัตตถึงพร้อม เช่น ผู้อุปสมบทเป็นชายอายุครบ ๒๐ ปี **๒. ปริตสมบัติ** บริษัทคือที่ประชุมถึงพร้อม สงฆ์ครบองค์กำหนด **๓. สีสมาสมบัติ** เขตชุมนุมถึงพร้อม เช่น สีมามีนิมิตถูกต้องตามพระวินัย และประชุมทำในเขตสีมา **๔. กรรมวาจาสมบัติ** กรรมวาจาถึงพร้อม สวดประกาศถูกต้องครบถ้วน (ข้อ ๔ อาจแยกเป็น ๒ ข้อ คือเป็น **๔. ญัตติสมบัติ** ญัตติถึงพร้อม คือคำเผด็จสงฆ์ถูกต้อง **๕. อนุสาวนาสมบัติ** อนุสาวนาถึงพร้อม คือคำหาหรือตกลงถูกต้อง รวมเป็นสมบัติ ๕); เทียบ **วิบัติ**

สมบัติของอุบาสก ๕ คือ **๑.** มีศรัทธา **๒.** มีศีลบริสุทธิ์ **๓.** ไม่ถือมงคลตื่นข่าวเชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล **๔.** ไม่แสวงหาเขตบุญนอกหลักพระพุทธศาสนา **๕.** ขวนขวายในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา (ข้อ ๕ แปลทับศัพท์ว่า ทำบุญการในพระศาสนา, แบบเรียนว่า บำเพ็ญบุญแต่ในพุทธศาสนา); **บุญการ**

สมุส เป็นคำเฉพาะในโหราศาสตร์ หมายถึงการคำนวณชนิดหนึ่ง เกี่ยวกับโลกและดาวนพเคราะห์เคลื่อนร่วมกัน; **ดู**

มัธยม

สมพงศ์ การร่วมวงศ์หรือตระกูลกัน, ร่วมวงศ์กันได้ ลงกันได้

สมเพช ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า สลดใจ ทำให้เกิดความสงสาร แต่ตามหลักภาษาตรงกับ **สังเวช**

สมโพธิ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

สมโภช การกินร่วม; **กินร่วม**

สมโภช งานฉลองในพิธีมงคลเพื่อความรื่นเริงยินดี

สมภพ การเกิด

สมภาร เครื่องประกอบ, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือสะสมไว้ (เช่น ในคำว่า สมภารกรรม และสมภารกรรม), สัมภาระ; ในภาษาไทย ใช้เป็นคำเรียกพระที่เป็นเจ้าอาวาส; **สัมภาระ**

สมมติ การรู้ร่วมกัน, การตกลงกัน, การมีมติร่วมกัน หรือยอมรับร่วมกัน; การที่สงฆ์ประชุมกันตกลงมอบหมายหรือแต่งตั้งภิกษุให้ทำกิจหรือเป็นเจ้าหน้าที่ในเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น สมมติภิกษุเป็นผู้ให้โอวาทภิกษุณี สมมติภิกษุเป็นภัตตาคาร เป็นต้น; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า ตกลงกันว่า ต่างว่า

สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ คือโดยความตกลงหรือยอมรับร่วมกันของมนุษย์ ได้แก่ พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร (ข้อ ๑ ในเทพ ๓)

สมมติสัจจะ จริงโดยสมมติ คือ โดยความตกลงหมายรู้ร่วมกันของมนุษย์ เช่น นาย ก. นาย ข. ช้าง ม้า มด โต๊ะ หนังสือ พ่อ แม่ ลูก เพื่อน เป็นต้น ซึ่งเมื่อกล่าวตามสภาวะ หรือโดยปรมาตถ์แล้ว ก็เป็นเพียงสังขาร หรือนามรูป หรือขันธ์ ๕ เท่านั้น; ตรงข้ามกับ **ปรมาตถสัจจะ**

สมรภูมิ ที่ร่วมตาย, สนามรบ

สมสี่สี [สะ-มะ-สี่-สี] บุคคลผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นชีวิต คือ บรรลุอรหัตตผลในขณะเดียวกับที่สิ้นชีวิต; นี่เป็นความหมายหลักตามพระบาลี แต่ในมนโหรณปุรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ให้ความหมาย **สมสี่สี** ว่าเป็นการสิ้นอาสวะพร้อมกับสิ้นอย่างอื่นอันใดอันหนึ่งใน ๔ อย่างและแสดงสมสี่สีไว้ ๔ ประเภท คือ ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับหายโรค เรียกว่า **โรคสมสี่สี** ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับที่เวทนาซึ่งกำลังเสวยอยู่สงบระงับไป เรียกว่า **เวทนาสมสี่สี** ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นสุดของอิริยาบถอันใดอันหนึ่ง เรียกว่า **อิริยาบถสมสี่สี** ผู้สิ้นอาสวะพร้อมกับการสิ้นชีวิต เรียกว่า **ชีวิตสมสี่สี**; อย่างไรก็ดี ในอรรถกถาแห่งบุคคลบัญญัติ เป็นต้น แสดงสมสี่สีไว้ ๓ ประเภท และอธิบายต่างออกไปบ้างไม่ขอนำมาแสดงในที่นี้ เพราะจะทำให้พ้นเพื่อ

สมังคี ผู้พร้งพร้อม, ผู้พร้อม (ด้วย...), ผู้ประกอบ (ด้วย...); มักใช้เป็นบทท่ายในคำสมาส เช่น กุศลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยกุศล) โทสสมังคี (ผู้ประกอบด้วยโทสะ) มรรคสมังคี (ผู้ประกอบด้วยมรรค คือ ตั้งอยู่ในมรรค เช่น ในโสดาปัตติมรรค) ผลสมังคี (ผู้ประกอบด้วยผล คือ ได้บรรลุผล เช่น ถึงโสดาปัตติผล เป็นโสดาบัน เป็นต้น)

สมันตจักขุ จักษุรอบคอบ, ตาเห็นรอบได้แก่พระสัมพันธัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ เป็นคุณสมบัติพิเศษของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๕ ในจักขุ ๕)

สมันตปาสาทิกา ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในพระวินัยปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์แปลและเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหฬที่มีอยู่ก่อน คือใช้คัมภีร์มหาอฏฐกถา เป็นหลักพร้อมทั้งปริกษาคัมภีร์ มหาปัจจวรี และ กุรุนที เป็นต้นด้วย; ดู โปราณอฏฐกถา, อรรถกถา

สมัย คราว, เวลา; ลัทธิ; การประชุม; การตรัสรู้

สมาคม การประชุม, การเข้าร่วมพกร่วมคณะ

สมาจาร ความประพฤติที่ดี; มักใช้ในความหมายที่เป็นกลางๆ ว่า ความประพฤติ

โดยมีคำอื่นประกอบขยายความ เช่น กายสมาจาร วชิสมาจาร ปาปสมาจาร เป็นต้น

สมาทปนา การให้สมาทาน หรือชวนให้ปฏิบัติ คืออธิบายให้เห็นว่าเป็นความจริง ดีจริง จนใจยอมรับที่จะนำไปปฏิบัติ; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ สันทัสสนา, ข้อต่อไปคือ สมุตเตชนา)

สมาทาน การถือเอารับเอาเป็นข้อปฏิบัติ, การถือปฏิบัติ เช่น สมาทานศีล คือรับเอาศีลมาปฏิบัติ

สมาทานวัตร ดู ขันวัตร

สมาทานวิริติ การเว้นด้วยการสมาทาน คือ ได้สมาทานศีลไว้ก่อนแล้ว เมื่อประสบเหตุที่จะให้ทำความชั่ว กิ่งงดเว้นได้ตามที่สมาทานนั้น (ข้อ ๒ ในวิริติ ๓)

สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่นอน ไม่ฟุ้งซ่าน, ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วอยู่ในอารมณ์คือสิ่งอันหนึ่งอันเดียว, มักใช้เป็นคำเรียกง่ายๆ สำหรับอธิจิตตสิกขา; ดู เอกกคตา, อธิจิตตสิกขา (ข้อ ๒ ในไตรสิกขา, ข้อ ๔ ในพละ ๕, ข้อ ๖ ในโพชฌงค์ ๗)

สมาธิ ๒ คือ ๑. อุบัติสมาธิ สมาธิจวนเจียน หรือสมาธิเฉียดๆ ๒. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่นอน

สมาธิ ๓ คือ ๑. สุธมฺมุตสมาธิ ๒.

อนิมิตตสมาธิ ๓. อัปป์ณิหิตสมาธิ; อีกหมวดหนึ่ง ได้แก่ ๑. **ขณิกสมาธิ ๒. อุปจารสมาธิ ๓. อัปป์นาสมาธิ**

สมาธิภา ถ้อยคำที่ชักชวนให้ทำใจให้สงบตั้งมั่น (ข้อ ๗ ในกถาวัตร ๑๐)

สมาธิขั้น หมวดธรรมจำพวกสมาธิ เช่น จันตะ วิริยะ จิตตะ ชาคริยานุโยค กายคตาสติ เป็นต้น

สมานกาล เวลาปัจจุบัน

สมานันท์ มีฉันท์เสมอกัน, มีความพอใจร่วมกัน, พร้อมใจกัน, มีความต้องการที่จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งตรงกันหรือเสมอเหมือนกัน ในทางที่ร้ายหรือดีก็ได้, ในทางร้าย เช่น หมึงและชายที่มีสมานฉันท์ในการประกอบกาเมสุมิจฉาจาร (เป็นตัวอย่างที่ท่านใช้ในการอธิบายบ่อยที่สุด) และหมู่คนร้ายที่มีสมานฉันท์ในการทำโจรกรรม ส่วนในทางดี เช่น หมู่คนดีมีสมานฉันท์ที่จะไปทำบุญร่วมกัน เช่น ไปจัดปรับถนนหนทาง สร้างสะพาน ชุดสระ ปลูกสวน สร้างศาลาพักร้อน ให้ท่าน รักษาศีล (ชา.อ.๑/๒๕๕ เป็นตัวอย่างเด่น) เด็กกลุ่มหนึ่งมีสมานฉันท์ที่จะบรรพชา ภิกษุหลายรูปมีสมานฉันท์ที่จะถือปฏิบัติธุดงค์ข้อนี้, คนผู้มีสมานฉันท์ในทางร้ายนั้น ไม่ต้องใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณา เพียงชอบใจอยากทำก็ประกอบกรรมไปตาม

อำนาจของราคะ หรือโลภะ โทสะ และโมหะ ส่วนคนที่จะมีสมานฉันท์ในทางดี เบื้องแรกมองเห็นด้วยปัญญาแล้วว่ากรรมนั้นดีงามเป็นประโยชน์มีเหตุผลควรทำ จึงเกิดฉันท์คือความพอใจใฝ่ปรารถนาที่จะทำ โดยเข้าใจตรงกัน และพอใจเหมือนกัน ร่วมด้วยกัน; ดู **ฉันท์**

สมานลาภสีมา แดนมีลาภเสมอกัน ได้แก่เขตที่สงฆ์ตั้งแต่ ๒ อาวาสขึ้นไปทำกติกากันไว้ว่า ลาภเกิดขึ้นในอาวาสหนึ่งสงฆ์อีกอาวาสหนึ่งมีส่วนได้รับแจกด้วย; ดู **กติก**

สมานสังวาส มีธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมเสมอกัน, ผู้ร่วมสังวาส หมายถึง ภิกษุสงฆ์ผู้สามัคคีร่วมอุโบสถสังฆกรรมกัน; เหตุให้ภิกษุผู้แตกกันออกไปแล้วกลับเป็นสมานสังวาสกันได้อีก มี ๒ อย่างคือ ๑. ทำตนให้เป็นสมานสังวาสเองคือ สงฆ์ปรองดองกันเข้าได้ หรือภิกษุนั้นแตกจากหมู่แล้วกลับเข้าหมู่เดิม ๒. สงฆ์ระงับอุกเขปนียกรรมที่ลงโทษภิกษุนั้น แล้วรับเข้าสังวาสตามเดิม

สมานสังวาสสีมา แดนมีสังวาสเสมอกัน, เขตที่กำหนดความพร้อมเพรียงและสิทธิในการเข้าอุโบสถปวารณาและสังฆกรรมด้วยกัน

สมานัตต “ความเป็นผู้มีตนเสมอ” หมายถึง การทำตัวให้เข้ากันได้ ด้วย

การร่วมสุขร่วมทุกข์ ไม่ถือตัว มีความ
เสมอภาค และวางตัวเหมาะสม (ข้อ ๔
ในสังคหวัตถุ ๔)

สมานาจริยกะ ภิกษุผู้ร่วมพระอาจารย์
เดียวกัน

สมานาสนิกะ ผู้ร่วมอาสนะกัน หมายถึง
ภิกษุผู้มีพรรษารุ่นราวคราวเดียวกัน
หรืออ่อนกว่ากันไม่ถึง ๓ พรรษาหนึ่งร่วม
อาสนะเสมอกันได้; เทียบ *อสมานาสนิกะ*

สมานุปัชฌายกะ ภิกษุผู้ร่วมพระ
อุปัชฌายะเดียวกัน

สมาโนทก ผู้ร่วมน้ำ, ตามธรรมเนียม
พราหมณ์ หมายถึง บุรพบิดรพ้นจาก
ทวดขึ้นไปก็ดี ญาติผู้มีได้สืบสายตรงก็
ดี ซึ่งเป็นผู้จะพึงได้รับน้ำกรวด; คู่กับ
สปีณฑะ

สมาบัติ ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง;
สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ
ผลสมาบัติ อนุปปพวิหารสมาบัติ
เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌาน-
สมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ อันได้แก่
รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่ม
นิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัติ ๘ นี้ รวม
เรียกว่า *อนุปปพวิหารสมาบัติ ๕*

สมาส [สะ-หฺมาต] การนำเอาศัพท์ ๒
ศัพท์ขึ้นไปมาต่อรวมกันโดยมีความ
หมายเชื่อมโยงเป็นคำเดียว ตามหลัก
ไวยากรณ์แบบบาลีหรือสันสกฤต เช่น

ธรรม + ราชา เป็น ธรรมราชา, อาณา
+ จักร เป็น อาณาจักร, กุศล + เจตนา
เป็น กุศลเจตนา; สมาสต่างกับสนธิ
กล่าวคือ *สนธิ* เอาคำมาต่อกัน โดย
เชื่อมตัวอักษรให้อ่านหรือเขียนกลม
กลืนเข้ากันเป็นคำเดียว เช่น ปญจ +
อิเม เป็น ปญจิเม, แต่ *สมาส* เอาคำมา
ต่อกัน โดยเชื่อมความหมายให้เนื่อง
เป็นคำเดียวกัน เช่น ปญจ + นที เป็น
ปญจนที; เทียบ *สนธิ*

สมุจจยขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๓ ในจุล
วรรคแห่งพระวินัยปิฎก ว่าด้วยอุฏฐาน-
วิธีบางเรื่อง

สมุจเฉท การตัดขาด

สมุจเฉทปหาน การละกิเลสได้โดยเด็ด
ขาดด้วยอริยมรรค

สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้
แก่ พ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค กิเลส
เหล่านั้นขาดเด็ดไป ไม่กลับเกิดขึ้นอีก
เป็นโลกุตตรวิมุตติ (ข้อ ๓ ในวิมุตติ ๕)

สมุจเฉทวิริตี การเว้นด้วยตัดขาด หมายถึง
ถึงการเว้นความชั่วได้เด็ดขาดของพระ
อริยเจ้า เพราะไม่มีกิเลสที่จะเป็นเหตุให้
ทำความชั่วนั้นๆ (ข้อ ๓ ในวิริตี ๓)

สมุฏฐาน ที่เกิด, ที่ตั้ง, เหตุ; ทางที่เกิด
อาบัติ โดยตรงมี ๔ คือ ๑. ลำพังกาย
๒. ลำพังวาจา ๓. กายกัมบจิต ๔. วาจา
กัมบจิต และที่ควบกันอีก ๒ ก็คือ ๑.

กายกับวาจา ๒. กายกับวาจากับทั้งจิต

สมุตเตชา การทำให้อาจหาญ คือเร้าใจ ให้แก่ล้าวกล้า ปลุกใจให้คึกคัก เกิดความกระตือรือร้น มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จ ไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยหรือยากลำบาก; เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดี (ข้อก่อนคือ **สมาทปนา**, ข้อสุดท้ายคือ **สัมปหังสนา**)

สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความทะยานอยาก เช่น อยากได้นั้นได้นี้ อยากเป็นโน่นเป็นนี่ อยากไม่เป็นโน่นเป็นนี่ (ข้อ ๒ ในอริยสัจจ ๔); ดู **ตัณหา**

สโมธานปริวาส ปริวาสแบบประมวลเข้าด้วยกัน คือปริวาสที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสต่างคราว มีจำนวนวันปิดต่างกันบ้าง ไม่ต่างบ้าง ประรณานจะออกจากอาบัตินั้น จึงอยู่ปริวาสโดยประมวลอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑. **โอธานสโมธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งแต่ปิดไว้นานเท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาส ๕ วัน ๒. **อัคฆสโมธาน** สำหรับอาบัติมากกว่าหนึ่งและปิดไว้นานไม่เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๓ คราว ปิดไว้ ๓ วันบ้าง ๕ วันบ้าง ๗ วันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกันอยู่ปริวาสเท่าจำนวนวันที่มากที่สุด (คือ ๗ วัน) ๓. **มิสตกสโมธาน** สำหรับอาบัติที่

ต่างวัตถุกัน (เช่น กายสังลักคคะก็มี ทฎุจลลวาก็มี สัจจจิตตะก็มี) มีวันปิดเท่ากันบ้าง ไม่เท่ากันบ้าง ประมวลเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสรวมเป็นคราวเดียว

สยัมภู พระผู้เป็นเอง คือตรัสรู้ได้เอง โดยไม่มีใครสั่งสอน หมายถึงพระพุทธเจ้า

สยัมภูญาณ ญาณของพระสยัมภู, ปรีชาหยั่งรู้ของพระสยัมภู

สยามนิกาย 1. นิกายสยาม หมายถึงพวกพระไทย เรียกชื่อโดยสัญชาติ **2.** ดู **สยามวงศ์**

สยามวงศ์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (คือพระสงฆ์ไทย) ในสมัยอยุธยา ซึ่งพระอุบาลีเป็นหัวหน้าไปประดิษฐาน ใน พ.ศ. ๒๒๙๖

สรณะ ที่พึ่ง, ที่ระลึก

สรณคณ การถึงสรณะ, การยึดเอาเป็นที่พึ่ง, การยึดเอาเป็นที่ระลึก; ดู **ไตรสรณคณ**, **รัตนตรัย**

สรณคณอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทด้วยการเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะ เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกใช้อุปสมบทกุลบุตรในตอนปฐมโพธิกาล ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแล้ว การบวชด้วยสรณคณ ก็ใช้สำหรับบรรพชาสามเณรสืบมา; **ติสรณคณอุปสัมปทา** ก็

เรียก; ดู *อุปสัมปทา*

สรณตรัย ที่ฟังทั้งสาม คือ พระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์; ดู *รัตนตรัย*

สรทะ, สรทกาล, สรทฤๅณ, สรทสมัย

ฤๅณทำยฝน, ฤๅณสารท, ฤๅณใบไม้ร่วง (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) เป็นฤๅณที่มีสภาพอากาศสดใสมยามฝนตก ก็เป็นฝนเม็ดโต โดยทั่วไปอากาศโปร่งแจ่มใส ปราศจากเมฆหมอกดวงอาทิตย์ลอยเด่น แดดแสงกล้า ท้องฟ้าสว่างแจ่มจ้า ยามราตรี ดาวพระศุกร์ส่องแสงสกาบ มีพุทฺธพจน์ตรัสถึงบ่อยครั้ง ในข้อความอุปมาอุปไมยต่างๆ; ดู *มาตรา*

สรภังคะ นามของศาสดาคนหนึ่งในอดีต เป็นพระโพธิสัตว์ มีคุณสมบัติคือ เป็นผู้ปราศจากราคะในกามทั้งหลาย ได้ประกาศคำสอน มีศิษย์จำนวนมากมาย

สรกัญญะ [สะ-ระ-พัน-ยะ, สอ-ระ-พัน-ยะ] “การกล่าว[ธรรม] ด้วยเสียง” (หรือ “[ธรรม] อันฟังกล่าวด้วยเสียง”) คือ ใช้เสียงเป็นเครื่องกล่าวหรือบอกธรรม หมายความว่า แทนที่จะกล่าวบรรยายอธิบายธรรมด้วยถ้อยคำ อย่างที่เรียกว่า “ธรรมกถา” ก็เอาเสียงที่ตั้งใจเปล่งออกไปอย่างประณีตบรรจง ด้วยจิตเมตตา และเคารพธรรม อันชัดเจนเรียบริน กลมกลืน สม่่าเสมอ เป็นทำนอง

ไพเราะ นุ่มนวล ชวนฟัง มาเป็นลือ เพื่อนำธรรมที่มีอยู่เป็นหลัก หรือที่เรียบเรียงไว้ดีแล้ว ออกไปให้ถึงใจของผู้สดับ, สรกัญญะเป็นวิธีกล่าวธรรมเป็นทำนองให้มีเสียงไพเราะน่าฟังในระดับที่เหมาะสม ซึ่งพระพุทฺธเจ้าทรงอนุญาตแก่ภิกษุทั้งหลาย ตามเรื่องว่า (วินย.๗/๑๙-๒๑/๘-๙) ครั้งหนึ่ง ที่เมืองราชคฤห์ มีมหรสพบนยอดเขา (ศิริคคสมัชชะ) พวกพระฉัพพัคคีย์ไปเที่ยวดู ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรจึงได้ไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรีเหมือนพวกคฤหัสถ์ผู้บริโภคมกาม เมื่อความทราบถึงพระพุทฺธเจ้า จึงได้ทรงประชุมสงฆ์ และบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุไปดูการฟ้อนรำ ขับร้อง และประโคมดนตรี, อีกคราวหนึ่ง พวกพระฉัพพัคคีย์นั้น สวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ ชาวบ้านติเตียนว่า โฉนพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้จึงสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวเป็นเพลงขับเหมือนกับพวกเรา ความทราบถึงพระพุทฺธเจ้า ก็ทรงประชุมสงฆ์ชี้แจงโทษของการสวดเช่นนั้น และได้ทรงบัญญัติมิให้ภิกษุสวดธรรมด้วยเสียงเอื้อนยาวอย่างเพลงขับ, ต่อมา ภิกษุทั้งหลายขัดจิตข้องใจในสรกัญญะ จึงกราบทูลความแด่พระพุทฺธเจ้า พระองค์ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสรภัญญะ”
(อนุชานามิ ภิกขเว สรภญญํ)

มีเรื่องราวมากมายที่แสดงว่า สรภัญญะนี้เป็นที่นิยมในพุทธบริษัท ดังตัวอย่างเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าว่า (วินย.๕/๒๐/๓๓; ชุ.อุ.๒๕/๑๒๒/๑๖๕) เมื่อครั้งพระโสณะกุฎิกัณณะ ชาวถิ่นไกล ชายแดนในอวันตีทักขิณาบถ เพิ่งบวชได้ ๑ พรรษา ก็ลาพระอุปัชฌาย์เดินทางมาเฝ้าที่พระเชตวันนารามในกรุงสาวัตถี พอผ่านราตรีแรกได้พักผ่อนมาจนถึงในใกล้รุ่งสว่าง พระพุทธเจ้าตรัสให้เขากล่าวธรรมตามถนัด (ดังจะทรงดูว่าเธอได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้มาเพียงใด) พระโสณะกุฎิกัณณะได้กล่าวพระสูตรทั้งหมดในอัมมกุฏวัคค์ (๑๖ สูตร, ชุ.สุ.๒๕/๔๐๘-๔๒๓/๔๘๔-๕๒๓) เป็นสรภัญญะ จบแล้ว พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนาประทานสาธุการว่า เธอได้เรียนมาอย่างดี เจนใจเป็นอย่างดี และทรงเนื้อความไว้ถูกถ้วนดี อีกทั้งเป็นผู้มีวาจางาม สละสลวย คล่อง ไม่พลาด ทำอรรถให้แจ่มแจ้ง, ในคัมภีร์บางแห่งกล่าวว่า สรภัญญะมีวิธีหรือทำนองสวดถึง ๓๒ แบบ จะเลือกแบบใดก็ได้ตามปรารถนา (อง.ฎี. ๓/๔๒๑/๙๕) แต่สรภัญญะนี้มีใช้การสวดเอื้อนเสียงยาวอย่างเพลงขับ (อายุตกะ คีตสร) ที่ทำเสียงยาวเกินไปจนทำให้

อักษระเสีย คือผิดพลาดไป สรภัญญะมีลักษณะสำคัญที่ว่า ต้องไม่ทำให้อักษระผิดพลาดคลาดเคลื่อน แต่ให้บทและพยัญชนะกลมกล่อม ว่าตรงลงตัว ไม่คลุมเครือ ไพเราะ แต่ไม่มีวิธีการ (อาการผิดแปลกหรือไม่เหมาะสม) ดำรงสมณสาธูป

โดยนัยที่กล่าวมา จึงถือว่าสรภัญญะเป็นวิธีแสดงและศึกษาหรือสอนธรรมอีกอย่างหนึ่ง เพิ่มจากวิธีอื่น เช่น ธรรมกถา และการถามตอบปัญหา, บางทีก็พูดอย่างกว้างๆ รวมสรภัญญะเข้าเป็นธรรมกถาอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์ยุคหลังๆ บางแห่งบันทึกไว้ถึงธรรมกถา ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ ภิกษุรูปแรกสวดตัวคาถาหรือพระสูตรเป็นสรภัญญะให้จบไปก่อน แล้วอีกรูปหนึ่งเป็นธรรมกถากล่าวธรรมอธิบายคาถาหรือพระสูตรที่รูปแรกสวดไปแล้วนั้นให้พิสดารแบบนี้เรียกว่า *สรภานธรรมกถา* และแบบที่ ๒ สวดพระสูตรเป็นต้นนั้นไปอย่างเดียวตลอดแต่ต้นจนจบ เรียกว่า *สรภัญญธรรมกถา* (สं.ฎี.๑/๓๙/๘๙); สรภัญญะนี้ เมื่อปฏิบัติโดยชอบ ตั้งเจตนาอุปด้วยเมตตา มีความเคารพธรรม กล่าวออกมา ก็เป็นทั้งธรรมทาน และเป็นลัทททาน (ให้ทานด้วยเสียงหรือให้เสียงเป็นทาน) พร้อมทั้งเป็น

เมตตาวจกรรม

ในภาษาไทย เรียกทำนองอย่างทีสืบกันมาในการสวดคาถาหรือคำฉันท์ว่า “สรภัญญะ” คือ สรภัญญะกลายเป็นชื่อของทำนองหนึ่งที่ใช้ในการสวดสรภัญญะ **สรภ** แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๔ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สาเกต, ปัจจุบัน สรภไม่เป็นที่รู้จักทั่วไป มีชื่อในภาษาสันสกฤตว่า สรยู และไหลเข้าไปรวมกับแม่น้ำ Ghaghara ซึ่งเป็นแควหนึ่งของแม่น้ำคงคา จึงเรียกชื่อรวมเป็น Ghaghara ไปด้วย; ดู **มหานที ๕**

สรร เลือก, คัด

สรรค สร้าง

สรรพ ทั้งปวง, ทั้งหมด, ทุกสิ่ง

สรรพวงค์ ทุกๆ ส่วนแห่งร่างกาย, ร่างกายทุกๆ ส่วน

สรรเพชญ ผู้รู้ทั่ว, ผู้รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง หมายถึงพระพุทธเจ้า (= สัพพัญญู)

สรีระ ร่างกาย

สรีรยนต์ กลไกคือร่างกาย

สรีราพยพ ส่วนของร่างกาย, อวัยวะในร่างกาย

สลา เครื่องหมายหรือวัตถุที่ใช้ในการเลี้ยงโชค เช่น สลากภัต ก็ได้แก่อาหารที่เขาถวายสงฆ์โดยเขียนชื่อเจ้าภาพลงในกระดาษใบละชื่อ ม้วนรวมคละกัน

เข้าแล้วให้ภิกษุทั้งหลายจับตามลำดับพรรษาขึ้นมา หรือเขียนเลขหมายไว้ที่ของจำนวนหนึ่ง ภิกษุจับได้สลากของผู้ใดก็ได้รับอาหารของทายกนั้น; **สลาก** ก็เรียก

สลากภัต อาหารถวายตามสลาก หมายถึงเอาสังฆภัตอันทายกเข้ากันถวาย ต่างคนต่างจัดมา เป็นของต่างกัน เขามักทำในเทศกาลที่ผลไม้เผ็ดแล้วถวายพระด้วยวิธีจับสลาก; ดู **สลาก**

ส่วนข้างปลายทั้งสอง อดีต กับอนาคต **ส่วนท่ามกลาง** ในประโยคว่า “ไม่ติดอยู่ในส่วนท่ามกลาง” ปัจจุบัน

สวานนุตตรियะ การสดับที่ยอดเยี่ยม เช่น ได้สดับธรรมของพระพุทธเจ้า (ข้อ ๒ ในอนุตตรियะ ๖)

สวรรณ แดนอันแสนดีเลิศล้ำด้วยกามคุณ ๕, โลกของเทวดา ตามปกติหมายถึงกามาพจรสวรรค์ (สวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้อกับกาม) ๖ ชั้น คือ **จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา कुสิต นิมมานรดี ปรนิมมิตวสวัตดี**

สวรรคต “ไปสู่สวรรค์” คือ ตาย (ใช้สำหรับพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระยุพราช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระบรมราชวงศ์ที่ทรงได้รับพระราชทานฉัตร ๗ ชั้น)

สวัสดี, สวัสดี ความดีงาม, ความเจริญรุ่งเรือง, ความปลอดภัย, ความปลอดภัยภัยไร้อันตราย

สวัสดีมงคล มงคล คือ ความสวัสดิ

สวากขาตธรรม ธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว

สวากขานิยานิกธรรม ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว อันนำผู้ประพฤติตามออกไปจากทุกข์

สุวากขาโต (พระธรรมอันพระผู้มีพระภาค) ตรัสดีแล้ว คือ ตรัสไว้เป็นความจริง ไม่วิปริต งามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด สัมพันธ์สอดคล้องกันทั่วตลอด ประกาศพรหมจริยะคือทางดำเนินชีวิตอันประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง (ข้อ ๑ ในธรรมคุณ ๖)

สวาทาย ดู *สวาทาย*

สวัญญาณกะ สิ่งที่มีวิญญาน ได้แก่สัตว์ต่างๆ เช่น แพะ แกะ สุนัข โค กระบือ เป็นต้น; เทียบ *อวิญญานกะ*

สสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียร; ดู *อนาคามี*

สสังขาริก “เป็นไปกับการชักนำ”, มีการชักนำ ให้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่วโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก มิใช่

เริ่มขึ้นเอง จึงมีกำลังอ่อน; ตรงข้ามกับ *อสังขาริก*

สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน, ทุกข์กำกับได้แก่ทุกข์ที่พ่วงมาด้วยกันกับผลอันไพบูลย์ มีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เป็นต้น แต่ละอย่างย่อมพัวพันด้วยทุกข์

สหชาติ, สหชาติ “ผู้เกิดร่วมด้วย” หมายถึง บุคคล (ตลอดจนสัตว์และสิ่งของ) ที่เกิดร่วมวันเดือนปีเดียวกัน อย่างเพลาหมายถึง ผู้เกิดร่วมปีกัน; ตำนานกล่าวไว้ว่า เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะประสูตินั้น มีสหชาติ ๗ คือ พระมารดาของเจ้าชายราहुล (เจ้าหญิงยโสธรา หรือพิมพา) พระอานนท์ นายฉันนะ อำมาตย์กาฬุทายี ม้ากัณฐกะ ต้นมหาโพธิ์ และขุมทรัพย์ทั้ง ๔ (*นริชกุมภี*)

สหชาติธรรม ธรรมที่เกิดพร้อมกัน

สหชีวิตินิ คำเรียกแทนคำว่า *สัททวิหารินิ* ของภิกษุณี ทั้ง ๒ คำนี้แปลว่า “ผู้อยู่ร่วม” ตรงกับสัททวิหาริกในฝ่ายภิกษุ; ศิษย์ของ *ปวัตตินิ*

สหธรรมิก ผู้มีธรรมร่วมกัน, ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน แสดงไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสแห่งพระสุตตันตปิฎก มี ๗ คือ ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกา; ในสัตตทาภรณ์ยะหมายถึง ๕ อย่างแรกเท่านั้น เรียกว่า *สหธรรมิก ๕* (คัมภีร์ฝ่ายวินัยทั่วไปก็

มักหมายเฉพาะจำนวน ๕)

สหธรรมิกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่อง ภิกษุถูกกล่าวโดยชอบธรรม เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๘ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ มี ๑๒ ลิกขาบท

สหคต ไปด้วยกัน, กำกับกัน, ร่วมกัน (บาลี: *สหคต*)

สหवास อยู่ร่วม เป็นประการหนึ่งในรัตติ-
เจต คือเหตุขาดราตรีแห่งการประพฤติ
มานัตและการอยู่ปริวาส หมายถึงการ
อยู่ร่วมในชายคาเดียวกับปกติตตภิกษุ;
ดู *รัตติเจต*

สหเสยยลิกขาบท ลิกขาบทเกี่ยวกับการ
นอนร่วมมี ๒ ข้อ ข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วมกับอนุสัมบัน
เกิน ๒-๓ คืบ อีกข้อหนึ่งปรับอาบัติ
ปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้นอนร่วม (คือนอน
ในที่มุงที่บังเดียวกัน) กับหญิงแม่ในคืบ
แรก (ข้อ ๕ และ ๖ ในมุสาวาทวรรค
ปาจิตติยกัณฑ์)

สหไสย การนอนด้วยกัน, การนอนร่วม
สหัมบดี ชื่อพระพรหมผู้อาราธนาพระ
พุทธเจ้าให้แสดงธรรมโปรดสัตว์

สหาย เพื่อน, เพื่อนร่วมการงาน (แปล
ตามศัพท์ว่า “ผู้ไปด้วยในกิจทั้งหลาย”
หรือ “ผู้มีความเลื่อมและความเจริญ
ร่วมกัน”)

สองต่อสอง สองคนโดยเฉพาะ ไม่มีผู้

อื่นอยู่ด้วย, ตัวต่อตัว

ส่อเสียด ยุให้แตกกัน คือฟังคำของข้างนี้
แล้ว เก็บเอาไปบอกข้างโน้นเพื่อทำลาย
ข้างนี้ ฟังคำของข้างโน้นแล้วเก็บเอามา
บอกข้างนี้ เพื่อทำลายข้างโน้น; ดู *ปิสุณาวาจา*

สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานยังมีอุปาทิ
เหลือ, ดับกิเลสแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ
คือ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิต
อยู่, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับกิเลส
คือ โลภะ โทสะ โมหะ; เทียบ *อนุปาติ-
เสสนิพพาน*

สอุปาทิเสสบุคคล บุคคลผู้ยังมีเชื้อ
กิเลสเหลืออยู่, ผู้ยังไม่สิ้นอุปาทาน ได้แก่
พระเสขะ คือ พระอริยบุคคลทั้งหมด
ยกเว้นพระอรหันต์; เทียบ *อนุปาติเสส-
บุคคล*

สักกะ 1. พระนามจอมเทพ ในสวรรค์ชั้น
ดาวดึงส์ เรียกกันว่า *ท้าวสักกะ* หรือ *พระ
อินทร์*; ดู *ดาวดึงส์, วัตรบท, อินทร์ 2.*
ชื่อดงไม้ที่อยู่ในชมพูทวีปตอนเหนือ แถบ
เขาหิมาลัยเขตป่าหิมพานต์ **3.** ชื่อชนบทที่
ตั้งอยู่ในดงไม้สักกะ; ดู *สักกชนบท*

สักกชนบท ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป
ตอนเหนือ นครหลวงชื่อกบิลพัสดุ์ เป็น
ชาติภูมิของพระพุทธเจ้ามีการปกครอง
โดยสามัคคีธรรม มีประวัติสืบมาแต่
สมัยพระเจ้าโอกกากราช บัดนี้อยู่ในเขต

ประเทศเนปาล

สักกรนิคม เป็นนิคมหนึ่งอยู่ในสักก-
ชนบท; *สักขรนิคม* ก็เรียก

สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน,
ความเห็นเป็นเหตุถือตัวตน เช่น เห็นรูป
เป็นตน เห็นเวทนาเป็นตน เป็นต้น (ข้อ
๑ ในสังโยชน์ ๑๐)

สักการ, สักการะ เคารพนับถือบูชา,
เครื่องแสดงความเคารพบูชา

สักขิสาวก สาวกที่ทันทันองค์พระพุทธ-
เจ้า, พระสุภัททะผู้เคยเป็นปริพาชก เป็น
สักขิสาวกองค์สุดท้ายของพระพุทธเจ้า

สักยปุตติยะ ผู้เป็นเหล่ากอแห่งพระ
ศากยบุตร (*ศากยบุตร* หรือ *สักยปุตตะ*
หมายถึงพระพุทธเจ้า), โดยใจความ คือ
ผู้เป็นลูกพระพุทธเจ้า ได้แก่พระภิกษุ
(ภิกษุณีเรียกว่า *สักยธิดา*)

สักยราช กษัตริย์วงศ์ศากยะ, พระราชา
วงศ์ศากยะ

สังกัจฉิกะ ผ้ารัดหรือโอบรักแร้ เป็นจีวร
อย่างหนึ่งในจีวร ๕ ของภิกษุณี คือ
สังฆาฏิ ผ้าทาบ ๑ อุตตราสงค์ ผ้าห่ม ๑
อันตราวาสก สบง ๑ สังกัจฉิกะ ผ้ารัด
หรือผ้าโอบรักแร้ ๑ อุกทสาฎิก้า ผ้าอาบ
๑ (มากกว่าของภิกษุซึ่งมีจำนวนเพียง
๓ อย่างข้างต้น)

สังกิเลส ความเศร้าหมอง, ความสกปรก,
สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง, ธรรมที่อยู่ใน

หानภาค คือในฝ่ายข้างเลื่อม ได้แก่
กรรมจำพวกที่ทำให้ตกต่ำเลื่อมทราม
เช่น อโยนิโสมนสิการ อคติ ตัณหา
มานะ ทิฏฐิ อวิชชา; ตรงข้ามกับ *โวทาน*

สังขตะ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิด
จากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิด
แต่เหตุทั้งปวง, สังขตธรรม; ตรงข้ามกับ
อสังขตะ

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง
ขึ้น ตรงกับสังขารในคำว่า สังขารทั้งปวง
ไม่เที่ยง ดังนี้ เป็นต้น; ตรงข้ามกับ *อสังขต-
ธรรม*

สังขตลักษณะ ลักษณะแห่งสังขตธรรม,
ลักษณะของปรุงแต่ง มี ๓ อย่าง ๑.
ความเกิดขึ้น ปรากฎ ๒. ความดับ
สลาย ปรากฎ ๓. เมื่อตั้งอยู่ ความแปร
ปรากฎ

สังขาร 1. สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่ง
ที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม
นามธรรมก็ตาม ได้แก่ชั้น ๕ ทั้งหมด,
ตรงกับคำว่า *สังขตะ* หรือ *สังขตธรรม*
ได้ในคำว่า “สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่
เที่ยง” ดังนี้ เป็นต้น **2.** สภาพที่ปรุงแต่ง
ใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็น
ประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด
การกระทำ มีทั้งที่ดีเป็นกุศล ที่ชั่วเป็น
อกุศล ที่กลางๆ เป็นอัพยากฤต ได้แก่
เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวง

เว้นเวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว, ตรงกับสังขารชั้นในชั้น ๕ ได้ในคำว่า “รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง” ดังนี้เป็นต้น; อธิบายอีกปริยายหนึ่ง สังขารตามความหมายนี้ ยกเอาเจตนาขึ้นเป็นตัวนำหน้า ได้แก่ สัญญาเจตนา คือเจตนาที่แต่งกรรมหรือปรุงแต่งการกระทำ มี ๓ อย่างคือ ๑. กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย คือ กายสัญญาเจตนา ๒. วิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางวาจา คือ วิสัญญาเจตนา ๓. จิตตสังขาร หรือ มโนสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางใจ คือ มโนสัญญาเจตนา 3. สภาพที่ปรุงแต่งชีวิตมี ๓ คือ ๑. กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่ อัสนาสะ ปัสสนาสะ คือลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ๒. วิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่วิตกและวิจารณ์ ๓. จิตตสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งใจ ได้แก่สัญญาและเวทนา

สังขาร ๒ คือ ๑. อุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมครอบครอง ๒. ออุปาทินนสังขาร สังขารที่กรรมไม่ครอบครอง, แปลโดยปริยายว่า สังขารที่มีใจครอบ และสังขารที่ไม่มีใจครอบ

สังขารทุกข์ ทุกข์เพราะเป็นสังขาร คือ

เพราะเป็นสภาพอันถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องผันแปรไปตามเหตุปัจจัย เป็นสภาพอันปัจจัยบีบคั้นขัดแย้ง คงทนอยู่มิได้

สังขารโลก โลกคือสังขาร ได้แก่กลุ่มหมุมแห่งสังขารทั้งปวงอันต้องเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย

สังขารุเปกขาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ถึงขั้นเกิดความวางเฉยในสังขาร, ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือรู้เท่าทันสภาวะของสังขารว่าที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นต้นนั้น มันเป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงเลิกเบียดเบียนเลิกคิดหาทางแต่จะหนี วางใจเป็นกลางต่อมันได้ เลิกเกี่ยวเกาะและให้ญาณเล่นมุ้งสูนิพพานอย่างเดียว (ข้อ ๘ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สังเขป การย่อ, ย่นย่อ, ใจความ, คำความ; ตรงข้ามกับ **วิถถาร, พิสดาร**

สังเขปนัย นัยอย่างย่อ, แบบย่อ, แง่ความหมายซึ่งชี้แจงอย่างรวบรัด; ตรงข้ามกับ **วิถถารนัย**

สังเขปปฏิฐกถา ดู **ไปราณปฏิฐกถา, อรรถกถา**

สังคหัตถุ เรื่องที่จะสงเคราะห์กัน, คุณเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของผู้อื่นไว้ได้, หลักการสงเคราะห์ คือช่วยเหลือกันยึดเหนี่ยวใจกันไว้ และเป็นเครื่องเกาะกุม

ประธานโลกคือสังคมแห่งหมู่สัตว์ไว้
 ดุจสลักยี่ตรรถที่กำลังแล่นไปให้คงเป็น
 รถและวิ่งแล่นไปได้ มี ๔ อย่าง คือ ๑.
 ทาน การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ๒.
 ปิยวาจา พูดจาน่ารัก น่านิยมนับถือ ๓.
 อุตถจริยา บำเพ็ญประโยชน์ ๔. สมา-
 นัตตทา ความมีตนเสมอ คือ ทำตัวให้
 เข้ากันได้ เช่น ไม่ถือตัว ร่วมสุขร่วม
 ทุกข์กัน เป็นต้น

สังคายนา “การสวดพร้อมกัน” การร้อย
 กรองพระธรรมวินัย, การประชุมรวบรวม
 และจัดหมวดหมู่คำสั่งสอนของพระพุทธ
 เจ้าโดยพร้อมกันทบทวนสอบทานจน
 ยอมรับและวางลงเป็นแบบแผนอันหนึ่ง
 อันเดียว

“สังคายนา” คือ การสวดพร้อมกัน
 เป็นกิริยาแห่งการมาร่วมกันซักซ้อม
 สอบทานให้ลงกันแล้วสวดพร้อมกันคือ
 ตกลงยอมรับไว้ด้วยกันเป็นอันหนึ่งอัน
 เดียว ตามหลักในปาสาทิกสูตร (ที.ปา.๑๑/
 ๑๐๘/๑๓๙) ที่พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำแก่
 ท่านพระจุนทะ กล่าวคือ ท่านพระจุนทะ
 प्रारภเรื่องทีนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว
 ประดานิครนถ์ตกลงในเรื่องหลัก
 คำสอนกันไม่ได้ ก็ทะเลาะวิวาทกัน ท่าน
 คำนี้ถึงพระศาสนา จึงมาเฝ้า และพระ
 พุทธเจ้าได้ตรัสว่า “เพราะเหตุดังนี้ฉันแล
 จุนทะ ในธรรมทั้งหลายที่เราแสดงแล้ว

ด้วยปัญญาอันยิ่ง เธอทั้งหมดทีเดียว
 ฟังพร้อมเพรียงกันประชุมรวบรวม
 กล่าวให้ลงกัน (สังคายนา) ทั้งอรรถ
 กับอรรถ ทั้งพยัญชนะกับพยัญชนะ
 ไม่ฟังวิวาทกัน โดยประการที่พรหมจริยะ
 นี้จะยั่งยืน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน เพื่อ
 เกื้อกูลแก่พหูชน เพื่อความสุขแก่พหูชน
 เพื่อเกื้อการุณย์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์
 เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวะและ
 มนุษย์ทั้งหลาย” และในที่นั้น ได้ตรัสว่า
 ธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้วด้วย
 ปัญญาอันยิ่ง หมายถึงธรรม ๗ หมวด
 (ที่มีชื่อรวมว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗), ใน
 เวลาใกล้กันนั้น เมื่อพระสารีบุตรได้รับ
 พุทธดำรัสมอบหมายให้แสดงธรรมแก่
 ภิกษุสงฆ์ในที่เฉพาะพระพักตร์ ท่านก็
 प्रारภเรื่องทีนิครนถนาฏบุตรสิ้นชีพแล้ว
 ประดานิครนถ์ทะเลาะวิวาทกันในเรื่อง
 หลักคำสอน แล้วท่านได้แนะนำให้
 สังคายนา พร้อมทั้งทำเป็นตัวอย่าง โดย
 ประมวลธรรมมาลำดับแสดงเป็นหมวด
 หมู่ ตั้งแต่หมวด ๑ ถึงหมวด ๑๐ เทศนา
 ของพระสารีบุตรครั้งนี้ได้ชื่อว่า “สังคีติ-
 สูตร” (ที.ปา.๑๑/๒๒๑/๒๒๒) เป็นพระสูตร
 ว่าด้วยการสังคายนาที่ทำตั้งแต่พระบรม
 ศาสดาที่ยังทรงพระชนม์อยู่, เมื่อพระ
 พุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระมหากัสสปะ
 ผู้เป็นสังฆเถระ ก็ได้ชักชวนพระอรหันต์

ทั้งหลายประชุมกันทำสังคายนาตามหลักการที่กล่าวมานั้น โดยประมวลพระธรรมวินัยทั้งหมดเท่าที่รวบรวมได้วางลงไว้เป็นแบบแผน ตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน เรียกว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๑

ความหมายที่เป็นแก่นของสังคายนาคือการรวบรวมพุทธพจน์ หรือคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา ดังนั้น สังคายนาก็เต็มตามความหมายแท้จริง จึงมิได้ต่อเมื่อมีพุทธพจน์ที่จะพึงรวบรวม อันได้แก่สังคายนาเท่าที่กล่าวมาข้างต้น ส่วนการสังคายนาหลังจากนั้น ซึ่งจัดขึ้นหลังพุทธปรินิพพานอย่างน้อย ๑ ศตวรรษชัดเจนว่าไม่อยู่ในวิสัยแห่งการรวบรวมพุทธพจน์ แต่เปลี่ยนจุดเน้นมาอยู่ที่การรักษาพุทธพจน์และคำสั่งสอนเดิมที่ได้รวบรวมไว้แล้ว อันสืบทอดมาถึงตน ให้คงอยู่บริสุทธิ์บริบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยเหตุนั้น สังคายนาในยุคหลังสืบมาถึงปัจจุบัน จึงมีความหมายว่าเป็นการประชุมตรวจชำระสอบทาน รักษาพระไตรปิฎกให้บริสุทธิ์ หอมจดจากความผิดพลาดคลาดเคลื่อน โดยกำจัดสิ่งปะปนแปลกปลอมหรือทำให้เข้าใจสับสนออกไป ให้ธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าคงอยู่เป็นแบบแผนอันหนึ่งอันเดียวที่เป็นของแท้แต่เดิม; ในบางยุคสมัย การ

สังคายนาก็เกิดขึ้นเนื่องกันกับเหตุการณ์ไม่ปกติที่มีการถือผิดปฏิบัติผิดจากพระธรรมวินัย ทำให้การสังคายนามีความหมายซ้อนเพิ่มขึ้นว่าเป็นการชักจูงอบรมทวนสอบทานพระธรรมวินัยเพื่อจะได้เป็นหลักหรือเป็นมาตรฐานในการชำระสิ่งหมกมุ่นและสะสางกิจการพระศาสนา, จากความหมายที่เริ่มคลุมเครือสับสนนี้ ในภาษาไทยปัจจุบัน สังคายนาดึงกับเพี้ยนความหมายไป กลายเป็นการชำระสะสางบุคคลหรือกิจการ

สังคายนาในยุคต้น ซึ่งถือเป็นสำคัญในการรักษาสืบทอดพระธรรมวินัย คือ ครั้งที่ ๑ ถึง ๕ ดังนี้:

ครั้งที่ ๑ ปรารภเรื่องสุภทัตตภิกษุผู้บวชเมื่อแก่กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัย และปรารภที่จะทำให้ธรรมรุ่งเรืองอยู่สืบไป พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน และเป็นผู้ถามพระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย พระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระธรรม ประชุมสังคายนาที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ เมื่อหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน โดยพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก ลึนเวลา ๗ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๒ ปรารภพวกภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรม นอก

วินัย พระยศกาก็ณฑกบุตรเป็นผู้ชักชวน ได้พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป พระเวตตะ เป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเป็นผู้วิสันหา ประชุมทำที่วาลิการาม เมืองเวสาลี เมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ โดยพระเจ้ากาลาโศกราช เป็น ศาสนูปถัมภ์ ลึ้นเวลา ๘ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๓ ประรรมเดียรถียมากมาย ปลอมบวชในพระศาสนาเพราะมีลาภ ลักการะเกิดขึ้นมาก พระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป มีพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระเป็น ประธาน ประชุมทำที่โศการามเมือง ปาฏลีบุตร เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔ (พ.ศ. ๒๑๘ เป็นปีที่พระเจ้าอโศกขึ้น ครองราชย์) โดยพระเจ้าอโศก หรือศรี- ธรรมมาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภ์ ลึ้น เวลา ๙ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๔ ประรรมให้พระศาสนา ประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป พระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป มีพระมหินทเถระเป็น ประธานและเป็นผู้ถาม พระอริฏฐะเป็นผู้วิสันหา ประชุมทำที่ภูปาราม เมืองอนุ- ราชบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ โดยพระเจ้า เทวานัมปิยตีสสะเป็นศาสนูปถัมภ์ ลึ้น เวลา ๑๐ เดือนจึงเสร็จ

ครั้งที่ ๕ ประรรมพระสงฆ์แตกกัน เป็น ๒ พวกคือ พวกมหาวิหารกับพวก อภัยคีรีวิหาร และคำหนึ่งว่าสืบไปภายนอก กุลบุตรจะถอยบัญญัติ ควรจารึกพระ

ธรรมวินัยลงในใบลาน พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ประชุมกันสวดซ้อมแล้วจาร พุทธพจน์ลงในใบลาน ณ อาโลกเลณ- สถาน ในมลชนบท ในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ (ว่า ๔๓๖ ก็มี) โดยพระเจ้า วัฏฏคามณีนอภัย เป็นศาสนูปถัมภ์; บางคัมภีร์ว่า ลังคายนาคั้งนี้จัดขึ้นใน ความคุ้มครองของคนที่ใหญ่ในท้อง ถิ่น (ครั้งที่ ๔ ได้รับความยอมรับในแง่ เหตุการณ์น้อยกว่าครั้งที่ ๕)

สังคีติ 1. การลังคายนา; **ดู สังคายนา 2.** ในคำว่า “บอกสังคีติ” ซึ่งเป็นปัจฉิมกิจ อย่างหนึ่งของการอุปสมบท ท่าน ลันนิชฐานว่า หมายถึงการประมวลบอก อย่างอื่นนอกจากที่ระบุไว้ เช่น สีมาหรือ อาวาสที่อุปสมบท อุปัชฌายะ กรรม- วาจาจารย์ จำนวนสงฆ์

สังคีติกถา ถ้อยคำที่กล่าวถึงเรื่อง ลังคายนา, แถลงความเรื่องลังคายนา

สังคีติปริยาย บรรยายเรื่องการ ลังคายนา, การเล่าเรื่องการลังคายนา

สังฆกรรม งานของสงฆ์, กรรมที่สงฆ์พึง ทำ, กิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์ มี ๔ คือ **๑. อุปโลกนกรรม** กรรมที่ทำเพียง ด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง ญัตติและไม่ต้องสวดอนุสาวนา เช่น แจ้งการลงพรหมทัณฑ์แก่ภิกษุ **๒. ญัตติกรรม** กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติไม่

ต้องสวดอนุสาวนา เช่น อุโบสถและ
ปวารณา ๓. **ญัตติทุติยกรรม** กรรมที่ทำ
ด้วยตั้งญัตติแล้วสวดอนุสาวนาหนึ่ง
เช่น สมมติสีมา ให้ผ้ากฐิน ๔. **ญัตติ-
จตุตถกรรม** กรรมที่ทำการตั้งญัตติ
แล้วสวดอนุสาวนา ๓ หน เช่น
อุปสมบท ให้ปริวาส ให้มานัต

สังฆการี เจ้าหน้าที่ผู้ทำการสงฆ์, เจ้า
พนักงานผู้มีหน้าที่เกี่ยวกับสงฆ์ในงาน
หลวง, เจ้าหน้าที่ผู้เป็นพนักงานในการพิธี
สงฆ์ มีมาแต่โบราณสมัยอยุธยา สังกัด
ในกรมสังฆการี ซึ่งรวมอยู่ด้วยกันกับ
กรมธรรมการ เรียกรวมว่า **กรมธรรม-
การสังฆการี** เดิมเรียกว่า **สังกะรี** หรือ
สังการี เปลี่ยนเรียก **สังฆการี** ในรัชกาล
ที่ ๔ ต่อมาเมื่อตั้งกระทรวงธรรมการใน
พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมธรรมการสังฆการีเป็น
กรมหนึ่งในสังกัดของกระทรวงนั้น จน
ถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมสังฆการีจึงแยก
เป็นกรมต่างหากกับกรมธรรมการ
ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ กรมสังฆการีถูก
ยุบลงเป็นกองสังกัดในกรมธรรมการ
กระทรวงศึกษาธิการ ต่อมาอีกใน พ.ศ.
๒๔๘๔ กรมธรรมการเปลี่ยนชื่อเป็น
กรมการศาสนา และในคราวท้ายสุด
พ.ศ. ๒๕๑๕ กองสังฆการีได้ถูกยุบเลิก
ไป และมีกองศาสนูปถัมภ์ขึ้นมาแทน
ปัจจุบันจึงไม่มีสังฆการี; บางสมัยสังฆ-

การีมีอำนาจหน้าที่กว้างขวาง มิใช่เป็น
เพียงเจ้าพนักงานในราชพิธีเท่านั้น แต่
ทำหน้าที่ชำระอธิกรณ์พิจารณาโทษแก่
พระสงฆ์ผู้ล่วงละเมิดสิกขาบทประพฤติ
ผิดธรรมวินัยด้วย

สังฆการวตา ดู **การว**

สังฆคุณ คุณของพระสงฆ์ (หมายถึง
สาวกสงฆ์ หรือ อริยสงฆ์) มี ๙ คือ ๑.
สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ พระ
สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้
ปฏิบัติดี ๒. **อุชุปฏิปันโน** เป็นผู้ปฏิบัติ
ตรง ๓. **ฉายปฏิปันโน** เป็นผู้ปฏิบัติถูก
ทาง ๔. **สามิฉิปฏิปันโน** เป็นผู้ปฏิบัติสม
ควร (**ยทิทำ จตุตตาริ ปุริสยุดานิ อฏฐ ปุริส-
บุคคลา** ได้แก่ คู่บุรุษ ๔ ตัวบุคคล ๘
เอส ภควโต สาวกสงโฆ พระสงฆ์สาวก
ของพระผู้มีพระภาคนี้) ๕. **อาหุเนยโย**
เป็นผู้ควรแก่ของค้ำับ คือควรรับของ
ที่เขานำมาถวาย ๖. **ปาหุเนยโย** เป็นผู้
ควรแก่การต้อนรับ ๗. **ทกขิณเยโย** เป็น
ผู้ควรแก่ทักษิณา คือควรแก่ของทำบุญ
๘. **อณชลิกรณิโย** เป็นผู้ควรแก่การกราบ
ไหว้ ๙. **อนุตตรํ ปุณณกเขตต์ โลกสุต**
เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก คือ
เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดี
ที่ยอดเยี่ยมของโลก

สังฆเถระ ภิกษุผู้เป็นพระเถระในสงฆ์
คือ เป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์,

ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าภิกษุอื่นใน
ชุมชนนั้นทั้งหมด

สังฆทาน ทานเพื่อสงฆ์, การถวายแก่สงฆ์
คือ ถวายเป็นกลางๆ ไม่จำเพาะเจาะจง
ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง เช่น จะทำพิธีถวาย
ของที่มีจำนวนจำกัดพึงแจ้งแก่ทางวัดให้
จัดพระไปรับตามจำนวนที่ต้องการ หัว
หน้าสงฆ์จัดภิกษุใดไปพึงทำใจว่า ท่าน
มารับในนามของสงฆ์หรือ เป็นผู้แทน
ของสงฆ์ทั้งหมด ไม่พึงเพ่งเล็งว่าเป็น
บุคคลใด คิดตั้งใจแต่ว่าจะถวายอุทิศ
แก่สงฆ์; ในพิธีพึงจุดธูปเทียนบูชาพระ
อาราธนาศีล รับศีลจบแล้วตั้งนม ๓ จบ
กล่าวคำถวายเสร็จแล้วประเคนของ
และเมื่อพระสงฆ์อนุโมทนา พึงกรวดน้ำ
รับพร เป็นเสร็จพิธี; คำถวายสังฆทาน
ว่าดังนี้: “อิมานิ มยฺ ภนฺเต, ภตฺตานิ,
สปริวารานิ, ภิกฺขุสงฺฆสฺส, โอ โณชยาม,
สาธุ โน ภนฺเต, ภิกฺขุสงฺโฆ, อิมานิ,
ภตฺตานิ, สปริวารานิ, ปฏิกุณฺหาตุ,
อมฺหากํ, ทิฆมฺมตฺตํ, หิตาย, สุขาย” แปล
ว่า: “ข้าแต่พระสงฆ์ผู้เจริญ ข้าพเจ้าทั้ง
หลายขอน้อมถวายภตฺตอาหาร กับทั้ง
บริวารเหล่านี้แก่พระภิกษุสงฆ์ ขอพระ
ภิกษุสงฆ์จงรับภตฺตอาหาร กับทั้งบริวาร
เหล่านี้ของข้าพเจ้าทั้งหลาย เพื่อ
ประโยชน์และความสุขแก่ข้าพเจ้าทั้ง
หลาย ลิ่นกาลนานเทอญ”

อนึ่ง ถ้าเป็นสังฆทานประเภทอุทิศ
ผู้ตาย เรียกว่า *มตกภัต* พึงเปลี่ยนแปลง
คำถวายที่พิมพ์ตัวเอนไว้คือ *ภตฺตานิ* เป็น
มตกภตฺตานิ, *อมฺหากํ* เป็น *อมฺหากถฺเจว*
มาตาปีตุอาทินญจ ฌาตกานํ กาลกตานํ;
ภัตฺตอาหาร เป็น *มตกภัตฺตอาหาร*, *แก่*
ข้าพเจ้าทั้งหลาย เป็น *แก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย*
ด้วย *แก่ญาติของข้าพเจ้าทั้งหลาย* มี
มารดาบิดาเป็นต้นผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย

สังฆนวกะ ภิกษุผู้ใหม่ในสงฆ์ คือบวช
ภายหลังภิกษุทั้งหมดในชุมชนสงฆ์นั้น

สังฆภัต อาหารถวายสงฆ์ หมายถึง
อาหารที่เจ้าของนำมา หรือส่งมาถวายสงฆ์
ในอารามพอแจกทั่วกัน; เทียบ *อุทเทศภัต*

สังฆเภท ความแตกแห่งสงฆ์, การทำให้
สงฆ์แตกจากกัน (ข้อ ๕ ในอนันตริย-
กรรม ๕), กำหนดด้วยไม่ทำอุโบสถ
ปวารณา และสังฆกรรมด้วยกัน; เทียบ
สังฆราชิ, ๓ สามัคคี

สังฆเภทชั้นธกะ ชื่อชั้นธกะที่ ๗ แห่ง
จุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่อง
พระเทวทัตทำลายสงฆ์และเรื่องควร
ทราบเกี่ยวกับสังฆเภท สังฆสามัคคี

สังฆมณฑล หมู่พระ, วงการพระ

สังฆมิตตา พระราชบุตรีของพระเจ้า
อโศกมหาราช ทรงผนวชเป็นภิกษุณี
และไปประดิษฐานภิกษุณีสงฆ์ที่ลังกา-
ทวิปพร้อมทั้งนำกึ่งพระศรีมหาโพธิ์ไป

ถวายแก่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะด้วย
สังฆรัตนะ, สังฆรัตน์ รัตนะคือสงฆ์,
 พระสงฆ์อันเป็นอย่างหนึ่งในรัตนะ ๓ ที่
 เรียกว่าพระรัตนตรัย; **ดู รัตนตรัย**

สังฆราชา ความร้าวรานแห่งสงฆ์ คือ จะ
 แยกแยกกัน แต่ไม่ถึงกับแยกทำอุโบสถ
 ปวารณาและสังฆกรรมต่างหากกัน; **เทียบ**
สังฆเภท, ดู สามัคคี

สังฆสัมมุขตา ความเป็นต่อหน้าสงฆ์
 หมายความว่า การระงับอธิกรณ์นั้น
 กระทำในที่พร้อมหน้าสงฆ์ ซึ่งภิกษุผู้เข้า
 ประชุมมีจำนวนครบองค์เป็นสงฆ์ ได้
 นำฉันทะของผู้ควรแก่ฉันทะมาแล้ว
 และผู้อยู่พร้อมหน้ากันนั้นไม่คัดค้าน; **ดู**
สัมมุขาวินัย

สังฆสามัคคี ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์;
ดู สามัคคี

สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ การทำ
 อุโบสถของสงฆ์ที่ครบองค์กำหนด คือ มี
 ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป สวดปาฏิโมกข์
 ได้ตามปกติ (ถ้ามีภิกษุอยู่ ๒-๓ รูป
 ต้องทำ**คณอุโบสถ** คือ อุโบสถของคณะ
 ซึ่งเป็น**ปารีสุทธิอุโบสถ** คืออุโบสถที่ทำ
 โดยบอกความบริสุทธิ์ของกันและกัน
 ถ้ามีภิกษุรูปเดียว ต้องทำ**บุคคลอุโบสถ**
 คือ อุโบสถที่ทำโดยการอธิษฐานกำหนด
 ใจว่าวันนั้นเป็นวันอุโบสถ); **ดู อุโบสถ**

สังฆาฏิ ผ้าทาบ, ผ้าคลุมกันหนาวที่พระ

ใช้ทาบบนจีวร เป็นผ้าผืนหนึ่งในสามผืน
 ที่เรียกว่า **ไตรจีวร**

สังฆาติเสถ ชื่อหมวดอาบัติหนักรองจาก
 ปาราชิก ต้องอยู่กรรมจึงพ้นได้ คือเป็น
 ครุกาบัติ (อาบัติหนัก) แต่ยังเป็นสเตกัจฉา
 (แก้ไขหรือเยียวยาได้); ตามคัมภีร์
สังฆาติเสถ แปลว่า “หมวดอาบัติอันจำ
 ปรรณาสงฆ์ในกรรมเบื้องต้นและ
 กรรมที่เหลือ”, หมายความว่า วิธีการที่
 จะออกจากอาบัตินี้ ต้องอาศัยสงฆ์ ตั้ง
 แต่ต้นไปจนตลอด กล่าวคือเริ่มต้นจะ
 อยู่ปริวาส ก็ต้องขอปริวาสจากสงฆ์ ต่อ
 จากนั้น จะประพฤติมานต์ก็ต้องอาศัย
 สงฆ์เป็นผู้ให้ ถ้ามี**มุลายปฏิกัสนา**ก็
 ต้องสำเร็จด้วยสงฆ์อีก และท้ายที่สุดก็
 ต้องขออัพภานจากสงฆ์; ลิกขาบทที่
 ภิกษุละเมิดแล้ว จะต้องอาบัติสังฆาติเสถ
 มี ๑๓ ข้อ คำว่า **สังฆาติเสถ** ใช้เป็นชื่อ
 เรียกลิกขาบท ๑๓ ข้อนี้ด้วย

สังฆาติเสถกัณฑ์ ต่อนอนว่าด้วยอาบัติ
 สังฆาติเสถ, ในพระวินัยปิฎก ท่านเรียก
 ว่า**เตรสกัณฑ์** (ต่อนว่าด้วยลิกขาบท
 ๑๓) อยู่ในคัมภีร์มหาวิงค์เล่มแรก

สังฆานุสติ ระลึกถึงคุณของพระสงฆ์ ดัง
 ที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนในนันทียสูตร
 (อง.ทสก.๒๔/๒๒๐/๓๖๔) ให้ระลึกถึงพระ
 สงฆ์ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร (ข้อ ๓ ใน
 อนุสติ ๑๐) เขียนอย่างรูปเดิมในภาษา

บาลีเป็น *สังฆานุสสติ*; ดู *สังฆคุณ*
สังฆาวาส “อาวาสของสงฆ์”, ส่วนของวัด
 ซึ่งจัดไว้เป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์
 ประกอบด้วยกุฏิ หอสวดมนต์ หอฉัน
 เป็นต้น ต่างกับและเป็นที่คู่กันกับ
 พุทธาวาส, เป็นคำที่บัญญัติขึ้นใช้ภายหลัง
 (มิได้มีมาแต่เดิมในคัมภีร์); ดู
พุทธาวาส, เทียบ *สังฆิกาวาส*
สังฆิกาวาส ที่อยู่ที่เป็นของสงฆ์, เป็นคำ
 ทางพระวินัย ตรงข้ามกับ *บุคคลิกาวาส*
 (ที่อยู่ที่เป็นของบุคคล หรือที่อยู่ส่วนตัว)
 เช่นในข้อความว่า (วินย.อ.๓/๓๙๔) “ถ้า
 ภิกษุถือเอาทัพสัมภาระทั้งหลาย มี
 กลอนเป็นต้น จากสังฆิกาวาสนั้น นำไป
 ใช้ในสังฆิกาวาสอื่น ก็เป็นอันใช้ได้ด้วย
 ดี แต่เมื่อเอาไปใช้ในบุคคลิกาวาส จะ
 ต้องจ่ายมูลค่าให้ หรือต้องทำให้กลับ
 คืนดีเป็นปกติอย่างเดิม, ถ้าภิกษุมีไถย-
 จิต ถือเอาเตียงและตั้งเป็นต้น จากวิหาร
 ที่ถูกทอดทิ้งแล้ว พึงปรับอาบัติตามมูล
 ค่าแห่งสิ่งของ ในขณะที่ยกขึ้นไปนั้นที่
 เดียว”, “สังฆิกวิหาร” ก็เรียก; พึงสังเกต
 ว่า “สังฆิกาวาส” ก็ดี “บุคคลิกาวาส” ก็ดี
 เป็นคำที่ใช้ในชั้นอรรถกถา ส่วนในพระ
 ไตรปิฎก ใช้เป็นข้อความว่า วิหารที่เป็น
 สังฆิกะ หรือวิหารของสงฆ์ และ
 เสนาสนะของสงฆ์ เป็นต้น

สังฆมะ ดู *สังฆญมะ*

สังโยชน์ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์, ธรรมที่
 มัดสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ ก.
โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต้น ๕
 ได้แก่ ๑. *สักกายทิฏฐิ* ความเห็นว่าเป็น
 ตัวของตน ๒. *วิจิกิจฉา* ความลังเลสงสัย
 ๓. *สีลัพพตปรามาส* ความถือนั่นคือ
 พรต ๔. *กามราคะ* ความติดใจในกาม
 คุณ ๕. *ปฏิฆะ* ความกระทบกระทั่งใน
 ใจ ข. **อุทรมภาคิยสังโยชน์** สังโยชน์
 เบื้องสูง ๕ ได้แก่ ๖. *รูปราคะ* ความติด
 ใจในรูปธรรมอันประณีต ๗. *อรูปราคะ*
 ความติดใจในอรูปรธรรม ๘. *มานะ*
 ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่ ๙. *อุทธัจจะ*
 ความฟุ้งซ่าน ๑๐. *อวิชชา* ความไม่รู้จริง;
 พระโสดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้,
 พระสกิทาคามี ทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕
 ให้เบาบางลงด้วย, พระอนาคามี ละ
 สังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้หมด, พระอรหันต์
 ละสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ข้อ; ในพระอภิธรรม
 ท่านแสดง**สังโยชน์อีกหมวดหนึ่ง** คือ ๑.
กามราคะ ๒. *ปฏิฆะ* ๓. *มานะ* ๔. *ทิฏฐิ*
 (ความเห็นผิด) ๕. *วิจิกิจฉา* ๖. *สีลัพพต-*
ปรามาส ๗. *ภวราคะ* (ความติดใจใน
 ภพ) ๘. *อิสสา* (ความริษยา) ๙.
มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ๑๐. *อวิชชา*
สังวร ความสำรวม, การระวังปิดกั้นบาป
 อกุศล มี ๕ อย่าง คือ ๑. *ปาฏิโมกข-*
สังวร สำรวมในปาฏิโมกข์ (บางแห่ง

เรียก **ศีลสังวร** ลํารวมในศีล) ๒. **สติสังวร** ลํารวมด้วยสติ ๓. **ญาณสังวร** ลํารวมด้วยญาณ ๔. **ขันติสังวร** ลํารวมด้วยขันติ ๕. **วิริยสังวร** ลํารวมด้วยความเพียร

สังวรปธาน เพียรระวัง คือ เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในปธาน ๔)

สังวรปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความลํารวมที่เป็นความบริสุทธิ์ หรือเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง ศีลที่ประพฤติถูกต้อง เป็นไปเพื่อความไม่มีวิปถีสาร เป็นต้น ตามลำดับจนถึงพระนิพพาน จัดเป็น อธิศีล

สังวรธรรมา พรธรรมาด้วยดี, อธิบายความ

สังวรสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยสังวร, ความลํารวมที่เป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ หมายถึง **อินทริยสังวร**

สังวัฏฏกัปป ๓ กัปป

สังวัฏฏฐายิกัปป ๓ กัปป

สังวาส ธรรมเป็นเครื่องอยู่ร่วมกันของสงฆ์ ได้แก่การทำสังฆกรรมร่วมกัน สวดปาฏิโมกข์ร่วมกัน มีสิกขาบทเสมอกัน เรียกง่าย ๆ ว่าทำอุโบสถ สังฆกรรมร่วมกัน คือ เป็นพวกเดียวกัน อยู่ด้วยกันได้ มีฐานะและสิทธิเสมอกัน อยู่ด้วยกันได้; ในภาษาไทย ใช้หมายถึงร่วมประเวณี ด้วย

สังวาสนาสนา ให้ฉิบหายจากสังวาส หมายถึง การทำอุกเขปนียกรรมยกเสียจากสังวาส คือทำให้หมดสิทธิที่จะอยู่ร่วมกับสงฆ์

สังเวกกา ถ้อยคำแสดงความสลัดใจให้เกิดความสังเวชคือเร้าเตือนสำนึก

สังเวกวัตถุ เรื่องที่น่าสลัดใจ, เรื่องที่พิจารณาแล้วจะทำให้เกิดความสังเวชคือเร้าเตือนสำนึกให้มีจิตใจน้อมมาในทางกุศล เกิดความคิดไม่ประมาทและมีกำลังที่จะทำความเพียรปฏิบัติธรรมต่อไป เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย และ**อาหารปริเยญฺจิทุภุช** คือทุกข์ในการหากิน เป็นต้น

สังเวช ความสลัดใจให้ได้คิด, ความรู้สึกเตือนสำนึกหรือทำให้ฉุกคิด, ความรู้สึกกระตุ้นใจให้คิดได้ ให้คิดถึงธรรม ให้ตระหนักถึงความจริงของชีวิต และเร้าเตือนให้ไม่ประมาท; ตามความหมายที่แท้ของศัพท์ **สังเวช** คือ “สังเวค” แปลว่า แแรงเร่ง แแรงกระตุ้น หรือพลังที่ปลุกเร้า หมายถึง แแรงกระตุ้นเร้าเตือนใจ ให้ได้คิดหรือสำนึกขึ้นมาได้ ให้คิดถึงธรรมหรือตระหนักถึงความจริงความดั่งาม อันทำให้ตื่นหรือถอนตัวขึ้นมาจากความเพลิดเพลिन ความหลงระเริงปล่อยตัวมัวเมา หรือความประมาท แล้วหักหันไปเร่งเพียรทำการที่ตระหนักว่าจะพึง

ทำด้วยความไม่ประมาทต่อไป แต่ในภาษาไทย **สังเวช** มีความหมายหดแคบลงและเพี้ยนไป กลายเป็นความรู้สึกสลดใจ หรือเศร้าสลด แล้วหงอยหรือหดหู่เสีย ซึ่งกลายเป็นตรงข้ามกับความสังเวชที่แท้

สังเขยนียสถาน สถานที่ตั้งแห่งความสังเวช, ที่ทำให้เกิดความสังเวชมี ๔ คือ ๑. ที่พระพุทธเจ้าประสูติ คือ อุทยาน **ลุมพินี** ปัจจุบันเรียก **ลุมพินี (Lumbini)** หรือ **รัมมินเด (Rummindei)** ๒. ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คือ **ควงโพธิ์** ที่ตำบล **พุทธคยา (Buddha Gaya หรือ Bodh-Gaya)** ๓. ที่พระพุทธเจ้าแสดงปฐมเทศนา คือ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ปัจจุบันเรียก **สารนาถ** ๔. ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน คือ ที่ศาลวโนทยาน เมืองกุสินารา หรือ **กุสินคร (Kusinagara)** บัดนี้เรียก **Kasia; ๓ สังเวช**

สังเวย บวงสรวง, เช่นสรวง (ใช้แก่ผีและเทวดา)

สังสาระ, สงสาร การเที่ยวเร่ร่อนไปในภพ คือภาวะแห่งชีวิต ที่ถูกพัดพาให้ประสบสุขทุกข์ ขึ้นลง เป็นไปต่างๆ ตามกระแสแห่งอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน, การว่ายวนอยู่ในกระแสแห่งกิเลส กรรม และวิบาก, การเวียนว่าย

ตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, ว่าโดยสภาวะ ก็คือ ความสับสนท้อต่อเนืองไปแห่งขั้นทั้งหลายนั่นเอง; นิยมพูดว่า **สังสารวัฏ; ๓ ปฏิจจสมุปบาท**

สังสารจักร วงล้อแห่งสังสาระ, วงล้อแห่งการเที่ยวเร่ร่อนเวียนว่ายตายเกิด, อาการมุขวนต่อเนืองไปแห่งภาวะของชีวิตที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในหลักปฏิจจสมุปบาท; “สังสารจักร” เป็นคำในชั้นอรรถกถาลงมา เช่นเดียวกับคำว่า ภาวจจักร ปัจจยาการจักร ตลอดจนปฏิจจสมุปบาทจักร ซึ่งท่านธรรมมาใช้ในการอธิบายหลักปฏิจจสมุปบาทนั้น, อาการมุขวนของสังสารจักร หรือภาวจจักรนี้ ท่านอธิบายตามหลัก **ไตรวัฏฏ์; ๓ ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท, สังสาระ**

สังสารวัฏ วัฏวนแห่งการเวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกหรือในภพต่างๆ, โดยใจความ ก็ได้แก่ “สังสาระ” นั่นเอง; **สังสารวัฏฏ์** หรือ **สงสารวัฏ** ก็เขียน; ๓ **สังสาระ, ไตรวัฏฏ์, ปฏิจจสมุปบาท**

สังสารสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการเวียนว่ายตายเกิด คือ ลัทธิของมักขลิโคสาล ซึ่งถือว่า ลัทธิทั้งหลายท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดไปเรื่อยๆ ก็จะค่อยบริสุทธิ์หลุดพ้นจากทุกข์ไปเอง การปฏิบัติธรรมไร้ประโยชน์ ไม่อาจช่วยอะไรได้

สังสุทธคหณิ มีกรรมที่ถือปฏิบัติ
สะอาดหมดจดดี

สังเสทชะ ลัทธิเกิดในของขึ้นและโสโครก
เช่น หมู่นอน (ข้อ ๓ ในโยนิ ๔)

สังหาร การทำลาย, ฆ่า, ล้างผลาญชีวิต

สังหาริมะ สิ่งที่เคลื่อนที่ได้ คือนำไปได้
เช่น ลัทธิและสิ่งของที่ตั้งอยู่ลอยๆ ไม่
ติดที่ ได้แก่ เงิน ทอง เป็นต้น; เทียบ
อสังหาริมะ

สังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ได้ เช่น
ลัทธิเลี้ยง เตียง ตั่ง ถ้วย ชาม เป็นต้น;
คู่กับ *อสังหาริมทรัพย์*

สังกิริยา “การกระทำสังจจะ”, การใช้
สังจจะเป็นอนุภาพ, การยืนยันเอาสังจจะ
คือความจริงใจ คำสัตย์ หรือภาวะที่เป็น
จริงของตนเอง เป็นกำลังอำนาจที่จะคุ้มครอง
รักษาหรือให้เกิดผลอย่างใดอย่าง
หนึ่ง เช่นที่พระองค์อุลิมากล่าวแก่หญิง
มีกรรมเก่าว่า “ดูกรน้องหญิง ตั้งแต่
อาตมาเกิดแล้วในอริยชาติ มิได้รู้สึกเลย
ว่าจะจงใจปลงสัตย์เสียจากชีวิต ด้วย
สังจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่าน ขอ
ความสวัสดีจงมีแก่กรรมของท่านเถิด”
แล้วหญิงนั้นได้คลอดบุตรงายตายและ
ปลอดภัย (คำบาลีของข้อความนี้ ได้นำ
มาสวดกันในเรื่องว่า อังคุลิมาลปริตร)
และเรื่องในวัฏฏกชาดกที่ว่า ลูกนกคุ้ม
อ่อน ถูกไฟป่าล้อมใกล้รังเข้ามา ตัวเอง

ยังบินไม่ได้ พ่อนกแม่นกก็บินหนีไป
แล้ว จึงทำสังกิริยา อ้างวาจาสัตย์ของ
ตนเองเป็นอนุภาพ ทำให้ไฟป่าไม่ลุก
ลามเข้ามาในที่นั้น (เป็นที่มาของวัฏฏก-
ปริตรที่สวดกันในปัจจุบัน), ในภาษาบาลี
สังกิริยานี้เป็นคำหลัก บางแห่งใช้
สังจาธิฎฐานเป็นคำอธิบายบ้าง แต่
ในภาษาไทยมักใช้คำว่าสัตยาธิฐาน
ซึ่งเป็นรูปสันสกฤตของ สังจาธิฎฐาน; ดู
สังจาธิฎฐาน, สัตยาธิฐาน

สังจจะ 1. ความจริง มี ๒ คือ ๑. *สมมติ-
สังจจะ* จริงโดยสมมติ เช่น คน พ่อค้า
ปลา แมว ไต๊ะ แก้อี้ ๒. *ปรมัตตสังจจะ*
จริงโดยปรมัตถ์ เช่น รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ๒. ความจริงคือ *จริง
ใจ* ได้แก่ ชื่อสัตย์ *จริงวาจา* ได้แก่ พูด
จริง และ *จริงการ* ได้แก่ ทำจริง (ข้อ ๑
ในฆราวาสธรรม ๔, ข้อ ๒ ในอริยฐาน
ธรรม ๔, ข้อ ๔ ในเบญจธรรม, ข้อ ๗
ในบารมี ๑๐)

สังจญาณ ปรีชากำหนดรู้ความจริง,
ความหยั่งรู้สังจจะ คือ รู้ริยสังจจ ๔ แต่
ละอย่างตามภาวะที่เป็นจริง ว่านี้ทุกข์ นี้
ทุกขสมุทัย เป็นต้น (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)
สังจธรรม, สังจธรรม ธรรมที่จริงแท้,
หลักสังจจะ เช่น ในคำว่า “อริยสังจ-
จธรรมทั้งสี่”

สังจาธิฎฐาน 1. ที่มั่นคือสังจจะ, ธรรมที่

ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือสังขจะ, ผู้มีสังขจะเป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๒ ใน อธิกฐาน ๔); ๓ **อธิษฐานธรรม 2.** การตั้งความจริงเป็นหลักอ้าง, ความตั้งใจมั่นแน่วให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาสังขจะของตนเป็นกำลังอำนาจ ตรงกับคำว่า สังขิกรียา แต่ในภาษาไทย มักใช้ว่าสัตยาธิษฐาน; ๓ **สังขิกรียา, สัตยาธิษฐาน**

สังขานุ โลมญาณ ๓ **สังขานุ โลมิกญาณ**

สังขานุ โลมิกญาณ ปรีชาเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้หรือริยสังข, ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยสังข; **อนุ โลมญาณ** ก็เรียก (ข้อ ๙ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

สังขนิกรณะ การทำให้แจ้ง, การประสพ, การเข้าถึง, การบรรลุ เช่น ทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน คือ บรรลุนิพพาน

สังขจร เทียวไป, เดินไป, ผ่านไป, ผ่านไปมา, เดินทางกันไปมา

สังขจริตตะ การชักลือให้ชายหญิงเป็นผัวเมียกัน เป็นชื่อสังขาทิสเสสสิกขาบทที่ ๕ ที่ห้ามการชักลือ

สังขเจตนา ความจงใจ, ความแสวงหา อารมณ์, เจตนาที่แต่งกรรม, ความคิดอ่าน; **มี ๓** คือ กายสังขเจตนา วจิตสังขเจตนา และ มโนสังขเจตนา; ๓ **สังขาร ๓**; **มี ๖** คือ รูปสังขเจตนา สัททสังขเจตนา คันธสังขเจตนา รสสังขเจตนา โผฏฐัพพ-

สังขเจตนา และ ธรรมสังขเจตนา; ๓ **ปิย-รูป สาทรูป**

สังขเจตนิกา มีความจงใจ, มีเจตนา; เป็นชื่อสังขาทิสเสสสิกขาบทที่หนึ่ง ข้อที่จงใจทำอสุจิให้เคลื่อน เรียกเต็มว่า **สังขเจตนิกาสุกกวีสัญญ**

สังขชัย ชื่อปริพาชกผู้เป็นอาจารย์ใหญ่คนหนึ่งในพุทธกาล ตั้งสำนักสอนลัทธิอยู่ในกรุงราชคฤห์ มีศิษย์มาก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเคยบวชอยู่ในสำนักนี้ ภายหลัง เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมด้วยศิษย์ ๒๕๐ คนพากันไปสู่สำนักพระพุทธเจ้า สังขชัยเสียใจเป็นลมและอาเจียนเป็นโลหิต; นิยมเรียกว่า **สนฺขชัยปริพาชก** เป็นคนเดียวกับ **สนฺขชัยเวลฺลัญฺฐบุตร** คนหนึ่งใน **ติตถกร** หรือครูทั้ง ๖

สังขณฺม การยับยั้ง, การงดเว้น (จากบาป หรือจากการเบียดเบียน), การบังคับควบคุมตน; โดยทั่วไป ท่านอธิบายว่า สังขณฺม ได้แก่ “ศีล”, บางที่แปลว่า “สำรวม” เหมือนอย่าง **สังวร**; เพื่อความเข้าใจชัดเจนในเบื้องต้น พึงเทียบความหมายระหว่างข้อธรรม ๓ อย่าง คือ **สังวร** เน้นความระวังในการรับเข้า คือปิดกั้นสิ่งเสียหายที่จะเข้ามาจากภายนอก **สังขณฺม** ควบคุมตนใน

การแสดงออก มิให้เป็นไปเพื่อการเบียดเบียน เป็นต้น *ทมะ* ฝึกฝนแก้ไขปรับปรุงตน ช่มกำจัดส่วนร้ายและเสริมส่วนที่ดีงามให้ยิ่งขึ้นไป; *สังยมะ* ก็เขียน

สัญญาบัตร (ในคำว่า “อุปชฌายะชื่ออะไรก็ตาม ตั้งสัญญาบัตรลงในเวลานั้นว่าชื่อติสสะ”) การหมายรู้, ความหมายรู้ร่วมกัน, ข้อสำหรับหมายรู้ร่วมกัน, ข้อตกลง

สัญญา การกำหนดหมาย, ความจำได้หมายรู้ คือ *หมายรู้ไว้* ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่นทุเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น *และจำได้* คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก (ข้อ ๓ ในชั้น ๕) มี ๖ อย่าง ตามอารมณ์ที่หมายรู้นั้นเช่น **รูปสัญญา** หมายรู้รูป **สัททสัญญา** หมายรู้เสียง เป็นต้น; ความหมายสามัญในภาษาบาลีว่าเครื่องหมาย ที่สังเกตความสำคัญว่าเป็นอย่างนั้นๆ, ในภาษาไทยมักใช้หมายถึง ข้อตกลง, คำมั่น

สัญญา ๑๐ ความกำหนดหมาย, สิ่งสมควรกำหนดหมายไว้ในใจ มี ๑๐ อย่างคือ ๑. **อนิจจสัญญา** กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ๒. **อนัตตสัญญา** กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง ๓. **อสุภสัญญา** กำหนด

หมายความไม่งามแห่งกาย ๔. **อาทีนวสัญญา** กำหนดหมายโทษแห่งกาย คือมีอาหารต่างๆ ๕. **ปหานสัญญา** กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปกรรม ๖. **วิราคสัญญา** กำหนดหมายวิราค คืออริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต ๗. **นิโรธสัญญา** กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบประณีต ๘. **สัพพโลก อนภิตตสัญญา** กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลिनในโลกทั้งปวง ๙. **สัพพสังขารสุ อนิภุญสัญญา** กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง ๑๐. **อานาปานัสสติ** สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

สัญญาเวทียตนิโรธ การดับสัญญาและเวทนา เป็นสมาบัติ เรียกเต็มว่า **สัญญาเวทียตนิโรธสมาบัติ** เรียกสั้นๆ ว่า **นิโรธสมาบัติ** (ข้อ ๙ ในอนุปุพพวิหาร ๙); ดู **นิโรธสมาบัติ**

สัญญาโยชน์ ดู **สังโยชน์**

สัณฐาน ทรวดทรง, ลักษณะ, รูปร่าง

สัตตกะ หมวด ๗

สัตตบรรณคูหา ชื่อถ้ำที่ภูเขาวะภารพต ในกรุงราชคฤห์ เป็นที่พระพุทธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ และเป็นที่ทำสังคายนาครั้งแรก; เขียน **สัตตปณณิกูหา** หรือ **สัตตปณณคูหา** ก็มี

สัตตปริกัณฑ์ “เขาล้อมทั้งเจ็ด” คำเรียก หมู่ภูเขา ๗ เทือก ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ หรือ สิเนรุ คือ ยุคนธร อสิณธร กรวิก สุทัสสนะ เนมิินธร วินตก และ อัสดกัณณ์

สัตตมวาร, สัตตมวาร วาระที่ ๗, ครั้งที่ ๗; ในภาษาไทย นิยมใช้ในประเพณีทำบุญอุทิศแก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความหมายว่า วันที่ ๗ หรือวันที่ครบ ๗ เช่น ในข้อความว่า “บำเพ็ญกุศลสัตตมวาร”, ทั้งนี้มีคำที่มักใช้ในชุดเดียวกันอีก ๒ คำ คือ **ปัญญาสมวาร** (วันที่ ๕๐ หรือวันที่ครบ ๕๐) และ**ศตมวาร** (วันที่ ๑๐๐ หรือวันที่ครบ ๑๐๐); พจนานุกรมเขียน **สัตตมวาร**, หนึ่ง “สัตตมวาร” (วารที่ ๗) เป็นคำที่มาจากภาษาบาลีคือ “สตุตมวาร” ไม่พึงสับสนกับคำว่า “ศตมวาร” (วารที่ ๑๐๐) ซึ่งเป็นคำจากภาษาสันสกฤต ที่ตรงกับคำบาลีว่า “สตุตมวาร”

สัตตศกมหาทาน ทานใหญ่อย่างละ ๗๐๐ (ตามที่อรรถกถาประมวลไว้ ๗ หมวด คือ ช้าง ๗๐๐ ม้า ๗๐๐ รถ ๗๐๐ สตรี ๗๐๐ วัณนม ๗๐๐ ทาส ๗๐๐ ทาสี ๗๐๐) ซึ่งชาดกเล่าว่า พระเวสสันดรบริจาคก่อนเสด็จออกจากวังไปอยู่ที่เขาวงกตในแดนหิมพานต์, แต่ตามหลักพระพุทธศาสนา อิทธิทาน คือการให้สตรีจัดเข้าในจำพวกทานที่ไม่เป็นทาน และ

ไม่เป็นบุญ (คือเป็นบาป ซึ่งในมิลินท-ปัญหากล่าวว่าพาผู้ให้ไปสู่อบาย) จึงนำวิเคราะห์ว่าในเรื่องนี้มีเหตุผลหรือมีนัยที่น่าศึกษาอย่างไร, ในที่นี้ จะกล่าวถึงข้อมูลและข้อสังเกตเบื้องต้นไว้ประกอบการพิจารณา คือ ก) ในโอกาสนี้ พระเวสสันดรให้ทานโดยสั่งให้แจกจ่าย ทั้งให้ผ้าแก่ผู้ต้องการผ้า ให้สุราแก่นักเลงสุรา ให้อาหารแก่ผู้ต้องการอาหาร อรรถกถาอธิบายว่าพระเวสสันดรก็ทราบอยู่ว่าการให้นำมาเป็นทานที่ไร้ผล แต่ให้เพื่อให้ นักเลงสุราที่มากก็ได้ไป ไม่ต้องไปพูดว่ามาแล้วไม่ได้ ข) สตรีที่เป็นทานในคราวนี้ ตามเรื่องว่านั่งประจำรถ ๕๐๐ คัน ซึ่งเป็นทาน คันละคน (ทำนองว่าเป็นคนประจำรถ) ค) ในการให้ทานบุคคล พระเวสสันดร คงจะได้รับหรือให้เป็นไปโดยความเห็นชอบของบุคคลนั้น เช่นเดียวกับในการให้ภริยา ง) ในเวลามสูตร (อง.นวก. ๒๓/๒๒๓/๔๐๖) พระพุทธเจ้าตรัสเล่าว่า พระองค์เคยทรงเกิดเป็นพราหมณ์ชื่อว่า เวลामะ และได้ให้มหาทาน มีของที่เป็นทานยิ่งใหญ่มากมาย ตั้งแต่ถาดทองคำจำนวน ๘๔,๐๐๐ รวมทั้งช้าง รถ โคนมหญิงสาว อย่างละ ๘๔,๐๐๐ (ถ้าเทียบกันก็ยิ่งใหญ่กว่ามหาทานของพระเวสสันดรครั้งนี้ มากมาย) แล้วลงท้ายพระองค์ตรัสว่า ทานของผู้ให้อาหารแก่คนมี

ลัมมาทิฏฐิเพียงคนเดียว มีผลมากกว่า มหาทานของเวลามพราหมณ์ที่กล่าวมา นั้น และตรัสถึงกุศลกรรมที่มีผลมากยิ่งขึ้นไปๆ ตามลำดับ อรรถกถาอธิบาย ด้วยว่า ทานบางอย่างของเวลามพราหมณ์ ก็ไม่นับว่าเป็นทาน แต่ให้เพราะจะให้ ครอบถ้วน ไม่ต้องมีใครมาพูดว่าไม่มีอัน นั้นไม่มีอันนี้ ทำนองว่าให้ครบสมบูรณ์ ตามนิยมของโลก ซึ่งมาเข้าข้อที่เป็น หลักทั่วไปว่า จ) พระโพธิสัตว์บำเพ็ญ บารมี ก็คือกำลังพัฒนาตนอยู่ แม้จะ บำเพ็ญความดีอย่างยวดยิ่งยากที่ใคร อื่นจะทำได้ แต่เพราะยังไม่ตรัสรู้ ความดี ที่ทำส่วนมากก็เป็นความดีตามที่นิยม ยึดถือเข้าใจกันในกาลสมัยนั้นๆ คือทำดี ที่สุดเท่าที่ทำได้ในกาลเทศะนั้น เช่น ออกบวชเป็นฤาษี ได้ฌานสมาบัติ ได้ โลกียอภิญญา แล้วไปเกิดในพรหมโลก (อรรถกถากล่าวว่าสุเมธดาบส ก่อนออก บวชก็ได้บริจาคสัตตตตกมหาทาน); **ดู ทานที่เป็นบาป, ทานที่ไม่นับว่าเป็นทาน** **สัตตตติกขันธ์กะ** ชื่อขันธ์กะที่ ๑๒ แห่ง จุลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยการ ลังคายนาคครั้งที่ ๒

สัตตักขัตตูปรมะ พระโสดาบัน ซึ่งจะไป เกิดในภพอีก ๗ ครั้ง เป็นอย่างมากจึง จะได้บรรลुพระอรหัต (ข้อ ๓ ใน โสดาบัน ๓)

สัตตังคะ แก้วมีพนักสามด้าน, แก้วมี แขน

สัตตัทพันธรสีมา อพัทธสีมาชนิดที่ กำหนดเขตแห่งสามัคคีขึ้นในป่า อันหาคน ตั้งบ้านเรือนมิได้ โดยวัดจากที่สุดแนวแห่ง สงฆ์ออกไปด้านละ ๗ อัพันธรโดยรอบ

สัตตัมพเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่นคร เวสาลี แคว้นวัชชี ๓ ที่นี้พระพุทธเจ้า เคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอาณนท์

สัตตติบัญญัติ เรือนระเบียบหอ, ซึ่งกรงทำ ด้วยหอ

สัตตาวาส ภาเป็นที่อยู่ของสัตว์ มี ๙ เหมือนกับ **วิญญาณัฐฐิติ ๗** ต่างแต่เพิ่ม ข้อ ๕ เข้ามาเป็น ๕. สัตว์เหล่าหนึ่งไม่มี สัญญา ไม่มีการเสวยเวทนา เช่นพวก เทพผู้เป็นอสัญญีสัตว์, เลื่อนข้อ ๕, ๖, ๗ ออกไปเป็นข้อ ๖, ๗, ๘ แล้วเติมข้อ ๙. สัตว์เหล่าหนึ่ง ผู้เข้าถึงแนวัญญา- นาสัญญาตายนะ

สัตตาทะ สัปดาห์, เจ็ดวัน; มักใช้เป็นคำ เรียกย่อ หมายถึง **สัตตาทกรณียะ**

สัตตาทกรณียะ ชุระเป็นเหตุให้ภิกษุ ออกจากวัดในระหว่างพรรษาได้ ๗ วัน ได้แก่ ๑. ไปเพื่อพยาบาลสหธรรมิกหรือ มารดาบิดาผู้เจ็บไข้ ๒. ไปเพื่อระงับ สหธรรมิกที่กระสันจะสึก ๓. ไปเพื่อกิจ สงฆ์ เช่น ไปหาทัพพลัมภาระมาซ่อม วิหารที่ชำรุดลงในเวลานั้น ๔. ไปเพื่อ

บำรุงรักษาของหายกซึ่งส่งมานิมนต์เพื่อ
การบำเพ็ญกุศลของเขา และชำระอื่นจาก
นี่ที่เป็นกิจลักษณะอนุโลมตามนี้ได้

สัตตาทกาลิก ของที่รับประเคนเก็บไว้
ฉันได้ชั่ว ๗ วัน ได้แก่เภสัชทั้ง ๕ คือ
เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย; **ดู
กาลิก**

สัตตติกำลัง ในคำว่า “ตามสัตตติกำลัง”
แปลว่า ตามความสามารถ และตามกำลัง
หรือตามกำลังความสามารถ (**สัตตติ** =
ความสามารถ) มาจากคำบาลีว่า *ยถา-
สตุติ ยถาพล*; พุคเพี้ยนกันไปเป็น *ตาม
สติกกำลัง* ก็มี

สัตตตุ ข้าวคว้งผง, ขนผผง ขนผแห่งที่ไม่
บูด เช่น ขนผที่เรียกว่าจันอับและขนผ
ปัง เป็นต้น

สัตตตุผง สัตตตุก้อน ข้าวตุ เสบียงเดินทางที่
สองพ่อค้า คือ ตปุสสะ กับภัลลิกะ
ถวายแด่พระพุทธเจ้า ขณะที่ประทับอยู่
ใต้ต้นราชายตนะ

สัตตถะ เกวียน, ต่าง, หมู่เกวียน, หมู่พ่อ
ค้าเกวียน

สัตตถกรรม การผ่าตัด

สตุธา เทวมนุสสุธานี (พระผู้มีพระภาค
เจ้านั้น) ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและ
มนุษย์ทั้งหลาย, ทรงเป็นครูของบุคคล
ทั้งชั้นสูงและชั้นต่ำ, ทรงประกอบด้วย
คุณสมบัติของครู และทรงทำหน้าที่ของ

ครูเป็นอย่างดี คือทรงพร่ำสอนด้วยพระ
มหากุณา หวังให้ผู้อื่นได้ความรู้อย่าง
แท้จริง, ทรงสอนมุ่งความจริงและ
ประโยชน์เป็นที่ตั้ง ทรงแนะนำเวไนย-
สัตว์ด้วยประโยชน์ ทั้งทิวภูมิธรรมิกัตถะ
สัมปรายิกัตถะ และปรหมัตถะ, ทรงรู้จัก
และปฏิบัติด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรง
สอนผู้อื่นให้รู้และปฏิบัติตาม ทรงทำกับ
ตรีศเหมือนกัน ไม่ใช่ตรีศสอนอย่างหนึ่ง
ทำอย่างหนึ่ง, ทรงฉลาดในวิธีสอน, และ
ทรงเป็นผู้นำหมู่ดูจนายกกองเกวียน (ข้อ
๗ ในพุทธคุณ ๙)

สัตตตุศาสน์, สัตตตุศาสน์ คำสั่งสอนของ
พระศาสดา หมายถึงพระพุทธพจน์; **ดู
นวังคสัตตตุศาสน์**

สัตตบุรุษ คนสงบ, คนดี, คนมีศีลธรรม,
คนที่ประกอบด้วย*สัพปุริสธรรม*

สัตตมวาร วันที่ ๗, วันที่ครบ ๗; เขียน
เต็มรูปเป็น *สัตตมวาร*

สัตตย ความจริง, ความซื่อตรง, ความจริงใจ;
ดู สัจจะ

สัตตยยุค **ดู กัป**

สัตตยาธิษฐาน การตั้งความจริงเป็นหลัก
อ้าง, ความตั้งใจกำหนดแนวให้เกิดผล
อย่างใดอย่างหนึ่งโดยอ้างเอาความจริงใจ
ของตนเป็นกำลังอำนาจ, คำเดิมในคัมภีร์
นิยมใช้ สัจกิริยา, สัตตยาธิษฐานนี้ เป็นรูป
สันสกฤต รูปบาลีเป็นสัจจาธิษฐาน; **ดู**

สังกิริยา, สังจาธิฐาน 2.

ศัพท์ “ผู้ติดข้องในรูปารมณเป็นต้น” สิ่งที่มีความรู้สึกและเคลื่อนไหวไปได้เอง รวมตลอดทั้งเทพ มาร พรหม มนุษย์เปรต อสุรกาย ตีรัจฉาน และสัตว์นรก ในบาลีเพ่งเอามนุษย์ก่อนอย่างอื่น, ไทยมักเพ่งเอาตีรัจฉาน

ศัพท์นิยาย หมูศัพท์

ศัพท์โลก โลกคือหมูศัพท์

ศัพท์ธรรม ธรรมที่ดี, ธรรมที่แท้, ธรรมของคนดี, ธรรมของสัตบุรุษมี **ศัพท์ธรรม**

๓ คือ ๑. **ปริยัติศัพท์ธรรม** ศัพท์ธรรมคือสิ่งที่พึงเล่าเรียน ได้แก่ พุทธพจน์ ๒.

ปฏิบัติศัพท์ธรรม ศัพท์ธรรมคือสิ่งที่พึงปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา ๓. **ปฏิเวธ-**

ศัพท์ธรรม ศัพท์ธรรมคือผลที่พึงบรรลุ ได้แก่ มรรค ผล และนิพพาน; **ศัพท์ธรรม ๗**

คือ ๑. **ศรัทธา** ๒. **hiri** ๓. **โศตตปปะ** ๔. **พาหุสัจจะ** ๕. **วิริยารัมภะ** ๖. **สติ** ๗.

ปัญญา

ศัพท์ธรรมปฏิรูป ศัพท์ธรรมปลอม, ศัพท์ธรรมเทียม

ศัพท์มมปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในปฏิสัมภิตามรรค แห่งพระสุตตันตปิฎก พระมหานามะจรณาขึ้นเป็นภาษาบาลี โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่รักษาสืบทอดมาในลังกาทวีป; ดู **ไปราณัญจกถา, อรรถกถา**

ศัพท์มมปชโชติกา ชื่ออรรถกถาอธิบาย

ความในคัมภีร์นิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก พระอุปเสนเถระ (หลักฐานบางแห่ง

ว่า พระอุปติสเถระ) แห่งมหาวิหารในลังกาทวีป เป็นผู้รจนาขึ้นเป็นภาษาบาลี

โดยถือตามแนวอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ ที่ศึกษาและรักษาสืบทอดกันมา;

หลักฐานบางแห่งเรียกว่า **ศัพท์มมัญจโชติกา**; ดู **ไปราณัญจกถา, อรรถกถา**

ศัพท์มมัตถวณะ ฟังศัพท์ธรรม, ฟังคำสั่งสอนของสัตบุรุษ, ฟังคำสั่งสอนของท่าน

ที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ, สดับเล่าเรียนอ่านคำสอนเรื่องราวที่แสดง

หลักความจริงความดีงาม (ข้อ ๒ ในวุฑฒิ ๔)

ศัพท์ ความเชื่อ, ความเชื่อถือ; ในทางธรรม หมายถึง เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ความ

เชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล, ความเชื่อมั่นในสิ่งที่ดีงาม, ความเลื่อมใสซาบซึ้งขึ้นใจ

สนิทใจเชื่อมั่นมีใจแน่มั่นมุ่มงแล่นไปตามไปรับคุณความดีในบุคคลหรือสิ่ง

นั้นๆ, ความมั่นใจในความจริง ความดีสิ่งดีงาม และในการทำความดี ไม่ลู่ไหล

ตื่นตูมไปตามลักษณะอาการภายนอก (ข้อ ๑ ในพละ ๕, ข้อ ๑ ในเวสารัชช-

กรรมธรรม ๕, ข้อ ๑ ในศัพท์ธรรม ๗, ข้อ ๑ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๑ ในอริยวัฑฒิ ๕); เขียนอย่างสันสกฤตเป็น **ศรัทธา**

ศรัทธาที่เป็นหลักแกนกลาง ซึ่งพบทั่วไปในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้เป็นข้อเดียว (เช่น อภ.ปญจก.๒๒/๕๓/๗๔) คือ **ตถาคตโพธิสัทธา** ความเชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต (คำบาลีว่า “สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธิ”); บางครั้ง เมื่อทรงแสดงคุณสมบัติของอริยสาวก จึงตรัสถึงอเวจฺปสาหะ คือความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ เช่น อภ.นวก.๒๓/๒๓๑/๔๒๐)

ศรัทธาที่มักกล่าวถึงในอรรถกถา ได้แก่ แก่ (อุ.อ.๒๓๕; อิติ.อ.๗๔; จริยา.อ.๓๓๖) **สัทธา ๒** คือ **๑. ตถาคตโพธิสัทธา** เชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต **๒. กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม, แต่หลายแห่ง (เช่น อุ.อ.๑๑๐; อิติ.อ.๓๕๓; เถร.อ.๑/๔๙๐) แสดง **สัทธา ๒** คือ **๑. กัมมผลสัทธา** เชื่อกรรมและผลของกรรม **๒. รตนัตตยสัทธา** เชื่อพระรัตนตรัย (กัมมผลสัทธา เป็นโลกียสัทธา, รตนัตตยสัทธา ถ้าถูกต้องจริงแท้เห็นประจักษ์ด้วยปัญญามั่นคงไม่หวั่นไหว เป็นโลกุตตรสัทธา); อย่งไรก็ตาม ที่รู้จักกันมาก คือ **สัทธา ๔** ซึ่งเป็นชุดสืบๆ กันมา ที่จัดรวมขึ้นภายหลัง คือ **๑. กัมมสัทธา** เชื่อกรรม เชื่อการกระทำ **๒. วิปากสัทธา** เชื่อผลของกรรม **๓. กัมมัสสกตาสัทธา** เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตัว ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว **๔.**

ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อปณฺญาตรัสรู้ของพระตถาคต

อรรถกถาทั้งหลายจำแนกว่ามี **สัทธา ๔** ระดับ (เช่น ที.อ.๓/๒๒๗; ม.อ.๓/๒๓๗; อภ.อ.๓/๒๙) คือ **๑. อาคมนสัทธา** ความเชื่อความมั่นใจของพระโพธิสัตว์ อันสืบมาจากการบำเพ็ญสั่งสมบารมี (อาคมนียสัทธา หรืออาคมสัทธา ก็เรียก) **๒. อธิคมสัทธา** ความเชื่อมั่นของพระอริยบุคคล ซึ่งเกิดจากการเข้าถึงด้วยการบรรลุธรรมเป็นประจักษ์ (อธิคมนสัทธา ก็เรียก) **๓. โอบกัปนสัทธา** ความเชื่อหนักแน่นสนิทแน่วเมื่อได้ปฏิบัติก้าวหน้าไปในการเห็นความจริง (โอบกัปนียสัทธา ก็เรียก, ท่านว่าตรงกับอธิโมกข์ หรืออธิโมกขสัทธา) **๔. ปสาทสัทธา** ความเชื่อที่เป็นเพียงความเลื่อมใสจากการได้ยินได้ฟัง

สัทธาจริต พื้นนัยหลักในศรัทธา เชื่อง่าย ฟังแก้ด้วยปสาทนียกถา คือ ถ้อยคำที่นำไปให้เกิดความเลื่อมใสในทางที่ถูกต้อง ควร และด้วยความเชื่อที่มีเหตุผล (ข้อ ๔ ในจริต ๖)

สัทธานุสารี “ผู้เล่นไปตามศรัทธา”, “ผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา”, พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลุผล จะกลายเป็นสัทธาวิมุต); ดู **อริยบุคคล ๗**

สัทธาวิมุต “ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา” พระอริยบุคคลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า (เมื่อบรรลอรหัตตผล จะกลายเป็นปัญญาวิมุต); ดู *อริยบุคคล ๗*

สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือ เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น (ข้อ ๑ ในสัมปรายิกัตถสังวัตตนิกกรรม ๔)

สัทธิวินิหาริก, สัทธิงวินิหาริก ศิษย์, ผู้อยู่ด้วย เป็นคำเรียกผู้ที่ได้รับอุปสมบท ถ้าอุปสมบทต่อพระอุปัชฌายะองค์ใด ก็เป็นสัทธิวินิหาริกของพระอุปัชฌายะองค์นั้น

สัทธิวินิหาริกวัตร ข้อควรปฏิบัติต่อสัทธิวินิหาริก, หน้าที่อันอุปัชฌาย์จะพึงกระทำแก่สัทธิวินิหาริก คือ ๑. เอาธุระในการศึกษา ๒. สงเคราะห์ด้วยบาตร จีวร และบริวารอื่นๆ ๓. ขวนขวายป้องกันหรือระงับความเสื่อมเสีย เช่น ระงับความคิดจะสึก เปลื้องความเห็นผิด ฯลฯ ๔. พยาบาลเมื่ออาพาธ; เทียบ *อุปัชฌายวัตร*

สัทธิวินิหารินี สัทธิวินิหาริกผู้หญิง คือ สัทธิวินิหาริกในฝ่ายภิกษุณี แต่ตามปกติไม่เรียกอย่างนี้ เพราะมีคำเฉพาะเรียกว่า *สหชีวินี*

สันดาน ความสืบทอดแห่งจิต คือกระแสจิตที่เกิดดับต่อเนื่องกันมา; ในภาษาไทยมักใช้ในความหมายว่าอุปนิสัยที่มี

มาแต่กำเนิด, อัธยาศัยที่มีติดต่อมา

สันโดษ ความยินดี, ความพอใจ, ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ ผ้านุ่งผ้าห่ม อาหาร ที่นอนที่นุ่ง และยา ตามมีตามได้, ยินดีของของตน, การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วยความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่โลภ ไม่ริษยาใคร; **สันโดษ ๓** คือ ๑. *ยถาลภสันโดษ* ยินดีตามที่ได้ คือได้สิ่งใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่นไม่ริษยาเขา ๒. *ยถาผลสันโดษ* ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่ว่าพอแก่กำลังร่างกายสุขภาพและขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียดาย ไม่เก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝันใฝ่ให้เป็นที่โทษแก่ตน ๓. *ยถาสารูปสันโดษ* ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะ ฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะสมกับสมณภาวะ หรือได้ของใช้ที่ไม่เหมาะกับตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขา เป็นต้น; **สันโดษ ๓** นี้เป็นไปในปัจจัย ๔ แต่ละอย่าง จึงรวมเรียกว่า **สันโดษ ๑๒**

สัจตติ การสืบทอด คือ การเกิดดับต่อเนื่องกันไปโดยอาการที่เป็นปัจจัยส่งผล

แก่กัน ในทางรูปธรรม ที่พอมองเห็น
อย่างหายาบ เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไปขน
ใหม่เกิดขึ้นแทน ความสืบทอดแห่ง
รูปธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง;
ในทางนามธรรม จิตก็มีสันตติ คือเกิด
ดับเป็นปัจฉัยสืบทอดต่อเนื่องกันไป

สันตปาทุกษ์ ทุกษ์คือความร้อนรุ่ม, ทุกษ์
ร้อน ได้แก่ความกระวนกระวายใจ
เพราะถูกไฟกิเลสคือ ราคะ โทสะ และ
โมหะแผดเผา

สันติ ความสงบ, ความระงับดับหายหมด
ไปแห่งความพลุ่งพล่านเร้าร้อนกระวน
กระวาย, ภาวะเรียบรื่นไร้ความสับสน
วุ่นวาย, ความระงับดับไปแห่งกิเลสที่
เป็นเหตุให้เกิดความเร้าร้อนวุ่นซุ่น
มัว, เป็นไวยากรณ์หนึ่งของ นิพพาน

สันติเกนิทาน “เรื่องไกลซิด” หมายถึง
เรื่องราวหรือความเป็นมาเกี่ยวกับพระ
พุทธเจ้าตั้งแต่ตรัสรู้แล้วจนเสด็จ
ปรินิพพาน; ๓ พุทธประวัติ

สันติเกรูป ๓ รูป/๒๘

สันติภาพ ภาวะแห่งสันติ; ตามที่ใช้ใน
ปัจจุบัน หมายถึงความสงบภายนอก
คือ ภาวะที่สังคมหรือบ้านเมืองสงบ ไม่
มีความปั่นป่วนวุ่นวาย, ภาวะที่ระงับ
หรือไม่มีความขัดแย้ง, ภาวะปราศจาก
สงครามหรือความมุ่งร้ายเป็นศัตรูกัน

สันติวิหารธรรม ธรรมเป็นเครื่องอยู่

อย่างสงบ

สันติธรรม ๓ วิธีจิต

สันตญญิกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความ
สันโดษ (ข้อ ๒ ในกถาวัตถุ ๑๐)

สันถัต ผ้าปูพื้นที่หล่อด้วยขนเจียมคือขน
แกะ ใช้รองนั่ง หรือปูนอน, แม้ไว้ใน
ลักษณะที่ ๕ แห่งโกสิยวรรค (ข้อ ๑๕ ใน
นิสสัคคิยปาจิตตีย์) จะใช้คำว่า “นีสัน-
ถัต” (สันถัตที่หนึ่ง) ก็มีคำอธิบายว่า ทรง
ใช้คำนั้น เพื่อแก้ไขการที่ภิกษุจำนวนมาก
หลงเข้าใจเอาสันถัตเป็นจีวรผืนหนึ่ง
(ภิกษุมากรูปจะสมათานธุดงค์ เข้าใจว่า
สันถัตเป็นจีวรขนสัตว์ เกรงว่าตนจะมี
จีวรเกิน ๓ ผืน จึงได้ทิ้งผ้าสันถัตนั้นเสีย
- วินย.๒/๙๓/๗๙; กงขาวิตรณีนีภนวิฎฐิกา, ๓๓๘)

สันทัด ถนัด, จัดเจน, ชำนาญ; ปานกลาง

สันทัสสนา การให้เห็นชัดแจ้ง หรือชี้ให้
ชัด คือ ชี้แจงให้เข้าใจชัดเจน มองเห็น
เรื่องราวและเหตุผลต่างๆ แจ่มแจ้ง
เหมือนจูงมือไปดูเห็นประจักษ์กับตา;
เป็นลักษณะอย่างแรกของการสอนที่ดี
ตามแนวพุทธจริยา (ข้อต่อไปคือ
สมาทปนา)

สนธิฎฐิติโก (พระธรรมอันผู้ได้บรรลุ) เห็น
เองรู้เอง ประจักษ์แจ้งกับตน ไม่ต้องขึ้น
ต่อผู้อื่น ไม่ต้องเชื่อต่อถ้อยคำของใคร
(ข้อ ๒ ในธรรมคุณ ๖); เมื่อมาด้วยกัน
กับ สมปรายิโก (ใช้เป็นคำไทย มีรูป

เป็น ลัมปรายิกะ) ซึ่งแปลว่า เลยไปเบื้องหน้า หรือเลยตาเห็น (เช่น ม.ม.๑๒/๑๙๘/๑๖๙) สหุทธิจิกะ (สันหุทธิจิกะ) แปลว่า เป็นปัจจุบัน เห็นทันตา หรือเห็นกับตา

สันนิธิ การสั่งสม, ของที่สั่งสมไว้ หมายถึงของเคี้ยวของฉันที่รับประทานแล้วเก็บไว้ค้างคืนเพื่อจะฉันในวันรุ่งขึ้น ภิกษุฉันของนั้น เป็นปาจิตตีย์ทุกคำกลืน (สิกขาบทที่ ๘ แห่งโภชนวรรค ปาจิตตียกัณฑ์)

สันนิบาต การประชุม, ที่ประชุม

สนุธิปาติกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดจากสันนิบาต (คือประชุมกันแห่งสมุฏฐานทั้งสาม), ไข้สันนิบาต คือความเจ็บไข้ที่เกิดขึ้นแต่ดี เสมหะ และลม ทั้งสามเจือกัน; ดู **อาพาธ**

สันนิวาส ที่อยู่, ที่พัก; การอยู่ด้วยกัน, การอยู่ร่วมกัน

สันนิษฐาน ความตกลงใจ, ลงความเห็นในที่ลุด; ไทยใช้ในความหมายว่า ลงความเห็นเป็นการคาดคะเนไว้ก่อน

สันยาสี ผู้สละโลกแล้วตามธรรมเนียมของศาสนาฮินดู; ดู **อาศรม**

สันสกฤต ชื่อภาษาโบราณของอินเดีย ภาษาหนึ่ง ใช้ในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู และพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

สัปดาห์ ๗ วัน, ระยะเวลา ๗ วัน

สัปบุรุษ ดู **สัปบุรุษ**

สัปปฏิมรูป ดู **อนิทัสสนอปปปฏิมรูป, รูป ๒๘**

สัปปณกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องสัตว์มีชีวิตเป็นต้น, เป็นวรรคที่ ๗ แห่งปาจิตตียกัณฑ์ในมหาวิภังค์แห่งพระวินัยปิฎก

สัปปายะ สบาย, สบายเอื้อ, สภาวะที่เกื้อหนุน, สิ่ง สถาน หรือบุคคล ซึ่งเป็นที่สบาย เหมาะกัน เกื้อกูล หรือเอื้ออำนวย โดยเฉพาะที่ช่วยเกื้อหนุนการบำเพ็ญและประดับประคองรักษาสมาทธานแสดงไว้ ๗ ข้อ คือ **อาวาส** (ที่อยู่) **โคจร** (ที่บิณฑบาตหรือแหล่งอาหาร) **ภัสสะ** (เรื่องพูดคุยที่เสริมการปฏิบัติ) **บุคคล** (ผู้ที่เกี่ยวข้องด้วยแล้วช่วยให้จิตผ่องใสสงบมั่นคง) **โภชนะ** (อาหาร) **อตุ** (อุณหภูมิละและสภาพแวดล้อม) **อิริยาบถ**; ทั้ง ๗ ข้อนี้ ที่เหมาะกันเป็นสัปปายะ (เช่นเป็น อาวาสสัปปายะ) ที่ไม่สบาย เป็นอัสัปปายะ

สัปปี เหยยใส; ดู **เบญจโครส**

สัปปีโสณทิกา ชื่อเงื่อมเขาแห่งหนึ่งอยู่ที่ลิตวัน ไกลกรุงราชคฤห์ ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์

สัปปริสธรรม ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมของคนดี, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ มี ๗ ข้อ คือ ๑. **ธัมมัญญตา** รู้หลักหรือรู้จักเหตุ

๒. **อัตถัญญตา** รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักเหตุผล ๓. **อิตถัญญตา** รู้จักตน ๔. **มัตถัญญตา** รู้จักประมาณ ๕. **กาสถัญญตา** รู้จักกาล ๖. **ปริสถัญญตา** รู้จักชุมชน ๗. **บุคคลัญญตา** รู้จักบุคคล; **อีกหมวดหนึ่ง มี ๘** ข้อ คือ ๑. ประกอบด้วย สัทธรรม ๗ ประการ ๒. ภาคีสัตตบุรุษ (คบหาผู้มี สัทธรรม ๗) ๓. คิดอย่างสัตตบุรุษ ๔. ปรึษาอย่างสัตตบุรุษ ๕. พุดอย่างสัตตบุรุษ ๖. ทำอย่างสัตตบุรุษ (๓, ๔, ๕, ๖ คือ คิด ปรึษา พุด ทำ มีใช้เพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่น) ๗. มีความเห็นอย่างสัตตบุรุษ (คือเห็นชอบว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว เป็นต้น) ๘. ให้ทานอย่างสัตตบุรุษ (คือให้โดยเคารพ เอื้อเพื่อแก่ของและผู้รับทาน เป็นต้น)

สัปปริสบัญญัติ ข้อที่ท่านสัตตบุรุษตั้งไว้, บัญญัติของคนดี มี ๓ คือ ๑. **ทาน** บันดาลของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ๒. **ปัพพัชชา** ถือบวช เว้นจากการเบียดเบียนกัน ๓. **มาตาปีตอุปปฏิฐาน** บำรุงมารดาบิดาของตนให้เป็นสุข

สัปปริสอุปัสสยะ คบสัตตบุรุษ, คบคนดี, ได้คนดีเป็นที่พึ่งอาศัย (ข้อ ๒ ในจักร ๔)

สัปปริสอุปัสสวะ คบสัตตบุรุษ, คบคนดี, คบท่านที่ประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจ, เสวนาท่านผู้รู้ผู้ทรงคุณ (ข้อ ๑ ในวุฑฒิ ๔)

สัปบุรุษ เป็นคำเลื่อนปะปนระหว่าง **สัปปริส** ที่เขียนอย่างบาลี กับ **สัตตบุรุษ** ที่เขียนอย่างสันสกฤต มีความหมายอย่างเดียวกัน (ดู **สัตตบุรุษ**) แต่ในภาษาไทยเป็นคำอยู่ข้างโบราณ ใช้กันในความหมายว่า คฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาในพระศาสนา เจพาะอย่างยิ่งผู้ที่ไปร่วมกิจกรรมทางบุญทางกุศล รักษาศีลฟังธรรมเป็นประจำที่วัดใดวัดหนึ่ง บางทีเรียกตามความผูกพันกับวัดว่า **สัปบุรุษวัดนั้น สัปบุรุษวัดนี้**

สัพพกามี ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ เป็นผู้มีพรรษาสูงสุด และทำหน้าที่วิไลชัน

สัพพโลเกอนภิตถัญญตา กำหนดหมายถึงความไม่น่าเพลิดเพลिनในโลกทั้งปวง (ข้อ ๘ ในสัจญญา ๑๐)

สัพพสังขารesu นิกฺขลสัจญญา กำหนดหมายถึงความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง (ข้อ ๙ ในสัจญญา ๑๐)

สัพพัญญุตญาณ ญาณคือความเป็นพระสัพพัญญู, พระปริชาญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

สัพพัญญู ผู้รู้ธรรมทั้งปวง, ผู้รู้ทั่วทั้งหมด, พระนามของพระพุทธเจ้า

สัพพัตถกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ควรใช้ประโยชน์ในทุกกรณี; ดู **กัมมัฏฐาน ๒**; เทียบ **ปาริหาริกกัมมัฏฐาน**

ศัพท์ศกคามินีปฏิบัติพหุญาณ ปรีชาหยิ่ง
รู้ทางที่จะนำไปสู่สุคติทั้งปวง คือ ทั้ง
สุคติ หุคติ และทางแห่งนิพพาน (ข้อ ๓
ในทศพลญาณ)

สัมปชัญญะ ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความ
รู้ตระหนักรู้, ความรู้ชัดเข้าใจชัด ซึ่งสิ่งที่
นึกได้; มักมากคู่กับสติ (ข้อ ๒ ในธรรมมี
อุปการะมาก ๒); **สัมปชัญญะ ๔** ได้แก่
๑. สาทถกสัมปชัญญะ รู้ชัดว่ามี
ประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุด
หมาย **๒. สัมปายสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่า
เป็นสัมปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูล
เหมาะสม **๓. โคจรสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่า
เป็นโคจร หรือตระหนักในแดนงานของ
ตน **๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ** รู้ชัดว่าไม่
หลง หรือตระหนักในตัวสภาวะ ไม่หลง
ไหล ไม่สับสนพันเพื่อน

สัมปชานมุสาวาท รู้ตัวอยู่กล่าวเท็จ,
การพูดเท็จทั้งที่รู้ คือรู้ความจริงแต่ตั้งใจ
พูดให้คลาดจากความจริง เพื่อให้ผู้ฟัง
เข้าใจเป็นอย่างอื่นจากความจริง (สิกขา-
บทที่ ๑ แห่งมุสาวาทวรรค ปาจิตตिय-
กัณฑ์)

สัมปฏิจนนะ, สัมปฏิจนันนะ ดู **วิถิจิต**

สัมปยุต ประกอบด้วย; สัมปยุตต์ ก็
เขียน

สัมปยุตตธรรม ธรรมที่ประกอบอยู่
ด้วย, ธรรมที่ประกอบกัน, สภาวธรรมที่

เกิดร่วมกัน หรือพ่วงมาด้วยกัน

สัมปโยค การประกอบกัน

สัมประหาร การสู้รบกัน, การต่อสู้กัน

สัมปรายภพ ภาพหน้า

สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายนอก,
ประโยชน์ชั้นสูงขึ้นไป อันได้แก่ความมี
จิตใจเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมความ
ดี ทำให้ชีวิตนี้มีค่าและเป็นหลักประกัน
ชีวิตในภพหน้า ซึ่งจะสำเร็จได้ด้วยธรรม
๔ ประการ คือ **๑. สัทธาสัมปทา** ถึง
พร้อมด้วยศรัทธา **๒. สีลสัมปทา** ถึง
พร้อมด้วยศีล **๓. จาคสัมปทา** ถึงพร้อม
ด้วยการบริจาค **๔. ปัญญาสัมปทา** ถึง
พร้อมด้วยปัญญา ธรรม ๔ อย่างนี้เรียก
เต็มว่า **สัมปรายิกัตถสังวัตตนิกรธรรม**

สัมปหังสนา การทำให้รุ่งเรืองหรือปลุกให้
รุ่งเรือง คือ ทำบรรยากาศให้สนุก สดชื่น
แจ่มใส เบิกบานใจ ให้ผู้ฟังชื่นชมชื่นมีความ
หวัง มองเห็นผลดีและทางสำเร็จ; เป็น
ลักษณะอย่างหนึ่งของการสอนที่ดีตาม
แนวพุทธจริยา (ข้อก่อนคือ **สมุตเตชนา**)

สัมปตตโลจรัคคากิริรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

สัมปตตวิริติ ความเว้นจากวัตถุอันถึง
เข้า, การเว้นเมื่อประสบซึ่งหน้าคือไม่ได้
สมาทานศีล หรือตั้งใจละเว้นมาก่อน
แต่เมื่อประสบเหตุอันจะทำให้ความชั่ว
หรือละเมิดศีลเข้าเฉพาะหน้า ก็ละเว้น
ได้ในขณะนั้นเอง ไม่ล่วงละเมิดศีล (ข้อ

๑ ในวิรติ ๓)

สัมปปลापะ พุดเพื่อเจ้อ, พุดเหลวไหล, พุดไม่เป็นประโยชน์ ไม่มีเหตุผล ไร้สาระ ไม่ถูกกาลถูกเวลา (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมปปลाप้า เวมณี เว้นจากพุดเพื่อเจ้อ, เว้นจากพุดเหลวไหลไม่เป็นประโยชน์, พุดคำจริง มีเหตุผล มีประโยชน์ ถูกกาลเทศะ (ข้อ ๗ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

สัมผัส ความกระทบ, การถูกต้องที่ให้เกิดความรู้สึก, ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ มี ๖ เริ่มแต่ **จักขุสัมผัส** สัมผัสทางตา เป็นต้น จนถึง **มโนสัมผัส** สัมผัสทางใจ (เรียงตามอายตนะภายใน ๖); **ผัสสะ** ก็เรียก

สัมพันธ์ 1. เกี่ยวข้อง, ผูกพัน, เนื่องกัน
2. ในทางอักษรวิธีภาษาบาลี หมายถึง มีต่างบทมาสนธิเชื่อมเข้าด้วยกัน เช่น **ตฺถุหิตฺส** หรือ **ตฺถุหตุส** (= **ตฺถุหิ** + **อตุส**); ในความหมายนี้ตรงข้ามกับ **วัตถิตะ**

สัมพุทฺธะ ท่านผู้ตรัสรู้เอง, พระพุทธเจ้า

สัมภเวสี ผู้แสวงสมภาพ; **ดู ภูตะ**

สัมภาระ สิ่งของต่างๆ, วัตถุ, วัสดุ, เครื่องใช้, องค์กร, ส่วนประกอบ, บริหาร, บัณฑิต, ความดีหรือความชั่วที่ประกอบหรือทำสะสมไว้; การประชุมเข้า

สัมภุตถาวาสี ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์ ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

สัมภอกนาศนา ให้ฉิบหายเสียจากการกินร่วม, เป็นศัพท์ผูกใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่าน่าจะใช้แทนคำว่า **ทัณฑกรรมนาสนา** (การให้ฉิบหายด้วยทัณฑกรรม คือ ลงโทษสามเณรผู้กล่าวต่อพระธรรมเทศนาโดยไล่จากสำนัก และไม่ให้อภิษุทั้งหลายคบด้วยตามสิกขาบทที่ ๑๐ แห่งสัปปาณกวรรค ปาจิตตियกัณฑ์)

สัมมติกา กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติ คือ ภูมิที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยภูมิแล้วสดประกาศด้วยบัญญัติหุติยกรรม; **ดู กัปปิยภูมิ**

สัมมสนญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยพิจารณา นามรูปโดยไตรลักษณ์, ญาณที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ คือ รู้ว่า ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน (ข้อ ๓ ในญาณ ๑๖)

สัมมัตตะ ความเป็นถูก, ภาวะที่ถูก มี ๑๐ อย่าง ๘ ข้อต้นตรงกับองค์มรรคทั้ง ๘ ข้อ เพิ่ม ๒ ข้อท้าย คือ **๕. สัมมาญาณ** รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณและปัจเจกชนญาณ **๑๐. สัมมาวิมุตติ** หลุดพ้นชอบ ได้แก่พระอรหัตตผลวิมุตติ; เรียกอีกอย่างว่า **อเสขธรรม ๑๐**; ตรงข้ามกับ **มิชัตตะ ๑๐**

สัมมัตตปธาน ความเพียรชอบ; **ดู ปธาน, โภธิปักกยิยธรรม**

สัมมา โดยชอบ, ดี, ถูกต้อง, ถูกถ้วน, สมบูรณ์, จริง, แท้

สัมมากัมมันตะ ทำการชอบ หรือการงานชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากความประพฤติก้าวทางกายสามอย่าง คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม คือ เว้นจากกายทุจริต ๓ (ข้อ ๔ ในมรรค)

สัมมาญาณะ รู้ชอบ ได้แก่ผลญาณ คือ ญาณอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากมรรค-ญาณ เช่น โสดาปัตติผล เป็นต้น และปัจเจกชนญาณ (ข้อ ๙ ในสัมมัตตตะ ๑๐)

สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ คือ เห็นอริยสัจจ์ ๔, เห็นชอบตามคลองธรรมว่า ทำดีมีผลดี ทำชั่วมีผลชั่ว มารดาบิดามี (คือมีคุณความดีควรแก่ฐานะหนึ่งทีเรียกว่ามารดาบิดา) ฯลฯ, เห็นถูกต้องตามที่เป็นอย่างจริงว่าขันธ ๕ ไม่เที่ยง เป็นต้น (ข้อ ๑ ในมรรค)

สัมมาทิฏฐิสูตฺร พระสูตรแสดงความหมายต่างๆ แห่งสัมมาทิฏฐิ เป็นภาษิตของพระสารีบุตร (สูตรที่ ๙ ในมัชฌิม-นิกาย มูลปัณฑาสก์ พระสุตตันตปิฎก)

สัมมานะ ความนับถือ, การยกย่อง, การให้เกียรติ; ตรงข้ามกับ **อวมานะ, ดู มานะ**

สัมมาปฏิบัติ ปฏิบัติชอบ คือปฏิบัติชอบธรรม, ปฏิบัติถูกทำนองคลองธรรม,

ดำเนินในมรรคมีองค์ ๘ ประการ (ปฏิบัติตามมรรค)

สัมมาปาสะ “บ่วงคล้องไว้มั่น”, ความรู้จักผูกผสานรวมใจประชาชน ด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนจนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวในพาณิชยกรรม เป็นต้น (ข้อ ๓ ใน ราชสังคหวัตถุ ๔)

สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือเว้นจากวจี-ทุจริต ๔ (ข้อ ๓ ในมรรค)

สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรในที่ ๔ สถานที่ ได้แก่ ๑. **สังวรปธาน** ๒. **ปหานปธาน** ๓. **ภาวนาปธาน** ๔. **อนุ-รักขนาปธาน** (ข้อ ๖ ในมรรค); **ดู ปธาน**

สัมมาวิมุตติ หลุดพ้นชอบ ได้แก่อรหัตตผลวิมุตติ (ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตตะ ๑๐)

สัมมาสติ ระลึกรชอบ คือระลึกรใน **สติ-ปัฏฐาน ๔** (ข้อ ๗ ในมรรค)

สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ, จิตมั่นชอบ คือสมาธิที่เจริญตามแนวของ **ฌาน ๔** (ข้อ ๘ ในมรรค)

สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ คือ ๑. **เนกขัมมสังกัปปะ** ดำริจะออกจากกามหรือปลอดจากโลภะ ๒. **อัพยาบาท-สังกัปปะ** ดำรินอนไม่พยาบาท ๓. **อวิหิงสาสังกัปปะ** ดำรินอนไม่เบียดเบียน (ข้อ ๒ ในมรรค)

สัมมาสัมพุทธเจดีย์ เจดีย์เกี่ยวเนื่องด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า, เจดีย์ที่เป็น

เครื่องเตือนจิตใจให้ระลึกถึงสมเด็จพระ
สัมมาสัมพุทธเจ้า; **ดู เจดีย์**

สมมาสมพุทโธ (พระผู้มีพระภาคเจ้า
นั้น) เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ คือรู้
อริยสัจ ๔ โดยไม่เคยได้เรียนรู้จากผู้
อื่น จึงทรงเป็นผู้เริ่มประกาศสัจธรรม
เป็นผู้ประดิษฐานพระพุทธศาสนา และ
จึงได้พระนามอย่างหนึ่งว่า **ธรรมสามี** คือ
เป็นเจ้าของธรรม (ข้อ ๒ ในพุทธคุณ ๙)

สัมมาสัมโพธิญาณ ญาณเป็นเครื่อง
ตรัสรู้เองโดยชอบ

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจาก
เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิด เช่น โกงเขา
หลอกหลวง สอพลอ บีบบังคับขู่เข็ญ ค้า
คน ค้ายาเสพติด ค้ายาพิษ เป็นต้น (ข้อ
๕ ในมรรค)

สัมมุขาวินัย ระเบียบอันพึงทำในที่
พร้อมหน้า, วิธีระงับต่อหน้า ได้แก่ การ
ระงับอธิกรณ์ในที่พร้อมหน้าสงฆ์ (**สังฆ-
สัมมุขตา** คือภิกษุเข้าประชุมครบองค์
สงฆ์), ในที่พร้อมหน้าบุคคล (**ปกกค-
สัมมุขตา** คือ บุคคลที่เกี่ยวข้องในเรื่อง
นั้นอยู่พร้อมหน้ากัน), ในที่พร้อมหน้า
วัตถุ (**วัตถุสัมมุขตา** คือยกเรื่องที่เกิด
ขึ้นนั้นวินิจฉัย), ในที่พร้อมธรรมวินัย
(**ธัมมสัมมุขตา** และ **วินัยสัมมุขตา** คือนำ
เอาหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ตามพระ
ธรรมวินัยมาใช้ปฏิบัติ) ได้แก่วินิจฉัยถูก

ธรรม ถูกวินัย); สัมมุขาวินัย ใช้เป็น
เครื่องระงับอธิกรณ์ได้ทุกอย่าง

สัมโมทนียกถา “ถ้อยคำเป็นที่บันเทิง
ใจ”, คำต้อนรับทักทาย, คำปราศรัย;
ปัจจุบันนิยมเรียกสุนทรพจน์ที่พระสงฆ์
กล่าวว่า สัมโมทนียกถา

สัมฤทธิ์ ความสำเร็จ

สัถลวตี แม่น้ำที่กั้นอาณาเขตมัชฌิม-
ชนบท ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

สัถสททิฎฐิ ความเห็นว่าเที่ยง คือความ
เห็นว่าอัตตาและโลก เป็นสิ่งเที่ยงแท้
ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคน
และสัตว์ตายไปแล้ว ร่างกายเท่านั้น
ทรุดโทรมไป ส่วนดวงชีพหรือเจตภูต
หรือมโนสเป็นธรรมชาติไม่สูญ ย่อมถือ
ปฏิสันธิในกำเนิดอื่นสืบไป เป็นมิจฉา-
ทิฎฐิอย่างหนึ่ง; ตรงข้ามกับ **อุจเจททิฎฐิ**
(ข้อ ๑ ในทิฎฐิ ๒)

สัถสเมธะ ความฉลาดในการบำรุงข้าว
กล้า, ปรีชาในการบำรุงพืชพันธุ์
ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตรให้อุดม
สมบูรณ์ เป็นสังคหวัตถุประการหนึ่งที่ผู้
ปกครองบ้านเมืองจะพึงบำเพ็ญ (ข้อ ๑
ในราชสังคหวัตถุ ๔)

สากัจฉา การพูดจา, การสนทนา

สากิยานี เจ้าหญิงวงศ์ศากยะ

สาเกต ชื่อมหานครแห่งหนึ่ง อยู่ในแคว้น
โกศล ห่างจากเมืองสาวัตถี ๗ โยชน์

ธัญชัยเศรษฐี บิดาของนางวิสาขา ได้
รับพระบรมราชาอนุญาตจากพระเจ้า
ปเสนทิโกศล ให้เข้าตั้งถิ่นฐานและสร้าง
ขึ้น เมื่อคราวที่ท่านเศรษฐีอพยพจาก
เมืองราชคฤห์มาอยู่ในแคว้นโกศลตาม
คำเชิญชวนของพระองค์, ตามที่กำหนด
กันได้ในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองสาเกต
อยู่ที่ฝั่งล่างของแม่น้ำสาหาระ (Ghaghara,
สาขาใหญ่สายหนึ่งของแม่น้ำ
คงคา) ตรงกับเมืองอโยธยา (Ayodhya)
ห่างจากเมือง Kasia (กุสินารา) ตรงไป
ทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑๗๐ กม.

สาขนคร เมืองกิง, เมืองเล็ก

สาคตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดใน
ตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถิ ได้
ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดามี
ความเลื่อมใส ขอบวชแล้วทำความ
เพียรเจริญสมาบัติ ๘ ประการ จนมี
ความชำนาญในสมาบัติ ท่านเป็นต้น
บัญญัติสุราปานสิกขาบท และเพราะ
เกิดความสังเวชในเหตุการณ์ที่เกิดกับ
ตนครั้งนี้ จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน
จนได้สำเร็จพระอรหัต ได้รับยกย่องว่า
เป็นเอตทัคคะในทางเตโชธาตุสมาบัติ

สาคกร ทะเล

สาคละ ชื่อนครหลวงของแคว้น มัททะ
ต่อมาภายหลังพุทธกาลได้เป็นราชธานี
ของพระเจ้ามลิन्ह กษัตริย์นักปราชญ์ที่

ได้โต้วาทะกับพระนาคเสน, ปัจจุบันอยู่ใน
แคว้นปัญจาป; แคว้นมัททะนั้นบาง
คราวถูกเข้าใจสับสนกับแคว้น มัจฉะ
ทำให้สาคละพลอยถูกเรียกเป็นเมือง
หลวงของแคว้นมัจฉะไปก็มี

สาชีพ แบบแผนแห่งความประพฤติที่ดี
ทำให้มีชีวิตร่วมเป็นอันเดียวกัน ได้แก่
สิกขาบททั้งปวงที่พระพุทธเจ้าได้ทรง
บัญญัติไว้ในพระวินัย อันทำให้ภิกษุทั้ง
หลายผู้มาจากถิ่นฐานชาติตระกูลต่างๆ
กัน มามีความเป็นอยู่เสมอเป็นอันหนึ่ง
อันเดียวกัน; มาคู่กับ สิกขา

สาคณะ ผ้าทำด้วยเปลือกป่าน, ผ้าป่าน

สาคณัตติกะ อาบัติที่ต้องเพราะสิ่ง คือ สิ่ง
ผู้อื่นทำ ตัวเองไม่ได้ทำ ก็ต้องอาบัติ
เช่น สิ่งให้ผู้อื่นลักทรัพย์ เป็นต้น

สากฎ ผ้า, ผ้าห่ม, ผ้าคลุม

สาครูป รูปเป็นที่ชื่นใจ; ดู ปิยรูป

สาคถะ ใ้อวด, ความใ้อวดหลอก
เขา; เขียน **สาคถะ** ก็ได้ (ข้อ ๖ ในมล
๙, ข้อ ๑๐ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาคทก อ่างตั้งอย่างให้เห็นสม, ยกตัว
อย่างมาอ่างให้เห็น

สาคถาย การทอ, การสวด

สาคารณ ทั่วไป, ทั่วไปแก่หมู่, ของส่วน
รวม ไม่ใช่ของใครโดยเฉพาะ

สาคารณสถาน สถานที่สำหรับคนทั่วไป

สาคารณสิกขาบท สิกขาบทที่ทั่วไป,

ลักษณะที่ใช้บังคับทั่วกันหรือเสมอเหมือนกัน หมายถึง ลักษณะสำหรับภิกษุณี ที่เหมือนกันกับลักษณะของภิกษุ เช่น ปาราชิก ๔ ข้อต้นในจำนวน ๘ ข้อของภิกษุณีเหมือนกันกับลักษณะของภิกษุ; เทียบ *อสาธารณลักษณะ*

สาธุ “ดีแล้ว”, “ชอบแล้ว”, คำที่พระสงฆ์เปล่งออกมาเพื่อแสดงความเห็นชอบต่อการกระทำ ต่อเรื่องราวที่ดำเนินไป หรือต่อกิจกรรมในพิธีนั้นๆ, โดยนัย หมายถึง เปล่งวาจาแสดงความชื่นชม อนุโมทนา หรือเห็นชอบ, อีกนัยหนึ่ง มักใช้เป็นคำบอกแก่เด็ก เพื่อให้แสดงความเคารพด้วยการทำกิริยาไหว้ (บางที่คำกร่อนลงเหลือเพียงพูดสั้นๆ ว่า “ตุ๋”)

สาธุการ 1. การเปล่งวาจาว่า *สาธุ* (แปลว่า “ดีแล้ว” “ชอบแล้ว”) เพื่อแสดงความเห็นชอบด้วย ชื่นชม หรือยกย่องสรรเสริญ **2.** ชื่อเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่ง ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ใช้บรรเลงในการเริ่มพิธี เพื่อบูชาพระรัตนตรัย เช่นในเวลาที่พระธรรมกถึกขึ้นสู่ธรรมาสน์เพื่อแสดงธรรม ตลอดจนใช้อัญเชิญเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ, มีตำนานของไทยเล่าสืบมาว่า พก-พรหม (พระพรหมนามว่า “พกะ”) ซึ่งเดิมเป็นผู้มีมิถุนาภิภูจิว เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดจนละทิฐิฉันนั้นแล้ว ได้แต่ง

“เพลงสาธุการ” นี้ขึ้น เพื่ออัญเชิญพระพุทธเจ้าในเวลาเสด็จลงจากเศียรของพระพรหมนั้น (อ้างอิงเรื่องใน พรหม-นิมิตตนิคสูตร, ม.ม.๑๒/๕๕๑/๕๙๐)

สาธุกีฬา กีฬาที่ดี, การละเล่นที่ดั่งงาม เป็นประโยชน์; เป็นคำในชั้นนอรรถกถา เฉพาะอย่างยิ่งที่เล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว มีสาธุกีฬา ๗ วัน ต่อเนื่องและประสานกับการบูชาพระบรมสารีริกธาตุ, แม้ในการปรินิพพานของพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันต์หลายท่าน ก็มีเรื่องเล่าถึงการเล่นสาธุกีฬา ๗ วัน และการบูชาพระธาตุ; สาธุกีฬามีลักษณะสำคัญคือ มิใช่เล่นเพื่อความสนุกสนานบันเทิงของตนเอง แต่เล่นให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น และไม่ขัดต่อสัมปรายกัตถะ (ประโยชน์ด้านจิตใจและปัญญา) ให้ก่อกุศลมาก เช่นมีคติคือเพลงหรือการขับร้องที่กระตุ้นเตือนใจให้ระลึกถึงความจริงของชีวิตและคิดที่จะไม่ประมาทเร่งสร้างสรรค์ทำความดีพร้อมทั้งเป็นการสักการบูชาพระผู้ปรินิพพาน

สาธุชน คนดี, คนมีศีลธรรม, คนมีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม สะอาดบริสุทธิ์, คนที่ประพฤติสุจริต

สถานต์ สงบ

สามเณร เหล่ากอแห่งสมณะ, บรรพชิต

ในพระพุทธศาสนาผู้ยังมีได้อุปสมบท เพียงแต่รับบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์ ถือสิกขาบท ๑๐ และกิจวัตรบางอย่าง ตามปกติ มีอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์; พระราหุลเป็นสามเณรองค์แรกในพระพุทธศาสนา

สามเณรเปสกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้สามเณร, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา *เจ้าอธิการแห่งอาราม*

สามเณรี สามเณรผู้หญิง, หญิงรับบรรพชาในสำนักภิกษุณี ถือสิกขาบท ๑๐ เหมือนสามเณร

สามเพท ชื่อคัมภีร์ที่ ๓ ของพระเวท; *ดู ไตรเพท*

สามัคคี ความพร้อมเพรียง, ความกลมเกลียว, ความมีจุดรวมตัวเข้าด้วยกัน หรือมุ่งไปด้วยกัน (โดยวิเคราะห์ว่า อคฺเคน ลีขเรน สงฺคตํ สมคฺคํ, สมคฺคภาโว สามคฺคี), คำเสริมที่มักมาด้วยกันกับ *สามัคคี* คือ *สังคหะ* (ความยึดเหนี่ยวใจให้รวมกัน) *อวิวาท* (ความไม่วิวาทถือต่าง) และ *เอกภิกขา* (ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน); เมื่อบุคคลที่เกี่ยวข้องมารวมประชุมพักพร้อมกัน เรียกว่า *กายสามัคคี* (สามัคคีด้วยกาย) เมื่อบุคคลเหล่านั้นมีความชื่นชมยินดีเห็นชอบร่วมกัน พอใจรวมเป็นอย่างเดียวกัน หรือ

อย่างภิกษุ แม้มีได้ไปร่วมประชุมทำสังฆกรรม แต่มอบให้ฉันหะ เรียกว่า *จิตสามัคคี* (สามัคคีด้วยใจ); ความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์ คือ *สังฆสามัคคี* เป็นหลักการสำคัญยิ่งในพระวินัย ที่จะดำรงพระพุทธศาสนา จึงมีพุทธบัญญัติหลายอย่างเพื่อให้สงฆ์มีวิधिปฏิบัติในการรักษาสังฆสามัคคีนั้น ส่วนการทำให้สงฆ์แตกแยก ก็คือการทำลายสงฆ์ เรียกว่า *สังฆเภท* ถือว่าเป็นกรรมชั่วร้ายแรง ถึงขั้นเป็น *อนันตริยกรรม* (ถ้ามีการทะเลาะวิวาทบาดหมาง กัดกันกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ไม่รวมมือกัน ไม่ปฏิบัติข้อวัตรต่อกัน ยังไม่ถือว่าสงฆ์แตกกัน แต่เป็นความร้ายแรงแห่งสงฆ์ เรียกว่า *สังฆราชิ* แต่เมื่อใดภิกษุทั้งหลายแตกแยกกันถึงขั้นคุมกันเป็นคณะ แยกทำอุโบสถ แยกทำปวารณา แยกทำสังฆกรรม แยกทำกรรมใหญ่่น้อยภายในสีมา เมื่อนั้นเป็น *สังฆเภท*); หลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เพื่อให้สงฆ์มีสามัคคีเป็นแบบอย่าง ได้แก่ *สาราณียธรรม ๖* ส่วนหลักธรรมสำคัญสำหรับเสริมสร้างสามัคคีในสังคมทั่วไป ได้แก่ *สังคหวัตถุ ๔*

สามัคคีปวารณา กรณียอย่าง *สามัคคีอุโบสถ*นั่นเอง เมื่อทำปวารณา เรียกว่า *สามัคคีปวารณา* และวันที่ทำนั้นก็เรียก *วันสามัคคี*

สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่สร้างขึ้นเป็นกรณีพิเศษเมื่อสงฆ์สองฝ่ายซึ่งแตกกันกลับมาปรองดองสมานกันเข้าได้ สามัคคีอุโบสถไม่กำหนดด้วยวันที่ตายตัว สงฆ์พร้อมเพรียงกันเมื่อใด ก็ทำเมื่อนั้น เรียกวันนั้นว่า วันสามัคคี

สามัญ 1. ปกติ, ธรรมดา, ทั่วๆ ไป **2.**

ความเป็นสมณะ; มักเขียนสามัญญะ

สามัญญผลสูตร สูตร ๒ ในคัมภีร์ที่สมณิกาย ลีลขันธวรรค พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยผลของความเป็นสมณะคือประโยชน์ที่จะได้จากการดำรงเพศเป็นสมณะ หรือบำเพ็ญสมณธรรม

สามัญญลักษณะ ดู *สามัญญลักษณะ*

สามัญญสโมธาน ดู *โอธานสโมธาน*

สามัญญผล ผลแห่งความเป็นสมณะ; ดู *สามัญญผลสูตร*

สามัญญลักษณะ 1. ลักษณะที่เป็นสามัญญ คือร่วมกันหรือเสมอกัน; คู่กับ *ปัจฉัตถลักษณะ* **2.** ลักษณะที่เสมอกันแก่สังขารทั้งปวง; ในความหมายนี้ ดู *ไตรลักษณะ*

สามันตราช พระราชาแคว้นใกล้เคียง

สามิข, สามิส เจ็ดด้วยอามิสคือ เครื่องล่อ, ต้องขึ้นต่อวัตถุหรืออารมณ์ภายนอก

สามิสสุข สุขเจ็ดอามิส, สุขที่ต้องอาศัยเหยื่อล่อ ได้แก่สุขที่เกิดจากกามคุณ (ข้อ ๑ ในสุข ๒)

สามิจิกรรม การชอบ, กิจชอบ, การ

กระทำที่สมควร, การแสดงความเคารพ **สามิจิปฏิบัติ** (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติชอบ, ปฏิบัติสมควรได้รับสามิจิกรรม คือ ปฏิบัติหน้าเคารพนับถือ (ข้อ ๔ ในสังฆคุณ ๙)

สามุกกัฏฐิกา แปลตามอรรถกถาว่า “พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นถือเอาเอง” คือ ทรงเห็นด้วยพระสยัมภูญาณ (ตรัสรู้เอง) ได้แก่อริยสังคตเทศนา, ตามแบบเรียน แปลว่า “ธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเอง” คือ ไม่ต้องปรารภคำถามเป็นต้นของผู้ฟัง ได้แก่เทศนาเรื่องอริยสังคต

สายโยค สายรัด ใช้แก่ถุงต่างๆ เช่น ที่ประกอบกับถุงบาตรแปลกันว่า สายโยคบาตร (บาลีว่า *อัสวาทก*); บางแห่งแปล *ฮาโยค* คือผ้ารัดเข้า หรือ สายรัดเข้า ว่าสายโยค ก็มี แต่ในพระวินัยปิฎก ไม่แปลเช่นนั้น (พจนานุกรมเขียน *สายโยค*)

สายสัญญาณ เส้นด้ายสีขาวที่ใช้โยงในศาสนพิธีเพื่อเป็นสิริมงคลหรือเพื่อความคุ้มครองป้องกัน เป็นต้น เช่นที่พระถือในเวลาสวดมนต์ และที่นำมาวางรอบบ้านเรือนหรือบริเวณที่ต้องการความคุ้มครอง, ตามที่ปฏิบัติสืบกันมาใช้ด้ายดิบ นำมาจับทบเป็น ๓ หรือ ๙ เส้น, ถ้าพิจารณาตามรูปศัพท์ “สัญญาณ” คือการรุดน้ำ ซึ่งคงหมายถึงการรุดน้ำใน

พิธีอภิเษก สายสิญจน์จึงอาจจะหมายถึง สายมงคลหรือสายศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสืบมาจากเส้นด้ายหรือสายเชือกที่ใช้ในพิธีอภิเษก, บางทีต้นเดิมของสายสิญจน์อาจมาจาก “ปริตตสุตต” (ปริตตสุตตร-สายพระปริตร) ในคัมภีร์บาลีชั้นหลัง ซึ่งหมายถึงเส้นด้ายเพื่อความคุ้มครองป้องกัน หรือเส้นด้ายในการสวดพระปริตร; ดู *ปริตร, ปริตต์*

สายัณห์ เวลาเย็น

สารกัปป ดู *กัปป*

สารณา การให้ระลึก ได้แก่กิริยาที่สอบถามเพื่อฟังคำให้การของจำเลย, การสอบสวน

สารท 1. “อันเกิดมีหรือเป็นไปในสรวสมัย”, เช่น ดวงจันทร์ในฤดูใบไม้ร่วง อันนวลแจ่มสดใส **2.** เทศกาลทำบุญสิ้นเดือนสิบ เดิมเป็นฤดูทำบุญด้วยเอาข้าวที่กำลังท้อง (ข้าวรวงเป็นน่านม) มาทำยาคุและกวนข้าวปายาสเลี้ยงพราหมณ์ เรียกว่า *กวนข้าวทิพย์* ส่วนผู้นับถือพระพุทธศาสนานำคตินั้นมาใช้ แต่เปลี่ยนเป็นถวายแก่พระภิกษุสงฆ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติในปรโลก สำหรับชาวบ้านทั่วไปมักทำแต่กระยาสารท เป็นต้น (ต่างจาก *ศราทธ*)

สารนาถ ชื่อปัจจุบันของอิสิปตมฤคทายวัน ใกล้นครพาราณสี สถานที่ที่พระพุทธเจ้า

ทรงแสดงปฐมเทศนา เคยเจริญรุ่งเรืองมาก เป็นศูนย์กลางการศึกษาทางพุทธศาสนา ที่สำคัญแห่งหนึ่ง มีเจดีย์ใหญ่สูง ๒๐๐ ฟุต ถูกชาวฮินดูทำลายก่อน แล้วถูกนายทัพมุสลิมทำลายสิ้นเชิงใน พ.ศ. ๑๗๓๘ (สารนาถมาจาก *สารังคนาถ* แปลว่า “ที่พียงของเหล่ากวางเนื้อ”)

สารมณฑกัปป ดู *กัปป*

สารัตถทีปนี ชื่อคัมภีร์ฎีกาอธิบายความในสมันตปาสาทิกา ซึ่งเป็นอรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก พระสารีบุตรเถระแห่งเกาะลังกา เป็นผู้รจนาในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๗๒๙)

สารัตถปกาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถาอธิบายความในสังยุตตนิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก พระพุทธโฆษาจารย์เรียบเรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ. ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู *โบราณัญจกถา, อรรถกถา*

สารันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งที่เมืองเวสาลี นครหลวงของแคว้นวัชชี ณ ที่นี้พระพุทธเจ้าเคยทำนิมิตต์โอภาสแก่พระอานนท์ บาลีเป็น *สารันทเจดีย์*

สารัมมะ แข่งดี (ข้อ ๑๒ ในอุปกิเลส ๑๖)

สาราค ราคะกล้า, ความกำหนัดย้อมใจ

สาราณียธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความ

ให้ระลึกถึง, ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกัน ทำให้มีความเคารพกัน ช่วยเหลือกัน และสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มี ๖ อย่าง คือ ๑. ตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตาในเพื่อนภิกษุสามเณร ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม ๕. รักษาศีลบริสุทธิเสมอกับเพื่อนภิกษุสามเณร (มีศีลสามัญญุต) ๖. มีความเห็นร่วมกันได้กับภิกษุสามเณรอื่นๆ (มีทิฏฐิสามัญญุต); *สารณียธรรม* ก็เขียน

สารี ชื่อนางพราหมณ์ผู้เป็นมารดาของพระสารีบุตร

สารีบุตร อัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้า เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ (บางแห่งเรียกนาลันทะ) ไม่ไกลจากเมืองราชคฤห์ เป็นบุตรแห่งตระกูลหัวหน้าหมู่บ้านนั้น บิดาชื่อวังคันตพราหมณ์ มารดาชื่อสารี จึงได้นามว่า *สารีบุตร* แต่เมื่อยังเยาว์เรียกว่า *อุปติสสะ* มีเพื่อนสนิทชื่อ *โกลิตะ* ซึ่งต่อมาก็คือพระ *มหาโมคคัลลานะ* มีน้องชาย ๓ คนชื่อ จุนทะ อุปเสนะ และ เรวตะ น้องหญิง ๓ คน ชื่อจาลา อุปจาลา และสิสุปจาลา ซึ่งต่อมาได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด เมื่ออุปติสสะและโกลิตะจะบวชนั้น ทั้งสองคนไปเที่ยวดูมหรสพ

ที่ยอดเขาด้วยกัน คราวหนึ่งไปดูแล้วเกิดความสลดใจ คิดออกแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้ไปบวชอยู่ในสำนักของสังฆชยปริพาชก แต่ก็ไม่บรรลุดมมุ่งหมาย จนวันหนึ่งอุปติสสปริพาชก พบพระอัสสชิเถระขณะท่านบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปสนทนาขอถามหลักคำสอน ได้ฟังความย่อเพียงคาถาเดียวก็ได้ดวงตาเห็นธรรม กลับไปบอกข่าวแก่โกลิตะ แล้วพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า มีปริพาชกที่เป็นศิษย์ตามไปด้วยถึง ๒๕๐ คน ได้รับเอหิภิกขุอุปสมบททั้งหมดที่เวฬุวัน เมื่อบวชแล้วได้ ๑๕ วัน พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาเวทนาปริคคหสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ที่สมชปริพาชก ณ ถ้ำสุกรขาตา เขาชิลฆฏฏ ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องเป็น *นอตทักคะ* *ในทางมีปัญญามาก* และเป็นพระ *อัครสาวกฝ่ายขวา* ท่านได้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธเจ้าในการประกาศพระศาสนา และได้รับการยกย่องเป็น *พระธรรมเสนาบดี* คำสอนของท่านปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นอันมาก เช่น สังคีตีสสูตร และทสุตตรสูตร ที่เป็นแบบอย่างแห่งการสังคายนา เป็นต้น ท่านปรินิพพานก่อนพระพุทธเจ้าไม่กี่เดือน เมื่อจวนจะปรินิพพาน ท่านเดินทางไป

โปรดมารดาของท่านซึ่งยังเป็นมิจฉาทิฐิให้มารดาได้เป็นพระโสดาบันแล้ว
 บริณิพพานที่บ้านเกิด ด้วยปักขันทิกกาพาธ
 หลังจากปลงศพแล้วพระจุนทะน้องชาย
 ของท่านนำอัฐิธาตุไปถวายพระบรม-
 ศาสดา พระองค์ตรัสว่าให้ก่อสถูปบรรจุ
 อัฐิธาตุของท่านไว้ ณ พระเชตวัน เมือง
 สāvātthī (อรรถกถาว่าท่านบริณิพพานใน
 วันเพ็ญเดือน ๑๒ จึงเท่ากับ ๖ เดือน
 ก่อนพุทธบริณิพพาน)

พระสาริบุตรมีคุณธรรมและจริยา-
 วัตรที่เป็นแบบอย่างหลายประการ เช่น
 เป็นผู้มีความกตัญญูสูง ดังได้แสดง
 ออกเกี่ยวกับพระ*อัสสชิ* (นอนหันศีรษะ
 ไปทางที่พระอัสสชิพำนักอยู่) และ*ราธ-
 พราหมณ์* (ระลึกถึงบิดนทบาทหนึ่งทัฬพี
 และรับเป็นอุปัชฌาย์แก่ราธะ) สมบูรณ์
 ด้วยขันติธรรมต่อคำว่ากล่าว (ยอมรับ
 คำแนะนำแม่ของสามเณร ๗ ขวบ) เป็น
 ผู้เอาใจใส่อนุเคราะห์เด็ก (เช่น ช่วยเอา
 เด็กยากไร้มาบรรพชา มีสามเณรอยู่ใน
 ความปกครองดูแล ซึ่งเก่งกล้าสามารถ
 หลายรูป) และเอาใจใส่คอยดูแลภิกษุ
 อาพาธเป็นต้น

สาริทธิกาตุ ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธสิริระ
 ซึ่งคงอยู่เป็นที่เคารพบูชา โดยเฉพาะพระ
 อัฐิ, กระดุกของพระพุทธเจ้า และส่วน
 สำคัญอื่นๆ แห่งพระสิริระของพระองค์

เช่น พระเกสา, มักใช้ว่า พระบรม
 สาริทธิกาตุ; เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับ
 ขันธบริณิพพาน ณ สāvānโทยาน เมือง
 กุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระ
 พุทธสิริระ ที่มกุฏพันธเจดีย์แล้ว ได้มี
 กษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหา-
 พราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗
 นคร (คือ ๑. พระเจ้าอชาตศัตรู เมือง
 ราชคฤห์ ๒. กษัตริย์ลิจฉวี เมืองเวสาลี
 ๓. ศากยกษัตริย์ เมืองกบิลพัสดุ์ ๔.
 ญลิกษัตริย์ อัลลกะปนนคร ๕. โกลิย-
 กษัตริย์ แห่งรามคาม ๖. มัลลกษัตริย์
 เมืองปาวา ๗. มหาพราหมณ์ เจ้าเมือง
 เวฐฐที่ปนนคร) ส่งทูตมาขอส่วนแบ่ง
 พระสาริทธิกาตุ, หลังจากเจรจากันนาน
 และในที่สุดได้ฟังสุนทรพจน์ของโทย-
 พราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับ
 มัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘
 พระนคร ได้ตกลงมอบให้โทยพราหมณ์
 เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วน
 เท่าๆ กัน ให้แก่พระนครทั้ง ๘ นั้น
 เสร็จแล้วโทยพราหมณ์ได้ขอตุ้มพะคือ
 ทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา,
 ฝ่ายโหมริยกษัตริย์ เมืองปิปฬลิวัน ได้
 ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่ง
 พระสาริทธิกาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระ
 อังคารไปบูชา, พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วน
 แบ่งพระสาริทธิกาตุ ก็ได้สร้างพระสถูป

บรรจ เป็นพระธาตุสฤป ๘ แห่ง โทณ-
พราหมณ์ก็อัญเชิญตุมพะไปก่อพระ
สฤปบรรจ เป็นตุมพสฤป ๑ แห่ง โมริย-
กษัตริย์ ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้าง
พระสฤปบรรจไว้ เป็นพระอังคารสฤป
๑ แห่ง รวมมีพระสฤปเจดีย์สถานใน
ยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่ง ฉะนี้

นอกจากนี้ คาถาสุดท้ายแห่งมหา-
ปรินิพพานสูตร กล่าวความเพิ่มเติมอีก
ว่า ยังมีพระสารีริกธาตุอีกทะหนานหนึ่ง
ซึ่งพวกนาคราชบุชากันอยู่ในรามคาม
พระทาสฐาตองค์หนึ่งอันเทพชาวไตร-
ทิพย์บุช (คือในพระจุฬามณีเจดีย์) อีก
องค์หนึ่งอยู่ในคันธารบุรี อีกองค์หนึ่ง
อยู่ในแคว้นกาลิงคะ (คือองค์ที่ต่อไปยัง
ลังกาทวีป) และอีกองค์หนึ่งพระยานาค
บุชากันอยู่; ดู **ทาสฐาต**

สารูป เหมาะ, สมควร; ธรรมนิยมควร
ประพฤติในเวลาเข้าบ้าน, เป็นหมวดที่

๑ แห่งเสขียวัตตร มี ๒๖ ลิกขาบท

สาละ ไม้ยืนต้นชนิดหนึ่งของอินเดีย
พระพุทธรเจ้าประสูติและปรินิพพานได้
ร่วมไม้สาละ (เคยแปลกันว่า ต้นรัง)

สาลคาม ชื่อตำบลหนึ่งในลัทธิกชนบท

สาลพฤกษ์ ต้นสาละ

สาลวโนทยาน สวนป่าไม้สาละ

สาลวัน ป่าไม้สาละ

สาลโลหิต สายโลหิต, ผู้ร่วมสายเลือด

สาวก ผู้ฟัง, ผู้ฟังคำสอน, ศิษย์; คู่กับ
สาวิกา

สาวนะ, สาวนมาส เดือน ๙

สาวัตถิ นครหลวงของแคว้นโกศล;
แคว้นโกศลตั้งอยู่ระหว่างภูเขาคิมาลัย
กับแม่น้ำคงคาตอนกลาง อาณาเขตทิศ
เหนือจดเทือกเขาเนปาล ทิศตะวันออก
จดแคว้นกาลิ ต่อกับแคว้นมคธ ทิศใต้
และทิศตะวันตกจดแม่น้ำคงคา; พระ
นครสาวัตถิเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่
พระพุทธรศาสนาครั้งพุทธรกาล เป็นที่ที่
พระพุทธรเจ้าประทับจำพรรษามากที่สุด
รวมถึง ๒๕ พรรษา, บัดนี้เรียก **สะเหต-
มะเหต** (Sahet-Mahet, ล่าสุด รือพื้นชื่อ
ในภาษาสันสกฤตขึ้นมาใช้ว่า *r@vasti
คือ คราวส์ตี); ดู **โกศล, เขตวัน, บุพพา
ราม**

สาวิกา หญิงผู้ฟังคำสอน, สาวกหญิง,
ศิษย์ผู้หญิง; คู่กับ **สาวก**

ศาสนวงส์ ชื่อหนังสือตำนานพระพุทธร-
ศาสนา ว่าด้วยเรื่องพระศาสนทูต ๙
สาย ที่พระโมคคัลลสิบุตรติสสเถระส่งไป
ประดิษฐานพระพุทธรศาสนา ในดิน
แดนต่างๆ เมื่อเสร็จการสังคายนาครั้งที่
๓ ในพระบรมราชาปฐมภักของพระเจ้า
อโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ.๒๓๕,
แต่งโดยพระปัญญาสามิ ในประเทศ
พม่า เมื่อ พ.ศ.๒๔๐๔, ชื่อที่น่าสังเกต

เป็นพิเศษ คือ ตำนานาสานวงศ์นี้บอก
ว่า **มหาจักร** ที่พระมหากษัตริย์รักชิตเถระ
ไปประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนา คือดิน
แดนใกล้สยามรัฐ, **อปันตจักร** ที่พระ
โยนกธรรมรักชิตเถระ เป็นพระศาสน-
ทูตนำคณะไป สานวงศ์ว่า ก็คือสุนา-
ปรันตชนบท ที่พระปฤณณะได้อาราธนา
พระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปในพุทธกาล และว่า
เป็นดินแดนส่วนหนึ่งในประเทศพม่า
แถบฝั่งขวาของแม่น้ำอิรวดี ใกล้เมือง
พุกาม (Pagan) แต่นักปราชญ์บางท่าน
อย่าง Dr. G.P. Malalasekera เห็นว่า
สุนาปรันตจะน่าจะเป็นดินแดนทางตะวัน
ตกตอนกลางของประเทศอินเดียนั่นเอง
แถบรัฐ Gujarat ไปจนถึงแคว้น
Sindh ด้านปากีสถาน (สอดคล้องกับ
เรื่องในอรรถกถาที่ว่า พระพุทธรูปเจ้าเสด็จ
ไปที่นั่นผ่านแม่น้ำนัมมทา คือ
Narmada), ส่วน **สุวรรณภูมิ** สานวงศ์
ว่า ได้แก่รามัญรัฐ คือแคว้นมอญ ตั้ง
แต่หงสาวดี ลงมาถึงเกาะตะมะ โดยมี
ศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่เมืองหลวง
ชื่อสุวรรณนคร อันได้แก่สะเทิม
(Thaton); ดู **โมคคัลลิตบุตติสเถระ,**
ปฤณณสุนาปรันต, **สุวรรณภูมิ**

สาสวะ เป็นไปกับด้วยอาสวะ, ประกอบ
ด้วยอาสวะ, ยังมีอาสวะ, เป็นโลกิยะ

สาหัตถิกะ ทำด้วยมือของตนเอง หมาย

ถึงลักด้วยมือของตนเอง เป็นอาหาร
อย่างหนึ่งใน ๒๕ อย่าง ที่พระอรรถกถา-
จารย์แสดงไว้ในปราชชิกสิกขาบทที่ ๒

ภาพพะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์
ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ถำนอง รับผิดชอบ, ต้องรับใช้, ตอบแทน

ถำนัก อยู่, ที่อยู่, ที่พัก, ที่อาศัย, แהל่ง

ถำรวม ระมัดระวัง, เหนียวระวัง, ระวัง

รักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น **ถำรวมตา,**
ถำรวมกาย, **ครอง** เช่น **ถำรวมสติ** คือ
ครองสติ; ดู **สังวร;** รวม ประสมปนกัน
เช่น **อาหารถำรวม**

ถำรวมอินทรีย์ ดู **อินทรีย์สังวร**

ถำรอก ทำสิ่งที่ไม่ต้องการให้หลุดออก
มา, นำออก, เอาออก เช่น **ถำรอกสี** จิต
ถำรอกจากอาสวะ **อวิชาสาธำรอก** ไป
(วิราคะ)

ถำถำน สีเหลืองปนแดง

ถำเหนียก กำหนด, จดจำ, คอยเอาใจใส่,
ฟัง, ใส่ใจคิดที่จะนำไปปฏิบัติ, ใส่ใจ
สังเกตพิจารณาจับเอาสาระเพื่อจะนำไป
ปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ (คำพระว่า
สิกขา หรือ **ศึกษา**)

สิกขมานา นางผู้กำลังศึกษา, สามเณรีผู้
มีอายุถึง ๑๘ ปีแล้ว อีก ๒ มีจะครบ
บวชเป็นภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์สวดให้
สิกขาสम्मติ คือ ตกกลงให้สมาทาน
สิกขาบท ๖ ประการ ตั้งแต่ **ปาณาติปาตา**

เวรมณี จนถึง วิกาลโภชนา เวรมณี ให้รักษาอย่างเคร่งครัดไม่ขาดเลย ตลอดเวลา ๒ ปีเต็ม (ถ้าล่วงข้อใดข้อหนึ่งต้องสมาทานตั้งต้นไปใหม่อีก ๒ ปี) ครบ ๒ ปี ภิกษุณีสงฆ์จึงทำพิธีอุปสมบทให้ ขณะที่สมาทานสิกขาบท ๖ ประการอย่างเคร่งครัดนี้เรียกว่า **นางสิกขมานา**

สิกขา การศึกษา, การสำเหนียก, การเรียน, การฝึกฝนปฏิบัติ, การเล่าเรียนให้รู้เข้าใจ และฝึกหัดปฏิบัติให้เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นในตนหรือให้ทำได้ทำเป็น ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงหรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นไปจนถึงความสมบูรณ์; ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาบุคคล; **สิกขา ๓** คือ ๑. **อธิศีลสิกขา** สิกขาคือศีลอันยิ่ง, อธิศีลอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง (ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นศีล, ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นอธิศีล; แต่ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็นอธิศีล) ๒. **อธิจิตตสิกขา** สิกขาคือจิตอันยิ่ง, อธิจิตอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิเป็นต้นอย่างสูง (กุศลจิตทั้งหลายจนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต, ฌานสมาบัติที่เป็น

บาทแห่งวิปัสสนา เป็นอธิจิต; แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้าปฏิบัติด้วยความเข้าใจมุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็นอธิจิต) ๓. **อธิปัญญาสิกขา** สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, อธิปัญญาอันเป็นข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง (ความรู้เข้าใจหลักเหตุผลถูกต้องอย่างสามัญ อันเป็นกัมมัฏสตกตาญาณคือความรู้จักว่าทุกคนเป็นเจ้าของแห่งกรรมของตน เป็นปัญญา, วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ความจริงแห่งไตรลักษณ์ เป็นอธิปัญญา; แต่โดยนัยอย่างเพลา กัมมัฏสตกตาปัญญาที่โยงไปให้มองเห็นทุกข์ที่เนื่องด้วยวัฏฏะ หรือแม้กระทั่งความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในการระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย ซึ่งจะเป็นปัจจัยหนุนให้ก้าวไปในมรรค ก็เป็นอธิปัญญา); สิกขา ๓ นี้ นิยมเรียกว่า **ไตรสิกขา** และเรียกข้อย่อยทั้งสามง่าย ๆ ล้วน ๆ ว่า **ศีล สมาธิ ปัญญา**

สิกขาการวตาคูการวะ

สิกขานุตตริยะ การศึกษาอันเยี่ยม ได้แก่ การฝึกอบรมในอธิศีล อธิจิตต์และอธิปัญญา (ข้อ ๔ ในอนุตตริยะ ๖)

สิกขาบท ข้อที่ต้องศึกษา, ข้อศีล, ข้อวินัย, บทบัญญัติข้อหนึ่งๆ ในพระวินัยที่ภิกษุพึงศึกษาปฏิบัติ, ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีล ๓๑๑ แต่ละข้อๆ

เรียกว่า*สิกขาบท* เพราะเป็นข้อที่จะต้องศึกษา หรือเป็นบทฝึกฝนอบรมตนของสาธุชน อุบาสก อุบาสิกา สามเณร สามเณรี ภิกษุ และภิกษุณี ตามลำดับ

ศึกษาสมมติ ความตกลงยินยอมของภิกษุณีสงฆ์ที่จะให้สามเณรีผู้มีอายุ ๑๘ ปีเต็มแล้ว เริ่มรักษาสิกขาบท ๖ ประการ ตลอดเวลา ๒ ปี ก่อนที่จะได้อุปสมบท, เมื่อภิกษุณีสงฆ์ให้ศึกษาสมมติแล้ว สามเณรีนั้นได้ชื่อว่าเป็น*สิกขมานา*

ลิจิ พระนามของพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอดีต; *ดู พระพุทธเจ้า ๗*

ลิกาลมาตา พระมหาสาวิกาองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครราชคฤห์เจริญวัยแล้ว แต่งงาน มีบุตรคนหนึ่งชื่อ ลิกาลกุมาร วันหนึ่งได้ฟังธรรมิกถาของพระศาสดา มีความเลื่อมใส (คัมภีร์อุปทานว่า ได้ฟังลิกาลกสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บุตรของนาง ซึ่งว่าด้วยเรื่องอุบายมุข มิตรแท้ มิตรเทียม ทิศ ๖ เป็นต้น และได้บรรลุโสดาปัตติผล) ขอบวชเป็นภิกษุณี ต่อมาได้ไปฟังธรรมเทศนาที่พระศาสดาทรงแสดง นางคอยตั้งตาดูพระพุทธสิริสมบัติด้วยศรัทธาอันแรงกล้า พระพุทธองค์ทรงทราบดังนั้น ก็ทรงแสดงธรรมให้เหมาะกับอัธยาศัยของนาง นางสนใจไปตามกระแสพระ

ธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่า เป็นเอตทัคคะในทางศรัทธาวิมุตติ; *ลิกาลมาตา* หรือ *ลิกาลมาตา* ก็เรียก

ลิ่ง อยู่, เข้าอยู่

ลิ่งกัวรรณ ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีดั่งทองลิ่งคิบุตรของมัลลกษัตริย์ ชื่อปุกกุสะถวายเป็นแต่พระพุทธเจ้าในวันที่จะปรินิพพาน

ลิ่งหนาท *ดู ลีหนาท*

ลิ่งหล, ลิ่งหพ ชาวลิ่งหล, ชาวลิ่งกา, ซึ่งมีหรืออยู่ในประเทศลิ่งกา, ชนเชื้อชาติลิ่งหลหรือเผ่าลิ่งหล ที่ต่างหากจากชนเชื้อชาติอื่น มีทมิฬเป็นต้น ในประเทศศรีลังกา; *ลิ่งหล* หรือ *ลิ่งหพ* ก็เรียก

ลิ่งลิต พยัญชนะที่ออกเสียงเพลา (ถูกฐานของตนหย่อนๆ มีเสียงเบา) ได้แก่ พยัญชนะที่ ๑ ที่ ๓ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ก, ค; จ, ช; ฎ, ฏ; ต, ท; ป, พ; คู่กับ *ชนิต* (เทียบระดับเสียงพยัญชนะ คู่ที่ *ชนิต*)

ลิ่งธัตถกถุมา พระนามเดิมของพระพุทธเจ้า ก่อนเสด็จออกบวรพชา ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางสิริมหามายา คำว่า *ลิ่งธัตถ* แปลว่า “มีความต้องการสำเร็จ” หรือ “สำเร็จตามที่ต้องการ” คือสมประสงค์ จะต้องการอะไรได้หมด ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางยโสธราเมื่อพระชนมายุ ๑๖ ปี เสด็จออกบวรพชาเมื่อพระชนมายุ ๒๙ ปี

ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเมื่อพระชนมายุ ๓๕ ปี บริณิพพานเมื่อพระชนมายุ ๘๐ ปี

สินไถ่ เงินไถ่ค่าตัวทาส

สินธพ ม้าพันธุ์ดีเกิดที่ลุ่มน้ำสินธุ

สินพระชนม์ หมดอายุ, ตาย

สินธุ ชื่อภาษาบาลีของภูเขาเมรุ; ดู *เมรุ*

สิบสองตำนาน “สิบสองเรื่อง” คือ พระปริตรที่มีอำนาจคุ้มครองป้องกันตามเรื่องต้นเดิมที่เล่าไว้ ซึ่งได้จัดรวมเป็นชุดรวม ๑๒ พระปริตร; อีกนัยหนึ่งว่า “สิบสองปริตร” แต่ตามความหมายนี้ น่าจะเขียน *สิบสองตำนาน* คือ สิบสองตาณ (ตาณ=ปริตต์, แผลงตาณ เป็นตำนาน); ดู *ปริตร, ปริตต์*

สิริ ศรี, มิ่งขวัญ, มงคล, ความน่านิยม, ลักษณะดีงามที่น่าโชคหรือต้อนรับเรียกมาซึ่งความเจริญรุ่งเรือง; ตรงข้ามกับ *กาฬกรรม*

สิริภูษพจน์ คำสละสลวย, คำไพเราะ, ได้แก่คำควบกับอีกคำหนึ่งเพื่อให้ฟังไพเราะในภาษา หาได้มีใจความพิเศษออกไปไม่ เช่น ในคำว่า “คณะสงฆ์” *คณะ* ก็คือ *สงฆ์* ซึ่งแปลว่าหมู่ หมายถึงหมู่แห่งภิกษุจำนวนหนึ่ง คำว่า *คณะ* ในที่นี้เรียกว่าเป็นสิริภูษพจน์ ในภาษาไทยเรียกว่า *คำติดปาก* ไม่ได้เพ่งเนื้อความ

สิริระ, สิสิรกาล, สิสิรฤดู ฤดูเยือก, ฤดูท้ายหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ถึง

ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); ดู *มาตรา*

สีกา คำที่พระภิกษุใช้เรียกผู้หญิงอย่างไม่เป็นทางการ เลื่อนมาจาก *อุบาสิกา* บัดนี้ไถ่ยืมใช้น้อย

สีตะ เย็น, หนาว

สีมสัมภท ดู *สีมาสัมภท*

สีมันตริก เขตคั่นระหว่างมหาสีมา กับขันธสีมาเพื่อมิให้ระคนกัน เช่นเดียวกับชานที่กั้นเขตของกันและกันในระหว่าง

สีมา เขตกำหนดความพร้อมเพรียงสงฆ์, เขตชุมนุมของสงฆ์, เขตที่สงฆ์ตกลงไว้สำหรับภิกษุทั้งหลายที่อยู่ภายในเขตนั้นจะต้องทำสังฆกรรมร่วมกัน แบ่งเป็น ๒ ประเภทใหญ่คือ ๑. *พัทธสีมา* แตนที่ผูกได้แก่ เขตที่สงฆ์กำหนดขึ้นเอง ๒. *อพพัทธสีมา* แตนที่ไม่ได้ผูก ได้แก่เขตที่ทางบ้านเมืองกำหนดไว้แล้วตามปกติของเขา หรือที่มีอย่างอื่นในทางธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนด สงฆ์ถือเอาตามกำหนดนั้นไม่วางกำหนดขึ้นเองใหม่

สีมามีฉายาเป็นนิमित สีมาที่ทำเงาอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเงาภูเขาเป็นต้น เป็นนิमित (มติสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า สีมาที่ถือเงาเป็นแนวนิमित) จัดเป็นสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาวิบัติ ความเสียโดยสีมา, เสียเพราะเขตชุมนุม (ไม่ถูกต้องหรือไม่สมบูรณ์),

สีมาใช้ไม่ได้ ทำให้สังกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นวิบัติคือเสียหรือใช้ไม่ได้ (เป็นโมฆะ) ไปด้วย, คัมภีร์ปริวารแสดงเหตุให้กรรมเสียโดยสีมา ๑๑ อย่าง เช่น ๑. สมมติสีมาใหญ่เกินกำหนด (เกิน ๓ โยชน์) ๒. สมมติสีมาเล็กเกินกำหนด (จุไม่พอ ภิกษุ ๒๑ รูปนั่งเข้าหัตถบาสิกกัน) ๓. สมมติสีมามีนิमितขาด ๔. สมมติสีมาฉายาเป็นนิमित ๕. สมมติสีมาไม่มีนิमित ฯลฯ, สังกรรมที่ทำในที่เช่นนี้ก็เท่ากับทำในที่มิใช่สีมานั่นเอง จึงยอมใช้ไม่ได้; ๓ วิบัติ (ของสังกรรม)

สีมาสบัตติ ความพร้อมมูลโดยสีมา, ความสมบูรณ์แห่งเขตชุมชน, สีมาซึ่งสงฆ์สมมติแล้วโดยชอบ ไม่วิบัติ ทำให้สังกรรมซึ่งทำให้สีมานั้นมีผลสมบูรณ์ กล่าวคือ สีมาปราศจากข้อบกพร่องต่างๆ ที่เป็นเหตุให้สีมาวิบัติ (ดู สีมาวิบัติ) สังกรรมซึ่งทำ ณ ที่นั้นจึงชื่อว่าทำในสีมา จึงใช้ได้ในข้อนี้; ๓ สบัตติ (ของสังกรรม)

สีมาสังกระ สีมาคาบเกี่ยวกัน, เป็นเหตุสีมาวิบัติอย่างหนึ่ง

สีมาสัมภาท การทำเขตแดนให้ระคนปะปนกัน, การทลายขีดคั่นรวมแดน 1. ในทางพระวินัย หมายถึงการที่สีมากายเกยคาบเกี่ยวกัน คือเป็นสีมาสังกระ; ๓ **สีมาสังกระ 2.** ในการเจริญเมตตาท

ภาวนา (และเจริญพรหมวิหารข้ออื่นๆ) **สีมาสัมภาท** เป็นขั้นตอนสำคัญของความสำเร็จ กล่าวคือ เบื้องต้น ผู้ปฏิบัติเจริญเมตตาทต่อบุคคลที่รักเคารพเริ่มแต่เมตตาทต่อตนเองเพื่อเอาตัวเป็นพยานแล้วขยายจากคนที่รักมาก (ตอนนี้ไม่รวมเพศตรงข้ามและคนที่ตายแล้ว) ออกไปยังคนที่รักที่พอใจ ต่อไปสู่คนที่เฉยๆ เป็นกลางๆ จนกระทั่งคนที่เกลียดชังเป็นศัตรูหรือคนคูเวร เมื่อใดทำให้ใจให้เมตตาทปรารถนาดีต่อกัน ๔ กลุ่มได้เสมอกันหมด คือ ต่อกันเอง ต่อกันที่รัก ต่อกันที่เป็นกลางๆ และต่อศัตรูคนคูเวร เมื่อนั้นเรียกว่าเป็น “สีมาสัมภาท” (คือเหมือนกำแพงที่กั้นพังทลายให้สัปดาห์แดนคือคนสี่กลุ่มนั้นรวมเข้ามาเป็นอันหนึ่งอันเดียว) ลุถึงขั้นที่มีจิตเมตตาทเป็นต้นเสมอกันหมดต่อสรรพสัตว์ทั่วสรรพโลก

ในแง่การปฏิบัติ เมื่อจิตหมดความแบ่งแยกรวมเรียบเสมอลงได้ ก็เกิดเป็นอุปปจารสมาธิ และสีมาสัมภาทนั่นเองก็เป็นนิमितสำหรับการเจริญพรหมวิหารภาวนา

ผู้ที่เจริญเมตตาทก็ดี เจริญกรุณาที่ดี เจริญมุทิตาทก็ดี เมื่อเสพเจริญนิमितนั้นไป ในที่สุดก็จะเกิดเป็นอัปปนาสมาธิเข้าถึงปฐมฌาน แล้วเสพเจริญนิमितนั้น

ต่อไปอีก ก็จะเข้าถึงทุติยฌาน และตติย-
ฌาน ตามลำดับ ต่อจากตติยฌานนั้น
เขาเจริญอุเบกขาภาวนา จนกระทั่งมีจิต
เป็นอุเบกขาต่อสรรพสัตว์เสมอกันได้
เป็นสมาธิสัมภเวส และเสพเจริญนิมิตแห่ง
สมาธิสัมภเวสนั้นไปจนเกิดจตุตถฌาน

สำหรับบุคคลที่กล่าวมานี้ เมื่อมีจิต
เป็นอุเบกขาแล้วตั้งแต่ขั้นปฐมฌาน จะมี
วิกุพพนา คือ เพราะจิตสงบตลอดไปร่ง
แคล้วคล่องและเป็นจริง ก็จึงสามารถ
แผกผันปรับแปรการแผ่เมตตา เป็นต้น
นั้น ทั้งในแบบทั่วตลอดไว้ขอบเขต
เป็นอนิโสรณา ทั้งในแบบเจาะจง
จำกัดขอบเขต เป็นอิโสรณา และใน
แบบจำเพาะทิศจำเพาะแถบ เป็นทิสา-
พรณา ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบพร้อมด้วย
อัปมัณฺญาธรรม; *ดูแผ่เมตตา, วิกุพพนา,*
อนิโสรณา, อิโสรณา, ทิสาพรณา

ศีลภา ถ้อยคำที่ชักนำไปตั้งอยู่ในศีล
(ข้อ ๖ ในกถาวัตถุ ๑๐)

ศีลขันธ กองศีล, หมวดธรรมว่าด้วยศีล
เช่น กายสุจริต สัมมาอาชีวะ อินทริย-
สังวร โภชเนมัตตัญญูตา เป็นต้น (ข้อ
๑ ในธรรมขันธ ๕)

ศีลขันธวรรค ตอนที่ ๑ ใน ๓ ตอนแห่ง
คัมภีร์ที่มกนิกาย พระสุตตันตปิฎก

ศีลมัย บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล, ทำ
บุญด้วยการประพฤติดีงาม (ข้อ ๒ ใน

บุญกิริยาวัตถุ ๓ และ ๑๐)

ศีลวิบัติ เสียศีล, สำหรับภิกษุ คือต้อง
อาบัติปาราชิกหรือสังฆาติเสส (ข้อ ๑
ในวิบัติ ๔)

ศีลวิสุทธี ความหมดจดแห่งศีล คือ
รักษาศีลให้บริสุทธิ์ตามภูมิของตน ซึ่ง
จะช่วยเป็นฐานให้เกิดสมาธิได้ (ข้อ ๑
ในวิสุทธี ๗)

ศีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือ ถ้าเป็น
คฤหัสถ์ ก็รักษากายวาจาให้เรียบร้อย
ประพฤติอยู่ในคลองธรรม ถ้าเป็นภิกษุ
ก็สำรวมในพระปาฏิโมกข์ มีมารยาทดี
งาม เป็นต้น (ข้อ ๒ ในสัมปรายิกัตถ-
สังวัตตนิกัทธิธรรม ๔, ข้อ ๑ ในจรณะ ๑๕)

ศีลสามัญญตา ความสม่ำเสมอโดยศีล
คือ รักษาศีลบริสุทธิ์เสมอกันกับเพื่อน
ภิกษุสามเณร ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจ
ของหมู่คณะ (ข้อ ๕ ในสาธาณียธรรม ๖)

ศีลสิกขา ดู *อริศีลสิกขา*

ศีลพทปรามาส ความยึดถือว่าบุคคล
จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตร
(คือถือว่าเพียงประพฤติศีลและวัตรให้
เคร่งครัดก็พอที่จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้
ไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญาก็ตาม ถือ
ศีลและวัตรทิ้งมลายหรืออย่างงมลายก็
ตาม), ความถือศีลพรต โดยสักว่าทำ
ตามๆ กันไปอย่างงมลาย หรือโดยนิยม
ว่าขลังว่าศักดิ์สิทธิ์ ไม่เข้าใจความหมาย

และความมุ่งหมายที่แท้จริง, ความเชื่อ ถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่าจะมีได้ด้วยศีล หรือพรตอย่างนี้ล่วงธรรมดาวิสัย (ข้อ ๓ ในสังโยชน์ ๑๐, ข้อ ๖ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม)

ศัพท์พจนานุกรม ความยึดมั่นศีลและ วัตรด้วยอำนาจกิเลส, ความถือมั่นศีล พรต คือธรรมเนียมที่ประพฤติกันมาจนชินโดยเชื่อว่าขลังเป็นเหตุให้บังอาจ, คัมภีร์ธรรมสังคณีแสดงความหมาย อย่างเดียวกับ *ศัพท์พจนานุกรม* (ข้อ ๓ ในอนุพาทาน ๔)

ศัพท์พจนานุกรม ระลึกถึงศีลของตนที่ได้ ประพฤติมาด้วยดีบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย (ข้อ ๔ ในอนุพาทาน ๑๐)

ศัพท์พจนานุกรม พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นพระ โอรสพระนางสุปปวาสา ซึ่งเป็นพระ ราชธิดาของเจ้ากรุงโกลิยะ ปรากฏว่าตั้ง แต่ท่านปฏิสนธิในครรภ์ เกิดลามก ลักการะแก่พระมารดาเป็นอันมาก ตาม ตำหนานว่าอยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี พระมารดาเจ็บพระครรภ์ถึง ๗ วัน ครั้ง ประสูติแล้วก็ทำกิจการต่างๆ ได้ทันที ต่อ มาท่านบวชในสำนักของพระสารีบุตร ใน วันที่บวช พอมืดโกนตัดกลุ่มผมครั้งที่ ๑ ได้บรรลุโสดาปัตติผล ครั้งที่ ๒ ได้ บรรลุสกทาคามีผล ครั้งที่ ๓ ได้บรรลุ อานาคามีผล พอปลงผมเสร็จก็ได้สำเร็จ

พระอรหัต ท่านสมบูรณ์ด้วยปัจจัยลามก และทำให้ลามกเกิดแกมภิกษุสงฆ์เป็นอัน มาก ได้รับความยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะใน ทางมีลามกมาก

ศัพท์พจนานุกรม “การบันลือของราชสีห์” หรือ “การบันลืออย่างราชสีห์”, การลำแดง ความจริง ประกาศสถานะของตน หรือ ยืนยันหลักการบนฐานแห่งความจริง ด้วยการชี้แจงแถลงเรื่องราวหรือข้อมูล อย่างเปิดเผยตัวจะฉานชัดแจ้ง และไม่ หวาดหวั่นครั่นคร้าม เช่น พระพุทธเจ้า ทรงบันลือศัพท์พจนานุกรม ในกรณีที่มีผู้ดูหรือ กล่าวร้าย แล้วล้มล้างคำดูหรือคำกล่าว ร้ายนั้นได้ สยบผู้ดูผู้กล่าวร้ายหรือทำให้ เขายอมรับ และทำให้ผู้ศรัทธายังมีความ มั่นใจ, พระสูตรบางเรื่อง อรรถกถา บอกว่าเป็นพุทธศัพท์พจนานุกรมทั้งพระสูตร เช่น วิมังสกสูตร (ม.ม.๑๒/๕๓๕/๕๗๖) ที่ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงวิธีที่สาวกจะ ตรวจสอบพระองค์ ให้เห็นว่ามีพระคุณ สมควรหรือไม่ที่จะเข้าไปหาเพื่อฟังธรรม จะได้มีศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญา, นอกจากการบันลือศัพท์พจนานุกรมของพระพุทธ เจ้าแล้ว พบการบันลือศัพท์พจนานุกรมของพระ สาวกมากแห่ง, บางแห่งศัพท์พจนานุกรมมาด้วย กันกับ*อัสภิวาจา* (เช่น พระสารีบุตร เปล่ง*อัสภิวาจา*บันลือศัพท์พจนานุกรม, ที่.ม.๑๐/ ๗๗/๙๖) แต่พระสาวกที่เปล่ง*อัสภิวาจา*

นั้น ปราบกฏน้อยนัก เท่าที่ได้พบคือ พระ
สารีบุตร และพระอนุรุทธ; สิงหนาท ก็
ใช้; **ดู อาสภิวาจา**

สีหฬ, สีหฬ **ดู สิงหน**

สีหฬทวีป “เกาะของชาวสิงหล”, เกาะ
ลังกา, ประเทศศรีลังกา

สีหฬไสยา นอนอย่างราชสีห์ คือนอน
ตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มี
สติสัมปชัญญะ กำหนดใจถึงการลุกขึ้น
ไว้ (มีคำอธิบายเพิ่มอีกว่า มือซ้ายพาด
ไปตามลำตัว มือขวาซ้อนศีรษะไม่พลิก
กลับไปมา)

สีหฬนุ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตร
ของพระเจ้าชยเสนะ เป็นพระราชบิดา
ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระอัยกา
ของพระพุทธเจ้า

สุกกะ น้ำกาม, น้ำอสุจิ

สุกโกทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระ
ราชบุตรองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสีหฬนุ
เป็นพระอนุชาของพระเจ้าสุทโธทนะ
เป็นพระบิดาของพระเจ้ามทานาม และ
พระอนุรุทธะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี.
๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตามหนังสือเรียน
เป็นพระบิดาของพระอานนท์) มีเรื่อง
ราว (ธ.อ.๖/๑๕๙) ที่แสดงว่า เจ้าสุกโกทนะ
มีราชธิดาด้วย คือ เจ้าหญิงโรหิณี

สุกขวิปัสสก พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วน
สำเร็จพระอรหัต มีได้ทรงคุณวิเศษ

อย่างอื่นอีก เช่นไม่ได้ฉานสมบัติ ไม่
ได้อภิญญา เป็นต้น; **ดู อรหันต์**

สุกรขาทา ชื่อถ้ำ อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ พระ
นครราชคฤห์ ณ ที่นี้พระสารีบุตรได้
สำเร็จพระอรหัต เพราะได้ฟังพระธรรม
เทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่
ปริพาชกที่ที่ฉนชนะ; **ดู ที่ฉนชนะ**

สุข ความสบาย, ความสำราญ, ความจำ
ชื่นรื่นกายรื่นใจ มี ๒ คือ ๑. **กายิกสุข**
สุขทางกาย ๒. **เจตสิกสุข** สุขทางใจ, **อีก**
หมวดหนึ่ง มี ๒ คือ ๑. **สามิสสุข** สุขอิง
อามิส คืออาศัยกามคุณ ๒. **นิรามิสสุข**
สุขไม่อิงอามิส คือ อิงเนกขัมมะ หรือ
สุขที่เป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อวัตถุ (ท่านแบ่ง
เป็นคู่ๆ อย่างนี้อีกหลายหมวด)

สุขของคฤหัสถ์ สุขอันชอบธรรมที่ผู้
ครองเรือนควรมี และควรชวนขยายให้
มีอยู่เสมอ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อตัณฺหิสุข**
สุขเกิดจากความมีทรัพย์ (ที่ได้มาด้วย
เรี่ยวแรงของตน โดยทางชอบธรรม) ๒.
โภกสุข สุขเกิดจากการใช้จ่ายทรัพย์
(เลี้ยงตน เลี้ยงคนควรเลี้ยง และทำ
ประโยชน์) ๓. **อนณสุข** สุขเกิดจาก
ความไม่เป็นหนี้ ๔. **อนวัชชสุข** สุขเกิด
จากประกอบกำหนัดไม่มีโทษ (มีสุจริต
ทั้ง กาย วาจา และใจ), เฉพาะข้อ ๔
ตามแบบเรียนว่า สุขเกิดแต่ประกอบ
การงานที่ปราศจากโทษ

สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย (ข้อ ๑ ใน เวทนา ๓)

สุขสมบัติ สมบัติคือความสุข, ความถึงพร้อมด้วยความสุข

สุขาวดี แดนที่มีความสุข, เป็นแดนสถิตของพระอมิตายามพุทธ ฝ่ายมหายาน

สุขุม ละเอียดย, ละเอียดอ่อน, นิ่มนวล, ซึ่ง

สุขุมรูป รูปละเอียดย, ในพระไตรปิฎกเรียกว่า “อนิทัสสนอปปปฏิฆรูป” คือเป็นรูปที่มองไม่เห็นและกระทบไม่ได้ มี ๑๖ อย่าง ได้แก่ อาโปธาตุ และอุปาทายรูปที่เหลือ เว้นปสาทรูปและวิสัยรูป (คือเป็นมหาภูตรูป ๑ และอุปาทายรูป ๑๕ แจกแจงออกไปดังนี้ อาโปธาตุ ๑ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔), สุขุมรูปเหล่านี้ รับรู้ไม่ได้ด้วยประสาททั้ง ๕ แต่เป็นธรรมารมณ์ อันรู้ได้ด้วยใจ; ดู รูป ๒๘, อนิทัสสนอปปปฏิฆรูป, ธรรมายตนะ

สุขุมลชาติ มีพระชาติละเอียดอ่อน, มีตระกูลสูง

สุคติ ผู้เสด็จไปดีแล้ว, เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า; ดู สุคติ ด้วย

สุคติประมาณ ขนาดหรือประมาณของพระสุคติ คือ พระพุทธเจ้า, เกณฑ์หรือมาตรวัดของพระสุคติ

สุคตานิวัตติพจน์ พระดำรัสสั่งของพระ

สุคติ

สุคติ คดีดี, ทางดำเนินที่ดี, แดนกำเนิดอันดีที่สัตว์ผู้ทำกรรมดีตายแล้วไปเกิดได้แก่ *มนุษย์* และ *เทพ*; ตรงข้ามกับ *ทุคติ*; ดู *คติ*

สุคติ (พระผู้มีพระภาคเจ้า) “เสด็จไปดีแล้ว” คือ ทรงมีทางเสด็จที่ตั้งงามอันได้แก่อริยมรรค, เสด็จไปสู่ที่ตั้งงามกล่าวคือพระนิพพาน, เสด็จไปด้วยดีโดยชอบ กล่าวคือ ทรงดำเนินรุดหน้าไม่หวนกลับมาสู่กิเลสที่ทรงละได้แล้ว ทรงดำเนินสู่ผลสำเร็จไม่ถอยหลัง ไม่กลับตกจากฐานะที่ลุถึง ทรงดำเนินในทางอันถูกต้องคือมัชฌิมาปฏิปทา ไม่เผลอเชื่อไปในทางที่ผิด คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค เสด็จไปดี เสด็จที่ใดก็ทรงทำประโยชน์ให้แก่มหาชนในที่นั้น เสด็จไปโดยสวัสดิและนำไปให้เกิดความสวัสดิ แม้แต่พอบองคุลีมาลมหาโจรร้ายก็ทรงกลับใจให้เขากลายเป็นคนดีไม่มีภัย เสด็จผ่านไปแล้วด้วยดี ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจไว้บริบูรณ์ ประดิษฐานพระพุทธานุชาสนาไว้ เพื่อชาวโลก ให้เป็นเครื่องแผ่ดีประโยชน์แก่ประชาชนทั้งปวงผู้เกิดมาในภายหลัง, ทรงมีพระวาจาดี หรือตรัสโดยชอบ คือ ตรัสแต่คำจริงแท้ ประกอบด้วยประโยชน์ ในกาลที่ควรตรัส และบุคคลที่ควรตรัส (ข้อ ๔ ในพุทธคุณ ๙)

สุคโตวาท โอวาทของพระสุคต, พระ
ดำรัสสอนของพระพุทธเจ้า

สุคนธชาติ ของหอม, เครื่องหอม

สุคนธวารี น้ำหอม

สูงกฆาตะ ด้านภาชี

สูงสูมารคีระ ชื่อนครหลวงแห่งแคว้น
ภคคะ ที่พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาที่
๘; **สูงสูมารคีรี** ก็เรียก

สุจริต ประพฤติดี, ประพฤติชอบ,
ประพฤติถูกต้องตามคลองธรรม มี ๓
คือ ๑. **กายสุจริต** ประพฤติชอบด้วยกาย
๒. **วจีสุจริต** ประพฤติชอบด้วยวาจา ๓.
มโนสุจริต ประพฤติชอบด้วยใจ; เทียบ
ทุจริต

สุชาดา อุบาสิกาสำคัญคนหนึ่ง เป็นธิดา
ของผู้มีทรัพย์ซึ่งเป็นนายใหญ่แห่งชาว
บ้านเสนานิคม ตำบลอุรุเวลา ได้ถวาย
ข้าวปายาส (ในคัมภีร์ทั้งหลาย นิยม
เรียกเต็มว่า “มธูปายาส”) แก่พระมหา
บุรุษในเวลาเช้าของวันที่จะตรัสรู้ มีบุตร
ชื่อยส ซึ่งต่อมาออกบวชเป็นพระ
อรหันต์ นางสุชาดาได้เป็นปฐมอุบาสิกา
พร้อมกับภรรยาเก่าของยสะ และได้รับ
ยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะ ในบรรดา
อุบาสิกาผู้ถึงสรณะเป็นปฐม; ดู **ปายาส**,
มธูปายาส, **สุกรมัททวะ**

สุญญตวิโมกข์ ความหลุดพ้นโดยว่าง
จาก ราคะ โทสะ โมหะ หมายถึงมอง

เห็นความว่าง หมดความยึดมั่น คือ
พิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนัตตา
พูดสั้นๆ ว่า หลุดพ้นเพราะเห็นอนัตตา
(ข้อ ๑ ในวิโมกข์ ๓)

สุญญตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาเห็น
ความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความ
หลุดพ้นด้วยกำหนดอนัตตลักษณะ (ข้อ
๑ ในสมาธิ ๓)

สุญญตา “ความเป็นสภาพสูญ” ความว่าง

1. ความเป็นสภาพที่ว่างจากความเป็น
สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เฉพาะ
อย่างยิ่ง ภาวะที่ขั้น ๕ เป็นอนัตตา คือ
ไร้ตัวมิใช่ตน ว่างจากความเป็นตน
ตลอดจนว่างจากสาระต่างๆ เช่น สาระ
คือความเที่ยง สาระคือความสวยงาม
สาระคือความสุข เป็นต้น, โดยปริยาย
หมายถึง หลักธรรมฝ่ายปรมัตถ์ ดังเช่น
ขั้น ๓ ธาตุ อายตนะ และปัจจยการ
(อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท) ที่
แสดงแต่ตัวสภาวะให้เห็นความว่างเปล่า
ปราศจากสัตว์ บุคคล เป็นเพียงธรรม
หรือกระบวนการล้วนๆ **2.** ความว่าง
จากกิเลส มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น
ก็ดี สภาวะที่ว่างจากสังขารทั้งหลายก็ดี
หมายถึง นิพพาน **3.** โลกุตตรมรรค ได้
ชื่อว่าป็นสุญญตาด้วยเหตุผล ๓
ประการ คือ เพราะลุดด้วยปัญญาที่
กำหนดพิจารณาความเป็นอนัตตา มอง

เห็นภาวะที่สังขารเป็นสภาพว่าง (จากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน) เพราะว่างจากกิเลสมีรากะเป็นต้น และเพราะมีสุญญตา คือ นิพพาน เป็นอารมณ์ 4. ความว่าง ที่เกิดจากกำหนดหมายในใจ หรือทำใจเพื่อให้ความว่างนั้นเป็นอารมณ์ของจิตในการเจริญสมาบัติ เช่น ผู้เจริญอากิญจัญญายตนสมาบัติ กำหนดใจถึงภาวะว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย; **สุญญา** ก็เขียน

สุญญาการ “เรื่อนว่าง”, โดยนัย หมายถึง สถานที่ที่สงบ ปลอดภัย ปราศจากเสียงรบกวน, มักมาในข้อความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่า ก็ดี ไปสู่โคนไม้ ก็ดี ไปสู่สุญญาการ ก็ดี ...” ซึ่งท่านมักอธิบายว่า สุญญาการ ได้แก่ เสนาสนะ (อันสงบ) ทั้ง ๗ ที่นอกจากป่าและโคนไม้ กล่าวคือ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชฎู ที่แจ้ง ลอมฟาง

สุตะ “สิ่งสดับ”, สิ่งที่ได้ฟังมา, สิ่งที่ได้ยินได้ฟัง, ความรู้จากการเล่าเรียนหรือรับถ่ายทอดจากผู้อื่น, ข้อมูลความรู้จากการอ่านการฟังบอกเล่าถ่ายทอด; สำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติ “สุตะ” หมายถึงความรู้ที่ได้เล่าเรียนสดับฟังธรรม ความรู้ในพระธรรมวินัย ความรู้คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ หรือปริยัติ, สุตะเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่าง

หนึ่งของผู้ที่จะเจริญอกงาม ไม่ว่าจะ เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิต โดยเป็นเหตุปัจจัยให้ได้ปัญญา ที่เป็นเบื้องต้นหรือเป็นฐานของพรหมจริยะ และเป็นเครื่องเจริญปัญญาให้พัฒนาจนไปบุลย์ปริบูรณ์ (ที.ปา.๑๑/๔๔๔/๓๑๖) พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้เป็นผู้มีสุตะมาก (เป็นพหูสูต หรือมีพาหุสัจจะ) และเป็นผู้เข้าถึงโดยสุตะ (อง.จตุกก.๒๑/๖/๙), (ข้อ ๓ ในอริยวัฑฒิ ๕); เทียบ **ปัญญา**, ดู **พหูสูต**, **พาหุสัจจะ**

สุตตนิบาต ชื่อคัมภีร์ที่ ๕ แห่งขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก

สุตตันตปิฎก ดู **ไตรปิฎก**

สุตบพ คำว่า **สุต**, **สุตา**; ดู **ปาฏิโมกข์ย่อ**

สุตพุทธะ ผู้รู้เพราะได้ฟัง, ผู้รู้โดยสุตะ หมายถึง บุคคลที่เป็นพหูสูต; ดู **พุทธะ**

สุตมยปัญญา ดู **ปัญญา ๓**

สุทนต์ปริวาส ปริวาสที่ภิกษุผู้ต้องการจะออกจากอาบัติสังฆาติเสสอยู่ไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ หมายความว่า ภิกษุต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้วปิดไว้หลายคราวจนจำจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดไม่ได้ หรือจำได้แต่บางจำนวน ท่านให้ขอปริวาสประมวลจำนวนอาบัติและจำนวนวันที่ปิดเข้าด้วยกัน แล้วอยู่ใช้ไปจนกว่าจะเห็นว่าบริสุทธิ์ มี ๒ อย่างคือ **อุพสุทนต์**

ปริวาส และ มหาสุทธชั้นตปริวาส

สุทธาวาส ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ที่เกิดของพระอนาคามี ได้แก่ พรหม ๕ ชั้นที่สูงสุดในรูปาวจร คือ อวิหา อตปปา สุกัสสา สุกัสสี อกนิฏฐา

สุทธริ ความบริสุทธิ์, ความสะอาดหมดจด มี ๒ คือ ๑. **ปริยายสุทธริ** บริสุทธิ์โดยเอกเทศ (คือเพียงบางส่วนบางแง่) ๒. **นิปปริยายสุทธริ** บริสุทธิ์โดยสิ้นเชิง (ความบริสุทธิ์ของพระอรหันต์)

สุทธริกปาจิตตियะ อាប់ติปาจิตตีย์ล้วนคืออាប់ติปาจิตตีย์ที่ไม่ต้องให้เสียสละสิ่งของ มี ๙๒ ลิกขาบท ตามปกติเรียกกันเพียงว่า **ปาจิตตियะ** หรือ **ปาจิตตีย์**

สุทโททนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ซึ่งเป็นราชาผู้ครองแคว้นศากยะ หรือลัทธิชนบท ฆนครกบิลพัสดุ์ มีพระมเหสีพระนามว่า พระนางสิริมหามายา หรือ เรียกสั้นๆ ว่ามายา เมื่อพระนางมาياسวรรคตแล้ว พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้เป็นพระมเหสีต่อมา พระเจ้าสุทโททนะเป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระราชบิดาของพระสิทธัตถะ เป็นพระอัยกาของพระราहुล และเป็นพระพุทธรบิดา พระองค์สวรรคตในปีที่ ๕ แห่งพุททกิจ ก่อนสวรรคต พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปแสดงธรรมโปรดให้ได้ทรงบรรลุมรรคผล และได้เสวยวิมุตติสุข

๗ วันก่อนปรินิพพาน

สุธรรมภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งมีความมักใหญ่ ได้ดำจิตตคฤหบดี และถูกสงฆ์ลงปฏิสารณียกรรม ให้ไปขอขมาคฤหบดีนั้น นับเป็นต้นบัญญัติในเรื่องนี้

สุนทร ดี, งาม, ไพเราะ

สุนทรพจน์ คำพูดที่ไพเราะ, คำพูดที่ดี; คำพูดอันเป็นพิธีการ, คำกล่าวแสดงความรู้สึกที่ดีอย่างเป็นพิธีการในที่ประชุม

สุนาปรันตะ ดู **ปุลณสุนาปรันตะ**

สุนตตะ นามของพระศาสดาองค์หนึ่งในอดีต มีคุณสมบัติคือ **กามสุ วิตราโค** (มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย) มีศิษย์จำนวนมาก ได้เจริญเมตตาจิตถึง ๗ ปี แต่ก็ไม่อาจพ้นจากชาติ ชรามรณะ เพราะไม่รู้อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ

สุปฏิปนุโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ปฏิบัติไม่ถอยหลัง ปฏิบัติสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดำรงอยู่ในธรรมวินัย (ข้อ ๑ ในสังฆคฺคุณ ๙)

สุปปพุทธะ กษัตริย์โกถิยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๑ ของพระเจ้าอัญจนะ เป็นพระบิดาของพระเทวทัตและพระนางยโสธราพิมพา

สุพาหุ บุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี เป็น

สหายของยสกุลบุตร ได้ทราบข่าว ยสกุลบุตรออกบวช จึงได้บวชตาม พร้อมด้วยสหายอีก ๓ คน คือ วิมลปุณณชิ และควัมปติ ได้เป็นสาวกรุ่นแรกที่พระพุทธเจ้าส่งไปประกาศพระศาสนา

สุภัททะ ปัจฉิมลักขิสาวก (สาวกผู้เห็นองค์สุดท้าย) ของพระพุทธเจ้า เรียกสั้นๆ ว่า *ปัจฉิมสาวก* เดิมเป็นพราหมณ์ตระกูลใหญ่ ต่อมาออกบวชเป็นปริพาชก อยู่ในเมืองกุสินารา ในวันที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน สุภัททปริพาชกได้ยินข่าวแล้ว คิดว่าตนมีข้อสงสัยอยู่อย่างหนึ่ง อยากจะขอให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้นเสียก่อนที่จะปรินิพพาน จึงเดินทางไปยังสาละวัน ตรงไปหาพระอานนท์ แจ้งความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระบรมศาสดา พระอานนท์ได้ห้ามไว้ เพราะเกรงว่าพระองค์เหน็ดเหนื่อยอยู่แล้ว จะเป็นการรบกวนให้ทรงลำบาก สุภัททปริพาชกก็คะยั้นคะยอจะขอเข้าเฝ้าให้ได้ พระอานนท์ก็ยินยอมให้เข้าเฝ้าได้ถึง ๓ วาระ จนพระผู้มีพระภาคทรงได้ยินเสียงโต้ตอบกันนั้น จึงตรัสสั่งพระอานนท์ว่าสุภัททะมุ่งหาความรู้ มิใช่ประสงค์จะเบียดเบียนพระองค์ ขอให้ปล่อยยให้เขาเข้าเฝ้าเถิด สุภัททปริพาชก

เข้าเฝ้าแล้ว ทูลถามว่า สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิที่มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ เหล่าครูทั้ง ๖ นั้น ล้วนได้ตรัสรู้จริงทั้งหมดตามที่ตนปฏิญาณ หรือได้ตรัสรู้เพียงบางส่วน หรือไม่มีใครตรัสรู้จริงเลย พระพุทธเจ้าทรงห้ามเสียและตรัสว่าจะทรงแสดงธรรม คือ หลักการหรือหลักความจริงให้ฟัง แล้วตรัสว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หาไม่ได้ในธรรมวินัยใด สมณะ (คืออริยบุคคลทั้ง ๔) ก็หาไม่ได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยใด สมณะก็หาได้ในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หาได้ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิอื่นๆ ว่างจากสมณะ และตรัสสรุปว่า ถ้าภิกษุทั้งหลายเป็นอยู่โดยชอบ โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลาย เมื่อจบพระธรรมเทศนา สุภัททปริพาชกเลื่อมใส ทูลขอบรรพชาอุปสมบท พระพุทธเจ้าตรัสสั่งพระอานนท์ให้บวชสุภัททะในสำนักของพระองค์ โดยประทานพุทธานุญาตพิเศษให้ยกเว้นไม่ต้องอยู่ติดตึดยปวิเวศ ท่านสุภัททะบวชแล้วไม่นาน (อรรถกถาว่าในวันนั่นเอง) ก็ได้บรรลุอรหัตตผล นับเป็นพุทธปัจฉิมลักขิสาวก

สุภัททะ วุฒบรพชิต “พระสุภัททะผู้บวชเมื่อแก่” ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งการปรารภที่จะสังคายนาครั้งที่ ๑ ก่อนบวช

เป็นช่างตัดผมในเมืองอาตุมา มีบุตรชาย ๒ คน ออกบวชแล้วคราวหนึ่งได้ข่าวว่าพระพุทธรูปเจ้าพร้อมด้วยสงฆ์หมู่ใหญ่จะเสด็จมายังเมืองอาตุมา จึงให้บุตรทั้งสองเอาเครื่องมือตัดผมออกไปเที่ยวขอตัดผมตามบ้านเรือนทุกแห่ง แลกเอาเครื่องปรุงยาคุมมาได้มากมาย แล้วบัญญัติให้ผู้คนจัดเตรียมข้าวยาคุไว้เป็นอันมาก เมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาถึง ก็นำเอาข้าวยาคุนั้นเข้าไปถวาย พระพุทธรูปเจ้าตรัสถาม ทรงทราบความว่าพระสุภัททะได้ข้านั้นมาอย่างไรแล้ว ไม่ทรงรับ และทรงติเตียน แล้วทรงบัญญัติสิกขาบท ๒ ข้อคือ บรรพชิตไม่พึงชักชวนคนทำในสิ่งที่เป็นการอภัยโทษ และภิกษุผู้เคยเป็นช่างกลบกลไม่พึงเก็บรักษาเครื่องตัดโกนผมไว้ประจำตัว จากการที่ได้ถูกติเตียนและเสียชื่อเสียงหน้าเสียใจในเหตุการณ์ครั้งนั้น พระสุภัททะก็ได้ผูกอาฆาตไว้ ต่อมา เมื่อพระพุทธรูปเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๗ วัน พระสุภัททะร่วมอยู่ในคณะของพระมหากัสสปเถระซึ่งกำลังเดินทางจากเมืองปาวาสู่เมืองกุสินารา ระหว่างทางนั้น คณะได้ทราบข่าวพุทธรูปปรินิพพานจากอาชีวกผู้หนึ่ง ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่สิ้นราคะ (คือพระปุณฺณ ชน โสตาบัน และสกทาคามี) พากัน

ร้องให้คร่ำครวญเป็นอันมาก ในขณะที่ตนเองพระสุภัททะวุฒบวรพชิต ก็ร้องห้ามขึ้นว่า “อย่าเลย ท่านผู้มีอายุ พวกท่านอย่าเศร้าโศก อย่าร้องไห้ไปเลย พวกเราพ้นดีแล้ว พระมหาสมณะนั้นคอยเบียดเบียนพวกเราว่า สิ่งนี้ควรแก่เธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่เธอ บัดนี้พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักกระทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่กระทำสิ่งนั้น” พระมหากัสสปเถระได้ฟังแล้วเกิดธรรมสังเวช ดำริว่า พระพุทธรูปปรินิพพานเพียง ๗ วัน ก็ยังเกิดเลี่ยนหนามขึ้นแล้วในพระศาสนา หากต่อไปคนชั่วได้พวกพ้องมีกำลังเติบโตมากขึ้น ก็จะทำพระศาสนาให้เสื่อมถอยดังนั้น หลังจากเสร็จงานถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้ว ท่านจึงได้ยกถ้อยคำของสุภัททะวุฒบวรพชิต ซึ่งเรียกกันสั้นๆ ว่า คำกล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยนี้ขึ้นเป็นข้อปรารภ ชักชวนพระเถระทั้งหลายร่วมกันทำสังคายนาครั้งแรก; สุภัททะวุฒบวรพชิต ก็เขียน (คำบาลีว่า สุภทโท วุฑฒปพชิตโต)

สุภาพ เรียบร้อย, อ่อนโยน, ละมุนละม่อม

สุภาษิต ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว, คำพูดที่ถือเป็นคติได้

สุฤติ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นบุตรสุนนเศรษฐี ในพระนครสาวัตถี ได้ไป

ร่วมงานฉลองวัดเซตวันของท่านอนาถ-
 บิณฑิกเศรษฐี ได้ฟังพระธรรมเทศนา
 ของพระศาสดา มีความเลื่อมใสบวชใน
 พระพุทธศาสนา ต่อมาเจริญวิปัสสนา
 ทำเมตตามานให้เป็นบาท ได้สำเร็จพระ
 อรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็น
 เอตทัคคะ ๒ ทาง คือในทางอรณวิหาร
 (เจริญฌานประกอบด้วยเมตตา) และ
 เป็นทักษิณียบุคคล

ศุภมะ ชื่อพระเถระองค์หนึ่งในการกสงฆ์
 ผู้ทำสังคายนาครั้งที่ ๒

ศุภมังคลวิลาสินี ชื่อคัมภีร์อรรถกถา
 อธิบายความในทีฆนิกาย แห่งพระ
 สุตตันตปิฎก พระพุทธโฆสจารย์เรียบ
 เรียงขึ้น โดยอาศัยอรรถกถาเก่าภาษา
 สิงห์ที่สืบมาแต่เดิมเป็นหลัก เมื่อ พ.ศ.
 ใกล้เคียงถึง ๑๐๐๐; ดู *ปปรานัญญกถา*,
อรรถกถา

ศุภเมรุ ชื่อหนึ่งของภูเขาเมรุ; ดู *เมรุ*

ศุภนาทโฆหาร ถ้อยคำที่ฮึกห้าว

ศุภสิงหนาท การเปล่งเสียงพูดอย่าง
 องอาจกล้าหาญ หรือพระดำรัสที่เร้าใจ
 ปลุกให้ตื่นฟื้นสติขึ้น เหมือนดังเสียง
 บันลือของราชสีห์ เช่นที่พระพุทธเจ้า
 ตรัสว่า “กิจอย่างใด อันพระศาสดาผู้
 เอ็นดู แสวงประโยชน์ เพื่อสาวกทั้ง
 หลายจะพึงทำ กิจนั้นอันเราทำแล้วแก่
 พวกเธอทุกอย่าง”

ศุภเสนะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖
 แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางใต้
 ของแคว้นกुरु ระหว่างแม่น้ำสินธุกับแม่
 น้ำยมุนาตอนล่าง นครหลวงชื่อมธูรา
 แต่ปัจจุบันเรียกมธูรา (Mathura)

ศุภรา เหล้า, น้ำเมาที่กลั่นแล้ว

ศุภราบาน การดื่มเหล้า, น้ำเหล้า

ศุภราปานวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องดื่มน้ำ
 เมา เป็นต้น เป็นวรรคที่ ๖ ในปาจิตติย-
 กัณฑ์

ศุภรามฤต น้ำที่ทำผู้ดื่มให้ไม่ตายของ
 เทวดา, น้ำอมฤตของเทวดา

ศุภราเมธยัมชชปมาทัญญานา เวมณิ
 เว้นจากน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็น
 ที่ตั้งแห่งความประมาท (ข้อที่ ๕ ในศีล
 ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐)

ศุภริยคติ การนับวันโดยถือเอาการเดินทาง
 ของพระอาทิตย์เป็นหลัก เช่นวันที่ ๑,
 ๒, ๓ เดือนเมษายน เป็นต้น

ศุภริยปราคา การจับอาทิตย์ คือเงาดวง
 จันทรย์บังดวงอาทิตย์

สุวรรณภูมิ “แผ่นดินทอง”, “แหลมทอง”,
 ดินแดนที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรง
 อุปถัมภ์การส่งพระ *โสนะ* และพระ *อุตตระ*
 หัวหน้าพระศาสนทูตสายที่ ๘ (ใน ๙
 สาย) ไปประกาศพระศาสนา ปราชญ์
 ลัทธิชุนชานว่าได้แก่ดินแดนบริเวณ
 จังหวัดนครปฐม (พม่าว่าได้แก่เมือง

สะเทิม หรือสุพรรณนครในประเทศพม่า), สุวรรณภูมิปรากฏในรายชื่อดินแดนต่างๆ ในคัมภีร์มหานิทเทส แห่งพระสุตตันตปิฎก ซึ่งมีชาวดัวย และถัดจากสุวรรณภูมิ ก็มีตัมพปณฺธิ (ขัว คจฺจติ ... สุวณฺณภูมิ คจฺจติ ตมฺพปณฺธิ คจฺจติ, พุ.ม.๒๙/๒๕๔/๑๘๘, ๘๑๐/๕๐๔) ชื่อเหล่านี้จะตรงกับดินแดนที่เข้าใจกัน หรือเป็นชื่อพ้อง หรือตั้งตามกัน ไม่อาจวินิจฉัยชี้ให้เห็นได้ (ในชั้นอรรถกถา มีเรื่องราวมากมาย เกี่ยวกับคนลงเรือเดินทางทะเลจากชมพูทวีปไปยังสุวรรณภูมิ); **ตัมพปณฺธิ**

สุ ทาน

สูตรมัททวะ ชื่ออาหารซึ่งนายจุนทะ กัมมารบุตร แห่งเมืองปาวา ถวายแด่พระพุทฺธเจ้า ในวันเสด็จดับขันธปรินิพพาน เป็นบิณฑบาตมื้อสุดท้ายที่พระพุทฺธเจ้าเสวยก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งพระพุทฺธเจ้าตรัสว่าเป็นบิณฑบาตที่มีผลเสมอกับบิณฑบาตที่พระองค์เสวยแล้วได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ และบิณฑบาต ๒ ครั้งนี้มีผลมีอันยิ่งกว่าบิณฑบาตครั้งอื่นใดทั้งสิ้น (ที.ม.๑๐/๑๒๖/๑๕๘; บิณฑบาตที่เสวยในวันตรัสรู้ คือข้าวมธุปายาสที่นางสุชาดาถวาย), หลังจากเสวยสูตรมัททวะแล้ว พระพุทฺธเจ้าก็ประสูรหนัก และ

เมื่อเสด็จถึงเมืองกุสินาราแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานในราตรีนั้น

“สูตรมัททวะ” นี้ มักแปลกันว่าเนื้อสุกรอ่อน แต่อรรถกถาแปลต่างเป็นหลายนัย อรรถกถาแห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ถึง ๔ อย่าง (อ.อ.๔๒๗) ว่า ๑. มหาอัญญาถุทฺถาซึ่งเป็นอรรถกถาโบราณ บอกไว้ว่าเป็นเนื้อหมู ที่นุ่มรสสนิท ๒. อาจารย์บางพวกว่าเป็นหน่อไม้ ที่หมูชอบไปดูดย่ำ ๓. อาจารย์อีกพวกหนึ่งว่าเป็นเห็ด ซึ่งเกิดในบริเวณที่หมูดูดย่ำ และ ๔. ยังมีอาจารย์พวกอื่นอีกว่าเป็นยาอายุวัฒนะขนานหนึ่ง ส่วนอรรถกถาอีกแห่งหนึ่ง (ที.อ.๒/๑๗๒) บอกความหมายไว้ ๓ นัยว่า เป็นเนื้อหมูตัวเอกที่ไม่อ่อนไม่แก่เกินไป บ้างว่าเป็นข้าวที่นุ่มนวลกลมกล่อม ซึ่งมีวิธีปรุงโดยใช้เบญจโครส (ผลผลิตจากน้ำนมโค ๕ อย่าง คือ นมสด นมเปรี้ยว เปรียง เนยใส เนยข้น) บ้างว่าเป็นยาอายุวัฒนะ; **พุทฺธปรินิพพาน**

สุญญ วางเปล่า, หายสิ้นไป; ในทางธรรม “สุญญ” มีความหมายหลายแง่หลายระดับ ฟังศึกษาในคำว่า **สุญญตา**, และฟังแยกจากคำว่า “ขาดสุญญ” ซึ่งหมายถึง อุดเฉพะ ซึ่งฟังศึกษาในคำว่า **อฺจฺเจทฺทสุญฺญิ**

สูตร พระธรรมเทศนาหรือธรรมกถาเรื่องหนึ่งๆ ในพระสุตตันตปิฎก แสดงใจ

ด้วยบุคคลาธิษฐาน, ถ้าพูดว่าพระสูตร มักหมายถึงพระสูตรตันตปิฎกทั้งหมด

สุปะ แแกง; คู่กับ *พยัญชนะ* 2.

เสกขสมมต ผู้ได้รับสมมติเป็นเสกข หมายถึงครอบครัวยุติธรรมที่สงฆ์ประชุมตกลง แต่งตั้งให้เป็นเสกข ภิกษุใดไม่เจ็บไข้ และเขาไม่ได้นิมนต์ไว้ ไปรับเอาอาหาร จากครอบครัวนั้นมาขบฉัน ต้องอาบัติ เป็นปาฏิเทสนียะสิกขาบทที่ ๓

เสกขสมมติ สังฆกรรมที่สงฆ์ประกาศ ความตกลงตั้งสกุลคือครอบครัวยุติธรรม ด้วยศรัทธาแต่หย่อนด้วยโมหะ ให้เป็น *เสกขสมมต* คือให้ถือว่าเป็นเสกข เพื่อมิ ให้ภิกษุรบกวนไปรับอาหารมาฉัน นอก จากได้รับนิมนต์ไว้ก่อน หรืออาพาธ; คู่ที่ *ปกาसनียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*

เสกขะ ผู้ยังต้องศึกษา ได้แก่ พระ อริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุอรหัตตผล โดย พิสดารมี ๗ คือ ท่านผู้ตั้งอยู่ในโสดา- ปัตติมรรค ในโสดาปัตติผล ใน สกทาคามีมรรค ในสกทาคามีผล ใน อนาคามีมรรค ในอนาคามีผล และใน อรหัตตมรรค, พูดเอาแต่ระดับเป็น ๓ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระ อนาคามี; คู่กับ *อเสกขะ*

เสกขบุคคล บุคคลที่ยังต้องศึกษาอยู่; คู่ *เสกขะ*

เสกขปฏิปทา ทางดำเนินของพระเสกข,

ข้อปฏิบัติของพระเสกข ได้แก่ *จรรยา ๑๕*

เสกขภูมิ ภูมิของพระเสกข, ระดับจิตใจ และคุณธรรมของพระอริยบุคคลที่ยัง ต้องศึกษา

เสกขยวัตร วัตรที่ภิกษุจะต้องศึกษา, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมารยาทที่ภิกษุพึง สำเหนียกหรือพึงฝึกฝนปฏิบัติ มี ๗๕ สิกขาบท จำแนกเป็น สารูป ๒๖, โภชน- ปฏิสังยุต ๓๐, ธรรมเทศนาปฏิสังยุต ๑๖ และปกิณกะคือเบ็ดเตล็ด ๓, เป็น หมวดที่ ๗ แห่งสิกขาบท ในบรรดา สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ ท่านให้ สามเณรถือปฏิบัติด้วย

เสกขกัณณิกม นิคมที่กั้นอาณาเขต มัชฌิมชนบท ด้านทิศใต้

เสโท, เสท น้ำเหลือง, โคล

เสนา กองทัพ ในครั้งโบราณหมายถึงพล ช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า เรียกว่า *จตุรงคินีเสนา* (เสนามีองค์ ๔ หรือเสนาลี่เหล่า)

เสนานิคม ชื่อหมู่บ้านในตำบลอรุเวลา นางสุชาดาผู้ถวายข้าวปายาสแด่พระ มหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ อยู่ที่หมู่บ้านนี้

เสนามาตย์ ข้าราชการฝ่ายทหารและพล เรือน

เสนามาร กองทัพนมาร, ทหารของพระยา มาร

เสนาสนะ *เสนะ* “ที่นอน” + *อาสนะ* “ที่

นั้น” หมายถึงที่อยู่อาศัย เช่น กุฏิ วิหาร และเครื่องใช้เกี่ยวกับสถานที่ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ แม้โคนไม้ เมื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย ก็เรียกเสนาสนะ

เสนาสนชั้นระ ชื่อชั้นระที่ ๖ แห่งจูลวรรคในพระวินัยปิฎก ว่าด้วยเรื่องเสนาสนะ

เสนาสนคาหปกะ ผู้ให้ถือเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือแต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้ทำหน้าที่จัดแจงเสนาสนะของสงฆ์ว่าจะให้ภิกษุรูปใดเข้าอยู่ที่ไหน, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ**

เสนาสนปัจจัจย ปัจจัจยคือเสนาสนะ, เครื่องอาศัยของชีวิตที่อยู่ เป็นอย่างหนึ่งในปัจจัจยสี่

เสนาสนปัญญาปกะ ผู้แต่งตั้งเสนาสนะ หมายถึงภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้เป็นผู้มีหน้าที่จัดแจงแต่งตั้งดูแลความเรียบร้อยแห่งเสนาสนะสำหรับภิกษุทั้งหลายจะได้เข้าพักอาศัย, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งเสนาสนะ**

เสนาสนวัตร ธรรมเนียมหรือข้อที่ภิกษุควรปฏิบัติเกี่ยวกับเสนาสนะ เช่น ไม่ทำเปราะเปื้อน รักษาความสะอาด จัดวางของให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ใช้สอยระวังไม่ทำให้ชำรุดและเก็บของใช้ไม่ให้

กระจัดกระจายสับสนกับที่อื่น เป็นต้น

เสนาสนะปา เสนาสนะอันอยู่ไกลจากบ้านคนอย่างน้อย ๒๕ เส้น

เสพ บริโภค, ใช้สอย, อยู่อาศัย, คบหา

เสพเมถุน ร่วมประเวณี, ร่วมสังวาส

เสมหะ เสลด, เมือกที่ออกจากลำคอหรือลำไส้

เสมหสมุฏฺฐานา อาพาธา ความเจ็บไข้ มีเสมหะเป็นสมุฏฺฐาน; ดู **อาพาธ**

เสดะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในอังคตตราปะ เรียงจบไตรเพท เป็นคณาจารย์สอนศิษย์ ๓๐๐ คน ได้พบพระพุทธเจ้าที่อาปนนิคม เห็นว่าพระองค์สมบุรณด้วยมหาบุริสลักษณะครบถ้วนและได้ทูลถามปัญหาต่างๆ เมื่อฟังพระดำรัสตอบแล้ว มีความเลื่อมใส ขอบวช ต่อมาไม่ช้าก็ได้บรรลุประอรหัต

เสโทษ หาความผิดใส่, หาเรื่องให้

แสนยาก หมู่ทหาร, กองทัพ

โสกะ ความโศก, ความเศร้า, ความมีใจหม่นหมอง, ความแค้นใจ, ความรู้สึกหมองหม่นใจแค้นใจ เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง (บาลี: โสก; สันสกฤต: โศก)

โสกาคูร เตือดร้อนด้วยความโศก, ร้องไห้สะอึกสะอื้น

โสนะ, โสนกะ พระเถระรูปหนึ่งใน

จำนวน ๒ รูป (อีกรูปหนึ่งคือ พระอุตตรเถระ) ที่พระโมคคัลลีสบุตรติสสเถระ ส่งเป็นพระศาสนทูตมาประกาศพระศาสนา ในดินแดนสุวรรณภูมิ เมื่อเสร็จสิ้นการส่งคายนาครั้งที่ ๓ (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๔) นับเป็นสายหนึ่งในพระศาสนทูต ๙ สาย

โศณกุฎิกัณณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรของอุบาสิกา ชื่อ กากี ซึ่งเป็นพระโสดาบัน เกิดที่บ้านเดิมของมารดา ในเมืองราชคฤห์แล้วกลับไปอยู่ในตระกูลบิดาที่แคว้นอวันตี ทักขินาถพระมหากัจจายนะให้บรรพชาเป็นสามเณรแล้วรอต่อมาอีก ๓ ปี เมื่อท่านหาภิกษุได้ ๑๐ รูปแล้วจึงให้อุปสมบทเป็นภิกษุ บวชแล้วไม่นานก็สำเร็จพระอรหัต ต่อมา ท่านได้เดินทางมาเฝ้าพระศาสดาที่เมืองสาวัตถีพร้อมทั้งนำความที่พระอุปัชฌาย์สั่งมากราบทูลขอพระพุทธานุญาตด้วยรวม ๘ ข้อ ทำให้เกิดมีพระพุทธานุญาตพิเศษสำหรับปัจฉินตชนบท เช่น ให้สงฆ์มีภิกษุ ๕ รูปให้อุปสมบทได้ ให้ใช้รองเท้าหนาหลายชั้นได้ ให้อาบน้ำได้ตลอดทุกเวลา เป็นต้น ท่านแสดงธรรมมีเสียงไพเราะแจ่มใสชัดเจน จึงได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่าเป็นเอตทัคคะ ในทางกล่าวกัลยาณพจน์

โศณโกพิวิสะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง

เดิมเป็นกุลบุตรชื่อโศณะ ตระกูลโกพิวิสะ เป็นบุตรของอุสภเศรษฐี แห่งวรรณะแพศย์ ในเมืองกาฬัมปาเก แคว้นอังคะ โศณกุลบุตรมีลักษณะพิเศษในร่างกาย คือ มีฝ่ามือฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม และมีขนอ่อนขึ้นภายใน อีกทั้งมีความเป็นอยู่อย่างดี ได้รับการบำรุงบำเรอทุกประการ อยู่ในปราสาท ๓ ฤดู จึงได้สมญาว่าเป็น **สุขุมลโศณะ** ต่อมาพระเจ้าพิมพิสารทรงสดับกิตติศัพท์ จึงรับสั่งให้โศณะเดินทางไปเฝ้าและให้แสดงขนที่ฝ่ามือฝ่าเท้าให้ทอดพระเนตร คราวนั้นโศณะมีโอกาสดำเนินไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า ได้สดับพระธรรมเทศนา เกิดความเลื่อมใสขอบวช ท่านทำความเพียรอย่างแรงกล้าจนเท้าแตกและเริ่มท้อแท้ใจ พระพุทธรเจ้าจึงทรงประทานโอวาทด้วยข้ออุปมาเรื่องพินสามสาย ท่านปฏิบัติตาม ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัต พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร

โศณทัณฑพราหมณ์ พราหมณ์ชื่อโศณทัณฑะ เป็นผู้ที่พระเจ้าพิมพิสารให้ปกครองนครจัมปา

โศณทัณฑสูตร สูตรที่ ๔ ในคัมภีร์ที่ฆนิกาย สีสันฉวรรค พระสูตรต้นตปิฎก ทรงแสดงแก่โศณทัณฑพราหมณ์

โศณา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่ง เป็นธิดา

ของผู้มีตระกูลในพระนครสาวัตถี ได้แต่งงาน มีบุตรชาย ๑๐ คน ซึ่งล้วนมีรูปร่างงามสง่า ต่อมา สามีพร้อมทั้งบุตรทั้งสิบนั้นออกบวช ท่านชราลงแล้วเห็นว่าไม่ควรอยู่เดี๋ยวเดียว จึงออกบวชเป็นภิกษุณี มีความเพียรแรงกล้า เจริญวิปัสสนา ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางปรารภความเพียร; อย่างไรก็ตาม วัฏฏะนี้ เล่าตามเรื่องในคัมภีร์อุปทาน (ในเถรีคาถา ก็เล่าไว้คล้ายกัน แม้จะสั้นกว่ามาก) แต่ในอรรถกถาแห่งเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ท่านเล่าเรื่องต่างออกไปว่า ก่อนบวช พระโศณามีบุตรและธิดามาก เมื่อบุตรธิดามีครบครันแยกออกไปแล้ว ต่อมา มีอาการแสดงออกที่ขาดความเคารพต่อท่าน ทำให้ท่านไม่เห็นประโยชน์ที่จะอยู่ครองเรือนต่อไป จึงออกบวชและเป็นที่เรียกขานกันว่า “พระโศณาเถรีผู้มีลูกมาก” จนกระทั่งต่อมา ท่านบำเพ็ญเพียรและได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว จึงเป็นที่รู้จักกันในนามใหม่ว่า “พระโศณาเถรีผู้เพียรมุ่งมั่น”

โศดาบัน ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน, พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุโศดาปัตติผล มี ๓ ประเภทคือ ๑. *เอกพีธี* เกิดอีกครั้งเดียว ๒. *โกลังโกละ* เกิดอีก ๒-๓ ครั้ง ๓. *สตัดักขัตตูปรมะ* เกิดอีก

๗ ครั้ง เป็นอย่างมาก

โศดาปัตติผล ผลคือการถึงกระแสสู่นิพพาน, ผลที่ได้รับจากการละสักกายะทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ด้วยโศดาปัตติมรรค ทำให้ได้เป็นพระโศดาบัน

โศดาปัตติมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล คือความเป็นพระโศดาบัน, ญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือสักกายะทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส

โศต หู, ช่องหู

โศตถิยะ ชื่อคนหาบหญ้าที่ถวายหญ้าแด่พระมหาบุรุษในวันที่จะตรัสรู้ พระองค์รับหญ้าจากโศตถิยะแล้วนำไปลาดต่างบัลลังก์ ณ ควางตันพระศรีมหาโพธิ์ด้านทิศตะวันออก แล้วประทับนั่งขัดสมาธิผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออกจนกระทั่งตรัสรู้

โศตถิวดี ชื่อนครหลวงของแคว้นเจตี

โศตวิญญาณ ความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะเสียงกระทบหู, เสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้น, การได้ยิน (ข้อ ๒ ในวิญญาณ ๖)

โศตสัมผัส อากาโรที่หู เสียง และโศตวิญญาณประจวบกัน เกิดการได้ยิน

โศตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะโศตสัมผัส, ความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะการที่หู เสียง และโศตวิญญาณ

กระทบกัน

โศภณเจตสิก เจตสิกฝ่ายดีงาม มี ๒๕ แบ่งเป็น ก. **โศภณสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง) ๑๙ คือ **ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา** (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ = อุเบกขา) **กายปััสสัทธิ** (ความคลายสงบแห่งกองเจตสิก) **จิตตปััสสัทธิ** (แห่งจิต) **กายลหุตา** (ความเบาแห่งกองเจตสิก) **จิตตลหุตา** (แห่งจิต) **กายมูหุตา** (ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก) **จิตตมูหุตา** (แห่งจิต) **กายกัมมัญญตา** (ความควรแก่งานแห่งกองเจตสิก) **จิตตกัมมัญญตา** (แห่งจิต) **กายปาคุญญตา** (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก) **จิตตปาคุญญตา** (แห่งจิต) **กายชุกตา** (ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก) **จิตตชุกตา** (แห่งจิต) ข. **วีรดีเจตสิก** (เจตสิกที่เป็นตัวงดเว้น) ๓ คือ **สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ** ค. **อัปป์มัญญาเจตสิก** (เจตสิกคืออัปป์มัญญา) ๒ คือ **กรุณามุทิตา** (อีก ๒ ซ้ำกับ อโทสะ และ ตัตรมัชฌัตตตา) ง. **ปัญญินทรีย์เจตสิก** ๑ คือ **ปัญญินทรีย์** หรือ **อโมหะ**

โศภิตะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เกิดในตระกูลพราหมณ์ ในพระนครสาวัตถี ต่อมาได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระ

ศาสดา มีความเลื่อมใส ขอบวช ไม่ซำกั บรรลุพระอรหัต ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางบุพเพนิวาสานุสสติญาณ **โสมนัส** ความดีใจ, ความสุขใจ, ความปลาบปลื้ม; **ดูเวทนา**

โสรจจะ ความเสื่องม, ความมีอัธยาศัยงาม รักความประณีตหมดจดและสงบเรียบร้อย (ข้อ ๒ ในธรรมทำให้งาม ๒)

โสวจัสตตา ความเป็นบุคคลที่พูดได้ง่าย, ความเป็นผู้ว่าง่ายสอหงาย รู้จักรับฟังเหตุผล (ข้อ ๔ ในนาถกรณธรรม ๑๐)

โสดานิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร คืออยู่แรมคืนในป่าช้าเป็นประจำ (ข้อ ๑๑ ในธุดงค์ ๑๓)

โสโส โรคมองคร่อ (มีเสมหะแห่งอยู่ในลำหลอดปอด)

โสพสญาน ญาณ ๑๖ (เป็นศัพท์ที่ผูกขึ้นภายหลัง); **ดู ญาณ ๑๖**

ไสยา การนอน (บาลี: เสยยา)

ไสยวสถาน การนอนครั้งสุดท้าย, การนอนครั้งสุดท้าย

ไสยาสน์ นอน (เป็นคำเพี้ยน ถ้าเขียนเป็นคำบาลี ก็เป็น “เสยยาสน” ซึ่งแปลว่า การนอนและที่นั่น แต่ไม่มีที่ใช้ คำที่ใช้จริงคือ “เสนาสน” ซึ่งแปลว่า ที่นอนและที่นั่น, ตามปกติ เมื่อจะว่านอน ก็ใช้เพียงว่า “ไสยา” ซึ่งมาจาก “เสยยา”)

ห

หงายบาตร การระงับโทษอุบาสกซึ่งเคยปรารณาร้ายต่อพระรัตนตรัย สงฆ์ประกาศ*คำว่าบาตร*ไว้มิให้ภิกษุทั้งหลายคบหาด้วย ต่อมาอุบาสกนั้นรู้สึกโทษตนกลับประพฤติดี สงฆ์จึงประกาศระงับโทษนั้น ให้ภิกษุทั้งหลายคบกับเขาได้อีก เช่นรับบิณฑบาต รับนิมนต์ รับไทยธรรมของเขาได้ เป็นต้น การที่สงฆ์ประกาศระงับการลงโทษนั้น เรียกว่า *หงายบาตร*, คำเดิมตามบาลีว่า “ปัตตอุกกุชชนา” ดูที่ *ปกาสณียกรรม, อสัมมุขากรณีย์*; คู่กับ *คำว่าบาตร*

หทัย หัวใจ

हन ทิศ เช่น หนบูร (ทิศตะวันออก)

หฤทัย หัวใจ

หลักกำหนดธรรมวินัย หลักตัดสิ้นธรรมวินัย หรือลักษณะตัดสิ้นธรรมวินัย ๘ อย่าง คือ *ก. ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความข้อมใจติด ๒. เพื่อความประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความพอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักมากอยากใหญ่ ๕. เพื่อความไม่สันโดษ ๖. เพื่อความคลุกคลีในหมู่ ๗. เพื่อความเกียจ

คร้าน ๘. เพื่อความเลียงยาก, ธรรมเหล่านี้ ฟังรู้ว่าไม่ใช่ธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่สัตตอุคาสณ์, *ข. ธรรมเหล่าใดเป็นไป* ๑. เพื่อความคลายหายติด ๒. เพื่อความไม่ประกอบทุกข์ ๓. เพื่อความไม่พอกพูนกิเลส ๔. เพื่อความมักน้อย ๕. เพื่อความสันโดษ ๖. เพื่อความสงัด ๗. เพื่อการประกอบความเพียร ๘. เพื่อความเลียงง่าย, ธรรมเหล่านี้ ฟังรู้ว่า เป็นธรรม เป็นวินัย เป็นสัตตอุคาสณ์

หลิททวสนนิคม นิคมหนึ่งอยู่ในโกถียชนบท

หัตถ์, หัตถะ 1. มือ **2.** ในมาตราวัด คือ ๑ ศอก

หัตถกรรม การทำด้วยฝีมือ, การช่าง

หัตถกะอาพาณะ อริยสาวกลำคัญท่านหนึ่งในฝ่ายอุบาสก เป็นอนาคามี ถือกันว่าเป็นอัครอุบาสก เนื่องจากเป็นผู้ที่พระพุทธรเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นตราชูของอุบาสกบริษัท (คู่กับจิตตคฤหบดี) ท่านเป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสกที่สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔, อริยสาวกท่านนี้มีตำนานประวัติตามที่

อรรถกถาเล่าไว้ว่า เป็นโอรสของพระเจ้าอาฬวกะ ราชาแห่งแคว้นอาฬวี เมื่อประสูติ ได้นามว่า อาฬวกกุมาร ต่อมาได้มีคำนำหน้านามเดิมเพิ่มขึ้นว่าหัตถกะ โดยมีความเป็นมาว่า แต่เดิมมา ก่อนอาฬวกกุมารประสูติ ตามปกติ ราชาอาฬวกะทรงนำกองทหารเสด็จออกปลาล่าสัตว์เป็นประจำทุกสัปดาห์ เพื่อเป็นการห้ามปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันอริราชศัตรู พร้อมทั้งซ่อมกำลังทัพไว้ ครั้งหนึ่ง ทรงตั้งกติกากับเหล่าทหารว่า ถ้าเนื้อวิ่งหนีออกไปทางข้างของผู้ใด ให้เป็นภาระของผู้นั้นที่จะไปจับเนื้อมาจำเพาะว่าเนื้อหนีออกไปทางข้างของพระองค์ จึงทรงไล่ตามเนื้อนั้นไปเป็นหนทาง ๓ โยชน์ จนเนื้อนั้นหมดแรง ยืนนิ่งแช่น้ำอยู่ ก็ทรงจับมันฆ่าเสียได้ แต่แม้การจะสำเร็จ ก็ทรงเหน็ดเหนื่อย จึงแวะเข้าไปประทับนั่งพักใต้ร่มไม้ใหญ่ ต้นหนึ่ง บัดนั้น เทวดาซึ่งสิงสถิตที่นั่น ก็เข้ามาจับพระหัตถ์ไว้ และบอกว่าตนคืออาฬวกยักษ์ ได้รับพรจากท้าวมหาราช (คือท้าวโลกบาล) ว่า สัตว์ใดก็ตามที่ล่องลำเขตซึ่งเงาต้นไม้ที่ตนตกในเวลาเที่ยงวันเข้าไป ให้จับกินได้ อาฬวกราช จึงจะต้องเป็นอาหารของตน พระราชาทรงหาทางรอด ในที่สุด อาฬวกยักษ์ยอมปล่อยโดยมีเงื่อนไขว่า อาฬวกราช

จะทรงส่งมนุษย์ไปให้อาฬวกยักษ์กิน พร้อมทั้งกับแกลัมวันละ ๑ คน ตอนแรกก็ส่งนักโทษประหารไปให้ ต่อมานักโทษหมด ต้องใช้วิธีล่อคนโดยให้เอาเงินหลวงไปทิ้งไว้ตามถนนหนทาง ใครหยิบหรือแม้แต่จับต้อง ก็ตั้งข้อหาแล้วจับตัวมาส่งให้อาฬวกยักษ์ พอคนรู้จักก็ไม่มีใครจับต้องเงินหลวงนั้น ในขั้นสุดท้าย เมื่อไม่มีคนที่จับได้ ก็วางกติกาให้จับเด็กที่นอนหงายส่งไป ทำให้แม่ลูกอ่อนและสตรีมีครรภ์พากันหนีไปอยู่ในต่างแคว้นจนเด็กโต จึงพากลับเข้ามาเวลาล่วงไป ในที่สุด หาเด็กไม่ได้ อาฬวกราชถึงกับต้องยอมให้ส่งโอรสคืออาฬวกกุมารส่งไปให้แก่อาฬวกยักษ์ ครั้งนั้น พระพุทธเจ้าทรงมองเห็นอุปนิสัยของอาฬวกกุมารที่จะบรรลุอนุคามิผล และของอาฬวกยักษ์ที่จะเป็นโสดาบัน พร้อมทั้งประโยชน์ที่จะเกิดแก่มหาชน จึงเสด็จออกจากพระเชตวัน ทรงดำเนินด้วยพระบาทแต่ลำพังพระองค์เดียวผ่านหนทาง ๓๐ โยชน์ จนมาถึงที่อยู่ของอาฬวกยักษ์ และเสด็จเข้าไปประทับข้างในขณะที่ยาฬวกยักษ์ไม่อยู่ เมื่อยักษ์กลับมาและขับไล่พระองค์ด้วยอาการหยาบคายและรุนแรงต่างๆ ก็ได้ทรงใช้วิธีอ่อนโยนและขันติธรรมเข้าตอบ จนอาฬวกยักษ์มีใจอ่อนโยนลง

ท้ายสุดเปลี่ยนเป็นถามปัญหา ซึ่งพระองค์ก็ทรงตอบตรงจุด ทำให้อาฬวกยักษ์เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเห็นธรรมบรรลุโสดาปัตติผล การทรงผจญและสอนยักษ์ดำเนินไปตลอดคืนจนอาฬวกยักษ์บรรลุธรรมตอนรุ่งสว่าง ก็พอดีราชบุรุษนำอาฬวกกุมารมาถึง เมื่ออาฬวกยักษ์ได้รับมอบอาฬวกกุมารมา ก็ถวายกุมารนั้นแด่พระพุทธเจ้า และพระพุทธเจ้าก็ทรงมอบอาฬวกกุมารคืนให้แก่พวกราชบุรุษที่นำมา พร้อมทั้งตรัสว่า ให้พวกเขาเลี้ยงราชกุมารนั้นจนเติบโตแล้วจึงค่อยนำมาถวายแด่พระองค์ใหม่อีก และด้วยเหตุที่อาฬวกกุมารนั้นเหมือนเดินทาง ผ่านจากมือของราชบุรุษสู่มือยักษ์ จากมือยักษ์สู่พระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า และจากพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า วนกลับสู่มือของราชบุรุษอีก อาฬวกกุมารก็จึงได้มีคำว่า “หัตถถกะ” มาหน้าชื่อ เป็นหัตถถกะอาฬวกะ เหตุการณ์นี้เป็นเครื่องเชื่อมโยงให้หัตถถกะอาฬวกะ เมื่อเจริญวัยขึ้นมา ก็ได้มาใกล้ชิดพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ และไม่ช้าไม่นานนัก ก็ได้บรรลุอนุคามิผล; **หัตถบาท** บ่วงมือ คือที่ใกล้ตัวชั่วคราวหนึ่ง (นั่งตัวตรง) เหยียดแขนออกไปจับตัวอีกคนหนึ่งได้ อรรถกถา (เช่น วินย.อ.๒/๔๐๔) อธิบายว่า เท่ากับช่วงสองศอกคืบ (๒

ศอก ๑ คืบ หรือ ๒ ศอกครึ่ง) วัดจากส่วนสุดด้านหลังของผู้เหยียดมือออกไป (เช่นถ้ายืน วัดจากสันเท้า, ถ้านั่ง วัดจากสุดหลังอวัยวะที่นั่ง, ถ้านอน วัดจากสุดข้างด้านที่นอน) ถึงส่วนสุดด้านใกล้แห่งกายของอีกคนหนึ่งนั้น (ไม่นับมือที่เหยียดออกมา), โดยนัยนี้ ตามพระมติที่ทรงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ และ ๒ สรุปได้ว่า ให้ห่างกันไม่เกิน ๑ ศอก คือมีช่องว่างระหว่างกันไม่เกิน ๑ ศอก

หายนะ ความเสื่อม

หิตานุกิต ประโยชน์เกื้อกูลน้อยใหญ่

หินยาน, หินยาน “ยานแล้ว”, “ยานที่ด้อย” (คำเดิมในภาษาบาลีและสันสกฤตเป็น ‘หินยาน’, ในภาษาไทย นิยมเขียน ‘หินยาน’), เป็นคำที่นิกายพุทธศาสนาซึ่งเกิดภายหลัง เมื่อประมาณ พ.ศ.๕๐๐-๖๐๐ คิดขึ้น โดยเรียกตนเองว่า **มหายาน** (ยานพาหนะใหญ่มีคุณภาพดีที่จะช่วยชนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้มากมายและอย่างได้ผลดี) แล้วเรียกพระพุทธศาสนาแบบอื่นที่มีอยู่ก่อนรวมกันไปว่า **หินยาน** (ยานพาหนะต่ำด้อยด้อยคุณภาพที่ชนพาสัตว์ออกไปจากสังสารวัฏได้น้อยและด้อยผล), พุทธศาสนาแบบเถรวาท (อย่างที่บัดนี้นับถือกันอยู่ในไทย พม่า ลังกา เป็นต้น) ก็ถูกเรียกรวมไว้ในชื่อว่าเป็นนิกายหินยาน

ด้วย

ปัจจุบัน พุทธศาสนาหินยานที่เป็นนิกายย่อยๆ ทั้งหลายได้สูญสิ้นไปหมด (ตัวอย่างนิกายย่อยหนึ่งของหินยานที่เคยเด่นในอดีตบางสมัย คือ สรวาสติวาทหรือเรียกแบบบาลีว่า ลัทธิพัตติกวาท แต่ก็สูญไปนานแล้ว) เหลือแต่เถรวาทอย่างเดียว เมื่อพูดถึงหินยานจึงหมายถึงเถรวาท จนคนทั่วไปมักเข้าใจว่าหินยานกับเถรวาทมีความหมายเป็นอันเดียวกัน บางทีจึงถือว่าหินยานกับเถรวาทเป็นคำที่ใช้แทนกันได้ แต่เมื่อคนรู้เข้าใจเรื่องราวดีขึ้น บัดนี้จึงนิยมเรียกว่า *เถรวาท* ไม่เรียกว่า หินยาน

เนื่องจากคำว่า “มหายาน” และ “หินยาน” เกิดขึ้นในยุคที่พุทธศาสนาแบบเดิมเลื่อนลงไปจากชมพูทวีป หลังพุทธกาลนานถึง ๕-๖ ศตวรรษ คำทั้งสองนี้จึงไม่มีในคัมภีร์บาลีแม้แต่รุ่นหลังในชั้นฎีกาและอนุฎีกา, ปัจจุบัน ขณะที่นิกายย่อยของหินยานหมดไป เหลือเพียงเถรวาทอย่างเดียว แต่มหายานกลับแตกแยกเป็นนิกายย่อยเพิ่มขึ้นมากมาย บางนิกายย่อยถึงกับไม่ยอมรับที่ได้ถูกจัดเป็นมหายาน แต่ถือตนว่าเป็นนิกายใหญ่อีกนิกายหนึ่งต่างหากคือ พุทธศาสนาแบบทิเบต ซึ่งเรียกตนว่าเป็น *วัชรยาน* และถือตนว่าประเสริฐ

เลิศกว่ามหายาน

ถ้ายอมรับคำว่ามหายาน และหินยานแล้วเทียบจำนวนรวมของศาสนิก ตามตัวเลขในปี ๒๕๔๘ ว่า มีพุทธศาสนิกชนทั่วโลก ๓๗๘ ล้านคน แบ่งเป็น มหายาน ๕๖% เป็นหินยาน ๓๘% (วัชรยานนับต่างหากจากมหายานเป็น ๖%) แต่ถ้าเทียบระหว่างประดานิกายย่อยของสองยานนั้น (ไม่นับประเทศจีนแผ่นดินใหญ่ที่มีตัวเลขไม่ชัด) ปรากฏว่า เถรวาทเป็นนิกายที่ใหญ่มีผู้นับถือมากที่สุด; บางทีเรียกมหายานว่า *อุตหรนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบเหนือของทวีปเอเชีย และเรียกหินยานว่า *ทักษิณนิกาย* เพราะมีศาสนิกส่วนใหญ่อยู่ในแถบใต้ของทวีปเอเชีย; ดู *เถรวาท, เทียบ มหายาน*

หิมพานต์ มีหิมะ, ปกคลุมด้วยหิมะ, ชื่อภูเขาใหญ่ที่อยู่ทางทิศเหนือของประเทศอินเดีย บัดนี้เรียกภูเขาหิมालัย, ป่าที่อยู่รอบบริเวณภูเขานี้ ก็เรียกกันว่า *ป่าหิมพานต์*; *หิมวันต์* ก็เรียก

หิมวันต์ ดู *หิมพานต์*

หิริญญวดี เมื่อน้ำสายสุดท้ายที่พระพุทธเจ้าเสด็จข้าม เมื่อเสด็จไปเมืองกุสินารา ในวันที่จะปรินิพพาน สาลวโนทยานของมัลลกษัตริย์ ที่พระพุทธเจ้าปรินิพพาน อยู่ริมฝั่งแม่น้ำนี้, ปัจจุบันเรียกแม่น้ำ

คัณฑก้น้อย (*Little Gandak*) อยู่ห่างจากแม่น้ำคัณฑกัใหญ่ไปทางตะวันตกประมาณ ๑๓ กิโลเมตร และไหลลงไปบรรจบแม่น้ำสรภู ซึ่งปัจจุบันเรียก *Gogri*

หิริ ความละอายแก่ใจ คือละอายต่อความชั่ว (ข้อ ๑ ในธรรมคัมภีร์ครองโลก ๒, ข้อ ๓ ในอริยทรัพย์ ๗, ข้อ ๒ ในสังฆธรรม ๗)

เหตุฉิมทิส "ทิสเปื้องต่ำ" หมายถึงป่าวคือคนรับใช้หรือคนงาน; **ทิสทก**

เหตุ สิ่งที่ทำให้เกิดผล, คำมูล, เรื่องราว, สิ่งที่เกี่ยวข้อง

เหตุผลสนธิ "ต่อเหตุเข้ากับผล" หมายถึงหัวเงื่อนระหว่างเหตุในอดีตกับผลในปัจจุบัน หรือหัวเงื่อนระหว่างเหตุในปัจจุบัน กับผลในอนาคต ในวงจรปฏิบัติสมุปปาต (**เหตุในอดีต** คืออวิชาและสังขาร, **ผลในปัจจุบัน** คือวิญญาณนามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา, **เหตุในปัจจุบัน** คือตัณหา อุปาทาน ภพ, **ผล**

ในอนาคต คือชาติ ชรา มรณะ); **เทียบผลเหตุสนธิ**

เห็นชอบ **ดู** **สัมมาทิฏฐิ**

เหมกमाणพ [เห-มะ-กะ-มา-นบ] คิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คน ของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจตีย์

เหมันต์, เหมันตฤดู ฤดูหนาว (แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔); **ดู** **มาตรา**

ให้กล่าวธรรมโดยบท สอนธรรมโดยให้ว่าพร้อมกันกับตน คือ ว่าขึ้นพร้อมกัน จบลงพร้อมกัน (ลิกขาบทที่ ๓ แห่งมุลาวาทวรรค ปาจิตตियกัณฑ์)

ให้ทานโดยเคารพ ตั้งใจให้อย่างดี เอื้อเพื่อแก่ของที่ตัวให้และผู้รับทาน ไม่ทำอาการดุจทิ้งเสีย

ให้นิสัย **ดู** **นิสัย**

ให้ลำบาก **ดู** **วิเทศกรรม**

ให้โอกาส **ดู** **โอกาส**

อ

อกนิษฐ์ รูปพรหมชั้นสูงสุดในพรหมสิบหกชั้น และเป็นสุทธาวาสภูมิชั้นสูงสุด (ข้อ ๕ ในสุทธาวาส ๕)

อภริยะ กิจอันบรรพชิตไม่ควรทำ ๔ อย่าง ทำแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ

คือ ๑. เสพเมถุน ๒. ลักขของเขาตั้งแต่ ๕ มาสกขึ้นไป ๓. ชำมมนุษย์ ๔. อวดคุณพิเศษ (อุตริมนุสสรธรรม) ที่ไม่มีในตน (สำหรับภิกษุณี มี ๘); **ดู** **อนุศาสน์**
อภัยปิยะ ไม่ควร, ไม่สมควรแก่ภิกษุจะ

บริโภาคใช้สอย คือ ต้องห้ามด้วยพระ
พุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้หรือ
ฉัน, สิ่งที่ตรงกันข้ามกับ *กัปปิยะ*

อกัปปิยวัตต สิ่งที่ไม่เหมาะไม่ควร คือ
ภิกษุไม่ควรบริโภาคใช้สอย

อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา อาการที่จะ
ต้องอาบัติด้วยสำคัญว่าควร ในของที่ไม่
ควร

อกาละ เวลาอันไม่ควร

อกาลจีวร จีวรที่เกิดขึ้นนอกเขต *จีวรกาล*
นอกเขตอาณิสสร์กฐิน

อกาลิโก (พระธรรม) ไม่ประกอบด้วย
กาล, ให้ผลไม่จำกัดกาล คือไม่ขึ้นกับ
กาลเวลา ไม่จำกัดด้วยกาล ให้ผลแก่ผู้
ปฏิบัติทุกเวลา ทุกโอกาส บรรลุเมื่อใด
ก็ได้รับผลเมื่อนั้น ไม่เหมือนผลไม้ที่ให้
ผลตามฤดู, อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นจริงอยู่
อย่างไร ก็เป็นจริงอยู่อย่างนั้นเรื่อยไป
(ข้อ ๓ ในธรรมคุณ ๖)

อกิริยทิกฺขฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ,
เห็นว่าการกระทำไม่มีผล อธิบายอย่าง
ง่าย เช่น ทำชั่ว หากไม่มีคนรู้ คนเห็น
ไม่มีคนชม ไม่มีคนลงโทษ ก็ชื่อว่าไม่
เป็นอันทำ เป็นมิจฉาทิกฺขฐิร้ายแรงอย่าง
หนึ่ง (ข้อ ๑ ในทิกฺขฐิ ๓)

อกุปฺปชฺรรม ผู้มีธรรมที่ไม่กำเริบ คือผู้ที่
เมื่อได้สมาบัติแล้ว สมาบัตินั้นจะไม่
เสื่อมไปเลย ได้แก่พระอริยบุคคลทั้ง

หมด; เทียบ *กุปฺปชฺรรม*

อกุศล “ไม่ฉลาด”, สภาวะที่เป็นปฏิกิริยา
หรือตรงข้ามกับกุศล, บาป, ชั่ว, ความชั่ว
(อกุศลธรรม), กรรมชั่ว (อกุศลกรรม);
เทียบ *กุศล*

อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล, กรรม
ชั่ว, บาป, การกระทำที่ไม่ดี คือ เกิด
จาก *อกุศลมูล*; ดู *อกุศล, กรรม*

อกุศลกรรมบถ ทางแห่งกรรมชั่ว, ทาง
แห่งกรรมที่เป็นอกุศล, กรรมชั่วอันเป็น
ทางนำไปสู่ทุกข์ มี ๑๐ อย่าง คือ ก.
กายกรรม ๓ ได้แก่ ๑. *ปาณาติบาต* การ
ทำลายชีวิต ๒. *อทินนาทาน* ถือนำของ
ที่เขาไม่ได้ให้ ๓. *กาเมสุมิฉาจาร*
ประพฤตินิโคตในกาม ๔. *วจีกรรม ๔* ได้
แก่ ๔. *มุสาวาท* พูดเท็จ ๕. *ปิสุณาวาจา*
พูดส่อเสียด ๖. *ผรุสวาจา* พูดคำหยาบ
๗. *สัมผัปปลาปะ* พูดเพ้อเจ้อ ๘.
มโนกรรม ๓ ได้แก่ ๘. *อภิชฌา* ละเมบ
คอยจ้องอยากได้ของเขา ๙. *พยาบาท* คิด
ร้ายเขา ๑๐. *มิจฉาทิกฺขฐิ* เห็นผิดจากคลอง
ธรรม; เทียบ *กุศลกรรมบถ, ดู กรรมบถ*

อกุศลจิตตฺวาท จิตอกุศลเกิดขึ้น, ความ
คิดชั่ว

อกุศลเจตนา เจตนาที่เป็นอกุศล, ความ
ตั้งใจชั่ว, ความคิดชั่ว

อกุศลเจตสิก เจตสิกอันเป็นอกุศล ได้
แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจ แต่งจิต

ให้เป็นบาป มี ๑๔ อย่าง แยกเป็น ก. **สัมพาทุศลสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง) ๔ คือ โมหะ อหิริกะ (ไม่ละอายต่อบาป) อโนตตปปะ (ไม่กลัวบาป) อุทัจจะ ข. **ปกิณณก-อกุศลเจตสิก** (อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตเรียงรายไป) ๑๐ คือ โลภะ ทิฏฐิมานะ โทสะ อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ กุกกุจจะ (เดือดร้อนใจ) ถีนะ (หดหู่) มितระ (ขี้มเชา) วิจิกิจฉา

อภุศลธรรม ธรรมที่เป็นอกุศล, ธรรมฝ่ายอกุศล, ธรรมที่ชั่ว, ธรรมฝ่ายชั่ว; ดู **อกุศล**

อภุศลมูล รากเหง้าของอกุศล, ต้นเหตุของอกุศล, ต้นเหตุของความชั่ว มี ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ

อภุศลวิตก ความตรัสตรึกที่เป็นอกุศล, ความนึกคิดที่ไม่ดี มี ๓ อย่าง คือ ๑. **กามวิตก** คิดแล้ไปในทางกาม หาทางปรนปรือตน ๒. **พยาบาทวิตก** คิดในทางพยาบาท ๓. **วิหิงสาวิตก** คิดในทางเบียดเบียนผู้อื่น

อกติ ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความประพฤติที่ผิด, ความลำเอียง มี ๔ คือ ๑. **นันทาคติ** ลำเอียงเพราะรัก ๒. **โทสาคติ** ลำเอียงเพราะชัง ๓. **โมหาคติ** ลำเอียงเพราะเขลา ๔. **ภยากติ** ลำเอียงเพราะกลัว; ดู **คิหิวินัย**

อโคจร บุคคลและสถานที่อันภิกษุไม่ควรไปมาหาสู่ มี ๖ คือ หญิงแพศยา หญิงหม้าย สาวเทื่อ ภิกษุณี บัณเฑาะก์ (กะเทย) และร้านสุรา

อโคจรคคาหิกรูป ดูที่ รูป ๒๘

อโมสะ พญัญชนะที่มีเสียงไม่ก้อง ได้แก่ พญัญชนะที่ ๑ และ ๒ ในวรรคทั้ง ๕ คือ ก ข, จ ฉ, ฎ ฐ, ต ถ, ฒ, และ ส รวม ๑๑ ตัว; ตรงข้ามกับ **โมสะ** (เทียบระดับเสียงพญัญชนะ ดูที่ ธนิต)

องค์ 1. ส่วน, ภาค, ตัว, อวัยวะ, ลักษณะ, คุณสมบัติ, ส่วนประกอบ **2.** ลักษณะนามใช้เรียกภิกษุสามเณร นักบวชอื่น บางพวก และสิ่งที่เคยพบบูชาบางอย่าง ในทางศาสนา เช่น พระพุทธรูป ๒ องค์ พระเจดีย์ ๔ องค์, สำหรับภิกษุสามเณร ในภาษาเขียนท่านให้ใช้ **รูป**

องค์ฌาน (บาลี ว่า **ฌานนุค**) องค์ประกอบของฌาน, องค์ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกันเข้าเป็นฌานขั้นหนึ่งๆ เช่น ปิติ สุข เอกัคคตา รวมกันเรียกว่า **ฌานที่ ๒** หรือ **ทุติยฌาน**; องค์ฌานทั้งหมดในฌานต่างๆ นับแยกเป็นหน่วยๆ ไม่ซ้ำกัน มีทั้งหมด ๖ อย่าง คือ **วิตก** ความตรึก **วិจาร** ความตรอง **ปิติ** ความอิมใจ **สุข** ความสุข **อุเบกขา** ความมีจิตเรียบเสมดุลงเป็นกลาง และ **เอกัคคตา** ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว; ดู **ฌาน**

องค์มรรค (บาลี ว่า *มกฺกมฺก*) องค์ประกอบของมรรค, องค์ธรรม ๘ อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ที่ประกอบกันเข้าเป็นมรรค หรือที่เรียกชื่อเต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค*; ดู *มรรค 1*.

องค์แห่งธรรมกถิก ๕ คือ ๑. แสดงธรรมไปตามลำดับไม่ตัดลัดให้สับสนหรือขาดความ ๒. ชี้แจงยกเหตุผลมาแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจ ๓. สอนเขาด้วยเมตตา ตั้งจิตปรารถนาให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ฟัง ๔. ไม่แสดงธรรมเพราะเห็นแก่ลาภ ๕. ไม่แสดงธรรมกระทบตนและผู้อื่น คือ ไม่ยกตน ไม่เสียดสีข่มขี้ผู้อื่น

องค์แห่งภิกษุใหม่ ๕ คือ ๑. *ปาฏิโมกขสังวร* สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๒. *อินทริยสังวร* สำรวมอินทริย์ทั้ง ๖ ๓. *ภัสสปริยัตตะ* พุดคุยมีขอบเขต ไม่เอิกเกริกเฮฮา ๔. *กายวูปกาสะ* อยู่ในเสนาสนะอันสงบ ๕. *สัมมทัสสนะ* ตั้งตนไว้ในความเห็นชอบ

องคฺุติมาล พระมหาสาวกองค์หนึ่งของพระพุทธเจ้า เคยเป็นมหาโจรโด่งดัง เป็นบุตรของภคควพราหมณ์ ผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าโกศล มารดาชื่อนางมันตานีพราหมณี เดิมชื่อ *อหิงสกะ* (แปลว่า “ผู้ไม่เบียดเบียน”) ไปศึกษาศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์ เมืองตักสิลา มีความรู้และความ

ประพฤติดี เพื่อนศิษย์ด้วยกันริษยา ยุอาจารย์ให้กำจัดเสีย อาจารย์ลวงอุบายให้ไปฆ่าคนครบหนึ่งพันแล้วจะมอบวิชาวิเศษอย่างหนึ่งให้ จึงกลายไปเป็นมหาโจรผู้โหดร้ายทารุณ ตัดนิ้วมือคนที่ตนฆ่าตายแล้ว ร้อยเป็นพวงมาลัย จึงได้ชื่อว่า *องคฺุติมาล* (แปลว่า “มีนิ้วเป็นพวงมาลัย”) ภายหลังพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดกลับใจได้ ขอบวช ต่อมาก็ได้สำเร็จพระอรหัต ท่านเป็นต้นแห่งพุทธบัญญัติไม่ให้บวชโจรที่ขึ้นชื่อโด่งดัง

อจิตตะกะ ไม่มีเจตนา เป็นชื่อของอาบัติพวกหนึ่ง ที่เกิดขึ้นโดยสมุฏฐานที่แม่ไม่มีเจตนา คือ ถึงแม่ไม่จงใจทำก็ต้องอาบัติ เช่น ฉันทอาหารในเวลาวิกาล ดื่มน้ำเมา เป็นต้น

อจิรวดี แม่น้ำใหญ่สายสำคัญลำดับที่ ๓ ในมหานที ๕ ของชมพูทวีป ไหลผ่านเมืองสำคัญ คือ สāvasthī เมืองหลวงของแคว้นโกศล, เมื่อพระเจ้าวิฑูฑทะยกทัพไปกำจัดเจ้าศากยะเสร็จแล้วกลับมาพักตั้งค่ายค้างแรมอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำนี้ ถึงราตรี น้ำได้ขึ้นท่วมพัดพาพระเจ้าวิฑูฑทะพร้อมทั้งกองทัพไปถึงความพินาศแทบหมดสิ้น, ปัจจุบัน อจิรวดีเป็นแม่น้ำที่ไม่สำคัญอะไรนัก มีชื่อในภาษาอังกฤษว่า Rapti; ดู *มหานที ๕*

อเจลก ชีเปลือย, นักบวชไม่นุ่งผ้า

อเจลกวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวกับ
ชีเปลือย เป็นต้น, เป็นชื่อหมวดอาบัติ
ปาจิตติย วรรคที่ ๕

อชฎากาศ ดู *อชฎากาศ*

อชปาลนิโครธ ต้นไทรเป็นที่พักอาศัย
ของคนเลี้ยงแพะ, ชื่อต้นไม้ที่พระพุทธ-
เจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗
วัน อยู่ทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์;
ดู *วิมุตติสุข*

อชาติปฐพี ปฐพีไม่แท้ คือดินที่เป็นหิน
เป็นกรวด เป็นกระเบื้อง เป็นแร่ เป็น
ทรายล้วน หรือมีดินร่วนดินเหนียวน้อย
เป็นของอื่นมากก็ดี ดินที่ไฟเผาแล้วก็ดี
กองดินร่วน หรือกองดินเหนียวที่ฝนตก
รดหย่อนกว่า ๔ เดือนก็ดี

อชาติศัตรู โอรสของพระเจ้าพิมพิสารกับ
พระนางโกศลเทวี กษัตริย์แคว้นมคธ
ขณะพระนางโกศลเทวีทรงครรภ์ ได้แพ้
ท้องอยากเสวยโลหิตของพระเจ้าพิมพิสาร
พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงเอาพระ
ขรรค์แทงพระชานู (เข้า) รองพระโลหิต
ให้พระนางเสวย ไทรทำนายว่า พระ
โอรสที่อยู่ในครรภ์เกิดมาจะทำปิตุฆาต
พระนางโกศลเทวีพยายามทำลายด้วย
การให้แท้งเสีย แต่ไม่สำเร็จ ในที่สุดคิด
จะรีด แต่พระเจ้าพิมพิสารทรงห้ามไว้
เมื่อครบกำหนดประสูติเป็นกุมาร จึงตั้ง
พระนามโอรสว่า *อชาติศัตรู* แปลว่า

“เป็นศัตรูตั้งแต่ยังไม่เกิด” ในที่สุดเจ้า
ชายอชาติศัตรูก็คบคิดกับพระเทวทัตฆ่า
พระราชบิดาตามที่ไทรทำนายไว้และได้
ขึ้นครองราชสมบัติแคว้นมคธ ณ กรุง
ราชคฤห์ แต่ทรงสำนึกและกลับพระทัย
ได้ หันมาทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา
และได้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ในการ
สังคายนาครั้งที่ ๑ (คำ *อชาติศัตรู* บาง
ท่านแปลใหม่ว่า “มิได้เกิดมาเป็นศัตรู”)

อชิตมาณพ หัวหน้าศิษย์ ๑๖ คนของ
พราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่
พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อชินปวณิ เครื่องลาดที่ทำด้วยหนังสัตว์
ชื่ออชินะ มีขนอ่อนนุ่ม จัดเป็นอุจจาสนะ
มหาสนะอย่างหนึ่ง

อญาณตา อาการที่จะต้องอาบัติด้วยไม่รู้

อณฺ, อณฺ สิ่งเล็กๆ, ละเอียด

อติเทพ, อติเทพ เทพผู้ยิ่งกว่าเทพทั้ง
หลาย, เทพเหนือเทพ หมายถึงพระ
อรหันต์ เฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้า,
บางแห่ง หมายถึงจอมเทพ คือท้าวสักกะ
(พระอินทร์)

อติเรก 1. เกินกว่ากำหนด, ยิ่งกว่าปกติ,
ส่วนเกิน, เหลือเฟือ, ส่วนเพิ่มเติม,
ส่วนเพิ่มพิเศษ **2.** ถวายอติเรก หรือ
ถวายอติเรก คือ พระสงฆ์ถวายพระพร
ที่เป็นส่วนเพิ่มพิเศษ แต่พระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหรือสมเด็จพระ

พระบรมราชินี ท้ายพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล ในระหว่างอนุโมทนา ถ้ากล่าวในพระราชฐาน ต้องต่อท้ายด้วยถวายเป็นพรลา, เรียกอย่างนี้เพราะขึ้นต้นว่า “อติเรกวิสุตตัม ชีวตุฯ”

คำถวายอติเรก และคำถวายพระพรลาที่ใช้เป็นแบบในบัดนี้ ดังนี้

แบบที่ ๑ เฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์เดียว

- คำถวายอติเรก

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

ทิมาโยโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ทิมาโยโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิตโต โหตุ ปรมินุทมหารราชา.

สิทธิกิจจัม สิทธิกัมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัม.

ปรมินุทมหาราชวรสุสภวตุ สพุพพา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรธรรมิกมหาราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร พระ

องค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๒ สำหรับ ๒ พระองค์

- คำถวายอติเรก

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

ทิมาโยโก โหตุ อโรโค โหตุ.

ทิมาโยโก โหตุ อโรโค โหตุ.

สุจิตโต โหตุ ปรมินุทมหารราชา สราชินี.

สิทธิกิจจัม สิทธิกัมมัม สิทธิลาโก ชโย นิจจัม.

ปรมินุทมหาราชวรสุสภวตุ สพุพพา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา แต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

แบบที่ ๓ เฉพาะสมเด็จพระบรมราชินี

- คำถวายอติเรก

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิสุตตัม ชีวตุ.

อติเรกวิเศษต์ ชีวตุ.
 ทิฆายุกา โหตุ อโรคา โหตุ.
 ทิฆายุกา โหตุ อโรคา โหตุ.
 สุกิตา โหตุ สิริกิตติปรมราชินี.
 สิทธิกิจจัง สิทธิกมมัม สิทธิสทาโก ชโย นิจจัง.
 สิริกิตติปรมราชินียาภวตุ สพพทา.

ขอถวายพระพร

- คำถวายพระพรลา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
 สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
 ประการ จงมีแต่สมเด็จบรมบพิตรพระ
 ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้า
 สิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ทรงพระ
 คุณอันประเสริฐ เวลานี้สมควรแล้ว
 อาตมภาพทั้งปวง ขอถวายพระพรลา
 แต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร
 พระองค์ ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ.

ขอถวายพระพร

นอกจากนี้ เห็นควรนำแบบคำถวาย
 พระพรเทศนา มาแสดงไว้ด้วย ดังนี้

คำถวายพระพรเทศนา

ขอถวายพระพร เจริญพระราชสิริ
 สวัสดิ์พิพัฒน์มงคลพระชนมสุขทุก
 ประการ จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระ
 ราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทร
 ธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า^๑ ผู้ทรงพระคุณ
 อันประเสริฐ บัดนี้จักรับพระราชทาน
 ถวายวิไลสนาใน . . . ฉลองพระเดชพระ

คุณประดับพระปัญญาบารมี ถ้ายรับพระ
 ราชทานถวายเป็นวิไลสนาไป มิได้ต้องตาม
 ไหวหารอรรถธิบาย ในพระธรรมเทศนา
 ณ บทใดบทหนึ่งก็ดี ขอเดชะ^๒ พระ
 เมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระขันติคุณ
 ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัย
 แก่อาตมะ ผู้มีสติปัญญาน้อย.

ขอถวายพระพร

(^๑ ถ้าเป็นพระองค์อื่น ฟังเปลี่ยนไปตาม
 กรณีย์ เช่น สมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า
 “จงมีแต่ สมเด็จบรมบพิตรพระราช
 สมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์
 พระบรมราชินีนาถ”; ^๒ ถ้ามิใช่พระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือมิได้ประทับ
 อยู่ในที่เฉพาะหน้า ให้เว้นคำว่า “ขอ
 เดชะ”)

อติเรกจิ๋ว ดู อติเรกจิ๋ว

อดีต ล่วงแล้ว

อดีตกาล เวลาที่ล่วงแล้ว

อติมมยตา “ภาวะที่ไม่เนื่องด้วยสิ่งนั้น”,
 “ความไม่เกาะเกี่ยวกับมัน”, ความเป็น
 อิสระ ไม่ติดไม่ข้องไม่ค้างใจกับสิ่งใดๆ
 ไม่มีอะไรยึดถือผูกพันที่จะได้จะมีจะ
 เป็นอย่างหนึ่งอย่างใด ได้แก่ความ
 ปลอดพ้นปราศจากตัณหา (รวมทั้ง
 มานะและทิฏฐิที่เนื่องกันอยู่), ภาวะไร้
 ตัณหา; **อติมมยตา** (รวมทั้ง “อติมมโย”
 หรืออติมมัย ที่เป็นคุณศัพท์) พระพุทธ

เจ้าตรัสแสดงไว้ในพระสูตร ๔ สูตร และ มาในคำอธิบายของพระสารีบุตรในคัมภีร์ มหานิทเทสอีก ๑ แห่ง พระพุทธพจน์ และคำอธิบายดังกล่าวจะช่วยให้ผู้ศึกษา เข้าใจความประณีตแห่งธรรมที่ปัญญา อันรู้จำแนกแยกแยะจะมองเห็นความยิ่ง ความหย่อน และความเหมาะสมพอดี ถูกผิดขั้นตอนหรือไม่ เป็นต้น ในการ ปฏิบัติ โดยเฉพาะการปฏิบัติต่อการ ปฏิบัติของตน เช่น ท่านกล่าวว่า (ขุ.ม.๒๙/ ๓๓๘/๒๒๘) สำหรับอกุศลธรรม เราควร สลัดละ แต่สำหรับกุศลธรรมทั้งสามภูมิ เราควรมืออ้อมมยตา (ความไม่ติดยึด), ในสัปปริสสูตร (ม.อ.๑๔/๑๙๑/๑๔๑) พระ พุทธเจ้าตรัสแสดงสัปปริสธรรม และ อสัปปริสธรรม ให้เห็นความแตกต่าง ระหว่างอัสตบรูช กับสัสตบรูชว่า อัสต- บรูชถือเอาคุณสมบัติ การปฏิบัติ หรือ ความก้าวหน้าความสำเร็จในการปฏิบัติ ของตน เช่น ความมีชาติตระกูลสูง ลาภ ยศ ความเป็นพหูสูต ความเป็นธรรมกถิก การถือจรุดงค์ควัตรมีที่อยู่ป่าอยู่โคนไม้ เป็นต้น จนถึงการได้ฌานสมาบัติ มา เป็นเหตุยกตน-ชมผู้อื่น ส่วนสัสตบรูช จะมีดีหรือก้าวไปได้สูงเท่าใด ก็ไม่ถือ เป็นเหตุยกตน-ชมผู้อื่นเช่นนั้น ในเรื่อง นี้ มีข้อพึงสังเกตที่สำคัญคือ ในระดับ แห่งคุณสมบัติและการถือปฏิบัติทั่วไป

สัสตบรูช “กระทำปฏิบัติไว้ภายใน” (ใจ อยู่กับการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลัก หรือเอาการปฏิบัติที่ถูกต้องมาตั้งเป็น หลักไว้ในใจ) จึงไม่เอาคุณสมบัติใดๆ มาเป็นเหตุให้ยกตน-ชมผู้อื่น ส่วนใน ความสำเร็จขั้นฌานสมาบัติ สัสตบรูช “กระทำอ้อมมยตาไว้ภายใน” (ใจอยู่กับ อ้อมมยตาที่ตระหนักรู้อยู่) จึงไม่ถือการ ได้ฌานสมาบัติมาเป็นเหตุยกตน-ชมผู้ อื่น (เหนือขั้นฌานสมาบัติขึ้นไป เป็นขั้น ถึงความสิ้นอาสวะ ซึ่งเป็นสัสตบรูชอย่าง เดียว ไม่มีอัสตบรูช จึงไม่มีความ สำคัญมันหมายอะไรที่จะเป็นเหตุให้ยก ตนชมใครอีกต่อไป), ใน อ้อมมยสูตร (อง.นกก.๒๒/๓๗๕/๔๙๓) ตรัสว่า อานิสงส์ อย่างแรก (ใน ๖ อย่าง) ของการตั้ง อนัตตสัจญญาอย่างไม่จำเพาะในธรรมทั้ง ปวง คือจะเป็นผู้อ้อมมยในทั้งโลก, ใน วิสุทธิมัคค์ กล่าวถึงอ้อมมยตา ที่ตรัส ในสฬายตนวิมังคสูตร ว่าเป็น วุฏฐาน- คามินีวิปัสสนา (ม.อ.๑๔/๖๓๒/๔๐๗; วิสุทธิ. ๓/๓๑๘)

อติถิพธิ การจัดสรรสละรายได้หรือ ทรัพย์ส่วนหนึ่งเป็นค่าใช้จ่ายสำหรับเอื้อ เพื่อเกื้อกูลกันในด้าน การต้อนรับแขก, การใช้รายได้หรือทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อ แสดงน้ำใจเอื้อเพื่อในการต้อนรับผู้ไปมา หาสู่ (ข้อ ๒ ในพธิ ๕ แห่งโฆคอาทियะ ๕)

อติเทพ ดู *อติเทพ*

อติมานะ ดูหมิ่นท่าน, ความถือตัวว่าเหนือกว่ายิ่งกว่าเขา (ข้อ ๑๔ ในอุปกิเลส ๑๖); ดู *มานะ*

อติเรก ดู *อติเรก*

อติเรกจิวร จีวรเหลือเฟือ, ผ้าส่วนเกิน หมายถึงผ้าที่เขาถวายภิกษุเพิ่มเข้ามา นอกจากผ้าที่อธิษฐานเป็น *ไตรจีวร* และมีได้วิกัปไว้; ตรงข้ามกับ *จีวรอธิษฐาน*; *อติเรกจิวร* ก็เรียก; ดู *วิกัป*, *อธิษฐาน*

อติเรกบาตร บาตรของภิกษุที่เขาถวายเพิ่มเข้ามา นอกจากบาตรอธิษฐาน, พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ภิกษุมีบาตรไว้ใช้ใบเดียว ซึ่งเรียกว่า *บาตรอธิษฐาน* หากมีหลายใบ ตั้งแต่ใบที่ ๒ ขึ้นไป และมีได้วิกัปไว้ เรียกว่า *อติเรกบาตร*; ดู *วิกัป*, *อธิษฐาน*

อติเรกปักข์ เกินเวลาปักข์หนึ่ง คือเกิน ๑๕ วัน แต่ยังไม่ถึงเดือน

อติเรกมาส เกินเวลาเดือนหนึ่ง

อติเรกลาภ ลาภเหลือเฟือ, ลาภส่วนพิเศษ, ลาภเกินปรกติ

อติเรกวิสติวรรค สงฆ์พวกที่กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป

อตีตมวังค์ ดู *วิถิจิต*

อตีตนาคตังสญาณ ญาณเป็นเครื่องรู้ถึงเรื่องที่ล่วงมาแล้ว และเรื่องที่ยังไม่มาถึง, ญาณหยั่งรู้ทั้งอดีตและอนาคต

อตีตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต, ปรีชากำหนดรู้เหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับผลในปัจจุบัน (ข้อ ๑ ในญาณ ๓)

อเตกัจฉา แก้ไขไม่ได้, เยียวยาไม่ได้ หมายถึงอาบัติมีโทษหนักถึงที่สุดต้องแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ คือ อาบัติปาราชิก; คู่กับ *สเทกัจฉา*

อถัพพนเวท ชื่อคัมภีร์พระเวทลำดับที่ ๔ ว่าด้วยคาถาอาคมทางไสยศาสตร์ การปลุกเสกต่างๆ เป็นส่วนเพิ่มเข้ามาต่อจาก *ไตรเพท*; อาถัพพนเวท, อถรรพเวท, อาถรรพณเวท ก็เขียน

อถวารรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อทินนาทาน ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมย, ขโมยสิ่งของ, ลักทรัพย์ (ข้อ ๒ ในกรรมกิเลส ๔ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐)

อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้, เว้นการลักขโมย (ข้อ ๒ ในศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐)

อภิสสมานกาย กายที่มองไม่เห็น, ผู้มีกายไม่ปรากฏ, ไม่ปรากฏร่าง, มองไม่เห็นตัว กล่าวคือ เป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์บางประเภท (วิภูพพนฤทธิ์) อาจทำการบางอย่างโดยไม่ให้ผู้อื่นมองเห็นร่างกาย; อีกอย่างหนึ่ง เป็นความเชื่อของ

พวกพราหมณ์ว่าบรรพบุรุษที่ตายไป มีถิ่นเป็นที่อยู่เรียกว่า **ปิตุโลก** ยังทรงอยู่ด้วยเป็นอภิสสมานกาย ความเชื่อนี้คนไทยก็รับมา แต่ให้บรรพบุรุษเหล่านั้นคงอยู่ที่บ้านเรือนเดิมอย่างที่เราเรียกว่า **ผีเรือน**

อภุคฆมสุข (ความรู้สึก) ไม่ทุกข์ไม่สุข, ความรู้สึกเฉยๆ (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

บางที่เรียก **อุเบกขา** (คือ อุเบกขาเวทนา)

อเทศนาคามินี **อโทสะ** ความไม่คิดประทุษร้าย, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ คือตรงข้ามกับ **โทสะ** ได้แก่ แก่ เมตตา (ข้อ ๒ ในกุศลมูล ๓)

อธรรม ไม่ใช่ธรรม, ไม่เป็นธรรม, ผิดธรรม, ชั่วร้าย

อธรรมวาที ผู้กล่าวสิ่งที่มีใช้ธรรม, ผู้ไม่พูดตามหลักไม่พูดตามธรรม, ผู้พูดไม่เป็นธรรม, ผู้ไม่เป็นธรรมวาที

อธิกมาส “เดือนที่เกิน”, เดือนที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้นมีเดือน ๘ สองหน รวมเป็น ๑๓ เดือน)

การที่ต้องมีอธิกมาสนั้น เนื่องจากเดือนจันทรคติสั้นกว่าเดือนสุริยคติ คือเดือนจันทรคติมี ๓๐ วัน (เดือนคู้หรือเดือนเต็ม) บ้าง มี ๒๙ วัน (เดือนคี่หรือเดือนขาด) บ้าง รวมปีหนึ่งมี ๓๕๔ วัน, ส่วนเดือนสุริยคติมี ๓๐ วันบ้าง มี ๓๑ วันบ้าง (เว้นเดือนกุมภาพันธ์ที่มี ๒๘ วัน) รวมปีหนึ่งมี ๓๖๕ วัน, ดังนั้น ปีจันทรคติ

จึงสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน, เมื่อเวลาผ่านไปนานๆ วันเดือนปีแบบจันทรคติก็จะห่างกับวันเดือนปีแบบสุริยคติมากขึ้นไปเรื่อยๆ และจะไม่ตรงกับฤดูกาลจนกระทั่งเข้าพรรษาก็จะไม่ตรงฤดูฝน จึงต้องมีวิธีที่จะปรับปีจันทรคติให้ตรงหรือให้ใกล้เคียงกับปีสุริยคติ

ด้วยเหตุที่ปีจันทรคติสั้นกว่าปีสุริยคติ ๑๑ วัน เมื่อผ่านไป ๓ ปี ก็จะสั้นกว่ารวมได้ ๓๓ วัน จึงวางเป็นหลักมาแต่โบราณว่า ทุก ๓ ปีจันทรคติ ให้เพิ่มเดือนแปดขึ้นมาอีกเดือนหนึ่ง (คือเพิ่มขึ้น ๓๐ วัน) จึงเป็นเดือนแปดสองหน และเรียกเดือนแปดที่เพิ่มขึ้นมานั้นว่า “อธิกมาส”, ส่วนที่ยังขาดอีก ๓ วัน ให้กระจายไปเติมในปีต่างๆ โดยเพิ่มเดือน ๗ ที่เป็นเดือนขาดมี ๒๙ วัน ให้ปีนั้นๆ เป็นเดือนเต็ม มี ๓๐ วัน (มีแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๗) และเรียกวันที่เพิ่มขึ้นท้ายเดือน ๗ นั้นว่า “อธิกวาร”

ตามวิธีคำนวณที่กล่าวมานั้น สามปีมีอธิกมาสครั้งหนึ่ง ก็คือ ๑๘ ปีมีอธิกมาส ๖ ครั้ง (และเหมือนจะต้องมีอธิกวารทุกปี) แต่เมื่อคำนวณละเอียด ปรากฏว่ายังไม่ตรงแท้ เช่นว่า ปีสุริยคติมิใช่มี ๓๖๕ วันถ้วน แต่มี ๓๖๕.๒๔๒๑๕๙ วัน (ดังที่ทุก ๔ ปี ต้องเพิ่มปีสุริยคติเป็น ๓๖๖ วัน โดยให้เดือนกุมภาพันธ์เพิ่มจาก ๒๘

เป็น ๒๙ วัน), พร้อมกันนั้น ปีจันทรคติ ก็มีให้มี ๓๕๔ วันถ้วน แต่มี ๓๕๔.๓๖ วัน ดังนี้เป็นต้น, เมื่อจะให้ปฏิทินแม่นยำมากขึ้น จึงได้วางหลักที่ซับซ้อนขึ้นกว่าเดิมเป็นว่า ในรอบ ๑๙ ปี ให้มีอธิกมาส ๗ ครั้ง (ส่วนอธิกวารก็ห่างออกไปประมาณ ๕-๗ ปี หรือบางทีนานกว่านั้น จึงมีครั้งหนึ่ง และถือเป็นหลักว่า ไม่ให้เพิ่มอธิกวารในปีอธิกมาส คือปีอธิกมาส ต้องเป็นปกติวาร)

อนึ่ง เมื่อจะเทียบกับปีที่มีอธิกมาส จึงเรียกปีปกติที่ไม่มีอธิกมาส ว่าเป็น ปกติมาส

อธิกรณ์ เรื่องที่เกิดขึ้นแล้วจะต้องจัดต้องทำ, เรื่องที่สงฆ์ต้องดำเนินการ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **วิวาธาทิกรณ์** การเถียงกันเกี่ยวกับพระธรรมวินัย ๒. **อนุวาทาทิกรณ์** การโจทหรือกล่าวหากันด้วยอาบัติ ๓. **อาปัตตาทิกรณ์** การต้องอาบัติ การปรับอาบัติ และการแก้ไขตัวให้พ้นจากอาบัติ ๔. **กิจจาทิกรณ์** กิจธุระต่างๆ ที่สงฆ์จะต้องทำ เช่นให้อุปสมบท ให้ผ้ากฐิน, ในภาษาไทยอธิกรณ์มีความหมายเลือนลางลงและแคบเข้า กลายเป็น คดีความโทษ เป็นต้น

อธิกรณ์สมณะ ธรรมเครื่องระงับอธิกรณ์, วิธีดำเนินการเพื่อระงับอธิกรณ์มี ๗ วิธี คือ ๑. **สัมมุขาวินัย** วิธีระงับในที่พร้อม

หน้า ๒. **สติวินัย** วิธีระงับโดยถือสติเป็นหลัก ๓. **อมุพทวินัย** วิธีระงับสำหรับผู้หายจากเป็นบ้า ๔. **ปฎิญาตกรรมะ** การทำตามที่ได้รับ ๕. **ตัสสปาปิยสิกา** การตัดลินลงโทษแก่ผู้ผิด (ที่ไม่รับ) ๖. **เยภุยสิกา** การตัดลินตามคำของคนข้างมาก ๗. **ติณวัตถารกวินัย** วิธีดูจกบไว้ด้วยหญ้า (ประนีประนอม)

อธิกวาร “วันอันเกิน”, วันที่เพิ่มขึ้นในปีจันทรคติ (คือในปีนั้น เติมให้เดือนเจ็ดเป็นเดือนเต็มมี ๓๐ วัน) เพื่อเสริมอธิกมาส ในการปรับให้ปฏิทินจันทรคติมีฤดูกาลตรงหรือใกล้เคียงกับปฏิทินสุริยคติ แต่ถือเป็นหลักว่า มิให้มีอธิกวารในปีเดียวกันกับอธิกมาส, เมื่อเทียบกับปีที่มีอธิกวาร ให้เรียกปีปกติที่ไม่มีอธิกวาร ว่าเป็นปกติวาร; **ดู อธิกมาส**

อธิกสุรทิน “วันสุริยคติอันเกิน”, วันที่เพิ่มขึ้นในปีสุริยคติ คือ ในปีนั้น เดือนกุมภาพันธ์มีจำนวนวันเพิ่มขึ้นวันหนึ่งจาก ๒๘ เป็น ๒๙ วัน, ทั้งนี้มีหลักว่าตามปกติ ๔ ปี มีอธิกสุรทินครั้งหนึ่ง โดยมีวิธีคำนวณ คือ เอาจำนวน ๕๔๓ หักออกจากพุทธศักราช ให้เหลือตัวเลขเท่ากับ ค.ศ. แล้วหารด้วย ๔ ถ้าปีใดหารลงตัว ปีนั้นเมื่ออธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ. ๒๕๔๗-๕๔๓ = ๒๐๐๔ ÷ ๔ = ๕๐๑ ลงตัว จึงเป็นปีที่มีอธิกสุรทิน) แต่ทั้งนี้

ยกเว้นตัวเลขที่ครบเป็นหลักร้อย (ลงท้าย ๐๐) ต้องหารด้วย ๔๐๐ ลงตัว จึงจะมีอธิกสุรทิน (เช่น พ.ศ.๒๔๔๓-๕๔๓ = ๑๙๐๐ แม้จะหารด้วย ๔ ลงตัว แต่หารด้วย ๔๐๐ ไม่ได้ ก็ไม่มีอธิกสุรทิน)

อธิการ 1. “ตัวการ”, ตัวทำการ, เจ้าการ, เจ้ากรณี, เจ้าของเรื่อง, เรื่องหรือกรณีที่กำลังพิจารณา, เรื่องที่เกี่ยวข้อง, เรื่องที่เป็นข้อสำคัญ หรือที่เป็นข้อพิจารณา, ส่วนหรือตอนที่ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ เช่น “ในอธิการนี้” หมายความว่า ในเรื่องนี้ หรือในตอนนี้ **2.** “การอันยิ่ง” ๑) การทำความดีที่ยิ่งใหญ่หรืออย่างพิเศษ, บุญหรือคุณความดีสำคัญที่ได้บำเพ็ญมา, ความประพฤติปฏิบัติที่เคยประกอบไว้ หรือการอันได้บำเพ็ญมาแต่กาลก่อน หรือที่ได้สั่งสมตระเตรียมเป็นทุนไว้ เช่น “พระเถระนั้น เป็นผู้มียุติการอันได้ทำไว้ ในสมณะและวิปัสสนา” ๒) การอันสำคัญหรือที่ทำอย่างจริงจัง อันเป็นการแสดงความเคารพรักนับถือหรือเกื้อกูลตลอดจนโปรดปราน เช่น การบูชา การช่วยเหลือที่สำคัญ การทำความดี ความชอบ การให้รางวัล **3.** “การทำให้เกิน”, “การทำให้เพิ่มขึ้น”, การเติมคำหรือข้อความที่ละไว้ หรือใส่เพิ่มเข้ามา เพื่อให้ได้ความหมายครบถ้วน, คำหรือข้อความที่เติมหรือใส่เพิ่มเข้ามาเช่นนั้น,

คำหรือข้อความที่จะต้องนำไปเติมหรือใส่เพิ่มในที่นั้นๆ เพื่อให้เข้าใจความหมาย หรือได้กฎเกณฑ์ที่จะปฏิบัติให้ถูกต้อง ครบถ้วน **4.** อำนาจ, ตำแหน่ง, หน้าที่, กิจการ, ภาระ

มีธรรมเนียมเรียกเจ้าอาวาสที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า *พระอธิการ* และเรียกเจ้าคณะตำบลหรือพระอุปัชฌาย์ ที่ไม่เป็นเปรียญและไม่มีสมณศักดิ์อย่างอื่นว่า *เจ้าอธิการ*, ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความในวรรคสุดท้ายของมาตรา ๑๒ แห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ว่า “อนึ่ง เจ้าอาวาสทั้งปวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณศักดิ์เป็นอธิการ” ซึ่งมีเชิงอรรถใต้มาตรา อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กำกับไว้ด้วยว่า “(๑๕) เจ้าอาวาสเป็นพระอธิการ รองแขวงที่เรียกอีกโวหารหนึ่งว่าเจ้าคณะหมวด เป็นเจ้าอธิการ ในบัดนี้พระอุปัชฌาย์ก็เป็นเจ้าอธิการเหมือนกัน”

อธิคม การบรรลู่, การเข้าถึง, ปฏิเวธ, การลู่ผลปฏิบัติ เช่น บรรลู่มรรคผล

อธิคมธรรมเนียม ธรรมเนียมบรรลู่ผลแห่งการปฏิบัติ, อุตตริมนุสสรธรรม เช่น ฌาน อภิญญา มรรค ผล; *ดูอุตตริมนุสสรธรรม*

อธิจิต, อธิจิตต์ จิตอันยิ่ง, เรื่องของการเจริญสมาธิอย่างสูง หมายถึงฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา หรือแม่สมาธิที่เจริญด้วยความรู้เข้าใจโดยมุ่งให้เป็นปัจจัยแห่งการก้าวไปในมรรค; **ดู สิกขา**

อธิจิตตสิกขา เรื่องอธิจิตต์อันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิจิตต์, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาจิตใจอย่างสูงเพื่อให้เกิดสมาธิ ความเข้มแข็งมั่นคงพร้อมทั้งคุณธรรมและคุณสมบัติที่เกื้อกูลทั้งหลาย เช่น สติ ขันติ เมตตา กรุณา สดชื่น เบิกบาน เป็นสุข ผ่องใส อันจะทำให้จิตใจมีสภาพที่เหมาะสมแก่การใช้งาน เฉพาะอย่างยิ่ง ให้เป็นฐานแห่งการเจริญปัญญา (ข้อ ๒ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า **สมาธิ**; **ดู สิกขา**

อธิฐาน **ดู อธิฐาน**

อธิบดี ใหญ่ยิ่ง, ผู้เป็นใหญ่, หัวหน้า

อธิบาย ขยายความ, ขยายความ, ชี้แจง; ความประสงค์

อธิปไตยยะ, อธิปไตย ความเป็นใหญ่มี ๓ อย่าง คือ **๑. อัตตาทิปไตย** ความมีตนเป็นใหญ่ **๒. โลกาทิปไตย** ความมีโลกเป็นใหญ่ **๓. ธรรมาทิปไตย** ความมีธรรมเป็นใหญ่

อธิปัญญา ปัญญาอันยิ่ง โดยเฉพาะวิปัสสนาปัญญา ที่กำหนดรู้ความจริง

แห่งไตรลักษณ์; **ดู สิกขา**

อธิปัญญาสิกขา เรื่องอธิปัญญาอันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิปัญญา, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาปัญญาอย่างสูง เพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง อันจะทำให้จิตใจหลุดพ้นเป็นอิสระ ปราศจากกิเลสและความทุกข์ (ข้อ ๓ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา) เรียกกันง่ายๆ ว่า **ปัญญา**; **ดู สิกขา**

อธิมุขตี อัจฉริยะ, ความโน้มเอียง, ความคิดมุ่งไป, ความมุ่งหมาย

อธิโมกข์ 1. ความปลงใจ, ความตกลงใจ, ความปักใจในอารมณ์ (ข้อ ๑๐ ในอัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓) **2.** ความน้อมใจเชื่อ, ความเชื่อสนิทแน่ว, ความซาบซึ้งศรัทธาหรือเลื่อมใสอย่างแรงกล้า ซึ่งทำให้จิตใจเจิดจ้าหมดความเศร้าหมอง (ข้อ ๖ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐)

อธิวาสนขันธ์ ความอดทนคือความอดกลั้น

อธิศีล ศีลอันยิ่ง หมายถึงปาฏิโมกขสังวรศีล ตลอดลงมาจนถึงศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ที่รักษาด้วยความเข้าใจ ให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ หรือเป็นปัจจัยให้ก้าวไปในมรรค; **ดู สิกขา**

อธิศีลสิกขา เรื่องอธิศีลอันจะต้องศึกษา, การศึกษาในอธิศีล, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาศีลอย่างสูง ที่จะให้ตั้ง

อยู่ในวินัย รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติกรรมทางกายวาจาตั้งงาม ในการสัมพันธที่จะอยู่ร่วมสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสิ่งแวดล้อมต่างๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลาย และให้เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิตใจในอธิจิตตสิกขา (ข้อ ๑ ในสิกขา ๓ หรือไตรสิกขา), เขียนอย่างบาลีเป็น *อธิศีลสิกขา* และเรียกกันง่ายๆ ว่า *ศีล; ศูสิกขา*

อธิษฐาน 1. ในทางพระวินัย แปลว่าการตั้งเอาไว้ ตั้งใจกำหนดแนบนอนลงไป เช่น อธิษฐานพรรษา ตั้งเอาไว้เป็นของเพื่อการนั้นๆ หรือตั้งใจกำหนดลงไปว่าเป็นของใช้ประจำตัวชนิดนั้นๆ เช่น ได้ผ้ามาผืนหนึ่ง ตั้งใจว่าจะใช้เป็นอะไร คือจะเป็นสังฆาฏิ อุตตราสงค์ อันตราวาสก ก็อธิษฐานเป็นอย่างนั้นๆ เมื่ออธิษฐานแล้ว ของนั้นเรียกว่าเป็นของอธิษฐาน เช่น เป็นสังฆาฏิอธิษฐาน จีวรอธิษฐาน (นิยมเรียกกันว่า *จีวรครอง*) ตลอดจนบาตรอธิษฐาน ส่วนของชนิดนั้น ที่ได้เพิ่มมาอีกหรือเกินจากนั้นไปก็เป็นอติเรก เช่น เป็นอติเรกจีวร, อติเรกบาตร, คำอธิษฐาน เช่น “*อิมิ สงฆาฏิ อธิฏฺฐามิ*” (ถ้าอธิษฐานของอื่น ก็เปลี่ยนไปตามชื่อของนั้น เช่นว่า *อุตฺตราสงค์, อนฺตราวาสก, ปตุตฺ* เป็นต้น); ศู *วิกัป, ปัจจุทฺถธมฺ 2.*

ความตั้งใจมั่น, การตัดสิ้นใจเด็ดเดี่ยว, ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ที่จะทำการให้สำเร็จลุลูกหมาย, ความตั้งใจหนักแน่นเด็ดเดี่ยวว่าจะทำการนั้นๆ ให้สำเร็จ และมีมั่นคงแน่วแน่ในทางดำเนินและจุดมุ่งหมายของตน เป็นบารมีอย่างหนึ่ง เรียกว่า อธิษฐานบารมี หรืออธิฏฺฐานบารมี (ข้อ ๘ ในบารมี ๑๐) **3.** ธรรมเป็นที่มั่น, ในแบบเรียนธรรมของไทย เรียกว่า อธิษฐานธรรม; ศู *อธิษฐานธรรม 4.* ในภาษาไทย ใช้เป็นคำกริยา และมักมีความหมายเพี้ยนไปว่า ตั้งใจมุ่งขอให้ได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง, ตั้งจิตปรารถนาเฉพาะอย่างยิ่ง ตั้งจิตขอต่อสิ่งที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ให้สำเร็จผลอย่างใดอย่างหนึ่ง; มีข้อสังเกตว่า ในความหมายเดิม อธิษฐานเป็นการตั้งใจที่จะทำ (ให้สำเร็จด้วยความพยายามของตน) แต่ความหมายในภาษาไทยกลายเป็นอธิษฐานโดยตั้งใจขอเพื่อจะได้หรือจะเอา เฉพาะอย่างยิ่งด้วยอำนาจดลบันดาลโดยตนเองไม่ต้องทำ (บาลี: *อธิฏฺฐาน*)

อธิษฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ, ธรรมเป็นที่มั่น, หลักธรรมที่ใช้ตั้งตัวให้มั่นหรือเป็นที่ตั้งตัวให้มั่น เพื่อจะสามารถยึดเอาหรือลูถึงผลสำเร็จที่เป็นจุดหมาย เฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุใช้ตั้งตัวเพื่อจะบรรลุอรหัตตผล มี ๔ อย่าง

คือ ๑. ปัญญา ๒. สัจจะ ๓. จาคะ ๔. อุปสมะ หรือสันติ นิยมเรียกชื่อเต็มของแต่ละข้อว่า ๑. ปัญญาธิฐาน ๒. สัจจาธิฐาน ๓. จาคาธิฐาน ๔. อุปสมาธิฐาน และเรียกรวมว่า อริยฐาน ๔ หรือจตุราธิฐาน ทั้งนี้มีหลักการปฏิบัติตามพุทธพจน์ว่า ๑. ฟังไม่ประมาท[หมั่นใช้หมั่นพัฒนา]ปัญญา ๒. ฟังรักษา [อนุรักษ์]สัจจะ ๓. ฟังเพิ่มพูนจาคะ ๔. ฟังศึกษาสันติ (เรียงคำอย่างบาลีเป็นสันติศึกษา)

อริยฐานพรรษา ความตั้งใจกำหนดลง ไปว่าจะอยู่จำพรรษา ณ ที่ใดที่หนึ่ง ตลอดไตรมาส (๓ เดือน); **ดู จำพรรษา**

อริยฐานอุโบสถ อุโบสถที่ทำด้วยการ อริยฐาน ได้แก่ อุโบสถที่ภิกษุรูปเดียว ทำ กล่าวคือ เมื่อในวัดมีภิกษุรูปเดียว ถึงวันอุโบสถ เธอพึงอริยฐานคือตั้งใจ หรือกำหนดใจว่า “อหุข เม อุโปสโต” แปลว่า “วันนี้อุโบสถของเรา” เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **บุคคลอุโบสถ** (อุโบสถของบุคคล หรือทำโดยบุคคล); **ดู อุโบสถ**

อนติริตตะ (อาหาร) ซึ่งไม่เป็นเดน (ที่ว่าเป็นเดน มี ๒ คือเป็นเดนภิกษุใช้ ๑ เป็นของที่ภิกษุทำให้เป็นเดน ๑)

อนธการ ความมืด, ความโง่เขลา; เวลา คำ

อนภิขณา ไม่โลภอยากได้ของเขา, ไม่คิด

จ้องจะเอาของเขา (ข้อ ๘ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อนริยปริเยสนา การแสวงหาที่ไม่เป็นอริยะ คือ แสวงหาสิ่งที่ยังตกอยู่ในชาติชรามรณะ หรือสิ่งทีระคนอยู่ด้วยทุกข์ กล่าวคือ แสวงหาสิ่งอันทำให้ติดอยู่ในโลก, สำหรับชาวบ้านท่านว่า หมายถึงการแสวงหาในทางมิจฉาชีพ (ข้อ ๑ ในปริเยสนา ๒)

อนวิเสส หาส่วนเหลือมิได้, ไม่เหลือเลย, ลิ่นเชิง

อนังคณสูตร ชื่อสูตรที่ ๕ แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก เป็นคำสนทนาระหว่างพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะ ว่าด้วยกิเลสอันยวนใจ และความต่างแห่งผู้มีกิเลสยวนใจ กับผู้ไม่มีกิเลสยวนใจ

อนัญญาตัญญูสตามิตินทริย (อนัญญาตัญญูสตามิตินทริย ก็เขียน) **ดู อินทริย ๒๒**

อนัตตตา ความเป็นอนัตตตา คือมิใช่ตัวมิใช่ตน (ข้อ ๓ ในไตรลักษณ์); **ดู อนัตตลักษณะ**

อนัตตลักษณะสูตร ชื่อพระสูตรที่แสดงลักษณะแห่งเบญจขันธ์ ว่าเป็นอนัตตตา พระศาสดาทรงแสดงแก่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ภิกษุปัญจวัคคีย์ได้สำเร็จพระอรหัต ด้วยได้ฟังอนัตตลักษณะสูตรนี้

(มาในมหาเวรค พระวินัยปิฎก และใน
สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระ
สุตตันตปิฎก)

อนัตตลักษณะ ลักษณะที่เป็นอนัตตา,
ลักษณะที่ทำให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตน
โดยอรรถต่างๆ เช่น ๑. เป็นของสูญ คือ
ว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัว
ตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ
(ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียง
การประชุมเข้าขององค์ประกอบที่เป็น
ส่วนย่อยๆ ทั้งหมด) ๒. เป็นสภาพหา
เจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง ๓. ไม่
อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความ
ปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของ
ใครๆ ๔. เป็นสภาวะธรรมที่ดำรงอยู่หรือ
เป็นไปตามธรรมดาของมัน (ในแง่สังขต-
ธรรม คือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัย
ขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัว
แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่
กับสิ่งอื่นๆ) ๕. โดยสภาวะของมันเองก็
แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่
ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา; ๓

ทุกขลักษณะ, อนิจจลักษณะ

อนัตตสัญญา กำหนดหมายถึงความ
เป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งหลาย (ข้อ ๒
ในสัญญา ๑๐)

อนัตตา ไม่ใช่อัตตา, ไม่ใช่ตัวใช่ตน; ๓
อนัตตลักษณะ

อนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นใน
สภาพที่เป็นอนัตตา คือหาตัวตนเป็น
แก่นสารมิได้

อนันต์ ไม่มีที่สิ้นสุด, มากเหลือเกิน,
มากจนนับไม่ได้

อนันตริยกรรม กรรมหนัก, กรรมที่เป็น
บาปหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทาง
นิพพาน, กรรมที่ให้ผลคือ ความเดือด
ร้อนไม่เว้นระยะเลย มี ๕ อย่างคือ ๑.
มาตุฆาต ฆ่ามารดา ๒. *ปิตุฆาต* ฆ่าบิดา
๓. *อรหันตฆาต* ฆ่าพระอรหันต์ ๔. *โลหิต-
ตุปบาท* ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยัง
พระโลหิตให้ห้อขึ้นไป ๕. *สังฆเภท* ทำ
สงฆ์ให้แตกกัน

อนาคต ยังไม่มาถึง, เรื่องที่ยังไม่มาถึง,
เวลาที่ยังไม่มาถึง

อนาคตังสญาณ ญาณหยั่งรู้ส่วน
อนาคต, ปรียากำหนดรู้คาดผลข้างหน้า
อันสืบเนื่องจากเหตุในปัจจุบันหรือใน
อนาคตก่อนเวลานั้น (ข้อ ๒ ในญาณ ๓)

อนาคามิผล ผลที่ได้รับจากการละ
สังโยชน์ คือ กามราคะ และปฏิฆะด้วย
อนาคามิมรรค อันทำให้เป็นพระ
อนาคามี

อนาคามิมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุผล
คือความเป็นพระอนาคามี, ญาณคือ
ความรู้เป็นเหตุละโอรัมภาคียสังโยชน์
ได้ทั้ง ๕ (คือ ละได้เด็ดขาดอีก ๒ อย่าง

ได้แก่ กามราคะ และปฏิฆะ เพิ่มจาก ๓
 อย่างที่พระโสดาบันละได้แล้ว)

อนาคามี พระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุนาคามีผล มี ๕ ประเภท คือ ๑. **อันตราปรินิพพายี** ผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ถึงกึ่ง (หมายถึงโดยกิเลสปรินิพพาน) ๒. **อุพหัจจปรินิพพายี** ผู้ปรินิพพานเมื่อจวนจะถึงสิ้นอายุ ๓. **อสังขารปรินิพพายี** ผู้นิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรนัก ๔. **สสังขารปรินิพพายี** ผู้ปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก ๕. **อุทธังโสโต อกนิฏฐคามิ** ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภาพ

อนาคาริยวินัย วินัยของอนาคาริก; ๓
วินัย ๒

อนาจาร ความประพฤติไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสมแก่บรรพชิต แยกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. การเล่นต่างๆ เช่น เล่นอย่างเด็ก ๒. การร้อยดอกไม้ ๓. การเรียนดิรัจฉานวิชา เช่น ทายทวย ทำเสน่ห์

อนาถตติกะ อาบัติที่ต้องเฉพาะทำเองไม่ต้องเพราะสิ่ง คือสิ่งให้ผู้อื่นทำไม่ต้องอาบัติ เช่น สังฆาภิเสส ลิกขาบทที่ ๑ (แต่สิ่งให้ทำแก่ตน ไม่พ้นอาบัติ)

อนาถบิณฑิก อุบาสกคนสำคัญในสมัยพุทธกาล เดิมชื่อ สุทัตต์ เป็นเศรษฐีอยู่ที่เมืองสาวัตถี ต่อมาได้หนีถือพระพุทธ-

ศาสนา บรรลุโสดาปัตติผล เป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า สร้างวัดพระเชตวัน ถวายแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ที่เมืองสาวัตถี ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาพร้อมทั้งหมดถึง ๑๙ พรรษา ท่านอนาถบิณฑิก นอกจากอุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสงฆ์แล้วยังได้สงเคราะห์คนยากไร้อนาถาอย่างมากมาเป็นประจำ จึงได้ชื่อว่า **อนาถบิณฑิก** ซึ่งแปลว่า “ผู้มีก้อนข้าวเพื่อคนอนาถา” ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะในหมู่ทายกฝ่ายอุบาสก; ๓ **เชตวัน**

อนาถา ไม่มีที่พึ่ง, ยากจน, เข็ญใจ

อนาบัติ ไม่เป็นอาบัติ

อนาปัตติวาร ตอนว่าด้วยข้อยกเว้นที่ไม่ต้องปรับอาบัตินั้นๆ ตามปกติอยู่ท้ายคำอธิบายสิกขาบทแต่ละข้อในคัมภีร์วิภังค์พระวินัยปิฎก

อนามัญฐบิณฑบาต อาหารที่ภิกษุบิณฑบาตได้มายังไม่ได้ฉัน จะให้แก่ผู้อื่นที่ไม่ใช่ภิกษุด้วยกันไม่ได้ นอกจากมารดาบิดา

อนามาส วัตถุอันภิกษุไม่ควรจับต้อง เช่น ร่างกายและเครื่องแต่งกายสตรีเงินทอง อาวุธ เป็นต้น

อนาโรจนา “การไม่บอก” คือ ไม่บอกประจานตัวแก่ภิกษุทั้งหลายภายในเขต ๒ เลททุบาทจากเครื่องล้อมหรือจาก

อุปจารแห่งอาวาส ให้รู้ทั่วกันว่าตนต้อง
อาบัติสังฆาทิเสส กำลังอยู่ปริวาสหรือ
ประพฤติมานัต; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของ
การขาดราตรีแห่งมานัตหรือปริวาส ผู้
ประพฤติมานัตต้องบอกทุกวัน แต่ผู้อยู่
ปริวาส ไม่ต้องบอกทุกวัน ปกัตตตภิกษุ
รูปใดยังไม่ได้รับบอก เธอบอกแก่ภิกษุ
รูปนั้นครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ต้องบอกอีก
ตลอดกาลที่อยู่เ็นอาวาสหรือเ็นอนาวาส
นั้น แต่ต้องบอกในท้ายอุโบสถ ท้าย
ปวารณา เมื่อถึงวันนั้นๆ และภิกษุใดได้
รับบอกแล้วออกจากอาวาสหรืออนาวาส
นั้นไปเมื่อกลับมาใหม่ต้องได้รับบอกอีก;
ดู *รัตติเวท*

อนารณญาณ ปรีชาหยั่งรู้ที่ไม่มีอะไร
มากันได้ หมายความว่า รู้ตลอด, รู้ทะลุ
ปรุโปร่ง เป็นพระปรีชาญาณเฉพาะของ
พระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่พระสาวก

อนาวาส ถิ่นที่มีใช้อาวาส คือ ไม่เ็นวัด

อนาสวะ ไม่มีอาสวะ, อันหาอาสวะมิได้

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง, ภาวะที่
สังขารทั้งปวงเ็นสิ่งไม่เที่ยงไม่คงที่ (ข้อ
๑ ในไตรลักษณ์)

อนิจจลักษณะ ลักษณะที่เ็นอนิจจะ,
ลักษณะที่ให้เ็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่
คงที่ ได้แก่ ๑. เ็นไปโดยการเกิดขึ้น
และสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
๒. เ็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยน

แปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ ๓. เ็นของ
ชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ ๔. แย้งต่อ
ความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเอง
ก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว; ดู *ทุกข-
ลักษณะ, อนัตตลักษณะ*

อนิจจสัญญา กำหนดหมายถึงความไม่
เที่ยงแห่งสังขาร (ข้อ ๑ ในสัญญา ๑๐)

อนิจจัง ไม่เที่ยง, ไม่คงที่, สภาพที่เกิดมี
ขึ้นแล้วก็ดับล่งไป; ดู *อนิจจลักษณะ,
ไตรลักษณ์*

อนิฏฐารมณ อารมณที่ไม่เ็นำปรารถนา,
สิ่งที่คนไม่เ็นอยากได้ไม่เ็นอยากพบ แสดง
ในแง่ตรงข้ามกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ไม่เ็นำรัก
ใคร ไม่เ็นำชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม
ได้แก่ ความเสื่อมลาภ ความเสื่อมยศ
การนินทา และความทุกข์; ตรงข้ามกับ
อิฏฐารมณ

อนิทัตสนรูป ดูที่ *อนิทัตสนอปปฎิฆรูป,
รูป ๒๘*

อนิทัตสนอปปฎิฆรูป ดูที่ *รูป ๒๘*

อนิทัตสนอปปฎิฆรูป รูปที่มองไม่เห็น
และกระทบไม่ได้ คือรับรู้ไม่ได้ด้วย
ประสาทใดๆ ไม่ว่าจะด้วยจักขุ หรือด้วย
โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย แต่เ็น
ธรรมารมณ อันรู้ด้วยใจ, ได้แก่ *สุขุมรูป*
๑๖

รูปเ็นชุดที่ใกล้เคียง และตรงข้าม อัน

พึงทราบไว้ด้วยกัน คือ

สนิทัสสนรูป รูปซึ่งมองเห็นได้ คือตามองเห็น มี ๑ ได้แก่รูปารมณ (หมายถึง วัณณะ คือสี), คู่กับ **อนิทัสสนรูป** รูปซึ่งมองไม่เห็น มี ๒๗ ได้แก่รูปอื่นนอกจากนั้น (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปอีก ๒๓)

สัปปฏิขรูป รูปซึ่งมีการกระทบได้ คือรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ ที่ตรงคู่กัน มี ๑๒ ได้แก่ประสาทรูป ๕ และวิสัยรูป ๗ (๗ คือ หน้ไขว้โพธิ์พะเป็น ๓ ได้แก่ ปฐวี เตโช และวาโย), คู่กับ **อัสปปฏิขรูป** รูปซึ่งกระทบไม่ได้ อันรับรู้ไม่ได้ทางประสาททั้ง ๕ มี ๑๖ ได้แก่รูปที่เหลือจากนั้น (คือสุขุมรูป ๑๖ นั้นเอง); ดู **สุขุมรูป, รูป ๒๘**

อนินทริยรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนิพผันนรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนิมิตตวิโมกข์ หลุดพ้นด้วยไม่ถือนิมิต คือ หลุดพ้นด้วยพิจารณาเห็นนามรูปเป็นอนิจจะ แล้วถอนนิมิตได้ (ข้อ ๒ ในวิโมกข์ ๓)

อนิมิตตสมาธิ สมาธิอันพิจารณาธรรมไม่มีนิมิต คือ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดอนิจจลักษณะ (ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อนิมิตเจตีย์ สถานที่พระพุทธรเจ้าเสด็จยืนจ้องดูต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วยมิได้กระพริบพระเนตรตลอด ๗ วัน อยู่ทางทิศอีสานของต้นพระศรีมหาโพธิ์; ดู

วิมุตตีสุข

อนิยต ไม่แน่, ไม่แน่นอน เป็นชื่ออาบัติที่ยังไม่แน่ ระหว่างปาราชิก ลังฆาติเสส หรือปาจิตตีย์ ซึ่งพระวินัยจะต้องวินิจฉัย

อนิยตสิกขาบท สิกขาบทที่วางอาบัติไว้ไม่แน่ คือยังไม่ระบุชัดเจนไปว่าเป็นปาราชิก หรือลังฆาติเสส หรือ ปาจิตตีย์, มี ๒ สิกขาบท

อนิก กองทัพ คือ ช้าง ม้า รถ พลเดิน ที่จัดเป็นกองๆ แล้ว

อนุเคราะห์ เอื้อเฟื้อ, ช่วยเหลือ; ความเอื้อเฟื้อ, การช่วยเหลือ

อนุชน คนที่เกิดตามมา, คนรุ่นหลัง, คนรุ่นต่อๆ ไป

อนุชา ผู้เกิดทีหลัง, น้อง

อนุญาติ ยินยอม, ยอมให้, ตกลง

อนุฎีกา ปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายแต่งแก้หรืออธิบายเพิ่มเติมฎีกา; ดู

อรรธกถา

อนุฎฐานไสยา “การนอนที่ไม่มีการลุกขึ้น”, การนอนครั้งสุดท้าย โดยทั่วไป หมายถึง การบรรทมครั้งสุดท้ายของพระพุทธรเจ้า ในคราวเสด็จดับขันธปรินิพพาน

อนุตตรปุณณกเขตต์ โลกุตส (พระสงฆ์) เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกเพาะและเผยแพร่ความดี

อย่างสูงสุด เพราะพระสงฆ์เป็นผู้บริสุทธิ เป็นผู้ฝึกฝนอบรมตน และเป็นผู้เผยแพร่ธรรม ไทยธรรมที่ถวายเป็นทาน ย่อมมีผล อำนวยประโยชน์สุขอย่างกว้างขวางและตลอดกาลยาวนาน เหมือนผืนนาดินดี พืชที่หวานลงไปย่อมผลิตผลไพบุลย์ (ข้อ ๙ ในสังฆคณ ๙)

อนุดตริยะ ภาวะที่ยอดเยี่ยม, สิ่งที่ยอดเยี่ยม มี ๓ คือ ๑. **ทัสสนานุดตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม คือ เห็นธรรม ๒. **ปฏิบัติานุดตริยะ** การปฏิบัติอันเยี่ยม คือ มรรคมีองค์ ๘ ๓. **วิมุตตานุดตริยะ** การพ้นอันเยี่ยม คือ พ้นกิเลสและกองทุกข์; อนุดตริยะ **อีกหมวดหนึ่งมี ๖** คือ ๑. **ทัสสนานุดตริยะ** การเห็นอันเยี่ยม ๒. **สวานานุดตริยะ** การฟังอันเยี่ยม ๓. **ลาภานุดตริยะ** ลาภหรือการได้อันเยี่ยม ๔. **สิกขานุดตริยะ** การศึกษาอันเยี่ยม ๕. **ปาริจริยานุดตริยะ** การบำรุงอันเยี่ยม ๖. **อนุสถานานุดตริยะ** การระลึกอันเยี่ยม ดูคำอธิบายที่คำนั้นๆ

อนุดุตรโ **ปริสทมมสารถิ** (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ทรงเป็นสารถิ ฝึกคนที่ควรฝึกได้ ที่ยอดเยี่ยม โดยทรงรู้จักใช้อุบายให้เหมาะแก่บุคคล สอนเขาได้โดยไม่ต้องใช้อาชญา และทำให้เขาบรรลุผลที่พึงได้เต็มตามกำลังความสามารถของเขา (ข้อ ๖ ในพุทธคณ ๙)

อนุทุต ทูตติดตาม, ในพระวินัย หมายถึงภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นตัวแทนของสงฆ์ เดินทางร่วมไปกับภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงโทษด้วย **ปฏิสารณียกรรม** ให้ไปขอขมาคฤหัสถ์ ในกรณีที่เขาไม่อาจไปตามลำพัง อนุทุตทำหน้าที่ช่วยพูดกับคฤหัสถ์นั้นเป็นส่วนตนหรือในนามของสงฆ์ เพื่อให้ตกลงรับขมา เมื่อตกลงกันแล้ว รับอาบัติที่ภิกษุนั้นแสดงต่อหน้าเขาแล้วจึงให้ขมา

อนุบัญญัติ บัญญัติเพิ่มเติม, บทแก้ไขเพิ่มเติมที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเสริมหรือผ่อนพระบัญญัติที่วางไว้เดิม; คู่กับ **บัญญัติ** หรือ **มูลบัญญัติ**

อนุบุพพิกธา ดู **อนุบุพพิกธา**

อนุบุรุษ คนรุ่นหลัง, คนที่เกิดทีหลัง

อนุปลัมบัน ผู้ยังมีได้อุปสมบท ได้แก้คฤหัสถ์และสามเณร (รวมทั้งสิกขมานาและสามเณรี), ผู้มิใช่ภิกษุหรือภิกษุณี; เทียบ **อุปปลัมบัน**

อนุปาตินนกลังขาร ลังขารที่กรรมไม่ยึดครอง แปรกันง่ายๆ ว่า “ลังขารที่ไม่มีใจครอง” เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น (ข้อ ๒ ในลังขาร ๒)

อนุปาตินนรูป, อนุปาตินนกรูป ดูที่ **รูป ๒๘**

อนุปาติเสสนิพพาน นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ, ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

คือ ลิ่นทั้งกิเลสและชีวิต หมายถึง พระอรหันต์ลิ่นชีวิต, นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะดับภพ; เทียบ **สอฺปาติเสสนิพพานอนุปาติเสสบุคคล** บุคคลผู้ไม่มีเชื้อกิเลสเหลือ, ผู้หมดอุปาทานลิ่นเชิง ได้แก่ แก่ พระอเสขะ คือ พระอรหันต์; เทียบ **สอฺปาติเสสบุคคล**

อนุปิยนิกม นิกมแห่งหนึ่งของมัลล-กษัตริย์ ในแขวงมัลลชนบท อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของเมืองกบิลพัสดุ์

อนุปิยอัมพวัน ชื่อสวน อยู่ในเขตอนุ-ปิยนิกม แขวงมัลลชนบท เป็นที่พระมหาบุรุษเสด็จพักแรม ๗ วัน หลังจากเสด็จออกบรรพชาใหม่ๆ ก่อนเสด็จต่อไปสู่เมืองราชคฤห์ ในแคว้นมคธ และต่อมาเป็นที่เจ้าศากยะ มีอนุรุทธะ และอานนท์ เป็นต้น พร้อมด้วยอุบาลี ออกบวช

อนุปุพฺพปฏิปทา ข้อปฏิบัติโดยลำดับ, การปฏิบัติตามลำดับ

อนุปุพฺพวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ, ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปโดยลำดับ มี ๙ คือ **รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔** และ **สัญญาเวทยิตินิโรธ** (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา)

อนุปุพฺพพิกธา เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อฟอกอภัยค้ายของสัตว์ให้หมดจดเป็นขั้นๆ จากง่ายไปหายาก เพื่อเตรียมจิตของผู้ฟังให้พร้อมที่จะรับฟัง

อริยสังข์ มี ๕ คือ ๑. **ทานกถา** พรรณนาทาน ๒. **ศีลกถา** พรรณนาศีล ๓. **สักกกถา** พรรณนาสวรรค์ คือ ความสุขที่พึงพร้อมด้วยกาม ๔. **กามาทีนวกถา** พรรณนาโทษของกาม ๕. **เนกขัมมานิสังสกถา** พรรณนาอานิสงส์แห่งการออกจากกาม **อนุปุพฺพพิกธา** ก็มีใช้

อนุพยัญชนะ ลักษณะน้อยๆ, พระลักษณะข้อปลีกย่อยของพระมหาบุรุษ (นอกเหนือจากมหาบุรุษลักษณะ ๓๒) อีก ๘๐ ประการ คือ ๑. มีนิ้วพระหัตถ์ และนิ้วพระบาทอันเหลือองาม, ๒. นิ้วพระหัตถ์แล่นิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับแต่ต้นจนปลาย, ๓. นิ้วพระหัตถ์ แล่นิ้วพระบาทกลมดูจนายช่างกลึงเป็นอันดี, ๔. พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีอันแดง, ๕. พระนขาทั้ง ๒๐ นี้่งองงามซ้อนขึ้นเบื้องบนมิได้ค้อมลงเบื้องต่ำดุจเล็บแห่งสามัญชนทั้งปวง, ๖. พระนขานี้มีพรรณอันเกลี้ยงกลมสนิทกันมิได้เป็นริ้วรอย, ๗. ข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้สูงขึ้นปรากฏออกมาภายนอก, ๘. พระบาททั้งสองเสมอกันมิได้ย่อมใหญ่กว่ากันมากกว่าเท่าเมล็ดงา ๙. พระดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ, ๑๐. พระดำเนินงามดุจสีหราช, ๑๑. พระดำเนินงามดุจดำเนินแห่งหงส์, ๑๒. พระ

ดำเนินงามดุจอุสุภราชดำเนิน ๑๓. ขณะ
เมื่อยืนจะย่างดำเนินนั้น ยกพระบาท
เบื้องขวาออกไปก่อน พระกายเยื้องไป
เบื้องขวาก่อน, ๑๔. พระชานุมณฑล
เกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ บ่มิได้เห็นอัฏฐิ
สะบ้าปรากฏออกมาภายนอก, ๑๕. มี
บุรุษพยัญชนะบริบูรณ์คือมิได้มีกิริยา
มารยาทคล้ายสตรี ๑๖. พระนาภิมิได้
บกพร่อง กลมงามมิได้วิกลในทีเดียวที่
หนึ่ง, ๑๗. พระอุทรมีสันฐานอันลึก,
๑๘. ภายในพระอุทรมีรอยเวียนเป็น
ทักษิณาวฏฏ์, ๑๙. ลำพระเพลาทั้งสอง
กลมงามดุจลำสุวรรณกัททลี ๒๐. ลำ
พระกรทั้งสองงามดุจวงแหงเอราวัณ
เทพยหัตถี, ๒๑. พระอังกापยพใหญ่
น้อยทั้งปวงจำแนกเป็นอันดี คือ งาม
พร้อมทุกสิ่งหาที่ตำหนิบ่มิได้, ๒๒.
พระมังสะที่ควรจะหนาก็หนา ที่ควรจะ
บางก็บางตามที่ทั่วทั้งพระสรีรกาย, ๒๓.
พระมังสะมิได้หดหู่ในทีเดียวที่หนึ่ง ๒๔.
พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและ
ไฝปานมูลแมลงวันมิได้มีในทีเดียวที่หนึ่ง,
๒๕. พระกายงามบริสุทธิพร้อมสมกัน
โดยตามลำดับทั้งเบื้องบนแลเบื้องล่าง,
๒๖. พระกายงามบริสุทธิพร้อมสิ้น
ปราศจากมลทินทั้งปวง, ๒๗. ทรงพระ
กำลังมาก เสมอด้วยกำลังแห่งกฤษร-
ชาติ ประมาณถึงพันโกฏิข้าง ถ้าจะ

ประมาณด้วยกำลังบุรุษก็ได้ถึงแสนโกฏิ
บุรุษ, ๒๘. มีพระนาสิกอันสูง, ๒๙.
สันฐานพระนาสิกงามแหล่ม ๓๐. มี
พระโอษฐ์เบื้องบนเบื้องต่ำมิได้เข้าออก
กว่ากัน เสมอเป็นอันดี มีพรรณแดงงาม
ดุจสีผลตำลึงสุก, ๓๑. พระทนต์บริสุทธิ
ปราศจากมูลมลทิน, ๓๒. พระทนต์ขาว
ดุจดั่งสีสังข์, ๓๓. พระทนต์เกลี้ยงสนิท
มิได้เป็นริ้วรอย, ๓๔. พระอินทรีย์ทั้ง ๕
มีจักขุนทรีย์เป็นอาทิงามบริสุทธิทั้งสิ้น,
๓๕. พระเขี้ยวทั้ง ๔ กลมบริบูรณ์, ๓๖.
ดวงพระพักตร์มีสันฐานยาวสวย ๓๗.
พระปรารค์ทั้งสองดูเปล่งงามเสมอกัน,
๓๘. ลายพระหัตถ์มีรอยอันลึก, ๓๙.
ลายพระหัตถ์มีรอยอันยาว ๔๐. ลาย
พระหัตถ์มีรอยอันตรง บ่มิได้ค้อมคด
๔๑. ลายพระหัตถ์มีรอยแดงรุ่งเรือง,
๔๒. รัศมีพระกายโอภาสเป็นปริมณฑล
โดยรอบ ๔๓. กระพุ่มพระปรารค์ทั้งสอง
เคร่งครัดบริบูรณ์ ๔๔. กระบอกพระ
เนตรกว้างแลยาวงามพอสมกัน ๔๕.
ดวงพระเนตรกอบปรด้วยประสาททั้ง ๕
มีขาเป็นอาทิผ่องใสบริสุทธิทั้งสิ้น ๔๖.
ปลายเส้นพระโลมาทั้งหลายมิได้งอมิได้
คด ๔๗. พระชีวหามีสันฐานอันงาม
๔๘. พระชีวหาอ่อนบ่มิได้กระด้าง ๔๙.
พระกรรมทั้งสองมีสันฐานอันยาวดุจ
กลีบปทุมชาติ ๕๐. ช่องพระกรรมมี

ลัทธิฐานอันกลมงาม ๕๑. ระเบียบพระ
 เส้นทั้งปวงนั้นสละสลวยปมได้หุดหู่ในที่
 อันใดอันหนึ่ง ๕๒. แถวพระเส้นทั้ง
 หลายช่อนอยู่ในพระมั่งสะทั้งสิ้น ปมได้
 เป็นคลื่นฟูขึ้นเหมือนสามัญชนทั้งปวง
 ๕๓. พระเคียวมีลัทธิฐานงามเหมือนฉัตร
 แก้ว ๕๔. ปริมณฑลพระนลาฏโดย
 กว้างยาวพอสมกัน ๕๕. ประนลาฏมี
 ลัทธิฐานอันงาม ๕๖. พระโขงมีลัทธิฐาน
 อันงามดุจคันธนูอันกางไว้ ๕๗. พระ
 โลมาที่พระโขงมีเส้นอันละเอียด ๕๘.
 เส้นพระโลมาที่พระโขงงอกขึ้นแล้วล้ม
 ราบไปโดยลำดับ ๕๙. พระโขงนั้นใหญ่
 ๖๐. พระโขงนั้นยาวสุดทางพระเนตร
 ๖๑. ผิวพระมั่งสะละเอียดทั่วทั้งพระกาย
 ๖๒. พระสิริกายรุ่งเรืองไปด้วยสิริ ๖๓.
 พระสิริกายมีได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่
 เป็นนิตย์ ๖๔. พระสิริกายสดชื่นดุจ
 ดวงดอกปทุมชาติ ๖๕. พระสิริสัมผัส
 อ่อนนุ่มสนิทปมได้กระด้างทั่วทั้งพระ
 กาย ๖๖. กลิ่นพระกายหอมฟุ้งดุจกลิ่น
 สุกนธกฤษณา ๖๗. พระโลมามีเส้น
 เสมอกันทั้งสิ้น ๖๘. พระโลมามีเส้น
 ละเอียดทั่วทั้งพระกาย ๖๙. ลมอัสสาสะ
 ปัสสาสะลมหายพระทัยเข้าออกก็เดิน
 ละเอียด ๗๐. พระโอษฐ์มีลัทธิฐานอันงาม
 ดุจแยม ๗๑. กลิ่นพระโอษฐ์หอมดุจกลิ่น
 อุบล ๗๒. พระเกสาดำเป็นแสง ๗๓.

กลิ่นพระเกสาหอมฟุ้งจรตลบ ๗๔.
 พระเกสาหอมดุจกลิ่นโกมลบุปผชาติ
 ๗๕. พระเกสามีสัทธิฐานเส้นกลมสลวย
 ทุกเส้น ๗๖. พระเกสาดำสนิททั้งสิ้น
 ๗๗. พระเกสากอปรด้วยเส้นอัน
 ละเอียด ๗๘. เส้นพระเกสามิได้ยุ่งเหยิง
 ๗๙. เส้นพระเกสาเวียนเป็นทักษิณาวรรต
 ทุกๆ เส้น ๘๐. วิจิตรไปด้วยระเบียบ
 พระเกตุมาลา กล่าวคือถ่องแถวแห่ง
 พระรัศมีอันโชตินาการขึ้น ณ เบื้องบน
 พระอุตมังกสิโรตม์ฯ นิยมเรียกว่า
อสีตยานุพยัญชนะ; **ดู มหาบุรุษลักขณะ**
อนุพุทธะ ผู้ตรัสรู้ตาม คือ ตรัสรู้ด้วยได้
 สดับเล่าเรียนและปฏิบัติตามที่พระ
 สัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ พระ
 อรหันตสาวกทั้งหลาย; **ดู พุทธะ**
อนุพุทธประวัติ ประวัติของพระสาวกผู้
 ตรัสรู้ตามพระพุทธรเจ้า; เขียนสามัญ
 เป็น **อนุพุทธประวัติ**
อนุมัตติ เห็นตาม, ยินยอม, เห็นชอบตาม
 ระเบียบที่กำหนดไว้
อนุมาน คาดคะเน, ความคาดหมาย
อนุมานสูตร สูตรที่ ๑๕ ในมัชฌิม-
 นิกาย มูลปนิทาสก์ พระสุตตันตปิฎก
 เป็นภาชิตของพระมหาโมคคัลลานะ
 กล่าวสอนภิกษุทั้งหลาย ว่าด้วยธรรม
 อันทำคนให้เป็นผู้ว่ายากหรือว่าง่าย การ
 แนะนำตักเตือนตนเอง และการ

พิจารณาตรวจสอบตนเองของภิกษุ

อนุโมทนา 1. ความยินดีตาม, ความยินดีด้วย, การพลอยยินดี, การแสดงความเห็นชอบ; เห็นด้วย, แสดงความชื่นชมหรือซาบซึ้งเห็นคุณค่าแห่งการกระทำของผู้อื่น (บัดนี้ บางที่ใช้ในความหมายคล้ายคำว่า *ขอบคุณ*) **2.** ในภาษาไทย นิยมใช้สำหรับพระสงฆ์ หมายถึงให้พร เช่นเรียกคำให้พรของพระสงฆ์ว่า *คำอนุโมทนา*

อนุโยค ความพยายาม, ความเพียร, ความประกอบเนื่องๆ

อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม และบำเพ็ญให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ (ข้อ ๔ ในปธาน ๔)

อนุรักษ์ รักษาและเสริมทวี, รักษาสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วและทำสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วนั้นให้งอกงามเพิ่มทวียิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์; ในภาษาไทย ใช้ในความหมายว่า รักษาให้คงเดิม

อนุราช ชื่อเมืองหลวงของลังกาสมัยโบราณ; เรียกกันว่า *อนุราชปุระ* บ้าง *อนุราชบุรี* บ้าง

อนุรุทธะ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๔ เป็นต้น แต่ว่าตาม อ.จ.อ.๑/๑๗๑ และ

พทุธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นโอรสของเจ้าอมิตตทนะ) และเป็นอนุชาของเจ้ามหานามะ ภายหลังออกบวชพร้อมกับเจ้าชายอาณนที เป็นต้น เรียนกรรมฐานในสำนักของพระสารีบุตร ได้บรรลุพระอรหัตที่ป่าปาจิณวังสทายวัน ในแคว้นเจติ พระศาสดาทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทิพยจักขุ

อนุรุทธาจารย์ ดู *อภิธรรมัตถสังคหะ*

อนุรูป สมควร, เหมาะสม, พอเพียง, เป็นไปตาม

อนุโลม เป็นไปตาม, คล้อยตาม, ตามลำดับ เช่น ว่าตจปัญจกรรมฐานไปตามลำดับอย่างนี้ *เกสา โลมานขา ทันทตาตโจ*; ตรงข้ามกับ *ปฏิโลม 1. 2.* สาวออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า เช่น อวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี, สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เป็นต้น ตรงข้ามกับ *ปฏิโลม 2. 3.* จัดเข้าได้, นับได้ว่าเป็นอย่างนั้น เช่น *อนุโลมมุตสา*

อนุโลมมุตสา ถ้อยคำที่เป็นพวกมุตสา, ถ้อยคำที่จัดได้ว่าเป็นมุตสา คือ พุดเท็จ

อนุวัต ทำตาม, ประพฤติตาม, ปฏิบัติตาม; บางแห่งเขียน *อนุวัตน์, อนุวรรต, อนุวรรตน์, อนุวัตร,* หรือ *อนุวัติ* ก็มี

อนุวาท ผ้ำขอบจีวร; ดู *จีวร*

อนุวาท การโจท, การฟ้อง, การกล่าวหา

กันด้วยอาบัติ

อนุวาทิกรณ การโจทก์ที่จัดเป็น
อติกรณ คือ การโจทก์กันด้วยอาบัติ,
เรื่องการกล่าวหากัน; **อติกรณ**

อนุศาสน์ การสอน, คำชี้แจง; คำสอนที่
อุปัชฌาย์หรือกรรมวาจาจารย์บอกแก่
ภิกษุใหม่ในเวลาอุปสมบทเสร็จ ประกอบ
ด้วย **นิสสัย ๔** และ **อภินิหารกิจ ๔**,
นิสสัย คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยของ
บรรพชิต มี ๔ อย่างได้แก่ ๑. เทียว
บิณฑบาต ๒. นุ่งห่มผ้าบังสุกุล ๓. อยู่
โคนไม้ ๔. ฉันทาตองด้วยน้ำมูตรเนา
(ท่านบอกไว้เป็นทางแสวงหาปัจจัย ๔
พร้อมทั้งอติเรกลาภของภิกษุ), **อภินิหารกิจ**
กิจที่ไม่ควรทำ หมายถึงกิจที่บรรพชิตทำ
ไม่ได้ มี ๔ อย่างได้แก่ ๑. เสพเมถุน
๒. ลักของเขา ๓. ฆ่าสัตว์ (ที่ให้ขาดจาก
ความเป็นภิกษุ หมายถึงเอาฆาตมุนษย์) ๔.
พูดอวดคุณวิเศษที่ไม่มีในตน

อนุศาสน์ คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน;
(บาลี: อนุศาสนี; สันสกฤต: อนุศาสน)

อนุศาสน์ปาฏิหาริยะ **อนุศาสน์-**
ปาฏิหาริย์

อนุสติ ความระลึกถึง, อารมณ์ที่ควร
ระลึกถึงเนื่องๆ มี ๑๐ อย่างคือ ๑.
พุทธานุสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธ-
เจ้า ๒. **ธัมมานุสติ** ระลึกถึงคุณของพระ
ธรรม ๓. **สังฆานุสติ** ระลึกถึงคุณของ

พระสงฆ์ ๔. **สีถานุสติ** ระลึกถึงศีลที่ตน
รักษา ๕. **จาคานุสติ** ระลึกถึงทานที่ตน
บริจาคแล้ว ๖. **เทวทานุสติ** ระลึกถึงคุณ
ที่ทำให้คนให้เป็นเทวดา ๗. **มรณัสสติ**
ระลึกถึงความตายที่จะต้องมีเป็น
ธรรมดา ๘. **กายคตาสติ** ระลึกทั่วไปใน
กายให้เห็นว่าไม่งาม ๙. **อานาปานสติ**
ตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๐.
อุปสมมานุสติ ระลึกธรรมเป็นที่สงบ
ระงับกิเลสและความทุกข์ คือ นิพพาน;
เขียนอย่างรูปเดิมในภาษาบาลีเป็น
อนุสติ

อนุสนธิ การติดต่อ, การสืบเนื่องความ
หรือเรื่องที่ติดต่อหรือสืบเนื่องกันมา

อนุสสทานุตตริยะ การระลึกอันเยี่ยม
ได้แก่ การระลึกถึงพระตถาคต และ
ตถาคตสาวก ซึ่งจะนำไปเพื่อความ
บริสุทธิ์ล่วงพ้นทุกข์ได้ (ข้อ ๖ ใน
อนุตตริยะ ๖)

อนุสัย กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ใน
สันดาน มี ๗ คือ ๑. **กามราคะ** ความ
กำหนัดในกาม ๒. **ปฏิฆะ** ความ
หงุดหงิด ๓. **ทิฏฐิ** ความเห็นผิด ๔.
วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย ๕. **มานะ**
ความถือตัว ๖. **ภวราคะ** ความกำหนัด
ในภพ ๗. **อวิชชา** ความไม่รู้จริง

อนุสยกิเลส **อนุสัย, กิเลส ๓ ระดับ**

อนุสาวนา คำสวดประกาศ, คำประกาศ

ความปรึกษาและตกลงของสงฆ์, คำขอมติ
อนุศาสน์ คำสั่งสอน, คำแนะนำพร้าสอน;
 (บาลี: อนุศาสน์; สันสกฤต: อนุศาสน์)
อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คืออนุ-
 ศาสน์, คำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง
 นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์
 (ข้อ ๓ ใน ปาฏิหาริย์ ๓)

อเนกนัย นัยมีใช้น้อย, หลายนัย

อเนกขาริกสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งภพ
 อันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ภาวะจิตที่
 มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน
 (ข้อ ๓ ในอภิสังขาร ๓); ตามหลักเขียน
อานัญชาริกสังขาร

อนธนา การหาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร
 แก่ภิกษุ, เลี้ยงชีวิตผิดสมณะ เช่น หลอก
 ลวงเขาด้วยการอวดอุตริมนุสสรธรรม ทำ
 วิญญูติคือออกปากขอต่อคนที่ไม่ควร
 ขอ ใช้เงินลงทุนหาผลประโยชน์ ต่อลาภ
 ด้วยลาภ คือให้แต่น้อยเพื่อหวังตอบ
 แทนมาก เป็นหมอเวทมนต์เสกเป่า
 เป็นต้น

อโนธิโสพรรณ “แผ่ไปโดยไม่มีขีดชั้น”
 หมายถึงเมตตาที่แผ่ไปต่อสัตว์ทั้งปวง
 อย่างไม่จำกัดขอบเขต (อย่างในคำแผ่
 เมตตาที่นิยมนำมาใช้กันทั่วไปว่า “สพฺเพ
 สัตฺตา อเวรา โหนตุ ... สฺขี อตฺตานํ
 ปรีหฺรณฺตุ”) แต่ถ้ายิ่งใจแผ่เมตตานั้น
 โดยจำกัดขอบเขต เช่นว่า “ขอให้เหล่า

อารยชนจงเป็นสุข” “ขอให้ประดาสัตว์
 ป้างอยู่ดีมีสุข ไม่ถูกเบียดเบียน” ฯลฯ
 ก็เป็นแบบจำกัด เรียกว่า “โอธิโส-
 พรรณา” (แผ่โดยมีขอบเขต), นอกจาก
 นั้น ถ้าแผ่ไปต่อสัตว์เฉพาะในทิศนั้นทิศ
 นี้ ยังเรียกต่างออกไปอีกว่า “ทิสา-
 พรรณา” (แผ่ไปเฉพาะทิศ), ไม่เฉพาะ
 เมตตาเท่านั้น แม้พรหมวิหารข้ออื่นๆ ก็
 มีทั้ง อโนธิโสพรรณ โอธิโสพรรณ และ
 ทิสาพรรณ, อนึ่ง บางที่เรียก โอธิโส-
 พรรณา ว่า “โอทิสกพรรณ” (แผ่เจาะจง)
 และเรียก อโนธิโสพรรณ ว่า “อโนทิสก-
 พรรณา” (แผ่ไม่เจาะจง); เทียบ **โอธิโส-**
พรรณ, ทิสาพรรณ; ดู แผ่เมตตา, วิกุพพนา,
สีมาสัมภท

อนโมา ชื่อแม่น้ำกั้นพรมแดนระหว่าง
 แคว้นลักกะกับแคว้นมัลละ พระลัทธิตถะ
 เสด็จออกบวรพชา มาถึงฝั่งแม่น้ำอนโมา
 ตรัสสั่งนายฉันทะให้นำม้าพระที่นั่งกลับ
 คั้นพระนคร ทรงตัดพระเมาลีด้วยพระ
 ขรรค์ อธิษฐานเพศบวรพชิต ณ ฝั่งแม่
 น้ำอนโมานี้

อบท สัตว์ไม่มีเท้า เช่น งู และไส้เดือน
 เป็นต้น

อบาย, อบายฎุมิ ฎุมิกำเนิดที่ปราศจาก
 ความเจริญ มี ๔ อย่าง คือ ๑. **นิริยะ**
นรก ๒. **ติรัจฉานโยนิ** กำเนิดติรัจฉาน
๓. ปิตติวิสัย ฎุมิแห่งเปรต ๔. **อสุรกาย**

พวกอสุรกาย; ๓ **คติ, ทุคติ**
อบายมุข ช่องทางของความเลื่อม, เหตุ
 เครื่องนิบหนาย, เหตุย่อยยับแห่งโภค-
 ทรัพย์, ทางแห่งความพินาศ มี ๔ อย่าง
 คือ ๑. เป็นนักเลงหญิง ๒. เป็นนักเลง
 สุรา ๓. เป็นนักเลงการพนัน ๔. คบคน
 ชั่วเป็นมิตร; **อีกหมวดหนึ่ง มี ๖** คือ ๑.
 ติดสุราและของมีเมา ๒. ชอบเที่ยว
 กลางคืน ๓. ชอบเที่ยวดูการเล่น ๔.
 เล่นการพนัน ๕. คบคนชั่วเป็นมิตร ๖.
 เกียจคร้านการงาน; ๓ **คิหิวินัย**

อปจายนมัย บุญสำเร็จด้วยการประพฤติ
 อ่อนน้อมถ่อมตน (ข้อ ๔ ในบุญกิริยา
 วัตถุ ๑๐)

อปฏิจฉันนาบัติ อาบัติ (สังฆาทิเสส) ที่
 ภิกษุต้องแล้วไม่ได้ปิดไว้

อปทาน ๓ **ไตรปิฎก (เล่ม ๓๒-๓๓)**

อปมาโร โรคลมบ้าหมู

อปรกาล เวลาช่วงหลัง, ระยะเวลาของ
 เรื่องที่มีขึ้นในภายหลัง คือ หลังจาก
 พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ได้แก่เรื่อง
 ถวายพระเพลิง และแจกพระบรม-
 สารีริกธาตุ; ๓ **พุทธประวัติ**

อปรัณณะ ๓ **ธัญชาติ**; เทียบ **บุพพัตถณะ**

อปรันตะ, อปรันตะกะ ชื่อรัฐที่พระโยนก-
 ธรรมรักชิตเถระ เป็นพระศาสนทูตไป
 ประดิษฐานพระพุทธศาสนา เมื่อเสร็จ
 การสังคายนาครั้งที่ ๓ ราว พ.ศ. ๒๓๕;

๓ **โมคคัลลีสบุตรตีสเถระ, สาสนวงส์**
อปราปรียเวทนิยกรรม กรรมที่เป็น
 กุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งให้ผลในภพต่อๆ
 ไป (ข้อ ๓ ในกรรม ๑๒)

อภิธานิยธรรม ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่ง
 ความเลื่อม, ธรรมที่ทำให้ไม่เลื่อม เป็น
 ไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว มี ๗ ข้อที่
 ตรัสสำหรับภิกษุ (**ภิกขุอภิธานิยธรรม**)
 ยกมาแสดงหมวดหนึ่ง ดังนี้ ๑. หมั่น
 ประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. เมื่อประชุมก็
 พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็
 พร้อมเรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงช่วย
 กันทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ ๓. ไม่บัญญัติ
 สิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอน
 สิ่งที่พระองค์บัญญัติไว้แล้ว สมาทาน
 ศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรง
 บัญญัติไว้ ๔. ภิกษุเหล่าใด เป็นผู้ใหญ่
 เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุ
 เหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน ๕. ไม่ลุ
 อำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น ๖. ยินดี
 ในเสนาสนะป่า ๗. ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อน
 ภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่
 อาวาส ขอให้มา ที่มาแล้วขอให้อยู่เป็นสุข
 อภิธานิยธรรมที่ตรัสแก่กษัตริย์วัชชี
 (**วัชชีอภิธานิยธรรม**) สำหรับผู้รับผิดชอบ
 ชอบต่อบ้านเมือง มีอีกหมวดหนึ่งคือ ๑.
 หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ๒. พร้อม
 เพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิก

ประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ๓. ไม่ถืออำเภอบัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่มีได้บัญญัติ ถือปฏิบัติมั่น ตามวัชชีธรรม ๔. ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันพึงรับฟัง ๕. บรรดากุลสตรีกุลกุมารีทั้งหลายมิให้อยู่อย่างถูกข่มเหงรังแก ๖. เคารพสักการะบูชาเจดีย์ของวัชชี ทั้งภายในและภายนอก ไม่ละเลยการทำธรรมิกพลี ๗. จัดให้ความอารักขาคุ้มครองป้องกันอันชอบธรรมแก่พระอรหันต์ (หมายถึงบรรพชิตที่เป็นหลักใจของประชาชน) ตั้งใจให้ท่านที่ยังมิได้มาพึงมาสู่แว่นแคว้นที่มาแล้วพึงอยู่โดยผาสุก

อปโลกน์ บอกเล่า, การบอกเล่า, การบอกกล่าวแก่ที่ประชุมเพื่อให้รับทราบพร้อมกัน หรือขอความเห็นชอบร่วมกัน ในกิจบางอย่างของส่วนรวม, ใช้ใน *อปโลกนกรรม*

อปโลกนกรรม กรรมคือการบอกเล่า, กรรมอันทำด้วยการบอกกันในที่ประชุมสงฆ์ ไม่ต้องตั้ง *ญัตติ* คือคำเผด็จไม่ต้องสวด *อนุสาวนา* คือประกาศความปรึกษาและตกลงของสงฆ์ เช่นประกาศลงพรหมทัณฑ์ นาสนะสามเณรผู้กล่าวตู่พระพุทธเจ้า อปโลกน์แจกอาหารในโรงฉัน เป็นต้น

อปถนกปฏิบัติ ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด, ทางดำเนินที่ไม่ผิด มี ๓ คือ ๑. *อินทริยสังวร* การสำรวมอินทริย์ ๒. *โภชนมัตตัญญูตา* ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค ๓. *ชาคริยานุโยค* การหมั่นประกอบความดี ไม่เห็นแก่นอน

อปัสเสนธรรม ธรรมที่เป็นที่พึงที่พำนักดุจดุจหนักพิง มี ๔ คือ ๑. ของอย่างหนึ่งพิจารณาแล้วเสพ เช่น ปัจจัยสี่ ๒. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วอดกลั้น ได้แก่ อธิกฺขุธรรมณ์ต่างๆ ๓. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้วเว้นเสีย เช่น สุราเมรัย การพนัน คนพาล ๔. ของอย่างหนึ่ง พิจารณาแล้ว บรรเทาเสีย เช่น อกุศลวิตกต่างๆ

อปายโกศล ดู *โกศล ๓*

อปุญญาภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในอภิสังขาร ๓)

อพยาบาท ความไม่คิดร้าย, ไม่พยาบาทปองร้ายเขา, มีเมตตา (ข้อ ๙ ในกุศลกรรมบถ ๑๐)

อพยาบาทวิตก ความตริกในทางไม่พยาบาท, การคิดแผ่เมตตาแก่ผู้อื่นปรารถนาให้เขามีความสุข (ข้อ ๒ ในกุศลวิตก ๓)

อพัทธสีมา “แดนที่ไม่ได้ผูก” หมายถึงเขตชุมนุมสงฆ์ที่สงฆ์ไม่ได้กำหนดขึ้น

เอง แต่ถือเอาตามเขตที่เขาได้กำหนดไว้ตามปรกติของบ้านเมือง หรือมีบัญญัติอย่างอื่นเป็นเครื่องกำหนด แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. *คามสีมา* หรือ *นิคมสีมา* ๒. *สัตตัมภ์ันตรสีมา* ๓. *อุทกุกเขป*

อภยศิริวิหาร ชื่อวัดที่พระเจ้าวรวงศ์-
 ความณีอภัย ได้สร้างถวายพระติสสเถระ
 ในเกาะลังกา ซึ่งได้กลายเป็นเหตุให้สงฆ์
 ลังกาแตกแยกกัน แบ่งเป็นคณะมหา
 วิหารเดิมฝ่ายหนึ่ง คณะอภยศิริวิหาร
 ฝ่ายหนึ่ง; มักเรียก *อภัยคีรี*

อภัย ไม่ควร, ไม่อาจ, ไม่สามารถ, ไม่อาจ
 เป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (บาลี: *อภัพพ*;
 ไทยเพี้ยนเป็น อภัย); ดู *อภัย*

อภัยบุคคล บุคคลผู้ไม่สมควร, มีความ
 หมายตามข้อความแวดล้อม เช่น คนที่
 ไม่อาจบรรลุโลกุตตรธรรมได้ คนที่ขาด
 คุณสมบัติ ไม่อาจให้อุปสมบทได้
 เป็นต้น

อภัยทาน ให้ความไม่มีภัย, ให้ความ
 ปลอดภัย

อภิชฌา โลกอยากได้ของเขา, ความคิด
 พุ่งเล็งจ้องจะเอาของของคนอื่น (ข้อ ๘
 ในอภุศลกรรมบถ ๑๐)

อภิชฌาวิสมโลภ ละโมบไม่สม่าเสมอ,
 ความโลภอย่างแรงกล้า จ้องจะเอาไม่เลือก
 ว่าควรไม่ควร (ข้อ ๑ ในอุปกิเลส ๑๖)

อภิญญา ความรู้ยิ่ง, ความรู้เจาะตรงยวด

ยิ่ง, ความรู้ชั้นสูง มี ๖ อย่างคือ ๑.
อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ๒. *ทิพพ-*
โสต หูทิพย์ ๓. *เจโตปริยญาณ* ญาณที่
 ให้ทายใจคนอื่นได้ ๔. *ปุพพนิวาसानุสตี*
 ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ ๕. *ทิพพจักขุ*
 ตาทิพย์ ๖. *อาสวักขยญาณ* ญาณทำให้อา
 สวะสิ้นไป, ๕ อย่างแรกเป็นโลกีย-
 อภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตรอภิญญา

อภิญญาเทสิตธรรม ธรรมที่พระพุทธ
 เจ้าทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง
 หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ
 มีสติปัญญา ๔ เป็นต้น

อภิชฺฐาน ฐานอย่างหนัก, ความผิดสฐาน
 หนัก มี ๖ อย่าง คือ ๑. *มาตุฆาต* ฆ่า
 มารดา ๒. *ปิตุฆาต* ฆ่าบิดา ๓. *อรหันต-*
ฆาต ฆ่าพระอรหันต์ ๔. *โลहितูปบาท*
 ทำร้ายพระพุทธเจ้าให้ถึงห้อพระโลหิต
 ๕. *สังฆเภท* ทำสงฆ์ให้แตกกัน ๖. *อัญญ-*
สัตถุฆาต ถือนิศาสดาอื่น

อภิณหปัจจเวกขณ ข้อที่ควรพิจารณา
 เนื่องๆ, เรื่องที่ควรพิจารณาทุกๆ วัน มี
 ๕ อย่าง คือ ๑. ควรพิจารณาทุกวันๆ ว่า
 เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้น
 ความแก่ไปได้ ๒. ว่าเรามีความเจ็บไข้
 เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไป
 ได้ ๓. ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่
 ล่วงพ้นความตายไปได้ ๔. ว่าเราจะต้อง
 พลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น

๕. ว่าเรามีกรรมเป็นของตัว เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว; **อีกหมวดหนึ่งสำหรับบรรพชิต** แปลว่า “ธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ” มี ๑๐ อย่าง (*ปัปพชิตอกนิหปัจจเวกขณัม*) คือ ๑. บรรพชิตควรพิจารณาเนื่องๆ ว่า บัดนี้ เรามีเพศต่างจากคฤหัสถ์แล้ว ๒. ว่า การเลี้ยงชีพของเราเนื่องด้วยผู้อื่น ๓. ว่าเรามีอากัปกริยาอย่างอื่นที่จะพึงทำ ๔. ว่าตัวเราเองยังติเตียนตัวเองโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๕. ว่าเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญู ไคร่ครวญแล้ว ยังติเตียนเราโดยศีลไม่ได้อยู่หรือไม่ ๖. ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น ๗. ว่าเรามีกรรมเป็นของตน เราทำดีจักได้ดี เราทำชั่วจักได้ชั่ว ๘. ว่าวันคืนล่วงไปๆ บัดนี้เราทำอะไรอยู่ ๙. ว่าเรา ยินดีในสิ่งที่ส่งต่ออยู่หรือไม่ ๑๐. ว่าคุณวิเศษที่เราบรรลุลแล้วมีอยู่หรือไม่ ที่จะทำ ให้เราเป็นผู้ไม่เก้อเขิน เมื่อถูกเพื่อน บรรพชิตถามในกาลภายหลัง (ข้อ ๑. ท่านเติมทำยว่า อากัปกริยาใดๆ ของสมณะ เราต้องทำอากัปกริยานั้นๆ ข้อ ๒. เติมว่า เราควรทำตัวให้เขาเลี้ยงง่าย ข้อ ๓. ท่านเขียนว่า อากัปกายวาจาอย่างอื่นที่เราจะต้องทำให้ดีขึ้นไปกว่านี้ ยังมีอยู่อีก ไม่ใช่เพียงเท่านี้)

อภิธรรม ธรรมอันยิ่ง ทั้งยิ่งเกิน (อภิ-

อติเรก) คือมากกว่าธรรมอย่างปกติ และยิ่งพิเศษ (อภิวิเสส) คือเหนือกว่าธรรมอย่างปกติ, หลักและคำอธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระแท้ๆ ล้วนๆ ซึ่งจัดเรียงอย่างเป็นระเบียบและเป็นลำดับจนจบความอย่างบริบูรณ์โดยไม่กล่าวถึงไม่อ้างอิง และไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชน หรือเหตุการณ์ อันแสดงโดยเว้นบัญญัติไวยาหาร มุ่งตรงต่อสภาวะธรรม ที่ต่อมานิยมจัดเรียกเป็นปรมาตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, เมื่อพูดว่า “อภิธรรม” บางทีหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก บางทีหมายถึงคำสอนในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ตามที่ได้นำมาอธิบายและเล่าเรียนกันสืบมา เฉพาะอย่างยิ่ง ตามแนวที่ประมวลแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ, บางที เพื่อให้ชัดว่าหมายถึงพระอภิธรรมปิฎก ก็พูดว่า “อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์”; ๓ *อภิธรรมปิฎก, อภิธรรมมัตถสังคหะ, อภิวินัย*

อภิธรรมปิฎก ชื่อปิฎกที่สาม ในพระไตรปิฎก, คำสอนของพระพุทธเจ้า ส่วนที่แสดงพระอภิธรรม ซึ่งได้รวบรวมรักษาไว้เป็นหมวดที่สาม อันเป็นหมวดสุดท้ายแห่งพระไตรปิฎก ประกอบด้วยคัมภีร์ต่างๆ ๗ คัมภีร์ (สัตตปปกรณ์, สัตตปกรณ์) คือ สังคณี (หรือ ธรรมสังคณี) วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ

กถาวัตถุ ยมก และ ปัจฉฐาน; ในอรรถกถา (เช่น สงคณ.อ.๒๐/๑๖) มีความเล่าว่า พระอภิธรรมเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพระพุทธมารดา ตลอดพรรษา ณ ดาวดึงส์เทวโลก ในปี ที่ ๗ แห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ; ดู

อภิธรรม, ไตรปิฎก

อภิธรรมัตถวิภาวินี ชื่อคัมภีร์ฎีกา อธิบายความในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ พระสุมังคละผู้เป็นศิษย์ของพระอาจารย์สารีบุตร ซึ่งเป็นปราชญ์ในรัชกาลของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) รจนาขึ้นในลังกาทวีป

อภิธรรมัตถสังคหะ คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก สรุปเนื้อหาสาระลงในหลักใหญ่ที่นิยมเรียกกันว่า “ปรมัตถธรรม ๔” พระอนุรุทธาจารย์ แห่งมุลโสภนิวิหารในลังกาทวีป รจนา แต่ไม่ปรากฏเวลาชัดเจน นักปราชญ์สันนิษฐานกันต่างๆ บางท่านว่าในยุคเดียวกันหรือใกล้เคียงกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่โดยทั่วไปยอมรับกันว่าแต่งขึ้นไม่ก่อน พ.ศ.๑๒๕๐ และว่าน่าจะอยู่ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐-๑๖๕๐; ดู

ปรมัตถธรรม, พุทธโฆสาจารย์

อภินิหาร อำนาจแห่งบารมี, อำนาจบุญที่สร้างสมไว้

อภิเนษกรรมณ การเสด็จออกเพื่อคุณอัน

ยิ่ง หมายถึง การออกบวช, ผนวช **อภิบาล** เลี้ยงดู, ดูแล, บำรุงรักษา, ปกปักรักษา, คุ้มครอง, ปกครอง **อภิรมย์** รื่นเรริงยิ่ง, ยินดียิ่ง, พักผ่อน **อภิลักขิตกาล, อภิลักขิตสมัย** เวลาที่กำหนดไว้, วันกำหนด

อภิวันทน, อภิวาท, อภิวาทน การกราบไหว้

อภิวินัย “วินัยอันยิ่ง”, ในพระไตรปิฎก คำว่า “อภิวินัย” มักมาด้วยกันเป็นคู่กับคำว่า “อภิธรรม” และในอรรถกถา มีคำอธิบายไว้ ๒-๓ นัย เช่น นัยหนึ่งว่า **ธรรม** หมายถึง พระสุตตันตปิฎก **อภิธรรม** หมายถึง เจ็ดพระคัมภีร์ (คือ อภิธรรมเจ็ดคัมภีร์, ลัตตปปรกณะ) **วินัย** หมายถึง อุภาโตวิมังค์ (คือ มหาวิมังค์หรือภิกขุวิมังค์ และภิกขุณีวิมังค์) **อภิวินัย** หมายถึง ชั้นชกะ และปริวาร, **อีกนัยหนึ่ง ธรรม** หมายถึง พระสุตตันตปิฎก **อภิธรรม** หมายถึง มรรคผล **วินัย** หมายถึง วินยปิฎกทั้งหมด **อภิวินัย** หมายถึง การกำจัดกิเลสให้สงบระงับไปได้, นอกจากนี้ ในพระวินยปิฎก มีคำอธิบายเฉพาะวินัยและอภิวินัยว่า (เช่น วินย.๘/๒/๒) **วินัย** หมายถึง พระบัญญัติ (คือตัวสิกขาบท) **อภิวินัย** หมายถึง การแจกแจงอธิบายความแห่งพระบัญญัติ; ดู *อภิธรรม, ไตรปิฎก*

อภิเษก การรดน้ำ, การแต่งตั้งโดยการทำพิธีรดน้ำ, การได้บรรลु

อภิสมาจาร ความประพฤติดีงามที่ประณีตยิ่งขึ้นไป, ขนบธรรมเนียมเพื่อความประพฤติดีงามยิ่งขึ้นไปของพระภิกษุ และเพื่อความเรียบร้อยงดงามแห่งสงฆ์; เทียบ *อาทิพรหมจรรย์*

อภิสมาจาริกวัตร วัตรเกี่ยวด้วยความประพฤติอันดี, ธรรมเนียมเกี่ยวกับมรรยาทและความเป็นอยู่ที่ดีงาม

อภิสมาจาริกาสิกขา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายขนบธรรมเนียมที่จะชักนำความประพฤติ ความเป็นอยู่ของพระสงฆ์ให้ดีงามมีคุณยิ่งขึ้นไป, สิกขาฝ่ายอภิสมาจาร; เทียบ *อาทิพรหมจริยกาสิกขา*

อภิสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งแห่งการกระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำความกรรม มี ๓ อย่างคือ ๑. *ปญญาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นบุญ ๒. *อปญญาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือ บาป ๓. *อานัญญาภิสังขาร* อภิสังขารที่เป็นอเนญชา คือ กุศลเจตนาที่เป็นอรุณาวัจร ๔; เรียกง่าย ๆ ได้แก่ บุญบาป ฌาน

อภิสังขารมาร อภิสังขารเป็นมารเพราะเป็นตัวปรุงแต่งกรรม ทำให้เกิดชาติชราเป็นต้น ขัดขวางไม่ให้หลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ (ข้อ ๓ ในมาร ๕)

อภิสังฆพุทธคาถา “คาถาของพระองค์ผู้ตรัสรู้แล้ว”, เป็นคำที่แทบไม่พบในที่อื่น นอกจากอรรถกถาชาดก (พบในอรรถกถาเปตวัตถุ ๑ ครั้ง) ทั้งนี้เพราะในชาดกนั้น พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องอดีตครั้งทรงเป็นพระโพธิสัตว์ และตรัสคำสอนของพระองค์เช่นคติที่ฟังได้จากเรื่องอดีตนั้นด้วย ดังนั้น คำพูดในเรื่องจึงมีทั้งคำของพระโพธิสัตว์ในอดีตเมื่อยังไม่ตรัสรู้ มีทั้งคำของบุคคลอื่นที่ได้ตอบในเรื่องนั้น และมีพระดำรัสของพระพุทธเจ้าที่ตรัสคติหรือข้อสรุปไว้ คำของทุกบุคคลในเรื่องมาด้วยกันในพระไตรปิฎกตอนนั้น และตามปกติเป็นคาถาทั้งนั้น บางครั้งพระอรรถกถาจารย์จะให้เราแยกได้ จึงบอกให้รู้ว่าในเรื่องนั้นๆ คาถาตรงนี้ๆ เป็นอภิสังฆพุทธคาถา คือเป็นคาถาที่พระองค์ตรัสเอง ไม่ใช่ของบุคคลอื่นในเรื่อง และไม่ใช้ของพระโพธิสัตว์ในเรื่อง

ดังตัวอย่างในชาดกเรื่องแม่เหล็กไต้ตรัสเล่าว่า แม่เหล็กไต้ (นกชนิดนี้วางไข่บนพื้นดิน) มีลูกหลายตัวเพิ่งออกจากไข่ ยังบินไม่ได้ และพอดีอยู่บนทางที่ข้างเที่ยวหากิน วันนั้น ช้างโพธิสัตว์นำช้างโขลงใหญ่ผ่านมา แม่เหล็กไต้เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าว (เป็นคาถา) ว่า “ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้สูงวัยอายุถึง ๖๐

ปี มีกำลังอ่อนถอยลง แต่เป็นเจ้าโขลง ยิ่งใหญ่แห่งแดนป่า ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” ช้างโพธิสัตว์ฟังแล้วก็ส่งสาร เข้ามาขึ้นคร่อมบังลูกนกทั้งหมดไว้ จนโขลงช้างผ่านเลยไป และลูกนกปลอดภัย แต่ต่อมา ช้างร้ายตัวหนึ่งซึ่งเที่ยวไปล่าฟันผ่านมา แม่นกไส้ก็เข้าไปยืนขวางหน้าและกล่าวว่า “ฉันขอไหว้ท่านพญาช้างผู้จรเดี่ยวแห่งแดนป่า เทียวหาอาหารตามขุนเขา ฉันขอทำอัญชลีท่านด้วยปีกทั้งสอง โปรดอย่าฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของฉันเสียเลย” แต่เจ้าช้างพาลไม่ปราณี กลับพูดแสดงอำนาจว่า “แนะนำนกไส้ ข้าจะฆ่าลูกน้อยของเจ้าเสีย เจ้าไม่มีกำลังจะมาทำอะไรข้าได้ อย่างพวกเจ้านี้ให้ร้อยตัวพันตัว ข้าจะเอาเท้าซ้ายข้างเดียวขยี้ให้ละเอียดไปเลย” ว่าแล้วก็เอาเท้าเหยียบขยี้ลูกนกแหลกละเอียดทั้งหมดและร้องแปรแปรนวิงแล่นไป ฝ่ายแม่นกไส้แค้นนัก ฮึดขึ้นมาในใจว่า “มิใช่ว่าใครมีกำลังแล้วจะทำอะไรก็ได้ไปทั่วทั้งหมด กำลังของคนพาลนี่แหละ มีไว้ฆ่าคนพาล เจ้าช้างใหญ่เอ๋ย ใครฆ่าลูกอ่อนตัวน้อยๆ ของข้า ข้าจักทำให้มันย่อยยับ” ผูกใจว่าจะได้รู้กันระหว่างกำลังร่างกายกับกำลังปัญญา แล้วแม่

นกไส้ก็คิดวางแผน และไปขอความร่วมมือจากสัตว์เล็กอื่นอีก ๓ ตัว คือ กากบ และแมลงวันหัวเขียว เริ่มด้วยกาหา จังหวะจิกลูกตาทั้งสองข้างของเจ้าช้างพาล แล้วแมลงวันหัวเขียวก็มาไขใส่ลูกตาที่บอด พอถูกหนอนชอนไชตา ช้างเจ็บปวดมาก และกระหายเทียวหาน้ำที่ตามองไม่เห็น ถึงที่กบก็ขึ้นไปร้องบนยอดเขา ช้างนึกว่ามีน้ำที่นั่นก็ขึ้นไป กบก็ลงมาร้องที่หน้าผา ช้างมุ่งหน้ามาหาน้ำถึงหน้าผาก็ลื่นไถลตกลงไปตายอยู่ที่เชิงเขา แม่นกไส้ก็บินลงมาเดินไปมาบนตัวช้างด้วยความสมใจดีใจ เรื่องจบลงโดยพระพุทธเจ้าตรัสว่า “จงดูเถิด แม่นกไส้ กากบ และแมลงวันหัวเขียว สัตว์ทั้งสี่นี้ร่วมใจกันฆ่าช้างเสียได้ ท่านจงดูคติของคนมีเวรที่ทำต่อกัน เพราะฉะนั้นแลท่านทั้งหลาย ไม่ควรก่อเวรกับใครๆ ถึงจะเป็นคนที่ไม่รักไม่ชอบกัน” ในชาดกนี้มีคำกล่าว ๕ คาถา จะเห็นชัดว่า ๔ คาถาแรกเป็นคาถาของบุคคลอื่นในเรื่อง แต่เฉพาะคาถาที่ ๕ เป็นอภิสัมพุทธคาถา

อมนุษย์ ผู้มิใช่มนุษย์, ไม่ใช่คน, มักหมายถึงสัตว์ในภพที่มีฤทธิ์มีอำนาจน่ากลัว อย่างที่คนไทยเรียกว่าพวกภูตผีปีศาจ แต่ในภาษาบาลี หมายถึงยักษ์หรือเปรต บ่อยครั้งหมายถึงเทวดา บางทีหมายถึงท้าวสักกะ คือพระอินทร์ (เช่น

ชา.อ.๑๐/๑๓๔)

อมร, อมระ ผู้ไม่ตาย เป็นคำเรียกเทวดา ผู้ได้ดื่มน้ำอมฤต

อมฤต เป็นชื่อน้ำทิพย์ที่ทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตาย ตามเรื่องราว เทวดาทั้งหลายคิดหาของ เครื่องกันตาย พากันไปถามพระเป็นเจ้า พระเป็นเจ้ารับสั่งให้กวนมหาสมุทร เทวดาทั้งหลายก็ทำตามโดยวิธีใช้ภูเขา รองข้างล่างลูกหนึ่ง วางข้างบนลูกหนึ่ง ที่กลางมหาสมุทร ลักษณะคล้ายไม้ สำหรับไม้แป้ง เอานาคพันเข้าที่ภูเขาลูก บนแล้วช่วยกันชักสองข้าง อาศัยความร้อนที่เกิดจากความหมุนเวียนเบียดเสียดแห่งภูเขา ต้นไม้ทั้งหลายที่เป็น ยาบนภูเขา ได้คายรสลงไปในมหาสมุทร จนขึ้นเป็นปลักแล้ว เกิดเป็นน้ำทิพย์ขึ้น ในท่ามกลางมหาสมุทร เรียกว่า **น้ำอมฤต** บ้าง **น้ำสุรามฤต** บ้าง; ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องตามคติของศาสนาพราหมณ์

อมฤตธรรม ธรรมที่ทำให้ไม่ตาย, ธรรม ซึ่งเปรียบด้วยน้ำอมฤตอันทำให้ผู้ดื่มให้ไม่ตาย หมายถึงพระนิพพาน

อมาตย์ ข้าราชการ, ข้าราชการ, ขุนนาง, มักเรียก อมาตย์

อมาวสี ดิถีเป็นที่อยู่ร่วมแห่งพระอาทิตย์ และพระจันทร์, วันพระจันทร์ดับ หรือ วันดับ คือวันสิ้นเดือนทางจันทร์คติ (แรม ๑๕ หรือ ๑๔ คำ)

อมิตา เจ้าหญิงศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรีของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระกนิษฐภคินีของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า มีโอรสซึ่งออกผนวชนามว่า พระติสสเถระ (ตามคัมภีร์มหาวงศ์ ว่าเป็นมเหสีของพระเจ้าสุปปพุทธะ จึงเป็นพระมารดาของพระเทวทัตและเจ้าหญิงยโสธราพิมพา)

อมิตาทนะ กษัตริย์ศากยวงศ์ เป็นพระราชบุตรองค์ที่ ๓ ของพระเจ้าสีหหนุ เป็นพระอนุชาองค์ที่ ๒ ของพระเจ้าสุทโธทนะ เป็นพระเจ้าอาของพระพุทธเจ้า เป็นพระบิดาของพระอานนท์ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎี. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ว่าตาม อง.อ.๑/๑๗๑ และ พุทธ.อ.๘๕ ซึ่งขัดกับที่อื่นๆ และว่าตามหนังสือเรียน เป็นพระบิดาของพระมหานามะ และพระอนุรุทธะ)

อมุพหวินัย ระเบียบที่ให้แก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว, วิธีระงับอธิกรณ์สำหรับภิกษุผู้หายจากเป็นบ้า ได้แก่ กิริยาที่สงฆ์สวดประกาศให้สมมติแก่ภิกษุผู้หายเป็นบ้าแล้ว เพื่อระงับอนุวาทิกรณ์ อธิบายว่า จำเลยเป็นบ้าทำการล่วงละเมิดอาบัติ แม้จะเป็นจริงก็เป็นอนาบัติ เมื่อเธอหายบ้าแล้วมีผู้ใจทด้วยอาบัติระหว่างเป็นบ้านั้นไม่รู้จบ ท่านให้สงฆ์สวดกรรมวาจาประกาศความข้อนี้ไว้

เรียกว่า **อมุพหวินัย** ยกฟ่องโจทเสีย ภายหลังมีผู้โจทด้วยอาบัตินั้น หรือ อาบัติเช่นนั้น ในคราวที่เป็นบ้า ก็ให้อธิกรณ์เป็นอันระงับด้วยอมุพหวินัย (ข้อ ๓ ในอธิกรณ์สมณะ ๗)

อโมหะ ความไม่หลง, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ คือ ความรู้จริง ได้แก่ ปัญญา (ข้อ ๓ ในกุศลมูล ๓)

อยู่กรรม ดู **ปริวาส**

อยู่ปริวาส ดู **ปริวาส**

อยู่ร่วม ในประโยคว่า “ภิกษุได้อยู่กิน ร่วมก็ดี อยู่ร่วมก็ดี สำเร็จการนอนด้วยกันก็ดี” รวมอุโบสถสังฆกรรม

โยนิโสมนสิการ การทำในใจโดยไม่แยบคาย, การไม่ใช้ปัญญาพิจารณา, ความไม่รู้จักคิด, การปล่อยให้วิชชา ตัณหาครอบงำนำความคิด; เทียบ **โยนิโสมนสิการ**

อรดี ติตถามารคนหนึ่งใน ๓ คน อาสาพระยามารผู้เป็นบิดา เข้าไปประโลมพระพุทธรูปด้วยอาการต่างๆ ในสมัยที่พระองค์เสด็จอยู่ที่ไม้ชุปาลนิโครธภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ (อีก ๒ คน คือ ตัณหากับ ราคา)

อรดี ความซึ่งเคียด, ความไม่ยินดีด้วย, ความริษยา

อรรค ดู **อักร**

อรรคสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอด

เยี่ยม, ศิษย์ผู้เลิศกว่าศิษย์อื่นของพระพุทธเจ้า หมายถึง พระสารีบุตร และพระมหาโมคคัลลานะ; ดู **อักรสาวก**

อรรถ เนื้อความ, ใจความ, ความหมาย, ความมุ่งหมาย, ผล, ประโยชน์

อรรถ ๒, ๓ ดู **อัตตะ**

อรรถกถา “เครื่องบอกความหมาย”, ถ้อยคำบอกแจ้งชี้แจงอรรถ, คำอธิบาย อัตตะ คือความหมายของพระบาลี อันได้แก่พุทธพจน์ รวมทั้งข้อความและเรื่องราวเกี่ยวข้อแวดล้อมที่รักษาสืบทอดมาในพระไตรปิฎก, คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก; ในภาษาบาลีเขียน อฏฐกถา, มีความหมายเท่ากับคำว่า อตุถถนุถนนา หรือ อตุถถสัถนุถนนา (คัมภีร์สังคหณินิธิ ชาตุมาลา กล่าวว่ อรรถกถา คือเครื่องพรรณนาอธิบายความหมาย ที่ดำเนินไปตามพยัญชนะและอัตตะ อันสัมพันธ์กับเหตุอันเป็นที่มาและเรื่องราว)

อรรถกถามีมาเดิมสืบแต่พุทธกาล เป็นของเนื่องอยู่ด้วยกันกับการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังที่เข้าใจง่าย ๆ ว่า “อรรถกถา” ก็คือคำอธิบายพุทธพจน์ และคำอธิบายพุทธพจน์นั้น ก็เริ่มต้นที่พุทธพจน์ คือพระดำรัสของพระพุทธเจ้านั่นเอง ซึ่งเป็นพระดำรัสที่ตรัสประกอบเสริมขยายความในเรื่องที่ตรัสเป็นหลัก

ในคราวนั้นๆ บ้าง เป็นข้อที่ทรงชี้แจงอธิบายพุทธพจน์อื่นที่ตรัสไว้ก่อนแล้ว บ้าง เป็นพระดำรัสปลีกย่อยที่ตรัสอธิบายเรื่องเล็กๆ น้อยๆ ทำนองเรื่องเบ็ดเตล็ดบ้าง ดังที่ท่านยกตัวอย่างว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงได้รับนิมนต์เสด็จไปประทับใช้อาคารเป็นปฐม ในคราวที่เจ้าศากยะสร้างหอประชุม (สันถาคาร) เสร็จใหม่ ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้เพียงว่าได้ทรงแสดงธรรมกถาแก่เจ้าศากยะอยู่จนดึก เมื่อจะทรงพัก จึงรับสั่งให้พระอาณนัแสดงธรรมเรื่องเสขปฏิปทาแก่เจ้าศากยะเหล่านั้น และในพระสูตรนั้นได้บันทึกสาระไว้เฉพาะเรื่องที่พระอาณนัแสดง ส่วนธรรมกถาของพระพุทธเจ้าเองมีว่าอย่างไร ท่านไม่ได้รวมไว้ในตัวพระสูตรนี้ เรื่องอย่างนี้มีบ่อยๆ แม้แต่พระสูตรใหญ่ๆ ก็บันทึกไว้เฉพาะหลักหรือสาระสำคัญ ส่วนที่เป็นพระดำรัสรายละเอียดหรือข้อปลีกย่อย ขยายความ ซึ่งเรียกว่าปกิณกเทศนา (จะเรียกว่าปกิณกธรรมเทศนา ปกิณกธรรมกถา ปกิณกกถา หรือบาลีมุตธรรมกถา ก็ได้) แม้จะไม่ได้รวมไว้เป็นส่วนของพระไตรปิฎก แต่พระสาวกก็ถือว่าสำคัญยิ่ง คือเป็นส่วนอธิบายขยายความที่ช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์ที่บันทึกไว้เป็นพระสูตรเป็นต้นนั้นได้ชัดเจนขึ้น

พระสาวกทั้งหลายจึงกำหนดจดจำปกิณกเทศนาเหล่านี้ไว้ประกอบพ่วงคู่ไปกับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก เพื่อเป็นหลักฐานที่ช่วยให้เข้าใจชัดเจนในพระพุทธประสงค์ของหลักธรรมที่ตรัสในคราวนั้นๆ และเฉพาะอย่างยิ่งจะได้ใช้ในการชี้แจงอธิบายหลักธรรมในพุทธพจน์นั้นแก่ศิษย์เป็นต้น พระปกิณกเทศนาทั้งหลาย ที่เป็นแกนหรือเป็นที่ก่อรูปของสิ่งที่เรียกว่าอรรถกถา แต่ในขณะมีส่วนซึ่งเรียกว่าพระไตรปิฎก ท่านรักษาไว้ในรูปแบบและในฐานะที่เป็นหลัก ส่วนที่เป็นอรรถกถานี้ ท่านนำสืบกันมาในรูปลักษณะและในฐานะที่เป็นคำอธิบายประกอบ แต่ก็ถือเป็นสำคัญยิ่งดังที่เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎก อรรถกถาเหล่านี้ก็เข้าสู่การสังคายนาด้วย (ดูตัวอย่างที่ ม.ม.๑๓/๒๕/๒๕; ม.อ.๓/๖/๒๐; วินย.ฎี.๒/๒๘/๓๐; ที.ฎี.๒/๑๘๘/๒๐๓) ทั้งนี้ มิเฉพาะพระพุทธดำรัสเท่านั้น แม้คำอธิบายของพระมหาสาวกบางท่านก็มีทั้งที่เป็นส่วนในพระไตรปิฎก (อย่างเช่นพระสูตรหลายสูตรของพระสารีบุตร) และส่วนอธิบายประกอบที่ถือว่าเป็นอรรถกถาคำอธิบายที่สำคัญของพระสาวกผู้ใหญ่ อันเป็นที่ยอมรับนับถือเป็นหลัก ก็ได้รับการถ่ายทอดรักษาผ่านการสังคายนาสืบต่อมาด้วย

คำอธิบายที่เป็นเรื่องใหญ่บางเรื่อง สำคัญมากถึงกับว่า ทั้งที่เรียกว่าเป็น อรรถกถา ก็จัดรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งใน พระไตรปิฎกด้วย ดังที่ท่านเล่าไว้ คือ “อัญญูกถากัณฑ์” ซึ่งเป็นภาคหรือคัมภีร์ ย่อยที่ ๓ ในคัมภีร์ธัมมสังคณี แห่งพระ อภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๔, อัญญูกถากัณฑ์นี้มีอีกชื่อหนึ่งว่า “อตุตฺถ- ธารกัณฑ์” และพระไตรปิฎกฉบับสยาม ธิราชได้เลือกใช้ชื่อหลัง) ตามเรื่องที่ท่าน บันทึกไว้ว่า (สงคณ.อ.๘๖๖) สัทธวิหาริกรู- ปหนึ่งของพระสารีบุตรไม่สามารถกำหนด จับคำอธิบายธรรมในภาคหรือคัมภีร์ ย่อยที่ ๒ ที่ชื่อว่านิกเขปกัณฑ์ ในคัมภีร์ ธิมมสังคณีนั้น พระสารีบุตรจึงพูดให้ฟัง ก็เกิดเป็นอัญญูกถากัณฑ์หรืออตุตฺถ- ธารกัณฑ์นั้นขึ้นมา (แต่คัมภีร์มหาอัญญูกถา กล่าวไว้ว่า พระสารีบุตรพา สัทธวิหาริกรู- ปนั้นไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และพระองค์ ตรัสแสดง), คัมภีร์มหานิทเทส (พระ ไตรปิฎก เล่ม ๒๙) และจุฬินิทเทส (พระไตรปิฎก เล่ม ๓๐) ก็เป็นคำอธิบาย ของพระสารีบุตร ที่ไขและขยายความ แห่งพุทธพจน์ในคัมภีร์สุตตนิบาต (พระ ไตรปิฎก เล่ม ๒๕, อธิบายเฉพาะ ๓๒ สูตฺร ในจำนวนทั้งหมด ๗๑ สูตฺร)

อรรถกถาทั้งหลายแต่ครั้งพุทธกาล นั้น ได้ฟุ้งมากับพระไตรปิฎกผ่านการ

ลังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง จนกระทั่งเมื่อพระ มหินทเถระไปประดิษฐานพระพุท- ศาสนาในลังกาทวีป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ ก็ นำอรรถกถาเหล่านั้น ซึ่งยังเป็นภาษาบาลี ฟุ้งไปกับพระไตรปิฎกบาลีด้วย แต่เพื่อ ให้พระสงฆ์ตลอดจนพุทธศาสนิกทั้ง หลายในลังกาทวีปนั้น สามารถศึกษา พระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลีได้สะดวก พระพุทธศาสนาจะได้เจริญมั่นคงด้วย หลักพระธรรมวินัย คัมภีร์เล่าว่า พระ มหินทเถระได้แปลอรรถกถาจากภาษา บาลีให้เป็นภาษาของผู้เล่าเรียน คือภาษา ลิงหฬ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “มหาอัญญู- กถา” และใช้เป็นเครื่องมือศึกษาพระ ไตรปิฎกบาลีสืบมา ต่อแต่นั้น อรรถกถา ทั้งหลายก็สืบทอดกันมาในภาษาสิงหฬ

ต่อมา พระพุทธศาสนาในชมพูทวีป เลื่อมลง แม้ว่าพระไตรปิฎกจะยังคงอยู่ แต่อรรถกถาได้สูญสิ้นหมดไป ครั้งนั้น มีพระภิกษุรูปหนึ่ง ออกบวชจากตระกูล พราหมณ์ เล่าเรียนพระไตรปิฎกแล้ว มีความเชี่ยวชาญจนปรากฏนามว่า “พุทธ- โสส” ได้เรียบเรียงคัมภีร์ชื่อว่า *ญฺา โธทฺย* (คัมภีร์ *มหาวงส์* กล่าวไว้ว่าท่านเรียบเรียง อรรถกถาแห่งคัมภีร์ธัมมสังคณี ชื่อว่า อัญญุสาลีนี้ในคราวนั้นด้วย แต่ไม่สมจริง เพราะอัญญุสาลีนี้อ้างวิสุทธิมัคค์ และอ้าง สมันตปาสาทิกา มากมายหลายแห่ง จึง

คงต้องแต่งทีหลัง) เสร็จแล้วเริ่มจะเรียบเรียงอรรถกถาแห่งพระปริตรขึ้น อาจารย์ของท่าน ซึ่งมีชื่อว่าพระเรวตเถระ บอกว่า อรรถกถามีอยู่บริบูรณ์ในลังกาทวีปเป็นภาษาสิงห์ และให้ท่านไปแปลเป็นภาษาบาลีแล้วนำมายังชมพูทวีป

พระพุทธโฆสได้เดินทางไปยังลังกาทวีปในรัชกาลของพระเจ้ามahanama (พ.ศ.๙๕๓-๙๗๕; ปีที่ท่านไป หลักฐานบางแห่งว่า พ.ศ.๙๕๖ แต่บางแห่งว่า พ.ศ.๙๖๕) พระพุทธโฆสพำนักในมหาวิหารเมืองอนุราชปุระ ได้สดับอรรถกถาภาษาสิงห์ครบทั้ง มหาอรรถกถา มหาปัจจรี (มหาปัจจรีย ก็เรียก) และกुरुณี (อรรถกถาเก่าก่อนเหล่านี้ รวมทั้งสังเขปอรรถกถาซึ่งเป็นความย่อของมหาปัจจรี และอนุทธกถาที่พระพุทธโฆสได้ค้นมาก่อนนั้นแล้ว จัดเป็น **ปราชญ์อรรถกถา**) เมื่อจบแล้ว ท่านก็ได้ขอแปลอรรถกถาภาษาสิงห์ เป็นภาษามคธ แต่ลังคะแห่งมหาวิหารได้มอบคาถาพุทธพจน์ให้ท่านไปเขียนอธิบายก่อน เป็นการทดสอบความสามารถ พระพุทธโฆสได้เขียนขยายความคานัน โดยประมวลความในพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถามาเรียบเรียงตามหลักไตรสิกขา สำเร็จเป็นคัมภีร์ **วิสุทธิมคค** ครั้นเห็นความสามารถแล้ว ลังคะแห่งมหาวิหารจึงได้

มอบคัมภีร์แก่ท่าน พระพุทธโฆสเริ่มงานแปลใน พ.ศ.๙๗๓ ตั้งต้นที่อรรถกถาแห่งพระวินัยปิฎก (คือสมันตปาสาทิกา, คำนวณปีจาก วินย.อ.๓/๖๓๕) เมื่อทำงานแปลเสร็จพอควรแล้ว ก็เดินทางกลับไปยังชมพูทวีป

งานแปลของพระพุทธโฆสนั้น แท้จริงมิใช่เป็นการแปลอย่างเดียว แต่เป็นการแปลและเรียบเรียง ดังที่ท่านเองเขียนบอกไว้ว่า ในการสังวรรณนาพระวินัย ท่านใช้ **มหาอรรถกถา** เป็นเนื้อหาหลัก (เป็นสรีระ) พร้อมทั้งเก็บเอาอรรถะที่ควรกล่าวถึงจากข้อวินิจฉัยที่มีในอรรถกถา **มหาปัจจรี** และอรรถกถา **กुरुณี** เป็นต้น (คือรวมตลอดถึง **อรรถกถา** และ **สังเขปอรรถกถา**) อธิบายให้ครอบคลุมประดาเถรวาทะ (คือข้อวินิจฉัยของพระมหาเถระวินัยธรโบราณในลังกาทวีป ถึง พ.ศ.๖๕๓), แต่ในส่วน ของพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกอรรถกถาโบราณ (ปราชญ์อรรถกถา) ภาษาสิงห์ มีเพียง **มหาอรรถกถา** อย่างเดียว (มีมหาอรรถกถาในส่วนของคัมภีร์แต่ละหมวดนั้นๆ ซึ่งถือว่าเป็นมูลอรรถกถา) พระพุทธโฆสจึงใช้ **มหาอรรถกถา** นั้น เป็นแกน ข้อความที่ยืดยาวกล่าวซ้ำๆ ก็จับเอาสาระมาเรียบเรียง แปลเป็นภาษามคธ โดยเก็บเอาวาทะ เรื่องราว และข้อ

วินิจฉัยของพระเถระสิงห์โพราณ ถึง พ.ศ.๖๕๓ มารวมไว้ด้วย

พระพุทฺธโฆสจารย์เป็นผู้เริ่มต้นยุค อรรถกถาที่กลับมีเป็นภาษาบาลีขึ้นใหม่ แม้ว่าพระพุทฺธโฆสจะมีได้จัดทำอรรถกถาขึ้นครบบริบูรณ์ แต่ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนั้นและต่อจากนั้นไม่นาน ก็ได้มีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ มาทำงานส่วนที่ยังขาดอยู่จนเสร็จสิ้น

รายชื่ออรรถกถา พร้อมทั้งนามพระเถระผู้รจนา (พระอรรถกถาจารย์) แสดงตามลำดับคัมภีร์ในพระไตรปิฎก ที่อรรถกถานั้นๆ อธิบาย มีดังนี้ (พจน. หมายถึง พระพุทฺธโฆสจารย์)

- ก.พระวินัยปิฎก** (ทั้งหมด) **สมันตปาสาทิกา** (พจน.) **ข.พระสุตตันตปิฎก**
- ๑.ทีฆนิกาย **สุมังคลวิลาสินี** (พจน.)
 - ๒.มัชฌิมนิกาย **ปปัญจสูทนี** (พจน.)
 - ๓.สังยุตตนิกาย **สารัตถปกาสินี** (พจน.)
 - ๔.อังคตตรนิกาย **มโนรทปฐนี** (พจน.)
 - ๕.ขุททกนิกาย ๑.ขุททกปาฐะ **ปรมัตต-โชติกา** (พจน.) ๒.ธรรมบท **ธัมมปัทฏฐกถา** (*) ๓.อุทาน **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๔.อิติวุตตกะ **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๕.สุตตนิบาต **ปรมัตต-โชติกา** (พจน.) ๖.วิมานวัตถุ **ปรมัตต-ทีปนี**^๑ (พระธรรมปาละ) ๗.เปตวัตถุ **ปรมัตตทีปนี**^๑ (พระธรรมปาละ) ๘.เถร-

- ค.ค. **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๙.เถรีค. **ปรมัตตทีปนี** (พระธรรมปาละ) ๑๐.ชาดก **ชาตกัฏฐกถา** (*) ๑๑.นิทเทส **สัทธัมมปัชโชติกา** (พระอุปเสนะ) ๑๒.ปฎิสังกัถา **สัทธัมมปกาสินี** (พระมหานาม) ๑๓.อปทาน **วิสุทธชนวิลาสินี** (**)
- ๑๔.พุทฺธวงส์ **มธูรัตถวิลาสินี** (พระพุทฺธหัตตตะ) ๑๕.จริยาปิฎก **ปรมัตต-ทีปนี** (พระธรรมปาละ) **ค.พระอภิธรรม-ปิฎก** ๑.ธัมมสังคณี **อัญญาสาธินี** (พจน.) ๒.วิมังค์ **สัมโมหวิโนทนี** (พจน.) ๓.ห้าคัมภีร์ที่เหลือ **ปัญจปกรณ์กัฏฐกถา** (พจน.)

[พึงทราบ: ^๑ **ปรมัตตทีปนี** ที่เป็นอรรถกถา แห่งวิมานวัตถุ และเปตวัตถุ มีอีกชื่อหนึ่งว่า **วิมลวิลาสินี**; (*) คือ **ธัมมปัทฏฐกถา** และ**ชาตกัฏฐกถา** นั้นที่จริงก็มีชื่อเฉพาะว่า **ปรมัตตโชติกา** และถือกันมาว่าพระพุทฺธโฆสเป็นผู้เรียบเรียงคัมภีร์ทั้งสองนี้ แต่อาจเป็นไปได้ว่าท่านเป็นหัวหน้าคณะ โดยมีผู้อื่นร่วมงานด้วย; (**)**วิสุทธชนวิลาสินี** นั้นนามผู้รจนาไม่แจ้ง แต่คัมภีร์จุฬาคันถวงส์ (แต่งในพม่า) ว่าเป็นผลงานของพระพุทฺธโฆส; มีอรรถกถาอื่นที่พึงทราบอีกบ้าง คือ **กังขาวิตรณี** (อรรถกถาแห่งพระปาฏิโมกข์) ซึ่งก็เป็นผลงานของพระพุทฺธโฆส, อรรถกถาแห่งเนตติปกรณ์ เป็นผลงานของพระธรรมปาละ]

เนื้อตัวแท้ๆ ของอรรถกถา หรือความเป็นอรรถกถา ก็ตรงกับชื่อที่เรียกคือ อยู่ที่เป็นคำบอกความหมาย หรือเป็นถ้อยคำชี้แจงอธิบายอรรถะของศัพท์หรือข้อความในพระไตรปิฎก เฉพาะอย่างยิ่งคืออธิบายพุทธพจน์ เช่น เราอ่านพระไตรปิฎก พบคำว่า “วิริยสุสณฺฐาน” ก็ไม่เข้าใจ สงสัยว่าทรวดทรงสัณฺฐานอะไรของความเพียร จึงไปเปิดดูอรรถกถา ก็พบไขความว่า สัณฺฐานในที่นี้หมายความว่า “จปนา อปฺปวตฺตนา...” ก็เข้าใจและแปลได้ว่าหมายถึงการหยุดยั้ง การไม่ดำเนินความเพียรต่อไป ถ้าพูดในชั้นพื้นฐาน ก็คล้ายกับพจนานุกรมที่เราอาศัยค้นหาความหมายของศัพท์ แต่ต่างกันตรงที่ว่าอรรถกถามีไฉเรียงตามลำดับอักษร แต่เรียงไปตามลำดับเนื้อความในพระไตรปิฎก ยิ่งกว่านั้น อรรถกถาอาจจะแปลความหมายให้ทั้งประโยค หรือทั้งท่อนทั้งตอน และความที่ท่านชำระในพระไตรปิฎก ก็อาจจะอ้างอิงหรือโยงคำหรือความตอนนั้น ไปเทียบหรือไปบรรจบกับข้อความเรื่องราวที่อื่นในพระไตรปิฎกด้วย นอกเหนือจากนี้ ในกรณีเป็นข้อปัญหา หรือไม่ชัดเจน ก็อาจจะบอกข้อยุติหรือคำวินิจฉัยที่สังฆะได้ตกลงไว้และรักษากันมา บางทีก็มีการแสดงความเห็นหรือมติ

ของพระอรรถกถาจารย์ต่อเรื่องที่กำลังพิจารณา และพร้อมนั้น ก็อาจจะกล่าวถึงมติที่ขัดแย้ง หรือที่สนับสนุนของ “เกจิ” (อาจารย์บางพวก) “อญฺเณ” (อาจารย์พวกอื่น) “อปฺเร” (อาจารย์อีกพวกหนึ่ง) เป็นต้น นอกจากนั้น ในการอธิบายหลักหรือสาระบางอย่าง บางทีก็ยกเรื่องราวมาประกอบหรือเป็นตัวอย่าง ประเภทเรื่องปณิธิทิฎฐิปาฎิหาริย์บ้าง เรื่องในวิถีชีวิตและความเชื่อของชาวบ้านบ้าง ตลอดจนเหตุการณ์ในยุคสมัยต่างๆ ซึ่งมากทีเดียวเป็นเรื่องความเป็นไปของบ้านเมืองในลังกาทวีป ซึ่งในอดีตผ่านยุคสมัยต่างๆ ระหว่างที่พระสงฆ์เล่าเรียนกัน คงมีการนำเอาเรื่องราวในยุคสมัยนั้นๆ มาเล่าสอนและบันทึกไว้สืบกันมา จึงเป็นเรื่องตำนานบ้าง ประวัติศาสตร์บ้าง แห่งกาลเวลาหลายศตวรรษ อันเห็นได้ชัดว่า พระอรรถกถาจารย์ดังเช่นพระพุทฺธโฆสจารย์ ไม่อาจรู้ไปถึงได้ นอกจากยกเอาจากคัมภีร์ที่เรียกว่า โปราณฐฎฐกถาขึ้นมาถ่ายทอดต่อไป

สำหรับผู้ที่เข้าใจรู้จักอรรถกถา สิ่งสำคัญที่เขาต้องการจากอรรถกถา ก็คือส่วนที่เป็นคำบอกความหมายไขความอธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือต้องการตัวอรรถกถาแท้ๆ นั้นเอง และก็ตรงกันกับหน้าที่การงานของอรรถกถา

อันได้แก่การรักษาสืบทอดคำบอกความหมายที่เป็นอรรถะในพระไตรปิฎก ส่วนอื่นนอกเหนือจากนี้ เช่นเรื่องราวเล่าขานต่างๆ เป็นเพียงเครื่องเสริมประกอบ ที่จริง มันไม่ใช่อรรถกถา แต่เป็นสิ่งที่พ่วงมาด้วยในหนังสือหรือคัมภีร์ที่เรียกว่าอรรถกถา

เนื่องจากผู้อ่านพระไตรปิฎกบาลีต้องพบศัพท์ที่ตนไม่รู้เข้าใจบ่อยครั้ง และจึงต้องปรึกษาอรรถกถา คล้ายคนปรึกษาพจนานุกรม เมื่อแปลพระไตรปิฎกมาเป็นภาษาไทย เป็นต้น จึงมักแปลไปตามคำไขความหรืออธิบายของอรรถกถา พระไตรปิฎกแปลภาษาไทย เป็นต้นั้น จึงมีส่วนที่เป็นคำแปลผ่านอรรถกถา หรือเป็นคำแปลของอรรถกถาอยู่เป็นอันมาก และผู้อ่านพระไตรปิฎกแปลก็มักไม่รู้ตัวว่าตนกำลังอ่านอรรถกถาร่วมไปด้วย หรือว่าตนกำลังอ่านพระไตรปิฎกตามคำแปลของอรรถกถา

มีข้อพิงทราบบ้างอย่างหนึ่งว่า เวลาเมื่อพูดถึงอรรถกถา ทุกคนเข้าใจว่าหมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่พระพุทโธเสนาจารย์ เป็นต้น ได้เรียบเรียงขึ้น ในช่วงระยะใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐ แต่ดังได้เล่าให้ทราบแล้วว่า พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ พ.ศ.ใกล้หนึ่งพันนี้ ได้เรียบเรียงอรรถกถาภาษาบาลีขึ้นมาจากอรรถกถา

เก่าภาษาสิงห์ ที่ถูกเรียกแยกออกไปให้เป็นต่างหากว่า “โบราณอรรถกถา” ข้อที่ควรทราบอันสำคัญก็คือ ในอรรถกถาภาษาบาลีที่เป็นรุ่นใหม่นี้ ท่านอ้างอิงโบราณอรรถกถาบ่อยๆ โดยบางทีก็ออกชื่อเฉพาะของอรรถกถาเก่านั้นชัดเจนออกมา แต่บางทีก็กล่าวเพียงว่า “ในอรรถกถากล่าวว่า...” คำว่าอรรถกถา ที่อรรถกถาภาษาบาลีกล่าวถึงนั้น โดยทั่วไป หมายถึงอรรถกถาเก่า หรือโบราณอรรถกถา ที่เป็นภาษาสิงห์ (พระอรรถกถาจารย์รุ่นใหม่ บางท่านยังไม่พบว่าได้เรียกงานที่ท่านเองทำว่าเป็นอรรถกถา) พูดสั้นๆ ว่า คนปัจจุบันพูดถึงอรรถกถา หมายถึงอรรถกถาภาษาบาลีที่เกิดขึ้นในยุค พ.ศ.๑๐๐๐ แต่อรรถกถาภาษาบาลีนั้นเอ่ยคำว่าอรรถกถา โดยมักหมายถึงอรรถกถาเก่าภาษาสิงห์

ต่อจากอรรถกถา ยังมีคัมภีร์ที่อธิบายรุ่นต่อมาอีกหลายชั้นเป็นอันมาก เช่น “ฎีกา” แจงไขขยายความต่อจากอรรถกถา “อนุฎีกา” แจงไขขยายความต่อจากฎีกา แต่ในที่นี้จะไม่กล่าวถึง เว้นแต่จะขอบอกนามท่านผู้แต่ง “ฎีกา” ที่สำคัญ พอให้ทราบไว้

พระอาจารย์ธรรมपालะ ซึ่งเป็นพระอรรถกถาจารย์สำคัญที่เรียบเรียงอรรถกถาไว้มาก รองจากพระพุทโธเสนา ได้

เรียบเรียงฎีกาลำคัญ ซึ่งอธิบายอรรถกถาที่พระพุทธโฆสได้เรียบเรียงไว้ อีกด้วย คือ **ลีนัตถปกาสินี** (เป็นฎีกาซึ่งอธิบายอรรถกถาแห่งนิกายทั้งสี่ คือ ทิฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย และอธิบายอรรถกถาแห่งชาดก) นอกจากนั้นก็ยังได้เรียบเรียง **ปรมัตถทีปนี** (ฎีกาอธิบายอรรถกถาแห่งพุทธวงส์ ที่พระพุทธทัตตะเรียบเรียงไว้) และ **ปรมัตถมัณฑุสา** (ฎีกาแห่งวิสุทฺธิมคฺคฺ ที่เรียกกันว่ามหาฎีกา), ฎีกาจารย์ท่านหนึ่ง ชื่อพระวาจิสสระ รจนา **ลีนัตถทีปนี** (ฎีกาอันอธิบายต่อจากอรรถกถาแห่งปฏิสัมภิทามคฺคฺ); นอกจากนี้ มีฎีกาอีก ๒ เรื่อง ที่ควรกล่าวไว้ด้วย เพราะกำหนดให้ใช้เล่าเรียนในหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย คือ **สารัตถทีปนี** (ฎีกาแห่งวินัยฎีกกถา) ผู้แต่งคือพระอาจารย์ชื่อสารีบุตร (ไม่ใช่พระสารีบุตรอัครสาวก) และ **อภิธัมมัตถวิภาวินี** (ฎีกาแห่งอภิธัมมัตถสังคหะ) ผู้แต่งคือพระสุ่มงคละ; ๓ **โปราณฎีกกถา**

อรรถกถาจารย์ อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถา

อรรถกถานัย คำความในอรรถกถา, แนวคำอธิบายในอรรถกถา, แงแห่งความหมายที่แสดงไว้ในอรรถกถา

อรรถกถี เรื่องที่ฟ้องร้องกันในโรงศาล, ข้อที่กล่าวหากัน

อรรถรส “รสแห่งเนื้อความ”, “รสแห่งความหมาย” สารที่ต้องการของเนื้อความ, เนื้อแท้ของความหมาย, ความหมายแท้ที่ต้องการ, ความมุ่งหมายที่แทรกซึมอยู่ในเนื้อความ คล้ายกับที่มักพูดกันในบัดนี้ว่า เจตนาธรรมณ์ (พจนานุกรมว่า “ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความซาบซึ้ง”)

อรรถศาสน์ คำสอนว่าด้วยเรื่องประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ๑. **ทิฏฐุชัมมิกัตถะ** ประโยชน์ในปัจจุบัน ๒. **สัมปรายิกัตถะ** ประโยชน์ที่จะได้ในภายหน้า ๓. **ปรมัตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน

อรั (พระผู้มีพระภาคเจ้า) เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้ไกลจากกิเลสและบาปกรรม ทรงความบริสุทธิ์, หรือเป็นผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลสสิ้นแล้ว, หรือเป็นผู้หักกำลังสังสารจักร อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม, หรือเป็นผู้ควรแนะนำสั่งสอน เป็นผู้ควรรับความเคารพ ควรแก่ทักษิณา และการบูชาพิเศษ, หรือเป็นผู้ไม่มีข้อเร้นลับ คือไม่มีข้อเสียหายอันควรปกปิด (ข้อ ๑ ในพุทธคุณ ๙)

อรัต ความเป็นพระอรหันต์, ชื่อมรรคผลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งตัดกิเลสในสันดานได้เด็ดขาด; เขียนอย่างคำเดิมเป็น **อรัตต**

อรัตตผล ผลคือการสำเร็จเป็นพระอรหันต์, ผลคือความเป็นพระอรหันต์,

ผลที่ได้รับจากการละสังโยชน์ทั้งหมด อันสืบเนื่องมาจากอรรถัตตมรรค ทำให้เป็นพระอรหันต์

อรรถัตตมรรค ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุมผล คือความเป็นพระอรหันต์, ญาณคือ ความรู้เป็นเหตุละ **สังโยชน์** ได้ทั้ง ๑๐

อรรถัตตวิโมกข์ ความพ้นจากกิเลสด้วย อรหัต หรือเพราะสำเร็จอรหัต คือหลุด พ้นชั้นละกิเลสได้สิ้นเชิงและเด็ดขาด สำเร็จเป็นพระอรหันต์

อรหันต์ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระ พุทธศาสนา, พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด ผู้ได้บรรลุมรรคผล, **พระอรหันต์ ๒**

ประเภท คือ พระสุกขวิปัสสกะ กับพระ สมณยานิก; **พระอรหันต์ ๔** คือ ๑. พระ สุกขวิปัสสกะ ๒. พระเตวิชชะ (ผู้ได้ วิชชา ๓) ๓. พระฉัพพัญญู (ผู้ได้ อภิญญา ๖) ๔. พระปฏิสัมภีทปัตตะ (ผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔); **พระอรหันต์ ๕** คือ ๑. พระปัญญาวิมุต ๒. พระอุภาโต- ภาควิมุต ๓. พระเตวิชชะ ๔. พระฉัพ- พัญญู ๕. พระปฏิสัมภีทปัตตะ; **อริยบุคคล**

พระอรรถกถาจารย์แสดงความ หมายของ **อรหันต์** ไว้ ๕ นัย คือ ๑. เป็นผู้ไกล (**ฮารกะ**) จากกิเลส (คือห่าง ไกลไม่อยู่ในกระแสกิเลสที่จะทำให้มัว หมองได้เลย) ๒. กำจัดข้าศึก (**อริ+หต**)

คือกิเลสหมดสิ้นแล้ว ๓. เป็นผู้หักคือ รื้อทำลายกำแพง (**อร+หต**) แห่งสังสารจักร เสร็จแล้ว ๔. เป็นผู้ควร (**อรห**) แก่การ บูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย ๕. ไม่มีที่ลับ (**น+รห**) ในการทำบาป คือไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้อง ปิดบัง; ความหมายทั้ง ๕ นี้ ตามปกติ ใช้อธิบายคำว่า **อรหันต์** ที่เป็นพุทธคุณ ข้อที่ ๑; **อรัญ**

อรหันตปิณฑาสพ พระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะ แล้ว ใช้สำหรับพระสาวก, สำหรับพระ พุทธเจ้า ใช้คำว่า **อรหันตสัมมาสัมพุทธ- เจ้า** พระอรหันต์ผู้ตรัสรู้ชอบเอง

อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์ (ข้อ ๓ ใน อนันตริยกรรม ๕)

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ ผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หมายถึง พระพุทธเจ้า

อรัญ, อรัญญ์ ป่า, ตามกำหนดในพระ วินัย (วินย.๑/๘๕/๘๕) ว่า “ที่เว้นบ้าน (คาม) และอุปจารบ้าน นอกนั้นชื่อว่า ป่า (อรัญ)” และตามนัยพระอภิธรรม (อภิ.วิ.๓๕/๖๑๖/ ๓๓๘; ซึ่งตรงกับพระสูตร, ชุ.ปฎิ.๓๑/๓๘๘/๒๖๔) ว่า “คำว่า ป่า (อรัญ) คือ ออกนอกหลัก เขตไปแล้ว ที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่า ป่า”; ส่วน เสนาสนะป่า (รวมทั้งวัดป่า) มีกำหนดใน พระวินัย (วินย.๒/๑๔๖/๑๖๖; ๗๙๖/๕๒๘) ว่า “เสนาสนะที่ชื่อว่า ป่า มีระยะไกล ๕๐๐

ชั่วชนุ (=๕๐๐ วา คือ ๑ กม.) เป็นอย่างน้อย”; เทียบ *วณะ*

อรัญญิกชุดงค์ องค์คุณเครื่องขจัดกิเลสของผู้ถืออยู่ในป่าเป็นวัตร ได้แก่ชุดงค์ข้อ *อรัญญิกังคะ*

อรัญญิกวัตร ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมในการอยู่ป่าของภิกษุ; ดู *อรัญญิกวัตร*

อรัญวาสี “ผู้อยู่ป่า”, พระป่า หมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในป่า, เป็นคู่กับ *คามวาสี* หรือพระบ้าน ซึ่งหมายถึงพระภิกษุที่อยู่วัดในบ้านในเมือง; ในพุทธกาล ไม่มีการแบ่งแยกว่า พระบ้าน-พระป่า และคำว่า คามวาสี-อรัญวาสี ก็ไม่มีในพระไตรปิฎก เพราะในสมัยพุทธกาลนั้น พระสงฆ์มีพระพุทธรูปเป็นศูนย์รวม และมีการจาริกอยู่เสมอ โดยเฉพาะพระพุทธรูปองค์เองทรงนำสงฆ์หมู่ใหญ่จาริกไปในถิ่นแดนทั้งหลายเป็นประจำ ภิกษุทั้งหลายที่ยังไม่จบกิจในพระศาสนา นอกจากเสาะสดับคำสอนของพระพุทธรูปแล้ว ก็ย่อมระลึกอยู่เสมอถึงพระดำรัสเตือนให้เสพเสนาสนะอันสงัดเจริญภาวนา โดยทรงระบุป่าเป็นสถานที่แรกแห่งเสนาสนะอันสงัดนั้น (ที่ตรัสทั่วไปคือ “อิธ ภิกขเว ภิกขุ อรณฺณคโตะ วา รุกขมฺมูลคโตะ วา สุธมฺมาคารคโตะ วา...” - ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใน

ธรรมวินัยนี้ ไปอยู่ในป่าก็ดี โคนไม้ก็ดี เรือนว่างก็ดี...; ที่ตรัสรองลงไปคือ “... วิวิตตํ เสนาสนํ ภาชติ อรณฺณํ รุกขมฺมูลํ ปพฺพตํ กนฺทํ คิริคฺคหํ สุธมฺมา นนฺปตฺถํ อพฺโพกกาลํ ปลาลปฺปญฺช...” - [ภิกษุเหล่านั้น] ...เข้าหาเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำในเขา ป่าช้า ดงเปลี่ยว ที่แจ้ง ลอมฟาง...) แนวทางปฏิบัติเช่นนี้ ท่านถือแนบแน่นสืบกันมา แม้ว่าสภาวะจะอยู่ที่มีเสนาสนะอันสงัด แต่ป่าซึ่งในอดีตมีพร้อมและเป็นที่สงัดอันแน่นอน ก็เป็นที่พึงเลือกเด่นอันดับแรก จึงนับว่าเป็นตัวแทนที่เต็มความหมายของเสนาสนะอันสงัด ดังปรากฏเป็นคาถาที่กล่าวกันว่าพระธรรมสังคากาจารย์ได้รจนาไว้ อันเป็นที่อ้างอิงในคัมภีร์ทั้งหลาย ตั้งแต่ मिलินทปัญญา จนถึงวิสุทธิมัคค์ และในอรรถกถาเป็นอันมาก มีความว่า

ยถาปี ทีปโก นาม นิสฺสียตุว คณฺหตี มิเค
 ตถวายํ พุทฺธปฺตโต ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
 อรณฺณํ ปวิสิตฺวาน คณฺหาตี ผลมุตฺตมํ ฯ

(พุทธบุตรนี้ ประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนา เข้าไปสู่ป่า จะถือเอาผลอันอุดม [อรหัตตผล] ได้ เหมือนดังเสือชุ่มตัวจับเนื้อ)

ตามคตินี้ การไปเจริญภาวนาในป่าเป็นข้อพึงปฏิบัติสำหรับภิกษุทุกรูปเสมอเหมือนกัน ไม่มีการแบ่งแยก ดังนั้น

จึงเป็นธรรมดาที่ว่า ในคัมภีร์มิลินท-
ปัญหา (ประมาณ พ.ศ.๕๐๐) ก็ยังไม่มี
คำว่า คามวาสี และอรัญวาสี (พบคำว่า
“อรัญญวาสา” แห่งเดียว แต่หมายถึง
ดาบสชาย-หญิง) แม้ว่าต่อมาในอรรถกถา
(ก่อน จนถึงใกล้ พ.ศ.๑๐๐๐) จะมีคำว่า
คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นแล้ว แต่
ก็ใช้เป็นถ้อยคำสามัญ หมายถึงใครก็ได้
ตั้งแต่พระสงฆ์ ไปจนถึงสังฆราช
(มักใช้แก่ชาวบ้านทั่วไป) ที่อยู่บ้าน อยู่
ใกล้บ้าน หรืออยู่ในป่า มิได้มีความ
หมายจำเพาะอย่างที่เข้าใจกันในบัดนี้

พระภิกษุที่ไปเจริญภาวนาในป่านั้น
อาจจะไปอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ยาวบ้าง
สั้นบ้าง และอาจจะไปๆ มาๆ แต่บางรูป
ก็อาจจะอยู่นานๆ ภิกษุที่อยู่ป่านั้นท่าน
เรียกว่า “อรัญญิกะ” (อรัญญิกะ ก็เรียก)
และการถืออยู่ป่า เป็นจุดดั่งอย่างหนึ่ง ซึ่ง
ภิกษุจะเลือกถือได้ตามสมควรใจ กับทั้ง
จะถือในช่วงเวลายาวหรือสั้น หรือแม้
แต่ตลอดชีวิต ก็ได้

สันนิษฐานว่า เมื่อเวลาล่วงผ่านห่าง
พุทธกาลมานาน พระภิกษุอยู่ประจำที่
มากขึ้น อีกทั้งมีภาระผูกมัดตัวมากขึ้น
ด้วย โดยเฉพาะการเล่าเรียนและทรงจำ
พุทธพจน์ในยุคที่องค์พระศาสดา
ปรินิพพานแล้ว ซึ่งจะต้องรักษาไว้แก่
คนรุ่นหลังให้ครบถ้วนและแม่นยำโดยมี

ความเข้าใจถูกต้อง อีกทั้งต้องเก็บรวบรวม
รวมคำอธิบายของอาจารย์รุ่นต่อๆ มา
ที่มีเพิ่มขึ้นๆ จนเกิดเป็นงานหรือหน้าที่
ที่เรียกว่า “คันทธุระ” (ธุระในการเล่า
เรียนพระคัมภีร์) เป็นภาระซึ่งทำให้รวม
กันอยู่ที่แหล่งการเล่าเรียนศึกษาในชุม
ชนหรือในเมือง พร้อมกันนั้น ภิกษุผู้ไป
เจริญภาวนาในป่า เมื่อองค์พระศาสดา
ปรินิพพานแล้ว ก็อิงอาศัยอาจารย์ที่
จำเพาะมากขึ้น มีความรู้สึกที่จะต้อง
ผ่อนและเพื่อเวลามากขึ้น อยู่ประจำที่
แน่นนอนมากขึ้น เพื่ออุทิศตัวแก่กิจใน
การเจริญภาวนา ซึ่งกลายเป็นงานหรือ
หน้าที่ที่เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” (ธุระใน
การเจริญกรรมฐานอันมีวิปัสสนาเป็น
ยอด) โดยนัยนี้ แนวโน้มที่จะแบ่งเป็น
พระบ้าน-พระป่าก็ชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ

การแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ ฝ่าย คือ
คามวาสี และอรัญวาสี เกิดขึ้นในลังกา
ทวิป และปรากฏชัดเจนในรัชกาลพระเจ้า
ปรักกมพาหุ ที่ ๑ มหาราช (พ.ศ. ๑๖๙๖
-๑๗๒๙) ต่อมา เมื่อพ่อขุนรามคำแหง
มหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ทรงรับ
พระพุทธศาสนาและพระสงฆ์ลังกาวงศ์
อันสืบเนื่องจากสมัยพระเจ้าปรักกม-
พาหุนี้เข้ามาในช่วงใกล้ พ.ศ.๑๘๒๐
ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสี
และอรัญวาสี ก็มาจากศรีลังกาเข้าสู่

ประเทศไทยด้วย; คู่กับ *คามวาสี*, ดู *วิปัสสนาธุระ*

อริ ข้าศึก, ศัตรู, คนที่ไม่ชอบกัน

อริฏฐภิกษุ ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นบุคคลแรกที่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรมเพราะไม่สละทิฏฐิบาป

อริยะ เจริญ, ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึก คือ กิเลส, บุคคลผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น; ดู *อริยบุคคล*

อริยกะ คนเจริญ, คนประเสริฐ, คนได้รับการศึกษาอบรมดี; เป็นชื่อเรียกชนชาติหนึ่งที่อพยพจากทางเหนือเข้าไปในอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ถือตัวว่าเป็นพวกเจริญ และเหยียดพวกเจ้าถิ่นเดิมลงว่าเป็น *มิลักกะ* คือพวกคนป่าคนดอย, พวกอริยกะอพยพเข้าไปในยุโรปด้วย คือ พวกที่เรียกว่า *อารยัน*

อริยกชาติ หมู่คนที่ได้รับการศึกษาอบรมดี, พวกที่มีความเจริญ, พวกชนชาติอริยกะ

อริยชาติ “เกิดเป็นอริยะ” คือ บรรลุมรรคผล กลายเป็นอริยบุคคล เปรียบเหมือนเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยการเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยะ, อีกอย่างหนึ่งว่า ชาติอริยะ หรือชาวอริยะ ซึ่งเป็นผู้เจริญในทางพระพุทธานุศาสน์ หมายถึงผู้กำจัดกิเลสได้ ซึ่งชนวรรณะไหน เผ่าไหน ก็อาจเป็นได้ ต่างจาก

อริยชาติ หรืออริยกชาติที่มีมาแต่เดิม ซึ่งจำกัดด้วยชาติคือกำเนิด

อริยทรัพย์ ทรัพย์อันประเสริฐเป็นของติดตัว อยู่ภายในจิตใจ ดีกว่าทรัพย์ภายนอก เช่นเงินทอง เป็นต้น เพราะใจหรือใครๆ แย่งชิงไม่ได้ และทำให้เป็นคนประเสริฐอย่างแท้จริง มี ๗ คือ ๑. *ศรัทธา* ๒. *ศีล* ๓. *หิริ* ๔. *โอตตปปะ* ๕. *พาหุสัจจะ* ๖. *จาคะ* ๗. *ปัญญา*

อริยบุคคล บุคคลผู้เป็นอริยะ, ท่านผู้บรรลุนิพพานวิเศษมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น มี ๔ คือ ๑. พระโสดาบัน ๒. พระสกทาคามี (หรือสกิทาคามี) ๓. พระอนาคามี ๔. พระอรหันต์; **แบ่งพิสดารเป็น ๘** คือ พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล คู่ ๑, พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค และพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล คู่ ๑

อริยบุคคล ๗ บุคคลผู้เป็นอริยะ, บุคคลผู้ประเสริฐ, ท่านผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น นับหนึ่งจำแนกเป็น ๗ คือ *สัทธานุสारी* *ธัมมานุสारी* *สัทธาวิมุต* *ทิฏฐิปปัตตะ* *กายสักขี* *ปัญญาวิมุต* และ *อุภโตภาควิมุต* (ดูคำ

นั้นๆ)

อริยปริเยสนา การแสวงหาที่ประเสริฐคือ แสวงหาสิ่งที่ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งชาติ ชรามรณะ หรือกองทุกข์ โดยความได้ แก่แสวงหาโมกขธรรมเพื่อความหลุดพ้น จากกิเลสและกองทุกข์, ความหมาย อย่างง่าย ได้แก่ การแสวงหาในทาง สัมมาชีพ (ข้อ ๒ ในปริเยสนา ๒)

อริยผล ผลอันประเสริฐ มี ๔ ชั้น คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล

อริยมรรค ทางอันประเสริฐ, ทางดำเนิน ของพระอริยะ, ญาณอันให้สำเร็จความ เป็นพระอริยะ มี ๔ คือ โสดาปัตติ- มรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค; บางที่เรียกมรรคมี องค์ ๘ ว่า *อริยมรรค* ก็มี แต่ควรเรียก เต็มว่า *อริยอัฏฐังคิกมรรค*

อริยวงศ์ ปฏิปทาที่พระอริยะบุคคลผู้เป็น สมณะ ปฏิบัติสืบกันมาไม่ขาดสาย, อริยประเพณี มี ๔ คือ ๑. สันโดษด้วย จีวร ๒. สันโดษด้วยบิณฑบาต ๓. สันโดษด้วยเสนาสนะ ๔. ยินดีในการ บำเพ็ญกุศล ละอกุศล

อริยวัฑฒิ, อารยวัฑฒิ ความเจริญอย่าง ประเสริฐ, หลักความเจริญของอารยชน, ความเจริญงอกงามที่ได้สาระสมเป็น อริยสาวกอริยสาวิกา มี ๕ คือ ๑.

ศรัทธา ความเชื่อมีเหตุผล ความมั่นใจ ในพระรัตนตรัย ในหลักแห่งความจริง ความดีงาม และในการทำกรรมดี ๒. *ศีล* ความประพฤติดี มีวินัย เลี้ยงชีพ สุจริต ๓. *สุตะ* ความรู้หลักธรรมคำสอน และใฝ่ใจเล่าเรียนสดับฟังศึกษาหา ความรู้ ๔. *จาคะ* ความเผื่อแผ่เสียสละ มี น้ำใจและใจกว้าง พร้อมที่จะรับฟังและ ร่วมมือ ไม่คับแคบเอาแต่ตัว ๕. *ปัญญา* ความรอบรู้ รู้คิด รู้พิจารณา เข้าใจเหตุ ผล มองเห็นโลกและชีวิตตามเป็นจริง

อริยสัง ความจริงอย่างประเสริฐ, ความ จริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ เป็นพระอริยะ มี ๔ อย่าง คือ *ทุกข* (หรือ *ทุกขสัง*) *สมุทัย* (หรือ *สมุทัย- สัง*) *นิโรธ* (หรือ *นิโรธสัง*) *มรรค* (หรือ *มัคคสัง*) เรียกเต็มว่า *ทุกข- [อริยสัง] ทุกขสมุทัย[อริยสัง] ทุกข- นิโรธ[อริยสัง] และ ทุกขนิโรธคามินี- ปฏิปทา[อริยสัง]*

อริยสัง ๓ *อริยสัง*

อริยสาวก 1. สาวกผู้เป็นพระอริยะ, สาวกผู้บรรลุนิพพานวิเศษ มีโสดาปัตติ- มรรค เป็นต้น **2.** สาวกของพระอริยะ (คือของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ)

อริยสาวิกา สาวิกาที่เป็นพระอริยะ, อริยสาวกหญิง

อริยอัฏฐังคิกมรรค มรรคมีองค์ ๘

ประการอันประเสริฐ; ดู *มรรค*

อรุณ เวลาใกล้อาทิตย์จะขึ้น มีสองระยะ คือมีแสงขาวเรื่อๆ (แสงเงิน) และแสงแดง (แสงทอง), เวลาบ่ายรุ่ง

อรุป ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ ได้แก่ อรุปฌาน, ฌานของสัตว์ผู้เข้าถึงอรุปฌาน, ฌานของอรุปพรหม มี ๔ คือ ๑. *อากาศาณัญญาตนะ* (กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๒. *วิญญาณัญญาตนะ* (กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์) ๓. *อากิญจัญญาตนะ* (กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร เป็นอารมณ์) ๔. *เนวสัณญานาสัณญายตนะ* (ภาวะมีสัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่)

อรุปฌาน ฌานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔; ดู *อรุป*

อรุปพรหม พรหมผู้เข้าถึงอรุปฌาน, พรหมไม่มีรูป, พรหมในอรุปภพ มี ๔; ดู *อรุป*

อรุปภพ โลกเป็นที่อยู่ของพรหมไม่มีรูป; ดู *อรุป*

อรุปราคะ ความตั้งใจในอรุปธรรม, ความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรุปฌาน, ความปรารถนาในอรุปภพ (ข้อ ๗ ในสังโยชน์ ๑๐)

อรุปาวจร ซึ่งท่องเที่ยวไปในอรุปภพ, อยู่ในระดับจิตชั้นอรุปฌาน, ยังเกี่ยวข้องกับอรุปธรรม; ดู *ภพ, ภูมิ*

อสังการ เครื่องประดับประดา

อลชชิตา อากาที่ต้อองอับดีด้วยไม่ละอาย

อถชชิตี ผู้ไม่มีความละอาย, ผู้หน้าด้าน, ฤกษ์ผู้มักประพุดติละเมิดพุทธบัญญัติโดยจงใจละเมิดหรือทำผิดแล้วไม่แก้ไข

อเลอ แปลง, ที่อเลออื่น คือที่แปลงอื่น

อโลกะ ความไม่โลภ, ไม่โลภอยากได้ของเขา, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความโลภ คือ ความคิดเพื่อแผ่เสียดละ, จาคะ (ข้อ ๑ ในกุศลมูล ๓)

อวตาร การลงมาเกิด, การแบ่งภาคมาเกิด, เป็นความหมายในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู เช่น พระนารายณ์อวตาร คือแบ่งภาคลงมาจากสวรรค์มาเกิดเป็นมนุษย์เป็นต้น

อวมานะ การดูถูกเหยียดหยาม, การลบหลู่; ตรงข้ามกับ *สัมมานะ*, ดู *มานะ*

อวสาน ที่สุด, ที่จบ

อวสานกาล เวลาสุดท้าย, ครั้งสุดท้าย

อวหาร การลัก, อากาที่ถือว้าเป็นลักทรัพย์ ในอรรถกถาแสดงไว้ ๒๕ อย่าง ฟังทราบในที่นี้ ๑๓ อย่าง คือ ๑. ลัก ๒. ซิงหรือวังราว ๓. ลักต้อน ๔. แยง ๕. ลักลับ ๖. ตู่ ๗. หนี ๘. ยักยกอก ๙. ตระบัด ๑๐. ปล้น ๑๑. หลอกหลวง ๑๒. กัดขี้หรือกรรโชก ๑๓. ลักซ่อน

อวัตตुरुป ดูที่ *รูป ๒๘*

อวันตี ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของแคว้นวังสะ มีนครหลวงชื่อ **อุชเชนี** ราชารู้ครองอวันตีในพุทธกาล มีพระนามว่า **พระเจ้าจันตปัชโชต**; เดิมแคว้นอวันตีมีเมืองหลวงเก่าชื่อมาหิษมตี (น่าจะได้แก่เมือง Godarpura ในบัดนี้) ซึ่งตั้งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนัมมทา ต่อมาจึงย้ายขึ้นเหนือมาตั้งที่อุชเชนี, ในคัมภีร์บาลีบางที มีคำเรียกอวันตีว่า “อวันตี-ทักชิณาบถ” ถ้าถือแม่น้ำคงคาเป็นเส้นแบ่ง ทั้งแคว้นอวันตีก็อยู่ในทักชิณาบถ แต่ถ้าถือแม่น้ำนัมมทาเป็นเส้นแบ่ง อวันตีก็มีทั้งส่วนที่เป็นอุตราบถ และส่วนที่เป็นทักชิณาบถ คือ แแถบที่ตั้งของมาหิษมตีเมืองหลวงเก่าลงไป เป็นทักชิณาบถ

อวันตนิยกรรณ สังฆกรรมที่ภิกษุณีสงฆ์มีมติประกาศให้ถือภิกษุผู้แสดงอาการอันไม่น่าเลื่อมใส ว่าเป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้; ดูที่ **ปกาสณียกรรณ, อสัมมุขากรณีย์**

อวัตตา ฐานะ, ความเป็นอยู่, ความกำหนด, เวลา, สมัย

อวิชา ความไม่รู้จริง, ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง **มี ๔** คือความไม่รู้อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง (ไม่รู้ทุกข์, ไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์, ไม่รู้ความดับทุกข์, ไม่รู้ทางให้

ถึงความดับทุกข์) **อวิชา ๘** คือ อวิชา ๔ นั้น และเพิ่ม ๕. ไม่รู้อดีต ๖. ไม่รู้อนาคต ๗. ไม่รู้ทั้งอดีตทั้งอนาคต ๘. ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท (ข้อ ๑๐ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอนุสัย ๗)

อวิชาสวะ อาสวะคืออวิชา, กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ทำให้ไม่รู้ตามความเป็นจริง (ข้อ ๓ ในอาสวะ ๓, ข้อ ๔ ในอาสวะ ๔)

อวิญญาณกะ พัสตุที่ไม่มีวิญญาณ เช่น เงิน ทอง ผ้าถุงหม่ม และเครื่องใช้สอย เป็นต้น; เทียบ **สวิญญาณกะ**

อวิทยา ความไม่รู้, อวิชา

อวิทุเรณิทาน “เรื่องไม่ไกลนัก” หมายถึงเรื่องราวความเป็นไปเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า ตั้งแต่จุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงตรัสรู้; ดู **พุทธประวัติ**

อวินิพโกครูป “รูปที่แยกออกจากกันไม่ได้”, รูปที่มีอยู่ด้วยกันเป็นประจำเสมอไปอย่างขาดมิได้เลยในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง กล่าวคือในสิ่งที่เป็นรูปทุกอย่าง แม้แต่ปรมาณูที่เล็กที่สุดก็ต้องมีรูปธรรมชุดนี้้อยู่เป็นอย่างน้อย, คุณสมบัติพื้นฐานที่มีอยู่เป็นประจำในวัตถุ, มี ๘ อย่าง คือ **ปฐวี** (ภาวะแผ่ขยายหรือรองรับ) **อาโป** (ภาวะเอิบอาบเกาะกุม) **เตโช** (ภาวะร้อน) **วาโย** (ภาวะ

เคลื่อนไหวกว้างขวาง) **วัณณะ** (สี) **คันธะ** (กลิ่น) **รสะ** (รส) **โอชา** (อาหารรูป); ใน ๘ อย่างนี้ ลี้อย่างแรกเป็นมหาภูตรูป หรือ ธาตุ ๔, ลี้อย่างหลังเป็นอนุภาทรายรูป; รูปที่เหลือจากนี้ ๒๐ อย่าง เป็น **วินิพโภคะรูป** (รูปที่แยกจากกันได้); ดู **รูป ๒๘**

อวิหิงสาวิตก ความตรัสตรึกในทางไม่เบียดเบียน, ความตรึกด้วยอำนาจกรุณา ไม่คิดทำความลำบากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น คิดแต่จะช่วยเหลือเขาให้พ้นจากทุกข์ (ข้อ ๓ ในกุศลวิตก ๓)

อสุภ ดู **อสุภ**

อโศกมหาราช มหาราชแห่งชมพูทวีป ซึ่งเป็นราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์โลก และเป็นพุทธศาสนูปถัมภกที่สำคัญยิ่ง เป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งราชวงศ์โมริยะะ ครองราชสมบัติ ณ พระนครปาฏลิบุตร ใน พ.ศ.๒๑๘-๒๖๐ เมื่อครองราชย์ได้ ๘ พรรษา ทรงยกทัพไปปราบแคว้นกลิงคะ (ปัจจุบันคือดินแดนแถบแคว้น Orissa) ที่เป็นชนชาติเข้มแข็งลงได้ ทำให้อาณาจักรของพระองค์กว้างใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์อินเดีย แต่ในการสงครามนั้น มีผู้คนล้มตายและประสบภัยพิบัติมากมาย ทำให้พระองค์สลดพระทัยพอดีได้ทรงสดับคำสอนในพระพุทธศาสนา ทรงเลื่อมใส ได้ทรงเลิกการ

สงคราม หันมาถือหลัก “ธรรมวิชัย” คือชนะใจด้วยธรรม มุ่งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของประเทศในทางสันติ โปรดให้เขียนสลักศิลาจารึก (เรียกว่า “ธรรมลปิ” คือ ลายลือธรรม หรือธรรมโองการ) ไว้ในที่ต่างๆ ทำมหาอาณาจักร เพื่อสื่อพระราชกรณียกิจ พระบรมราชาบาย และสอนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน ทรงสร้างมหาวิหาร ๘๔,๐๐๐ แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ทรงอุปถัมภ์การ **สังคายนาครั้งที่ ๑** และการส่งศาสนทูตออกไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไปยังลังกาทวีป และพระโสณะพระอุตตระมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น, ก่อนทรงหันมานับถือพระพุทธศาสนา ทรงปรากฏพระนามว่า จันตาสก คือ อโศกผู้โหดร้าย ครั้นหันมาทรงนับถือพระพุทธศาสนาและดำเนินนโยบายธรรมวิชัยแล้ว ได้รับขนานพระนามใหม่ว่า **ธรรมาสก** คือ อโศกผู้ทรงธรรม ชาวพุทธไทยแต่เดิมมักเรียกพระองค์ว่า **พระเจ้าศรีธรรมาสก**; เมื่ออินเดียเป็นเอกราชพ้นจากการปกครองของอังกฤษใน พ.ศ.๒๔๙๐ แล้ว ก็ได้นำเอารูปพระธรรมจักร ซึ่งทูนอยู่บนหัวสิงห์

ยอดเสาศิลาจารึกของพระเจ้าอโศก
มหาราช ที่สารนาถ (ปาอิสิปตมฤค-
ทายวัน ที่ทรงแสดงปฐมเทศนา) มาเป็น
ตราสัญลักษณ์ที่กลางแผ่นดินชาติ และใช้
รูปสิ่งทั้งสี่ที่ทูนพระธรรมจักรนั้น เป็น
ตราแผ่นดินสืบมา

อโศการาม ชื่อวัดสำคัญที่พระเจ้าอโศก
มหาราชทรงสร้างในกรุงปาฏลีบุตรเป็น
ที่ทำ *สังคายนาครั้งที่ ๓*

อสงไขยกัป *กัป*

อสทิสถาน “ทานอันไม่มีอื่นเหมือน”,
เป็นคำในชั้นอรรถกถา หมายถึงการ
บำเพ็ญทานถวายแต่พระพุทธรูปพร้อม
ด้วยภิกษุสงฆ์ ครั้งใหญ่ที่สุด ซึ่งไม่มีใคร
สามารถทำเทียมเท่าได้อีก ได้แก่ ทานที่
พระเจ้าปเสนทิโกศลจัดถวาย ตามเรื่อง
ว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าปเสนทิโกศลถวาย
ทานแต่พระพุทธรูปพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์
และให้ชาวเมืองสาวตีมาชมด้วย ชาว
เมืองเห็นแล้ว ก็ไปจัดถวายทานให้ดี
เหนือกว่า พระองค์จึงจัดถวายครั้งใหม่
อีกให้เหนือกว่าชาวเมือง แต่ชาวเมืองก็
แข่งกับพระองค์โดยจัดให้เหนือกว่าอีก
เป็นเช่นนี้ถึง ๖ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงทุกข์
พระทัยเกรงว่าจะทรงพ่ายแพ้แก่ราษฎร
แต่ในที่สุด ทรงได้รับคำทูลแนะนำของ
พระมเหสี คือพระนางมัลลิกา จึงทรง
สามารถถวายทานที่ชาวเมืองไม่สามารถ

จัดแข่งได้ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นอสทิสถาน สิ้น
พระราชทรัพย์ไปในวันเดียวถึง ๑๔ โกฏิ,
ในพุทธกาลหนึ่งๆ คือในสมัยของพระ
พุทธเจ้าพระองค์หนึ่งๆ มีอสทิสถานครั้ง
เดียว (เรื่องมาใน ธ.อ.๖/๕๑)

อสมานานิกะ ภิกษุผู้มีพรชเอาอ่อนแก่
กว่ากันเกิน ๓ พรชษา นั่งอาสนะคือ
เตียงตั้งสำหรับ ๒ รูป เสมอกันไม่ได้
(แต่นั่งอาสนะยาวด้วยกันได้); เทียบ *สมา-*
นานานิกะ

อสังขตะ ธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง,
ธรรมที่ไม่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่
พระนิพพาน; ตรงข้ามกับ *สังขตะ*

อสังขตธรรม ธรรมอันมิได้ถูกปรุงแต่ง
ได้แก่ นิพพาน (ข้อ ๒ ในธรรม ๒); ตรง
ข้ามกับ *สังขตธรรม*

อสังขารปรินิพพายี พระอนาคามี ผู้จะ
ปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียร
มากนัก (ข้อ ๓ ในอนาคามี ๕)

อสังขาริก “ไม่เป็นไปกับการชักนำ”
ไม่มีการชักนำ ใช้แก่จิตที่คิดดีหรือชั่ว
โดยเริ่มขึ้นเอง มิใช่ถูกกระตุ้นหรือชักจูง
จากภายนอก จึงมีกำลังมาก ตรงข้ามกับ
สสังขาริก

อสังคคกถา ถ้อยคำที่ชักนำไม่ให้คลุก
คลีด้วยหมู (ข้อ ๔ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อสังหาริมะ ซึ่งนำเอาไปไม่ได้, เคลื่อนที่
ไม่ได้, ของติดที่ ขนเอาไปไม่ได้ เช่น ที่

ดิน โบสถ์ วิหาร เจดีย์ ต้นไม้ เรือน เป็นต้น; เทียบ *สังหาริมะ*

อสังหาริมทรัพย์ ทรัพย์เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดินและทรัพย์ซึ่งติดอยู่กับที่เช่น ดึก โรงรถ เป็นต้น; คู่กับ *สังหาริมทรัพย์*

อสังกัญญา สัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา (ข้อ ๕ ในลัตตาวาส ๙)

อสังกรรม ธรรมของอสังตบุรุษ มีหลายหมวด เช่น อสังกรรม ๗ คือที่ตรงข้ามกับ *สังกรรม* ๗ มีปราศจากศรัทธา ปราศจากhiri เป็นต้น; ในคำว่า “ทอดกายเพื่อเสพอสังกรรมก็ดี” หมายถึง เมถุนธรรม คือการร่วมประเวณี

อสมปัตตโคจรคคากิกรุป คู่ที่ *รูป ๒๘*

อสมมุขากรณีย์ สังกรรมซึ่งไม่ต้องทำในที่ต่อหน้า (หรือพร้อมหน้า) บุคคลที่ถูกลงโทษทำกรรม มี ๘ อย่าง คือ ๑. *ทุเตนุ-ปสัมปทา* (การอุปสมบทภิกษุณีโดยใช้ทุต) ๒. *ปัตตนิกกุชชนา* (การคว่ำบาตร) ๓. *ปัตตอกุชชนา* (การหงายบาตร) ๔. *อุมมัตตกสมมติ* (การสวดประกาศให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต) ๕. *เสกขสมมติ* (การสวดประกาศตั้งสกุลเป็นเสขะ) ๖. *พรหมทัณฑ์* (การลงโทษภิกษุหัวดีว่ายาก โดยวิธีพร้อมกันไม่ว่ากล่าว) ๗. *ปกาสณียกรรม* (การประกาศให้เป็นที่รู้ทั่วกัน ถึงสภาวะของภิกษุซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของสงฆ์ ให้ถือว่าการใดที่เธอทำ

ก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของเธอ ไม่ผูกพันต่อสงฆ์) ๘. *อวันตนิยกรรม* (การที่ภิกษุณีสงฆ์ประกาศภิกษุผู้แสดงอาการอันไม่น่าเลื่อมใส ให้เป็นผู้ที่ภิกษุณีทั้งหลายไม่พึงไหว้); คู่ที่ *ปกาสณียกรรม*

อสาธารณสิกขาบท สิกขาบทที่ไม่ทั่วไป หมายถึงสิกขาบทเฉพาะของภิกษุณี ที่แยกออกไปจากสิกขาบทของภิกษุ; เทียบ *สาธารณสิกขาบท*

อติตดาบส ดาบสผู้คุ้นเคย และเป็นที่น่าเชื่อถือของศากยราชสกุล มีเรื่องปรากฏในนาลกสูตร (ขุ.สุ.๒๕/๓๘๘/๔๖๗) ว่า ในวันที่พระโพธิสัตว์ประสูติ ท่านได้ทราบข่าวประสูติแห่งพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ จึงเข้าไปเยี่ยม พระราชทานนำพระราชโอรสออกมาเพื่อจะให้วันทาพระดาบส แต่พระบาททั้งสองของพระราชโอรสกลับเบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเคี้ยวของพระดาบส เมื่อพระดาบสพิจารณาพระลักษณะของพระราชโอรสแล้ว มั่นใจว่าพระราชโอรสนั้นจักรัตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน นอกจากทำอัญชลีนบไหว้แล้ว ก็ได้แย้มยิ้มแสดงความชื่นใจออกมา แต่เมื่อมองเห็นว่าตนจะไม่มีชีวิตอยู่จนถึงเวลาแห่งการตรัสรู้ ก็เสียใจร้องไห้ กระนั้นก็ตาม พระดาบสได้ไปบอกหลานชายของท่าน ชื่อว่า นาลกะ ให้ออกบวชรอเวลา

ที่พระโพธิสัตว์จะได้ตรัสรู้ (ข้อความที่
ว่า พระบาททั้งสองของพระราชโอรส
เบี่ยงขึ้นไปประดิษฐานบนเคียวหรือบน
ชฎาของพระดาบสนั้น เป็นคำเล่าขาน
ความของอรรถกถา, เช่น สุตต.อ.๒/๖๘๒/
๓๑๘; ชา.อ.๑/๘๖); อสังขยานุพยุข
นนี้ มีชื่อเรียก
อีกอย่างหนึ่งว่า กภาพเทวิล หรือ กภาพ-
เทวิลดาบส (เรียกว่า กัณหาเทวิลฤาษี ก็
มี); ดู มหาบุรุษลักษณะ, นาลกะ 1.; เทียบ
พราหมณ์ทำนายพระมหาบุรุษ

อสังขยานุพยุขนะ ออนุพยุขนะ ๘๐;

ดู ออนุพยุขนะ

อสังขิมหาสาวก พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์
บางที่เรียกอนุพุทธ ๘๐ องค์ มีรายนาม
ตามลำดับอักษร ดังนี้ (ที่พิมพ์ตัวเอน
คือท่านที่เป็นเอตทัคคะด้วย): กังขารเวตตะ,
กัปปะ, กภาพุทายี, กิมพิละ, กุมารกัสสปะ,
กุนทธาน, คยากัสสปะ, คัมปตี, จุนทะ,
จูปันถก, ชตุกัณณิ, ติสสเมตเตยยะ,
โตเตยยะ, ทัพพมัลลบุตร, โธตตะ, นที-
กัสสปะ, นันทะ, นันทกะ, นันทกะ,
นาคิตะ, นาลกะ, ปิงคิยะ, ปิณโทล-
ภารทวาท, ปิลินทวัจจะ, ปุณณกะ, ปุณณชิ,
ปุณณมันตานีบุตร, ปุณณสุนาปรันตะ,
โปสาละ, พากุละ (พักกุละ ก็เรียก), พาหิ-
ยทารุจิริยะ, ภค, ภัททิยะ (ศากยะ), ภัททิยะ,
ภัทรารุท, มหากัจจายนะ, มหากัปปิณะ,
มหากัสสปะ, มหาโกฏฐิตะ, มหานามะ,

มหาปันถก, มหาโมคคัลลานะ, เมฆิยะ,
เมตตคุ, โมฆราช, ยละ, ยโสชชะ, รัฎฐปาละ,
ราชะ, ราหุล, เรวตะ ขทิวริยะ, ลกฺขณภู-
กัททิยะ, วักกสิ, วังคิสะ, วัปปะ, วิมลละ,
สภิยะ, สาคตะ, สารีบุตร, สีวลี, สุพาหุ,
สุภูติ, เสละ, โสณกุฎิกัณณะ, โสณโกพิริสะ,
โสภิตะ, เหมกะ, องคูลิมาล, อชิตะ,
อนรุทธะ, อัญญาโกณฑัญญะ, อัสนชิ,
อานนท, อุทายะ, อุทายี, อุบาลี, อุปวาณะ,
อุปสีวะ, อุปเสนวังคันตบุตร, อรุเวล-
กัสสปะ

อสุภ, อสุภะ สภาพที่ไม่งาม, พิจารณาว่าง
กายของตนและผู้อื่นให้เห็นสภาพที่ไม่งาม;
ในความหมายเฉพาะ หมายถึงซากศพใน
สภาพต่างๆ ซึ่งใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน
รวม ๑๐ อย่าง คือ ๑. อุทฺธุมตตะ ซาก
ศพที่เน่าพอง ๒. วินีลกะ ซากศพที่มีสี
เขียวคล้ำ ๓. วิปฺพพกะ ซากศพที่มีน้ำ
เหลืองไหลออกอยู่ ๔. วิจฺฉิททกะ ซากศพ
ที่ขาดกลางตัว ๕. วิกขยิตกะ ซากศพที่
สัตว์กัดกินแล้ว ๖. วิกขิตตกะ ซากศพที่
มีมือ เท้า ศีรษะขาด ๗. หตวิกขิตตกะ
ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกัน ลับฟัน
เป็นท่อนๆ ๘. โลहितกะ ซากศพที่ถูก
ประหารด้วยศาสตรามีโลหิตไหลอาบอยู่
๙. ปุพฺพกะ ซากศพที่มีตัวหนอนคลาน
คล้ำไปอยู่ ๑๐. อัญฺจิกะ ซากศพที่ยัง
เหลืออยู่แต่ร่างกระดูก

อสุภัสถัญญา กำหนดหมายถึงความไม่
งามแห่งร่างกาย (ข้อ ๓ ในสัฏญญา ๑๐)

อสุรกาย “พวกอสุร” ภาพแห่งสัตว์เกิดใน
อบายพวกหนึ่ง เป็นพวกสะดุ้ง หวาด
หวั่นไร้ความรื่นเริง (ข้อ ๔ ในอบาย ๔);
ดู *คติ*

อสุร สัตว์กึ่งเทพหรือเทพชั้นต่ำพวกหนึ่ง
ตำนานกล่าวว่า เดิมเป็นเทวดาเก่า (บุพ-
เทวดา) เป็นเจ้าถิ่นครอบครองดาวดึงส์-
เทวโลก ต่อมาถูกเทวดาพวกใหม่ มีทำว
ลักกะเป็นหัวหน้าแย่งถิ่นไป โดยถูกเทพ
พวกใหม่นั้นจับเหวี่ยงลงมาในระหว่าง
พิธิลีงเมื่อพวกตนดื่มสุราจนเมามาย
ได้ชื่อใหม่ว่าอสุร เพราะเมื่อฟื้นคืนสติ
ขึ้นระหว่างทางที่ตกจากดาวดึงส์นั้น ได้
กล่าวกันว่า “พวกเราไม่ดื่มสุราแล้ว”
(*อสุร* จึงแปลว่า “ผู้ไม่ดื่มสุรา”) พวก
อสุรได้ครองพิภพใหม่ที่เชิงเขาสิเนรุ
หรือเขาพระขรุเมรุ และมีสภาพความเป็น
อยู่ มีอายุ วรรณะ ยศ และอิสริย-
สมบัติ คล้ายกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์
พวกอสุรเป็นศัตรูโดยตรงกับเทวดา
และมีเรื่องราวขัดแย้งทำสงครามกัน
บ่อยๆ พวกอสุรออกจะเจ้าโหด จึงมัก
ถูกกล่าวถึงในฐานะเป็นพวกมีนิสัยพาล
หรือเป็นฝ่ายผิด

อเสขะ ผู้ไม่ต้องศึกษา เพราะศึกษาเสร็จ
สิ้นแล้ว ได้แก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล

คือ พระอรหันต์; คู่กับ *เสขะ*

อเสขบุคคล บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษา; ดู
อเสขะ

อหังการ การทำ (ความยึดถือว่า) “ตัวข้า”,
การยึดถือว่าตัวกู; มักมากู่กับ *มมังการ*
คือ การทำ (ความยึดถือว่า) “ของข้า”,
การยึดถือว่าของกู, และมักพุดควบกัน
เป็น “อหังการ-มมังการ” แปลกันง่ายๆ
ว่า การถือเอาตัวเรา ของเรา; *มมังการ*
เป็นตัณหา ส่วน *อหังการ* บางแห่งว่า
เป็นทิฏฐิ บางแห่งว่าเป็นมานะ บางแห่ง
ว่าเป็นมานะและทิฏฐิ (ในคำว่า
“อหังการมมังการมานานุสัย” อรรถกถา
หนึ่งอธิบายว่า *อหังการ* เป็นทิฏฐิ
มมังการ เป็นตัณหา *มานานุสัย* เป็น
มานะ - ม.อ.๓/๑๔๖); ในภาษาไทย
อหังการ มักใช้ในความหมายที่เพี้ยนไป
กลายเป็นความเย่อหยิ่ง ความทะนงตัว
จองหอง ก้าวร้าวอวดดี

อเหตุกทิฏฐิ ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ
ความเห็นผิดว่า คนเราจะได้ดีหรือชั่ว
ตามคราวเคราะห์ ถึงคราวจะดี ก็ดีเอง
ถึงคราวจะร้าย ก็ร้ายเอง ไม่มีเหตุอื่นจะ
ทำให้คนดีคนชั่วได้ (ข้อ ๒ ในทิฏฐิ ๓)

อโหสิกรรม กรรมเลิกให้ผล ไม่มีผลอีก
ได้แก่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่
เลิกให้ผล เหมือนพืชที่หมดยาง เพาะ
ปลูกไม่ขึ้นอีก (ข้อ ๔ ในกรรม ๑๒)

อักษโกสวัตถุ เรื่องสำหรับด่า มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. ชาติ ๒. ได้แก่ชั้นหรือกำเนิดของคน ๓. ชื่อ ๔. โศคร คือตระกูลหรือแซ่ ๕. การงาน ๖. ศิลปะ ๗. โรค ๘. รูปพรรณ สัณฐาน ๙. กิเลส ๑๐. อَابัติ ๑๑. คำสปรมาทอย่างอื่น ๆ

อักษกร ตัวหนังสือ, วิชาหนังสือ, คำ, เสียง, สระ และพยัญชนะ

อักษกรวิธี ตำราว่าด้วยวิธีเขียนและอ่าน หนังสือให้ถูกต้อง

อักษกร ตัวหนังสือ

อักษกรสวาท อักษกรสวาท

อักษกรอรรถ ชื่อสูตรที่ ๔ แห่งที่มนิกาย ปาฎีกาวรรค พระสุตตันตปิฎก ทรงแสดง แก่สามเณรวาเสฏฐะ และสามเณร ภารทวาชะ ผู้ออกบวชจากตระกูล พราหมณ์ ทรงคัดค้านคำกล่าวอ้างของ พวกพราหมณ์ ที่ถือว่าพราหมณ์เป็น วรรณะประเสริฐที่สุด และถือว่าชาติ กำเนิดเป็นเครื่องตัดสินความประเสริฐ และความต่ำทรามของมนุษย์ ทรงแสดง ให้เห็นว่าความประเสริฐหรือต่ำทรามนั้น อยู่ที่ความประพฤติ โดยมีธรรมเป็น เครื่องตัดสิน คนวรรณะต่างๆ ออกบวช ในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นผู้ เกิดจากธรรมเสมอกันหมด แล้วทรง แสดงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ เริ่ม แต่เกิดมีสัตว์ขึ้นในโลกแล้วเปลี่ยนแปลง

แปลงตามลำดับ จนเกิดมีมนุษย์ที่อยู่ รวมกันเป็นหมู่เป็นพวก เกิดความจำเป็น ต้องมีการปกครอง และมีการ ประกอบอาชีพการงานต่างๆ กัน วรรณะ ทั้งสี่ก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ มิใช่เป็นเรื่องของพรหมสร้างสรรค์ แต่ เกิดจากธรรม (ธรรมดา, กฎธรรมชาติ) ทุกวรรณะประพฤติชั่วก็ไปบ้ายได้ ปฏิบัติธรรมก็บรรลุนิพพานได้ ธรรม เป็นเครื่องตัดสิน และธรรมเป็นของ ประเสริฐสุด ผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้ว เป็น ผู้ประเสริฐสุดในวรรณะทั้งสี่ ผู้ที่ สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ ประเสริฐสุดในบรรดาเทวะ และมนุษย์ ทั้งปวง

อักษกร ไฟ, ไฟกิเลส, กิเลสดุจไฟเผาผลาญจิต ใจให้เราร้อน มี ๓ คือ ๑. **รากักษกร** ไฟคือ รากะ ๒. **โทสักษกร** ไฟคือโทสะ ๓. **โมหักษกร** ไฟคือโมหะ

อักษกรเวสสนโคตร ตระกูลอักษกรเวสสนะ เป็นตระกูลของปริพาชกคนหนึ่งชื่อ **ที่มนนะ**

อักษกรโมธาน การประมวลโดยคำ, เป็น ชื่อปริวาสที่ภิกษุผู้ปรารถนาจะออกจาก อَابัติสังฆาทิเสสซึ่งต้องหลายคราว มี จำนวนวันปิดไม่เท่ากัน ประมวลอَابัติ และวันเข้าด้วยกัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวน วันทีมากที่สุด เช่น ต้องอَابัติ ๓ คราว,

คราวหนึ่งปิดไว้ ๓ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๕ วัน คราวหนึ่งปิดไว้ ๗ วัน อยู่ปริวาสเท่าจำนวนมากที่สุด คือ ๗ วัน; **ดู สโมธานปริวาส**

อัคร เลิศ, ยอด, ล้ำเลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด

อัครพหูสูต พหูสูตผู้เลิศ, ยอดพหูสูต, ผู้คงแก่เรียนอย่างยอดเยี่ยม หมายถึง พระอานนท์

อัครสาวก สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระสารีบุตร (เป็นอัครสาวกเบื้องขวา) และพระมหาโมคคัลลานะ (เป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย); **ดู ศุลา**

อัครสาวิกา สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงพระเขมา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องขวา) และพระอุบลวรรณา (เป็นอัครสาวิกาเบื้องซ้าย); **ดู ศุลา**

อัครอุบาท อุบาทผู้เลิศ, อุบาทผู้ยอดเยี่ยม หมายถึงจิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวณะ; **ดู ศุลา**

อัครอุบาสิกา อุบาสิกาผู้เลิศ, อุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุภักคณูกีนันทมารดา และชุชชุตตรา; **ดู ศุลา**

อัครอุปัฏฐาก ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทธเจ้าอย่างยอดเยี่ยม ได้แก่พระอานนท์; **ดู ศุลา**

อัครอุปัฏฐากอุบาท อุบาทผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาท** คืออุบาทผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง

จิตตคฤหบดี และหัตถกะอาฬวณะ; **ดู ศุลา**
อัครอุปัฏฐายิกา อุบาสิกาผู้ดูแลอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธเจ้าอย่างเยี่ยมยอด ได้แก่ วิสาขามหาอุบาสิกา (แต่พบในอรรถกถาแห่งหนึ่ง จัดเจ้าหญิงสุปวาสา โกลิยราชธิดา เป็นอัครอุปัฏฐายิกา); **ดู ศุลา**

อัครอุปัฏฐิกาอุบาสิกา อุบาสิกาผู้อุปถัมภ์บำรุงที่เลิศ, บางที่เรียกสั้นว่า **อัครอุบาสิกา** คืออุบาสิกาผู้ยอดเยี่ยม หมายถึง เวฬุภักคณูกีนันทมารดา และชุชชุตตรา; **ดู ศุลา**

อังคะ^๑ องค์, ส่วนประกอบ, คุณสมบัติ, อวัยวะ เช่นในคำว่า อังคบริจาต (การสละให้อวัยวะ); **ดู องค์ 1.**

อังคะ^๒ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปากันแดน และมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุทธกาล แคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ

อังการ ถ่านเก่าที่ถวายเป็นเพลิงพระพุทธรูป

อังการสตูป พระสถูปที่บรรจุพระอังการซึ่งโมริยกษัตริย์สร้างไว้ที่เมืองปิณฑลวัน

อังกาส ถวายพระ, เลี้ยงพระ

อังคีรศ “มีพระรัศมีเปล่งจากพระองค์”, พระนามอย่างหนึ่ง ในบรรดาพระนามมากมายที่เป็นกลางๆ ใช้แก่พระพุทธเจ้าพระองค์ใดก็ได้, ที่ใช้แก่พระพุทธ

เจ้าพระองค์ปัจจุบัน พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในอภินายกนิยสูตร (ท.ป. ๑๑/๒๐๙/๒๑๐) ที่สวดกันอยู่เป็นประจำว่า “องคิรสสส นมตถุ สกยปุตตสส สิริมโต” หรืออย่างที่พระวังคิสะประพันธ์คาถาถวายพระสตุติ (ส.ส.๑๕/๗๕๙/๒๘๗, ชุ.เถร. ๒๖/๔๐๑/๔๓๗) ใช้คำว่า “พระอังกิรส มหามุณี”, แต่มีบันทึกในอรรถกถาบางแห่ง (เถร.อ.๒/๕๐/๑๙๑; อป.อ.๒/๓๕๐/๗๐) ซึ่งอ้างอิงเรื่องที่พระเจ้าสุทโธทนะส่งกาฬุทายีอำมาตย์ไปอาราธนาพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ กาฬุทายีนั้นเมื่อไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรม บรรลุอรหัตตผล บวชแล้ว ต่อมา เมื่อพระพุทธเจ้ารับอาราธนาและออกเสด็จพุทธดำเนินมาเพื่อจะทรงเยี่ยมพระพุทธรูปดา ครั้นมาในระหว่างทาง ท่านพระกาฬุทายีได้เดินทางล่องหน้ามาแจ้งข่าว พระเจ้าสุทโธทนะทอดพระเนตรเห็นพระกาฬุทายีในเพศภิกษุ ทรงจำไม่ได้ ตรัสถามว่าท่านเป็นใคร พระกาฬุทายีจึงกล่าวตอบถวายพระพรว่า “อาตมภาพเป็นบุตรของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงฝ่าไปได้ในสิ่งที่ใครๆ ไม่อาจทนไหว องค์พระอังกิรส ผู้คงที่ไม่มีผู้ใดเปรียบปาน คุณกรมหาบพิตร พระองค์เป็นโยมบิดาแห่งพระบิดาของอาตมภาพ คุณกรท้าวศากยะโคดม พระองค์เป็นพระอัยกาของอาตมภาพ โดยธรรม” ใน

คำกล่าวของพระกาฬุทายีนี้ มีคำว่า “อังกิรส” ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า “คำว่า ‘อังกิรส’ แปลว่า ผู้สัมฤทธิ์ พระคุณมีศีลเป็นต้น ที่ทำให้เป็นองค์เป็นอัน (หรือเป็นเนื้อเป็นตัว) แล้ว, อาจารย์อีกพวกหนึ่ง (อปเร) แปลว่า ‘ผู้มีพระรัศมีเปล่งฉายออกจากพระวรกายทุกส่วน’ แต่อาจารย์บางพวก (เกจิ) กล่าวว่า ‘พระพุทธรูปดำนั้นแหละ ได้ทรงเลือกเอาพระนาม ๒ อย่างนี้ คือ อังกิรส และสิทธัตถะ’” คำอธิบายนี้ บอกให้รู้ถึงมติอันหนึ่ง ซึ่งเป็นของเกจิอาจารย์ ที่บอกว่า ‘อังกิรส’ ก็เป็นพระนามส่วนพระองค์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ปัจจุบัน เช่นเดียวกับ ‘สิทธัตถะ’; **ดู พระพุทธเจ้า**

อังกุตร หมายถึง **อังกุตรนิกาย**

อังกุตรนิกาย ชื่อนิกายที่สี่ในบรรดานิกาย ๕ แห่งพระสูตรตันตปิฎก เป็นที่ชุมนุมพระสูตรซึ่งจัดเข้าลำดับตามจำนวนหัวข้อธรรม เป็นหมวด ๑ (เอกนิบาต) หมวด ๒ (ทุกนิบาต) เป็นต้น จนถึงหมวด ๑๑ (เอกาทสกนิบาต)

อังกุตรปะ ชื่อแคว้นหนึ่งในชมพูทวีป ครั้งพุทธกาล มีเขตติดต่อกับแคว้นอังคะที่อยู่ทางตะวันออกของมคธ เมืองหลวงเป็นเพียงนิคมชื่อ อาปนณะ

อังกุติมาละ ดู **อังกุติมาล**

อังคุลิมลปปริตร ๓ *ปริตร*

อังสะ ผ้าที่ภิกษุใช้ห้อยเฉียงบ่า

อัจเจกจีวร จีวรรีบร้อน หรือผ้าด่วน หมายถึง ผ้าจํานำพรรษาที่ทายกผู้มีเหตุ รีบร้อน ขอถวายก่อนกำหนดเวลาปกติ (กำหนดเวลาปกติสำหรับถวายผ้าจํานำพรรษา คือ จีวรกาลนั่นเอง กล่าวคือ ต้องผ่านวันปวารณาไปแล้ว เริ่มแต่แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และถ้ากรานกฐินแล้ว นับต่อไปอีก ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔; เหตุรีบร้อนนั้น เช่น เขาจะไปทัพ หรือเจ็บไข้ไม่ไว้วางใจชีวิต หรือมีศรัทธาเลื่อมใสเกิดขึ้นใหม่) อัจเจกจีวรเช่นนี้ มีพุทธธานุญาตให้ภิกษุ รับประทานไว้ได้ แต่ต้องรับก่อนวันปวารณา ไม่เกิน ๑๐ วัน (คือตั้งแต่ขึ้น ๖ ค่ำ ถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑) (สิกขาบทที่ ๘ แห่ง ปัตตาวรรค นิสลัคคิยปาจิตตีย์)

อัจฉริยะ “เหตุอันควรที่จะดีดนิ้วเปาะ”, อัจฉริย, แปลกวิเศษ, น่าทึ่งควรยอม รับประทาน, ดีเลิศล้ำน่าพิศวง, มีความรู้ ความสามารถทรงคุณสมบัติเหนือสามัญ หรือเกินกว่าระดับปกติ

อชฎากาศ “อากาศที่ไม่มีชฎา” (ที่ว่างอัน ไร้สิ่งรกรุงรัง), อากาศที่เว้งว่าง คือ ท้อง ฟ้า กลางหาว, อชฎากาศ ก็เขียน (บาลี: อชฎากาส); ๓ *อากาศ ๓, ๔*

อชฌัตติกะ ภายใน, ข้างใน เช่นในคำว่า

อชฌัตติกทาน (ทานภายใน, ให้ของ ภายใน) อชฌัตติกายตนะ (อายตนะ ภายใน); ตรงข้ามกับ *พาหิระ*

อชฌัตติกรุป ๓ *รูป ๒๘*

อชฌาจาร ความประพฤติชั่ว, การ ละเมิดศีล, การล่วงมรรยาท, การ ละเมิดประเพณี

อชฌาสัย นิสัยใจคอ, ความนิยม, ความ มีน้ำใจ

อชฺชุนะ กษัตริย์โกถิยวงศ์ผู้ครอง เทวทहनคร มีมเหสีพระนามว่า ยโสธรา เป็นพระชนกของพระมหามายาเทวีผู้ เป็นพระพุทธรมารดาและพระนางมหา- ปชาบดีโคตมี (ตำนานว่ามีโอรสด้วย ๒ องค์ คือ ทัณฑปาณิ และสุปปพุทธะ)

อชฺชุลีกรรม การประนมมือแสดงความ เคารพ

อชฺชุลีกรณีย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรได้รับ อชฺชุลีกรรม คือการประนมมือไหว้ กราบ ไหว้ เพราะมีความดีที่ควรแก่การไหว้ ทำให้ผู้ไหว้ผู้กราบ ไม่ต้องกระดากใจ (ข้อ ๘ ในสังฆคุณ ๙); *อชฺชุลีกรณีย* ก็ใช้

อชฺชุลีเถรณีย ผู้ถือลัทธินอกพระพุทธ- ศาสนา

อชฺชุลีภาคิยสิกขาบท ชื่อสิกขาบทที่ ๙ แห่งสังฆาภิเสส (ภิกษุหาเลสใจทมิฬ อื่นด้วยอาบัติปาราชิก), เรียกอีกชื่อหนึ่ง ว่า หุติยทุณฺฐุโถสสิกขาบท

อัญญาทกกรรม กรรมที่จะพึงกระทำ แก่ภิกษุผู้กล่าวคำอื่น คือภิกษุประพฤติ อนาคตสงฆ์เรียกตัวมาถาม แกล้งยก เรื่องอื่นๆ มาพูดกลบเกลื่อนเสีย ไม่ให้การตามตรง, สงฆ์สวดประกาศความ นั้นด้วยญัตติทุติยกรรม เรียกว่า *ยกอัญญาทกกรรมขึ้น*, เมื่อสงฆ์ประกาศ เช่นนี้แล้ว ภิกษุนั้นยังขึ้นทำอย่างเดิม อีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์ (สิกขาบทที่ ๒ แห่งภุคคามวรรค ปาจิตตยิกัณฑ์); คู่กับ *วิหสกรรม*

อัญญาสมานาเจตสิก เจตสิกที่มีเสมอกัน แก่จิตต์พวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับ จิตต์ทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มีใช่เข้า ได้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว มี ๑๓ แยกเป็น **ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก** (เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตต์ทุกดวง) ๗ คือ *ผัสสะ* (ความกระทบอารมณ์) *เวทนา* *สัญญา* *เจตนา* *เอกัคคตา* *ซีวิตินทรีย์* *มนสิการ* (ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ, ใส่ใจ)

ข. ปกิณณกเจตสิก (เจตสิกที่เรียกรายคือ เกิดกับจิตต์ได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง) ๖ คือ *วิตก* (ความตรึกอารมณ์) *วิจารณ์* (ความตรองอารมณ์) *อธิโมกข์* (ความปักใจในอารมณ์) *วิริยะ* *ปีติ* *นันทะ* (ความพอใจในอารมณ์)

อัญญาสัตตฤเทศ การถือศาสดาอื่น จัด เป็นความผิดพลาดสถานหนัก (ข้อ ๖ ในอภิธาน ๖)

อัญญาสัตตวิสัย วิสัยของสัตว์อื่น, วิสัยของสัตว์ทั่วไป

อัญญาโกณฑัญญะ พระมหาสาวกผู้เป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า เป็นรูปหนึ่งในคณะพระปัญจวัคคีย์ เป็นบุตรพราหมณ์มหาศาล เกิดที่หมู่บ้านโทณวัตถุ ไม่ไกลจากกรุงกบิลพัสดุ์ เดิมชื่อโกณฑัญญะ เป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในบรรดาพราหมณ์ ๘ คน ผู้ทำนายลักษณะของสิทธัตถกุมาร และเป็นผู้เดียวที่ทำนายว่า พระกุมารจะทรงออกบรรพชาได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน มีคติเป็นอย่างเดียว ต่อมาท่านออกบวชตามเสด็จพระสิทธัตถะ ขณะบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นหัวหน้าพระเบญจวัคคีย์ และได้นำคณะหลักหนีไปเมื่อพระมหาบุรุษเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยากลับเสวยพระกระยาหาร ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วเสด็จไปโปรด ท่านสดับปฐมเทศนาได้ดวงตาเห็นธรรม ขอบรรพชาอุปสมบทเป็นปฐมสาวกของพระพุทธเจ้า

โกณฑัญญะ ที่ได้ชื่อว่า *อัญญาโกณฑัญญะ* เพราะเมื่อท่านฟังปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า และได้ธรรมจักขุ พระ

พุทธเจ้าทรงเปล่งอุทานว่า “อัญญาติ วต โภ โกณทัญญโธ ฯ” (โภณฑัญญะได้รู้แล้วหนอฯ) คำว่า **อัญญา** จึงมารวมเข้ากับชื่อของท่าน ต่อมาท่านได้สำเร็จอรหัตตด้วยฟังอนัตตลักขณสูตร ได้รับยกย่องเป็นเอกทัคคะในทางรัตตัญญู (รู้ราตรีนาน คือ บวชนาน รู้เห็นเหตุการณ์มากมาแต่ต้น) ท่านทูลลาพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ฝั่งสระมณฑาทิณี ในป่าจันทวันแดนหิมพานต์ อยู่ ณ ที่นั้น ๑๒ ปี ก็ปรินิพพานก่อนพุทธปรินิพพาน; **ดู โภณฑัญญะ**

อัญญาตาวินทรีย์ **ดู อินทรีย์ ๒๒**

อัญญินทรีย์ **ดู อินทรีย์ ๒๒**

อัญญกะ หมวด ๘

อัญญบาน ปานะทั้ง ๘, น้ำปานะคือน้ำคั้นผลไม้ ๘ อย่าง; **ดู ปานะ**

อัญญารตเภทกรวัตตุ เรื่องทำความแตกต่างกัน ๑๘ อย่าง, เรื่องที่จะก่อให้เกิดความแตกแยกแก่สงฆ์ ๑๘ ประการ ท่านจัดเป็น ๙ คู่ (แสดงแต่ฝ่ายคี่) คือ ภิกษุแสดงสิ่งมิใช่ธรรมว่าเป็นธรรม, แสดงสิ่งมิใช่วินัยว่าเป็นวินัย, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้ตรัสว่าได้ตรัส, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้ประพฤติว่าได้ประพฤติ, แสดงสิ่งที่พระตถาคตมิได้บัญญัติว่าได้บัญญัติ, แสดงอาบัติว่ามีใช่อาบัติ, แสดงอาบัติเบาว่าเป็นอาบัติ

หนัก, แสดงอาบัติมีส่วนเหลือว่าเป็นอาบัติไม่มีส่วนเหลือ, แสดงอาบัติหยาบคายว่ามีใช่อาบัติหยาบคาย (ฝ่ายคู่ก็ตรงข้ามจากนี้ตามลำดับ เช่น แสดงธรรมว่ามีใช่ธรรม, แสดงวินัยว่ามีใช่วินัย ฯลฯ แสดงอาบัติไม่หยาบคายว่าเป็นอาบัติหยาบคาย)

อัญญิ กระดุก, บัดนี้เขียน อัญญิ

อัญญิมิยฺหะ เยื่อในกระดุก (ปัจจุบันแปลว่า ไช้กระดุก)

อัญฐบริขาร บริขาร ๘; **ดู บริขาร**

อัทธกุสิ เส้นคั่นจุดคั่นนาขวางระหว่างชั้นกับชั้นของจีวร; เทียบ **กุสิ**, **ดู จีวร**

อัทธทชะ ลัตว์เกิดในไข คือออกไขเป็นฟองแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ นก จิ้งจก เป็นต้น (ข้อ ๒ ในโยนิ ๔)

อัทธมณฑล ชิ้นส่วนของจีวรพระที่เรียกว่า กระทงน้อย หรือกระทงเล็ก มีขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระทงใหญ่); เทียบ **มณฑล**, **ดู จีวร**

อัทธกิลมถานุโยค การประกอบตนให้ลำบากเปล่า คือ ความพยายามเพื่อบรรลุผลที่หมายด้วยวิธีทรมาณตนเอง เช่น การบำเพ็ญตบะต่างๆ ที่นิยมกันในหมู่ภิกษุอินเดียนั้นจำนวนมาก (ข้อ ๒ ใน **ที่สุด ๒** อย่าง)

อัทธนิยะ สิ่งที่เกิดด้วยตน, สิ่งที่เป็นของตน; ในภาษาไทย มักพูดให้สะดวกราบรื่น

เป็นอรรถนินยา หรืออรรถนินยา, เป็นคำประกอบที่ใช้ในการอธิบายหรือถกเถียงเรื่องอรรถา-อนัตตา เช่นว่า เมื่อมีอรรถา ก็มีอรรถนินยา จะมีอรรถนินยา ก็ต้องมีอรรถา

อรรถภาพ ความเป็นตัวตน, ชีวิต, เบญจ-
ขันธ์, บัดนี้เขียน *อรรถภาพ*

อรรถวาทุปาทาน การถ่อมมั่นว่าตนคือความยึดถือสำคัญมั่นหมายว่านั่นนี่เป็นตัวตน เช่น มองเห็นเบญจขันธ์เป็นอรรถา, อย่างหยาบขึ้นมา เช่น ยึดถ่อมมั่นหมายว่า นี่เรา นั่นของเรา จนเป็นเหตุแบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา และเกิดความถือพวก (ข้อ ๔ ในอุปาทาน ๔)

อรรถวินิบาต การทำลายตัวเอง, ฆ่าตัวเอง; บัดนี้เขียน *อรรถวินิบาต*

อรรถสัมมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ คือ ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม และดำเนินแน่วแน่ในวิถีทางที่จะนำไปสู่จุดหมายที่ดีงาม (ข้อ ๓ ในจักร ๔)

อรรถสุทธิ การทำตนให้บริสุทธิ์จากบาป

อรรถहितสมบัติ ดู *อรรถัตถสมบัติ*

อรรถัตถญูตา ความเป็นผู้รู้จักตน เช่นรู้ว่าเรามีความรู้ ความถนัด คุณธรรม ความสามารถ และฐานะ เป็นต้น แค่นี้พอเพียงไร แล้วประพฤติปฏิบัติให้เหมาะสมเพื่อให้เกิดผลดี (ข้อ ๓ ในลัทธิปริสธรรม ๗)

อรรถัตถะ ประโยชน์ตน, สิ่งที่เป็นคุณแก่ชีวิต ช่วยให้เป็นผู้ดีด้วยดี สามารถพึ่ง

ตน หรือเป็นที่พึ่งแก่ตนได้ ไม่ว่าจะเป็นที่ภูมิจัสมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือปรมัตถะ, ความมีชีวิตและสิ่งอันเกื้อหนุนให้ชีวิตเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางสังคม ทางจิตใจ และทางปัญญา, ชีวิตที่มีคุณภาพ มีคุณค่า และมีความหมาย; เทียบ *ปรัตถะ*

อรรถัตถสมบัติ “ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน” เป็นพุทธคุณอย่างหนึ่งคือ การที่ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรมกำจัดอัสวกิเลสทั้งปวงและทำศีลสมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ สมบูรณ์ด้วยพระญาณทั้งหลาย เพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติมากมาย เป็นที่พึ่งของพระองค์เองได้ และเป็นผู้พร้อมที่จะบำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์แก่ชาวโลกต่อไป มักใช้คำที่แทนกันได้ว่า *อรรถहितสมบัติ* ซึ่งแปลเหมือนกัน; เป็นคู่กันกับ *ปรัตถปฏิบัติ* หรือ *ปรहितปฏิบัติ*

อรรถา ตัวตน, อาตมัน; ปุถุชนย่อมยึดมั่นมองเห็นขันธ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมดเป็นอรรถา หรือยึดถือว่ามีอรรถาเนื่องด้วยขันธ์ ๕ โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง; เทียบ *อนัตตา*

อรรถาธิปไตย ดู *อรรถาธิปไตย*

อรรถาธิปไตย ความถือตนเป็นใหญ่ จะทำอะไรก็นึกถึงตน คำหนึ่งถึงฐานะเกียรติศักดิ์ศรี หรือผลประโยชน์ของ

ตนเป็นสำคัญ, ฟังใช้แต่ในขอบเขตที่เป็นความดี คือ เว้นชั่วทำดีด้วยเคารพตน (ข้อ ๑ ในอธิปไตย ๓)

อรรถานุกรม ความตามเห็นว่าเป็นตัวตน

อรรถะ 1. ประโยชน์, ผลที่มุ่งหมาย, จุดหมาย, **อรรถะ ๓** คือ ๑. **ทฤษฎีธรรมิกัตถะ** ประโยชน์ปัจจุบัน, ประโยชน์ในภพนี้ ๒. **สัมปรายิกัตถะ** ประโยชน์เบื้องหน้า, ประโยชน์ในภพหน้า ๓. **ปรมาตถะ** ประโยชน์อย่างยิ่ง, ประโยชน์สูงสุด คือ พระนิพพาน; **อรรถะ ๓** อีกหมวดหนึ่ง คือ ๑. **อรรถัตถะ** ประโยชน์ตน ๒. **ปรัตถะ** ประโยชน์ผู้อื่น ๓. **อุภยัตถะ** ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย 2. ความหมาย, ความหมายแห่งพุทธพจน์, พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือพุทธพจน์ ว่าโดยการแปลความหมาย แยกเป็น **อรรถะ ๒** คือ ๑. **เนยยัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่จะต้องไขความ, พุทธพจน์ที่ตรัสตามสมมติ อันจะต้องเข้าใจความจริงแท้ที่ซ่อนอยู่อีกชั้นหนึ่ง เช่นที่ตรัสเรื่องบุคคล ตัวตน เรา-เขา ว่า บุคคล ๔ ประเภท, ตนเป็นที่พึ่งของตน เป็นต้น ๒. **นิตัตถะ** (พระสูตร) ซึ่งมีความหมายที่แสดงชัดโดยตรงแล้ว, พุทธพจน์ที่ตรัสโดยปรมาตถ์ ซึ่งมีความหมายตรงไปตรงมาตามสภาวะ เช่นที่ตรัสว่า รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น; อรรถะ ก็เขียน

อรรถจริยา ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น, การบำเพ็ญประโยชน์ (ข้อ ๓ ในสังคหวัตถุ ๔)

อรรถปฏิสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานสามารถอธิบายเนื้อความย่อของภาษิตโดยพิสดารและความเข้าใจที่สามารถคาดหมายผลข้างหน้าอันจะเกิดสืบเนื่องไปจากเหตุ (ข้อ ๑ ในปฏิสัมภิตา ๔)

อรรถสาธกะ ยังอรรถให้สำเร็จ, ทำให้อรรถสำเร็จ

อรรถัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักผล เช่น รู้จักว่า สุขเป็นผลแห่งเหตุอันนี้ ทุกข์เป็นผลแห่งเหตุอันนี้, รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล; ตามบาลีว่า รู้ความหมาย เช่นว่าธรรมข้อนี้ๆ มีความหมายอย่างนี้ๆ หลักข้อนี้ๆ มีเนื้อความอย่างนี้ๆ (ข้อ ๒ ในสัปปริสธรรม ๗)

อรรถอุปัตติ เหตุที่ให้มีความเรื่องขึ้น, เหตุให้เกิดเรื่อง

อรรถยาจารย์ ดู **อรรถยาจารย์**

อรรถยาศัย นิสัยใจคอ, ความนิยมในใจ

อรรถะ ไล่ใหญ่

อรรถานุกรม ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ เล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่งๆ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. โลกเที่ยง ๒. โลกไม่เที่ยง ๓. โลกมีที่สุด ๔. โลกไม่มีที่สุด ๕. ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น ๖. ชีพก็อย่าง สรีระ

ก็อย่าง ๗. ลัทธิตายแล้วยังมีอยู่ ๘. ลัทธิตายแล้ว ย่อมไม่มี ๙. ลัทธิตายแล้ว ทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี ๑๐. ลัทธิตายแล้วจะมีอยู่ ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ ก็ไม่ใช่

อันทคุณ ใสน้อย, ใสบ

อันทกรป ทุ กัป

อันทธาน หายไป, เลื่อมลื่นไป, สูญหายไป

อันทรวาสก ผ่าน่ง, สบง, เป็นผืนหนึ่งในไตรจีวร

อันทราบัตติ อาบัติสังฆาทิเสส ที่ต้องใหม่ อีกในระหว่างประพตติวุฏฐานวิธี คือตั้งแต่เริ่มอยู่ปริวาสไปจนถึงก่อนอัพภาน

อันทราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง (ข้อ ๑ ในอนาคามี ๕)

อันทรายของภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ เหตุที่จะทำให้ผู้บวชในธรรมวินัยนี้ประพตติพรหมจรรย์อยู่ได้ไม่ยั่งยืน มี ๔ อย่าง คือ ๑. อดทนต่อคำสั่งสอนไม่ได้ ๒. เห็นแก่ปากแก่ท้อง ๓. ผันไฟทะยานอยากได้กามคุณ ๔. รักผู้หญิง

อันทราย ๑๐ เหตุฉุกฉิน หรือเหตุขัดข้องที่ทรงอนุญาตให้เลิกสวดปาฏิโมกข์ได้ โดยให้สวดปาฏิโมกข์ย่อแทน มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **ราชันตราย** พระราชาเสด็จมา (เลิกสวดเพื่อรับเสด็จ) ๒. **โจรันตราย** โจรมาปล้น (เพื่อหนีภัย) ๓. **อัคยันตราย** ไฟไหม้ (เพื่อดับหรือป้องกันไฟ) ๔. **อุทกัณ-**

ตราย น้ำหลากมา (หรือฝนตกเมื่อสวดกลางแจ้ง; เพื่อหนีน้ำ) ๕. **มนุสสันตราย** คนมามาก (เพื่อรู้เหตุหรืออุปนิสัยนถาร) ๖. **อมนุสสันตราย** ผีเข้าภิกษุ (เพื่อขับผี) ๗. **วาพันตราย** ลัทธิร้ายเช่นเลื่อมมาในวัด (เพื่อไล่ลัทธิ) ๘. **สิริงสปีนตราย** งูเลื้อยเข้ามา (เพื่อไล่งู) ๙. **ชีวิตันตราย** มีเรื่องเป็นตาย เช่นภิกษุอาพาธโรคร้าย (เพื่อช่วยแก้ไข) ๑๐. **พรหมจรรย์ันตราย** มีอันตรายแก่พรหมจรรย์ เช่น มีคนมาจับภิกษุ (เลิกเพราะอลหม่าน); ๑๑. **ปาฏิโมกข์ย่อ, อุเทศ**

อนึ่ง ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสถ้ามีอันตรายเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแม้ไม่ได้บอกอาบัติของตนพ้นคืนไปยังไม่ถือว่าปิดอาบัติ

อันทรายิกธรรม ธรรมอันกระทำอันตราย คือ เหตุขัดขวางต่างๆ เช่น เหตุขัดขวางการอุปสมบท ๑๓ อย่าง มีการเป็นโรคเรื้อน เป็นต้น

อันทิมวัตถุ “วัตถุมิในที่ที่สุด” หมายถึงอาบัติปาราชิก ซึ่งทำให้ภิกษุและภิกษุณีผู้ต้อง มีโทษถึงที่สุด คือขาดจากภาวะของตน (และจะบวชใหม่กลับคืนสู่ภวะนั้นก็ไม่ได้ด้วย)

อันทวาสสิก ผู้อยู่ในสำนัก, ภิกษุผู้ขออยู่ร่วมสำนัก, คิษย์ (ภิกษุผู้รับให้อยู่ร่วมสำนักเรียกอาจารย์); อันทวาสสิกมี ๔

ประเภทคือ ๑. **ปัพพชัณตวาสิก** อันเต-
วาสิกในบรรพชา ๒. **อุปสัมปทันตวาสิก**
อันตวาสิกในอุปสมบท ๓. **นิสสัยันต-**
วาสิก อันตวาสิกผู้ถือนิสัย ๔. **ชัมมันต-**
วาสิก อันตวาสิกผู้เรียนธรรม

อรรถวินิษั ชื่อหมู่บ้านแห่งหนึ่งใน
แคว้นมคธ อยู่ห่างจากกรุงราชคฤห์
ประมาณ ๑ คาวุต คัมภีร์ฉบับสิงหลว่า
๓ คาวุต)

อรรถกถา ๑. **ไปราณัฎฐกถา, อรรถ-**
กถา

อัปปฏิขรู ๑. **อนิทัสสนอัปปฏิขรู,**
รู ๒๘

อัปปนิหิตวิโมกข์ ความหลุดพ้นด้วยไม่
ทำความปรารถนา คือ พิจารณาเห็น
นามรูปเป็นทุกข์ แล้วถอนความ
ปรารถนาเสียได้ (ข้อ ๓ ในวิโมกข์ ๓)

อัปปนิหิตสมาธิ การเจริญสมาธิที่ทำให้
ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกข-
ลักษณะ (ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปนาปริวาส ๑. **ปริวาส ๒.**

อัปปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่นอน คือ
ฝึกสมาธิถึงขั้นเป็นอัปปนา เป็นขั้น
บรรลุปฐมฌาน (ข้อ ๓ ในภาวนา ๓)

อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่นอน, จิตตั้งมั่น
สนิท เป็นสมาธิในฌาน (ข้อ ๒ ในสมาธิ
๒, ข้อ ๓ ในสมาธิ ๓)

อัปปมัญญา ธรรมที่แผ่ไปไม่มีประมาณ

หมายถึง เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ที่แผ่ไปในมนุษยและสัตว์ทั้งหลายอย่าง
กว้างขวางสม่ำเสมอ ไม่จำกัดขอบเขต
มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
ที่กล่าวแล้วนั้น; ๑. **พรหมวิหาร**

อัปมัตตกวิสัยชกะ ภิกษุผู้ได้รับ
สมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่
เป็นผู้จ่ายของเล็กน้อย เช่น เข็มเย็บผ้า
มีดตัดเล็บ ประคด เก้าอี้ทั้งห้า เป็นต้น
ให้แก่ภิกษุทั้งหลาย, เป็นตำแหน่งหนึ่ง
ในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งคลัง**

อัปปมาณะ “ไม่มีประมาณ”, สภาวะที่
ประมาณมิได้ หมายถึง ธรรมที่เป็น
โลกุตตระ; ๑. **ปริตต์ ๒.**

อัปปมาทะ ความไม่ประมาณ, ความเป็น
อยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เปลอ,
ความไม่เลินเล่อเปลอสติ, ความไม่
ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะ
ไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหาย
และไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่ง
ความดีงามและความเจริญ, ความมีสติ
รอบคอบ

ความไม่ประมาณ ฟังกระทำในที่ ๔
สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต
ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวา-
จาทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ๓. ในการละ
มโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ใน
การละความเห็นผิด ประกอบความเห็น

ที่ถูกต้อง; อีกหมวดหนึ่งว่า ๑. ระวางใจไม่ให้กำหนด ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด ๒. ระวางใจไม่ให้ขัดเคือง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง ๓. ระวางใจไม่ให้หลง ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง ๔. ระวางใจไม่ให้มัวเมา ในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา

อัปปมาทการวตา ๓๖ การวระ

อัปปมาทธรรม ธรรมคือความไม่ประมาท

อัปยศ ปราศจากยศ, เสียชื่อเสียง, เลื่อมเสีย, น่าขายหน้า

อัปปิจจกถา ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย หรือมักน้อย (ข้อ ๑ ในกถาวัตถุ ๑๐)

อัปปิยารมณ อารมณ์ที่ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ไม่น่าปรารถนา เช่น รูปที่ไม่สวยไม่งามเป็นต้น

อพฺพุพฺพหสฺสุโถ “มีลูกศรอันถอนแล้ว” หมายถึงหมดกิเลสที่ทึบแทง, เป็นคุณบทของพระอรหันต์

อัปโพนหาริก “กล่าวไม่ได้ว่ามี”, มีแต่ไม่ปรากฏ จึงไม่ได้ไฉนว่ามี, มีเหมือนไม่มี เช่น สุราที่เขาใส่ในอาหารบางอย่างเพื่อฆ่าคาวหรือชูรส และเจตนาที่มีในเวลาหลับ เป็นต้น

อัปภันดร มาตราวัด เท่ากับ ๒๘ ศอก หรือ ๗ วา

อัพภาน “การเรียกเข้า” การรับกลับเข้า

หมู่, เป็นขั้นตอนสุดท้ายแห่งภูฏฐานวิธี คือระเบียบปฏิบัติในการออกจากครุภาพัตติชั้นสังฆาภิเสส ได้แก่การที่สงฆ์สวดระงับอาบัติ รับภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาภิเสส และได้ทำโทษตนเองตามวิธีที่กำหนดเสร็จแล้ว ให้กลับคืนเป็นผู้บริสุทธิ์ วิธีปฏิบัติ คือ ถ้าต้องอาบัติสังฆาภิเสสแล้วไม่ได้ปิดไว้ ฟังประพฤติมานัตสิ้น ๖ ราตรีแล้วขออัพภานกะสงฆ์วิสติวรรค สงฆ์สวดอัพภานแล้วเชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ, แต่ถ้าภิกษุต้องปกปิดอาบัติไว้ล่วงวันเท่าใด ต้องประพฤติวัตรเรียกว่า *อยู่ปริวาส* ชาติ ใช้ครบจำนวนวันเท่านั้นก่อน จึงประพฤติมานัตเพิ่มอีก ๖ ราตรี แล้วจึงของอัพภานกะสงฆ์วิสติวรรค เมื่อสงฆ์อัพภานแล้ว อาบัติสังฆาภิเสสที่ต้องเชื่อว่าป็นอันระงับ

อัพภานารหะ ภิกษุผู้ควรแก้อัพภาน ได้แก้ภิกษุผู้ประพฤติมานัตสิ้น ๖ ราตรีครบกำหนดแล้ว เป็นผู้ควรแก้อัพภานคือควรที่สงฆ์วิสติวรรคจะสวดอัพภาน (เรียกเข้าหมู่) ได้ต่อไป

อัพภานารหิกษุ ๓๖ อัพภานารหะ

อัปโภกาสิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร คือ อยู่เฉพาะกลางแจ้งไม่อยู่ในที่มุงบัง หรือแม้แต่โคนไม้ (ห้ามถือในฤดูฝน) ข้อ ๑๐ ในธุดงค์ ๑๓)

อัพยากตะ, อัพยากฤต “ซึ่งท่านไม่พยากรณ์”, มิได้บอกว่าเป็นกุศลหรืออกุศล (ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล) คือเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

อัมพปาลีวัน สวนที่หญิงแพศยาชื่ออัมพปาลี ถวายเป็นสังฆาราม ไม่นานก่อนวันพุทธปรินิพพาน อยู่ในเขตเมืองเวสาลี

อัมพวัน สวนมะม่วง มีหลายแห่ง เพื่อกันลับสน ท่านมักใส่ชื่อเจ้าของสวนนำหน้าด้วย เช่น สวนมะม่วงของหมอชีวก ในเขตเมืองราชคฤห์ ซึ่งถวายเป็นสังฆารามเรียกว่า **ชีวกัมพวัน** เป็นต้น

อัยกะ, อัยกา ปู่, ตา

อัยการ เจ้าพนักงานที่ศาลฝ่ายอาณาจักร จัดไว้เป็นเจ้าหน้าที่ฟ้องร้อง, ทนายแผ่นดิน, ทนายหลวง

อัยกี, อัยยิกา ย่า, ยาย

อัสวเมธ พิธีเอาม้าบูชาญ คือปล่อยม้าอุปการให้ผ่านดินแดนต่างๆ เป็นการประกาศอำนาจจนม้านั้นกลับ แล้วเอาม้านั้นฆ่าบูชาญ เป็นพิธีประกาศอาณาเขตของราชาธิราชในอินเดียครั้งโบราณ

อัสตงค์ ตกไป คือ พระอาทิตย์ตก, พจนานุกรม เขียน **อัสตง**

อัสมิมานะ การถือว่านี่ฉัน นี้กู กูเป็นนั่น

เป็นนี่, การถือเราถือเขา

อัสสกะ ชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ลุ่มน้ำโคธาวรี ทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งแคว้นอวันตี นครหลวงชื่อ **โปตลิ** (บางทีเรียก **โปตนะ**)

อัสสชิ 1. พระมหาสาวกองค์หนึ่งเป็นพระเถระรูปหนึ่งในคณะปัญจวัคคีย์เป็นพระอรหันต์รุ่นแรกและเป็นอาจารย์ของพระสารีบุตร **2.** ชื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุ ๖ รูป ซึ่งประพฤติเหลวไหล ที่เรียกว่า **พระฉัพพัคคีย์** คู่กับพระปัญทัพสุกะ

อัสสพาชี ม้า

อัสสยุมมาส, ปฐมกัตติกมาส เดือน ๑๑; **บุพพกัตติกา** หรือ **บุพกัตติกา** ก็เรียก

อัสสัถตพฤกษ์ ต้นไม้อัสสัถตะ, ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม อันเป็นสถานที่ที่พระมหาบุรุษ ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ; ดู **โพธิ์**

อัสสาทะ ความยินดี, ความพึงพอใจ, รสอร่อย เช่น รสอร่อยของกาม, ส่วนดี, ส่วนที่น่าชื่นชม

อัสสาทะ ลมหายใจเข้า

อัสสุ น้ำตา

อากร หมู, กอง, ป่อเกิด, ที่เกิด เช่น ทรัพย์อากร ที่เกิดทรัพย์ ศิลปากร ป่อ

เกิดศิลปะ, ค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกเก็บ จากสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ หรือสิ่ง ที่ทำขึ้นเพื่อการค้า

อากัปกิริยา การแต่งตัวดี และมีท่าทาง เรียบร้อยงดงาม; กิริยาท่าทาง

อาการ ภาวะที่ปรากฏหรือแสดงออก, ความเป็นไป, สภาพ, ท่าทาง, ท่วงที, ทำนอง, กิริยาที่ทำหรือที่แสดง, ลักษณะของการกระทำหรือความเป็น ไป; ส่วนปลีกย่อย, ส่วนประกอบที่แยก ย่อยกระจายออกไป (อวัยวะหลัก เรียกว่า “องค์” อวัยวะย่อย เรียกว่า “อาการ”) เช่น ในคำว่า *ทวัตติงสการ*

อาการ ๓๒ ดู *ทวัตติงสการ*

อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน มี ๓ อย่างคือ ๑. ทรงรู้อย่างเห็นจริงเองแล้ว จึงทรงสั่งสอนผู้อื่น เพื่อให้รู้อย่างเห็นจริง ตามในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น ๒. ทรงสั่ง สอนมีเหตุผลซึ่งผู้ฟังอาจตรองตามให้ เห็นจริงได้ ไม่เลือนลอย ๓. ทรงสั่ง สอนเป็นอัศจรรย์ ทำให้ผู้ฟังยอมรับ และนำไปปฏิบัติตาม ได้รับผลจริง บังเกิดประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติ

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ ๖ ดู *อาบัติ*

อากาศ ที่ว่างเปล่า, ช่องว่าง, ท้องฟ้า; ใน ความหมายเดิม ไม่เรียกแก๊สที่ใช้หายใจ ว่าอากาศ แต่เรียกแก๊สนั้นว่าเป็นวาโย หรือวาโยธาตุ; ในอรรถกถา ท่านแยก

ประเภทตามความหมายนัยต่างๆ เป็น **อากาศ ๓** คือ ปริจเฉทอากาศ กสิณุกสมา- ภูิมากาศ และอชฎากาศ (ปญจ.อ.๑๑๓๒/ ๒๒๐) แต่ในคัมภีร์ชั้นหลัง บางแห่ง (เช่น ปาลิตยาทีโยชนา และอนุทีปนีปาส, มีแต่ฉบับอักษร พม่า ยังไม่พบตีพิมพ์ในประเทศไทย) แยก ละเอียดออกไปอีกเป็น **อากาศ ๔** คือ ๑. *ปริจเฉทอากาศ* ช่องว่างที่กำหนดแยก รูป ทั้งหลาย หรือช่องว่างระหว่างกลาป คือ รูปในความหมายที่เป็นปริจเฉทรูป (รูป ปริจเฉทอากาศ ก็เรียก) ๒. *ปริจฉินนาอากาศ* ช่องว่างที่ถูกกำหนดแยก คือช่องว่าง ระหว่างวัตถุทั้งหลาย เช่น ช่องประตู รูปา ช่องหน้าต่าง ช่องหู รุกมุก (ที่ใช้เป็น อากาศกสิณ คือข้อนี้) ๓. *กสิณุกสมาภู- ิมากาศ* ช่องว่างที่เกิดจากการเพิกกสิณ นิमित คือช่องว่างหรืออากาศอันอนันต์ที่ เป็นอารมณ์ของอากาสนัญญาตจนมมาน ๔. *อชฎากาศ* ช่องว่างเว้งว่าง คือท้องฟ้า (บางที่เรียกว่า ตุจฉากาศ คือช่องว่างที่ ว่างเปล่า) แล้วบอกว่า ข้อที่ ๒ คือ ปริจฉินนาอากาศ จัดรวมเข้าได้กับข้อที่ ๑ คือรูปปริจเฉทอากาศ นี้ก็หมายความว่า ท่านแยกข้อที่ ๑ ของอรรถกถา ออกเป็น ๒ ข้อ, เหตุที่คัมภีร์ชั้นหลังแยกอย่างนี้ เพราะต้องการแยกอากาศที่เป็นสภาวะ- ธรรม คือที่เป็นปริจเฉทรูป ออกไว้ต่าง หากให้ชัด ดังจะเห็นว่า อีกข้อหนึ่งคือ

ปริจฉินนากาศ อย่างช่องหู รูจมูก แฉก หรือช่องที่กำหนดเป็นอารมณ์กถิน ก็เนื่องกันอยู่กับอชฎากาศนั่นเอง (เป็นเพียงบัญญัติ มิใช่สภาวะ) แต่ในอรรถกถาและคัมภีร์ทั่วไปที่ไม่แยกละเอียดอย่างนั้น เรียกอากาศที่กำหนดเป็นกถินคืออากาศกถิน ว่าเป็นปริจฉินนากาศกถิน บ้าง ปริจฉินนากาศกถิน บ้าง ไม่ถือตายตัว, จะเห็นว่า อากาศในข้อ ๒ เป็นกถินสำหรับผู้เจริญรูปฌาน และเมื่อเพิกกถินนิमितของข้อ ๒ นี้เสีย ก็เป็นอากาศในข้อที่ ๓; “อชฎากาศ” นี้เขียนตามหนังสือเก่า จะเขียน อชฎากาศก็ได้; ๓ รูป ๒๘

อากาศธาตุ สภาวะที่ว่าง, ความเป็นที่ว่างเปล่า, ช่องว่างในร่างกาย ที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องอวัยวะต่างๆ; ในคัมภีร์อภิธรรม จัดเป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปริจฉินนารูป; ๓ ธาตุ, รูป ๒๘

อากาศอันญายตนะ ฌานกำหนดอากาศคือช่องว่างหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์, ภาพของผู้เข้าถึงอากาศอันญายตนฌาน (ข้อ ๑ ในอรุรูป ๔)

อากิญจัญญายตนะ ฌานกำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์, ภาพของผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนฌาน (ข้อ ๓ ในอรุรูป ๔)

อาภุ วุ่นวาย, ไม่เรียบร้อย, ลับสน, คั่งค้าง

อาคม ปริยัติที่เรียน, การเล่าเรียนพุทธพจน์; ในภาษาไทยมีความหมายเพี้ยนไปเป็นเวทมนตร์

อาคันตุกะ ผู้มาหา, ผู้มาจากที่อื่น, ผู้จรมา, แขก; (ในคำว่า “ถ้าปรารถนาจะให้อาคันตุกะได้รับแจกด้วย”) ภิกษุผู้จำพรรษาที่วัดอื่นจรมา, ถ้าภิกษุผู้มีหน้าที่เป็นจีวรภิกษุ (ผู้แจกจีวร) ปรารถนาจะให้อาคันตุกะมีส่วนได้รับแจกจีวรด้วย ต้องอุปโลกน์ คือ บอกเล่าขออนุมัติต่อภิกษุเจ้าถิ่นคือผู้จำพรรษาในวัดนั้น (ซึ่งเรียกว่า *วัสสิกะ* หรือ *วัสทาวาสสิกะ* แปลว่า “ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา”)

อาคันตุภัก อาหารที่เขาถวายเฉพาะภิกษุอาคันตุกะ คือผู้จรมาจากต่างถิ่น

อาคันตุกวัตร ธรรมเนียมที่ภิกษุควรปฏิบัติต่ออาคันตุกะ คือภิกษุผู้จรมา เช่น ขวนขวายต้อนรับ แสดงความนับถือ จัดหรือบอกให้น้ำให้อาสนะ ถ้าอาคันตุกะจะมาพักมาอยู่ ฟังแสดงเสนาสนะ บอกที่ทางและกติกาสงฆ์ เป็นต้น

อาคาริยวินัย วินัยของผู้ครองเรือน; ๓ วินัย ๒

อภิญญา ภิกษุผู้มีพรรษาพอที่จะเป็นอาจารย์ให้นิสสัยแก่ภิกษุอื่นได้, พระปุนอาจารย์ คือ มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป หรือแก่กว่าราว ๖ พรรษา; *อภิญญา* ก็เขียน

อาจารย์วัตร กิจอันที่อันเตวาลิกควร
ประพฤติปฏิบัติต่ออาจารย์ (เช่นเดียวกับ
กับ **อุปัชฌายวัตร** ที่ลัทธิวิหาริกพึง
ปฏิบัติต่ออุปัชฌาย์)

อาจารย์วาท วาทะของพระอาจารย์, มติ
ของพระอาจารย์; บางที ใช้เป็นคำเรียก
พุทธศาสนานิกายฝ่ายเหนือ คือ
มหายาน

อาจารย์ ความประพฤติดี, มรรยาทดี
งาม, จรรยา

อาจารย์ ผู้สั่งสอนวิชาความรู้, ผู้ฝึกหัด
อบรมมรรยาท, อาจารย์ ๔ คือ ๑.
บัพพาษาจารย์ หรือ **บรรพชาจารย์**
อาจารย์ในบรรพชา ๒. **อุปสัมปทาจารย์**
อาจารย์ในอุปสมบท ๓. **นิสสัยาจารย์**
อาจารย์ ผู้ให้นิสสัย ๔. **อุทเทศาจารย์**
หรือ **ธรรมาจารย์** อาจารย์ผู้สอนธรรม

อาจารย์วัติ เลียอาจารย์, เลียจรรยา,
มรรยาทเสียหาย, ประพฤติย่อหย่อน
รุ่มร่าม มักต้องอาบัติเล็กน้อยตั้งแต่
ถูกล้างจ้ยลงมาถึงทุพภาสิต (ข้อ ๒ ใน
วัติ ๔)

อาจิณ เคยประพฤติมา, เป็นนิสัย, ทำ
เสมอๆ, ทำจนชิน

อาจิณณจริยา ความประพฤติเนื่องๆ,
ความประพฤติประจำ, ความประพฤติที่
เคยชิน

อาจิณณวัตร การปฏิบัติประจำ, การ

ปฏิบัติเสมอๆ

อาชญา อำนาจ, โทษ

อาชีวะ อาชีพ, การเลี้ยงชีพ, ความเพียร
พยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ,
การทำมาหากิน

อาชีวก นักบวชที่เปลี่ยวพวกหนึ่งในครั้ง
พุทธกาล เป็นสาวกของมกขลิโคศล

อาชีวกปาริสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ
คือ เลี้ยงชีพโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบ
อเนสนา เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ
(ข้อ ๓ ในปาริสุทธิศีล ๔), ที่เป็นข้อ ๓
ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น เรียกเต็มว่า **อาชีวก-
ปาริสุทธิศีล** แปลว่า ศีลคือความบริสุทธิ์
แห่งอาชีวะ

อาชีวกวัติ เลียอาชีวะ, ความเสียหาย
แห่งการเลี้ยงชีพ คือ ประกอบมิจฉา-
อาชีวะมีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น
(ข้อ ๔ ในวัติ ๔)

อาญา อำนาจ, โทษ

อาญาสิทธิ อำนาจเด็ดขาด คือสิทธิที่แม่
ทัพได้รับพระราชทานจากพระเจ้าแผ่นดิน
ในเวลาไปสงคราม เป็นต้น

อาฏานาฎิยปริตร ดู **ปริตร**

อาฏานาฎิยสูตร ดู **ปริตร**

อาณัติ ข้อบังคับ, คำสั่ง กฎ; เครื่องหมาย

อาณัติสัญญา ข้อบังคับที่ได้นัดหมายกัน
ไว้, เครื่องหมายที่ตกลงกันไว้

อาถรรพ์ อำนาจปกครอง

อาณาจักร เขตแดนในอำนาจปกครอง, ที่ดินในที่บังคับ

อาณาจักร เขตแดนที่อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลหนึ่ง, อำนาจปกครองทางบ้านเมือง ใช้คู่กับพุทธจักร ซึ่งหมายถึงขอบเขตการปกครองของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา

อาณาจักรราชธานี ราชธานีเมืองที่อยู่ในอำนาจปกครอง

อาณาจักร ผลประโยชน์ที่ตนมีอำนาจปกครองส่วนตัว

อาณาจักร ความเป็นไปแห่งอาณาจักร, ขอบเขตที่อำนาจปกครองแผ่ไป; เป็นไปในอำนาจปกครอง, อยู่ในอำนาจปกครอง

อาณาจักรโมกข์ ดู *ปาฏิโมกข์*

อาณาจักร อำนาจของสงฆ์, อำนาจปกครองของสงฆ์ คือสงฆ์ประชุมกันใช้อำนาจโดยชอบธรรม ระงับอธิกรณ์ที่เกิดขึ้น

อาณาจักร เตือดร้อน, ภาระนภาระวาย, ทนทุกข์เวทนาทั้งกายและใจ

อาณาจักร ฉันท, ข้าพเจ้า (ใช้แก่พระภิกษุสามเณรใช้เรียกตัวเอง เมื่อพูดกับคฤหัสถ์ผู้ใหญ่ ตลอดถึงพระเจ้าแผ่นดิน)

อาณาจักร ตัวตน, คำสันสกฤต ตรงกับบาลีคือ *อัตตา*

อาณาจักร ฉันท, ข้าพเจ้า (สำหรับพระภิกษุสามเณรใช้พูดกับผู้มีบรรดาศักดิ์ แต่

บัดนี้ นิยมใช้พูดอย่างให้เกียรติแก่คนทั่วไป)

อาณาจักร เวทมนตร์ที่ใช้เพื่อให้ดีหรือร้าย, วิชาสกเป่าป้องกัน, การทำพิธีป้องกันอันตรายต่างๆ ตามพิธีพราหมณ์ เช่น พิธีฝังเสาหิน หรือ ฝังบัตรพลี เรียกว่า *ฝังอาณาจักร* (สืบเนื่องมาจากพระเวทคัมภีร์ที่ ๔ คือ *อภรรพเวท* หรือ *อภรรพณเวท*) *อาณาจักร* ก็ใช้

อาณาจักร ความเอื้อเฟื้อ, ความเอาใจใส่

อาณาจักร เป็นต้น; ที่แรก, ข้อต้น

อาณาจักร ดู *อาณาจักรมิกะ 2*

อาณาจักรมิกะ 1. “ผู้ทำกรรมที่แรก” หมายถึง ภิกษุผู้เป็นต้นบัญญัติในสิกขาบทนั้นๆ **2.** ชื่อคัมภีร์ในพระวินัยปิฎก เป็นคัมภีร์แรก เมื่อแยกพระวินัยปิฎกเป็น ๕ คัมภีร์ ใช้คำย่อว่า *อา*; *อาณาจักร* ก็เรียก

อาทิตตปริยายสูตร ชื่อพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุประมาณ ๑,๐๐๐ รูป มีอรุเวลกัสสป เป็นต้น ซึ่งเคยเป็นชฎิลบูชาไฟมาก่อน ว่าด้วยอายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟลุกทั่ว ด้วยไฟราคะ ไฟโทสะ และไฟโมหะ ตลอดจนร้อนด้วยทุกข์ มีชาติ ชรามรณะ เป็นต้น ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลุมรรคผล (มาในคัมภีร์มหาวรรค แห่งพระวินัยปิฎก และสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค พระสุตตันตปิฎก)

อาทิตยโคตร ตระกูลพระอาทิตย์, เผ่าพันธุ์พระอาทิตย์, ตระกูลที่สืบเชื้อสายนางอหิติผู้เป็นชายาของพระกัศยปประชาบดี, ท่านว่าสกุลของพระพุทธเจ้าก็เป็นอาทิตยโคตร (*โคตมโคตร* กับ *อาทิตยโคตร* มีความหมายอย่างเดียวกัน)

อาทิตยวงศ์ วงศ์พระอาทิตย์; ดู *อาทิตยโคตร*

อาทิพรหมจรรย์ หลักเบื้องต้นของพรหมจรรย์, หลักการพื้นฐานของชีวิตที่ประเสริฐ; เทียบ *อภิสมจาร*

อาทิพรหมจริยการศึกษา หลักการศึกษาอบรมในฝ่ายบัพัญญุตหรือข้อปฏิบัติเบื้องต้นของพรหมจรรย์ สำหรับป้องกันความประพฤติเสียหาย, ข้อศึกษาที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ หมายถึงสิกขาบท ๒๒๗ ที่มาในพระปาฏิโมกข์; เทียบ *อภิสมจารการศึกษา*

อาทินพ, อาทินวะ โทษ, ส่วนเสีย, ข้อบกพร่อง, ผลร้าย; ตรงข้ามกับ *อานิสงส์*

อาทินวญาณ ดู *อาทินวานุปัสสนาญาณ*

อาทินวสัญญา การกำหนดหมายโทษแห่งร่างกายซึ่งมีอาพาธคือโรคต่างๆ เป็นอันมาก (ข้อ ๔ ในสัญญา ๑๐)

อาทินวานุปัสสนาญาณ ญาณอันคำหนึ่งเห็นโทษ, ปริชาคำหนึ่งเห็นโทษของสังขารว่ามีข้อบกพร่องระคนด้วยทุกข์ เช่นเห็นสังขารปรากฏเหมือนเรือชนถูกไฟ

ไหม้ (ข้อ ๔ ในวิปัสสนาญาณ ๙)

อาทสนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทวยใจ, รอบรู้กระบวนการของจิตต์อ่านความคิดและอุปนิสัยของผู้อื่นได้เป็นอัศจรรย์ (ข้อ ๒ ในปาฏิหาริย์ ๓)

อาธรรม, อาธรรม ดู *อธรรม*

อานนท์ พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นเจ้าชายในศากยวงศ์ เป็นโอรสของเจ้าอมิโตทนะ (นี้ว่าตาม ม.อ.๑/๓๘๔; วินย.ฎิ. ๓/๓๔๙ เป็นต้น แต่ที่เรียนกันมามากกว่าเป็นโอรสของเจ้าสุกโกทนะ) ซึ่งเป็นพระเจ้าอาของเจ้าชายสิทธัตถะ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกผนวชและต่อมาได้ตรัสรู้แล้ว ถึงพรรษาที่ ๒ แห่งพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดพระประยูรญาติที่พระนครกบิลพัสดุ์ (เช่น อง.อ.๑/๑๗๑) เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกจากเมืองกบิลพัสดุ์แล้ว ได้ทรงแวะประทับที่อนุปิยอัมพวัน ในอนุปิยนิกม แห่งแคว้นมัลละ ครั้งนั้น พระเจ้าสุทโธทนะได้ทรงประชุมเจ้าศากยะทั้งหลาย และทรงขอให้บรรดาเจ้าศากยะมอบเจ้าชายออกบวชตามเสด็จพระพุทธเจ้าครบคร้วละหนึ่งองค์ ได้มีเจ้าชายศากยะออกบวชจำนวนมาก รวมทั้งเจ้าชายอานนท์ด้วย เจ้าชายอานนท์ได้เดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและทรงบวชให้ที่อนุปิยอัมพวัน (วินย.๗/๓๔๑/๑๕๙) พร้อมด้วย

กับเจ้าชายอื่น ๕ องค์ (ภัททियะ อนุรุทธะ ภาคุ กิมพิละ เทวทัต) รวมเป็น ๗ กับทั้งกัลบกชื่อว่าอุบาลี พระอานนท์มีพระอุปัชฌาย์ชื่อว่าพระเพลัฏฐสีสะ (เช่น วินย. ๕/๓๔/๔๓; ในระยะต้นพุทธกาล พระภิกษุที่บวชแล้วยังไม่มีอุปัชฌาย์ จึงได้ตรัสให้ถืออุปัชฌาย์ คือพระผู้ทำหน้าที่ดูแลฝึกอบรมพระใหม่ในการศึกษาเบื้องต้นตามพระพุทธาณุญาตใน วินย.๔/๘๐/๘๒ ต่อมาจึงทรงบัญญัติใน วินย.๔/๑๓๓/๑๘๐ ให้อุปสมบทผู้ที่มีอุปัชฌาย์พร้อมไว้แล้ว) ท่านบวรอุโสดาปัตติผลเมื่อได้ฟังธรรมกถาของพระปุณณมันตานิบุตร (ส.ข.๑๗/๑๙๓/๑๒๘) เมื่อพระพุทธรูปบิดา คือพระเจ้าสุทโธทนะ ประชวรทรงฟังธรรมได้บวรอุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพาน ในพรรษาที่ ๕ แห่งพุทธกิจแล้ว พระนางมหาปชาบดี ได้ไปเฝ้าพระพุทธรเจ้า และทูลขอให้สตรีได้บรรพชา แต่ยังไม่สำเร็จ (วินย.๗/๕๑๓/๓๒๐) จนกระทั่งต่อมาได้อาศัยพระอานนท์ช่วยทูลขอ พระนางและสาภิยานี้ทั้งหลายจึงได้บวช เป็นจุดเริ่มกำเนิดภิกษุณีสงฆ์ พระอานนท์ได้เป็นอุปัฏฐากรับใช้พระพุทธรเจ้าตามโอกาสเช่นเดียวกับพระเถระรูปอื่นมากท่าน จนกระทั่งในพรรษาที่ ๒๐ แห่งพุทธกิจ ท่านได้รับเลือกให้เป็นพระอุปัฏฐากรประจำพระองค์ (นิพัตถุปัฏฐาก) ของพระพุทธรเจ้า (เช่น ที.อ. ๒/๑๔) ซึ่งท่านตกลงรับหน้าที่ด้วยการทูล

ขอพร ๘ ประการ ท่านได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะหลายด้าน คือ เป็นพหูสูต เป็นผู้มั่งคั่ง มีคติ มีมติ และเป็นอุปัฏฐากที่ยอดเยี่ยม ท่านบวรอุโสดาปัตติผลหลังจากพระพุทธรเจ้าปรินิพพานแล้ว ๓ เดือน เป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา คือ เป็นผู้วิไลสนาพระธรรม (ซึ่งต่อมาแบ่งเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม) พระอานนท์ดำรงชีวิตสืบมาจนอายุได้ ๑๒๐ ปี จึงปรินิพพานในอากาศ เหนือแม่น้ำโรหิณี ซึ่งเป็นเส้นกั้นแดนระหว่างแคว้นของพระญาติทั้งสองฝ่าย คือ ศากยะ และโกลิยะ; **ดู พร ๘**

อานันตริกสมาธิ สมาธิอันไม่มีระหว่าง คือไม่มีอะไรคั่น หมายความว่า ให้เกิดผลตามมาทันที ได้แก่ มรรคสมาธิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะเกิดมรรคญาณ คือปัญญาที่กำจัดอาสวะ ตามติดต่อมาในทันที, อานันตริกสมาธินี้ พระพุทธรเจ้าตรัสว่าเป็นสมาธิเยี่ยมยอด ไม่มีสมาธิใดเทียมเท่า (ขุ.ขุ.๒๕/๗/๕) เพราะทำกิเลสให้สิ้นไปได้ ประเสริฐกว่ารูปาวจรสมาธิและแม้แต่อรูปาวจรสมาธิของพระพรหม หรือที่จะทำให้เกิดเป็นพรหม

อานันทเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่งอยู่ในเขตโกคนคร ระหว่างทางจากเมืองเวสาลีสู่เมืองปาวา เป็นที่พระพุทธรเจ้าตรัสมหาปเทศ ๔ ฝ่ายพระสูตร

อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก (ข้อ ๙ ในอนุสติ ๑๐, ข้อ ๑๐ ในสัญญา ๑๐ เป็นต้น), หนังสือเก่ามักเขียน *อานาปานัสสติ*

อานาปานสติกัมมัฏฐาน กรรมฐานที่ใช้สติกำหนดลมหายใจเข้าออก

อานาปานัสสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก; ดู *อานาปานสติ*

อานิสงส์ ผลดีหรือผลที่น่าปรารถนาน่าพอใจ อันสืบเนื่องหรือพลอยได้ จากกรรมดี, ผลงอกเงยแห่งบุญกุศล, คุณ, ข้อดี, ผลที่เป็นกำไร, ผลได้พิเศษ; “อานิสงส์” มีความหมายต่างจาก “ผล” ที่เรียกชื่ออย่างอื่น โดยขอบเขตที่กว้างหรือแคบกว่ากัน หรือโดยตรงโดยอ้อม เช่น ทำกรรมดีโดยติดต่อคนอื่นด้วยเมตตาแล้วเกิดผลดี คือ มีจิตใจแช่มชื่นสบาย ผ่อนคลาย เลือดลมเดินดี มีสุขภาพ ตลอดถึงว่าถ้าตายด้วยจิตอย่างนั้น ก็ไปเกิดดี นี่เป็น *วิบาก* พร้อมกันนั้นก็ยังมีผลพวงอื่นๆ เช่น หน้าตาผ่องใสเป็นที่รักใคร่ชอบใจของคนอื่น อย่างนี้เป็น *อานิสงส์* แต่ถ้าทำกรรมไม่ดีโดยติดต่อคนอื่นด้วยโทสะแล้วเกิดผลร้ายต่อตนเองที่ตรงข้ามกับข้างต้น จนถึงไปเกิดในทุคติ ก็เป็น *วิบาก* และในฝ่ายร้ายนี้ไม่มี *อานิสงส์* (*วิบาก* เป็นผลโดยตรงและเป็นได้ทั้งข้างดีและข้างร้าย ส่วน

อานิสงส์ หมายถึงผลพวงพลอยหรืองอกเงยในด้านดีอย่างเดียวน ถ้าเป็นผลพลอยด้านร้าย ก็อยู่ในคำว่า *นิสสันท์*), อนึ่ง *วิบาก* ใช้เฉพาะกับผลของกรรมเท่านั้น แต่ *อานิสงส์* หมายถึงคุณ ข้อดี หรือผลได้พิเศษในเรื่องราวทั่วไปด้วย เช่น อานิสงส์ของการบริโภคอาหาร อานิสงส์ของธรรมข้อนั้นๆ จีวรที่เป็นอานิสงส์ของกฐิน, โดยทั่วไป *อานิสงส์* มีความหมายตรงข้ามกับ *อาทีนพ* ซึ่งแปลว่าโทษ ข้อเสีย ข้อด้อย จุดอ่อน หรือผลร้าย เช่นในคำว่า กามาทีนพ (โทษของกาม) และเนกขัมมานิสงส์ (คุณหรือผลดีในเนกขัมมะ); ดู *ผล*, เทียบ *นิสสันท์*, *วิบาก*, ตรงข้ามกับ *อาทีนพ*

อานุภาพ อำนาจ, ฤทธิ์เดช, ความยิ่งใหญ่

อานัญชาภิสังขาร ดู *อเนญชาภิสังขาร*

อาบัติ การต้อง, การล่วงละเมิด, โทษที่เกิดแต่การละเมิดสิกขาบท; อาบัติ ๗ คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ฤกษ์จัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต; อาบัติ ๗ กองนี้จัดรวมเป็นประเภทได้หลายอย่าง โดยมากจัดเป็น ๒ เช่น ๑. *ครุกาบัติ* อาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาติเสส) ๒. *ลหุกาบัติ* อาบัติเบา (อาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ); คู่ต่อไปนี้ก็เหมือนกัน คือ ๑. *ทฤษฎลาบัติ* อาบัติชั่วคราว ๒. *อทฤษฎลาบัติ* อาบัติไม่ชั่วคราว; ๑. *อเทศนา-*

คามินี อาบัติที่ไม่พ้นได้ด้วย การแสดง
๒. เทศนาคามินี อาบัติที่พ้นได้ด้วย การแสดงคือเปิดเผยความผิดของตน; คู่ต่อไปนี้จัดต่างออกไปอีกแบบหนึ่งตรงกันทั้งหมด คือ **๑. อเตกัจฉา** เยียวยาแก้ไขไม่ได้ (ปาราชิก) **๒. สเตกัจฉา** เยียวยาแก้ไขได้ (อาบัติ ๖ อย่างที่เหลือ); **๑. อนวเสส** ไม่มีส่วนเหลือ **๒. สาวเสส** ยังมีส่วนเหลือ; **๑. อัปปฏิกัมม** หรือ **อปปฏิกรรม** ทำคืนไม่ได้ คือแก้ไขไม่ได้ **๒. สัปปฏิกัมม** หรือ **สปปฏิกรรม** ยังทำคืนได้ คือแก้ไขได้

อาการที่ภิกษุจะต้องอาบัติ มี ๖ อย่าง คือ **อลชชิตา** ต้องด้วยไม่ละอาย **๑. อดญณตทา** ต้องด้วยไม่รู้ว่าจะ เป็นอาบัติ **๑. กุกุกุจพบกตทา** ต้องด้วยสงสัยแล้วขึ้นทำลง **๑. อกปปิเย กปปิยสญญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร **๑. กปปิเย อกปปิยสญญิตา** ต้องด้วยสำคัญว่าไม่ควรในของที่ควร **๑. สติสมโมสา** ต้องด้วยลืมสติ **๑**

อาบัติชั่วหยาบ ในประโยคที่ว่า “บอกอาบัติชั่วหยาบของภิกษุแก่อนุสัมบัน” อาบัติปาราชิก และอาบัติสังฆาทิเสส; ดู **ทฎฐุลลาบตี**

อาบัติที่เป็นโทษต่ำ อาบัติปาราชิกและสังฆาทิเสส

อาปนละ ชื่อนิคม ซึ่งเป็นเมืองหลวงของ

แคว้นอังคตตราปะ

อาปัตตาทิกรรม อติกรรมคืออาบัติ หมายความว่า การต้องอาบัติและการถูกปรับอาบัติ เป็นอติกรรมโดยฐานเป็นเรื่องที่จะต้องจัดทำ คือระงับด้วยการแก้ไขปลดเปลื้องออกจากอาบัตินั้นเสีย มีการปลงอาบัติ หรือการอยู่กรรมเป็นต้นตามวิธีที่ท่านบัญญัติไว้

อาปุจฉา บอกกล่าว, ถามเชิงขออนุญาต เป็นการแสดงความเอื้อเฟื้อ, แจ้งให้ทราบ เช่น ภิกษุผู้อ่อนพรรษาจะแสดงธรรมต้องอาปุจฉาภิกษุผู้มีพรรษามากกว่าก่อน

อาโปธาตุ ธาตุน้ำ, สภาวะที่มีลักษณะเอิบอาบ ดูดซึม เกาะกุม; ในร่างกายที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลตร, ข้อความนี้ เป็นการกล่าวถึงอาโปธาตุในลักษณะที่คนสามัญทั่วไปจะเข้าใจได้ และพอให้สำเร็จประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน แต่ในทางอภิธรรม อาโปธาตุเป็นสภาวะที่สัมผัสด้วยกายไม่ได้ มีในรูปธรรมทั่วไป แม้แต่ในกระดาศ ก้อนหิน เหล็ก และแผ่นพลาสติก; ดู **ธาตุ, รูป ๒๘**

อาพาธ ความเจ็บป่วย, โรค (ในภาษาไทย ใช้แก่ภิกษุสามเณร แต่ในภาษาบาลี ใช้ได้ทั่วไป); อาพาธต่างๆ มีมากมาย เรียกตามชื่ออวัยวะที่เป็นบ้ำง

เรียกตามอาการบ้าง บางที่แยกตาม
สมุฏฐานว่า ปิตตสมุฏฐานา อาพาธา,
เสมฺหสมุฏฐานา อาพาธา, วาตสมุฏฐานา
อาพาธา, สหฺนึปาตีกา อาพาธา, อุตุ-
ปริณามชา อาพาธา, วิสมบริหารชา
อาพาธา, โอปกุกมิกา อาพาธา, กมฺม-
วิปากชา อาพาธา

อาภัพ ไม่สมควร, ไม่สามารถ, ไม่อาจ
เป็นไปได้, เป็นไปไม่ได้ (จากคำบาลีว่า
อภัพ เช่น ผู้กระทำมาตุฆาต ไม่
สามารถบรรลุมรรคผล, พระโสดาบันไม่
อาจเป็นไปได้ที่จะทำมาตุฆาต เป็นต้น);
ไทยใช้เฉพาะในความว่า ไม่อาจจะได้จะ
ถึงสิ่งนั้นๆ, ไม่มีทางจะได้สิ่งที่มุ่งหมาย
(คล้ายคำว่า อับวาสนา หรือไม่มีวาสนา; ดู

อาภัพบุคคล

อาภัสสระ ผู้มีรัศมีแผ่ซ่าน, เปล่งปลั่ง,
ชื่อพรหมโลกชั้นที่ ๖; ดู **พรหมโลก**
(พจนานุกรมเขียน **อาภัสระ**)

อาภา แสง, รัศมี, ความสว่าง

อามะ คำรับในภาษาบาลี ตรงกับ ถูกแล้ว,
ใช่, ครับ, ค่ะ, จ๊ะ, เออ ถ้าผู้ถูกกล่าวรับ
เป็นผู้หย่อนกว่าหรือมีพรรษาน้อยกว่า
หรือเป็นคฤหัสถ์พูดกับพระสงฆ์กล่าว
ต่อว่า **ภันเต** เป็น **อามะ ภันเต** ถ้าผู้
กล่าวรับเป็นผู้ใหญ่กว่าหรือมีพรรษา
มากกว่า หรือเป็นพระสงฆ์พูดกับ
คฤหัสถ์ กล่าวต่อว่า **อาวุโส** เป็น **อามะ**

อาวุโส (เขียนตามรูปบาลี เป็น **อาม ภนฺเต**,
อาม อาวุโส)

อามัย ความป่วยไข้, โรค, ความไม่สบาย;
ตรงข้ามกับ **อนามัย** คือความสบาย, ไม่มี
โรคภัยไข้เจ็บ

อามิส เครื่องล่อใจ, เหยื่อ, สิ่งของ

อามิสทายาท ทายาทแห่งอามิส, ผู้รับ
มรดกอามิส, ผู้รับเอาสมบัติทางวัตถุ
เช่น ปัจจัย ๔ จากพระพุทธเจ้ามาเสพ
เสวย ด้วยอาศัยผลแห่งพุทฺธกิจที่ได้ทรง
บำเพ็ญไว้; โดยตรง หมายถึง รับเอา
ปัจจัย ๔ มาบริโภค โดยอ้อม หมายถึง
ทำกุศลที่นำไปสู่วิภูฏะ เช่น ให้ทาน
บำเพ็ญฌานสมาบัติ ด้วยมุ่งหมาย
มนุษย์สมบัติและเทวสมบัติ; พระพุทธ-
เจ้าตรัสสอนภิกษุทั้งหลายให้เป็นธรรม-
ทายาท มิให้เป็นอามิสทายาท; เทียบ
ธรรมทายาท

อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือ ด้วย
สิ่งของมีดอกไม้ ของหอม อาหาร และ
วัตถุอื่นๆ (ข้อ ๑ ในบูชา ๒)

อามิสปฏิสันถาร การต้อนรับด้วยสิ่ง
ของ เช่น อาหาร น้ำบริโภค เป็นต้น
(ข้อ ๑ ใน ปฏิสันถาร ๒)

อามิสสมโภค คบหากันในทางอามิส ได้
แก่ ให้หรือรับอามิส

อายโกศล ดู **โกศล ๓**

อายตนะ ที่ติดต่อกัน, เครื่องติดต่อกัน, แดน

ต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่นตา เป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้, หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น, จัดเป็น ๒ ประเภท คือ **อายตนะภายใน** ๖ **อายตนะภายนอก** ๖

อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก, สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ ๑. **รูป** รูป ๒. **สัท** เสียง ๓. **คัน** กระทบ กลิ่น ๔. **รส** รส ๕. **โผฏฐัพพะ** สิ่งต้องกาย ๖. **ธรรมารมณ์** คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ หรือสิ่งที่ใจรู้; **อารมณ์** ๖ ก็เรียก

อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน, เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ ๑. **จักขุ** ตา ๒. **โสต** หู ๓. **ฆานะ** จมูก ๔. **ชีวนา** ลิ้น ๕. **กาย** กาย ๖. **มโน** ใจ; **อินทรีย์** ๖ ก็เรียก

อายาจา การขอร้อง, การวิงวอน, การเชื้อเชิญ

อายุ สภาวะธรรมที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่หรือเป็นไป, พลังที่หล่อเลี้ยงดำรงรักษาชีวิต, พลังชีวิต, ความสามารถของชีวิตที่จะดำรงอยู่และดำเนินต่อไป, ตามปกติท่านอธิบายว่า อายุ ก็คือ **ชีวิตินทรีย์** นั้นเอง; ช่วงเวลาที่ชีวิตของมนุษย์สัตว์ประเภทนั้นๆ หรือของบุคคลนั้นๆ จะดำรงอยู่ได้, ช่วงเวลาที่ชีวิตจะเป็นอยู่ได้ หรือได้เป็นอยู่; ในภาษาไทย **อายุ** มีความหมายเพี้ยนไปในทางที่ไม่น่าพอใจ เช่นกลายเป็นความผ่านล่วงไปหรือความลดถอย

ของชีวิต

อายุกษัย, อายุขัย การสิ้นอายุ, ความตาย **อายุกัป, อายุกัปปี** กาลกำหนดแห่งอายุ, กำหนดอายุ, ช่วงเวลาแต่เกิดถึงตายตามปกติหรือที่ควรจะเป็น ของสัตว์ประเภทนั้นๆ ในยุคสมัยนั้นๆ; **ดู กัป**

อายุวัฒนะ ความเจริญอายุ, ยืดอายุ, อายุยืน

อายุสังขาร เครื่องปรุงแต่งอายุ, ปัจจัยต่างๆ ที่หล่อเลี้ยงชีวิตของสัตว์และพืชให้ดำรงอยู่และสืบต่อไปได้, มักพบในคำว่า “ปลงอายุสังขาร” และ “ปลงพระชนมายุสังขาร”; **ดู อายุ, อายุสังขาร ไวสัลชชนะ**

อายุสังขารไวสัลชชนะ “การสลัดลงซึ่งปัจจัยเครื่องปรุงแต่งอายุ”, การปลงอายุสังขาร, การสละวางการปรุงแต่งอายุ, การเลิกความคิดที่จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไป, ความตกลงปลงใจกำหนดการสิ้นสุดอายุ; ในพุทธประวัติ ที่ว่าพระพุทธเจ้าทรง “ปลงอายุสังขาร” หรือ “ปลงพระชนมายุสังขาร” คือ ทรงพิจารณาเห็นว่า บริษัท ๔ มีคุณสมบัติพร้อม และพรหมจริยะคือพระศาสดานี้ เจริญแพร่หลายไปพลุลย์ดีแล้ว จึงตกลงพระทัยว่า (อีก ๓ เดือนแต่นั้นไป) จะปรินิพพาน, อายุสังขาร-ไวสัลชชนะ หรือ อายุสังขารไวสัลชชนะ ก็ว่า; **ดู อายุ, อายุสังขาร**

อายุสังขารวิภูฐาน การตั้งพระทัยว่าจะ

ดำรงไว้ซึ่งอายุสังขาร, การที่พระพุทธเจ้าตั้งพระทัยกำหนดแน่ว่าจะดำรงพระชนม์อยู่ก่อน จนกว่าพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จะเป็นผู้ที่ได้เรียนรู้เชี่ยวชาญ แก่ล้ากว่า เป็นพหุสูต ทรงธรรม ปฏิบัติชอบ สามารถชี้แจงแสดงธรรม กำราบปรปวาทที่เกิดขึ้นให้สงบได้โดยชอบธรรม ในระหว่างนี้แม้หากมีโรคพาธเกิดขึ้น ก็จะไม่ทรงระงับขับไล่เสียด้วยอิทธิบาทภาวนา จะยังไม่ปรินิพพาน จนกว่าพรหมจรรย์คือพระศาสนานี้ จะเจริญมั่นคง เป็นประโยชน์แก่พหูชน เป็นปึกแผ่นแน่นหนา แพร่หลายไพบุลย์; คำนี้ ท่านปรุ่่งขึ้นใช้ในหนังสือปฐมสมโพธิ เพื่อสื่อความหมายที่กล่าวแล้ว; เทียบ *อายุสังขาร-ไวสักษณ์*

อารมณฺ์ เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, สิ่งที่ยึดเหนี่ยว, สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์; ในภาษาไทย ความหมายเลื่อนไปเป็นความรู้สึก หรือความเป็นไปแห่งจิตใจ ในขณะที่หรือช่วงเวลาหนึ่งๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณฺ์ วันนี้อารมณฺ์ดี อารมณฺ์เสีย เป็นต้น

อารยะ คนเจริญ, คนมีอารยธรรม; พวกชนชาติ *อริยกะ* (ตรงกับบาลีว่า *อริยะ* แต่

ในภาษาไทยใช้ในความหมายต่างกัน)

อารยชน ชนที่เจริญด้วยชนบธรรมเนียมอันดีงาม, คนมีอารยธรรม

อารยชาติ ชาติที่เจริญด้วยชนบธรรมเนียมอันดีงาม

อารยธรรม ธรรมอันดีงาม, ธรรมของอารยชน, ความเจริญด้วยชนบธรรมเนียมอันดีงาม; ในทางธรรม หมายถึง *กุศลกรรมบถ ๑๐*

อารยอัษฏางคิกมรรค ทางมีองค์ ๘ ประการ อันประเสริฐ; ดู *มรรค*

อาร์กขกัมมัฏฐาน กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาตน, กรรมฐานเป็นเครื่องรักษาผู้ปฏิบัติให้สงบระงับและให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ท่านจัดเป็นชุดขึ้นภายหลังดังมีกล่าวถึงในอรรถกถา (วินย.อ.๓/๓๗๔) และฎีกาพระวินัย (วินย.ฎี.๒/๖๗/๑๗๙) มี ๔ ชื่อ เรียกว่า *จตุรารักขา* (เรียกให้สั้นว่า *จตุรารักข์* หรือ *จตุรารักษ์*) คือ พุทธานุสติ เมตตา อสุภะ และมรณสติ, ต่อมาในลังกาทวีป พระธรรมสิริเถระ ได้เขียนอธิบายไว้ในคัมภีร์ *ชุตติกา* และในพม่าที่เมืองร่างกุ้ง ได้มีพระเถระชื่ออัครธรรมถึงกับแต่งคัมภีร์ขึ้นอธิบายเรื่องนี้โดยเฉพาะ เรียกว่า *จตุรารักขทีปนี*; ในหนังสือ *นวกวาท* มีคำอธิบายซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “**อาร์กขกัมมัฏฐาน ๔**

๑. พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้าที่มีในพระองค์ และทรงเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ๒. เมตตา แผ่เมตตริจิต คิดจะให้สัตว์ทั้งปวงเป็นสุขทั่วหน้า ๓. อสุภะ พิจารณาร่างกายตนและผู้อื่นให้เห็นเป็นไม่งาม ๔. มรณัสสติ นึกถึงความตายอันจะมีแก่ตน. กัมมัฏฐาน ๔ อย่างนี้ ควรเจริญเป็นนิตย”

อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วย ความหมั่น ไม่ให้เป็นอันตรายและรักษา การงานไม่ให้เสื่อมเสียไป, รู้จักเก็บออม ถนอมรักษาปิดช่องรั่วไหลและคุ้มครอง ป้องกันภัยอันตราย (ข้อ ๒ ในทิวฐัมมิ-กัตถสังวัตตนิกรรม ๔)

อารักขา การขอความคุ้มครองจากเจ้าหน้าทีฝ่ายบ้านเมือง เมื่อมีผู้ปองร้ายข่มเหง หรือถูกลักขโมยสิ่งของ เป็นต้น เรียกว่า **ขออารักขา** ถือเป็นการปฏิบัติชอบตามธรรมเนียมของภิกษุแทนการฟ้องร้องกล่าวหาอย่างที่เขาบ้านทำกัน เพราะสมณะไม่พอใจจะเป็นถ้อยความกับใครๆ

อารักษ์, อารักขา การป้องกัน, การคุ้มครอง, การดูแลรักษา

อารัญญกัฏฐ ข้อปฏิบัติสำหรับภิกษุผู้อยู่ป่า, ธรรมเนียมที่ภิกษุผู้อยู่ป่าพึงถือปฏิบัติ ตามพุทธบัญญัติที่มาในวัตต-

ชั้นธกะ จัดเป็นหัวข้อได้ดังนี้ ก. ๑. ภิกษุผู้อยู่ป่า พึ่งลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ เอาถุงบาตรสวมบาตรแล้วคล้องบาไว้ พาดจีวรบนไหล่ สวมรองเท้า เก็บงำเครื่องไม้เครื่องดิน ปิดประตูหน้าต่างแล้วลงจากเสนาสนะ (ที่พักอาศัย) ไป ๒. ทราบว่า “บัดนี้จักเข้าหมู่บ้าน” พึ่งถอดรองเท้า เคาะต่ำๆ แล้วใส่ถุงคล้องบาไว้ หนุนให้เป็นปริมณฑล คาดประคดเอว ห่มสังฆาฏิซ้อนเป็นสองชั้นกลัดลูกดุม ชำระบาตรแล้วถือเข้าหมู่บ้านโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน ไปในละแวกบ้านพึ่งปกปิดกายด้วยดี สำนวมด้วยดี ไม่เดินกระเหย่ง เมื่อจะเข้าสู่นิเวศน์ พึ่งกำหนดว่า เราจักเข้าทางนี้ จักออกทางนี้ ไม่พึ่งรีบร้อนเข้าไป ไม่พึ่งรีบร้อนออกมา พึ่งยืนไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไป ไม่นานเกินไป ไม่กลับออกเร็วเกินไป เมื่อยืนอยู่ พึ่งกำหนดว่าเขาประสงค์จะถวายภิกษาหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษา พึ่งแหวกสังฆาฏิด้วยมือซ้าย น้อมบาตรเข้าไปด้วยมือขวา ใช้มือทั้งสองข้างประคองบาตรรับภิกษา ไม่พึ่งมองดูหน้าสตรีผู้ถวาย พึ่งกำหนดว่าเขาประสงค์จะถวายแกงหรือไม่ ฯลฯ เมื่อเขาถวายภิกษาแล้ว พึ่งคลุมบาตรด้วยสังฆาฏิแล้วกลับโดยเรียบร้อยไม่รีบร้อน เดินไปในละแวกบ้าน พึ่งปกปิดกายด้วยดี สำนวมด้วยดี ไม่เดินกระเหย่ง ๓.

ออกจากบ้านแล้ว (หลังจากฉันและล้างบาตรแล้ว) เอาบาตรใส่ถุง คล้องบา พับจีวร วางบนคิระชะ สวมรองเท้าเดินไป ข. ภิกษุผู้อยู่ป่าฟังจัดเตรียมน้ำดื่มไว้ ฟังจัดเตรียมน้ำใช้ไว้ ฟังติดไฟเตรียมไว้ ฟังจัดเตรียมไม้สีไฟไว้ ฟังจัดเตรียมไม้เท้าไว้ ค. ฟังเรียนทางนักษัตรไว้ (ดูดาวเป็น) ทั้งหมดหรือบางส่วน ฟังเป็นผู้ฉลาดในทิศ

อรัญญิกังคะ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร คือ ไม่อยู่ในเสนาสนะใกล้บ้าน แต่อยู่ป่าห่างจากบ้านอย่างน้อย ๒๕ เส้น (ข้อ ๘ ในกฎดงค์ ๑๓)

อรัณมกถา คำปรารภ, คำเริ่มต้น, คำนำ

อาราธนา การเชื่อเชิญ, นิมนต์, ขอร้อง, อ้อนวอน (มักใช้สำหรับพระสงฆ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์)

อาราธนาธรรม กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้แสดงธรรม (ให้เทศน์) ว่าดังนี้:

“พรหมาจ โลกาธิปติ สหุมปติ
กตอญชลี อนุชิวริ อयाจถ
สนุติช สตุตาปปรชกขชาติกา
เทเสตุ ฐมมํ อนุกมปิมี ปช”

ฟังสังเกตว่า กตอญชลี อนุชิวริ คำปกติเป็น กตญชลี (กตอญชลี) อนุชิวริ (ในพระไตรปิฎก ๓๓/๑๘๐/๔๐๓ ก็ใช้รูปปกติตามไวยากรณ์อย่างนั้น) แต่ที่มีรูปแปลกไปอย่างนี้ เนื่องจากท่านทำตามฉันท์ลักษณะ ที่บังคับครุ-ลหุ เมื่อจะอ่าน

หรือนำไปสวดเป็นทำนอง จะได้ไม่ขัด

อาราธนาพระปริตร กล่าวคำเชิญหรือขอร้องให้พระสวดพระปริตร ว่าดังนี้:

“วิปตุติปฏิพาหาย
สพพสมปตุติสิทธิยา
สพพทุกขวินาสา
ปริตุตํ พรุถ มงฺคล”

(ว่า ๓ ครั้ง แต่ครั้งที่ ๒ เปลี่ยน **ทุกข** เป็น **ภย**; ครั้งที่ ๓ เปลี่ยนเป็น **โรค**)

อาราธนาศีล กล่าวคำเชิญหรือขอร้องพระให้ให้ศีล, สำหรับศีล ๕ ว่าดังนี้: “มยฺ ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตุถาย), ติสรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม; ทุตติยมุปี มยฺ ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตุถาย), ติสรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม; ตติยมุปี มยฺ ภนุเต, (วิสุ วิสุ รกฺขณตุถาย), ติสรณน สห, ปญจ สีลานิ ยาจาม;” (คำในวงเล็บ จะไม่ใช้ก็ได้)

คำอาราธนาศีล ๘ ก็เหมือนกัน เปลี่ยนแต่ **ปญจ** เป็น **อฏฺฐ**

อาราธนาศีลอุโบสถ กล่าวคำเชิญพระให้ให้อุโบสถศีล ว่าพร้อมกันทุกคน ดังนี้: “มยฺ ภนุเต, ติสรณน สห, อฏฺฐจฺกสมนุ- นาคตํ, อุโปสถํ ยาจาม” (ว่า ๓ จบ)

อาราม วัด, ที่เป็นที่มาอินเดีย, ส่วนเป็นที่รื่นรมย์; ความยินดี, ความรื่นรมย์, ความเพลิดเพลิน; ในทางพระวินัย เกี่ยวกับของสงฆ์ หมายถึง ของปลูกสร้าง

ในอารามตลอดจนต้นไม้; **ดู คันธกุฎิ**
อารามวัตถุ ที่ดินวัด, ที่ดินพื้นวัด
อารามิก คนทำงานวัด, คนวัด
อารามิกเปสกะ ภิกษุผู้ได้รับสมมติ คือ แต่งตั้งจากสงฆ์ ให้มีหน้าที่เป็นผู้ใช้คนทำงานวัด, เป็นตำแหน่งหนึ่งในบรรดา **เจ้าอธิการแห่งอาราม**
อาลคมันทา ราชธานีซึ่งเป็นทิพยนครของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา
อาลปะนะ คำร้องเรียก
อาลยสมุคฺคาโต ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย, การถอนอาลัยคือค้นหาได้เด็ดขาด (เป็นไวยากรณ์แห่ง **วิราคะ**)
อาลัย 1. ที่อยู่, ที่อาศัย, **แหล่ง 2.** ความมีใจผูกพัน, ความเยื่อใย, ความติดใจปรารถนา, ความพัวพัน มักหมายถึงค้นหา; ในภาษาไทยใช้ในความหมายว่าห่วงใย หวนคิดถึง
อาโลก แสงสว่าง
อาโลกกลิน กลินคือแสงสว่าง, การเจริญสมถกรรมฐานตั้งใจเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ (ข้อ ๙ ใน กลิน ๑๐)
อาโลกเลณสถาน ชื่อถ้ำแห่งหนึ่งในมลยชนบท เกาะลังกา เป็นที่ทำ **สังคายนาครั้งที่ ๕** จารึกพระไตรปิฎกลงในใบลาน
อาโลกสัตถุญา ความสำคัญในแสงสว่าง, กำหนดหมายแสงสว่าง คือ ตั้งความ

กำหนดหมายว่ากลางวันไว้ในใจ ให้เหมือนกันทั้งในเวลากลางวันและกลางคืน เป็นวิธีแก้ง่วงอย่างหนึ่ง
อาวรรณ เครื่องกั้น, เครื่องกำบัง; ไทยมักใช้ในความหมายว่า ห่วงใย, อาลัย, คิดกังวลถึง
อาวัชนาการ ความรำพึง, การรำลึก, นึกถึง
อาวาส ที่อยู่, โดยปรกติหมายถึงที่อยู่ของพระสงฆ์ คือ วัด
อาวาสปัลลิว ความกังวลในอาวาส คือ ภิกษุยังอยู่ในอาวาสนั้น หรือหลีกเลี่ยงไปแต่ยังผูกใจอยู่ว่าจะกลับมา (เป็นเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้กฐินยังไม่เดาะ); ในการเจริญกรรมฐาน หมายถึงความห่วงใยกังวลเกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่นห้วงงานก่อสร้างในวัด มีสิ่งของที่สะสมเอาไว้มาก เป็นต้น เมื่อจะเจริญกรรมฐาน พึงตัดปัลลิวนี้ให้ได้; **ดู ปัลลิว**
อาวามัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ ได้แก่หวงแหวน ไม่พอใจให้ใครๆ เข้ามาอยู่แทรกแซง หรือกีดกันผู้อื่นที่มีใช้พวกของตนไม่ให้อาศัย (ข้อ ๑ ในมัจฉริยะ ๕)
อาวาทะ การแต่งงาน, การสมรส, การพาหญิงมาบ้านตัว
อาวาทวิวามังคลาภิเษก พิธีรดน้ำเพื่อเป็นมงคลในการแต่งงาน, งานมงคลสมรส (ใช้แก่เจ้า)
อาวุธ “ผู้มีอายุ” เป็นคำเรียก หรือทัก

ทนาย ที่ภิกษุผู้แก่พรรษาใช้ร้องเรียก ภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่า (ภิกษุผู้ใหญ่ร้องเรียกภิกษุผู้น้อย) หรือภิกษุร้องเรียก คฤหัสถ์ คู่กับคำ *ภนฺเต* ซึ่งภิกษุผู้อ่อนกว่าใช้ร้องเรียกภิกษุผู้แก่กว่าหรือ คฤหัสถ์ร้องเรียกภิกษุ; ในภาษาไทย มักใช้เพี้ยนไปในทางตรงข้าม หมายถึง เก่ากว่า หรือแก่กว่าในวงงาน กิจการ หรือความเป็นสมาชิก

อาศรม ที่อยู่ของนักพรต; ตามลัทธิของ พราหมณ์ ในยุคที่กลายเป็นฮินดูแล้วได้ วางระเบียบเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของ ชาวฮินดูวรรณะสูง โดยเฉพาะวรรณะ พราหมณ์ โดยแบ่งเป็นชั้นหรือช่วงระยะ ๔ ชั้น หรือ ๔ ช่วง เรียกว่า *อาศรม ๔* กำหนดว่าชาวฮินดูวรรณะพราหมณ์ทุกคนจะต้องครองชีวิตให้ครบทั้ง ๔ อาศรม ตามลำดับ (แต่ในทางปฏิบัติ น้อยคนนัก ได้ปฏิบัติเช่นนั้น โดยเฉพาะปัจจุบันไม่ได้ ถือกันแล้ว) คือ ๑. *พรหมจารี* เป็นนักเรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ ๒. *คฤหัสถ์* เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมี บุตร ๓. *วานปรสฺถ์* ออกอยู่ป่าเมื่อเห็น บุตรของบุตร ๔. *สันยาสี* (เขียนเต็มเป็น *สันนยาสี*) เป็นผู้สละโลก มีผ้านุ่งผืนเดียว ถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำเป็น สมบัติ จาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวโลก (ปราชญ์บางท่านว่า

พราหมณ์ได้ความคิดจากพระพุทธรศาสนาไปปรับปรุงจัดวางระบบของตน ขึ้น เช่น สันยาสี ตรงกับภิกษุ แต่หา เหมือนกันจริงไม่)

อาสนะ ที่นั่ง, ที่สำหรับนั่ง

อาสภิวาจา วาจาอาจหาญ, วาจายิ่งใหญ่ อาจ ที่เปล่งออกมาอย่างหนักแน่น แก่กล้าและจะแจ้งชัดเจน อันประกาศ ความจริง หรือความสำเร็จ ที่แน่แท้ ซึ่ง ไม่มีใครอาจคัดค้านได้, อาสภิวาจาที่ อ้างอิงบ่อยที่สุดในคัมภีร์ทั้งหลาย ได้แก่ พระดำรัสของพระโพธิสัตว์ ที่ประกาศ พระองค์ว่าเป็นเอกในโลก ตามเรื่องราว พระมหาบุรุษเมื่อประสูติจากพระครรภ์ ของพระมารดา อย่างพระบาทไป ๗ ก้าว แล้วทรงหยุดประทับยืนตรัสอาสภิวาจา ว่า “*อคุโหมสมิ โลกสุต*” ดังนี้เป็นต้น แปลว่า “เราเป็นอัครบุคคผลของโลก ฯลฯ”, พระสารีบุตรก็เคยเปล่งอาสภิวาจา ประกาศความเลื่อมใสในพระผู้มี พระภาคเจ้าว่า สมณะหรือพราหมณ์อื่น ใดที่จะยิ่งไปกว่าพระผู้มีพระภาคใน สัมโพธิญาณนั้น มิได้มีแล้ว จักไม่มี และทั้งไม่มีอยู่ในบัดนี้, คำว่าอาสภิวาจา บางครั้งมาด้วยกันกับคำว่าสีหนาท (การ บันลืออย่างราชสีห์) คือ ถ้อยคำที่แสดง ความแก่กล้ากล้ามั่นใจ เป็นอาสภิวาจา กิริยาที่ประกาศความจริงความมั่นใจ

ออกไปแก่ที่ประชุมหรือแก่ชนทั้งหลาย เป็นสีหนาท; **ดู สีหนาท**

อาสวะ 1. ความเสียหาย, ความเดือดร้อน, โทษ, ทุกข์ **2.** น้ำดองอันเป็นเมรัย เช่น **ปุปฺปผาสโว** น้ำดองดอกไม้, **ผลาสโว** น้ำดองผลไม้ **3.** กิเลสที่หมักหมมหรือดองอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตต์เมื่อประสบอารมณ์ต่างๆ, **อาสวะ ๓** คือ **๑. กามาสวะ** อาสวะคือกาม **๒. ภวาสวะ** อาสวะคือภพ **๓. อวิชชาสวะ** อาสวะคืออวิชชา; **อีกหมวดหนึ่ง อาสวะ ๔** คือ **๑. กามาสวะ** อาสวะคือกาม **๒. ภวาสวะ** อาสวะคือภพ **๓. ทิฏฐาสวะ** อาสวะคือทิฏฐิ **๔. อวิชชาสวะ** อาสวะคืออวิชชา

อาสวักขยญาณ ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ, ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรี วันตรัสรู้) (ข้อ ๓ ในญาณ ๓ หรือวิชชา ๓, ข้อ ๖ ในอภิญญา ๖, ข้อ ๘ ในวิชชา ๘, ข้อ ๑๐ ในทศพลญาณ)

อัสถุ ไม่มีสัตถุญา, หมดสัตถุญา; เป็นคำใช้ในภาษาไทย หมายความว่า ความตาย, ตาย

อัสถย ไม่มีสัตถย, ไม่ซื่อตรง, กลับกลอก

อัสันทิ ม้านั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส นั่งได้คนเดียว (ศัพท์เดิมเรียก **อัสันติก**, ส่วน

อัสันทิ เป็นเตียงหรือเก้าอี้นอน)

อัสันนกรรม กรรมจวนเจียน, กรรมใกล้ตาย หมายถึงกรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ที่ทำเมื่อจวนตายยังจับใจอยู่ใหม่ๆ ถ้าไม่มีครุกรรม และพหุกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมอื่นๆ เหมือนโคที่ยัดเยียดกันอยู่ในคอกเมื่อคนเลี้ยงเปิดคอกออก ตัวใดอยู่ใกล้ประตู ตัวนั้นย่อมออกก่อน แม้จะเป็นโคแก่ (ข้อ ๑๑ ในกรรม ๑๒)

อาสา ความหวัง, ความต้องการ; ไทยว่ารับทำโดยเต็มใจ, สมัค, แสดงตัวขอรับทำการนั้นๆ

อาสาพะ เดือน ๘ ทางจันทรคติ

อาสาพหุชา “การบูชาในเดือน ๘” หมายถึง การบูชาในวันเพ็ญเดือน ๘ เพื่อรำลึกถึงคุณพระรัตนตรัยเป็นการพิเศษเนื่องในวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทำให้เกิดมีปฐมสาวก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะ และเกิดสังฆรัตนะคำรบพระรัตนตรัย

อาสาพปฺรณมิ วันเพ็ญเดือน ๘, วันกลางเดือน ๘, วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘

อาสาพมหาส **ดู อาสาพะ**

อาหัจจบาท เตียงที่เขาทำเอาเท้าเสียบเข้าไปในแม่แครง ไม่ได้ตั้งสลัก

อาหาร ปัจจัยอันนำมาซึ่งผล, เครื่องคำ

จุนชีวิต, เครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตมี ๔ คือ
๑. กวพิงการอาหาร อาหารคือคำข้าว **๒. ผัสสาหาร** อาหารคือผัสสะ **๓. มโน-สัจญเจตนาหาร** อาหารคือมโนสัจญเจตนา **๔. วิญญาณาหาร** อาหารคือวิญญาณ

อาหารปรีชญูททุกซ์ ทุกซ์เกี่ยวกับการแสวงหาอาหาร, ทุกซ์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวะทุกซ์ คือ ทุกซ์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีวิต

อาหารรูป **คฺฐี รูป/๒๘**

อาหารเปฏิกุลสัจญญา กำหนดหมายความเป็นปฏิกุลในอาหาร, ความสำคัญหมายในอาหารว่าเป็นของปฏิกุลพิจารณาให้เห็นว่าเป็นของน่าเกลียดโดยอาการต่างๆ เช่น ปฏิกุล โดยบริโภาค, โดยประเทศที่อยู่ของอาหาร, โดยสิ่งสมอยุณนาน เป็นต้น (ข้อ ๓๕ ในกรรมฐาน ๔๐)

อาหุติ การเช่นสรวง

อาหุเนยฺโย (พระสงฆ์) เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือ มีคุณความดีสมควรแก่การที่ประชาชนจะนำของถวายมาแสดงความนับถือเชิดชูบูชา ถึงจะต้องเดินทางมาแม้จากที่ไกล (ข้อ ๕ ในสังฆคุณ ๙)

อาพกะ ชื่อแคว้นหนึ่ง ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำโคธาวรี ตรงข้ามกับแคว้นอัสสกะ

อาหารดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกร-

กิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงชั้นอาภิญญาตนะมาน; เรียกเต็มว่า **อาหารดาบสกาลามโคตร**

อามาศยฺ **คฺฐี อมาศยฺ**

อิจฉา ความปรารถนา, ความอยากได้; ไทยมักใช้ในความหมายว่าริษยา

อิฏฐารมณฺ “อารมณ์ที่น่าปรารถนา” สิ่งที่คนอยากได้อยากพบ แสดงในแง่กามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่ารักใคร่ น่าชอบใจ แสดงในแง่โลกธรรม ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุข; ตรงข้ามกับ **อนิฏฐารมณฺ**

อิถตีภาวะ ความเป็นหญิง, สภาวะที่ทำให้ปรากฏลักษณะอาการต่างๆ อันแสดงถึงความเป็นเพศหญิง เป็นภารูปอย่างหนึ่ง; คู่กับ **ปฺริสภาวะ**; **คฺฐี อุปาทยารูป**

อิทธาภิสังขาร การปรุงแต่งฤทธิ์ขึ้นทันใด, การบันดาลด้วยฤทธิ์

อิทธิ ความสำเร็จ, ความรุ่งเรืองงอกงาม; อำนาจที่จะทำอะไรได้อย่างวิเศษ

อิทธิ ๒ คฺฐี ฤทธิ์ ๒

อิทธิบาท คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์, ทางแห่งความสำเร็จ มี ๔ คือ **๑. นันทะ** ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น **๒. วิริยะ** ความพยายามทำสิ่งนั้น **๓. จิตตะ** ความเอาใจปักใจในสิ่งนั้น **๔. วิมังสา** ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น; จำง่าย ๆ

ว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน ใช้ปัญญาสอบสวน; **ดู โภธิปักขิยธรรม**
อิทธิบาทภาวนา การเจริญอิทธิบาท, การฝึกฝนปฏิบัติให้อิทธิบาทเกิดมีขึ้น
อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์คือฤทธิ์, แสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์ เช่น ล่องหน ดำดิน เทาะได้ เป็นต้น (ข้อ ๑ ใน ปาฏิหาริย์ ๓)

อิทธิวิชา, อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เช่น นิรมิตกายคนเดียวเป็นหลายคน หลายคนเป็นคนเดียว ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น (ข้อ ๑ ในอภิญาญา ๖, ข้อ ๓ ในวิชา ๘)

อิทัปปัจจยตา “ภาวะที่มีอันนี้ๆ เป็น ปัจจัย”, ความเป็นไปตามความสัมพันธ์ แห่งเหตุปัจจัย, กระบวนธรรมแห่งเหตุ ปัจจัย, กฎที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เป็น อีกชื่อหนึ่งของหลัก **ปฏิจจสมุปบาท** หรือ **ปัจจยการ**

อินเดีย ชื่อประเทศ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศไทย ถัดจาก ประเทศพม่าออกไป มีเมืองหลวงชื่อ **นิวเดลี (New Delhi)** อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๓,๑๐๐ กิโลเมตร อินเดียมี เนื้อที่ทั้งหมด ๓,๒๘๗,๕๙๐ ตาราง กิโลเมตร มีพลเมืองใน พ.ศ. ๒๕๒๔ ประมาณ ๖๓๘ ล้านคน (พ.ศ. ๒๕๔๔

ประมาณ ๑,๐๙๕ ล้านคน) ครั้งโบราณ เรียก **ชมพูทวีป** เป็นประเทศที่เกิดพระ พุทธศาสนา, พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้า อยู่ห่างจากกรุงเทพฯ ประมาณ ๒,๐๐๐ กิโลเมตร; **ดู ชมพูทวีป**
อินทปัตถ์ ชื่อนครหลวงของแคว้นกुरु ตั้ง อยู่ ณ บริเวณเมืองเดลี นครหลวงของ อินเดียปัจจุบัน (แคว้นกुरुอยู่แถบลุ่มน้ำ ยมุนาตอนบน รามมณฑลปัญจาบลงมา)
อินทร์ ผู้เป็นใหญ่, จอมเทพ, ชื่อเทวราช ผู้เป็นใหญ่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และมี อำนาจบังคับบัญชาเหนือเทพชั้นจาตุมหา- ราชิกา; เรียกตามนิยมในบาลีว่า **ท้าว สักกะ**; **ดู ดาวดึงส์, วัตรบท ๗, จาตุมหา- ราชิกา**

อินทริยปิโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้ ความหย่อนและยิ่งแห่งอินทรีของสัตว์ ทั้งหลาย คือรู้ว่า สัตว์พวกไหนมี อินทรี (คือศรัทธาเป็นต้น) อ่อน พวก ไไหนมีอินทรีแก่กล้า พวกไหนมีจริตมี อัธยาศัย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พวกไหน สอนยาก พวกไหนสอนง่าย ดังนี้ เป็นต้น (ข้อ ๖ ในทศพลญาณ)

อินทรี ความเป็นใหญ่, สภาพที่เป็นใหญ่ ในกิจของตน, ธรรมที่เป็นเจ้าการในการ ทำหน้าที่อย่างหนึ่งๆ เช่น ตาเป็นใหญ่ หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการ

ครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ ๕ ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน โดยเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่ และเป็นหัวหน้านำสัมปยุตตธรรมในการครอบงำกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์มี ๕ อย่าง ได้แก่ *ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา* (ข้อธรรมตรงกับ *พละ ๕*) ธรรม ๕ อย่างชุดเดียวกันนี้ เรียกชื่อต่างกันไป ๒ อย่าง ตามหน้าที่ที่ทำคือ เรียกชื่อว่า *พละ* โดยความหมายว่าเป็นกำลังให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ เรียกชื่อว่า *อินทรีย์* โดยความหมายว่าเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งธรรมที่ตรงข้ามแต่ละอย่าง คือความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงมกมาย ตามลำดับ; ดู *โพธิปักขิยธรรม*

อินทรีย์ ๖ สภาวะที่เป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการรับรู้ด้านนั้นๆ ได้แก่ *อายตนะภายใน ๖* คือ จักขุ-ตา โสตะ-หู สวานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

อินทรีย์ ๒๒ สภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจของตน คือ ทำให้ธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตน ในกิจนั้นๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น มีดังนี้ *หมวด ๑*:
๑. จักขุนทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุประสาท)
๒. โสตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตประสาท)

๓. ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานประสาท)

๔. ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาประสาท)

๕. กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายประสาท)

๖. มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ) *หมวด ๒*:

๗. อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ)

๘. ปุริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ)

๙. ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชีวิต)

หมวด ๓: ๑๐. สุขินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สุขเวทนา)

๑๑. ทุกخينทรีย์ (อินทรีย์ คือ ทุกขเวทนา)

๑๒. โสมนัสสอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสมนัสสเวทนา)

๑๓. โทมนัสสอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โทมนัสสเวทนา)

๑๔. อุเบกخينทรีย์ (อินทรีย์ คือ อุเบกขาเวทนา)

หมวด ๔: ๑๕. รัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา)

๑๖. วิริยินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ)

๑๗. สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ)

๑๘. สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ)

๑๙. ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา)

หมวด ๕: ๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์

แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้สัจธรรม

ที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมคคญาณ)

๒๑. อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญา

หรือปัญญาอันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖

ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึง

อรหัตตมคคญาณ) ๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือ

ปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตต-

ผลญาณ

อินทรีรูป ดูที่ รูป/๒๘

อินทรียสังวร ลํารวมอินทรีย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณด้วยใจ, ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจในเวลารับรู้ อารมณทางอินทรียทั้ง ๖ (ข้อ ๑ ใน อปฺถณกปฏิปทา ๓, ข้อ ๒ ในปารีสฺฐทศีล ๔, ข้อ ๒ ในองค์แห่งภิกษุใหม่ ๕), ที่เป็นข้อ ๒ ในปารีสฺฐทศีล ๔ นั้น เรียก เต็มว่า **อินทรียสังวรศีล** แปลว่า ศีลคือ ความลํารวมอินทรีย

อิริยาบถ “ทางแห่งการเคลื่อนไหว”, ท่า ทางที่ร่างกายจะเป็นไป, ท่าที่เคลื่อนไหว ตั้งวางร่างกายอย่างใดอย่างหนึ่ง, อิริยาบถ หลักมี ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, อิริยาบถ ย่อย เรียกว่า จุณณียอิริยาบถ หรือ จุณณิกอิริยาบถ ได้แก่ ท่าที่แปรเปลี่ยน ยักย้ายไประหว่างอิริยาบถทั้ง ๔ นั้น

อิรุพเพท คำบาลีเรียกคัมภีร์หนึ่งในไตรเพท ตรงกับที่เรียกอย่างสันสกฤตว่า **ฤคเวท; ดู ไตรเพท**

อิสวร พระเป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ ตามปกติหมายถึงพระศิวะ ซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งการทำลาย

อิสระ ผู้เป็นใหญ่, เป็นใหญ่, เป็นใหญ่ในตัวเอง, เป็นไทแก่ตัว ไม่ขึ้นแก่ใคร

อิสรภาพ ความเป็นอิสระ

อิสราธิบดี ผู้เป็นเจ้าใหญ่เหนือกว่าผู้เป็นใหญ่ทั่วไป, ราชา, พระเจ้าแผ่นดิน

อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่, ความเป็นใหญ่โดยตำแหน่ง ฐานันดร เป็นต้น; **ดู ยศ**

อิสตา ความริษยา, ความรู้สึกไม่พอใจ เมื่อเห็นเขาได้ดี, เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้, ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน, ความคิด ตัดรอนผู้ที่ดีกว่าตน; ความหึงหวง (ข้อ ๓ ในมละ ๙, ข้อ ๘ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม, ข้อ ๗ ในอุปกิเลส ๑๖)

อิสิ, อิสี ผู้แสวงหาคุณความดี, ผู้ถือบวช, ฤๅษี

อิสิคิลิบรรพต ภูเขาชื่ออิสิคิลิ เป็นภูเขา ลูกหนึ่งในห้าลูก ที่เรียกเบญจคีรี ล้อมรอบพระนครราชคฤห์

อิสิปตนมฤคทายวัน ป่าเป็นที่ให้อภัยแก่เนื้อ ชื่ออิสิปตนะ อยู่ใกล้เมืองพาราณสี เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร โปรดพระปัญจวัคคีย์ บัดนี้เรียก **สารนาถ**

อุกกลขนบท ชื่อชนบทที่พ่อค้า ๒ คน คือ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ เดินทางจากมาแล้ว ได้พบพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่ภายใต้ต้นราชายตนะ ภายหลังตรัสรู้ใหม่ๆ

อุกโกฏณะ การรื้อฟื้น, การฟื้นเรื่อง, ฟื้นคดี
อุกจิตตโก “ผู้อันสงฆ์ยกแล้ว” หมายถึง
 ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทำอุกเขปนียกรรมตัด
 สิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว (จนกว่าสงฆ์จะ
 ยอมระงับกรรมนั้น)

อุกเขปนียกรรม กรรมอันสงฆ์พึงทำแก่
 ภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลง
 โทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ
 แล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติหรือไม่ยอม
 ทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย
 (ทิฏฐิบาป) ไม่ยอมสละซึ่งเป็นทางเสีย
 ลีลสามัญญตา หรือทิฏฐิสามัญญตา
 โดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์
 คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มี
 สิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย พุดง่ายๆ
 ว่า ถูกตัดสิทธิแห่งภิกษุชั่วคราว

อุกคหนิมิต นิมิตติตตตา หมายถึงนิมิต
 (อารมณ์กรรมฐาน) ที่นี้กำหนดจน
 แม่นใจ หรือที่เพ่งดูจนติตตตาดใจ แม้
 หลับตาก็เห็น (ข้อ ๒ ในนิมิต ๓)

อุกมปฏิทัถฺยญ ผู้อาจรู้ได้จับปล้นแต่พอ
 ท่านยกหัวขึ้นแสดง คือมีปัญญา
 เฉียบแหลม พุดให้ฟังเพียงหัวซอกก็เข้า
 ใจ (ข้อ ๑ ในบุคคล ๔)

อุจจารธาตุ ในคำว่า “โรคอุจจารธาตุ”
 หมายถึงโรคท้องเสีย ท้องเดิน หรือท้อง
 ร่วง

อุจเจททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ เช่น

เห็นว่าคนและสัตว์จตุจากอัทธานี้แล้ว
 ขาดสูญ; ตรงข้ามกับ *สัสสตทิฏฐิ* (ข้อ ๒
 ในทิฏฐิ ๒)

อุชเชนี ชื่อนครหลวงของแคว้นอวันตี
 บัดนี้เรียกว่า *อุชเชน* (Ujjain); *ดู อวันตี*

อุชุปฺปฏิปนฺโน (พระสงฆ์) เป็นผู้ปฏิบัติ
 ตรง คือ ไม่ลวงโลก ไม่มีมาयाสาได้ย
 ไม่อำพราง หรือดำเนินทางตรง คือ
 มัชฌิมาปฏิปทา (ข้อ ๒ ในสังฆคุณ ๙)

อุฏฐานสัถฺยญฺยามนสิการ ทำในพระทัย
 ถึงความสำคัญในอันที่จะลุกขึ้น, ตั้งใจ
 ว่าจะลุกขึ้นอีก

อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความ
 หมั่น คือ ขยันหมั่นเพียรในการ
 ประกอบอาชีพที่สุจริต ในการศึกษาเล่า
 เรียน และในการทำธุระหน้าที่การงาน
 รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง หาวิธีจัดการ
 ดำเนินการให้ได้ผลดี (ข้อ ๑ ในทิฏฐิ-
 ธรรมิกัตถสังวัตตตนิทธรรม ๔)

อุณหะ ร้อน, อุ้น

อุณหิส กรอบหน้า, มงกุฎ

อุตรทวาร ประตูด้านเหนือ

อุตรทิศ ทิศเบื้องซ้าย, ทิศเหนือ; *ดู อุตตริทิส*

อุตกฤษฏ์ อย่างสูง, สูงสุด (พจนานุกรม
 เขียน *อุกฤษฏ์*)

อุตตระ *ดู โสณะ*

อุตตริทิส “ทิศเบื้องซ้าย” หมายถึงมิตร;

ดู ทิศหก

อุตตฺรนิคาย *ดู อุตตฺรนิคาย*

อุตตฺรนิคม ชื่อนิคมหนึ่งในโกถียชนบท

อุตตฺรา อุบาสิกาลำคัถุ มีชื่อซ้ำกัน ๒ ท่าน เรียกแยกกันด้วยคำเติมข้างหน้า หรือเติมข้างหลัง ได้แก่ ขุชชุตตฺรา (อุตตฺราผู้ค่อม) กับ อุตตฺรานันทมารดา (อุตตฺรามารดาของนันทะ); *ดู ขุชชุตตฺรา, นันทมารดา 2.*

อุตตฺรานันทมารดา *ดู นันทมารดา 2.*

อุตตฺราวัญญ์ เวียนซ้าย, เวียนรอบโดยหันข้างซ้าย คือ เวียนเลี้ยวทางซ้ายย้อนเข็มนาฬิกา (พจนานุกรมเขียน *อุตตฺราวัญญ์*); ตรงข้ามกับ *ทักษิณาวัญญ์*

อุตตฺราสงคั ผ้าห่ม, เป็นผ้าผืนหนึ่งในจำนวน ๓ ผืน ของไตรจีวร ได้แก่ ผืนที่เรียกกันสามัญว่า จีวร (พจนานุกรมเขียน *อุตตฺราสงคั*)

อุตตฺริมนุสสธรรม ธรรมยวดยิ่งของมนุษย์, ธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม, ธรรมล้ำมนุษย์ ได้แก่ ฌาน วิโมกข์ สมบัติ มรรคผล, บางที่เรียกให้ง่ายว่า ธรรมวิเศษ บ้าง คุณวิเศษ หรือ คุณพิเศษ บ้าง (พจนานุกรมเขียน *อุตตฺริมนุสสธรรม*)

อุตตฺรนิคาย “นิกายฝ่ายเหนือ” หมายถึงพระพุทฺธศาสนาอย่างทีนับถือกันแพร่หลายในประเทศฝ่ายเหนือ มี จิน เกาหลี ญี่ปุ่น เป็นต้น ทีเรียกตัวเองว่า

มหายาน ใช้ภาษาสันสกฤต

อุตตฺราบถ “หนเหนือ”, ดินแดนแถบเหนือของชมพูทวีป; คำอธิบาย *ดู ทักขิณาบถ*

อุตตฺราวัญญ์ *ดู อุตตฺราวัญญ์*

อุตตฺราหะ ความบากบั่น, ความพยายาม, ความขยัน, ความอดทน

อุตฺตุ 1. ฤดู, ดินฟ้าอากาศ, สภาพแวดล้อม, เตโชธาตุ, อุณหภูมิจ, ภาวะร้อนเย็น, ไออุ่น **2.** ระดู,

อุตฺตุกาล ชั่วฤดูกาล, ชั่วคราว

อุตฺตุชรูป *ดูที่ รูป ๒๘*

อุตฺตุปริณามชา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิดแต่ฤดูแปรปรวน, เจ็บป่วยเพราะดินฟ้าอากาศผันแปร; *ดู อาพาธา*

อุทก น้ำ

อุทกสถิกิ ผ้าอาบ, เป็นจีวรเป็นอย่างหนึ่งในจีวร ๕ อย่างของภิกษุณี; *ดู สังกัจจิกะ* ด้วย

อุทกกุขเป เขตสามัคคีชั่ววักน้ำสาตแห่งคนมีอายุและกำลังปานกลาง หมายถึง เขตชุมนุมทำสังฆกรรมทีกำหนดลงในแม่น้ำหรือทะเล ชาติสระ (ทีซึ่งน้ำเกิดเองตามธรรมชาติ เช่น บึง หนอง ทะเลสาบ) โดยพระภิกษุประชุมกันบนเรือ หรือบนแพ ซึ่งผูกกับหลักในน้ำ หรือทอดสมออยู่ห่างจากตลิ่งกว่าชั่ววักน้ำสาต (ห้ามผูกโยงเรือหรือแพนั้น กับหลักหรือตลิ่งไม่ริมตลิ่ง และห้ามทำในเรือหรือแพ

ที่กำลังลอยหรือเดิน); อุทกุกเขปนี้ จัดเป็นอพัทธสีมาอย่างหนึ่ง

อุทกดาบส อาจารย์ผู้สอนสมาบัติที่พระมหาบุรุษเสด็จไปศึกษาอยู่ด้วยคราวหนึ่ง ก่อนที่จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ท่านผู้นี้ได้สมาบัติถึงขั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ; เรียกเต็มว่า **อุทกดาบส รามบุตร**

อุทเทศาจารย์ อาจารย์ผู้บอกธรรม, อาจารย์สอนธรรม (ข้อ ๔ ในอาจารย์ ๔); คู่กับ **ธรรมันเตवासิก**

อุทเทศ ดู **อุเทศ**

อุทเทศกัต อาหารอุทิศสงฆ์หรือกัตที่ทายกถวายตามที่สงฆ์แสดงให้ หมายถึงของที่เขากวายเป็นแต่ไม่พอแจกทั่วกัน ท่านให้แจกไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่พระสังฆเถระลงมา ของหมดแล้วลำดับไหนกำหนดไว้ เมื่อของมีมาอีกจึงแจกต่อไป ตั้งแต่ลำดับที่ค้างอยู่ อย่างนี้เรื่อยไปจนทั่วกัน แล้วจึงเวียนขึ้นต้นใหม่อีก; เทียบ **สังฆกัต**

อุทเทศวิภังคสูตร ชื่อสูตรที่ ๓๘ แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระสุตตันตปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงเรื่องวิญญานไว้โดยย่อ ภิกษุทั้งหลายอยากฟังโดยพิสดาร จึงขอให้พระมหากัจจายนะอธิบายความ พระมหากัจจายนะแสดงไว้เนื้อความถูกต้องชัดเจนดีมาก จนได้

รับคำยกย่องชมเชยจากพระพุทธเจ้า

อุทเทสิกเจดีย์ เจดีย์สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า, เจดีย์ที่สร้างเป็นเครื่องเตือนจิตต์ให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป (ข้อ ๔ ในเจดีย์ ๔)

อุทธรณ การยกขึ้น, การรื้อฟื้น, การขอร้องให้รื้อฟื้นขึ้น, ขอให้พิจารณาใหม่

อุทธโลมิ เครื่องลาดที่มีขนตั้ง

อุทธังโสโตกนิฏฐคามิ พระอนาคามีผู้จะปรินิพพาน ต่อเมื่อเลื่อนขึ้นไปเกิดในชั้นสูงขึ้นไปจนถึงชั้นอกนิฏฐะ (ข้อ ๕ ในอนาคามี ๕)

อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, จิตต์ส่าย, ใจวอกแวก (พจนานุกรมเขียน **อุทธัจ**); (ข้อ ๙ ในสังโยชน์ ๑๐ ตามนัยพระอภิธรรม); ดู **เยวาปนกกรรม**

อุทธัจจกุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านและรำคาญ, ความฟุ้งซ่านและความเดือดร้อนใจ (ข้อ ๔ ในนิวรรณ์ ๕)

อุทธัมภากิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่ กิเลสผูกใจสัตว์อย่างละเอียดมี ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา พระอรหันต์จึงละได้; ดู **สังโยชน์**

อุทยमाणพ ศิษย์คนหนึ่ง ในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุทยัพพญาณ ปรีชาหยั่งรู้ความเกิดและความดับแห่งสังขาร; ดู **อุทยัพพยา-**

นุปีสสนาญาน

อุทฺตยัพพยานุปีสสนาญาน ปรีชาคำหนึ่ง เห็นความเกิดและความดับแห่งสังขาร, ญาณที่มองเห็นนามรูปเกิดดับ (ข้อ ๑ ในวิปีสสนาญาน ๙)

อุทฺตยาน “สถานที่ซึ่งชนทั้งหลายแห่งนชม [ดอกไม้ และผลไม้ เป็นต้น]เดินไป”, สวน หลวงที่เป็นสาธารณะ, สวนสาธารณะที่ ทางการบ้านเมืองจัดดูแล (บาลี: อุชฺชยาน, สันสกฤต: อุทฺตยาน)

อุทฺตร ท้อง

อุทฺตริยะ อาหารใหม่, อาหารที่รับประทาน เข้าไปแล้วอยู่ในท้อง ในลำไส้ กำลังผ่าน กระบวนการย่อย แต่ยังไม่กลายเป็น อุจจาระ

อุทฺตัย การขึ้น, การโผล่ขึ้น, พระอาทิตย์ แรกขึ้น

อุทฺทาน วาจาที่เปล่งขึ้นด้วยความเบิกบาน ใจ มักเป็นข้อความยาว ๑ หรือ ๒ คาถา; ในภาษาไทย หมายถึงเสียงหรือคำที่เปล่ง ออกมาเวลาดีใจ แปลกใจ หรือตกใจ เป็นต้น

อุทฺทาหรณ์ ตัวอย่าง, การอ้างอิง, การยก ขึ้นให้เห็น

อุทฺติศ เจาะ, เจาะจง, เฟ่งเล็งถึง, ทำเพื่อ, หมายถึงต่อ, มุ่งให้แก่, มุ่งไปยัง, มุ่งไปที่ (ตั้งตัวอย่างในประโยคต่างๆ ว่า “เขาออก บวชอุทฺติศพระพุทฺธเจ้า”, “เธอให้ทานอุทฺติศ

หมู่ญาติ”, “พระเถระเดินทางไกลจากเมือง ลาวตถึงอุทฺติศหมู่บ้านนั้น”, “นายวานิชลง เรือออกมหาสมุทรอุทฺติศสุวรรณภูมิ”); ในภาษาไทย มักใช้ในความหมายที่ สัมพันธ์กับประเพณีการทำบุญเพื่อผู้ ล่วงลับ หมายถึง ตั้งใจทำการกุศลนั้น โดยมุ่งให้เกิดผลแก่ผู้ตายที่ตนนึกถึง

อุทฺติศตมังสะ เนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเจาะจง เพื่อถวายภิกษุ ท่านมิให้ภิกษุฉัน, หาก ภิกษุฉันทั้งได้เห็น ได้ยิน หรือสงสัยว่า เขาฆ่าเพื่อถวายตน ต้องอาบัติทุกกฏ; ตรงข้ามกับ *ปวัตตมังสะ*

อุทฺเทน พระเจ้าแผ่นดินแคว้นวังสะ ครั้ง พุทฺธกาล ครองราชสมบัติอยู่ที่กรุงโกสัมพี

อุทฺเทนเจดีย์ เจดีย์สถานแห่งหนึ่ง อยู่ทาง ทิศตะวันออกของเมืองเวสาลี นคร หลวงของแคว้นวัชชี เป็นสถานที่แห่ง หนึ่งที่พระพุทฺธเจ้าเคยทรงทำนิมิตต์ โอบาสแก่พระอานนท์

อุเทศ การยกขึ้นแสดง, การยกขึ้นชี้แจง, ข้อที่ยกขึ้นแสดง, หัวข้อ, การเรียนการ สอน, การสวดปาฏิโมกข์, ปาฏิโมกข์ที่ยก ขึ้นสวด, หมวดหนึ่งๆ แห่งปาฏิโมกข์ที่จัด ไว้สำหรับสวด, ในคำว่า “สงฆ์มีอุเทศเดียว กัน” หมายความว่า ร่วมฟังสวดปาฏิโมกข์ ด้วยกัน; อุเทศในปาฏิโมกข์จัดโดยย่อมี ๕ คือ ๑. *นิทานุทเทศ* ๒. *ปาราชิกุทเทศ* ๓. *สังฆาทิเสสุทเทศ* ๔. *อนิยตุทเทศ* ๕.

วิทถารุทเทส, อุทเทสที่ ๕ นั้น รวมเอานิสลัคคิยทเทส ปาจิตติยทเทส ปาฏิเทสนียทเทส เสขิยทเทส และสมถุทเทส เข้าไว้ด้วยกัน ถ้าแยกออกนับโดยพิสดารก็จะเป็น ๙ อุทเทส การรู้จักอุเทศหรืออุทเทสเหล่านี้เป็นประโยชน์สำหรับการตัดตอนสวดปาฏิโมกข์ย่อได้ในคราวจำเป็น; ดู *ปาฏิโมกข์ย่อ*

อุบล บัว, ดอกบัว

อุบลวรรณา พระมหาสาวิกากองค์หนึ่งเป็นธิดาเศรษฐีในพระนครสาวัตถี ได้ชื่อว่า *อุบลวรรณา* เพราะมีผิวพรรณดั่งดอกนิลอุบล (อุบลเขียว) มีความงามมาก จึงเป็นที่ปรารถนาของพระราชานในชมพูทวีปหลายพระองค์ ต่างส่งคนมาติดต่อท่านเศรษฐีเกิดความลำบากใจ จึงคิดจะให้ธิดาบวชพอเป็นอุบาย แต่นางเองพอใจในบรรพชาอยู่แล้วจึงบวชเป็นภิกษุณีด้วยศรัทธาอย่างจริงจัง คราวหนึ่งอยู่เวรจุดประทีปในพระอุโบสถ นางเพิ่งดูเปลวประทีปถือเอาเป็นนิมิตเจริญฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ได้บรรลุพระอรหัตต์ ได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ และเป็นอัศราวิกาฝ่ายซ้าย

อุบัติ เกิดขึ้น, กำเนิด, เหตุให้เกิด

อุบาทว์ ดู *อุปัทวะ*

อุบาย วิธีสำหรับประกอบ, หนทาง, วิธีการ,

กลวิธี, ไทยใช้หมายถึง เล่ห์เหลี่ยมด้วย **อุบาตี** พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เดิมเป็นกัลบกของเจ้าศากยะ ได้ออกบวชที่อนุปิยอัมพวัน พร้อมกับพระอานนท์และพระอนุรุทธะ เป็นต้น มีอุปัชฌาย์ชื่อพระกัปปิตก ครั้นบวชแล้ว เรียนกรรมฐาน จะไปอยู่ป่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต ท่านเล่าเรียนและเจริญวิปัสสนาไม่ช้าก็สำเร็จพระอรหัตต์ เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจเชี่ยวชาญในพระวินัยมาก จนพระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุผู้ทรงพระวินัย (วินัยธร) พระอุบาตีเป็นกำลังสำคัญในคราวทำปฐมสังคายนา เป็นผู้วิไลสนาพระวินัย

อุบาท ชายผู้หนึ่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนา, คฤหัสถ์ผู้ชายที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ปฐมอุบาทผู้ถึงสรณะ ๒ ได้แก่ ตปุสสะและภัลลิกะ ปฐมอุบาทผู้ถึงไตรสรณะ คือบิดาของพระยส

อุบาทผู้เป็นอริยสาวก ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง เช่น ตปุสสะและภัลลิกะ สองวาณิช เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาทสาวกผู้ถึงสรณะเป็นปฐม สุกตตะอนาถปิณฑิกคหบดี เป็นเอตทัคคะ ในบรรดาอุบาท

สาวกผู้เป็นทายก

อุบาสกที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสกทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสก ๒ ท่าน ได้แก่ จิตตคฤหบดี และเจ้าชายหัตถกะอาฬวกะ; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุบาสกธรรม ดู สมบัติของอุบาสก

อุบาสิกา หญิงผู้นั่งใกล้พระรัตนตรัย, คนใกล้ชิดพระศาสนาที่เป็นหญิง, คฤหัสถ์ผู้หญิงที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา โดยประกาศถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

ปลุมนุบาลิกา ได้แก่ มารดา (นางสุชาดา) และภรรยาเก่าของพระยสะ

อุบาสิกาผู้เป็นอริยสาวิกา ได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ รวม ๑๐ ตำแหน่ง เช่น นางสุชาดา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงสรณะเป็นปลุมนุ นางวิสาขา เป็นเอตทัคคะในบรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้เป็นทายิกา

อุบาสิกาที่พระพุทธเจ้าตรัสยกย่องว่าเป็น “ตุลา” คือเป็นตราฐ หรือเป็นแบบอย่างสำหรับอุบาสิกาทั้งหลาย เป็นอัครอุบาสิกา ๒ ท่าน ได้แก่ ชุชชุตตรา และเวพุกัณฐกีนันทมารดา; ดู *ตุลา, เอตทัคคะ*

อุเบกขา 1. ความวางใจเป็นกลาง ไม่เอน

เอียงด้วยชอบหรือชัง, ความวางใจเฉยได้ ไม่ยินดียินร้าย เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาเห็นผลอันเกิดขึ้นโดยสมควรแก่เหตุ และรู้ว่าพึงปฏิบัติต่อไปตามธรรม หรือตามควรแก่เหตุ นั้น, ความรู้จักวางใจเฉยดู เมื่อเห็นเขาจับผิดชอบตนเองได้ หรือในเมื่อเขาควรต้องได้รับผลอันสมควรแก่ความรับผิดชอบของเขาเอง, ความวางที่เฉยคอยดูอยู่ในเมื่อคนนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ดำรงอยู่หรือดำเนินไปตามควรของเขาตามควรของมัน ไม่เข้าข้างไม่ตกเป็นฝ่าย ไม่สอดแล ไม่จู้จี้สาระเน ไม่ก้าวก่ายแทรกแซง (ข้อ ๔ ในพรหมวิหาร ๔, ข้อ ๗ ในโพชฌงค์ ๗, ข้อ ๑๐ ในบารมี ๑๐, ข้อ ๙ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** ความรู้สึกเฉยๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกเต็มว่า *อุเบกขาเวทนา* (= อทุกขมสุข); (ข้อ ๓ ในเวทนา ๓)

อุโบสถ 1. การสวดปาฏิโมกข์ของพระสงฆ์ทุกกึ่งเดือน เป็นเครื่องชักจูงมตรวสอบความบริสุทธิ์ทางวินัยของภิกษุทั้งหลาย และทั้งเป็นเครื่องแสดงความพร้อมเพรียงของสงฆ์ด้วย, อุโบสถเป็นสังฆกรรมที่ต้องทำเป็นประจำสม่ำเสมอและมีกำหนดเวลาที่แน่นอน มีชื่อเรียกย่อยออกไปหลายอย่าง การทำอุโบสถจะมีการสวดปาฏิโมกข์ได้ต่อเมื่อมีภิกษุครบองค์สงฆ์จตุรวรรค คือ ๔ รูป

ขึ้นไป ถ้าสงฆ์ครบองค์กำหนดเช่นนี้ทำอุโบสถ เรียกว่า **สังฆอุโบสถ** (มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติตามพุทธบัญญัติในอุโปสถชั้นธกะ, วินย.๔/๑๔๗/๒๐๑); ในกรณีที่มีภิกษุอยู่ในวัดเพียง ๒ หรือ ๓ รูป เป็นเพียงคณะ ท่านให้บอกความบริสุทธิ์แก่กันและกันแทนการสวดปาฏิโมกข์ เรียกอุโบสถนี้ว่า **กณอุโบสถ** หรือ **ปารีสุทธิอุโบสถ** กล่าวคือ ถ้ามี ๓ รูป ฟังให้รูปที่สามารถตั้งญัตติว่า “สุณนตุ เม อายสมนุตา, อชชูปสโธ **ปณฺณรโส**, ยทายสมนุตานํ ปตฺตกฺกลํ, มยํ อญฺญ-มญฺญํ ปารีสุทธิอุโปสถํ กเรยฺยาม.” (**ปณฺณรโส** คือ ๑๕ คำ ถ้า ๑๔ คำ เปลี่ยนเป็น **จาทุทฺทโส**) จากนั้น ทั้งสามรูปฟังบอกความบริสุทธิ์ของตนไปตามลำดับพรรษา (พระเถระว่า “ปารีสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปารีสุทฺโธติ มํ ชาเรถ” ว่า ๓ ครั้ง; รูปอื่นเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภานุเต), ถ้ามี ๒ รูป ไม่ต้องตั้งญัตติ เพียงบอกความบริสุทธิ์ของตนแก่กัน (พระเถระว่า “ปารีสุทฺโธ อหํ อาวุโส, ปารีสุทฺโธติ มํ ชาเรหิ” ว่า ๓ ครั้ง; รูปที่อ่อนพรรษา เปลี่ยน อาวุโส เป็น ภานุเต และเปลี่ยน ชาเรหิ เป็น ชาเรถ); ถ้ามีภิกษุอยู่ในวัดรูปเดียว ท่านให้ทำเพียงอธิษฐาน คือตั้งใจกำหนดจิตว่า วันนี้เป็นอุโบสถของเรา (“อชช เม อุโปสโธ”) อุโบสถที่ทำอย่าง

นี้ เรียกว่า **บุคคลอุโบสถ** หรือ **อธิษฐานอุโบสถ**; อุโบสถที่ทำในวันแรม ๑๔ ค่ำ เรียกว่า **จาทุทฺทิก-** ทำในวันขึ้น หรือแรม ๑๕ ค่ำ เรียกว่า **ปณฺณรสิก-** ทำในวันสามัคคี เรียกว่า **สามัคคีอุโบสถ**

2. อุโบสถ คือ การอยู่จำรักษาองค์ ๘ ที่โดยทั่วไปเรียกกันว่า **ศีล ๘** ของอุบาสกอุบาสิกา นั้น จำแนกได้เป็น ๓ ประเภท คือ **๑. ปกติอุโบสถ** อุโบสถที่รักษาตามปกติชั่ววันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ปัจจุบันนิยมรักษากันเฉพาะในวันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์เพ็ญ คือ ขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันจันทร์ดับ คือ แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำ (ปกติอุโบสถอย่างเต็ม มี ๘ วัน คือ วัน ๕ ค่ำ ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำ ของทุกปี) ถ้าเดือนขาดรักษาในวันแรม ๑๓ ค่ำเพิ่มด้วย) **๒. ปฏิชาคร-อุโบสถ** อุโบสถของผู้ตื่นอยู่ (คือผู้กระตือรือร้นชวนชวายนในกุศล ไม่หลับไหลด้วยความประมาท) ได้แก่ อุโบสถที่รักษาครั้งหนึ่งๆ ถึง ๓ วัน คือ รักษาในวันอุโบสถตามปกติ พร้อมทั้งวันก่อนและวันหลังของวันนั้น ซึ่งเรียกว่า **วันรับ** และ**วันส่ง**ด้วย เช่น อุโบสถที่รักษาในวัน ๕ ค่ำ มีวัน ๗ ค่ำ เป็นวันรับ วัน ๙ ค่ำ เป็นวันส่ง (เดือนหนึ่งๆ จะมีวันรับและวันส่งรวม ๑๑ วัน, วันที่มิใช่วันอุโบสถ ในเดือนขาดมี ๑๐ วัน เดือน

เต็ม ๑๑ วัน) **๓. ปาฏิหาริยอุโบสถ** อุโบสถที่พื้งนำไปซ้ำอีกๆ หรือย้อนกลับ ไปนำเอามาทำ คือรักษาให้เป็นไปตามตรง ตามกำหนดดังที่เคยทำมาเป็นประจำใน แต่ละปี หมายความว่า ในแต่ละปีมีช่วง เวลาที่กำหนดไว้เฉพาะที่จะรักษาอุโบสถ ประเภทนี้ อย่างสามัญ ได้แก่ อุโบสถที่ รักษาเป็นประจำตลอด ๓ เดือน ใน พรรษา (อย่างเต็มได้แก่รักษาตลอด ๔ เดือน แห่งฤดูฝน คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒, ถ้าไม่ สามารถรักษาตลอด ๔ เดือน หรือ ๓ เดือน จะรักษาเพียง ๑ เดือน ระหว่าง วันปวารณาทั้งสอง คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ก็ได้, อย่างต่ำสุดพื้งรักษาถึงเดือนต่อจาก วันปวารณาแรกไป คือ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ถึง แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑); อย่างไรก็ตาม มติในส่วนรายละเอียด เกี่ยวกับอุโบสถ ๒ ประเภทหลังนี้ คัมภีร์ต่างๆ ยังแสดงไว้แตกต่างกันบ้าง ท่านว่าพอใจอย่างไร ก็พื้งถือ เอาอย่างนั้น เพราะแท้จริงแล้ว จะรักษา อุโบสถในวันใดๆ ก็ใช้ได้ เป็นประโยชน์ ทั้งนั้น แต่ถ้าวรักษาได้ในวันตามนิยมก็ ย่อมควร **๓.** วันอุโบสถสำหรับพระสงฆ์ คือ วันจันทร์เพ็ญ (ขึ้น ๑๕ ค่ำ) และวัน จันทร์ดับ (แรม ๑๕ ค่ำ หรือ ๑๔ ค่ำเมื่อ

เดือนขาด), สำหรับคฤหัสถ์ คือ วันพระ ได้แก่ วันขึ้นและแรม ๘ ค่ำ วันจันทร์ เพ็ญ และวันจันทร์ดับ **๔.** สถานที่สงฆ์ทำ สังฆกรรม เรียกตามศัพท์ว่า **อุโบสถาคาร** หรือ **อุโบสถัคคะ** (โรงอุโบสถ), ไทยมัก ตัดเรียกว่า **โบสถ์**

อุโบสถกรรม การทำอุโบสถ; **อุโบสถ**

อุโบสถศีล ศีลที่รักษาเป็นอุโบสถ หรือ ศีลที่รักษาในวันอุโบสถ ได้แก่ ศีล ๘ ที่ อุบาสกอุบาสิกาสมาทานรักษาเป็นการ จำศีลในวันพระ คือขึ้นและแรม ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ (แรม ๑๔ ค่ำในเดือนขาด)

อุปกะ ชื่ออาชีวกผู้หนึ่งซึ่งพบกับพระ พุทธเจ้าในระหว่างทาง ขณะที่พระองค์ เสด็จจากพระศรีมหาโพธิ์ไปยังป่าอิสิปตน- มฤคทายวัน เพื่อโปรดพระปัญจวัคคีย์

อุปการะ ความเกื้อหนุน, ความอุดหนุน, การช่วยเหลือ

อุปกิเลส โทษเครื่องเศร้าหมอง, สิ่งที่ทำ จิตต์ใจให้เศร้าหมองชุ่มมัว รับคุณธรรม ได้ยาก มี ๑๖ อย่าง คือ **๑. อภิชฌา- วิสมโลภะ** ละโมบ จ้องจะเอาไม่เลือก ควรไม่ควร **๒. โทสะ** คิดประทุษร้าย **๓. โกรธะ** โกรธ **๔. อุปมาหะ** ผูกโกรธ ไว้ **๕. มกขะ** ลบหลู่คุณท่าน **๖. ปลาสะ** ตีเสมอ **๗. อีสสา** ริษยา **๘. มัจฉริยะ** ตระหนี่ **๙. มายา** เจ้าเล่ห์ **๑๐. สาถยยะ** ใ้อวด **๑๑. ถัมภะ** หัวดี **๑๒. สारัมภะ**

แข่งดี ๑๓. มานะ ถือตัว ๑๔. อติมานะ
 ดูหมิ่นท่าน ๑๕. มทะ มัวเมา ๑๖. ปมาทะ
 เล่นเล่หรือละเลย

**อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา ๓ วิปัสสนูป-
 กิเลส**

อุปมาตกกรรม กรรมตัดรอน ได้แก่
 กรรมที่เป็นกุศลก็ดี ที่เป็นอกุศลก็ดี ซึ่ง
 มีกำลังแรง เข้าตัดรอนการให้ผลของ
 ชนกกรรม หรืออุปัทธัมภกกรรม ที่ตรง
 ข้ามกับตนเสีย แล้วให้ผลแทนที่ (ข้อ ๘
 ในกรรม ๑๒)

อุปจาร ฉียด, จวนเจียน, ที่ใกล้ชิด,
 ระยะใกล้เคียง, ชาน, บริเวณรอบๆ; ดัง
 ตัวอย่างคำที่ว่า **อุปจารเรือน อุปจารบ้าน**
 แสดงตามที่ท่านอธิบายในอรรถกถาพระ
 วินัยดังนี้

อาคารที่ปลูกขึ้นรวมในแคระยะน้ำ
 ตกที่ชายคาเป็น**เรือน**, บริเวณรอบๆ
 เรือนซึ่งกำหนดเอาที่แม่บ้านยืนอยู่ที่
 ประตูเรือนลาดน้ำล้างภาชนะออกไป
 หรือแม่บ้านยืนอยู่ภายในเรือน โยน
 กระดังหรือไม้กวาดออกไปภายนอก
 ตกที่ใด ระยะรอบๆ กำหนดนั้นเป็น
อุปจารเรือน

บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดี ยืนอยู่ที่
 เขตอุปจารเรือน ข้างก่อนดินไป ก่อน
 ดินที่ข้างนั้นตกลงที่ใด ที่นั้นจากรอบๆ
 บริเวณอุปจารเรือน เป็นกำหนด **เขตบ้าน**,

บุรุษวัยกลางคนมีกำลังดีนั้นแหละ ยืน
 อยู่ที่เขตบ้านนั้นโยนก่อนดินไปเต็มกำลัง
 ก่อนดินตกเป็น **เขตอุปจารบ้าน**; สีม่าที่
 สมมติเป็นติจิวราวิปวาสนั้น จะต้องเว้น
 บ้านและอุปจารบ้านดังกล่าวนี้เสียจึงจะ
 สมมติขึ้น คือใช้เป็นติจิวราวิปวาสนีม่า
 ได้; ๓ **ติจิวราวิปวาสนีม่า** ด้วย

อุปจารภาวนา ภาวนาขั้นจวนเจียน คือ
 เจริญกรรมฐานถึงขั้นเกิดอุปจารสมาธิ
 (ข้อ ๒ ในภาวนา ๓)

อุปจารสมาธิ สมาธิจวนจะแน่วแน่,
 สมาธิที่ยังไม่ถึงถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้
 กิเลสมีนิเวรณเป็นต้นระงับ ก่อนจะเป็น
 อัมภนา คือถึงฉาน (ข้อ ๑ ในสมาธิ ๒,
 ข้อ ๒ ในสมาธิ ๓)

อุปจารแห่งสงฆ์ บริเวณรอบๆ เขตสงฆ์
 ชุมนุมนกัน

อุปฐาก ๓ อุปัญจก

อุปติสสะ ๓ สารีบุตร

อุปติสสปริพาชก คำเรียกพระสารีบุตร
 เมื่อบวชเป็นปริพาชกอยู่ในสำนัก
 ของสญชัย

อุปถัมภ์ การค้ำจุน, เครื่องค้ำจุน,
 อดหนุน, ช่วยเหลือ, หล่อเลี้ยง

อุปธิ สิ่งงุนงง, สภาวะกัฬักิเลส, สิ่งที่ยัง
 ระคนด้วยกิเลส **1.** ร่างกาย **2.** สภาวะ
 อันเป็นที่ตั้งที่ทรงไว้แห่งทุกข์ ได้แก่
 กาม กิเลส เบญจขันธ์ และอภิสังขาร

อุปมาหะ ผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ (ข้อ ๔ ในอุปกิเลส ๑๖)

อุปนิสัย ความประพฤตินี้เคยชินเป็นพื้น มาในสันดาน, ความดีที่เป็นทุนหรือเป็น พื้นอยู่ในจิตต์, ธรรมที่เป็นเครื่อง อุดหนุน

อุปนิสัยนกทา “ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่ง ใกล้”, การนั่งคุยสนทนากันเอง หรือไม่เป็นแบบแผนพิธี เพื่อตอบคำซัก ถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น

อุปบารมี บารมีชั้นรอง, บารมีชั้นจวนสูง สุด คือ บารมีที่บำเพ็ญยิ่งกว่าบารมีตาม ปกติ แต่ยังไม่ถึงสุดที่จะเป็นปรมัตถ-บารมี เช่น สละทรัพย์ภายนอกเป็นทาน บารมี สละอวัยวะเป็นทานอุปบารมี สละชีวิตเป็นทานปรมัตถบารมี; **ดู บารมี**

อุปปถกิริยา การทำนอกริตนอกรอยของ สมณะ, ความประพฤตินอกแบบแผน ของภิกษุสามเณร ท่านจัดรวมไว้เป็น ๓ ประเภท คือ **๑. อนาจาร** ประพฤติไม่ดี ไม่งาม และเล่นไม่เหมาะสมต่างๆ **๒. ปาปสมาจาร** ความประพฤตินอกแบบแผน คือ คบหากับคฤหัสถ์ในทางที่ไม่สมควร ทำตนเป็นกุกกุก **๓. อนเสนา** หาเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร เช่น เป็นหมอ เสกเป่าให้หวย เป็นต้น

อุปปลวณณา ดู **อุปปลวณณา**

อุปปัจชเวทนิยกรรม กรรมให้ผลในภพ

ที่จะไปเกิด คือ ในภพถัดไป (ข้อ ๒ ใน กรรม ๑๒)

อุปปัตติเทพ “เทวดาโดยกำเนิด” ได้แก่ พวกเทวดาในกามาพจรสวรรค์และ พรหมทั้งหลาย (ข้อ ๒ ในเทพ ๓)

อุปปีพกรรม “กรรมบีบคั้น” ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศลก็ดี อกุศลก็ดี ซึ่งบีบคั้น การให้ผลแห่งชนกกรรมและอุปัตถัมภก-กรรม ที่ตรงข้ามกับตน ให้แปรเปลี่ยน ไป เช่น ถ้าเป็นกรรมดีก็บีบคั้นให้อ่อน ลง ไม่ให้ได้รับผลเต็มที่ ถ้าเป็นกรรมชั่ว ก็เกิดกันให้ทุเลา (ข้อ ๗ ในกรรม ๑๒)

อุปมา ข้อความที่นำมาเปรียบเทียบ, การ อ้างเอามาเปรียบเทียบ, ข้อเปรียบเทียบ

อุปมา ๓ ข้อ ข้อเปรียบเทียบ ๓ ประการ ที่ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อจะทรง บำเพ็ญเพียรที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม คือ

๑. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ทั้งตั้งอยู่ใน น้ำจะเอามาตีให้เกิดไฟ ก็มีแต่จะเหนียว เปลา ฉนใด สมณพราหมณ์ ที่มีกายยังไม่หลีกออกจากกาม ยังมีความพอใจ หลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้ เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อนแรงกล้า อัน เกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ ฉนนั้น

๒. ไม้สดชุ่มด้วยยาง ตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาตีให้เกิดไฟ ก็มีแต่

จะเหนื่อยเปล่า จันใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม แต่ยังมี ความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละไม่ได้ ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อน แรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ไม่ควรที่จะตรัสรู้ จันนั้น

๓. ไม้แห้งเกราะ ทั้งตั้งอยู่บนบก ไกลจากน้ำ จะเอามาตีให้เกิดไฟย่อมทำ ไฟให้ปรากฏได้ จันใด สมณพราหมณ์ที่มีกายหลีกออกแล้วจากกาม ไม่มีความพอใจหลงใหลกระหายกาม ละกามได้แล้ว ถึงจะได้เสวยทุกขเวทนาที่เผ็ดร้อน แรงกล้า อันเกิดจากความเพียรก็ตาม ไม่ได้เสวยก็ตาม ก็ควรที่จะตรัสรู้ จันนั้น

เมื่อได้ทรงพระดำริดังนี้แล้ว พระโพธิสัตว์ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญทุกรกิริยา ดังเรื่องที่มาในพระสูตรเป็นอันมาก มีโพธิราชกุมารสูตร เป็นต้น แต่มักเข้าใจกันผิดไปว่า อุปมา ๓ ข้อนี้ ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์หลังจากทรงเลิก ละการบำเพ็ญทุกรกิริยา

อุปไมย ข้อความที่ควรจะนำสิ่งอื่นมา เปรียบเทียบ, สิ่งที่จะหาสิ่งอื่นมา เปรียบเทียบ, สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ

อุปริมทิส “ทิศเบื้องบน” หมายถึงสมณพราหมณ์; ดู *ทิสหก*

อุปวาณะ พระมหาสาวกองค์หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ผู้มั่งคั่ง ในนครสาวัตถี ได้เห็นพระพุทธรองค์ในพิพิธถวายวัดพระเชตะวัน เกิดความเลื่อมใส จึงได้มาบวช ในพระศาสนาและได้บรรลุอรหัตตผล ท่านเคยเป็นอุปัฏฐากของพระพุทธรองค์ แม้ในวันปรีณิพพานพระอุปวาณะก็ ถวายงานพักอยู่เฉพาะพระพักตร์ เรื่องราวเกี่ยวกับท่านปรากฏในพระไตรปิฎก ๔-๕ แห่ง เช่นเรื่องที่ท่านสนทนากับพระสารีบุตรเกี่ยวกับโพชฌงค์ ๗ ประการ เป็นต้น

อุปสมะ ความสงบใจจากสิ่งที่เป็นข้าศึก แก่ความสงบ, การทำให้สงบ, สภาวะอันเป็นที่สงบ คือ นิพพาน (ข้อ ๔ ใน อธิษฐานธรรม ๔)

อุปสมบท การให้กุลบุตรบวชเป็นภิกษุ หรือให้กุลธิดาบวชเป็นภิกษุณี, การบวชเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี; ดู *อุปสัมปทา*

อุปสมานุฐาน ที่มั่นคือความสงบ, ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจให้เป็นฐานที่มั่น คือสันติ, ผู้มีความระงับกิเลสได้ใจสงบ เป็นฐานที่มั่น (ข้อ ๔ ในอธิษฐานธรรม ๔); ดู *อธิษฐานธรรม*

อุปสมานุสติ ระลึกถึงคุณพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ระงับกิเลสและกองทุกข์ (ข้อ ๑๐ ในอนุสติ ๑๐)

อุปสรรค ความขัดข้อง, สิ่งเข้าไปขัด

ห้อง, เครื่องกีดกัน, สิ่งขัดขวาง

อุปสัมัน ผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุหรือภิกษุณีแล้ว, ผู้อุปสมบทแล้ว ได้แก่ ภิกษุและภิกษุณี; เทียบ *อนุอุปสัมัน*

อุปสัมปทา การบวช, การบวชเป็นภิกษุหรือภิกษุณี; วิธีอุปสมบททั้งหมด ๘ อย่าง แต่เฉพาะที่ใช้เป็นหลักมี ๓ อย่าง คือ

- ๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยพระวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมาเถิด” เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง
- ๒. ติสระณคณุปสัมปทา หรือ สรณคณุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุคต้นพุทธกาล เมื่อคณะสงฆ์ยังไม่ใหญ่นัก เมื่อทรงอนุญาตวิธีที่ ๓ แล้ววิธีที่ ๒ นี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชาสามเณร
- ๓. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ ในเมื่อคณะสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่ขึ้นแล้ว และเป็นวิธีที่ใช้สืบมาจนทุกวันนี้; วิธีอุปสมบทอีก ๕ อย่างที่เหลือเป็นวิธีที่ทรงประทานเป็นการพิเศษจำเพาะบุคคลบ้าง ชาติตอนหมดไปแล้วบ้าง ได้แก่ (จัดเรียงลำดับใหม่ เอา ข้อ ๓. เป็นข้อ ๘. ท้ายสุด)
 - ๓. โอวาทปฏิคคหณุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยการรับโอวาท เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปะ

ปัญหาพยากรณ์อุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหาของพระพุทธองค์ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร

- ๕. ครุธรรมปฏิคคหณุปสัมปทา** (หรือ อัญญครุธรรมปฏิคคหณุปสัมปทา) การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ ประการ เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี
- ๖. ทูเตนะอุปสัมปทา** การอุปสมบทด้วยทูต เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่นางคณิกา (หญิงโสเภณี) ชื่อ อัทธมาลี
- ๗. อัญญาจิกาอุปสัมปทา** การอุปสมบทมีวาจา ๘ คือ ทำด้วยญัตติจตุตถกรรม ๒ ครั้งจากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายคือจากภิกษุณีสงฆ์ครั้งหนึ่ง จากภิกษุสงฆ์ครั้งหนึ่ง ได้แก่การอุปสมบทของภิกษุณี
- ๘. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา** (ข้อ ๓. เดิม)

อุปสัมปทาเปกษะ บุคคลผู้เพ่งอุปสมบทคือผู้มุ่งจะบวชเป็นภิกษุ, ผู้ขอบวชนาค

อุปสัมปทาเปกษา หญิงผู้เพ่งอุปสัมปทา คือผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี

อุปสีวมาณพ คิษย์คนหนึ่งในจำนวน ๑๖ คนของพราหมณ์พาวรี ที่ไปทูลถามปัญหาแก่พระศาสดา ที่ป่าสาณเจดีย์

อุปเสนวังคันทบุตร พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เป็นบุตรพราหมณ์ชื่อ วังคันทะมารดาชื่อนางสารี เป็นน้องชายของพระสารีบุตร เกิดที่หมู่บ้านนาลกะ เติบโตขึ้น

เรียนไตรเพทจบแล้ว ต่อมาได้ฟังธรรม มีความเลื่อมใส จึงบวชในพระพุทธศาสนา หลังจากบวชได้ ๒ พรรษา จึงสำเร็จพระอรหัต ท่านออกบวชจากตระกูลใหญ่ มีคนรู้จักมากและทั้งเป็นนักเทศน์ที่สามารถ จึงมีกุลบุตรเลื่อมใสมาขอบวชด้วยจำนวนมาก ตัวท่านเองเป็นผู้ถือธุดงค์ และสอนให้สัททวิหาริกถือธุดงค์ด้วย ปรากฏว่าทั้งตัวท่านและบริษัทของท่านเป็นที่เลื่อมใสของคนทั่วไปหมด จึงได้รับยกย่องว่าเป็นเอตทัคคะในทางทำให้เกิดความเลื่อมใสทั่วทุกด้าน (คือไม่เฉพาะตนเองนำเลื่อมใส แม้คณะศิษย์ก็นำเลื่อมใสไปหมด); *อุปเสนะวังคันตบุตร* ก็เขียน

อุปหัจจปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพันกึ่งแล้ว คือจะปรินิพพาน เมื่อใกล้จะสิ้นอายุ (ข้อ ๒ ใน อนาคามี ๕)

อุปัชฌาย์, อุปัชฌายะ “ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่” หมายถึงผู้รับรองกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทในท่ามกลางภิกษุสงฆ์, เป็นทั้งผู้นำเข้าหมู่ และเป็นผู้ปกครองคอยดูแลฝึกและชอบ ทำหน้าที่ฝึกสอนอบรมให้การศึกษาคือต่อไป; อุปัชฌาย์ในฝ่ายภิกษุณี เรียกว่า *ปวัตตินี*

อุปัชฌายมัตต์ ภิกษุผู้พอจะเป็นอุปัชฌาย์ได้ คือมีพรรษาครบ ๑๐, พระ

ปุนอุปัชฌาย์

อุปัชฌายวัตร ธรรมเนียมหรือข้อปฏิบัติที่สัททวิหาริก ฟังกระทำต่ออุปัชฌาย์ของตน, หน้าที่ต่ออุปัชฌาย์โดยย่อคือเอาใจใส่ปรนนิบัติรับใช้ คอยศึกษาเล่าเรียนจากท่าน ขวนขวาย ป้องกัน หรือระงับความเลื่อมเสีย เช่น ความคิดจะลี้ก ความเห็นผิด เป็นต้น รักษาหัวใจของท่าน มีความเคารพ จะไปไหนบอกลาไม่เที่ยวตามอำเภอใจและเอาใจใส่พยาบาลเมื่อท่านอาพาธ; เทียบ *สัททวิหาริกวัตร*

อุปัชฌายาจารย์ อุปัชฌาย์และอาจารย์

อุปัฏฐาก ผู้บำรุง, ผู้รับใช้, ผู้ดูแลความเป็นอยู่, ผู้อุปถัมภ์บำรุงพระภิกษุสามเณร; ในพุทธกาล พระเถระมากหลายรูปได้เปลี่ยนกันทำหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากของพระพุทธเจ้า จนกระทั่งพรรษาที่ ๒๐ พระอานนท์จึงได้รับหน้าที่เป็นพระอุปัฏฐากประจำพระองค์ (อรรถกถาใช้คำเรียกว่า “นิพัทธอุปัฏฐาก”) สิบมา ๒๕ พรรษา จนสิ้นพุทธกาล; *อุปฐาก* ก็เขียน; *ตุนิพัทธอุปัฏฐาก, อานนท์*

อุปัฏฐานศาลา หอฉัน, หอประชุม, อาคารสำคัญในวัด ที่กล่าวถึงบ่อยในพระไตรปิฎก โดยพื้นเดิม เป็นศาลาโรงฉันหรือหอฉัน (โภชนศาลา) และขยายมาใช้เป็นศาลาโรงประชุมหรือหอประชุม

(สันนิบาตศาลา) ซึ่งภิกษุทั้งหลายมาเฝ้า พระพุทธเจ้า ฟังพระองค์แสดงธรรม และถกเถียงสนทนาธรรมกัน ตลอดจน วิวินิจฉัยข้อวินัยต่างๆ เป็นส่วนประกอบ สำคัญในวิถีชีวิตของพระสงฆ์ในยุค พุทธกาล และเป็นที่เกิดขึ้นของพุทธพจน์ เป็นอันมากในพระธรรมวินัย, อุปัฏฐาน- ศาลาเกิดมีขึ้นตั้งแต่ระยะแรกของ พุทธกาล สืบเนื่องจากพุทธานุญาตให้ พระสงฆ์มีเสนาสนะเป็นที่อยู่อาศัย คือ ในช่วงปีที่ ๒-๓ แห่งพุทธกิจ ขณะประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ คำร้องขอของเศรษฐีแห่งเมืองราชคฤห์ที่มีศรัทธาจะสร้างวิหารคือกุฎีที่พักอาศัย ถวายแก่ภิกษุทั้งหลาย ได้เป็นเหตุให้ทรง อนุญาตเสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย (วินย. ๗/๒๐๐/๘๖) ต่อจากนั้น ก็มีพุทธบัญญัติ เกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างต่างๆ ในวัด รวมทั้ง พุทธานุญาตหอนั้นคืออุปัฏฐานศาลานี้ (วินย. ๗/๒๓๕/๙๘) แล้วในเวลาใกล้เคียงต่อ จากนั้น อนาคติภคเศรษฐีก็ได้สร้างวัด พระเชตวันขึ้นที่เมืองสาวัตถี ในคำ บรรยายการสร้างวัดพระเชตวันนั้น บอก ด้วยว่าได้สร้างอุปัฏฐานศาลา โดยใช้คำ พหูพจน์ (อุปัฏฐานศาลาโย, วินย. ๗/๒๓๕/ ๙๘) ซึ่งแสดงว่าที่พระเชตวันนั้น มีอุปัฏ- ฐานศาลาหลายหลัง, นอกจากอุปัฏฐาน- ศาลาแล้ว ตามเรื่องในพระไตรปิฎก

อาคารอีกชื่อหนึ่งรองลงไป ที่ภิกษุทั้ง หลายมักไปนั่งประชุมสนทนาธรรมกัน ซึ่งบางครั้งพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปทรงไถ่ ถามและทรงชี้แจงอธิบาย ได้แก่ “มณฑลมาฬ” (โรงกลม) ซึ่งเป็นศาลาที่ นั่งพัก หรือเรียกอย่างชาวบ้านว่าศาลาที่ นั่งเล่น (นีสันทศาลา, อรรถกถาบางแห่ง ว่าเป็นอุปัฏฐานศาลาเช่นกัน) พระสูตร สำคัญบางสูตรก็เกิดขึ้นที่ศาลานั่งพัก แบบนี้; ในชั้นอรรถกถา นิยมเรียกที่ ประชุมฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธ เจ้าว่า “ธรรมสภา” ดังนั้น อุปัฏฐานศาลา ของพระไตรปิฎก จึงมักปรากฏในอรรถ- กถา ในชื่อว่าธรรมสภา ดังที่อรรถกถา บางแห่งไขความว่า “คำว่า ‘ในอุปัฏฐาน- ศาลา’ หมายความว่า ‘ในธรรมสภา มณฑลมาฬ’” (อ.อ.๑๒/๑๐๖); ดู *ธรรมสภา*

อุปัฏฐายิกา อุปัฏฐากุฎีที่เป็นหญิง

อุปัตติเหตุ เหตุที่เกิดขึ้น, เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่น ควรเทศนาให้เหมาะแก่อุปัตติเหตุ คือ แสดงธรรมให้เข้ากับเรื่องที่เกิดขึ้น; บัดนี้เขียน *อุปัตติเหตุ* และใช้ในความ หมายที่ต่างออกไป

อุปัถัมภกรรม กรรมสนับสนุน ได้แก่ กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลที่เข้าช่วย สนับสนุนซ้ำเติมต่อจากชนกกรรม เหมือนแม่นมเลี้ยงทารกที่เกิดจากผู้อื่น ถ้ากรรมดีก็สนับสนุนให้ดีขึ้น ถ้ากรรม

ชั่วก็ชั่วเติมให้เลวลงไปอีก (ข้อ ๖ ในกรรม ๑๒)

อุปัทวะ อุปาทว์, สิ่งเลวร้ายที่ก่อความเดือดร้อนหรือกีดกันขัดขวางไม่ให้เป็นอย่างอื่นไปด้วยดี, บางทีพูดควบกับอันตราย เป็น **อุปัทวันตราย** (อุปัทวะและอันตราย)

อุปัสถะของภิกษุณี ส่วนที่อยู่ของภิกษุณี ตั้งอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุอยู่ด้วย แต่อยู่แยกเทศ ไม่ปะปนกับภิกษุ; เรียกตามศัพท์ว่า **ภิกษุณูปัสถะ** (สำนักภิกษุณี)

อุปาทาน ความถือมั่น, ความยึดติดถือค้ำถือเอาไว้ (ปัจจุบันมักแปลกันว่า ความยึดมั่น) ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผลเนื่องจากติดใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง; ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลสมี ๔ คือ ๑. **กามอุปาทาน** ความถือมั่นในกาม ๒. **ทิฏฐูปาทาน** ความถือมั่นในทิฏฐิ ๓. **สีลัพพตูปาทาน** ความถือมั่นในศีลและพรต ๔. **อัตตวาตูปาทาน** ความถือมั่นว่าตน; ตามลำนวนทางธรรม ไม่ใช่คำว่า “ถือมั่น” หรือ “ยึดมั่น” กับความมั่นแน่วในทางที่ดีงาม แต่ใช้คำว่า “ตั้งมั่น” เช่น ตั้งมั่นในศีล ตั้งมั่นในธรรม ตั้งมั่นในสัจจะ; ในภาษาไทย มักใช้ “อุปาทาน” ในความหมายที่แคบลงมาว่า ยึดติดอยู่กับความนึกคิดเอาเองว่าเป็น

อย่างนั้นอย่างนี้ หรือจะต้องเป็นไปเช่นนั้นเช่นนั้น

อุปาทานชั้น ชั้นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ชั้นที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่ **เบญจชั้น** คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ ที่ประกอบด้วยอาสวะ

อุปาทายรูป รูปอาศัย, รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป, อากาของมหาภูตรูป มี ๒๔ อย่าง; ดู **รูป ๒๘**

อุปาทิ 1. สภาพที่ถูกกรรมกิเลสถือครอง, สภาพที่ถูกอุปาทานยึดไว้มั่น, เบญจชั้น
2. กิเลสเป็นเหตุถือมั่น, ความยึดติดถือมั่น, อุปาทาน

อุปาทินนกลังขาร ลังขารที่กรรมครอบครอง พูดเข้าใจกันอย่างง่าย ๆ ว่า ลังขารที่มีใจครอง เช่น คน ลัทธิ เทวดา (ข้อ ๑ ในลังขาร ๒)

อุปาทินนรูป, อุปาทินนกรูปล ดู **รูป ๒๘**

อุปายโกศล ดู **โกศล ๓**

อุปายาส ความคับแค้นใจ, ความสิ้นหวัง

อุปาลีปัญจกะ ชื่อตอนหนึ่งในคัมภีร์ปริวาร พระวินัยปิฎก

อุปาลิงค์ ชื่อนิกายพระสงฆ์ลังกาที่บวชจากพระสงฆ์สยาม (พระอุบาลีเป็นหัวหน้านำคณะสงฆ์ไทยไปอุปสมบทกุลบุตรในประเทศลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๖ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษฐ์ สมัยอยุธยา

ตอนปลาย)

อุปาสกัตตเทศนา การแสดงความป็นอุบาสก คือ ประกาศตนเป็นอุบาสกโดยถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ

อุปาหนา ดู รongเท้า

อุโปสถขันธกะ ชื่อขันธกะที่ ๒ แห่งคัมภีร์มหาวรรค พระวินัยปิฎก ว่าด้วยการทำอุโบสถ คือ สวดปาฏิโมกข์และเรื่องสี่มา

อุโปสถิกะ, อุโปสถิกภัต อาหารที่เขาถวายในวันอุโบสถ คือ วันพระ ในเดือนหนึ่งสี่วัน, เป็นของจำพวกสังฆภัตหรืออุทเทศภัตนั่นเอง แต่มีกำหนดวันเฉพาะคือ ถวายเนื่องในวันอุโบสถ

อุพพาทิกา กิริยาที่ถอนนำไป, การเลือกแยกออกไป, หมายถึงวิธีระงับวิเวกาทิภรณ์ในกรณีทีที่ประชุมสงฆ์มีความไม่สะดวก ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งสงฆ์จึงเลือกภิกษุบางรูปในที่ประชุมนั้นตั้งเป็นคณะ แล้วมอบเรื่องให้นำเอาไปวินิจฉัย (เป็นทำนองตั้งคณะกรรมการพิเศษ)

อุพทกัตถฐาการ ท้องพระโรงชื่ออุพทก เป็นท้องพระโรง หรือหอประชุมที่สร้างขึ้นใหม่ของมัลลกษัตริย์แห่งเมืองปาวา มัลลกษัตริย์ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าไปประทับพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เพื่อเป็นสิริมงคลก่อนจะ

เปิดใช้งาน ณ ที่นี้ พระสารีบุตรได้แสดงสังคีตสูตร อันเป็นต้นแบบของการสังคายนา

อุกโตพญัญชนก คนมีทั้ง ๒ เพศ

อุกโตภาควิมุต “ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน” คือ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างดีจนได้สมาบัติ ๘ แล้ว จึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไปจนบรรลุอรหัตผล; หลุดพ้นทั้งสองส่วน (และสองวาระ) คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ (เป็นวิกขัมภณะ) หนึ่งแล้ว จึงหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) อีกหนึ่ง; เทียบ **ปัญญาวิมุต**

อุกโตสุชาติ เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือทั้งฝ่ายมารดาทั้งฝ่ายบิดา หมายความว่า มีสกุลสูง เป็นเชื้อสายวรรณะนั้นต่อเนื่องกันมาโดยตลอด ทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา, เป็นคุณสมบัติที่พวกพราหมณ์และกษัตริย์บางวงศ์ถือเป็นสำคัญมาก

อุภยัตตะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย, ประโยชน์ร่วมกัน, สิ่งที่เกิดแก่ส่วนรวมเป็นคุณแก่ชีวิตทั้งของตนและของผู้อื่น ช่วยให้เป็นอย่างกันด้วยดีพากันประสพวิภูลฐัมมิกัตตะ สัมปรายิกัตตะ และปรมัตตะ ยิ่งขึ้นไป; ดู **อัตตะ**

อุมมัตตกสมมติ การที่สงฆ์สวดประกาศความตกลงให้ถือภิกษุเป็นผู้วิกลจริต; ดูที่

ปกาสนียกรรม, อสัมมุขากรณีย์

อุทยานบาล, อุทยานบาล คนเฝ้าอุทยาน,
เจ้าหน้าที่ดูแลรักษาอุทยาน; **ดู อุทยาน**

อูรุเวลกัสสป พระมหาสาวกองค์หนึ่ง เคยเป็นนักบวชประเภทชฎิล นับถือ ลัทธิบูชาไฟ ถือตัวว่าเป็นพระอรหันต์ สร้างอาคารมั่งคั่งสนลัทธิของตนอยู่ใกล้ ผังแม่แม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอูรุเวลา เพราะ เหตุที่เป็นชาวกัสสปโคตรและอยู่ ณ ตำบลอูรุเวลา จึงได้ชื่อว่า **อูรุเวลกัสสป** ท่านผู้นี้เป็นคณาจารย์ใหญ่ที่ชาวราชคฤห์ นับถือมาก มีน้องสองคน คนหนึ่งชื่อ **นทีกัสสป** อีกคนหนึ่งชื่อ **คยากัสสป** ล้วนเป็นหัวหน้าชฎิลตั้งอาคารอยู่ติด กันไปบนฝั่งแม่แม่น้ำเนรัญชรา ไม่ห่างไกล จากอาคารของพี่ชายใหญ่ ต่อมาพระ พุทธเจ้าได้เสด็จมาทรงทรมานอูรุเวล- กัสสปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ จนท่าน ชฎิลใหญ่คลายพยศ ยอมมอบตัวเป็น พุทธสาวก ขอบรรพชา ทำให้ชฎิลผู้น้อง ทั้งสองพร้อมด้วยบริวารออกบวชตาม ด้วยทั้งหมด ครั้นบวชแล้วได้ฟังเทศนา อาทิตตปริยายสูตร จากพระพุทธเจ้า ก็ ได้สำเร็จพระอรหันต์ทั้งสามพี่น้องพร้อม ด้วยบริวารทั้งหมดหนึ่งพันองค์ พระอูรุ- เวลกัสสปได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะใน ทางมีบริษัทใหญ่ คือ มีบริวารมาก

อูรุเวลา ชื่อตำบลใหญ่แห่งหนึ่ง ในแคว้น

มคธ ตั้งอยู่ ณ ลุ่มแม่น้ำเนรัญชรา เป็น ภูมิสถานที่สงบน่ารื่นรมย์ พระมหาบุรุษ ทรงเลือกเป็นที่บำเพ็ญเพียร ได้ประทับอยู่ ณ ที่นี้นานถึง ๖ ปี ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา และเปลี่ยนมาทรงดำเนินในมัชฌิมาปฏิปทา จนได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ภายใต้วพระศรีมหาโพธิ์ ณ ริมฝั่งแม่แม่น้ำ เนรัญชรา ในตำบลนี้

อุสทวานันตिका กับปิยภูมิที่ทำการ ประกาศ ได้แก่ กุฎีที่ภิกษุทั้งหลายตกลง กันแต่ต้นว่าจะทำเป็นกับปิยภูมิ ในเวลา ที่ทำ พอช่วยกันยกเสาหรือตั้งฝาที่แรก ก็ร้องประกาศให้รู้กันว่า “กปปิยภูมิ กโรม” ๓ หน (แปลว่า “เราทั้งหลายทำ กับปิยภูมิ”); **ดู กับปิยภูมิ**

อุสิรรชชะ ภูเขาที่กั้นอาณาเขตของมัชฌิม- ชนบทด้านเหนือ

อุเน คณ จรณ การประพฤติ (วัตร) ใน คณะอันพร่อง คือ ประพฤติในถิ่น เช่น อาวาส ที่มีปกัดตตตภิกษุไม่ครบองค์สงฆ์ คือไม่ถึง ๔ รูป แต่ที่นิยมปฏิบัติกันมา ไม่ต่ำกว่า ๕ รูป; เป็นเหตุอย่างหนึ่งของ รัตติเจทแห่งมานัต; **ดู รัตติเจท**

อูรุ ชาวอน, โคนชา

เอกฉันท มีความพอใจอย่างเดียวกัน, เห็นเป็นอย่างเดียวกันหมด

เอกเทศ ภาคหนึ่ง, ส่วนหนึ่ง, เป็นส่วน หนึ่งต่างหาก

เอกพีซี ผู้มีพีซีคืออัตภาพอันเดียว หมายถึง พระโสดาบันซึ่งจะเกิดอีกครั้งเดียวก็จะบรรลुพระอรหัตตผลในภพที่เกิดขึ้น (ข้อ ๑ ในโสดาบัน ๓, บางแห่งท่านจัดกลับเป็นข้อ ๓)

เอกภักตะ ทรัพย์สินสิ่งเดียวซึ่งมีราคาเพียงพอที่จะเป็นวัตถุแห่งปาราชิก

เอกภักติกะ ผู้ฉันทเดียว คือ ฉันทวันละมือเดียว เฉพาะมือเช้า ก่อนเที่ยงวัน; เทียบ *เอกาสนิกะ; ๓ นั้นมือเดียว*

เอกวจนะ คำกล่าวถึงสิ่งของสิ่งเดียว

เอกโวการ, เอกโวการภพ ๓ *โวการ*

เอกสิทธิ สิทธิพิเศษ, สิทธิโดยเฉพาะ

เอกเสสนัย อาการกำหนดด้วยเหลือคัมภ์เดียว, เป็นวิธีการอย่างหนึ่งในไวยากรณ์บาลี กล่าวคือ บุคคล วัตถุ หรือภาวะบางอย่าง เป็นของควบคู่กันมาด้วยกันเสมอ เมื่อเห็นอย่างหนึ่งก็เป็นอันรู้ถึงอีกอย่างหนึ่งด้วย หรือเป็นของชุดเดียวกัน จำพวกเดียวกัน เมื่อเรียกชื่ออย่างหนึ่ง จะหมายถึงอย่างหนึ่งอย่างใดในชุดหรือในจำพวกนั้นก็ได้ ในกรณีเช่นนี้ บางทีท่านกล่าวถึงหรือออกชื่อไว้อย่างใดอย่างหนึ่งแต่เพียงอันเดียว ให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังหมายรู้อีกอย่างหนึ่งด้วย หรือให้เข้าใจเอาเอง จากข้อความแวดล้อมว่า ในที่นั้นหมายถึงอย่างไหนข้อใดในชุดหรือในจำพวกนั้น จึงเรียกว่า เหลือไว้อย่างเดียว

หรือเหลือไว้คัมภ์เดียว เช่น ก) เป็นที่รู้กันดีว่าคู่พระอัครสาวกคือใคร ดังนั้น ในคำสมาสบาลี เมื่อระบุนามพระอัครสาวกองค์เดียวแต่เป็นพหูพจน์ว่า *สาริปุตฺตา* “พระสาริปุตรทั้งหลาย” ก็เป็นอันรวมอีกองค์หนึ่งที่ไม่ได้ระบุด้วย จึงหมายถึงพระสาริปุตรและพระมหาโมคคัลลานะ ข) ตามลำนวนวิธือธิบายธรรม เช่น ในหลักปฎิจจสมุปบาท คำว่า *นามรูป* เป็นเอกเสส หมายถึง นามหรือรูป หรือทั้งนามและรูป คำว่า *สพายตนะ* ก็เป็นเอกเสส หมายถึงอายตนะที่ ๖ ก็ได้ อายตนะทั้ง ๖ ก็ได้ ดังนั้น เมื่อพูดว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ ถ้าพูดถึงอรูปภพ กรณีก็บังคับให้ต้องแปลความว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะที่ ๖ (คือมโน) ค) ในลำนวนนิยมทางภาษาอย่างในภาษาบาลี คำพูดบางคำมีความหมายกว้าง หมายถึงสิ่งของหรือสภาวะสองสามอย่างที่อยู่ได้ว่าเป็นชุดเดียวกัน เช่น สุกติ หมายถึงโลกสวรรค์ก็ได้ โลกมนุษย์ก็ได้ (สวรรค์กับมนุษย์อยู่ในชุดที่เป็นสุคติด้วยกัน) เมื่ออย่างหนึ่งในชุดนั้น มีคำเฉพาะระบุชัดแล้ว คำที่มีความหมายกว้าง ก็ย่อมหมายถึงอีกอย่างหนึ่งในชุดนั้น ที่ยังไม่ถูกระบุ เช่น ในคำว่า “สุคติ (และ) โลกสวรรค์” สวรรค์ก็เป็นสุคติ แต่มีคำเฉพาะระบุไว้แล้ว ดังนั้น

คำว่า **สุคติ** ในกรณีนี้ จึงหมายถึง โลกมนุษย์ ซึ่งเป็นสุคติอย่างเดียวกับที่เหลือนอกจากสวรรค์

เอกอุ เลิศ, สูงสุด (ตัดมาจากคำว่า *เอกอุคม*)

เอกกคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือ ความมีจิตต์แน่วแน่อยู่ในอารมณ์อันเดียว ได้แก่สมาธิ (พจนานุกรมเขียน *เอกกคตา*); *ดู ฌาน*

เอกันตโลมิ เครื่องลาดที่มีชนตกไปข้างเดียวกัน

เอกายนมรรค ทางอันเอก คือ ข้อปฏิบัติอันประเสริฐที่จะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความบริสุทธิ์หมดจด หมดความทุกข์ และบรรลุนิพพาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔; อย่างกว้างขวาง เช่น ไนมทานิทเทศ หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ด้วย

เอกาสนิกะ ผู้ฉันที่หนึ่งเดียว คือ ฉันวันละมือเดียวครั้งเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น; เทียบ *เอกภัตติกะ*; *ดู ฉันมือเดียว*

เอกาสนิกังคะ องค์แห่งผู้ถือหนึ่งฉันที่อาสนะเดียวเป็นวัตร คือ ฉันวันละมือเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีกในวันนั้น (ข้อ ๕ ในรุดงค์ ๑๓)

เอตทัคคะ “นั่นเป็นยอดเยี่ยม”, “นี่เป็นเลิศ”, บุคคลหรือสิ่งที่ยอดเยี่ยม ดีเด่น หรือเป็นเลิศ ในทางใดทางหนึ่ง เช่น ในพุทธพจน์ (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑) ว่า “เอตทคัค

ภิกขเว มม สาวกานํ ภิกขุณํ รตฺตญฺญนํ ยทิตํ อญฺญาโกณฑญฺโฆ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้รัตตัญญู อัญญาโกณฑัญญะนี้ เป็นผู้ยอดเยี่ยม), (อง.เอก.๒๐/๗๘/๑๗) ว่า “เอตทคัค ภิกขเว วุฑฺฒินํ ยทิตํ ปญฺญาวุฑฺฒิ” (ภิกษุทั้งหลาย บรรดาความเจริญทั้งหลาย ความเจริญเพิ่มพูนปัญญานี้ เป็นเยี่ยม) (อง.นวก.๒๓/๒๐๙/๓๗๗) ว่า “เอตทคัค ภิกขเว ทานานํ ยทิตํ ฌมฺมทานํ” (ภิกษุทั้งหลาย ในบรรดาทานทั้งหลาย ทานนี้เป็นเลิศ); ตามปกติ มักหมายถึง พระสาวกที่ได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางใดทางหนึ่ง เช่น เป็นเอตทัคคะในทางธรรมกถึก หมายความว่า เป็นผู้ยอดเยี่ยมในทางแสดงธรรม เป็นต้น

พระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเอตทัคคะ ในบริษัท ๔ ปรากฏในพระไตรปิฎก (อง.เอก.๒๐/๑๔๖/๓๑-๑๕๒/๓๓) ดังนี้

๑. ภิกษุบริษัท

พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเอตทัคคะในบรรดาภิกษุสาวกผู้รัตตัญญู, พระสารีบุตร ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระมหาโมคคัลลานะ ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระมหากัสสป ...ใน~ผู้ถือรุดงค์, พระอนุรุธะ ...ใน~ผู้มีทิพยจักขุ, พระภททิสกะกาฬิโตธาบุตร ...ใน~ผู้มีตระกูลสูง, พระ

ลक्षणภักทิกะ ...ใน~ผู้มีเสียงไพเราะ,
 พระปิลโทลภาร์ทวาชะ ...ใน~ผู้บันลือ
 สีนานาท, พระปุลณมันตานิบุตร ...ใน~ผู้
 เป็นธรรมกถึก, พระมหากัจจนะ ...ใน~
 ผู้จำแนกความย่อให้พิสดาร, พระจุลา-
 ปินดกะ ...ใน~ผู้หนักมิตมโนเมยกาย (กาย
 อันสำเร็จด้วยใจ), พระจุลอปินดกะ ...ใน
 ~ผู้ฉลาดทางเจโตวิวัฏฐ์ (การคลี่ขยาย
 ทางจิต คือในด้านสมาบัติ หรือเรื่อง
 สมาธิ), พระมหาปินดกะ ...ใน~ผู้ฉลาด
 ทางปัญญาวิวัฏฐ์ (การคลี่ขยายทาง
 ปัญญา คือในด้านวิปัสสนา; บาลีเป็น
 ลัญญาวิวัฏฐ์ ก็มี คือ ชำนาญในเรื่องอรุ-
 ฌาน), พระสุภุติ ...ใน~ผู้มีปกติอยู่ไม่
 ข้องเกี่ยวกับกิเลส (อรณวิหารี), พระสุภุติ
 ...ใน~ผู้เป็นทักษิณเอย, พระเรวตชทรวนิยะ
 ...ใน~ผู้ถืออยู่ป่า (อาร์ญญกะ), พระกังขา-
 เรวตะ ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน, พระโสณ-
 โภทิวสะ ...ใน~ผู้ปรารถนาความเพียร, พระ
 โสณภุทิกถณะ ...ใน~ผู้กล่าวกัลยาณ-
 พจน์, พระสิวลี ...ใน~ผู้มีลาภ, พระ
 วัคคลี ...ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว
 (ศรัทธาธิมุต), พระราหุล ...ใน~ผู้ใคร่ต่อ
 การศึกษา, พระรัฎฐปาละ ...ใน~ผู้ออก
 บวชด้วยศรัทธา, พระกุนทธานะ ...ใน~
 ผู้จับสลากเป็นปฐม, พระวังคัสสะ ...ใน~ผู้
 มีปฏิภาณ, พระอุปเสนะวังคันทบุตร ...
 ใน~ผู้ที่น่าเลื่อมใสรอบด้าน, พระทัฬพะ-

มัลลบุตร ...ใน~ผู้จัดแจกเสนาสนะ, พระ
 ปิลินทวัจจะ ...ใน~ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจ
 ของเหล่าเทพยดา, พระพาหิยทารุจริยะ
 ...ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระกุมารกัสสปะ
 ...ใน~ผู้แสดงธรรมวิจิตร, พระมหา-
 โภฏฐิตะ ...ใน~ผู้บรรลุปฏิสัมภิษา, พระ
 อานนท ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, พระอานนท
 ...ใน~ผู้มีสติ, พระอานนท ...ใน~ผู้มีคติ,
 พระอานนท ...ใน~ผู้มีความเพียร, พระ
 อานนท ...ใน~ผู้เป็นอุปัฏฐาก, พระอรุ-
 เวลกัสสปะ ...ใน~ผู้มีบริษัทมาก, พระ
 กภาพุทายี ...ใน~ผู้ทำสกุลให้เลื่อมใส,
 พระพักกุละ ...ใน~ผู้มีอาพาธน้อย, พระ
 โสภิตะ ...ใน~ผู้ระลึกรูปเพนิวาส, พระ
 อุบาลี ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระนันทกะ
 ...ใน~ผู้โหวาทภิกษุณี, พระนันทะ ...ใน~
 ผู้ล้าวมระวังอินทริย์, พระมหากัปปิณะ
 ...ใน~ผู้โหวาทภิกษุ, พระสาคตะ ...ใน~ผู้
 ชำนาญไตรปิฎกสมาบัติ, พระราธะ ...ใน
 ~ผู้ถือปฏิบัติ, พระโมฆราช ...ใน~ผู้
 ทรงจิ๋วระเจ้าหมอง

๒. ภิกษุณีบริษัท

พระมหาปชาบดีโคตมี เป็นเอตทัคคะ
 ในบรรดาภิกษุณีสาวิกาสวรรค์ตัญญู, พระ
 เขมา ...ใน~ผู้มีปัญญามาก, พระอุบล-
 วรรณา ...ใน~ผู้มีฤทธิ์, พระปฎาจาธา
 ...ใน~ผู้ทรงวินัย, พระธัมมทินนา ...ใน~
 ผู้เป็นธรรมกถึก, พระนันทา ...ใน~ผู้

บำเพ็ญฌาน, พระโสดา ...ใน~ผู้ปรารถนา
 ความเพียร, พระสกุลา ...ใน~ผู้มี
 ทิพยจักขุ, พระภัททากุลทลเกสา ...
 ใน~ผู้ตรัสรู้เร็วพลัน, พระภัททากปิลานี
 (ภัททากปิลานี ก็ว่า) ...ใน~ผู้ระลึกบุพเพ-
 นิवास, พระภัททากัจจนา ...ใน~ผู้บรรลุ
 มหาอภิญญา, พระกัสาโคตม ...ใน~ผู้
 ทรงจักรเศวตหมอง, พระสีตลมารดา ...
 ใน~ผู้มีศรัทธาสนิทแน่ว (ศรัทธาธิมุต)

๓. อุบาสกบริษัท

ตปุสสะและภัลลิกะ สองวานิช เป็น
 เอตทัคคะ ในบรรดาอุบาสกสาวกผู้ถึง
 ฐานะเป็นปฐม, สุทัตตะอนาถปิลก-
 คทนต์ ...ใน~ผู้เป็นทายก, จิตตะคทนต์
 ชาวเมืองมัจฉิกาสนธ์ ...ใน~ผู้เป็น
 ธรรมกถึก, หัตถกะอาพวกะ ...ใน~ผู้
 สงเคราะห์บริษัทด้วยสังคหวัตถุ ๔,
 มทานามะเจ้าตากยะ ...ใน~ผู้ถวายของ
 ประณีต, อุดคคะทนต์ ชาวเมืองเวสาลี
 ...ใน~ผู้ถวายของที่[ตัวผู้ถวายเอง]ชอบ
 ใจ, อุดคคะทนต์ ...ใน~ผู้เป็นสังฆ-
 อุปัฏฐาก, สุระอัมพภูงะ ...ใน~ผู้มีปสาทะ
 ไม่หวั่นไหว, ชิวกโกมารภังจ ...ใน~ผู้
 เลื่อมใส[เลือกตัว]บุคคล, นกุล-บิดา
 คทนต์ ...ใน~ผู้สนิทคุ้นเคย

๔. อุบาสิกาบริษัท

สุชาดาเสนานีธิดา เป็นเอตทัคคะ ใน
 บรรดาอุบาสิกาสาวิกาผู้ถึงฐานะเป็นปฐม,

วิสาขามิคารมารดา ...ใน~ผู้เป็นทายิกา,
 ขุชชุตตรา ...ใน~ผู้เป็นพหูสูต, สามาวดี
 ...ใน~ผู้มีปกตืออยู่ด้วยเมตตา, อุตตรา
 นันทมารดา ...ใน~ผู้บำเพ็ญฌาน,
 สุปวาสาโกลิยธิดา ...ใน~ผู้ถวายของ
 ประณีต, สุปปยาอุบาสิกา ...ใน~ผู้เป็น
 คิลานุปัฏฐาก, กาดิยานี ...ใน~ผู้มีปสาทะ
 ไม่หวั่นไหว, นกุลมารดาทปตานี ...ใน
 ~ผู้สนิทคุ้นเคย, กาฬิอุบาสิกา ชาว
 กุรรฆนคร ...ใน~ผู้มีปสาทะด้วยสดับ
 คำกล่าวขาน; เทียบ *อสีติมหาสาวก*

เอตทัคคฐาน ตำแหน่งเอตทัคคะ,
 ตำแหน่งที่ ได้รับ ยกย่องจากพระ
 พุทธเจ้าว่าเป็นเลิศในคุณนั้นๆ

เอหิปสฺสโก (พระธรรม) ควรเรียกให้มาดู
 คือ เชิญชวนให้มาชม เหมือนของดี
 วิเศษที่ควรป่าวร้องให้มาดู หรือทำทนาย
 ต่อการพิสูจน์ เพราะเป็นของจริงและดี
 จริง (ข้อ ๔ ในธรรมคุณ ๖)

เอหิภิกขุ เป็นคำเรียกภิกษุที่ได้รับ
 อุปสมบทจากพระพุทธเจ้าโดยตรงด้วย
 วิธีบวชที่เรียกว่า *เอหิภิกขุอุปสัมปทา*;
พระอัญญาโกณฑัญญะ เป็นเอหิภิกขุ
 องค์แรก

เอหิภิกขุอุปสัมปทา วิธีอุปสมบทที่พระ
 พุทธเจ้าประทานด้วยพระองค์เองด้วย
 การเปล่งพระวาจาว่า “ท่านจงเป็นภิกษุ
 มาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านจง

ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์
โดยชอบเถิด” วิธีนี้ ทรงประทานแก่พระ
อัญญาโกณฑัญญะ เป็นบุคคลแรก; ดู
อุปสัมปทา

เอหิภิกขุ ดู เอหิภิกขุ

โอกันตिकाปีติ ปีติเป็นระลอก, ความอิม
ใจเป็นพักๆ เมื่อเกิดขึ้นทำให้รู้สึกชุ่มซ่า
เหมือนคลื่นกระทบฝั่ง (ข้อ ๓ ในปีติ ๕)

โอกกากราช กษัตริย์ผู้เป็นต้นสกุลของ
คากยวงศ์

โอกาส ช่อง, ที่ว่าง, ทาง, เวลาที่เหมาะสม,
จังหวะ; ในวิธีระงับอนุวาทาธิกรณมี
ระเบียบว่า ก่อนจะกล่าวคำโจทนาคือคำ
ฟ้องขึ้นต่อหน้าสงฆ์ โจทก์พึงขอโอกาส
ต่อจำเลย คำขอโอกาสว่า “กโรตุ เม
อายุสฺมา โอกาสํ, อหนุตํ วตฺตฺกามาโม”
แปลว่า “ขอท่านจงทำโอกาสแก่ข้าพเจ้า
ข้าพเจ้าใครจะกล่าวกะท่าน” ถ้าโจทโดย
ไม่ขอโอกาส ต้องอาบัติทุกกฏ คำให้
โอกาส ท่านไม่ได้แสดงไว้ อาจใช้ว่า
“กโรมิ อายุสมโต โอกาสํ” แปลว่า
“ข้าพเจ้าทำโอกาสแก่ท่าน”; ภิกษุพร้อม
ด้วยองค์ ๕ แม้จะขอให้ทำโอกาสก็ไม่
ควรทำ (คือไม่ควรให้โอกาส) กล่าวคือ
เป็นผู้มีความประพฤติทางกายไม่
บริสุทฺธิ มีความประพฤติทางวาจาไม่
บริสุทฺธิ มีอาชีวะไม่บริสุทฺธิ เป็นผู้เขลา
ถูกชักเข้า ไม่อาจให้คำตอบข้อที่ซัก,

องค์ ๕ อีกหมวดหนึ่งว่า เป็นอสังขีเป็น
พาล มีใช้ปกตัตตะ กล่าวด้วยปรารภ
จะกำจัด มีใช้เป็นผู้มีความปรารภใน
อันให้ออกจากอาบัติ

โอกาสโลก โลกอันกำหนดด้วยโอกาส,
โลกอันมีในอวกาศ, โลกซึ่งเป็นโอกาส
แก่สัตว์ทั้งหลายที่จะอยู่อาศัย, โลกคือ
แผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้ง
หลาย, จักรวาล (ข้อ ๓ ในโลก ๓)

โอมะ ห้วงน้ำคือสงสาร, ห้วงน้ำคือการ
เวียนว่ายตายเกิด; กิเลสอันเป็นจุด
กระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ มี ๔ คือ
กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา

โอมฺฐะ อักษรเกิดที่ริมฝีปาก คือ อู อู
และ ปพพภม

โอดตฺปะ ความกลัวบาป, ความเกรง
กลัวต่อทุจริต, ความเกรงกลัวความชั่ว
เหมือนกลัวอสรพิษ ไม่อยากเข้าใกล้
พยายามหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล (ข้อ ๒ ในธรรม
คัมภรณโลก ๒, ข้อ ๔ ในอริยทรัพย์ ๗,
ข้อ ๓ ในสังฆกรรม ๗)

โอธานสโมธาน ชื่อปริวาสประเภท
สโมธานปริวาสอย่างหนึ่ง ใช้สำหรับอาบัติ
สังฆาติเสสที่ต้องหลายคราวแต่มีจำนวน
วันที่ปิดไว้เท่ากัน เช่น ต้องอาบัติ ๒ คราว
ปิดไว้คราวละ ๕ วัน ให้ขอปริวาสรวม
อาบัติและราตรีเข้าด้วยกันเพื่ออยู่เพียง ๕
วันเท่านั้น, (แต่ตามนัยอรรถกถาท่านแก้

ว่า สำหรับอันตราบัติมีวันปิดที่ประมวล
เข้ากับอบัติเดิม); **ดู สโมธานปริวาส**

โอบิโศพรณา “แผ่โดยมีขอบเขต”, เมตตา
ที่ตั้งใจแผ่ไปต่อสัตว์ทั้งหลายอย่างจำกัด
ขอบเขต เช่นว่า ขอให้ชนชาวเขา จงมี
ความสุข, ขอให้เหล่าพ่อค้า จงมีความสุข,
ขอให้เต่าปลา จงมีความสุข, บางที่เรียก
“โอบิสสกพรณา” (แผ่ไปเจาะจง); เทียบ
**อโนธิโศพรณา, ทิสพรณา; ดู แผ่เมตตา,
วิภูพพนา, สีมาสัมภเว**

โอบนยิโก (พระธรรม) ควรน้อมเข้ามา
ไว้ในใจ หรือน้อมใจเข้าไปให้ถึงด้วย
การปฏิบัติให้เกิดขึ้นในใจ หรือให้ใจ
บรรลุถึงอย่างนั้น (ข้อ ๕ ในธรรมคุณ ๖)

โอบปาติกะ สัตว์เกิดผุดขึ้น คือ เกิดผุด
ขึ้นมาและโตเต็มตัวในทันใด ตายก็ไม่
ต้องมีเชื้อหรือซากปรากฏ เช่นเทวดา
และสัตว์นรก เป็นต้น (ข้อ ๔ ในโยนิ ๔);
บาลีว่า รวมทั้งมนุษย์บางพวก

โอบกุกมิกา อาพาธา ความเจ็บไข้เกิด
จากความพยายามหรือจากคนทำให้,
เจ็บป่วยเพราะการกระทำของคนคือตนเอง
เพียรเกินกำลัง หรือถูกเขากระทำ เช่น
ถูกจองจำ ใส่ชื่อคา เป็นต้น; **ดู อาพาธา**

โอบาส 1. แสงสว่าง, แสงสุกใส ผุดผ่อง
(ข้อ ๑ ในวิปัสสนูปกิเลส ๑๐) **2.** การ
พูดหรือแสดงออกที่เป็นเชิงเปิดช่องทาง
หรือให้โอกาส เช่นที่พระพุทธเจ้าทรง

กระทำโอบาส ณ ที่ต่างๆ หลายแห่ง ซึ่ง
ถ้าพระอานนท์เข้าใจ ก็จะทูลขอให้ทรง
ดำรงพระชนม์อยู่ตลอด[อายุ]กับ

โอบสวาท [โอบ-มะ-สะ-วาด] พูดเสียดแทง
ให้เจ็บใจหรือให้ได้ความอัปยศ ได้แก่
การพูดแตกหรือประชดก็ตาม ด่าก็ตาม
กระทบถึง **อังกโกสวัตตุ ๑๐** ประการ มี
ชาติกำเนิด ชื่อ ตระกูล เป็นต้น ภิกษุ
กล่าวโอบสวาทแก่ภิกษุต้องอบัติ
ปาจิตติย์ เก่อนอุปสัมบันต้องอบัติ
ทุกกฏตามสิกขาบทที่ ๒ แห่งมุสาวาท
วรรคปาจิตติยกัณฑ์

โอบธ “ผู้เกิดแต่อก”, ลูกชาย

โอบรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต่ำ,
กิเลสผูกใจสัตว์อย่างหยาบ มี ๕ อย่าง
คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพต-
ปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ; **ดู สังโยชน์**

โอบาท คำกล่าวสอน, คำแนะนำ, คำ
ตักเตือน; **โอบาทของพระพุทธเจ้า ๓** คือ
๑. เว้นจากทุจริต คือประพฤติชั่วด้วย
กายวาจาใจ (=ไม่ทำความชั่วทั้งปวง)
๒. ประกอบสุจริต คือประพฤติชอบ
ด้วยกายวาจาใจ (=ทำแต่ความดี) ๓.
ทำใจของตนให้หมดจดจากเครื่องเศร้า
หมอง มีโลก โกรธ หลง เป็นต้น (=ทำ
จิตต์ของตนให้สะอาดบริสุทธิ์) โอบาท
๓ นี้ รวมอยู่ใน **โอบาทปาฏิโมกข์**

โอบาทปาฏิโมกข์ [โอบ-วา-ทะ-ปา-ติ-โมก]

หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา หรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่ง ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูปผู้ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ พระเวฬุวนาราม ในวันเพ็ญเดือน ๓ ที่เราเรียกกันว่าวันมาฆบูชา (อรรถกถากล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์นี้ แก่ที่ประชุมสงฆ์ เป็นเวลา ๒๐ พรรษาก่อนที่จะโปรดให้สวดปาฏิโมกข์อย่างปัจจุบันนี้แทนต่อมา), คาถาโอวาทปาฏิโมกข์ มีดังนี้

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา
สจฺจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

ขณฺติ ปรมฺมํ ตโป ตีติกฺขา

นิพฺพานํ ปรมฺมํ วทฺนฺติ พุทฺธา

น หิ ปฺพชฺชิตฺโต ปฺรุษฺมาตี

สมโณ โหตี ปรี วิหฺยณฺโต ฯ

อนฺุปวาโท อนฺุปมาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตตฺตญฺตฺตา จ ภตฺตสฺมี ปนฺตตฺตจ สยนาสนํ
อริจิตฺเต จ อาโยโก เอตํ พุทฺธาน สาสนํ ฯ

แปล: การไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตต์ของตนให้ผ่องใส ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง, พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า นิพพาน เป็นบรมธรรม, ผู้ทำร้ายคนอื่น

ไม่เชื่อว่าเป็นบรรพชิต, ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่เชื่อว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่หนึ่งนอนอันสงัด ๑ ความเพียรในอธิจิตต์ ๑ นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ที่เข้าใจกันโดยทั่วไป และจำกันได้มาก ก็คือ ความในคาถาแรกที่ว่า *ไม่ทำชั่ว ทำแต่ความดี ทำจิตต์ใจให้ผ่องใส*

โอวาทปาติโมกข์ ๑ **โอวาทปาฏิโมกข์**

โอวาทวรรค ตอนที่ว่าด้วยเรื่องให้โอวาทแก่นางภิกษุณี เป็นต้น, เป็นชื่อวรรคที่ ๓ แห่งปาจิตติยกัณฑ์ ในมหาวิงค์ค์พระวินัยปิฎก

โอวาทานุสาสนี คำกล่าวสอนและพร่ำสอน, คำตักเตือนและแนะนำพร่ำสอน

โอษฐ์ ปาก, ริมฝีปาก

โอสภารณา การเรียกเข้าหมู่, เป็นชื่อสังฆกรรมจำพวกหนึ่ง มีทั้งที่เป็นอบโลกนกรรม (เช่น การรับสามเณรผู้กล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งถูกนาคสนะไปแล้ว และเธอกลับตัวได้) เป็นญัตติกรรม (เช่น เรียกอุปสัมปทาเปกขะที่สอนซ้อมอันตรายิกกรรมแล้วเข้าไปในสงฆ์) เป็นญัตติทุติยกรรม (เช่น หงายบาตรแก่คฤหัสถ์ที่กลับตัวประพฤติดี) เป็นญัตติจตุตถกรรม (เช่น ระงับนิคหกรรมที่ได้

ทำแก่วิกฤต; คู่กับ นิสสารณา
โอพาริกรุป คู่ที่ รูป/๒๘

แถลงการจัดทำหนังสือ ประกาศพระคุณ ขอบคุณ และอนุโมทนา

หนังสือนี้เกิดขึ้นในเวลาเร่งด่วน แต่สำเร็จได้ด้วยความร่วมมือแรงร่วมใจของผู้ร่วมสำนักและด้วยการใช้วิธีลัดคือ ขอให้พระเปรี๊ญ ๔ รูป แห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ นำคำศัพท์ทั้งหลายในหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* สำหรับนักธรรมชั้นตรี ชั้นโท และ ชั้นเอก รวม ๓ เล่ม ไปเรียงลำดับอักษรมา แล้วผู้จัดทำปรุงแต่งขยายออกเป็น *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* เล่มนี้

หนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ๓ เล่มนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ ในคราวที่คณะสงฆ์เพิ่มวิชาภาษาไทยเข้าในหลักสูตรนักธรรมทั้งสามชั้น หนังสือแต่ละเล่มแบ่งออกเป็น ๓ ภาค ตามวิชาเรียนของนักธรรม คือ พุทธประวัติ (อนุพุทธประวัติ และพุทธานุพุทธประวัติ) ธรรม และวินัย รวม ๓ เล่ม เป็น ๙ ภาค มีศัพท์จำนวนมาก แต่คงจะเป็นเพราะการจัดทำและตีพิมพ์เร่งรีบเกินไป หนังสือจึงยังไม่เข้ารูปเท่าที่ควร ประจวบกับทางคณะสงฆ์ได้ยกเลิกวิชาภาษาไทยเสียอีก หนังสือชุดนี้จึงทั้งถูกทอดทิ้งและถูกหลงลืม เหตุที่ผู้จัดทำมานึกถึงหนังสือนี้ ก็เพราะระหว่างนี้ กำลังเขียน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* ดำอยู่ จึงมีความเกี่ยวข้องกับหนังสือจำพวกประมวลศัพท์และพจนานุกรมอยู่บ่อยๆ เมื่อปรารภกันว่าจะพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพท่านพระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ เวลาผ่านไปก็ยังไม่เห็นหนังสือที่จะพิมพ์ ผู้จัดทำนี้รู้ตัวว่าอยู่ในฐานะที่จะต้องเป็นเจ้าการในด้านกรพิมพ์ จึงได้พยายามมาแต่ต้นที่จะหลีกเลี่ยงการพิมพ์หนังสือที่ตนเขียนหรือมีส่วนร่วมเขียน ครั้นเห็นจวนตัวเข้า คิดว่าหากนำหนังสือศัพท์หลักสูตรภาษาไทย ๓ เล่ม ๙ ภาคนี้มาปรับปรุงตกแต่งเพียงเล็กน้อย ก็จะได้หนังสือที่มีประโยชน์พอสมควร และขนาดเล่มหนังสือก็จะพอเหมาะแก่งาน เมื่อนำมาทริอากันก็ได้รับความเห็นชอบ จึงเริ่มดำเนินการ เมื่อแรกตกลงใจนั้น คิดเพียงว่า นำคำศัพท์ทั้งหมดมาเรียงลำดับใหม่เข้าเป็นชุดเดียวกันเท่านั้นก็คงเป็นอันเพียงพอ จากนั้นโหมตรวจเกลากอีกเพียง ๔-๕ วัน ก็คงเสร็จสิ้น ทั้งตนเองก็จะหลีกเลี่ยงจากความเป็นผู้เขียนได้ด้วย แต่เมื่อทำจริงกลายเป็นใช้เวลาปรุงแต่งเพิ่มเติมอย่างหนักถึงค่อนข้างเดือนจึงเสร็จ จำต้องทำต้นฉบับไป ทอยยตีพิมพ์ไป ขนาดหนังสือก็ขยายจากที่กะไว้เดิมไปอีกมาก ศัพท์จำนวนมากภายในศัพท์หลักสูตร ที่ซ้ำกันและที่เป็นคำสามัญในภาษาไทย ได้ตัดทิ้งเสียมากมาย คำที่เห็นควรเพิ่มก็เติมเข้ามาใหม่เท่าที่ทำได้ทัน คำที่มีอยู่แล้วซึ่งเห็นว่ามีข้อควรรู้อีกก็เสริมและขยายออกไป กลายเป็นหนังสือใหม่ขึ้นอีกเล่มหนึ่ง มีลักษณะแปลกออกไปจากของเดิม หลีกเลี่ยงความเป็นผู้เขียนหรือร่วมเขียนไม่พ้น อย่างไรก็ตาม เนื้อหาในศัพท์หลักสูตรนั้นก็ยังคงเป็นส่วนประกอบเกือบครึ่งต่อครึ่งในหนังสือเล่มนี้ เนื้อหาที่มาจากหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้น แยกตามแหล่งได้เป็น ๓ พวกใหญ่ คือ พวกหนึ่งเป็นความหมายและคำอธิบายที่ตัดจากหนังสือแบบเรียนนักธรรม มี *นวกวาท* และ *วินัยมุข* เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พวกที่สองได้แก่คำไทยสามัญหรือคำเกี่ยวกับภาษาและวรรณคดี ซึ่งคัดคำจำกัดความหรือความหมายมาจาก *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* พวกที่สามคือนอกจากนั้นเป็นคำอธิบายของท่านผู้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือศัพท์หลักสูตรเหล่านั้นเอง ส่วนครึ่งหนึ่งที่เพิ่มใหม่ คัดหรือปรับปรุงจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ของพระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต) คือผู้จัดทำนี้เองบ้าง ปรุงขึ้นใหม่สำหรับคราวนี้ ซึ่งบางส่วนอาจพ้องกับใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* อันเป็นวิทยาทานที่จะพิมพ์ออกต่อไปบ้าง ได้จากแหล่งอื่นๆ รวมทั้งแบบเรียนนักธรรมที่กล่าวมาแล้วบ้าง

หนังสือนี้เรียก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ให้ต่างจาก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ได้จัดทำและตีพิมพ์ไปก่อนแล้ว เพราะ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แสดงเฉพาะข้อที่เป็นหลักหรือหลักการของพระพุทธศาสนา อันได้แก่คำสอนที่เป็นสาระสำคัญ ส่วนหนังสือเล่มนี้รวมเอาสิ่งทั้งหลายที่เรียกกันโดยนามว่าพระพุทธศาสนาเข้ามาอย่างทั่วไป มีทั้งคำสอนประวัติ กิจการ พิธีกรรม และแม้สิ่งที่ไม่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาโดยตรง อย่างไรก็ตาม แม้ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้จะมีขอบข่ายกว้างขวางกว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แต่ก็หย่อนกว่าในแง่ความลึกและความละเอียด เพราะเขียน

แค่พอรู้ ตลอดจนมีลักษณะทางวิชาการน้อยกว่า เช่น ไม่ได้แสดงที่มา เป็นต้น การที่ปล่อยให้ลักษณะเหล่านี้ขาดอยู่นอกจากเพราะเวลาเร่งรัดและขนาดหนังสือบังคับแล้ว ยังเป็นเพราะเห็นว่าเป็นลักษณะที่พียงมีใน *สารานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับกลาง* หรือแม้ *ฉบับเล็ก* ที่ทำอยู่ก่อนแล้ว แต่ยังไม่เสร็จ อยากรู้ดีกว่าด้วยเนื้อหาเท่าที่มีอยู่นี้ หวังว่า *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* คงจักสำเร็จประโยชน์พอสมควร โดยเฉพาะแก่ครูและนักเรียนนักธรรม สมตามชื่อที่ได้ตั้งไว้

การที่หนังสือนี้สำเร็จได้ นอกจากอาศัยคัมภีร์ภาษาบาลีที่ใช้ศึกษาค้นคว้าเป็นหลักต้นเดิมแล้ว ยังได้อาศัยอุปการะแห่งแบบเรียน ตำรา และความช่วยเหลือร่วมมืองานของผู้เกี่ยวข้องหลายท่าน ดังได้กล่าวแล้ว ณ โอกาสนี้

จึงขออนุสรณ์พระคุณแห่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งได้ทรงพระนิพนธ์แบบเรียนนักธรรมไว้ อันอำนวยความสะดวกและคำอธิบายแห่งศัพท์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับพระธรรมวินัย จำนวนมาก มีทั้งที่ทรงวางไว้เป็นแบบ และทรงแนะไว้เป็นแนว

ขออนุโมทนาต่อคณะกรรมการชำระปทานุกรม ซึ่งทำให้เกิดมี *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๙๓* ที่อำนวยความสะดวกแห่งคำศัพท์ที่มีใช้ในภาษาไทย

ขออนุโมทนาขอขอบคุณคณะผู้จัดทำหนังสือ *ศัพท์หลักสูตรภาษาไทย* ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ อาจารย์แปลก สนธิรักษ์ ปธ. ๙ อาจารย์สวัสดิ์ พินิจจันทร์ ปธ. ๙ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย ปธ. ๙ และพระมหาจำลอง ฐิริปัญโญ (สารพัดนึก) พธ.บ., M.A. ผู้เก็บรวบรวมศัพท์และแสดงความหมายของศัพท์ไว้ได้เป็นจำนวนมาก

พระปริยัติ ๔ รูป คือ พระมหาอินศร จินตปาณโณ พระมหาแถม กิตติภทฺโท พระมหาเฉลิม ญาณจารี และพระมหาอัมพร ธีรปาณโณ เป็นผู้เหมาะสมที่จะร่วมงานนี้ เพราะเคยเป็นนักเรียนรุ่นพิเศษแห่งสำนักวัดพระพิเรนทร์ ซึ่งได้มาเล่าเรียนตั้งแต่ยังเป็นสามเณร และได้อยู่ในความดูแลรับผิดชอบอย่างใกล้ชิดของพระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต ในฐานะที่ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่แห่งสำนักเรียน ทั้งสี่รูปนี้ นอกจากเป็นผู้จัดเรียงลำดับศัพท์ในเบื้องต้นแล้ว ยังได้ช่วยตรวจปฏิรูป และชวนช่วยในด้านธุรการอื่นๆ โดยตลอดจนหนังสือเสร็จ ชื่อว่าเป็นผู้ร่วมจัดทำหนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้

คณะวัดพระพิเรนทร์ ทั้งฝ่ายพระสงฆ์และศิษย์ ได้ช่วยสนับสนุนด้วยการบริจาคร่วมเป็นทุนค่าตีพิมพ์บ้าง กระทบ ไวยาวจักรอย่างอื่นบ้าง โดยเฉพาะในเวลาทำงานเร่งด่วนที่ต้องอุทิศเวลาและกำลังให้แก่งานอย่างเต็มที่เช่นนี้ ทางฝ่ายพระสงฆ์ พระภิกษุฤกษ์วัลย์ สมจิตโต และทางฝ่ายศิษย์ นายสมาน คงประพันธ์ ได้ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกเป็นอย่

มาก แม้ท่านอื่นๆ ที่มีกุศลเจตนาสนับสนุนอยู่ต่างๆ มีพระภิกษุหลาย ปณฺญาทีโป เป็นต้น ก็ขออนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย ขออนุโมทนาต่อทางโรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม ที่ตั้งใจตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ โดยฐานมีความสัมพันธ์กับวัดพระพิเรนทร์มาเป็นเวลานาน และมีความรู้จักคุ้นเคยกับท่านพระครูปลัดสมัยโดยส่วนตัว จึงสามารถตีพิมพ์ให้เสร็จทันการ แม้จะมีเวลาทำงานจำกัดอย่างยิ่ง ทั้งนี้ ขออนุโมทนาตลอดไปถึงผู้ทำงานทั้งหลาย มีช่างเรียง เป็นต้น ที่มีน้ำใจช่วยเหลือความที่ขอเพิ่มเติมเข้าบ่อยๆ ในระหว่างปฏิรูปโดยเรียบร้อย ทั้งที่เป็นเรื่องยุ่งยากสำหรับงานที่เร่ง

ทางฝ่ายการเงินแจ้งว่า ทุนที่มีผู้บริจาคช่วยค่าตีพิมพ์หนังสือยังมีไม่ถึง ๑๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งหมื่นบาท) “ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณ” ได้ทราบจึงมอบทุนช่วยค่าตีพิมพ์เป็นเงิน ๒๐,๐๐๐ บาท (สองหมื่นบาท)

ทุนพิมพ์พุทธศาสนปกรณนั้น เกิดจากเงินที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยในสหรัฐอเมริกา (ส่วนมาก คือ เมืองนิวยอร์ก ชิคาโก ฟิลาเดลเฟีย และบางเมืองในนิวเจอร์ซีย์) บริจาคเพื่อเป็นค่าเดินทางและค่าใช้จ่ายส่วนตัวของผู้จัดทำหนังสือนี้ในโอกาสต่างๆ และผู้จัดทำได้ยกตั้งอุทิศเป็นทุนพิมพ์หนังสือทางพระศาสนาซึ่งคิดว่าจะเป็นประโยชน์มากกว่า การนำทุนนั้นมาช่วยค่าพิมพ์หนังสือเล่มนี้ แม้เป็นเรื่องฉุกเฉินนอกเหนือจากโครงการ แต่ก็ยังอยู่ในวัตถุประสงค์ จึงขออุทิศกุศล ขออำนาจบุญราศีอันเกิดจากการจัดทำและจัดพิมพ์หนังสือนี้ จงเป็นพลวปัจจัย อนุโมทนาให้ท่านพระครูปลัดสมัย กิตติพิตโต ประสบสุขสมบัติในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัย ทุกประการ

ความเป็นมาของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ พระมหาประยุทธ์ ปยุตฺโต ได้จัดทำ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ เล่มเล็กๆ เล่มหนึ่งเสร็จสิ้น (เป็นฉบับที่มุ่งคำแปลภาษาอังกฤษ ไม่มีคำอธิบาย ต่อมาได้เริ่มขยายให้พิสดารใน พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่พิมพ์ถึงอักษร ฐ เท่านั้นก็ชะงัก) และในเดือนกันยายน ปีเดียวกันนั้น ก็ได้เริ่มงานจัดทำ พจนานุกรมพระพุทธศาสนา ที่มีคำอธิบาย ๒ ภาษา คือ ภาษาไทยและภาษาอังกฤษ พร้อมทั้งหมวดธรรม แต่เมื่อทำจบเพียงอักษร บ ก็ต้องหยุดค้างไว้ เพราะได้รับการแต่งตั้งโดยไม่รู้ตัวให้เป็นผู้ช่วยเลขาธิการมหาวิทยาลัยสงฆ์ราชวิทยาลัย แล้วหันไปทุ่มเทกำลังและอุทิศเวลาให้กับงานด้านการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงได้หวนมาพยายามรื้อฟื้นงานพจนานุกรมขึ้นอีก

คราวนั้น พระมหาสมบุญ สมนฺโต (ต่อมาเป็นพระวิสุทธิสโมโพธิ ดำรงตำแหน่งรองเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) มองเห็นว่างานมีค่าที่จะพิสดารและจะกินเวลายาวนานมาก จึงได้อาราธนาพระมหาประยุทธ์ (เวลานั้นเป็นพระศรีวิสุทธิโมลี และต่อมาเลื่อนเป็นพระราชมุนี) ขอให้ทำพจนานุกรมขนาดย่อมขึ้นมาใช้กันไปพลางก่อน พระศรีวิสุทธิโมลี ตกงานทำงานแทรกนั้นจนเสร็จ ให้ชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีลักษณะเน้นเฉพาะการรวบรวมหลักธรรม โดยจัดเป็นหมวดๆ เรียงตามลำดับเลขจำนวน และในแต่ละหมวดเรียงตามลำดับอักษร แล้วได้มอบงานและมอบทุนส่วนหนึ่งให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจัดพิมพ์เผยแพร่ จำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ จึงเสร็จ

ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๒ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ขออนุญาตพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ๘,๐๐๐ เล่ม นอกจากนั้น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้จัดจำหน่ายเพิ่มขึ้น และผู้เรียบเรียงเองจัดแจกเป็นธรรมทานเพิ่มเติมบ้าง เป็นรายย่อย หนังสือหมดสิ้นขาดคราวในเวลาไม่นาน

ส่วนงานจัดทำ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับเดิม ยังคงค้างอยู่สืบมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ผู้จัดทำจึงมีโอกาสรื้อฟื้นขึ้นอีก คราวนี้เขียนเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด เน้นคำอธิบายภาษาไทย ส่วนภาษาอังกฤษมีเพียงคำแปลศัพท์หรือความหมายสั้นๆ งานขยายจนมีลักษณะเป็นสารานุกรม เขียนไปได้ถึงอักษร ข มีเนื้อความประมาณ ๑๑๐ หน้า กระจายพิมพ์ติดพับสาม (ไม่นับคำอธิบายศัพท์จำพวกประวัติ อีก ๗๐ หน้า) ก็หยุดชะงัก เพราะในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ นั้นเอง มีเหตุให้ต้องหันไปเร่งรัดงานปรับปรุงและขยายความหนังสือพุทธธรรม ซึ่งกินเวลายืดเยื้อมาจนถึงพิมพ์เสร็จรวมประมาณสามปี งานพจนานุกรมจึงค้างอยู่เพียงนั้นและจึงยังไม่ได้จัดพิมพ์

อีกด้านหนึ่ง เมื่อวัดพระพิเรนทร์จัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดสมัย กิตติพิตฺโต เจ้าอาวาสวัดพระพิเรนทร์ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ พระราชมุนี ได้จัดทำพจนานุกรม ประเภทงานแทรกและเร่งด่วนขึ้นอีกเล่มหนึ่ง เป็นประมวลศัพท์ในหนังสือเรียนนักธรรมทุกชั้น และเพิ่มศัพท์ที่ควรทราบในระดับเดียวกันเข้าอีกจำนวนหนึ่ง ตั้งชื่อว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม มีเนื้อหา ๓๗๓ หน้า เท่าๆ กันกับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ (๓๗๔ หน้า) เสมือนเข้าชุดเป็นคู่กัน เล่มพิมพ์ก่อนเป็นที่ประมวลธรรมซึ่งเป็นหลักการหรือสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ส่วนเล่มพิมพ์หลังเป็นที่ประมวลศัพท์ทั่วไปเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา อธิบายพอใช้ประโยชน์อย่างพินิจ ไม่กว้างขวางลึกซึ้ง

ใน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีท่านผู้ศรัทธาเห็นว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ขาดคราว จึงขอพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ทราบ ก็ขอร่วมสมทบพิมพ์ด้วย เพื่อได้ทำหน้าที่ส่งเสริมวิชาการทางพระพุทธศาสนา กับทั้งจะได้เก็บผลกำไรบำรุงการศึกษาในสถาบัน และได้ขยายขอบเขตออกไปโดยขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ด้วย แต่ผู้เรียบเรียงประสงค์จะปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือทั้งสองเล่มนั้นก่อน อีกทั้งยังมีงานอื่นอยู่ด้วย ยังเริ่มงานปรับปรุงทันทีไม่ได้ จึงต้องร้งรอนเวลาล่วงมาช้านาน ครั้นได้โอกาสก็ปรับปรุงเพิ่มเติม

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ก่อนจนเสร็จ แล้วเริ่มดำเนินการเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ ระหว่างนั้น มีงานอื่นแทรกอยู่เรื่อยๆ ต้องรอโอกาสที่จะปรับปรุงอีกเล่มหนึ่งที่เหลืออยู่ และได้ตั้งใจว่าจะพิมพ์ตามลำดับเล่มที่ปรับปรุงก่อนหลัง

ในการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ มีข้อพิจารณาที่จะต้องตัดสินใจและปัญหาที่จะต้องแก้ไขหลายอย่าง รวมทั้งการทดลองและตรวจสอบเกี่ยวกับความสามารถในการพิมพ์ด้วย ซึ่งล้วนเพิ่มความล่าช้าให้แก่การจัดพิมพ์ โดยเฉพาะคือการพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมัน ซึ่งในการพิมพ์ครั้งใหม่มีตัวบาลีโรมันเพิ่มขึ้นเกินเท่าตัว หลังจากผ่านพ้นเวลาช้านานในการปรึกษาสอบถามและศึกษางานกับโรงพิมพ์ใหญ่โตบางแห่งแล้ว ก็พอยุติได้ว่า ในประเทศไทย คงมีโรงพิมพ์เพียง ๒ แห่งเท่านั้นที่มีอุปกรณ์ครบครันพอจะพิมพ์อักษรบาลีโรมันได้ตรงตามแบบนิยมอย่างแท้จริง แต่ที่ติดขัดปัญหาใหญ่กว่าแห่งหนึ่งต้องใช้ทุนพิมพ์อย่างมหาศาล อีกแห่งหนึ่งคงจะต้องพิมพ์อย่างช้าเป็นเวลาแรมปี

เมื่อได้พยายามหาทางแก้ปัญหาต่อไปอีกระยะหนึ่ง ก็มาลงเอยที่ทางออกใหม่ คือ สั่งซื้ออุปกรณ์ประกอบด้วย จานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบสำหรับใช้พิมพ์อักษรบาลีโรมันจากบริษัทคอมพิวเตอร์ ลีนเงิน ๒๔,๐๐๐ บาท และ ลินเวลารออีก ๒ เดือนเศษ อุปกรณ์จึงมาถึง ครั้นได้อุปกรณ์มาแล้วก็ปรากฏว่ายังไม่สมบูรณ์ ต้องให้นักเรียงพิมพ์ผู้สามารถหาวิธียกเยื้องใช้ให้สำเร็จผล ลินเวลาลึกเพลงทดลองอีกระยะหนึ่ง และแม้จะแก้ไขปัญหาลำเร็จถึงขั้นที่พอนับว่าใช้ได้ ก็ยังเป็นภาระเรื่องพิมพ์ที่ยากมาก นักเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ส่วนมากพากันหลีกเลี่ยงงานนี้ แม้จะมีนักเรียงพิมพ์ที่ชำนาญยอมรับทำงานนี้ด้วยมีใจสู้ ก็ยังออกปากว่าเป็นงานยากที่สุดที่เคยประสบมา ต้องทำด้วยความระมัดระวังตั้งใจเป็นพิเศษ และกินเวลามากถึงประมาณ ๓ เท่าตัวของการเรียงพิมพ์หนังสือทั่วไป

ระหว่างระยะเวลาเพียรแก้ปัญหาข้างต้นนี้ ในช่วงเดือน เมษายน - มิถุนายน ๒๕๒๗ มูลนิธิ “ทุนพระพุทธยอดฟ้า” ในพระบรมราชูปถัมภ์ ณ วัดพระเชตุพน ได้ขอพิมพ์หนังสือ *Thai Buddhism in the Buddhist World* ของพระราชชาวมุณี ในงานพระราชทานเพลิงศพ พล.ต.อ. ประเสริฐ รุจิรวงศ์ หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาที่ต้องใช้อักษรพิมพ์บาลีแบบโรมันกระจายอยู่ทั่วไป แม้จะไม่มากมายนัก แต่ก็ได้กลายเป็นดังสนามทดสอบและแก้ปัญหาในการใช้อุปกรณ์ที่สั่งซื้อมานี้ เป็นสนามแรก และนับว่าใช้ได้ผลพอสมควร

พอว่าหนังสือ *Thai Buddhism* สำเร็จ แต่ยังไม่ทันเสร็จสิ้น ก็ถึงช่วงที่ ดร. สุจินต์ ทั้งสุบุตร ติดต่อขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม ในงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์จิตร ทั้งสุบุตร ผู้เป็นบิดา เวลานั้น พจนานุกรมเล่มหลังนี้ได้เคยปรับปรุงเพิ่มเติมไว้บ้างแล้วเล็กน้อย แต่ยังไม่ถึงเวลาที่ควรปรับปรุงจริงจังตามลำดับในโครงการ จึงตกลงว่าจะพิมพ์ตามฉบับเดิมโดยใช้วิธีถ่ายจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๒ แก้ไขแทรกลงบ้างเท่าที่จำเป็น แต่เมื่อต้นฉบับถึงโรงพิมพ์ โรงพิมพ์อ้างว่า ฉบับเดิมไม่ชัดพอที่จะใช้วิธีถ่าย จะต้องเรียงพิมพ์ใหม่ จึงกลายเป็นเครื่องบงคับว่าจะต้องพยายามปรับปรุงเพิ่มเติมให้เสร็จสิ้นไปเสียในการพิมพ์คราวนี้ทีเดียว เพื่อหลีกเลี่ยงการลงทุนลงแรงและเปลืองเวลาซ้ำซ้อนหลายคราว พอดีเกิดข้อยุ่ยากติดขัดทางด้านโรงพิมพ์เป็นอันมาก จนหนังสือเสร็จไม่ทันงานและต่อมาเจ้าภาพต้องเปลี่ยนโรงพิมพ์ กลายเป็นโอกาสให้รีบเร่งงานปรับปรุงเพิ่มเติมแข่งไปกับกระบวนการพิมพ์ แม้จะไม่อาจทำให้สมบูรณ์เต็มตามโครงการ แต่ก็สำเร็จไปอีกขั้นหนึ่ง และทำให้เปลี่ยนลำดับกลายเป็นว่าเล่มที่จะพิมพ์ที่หลังกลับมามีลำดับก่อน

นอกจากนั้น การพิมพ์ของเจ้าภาพครั้งนี้ ได้กลายเป็นการอุปถัมภ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปด้วย เพราะได้ลงทุนสำหรับกระบวนการพิมพ์ขั้นต้นและขั้นกลางเสร็จสิ้นไปแล้ว เมื่อพิมพ์ใหม่ไม่ต้องเสียค่าเรียงพิมพ์และค่าทำแผ่นแบบพิมพ์ใหม่อีก ลงทุนเฉพาะขั้นกระดาษขึ้นแท่นพิมพ์และทำเล่ม เป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายลงไปเป็นอันมาก

อนึ่ง ในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้มีข้อยุติที่สำคัญอย่างหนึ่งด้วย คือ การปรับปรุงชื่อของพจนานุกรมทั้งสองให้เรียกง่าย พร้อมทั้งให้แสดงลักษณะที่แตกต่างกัน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับครู นักเรียน นักธรรม เปลี่ยนเป็น พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ส่วน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เรียกใหม่ว่า พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

งานปรับปรุงและจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ผ่านเวลามาถึงบัดนี้ ๑ ปีเศษแล้ว กะว่าจะเสร็จสิ้นในระยะต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างนี้ หนังสืออื่นๆ แม้แต่เล่มที่นับว่าพิมพ์ยาก ดังเช่นเล่มที่ออกชื่อแล้วข้างต้น ก็สำเร็จภายในเวลาอันสมควร ไม่ต้องนับหนังสือที่งานพิมพ์อยู่ในระดับสามัญ ซึ่งปล่อยงานให้ผู้ที่ขอพิมพ์รับภาระเองได้ เว้นแต่ตามปกติจะต้องขอพิสูจน์อักษรเพื่อความมั่นใจสักเที่ยวหนึ่ง

งานพิมพ์ระดับสามัญที่ผ่านไปในช่วงเวลานี้ รวมทั้งการพิมพ์ซ้ำ ธรรมเนียมชีวิต ประมาณ ๑๒ ครั้ง สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม ธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ซ้ำ (๒ ครั้ง) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ มูลนิธิโกลบอลคิมทอง รวบรวมพิมพ์ ลักษณะสังคมพุทธ และสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย สำนักพิมพ์เทียนวรรณพิมพ์ คำนิยมแบบพุทธ และ รากฐานพุทธจริยศาสตร์ทางสังคม เพื่อสังคมไทยร่วมสมัย ซึ่งวีระ สมบูรณ์ แปลจากข้อเขียนภาษาอังกฤษของพระราชวรมุนี ที่ต่อมา CSWR มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด นำลงพิมพ์ในหนังสือ *Attitudes Toward Wealth and Poverty in Theravada Buddhism* (ในชุด *CSWR Studies in World Religions*) ซึ่งจะพิมพ์เสร็จในต้นปี ๒๕๒๘

ความที่กล่าวมานี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นการเกิดขึ้นของ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ท่ามกลางงานคู่เคียงและงานแทรกซ้อนทั้งหลาย พร้อมทั้งความยากและความละเอียดซับซ้อนของงานพิมพ์พจนานุกรมนี้ ที่ต่างจากหนังสือเล่มอื่นๆ

แม้ว่าพจนานุกรมทั้งสองนี้ จะเป็นผลงานธรรมทาน อุทิศแด่พระศาสนา เช่นเดียวกับหนังสืออื่นทุกเล่มของผู้เรียบเรียงเท่าที่เคยพิมพ์เผยแพร่มาแล้ว ผู้ประสงค์สามารถพิมพ์ได้โดยไม่ต้องมีค่าลิขสิทธิ์หรือค่าตอบแทนสมนาคุณใดๆ ก็จริง แต่ผู้เรียบเรียงก็ได้สละลิขสิทธิ์ที่จะปล่อยให้ใครๆ จะพิมพ์อย่างไรก็ได้ตามปรารถนา ทั้งนี้ เพื่อจะได้มีโอกาสควบคุมดูแลความถูกต้องเรียบร้อยของงาน ซึ่งผู้เรียบเรียงถือเป็นสำคัญอย่างยิ่ง

ไม่ว่าการพิมพ์จะยากลำบากและล่าช้าปานใด เมื่อดำเนินมาถึงเพียงนี้ ก็มั่นใจได้ว่าจะสำเร็จอย่างแน่นอน เจ้าภาพทั้งหลายผู้มีศรัทธาจัดพิมพ์เผยแพร่ ก็ได้สละทุนทรัพย์บำเพ็ญกุศลธรรมทานให้สำเร็จ เป็นอันลุล่วงกิจไปร้องโล่งไป คงเหลือแต่เพียงมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเท่านั้น ที่มีเค้าจะประสบปัญหาและกลายเป็นปัญหา เนื่องจากได้แจ้งขอพิมพ์พจนานุกรมทั้งสองนั้นอย่างละ ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ตามความเป็นจริงยังไม่มีทุนทรัพย์ที่จะจ่ายเพื่อการนี้เลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่า แม้แต่เงินทุนสำหรับใช้จ่ายในการดำเนินการศึกษาที่เป็นงานหลักประจำในแต่ละวัน ก็ยังมีไม่เพียงพอ การที่ตกลงใจพิมพ์พจนานุกรมจำนวนมากมายเช่นนั้น ก็เป็นเพียงการแสดงใจกล้าบอกความปรารถนาออกไปก่อน แล้วค่อยคิดแก้ปัญหาเอาทีหลัง

ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์

เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ พระราชวรมุนีได้เพียรพยายามครั้งล่าสุดในการหาโรงพิมพ์ที่สามารถพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ แต่ก็ประสบปัญหาเกี่ยวกับราคาค่าพิมพ์ที่สูงเกินไปบ้าง การพิมพ์ภาษาบาลีด้วยอักษรโรมันให้สมบูรณ์ไม่ได้บ้าง ในที่สุดจึงหาทางออกด้วยการให้สิ่งซึ่งอุปกรณ์สำหรับเรียงพิมพ์คอมพิวเตอร์ที่พอจะพิมพ์อักษรโรมันได้มาเป็นกรณีพิเศษ (ประกอบด้วยจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบ)

ช่วงเวลานั้น ปรากฏเป็นระยะที่คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ บังเอิญได้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับพระราชวรมุนี และด้วยความเมตตาใจศรัทธาไม่อุปถัมภ์พระศาสนาและเกื้อกูลแก่พระสงฆ์ ก็ได้มาถวายนั่งกำลังในการบำเพ็ญศาสนกิจด้วยการอุปถัมภ์เกี่ยวกับภัตตาหารและยานพาหนะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์ ครั้นได้ทราบเรื่องที่ว่าพระราชวรมุนีเพียรแก้ปัญหาอยู่ จึงได้ชวนช่วยช่วยเหลือทุกอย่างเท่าที่โยมอุปถัมภ์จะทำได้ โดยเฉพาะด้วยการช่วยติดต่อกับโรงพิมพ์ และอำนวยความสะดวกในการเดินทาง ครั้นได้ทราบต่อไปอีกว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นหน่วยที่ขอพิมพ์พจนานุกรมนี้ มีเพียงกำลังใจที่จะขอพิมพ์หนังสือ แต่ยังไม่มีความพร้อมที่จะใช้พิมพ์ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ก็ได้เฝ้าอำนวยความสะดวกในเรื่องนี้แก่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยด้วย

เบื้องต้น คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้แสดงจากเจตนาที่จะจัดหาทุนมาช่วยบ้างส่วนหนึ่ง ซึ่งคงจะเป็นทุนสำหรับจ่ายค่าอุปกรณ์สำหรับช่วยการเรียงพิมพ์อักษรบาลีแบบโรมัน ที่ได้ขอให้บริษัทอีสต์เอเชียติก จำกัด สั่งซื้อจากประเทศสหรัฐอเมริกา มูลค่า ๒๔,๐๐๐ บาท แต่ต่อมามีเพียงสองสามวัน คือ ในวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗ ท่านก็ได้ขยายความอุปถัมภ์ออกไปอีก โดยได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงคือพระราชวรมุนีว่าจะขอรับภาระดำเนินการรวบรวมทุนจัดพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ให้ทั้งหมด ภายในวงเงิน ๓๐๐,๐๐๐ บาท โดยท่านจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานบอกกล่าวกันในหมู่ญาติมิตรและผู้สันทนสนมคุ้นเคยให้ร่วมกันบริจาคด้วยวิธีจัดเป็นทุนรวม ๓๐๐ ทุนๆ ละ ๑,๐๐๐ บาท พระราชวรมุนีจึงได้นัดหมายพระเถระทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยไปรับทราบจุดเจตนา และจัดเตรียมอนุโมทนาบัตรให้สำหรับมอบแก่ผู้บริจาค

คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้บอกกล่าวเชิญชวนท่านผู้ศรัทธาในวงความรู้จักของท่าน ขอความที่ท่านใช้บอกกล่าวเชิญชวนตอนหนึ่งว่า “นับว่าเป็นโอกาสอันดีของเราทั้งหลาย ที่จะได้มีส่วนร่วมเป็นผู้พิมพ์หนังสือทางวิชาการที่สำคัญเล่มนี้ ผ่ากไว้เป็นอนุสรณ์ในพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัยร่วมกัน อันจะยังประโยชน์ให้เกิดอันดีทางปัญญาบารมี แก่ตัวผู้บริจาคเองและบุตรหลาน ทั้งยังเป็นการช่วยสงเคราะห์พระเถระให้ได้มีหนังสือที่จำเป็นยิ่งขึ้นไว้ใช้โดยเร็ว นอกจากนั้นผลที่จะตามมาก็คือรายได้จากการจำหน่ายหนังสือนี้ ก็จะได้ใช้ประโยชน์ในการบำรุงการศึกษาของพระเถระ ...”

การเชิญชวนบริจาคทุนสร้างพจนานุกรมฯ นี้ คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ได้เริ่มบอกกล่าวในหมู่ญาติมิตรสนิทก่อน ปรากฏว่ามีผู้ศรัทธาในทางบุญนี้มากเกินคาด การเชิญชวนจึงขยายวงกว้างออกไปจนได้เงินเกินกว่าที่กำหนดไว้ในเวลาอันรวดเร็ว

อนึ่ง ในระหว่างเวลารอคอยการพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยก็ได้ขอพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ เพิ่มเข้ามาอีก และก็ยังไม่มีทุนที่จะพิมพ์ฉบับหลังนี้อีกเช่นกัน ผู้เชิญชวนและรวบรวมทุนเห็นเป็นโอกาสอันดีที่ท่านผู้ศรัทธาบริจาคทั้งหลายจะได้บุญกุศลจากการนี้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้เสนอพระราชวรมุนีขอให้ใช้เงินบริจาคซึ่งมีจำนวนมากพอนี้เป็นทุนพิมพ์ พจนานุกรมฯ ฉบับประมวลศัพท์ มอบให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจำหน่ายหากกำไรบำรุงกิจการของมหาวิทยาลัยอีกเล่มหนึ่งด้วย และถ้าหากยังคงมีเงินเหลืออยู่บ้าง ก็ขอให้เก็บไว้ในบัญชีเดิมนี้อีกเพื่อสมทบเป็นทุนพิมพ์ในคราวต่อไป

อนึ่ง ทุนพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ ผู้รวบรวมทุนได้แสดงความประสงค์ที่จะให้เก็บไว้เป็นทุนสำรองถาวร ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำหรับพิมพ์ พจนานุกรมฯ ทั้งสองเล่มนี้โดยเฉพาะ เพื่อจะได้มีทุนพร้อมที่จะพิมพ์เพิ่มเติมได้โดยไม่ขาดระยะ ฉะนั้นจึงได้ขอความร่วมมือจากมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยให้ช่วยสงวนรักษาทุนนี้ไว้ โดยในการจัดจำหน่าย ขอให้หักต้นทุนหนังสือทุกเล่มที่จำหน่ายได้ส่งคืนเข้าบัญชี “ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” ซึ่งได้เปิดอยู่แล้วที่ธนาคารกรุงศรีอยุธยา สำนักงานใหญ่ ดังกล่าวข้างต้น ส่วนผลกำไรทั้งหมด มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะได้นำไปใช้ในกิจการของมหาวิทยาลัยตามต้องการ ทั้งนี้ผู้รวบรวมได้ขออาราธนาพระราชวรมุนี ซึ่งการทำงานของท่านได้เป็นเหตุให้ผู้รวบรวมเกิดความดำริที่จะตั้งทุนนี้ ให้โปรดเป็นหลักในการรักษาบัญชีร่วมกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยสืบต่อไป

“ทุนพิมพ์พจนานุกรมพุทธศาสตร์” นี้ เป็นผลแห่งความเสียสละและความสามัคคี อันเกิดจากความเมตตาจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา และธรรมอันที่จะส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในธรรมให้แพร่หลาย ซึ่งจะช่วยให้สำเร็จเป็นธรรมทานอันอำนวยประโยชน์แก่ชนจำนวนมาก ขอคุณเจตนาและบุญกิริยาที่กล่าวมานี้จึงเป็นปัจจัยดลให้ผู้รวบรวมบริจาคทุกท่าน เจริญองงามในธรรมยิ่งขึ้นไป เพื่อได้ประสบแต่ความสุขและสรรพพร และขออัครทานคือการให้ธรรมแจกจ่ายความรู้และเผยแพร่ความดีงามครั้งนี้ จึงเป็นเครื่องค้าชูศีลธรรมให้ดำรงมั่นและแผ่ไพศาล เพื่อชักนำมหาชนให้บรรลุประโยชน์สุขอันไพบูรณ์ตราบชั่วกาลนาน

รายนามผู้ร่วมพิมพ์เป็นธรรมทาน

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

ก. ผู้ระบุจำนวนเงิน (บาท)

ศาสตราจารย์ น.พ. ศุภชัย ไชยธีระพันธ์ และครอบครัว	น.พ.พนัส เฉลิมแสนยากร	10,000	
	200,000	น.พ.จรัญ เจตศรีสุภาพ	2,000
คุณนรินทร์-คุณสุธี ชโยดม	20,000		
คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ	10,000		